

7

M O N O G R A F I E S

Castell de Castelldefels

Arqueologia,
història,
art

Albert López Mullor
Imma Estany Morros
Raquel Lacuesta
Coordinadors

CASTELL DE CASTELLDEFELS
Arqueologia, història, art

CASTELL DE CASTELLDEFELS

Arqueologia, història, art

Albert López Mullor
Imma Estany Morros
Raquel Lacuesta
Coordinadors

Monografies

Direcció de la col·lecció

Antoni González Moreno-Navarro

Coordinació

Albert López Mullor, Imma Estany Morros, Raquel Lacuesta Contreras

Núm. 7: Castell de Castelldefels. Arqueologia, Història i Art

Autors: Albert López Mullor, Imma Estany Morros, Maria Montserrat Gumà Marquès, Helena Kirchner Granell, Àlvar Caixal Mata, Maria Clua Mercadal, Anna Maria Mestre Granada, Lluís Rius Font, Xavier Solé Palacín, Valentín Niño Casaus, Anna Gutiérrez García-Moreno, Anna Gómez Bach, Montserrat Sanz Borràs, Josep Maria Vila Carabasa, David Galí Farré, Raquel Lacuesta Contreras, Anna Castellano Tresserra, Núria Pinos Carrera, Francesc Benlliure Moreno, María José Sureda Berná, Jordi Rovira Port, Maria Àngels Casanovas Romeu, Maria Antònia Carrasco Martí.

Fotografies: Fons documental del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (Montserrat Baldomà Soto, Àlvar Caixal Mata, Xavier Fierro Macía, Joan Francès Estorch, David Galí Farré, Montserrat Gumà Marquès, Jovan Horvat, Helena Kirchner Granell, Albert López Mullor, Adolf Mas, Anna Micaló Aumedes, Josep Miquel Solé, Josep Maria Moreno Lucas, Valentí Niño Casaus, Núria Pinos Carrera, Antoni Rius Erill, Jordi Rovira Port), Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà, Ajuntament de Castelldefels, J.L. Armero, Arxiu J.L. Coello Lillo, Arxiu Grau Missé, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Arxiu Històric dels Jesuïtes de Catalunya, Arxiu Municipal de Gavà, Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, Arxiu Històric de Sant Boi de Llobregat, Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi (Barcelona), Marçal Barrachina, Arxiu Barrachina&Ramoneda, Biblioteca del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Biblioteca del Foment del Treball, Biblioteca de la Universitat de Barcelona (Sala de Reserva), Centre Excursionista de Catalunya, Família Ferré, M. González, Josep Salvany, Biblioteca de Catalunya, Dolors Sanahuja.

Aixecaments planimètrics i delineació

Jordi Vey, Jordi Grabau, Isabel Serra Artigas, Mireia Barnadas Rivas (Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona), Centum, Jordi de la Pinta.

© Diputació de Barcelona

Octubre de 2005

Producció: Institut d'Edicions

Disseny de la col·lecció: Jordi Pallí

Fotocomposició: Foletra SA

ISBN: 84-9803-071-4

DL: B-37899-2005

Imprès a: Sagràfic, SL

Servei de Patrimoni Arquitectònic Local

Carrer Comte d'Urgell, 187, planta baixa, Edifici del Relotge

08036 Barcelona

Telèfon (93) 402 24 72 Fax (93) 402 24 90

a/e: s.patrimonial@diba.es

Presentació	11	3. L'EXCAVACIÓ DE LES COBERTES	
LLIBRE PRIMER. ARQUEOLOGIA	13	DEL TEMPLE.....	35
Coordinadors: Albert López Mullor i Imma Estany Morros		El braç nord del transsepte	35
EXCAVACIONS A L'ESTABLIMENT IBÈRIC,		L'absis major.....	37
LA VIL·LA ROMANA, L'ESGLÉSIA DE SANTA		L'absidiola sud	37
MARIA I EL CASTELL DE CASTELLDEFELS.		El braç sud del transsepte.....	38
CAMPANYES 1989-1994, 1995 I 2001		La capella de la Mare de Déu de la Salut	39
Autors: Albert López Mullor, Imma Estany Morros, Maria		La capella de la Mare de Déu del Roser.....	39
Montserrat Gumà Marquès, Helena Kirchner Granell,		La nau.....	40
Àlvar Caixal Mata, Maria Clua Mercadal, Anna Maria		La capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara	41
Mestre Granada, Lluís Rius Font, Xavier Solé Palacín,			
Valentín Niño Casaus, Anna Gutiérrez García-Moreno,		IV. L'EXCAVACIÓ DEL CASTELL	43
Anna Gómez Bach, Montserrat Sanz Borràs		1. ELS SONDEIGS AL RECINTE MILITAR	43
I. INTRODUCCIÓ	15	Sondeig I (Ro2).....	43
SITUACIÓ I DESCRIPCIÓ	15	Sondeig II (P2).....	44
EL RECINTE EMMURALLAT	15	Sondeig III (P3) i excavació del pati P3.....	44
EL CASTELL	16	Sondeig IV (CA2).....	45
L'ESGLÉSIA I LES DEPENDÈNCIES ANNEXES...	16	Sondeig V bis (CA4).....	45
II. OBJECTIUS GENERALS I MÈTODE		Sondeig V (CA5)	46
DE L'EXCAVACIÓ	19	Sondeig VI (CA6).....	47
III. L'EXCAVACIÓ DE L'ESGLÉSIA		Sondeig VII (Ro2-T3).....	47
1. L'INTERIOR DEL TEMPLE	21	Sondeig VIII (CB4).....	48
Desenvolupament dels treballs.....	21	Sondeig IX (H)	49
<i>Els vestigis de l'època contemporània,</i>		Sondeig XI (Ro5).....	50
<i>segles XIX-XX</i>	21	2. LA PLANTA BAIXA DE LA SAGRISTIA	51
<i>Les unitats de l'època moderna, segles XVI-XVIII</i> ...	22	3. LA RECTORIA	54
<i>Les restes baixmedievales, segles XIV-XV</i>	28	L'àmbit R4.....	54
<i>Les unitats contemporànies de la fundació,</i>		L'àmbit R3.....	57
<i>c. 1100-1106</i>	28	L'àmbit R2.....	59
<i>Els indicis del primer temple, segle X</i>	30	L'àmbit R5.....	59
<i>Les estructures immediatament anteriors al temple</i> .	30	El pati 4.....	60
<i>Les restes de la vil·la romana</i>	31	4. LA CAMPANYA DE 2001	62
<i>Els vestigis de l'establiment ibèric</i>	32	Objectius i mètode.....	62
2. L'EXCAVACIÓ DE LA CAPELLA DE LA MARE		L'àmbit CA2-1	62
DE DÉU DE LA SALUT	32	L'àmbit CA5-1	64
Objectius.....	32	El sector E5.....	65
Desenvolupament dels treballs	32	El pati P1	66
Interpretació	34	Sondeig al paviment de la sala institucional	
		(planta primera del cos B del castell).....	69
		Desmuntatge dels paviments moderns	
		de les sales xinesa, de confiança i de	
		l'estança CB6-1	70
		Sondeig a l'exterior del recinte fortificat,	
		entre les torres T3 i T4	70

V. DATACIÓ DELS ESTRATS	73	LLIBRE SEGON. HISTÒRIA I ART	361
PER HORIZONS CRONOLÒGICS.....	73	Coordinadora: Raquel Lacuesta Contreras	
PER SITUACIÓ EN EL CONJUNT		Autors: Josep Maria Vila Carabasa, David Galí Farré,	
ARQUITECTÒNIC.....	84	Raquel Lacuesta, Anna Castellano Tresserra, Núria Pinos	
		Carrera, Francesc Benlliure Moreno, María José Sureda	
		Berná, Jordi Rovira Port, Àngels Casanovas Romeu, Maria	
		Antònia Carrasco Martí.	
VI. CONCLUSIONS	95		
L'establiment ibèric.....	95		
La vil·la romana.....	96		
El castrum <i>Felix</i> i l'església de Santa			
Maria, segles X-XIII.....	96		
Els antecedents de la fortalesa actual,			
segles XIV-XV.....	96		
La construcció del cos de llevant (cos A)			
del castell, c. 1550.....	97		
Les reformes de finals del segle XVI,			
c. 1588-1600.....	98		
Les successives ampliacions del recinte			
fortificat, 1625-1640.....	98		
Una nova expansió cap a migdia, finals			
del segle XVII.....	99		
La primera etapa de les transformacions			
del segle XVIII, c. 1714-1734.....	99		
La construcció del cos B i la definició			
del recinte actual, c. 1734-1772.....	99		
Les transformacions de finals del			
segle XVIII i dels primers decennis			
del XIX.....	100		
La primera restauració, 1897 i 1910.....	101		
Els darrers temps.....	101		
VII. ESTUDIS MONOGRÀFICS	103		
1. LA CERÀMICA I ALTRES MATERIALS			
ANTICS.....	103		
2. LA CERÀMICA MEDIEVAL I MODERNA.....	112		
Làmines del material arqueològic			
(Ap. 1 i 2).....	121		
3. LA DECORACIÓ DELS PAVIMENTS			
CERÀMICS DE LA PLANTA NOBLE			
DEL CASTELL.....	204		
4. EL <i>CIPPUS</i> AMB INSCRIPCIÓ LLATINA.....	205		
5. LES RESTES ÒSSIES HUMANES.....	207		
6. RESTES DE FAUNA PROCEDENTS			
D'UN SACRIFICI DE FUNDACIÓ.....	215		
7. LES MONEDES.....	216		
8. MATERIALS PER A LA CARTA			
ARQUEOLÒGICA DEL TERME MUNICIPAL			
DE CASTELLDEFELS.....	225		
VIII. BIBLIOGRAFIA	229		
Figures del llibre primer, núm. 1 a 283.....	224		
		I. LES FONTS DOCUMENTALS	363
		1. NOTÍCIA HISTÒRICA.....	363
		L'església de Santa Maria de Castelldefels.....	363
		El castell de Castelldefels.....	368
		Apèndix documental.....	371
		Bibliografia.....	384
		Documents consultats.....	384
		2. PERSONATGES DEL CASTELL.....	385
		Pedro Pérez de Moreno i els seus	
		descendents.....	385
		Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran	
		(Alcántara, Extremadura, <i>circa</i>	
		1708-Barcelona, 1783).....	386
		Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez	
		de Moreno (?-Solsona, 1809).....	387
		Manuel Girona i Agrafel (Barcelona,	
		1817-1905).....	388
		Joan Soler (Savallà del Comtat, <i>circa</i>	
		1700-Molins de Rei?, 1780).....	389
		Els mestres fusters Texidor.....	389
		Els mestres de cases Alíer.....	390
		Manuel Serramalera.....	391
		Ramon Soriano i Tomba (Alfés, Segrià,	
		1846-Barcelona, 1902).....	391
		Els artesans de la reforma de 1897.....	397
		Bibliografia.....	401
		Documents consultats.....	403
		Figures 284-311.....	404
		3. LA LAUDA SEPULCRAL DE FRANCESC	
		XAVIER BERNAT DE GARMA I PÉREZ	
		DE MORENO.....	413
		Bibliografia.....	415
		Documents consultats.....	415
		Figura 312.....	415
		II. ESTUDIS D'HISTÒRIA DE L'ART	417
		1. ELEMENTS ARTÍSTICS MODERNS	
		DE L'ESGLÉSIA DEL CASTELL.....	417
		El portal principal.....	417
		El cor.....	418
		Les pintures de Francisco Rodríguez a	
		la capella de la Mare de Déu de la Salut.....	419
		Figures 313-321.....	421

2. LA RESTAURACIÓ DEL CASTELL	
PROMOGUDA PER MANUEL GIRONA	
I AGRAFEL EL 1897	424
Bibliografia	432
Documents consultats.....	433
Figures 322-334.....	434
3. LA DECORACIÓ PICTÒRICA DE LA SALA	
D'ESGRIMA I LA SALA DE CONFIANÇA	
DEL CASTELL	441
L'arrimador, els medallons i els bustos	441
Els emblemes de Veen a la sala d'Esgrima.....	443
Les empreses de Saavedra a la sala	
d'Esgrima i a la de Confiança	447
La biblioteca dels Garma.....	451
La restauració de la sala d'Esgrima	
endegada per Manuel Girona i Agrafel	452
Les fonts de l'emblemàtica i la seva	
expansió	453
Bibliografia	456
Documents consultats.....	457
Figures 335-376.....	458
4. LES VIDRIERES ARTÍSTIQUES DEL	
CASTELL I EL CONTEXT ESCENOGRÀFIC	472
Història i autoria.....	472
Les vidrieres originals.....	473
Les vidrieres renovades.....	474
L'escenografia del saló Noble: la influència	
dels mestres anglesos i francesos	474
Bibliografia	475
Figures 377-390.....	477
5. LES PINTURES DEL FRIS ORNAMENTAL	
DE LA SALA NOBLE DEL CASTELL.....	481
El fris dins el programa decoratiu	
de la sala	481
El repertori iconogràfic	482
L'estil	483
Bibliografia	484
Figures 391-412.....	485
6. ELS GRAVATS I GRAFITS DE LA SAGRISTIA	
DE L'ESGLÉSIA.....	490
Relació descriptiva de les representacions	490
Valoració global.....	490
Figures 413-420.....	492
7. INVENTARI DELS OBJECTES ARTÍSTICS	
TROBATS AMB MOTIU DE LA RESTAURACIÓ	
DE 1989-1996	495
Bibliografia	501
Figures 421-471.....	502

Presentació

La ciutat de Castelldefels és, dins del territori de la província de Barcelona, una de les que encarnen més bé l'efecte positiu de més d'un quart de segle d'experiència democràtica als municipis. El Castelldefels de fa trenta, quaranta, cinquanta anys, amb un ràpid creixement demogràfic fruit de la immigració i l'esclat del turisme de masses, va protagonitzar un fenomen urbanístic amb llums i ombres, que va servir, en tot cas, per consolidar la presència i la personalitat singular del municipi en el seu entorn territorial. Al cap de tot aquest temps i dels profunds canvis que el municipi ha viscut, Castelldefels ha emergit com una ciutat moderna, agradable, amb bons serveis, que aprofita les seves possibilitats i capacitats i on es viu bé.

No és estrany que això sigui així, perquè ja dos mil anys enrere l'aleshores port natural de Castelldefels va atreure els romans que aleshores senyorejaven la Mediterrània. Al llarg dels segles, aquesta terra de comerciants, de pescadors i d'agricultors va anar creixent i acollint persones d'origens diversos. Un moment ben significatiu d'aquesta evolució històrica va ser la construcció del castell al final de l'Edat Mitjana. Una decisió d'aquestes característiques implicava, en aquella època, el reconeixement de la importància d'un territori i la conveniència de defensar-lo davant d'enemics de tota mena; per tant, expressava obertament la consolidació de Castelldefels com una població clau en el territori.

Per això em complau presentar aquesta documentada monografia, que analitza minuciosament la història i els elements artístics del castell, així com les intervencions arqueològiques que s'hi han fet. En tot el procés d'excavacions i de restauració d'aquest recinte històric, la Diputació de Barcelona hi ha tingut un paper rellevant, ja que ha dirigit i realitzat una bona part de les actuacions que s'han fet des de l'any 1989. Hem materialitzat així la nostra funció primordial com a administració de segon grau que som, és a dir, donar suport als ajuntaments en la realització dels seus projectes de progrés i desenvolupament. En el cas del castell de Castelldefels, la nostra acció sorgeix com a conseqüència de la decisió de l'ajuntament de comprar el castell, l'any 1988, i de plantejar-se'n la recuperació per a tota la població. Aquest projecte es troba més a prop que mai de realitzar-se, després de l'aprovació d'un pla municipal d'usos l'any 2001, que farà possible que, en un futur no gaire llunyà, la ciutadania de Castelldefels vegi com aquest edifici emblemàtic de la seva història, un dels factors de la seva identitat local, es converteixi en un equipament al servei de tothom. Les pàgines que segueixen poden servir, doncs, de necessari pòrtic a aquest esdeveniment en la història del municipi.

CELESTINO CORBACHO
President de la Diputació de Barcelona

Llibre primer

Coordinadors

Arqueologia

Albert López Mullor i
Imma Estany Morros

**Excavacions
a l'establiment ibèric,
la vil·la romana,
l'església de Santa Maria
i el castell de Castelldefels.
Campanyes 1989-1994,
1995 i 2001**

Autors

Albert López Mullor, Imma Estany
Morros, Maria Montserrat Gumà
Marquès, Helena Kirchner Granell,
Àlvar Caixal Mata, Maria Clua
Mercadal, Anna Maria Mestre
Granada, Lluís Rius Font, Xavier Solé
Palacín, Valentín Niño Casaus,
Anna Gutiérrez García-Moreno,
Anna Gómez Bach, Montserrat Sanz
Borràs

Situació i descripció (fig. 1-3)*

El castell de Castelldefels és a l'extrem nord-est del terme municipal de Castelldefels, al Baix Llobregat. El conjunt format pel castell i l'església de Santa Maria s'aixeca al punt més alt d'un turó de forma ovalada de 59 metres d'altitud sobre el nivell del mar. És una situació geogràfica privilegiada, ja que des d'allí es veu la platja i gran part de la plana que forma el delta del Llobregat i s'hi podien controlar tant els atacs procedents del mar com els de la rereguarda. D'altra banda, aquesta situació permetia la comunicació visual amb el castell d'Eramprunyà, centre de la baronia formada pels actuals termes de Gavà, Viladecans, Sant Climent de Llobregat, Begues i Castelldefels.

A hores d'ara, el cim es troba envoltat d'una vegetació consolidada i presenta una sèrie de terrasses artificials en els vessants de llevant i de migdia. L'accés es pot fer en automòbil pels costats occidental i septentrional, a través de l'avinguda del Primer de Maig i del carrer de Manuel Girona. El camí tradicional, el que ja es feia servir en temps antics i que encara es conserva, és al sud-est. Feia un recorregut una mica tortuós per tal de superar el desnivell, el qual s'ha conservat parcialment en el nou accés de vianants al castell, inaugurat el 1996 (fig. 193).

L'actuació del nostre Servei al castell es va iniciar el 1989, dins el marc del Pla de Cooperació i Assistència Local promogut per la Diputació de Barcelona. El seu objectiu principal era la restauració de l'església de Santa Maria, antic temple parroquial, el qual d'antuvi havia format part del conjunt. També es va actuar a les dependències annexes, com ara la rectoria, la sagristia i el cementiri. Tot plegat es va dur a terme entre 1989 i 1995, sota la direcció de l'arquitecte cap Antoni González. Al mateix temps, es preveia d'exercir la tutela científica sobre les obres que es poguessin fer al castell, cosa que implicava el desenvolupament d'estudis arqueològics i històrics previs, tal com s'havia fet a l'església abans d'iniciar-hi la restauració. Finalment, però, la primera fase de la intervenció al castell també l'ha dut a terme el mateix Servei, entre 2001 i 2005, sota la direcció general d'Antoni González i segons el projecte de José Luis Sanz Botey, arquitecte de la plantilla del Servei.

S'ha d'advertir que la descripció que fem correspon a l'estat del conjunt el 1989, abans de començar la restauració actual, encara que quan convingui indicarem les modificacions realitzades darrerament. També cal afegir que, en el moment

d'iniciar-se la intervenció, l'aspecte de la fortalesa romania gairebé invariable d'ençà de la primera restauració del castell, sufragada per Manuel Girona Agrafel i dirigida pel mestre d'obres Ramon Soriano Tomba, el 1897, i la de l'església, promoguda pel seu fill, Manuel Girona Vidal, el 1910, i dirigida per l'arquitecte Enric Sagnier Villavecchia (fig. 3, 192).

Com que l'únic edifici del conjunt que es troba orientat respecte dels punts cardinals és l'església, en la descripció de la resta de construccions, per no fer-la massa prolixa, situarem el nord teòric a les crugies transversals del castell. Totes les il·lustracions, però, presenten el nord real juntament amb l'escala gràfica.

El recinte emmurallat

Els diversos edificis que formen la fortificació es troben envoltats d'un recinte emmurallat, eixamplat per darrer cop amb motiu de l'esmentada restauració de finals del segle XIX i reparat per l'escola taller del castell, l'any 1991. Aquest recinte té un perímetre aproximadament triangular i comprèn gairebé tot el cim del pujol, llevat d'una placeta asfaltada situada a tramuntana, al mig de la qual hi ha les restes d'una torre, poc coneguda.¹ Aquest element és de planta circular, fet de maçoneria de pedra calcària amb filades irregulars. Encara que va ser consolidat el 1979, el cim es troba en molt mal estat i serveix de colomer.

L'entrada principal del recinte és a l'extrem nord, en el vèrtex dels costats més grans del triangle, i consisteix en un portal acabat en arc de mig punt flanquejat per sengles torres quadrades. El conjunt culmina en merlets rectangulars. Tot plegat és força escenogràfic, ja que pel darrere s'observa una fàbrica més barroera completada amb totxos.

Els mateixos merlets de la porta, fruit de l'obra promoguda per M. Girona, fets de maçoneria i totxo, coronen la resta del recinte perimètric, que, en general, també és de pedra calcària col·locada més o menys regularment, i serveix de mur de contenció a les terres de sengles plataformes que limiten el nucli principal del castell a ponent i a tramuntana. La segona d'aquestes plataformes és molt més gran i presenta quatre nivells escalonats cap al nord: el més baix és plantat de pins, al segon hi ha diversos serveis, el tercer té un paviment de ciment i el quart és de terra i s'hi veuen afloracions de la roca natural calcària; a migjorn limita amb els panys que tanquen els cossos principals de la

*Totes les figures del llibre primer s'han col·locat a les pàgines 244-359.

1. López Mullor, 2000. Recentment, Xavier Virella ens ha suggerit la possibilitat que aquesta torre fos un molí de vent.

fortalesa, i a ponent presenta una torre d'aspecte tronco-cònic (T1), construïda amb pedra calcària de color gris disposada en alineacions no gaire regulars. Aquest element, amb una base molt gran en forma de glacis, ja formava part de les dependències originàries, però durant la restauració de 1897 se'n va modificar el coronament, que era de merlets més alts que no pas l'ampit actual (fig. 211, 212). També s'hi va col·locar una garita inspirada en les construccions militars del segle XVII, i un pontet que comunica amb la primera planta del nucli principal del castell. A la base hi ha una altra porta, que trenca clarament l'estructura original.

El castell (fig. 194-199, 213 a 217)

Les restes que ens han pervingut de la fortificació de les èpoques medieval i moderna ocupen, d'una banda, el nucli principal, subdividit en dos cossos, i, d'altra banda, un tram força extens del recinte perimètric. El traçat d'aquest darrer va ser ampliat a tramuntana i a ponent a final del segle XIX amb els murs descrits anteriorment, però hi resten fragments significatius de la construcció originària. Bàsicament, es tracta del llenç que ocupa l'angle sud-est, on es conserva un pany d'alçària considerable fet de pedra de marès rogenca. També en aquest cas hom hi va afegir el coronament de merlets de totxo i reble, ja assenyalat en altres indrets, per tal d'unificar-ne l'aparença, tot i que les parets van romandre gairebé a l'altura que tenien aleshores. En conseqüència, les dues torres de planta quadrada (T3, T4) fetes de marès rogenç que tenia aquest parament van quedar amagades i, malgrat les dimensions considerables, només és possible de contemplar-les des de fora del castell o abocant-se als espais que hi ha entre els merlets; la torre de l'extrem septentrional (T3) té a sobre els lavabos actuals. En la descripció del castell ens referirem gairebé sempre a la planta baixa, ja que els treballs, a banda de l'estudi de paraments i alguns sondeigs a les voltes, han afectat sobretot aquest nivell.

L'edifici principal és format per dos cossos ben diferenciats. L'oriental (CA) és de forma quadrada. El seu perímetre és fet de panys de paret amb talús on es troben dues torres, l'una de planta quadrada al pany de tramuntana (T2, fig. 213) i l'altra de planta circular a l'angle sud-oest (T5, fig. 196). El pany de llevant presenta també un coronament de merlets. L'entrada del nucli principal del castell és a llevant i consisteix en una porta amb matacà, acabada en arc de mig punt compost de grans dovelles, que a la clau presenta la data de 1695. Dóna a un pati quadrangular (P1) al voltant del qual hi ha una sèrie d'estances que pertanyen al cos oriental. D'esquerra a dreta, trobem, en primer lloc, un recinte rectangular (CA1) que té dues portes alineades al mateix eix: l'una, a tramuntana, comunica amb el pati descrit, i l'altra, a migdia i paredada, dóna a un recinte triangular a cel obert (P2) on hi havia les entrades secundàries de l'església i de la rectoria. A hores d'ara, un cop desmuntada la crugia occidental de la casa rectoral (R4) durant les obres de 1991, el pati P2 es prolonga a través d'aquest espai R4 i dels anomenats P4 i R5, excavats el 1992-1993, i que després descriurem.

Un altre cop dins el pati central del castell, a continuació de CA1, trobem un altre espai rectangular (CA2), el subsòl del qual va ser excavat el 1990 i el 2001. Al fons té una

porteta per accedir a la base de la torre circular T5, que ocupa l'angle sud-oest d'aquest cos de la fortalesa. La coberta d'aquestes dues estances és plana, a dos nivells diferents que funcionen com a terrasses. Tot seguit, trobem una escala noble (fig. 217) que mena a la primera planta del castell, situada dins el cos de ponent (CB). A sota de l'escala hi ha un petit espai (CA3) que té l'entrada des d'un passadís (Pa1) que comunica el pati amb la planta baixa del cos B. A les tres cambres que segueixen (CA4-CA6) s'hi arriba des del pati mitjançant una porta oberta a CA5. Aquest darrer recinte és rectangular i va ser excavat els anys 1990 i 1992; a l'angle nord-oest té l'accés a la planta baixa de la torre quadrada (T2), situada al pany de tramuntana del nucli principal del castell, i al subsòl es conserven les empremtes dels *dolia* de la *pars rustica* de la vil·la romana (fig. 246). A través d'una porteta, es passa a l'habitació CA4, excavada durant els mateixos anys, al subsòl de la qual hi ha les restes d'una cisterna ibèrica retallada a la roca (fig. 245). A l'estança CA6, a la qual també s'entra pel recinte CA5, s'hi va fer una excavació parcial durant el 1992. Tant en aquest àmbit com en el del costat (CA7), amb el qual es tanca el recorregut del pati, hi havia les restes d'una premsa i d'un cup, respectivament. Aquest darrer, molt recent, va ser desmuntat l'any 2003.

El cos de ponent (CB, fig. 199) és aproximadament quadrat amb planta baixa i dos pisos, fet amb pedra calcària i adossat a la construcció descrita en els paràgrafs anteriors. A la planta baixa s'hi accedeix des del pati P1 a través del passadís Pa1, esmentat abans. Tant aquest nivell com el de dalt són subdividits per un mur del mateix gruix que els murs perimètrics. Cadascun dels dos àmbits resultants és compartimentat per sengles panys més estrets, alleugerits amb arcs carpanells, la qual cosa dóna lloc a quatre crugies anomenades CB1 a CB4, de sud a nord. En la darrera es va excavar la meitat de tramuntana durant les campanyes de 1990 i 1992. Aquestes estances havien estat quadres i cotxeres. És interessant destacar que, a la banda de llevant, apareix clarament el talús del mur occidental del cos A. Aquesta particularitat constructiva també és present a la resta dels paraments perimètrics del mateix cos i a la base de les torres T2, T3 i T4.

L'església i les dependències annexes

(fig. 195, 201-210)

El temple i les dependències que s'hi relacionen es troben a migdia del conjunt. L'edifici religiós és de planta més aviat rectangular, encara que l'angle sud-oest no està construït i presenta un afegitó important a migdia: la capella de la Mare de Déu de la Salut. Aquesta disposició s'explica en considerar que originàriament constava de nau única amb transsepte i capçalera tripartida, morfologia que es va anar modificant amb el pas del temps. De la fàbrica primitiva se n'ha conservat la nau capçada per un absis i els braços del transsepte, en què només en restava l'absidiola de migdia; les ruïnes de la del costat nord van ser trobades en l'excavació de 1992-1993. A ponent dels mateixos braços hi ha dues capelles de planta quadrada, la del Roser, al sud, i la de Sant Antoni i Santa Bàrbara, al nord, les quals comuniquen amb l'aula i el creuer mitjançant obertures acabades en arc de mig punt. La capella de tramuntana també té una

petita sagristia aproximadament triangular, a tocar de la torre circular T5. Actualment s'utilitza com a sala d'exposició permanent sobre la història del recinte.

Al nord-oest de la nau s'observa una fornícula, foradada el 1994, a ponent de la qual hi ha l'escala de pedra que mena al cor (fig. 203). Aquest element es troba als peus de l'aula i recolza en una volta esquistada amb clau decorada (fig. 206) i un arc carpanell; a la part que dóna a la nau tenia una balustrada de pedra traslladada el 1995 a la part posterior. A sobre del creuer hi ha un cimbori octogonal sostingut per petxines que descansen en arcs formers de mig punt. A sobre de la cúpula se situa un campanar de planta quadrada entregirada, edificat amb la mateixa pedra de marès rogenç que la resta de la fàbrica romànica del temple. De bon començament, les finestres del cloquer eren acabades en doble arc de mig punt i geminades amb columnetes de capitells amb decoració vegetal. Ara només es conserva la columna del costat est; a l'oest tan sols hi ha el capitell, recolzat en un fust de peces ceràmiques; al nord i al sud hi havia sengles pilars de pedra, que l'any 1993 van ser substituïts per columnes de peces ceràmiques, semblants a la de la finestra occidental. El campanar és coronat per una coberta piramidal ornamentada amb ceràmica vidriada verda col·locada en trencadís, la qual va ser restaurada el 1993 (fig. 200).

Al temple també hi ha un campanar d'espadanya, al capdamunt dels merlets punxeguts que coronen la façana meridional del braç sud del transepte. Aquests merlets són el primer testimoni de la utilització de l'església com a part del recinte fortificat al llarg de diverses èpoques. Ara només en resten sobre la paret esmentada i al cim de l'absidiola de migdia, que va ser sobrelevada per fer-la servir com a torre (fig. 200). Tenim dades per suposar que l'absis central, sobrelevat al mateix temps que el de migdia, també era acabat amb merlets.

Per sota del campanar, els angles del cimbori eren coberts amb una capa de morter que mig amagava restes del coronament primitiu a base de lloses de pissarra. El 1993, el morter va ser substituït per peces de ceràmica col·locades escalonament que imiten la disposició de les lloses, algunes de les quals romanen *in situ*.

Abans de l'excavació de 1991, les cobertes de la nau, dels braços del transepte i de les capelles adossades a ponent eren de dues classes (fig. 198). A sobre de l'aula hi havia un sistema a dues aigües coronat amb morter, a sota del qual s'entreveia una capa de teules. Als braços del transepte també hi havia pendent doble, però molt suau, i a les capelles era únic. Totes aquestes superfícies presentaven un paviment de rajols (fig. 234). Aquest mateix procediment s'havia utilitzat a l'absidiola sud, encara que el coronament, gairebé pla, era més alt que no pas el de la resta dels cossos. El cim de l'absis major romanía amagat sota la coberta del recinte R4, de teules inclinades cap a ponent, que es trobava a tocar del cimbori i enllaçava amb la de la sagristia, on el sistema era semblant.

El cos adossat a migdia, com hem esmentat abans, era la capella dedicada a la Mare de Déu de la Salut. El 1989 era coberta per una volta de canó i llunetes, que es trobava en molt mal estat. Ara, sobre aquesta estructura però sense recolzar-hi, hi ha encavallades metàl·liques, plaques ceràmiques i teules a dues aigües col·locades el 1991, any en què es va substituir la coberta primitiva d'encavallades de fusta. El recinte està pintat al fresc amb temes d'inspi-

ració neoclàssica que imiten el tercer estil pompeïà (fig. 207-210), i també presenta un gran nombre de grafitis realitzats a llapis durant la guerra civil de 1936-1939 (fig. 265-281). En el mur de migdia s'endevinaven les empremtes deixades per un cambril dedicat a la Mare de Déu de la Salut. El paviment primitiu de la capella era de rajols, amb una preparació potent de terra i calç. Tot aquest recinte va ser restaurat el 1994 (fig. 200).

Abans de les excavacions de 1989-1990, als cossos a ponent del transepte i al presbiteri hi havia un paviment ceràmic, mentre que a la nau era de lloses de pedra (fig. 203-205). Actualment, aquests àmbits presenten un reblliment de grava, per sota del paviment definitiu, format el 1991, llevat del creuer i la capçalera, on romanen al descobert, degudament restaurades i protegides per un podi de vidre, una part de les ruïnes de construccions ibèriques i romanes que s'hi van descobrir; les altres es conserven, intactes, sota les graves.

A l'interior del temple, tant els tres arcs triomfals com els tres arcs formers en què recolza el cimbori són fets de pedra rogenca de marès ben treballada i disposada en filades. Aquesta mateixa pedra apareix, en general, en tots aquells llocs on s'ha volgut reforçar la fàbrica: estreps que suporten els arcs esmentats, porta nord, finestres, etc. La resta de l'aparell romànic interior, únicament visible a la capçalera a causa de l'arrebossat que cobreix els altres paraments, és de carreus calcaris col·locats en filades. De totes maneres, en una cala oberta el 1994 a l'enlluït del mur de migdia de la nau es va poder observar un pany de blocs calcaris, els quals no segueixen filades regulars i presenten un aspecte molt més barroer que els de l'absis. D'altra banda, en les cales realitzades a les voltes dels braços del transepte i als peus de la nau es va constatar que el morter de l'intradós conservava les empremtes del cindri utilitzat en la construcció. Pel que fa als paraments exteriors, el pany romànic més significatiu s'ha conservat a l'absis major i és format per carreus mitjans de calcària col·locats en filades de llarg i amb les juntes de morter ressaltades. El mur presenta banqueta ornamental bastida amb carreus.

L'església posseeix dues entrades. La principal és a l'oest, té una portada renaixentista composta per dues semicolumnes que suporten un frontó amb tríglifs i mètopes; al vèrtex hi ha la imatge de la Mare de Déu i als costats els arcàngels (fig. 202). Aquest accés dóna a un pati pavimentat amb cairons (P3), al qual també es pot arribar des de la terrassa inferior del recinte del castell (Ro5) a través d'una escala de pedra amb nou graons, que enllaça amb el camí tradicional del vessant meridional del turó, utilitzat pels fidels per assistir al culte fins que l'església va passar, definitivament, a mans de la família Girona, el 1910. El pati P3 formava part del cementiri parroquial i en restaven dues làpides sepulcralcs. Un altre recinte tancat, situat immediatament a migdia i utilitzat com a hort abans de les obres actuals (H, fig. 196), degué ser, però, el lloc principal d'enterrament. S'ha de remarcar que al sud-oest d'aquest recinte es conserva una torre rodona (T6, fig. 197), feta amb maçoneria de pedra calcària. La segona porta de les enumerades és al nord de la fàbrica, és petita i acabada en un arc de mig punt bastant barroer amb una creu gravada a la clau. Comunica amb el pati P2, des del qual es pot passar al nucli principal del castell i a la rectoria.

La rectoria és al nord-est i comprèn dos edificis: un de quadrat (R1) a la banda de tramuntana, a tocar de l'estan-

ça CA1 del castell, i un de rectangular a migdia, originàriament adossat a la capçalera de l'església i al braç nord del transsepte; actualment està separat per un passadís, ja que se'n va desmuntar la crugia de ponent (R4) el 1991. Aquesta construcció, en començar les obres, era composta de tres crugies (R2 a R4) amb planta baixa, pis i golfes, i la més oriental amb semisoterrani. La gruixària desigual dels murs, la col·locació poc homogènia de les finestres i les diferències d'aparell són el resultat d'obres realitzades en diverses èpoques, segons que ha palesat l'excavació. La coberta és de teules àrabs a dos vessants. La paret externa, més elevada que el nivell de teulada, presenta un coronament de merlets de forma arrodonida.

Quant a les finestres i altres obertures, a part de les que hi ha en cada un dels murs de la capella de la Salut, a la resta de l'església en trobem una a l'absis major i una altra a l'absidiola sud. Són acabades en arc de mig punt, en la primera fet de pedra de marès. L'obertura de l'absidiola és de doble esqueixada. Al tancament septentrional del transsepte hi ha una darrera finestra que es va descobrir en repicar l'arrebossat d'aquest mur. És estreta i allargada, acabada en un petit arc de mig punt. En desmuntar la sagristia, el 1993, es va localitzar una espitllera a l'absidiola meridional, a la banda nord, molt a prop de la finestra. És de forma allargada amb una prolongació circular a la base.

La sagristia era al sud-est de l'església, a tocar dels dos elements conservats de la capçalera del segle XII. Constava

de planta baixa, coberta amb una volta de mocador, i dos pisos. Va ser desmuntada entre 1992 i 1993, cosa que va permetre observar que l'absis major va ser sobrelevat al mateix temps que l'absidiola sud i que aquella va posseir merlets (fig. 200). En bastir-se la sagristia, però, va ser alçat un xic més mitjançant un muret amb troneres, molt semblants a les que hi havia en els coronaments de la capella del Roser i de la mateixa sagristia. Els enlluïts exteriors de la rectoria i del mur de llevant de la sagristia eren de color vermell amb el *trompe-l'oeil* de carreus en blanc i imitaven els paraments de carreus de marès del cos A del castell.

A migdia de la rectoria hi havia un altre pati (P4), que per la posició semblava més aviat una terrassa. En aquest recinte es van dur a terme excavacions el 1992 i el 1993, que palesaren la presència d'un veritable pati en un nivell inferior, anul·lat el 1897 i limitat fins aleshores –i novament arran de la recerca– per la casa rectorial a tramuntana, la sagristia a ponent i un cos allargassat cobert amb volta de maó (R5), a migdia. A llevant hi havia una paret que tancava un altre pati clos (P6) que feia les funcions de distribuïdor. En aquest espai, al qual es baixava per unes escales bastides a l'angle nord-est de P4, hi ha les portes del semisoterrani de R2 i de R5; la part superior d'aquest darrer cos va ser desmuntada el 1993 i la porta paredada. Una tercera porta mena al camí de ronda paral·lel al recinte emmurallat (Ro3-Ro4) que es prolonga fins al peu de la capella de la Salut.

La recerca en el castell era adreçada a esbrinar els trets generals de l'evolució, però sense exhaurir el jaciment, atesa la inversió econòmica considerable que aquest procediment hagués suposat. En conseqüència, es va realitzar una excavació selectiva en punts ben significatius, la qual s'ha anat ampliant amb altres sondeigs fets paral·lelament a les obres iniciades el 2001, com veurem més endavant en un capítol a part,² i que actualment continuen en curs.

Els punts significatius excavats són els següents: l'indret on se suposava que havia de ser l'entrada principal, entre l'angle nord-est i els lavabos actuals (fig. 68, sondeig VII), els voltants de la porta del pati 1 (fig. 53, 54, 61, 62, sondeig I i fig. 55, sondeig VII) i els àmbits CA2, CA4, CA5 i CA6 (fig. 46, 47, 48, 49, 50, 56, 57, sondeigs IV, Vbis, V i VI, respectivament), tot això dins el cos A. Al cos B només es va dur a terme una rasa estratigràfica a la meitat septentrional de l'espai CB4 (fig. 51, 58, 59, 60, sondeig VIII), la qual va donar dades il·lustratives.

A l'església i els edificis adjacents, en canvi, atès que les obres havien de començar ben aviat i que n'afectarien el

subsòl, les cobertes i els paraments de manera substancial, hom va dur a terme una excavació extensiva a gairebé tot l'interior, llevat de la capella de la Salut, on només es va treballar a la meitat de llevant. Al mateix temps, es va realitzar una intervenció àmplia a la coberta d'aquest edifici, com també al subsòl i a la volta intermèdia de la sagristia. L'àrea de la rectoria també va ser excavada a fons, tot i que es van deixar alguns testimonis a R3. Totes aquestes recerques es van fer entre 1989 i 1995 (fig. 4).

Paral·lelament al treball de camp, es va enllestir l'aplegament de documentació sobre el castell i el temple. De tal manera que posseïm un recull interessant de notícies, sobretot des del segle XIV, mancat, però, d'algunes precisions, a causa de la dispersió notable dels textos i a la dificultat, de vegades insuperable, per accedir als fons particulars.³ També s'han dut a terme estudis d'història de l'art sobre determinats aspectes del conjunt, com ara la decoració de la sala principal del castell, l'ambientació de la resta de les estances o les restauracions portades a terme per Ramon Soriano (1897) i Enric Sagnier (1910).⁴

2. *Vid. infra* VI.4.

3. Aquest recull es pot veure al capítol *Les fonts documentals*, al Llibre Segon.

4. Estudis fets per Maria José Sureda, Núria Pinos i David Galí, respectivament.

1. L'interior del temple

Desenvolupament dels treballs

Per tal de descriure les tasques efectuades dins el temple, farem esment de les seccions estratigràfiques que n'afecten els eixos principals: la longitudinal, en direcció est-oest (fig. 9), abraça des de la porta de la sagristia, oberta al mig de l'absis central, fins al punt mitjà de la porta principal, situada a la testera occidental; la transversal, en direcció nord-sud (fig. 5-6), al llarg dels braços del transsepte; una altra, en la mateixa direcció (fig. 7), afecta les capelles del Roser i de Sant Antoni i Santa Bàrbara.

Aquests tres talls, tot i ser representatius d'allò que s'ha documentat, no sempre recullen la seqüència completa. És per això que, quan hi manqui algun detall, s'indicarà la secció complementària en què apareix.

Els vestigis de l'època contemporània, segles XIX-XX (fig. 38, 220, 221)

En començar l'excavació, l'interior de l'església mostrava les traces de les nombroses refeccions que havia patit al llarg de més de mil anys, les quals eren paleses tant en les diferents estructures arquitectòniques com en les nombroses restes de paviments que en constituïen el sòl.

Els treballs van començar per l'extracció d'unes taques irregulars de ciment (u.e. 135) que funcionaven com a paviment en diversos indrets. Apareixien a l'absis central (fig. 9), a les dues absidioles (fig. 8, 10), a tocar de la pilastra 43, en gran part de la capella de la Salut (fig. 6) i en algun punt de la nau. El fet que no donessin cap mena de material ceràmic ni cap moneda en dificultà la datació absoluta.

Tot i així, aquest material cobria certes tombes remogudes, versemblantment el 1936 (u.e. 96, 98 i 256), en algunes de les quals aparegueren bales (u.e. 97). Concretament, a la 96, orientada d'est a oest, rectangular i situada a tocar de l'altar de la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, en aixecar l'estrat de rebliment (u.e. 97), no hi va aparèixer cap inhumació (fig. 7-8). Això no obstant, se'n va poder establir la cronologia relativa, ja que la fossa tallava tant la pavimentació de 1719-1724 (*infra* u.e. 52) com l'enrajolat 126. Per tant, es pot afirmar també que els cairons reaprofitats (u.e. 95) que hi feien de coberta van ser col·locats durant el sojorn dels voluntaris internacionals de l'exèrcit republicà (1938-1939).

La tomba 98 també va ser remoguda. Era de forma rectangular, situada en direcció nord-sud als peus de l'altar, i

contenia les restes d'una inhumació en decúbit supí amb els braços al llarg del cos. L'estrat de rebliment (u.e. 99) només va donar material antic, encara que la posició física aportava més precisions. En primer lloc, aquesta tomba era tallada per la 96. A més, era anterior a les dues classes de paviments que formaven el sòl de la capella (u.e. 52 i 126), la qual cosa proporcionava un *terminus ante quem* del 1719-1724. D'altra banda, la data de construcció d'aquest recinte (probablement entre el 1588 i el 1600) constituïa el límit *post quem*.

Paral·lelament, a la capella del Roser es va fer un retall rectangular en el paviment de cairons (u.e. 54), que seguidament es va tornar a tapar amb morter de ciment (u.e. 57) i amb els mateixos cairons que s'havien aixecat (u.e. 56). També, arran de les remocions de 1936, algunes làpides mortuòries degueren ser traslladades de lloc, ja que a sota no hi havia cap inhumació. És el cas de la situada al braç sud del transsepte, a tocar del graó que separa la capella de la Salut de la resta del temple. Es tracta d'una làpida datada del 1812 per una inscripció (u.e. 133, fig. 5, 223), orientada de nord a sud, que talla un dels paviments (u.e. 128). La làpida 134, situada a la capella de la Salut en direcció nord-sud (fig. 222), n'és un altre exemple, ja que talla els cairons col·locats durant la restauració de 1910 (u.e. 137) i, al mateix temps, està agafada amb el ciment col·locat cap al 1938 (u.e. 135, fig. 5).

Tenint en compte que aquest recinte va ser utilitzat pels soldats governamentals d'origen internacional durant el període 1938-1939, segons que indiquen els grafitis conservats a la mateixa capella de la Salut, és lògic suposar que els arranjaments amb ciment es van fer durant el període que el castell va servir de presó.

Posteriorment, i al sector central del braç nord del transsepte, es van excavar un forat (u.e. 164) i el rebliment (u.e. 165). Potser el van obrir el 1936; el fet que coincideixi aproximadament amb el traçat d'una tomba (u.e. 256) i amb la taca de ciment que hi havia a sobre (u.e. 135, fig. 8) fa pensar en aquesta possibilitat. En aquest cas, ni el material ceràmic, tot antic, ni el numismàtic –les monedes més modernes són de 1705-1714– proporcionen una datació precisa.

A l'absis central, després d'aixecar la capa de ciment 135, va quedar al descobert un segon forat de forma irregular (u.e. 254), reblert de terres argiloses de color marró fosc (u.e. 255, fig. 9). El forat 304, reblert per 306 i 347, més aviat cilíndric i situat a l'absidiola sud, va afectar gairebé tots els estrats d'aquest sector; aquesta posició i el fet que estigués cobert per la capa de ciment 135 fan pensar que hom l'hauria pogut obrir entre 1936 i 1939 (fig. 10).

A continuació es van aixecar les restes del paviment 137 i de la preparació 624. Aquest sòl, de cairons petits disposats en una retícula emmarcada per tres línies del mateix material, es trobava a la banda nord de la capella de la Salut i en una zona petita de l'absis central (fig. 5). Seguia la mateixa disposició que els cairons de la tercera dècada del segle XVIII (u.e. 52),⁵ però les peces eren més petites. Potser correspon a la penúltima reparació del terra de l'església (1910), ja que només s'hi adossava la capa de ciment 135 i era a tocar de la resta dels paviments.

És probable que la porta situada a l'extrem occidental del mur de tramuntana del transsepte (u.e. 769) fos modificada en el mateix moment. Per sota de l'enllosat d'aquest sector (u.e. 601) va aparèixer una trinxera (u.e. 376) allargada i estreta, amb l'extrem nord-oest lleugerament més ample. L'estrat de rebliment (u.e. 377), format per terres negres no gaire consistents, va proporcionar material de cap al final del segle XIX. En el mateix indret es va descobrir un segon graó (u.e. 353), format per un bloc de pedra, que facilitava l'accés al marxapeu actual (u.e. 46), massa enlairat respecte al paviment interior del temple.

Segurament en el curs de la restauració de 1910 es degué arrebossar tota l'església amb el morter de gra fi que presentava en començar l'excavació. En aquest morter hi havia l'empremta de l'altar (u.e. 39) de la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, desaparegut durant la guerra civil de 1936-1939. A la planta del mateix recinte també es conservava una capa de terra marró fosc, poc compacta (u.e. 120), situada sobre el paviment de rajols 126. Sens dubte, datava del moment en què l'altar va ser remogut per darrer cop, amb motiu de les obres de 1910 (fig. 7). Per acabar, cal afegir que en el curs de les mateixes obres es degué paredar la porta que hi havia a la fornícula del mur septentrional de la nau (u.e. 910) amb el tapiat 911, fet amb doble filada de rajola unida amb guix. D'aquesta manera, l'accés a l'estança es reduïa a la porta que s'obre a la capella.

Les unitats de l'època moderna, segles XVI-XVIII (fig. 32-37)

La primera unitat d'aquest període estudiada va ser una tomba situada en el creuer (u.e. 130), orientada d'est a oest i coberta amb una làpida. Aquest element era trencat i reparat amb ciment (u.e. 135), la qual cosa fa pensar que fou remogut durant la guerra civil. Segons la inscripció de la làpida, l'enterrament cal datar-lo del 1782. La fossa (u.e. 224) va aparèixer reblerta per una capa d'argila i calç (u.e. 223), amb material ceràmic de totes les èpoques; a sota hi havia la inhumació (u.e. 261) amb restes del taüt i molt malmesa, ja que hi mancaven el cap i nombroses vèrtebres superiors, i també el braç, situat al sud. Aquesta tomba va donar monedes de Ferran VI (1746-1759).

Pel volts de la mateixa època, es degué obrir al braç sud del transsepte una altra tomba coberta per una làpida amb inscripció (u.e. 132). Es tractava d'un enterrament en direcció est-oest que no es va excavar, la coberta del qual era formada per quatre làpides rectangulars. Una d'elles duia la inscripció: «Aquí descansa el cos de Joaquim Llord i Ballester i per los seus» (fig. 5, 10). Pels volts dels mateixos

anys, també es degué col·locar una làpida semblant (u.e. 793) sobre la tomba 289, més antiga, situada immediatament al nord de la descrita. La datació d'aquesta operació es va poder obtenir a través de la posició estratigràfica, atès que la tomba nova retallava el paviment de 1719-1724 (u.e. 52). A més, s'ha de tenir en compte que en tot el recinte no s'han trobat làpides més antigues de 1782 (u.e. 130).

Seguidament, hom va retirar les restes de reparacions petites en el paviment (u.e. 778) del braç nord del transsepte i la seva preparació de calç (u.e. 792). Es tractava de rajols disposats en fileres de nord a sud, que apareixien al davant de la pilastra 48, a tocar del mur 40 i en diversos sectors de l'enllosat 129. Per datar aquestes reparacions, cal tenir en compte, en primer lloc, que hi recolzava el ciment col·locat en temps de la guerra civil (u.e. 135); en segon lloc, que tallaven o s'adossaven a la resta de paviments i les seves preparacions (u.e. 52, 53, 126, 128, 129, 579, 581, 583); i en tercer lloc, que cobrien un retall de forma rectangular (u.e. 231), paral·lel al mur 40 i a tocar d'un altar lateral ubicat en aquest sector. El rebliment d'aquest retall (u.e. 232) era de sorres, argiles i morter de calç, juntament amb una pedra rectangular, que deuria haver funcionat com a base d'algun element litúrgic amortitzat en aquell moment. La datació la va proporcionar un ardit de Ferran VI de 1756. Per tant, el paviment 778, que se superposava al rebliment d'aquest forat, n'havia de ser gairebé contemporani.

A continuació es va desmuntar la resta de l'enllosat que apareixia en gran part del braç nord del transsepte i se'n va treure la preparació de calç (u.e. 129, 145, 581; fig. 5-6, 8). Malgrat que aquestes capes no van donar material, s'ha de tenir present que eren anteriors a la refecció 778, datada de 1754-1756, i que el mateix tallava el paviment de cairons de 1719-1724 (u.e. 52). Cal no confondre aquesta reparació amb la realitzada el 1910, en què també es van utilitzar lloses (u.e. 601) i cairons petits de 15 cm de costat (u.e. 137).

Per sota de les lloses, va aparèixer un forat de forma irregular (u.e. 157), a tocar del pilar de l'arc former que sostenia el cimbori a ponent. Contenia un estrat de rebliment amb restes de calç, morter i totxos (u.e. 158), sense cap material arqueològic; de fet, semblava que tingués relació amb les lloses esmentades (u.e. 129). Tot seguit, es van aixecar les restes d'una reparació del paviment 128, a sota de la clau del mateix arc. Es tractava de quatre cairons del paviment original de 30 cm de costat, reaprofitats, la col·locació dels quals no n'havia afectat la preparació (u.e. 579).

A continuació es van excavar el sòl 126 i la preparació corresponent (u.e. 583), que reblien el retall 585. Es tractava de rajols en fileres orientades de nord a sud, situats a la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, a tocar de l'altar i a la banda de tramuntana, i adossats al mur nord del transsepte (u.e. 45, fig. 6-8). Sembla una reparació que va afectar una banda força estreta al llarg dels murs septentrionals. Potser va tenir relació amb alguna mena de trasllat o moviment d'altars no recollit en les fonts documentals. Aquest paviment és posterior al de cairons (u.e. 52), al qual tallava a la zona de la capella nord, i al de rajols en espiga (u.e. 127), també tallat per ell. D'altra banda, és anterior a les lloses (u.e. 129) del braç nord del transsepte, que el van tallar, i a la tomba 256, datada mitjançant monedes de l'arxiduc Carles de 1705-1714. Al mateix temps, és posterior a la sepultura 393, a la qual cobria en part.

5. *Vid. infra.*

Tot seguit, es va excavar una petita reparació a l'angle sud-oest, entre la capella de la Salut i el braç meridional del transsepte, la qual només afectava el paviment 128. Es tractava de rajols allargats disposats més o menys com els del sòl 126, que acabem d'analitzar. El fet que la refecció no afectava la preparació dels cairons (u.e. 579) feia pensar en un deteriorament progressiu degut a l'ús. És el mateix cas de la u.e. 777, situada en el sòl 52, a tocar del pilar format per les u.e. 17, 18 i 19. Consistia en els mateixos cairons reaprofitats, units amb calç. Tampoc no afectava la preparació del paviment original.

Posteriorment, tal com s'aprecia en la figura 9, es van aixecar el paviment de rajols en espiga (u.e. 127) i la preparació (u.e. 584). Ocupava gran part de l'absis major i s'adossava al mur perimètric (u.e. 1) i als estreps de l'arc triomfal (u.e. 2, 48). Aquest mateix sòl es va trobar a les dues absidioles, on era igualment adossat als murs perimètrics i a les embocadures respectives (u.e. 3, 4, 47, fig. 8, 10). També hi havia una resta molt petita a tocar del mur nord del transsepte (u.e. 45). A més, apareixia a la capella de la Salut, on dibuixava la planta del cambril de la Mare de Déu (fig. 5). La presència del paviment 127 en aquesta última capella, bastida entre 1719, data que apareix gravada en un carreu del mur meridional, i 1724, any en què va ser concedit el permís per dir-hi missa, suggereix que a la resta de l'edifici no s'hi va col·locar abans. Malauradament, la preparació corresponent (u.e. 584) no va proporcionar material. Si es deixa de banda la capella de la Salut, aquesta refeta pot indicar un moviment o canvi de retaules o d'algun altar lateral, ja que la resta de l'església va continuar pavimentada amb cairons (u.e. 52).

Dins el conjunt de canvis arquitectònics importants del segon i el tercer decennis del segle XVIII, cal esmentar l'absidiola septentrional. Abans d'excavar-la, hom va desmuntar el mur que la paredava (u.e. 49) i l'escala (u.e. 3003) que menava al capdamunt de la sagristia, la qual era adossada al mur esmentat pel costat de la rectoria i havia envaït part de la fàbrica de l'absis major. En el rebliment de la base d'aquesta escala (u.e. 780), situat dins l'absidiola, s'hi va trobar un ardit de l'arxiduc Carles, encunyat a Barcelona entre 1708 i 1714, la qual cosa confirma la datació que havíem intuït en excavar les cobertes i el pis superior de la sagristia.⁶ Aquesta mateixa data, segurament, es podria aplicar a l'arrasament de l'absidiola i al tapiat de l'embocadura.

És interessant de recordar que l'envà de pitxolí que s'hi va posar recolzava sobre el sòl de rajols (u.e. 127, fig. 8). Per sota d'aquest nivell, apareixia en tota l'absidiola una capa que incloïa abundants blocs de calcària i restes òssies humanes disperses (u.e. 388), que va donar material antic, però que probablement va sofrir remocions durant aquestes obres.

Simultàniament, es podria haver obert una fornícula (u.e. 619) en el mur 33, al costat de les escales del cor, i haver-se edificat el mur de totxo (u.e. 34) amb la porta que s'obria a la cambra de tramuntana (u.e. 910). De fet, en la visita pastoral de 1728 s'esmenten dues capelles, que potser es podrien identificar amb aquesta fornícula i amb la finestra oberta en el mateix mur més cap a llevant, que en la forma actual deu ser més tardana, potser col·locada durant la restauració de 1910. Probablement, en aquest moment, la

porta que hi havia a l'extrem meridional del mur de ponent de la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara (u.e. 908) va ser paredada i se'n va obrir una de nova al centre (u.e. 37).

Tot seguit, es van excavar les restes d'unes reparacions (u.e. 128) que afectaven el paviment de cairons (u.e. 52), i que reblien el retall 580. Consistien en rajoles quadrangulars disposades en parelles, que formaven una tira a tocar de la paret meridional del braç sud del transsepte (u.e. 632); també hi eren a la banda oposada, en què, potser a causa de la presència d'un altar lateral, no s'adossaven al mur de tancament (u.e. 45). Una altra tira seguia el traçat de l'arc former recolzat en els estreps 18 i 42, i travessava la nau de nord a sud (fig. 5-6, 9).

En aquest cas, la preparació (u.e. 579) tampoc no va donar material. Per tant, la datació s'ha de deduir de la posició física: aquestes reparacions tallaven el paviment de cairons (u.e. 52) i alhora eren tallades per les lloses situades a tramuntana del transsepte (u.e. 129). Potser es tractava d'una mena de faixes decoratives que delimitaven les zones de l'església: cap a ponent, hi hauria l'àrea destinada als fidels, on els cairons (u.e. 52) formaven rombes emmarcats per tres bandes de les mateixes peces; cap a llevant, hi hauria la zona dedicada al culte, on eren disposats en línies paral·leles de nord a sud i d'est a oest. Si acceptéssim aquesta hipòtesi, s'explicarien les tires del paviment 128 i es podria suposar que els sòls 52 i 128 van funcionar contemporàniament.

A continuació es va aixecar el paviment més antic dels conservats en començar els treballs (u.e. 52), que apareixia en bona part de l'església i estava tallat per totes les altres reparacions. Era de cairons, que, com hem vist, a la nau es disposaven en retícula emmarcats per bandes paral·leles. Les bandes també apareixien a les capelles del Roser i de Sant Antoni i Santa Bàrbara i en certes zones del transsepte (fig. 5-10). La preparació (u.e. 53) era una capa de morter de calç, tova i poc potent, en què va aparèixer ceràmica vidriada verda i comuna oxidada moderna.

Per sota es va trobar un estrat estès per gairebé tot el cos principal del temple, llevat de l'àrea del braç nord del transsepte on s'havia excavat el paviment de rajols en espiga (u.e. 127). Aquí havia quedat tallat, tal com passava en algun altre punt de la nau, per tombes datades mitjançant monedes de poc després de 1721. El fet que a l'aula totes aquestes sepultures fossin cobertes per la preparació del paviment 52 (u.e. 53) va permetre donar a aquest sòl la mateixa datació que a les u.e. 127 i 128. En conseqüència, suposem que, en bastir-se la capella de la Salut, es va pavimentar de nou el temple. En primer lloc, es van col·locar en tot el recinte, excepte a la capçalera i a l'extrem nord del transsepte, uns cairons petits (u.e. 52), alguns dels quals podrien haver estat reaprofitats d'un sòl anterior: a la capella del Roser i a l'absidiola sud se'n conservaven de decorats amb ditades i, fins i tot, amb unes tisoires. Posteriorment, es van posar les tires decoratives descrites abans (u.e. 128). En darrer terme es van pavimentar els absis major i meridional i una llenca estreta a tocar del mur nord del transsepte amb uns rajols disposats en forma d'espiga, com els de la capçalera de la capella de la Salut. Segurament, en posar-se aquest terra, es van moure els altars i els retaules, la qual cosa explicaria que tot l'espai no es pavimentés amb la mateixa tècnica ni simultàniament.

Tot seguit, els treballs es van centrar en el braç sud del transsepte, on s'havia descobert la trinxera de fundació

6. *Vid. infra*, IV.1.

(u.e. 177) d'una ossera (u.e. 131), potser construïda per dipositar-hi les restes exhumades o remogudes amb motiu de les obres dels anys 1719-1724 (fig. 5, 6, 10). En resultar estèril el rebliment de la rasa fundacional (u.e. 178), i trobar-se buit l'interior, la datació de l'estructura es va deduir a través de la posició estratigràfica, atès que era coberta per la preparació del paviment de cairons de 1719-1724 (u.e. 53), i que tallava una altra sepultura que contenia monedes de 1710-1719 (u.e. 220-222).

A l'àrea del creuer i al braç sud del transsepte es van extreure les restes d'una preparació de calç gairebé de la mateixa època (u.e. 138, fig. 5). La cronologia la indica el fet que cobris el rebliment de la sepultura 155, datada de poc després de 1720, i que era tallada per la trinxera de l'ossera 177. Aquesta mateixa preparació, al braç sud del transsepte, era al damunt de la tomba d'obra 289, situada al sud de l'ossera 131. En cap dels dos casos s'hi va buidar el rebliment, però la datació de la u.e. 289 es podia extreure de la posició estratigràfica (fig. 5-6), ja que la unitat 131 s'hi adossava i la 138 la cobria. En acabat, la tècnica constructiva, igual que la de les sepultures 161 i 221, ajudava a situar la construcció poc després de la guerra de Successió.

A la nau van aparèixer una sèrie de tombes sota la preparació dels cairons (u.e. 53). En primer lloc, es va excavar la 139, a tocar de l'accés a la capella del Roser (fig. 7). Un enterrament rectangular, amb la capçalera arrodonida i orientat de nord a sud, que contenia una inhumació en taüt, col·locada de costat cap a migjorn (u.e. 140), i un estrat de rebliment format per sorra, morter, pedres, grava i restes d'arrebossat. A tocar del brancal oest de l'accés de la mateixa capella, es va excavar una tomba rectangular i amb els extrems arrodonits, orientada de nord a sud (u.e. 146). Contenia un individu enterrat en caixa, posat en decúbit supí i amb el cap mirant a ponent. L'estrat de rebliment (u.e. 147) era de terra gens compacta de color marró i restes de morter de calç, juntament amb material ceràmic antic. Ja a la banda nord es va localitzar una altra tomba, orientada de sud-oest a nord-est (u.e. 151), també rectangular i amb els extrems arrodonits, que contenia una inhumació idèntica a l'anterior (fig. 7). L'estrat de rebliment (u.e. 152) era de terra marró amb moltes restes d'un paviment de morter de calç. Finalment, a tocar de l'estrep septentrional de l'arc former (u.e. 42), es va localitzar una sepultura posada d'est a oest (u.e. 590), de forma rectangular i amb els extrems arrodonits, que contenia un enterrament en taüt (u.e. 265) d'un individu col·locat en decúbit supí, amb el cap mirant al sud i els braços creuats sobre la pelvis.

La datació d'aquestes tombes l'hem esbrinada a través dels respectius *termini post quos* i *ante quos*, ja que, d'una banda, tallaven el retall 153, situat cap a 1718-1721, com veurem un xic més endavant, i, de l'altra, eren cobertes per la preparació 53, col·locada en el període 1719-1724. A continuació s'excavaren les restes de la inhumació 233, que semblava haver estat orientada de nord a sud, tot i que la fossa havia desaparegut totalment. Per esbrinar-ne la datació, cal tenir present que era tallada per les u.e. 139 i 146 i coberta per la preparació 53.

També a l'aula, es va descobrir el retall 153, que abraçava tot el sector central i que restava tallat per les sis tombes descrites. Era reblert per un estrat tou (u.e. 154), format per fragments de paviment de morter de calç, totxos, restes òssies i ceràmica abundant, tant d'època antiga com

del moment de la col·locació de la unitat: per exemple, ceràmica blava catalana de «faixes o cintes». També hi va aparèixer una moneda de Felip V, datada el 1746, que proporcionava un índex cronològic molt important, atès que la preparació 53 datava de 1719-1724.

Tot seguit, es van extreure més tombes, algunes de les quals eren tallades per la u.e. 153 i cobertes igualment per la preparació dels cairons 52. En primer lloc, a la nau, s'excavà una sepultura rectangular amb els extrems arrodonits orientada de nord a sud (u.e. 141). Contenia una inhumació en caixa d'un individu en decúbit supí amb les mans creuades sobre la pelvis que havia perdut el crani. L'estrat de rebliment (u.e. 142) era estèril. La datació es va assignar en considerar que era tallada per la u.e. 153 (1718-1721/1719-1724) i que tallava la tomba 221 (1710-1719). En segon lloc, a la zona del creuer es va exhumar el rebliment d'una fossa (u.e. 220) desdibuixada per successives tombes posteriors. Es tractava d'un nivell de terra de color marró fosc, amb restes de morter de calç i molt material ceràmic, sobretot antic (u.e. 222), que contenia un diner de Felip V, de 1710-1719. En aixecar-lo, va restar al descobert un sepulcre fet d'obra (u.e. 221), orientat d'est a oest i de forma quadrangular (fig. 9).

En aquesta zona del creuer van aparèixer altres enterraments que també calia datar de poc després de la guerra de Successió. En primer lloc, s'aixecaren les restes molt escadusseres d'una inhumació (u.e. 262) situada al nord del sepulcre 221, que originalment devia estar orientada d'est a oest (fig. 9). Era anterior a 221 i alhora apareixia tallada per una sepultura datada de la tercera dècada del segle XVIII (u.e. 261). En segon lloc, una mica més a ponent i en direcció nord-sud, es descobrí un enterrament (u.e. 267) d'un individu de qui només quedaven els peus (u.e. 268) i que contenia monedes de 1705-1714. Es va considerar que corresponia al grup de tombes col·locades segurament després de la guerra de Successió. En tercer lloc, més a ponent i també a la banda septentrional de la nau, es va excavar una tomba posada en direcció nord-sud (u.e. 589), que contenia un individu gairebé complet (u.e. 259). Per datar-la, calia tenir present que estava afectada pels retalls u.e. 151 i 153, ja esmentats, i que, com en el cas anterior, era a l'àrea del temple que va servir de lloc d'enterrament entre 1706 i 1719-1724. Per sota d'aquest individu, encara van aparèixer les restes d'un altre, enterrat en taüt (u.e. 588), també en direcció sud-nord (u.e. 258) i en decúbit supí. El fet que restés afectat per la fossa de l'enterrament anterior (u.e. 259) permetia de fixar-ne la datació relativa. Més a l'oest encara, i paral·lela a les dues anteriors, va aparèixer una tomba (u.e. 263) en direcció sud-nord, de forma rectangular, que contenia un individu (u.e. 260) girat cap a l'est i en decúbit supí (fig. 9). La datació relativa és semblant a la de la inhumació 259.

Per últim, als peus de la nau i en direcció est-oest, en extreure la capa de preparació dels cairons (u.e. 53), aparegué un enterrament (u.e. 149) de forma més aviat rectangular i amb els extrems arrodonits, que contenia una inhumació amb caixa de fusta (u.e. 150, fig. 9); l'individu era en decúbit supí. Aquesta tomba aparegué retallada a l'estrat de regularització de mitjan segle XVII i coberta per la preparació de 1719-1724. A més, contenia rajols com els que es van col·locar en la data esmentada; per tant, es tractava d'una altra sepultura oberta poc després de la guerra de Successió.

Els treballs van continuar al sector de tramuntana del transsepte i a l'embocadura de l'absidiola nord, on, com ja hem esmentat, no havia aparegut la preparació dels cairons (u.e. 53). Aquí es van localitzar una sèrie de tombes (u.e. 155, 159, 234, 252, 256, 394 i 396), que es van extreure d'acord amb la posició relativa. En primer lloc, la 155, col·locada en direcció est-oest, al sud de la pilastra 48 (fig. 6). Contenia una inhumació en caixa, i l'estrat de rebliment (u.e. 156) va ser datat a partir de 1720 mitjançant monedes.

A continuació es va descobrir un sepulcre fet d'obra (u.e. 161-162), cobert amb volta, posat en direcció est-oest a tocar de la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, i encabit a la fossa corresponent (u.e. 159). S'assemblava a un altre de localitzat al creuer (u.e. 221, fig. 9). Les monedes trobades al rebliment de la rasa fundacional (u.e. 160) proporcionaren una data de després de la guerra de Successió. Aquesta tomba no es va obrir, ja que la informació cronològica que podia donar s'havia obtingut en excavar-hi la trinxera. A l'est, però en direcció nord-sud, va aparèixer el sepulcre 256, reblert per l'estrat 257 i datat mitjançant ardis de l'arxiduc Carles de 1705-1714 (fig. 8). Contenia una inhumació, recolzada sobre el terra, en decúbit supí. Molt a la vora es va descobrir una altra tomba (u.e. 252), orientada d'est a oest, el rebliment de la qual (u.e. 253, 378) contenia materials antics i monedes de Felip IV de 1621-1665. Tot i així, sabem que era posterior a la 256, perquè la tallava per l'angle nord-oest (fig. 6). Presentava una inhumació en caixa d'un individu col·locat en decúbit supí. La cinquena tomba d'aquesta sèrie de set (u.e. 234) era al davant de la pilastra 48, orientada d'est a oest (fig. 6). Contenia un individu en decúbit supí però mig girat cap a l'esquerra, dipositat directament sobre el terra. L'estrat de rebliment (u.e. 235) es va datar mitjançant un ardit de l'arxiduc Carles de 1710, segurament col·locat després de la guerra de Successió.

La tomba 394, dins l'absidiola nord, era disposada d'est a oest i feta de pedres mitjanes unides amb calç i coberta amb lloses planes i teules. Contenia les restes d'una inhumació molt malmesa (u.e. 398), ja que només quedaven fragments de les tíbies de l'individu. Cal dir que presentava una capa superior de calç molt gruixuda, que explica el mal estat de conservació. La sepultura 396, trobada a la mateixa àrea i orientada de sud-oest a nord-est, era delimitada per pedres mitjanes i grans posades en sec. Es trobava molt malmesa i de l'individu (u.e. 400) només en quedaven restes petites del crani i d'algunes costelles. A l'àrea del creuer es va localitzar una tomba d'aquesta mateixa etapa. La fossa (u.e. 228), orientada de nord a sud, era rectangular i amb els extrems arrodonits i contenia la part superior d'un individu (u.e. 229). Aquesta sepultura era tallada per la tomba 155 (datada amb un *terminus post quem* de 1720), contenia monedes de l'arxiduc Carles de 1709-1714 i tallava un enterrament amb un *terminus post quem* de 1706 (u.e. 226).

A la vista d'aquestes tombes, sembla que, poc després de la guerra de Successió, gairebé tot el temple, llevat de les capelles laterals i l'extrem meridional del braç sud del transsepte, va ser utilitzat com a lloc d'enterrament. La datació proporcionada pels rebliments d'algunes sepultures comprèn des del final del conflicte fins a 1719-1724, data que atribuïm al paviment 52. La posició estratigràfica d'un bon nombre de les estructures referides confirma aquesta hipòtesi. Per exemple, les tombes 256, 394 i 396 tallaven o recolzaven sobre unes altres dues, conservades igualment

a l'absis nord (u.e. 393, 395), els rebliments de les quals (u.e. 397 i 399) cal datar-los mitjançant monedes d'una mica abans de mitjan segle XVII. A més, un altre parell de tombes (u.e. 224 i 228) en tallaven una tercera datada a partir de 1706 mitjançant una moneda (u.e. 226).

L'excavació va continuar a l'angle sud-oest de la nau. En primer lloc, es va buidar un forat octogonal (u.e. 169) que, a més d'algunes terres i morter (u.e. 170), contenia un fragment de pilar amb la mateixa secció i fet de sauló vermellós, el qual degué formar part del suport de la pica baptismal. En segon lloc, es va extreure el rebliment (u.e. 168) d'un forat quadrangular (u.e. 176) que devia afectar tot el recinte de les fonts baptismals, constituït per morter de calç desfet, totxos i pedres. Com que tots dos forats eren coberts per la preparació del paviment de cairons (u.e. 53) i el més gran afectava l'estrat 144, que, com veurem, cal datar-lo de mitjan segle XVII, vam poder establir el període de funcionament d'aquestes estructures entre la data esmentada i 1719-1724.

Sota la preparació del sòl de cairons, va aparèixer una capa molt uniforme (u.e. 60, 143 i 144), tallada, tant al braç nord del transsepte com a la nau, per les nombroses tombes descrites. Estava formada per sorra rosada i morter blanquinós poc consistent. De fet, es tractava d'un nivell de regularització, de potència variable, que va proporcionar ceràmiques de cap al començament del segle XVII acompanyades de monedes de Felip IV encunyades en els períodes 1641-1644 i 1624-1655, la qual cosa situava la datació general cap a mitjan segle XVII (fig. 5-10).

En altres sectors del temple molt afectats per les inhumacions anteriors o posteriors, com ara el braç sud del transsepte, la testera i el creuer, els estrats corresponents a la mateixa època adoptaven l'aparença, respectivament, d'una capa de terra marró, amb restes de calç, teules i totxos, força tova (u.e. 166, fig. 6), d'una argila compacta de color marró amb alguna bossa vermellosa (u.e. 230), o bé d'argila vermellosa amb moltes restes de calç, cendra i carbó (u.e. 286). En tots tres casos, tant els materials ceràmics com els numismàtics permetien de confirmar la datació de mitjan segle XVII (després de la guerra dels Segadors). A la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, aquesta capa d'anivellament no va aparèixer, segurament perquè no havia estat afectada per les inhumacions, i la roca natural és en una cota molt enlairada.

En aixecar aquest horitzó, es va descobrir una nova sèrie de tombes, localitzada en tres sectors ben concrets: l'embocadura de l'absidiola nord, l'absis major i la capella del Roser. L'excavació d'aquests enterraments va començar a l'absidiola, en què es va treure la preparació del sòl de rajols en espiga (u.e. 127). Tot seguit, es va buidar un forat enlluït per dintre (u.e. 294, 379) que havia estat respectat en col·locar-hi les tombes 394 i 396, poc després de la guerra de Successió. Era semicircular, però en desconèiem el límit de llevant, que restava amagat sota l'envà 49. Potser havia servit per abocar-hi les restes dels líquids utilitzats en els oficis religiosos. Era reblert d'argiles marrons poc consistents i restes de calç (u.e. 295, 380). El forat en qüestió recolzava sobre la tomba 395, datada de mitjan segle XVII,⁷ i va ser tapat amb motiu de les reformes dutes a terme el 1719-1724, ja que era cobert per la preparació del sòl 127.

7. Vid. *infra*.

Pel que fa a les sepultures pròpiament dites, en primer lloc es va localitzar la 393, situada més al nord, orientada d'est a oest i de forma allargada i amb els extrems arrodonits. El costats meridional i occidental presentaven pedres mitjanes horitzontals; al septentrional eren posades verticalment, i a l'oriental no n'hi havia (fig. 5). La coberta, molt deteriorada, era de lloses grans i planes. Contenia una inhumació (u.e. 397) posada en decúbit supí. Més cap a migdia i també orientada d'oest a est, aparegué la segona tomba (u.e. 395), una mena de cista en forma de banyera limitada per pedres mitjanes i grans unides amb morter (fig. 8). Presentava una capa superior de calç molt gruixuda que havia malmès el cos inhumat (u.e. 399), el qual només conservava la part inferior de les cames. El rebliment contenia un ardit de Lluís XIV encunyat entre 1642 i 1646.

En aquest mateix sector hom va exhumar dos forats, apareguts en aixecar la capa de regularització de mitjan segle XVII (u.e. 144) i oberts en el sòl del XVI (u.e. 293). L'un era més o menys circular (u.e. 296) i es trobava a tocar de l'estrep nord de l'arc triomfal (u.e. 47). L'altre (u.e. 291), situat a prop del centre del mur septentrional del transsepte (u.e. 45), era de forma irregular, i el rebliment, format per pedres, morter i argila (u.e. 292), feia pensar en alguna mena de reparació, potser deguda a la filtració d'aigües, ja que el terra del pati veí era lleugerament més elevat que el del recinte.

A l'absis major es van excavar dues tombes infantils. La primera (u.e. 238), situada més al nord, era una fossa rectangular, i la segona (u.e. 242) presentava una secció més aviat circular. En aquesta mateixa àrea es va localitzar un conjunt de forats de pal (u.e. 191, 236, 240, 244, 246, 248, 250, 607, 794), paral·lels al traçat de la capçalera. El primer que es va excavar (u.e. 236), col·locat a l'extrem septentrional, tenia una secció gairebé ovoïdal i el rebliment (u.e. 237) va donar una moneda de 1644. Més cap al sud, el forat 240, de secció circular, contenia tres monedes de Lluís XIV de 1642-1646. Gairebé a tocar de l'estrep de l'arc triomfal, es va exhumar el forat de secció ovoïdal 244, reblert per un estrat (u.e. 245) amb gran quantitat de totxos i morter de calç, i també alguns estucs i restes òssies humanes. L'orifici 794 era alineat amb l'anterior i el contingut del rebliment (u.e. 795) s'hi assemblava. Més al nord, un cop ultrapassat l'estrep de l'arc triomfal (u.e. 48), es va buidar un altre forat, aquest cop circular (u.e. 607), reblert per un estrat amb restes de morter de calç (u.e. 608). Potser aquests quatre orificis s'haurien de relacionar amb canvis en el retaule major, ja que ni la recerca arqueològica ni les fonts documentals no han palesat cap reparació de l'intradós de la volta de l'absis. Sobre la qüestió dels retaules de la capella major, sabem, per les visites pastorals de 1616 i de 1627, que el bisbe manà de fer-ne un de nou, el qual ja sembla instal·lat el 1628. Els nostres forats, però, són de mitjan segle XVII.

A ponent de la u.e. 245, es va trobar un forat de secció més aviat quadrangular (u.e. 246) reblert per terra de color marró clar i una gran quantitat de morter de calç (u.e. 247). Gairebé a la mateixa altura però al nord, es va exhumar un altre retall de secció quadrangular (u.e. 248) amb un rebliment (u.e. 249) semblant. La forma i la situació d'aquests dos orificis permeten de relacionar-los amb la possible col·locació d'un pal·li a l'altar major.

També en aquest sector, però ja en el creuer pròpiament dit, al davant dels forats 248 i 607, es va excavar un retall

de secció circular més gran i profund (u.e. 250) reblert per materials constructius de desferra (u.e. 251). Al sud de l'arc triomfal va aparèixer un forat quadrangular (u.e. 191) amb les parets enlluïdes i les cantonades arrodonides, reblert de sorra, morter i graveta (u.e. 192). Tant per la col·locació com per la forma i el tipus de rebliment, no tenia relació amb cap dels anteriors. La datació de tots aquests elements –tombes, forats i retalls– es pot situar cap a mitjan segle XVII, molt poc anterior a la de l'estrat 144, que els cobria tots, encara que les monedes trobades en certs orificis palesessin la data referida.

Tot seguit, es va excavar a la capella del Roser, on, un cop aixecat el nivell de regularització (u.e. 60), van aparèixer dues tombes orientades de nord a sud i situades a tocar de la paret meridional de l'antiga nau romànica. La primera (u.e. 55), de forma rectangular, delimitada per pedres mitjanes i grans, presentava el rebliment amb dos nivells ben diferenciats (u.e. 58, 59) que contenien restes òssies col·locades sense ordre i materials heterogenis. A aquesta tomba se'n juxtaposava una altra (u.e. 61) que n'aprofitava i en compartia el límit occidental. No contenia cap inhumació (u.e. 62, fig. 7), però a l'estrat de rebliment aparegué un ardit de Felip IV encunyat entre 1621 i 1665. A més, la fossa n'afectava una altra d'anterior (u.e. 65). Conseqüentment, tant la tomba 55 com la 61, eren lleugerament posteriors a 1641-1644 i un xic anteriors a la u.e. 60. L'esmentada sepultura 65 era orientada de nord a sud, amb el límit septentrional fet de pedres mitjanes i petites unides amb argamassa. Presentava dos nivells de rebliment (u.e. 64, 66, fig. 7, 10), indicatius, com a mínim, de sengles moments d'ús, tot i que podrien haver estat més, atès que les restes òssies abundants que contenia eren remogudes. La datació es dedueix de l'al·ludida moneda de 1621-1665.

Dins la mateixa capella, bastida, segons les fonts, en el període 1588-1600, es va aixecar un paquet format per dos estrats de ben poca potència (u.e. 70, 71) que s'estenia a tocar del mur meridional del recinte (u.e. 21). El primer era argilós, de color marró i no gaire consistent. El segon, segurament una preparació de paviment, era constituït per pedretes i restes d'argamassa (fig. 7). Per sota d'aquesta capa, es va dibuixar el traçat de la rasa de fundació dels murs 21 i 22, a migdia i a ponent, respectivament. Es tractava d'una trinxera contínua no gaire àmplia (u.e. 72) reblerta per un estrat argilós (u.e. 73) que, en ser estret, va deixar al descobert una banquetta de fonamentació comuna a les dues parets, formada per maçoneria de pedretes unides amb morter de calç (u.e. 74, fig. 7, 10).

El paviment original de la capella, de terra batuda, era palès al costat del mur 21, format pels estrats 70 i 71, que cobrien el rebliment de la trinxera de fundació. En canvi, a la banda del mur 22, el mateix rebliment funcionava com a paviment. En la resta del recinte es va aprofitar el cim d'un nivell anterior (u.e. 63). Així com els arcs de comunicació amb el braç sud del transsepte i la nau són contemporanis de la capella, ja que s'hi relacionava el paviment descrit i recolzaven sobre els murs romànics arrasats, és possible que la fornícula (u.e. 614) del mur perimètric sud i la finestra (u.e. 615) del mur de ponent també corresponguin a la fundació.

A través de la documentació sabem que entre 1588 i 1600, ensems amb la del Roser, es va edificar la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, a la banda oposada de la nau. La torre 5 va ser bastida alhora, segons el contracte d'obres, que data de 1590. L'observació dels paraments i de

les juntes d'aquest sector demostrà que la capella i la torre, tot i ser construïdes en la mateixa època, són estructures arquitectònicament independents. Els llenços 912 i 907, que uneixen la torre amb l'església, no són solidaris amb cap de les dues construccions, sinó que són afegitons posteriors, malgrat que, presumiblement, van ser bastits immediatament que van estar acabats ambdós cossos.

En un primer moment en què la torre i l'església ja s'havien unificat, la capella es devia prolongar fins a la torre sense solució de continuïtat. Probablement, molt aviat es va alçar el mur 36, que la va tancar pel costat de ponent i, al mateix temps, va delimitar un àmbit reduït al costat de la torre, al qual s'accedia per una porta oberta en l'extrem sud de la nova paret (u.e. 908). D'aquesta manera s'aconseguia que la capella tingués una forma més regular i unes dimensions similars a la del Roser, situada al davant mateix.

En aquesta àrea del jaciment, la roca natural es trobava tan enlairada que no calgué fer gaire àmplies les rases de fundació (u.e. 762, 765) dels dos murs del cos nou (u.e. 36, 38), en les quals s'encabien ben justes les respectives banquetes de fonamentació (u.e. 761, 764, fig. 7, 8). Com a l'altra capella, els arcs que donen al transsepte i a la nau (u.e. 774, 773) són del moment fundacional i igualment sembla ser-ho la finestra (u.e. 766) del mur septentrional (u.e. 38).

A la resta de l'església, d'aquesta etapa només es conservaven algunes traces d'un paviment de terra batuda (u.e. 293, 386), estès pel braç nord del transsepte i adossat als murs 40 i 45 (fig. 5, 6, 8). En aixecar aquest paviment, que a tocar de la paret 45 ja cobria el sòl del segle XII, es va descobrir, a prop del mur de ponent del transsepte (u.e. 40), un reforç (u.e. 385) de la banqueteta romànica format per pedres mitjanes.

A continuació, els treballs es van centrar en el braç sud del transsepte i l'absidiola meridional. Després d'aixecar els estrats de regularització, de mitjan segle XVII (u.e. 143, 166), es van descobrir una sèrie de tombes a llevant. A l'angle sud-oest hi havia les restes d'un paviment de terra de color marró clar (u.e. 209), a tocar d'un banc corregut (u.e. 208) adossat al mur romànic 15 i format per pedres grans unides amb argamassa. El paviment 209 va proporcionar ceràmica de reflex metàl·lic, element que refermà el *terminus post quem* proporcionat pels estrats inferiors.

Les tombes a llevant de l'absidiola meridional, malgrat que havien restat al descobert en aixecar-se els estrats d'anivellament de mitjan segle XVII (u.e. 143, 166, 144), probablement devien anar cobertes pel paviment 209, molt mal més en aquest sector i més ben conservat a la banda de ponent. La primera, més cap a l'est, posseïa una fossa (u.e. 185) rectangular i amb els extrems arrodonits, oberta en direcció nord-sud, que contenia un rebliment superior de terra marró amb restes de calç (u.e. 186) i un d'inferior amb dues inhumacions (u.e. 187, 188). La segona, també en direcció nord-sud, tenia la fossa de forma rectangular i amb l'extrem meridional arrodonit (u.e. 183). Sota la primera d'aquestes tombes en va aparèixer una altra (u.e. 189), orientada de sud a nord, que contenia un individu, en taüt, col·locat en decúbit supí (u.e. 190, fig. 5, 10). L'estrat de rebliment va donar un diner de Joana i Carles de 1516-1555.

L'estil renaixentista de la portada actual (u.e. 27, 28, 29, 30, 31, 617) s'adiu amb aquest moment de finals del segle XVI o començaments del XVII. L'excavació ha palesat alguns indicis del procés constructiu: a l'angle sud-oest de la nau, a tocar de l'accés, es van trobar una sèrie de tres fo-

rats (u.e. 173, 175, 176) lligats entre si per unes pedres més o menys alineades (u.e. 174), tot plegat reblert per un nivell de desferra (u.e. 172). Versemblantment, són els encaixos dels pals de la bastida que s'hi va col·locar. A la banda simètrica, de forats, no se'n van descobrir, potser perquè restaven amagats sota l'escala del cor (u.e. 32), gairebé contemporània però un xic posterior.

Paral·lelament a les reformes de finals del segle XVI i començaments del següent, es va bastir una sagristia adossada a l'absis major i l'absidiola sud. Aquest afegitó implicà, d'una banda, l'obertura d'una porta per comunicar-lo amb el temple (u.e. 772) i, de l'altra, el paredat de la finestra de l'absis (u.e. 210). La llicència d'obres per a aquest cos nou data de 1588, però cinc anys més tard sembla que els treballs eren paralitzats. A més, l'excavació ha revelat que podien haver estat enllestits cap a 1611. En tot cas, cal destacar que, així com la capella del Roser és coberta amb volta de canó, tant la de Sant Antoni i Santa Bàrbara com el pis baix de la sagristia ho eren amb sengles voltes de mocador.

Els treballs van continuar a la capella del Roser, on s'aixecaren les restes de l'estrat 63 (fig. 7, 10), que s'havia utilitzat com a paviment d'ençà de la construcció dels murs 70 i 71, segons que palesava el fet que hagués estat tallat per les tombes obertes en aquest sector durant la primera meitat del segle XVII.⁸ La col·locació d'aquest nivell, però, era anterior a l'obertura de la rasa de fundació de les parets esmentades, la qual també el tallava. Tot i això, la presència de ceràmica de reflex metàl·lic amb el motiu del *pinzell pintat* fa pensar que aquesta capa no era gaire anterior al període de construcció de la capella: 1588-1600.

Tot seguit, als peus de la nau, es van localitzar les restes d'unes reparacions en el paviment del segle XII (u.e. 270, 271). A tramuntana, a tocar del mur primitiu (u.e. 33) i de la banqueteta respectiva (u.e. 274), es va diferenciar un retall allargat, de perfil irregular (u.e. 272), reblert de pedres i morter de calç (u.e. 273). A la banda meridional, hi havia un altre retall, també allargat, que afectava el paviment romànic (u.e. 270) i s'adossava al mur i la banqueteta de la mateixa fase (u.e. 25 i 342, respectivament). El rebliment (u.e. 283), format per argila vermella i pedretes, només contenia material antic. Entremig d'aquestes estructures, hom va aixecar les restes d'una capeta de calç que s'estenia per tota l'amplada de la nau (u.e. 264). A sota, van aparèixer dos forats de pal (u.e. 277, 279) perfectament alineats i amb els rebliments estèrils (u.e. 276, 278).

Aquests quatre forats o retalls eren oberts en les restes del paviment de calç del segle XII, que en aquesta àrea del temple va ser amortitzat a mitjan segle XVII per l'estrat 144, la qual cosa proporcionava un arc cronològic molt ampli. Tanmateix, tenint en compte que el cor actual va ser construït a finals del segle XVI, les estructures descrites en el paràgraf anterior podrien ser les traces deixades per aquesta obra, en comprovar-se els fonaments de les parets laterals i posar una bastida a la nau, respectivament.

Un cop extreta la unitat 63, es van posar al descobert restes de tombes molt malmeses per enterraments posteriors. En aquest cas, es tractava d'una àrea que havia funcionat dins la sagrera del temple fins a 1588-1600. En primer lloc, es va exhumar una fossa comuna (u.e. 92), situa-

8. Vid. *supra*, u.e. 55, 61, 65.

da al terç sud-est i en direcció nord-sud, delimitada per murs perimètrics de pedres mitjanes i grans unides amb argamassa. Era encabida en una trinxera (u.e. 111) i el límit meridional romania tallat per la rasa de fundació dels murs de la capella del Roser. Dins el rebliment (u.e. 93) es va trobar un fragment de ceràmica blava catalana que ens torna a situar com a mínim al principi del segle XVII.

La tomba delimitada pels murs 67 i 68, situada al nord-oest de la paret 25, presentava una tècnica constructiva molt semblant a l'anterior i un rebliment igualment remogut, per la qual cosa es va considerar del mateix període.

Les restes baixmedievales, segles XIV-XV (fig. 30-31)

Seguidament, a la capella del Roser, es va excavar una sepultura rectangular (u.e. 90) situada a la vora del mur meridional, que apareixia retallada per la trinxera de fundació. Presentava una inhumació (u.e. 91) i un rebliment amb ceràmica vidriada marró i verd oliva. Això i el fet que tant aquesta tomba com les altres estiguessin tallades per la rasa fundacional de la capella del Roser ens van fer datar-les del segle XV, encara que amb un període d'ús força llarg.

La mateixa data s'ha d'adjudicar a dues tombes més (u.e. 84 i 86, reblertes per les u.e. 85 i 87, respectivament), tallades per la trinxera esmentada i cobertes per la capa 63, que, a més, eren encastades en el nivell del segle XII i, en darrer terme, afectaven altres sepultures i forats de pal d'èpoques anteriors. Entre aquestes estructures, cal esmentar en primer lloc un forat més aviat quadrangular, situat al nord del mur meridional de la capella (u.e. 80) i reblert amb unes terres de color marró (u.e. 81). Una mica més a l'oest, hi havia un altre orifici semblant (u.e. 78) amb els extrems arrodonits. A continuació, s'excavà un tercer forat, rodó i situat un xic més a occident (u.e. 75). Més al nord, es van aixecar les restes molt malmeses d'una tomba rectangular, orientada de nord a sud (u.e. 82), en què només es conservava la part superior d'una inhumació infantil (u.e. 83).

Els estrats de rebliment d'aquestes estructures no van proporcionar cap material indicatiu. Això no obstant, cal tenir en compte que totes tallaven el paviment del segle XII, eren cobertes per la u.e. 63, col·locada poc abans de 1588-1600, i eren tallades pel conjunt de tombes que hem vist abans (u.e. 67, 68, 86, 84, 90), datades del segle XV d'una manera aproximada.

Dins la mateixa capella del Roser, es van excavar les restes de la capçalera d'una tomba situada a l'angle sud-oest del recinte, de forma quadrangular amb l'extrem superior arrodonit (u.e. 88), que contenia una inhumació de la qual només es conservaven el crani i unes quantes vèrtebres cervicals (u.e. 89). Aquesta sepultura era la més antiga de la fase que ens ocupa, ja que, com en els casos anteriors, era coberta per la u.e. 63 i tallava el nivell del segle XII, però alhora era tallada per la tomba 84 i el forat 78.

Al braç sud del transsepte, després d'aixecar el paviment de finals del segle XVI o principis del següent (u.e. 209), es van descobrir tres orificis més (u.e. 198, 199, 202). El primer (u.e. 198), més o menys circular, circumscriu un quadrat gairebé perfecte, que indicava la forma del pal que s'hi havia encaixat; tant el forat gran com el de dins posseïen rebliments independents (u.e. 204, 200). El segon (u.e. 199) s'hi assemblava molt, però cap dels dos estrats

de reblert (u.e. 201, 205) no contenia material significatiu. El tercer, situat entremig (u.e. 202), era circular i petit amb el rebliment (u.e. 203) també estèril.

Segons la disposició estratigràfica, aquestes estructures eren cobertes pel paviment de c. 1590 i hi recolzava parcialment el banc 208. També tallaven el paviment 211, que, com veurem seguidament, data de finals del segle XIV o començaments del XV. A més, atesa la posició, la seva funcionalitat es podia relacionar amb alguna reparació a les cobertes. Les fonts escrites ens informen que el 1438 es manà d'arranjar la teulada i el campanar perquè no plugués dins l'església. Aquest mandat ja no es va repetir en la visita pastoral següent, el 1444. Potser els forats es van originar en dur a terme aquestes reparacions.

A llevant de l'àrea excavada fins aleshores, es van exhumar dues tombes paral·leles col·locades en direcció est-oest. Primer, se'n va aixecar la més meridional (u.e. 179), que restava tallada pels enterraments 183 i 185 (fig. 10). La septentrional (u.e. 181) també tenia els extrems retallats per les sepultures esmentades. Com en el cas anterior, les restes òssies que contenia aparegueren extremament malmeses. Ambdues estructures es poden situar cronològicament al final del segle XVI, atès que són anteriors a 184 i 185, i que tallen la u.e. 328.

Seguidament, es va exhumar la resta d'elements d'aquesta etapa. En primer lloc, el rebliment (u.e. 328) d'una sitja situada en el braç meridional del transsepte (u.e. 327), que palesava que el dipòsit havia estat reaprofitat i havia deixat de funcionar definitivament cap al segon quart del segle XIV, segons que indicava la troballa de ceràmiques vidriades i d'una moneda de Jaume II (1291-1327). Aquesta data també s'ha d'assignar a un paviment de terra batuda de color marró clar (u.e. 214, fig. 10), del qual es conservaven algunes restes petites i malmeses al braç septentrional del transsepte (u.e. 409, fig. 5) i a l'angle sud-oest del braç meridional (u.e. 211). A l'absidiola sud, aquesta mateixa capa s'adossava al graó (u.e. 194) que limitava el recinte a ponent, i que datava del segle XII. A més, hi recolzava el banc corregut (u.e. 208) fundat en l'etapa anterior.

Les unitats contemporànies de la fundació, c. 1100-1106 (fig. 28-29)

En primer lloc, es van excavar les poques restes conservades del paviment de terra barrejada amb calç que havia ocupat tot el temple. Una de les mostres més significatives d'aquest sòl es va trobar als peus de l'aula (u.e. 270, 271), estesa sobre una preparació potent de pedres, que va resultar estèril (fig. 9). Estava molt malmesa pels nombrosos enterraments col·locats en aquest sector en l'època moderna. A l'angle sud-oest del transsepte també se'n van localitzar algunes restes (u.e. 197): es tractava d'una franja paral·lela al traçat del graó de l'absidiola sud (fig. 10). A l'absidiola nord hi havia tres clapes petites, també a ponent del graó. En el braç meridional del transsepte, es va observar que, durant el període d'ús d'aquest paviment, s'hi havia obert una sitja (u.e. 327), molt malmesa pels enterraments posteriors, que abans hem vist reaprofitada tardanament i amortitzada cap a la segona meitat del segle XIV (fig. 6).

Aquest sòl presentava diverses preparacions. Ja n'hem esmentat la 270 a l'àrea de la testera (fig. 9). Al braç sud del transsepte era la capa 219, força potent (fig. 10); al braç

nord, l'estrat 389 (fig. 5-6), conservat en una franja paral·lela als murs 40 i 45, el qual va donar els primers fragments de ceràmica de cap al començament del segle XII, data que concordava amb l'acta de consagració.

A l'absis major, en què no es va trobar cap resta del graó presbiterial, el paviment medieval era de morter de calç (u.e. 322), s'estenia per la meitat nord i recolzava directament sobre l'estrat romà d'abandó. A l'absidiola sud es va trobar directament la preparació (u.e. 193, fig. 10), ja que el paviment de calç havia desaparegut del tot. En extreure aquest nivell, van restar gairebé al descobert les restes d'un peu d'altar (u.e. 195), el cim del qual ja s'entreveia abans d'iniciar-hi els treballs (fig. 10).

Un cop extretes totes aquestes capes, es van desmuntar les restes dels graons que limitaven les àrees internes de les dues absidioles. Al nord, amb prou feines s'entreveien (u.e. 779). Al sud, consistien en una alineació de pedres i teules lligades amb morter de calç, d'una amplada que oscil·lava entre els 20 i els 27 cm, i amb la cara occidental enlluïda. També servia per contenir un estrat de reblliment interior (u.e. 194, fig. 10).

Tot seguit, es van excavar les trinxeres de fundació de diversos elements de la capçalera, i també dos grans orificis. El primer (u.e. 212), situat davant l'estrep 2, entre l'absis major i l'absidiola sud, era una sitja que va restar amortitzada en el segle XII, segons el que indicava la ceràmica trobada en el reblliment (u.e. 213) i que, a més, era coberta pel paviment de calç d'aquella època (u.e. 197, fig. 5). Aquesta estructura va ser molt afectada pels enterraments moderns. El segon orifici (u.e. 282), al sud-oest de la nau, tenia molt poca fondària i probablement, més que no pas una sitja, era una ampliació de la trinxera del mur meridional, tal vegada per reforçar-lo. També s'ha de datar de començaments del segle XII, d'acord amb la ceràmica descoberta dins el reblliment (u.e. 280, 281).

L'excavació de les trinxeres va començar a la u.e. 381, que rebllia la rasa oberta quan es va bastir l'estrep meridional de l'arc triomfal de l'absis major (u.e. 2) i un tram del mur perimètric de l'absidiola meridional (u.e. 218). El treball van posar al descobert la banquetta comuna als dos elements (u.e. 605), formada per pedres mitjanes i grans lligades amb morter de calç i disposades en filades poc regulars. A la mateixa absidiola sud, la trinxera s'eixamplava considerablement, d'acord amb el traçat d'una estructura de forma el·lipsoïdal (u.e. 364), en què recolzava part de la banquetta de fonamentació de la fàbrica del segle XII, i que havia estat emplenada per una capa de pedres en el moment de les obres que ens ocupen (u.e. 365). Per sota, van aparèixer unes argiles de color marró fosc (u.e. 366).

La mateixa trinxera 218 s'ampliava cada cop més, en afectar el sector central de l'absidiola, i tornava a enxiquir-se en el tram (u.e. 372) obert amb motiu de la col·locació de l'estrep meridional de l'arc triomfal (u.e. 4). Els respectius estrats de reblliment (u.e. 381, 373) no van proporcionar material significatiu, però la seva exhumació va permetre d'observar detingudament la fonamentació de l'absidiola sud, que no era homogènia. El tipus de parament observat a la base de l'estrep 2 (u.e. 605) s'estenia pel terç septentrional del mur perimètric de l'absidiola. Al final d'aquest tram, s'apreciava un canvi sobtat en l'aparell (u.e. 112), que recolzava en una banquetta (u.e. 384) de maçoneria col·locada sense ordre. Tot seguit, hom tornava a trobar un canvi (u.e. 610), que coincidia amb la banquetta de migdia de

l'estrep de l'arc triomfal 4 (u.e. 363), la qual era formada per pedres mitjanes i grans lligades amb morter de calç i col·locades en filades.

Les trinxeres de fundació dels murs del braç sud del transepte restaven molt malmeses pels enterraments posteriors. De fet, només quedava la part inferior de la rasa 599, en què s'havia encaixat la banquetta del mur meridional (u.e. 217, fig. 5-6). Aquesta banquetta era de maçoneria unida amb morter de calç i disposada en filades més aviat regulars. La trinxera 69, corresponent al mur occidental del mateix braç del transepte (u.e. 15) i al parament lateral sud de la nau (u.e. 25), també havia estat afectada per nombroses sepultures. Només n'hi havia algunes restes al sector sud-oest, mentre que a l'interior de la capella del Roser va ser possible de resseguir-ne un tram petit al nord-est (fig. 7). En els dos casos, la rasa era gairebé a la mida de les banquettes (u.e. 612, 343), les quals presentaven els mateixos trets constructius que les descrites abans. És important destacar que en aquest tram de trinxera l'estrat de reblliment (u.e. 113) va proporcionar ceràmica medieval.

En aquest mateix sector, la trinxera (u.e. 284) del tram de banquetta corresponent a l'estrep meridional de l'arc former que sostenia el cimbori a ponent (u.e. 18) s'ampliava considerablement i contenia un estrat estèril (u.e. 285). Més cap a l'oest, el mur meridional de la nau (u.e. 25) presentava l'eixamplament considerable de la trinxera descrit abans (u.e. 282), el qual es degué obrir en lligar-se dues banquettes diferents (u.e. 342, 612). A partir d'aquest punt, hom havia respectat la trinxera de fundació preromànica (u.e. 594) fins a arribar a la base de l'estrep septentrional de l'arc former de ponent (u.e. 42). Cal afegir que en el mur lateral nord (u.e. 33) no s'hi va observar cap trinxera, atès que la roca natural era molt enlairada i la banquetta (u.e. 274) hi recolzava directament. En arribar a l'estrep 42, la rasa (u.e. 340) es distingia, malgrat que, en ser feta a la mida de la banquetta (u.e. 768), no havia calgut col·locar-hi cap reblliment.

En el mur de ponent del braç nord del transepte (u.e. 40), la banquetta romànica (u.e. 604) encaixava perfectament en la rasa de fundació (u.e. 603), la qual només es podia seguir a l'interior del temple, perquè a l'exterior –dins la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara– restava amagada per un mur antic (fig. 8). En el tram de ponent del mur nord (u.e. 45), la rasa (u.e. 600) amb prou feines es distingia, i a llevant era totalment arrasada pels enterraments moderns (fig. 5). A més, en la fonamentació de la paret 45, s'observaven dues banquettes diferents i diacròniques. A ponent, la romànica (u.e. 392), i a llevant, la preromànica (u.e. 405), en què recolzava l'estrep septentrional de l'arc triomfal de l'absidiola nord (u.e. 47). De fet, la banquetta preromànica s'havia conservat en gairebé tot el traçat del mur perimètric de la capçalera, però, en arribar a l'alçada de l'altre estrep de l'arc (u.e. 48), s'apreciava un canvi en l'aparell de la fonamentació (u.e. 215) i una trinxera (u.e. 417) molt més àmplia, que havia permès la col·locació d'un estrat de reblliment (u.e. 416), en què va aparèixer ceràmica medieval.

En definitiva, l'anàlisi de les banquettes indica que durant aquesta etapa gairebé es va bastir tot el temple de bell nou, encara que es va respectar el traçat preromànic, del qual van restar part de les banquettes de fonamentació i algun pany de paret. Aquesta disposició es veu molt bé en els diversos elements de la capçalera, en què la part central del mur perimètric, fins a una alçària difícil de precisar, és obra del segle X, i els extrems, inclosos sempre els estreps dels

respectius arcs triomfals, van ser aixecats en el segle XII. També hi ha restes importants de banquetes originals al mur nord del transsepte i a la paret meridional de la nau.

L'entorn del temple en aquesta època es va conèixer a través de les cales als patis 2 i 4, a la sagristia i a la rectoria. A més, l'excavació de les capelles del Roser i de la Salut va indicar que era envoltat per la sagrera, que n'abraçava tot el perímetre. Concretament, a la banda de migdia, hi havia una mena de terrassa lliure de construccions, l'extrem meridional de la qual hom el desconeix, en haver estat tallat en el segle XVI. Els treballs a la capella del Roser van donar un estrat d'aportació (u.e. 77) farcit de tombes, que cobria les ruïnes del jaciment antic. A la Salut, el panorama és molt semblant, amb tombes dels segles X i XII tallades en els nivells d'amortització antics, que s'estenien per tota la superfície excavada.

Els indicis del primer temple, segle X (fig. 26-27)

Tot seguit, es van excavar les restes del paviment del segle X disseminades per l'interior de l'església. Els treballs es van iniciar a l'absidiola sud, a l'est del graó que delimitava el recinte (u.e. 290), on es va extreure un nivell (u.e. 196) que s'adossava tant al mur perimètric de l'absis com al graó esmentat (fig. 10). El material trobat era majoritàriament antic, tot i que s'hi van recollir dos fragments de ceràmica medieval. Sobre aquesta capa recolzaven els vestigis del peu d'altar (u.e. 195), una estructura de secció quadrada formada per pedres sense treballar unides amb morter de calç (fig. 10).

A ponent del graó, s'estenien les restes d'un paviment de calç (u.e. 316) dipositat directament sobre l'estrat d'abandó de la vil·la romana i molt malmès per nombroses tombes modernes (fig. 10). L'esglaó (u.e. 290) consistia en una alineació de pedretes (fig. 10). En els altres elements de la capçalera no es van localitzar estructures semblants, ni a penes restes del paviment en altres indrets de l'edifici, llevat d'uns sectors ben determinats al peu de la nau, a tocar de la porta (u.e. 300), prop del mur septentrional (u.e. 275) i a l'àrea nord-occidental (u.e. 298, 299). Aquesta disposició feia pensar que, en línies generals, el sòl emprat en el temple preromànic era el cim dels diferents estrats antics (u.e. 312, 313, 314, 317, 333, 349, 404). Durant aquesta mateixa fase cal situar l'obertura d'una sitja entre l'absis major i l'absidiola sud (u.e. 212). Com hem vist abans, va ser amortitzada amb motiu de la reforma del segle XII.

Després d'extreure els fragments de paviment descrits es van buidar les trinxeres de fundació aparegudes en el perímetre de l'absis major (u.e. 301, fig. 9), la meitat meridional de l'absidiola sud (u.e. 609), la testera occidental, inclosos un tram petit de l'angle sud-oest de l'aula (u.e. 594), l'absidiola nord (u.e. 788, fig. 8) i a llevant del mur septentrional de la nau (u.e. 758). En aquest últim tram, la banqueteta era encaixada dins la trinxera (u.e. 274), sense que hagués calgut col·locar-hi cap estrat de reblliment.

El reblliment de la rasa de fundació del mur perimètric de la capella major (u.e. 302) contenia material romà, procedent dels nivells antics que s'hi van tallar (fig. 9). El de l'absidiola meridional (u.e. 207) era estèril. La rasa del sector sud-oest del mur lateral meridional i de la testera de la nau (u.e. 594) presentava, en certs punts on la banqueteta (u.e. 342) no anava tan encaixada, un estrat igualment estèril (u.e. 595). La trinxera de l'absidiola sud era de forma irre-

gular, molt ampla en els costats i més estreta en el centre, ja que en cada extrem hi havia les banquetes (u.e. 786 a migdia, i u.e. 787 a tramuntana) del segle X. El reblliment (u.e. 782) va donar ceràmiques de l'època antiga. Cal esmentar que aquestes trinxeres van ser tallades per les del segle XII i també per enterraments posteriors.

Una anàlisi visual de les banquetes i els paraments aeris medievals ajuda a identificar algunes restes del temple preromànic. A l'absis major, sembla que en resta el tram central (u.e. 1, banqueteta u.e. 344), ja que els extrems van ser escapçats per tal d'encaixar-hi l'arc triomfal romànic. A l'absidiola sud, la part conservada és semblant (u.e. 3, banqueteta u.e. 384), tot i que a ponent hi ha part de la banqueteta de fonamentació (u.e. 319) i dues filades de l'extrem meridional (u.e. 216) de l'absidiola primitiva, versemblantment més allargada que no pas la del segle XII. A l'absidiola de tramuntana només resta la part inferior de la banqueteta, ja que les últimes filades van ser reemplaçades en el segle XII. A la zona meridional del transsepte, l'entrega del pany romànic a la fonamentació del segle X pot indicar que els absis preromànics, en realitat, eren més profunds que els romànics, potser perquè tenien planta de ferradura. En aquest lloc i a la paret nord del mateix transsepte queden traces que podrien ser interpretades així. En el punt de contacte entre els absis, els vestigis van desaparèixer en col·locar-se la fonamentació dels arcs triomfals que ens han pervingut.

L'entorn del temple en aquella època no el coneixem gaire; tot i això, l'excavació d'alguns nivells dels afegitons moderns va subministrar certes dades. A la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, en què el terreny natural era molt enlairat, només es conservava l'estrat d'abandó de la vil·la romana (u.e. 100, fig. 7-8). A la capella del Roser es va localitzar una capa (u.e. 94, fig. 7, 10) gairebé horitzontal, que pal·liava el desnivell ocasionat pel pendent del turó, el qual era ben evident al nivell d'abandó de la vil·la (u.e. 101, fig. 10). Aquesta disposició feia pensar que la u.e. 94 podia haver estat col·locada en el segle X, per tal de regularitzar l'entorn del temple. El fet que el material que s'hi va trobar fos tot antic podia indicar que es tractés de terres extretes en obrir la trinxera per encaixar-hi el mur preromànic d'aquest tram. A migdia, el nivell d'amortització de les estructures de l'època antiga es va mantenir fins a aquesta data, i també fins a l'etapa següent, ja que les tombes romàniques van ser obertes en aquests estrats antics.

Les estructures immediatament anteriors al temple (fig. 25)

Seguidament, es van excavar alguns elements situats a l'absidiola sud, que dataven d'abans de la fundació de l'església i eren posteriors a l'abandó del sector de la vil·la romana descoberta dins l'edifici. El primer era una estructura de pedra lligada amb morter (u.e. 402, 346), la forma i les dimensions de la qual no coneixem bé, ja que la part de llevant era tapada per la fonamentació de l'absis que hi recolzava. El reblliment va ser contaminat durant la guerra civil de 1936-1939 (u.e. 304), per la qual cosa la datació relativa la deduïm de la posició física descrita i del fet que l'enterrament tallava un mur romà (u.e. 318).

En segon lloc, es van localitzar quatre tombes infantils o de nounats (u.e. 163, 171, 323, 326, fig. 224). Els reblliments respectius (u.e. 325, 320, 324, 321) no van proporcionar cap

material que en permetés una datació precisa i, com en el cas anterior, només n'hem esbrinat la datació relativa. La primera tomba tallava l'estrat d'abandó de la vil·la i era coberta pel paviment del segle X. La inhumació, segurament d'un nou-nat, estava en molt mal estat. La segona presentava la mateixa posició física; en aquest cas la inhumació infantil era orientada d'oest a est i col·locada en posició fetal. La tercera, de forma quadrangular, era retallada en el terra i tapada amb una pedra; el cantó nord el delimitava un *bipedalis*. La inhumació, segurament d'un nadó i orientada d'est a oest, estava molt mal conservada i presentava la mateixa posició estratigràfica que l'anterior. La quarta tomba, una fossa senzilla orientada d'est a oest, contenia una inhumació infantil en decúbit supí, amb els braços estesos al costat del cos, i a part d'estar coberta pel paviment del segle X tallava el mur romà 318.

Finalment, cal esmentar una fossa de forma aproximadament circular (u.e. 305), situada al davant del mur perimètric de l'absidiola, que tallava el mur romà 318. El reblliment (u.e. 307, fig. 10) va resultar estèril, però, com que tallava una estructura romana i estava cobert pel paviment del temple preromànic, hom va poder situar-la en un moment de transició entre les dues etapes.

Les restes de la vil·la romana (fig. 24, 225-227, 229)

El paviment de les estructures del segle X, en una gran extensió de l'església, no era cap altra cosa que el cim dels estrats d'amortització de l'explotació agrícola romana. Aquestes capes, majoritàriament, s'havien format a causa de l'enderrocament dels paquets de tàpia que constituïen les parts altes dels murs romans. Gairebé tots els estrats esmentats eren argilosos, no gaire consistents, i contenien nombrosos fragments d'estuc i teula. Fins i tot, alguns es caracteritzaven per la presència de molta cendra (u.e. 329, 336), la qual devia procedir de la carbonització de les bigues que sostenien els sostres.

Sense excepció, totes aquestes unitats cobrien les estructures de la darrera fase edilícia de la vil·la i recolzaven en els paviments. Els nivells descrits estaven distribuïts pels diversos àmbits de l'església: a l'absis major, a l'absidiola de migdia, a les capelles del Roser, de Sant Antoni i Santa Bàrbara i de la Salut (u.e. 100, 303, 317, 329, 333, 350, 386, 722, 727, 729, 735, 737, 739, 740, 741, 742, 751, 752, 755).

La netedat palesada en els sòls que van funcionar fins a l'abandó de la vil·la ens impedeix de precisar la data d'aquest esdeveniment. La mateixa netedat, però, ja ens indica que no va ser gens violent i que potser va ser la fi d'un procés molt llarg. Les estructures que hem analitzat en l'epígraf anterior indicaven que el turó del castell no va quedar despoblat al final de l'antiguitat tardana, per la qual cosa concebem aquest abandó com una disminució progressiva de l'activitat fins a arribar a un moment en què el sistema de producció en les vil·les no tindria sentit. Tot això, però, s'hauria de matisar amb una datació absoluta, i, malauradament, disposem de poques dades. Una d'elles podria ser que a la u.e. 100 es va trobar un fragment de *terra sigillata lucente* de la forma Lamb. 1/3b. Aquest atuell ceràmic va ser produït des del 280 fins a mitjan segle V dC, com a mínim,⁹ i això ens indica, segons la manera com uti-

litzem una datació tan àmplia, que la vil·la funcionava sense dubte després de la crisi del segle III, o que potser va prolongar l'activitat fins a una època relativament tardana, o bé totes dues coses alhora.

Per sota d'aquest nivell d'abandó es van descobrir les restes arquitectòniques corresponents a la fase més tardana de l'explotació. Bàsicament, ocupaven la capçalera, el transsepte i la capella de la Salut, però també n'hi havia algun petit vestigi a la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara i al pati 2. En tots els casos es tractava de murs col·locats segons un traçat predeterminat, que formaven cambres alineades i amb les cantonades fetes a escaire. Malgrat que totes les ruïnes es trobaven molt malmeses per les estructures posteriors –sobretot per les tombes modernes–, hom hi podia distingir clarament una sèrie d'àmbits (fig. 24). A la zona de l'absis major es veien dues habitacions (I i II) situades aproximadament a migjorn. La més oriental era limitada pels murs 334, 351 i 593, en el qual hi havia la porta 355 que comunicava amb el passadís VI. L'habitació II, immediatament a ponent, la formaven els murs 318, 334 i 351. Sense solució de continuïtat i ja a la zona del braç sud del transsepte, es trobava l'habitació III, de la qual teníem la mateixa paret 318, mitgera amb la cambra II, la 334, que limitava amb el passadís VI, i la 592, de la qual només se'n conservava una resta petitíssima. A migdia teníem una altra mitgera, la 734, que teòricament havia de donar pas a un nou àmbit, el V. Una mica lluny de tot això, entre l'absidiola nord i la capella major, hi havia les restes de la que hem anomenat estança V, que limitava al nord el passadís VI, i de la qual només es conservava el mur 355. Potser les restes anomenades u.e. 370 tancaven el passadís per l'extrem oriental i limitaven un darrer i hipotètic àmbit que hem designat amb el número VII.

Segons les restes aparegudes dins l'àmbit III, adossades a la cara occidental del mur 318, podem afirmar que es tracta dels vestigis de la *pars rustica* de la vil·la, l'essència de la qual queda ben palesa en l'alineació de menjadores (u.e. 330, 332, 582, 791) trobades aquí.

A la capella nord i al braç septentrional del transsepte hi ha unes petites restes muràries corresponents a aquesta mateixa fase. No se'n pot esbrinar ni la configuració ni la funció, però la cota del paviment que s'hi associa resulta força enlairada, si la comparem amb els sòls de les estances I a IV i del passadís VI. Tot això, i el fet d'haver trobat una sèrie de grans blocs de *signinum* caiguts sobre el nivell d'abandó del passadís esmentat, i de les cambres I i II, ens fa pensar que aquest sector de la vil·la estaria compost de planta baixa i pis. Correspondrien a la planta baixa tots aquests espais que acabem d'esmentar i del pis hauria format part l'*opus signinum* descrit i, segurament, l'habitació a què pertanyen les ruïnes trobades a tramuntana.

Fóra temptador d'imaginar que el pis superior correspondria a la *pars urbana* i l'inferior a la *rustica*. Això no obstant, la informació que tenim sobre les restes més enlairades és gairebé nul·la i, a més, com veurem, tenim raons per pensar que aquesta zona alta era inclosa a la *pars rustica* durant la fase precedent.

L'etapa immediatament anterior la coneixem mitjançant alguns estrats i, dins de l'església, a través d'una sola estructura: l'encaix per a un *dolium* situat a la capella nord (u.e. 124). És probable que un mur trobat al pati 2 (u.e. 22012) fos d'aquesta fase, però no tenim material per datar-lo. Tot plegat, sembla poder situar-se cap a mitjan se-

9. López Mullor, Fierro, 1993: 350-352.

gle II dC i, com s'ha apuntat, devia tractar-se d'estructures relacionades amb la transformació de les primeres matèries agrícoles (fig. 23).

El camp de *dolia* de l'estança del castell CA5 no el podem datar, ja que no s'hi ha trobat cap material antic relacionat. De totes maneres, la comparació dels estrats de CA4 i CA5 potser podria indicar que hom va col·locar els *dolia* poc després que s'amortitzés una cisterna ibèrica, de la qual tractarem després.

La data de l'abandó de l'aljub, dels darrers decennis del segle I aC, ens serveix per situar, ni que sigui hipotèticament, la datació dels *dolia* i també identifica la primera etapa de la vil·la romana. Tot i que aquesta etapa fundacional no ha aportat cap resta arquitectònica, coneixem alguns estrats relativament ben datats que amortitzen les darreres estructures del poblat ibèric i que constituïen el terra d'unes probables habitacions que les tombes modernes i també les mateixes estructures antigues més recents van fer desaparèixer del tot.

Com a síntesi, podem concloure que l'explotació agrícola romana va començar a funcionar en l'època del principat d'August, potser després de les guerres càntabres i amb motiu de la reorganització territorial que va donar lloc a la fundació de la colònia *Bàrcino*. Llevat de la filiació hipotètica dels *dolia*, no és possible per ara fer-nos una idea de l'espai d'aquesta explotació. Cap a mitjan segle II, la vil·la degué patir alguna transformació, potser quan era propietat de Tròcina Synecdem o una mica més tard. En tot cas, la fase que coneixem més bé correspon a la primera meitat del segle III dC, en què, segons palesa l'aixecament d'algunes estructures sobre la roca neta, la vil·la degué experimentar una ampliació considerable. L'abandó, com hem dit abans, data d'una època incerta, però tenim la intuïció que podria haver estat tardà.

Els vestigis de l'establiment ibèric (fig. 21, 228, 230, 233)

La concentració més gran de ruïnes ibèriques es va trobar a la nau, tot i que a la capella del Roser també són importants. Altrament, hi ha restes més aïllades al creuer, a l'absidiola nord i en algunes cambres del castell.

Aquest assentament primigeni devia ocupar una àrea força més gran que la que indiquen les restes conservades; probablement tenia continuïtat cap al cim del turó, al nord i a ponent de l'església, tot i que les excavacions no han permès de localitzar-ne les estructures. La descoberta d'una cisterna (u.e. 2539) que data d'aquell moment a l'estança CB4 del castell reforça aquesta hipòtesi.

Hem comprovat que les ruïnes d'aquest poblat laietà corresponen a dues fases constructives. La primera la situem en el segle III aC, d'acord amb la ceràmica protocampaniana que s'hi ha trobat associada. Les estructures de la segona, bastides a començaments del segle II aC, es van fer servir fins als darrers decennis del segle I aC. A aquesta darrera etapa es poden associar les estructures més enlairades, totes trobades a la nau. El recinte més clar és una cambra situada al nord-oest de l'aula, formada pels murs 308, 309, 311 i 310, amb la porta en aquest darrer parament. Gairebé al davant i separada per un passadís sinuós, es pot veure una altra estança, de la qual només queden les restes de dues parets (u.e. 287, 573). En la base de la primera es va trobar un sacrifici de fundació, en què s'hi van

distingir les despulles d'una cabreta¹⁰ (fig. 231-232). Una mica més cap al nord, a tocar de la fonamentació de l'estrep septentrional de l'arc former, a ponent del cimbori, es van localitzar sengles forats de pal (u.e. 339, 591), d'interpretació difícil.

Els murs atribuïbles a l'etapa més antiga trobada de l'establiment estan molt afectats per les nombroses transformacions esdevingudes en aquesta àrea, tant en l'època antiga com en la medieval i moderna, per la qual cosa apareixen de forma bastant inconnexa i fragmentària.

Aquests elements són: el 104 i el 108, a la capella del Roser, paral·lels i orientats de nord-oest a sud-est; el 570, el 571 i el 574, a la nau, perpendiculars als anteriors; i el forat de pal 574, també en aquest indret; la paret 371 i les estructures 411 i 412, en el braç septentrional del transsepte; i, finalment, el mur 789, a l'absidiola nord, paral·lel a les dues parets de la capella del Roser i també al mur del transsepte, juntament amb el qual probablement delimitava una habitació.

2. L'excavació de la capella de la Mare de Déu de la Salut

Objectius

En aquest àmbit, els dos aspectes de major interès que motivaren la intervenció arqueològica eren l'estudi de l'entorn de l'església i la delimitació del recinte fortificat del castell. Tenint en compte aquests objectius i atesos els mitjans limitats, es va decidir de portar a terme l'actuació només a la meitat oriental de l'espai, la qual oferia millors perspectives.

L'excavació es va realitzar entre el gener i el març de 1992. En explicar el desenvolupament dels treballs i els resultats obtinguts, hom se centrarà en la secció de la fig. 6, que reflecteix en sentit nord-sud la disposició estratigràfica documentada.

El sòl superficial de la capella presentava tres tipus de pavimentacions diferents: en el terç meridional, a excepció dels espais on havien recolzat les escales laterals del cambril –aleshores desaparegut–, s'hi conservava un enrajolat en espiga (u.e. 127). A la franja central i en algunes clapes intercalades en l'enrajolat, hi havia la capa de ciment 135, que, segons el que s'ha pogut constatar a l'església, va ser posada durant la guerra civil de 1936-1939. Al nord, es va documentar un paviment, amb rajoles col·locades en diagonal (u.e. 137) i envoltat per una franja de dues filades de rajoles posades paral·lelament als murs, que havia estat col·locat durant la restauració de començament del nostre segle (fig. 44).

Desenvolupament dels treballs (fig. 236-237)

Primerament, es va procedir a extreure les capes de ciment (u.e. 135), formades per una barreja d'aquest material amb graveta molt abundant, les quals es trobaven força malmeses i presentaven forats en alguns punts. Seguidament, es va aixecar el paviment nord (u.e. 137), fet amb cairons de 15 cm de costat, que recolzava en la preparació de morter 624.

10. Vegeu-ne l'estudi en el capítol VI.6 (*infra*).

Aquesta preparació cobria una segona capa de morter (u.e. 625) que conservava en la superfície les empremtes dels rajols que hi havien recolzat: es tractava d'un paviment amb el mateix disseny que l'anterior però amb la diferència que les peces centrals eren rectangulars, de 25 per 15 cm de costat, i les perimètriques, quadrades, de 36 cm de cantó. És a dir, que la disposició de l'enrajolat posat en temps de M. Girona Vidal imitava la d'un paviment anterior. Cal destacar que, sota les capes de morter, al nord de la capella va quedar a la vista l'arrasament del mur sud del transsepte (u.e. 632). En tercer lloc, es va excavar el paviment de migdia (u.e. 127) i la preparació corresponent (u.e. 584), que s'han trobat en altres punts de l'església i que s'han datat, per posició estratigràfica, del moment de fundació de la capella.

Els paviments descrits recolzaven sobre un nivell de rebliment (u.e. 634), format per sorra, calç i blocs de pedra, que s'estenia per tota la superfície de la capella. L'aportació d'aquest rebliment es degué realitzar de manera que el paviment que hi havia de recolzar quedés a l'alçada del sòl de la resta de l'església.

Per sota, l'estrat 637, constituït per argiles molt compactades, presentava una superfície completament llisa i plana que, com en el cas anterior, apareixia en tot l'àmbit. Aquest era el sòl que es trepitjava durant les obres de construcció del recinte, una vegada els murs i la coberta ja eren acabats, és a dir, mentre es realitzaven tasques com ara l'enguixat o el pintat dels murs, la col·locació de les finestres, etc.

Aquest rebliment va donar, entre altres materials, un fragment de ceràmica blava catalana de la *botifarra*, contemporània del període de construcció de l'edifici, que situem en el segon i el tercer decenni del segle XVIII, mitjançant la data de 1719 que hi ha gravada en una pedra sobre la finestra de la paret sud de la capella, i el permís per celebrar-hi missa, de 1724.

Sobre aquest sòl compacte recolzaven els murets 642, 643 i 644, de les escales d'accés al cambril. Arran de la superfície, començaven a quedar a la vista el mur 660 (fig. 42), en el centre de la capella, i el 646 (fig. 40) en el sector sud-est. El primer era orientat d'est a oest i funcionava com a rosta de les parets laterals de la construcció; el segon era un element de fortificació i terraplenament bastit en el segle XVI, que enllaçava la torre 6 amb la sagristia.

L'angle que formen les parets est i sud de la capella sobresurt de la terrassa limitada pel mur 646, la qual cosa implica que, una vegada van ser bastides, en l'extrem sud-est restava un espai buit a causa del fort desnivell que hi havia entre l'interior i l'exterior del recinte fortificat del segle XVI. Aquest buit va ser reblert mitjançant l'aportació de terres (u.e. 670) fins a assolir el nivell del sòl interior.

Per sota de l'estrat 637, vam trobar diversos rebliments de composició diferent, que formaven taques aïllades (u.e. 645 al nord, u.e. 648 al centre i u.e. 654, 655, 656 al sud), els quals eren contemporanis de 637, ja que cobrien el sòl anterior a les obres de la capella. A més, l'estrat 654 va donar un ardit de l'arxiduc Carles de 1708-1714.

Un cop extretes aquestes terres, es va localitzar una canalització de teules (u.e. 676, fig. 41) adossada al mur de l'església, i un paviment de terra batuda molt rudimentari (u.e. 647) fet de morter, del qual només restava un fragment a la part central del sondeig. Aquest sòl s'ha de datar del segle XVII segons la ceràmica blava catalana d'orles diverses que va donar l'estrat en què recolzava (u.e. 684).

El terra era tallat per una renglera de set forats de pal (u.e. 649, 652, 658, 663, 664, 666, 673, fig. 42), els quals eren reblerts pels estrats 650, 653, 665, 659 i 674, respectivament. Els forats degueren ser oberts per encaixar-hi les bastides que es necessitaven per aixecar els murs i fer la coberta. El paviment 647 era, doncs, el sòl de l'entorn de l'església pel cantó de migdia en l'etapa immediatament anterior a la construcció de la capella. Un segon aspecte que corrobora aquesta idea és que, a partir d'aquest terra en amunt, tant el mur del transsepte com el pany de fortificació que hi ha a migdia (u.e. 646) presentaven un arreboscat de característiques molt similars.

Per sota, en l'estrat 684, es va documentar una ossera adossada a la banqueta de l'absidiola de tramuntana, delimitada pels murs 680 i 698, i un grup de tombes excavades en el terra, orientades més o menys d'est a oest, paral·leles entre elles i situades a prop del mur de fortificació 646 (fig. 41). Totes aquestes sepultures van ser malmeses en construir la capella de la Salut, ja que l'ossera va ser tallada pel mur de llevant i les tombes per la paret transversal 660.

A la fossa 687 es va trobar ceràmica blava catalana de la *ditada* i un diner de Lluís XIV, encunyat a Barcelona el 1646. Els rebliments de les tombes 678 i 689 no van donar materials que proporcionessin una datació precisa, però la posició en paral·lel i la similitud de les estructures indiquen que el conjunt ha de datar d'un període de temps relativament curt, que situem en la segona meitat del segle XVII.

A tocar de la banqueta del mur romànic, el nivell 684 era afectat per un altre forat (u.e. 681), que s'ha de relacionar amb la construcció de l'ossera 680. Com que les parets d'aquesta estructura recolzaven en la roca, que es trobava a 1,5 metres de fondària respecte a aquest nivell, la seva construcció va implicar l'obertura en el terreny d'una trinxera de grandària considerable (u.e. 681), la qual era reblerta per un sediment molt solt (u.e. 682, 683).

A continuació, es va localitzar un estrat argilós homogeni (u.e. 690) de superfície molt horitzontal, que degué funcionar com a sòl. Era associat a un muret (u.e. 705) paral·lel a la banqueta del transsepte, que havia estat tallat per l'ossera 680. Sota aquest terra va aparèixer un estrat de composició similar (u.e. 704) en què s'hi havia excavat una fossa (u.e. 692), la qual estava situada a 1 metre a migdia de la banqueta del mur romànic meridional. Feia 1 metre d'amplada i s'endinsava en el perfil occidental del sondeig. Funcionà com a ossera, ja que el rebliment (u.e. 691) era ple de restes òssies inconnexes. A la base s'hi va delimitar una fossa excavada en el terreny, orientada d'est a oest (u.e. 694), corresponent a una tomba individual, en la qual es conservava un esquelet en connexió (fig. 5). A tramuntana del muret 705 es va localitzar una segona tomba (u.e. 710) amb la mateixa orientació que l'anterior, gairebé adossada a la banqueta del mur de l'església, amb una inhumació en decúbit supí. Cap de les dues sepultures no s'ha pogut datar a partir de materials arqueològics, però la posició estratigràfica indica que han de situar-se entre finals del segle XIV i el segle XVI, en què funcionà el sòl 690.

El mur 705 recolzava en un estrat argilós (u.e. 711), afectat per les tombes i l'ossera esmentades. Cap a migdia, i tallat per la tomba 694, hi havia un altre rebliment que va palesar l'ús prolongat d'aquest espai com a cementiri. Es tractava de l'estrat 706, que incloïa restes òssies molt abundants i, malgrat que no s'hi van poder determinar límits clars de cap fossa, en algunes zones la concentració

esdevenia molt alta. Ambdós rebliments, i probablement també el 719, foren dipositats cap a finals del segle XIV, ja que en el rebliment 706 s'hi va trobar un òbol de Pere III datat del període 1336-1387.

El nivell inferior a aquestes terres, tot i que es va trobar molt desfigurada per nombroses tombes, ha de correspondre al sòl exterior de l'església del segle XII, ja que hi havia una plataforma de pedra lligada amb morter (u.e. 720) adossada a la banqueta del transsepte que, en aquesta fase, devia ser ornamental i, per tant, quedar a la vista.

A migdia d'aquest element es van documentar diverses tombes, cap de les quals no es conservava intacta. En general, les sepultures consistien en una fossa senzilla excavada en el terreny, sense cap altra preparació (u.e. 708, 710, 716), però n'hi havia dues que diferien de l'esquema típic (fig. 39): la 714 era constituïda per un mur lateral fet amb grans blocs treballats de pedra calcària units amb morter i una capçalera de tipus antropomorf de blocs més petits, que mirava a ponent. L'estat de conservació era precari, ja que la meitat nord de la tomba i les restes òssies havien desaparegut. En segon lloc, la tomba 718 aprofitava un muret constituït per una sola filada de pedres posades en sec (u.e. 723) com a perímetre de la cara nord; el cantó oposat estava excavat en l'argila; a l'interior no hi havia restes òssies *in situ*. D'altra banda, hi havia el muret 724 orientat d'est a oest, que s'endinsava en la part de la capella no excavada, i que potser formava part d'una sepultura que no s'ha trobat intacta.

Totes aquestes fosses eren tallades en els rebliments 727 i 729, que marcaven l'abandó de les dependències meridionals de la vil·la romana. L'única estructura localitzada corresponent a la vil·la era el mur 734 (fig. 24) bastit en direcció nord-sud, que encaixava perfectament en la retícula formada per les altres parets de l'establiment romà trobades dins l'església. Es tractava d'una estructura feta amb blocs de calcària units amb morter, força arrasada a causa de les freqüents remocions de terra realitzades a partir de l'època altmedieval, degudes a l'activitat funerària.

Associats a aquest mur, es van documentar diversos rebliments que corresponien a l'enderroc de la part alta, molt probablement feta de tàpia, com per exemple les u.e. 735, 737, 741 i 742, compostes per argiles i gran quantitat de blocs de pedra. Per sota d'aquests estrats va aparèixer el paviment de terra piconada 743, que funcionava amb el mur documentat, en el cantó sud. Aquest sòl recolzava en l'estrat de preparació format per terra sorrenca (u.e. 745), a sota del qual ja van aparèixer les argiles plàstiques 746 i 747, que cobrien la roca i incloïen material ibèric.

A la banda nord del mur, la seqüència canviava sensiblement. La plataforma descrita (u.e. 720), adossada a la banqueta del mur romànic, recolzava sobre un rebliment afectat per la sagrera i també per l'acció d'animals rosegadors, ja que s'hi van trobar trossos de plàstic, fils, etc. A sota, es va documentar una capa fina d'argila, u.e. 736, que, com ja s'ha dit, procedeix de la tàpia del mur 734, i el rebliment 752, d'igual composició, els quals estaven tallats per la fossa corresponent a la tomba 750. L'estrat 751, que cobria el mur romà, presentava restes òssies disperses i inconnexes.

Aïllat entre la paret 734 i la banqueta del mur romànic, restava un sector del paviment romà (u.e. 753) corresponent a la cara nord del mur. Era de terra batuda i consistia en una reparació del sòl inferior 754, fet amb la mateixa

tècnica. Aquests sòls descansaven sobre l'estrat d'argiles 746.

A partir de la unitat 736 fins al darrer rebliment esmentat, tots els nivells eren tallats per la trinxera de fundació 599, corresponent al mur meridional del transsepte, i també per la trinxera 733 de l'ossera 680.

Un aspecte interessant que no queda reflectit en la figura 6 és el fet que en l'extrem nord-est de la capella hi havia la junta entre la fonamentació del mur sud del transsepte, del segle XII, i la banqueta de l'absidiola sud, del segle X. A tocar d'aquestes estructures pel cantó meridional, però, s'hi va localitzar l'ossera 680, la fossa de la qual havia tallat la banqueta del segle X i eliminat tots els paviments i rebliments que hi havien estat associats.

Interpretació

Pel que fa a l'estudi de l'entorn de l'església en els segles X i XII, un dels aspectes als quals anava dirigida l'excavació, es va poder comprovar que la banqueta del mur meridional del transsepte –que data del segle XII– es troba a una cota un xic més elevada respecte a la banqueta de l'absidiola sud, i que el paviment devia trobar-se a 0,80 metres per sota del cim de la banqueta, a l'alçada de la plataforma 720. El paviment en si no s'ha trobat perquè les nombroses remocions del terreny realitzades en els segles següents el degueren destruir. Tanmateix, pensem que devia estar immediatament a sobre dels estrats d'amortització de la vil·la romana, els quals eren coberts directament per un estrat del segle XIV (u.e. 706).

El grup de tombes 708, 716, 718 i 750 (fig. 39), atesa l'orientació que tenien i la cota en què es trobaven –eren tallades en el cim dels nivells de l'època antiga, i devien ser cobertes pel sòl del segle XII–, han de correspondre a la necròpoli romànica. Hi ha dues sepultures, però, que es remunten a la fase anterior del temple, i s'han de datar dels segles X o XI: la fossa 750, que es troba sota la plataforma 720, a una cota més baixa que la resta, i la tomba 714, bastida amb carreus units amb morter, amb capçalera de tipus antropomorf. Aquest tipus d'estructura imita les tombes excavades en la roca anomenades antropomorfes, les quals són característiques del segle X. A la necròpoli de l'església de Sant Quirze de Pedret s'ha localitzat una sepultura similar que data d'entre el primer quart del segle X i finals del segle XIII.¹¹

La successió estratigràfica que es va documentar associada al mur romànic demostrava que l'entorn meridional del temple va ser utilitzat com a cementiri, des de la fundació de l'església fins poc abans de l'edificació de la capella de la Salut, l'any 1719. En el sector central del recinte, l'estrat 706, que cobria el sòl romànic, consistia en una ossera i mostrava que a final del segle XIV el sòl a migdia de l'església va ser elevat.

Posteriorment a aquesta data, es va excavar la tomba de fossa senzilla 694 i, a sobre, la cubeta 692, que era un dipòsit d'ossos. Les dues estructures tallaven l'estrat 706 i eren cobertes pel sòl 690, que devia correspondre al segle XVI. Això ens situa aquests elements entre els segles XV

11. Es tracta de sarcòfags del tipus V, segons la tipologia de Pedret (López Mullor, Caixal, 1995: 255). S'han documentat sarcòfags similars també a Vulpellac (Bolós, 1989a: 349-350) i Santa Maria de Lledó (Bolós, 1989b: 546-547), amb una cronologia que abraça els segles XII i XIII.

i XVI, tot i que no van donar materials que ho confirmin. El terra 690 s'associava al muret 705, a tramuntana del qual hi havia la tomba 710, que s'ha de situar en el mateix període que els elements descrits.

La terrassa que hi havia a migdia de l'església, que, com hem vist, era utilitzada com a cementiri, en el segle XVI quedà tancada dins del recinte del castell, ja que s'establí una nova línia de fortificació mitjançant la construcció del mur 646, que enllaçava o bé l'absidiola sud, coronada per merlets des del segle XIV, o bé la sagristia, amb la torre 6.

Per sobre del sòl del segle XVI, l'estrat 684, que incloïa ceràmica blava catalana de les *orles diverses*, palesava que a mitjan segle XVII tingué lloc una nova elevació del terreny en aquesta àrea compresa entre l'església i el mur de fortificació. El paviment de terra batuda que funcionava en aquella fase era el 647, que es conservava de forma molt precària. Al nivell d'aquest sòl, i adossada a la paret de migdia de l'església, hi havia la canal 675.

Probablement, en introduir aquest canvi, també es va bastir l'ossera 680, que estava adossada a la junta de les banquetes del transsepte i de l'absidiola sud. Pel que fa a l'estrat 684, era tallat per les tombes 678, 687 i 689 (fig. 41), que dataven de la segona meitat del segle XVII.

La fase següent correspon a l'edificació de la capella de la Salut, durant el període 1719-1724. Les obres de construcció d'aquest nou element van afectar considerablement la configuració anterior d'aquesta zona, en especial la delimitació del recinte fortificat. D'una banda, l'antic mur de tertraplenament situat entre el transsepte i l'absidiola sud va ser substituït per la paret oriental de la capella; de l'altra, la línia de muralla constituïda pel mur 646 va desaparèixer físicament en restar arrasada sota el paviment del nou cos, el perímetre del qual, a més, ultrapassava clarament l'antic recinte en l'angle sud-est. Aquest canvi, que també va afectar en la mateixa data les potencialitats defensives de l'absis major –ja minvades– i de la sagristia, s'explica per la construcció o la modificació de la fortificació perimètrica a migdia del conjunt.¹²

Tot i això, no s'ha de pensar que la intencionalitat defensiva s'havia deixat de banda, ja que els murs de la capella de la Salut són ben sòlids i estan dotats de talús a la part inferior. A més, una bona prova que la por als pirates berbers no havia acabat és la fundació d'una confraria a la mateixa capella de la Salut, una de les finalitats de la qual era la redempció dels captius que els *moros* poguessin endur-se.¹³

En referència a la construcció de l'edifici, es van documentar una sèrie de forats de pal alineats i tallats en l'estrat 684, que són els encaixos on es col·locaren les bastides. És evident, doncs, que la superfície d'aquest rebliment era el sòl que s'utilitzava a començament del segle XVIII.

Com a característica constructiva de la capella, cal esmentar la presència del mur 660, bastit com a reforç transversal de les parets laterals, i situat on el llenç de llevant de la capella se sobreposa a l'antic mur de fortificació. Aquesta riosta, que tallava les tombes 678, 687 i 689, servia alhora com a base de les escales d'accés al cambril.

Un cop aixecats els murs perimètrics i posada la coberta, es va abocar un rebliment a l'interior del recinte per enlairar una mica el nivell del sòl, es va compactar bé i va ser utilitzat com a paviment durant les obres d'acabament de

l'interior. Finalitzades aquestes tasques, es va enderrocar el mur sud del transsepte i, probablement, part de la runa que es va obtenir de l'enderrocament es va escampar al damunt del sòl utilitzat durant les obres de la capella, per tal d'assolir la cota on havia d'anar el paviment definitiu, anivellat amb el de la resta de l'església. En darrer lloc, es van col·locar els paviments ceràmics: el 127 al sud, en l'espai del cambril, i un altre en els sectors central i nord, del qual només resta la preparació 625.

Quan M. Girona Vidal va reparar el terra de l'església, el sòl 127 devia estar més ben conservat que no pas l'altre, perquè va romandre intacte, mentre que a la resta de la capella es va col·locar l'enrajolat 137 (fig. 44).

Durant la guerra civil de 1936-1939, i arran de l'empresonament a l'església d'un grup de militars governamentals d'origen estranger (1938-1939), segurament hom va substituir el sector central de l'enrajolat per la capa de ciment 135.

3. L'excavació de les cobertes del temple (fig. 234)

L'estudi d'aquesta àrea, desenvolupat durant els mesos de maig a juliol de 1991, va consistir en la realització dels sondeigs imprescindibles per complementar les informacions obtingudes a l'interior de l'edifici. Concretament, les cales es van dur a terme en sectors determinats dels dos braços del transsepte, les dues capelles de ponent, l'absis, les absidioles i la nau.

Les diverses seqüències estratigràfiques trobades resten reflectides en una sèrie de seccions, en què es pot comprovar la posició de les unitats que descriurem. Aquestes seccions són les següents:

– Fig. 14: secció en direcció est-oest, que afecta la volta del primer pis de la sagristia.

– Fig. 15: secció en direcció est-oest, que abraça l'absidiola sud.

– Fig. 16: secció en direcció nord-sud, presa pel transsepte i passant per l'eix.

– Fig. 17: secció en direcció nord-sud, que afecta la nau central de l'església.

– Fig. 18: secció en direcció est-oest, presa per la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara i que passa pel braç nord del transsepte.

– Fig. 19: secció en la mateixa direcció, presa per la nau central de l'església (carener de la coberta).

– Fig. 20: secció en direcció est-oest, que abraça la capella del Roser passant per l'absidiola sud i el braç meridional del transsepte.

El braç nord del transsepte (fig. 16, 18, 235)

Segle XX

Els treballs van afectar el vessant de llevant en tota l'extensió, mentre que en el vessant de ponent només s'hi va obrir una cala de 0,5 metres de costat a tocar de la cantonada nord-oest del cimbori. Val a dir que la coberta oriental apareixia a una cota molt elevada en comparació amb l'altra, ja que es trobava en posició gairebé horitzontal. El vessant oest, en canvi, presentava un pendent pronunciat.

12. Vegeu el capítol III.3 (*infra*).

13. Vegeu les conclusions, al capítol VI (*infra*).

Així doncs, l'excavació va començar a la banda est, on hi havia una teulada inclinada cap a l'est, que també cobria la crugia R4 de la rectoria. En principi, es van aixecar les teules (u.e. 418), per sota de les quals van aparèixer dues capes de preparació. La primera (u.e. 420) era formada per morter de calç i pedres mitjanes i petites, juntament amb abundant trencadís de rajola verda procedent de la coberta piramidal del campanar. La segona capa (u.e. 419) era argilosa, de color marró, amb les mateixes pedres; presentava restes de teules àrabs i de rajoles verdes. Per datar aquestes unitats cal tenir en compte la presència de les restes de trencadís, que deuen datar de 1910, en què, com s'ha dit més amunt, M. Girona Vidal va sufragar la darrera reforma del temple, un cop bastida la nova església parroquial en un lloc que aleshores es trobava als afores del nucli urbà del poble.

Després de treure aquestes capes, a la paret de tramuntana del transepte va restar al descobert una recrescuda, feta de totxos de $30 \times 15 \times 3$ cm units amb ciment (u.e. 532). A més, a la banda septentrional del carener de la teulada del braç nord del transepte, va aparèixer una reparació (u.e. 530) de totxos de $30 \times 15 \times 5$ cm units amb ciment (u.e. 531), en què recolzaven directament les teules descrites abans (u.e. 418). Versemblantment, la reparació era de la mateixa època.

Segle XVIII

Per sota de les unitats enumerades es va trobar un enrajolat a trencajunts (u.e. 421). Les peces feien $23 \times 10 \times 3$ cm i només es conservaven a la part superior del cantó oriental de la coberta, a tocar del carener. A sota, es va descobrir una primera capa de preparació (u.e. 422) constituïda per morter de calç de color blanquinós i de gra fi, molt consistent i no gaire potent. Igual que en el cas dels rajols, l'estat de conservació no era bo i només apareixia a la zona del carener. Tot seguit, es va localitzar un segon gruix de rajols de la mateixa grandària que els primers (u.e. 423), també posats a trecajunts i en alguns trams a espiga, que només es conservava a la part del carener. La preparació (u.e. 424), apareguda només al mateix sector, era constituïda per una segona capa de morter de calç de color blanquinós i gra molt fi, juntament amb alguna pedreta. El tercer i últim gruix de rajols (u.e. 425) apareixia per tot el vessant de la coberta, llevat del carener.

Un cop excavada aquesta solera, que, si no fos per la inclinació relativament forta, recordava exactament les que es col·loquen als terrats, es va trobar un estrat d'anivellament (u.e. 428) estès per tota la zona estudiada. Era compost d'argila barrejada amb pedres mitjanes i petites, teules, rajols, morter de calç i material ceràmic. En ser exhumat, va deixar al descobert un mur de maçoneria (u.e. 426) que constituïa el límit oriental d'aquest braç del transepte. És de suposar que la solera que acabem de descriure, quan era sencera, recolzava sobre el mur. L'estrat esmentat va donar ceràmica blava catalana d'influència francesa, a més de rajoles decorades, la qual cosa permet de situar aquesta refacció de la coberta durant les obres del període 1719-1724.

És interessant destacar que el muret 426 i la seva banquetta (u.e. 431), fets de maçoneria de pedra barrejada amb bocins de teula i totxo, presentaven la mateixa factura que

el tapiat de la porta entre les cobertes de l'absis i l'absidiola sud (u.e. 459), que el cos R4 de la rectoria i que una reparació a la petxina nord-est del cimbori u.e. 427 (u.e. 534). Per tant, hem de pensar que, durant els anys esmentats, es degueren dur a terme la dita reparació de la coberta i la construcció del muret 426, però també l'enderrocament de l'absidiola nord i la construcció de la crugia R4, dins un remodelatge general de la rectoria.

En el vessant de ponent, la coberta d'aquesta fase encara es mantenia en ús. També era formada per rajols posats a trencajunts, però les peces eren de $29 \times 15 \times 2,5$ cm. En aquesta banda, l'enrajolat presentava un pendent relativament pronunciat. L'estrat de preparació (u.e. 923) era format per un rebliment de morter gris i fragments de rajols posats sense cap ordre. Per sota, hi havia un segon rebliment (u.e. 924) contemporani, però fet amb trossos de teula, lloses de pissarra i abundant morter blanc, d'aspecte igual al que trobem en la coberta 504 de la nau, també del segle XVIII.

En aquest indret hi havia un bloc de marès ben tallat, recolzat un extrem en la coberta del transepte i l'altre en la coberta de la nau. Es va comprovar que havia estat posat en el segle XVIII, ja que estava sobre els rebliments d'aquella època. Sembla, però, que es tracta d'un bloc reaprofitat, la finalitat del qual és desconeguda.

Finals del segle XVI i començaments del XVII

A continuació, va aparèixer una nova solera de rajols de $23 \times 10 \times 3$ cm (u.e. 429), disposats en espiga. Encara que presentava pendents a dues aigües, el perfil era molt suau i a la zona del carener hi havia una tirada de peces planes. L'estrat de preparació (u.e. 432), format per morter de calç de gra una mica gruixut, de color blanquinós i barrejat amb terra, alguna pedra i força rajols, era molt més barroer que no pas les capes homòlogues de la fase posterior.

En la mateixa cota que aquests estrats i al llarg del límit oriental de la coberta, va aparèixer una canal de desguàs (u.e. 430) que retallava els nivells anteriors. Era de teules àrabs col·locades a l'inrevés, unides amb morter de calç molt semblant al de la preparació dels rajols (u.e. 551). Cap d'aquestes unitats no va proporcionar material ceràmic, però atès que la coberta original de la capella del Roser era gairebé idèntica a la descrita creiem que aquesta darrera també s'hauria de datar del període de reformes generalitzades esdevingut a finals del segle XVI i començaments del XVII.

Segle XV

Tot seguit, van aparèixer, d'una banda, les lloses de l'etapa romànica que descriurem més endavant, i d'altra banda, a l'angle sud-est, es va descobrir un clot de forma més aviat rectangular (u.e. 434) que corresponia a la reparació d'un degoter. El fet que el rebliment, estèril i compacte (u.e. 435), arribés fins a l'extradós de la volta, i que a la part inferior s'hi documentés alguna llosa col·locada estratègicament, indicava que la filtració venia de ben antic.

Per les fonts documentals, sabem que, en una visita pastoral de 1438, es manà d'arranjar el campanar i les teulades de l'església per tal que no hi plogués. Aquest manament no es va tornar a repetir fins al 1611, la qual cosa po-

dria indicar que va ser obeït. Podria ser, doncs, que la reparació a la coberta del braç nord del transsepte correspongués al compliment d'aquella ordre.

Segle XII

Les lloses de l'època romànica (u.e. 433) es conservaven gairebé en tota la zona excavada, llevat del punt on apareixia la reparació descrita (u.e. 434). Les peces de llicorella, de grandària variable, eren disposades en filades regulars i unides majoritàriament amb terra, menys al cantó nord, en què, a causa d'un arranament més tardà impossible de datar, hi havia morter de calç. Per sota, es va trobar una primera capa de preparació que s'estenia per tota l'àrea (u.e. 436), formada per argila poc compacta i ben depurada, barrejada amb algunes capes discontinües de lloses més grans, situades en aquells punts on el pendent de la volta era més pronunciat. En certs sectors, arribava a haver-hi fins a quatre filades diferents de lloses, molt ben disposades. La segona capa de preparació (u.e. 437), també d'argila i pedretes, però sense lloses, se circumscribia al carcanyol de la volta.

Totes aquestes unitats eren adossades a la petxina (u.e. 427) i a la paret del cimbori (u.e. 487). Aquesta circumstància, i la posició directament sobre la volta i a tocar de les parets perimètriques del transsepte, indicaven que ens trobàvem davant dels elements posats en el 1100-1106, moment en què el temple va adoptar els trets essencials que ens han pervingut.

L'absis major (fig. 19)

Segle XX

En iniciar-se els treballs, la capçalera restava amagada per una teulada d'un sol vessant (u.e. 418), que també cobria la crugia R4 de la rectoria i el braç nord del transsepte. En aixecar-la, no va aparèixer cap tipus de preparació, ja que recolzava sobre un embigat de fusta, a sota del qual hi havia una petita golfà. Aquesta teulada, com la del braç nord del transsepte, datava de la primera restauració de l'església, duta a terme cap a 1910.

Segle XVIII

El terra de la golfà esmentada era una solera de rajols, de 23 × 10 × 2 cm (u.e. 439), disposats a trencajunts i coberts per una capa de ciment, segurament col·locada en el segle XX. A més, tenia la particularitat de trobar-se en dos nivells diferents separats per un pendent: un de molt enlairat, a tocar del cimbori, i un altre de molt més baix, que facilitava el pas cap a la sagristia. Malgrat l'absència de material ceràmic, la morfologia i la situació del paviment indicaven una datació del període 1719-1724.

Tot seguit, es va excavar un nivell de preparació molt compacte (u.e. 440), constituït pels mateixos rajols, lloses i algunes pedretes, tot plegat unit amb morter de calç de color blanc i gra molt fi, sense gens de sorra. Cal afegir que la solera de rajols recolzava a la part de sobre d'una recrescuda (u.e. 457) del mur perimètric de l'absis, construït a base de pedra i rajol, unit amb morter de calç.

Segle XVI

Cap a finals del segle XVI, com a conseqüència de la construcció de la sagristia, adossada a l'absidiola sud i l'absis major, el coronament d'aquest darrer element va patir algunes modificacions que van restar reflectides en la fàbrica. D'aquesta manera, l'estudi de la part més enlairada del mur perimètric de la capçalera ha palesat que, en aquell moment, se'n van eliminar els merlets, posats amb motiu de la fortificació d'aquesta àrea cap al segon terç del segle XIV,¹⁴ i sobre l'ampit original (u.e. 455) es va afegir una recrescuda (u.e. 466) de maçoneria disposada sense ordre i unida amb morter de calç. A més, per facilitar-hi l'accés des de la sagristia, es va obrir una porta rectangular (u.e. 456) en el parament 455.

Segle XIV

A sota de la preparació del paviment del segle XVIII, va aparèixer una capa de lloses (u.e. 514) unides amb morter de calç, que feien pendent cap a l'est i alhora tenien una certa tendència a formar volta. Sembla que aquestes peces procedien de la coberta romànica, però, en fortificar-se l'absis, havien estat col·locades en la cota més alta en què es van trobar. Llavors, també es va bastir l'ampit 455, de maçoneria unida amb morter de calç i segurament emmerletat. L'espai entre l'extradós de la volta de la capçalera i el nou nivell de les lloses degué ser reblert amb una capa que no s'ha excavat, ja que els treballs en aquest sondeig van restar aturats a la base de l'esmentat parament 455.

La manca de material arqueològic en aquestes unitats ens fa datar-les per la disposició estratigràfica murària. Així, sabem que la fortificació fou anul·lada en bastir-se la sagristia, tal com indica la recrescuda de 455 (u.e. 466), cap a finals del segle XVI. També sabem que l'ampit 455 era adossat a una estructura semblant col·locada sobre la recrescuda de l'absidiola sud i coronada amb merlets, que encara es conserva (u.e. 452), la tipologia de la qual indica una datació del segle XIV. Per tant, de bon començament, la seva construcció s'hauria de situar entre les dues dates exposades, tot i que la presència dels merlets faria rebaijar-la fins a l'època medieval.

Cal afegir que, a la base del cos R3, es va trobar un pany del recinte fortificat medieval, datat de cap al 1330-1360 per ceràmica decorada de verd i manganès. Aquest pany segurament connectava amb l'absis major fortificat, per la qual cosa la cronologia medieval es pot precisar encara més.

L'absidiola sud (fig. 15, 20)

Segle XVIII

Tenint en compte el mal estat de la coberta en aquest sector, es va decidir que el sondeig només n'afectés la meitat meridional; la resta es va desmuntar el 1993. En primer lloc, es va aixecar una solera de rajol, composta de tres gruixos de peces ceràmiques posades a trencajunts (u.e. 460, 468, 470), recolzades en sengles preparacions de morter de calç, de gra gruixut i força consistent (u.e. 467, 469, 471).

14. Vegeu les conclusions, en el capítol VI (*infra*).

La datació d'aquest conjunt no es va poder esbrinar mitjançant el material, tot i que en dues capes de preparació va aparèixer una mica de ceràmica vidriada. En canvi, la posició estratigràfica era més clara, ja que en estar adossat al tapiat col·locat en el segle XVIII en l'accés a l'absis principal (u.e. 459) indicava que, com a mínim, era immediatament posterior. D'altra banda, el tipus de rajols i la tècnica constructiva coincidien amb els que hem vist en altres llocs de la coberta com a propis del període 1719-1724. És per tot això que vam datar d'aquell moment la sèrie d'estrats descrita.

Segles XVI i XVII

És probable que en acabar la construcció de la sagristia s'obrissin dues portes que comunicaven el nou cos amb la part superior de l'església. La primera (u.e. 458), entre els merlets de l'absidiola meridional, comunicava la part superior d'aquest cos amb la de l'absis major. La segona (u.e. 454), entre la terrassa de la sagristia –veritable torre de planta quadrada– i l'espai homòleg de l'absis meridional, que en aquesta part enlairada també feia la funció de torre. D'aquesta manera, l'absidiola i la sagristia restaven comunicades en els dos nivells superiors i alhora s'hi podia accedir des de la rectoria mitjançant l'escala de cargol que es va fer a R4.¹⁵

Segons la documentació, a començaments del segle XVII es va dur a terme una reparació de l'enrajolat del pis de la sagristia, dada confirmada per la troballa d'una moneda de Felip III de 1616 en el rebliment 442 en què recolzava el paviment nou (u.e. 441).

Segle XIV

L'absis meridional degué adquirir el caràcter d'element militar, que ja hem esmentat diverses vegades, cap al 1330-1360. Aleshores, dins un pla sistemàtic de fortificació, a més de la recrescuda de la capçalera menor fins a convertir-la en torre semicircular emmerletada, també es va reforçar la part alta del braç sud del transsepte, en què igualment s'utilitzaren els merlets, i, com hem vist, les parets perimètriques de ponent i de migdia de la nau degueren posseir coronaments semblants.

El coronament de l'absidiola (u.e. 452), que ens ha pervingut en un estat de conservació raonable, és un parament amb merlets de base quadrangular acabats en forma piramidal, bastit amb pedres grans i mitjanes unides amb morter de calç i enlluït. Aquesta mateixa classe de merlets la trobem al castell de Torroella de Montgrí,¹⁶ datat de final del segle XIII o començament del XIV; igualment, apareixen a les mènsules de Santa Maria de Rubió, d'una cronologia molt semblant.¹⁷

En extreure el darrer nivell de morter de calç (u.e. 471), vam localitzar una capa de lloses de llicorella, idèntiques a les que hem vist en els trams romànics de la coberta (u.e. 472). La posició en una cota tan enlairada es deu a l'aprofitament de la planta pis de la torre-absidiola, justament per sobre de l'extradós de la volta romànica.

Per realitzar aquest aprofitament, es van extreure les lloses i, com veurem, es va posar un rebliment (u.e. 461 i 462) i un paviment nou (u.e. 451) sobre la volta de l'absis meridional. Tot seguit, es va recreixer el mur sud del transsepte (u.e. 473). Les peces de llicorella, unides amb morter de calç, hom les va recolzar sobre un embigat de fusta (u.e. 480), format per sis bigues, col·locat entre aquesta recrescuda i el mur perimètric de l'absidiola. Aproximadament al centre de la coberta que es va formar amb tots aquests elements, hom va deixar-hi una trapa que comunicava amb la planta pis de l'absidiola i que posteriorment va ser coberta i anul·lada per la solera del segle XVIII descrita abans.

Les obres, però, no van afectar només el temple, sinó que també es portaren a terme a l'exterior, ja que a l'excaució del pati P4 es va trobar un pany a la base de la façana de R3, datat mitjançant els materials ceràmics del mateix moment en què es va fortificar l'església. El pany formava part d'un recinte situat a llevant del temple.

El braç sud del transsepte (fig. 16, 20)

Segle XVIII

En iniciar els treballs es va aixecar una coberta de rajols en espiga (u.e. 476) molt semblant a la que s'havia localitzat en l'altre braç. El perfil tendia a les dues aigües, tot i que els pendents no eren gaire accentuats; a sobre del carener hi havia una tirada de peces posades planes. La preparació (u.e. 563) d'aquesta capa era constituïda per un morter consistent, amb molta calç i poca sorra, la qual cosa li donava un to molt blanquinós, tret propi del morter emprat en el jaciment en el segle XVIII.

Ambdues capes s'adossaven als murs perimètrics meridional (u.e. 452) i septentrional (u.e. 488) i a la petxina sud-est del cimbori (u.e. 485), tot i que també adoptaven la mateixa posició envers la coberta de cap al final del segle XVI que ocupava la capella del Roser. Aquesta posició i la morfologia descrita ens inclinen a donar-hi una cronologia del 1719-1724, període de reforma general del temple.

Formant part d'aquestes tasques, cal remarcar la presència d'una vorada (u.e. 479) constituïda per rajols disposats apaïats i units amb el mateix morter de calç que la preparació u.e. 563, que recolzava sobre aquesta teulada.

S'ha d'afegir que durant la mateixa etapa hom va dur a terme una petita reparació a la part superior d'una espaldanya col·locada sobre el mur sud del transsepte (u.e. 535 i 536). L'arranjament es distingeix sota l'arc de llevant i és fet de teules, rajols propis del segle XVIII i lloses, tot plegat unit amb morter de color blanquinós, compost de molta calç i poca sorra, característica, també, de les obres fetes en la centúria esmentada.

Finals del segle XVI i començaments del XVII

Per sota de la u.e. 563, es van trobar algunes restes molt malmeses de la coberta de rajols de c. 1588-1600 (u.e. 560). La preparació (u.e. 523), en canvi, apareixia en tota l'àrea. Es tractava d'una capa característica d'aquesta fase, formada per morter de calç barrejat amb molta sorra i alguna pedreta. Cal dir que, a la meitat oest, on no s'havien conservat les lloses romàniques, recolzava directament sobre la volta.

15. *Vid. infra*, III.3.

16. Vegeu el capítol *Les fonts documentals*, al Llibre Segon.

17. Juan, López Mullor, 1991: 45-46.

Creiem que en els mateixos anys es va posar l'espaldana esmentada abans, la qual s'ha conservat sobre el mur meridional del transsepte (u.e. 452). La seva col·locació va implicar la mutilació de dos merlets que encara hi ha al coronament del dit mur (u.e. 541). L'element és constituït per pedres mitjanes de marès vermell unides amb morter de calç (u.e. 527), presenta enlluït i posseeix dos arcs de mig punt per instal·lar-hi les campanes i una teuladeta a doble vessant feta amb rajols i teules àrabs.

Per fer sonar les campanes més còmodament, hom va obrir dos forats cilíndrics (u.e. 524, 525) a la volta del transsepte, a tocar del mur meridional, per tal de fer-hi passar les cordes dels batalls. Al llarg de les reformes del segle XVIII anteriorment descrites, però, els forats van restar anul·lats, potser perquè amb la construcció del cos R4 i l'escala de comunicació amb la sagristia i les cobertes l'accés a la cadireta era molt més fàcil.

Segle XII

Un cop extreta la unitat 523, a la banda oriental van restar al descobert les capes de lloses que constituïen la coberta del segle XII (u.e. 513). Eren de formes i grandàries irregulars, unides entre si en alguns indrets amb morter de calç i en d'altres amb fang (u.e. 565). Tant al nord com al sud, s'adossaven als murs romànics (u.e. 452, 485, 488). En aquest punt vam aturar l'excavació, per tal de deixar com a testimoni aquestes peces, força ben conservades. A més, com s'ha dit, cap a ponent ja s'havia descobert l'extradós de la volta (u.e. 526), privat de lloses d'ençà de la fase posterior, i ens havíem pogut fer una idea prou clara de la seqüència estratigràfica.

La capella de la Mare de Déu de la Salut (fig. 16)

Segle XVIII

A la coberta d'aquest cos no es va fer una excavació arqueològica pròpiament dita, sinó més aviat un seguiment de l'obra de restauració. En primer lloc, es va observar l'aixecament de la teulada (u.e. 566), que, malgrat haver patit moltíssimes reparacions, conservava algunes teules originals, vidriades en verd, col·locades en bastir-se la capella entre el 1719 i el 1724.

A sota d'aquests elements, hi havia un embigat de fusta molt malmès, sustentat per dues encavallades, i un estrat (u.e. 567) que reblia els carcanyols de la volta. Estava format per argiles de color marró fosc amb força morter de calç. Entre el material que s'hi va recollir, hi havia un fragment de ceràmica blava catalana d'orles diverses. En extreure aquesta capa, va restar al descobert l'extradós de la volta (u.e. 568) i es va donar per finalitzat el seguiment.

La capella de la Mare de Déu del Roser (fig. 20)

Segle XX

El sondeig va afectar tota la superfície de la coberta. Va començar amb l'aixecament d'una solera d'un sol gruix de rajols disposats en espiga (u.e. 475), adossada a un element similar, però més potent, que cobria el braç sud del trans-

septe i s'havia datat del segle XVIII. La preparació (u.e. 481) era de morter de calç de gra blanc i gruixut, força consistent. Tot plegat semblava col·locat cap al 1910, atesa la classe de morter i el tipus de rajols, idèntics als de l'escala 506.

Segle XVIII

Les obres d'aquesta etapa en el sector que ens ocupa es van reduir a la col·locació d'una vorada (u.e. 479) de rajols apaisats units amb morter de calç, la qual s'adossava a les parets sud i sud-oest del cimbori, a les petxines sud-est i sud-oest i a la recrescuda de l'absidiola sud (u.e. 473, 452), als ampits defensius que formaven el coronament de la capella del Roser (u.e. 477, 478) i a la part superior de la paret oest de la nau (u.e. 509). Com que en el braç sud del transsepte recolzava en la solera del segle XVIII i a la zona excavada es va trobar algun bocí de ceràmica igual que l'apareguda a la coberta del segle XVIII de l'absidiola sud (u.e. 467 i 469), suposem que es tracta d'un acabat propi del sector meridional de les cobertes i s'ha d'incloure dins les transformacions de 1719-1724. També cal recordar que la capa de rajols de la fase posterior (1910) s'hi adossava.

Igualment, segons que indiquen la tècnica constructiva i el tipus de totxos que s'hi van emprar, llavors es va obrir un desguàs a la part inferior de l'ampit meridional de la capella (u.e. 561, 562).

Segle XVI

Per sota de la capa descrita més amunt, va aparèixer una nova coberta de rajols en espiga (u.e. 482). El gruix (3 cm) i la coloració marronosa feien pensar que podria tractar-se de la teulada original de la capella. En aixecar aquesta capa, va quedar al descobert una preparació (u.e. 483) formada per morter de calç de gra gruixut, barrejat amb força terra, no gaire consistent i amb alguna pedreta, similar al que s'havia trobat sota les cobertes col·locades en altres sectors durant les reformes de cap al final del segle XVI.

En ser retirat aquest morter, es van excavar dos estrats de rebliment. D'una banda, des del cim de la volta fins al límit de llevant de la capella, assenyalat per les restes arrasades de l'ampit meridional del braç sud del transsepte (u.e. 500), s'estenia una capa de pedres i rajols units amb morter de calç, de gran consistència (u.e. 499). Per sota, va aparèixer un estrat de terra argilosa depurada (u.e. 501), que recolzava en la volta en el punt de conjunció amb l'ampit desaparegut (u.e. 500). D'altra banda, des del cim de la volta fins al límit occidental de la capella s'estenia un nivell constituït per terra argilosa, abundant morter de calç descompost i algun fragment ceràmic poc significatiu (u.e. 496).

Un cop aixecades aquestes capes d'anivellament, va restar al descobert la volta de canó que cobria la capella del Roser (u.e. 498), construïda en el moment d'edificar el recinte, a finals del segle XVI (1588-1600).

De la successió trobada es dedueix que, de bon començament, l'ampit que coronava la paret occidental del braç sud del transsepte (u.e. 500), segurament emmerletat, va ser arrasat fins al nivell de la coberta i retallat (u.e. 502) per tal d'encaixar-hi la nova volta. El mateix procediment es va aplicar a l'ampit meridional de la nau (u.e. 509). En conseqüència, en inutilitzar aquests dos coronaments defensius, calia

bastir-ne de nous. Per això, hom va aixecar sengles murs de maçoneria, solidaris, que coronaven la capella del Roser pel sud i per l'oest (u.e. 477, 478). Tots dos presentaven espitlleres aptes per a la utilització d'armes de foc.

La nau (fig. 17, 19)

c. 1910

A la coberta a dos vessants de l'aula, atesa l'extensió considerable, l'excavació es va plantejar en diversos sondeigs d'extensió i fondària diferents. Així, al vessant sud, a tocar del cimbori (u.e. 489) i de la petxina sud-oest (u.e. 484), es van aixecar tots els nivells fins a la volta, mentre que a la part oposada només es van arribar a descobrir les teules àrabs. A ponent de l'escala que comunicava amb la coberta de la capella del Roser (u.e. 506), a la banda meridional es va arribar al nivell de teules, llevat d'una franja de 60 metres d'amplària, en direcció est-oest, en què es va assolir la volta. En el vessant nord es va obrir una sola cala, d'1 metre per 0,80 metres, a l'altura de la gàrgola de ponent, en què es va assolir l'extradós de la volta romànica.

En iniciar-se els treballs, tot el sector era recobert per una capa de morter (u.e. 503, 504, segons que es tractés, respectivament, de les àrees a ponent i a llevant de les escales), molt consistent, col·locada cap al 1910 i contemporània d'una tirada de rajols plans (u.e. 508) posada sobre el carener. Hi recolzava l'escala (u.e. 507) que menava a la torre campanar (u.e. 507), formada per cinc graons de pedra vermella de marès unida amb ciment –la qual va ser desmuntada el 1993. També eren del mateix moment l'esmentada escala d'accés a la coberta del Roser, composta de nou graons de rajols i recolzada sobre una capa de ciment –igualment desmuntada.

c. 1719-1724

Per sota de la capa de morter 503-504, va aparèixer la teulada descrita en sondeigs anteriors. En aquest cas, la formaven entre quatre i sis capes de teules sobreposades i emmorterades, la qual cosa donava una consistència considerable al conjunt.

Les recrescudes de la testera (u.e. 552) i del sud-oest del mur perimètric de la nau (u.e. 553) segurament deuen ser del mateix moment. Van ser bastides amb maçoneria formada per pedres, teules i rajols, unida amb un morter ric en calç, de color blanquinós, que els diferencia clarament de la part inferior dels paraments, més marronosa. La presència de teules àrabs a la fàbrica ens fa proposar una datació del segle XVIII, tot i que en temps de M. Girona Vidal van ser arrebossats.

c. 1588-1600

A continuació del conjunt de filades de teules, va aparèixer una capa de reblliment, recolzada en l'extradós de la volta de canó i força consistent, formada per morter de calç amb pedretes (u.e. 511). S'estenia per tota la banda meridional de la coberta de la nau, a tocar dels ampits oest i sud-oest (u.e. 509, 510, situats a la part inferior de les recrescudes

descrites abans). Aquesta posició permetia deduir que el reblliment era posterior a la fundació dels murets. D'altra banda, era la mateixa capa que trobaríem després sobre la capella del Roser.

El reblliment 511 també va aparèixer a la cala de tramuntana, però només en una franja d'uns 40 cm en sentit est-oest. Era delimitat per una filada de pedra calcària posada sobre la imposta del segle XII i estava adossat a un enllosat fet de plaques de marès i maó, unit amb morter (u.e. 920), que seguia el pendent de la coberta. Cal remarcar que el límit d'aquest enllosat coincidia amb l'inici de la gàrgola (u.e. 922), que era a uns 10 cm per sota i quedava coberta pel reblliment 511.

Per sota d'aquest nivell i al voltant de la gàrgola, es va documentar una capa molt compacta feta de blocs de calcària lligats amb morter (u.e. 921), dipositada a l'extradós de la volta.

c. 1330-1360

Els ampits esmentats (u.e. 509 i 510) eren de maçoneria, composta per pedres grans i mitjanes, unides amb morter de calç de gra gruixut amb força sorra, que els donava un color tirant a marronós. Malgrat que no en coneixem la part de sobre i ignorem si hi havia merlets, la posició estratigràfica fa pensar que formaven part de les obres de fortificació dutes a terme cap al segon terç del segle XIV. De fet, són solidaris entre ells i amb el mur 500, situat en el braç meridional del transsepte, i l'ampit de la testera (u.e. 510) resta tallat per la torre 5, aixecada el 1590. Aquest fet, juntament amb l'evidència que tot el tram de llevant, a tocar del cimbori (u.e. 489), va ser arrasat i tallat en bastir-se la capella del Roser, ens fan pensar que tots dos murs, inclosos els trams arrasats, van ser aixecats en l'etapa anterior a les capelles laterals afegides.

D'altra banda, la posició relativa dels panys indica que són posteriors a les obres de fortificació del segle XIV, ja que la paret 500 s'adossa al mur de fortificació de l'absidiola sud i al tancament meridional del braç sud del transsepte (u.e. 452), de la centúria esmentada. De tota manera, la seva datació no deu ser, com en el cas de la fortificació superior de l'absis, gaire allunyada de la de l'absidiola sud i el sector meridional del braç sud del transsepte, i tot plegat deu formar part, si fa no fa, del mateix moment constructiu, atès que respon al desig de fortificar les parets oriental, meridional i occidental del temple.

c. 1100-1106

Al llarg de tota la franja excavada, paral·lela al mur sud de la nau, per sota de la capa de morter de calç amb pedretes (u.e. 511), va aparèixer la volta de canó (u.e. 512), de factura uniforme en tota l'extensió. Per tant, durant l'obra del segle XII es va fer de bell nou tota la coberta de l'aula i part de les parets laterals, ja que l'excavació i el repicat dels murs van palesar que en aquesta zona restaven llenços corresponents al segle X.

Per acabar, cal destacar que, en el sector entre l'escala que menava al carener des de la capella del Roser (u.e. 506) i el campanar romànic, van aparèixer les restes de dues lloses procedents de la coberta del segle XII. Segurament, a finals del segle XVI, la coberta estava tan malmesa que va

ser eliminada i refeta al llarg de la mateixa obra de les capelles laterals.

La capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara (fig. 18)

Segle XX

L'excavació només es va dur a terme en dos sectors: una franja de 0,8 metres d'amplària, oberta en direcció nord-sud a tocar del centre dels murs perimètrics d'aquests dos punts, i una llenca d'1 metre d'amplària, paral·lela a la paret de tramuntana. Des de bon començament, es va treure una capa de morter de calç, de gra gruixut, groguenc i molt consistent (u.e. 515), que ocupava tota la coberta de la capella.

El fet que s'adossés a una capa d'arrebossat de color vermellós, que cobria la torre T5, i en què hi havia gravada tres vegades la data de 1897 (u.e. 528), indicava que la col·locació de la u.e. 515 formava part de la restauració duta a terme a l'església a instància de M. Girona Vidal, el 1910, quan la del castell havia estat feta feia uns anys abans, el 1897, promoguda pel seu pare, Manuel Girona Agrafel. A sota d'aquest nivell tan uniforme, es va trobar la capa de preparació (u.e. 516), formada per rajols, algunes pedretes i morter de calç de consistència molt dura, que cobria directament una teulada de teules àrabs.

Segle XVIII

A continuació, i només en un sector molt reduït, a l'oest, a tocar de la torre T5, i en una altra petita àrea a tocar del mur

nord de tancament de la nau, es va aixecar la teulada esmentada (u.e. 517). Era formada per dues capes de teules emmorterades, de 50 × 24 cm. En la superior, les teules presentaven la curvatura cap amunt, mentre que en la inferior eren col·locades cap per avall. D'altra banda, la part superior del mur nord de la capella apareixia recorreguda per una canal de desguàs (u.e. 521), que havia estat igualment anul·lada per la capa de morter 515.

Finals del segle XVI i començaments del segle XVII

Un cop extretes les teules i la preparació, va restar al descobert la solera de rajols (u.e. 518), cobertura original de la capella de Sant Pere. Era formada per peces de 30 × 15 × 2,5 cm distribuïdes en espiga i unides amb morter de calç. La capa de base (u.e. 519) era composta de morter de gra gruixut i consistència molt dura, que reposava directament sobre l'extradós de la volta de la capella (u.e. 522). En el sondeig meridional, a tocar del mur septentrional de la nau, a sota de la preparació de morter de calç (u.e. 519) i dins el carcanyol de la coberta, va aparèixer un estrat de rebliment (u.e. 520) format per una acumulació de pedres i fragments de morter.

Cap dels estrats descrits no va proporcionar material significatiu. Això no obstant, la construcció de la capella ha estat datada d'entre finals del segle XVI i començaments del XVII, i les unitats descrites en darrer lloc semblen perfectament contemporànies de la fundació. La teulada del paràgraf anterior, tan homogènia i trobada en altres llocs de la coberta, es pot datar del període 1719-1724, per paral·lisme amb allò que es va descobrir al braç nord del transsepte.

1. Els sondeigs al recinte militar

Sondeig I (Ro2) (fig. 53-54, 61-62, 238-240)

Situació i objectius

Es va dur a terme el 1992 i estava situat a l'extrem meridional de la zona Ro2, entre el pany de la fortificació limitat per les torres 3 i 4 i el mur que tanca a llevant el pati P1.

L'objectiu inicial d'aquesta cala era d'obtenir datacions arqueològiques de la construcció dels murs de l'actual façana del pati del castell, el portal de la qual té gravada la data de 1695, i del mur de tramuntana del cos R1 de la rectoria. Tanmateix, l'aparició de les restes d'una cisterna va fer, òbviament, incloure en els objectius la datació d'aquest element o, si més no, de la seva amortització, i veure quina relació podia tenir amb la construcció de les dues parets esmentades abans.

Desenvolupament dels treballs

La seqüència estratigràfica resultà complicada per les modificacions sofertes a causa de la instal·lació de les plaques de dos parallamps successius, un dels quals actualment es troba en funcionament. Aquestes instal·lacions van implicar l'obertura de sengles clots (u.e. 21018, 21021, fig. 63) en el mateix punt, fins a retallar la roca, que van fer desaparèixer la major part de l'estratigrafia externa a la cisterna pel cantó meridional. Un altre clot recent (u.e. 21044), fet per a la instal·lació d'un registre de les canonades d'aigua, situat al costat del límit septentrional del sondeig, malmetia part del rebliment de la cisterna. A més, s'hi van trobar altres estructures recents però anteriors als clots esmentats. Es tractava d'una sèrie de canalitzacions. La superposició i la inutilització d'algunes d'elles permet establir dos moments de funcionament: les més recents eren les 21007 i 21008, que confluen. La 21007 procedia de l'interior del pati del castell i perforava el mur 21001, mentre que la 21008 recollia aigües de teulada d'una canonada adossada al mur 21000. Les canalitzacions 21032 i 21033 serien una mica més antigues i la segona va ser inutilitzada per la 21007. Ambdues canalitzacions, tot i estar sobreposades –la 21033 recolza damunt la 21032–, funcionaren simultàniament, juntament amb uns envans de totxo (u.e. 21009, 21035), una estructura coberta amb volta de maó (u.e. 21036, 21037, 21029) i uns paviments de rajoles quadrades i rectangulars (u.e. 21011, 21034, fig. 238).

Els clots dels parallamps afectaren en part aquestes estructures i elles mateixes havien modificat la disposició estratigràfica de tal manera que no era possible reconèixer un rebliment anterior, per la qual cosa les terres heterogènies immediatament inferiors a les primeres canalitzacions i adjacents a les segones foren retirades d'una sola vegada (u.e. 21040). En la franja excavada perpendicularment al mur est de la fortificació del segle XVI, però, sí que s'hi va poder distingir part del rebliment anterior a les canalitzacions (u.e. 21076). Així, la canonada 21048 seria la més antiga, ja que s'hi sobreposava el muret de totxo 21037, contemporani de les canalitzacions 21032 i 21033.

La següent actuació documentada fou la trinxera (u.e. 21054) per a la construcció del mur 21023, adossat a la façana de tramuntana de l'edifici R1 (u.e. 21002). Una part d'aquesta trinxera i del rebliment havien desaparegut a causa dels clots dels parallamps i de la canalització 21048 que perforava aquest mur, però la part més àmplia, tallada en el rebliment (u.e. 21047) de la cisterna, s'havia conservat. Hom distingí dos nivells en el rebliment d'aquesta trinxera (u.e. 21041, 21052).

Els estrats 21056 i 21060 emplenaven un tercer clot (u.e. 21072, fig. 239), de datació imprecisa, i van ser afectats tant per la trinxera (u.e. 21054) del mur 21023 com pels clots dels parallamps (u.e. 21018 i 21021). Segurament, cal vincular l'obertura d'aquest clot a la destrucció del mur meridional de la cisterna (u.e. 21073, fig. 239) quan encara no estava reblerta per 21047, ja que aquesta unitat s'arribà a sobreposar a l'arrasament de l'esmentat mur 21073. Probablement, fou també el causant del trencament del paviment de rajoles quadrades 21049, trencat igualment per la canalització 21048.

La composició del rebliment de la cisterna (u.e. 21047), a base de pedres grosses, moltes de les quals carreus de marès vermell –se'n va extreure part d'una finestra amb llinda idèntica a les conservades del castell del segle XVI–, fa que es relacioni la seva inutilització amb l'enderrocament d'un tram del mur meridional del cos A, desaparegut en bastir-se el cos R1 de la rectoria. Aquest rebliment fóra, doncs, contemporani de l'obertura de la trinxera (u.e. 21066) del mur 21002, tallada en l'estrat més antic que s'ha trobat (u.e. 21053), pertorbat també pels clots 21072, 21018 i 21021. El rebliment podria ser la resta de l'emplenament d'una trinxera (u.e. 21046) per a la construcció del mur 21073 de la cisterna.

L'ampliació del sondeig, feta perpendicularment al mur de merlets que limita a llevant Ro2 (fig. 61), tingué per objectiu la documentació de construccions al voltant de la cis-

terna. Es van excavar sectors intactes de la unitat 21076, tallada per les canalitzacions i que cobria el mur oriental de l'aljub (u.e. 21077), la paret 21078, que s'hi adossava, i un paviment fet a base de pedres, fragments de totxo i morter de calç (u.e. 21079, fig. 240).

Interpretació

La data de construcció de la cisterna no ha pogut ser documentada arqueològicament. Tanmateix, segons les fonts documentals,¹⁸ el 30 de juny de 1439 es fa una valoració del casal de Castelldefels en què s'esmenta una «cisterna plena d'aygua ab un petit ruoll», que potser podria ser la mateixa que s'ha trobat, tot i que el silenci de la documentació respecte a la ubicació del dipòsit no permet assegurar-ho. En tot cas, s'ha determinat que fou amortitzada a mitjan segle XVII i reblerta amb la runa procedent de l'enderrocament d'un dels panys del recinte del segle XVI, mutilat amb motiu de la construcció del cos de tramuntana de la rectoria (R1), ja que la trinxera del mur septentrional d'aquest recinte (u.e. 21002) donà materials ceràmics contemporanis del rebliment (u.e. 21047, 21059, 21068) de la cisterna. El clot 21072, que suposà probablement la destrucció de la paret de migdia de la cisterna, degué fer-se poc abans d'emplenar-la, ja que el rebliment 21047 se sobreposava al mur arrasat 21073.

A la darrería del segle XVII es construí l'actual façana del castell, en el portal de la qual figura la data de 1695. Després de la guerra de Successió es va fer el mur 21023, datat mitjançant dos ardots de l'arxiduc Carles (1708-1711) apareguts en el rebliment 21041 de la trinxera (u.e. 21056, fig. 62). El mur 21000 no ha pogut ser datat, però sembla el més recent, atès que s'adossa a la paret 21002 del cos de tramuntana de la rectoria i recolza en un rebliment de poca consistència (u.e. 21043). Més tardanes són les restes d'envans de maons i les canalitzacions desenterrades, que caldria situar en el segle XIX, tot i que són diacròniques entre elles. No se sap amb precisió quan va ser instal·lat el primer parallamps, però el segon forat (u.e. 21021) per col·locar-ne un de nou contenia gran quantitat d'escombraries amb plàstics, que no poden ser gaire antigues. En ambdós casos les restes trobades són dobles plaques de coure, utilitzades habitualment en els parallamps d'ençà del final del segle XIX.

Sondeig II (P2) (fig. 52, 65)

Situació i objectius

Aquest sondeig va consistir en una franja a tocar de la façana de tramuntana de l'església, en el pati 2, que enllaça amb les dependències del castell. Feia 11 metres de llargària per 1,5 metres d'amplària i va ser oberta el mes de desembre de 1990.

L'objectiu era, d'una banda, obtenir informació referent als estrats fundacionals del temple i, de l'altra, obrir un drenatge en el pati per tal d'evitar que l'aigua de pluja entrés a l'església i en malmetés els fonaments.

Desenvolupament dels treballs

En primer lloc, es va extreure un sòl de cairons (u.e. 22002), la preparació i un rebliment que anivellava el terreny (u.e. 22005), probablement contemporani del paviment. Van quedar a la vista diverses estructures, una paret orientada de nord a sud, bastida amb pedra petita i morter (u.e. 22012), un desguàs (u.e. 22013) i una arqueta (u.e. 22024). Associat al desguàs, hi havia l'estrat 22018, que va donar porcellana. A sota, l'estrat 22022, estèril, cobria una tomba en forma de cista (u.e. 22028, fig. 65, 241). L'estructura, de blocs de calcària i pissarra de molta grandària posats en sec, era orientada d'est a oest i contenia una inhumació. El rebliment no va donar ceràmica, però el tipus d'enterrament, l'orientació i la posició de l'individu, amb el cap a ponent, van permetre suposar que datava de l'època medieval.

La fossa on es va col·locar la cista era tallada en un rebliment d'amortització del jaciment antic (u.e. 22023). Tot seguit, es va trobar el rebliment 22032, que colgava un muret de blocs units amb morter (u.e. 22036, fig. 52, 242). A tocar del muret hi havia els estrats 22033, a llevant, i 22035, a ponent, ambdós estèrils, si bé el segon incloïa restes humanes disperses, la qual cosa indicava que havia estat remogut en obrir-hi alguna tomba.

Per sota, a llevant del mur hi havia un nivell estèril que cobria la roca (u.e. 22038), mentre que a ponent es va documentar una capa argilosa (u.e. 22037) que contenia ceràmica ibèrica i un fragment d'*imbrex*, i que devia constituir el paviment associat al mur 22036. En conseqüència, cal relacionar la paret amb les ruïnes de la vil·la romana documentades dins l'església, en concret amb la reforma del segle II dC.

Interpretació

L'estructura més antiga documentada és un muret que degué pertànyer a la vil·la, i cal datar-lo de l'etapa del segle II dC. Pel que fa a la banquetta de l'església, es va comprovar que, tal com passava a la cara interior del mur, hi havia una junta entre el llenç del segle X, conservat a llevant, i el del segle XII, afegit a ponent. La troballa de la cista, datable dels segles XII o XIII segons el tipus, dóna noves dades sobre l'extensió de la sagrera, que, pel que sembla, degué ocupar tot el perímetre exterior de l'església. Finalment, l'arqueta, el desguàs i l'enrajolat semblen haver estat col·locats el 1897, amb motiu de la restauració sufragada per M. Girona Agrafel.

Sondeig III (P3) (fig. 45) i excavació del pati P3 (fig. 110-112)

Situació i objectius

Aquest sondeig va ser realitzat el mes d'octubre de 1990 al pati 3 (P3), adossat a la façana de ponent del temple i al talús de la torre 5 (fig. 243). Feia 2 metres de costat i l'objectiu era estudiar la façana occidental de l'església i la fonamentació de la torre 5. Durant la campanya de 1995, però, paral·lelament als treballs realitzats en el sondeig IX,¹⁹ es va

18. Vegeu Llibre Segon.

19. Vegeu Sondeig IX (*infra*).

fer una altra petita intervenció arqueològica al pati P3. La raó va ser que, en aquest indret, el projecte de restauració contemplava, entre altres actuacions, la substitució del paviment de cairons, que es trobava molt fragmentat i perdut, per un altre sòl, fet de peces ceràmiques del mateix tipus. Per aquest motiu es va excavar fins a assolir la fondària necessària per col·locar-hi la solera del nou paviment.

Desenvolupament dels treballs

En primer lloc, es va aixecar un paviment fet de cairons de 18 cm de costat (u.e. 2301) i la preparació (u.e. 2302). A sota es va trobar un paviment de calç (u.e. 2304), que cal relacionar amb la construcció de la portada actual, a finals del segle XVI. Aquest sòl recolzava en un estrat argilós dipositat sobre la roca (u.e. 2308 i 2311, fig. 244), que va donar materials ibèrics.

Durant la campanya de 1995, la seqüència estratigràfica va ser bàsicament la mateixa. Sota els mateixos cairons de 18 cm de costat (u.e. 4001),²⁰ va aparèixer la preparació feta amb argamassa de calç (u.e. 4002), que recolzava sobre un estrat d'anivellament de terres vegetals molt flonges (u.e. 4003). Es tractava del paviment original d'aquest pati i de les seves preparacions, col·locats a les darreries del segle XVI, en produir-se la remodelació d'aquest sector del castell.

Aquest paviment, però, estava tallat per dues tombes. En efecte, al bell mig del pati hi havia un sepulcre de planta rectangular (u.e. 4004) que en el moment d'iniciar l'excavació no conservava la lauda. A l'angle sud-oest hi havia una altra tomba (u.e. 4010), de planta gairebé quadrada, que estava coberta amb dues lloses amb inscripcions. La sepultura 4004 va ser buidada. Aquest sepulcre havia estat violat durant la Guerra Civil, el 1936, i estava ple de terres dipositades durant els darrers anys. Al fons va sortir la lauda de marbre amb la inscripció següent: ECCE PULVI (S) / ECCE CINIS / ECCE NIHIL / REQUIESCANT IN PACE / AMEN / AÑO 18..

Per sota de 4003, va aparèixer l'estrat 4011, format per argiles vermelloses. El seu cim va servir de paviment exterior de l'església amb anterioritat a les reformes dutes a terme a les darreries del segle XVI. L'excavació s'aturà en arribar a aquesta capa.

Interpretació

La primera fase documentada en el sondeig cal associar-la al poblat ibèric que va ocupar el turó, tot i que els materials trobats no van permetre de perfilar-ne la datació. Quant a la façana del temple, s'ha comprovat la filiació romànica del parament i l'absència de vestigis de l'edifici del segle X. El moment següent correspon a l'època moderna, amb la construcció de la torre 5 l'any 1590, data que coneixem a través d'un contracte d'obres. El document parla d'una torre rodona en un angle del castell, amb quatre pisos, descripció que s'adiu amb la torre a què ens referim.²¹ El pavi-

ment de calç, que situem en aquesta fase per la posició estratigràfica, no va donar ceràmica per confirmar-ne la datació. Aproximadament al mateix temps, es degué reformar la suposada porta principal romànica, la qual va ser substituïda per un portal d'estil renaixentista que ha pervingut fins als nostres dies. Finalment, el paviment de cairons s'ha de situar en el marc de les reformes realitzades en el segle XVIII a l'interior de l'església i la construcció del cos B del castell.

D'altra banda, l'estudi dels rebliments documentats durant la campanya de 1995 va permetre conèixer la configuració original del pati, la distribució dels bancs correguts i fins i tot va aportar algunes rajoles ceràmiques que decoraven les parets i que van permetre reproduir en la restauració la seva imatge.

Sondeig IV (CA2) (fig. 46)

Situació i objectius

Aquesta cala, de 5 metres de llargària per 2,5 metres d'amplària, va ser oberta l'octubre de 1991 a l'estança CA2, sota la torre 5, a l'interior del castell. L'objectiu era de complementar la informació obtinguda en el sondeig III i estudiar la fonamentació de la torre en relació amb les dependències annexes del castell.

Desenvolupament dels treballs i interpretació

L'excavació del paviment 2401 i del rebliment que hi havia a sota (u.e. 2411) van demostrar que diverses intervencions en l'època contemporània havien malmès completament la distribució estratigràfica originària, en part a causa de la col·locació d'un desguàs (u.e. 2409) que creuava transversalment l'habitació. Només restava intacte un petit estrat de l'època ibèrica (u.e. 2415) que anivellava el terreny.

Aquesta cala no va aportar dades noves sobre la torre, però va palesar que els forts canvis que s'aprecien en planta, com la col·locació d'un foc a terra a la base d'aquest element, van afectar també l'estratigrafia de l'entorn. Sabem, tanmateix, que aquesta torre va tancar el recinte de planta quadrada del castell per l'angle sud, i que els altres tres cantons eren defensats per torres quadrades, bastides uns quaranta anys abans.

Sondeig V bis (CA4) (fig. 47-48, 56)

Situació i objectius

Aquesta cala ocupava la cambra CA4, a ponent del cos original del castell del segle XVI, entre els àmbits Pa1 i CA5. Es va dur a terme el 1990, i l'objectiu inicial del sondeig era conèixer la distribució interior del castell i confirmar la hipòtesi que es tenia entorn d'un primer recinte de planta quadrada, un dels angles del qual era l'estança CA5. L'aparició d'un camp de *dolia* i la descoberta d'una cisterna ibèrica tallada en la roca a l'angle sud-oest de la sala, però, aconsellà de completar l'estudi de les cambres el 1992, per comprovar si hi havia vestigis arqueològics relacionats tant amb la cisterna com amb el camp de *dolia* i per resseguir l'extensió d'aquest darrer.

20. Noteu que, pel fet que es tracta de diferents intervencions, bastant separades en el temps, les mateixes unitats estratigràfiques poden aparèixer sota una denominació diferent (per exemple, el paviment de cairons u.e. 2301 és el mateix paviment de cairons u.e. 4001).

21. Vegeu el capítol *Les fonts documentals*, al Llibre Segon.

Desenvolupament dels treballs

En primer lloc, es va aixecar un paviment de cairons de 24 cm (u.e. 2526) i la preparació (u.e. 2527), posats l'any 1897. A continuació es localitzaren restes d'un sòl de calç (u.e. 2556) adossat als murs 2508 i 2606, idèntic al trobat en els sondeigs V i VI (u.e. 2826), en què es va datar de l'inici del segle XIX. Igualment, per sota de la preparació del paviment de cairons, aparegueren les restes d'un terra de morter de calç (u.e. 2528) tallat per la col·locació d'un esglaó (u.e. 2530) a la porta de la cambra que s'adossava al muntant est (u.e. 2562) i les restes d'un paviment de rajols (u.e. 2561) travats amb fang (u.e. 2590) que no es relacionava amb cap mur.

Posteriorment, van aparèixer una sèrie de capes de terra cobertes per un sòl d'argila batuda (u.e. 2547). Els rebliments de terra excavats per sota d'aquest sòl eren de gruixos irregulars, molt minsos a la meitat est de la cambra, on la roca aflorà ràpidament, i més gruixuts a la meitat oest. Els materials ceràmics i les monedes de Felip IV que va donar aquest bloc el situen a mitjan segle XVII.

Per sota del graó situat a la porta d'accés (u.e. 2530) restaven algunes pedres, col·locades per anivellar la roca i en connexió amb la banquetta (u.e. 2511) del mur 2508. Finalment, tallats a la mateixa roca, hi havia dos forats de dimensions diverses i l'extrem nord d'una cisterna ibèrica retallada a la roca (u.e. 2539, fig. 56, 245). El seu costat visible feia dos metres i mig, i la fondària era d'una mica més de dos metres.

Interpretació

L'estructura més antiga localitzada en aquest sector és la cisterna ibèrica. El fet d'haver estat retallada a la roca impedeix de datar-ne la fundació directament. Això no obstant, uns petits estrats situats al costat de la boca (u.e. 2551, 2552) van donar materials ceràmics datables de mitjan segle III aC, la qual cosa proporciona un *terminus ante quem*. Pel que fa al seu abandonament, els estrats que l'emplenaven van donar peces d'èpoques ben diverses, encara que algunes ceràmiques podrien situar-se a finals del segle I aC. A tall d'hipòtesi es podrien relacionar els dos forats oberts a la roca amb la cisterna.

Els paviments i els rebliments que cobrien el terreny verge i el rebliment de la cisterna cal datar-los a partir de mitjan segle XVII. D'altra banda, la troballa de les restes d'un anivellament de la roca fet amb pedres que pot ser relacionat amb la banquetta (u.e. 2511) del mur 2508, a l'altura de la porta actual de la cambra, és una prova fefaent que aquesta porta fou oberta quan el mur 2508 funcionava d'antuvi. Efectivament, el repicatge dels enlluïts al voltant de la porta va palesar la traça d'un eixamplament del forat del mur on s'encaixaven els muntants i la llinda de la porta. Això concorda amb el fet que el mur oposat a la porta i que separa l'habitació del passadís Pa1 no és solidari del 2606, sinó que s'hi adossa. Finalment, en aquesta cambra es van localitzar les restes de la pavimentació del segle XIX, trobades també en els sondeigs V i VIII (u.e. 2826). Pel que sembla, doncs, a començament del segle XIX,²² es pavimentaren de nou aquestes cambres i posteriorment, potser arran

de la col·locació del paviment de cairons de l'època de Girona, aquest terra de morter de calç va ser tret de forma sistemàtica.

Sondeig V (CA5) (fig. 48-49, 56)

Situació i objectius

El sondeig V es va obrir dins l'àmbit CA5, a l'angle nord-oest del recinte del segle XVI. Tingué com a objectius inicials, en la campanya de 1990, conèixer la distribució interior del castell i obtenir datacions arqueològiques del recinte. L'aparició d'una sèrie d'encaixos retallats a la roca per posar-hi *dolia* va fer que s'afegís com a objectiu per a la campanya de 1992 comprovar l'extensió del camp de *dolia* de la vil·la romana, i alhora mirar d'obtenir una datació de l'abandó i del rebliment dels encaixos retallats a la roca, ja que els excavats el 1990 havien resultat estèrils. Per tant, l'extensió de la cala fou ampliada fins a abraçar tota la cambra.

Desenvolupament dels treballs

Per sota del paviment de cairons de l'època de les reformes de M. Girona i de la seva preparació (u.e. 2501, 2506) es va trobar un sòl de terra batuda (u.e. 2505) que ocupava gairebé tota l'extensió de la cambra excepte la zona més propera a la porta que dona al pati, entre aquesta i l'arc de sustentació de l'escala que condueix al pis superior. Aquest terra s'adossava a tots els murs de l'àmbit excavat: els del recinte del segle XVI (u.e. 2502, 2507) i el que el separa de la cambra CA4 (u.e. 2508). Aquest sòl només es veia tallat per actuacions recents relacionades amb les obres dels finals del segle XIX, l'esglaó (u.e. 2530) que separava aquest àmbit de la cambra CA4 que es troba a l'altura de l'arc de sota l'escala (u.e. 2566, 2567, 2568) –ambdós fets juntament amb la pavimentació de cairons–, i per a la instal·lació d'una estructura que es va trobar molt malmesa (u.e. 2587), feta amb pedra sense treballar unida amb morter de calç i amb un enlluït interior de calç, la funció de la qual devia d'estar relacionada amb alguna activitat desenvolupada abans del segle XVIII. El mateix sòl (u.e. 2505) cobria la major part dels forats retallats a la roca per a la col·locació dels *dolia* (fig. 56, 246), excepte els apareguts a la zona compresa entre l'arc de l'escala, l'escala i la porta del pati.

En aquesta zona hom trobà, per sota de la preparació del paviment de cairons, una sèrie de rebliments de terra que aparentment s'adossaven tots a l'escala –excepte els 25019 i 25020, tallats per la trinxera del primer esglaó– i que eren posteriors a l'ús de l'estructura quadrangular 2587, que cobrien en part. El 1897, la instal·lació dels graons 2568 i 2570 suposà retallar el més superficial d'aquests rebliments (u.e. 2589).

Al damunt dels nivells esmentats, aparegueren restes de dos paviments fets amb morter de calç: el 2576, mal conservat en petites clapes i sense relació amb cap mur, i el 2556, del qual es conservaven poques restes adossades a alguna paret, a l'escala (u.e. 2571) i al mur del castell del segle XVI (u.e. 2502). D'aquest darrer paviment també es localitzaren restes a l'estança adjacent (CA4). Alguns dels encaixos retallats a la roca van aparèixer en aquest sector coberts pels rebliments del segle XVIII esmentats més

22. Vegeu Sondeig VIII, u.e. 2826 (*infra*).

amunt. A l'interior dels encaixos 25011 i 25026 es van localitzar dos murets (u.e. 25022, 25023) perpendiculars entre si, fets a base de pedra calcària sense treballar travada amb fang i arrasats a l'altura de la superfície dels encaixos.

Interpretació

Les estructures més antigues trobades són els quinze encaixos per a *dolia* retallats a la roca, que cal relacionar amb la *pars rustica* de la vil·la romana, les restes de la qual han aparegut en diversos indrets de la superfície excavada del conjunt, principalment a l'església. Per la mateixa naturalesa dels encaixos, tallats al terra natural, no se'n pot precisar la data, encara que, atès el tipus, han de ser, com a mínim, altimperiials. Pel que fa a l'abandó, el reblliment d'alguns forats va donar ceràmica datable del segle XVII, cosa que fa pensar que o bé durant un llarg període de temps aquests forats van restar al descobert, o bé que els possibles anivellaments del sòl de roca, contemporanis del castell del segle XVI o anteriors, han desaparegut. Si més no, l'excavació d'aquest sector, juntament amb els adjacents (sondeigs V bis i VI), ha permès delimitar l'extensió del camp de *dolia*, el qual coincideix bàsicament amb la superfície de l'àmbit excavat –en cap de les dues cales contigües no s'ha trobat cap forat per a *dolium*– i també ha servit per veure la seva disposició en fileres ordenades, ocupant una superfície rectangular que probablement era envoltada d'un recinte del qual no han quedat restes.

Els murs 2502 i 2507 del castell del segle XVI foren edificats directament damunt de la roca sense cap trinxera. Són solidaris i, per tant, corresponen a la compartimentació interior del castell. El sòl (u.e. 2505) de terra batuda amb restes de calç a la seva superfície és el més antic descobert en aquesta zona i cal situar-lo a partir del tercer decenni del segle XVIII, segons que indiquen el material ceràmic i les monedes de Felip V de 1720 que s'hi van trobar.

L'escala d'accés al pis superior és més antiga que no pas la pavimentació de M. Girona, atès que s'hi adossen reblliments datats del segle XVIII per la ceràmica i una moneda; aquests reblliments, al mateix temps, eren tallats pels esglaons instal·lats juntament amb aquesta pavimentació. Concretament, s'han trobat un plat d'ala amb vidriat marró típic del segle XVIII a la u.e. 25006 i una moneda de Felip V de 1718-1721 a la u.e. 2589. La presència de restes d'un paviment (u.e. 2556) adossades a l'escala, iguals a les localitzades en el cos del segle XVIII (sondeig VIII, u.e. 2826), on foren datades de començament del segle XIX, permet pensar que l'escala s'hi va posar durant les obres de 1734.

Els dos murets, molt barroers (u.e. 25022, 25023), construïts a l'interior dels *dolia* 25011 i 25026, no tenen un context que permeti datar-los ni interpretar-ne la funció. En tot cas, són l'únic testimoni posterior a la pèrdua de funció dels forats per a *dolia* i anterior a l'anivellament generalitzat del segle XVIII.

Sondeig VI (CA6) (fig. 50, 57)

Situació i objectius

Aquesta cala es va dur a terme el 1992 dins l'àmbit CA6, a tramuntana del cos original del castell del segle XVI, i només es va afectar la meitat de ponent. Els objectius eren

bàsicament dos: esbrinar la continuïtat o no del camp de *dolia* en aquest sector i tractar de comprovar la datació del mur septentrional del recinte. Els resultats van ser molt escassos.

Desenvolupament dels treballs

Per sota del paviment de cairons de finals del segle XIX i de la seva preparació es trobà una canonada de tubs de ceràmica vidriats interiorment, la instal·lació de la qual havia malmès la major part de l'estratificació originària. El reblliment de la trinxera oberta a l'efecte, que retallava fins i tot la roca, no va donar materials de datació fiable. La premsa de vi actual no degué ser l'originària, ja que hom trobà sobrepesosats dos xups que s'hi associaven, els quals no foren buidats atès que es trobaven en el límit del tall (fig. 57). La col·locació del segon xup, però, va suposar l'obertura d'una trinxera que tallava els dos únics reblliments datables: el 2910, de començament del segle XIX, amb una moneda, i el 2925, del XVIII avançat, amb un fragment de ceràmica blava catalana de *l'arracada*. Aquests reblliments omplien una mena de canalització excavada a la roca que no tingué continuïtat a la cambra adjacent (CA5). Quatre murets de totxo (u.e. 2920, 2922, 2923, 2926) foren desenterrats sense que hom n'hagi pogut esbrinar la funcionalitat, tot i que, probablement, tenien relació amb la premsa (fig. 247). Finalment, una zona de la roca estava recoberta d'una capa de morter de calç (u.e. 2916) prou consistent, tallada per la trinxera de la canonada esmentada abans, aparentment associada a uns reblliments o anivellaments primis fets a base d'argila (u.e. 2927, 2932).

Interpretació

Potser el més significatiu d'aquest sondeig és el fet de saber que el segon xup de la premsa (u.e. 2915) és posterior als primers anys del segle XIX gràcies a la moneda –quatre *quartos* de 1813– trobada en un dels reblliments (u.e. 2910) que es van tallar en col·locar l'estructura. Per tant, la pedra base de la premsa conservada fou almenys reinstal·lada en aquell moment. No es va poder datar cap dels murs afectats per l'excavació (u.e. 2901, 2902, 2903), ja que no hi havia trinxeres de fundació i estaven construïts directament damunt de la roca. En darrer terme, es comprovà l'absència de forats per a *dolia* en aquest sector.

Sondeig VII (Ro2-T3) (fig. 55, 64)

Situació i objectius

Aquest sondeig va ser obert el novembre de 1990 i era situat fora del nucli principal del castell, al camí per on actualment s'accedeix al portal d'entrada del recinte. Feia 7 metres de llargada per 2 metres d'amplada i l'objectiu era doble: d'una banda, documentar el perímetre del recinte emmurallat i, de l'altra, descobrir-ne la relació amb la torre 2, situada a l'angle nord-est del conjunt, que avui resta exempta del recinte. La hipòtesi de partida era que en aquest punt es podia trobar l'antiga porta d'accés al cos A del castell.

Desenvolupament dels treballs

L'excavació dels estrats més superficials (u.e. 2704, 2705, 2717, 2718) va demostrar que aquesta zona havia estat molt afectada per obres recents, com ara la instal·lació de tubs d'aigua, línies de telèfon, o l'aportació de terres per a jardineria. A continuació, es va localitzar el paviment posat per M. Girona (u.e. 2723) i, per sota, una trinxera (u.e. 2530) relacionada amb el recinte murari. El seu rebliment (u.e. 2725) va donar ceràmiques de tipus *Pickman*, les quals indicaven que tot el llenç que s'estén des de la torre 2 cap a tramuntana és obra de finals del segle XIX. Els estrats tallats per la trinxera (u.e. 2724, 2726, 2728) van ser dipositats poc temps abans de la reforma de M. Girona, en concret durant la segona meitat del segle XIX, ja que contenen igualment ceràmiques de tipus *Pickman*.

La neteja d'aquestes terres va deixar al descobert un mur de 0,9 cm d'amplada, bastit amb carreus rectangulars de marès ben tallats units amb morter (u.e. 2719, fig. 64) i orientat d'est a oest. Aquest pany, que enllaçava el cos A del castell amb la torre 3, presentava una porta que constituïa l'antiga entrada principal del castell (fig. 248-249). Adossats al mur, van aparèixer dos estrats d'anivellament de composició argilosa, amb força pedra (u.e. 2729, 2731), dipositats a finals del segle XVI, segons ho indiquen la seva posició estratigràfica i les ceràmiques de reflex metàl·lic que han proporcionat. Per sota, el rebliment 2732, que conté ceràmiques vidriades, cobreix directament la roca.

Interpretació

L'absència de vestigis de l'època antiga en aquesta àrea constitueix una referència a l'hora d'establir la delimitació de l'establiment ibèric i la vil·la romana. A més, aquesta cala va permetre completar el coneixement que teníem de la topografia del turó, ja que l'excavació va deixar a la vista la roca, que a ponent presentava una superfície ben llisa, mentre que a llevant mostrava un fort pendent, amb un esglaió pronunciat entre el cos A i la torre 2. L'allisament de la superfície de la roca, pensem que podria ser artificial, ja que també es va constatar al pati 1. Sembla que aquest rebaix hauria afectat el cim del turó, localitzat a l'angle nord-est del cos A.

El fet que les cales obertes arreu del recinte actual del castell i l'església no hagin proporcionat indicis de la fortificació dels segles X al XIII fa pensar que aquesta podia haver estat emplaçada a l'actual pati 1, i que el rebaix de la roca esmentat l'hauria fet desaparèixer per complet. A més, la troballa del mur 2719 va permetre precisar la configuració del cos A del castell fundat a mitjan segle XVI. D'una banda, ha confirmat la hipòtesi que el conjunt consistia en un recinte de planta quadrada delimitat per quatre torres i, de l'altra, ha permès documentar la posició de la porta d'accés. En bastir la torre 2 i el mur perimètric de la ronda 2, al mateix temps que es bastia el cos A, es va cobrir el desnivell que hi havia en el terreny amb l'abocament de diversos rebliments (u.e. 2729, 2731, 2732) que vàrem trobar associats al mur 2719.

Tot i que a finals del segle XVII es van fer reformes en el castell, les quals van implicar la construcció de l'actual mur de llevant del pati 1, la cota del terra de mitjan segle XVI es degué mantenir durant un període llarg, ja que tots els nivells que s'hi sobreposen daten de la segona meitat del se-

gle XIX. Pel que fa a la porta del segle XVI, no hi ha cap prova que fos modificada durant l'obra de finals del segle XVII. Amb la intervenció de Ramon Soriano i Tomba, el 1897, en què es va alçar una nova tanca de la finca que abraçava una extensió considerable a tramuntana, l'antiga porta va desaparèixer i es va col·locar una porta nova a l'extrem nord del recinte.

Sondeig VIII (CB4) (fig. 51, 58-60)

Situació i objectius

La cala VIII es va obrir a la crugia de tramuntana del cos B del castell (CB4) i n'abraçava aproximadament la meitat en sentit longitudinal. L'excavació es va dur a terme durant les campanyes de 1990 i de 1992, i els objectius principals eren poder confirmar la datació de la construcció d'aquest cos, documentat des del segle XVIII, estudiar l'entorn de la fortificació durant les etapes immediatament anteriors i esbrinar la presència de possibles ruïnes de l'època antiga.

Desenvolupament dels treballs

En primer lloc, es va aixecar el paviment de cairons (u.e. 2801) de l'època de les reformes realitzades per M. Girona i la seva preparació (u.e. 2804). A sota, van aparèixer un pou d'aigües brutes (u.e. 2818), un muret (u.e. 2817) i la trinxera (u.e. 2830) de fundació de l'estrep nord (u.e. 2831) de l'arc que s'adossa al mur de tramuntana (u.e. 2802, fig. 60). El pou, situat en el sector de ponent de l'estança, s'adossava a la paret nord i al muret 2817, fet de totxo i pedra travats amb morter de calç i orientat de nord a sud. La trinxera de l'estrep nord (u.e. 2831) tallava la rasa de fundació (u.e. 2814) del mur 2802. A llevant del pou, vam documentar el rebliment 2805, que era anterior a la construcció del cos B, ja que restava tallat per les trinxeres d'aquest edifici. A ponent, hi havia l'estrat 2833, que s'adossava al muret 2817 i reblia la rasa obrerta per a la seva construcció (u.e. 2834).

Després d'excavar l'estrat 2833, va quedar a la vista la rasa de fundació (u.e. 2879, fig. 59) del mur de ponent de l'estança, i es va poder comprovar que la paret 2817 era bastida en el límit d'aquesta estructura. La trinxera, d'amplària considerable (1,75 m), arribava fins al terreny natural i era reblerta per la unitat 2840, en què s'observaven algunes capes lenticulars, degudes a l'acumulació progressiva de les terres durant l'obra. Al final del buidatge de la fossa, es va comprovar que els murs 2802 i 2822, recolzats directament en la roca, eren solidaris. Per la seva banda, el 2802 s'adossava al talús (u.e. 2803) de la torre situada a l'angle nord-oest del recinte fortificat del segle XVI. Els forats 2808, 2810, 2853 i 2857 (fig. 59) –el darrer no fou excavat per trobar-se en el perfil meridional del sondeig– tallaven l'estratigrafia anterior a la construcció del cos del segle XVIII. A més, el rebliment més superficial de la seqüència estratigràfica (u.e. 2805) va aparèixer tallat per un enterrament (u.e. 2829) molt petit, probablement d'un fetus.

A continuació, ja dins les capes anteriors a la construcció del cos B, es van distingir diversos nivells de l'època moderna, els cims dels quals podrien haver estat utilitzats com a paviments, ja que presentaven algunes taques de calç distribuïdes irregularment. El primer d'aquests estrats,

la ja esmentada unitat 2805, es pot datar de cap a la primera meitat del segle XVII, a partir de la ceràmica blava catalana indeterminada que va proporcionar. El segon, designat amb el número 2869, contenia ceràmiques vidriades i un sol fragment de ceràmica blava catalana; tot plegat, no dona gaire marge i fa situar-lo cap a finals del segle XVI o començaments del XVII. Finalment, la unitat 2871 correspondria al segle XV avançat, atesa la presència de ceràmica blava de Barcelona barrejada amb nombroses peces residuals decorades en verd i manganès (fig. 250).

Per sota, van aparèixer els nivells de l'època antiga. El més superficial (u.e. 2875), compost d'argiles, contenia *terra sigillata* clara datable del segle II dC i cobria i s'adossava a un muret de factura barroera (u.e. 2880, fig. 58), fet de pedra calcària sense treballar unida amb fang. Aquest element recolzava en un nivell estèril (u.e. 2877), probablement natural. A l'extrem de llevant del sondeig, van aparèixer les restes d'un altre muret (u.e. 2812, fig. 58), de factura igualment tosca. Recolzava en una altra capa natural (u.e. 2813) i s'hi adossava l'estrat 2807, d'argiles, que contenia diversos fragments de ceràmica antiga, entre els quals africana de cuina de les formes Lamb. 10A o 10B.

Interpretació

Les restes dels murs 2812 i 2880 s'han d'associar a la *pars rustica* de la vil·la, atès que els estrats 2807 i 2875, que s'hi adossen i els cobreixen, respectivament, podrien haver format part de la tàpia que hi recolzava. Els materials obtinguts en aquests estrats no són gaire eloqüents per datar amb precisió les parets, però la ceràmica africana es podria situar dins el segle II dC, com a mínim.

Per damunt d'aquestes restes, el primer nivell dipositat (u.e. 2871) hauria servit per regularitzar el terreny rocallós. Aquesta operació hom l'hauria dut a terme en un moment avançat del segle XV, i cal relacionar-la amb una etapa d'expansió del primer recinte fortificat –que no ha arribat fins a nosaltres. Els altres dos estrats més enlairats podrien correspondre, respectivament, a un moment poc posterior a l'edificació del cos A del castell actual, i a una de les subsequents reformes generalitzades de la fortalesa.

El material trobat en els rebliments de les trinxeres dels murs 2802 i, sobretot, 2822 concorda amb la data de 1734, en què es va signar el contracte per a la construcció del cos B del castell. S'ha d'afegir, però, que aquests estrats també van proporcionar un nombre important de ceràmiques residuals, sens dubte procedents dels nivells anteriors, remoguts en obrir-se les rases. Els forats de pal que hem esmentat abans, tot i que tenien rebliments estèrils, es poden situar en aquesta mateixa etapa, atesa la posició estratigràfica, i molt probablement són l'empremta d'una bastida utilitzada durant les obres.

L'enterrament del fetus també deu ser contemporani de l'edificació del cos B, ja que en el rebliment aparegué un fragment de nansa de ceràmica amb vidriat verd que encaixava amb un altre fragment trobat en el rebliment de la trinxera del mur 2822. L'arc que travessa la cambra de nord a sud és posterior a l'edifici del segle XVIII, ja que l'estrep nord (u.e. 2831) s'adossa al mur 2802 i la seva trinxera talla la fossa 2814, oberta en bastir-se el mur 2802.

Durant els primers decennis del segle XIX, hom degué pavimentar tots els àmbits del castell, ja que s'han trobat

restes de calç al cim de l'estrat 2833, semblants a les que es van localitzar a CA4 i CA5. Aquesta capa va proporcionar una moneda d'un *quarto* de 1811. El pou d'aigües brutes i el mur al qual s'adossa (u.e. 2817) formen part de les obres realitzades per M. Girona, ja que la seva instal·lació suposà tallar els rebliments de les trinxeres dels murs 2802 i 2822, i, ell que és més important, el paviment de cairons no presentava en aquesta zona cap modificació perceptible, la qual cosa suposaria que el pou va ser fet immediatament abans de pavimentar la cambra.

Sondeig IX (H) (fig. 108-109)

Situació i objectius

Aquest sondeig es va obrir a l'antic cementiri parroquial, dins de l'àmbit anomenat H, a l'angle nord-oest, a tocar de la paret que separa aquest recinte del pati P3. L'excavació d'aquest indret es va dur a terme davant la possibilitat que s'hi col·loqués una plataforma hidràulica que permetés l'accés de les persones amb discapacitats físiques des de la terrassa inferior (Ro5), on recolza la graonada estudiada en el sondeig XI,²³ fins al nivell en què s'aixeca l'església de Santa Maria. L'obra, finalment, no es va realitzar, i el sondeig roman tapat. Aquesta àrea, des del punt de vista arqueològic, oferia unes interessants potencialitats per poder establir la seqüència constructiva d'alguns elements del castell, com ara la paret que delimita la terrassa superior de H, a ponent, i la paret del pati P3, la qual a l'extrem oest presentava les traces de l'arrencament d'un mur.

Desenvolupament dels treballs

En primer lloc, es va excavar l'estrat superficial (u.e. 4020), format per terres molt flonges amb restes de materials constructius procedents d'algunes refeccions realitzades al pati P3. Aquesta capa va ser molt alterada per l'ús d'aquest espai com a hort en època recent; això va fer que s'hi trobessin nombroses intrusions de materials contemporanis. Aquesta capa s'adossava a la paret 4016, que separa el pati P3 de l'àmbit H, i al mur de contenció 4022, situat a ponent de la cala, i cobria les restes de 4023. Aquesta darrera unitat dividia diagonalment el sondeig en dues parts gairebé simètriques.

Sota l'estrat superficial, va aparèixer una estratigrafia diferenciada. Entre les unitats 4022, a ponent i tramuntana, i 4023, a llevant, es va documentar un estrat de rebliment força potent, caracteritzat per la gran quantitat de pedres i runa aportada (u.e. 4021). Aquesta unitat s'adossava a totes les estructures trobades en l'excavació i cobria l'estrat 4024, format per sorra i llim, el qual recolzava sobre la roca calcària natural (u.e. 4028). Les parets 4022 i 4023 també s'hi assentaven directament.

A l'est del mur 4023, a l'espai delimitat per 4016 a tramuntana i els límits de la cala a llevant i migdia, sota l'estrat superficial (u.e. 4020), es va documentar un nivell d'aportació (u.e. 4027) col·locat amb motiu de la construcció de la paret 4016. Aquesta unitat es caracteritzava per la presència

23. Vegeu Sondeig XI (*infra*).

cia de material de construcció fragmentat (teula, argamassa i pedretes) barrejat amb argila, i s'adossava a la fonamentació del mur 4016 (u.e. 4025) i a la paret 4023. Per sota, es va documentar un estrat (u.e. 4029) que omplia la trinxera de fonamentació (u.e. 4033) del mur 4023. Aquesta àmplia trinxera, que excedia les dimensions del sondeig obert en aquest punt, era oberta a l'estrat 4032. En arribar a la darrera capa esmentada, no es va poder continuar el sondeig a causa de les dimensions reduïdes de la cala. Tanmateix, hem de suposar que es tractava ja d'una capa de l'època romana. La u.e. 4029 també era adossada a les restes molt escadusseres d'un mur en direcció est-oest (u.e. 4030), bastit amb pedra seca, el qual estava molt alterat per la trinxera de fundació de les unitats 4016 i 4023. A l'igual que l'estrat 4032, que s'hi adossava, semblava tractar-se d'una estructura romana.

Interpretació

Les restes més antigues trobades en aquest sector corresponen a l'època romana. Es tracta de les ruïnes d'una paret bastida amb pedres irregulars, que no ha pogut ser datada amb precisió perquè els treballs es van haver d'aturar abans d'arribar als estrats relacionats amb la seva fundació. Aquestes capes ja no havien de quedar afectades per les obres de restauració, i per tant es van deixar *in situ*.

L'excavació realitzada a llevant de la paret 4023 va ser molt interessant per al coneixement del recinte baixmedieval del castell, ja que s'hi va documentar un tram de la muralla perimètrica que enllaçava amb la torre 6. La data es va obtenir mercès a la troballa de la trinxera de fonamentació, que va proporcionar ceràmica decorada de verd i manganes, del segon terç del segle XIV. D'altra banda, es va veure que aquesta paret va ser reaprofitada parcialment en bastir-se el pati P3, a les darreries del segle XVI. En aquest punt, el mur medieval es va sobrealçar mitjançant l'afegitó del pany 4015 i es va col·locar la porta 4013, per comunicar la ronda Ro5 amb el pati.

L'excavació de les capes 4021 i 4024 va palesar que havien estat dipositades en bastir-se el mur 4022. L'aparició d'aquesta paret, que tant acomplia la funció de contenir les terres de la sagrera, com de muralla de ponent del recinte modern de Castelldefels, va suposar una ampliació de l'àmbit H. Com hem vist, el recinte immediatament anterior estava delimitat a l'oest per la unitat 4023, que enllaçava, formant una diagonal, l'angle sud-oest del pati P3 amb la torre 6. La construcció de la paret 4022, bastida cap al tercer decenni del segle XVIII, segons que indica la troballa a les capes esmentades de ceràmica decorada en blau d'influència francesa i de l'estil de Savona, va coincidir amb les grans reformes esdevingudes al castell, com ara la construcció del cos B, i va suposar que l'àmbit H gairebé duplicés la superfície.

Sondeig XI (Ro5) (fig. 113-118)

Situació i objectius

Aquest sondeig es va realitzar l'abril de 1995. Es tractava d'una excavació *de salvament*, duta a terme per esbrinar la informació que podia contenir l'estratificació formada sota la

graonada que comunica la ronda Ro5 amb el pati P3. Aquesta escala havia de ser restaurada, i per tant desmuntada i tornada a muntar, i s'hi havia de fer la base nova del tot, cosa que significava la desaparició del sediment arqueològic que la formava. Els treballs, a més, s'adreçaven a comprovar la data que, hipotèticament, havíem donat a aquest element –de c. 1734– i també a confirmar si, com pensàvem, n'hi havia un altre d'anterior amb la mateixa funció.

Desenvolupament dels treballs

L'actuació en aquest indret va començar amb l'aixecament planimètric de la graonada (u.e. 5001, fig. 251), la qual, un cop documentades i numerades totes les peces, va ser desmuntada. Cal assenyalar que, en netejar acuradament la superfície de l'element i delimitar cadascuna de les pedres per poder-les dibuixar correctament, es va comprovar que l'extrem septentrional de la graonada era adossat al mur meridional del cos B del castell (u.e. 5005). En aquesta mateixa banda, també es va veure que hi recolzava el mur recent –de la restauració del 1897– que subdivideix Ro5. A la banda de migdia, es va observar que la paret 5004, perimètrica del recinte H, també se sobreposava a la graonada parcialment.

Tot seguit, va aparèixer la preparació en què recolzaven els graons (u.e. 5002). La potència d'aquesta capa era molt minsa a la part central de la zona d'excavació, on recolzava directament sobre les ruïnes d'una escala anterior composta per onze graons (u.e. 5007). En els costats, però, assolía força més fondària, i cobria les restes d'una mena de replans, molt malmesos i delimitats per alineacions de pedres, situats a la part de sobre d'un altre rebliment, la u.e. 5008.

Aquest darrer estrat s'adossava per migdia i tramuntana a les restes de l'escala 5007 (fig. 252). Cal dir que l'amplària d'aquest darrer element coincidia exactament amb la de la porta del pati P3, i que era situat justament sota el llindar (u.e. 5018). Tot això suggeria que l'escala podia ser coetània de l'obertura de la porta i, en conseqüència, de la construcció del pati. Cal remarcar també que l'escala s'adossava al mur 5003, que, com sabem pel sondeig IX, va ser bastit el segon terç del segle XIV i sobrealçat en formar-se P3, a finals del segle XVI.

A partir de la base de la unitat 5008, l'estratificació era diferent en cadascun dels costats de les restes de l'escala, i per això la descriurem independentment. Al nord, hi havia un estrat format quan l'element es trobava en ús (u.e. 5012), que recolzava en el paviment coetani de la fundació de l'escala, 5014, una capa de calç, compacta i poc potent, que s'hi adossava. Tot seguit, es van trobar dos nivells més, 5015 i 5016, col·locats per contrarestar les irregularitats del terreny en aquesta àrea, que era clarament inclinat i presentava algunes afloracions de roca natural calcària (u.e. 5019). És interessant d'assenyalar, però, que l'estrat 5016 ja es trobava sota la fàbrica de l'escala 5007. L'excavació en aquesta banda va acabar en localitzar l'estrat 5018, de l'època romana, en què recolzava la fonamentació de l'accés. Aquesta unitat, que ja no es va extreure, és probable que arribés a la roca, i de fet per la banda de llevant s'hi adossava.

A l'altre costat, a migdia de les ruïnes de l'escala primitiva, sota la unitat 5008, va aparèixer la 5013, posada en

bastir-se l'element. La part superior d'aquest estrat, circumscrit només a l'extrem occidental de la cala, i la del 5009, el qual cobria parcialment, es van fer servir com a paviment durant el temps que es va utilitzar l'escala. Val a dir que, en aquest tram, al peu del mur 5003, es va descobrir una rasa de fundació petita i estreta (u.e. 5010), que tallava l'estrat 5009. La paret recolzava en la roca natural (5019). Al costat nord, la posició del mur era la mateixa, però en trobar-se la roca més enlairada, no havia calgut fer cap trinxera per bastir-lo.

L'estrat que cloïa la seqüència (5009) era de l'època romana, recolzava en el terreny natural, i en aquest sector tenia a sobre les restes molt escadusseres d'un muret (u.e. 5017). Només es va excavar parcialment.

Interpretació

Els vestigis més antics apareguts en aquest indret corresponen als estrats 5009 i 5018 i al mur 5017. Tots tres són de l'època romana, concretament del període altimperial i, potser, de la segona meitat del segle I, atès que en la capa 5009 es va trobar *terra sigillata* hispànica i no hi havia *terra sigillata* africana. S'ha de dir, però, que, en no ser l'objectiu principal dels treballs i tenir la seguretat que les obres de restauració no l'alterarien, aquesta capa no es va excavar del tot. Així, la ceràmica recollida, molt poc nombrosa, no es pot considerar gaire representativa. Per la seva banda, el mur 5017, molt petit i fet malbé, podria pertànyer a alguna dependència de la *pars rustica* de la vil·la, tenint en compte la situació, l'aparell i l'absència de cap enlluït.

La paret 5003 cal situar-la ja a la baixa edat mitjana. Com hem vist en el sondeig IX, correspon al recinte perimètric del castell i s'ha de datar del segon terç del segle XIV. De tota manera, en transformar-se en límit occidental del pati P3, a finals del segle XVI, va ser sobrealçada. Més tard, en bastir-se el cos B del castell, el 1734, la van escurçar per l'extrem de tramuntana. És en aquest darrer estat que ens ha pervingut.

A l'excavació, es va descobrir la trinxera d'aquesta paret (5010), a la banda de migdia de l'escala primitiva (5007), però el rebliment va resultar estèril. Tot i això, l'estratigrafia palesa que, en aquest lloc, no s'havia dipositat cap estrat entre l'època romana i el segle XIV.

Pel que fa a les restes de l'escala originària (5007), confirmen la hipòtesi de partida sobre la presència en aquest indret d'un accés coetani del pati P3. La posició física ja és prou il·lustrativa per situar l'element en el mateix període del pati, ja que s'adiu perfectament amb la porta. Tanmateix, la ceràmica blava de Barcelona i, sobretot, la catalana de reflex metàl·lic decorada amb *pinzell pinta*, trobada en els estrats 5015 i 5016, proporcionen una datació de finals del segle XVI o començaments del segle XVII, que convé als nostres plantejaments inicials.

És molt més difícil d'establir una datació absoluta del moment en què s'hi van afegir els dos replans laterals, ja que l'estrat 5008 no dona ceràmica significativa. Les peces *finés* són de la mateixa classe que les trobades en les u.e. 5015 i 5016 i la ceràmica comuna, entre la qual destaquen fragments de poal vidriat de verd, abraça una cronologia massa àmplia.

Per acabar, la data de la graonada, tot i que la preparació (u.e. 5002) era gairebé estèril, resulta molt més clara. El

fet d'adossar-se al mur 5005, del cos B, i que hi recolzi la paret 5004, perimètrica de H, indica que el nostre element se situa entre la formació d'aquests dos paraments. El primer el tenim datat per la documentació escrita el c. 1734, i el segon, a través del sondeig IX, cap al segon quart del segle XVIII. Tot plegat ens inclina a situar la graonada dins les transformacions substancials que va experimentar la fortalesa en la dècada dels trenta del segle XVIII. Més concretament, la seva construcció deu respondre al remodelatge del pati P3 ocasionat per la construcció del cos B del castell, que enllaça amb la formació de la ronda Ro5 i amb les obres de fortificació de l'accés a l'església des del camí que menava al poble, les quals li van donar l'aspecte general que té avui.

2. La planta baixa de la sagristia (fig. 3)

Descripció de l'edifici

La sagristia era constituïda per un cos de planta quadrangular, de 5,15 metres per 4,50 metres, de tres pisos, adossat a la capçalera de l'església. El coronament era dotat d'espitlleres i cobert per una teulada inclinada cap a llevant, un vessant de la qual es va desmuntar el 1992. Els murs, d'uns 0,80 metres de gruix a la planta i 0,50 metres als pisos, eren fets de blocs calcaris sense treballar i algun carreu de marès, posats sense formar filades i lligats amb abundant morter de calç de color beix. A la planta baixa, el mateix morter formava una capa d'arrebossat en tots quatre murs, perduda en alguns sectors. Per sobre, hi havia una segona capa d'enlluït, en aquest cas de color grisós, que només apareixia a la part baixa de les parets, mentre que a la part alta s'apreciava un enguixat que tenia continuïtat en la volta.

La planta baixa era pavimentada amb rajols disposats en forma d'espiga, que es van treure durant l'excavació, i coberta per una volta de mocador recolzada en mènsules figurades. En les parets s'obrien dues finestres, l'una en el mur de llevant, que donava al pati 4, i l'altra en el mur oposat, així com un armari al pany de tramuntana, de 0,85 metres de profunditat. Aquesta estança estava incomunicada amb els pisos superiors i només era accessible des de l'església, encara que el 1994, en el moment de l'excavació, s'hi podia arribar des de P4. A l'absis major hi ha una porta adintellada que, a través d'unes escales i un petit tram de corredor, enllaçava amb la porta de la sagristia.

El primer pis d'aquest cos estava compartimentat en dues estances. L'una tenia el mateix traçat que la planta baixa, i l'altra, de forma semicircular, corresponia a l'interior del sobreaixecament de l'absidiola sud. La primera de les cambres era pavimentada amb rajols distribuïts en forma d'espiga i tenia una finestra en el mur de llevant i una altra en el de migdia. En aquest mur, al costat de la finestra, s'hi conservaven una sèrie de grafitis que representen vaixells, els quals, una vegada degudament documentats, van ser extrets, el 1992, per ser conservats en un altre suport.²⁴ La coberta d'aquesta estança, eliminada el 1992, era de bigues i llates travesseres de fusta. La segona cambra presentava un paviment de rajols disposats a trencajunts i, fins

²⁴. Vegeu-ne l'estudi en el capítol *Les fonts documentals*, al Llibre Segon.

al 1992, en què es va extreure, el forjat de coberta era format per llates de fusta sobre les quals descansaven, elevades, les lloses de la coberta original.

L'últim nivell de la sagristia, també desaparegut el 1992, era pavimentat amb rajols i toves. D'altra banda, a la paret occidental s'obria una porteta adintel·lada que donava pas a les cobertes de l'església pròpiament dita, mentre que a la paret nord n'hi havia una altra que facilitava el pas cap a la coberta de l'absis. Per sobre ja hi havia el nivell de teulada, de teules àrabs, a un sol vessant inclinat cap a l'est.

Abans de començar les obres, s'accedia als pisos de la sagristia a través d'una escala que partia del cos R4 de la rectoria, i que es va suprimir el 1992. A sobre de l'absis hi havia una teulada bastant precària, que es va desmuntar el 1991, en enderrocar-se el cos R4. Aquest desmuntatge va fer palès que l'absis major havia estat sobrelevat, igual que l'absidiola sud, però la primera fortificació que s'hi va fer, dotada de merlets com la de l'absis meridional, va ser modificada i esdevingué un ampit amb troneres, molt semblant als que hi havia al coronament de la sagristia i al cim de la capella del Roser.

La cara exterior dels murs meridional i de llevant de la sagristia conservava un enlluït de color rosat, decorat amb un dibuix que imitava la forma de carreus. Aquest arrebossat, però, no corresponia al moment de construcció de l'edifici, sinó a una reforma posterior, que es va datar de mitjan segle XVII durant l'excavació del pati P4.²⁵

Objectius

Fins al 1994 no es va plantejar la necessitat d'excavar la planta de la sagristia, ja que, a través de la documentació, es coneixia la data de fundació –el permís d'obres data de 1588, i el 1600 l'edifici ja és acabat–, i també perquè les obres de restauració projectades fins aleshores no havien d'afectar-ne el subsòl. D'altra banda, la recerca duta a terme a l'extradós de la volta del primer pis i en els edificis més propers, l'església i la rectoria, havia proporcionat informació sobre aquest element pel que fa a les fases anteriors a la fundació i al moment de la construcció.

Tanmateix, llavors es va plantejar que, en el decurs de les obres futures, la sagristia pogués ser desmuntada. En conseqüència, calia esmerçar-hi una actuació urgent, adreçada al coneixement de tots els vestigis estratigràfics que hi restessin al subsòl, tant dels contemporanis de la fundació com dels anteriors.

Mètode

De bon començament, l'excavació es va dur a terme en tota l'extensió de la planta baixa, mentre que, en arribar a 1 metre de fondària per sota del paviment, cota màxima que podia veure's afectada per les obres de restauració, els treballs es van limitar a la meitat occidental del recinte. D'aquesta manera, es pretenia reduir la durada de l'excavació i alhora conèixer la seqüència estratigràfica sencera fins a la roca.

La documentació es va recollir d'acord amb el mètode que s'havia emprat en les altres campanyes, és a dir, mit-

jançant fitxes en què es descrivien els estrats i les estructures i seccions en què es representaven aquests elements. Al mateix temps es va realitzar un registre fotogràfic i planimètric de l'evolució dels treballs.

L'estratigrafia es va documentar en tres seccions, una en sentit nord-sud, traçada pel mig de la sala (fig. 12), una altra en sentit est-oest, traçada també pel mig de la sala (fig. 13), i una tercera orientada de nord a oest, que seguia el traçat d'una de les seccions del projecte arquitectònic. Aquesta darrera, en ser secundària, no s'utilitzarà en aquesta descripció.

Desenvolupament dels treballs (fig. 12-14, 85-87)

Els treballs es van dur a terme des del 13 de gener fins al 14 de febrer de 1994. L'excavació va començar amb l'aixecament del paviment de rajols (u.e. 1001) i la preparació (u.e. 1002), que va proporcionar un conjunt de cinc monedes –entre les quals un ardit de l'arxiduc Carles de 1705 a 1714–, que ens proporcionen una datació per al paviment de cap al segon decenni del segle XVIII.

Per sota, hi havia un seguit de rebliments aportats a l'interior del recinte de la sagristia durant les obres de construcció, quan les parets perimètriques ja eren bastides. Aquests estrats, que es van diferenciar per la seva composició (el rebliment 1003 era argil·lós, el 1004 i el 1007 contenen molta pedra i calç i el 1011 i el 1014 eren més sorrencs), van ser abocats en diferents tongades al llarg de l'obra. Tres d'aquests nivells sembla que van ser usats com a sòl durant aquest període: l'estrat 1014, amb una superfície força llisa i compacta i un cert pendent cap a migdia, degué ser el primer sòl. Tot seguit, s'hi va abocar el rebliment 1011, la superfície del qual també aparegué molt compactada; finalment s'hi va estendre l'estrat 1007, format bàsicament per pedra, sorra i calç, el cim del qual tenia l'aspecte d'un terra piconat.

D'aquest darrer nivell (u.e. 1007), se sap del cert que va funcionar com a paviment de terra batuda, ja que en la superfície s'hi obrien tres estructures. Es tracta dels forats 1006, 1010 i 1013, els dos primers al centre de la sala, i el tercer a tocar del mur de llevant (fig. 86).

El forat 1013 era rectangular, feia 1,65 metres de llargada, 0,50 metres d'amplada i 0,80 metres de fondària. Era utilitzat per contenir-hi una alfàbia en què s'hi devien guardar líquids durant les obres. Sabem que aquesta peça només va ser utilitzada al llarg dels treballs i no pas quan la sagristia funcionava com a tal, perquè el forat on era encabida va aparèixer cobert per un dels estrats esmentats (u.e. 1004) i pel paviment de la sala. Pel que fa a les dues altres fosses, l'una (u.e. 1006) era de forma allargada, i mesurava 1,60 metres per 0,55 metres i 0,60 metres de fondària. L'altra (u.e. 1010) era arrodonida i feia uns 0,75 metres de diàmetre. Ambdues presentaven un contorn força irregular i contenien rebliments de composició diferent. No es tenen dades concretes per esbrinar-ne la funció, però tal vegada van ser obertes amb el mateix propòsit que l'estructura 1013.

També era contemporània de la construcció de la sagristia la canalització 1018 (fig. 86), que creuava l'estança de nord-est a sud-oest, i travessava les parets perimètriques de tramuntana i de llevant. En observar el parament dels murs esmentats, es podia veure que aquesta canona-

25. Vid. *infra*, III.3.

da, feta de teules sobreposades i unides amb morter, era solidària dels murs. Aquest desguàs ja s'havia documentat en el passadís que enllaçava la sagristia amb l'església, i sabem que procedia de la cisterna del subsòl de la sala R4 de la rectoria. Es tractava d'un sobreeixidor d'aquest pou, que desguassava a ponent de la sagristia.

Quant a l'estructura 1017, era un conducte de forma sinuosa retallat en el terra, que tenia l'accés a uns 0,3 metres a llevant del mur 1015 i es prolongava cap a l'oest i cap a migdia per sota del mur esmentat (fig. 253). La llargada màxima era de 2 m, i feia de 0,40 metres a 0,50 metres d'alçada. El sostre era format per la canal 1018, que formava una plataforma de rajoles unides amb morter que s'estenia fins al mur 1015. Així doncs, tenim que la construcció de la canal 1018 es va dur a terme alhora que s'obria l'estructura 1017. D'altra banda, al mateix temps que es bastien aquests elements, es degué dipositar el rebliment 1014, que es va trobar a tocar de la canal. Pel que fa al conducte en si, era una estructura sense paral·lels en el castell, la funció de la qual no hem pogut esbrinar, ja que era cobert de terres i quedava 0,60 metres per sota de l'enrajolat.

Per la documentació que es coneix referent a la sagristia, se sap que les estructures i els rebliments descrits daten d'entre el darrer decenni del segle XVI i la primeria del segle següent, ja que el 1588 va ser concedit el permís d'obres per bastir la sagristia, i cap a l'any 1600 l'edifici ja era acabat. D'altra banda, els estrats esmentats van proporcionar un conjunt ceràmic eloqüent, que incloïa ceràmica blava de Barcelona i de reflex metàl·lic, la qual cosa confirma aquesta cronologia.

Una vegada es van haver excavat els estrats d'anivellament contemporanis de la construcció de la sagristia, van restar a la vista el sòl anterior a les obres, un mur orientat de nord a sud i les trinxeres obertes per fer les fonamentacions dels murs. El sòl tallat per aquestes trinxeres era de terra batuda i presentava dues superfícies diferents: la 1021 al nord-est i la 1035 a la resta de l'estança (fig. 253). El paviment 1021, situat a una cota superior a la de l'altre sòl, era delimitat per l'esglaó 1022, fet de lloses de calcària posades en sec. Els dos terres constituïen la superfície d'un talús artificial que s'estenia a llevant de la capçalera de l'església. Els rebliments 1034 i 1036, formats per argiles i gran quantitat de pedres, eren sediments que havien estat aportats per formar el talús.

Aquesta plataforma es prolongava en el pati 4, on va ser documentada durant la campanya de 1992 (correspon al paviment 3239 i als rebliments 2354 i 3256 en què recolzava), però se'n desconeix l'extensió precisa perquè les construccions posteriors la van retallar progressivament. En bastir-se la sagristia, en va quedar eliminat el límit meridional, ja que el nivell del terra de l'entorn de migdia del nou edifici va ser rebaixat per tal de millorar les possibilitats defensives d'aquest cos. A llevant de la sagristia el talús va continuar en ús fins al segle XVIII, en què es van construir el cos R5 i el pati P6, que el van tallar per la banda est. La formació d'aquesta terrassa s'ha de situar dins el segle XVI, atesa la ceràmica de reflex metàl·lic de *pinzell pinta* que s'hi va trobar.

Un altre cop dins la sagristia, hem d'esmentar el mur localitzat en el sector sud-oest de la sala (u.e. 1015, fig. 85), que funcionava ensems amb la terrassa descrita. La paret, bastida amb calcària, marès i maó unit amb morter, era orientada de nord a sud, i en l'extrem septentrional forma-

va un angle cap a ponent. De l'estructura només restava una filada, excepte en el sector nord, en què n'hi havia tres. Les dimensions de l'àmbit que delimita són desconegudes, ja que per l'extrem de tramuntana va ser tallat per la trinxera de fundació del mur de ponent de la sagristia (u.e. 1031), i l'extrem sud, per la trinxera del mur meridional (u.e. 1028). El sòl 1035, descrit abans, constituïa el paviment exterior d'aquesta construcció.

Per sota d'aquests rebliments de l'època moderna, en la meitat nord de la sagristia va aparèixer un sòl de terra batuda (u.e. 1038) fet de calç i cendres, que devia correspondre al segon terç del segle XIV, moment en què es va bastir el recinte fortificat adossat a la capçalera de l'església. Tanmateix, aquesta hipòtesi no es va poder comprovar, ja que la capa va resultar estèril.

El sòl 1038 recolzava en un estrat d'argiles plàstiques i compactes de color rogenc fosc (u.e. 1039), que s'estenia per tot el sector excavat i cobria la roca. Aquest estrat argilós, que contenia únicament materials de l'època antiga, es va documentar també en excavar la capella de la Salut (u.e. 746, 747). A tot arreu, es tractava de terres procedents del poblat ibèric i la vil·la romana. En aquest cas, sembla que es podrien associar a l'establiment laietà, ja que el conjunt resultava força homogeni i podia datar-se de començament del segle II aC.

El fet que, tant a la sagristia com a la rectoria, s'hagin trobat estrats baixmedievals o moderns dipositats directament sobre aquest nivell que conté ceràmica antiga, indica que durant tota l'edat mitjana l'entorn de l'església es va mantenir net de terrasses i estructures, cosa que és ben coherent si tenim en compte que en aquells segles la mateixa església funcionava com a construcció defensiva.

Finalment, es va localitzar una obertura excavada en la roca (u.e. 1041). Era un forat de planta el·lipsoïdal, d'1,50 metres de llargada, 0,45 metres d'amplada màxima i 0,70 metres de fondària, orientat de nord-est a sud-oest i situat a 0,50 metres del mur nord de la sagristia i a 1 metre del mur de ponent. Era emplenat per un sediment argilós (u.e. 1042) molt semblant a l'estrat que cobreix la roca, i contenia ceràmica ibèrica i campaniana.

Interpretació

Les fases més antigues, corresponents al poblat ibèric i la vil·la romana, que teníem ben documentades a l'interior de l'església, a la sagristia només eren representades per un estrat sobre la roca (u.e. 1039), desvinculat de qualsevol estructura i datat de cap al començament del segle II aC.

La posició d'aquesta capa no era gaire eloqüent, sobretot tenint en compte que no se'n va trobar cap altra d'antiga o d'altmedieval a sobre. Això podria indicar, o bé que la vil·la ja no va ocupar aquest sector, ja que no s'hi han trobat ruïnes, o bé que aquesta zona, extramurs del recinte fortificat almenys fins al segle XV, va ser objecte d'erosió i fins i tot de rebaix.

A començaments del segle XVI, van aparèixer els primers canvis en la topografia d'aquest espai, a causa de la introducció de la terrassa a llevant de la capçalera de l'església (u.e. 1035), i de la construcció d'un edifici sobre aquesta plataforma del qual només es coneix el mur 1015, que constituïa el tancament de llevant. Pel que fa a la terrassa, s'ha pogut documentar a l'àmbit contigu P4, on és

formada pel rebliment 3250. Aquests canvis indiquen que hom va allunyar cap a migdia el recinte defensiu exterior de la fortalesa fins a un límit que es desconeix, potser el de l'actual ronda 3, i que l'àrea on després es va aixecar la sagristia va restar intramurs per primer cop.

El terreny va quedar configurat d'aquesta manera fins que, a finals del segle XVI, va començar la construcció de la torre adossada als absis de l'església, la planta baixa de la qual va funcionar com a sagristia. Els dos pisos superiors, sense comunicació amb la planta inferior, devien complir les funcions de vigilància i defensa, i d'allà estant s'albirava el trànsit marítim mentre es comptaven els tornos de guàrdia, segons que demostren els grafitis trobats al muntant de la finestra de la façana meridional, estudiats per A. Casanovas i J. Rovira.²⁶

El darrer canvi introduït en l'edifici, que data de cap al segon decenni del segle XVIII, va consistir en la col·locació d'un nou enrajolat, que va substituir el paviment originari de finals del segle XVI o començaments del XVII, del qual no en va quedar cap vestigi.

3. La rectoria (fig. 3)

En programar l'excavació en aquest recinte es va partir de la hipòtesi que les diferents estances havien estat construïdes de manera successiva. Aquesta idea es basava en les diferències observades en alguns elements arquitectònics de les sales de l'edifici, com són les portes i les finestres, i en les variacions de les seves característiques; per exemple, els gruixos dels murs o els tipus de paraments.

La recerca d'aquesta àrea, però, a més d'estar adreçada a l'estudi de l'edifici mateix, també havia de permetre observar l'entorn de l'església en la zona dels absis central i nord, i precisar la delimitació del jaciment antic en cas que es localitzessin noves estructures corresponents a aquella època. La intervenció es va dur a terme en els àmbits R2, R5, R3, R4 i P4, durant els anys 1991 a 1993. En els dos primers àmbits només es van fer petites cales, en el tercer els sondeigs van ser molt més amplis, i en els dos darrers es van realitzar excavacions en extensió.

A R2, l'única cruïlla que tenia un semisoterrani, i a R5, que havia tingut un pis superior, es pretenia datar el moment de construcció de les voltes que separaven les estances col·locades a nivells diferents. En l'espai R3 calia comprovar si hi apareixien estructures corresponents a l'època romana o al castell medieval. Pel que fa a l'església, un punt d'interès era els voltants dels absis: atesa la cota superficial de R4 respecte al paviment interior del temple, es preveia documentar unitats de l'època moderna i poder determinar el nivell del sòl contemporani de la fàbrica romànica.

De bon començament, es va suposar que l'espai P4 podia haver estat objecte de les obres de restauració de M. Girona Vidal, el 1910. La intervenció en aquesta àrea anava dirigida a determinar en quin grau hi podien haver afectat les reformes, i alhora havia de permetre datar les façanes de R3, R4 i R5, que delimitaven lateralment aquest àmbit.

L'àmbit R4 (fig. 66, 69-70, 74-76, 79-82)

Desenvolupament dels treballs

Abans de descriure l'excavació, cal fer esment de la troballa d'un *cippus* encastat a la paret de llevant d'aquesta sala. La descoberta es produí l'any 1989, durant uns treballs de condicionament que duïen a terme els paletes de l'escola taller que llavors treballava al castell. Una vegada extret el bloc de la paret, tot i que es trobava relativament en bon estat de conservació, va ser tractat pels restauradors de l'Escola d'Arts i Oficis de la nostra corporació. L'estudi monogràfic d'aquesta peça es pot veure en el capítol VI.4.

En començar els treballs, a llevant de la cambra, adossada al tapiat de l'absidiola nord (u.e. 3004) i a l'absis central (u.e. 1), hi havia l'escala 3003 (fig. 80), que comunicava la rectoria amb el pis intermedi de la sagristia. En desmuntar-la, es va comprovar que estava feta amb carreus de marès reaprofitats i amb maó i blocs de calcària, units amb un morter característic de color ataronjat amb abundants nòduls de calç.

Seguidament, es van aixecar l'enrajolat 3001 i la preparació de morter 3002, que cobrien tot el sòl de l'habitació, a excepció d'alguns punts on havien desaparegut o s'hi havia fet alguna reparació amb ciment. Aquest paviment tenia continuïtat a la cambra veïna, R3, i va ser col·locat durant la reforma de Girona Vidal. Per sota de l'enrajolat, la u.e. 3006, un rebliment minso abocat per tal d'anivellar el terreny abans de posar el paviment esmentat cobria un seguit d'estructures de funcions i cronologia molt diverses. Prèviament a la descripció d'aquestes estructures, cal dir que en l'extrem sud-oest de l'àmbit, en el lloc en què hi havia hagut una llar de foc, el rebliment 3006 era substituït per un altre (u.e. 3014) que contenia gran quantitat de cendres i carbons.

De les estructures documentades sota aquests rebliments, la més antiga era la banquetta de l'absidiola nord de l'església (u.e. 3009, fig. 66), la qual, en la cara externa, presentava dos paraments diferenciats. El pany inferior era bastit a base de blocs calcaris no treballats units amb morter, i corresponia a l'edifici del segle X, mentre que el tram superior, del qual només restava una filada, era format per carreus grans força regulars, iguals als de l'absis central o l'absidiola sud. Aquest segon parament és característic de les obres que es van dur a terme al temple a començaments del segle XII. En conjunt, però, la banquetta estava molt desfigurada: el perímetre extern havia estat tallat en una gran part per les trinxeres d'estructures posteriors, com ara la fresquera que hi havia en el subsòl de la sala (u.e. 3044, 3045, 3114, 3115) o la canalització 3008 (fig. 254).

A tocar de la banquetta pel cantó de llevant, hi havia dues estructures per recollir l'aigua de pluja (fig. 69, 80). De ponent a llevant, es va trobar, en primer, lloc una canalització (u.e. 3008) feta de teules unides amb un morter com el de les escales 3003. Procedia de P2, circulava cap a migdia seguint el traçat dels murs sobre els quals recolzava (u.e. 3145, 3225, 3231) i, a través de la façana sud de R4 (3020), tenia continuïtat en el pati 4. A la dreta d'aquest desguàs es va localitzar una arqueta de 50 cm per 75 cm i 55 cm de fondària (u.e. 3028) completament arrebossada. El fons presentava un xic d'inclinació, i en el cantó més baix hi havia una cassoleta de decantació, la qual indicava que

26. Vegeu el capítol *Estudi dels gravats i grafitis de la sagristia*, al Llibre Segon.

aquest element havia contingut líquids. Finalment, prop del mur de llevant de l'estança, hi havia una canonada de ferro (u.e. 3048) que enllaçava amb una canalització d'obra (u.e. 3027, fig. 82) i travessava la sala en direcció nord-sud. Tant els materials de què eren fets aquests elements, com la ceràmica de tipus *Pickman* trobada en la trinxera en què eren encaixats, permetien deduir que havien estat col·locats durant la reforma de Girona. El tub de ferro 3048 era sobre un enrajolat (u.e. 3134) que recolzava al seu torn en una preparació de terra (u.e. 3135). Aquests elements eren dins la trinxera 3049, una rasa de 60 cm a 70 cm d'amplada i 50 cm d'alçada a tocar del mur est de R4 (u.e. 3016).

Sota la trinxera es van documentar dos reblliments: l'un era compost de terra sorrenca i restes de materials constructius (u.e. 3137) i omplia la trinxera de fundació del mur est de R4 (u.e. 3136). L'altre era format per argila rogenca compacta i blocs grans de calcària (u.e. 3214), i estava tallat per la trinxera 3136. Aquest segon estrat i l'arqueta 3028 constituïen un tram de la coberta d'una fresquera que es descriu més endavant.

A la part central de l'habitació hi havia un pou (fig. 76) encaixat entre les banquetes de l'absis central i de l'absidiola nord. La boca mesurava 1,80 metres per 1,40 metres, tenia una fondària de 2,20 metres i no presentava cap obertura a les parets ni en el fons. La part inferior del pou havia estat tallada en la roca, i la superior era constituïda per diversos murs, la cara interna dels quals presentava un arrebossat de morter gris uniforme. A l'oest s'havia aprofitat la banqueteta de l'absis com a perímetre de la cisterna; al nord s'havia bastit un mur adossat a la banqueteta de l'absidiola (u.e. 3218); a l'est es van documentar dos panys de paret, un d'ells (u.e. 3231) solidari amb el mur nord del pou, mentre que a migdia hi havia la paret 3217, adossada a un tall de terres i a tocar de la banqueteta de l'absis. Tots els paraments enumerats recolzaven en la roca, excepte la banqueteta de l'absis, sota la qual es va trobar un reblliment de maó i morter (u.e. 3151), col·locat en fer el pou, probablement per substituir filades malmeses.

El pou, que havia funcionat com a cisterna, tal com ho palesava una canal que hi desguassava (u.e. 3258), tenia uns graons (u.e. 3206) que hi permetien l'accés. Eren fets de pedra i morter molt compacte i estaven recoberts de rajols. S'adossaven als murs nord i est i recolzaven en una paret (u.e. 3220) orientada d'est a oest que hi havia a la base del pou. També hi havia un muret de totxo (u.e. 3204) que recolzava en els graons i que feia de barana.

Els elements descrits formaven part de la configuració original de la cisterna. Aquesta estructura, però, va ser reformada mitjançant la construcció d'una paret de maó (u.e. 3207) a tocar de la barana 3204, la qual va subdividir el pou. Seguidament, la meitat nord va restar amortitzada en bastir-se un muret (u.e. 3205) sobre un dels graons i tapar-se la resta de l'escala amb runa (u.e. 3208). Per acabar, a sobre de la part inutilitzada, hom va col·locar una volta de canó (u.e. 3024, fig. 80) feta de maons posats en plec de llibre. El morter que unia els maons era de color ataronjat amb nòduls de calç, igual al que hem descrit en les escales 3003 i la canalització 3008. El sector meridional va ser tapat posteriorment amb un reblliment format per runa, cendres i material ceràmic abundant (u.e. 3045).

A tocar de l'arc 3024 per la banda nord, restava una franja d'un paviment de rajoles (u.e. 3128), que en part recolzava sobre la banqueteta de l'absidiola i que havia estat

tallat per la trinxera de la canalització 3008. En els sectors central i de migdia de la sala vam documentar dos paviments estèrils. Un d'ells (u.e. 3025) era de terra piconada i l'altre (u.e. 3022) consistia en un enrajolat en espiga que recolzava sobre una preparació de morter poc consistent (u.e. 3041); aquest segon era a migdia de l'anterior i ocupava l'angle sud-oest de la cambra. Com ja s'ha esmentat, en aquest racó hi havia la llar de foc limitada a llevant pel muret 3021. Tots dos paviments estaven tallats a l'est per la trinxera 3049 de la canalització 3027 (fig. 70).

En el subsòl de l'habitació hi havia una fresquera (fig. 73, 79) que constava d'un passadís d'accés i dues cambres. El passadís estava orientat de nord a sud i tenia sortida a P4 a través d'una obertura a la façana sud de R4. Feia 3,50 metres de llargària, 0,70 metres d'amplària i de 0,70 metres a 1,20 metres d'alçada, i presentava un considerable pendent cap al nord. Els murs laterals (u.e. 3144 a llevant i u.e. 3145 a ponent) eren bastits amb maçoneria de pedretes i morter, i la coberta consistia en una volta de maó (u.e. 3043), reforçada a l'extradós amb una capa de morter molt consistent i fragments de totxo (u.e. 3042). Un sondeig realitzat a la boca del passadís va demostrar que el paviment original (u.e. 3305) era gairebé sobre la roca, i que el nivell del marxapeu de la porta, que donava a P4 (u.e. 3202), era el resultat de dues sobreelevacions (u.e. 3203, 3204), relacionades amb les reformes dels paviments del pati.

El passadís desembocava en un primera cambra, sota la part central de R4. Es tractava d'un espai aproximadament circular, d'1,50 metres de diàmetre màxim i 1,50 metres d'alçada, cobert amb una falsa cúpula de maó que presentava una obertura central (fig. 73). Tant els murs perimètrics de la sala (u.e. 3226, 3227) com la coberta estaven arrebossats amb morter. D'aquest recinte sortia un segon tram de passadís, orientat cap al nord-oest i amb fort pendent en la mateixa direcció, el qual enllaçava amb la segona cambra.

Aquest àmbit era rectangular amb els angles arrodonits, i cobert amb una volta construïda amb pedra i morter mitjançant un encofrat. El sòl era a 1,20 metres per sota del terra de la sala anterior, i aquest desnivell se salvava en part amb un esglaó de 60 cm situat a l'entrada de l'estança. A banda i banda, hi havia dos prestatges; els inferiors consistien en una banqueteta solidària de la mateixa paret, i els superiors, també fets d'obra, es trobaven molt malmesos. Com en el primer recinte descrit, la volta presentava una obertura rectangular, a la qual s'havia sobreposat una arqueta feta d'obra que comunicava amb l'exterior. Ambdues obertures havien estat tapades durant les reformes de 1910, abans de posar el paviment 3001.

La construcció de la fresquera va implicar l'obertura d'una rasa de grandària igual al perímetre exterior de tots els murs que la formaven. Aquesta trinxera (u.e. 3216), a més de tallar en part la banqueteta de l'absidiola nord, va eliminar tota l'estratificació anterior. Sortosament, en el sector sud-est de R4, entre el passadís de la fresquera, el mur 3016 i la canalització 3027, s'havia conservat un testimoni intacte, l'excavació del qual descriurem d'acord amb la fig. 70.

En primer lloc, es va trobar el reblliment 3211, molt poc potent, argilós i de color marró, que cobria una capa de terra molt compactada, probablement utilitzada com a sòl (u.e. 3221). Per sota, es va documentar la preparació d'un paviment (u.e. 3222), formada per argila i sorra, de color ocre, que conservava marques de rajoles. Aquesta prepa-

ració era sobre un rebliment argilós, de color marró fosc i compacte (u.e. 3223). Seguidament, es va localitzar una estructura (u.e. 3228) consistent en un conjunt de pedres grans posades sobre l'argila sense morter ni cap altre lligam. Formaven una plataforma d'1,50 metres per 0,75 metres, aproximadament rectangular, situada a tocar del mur est de R4 (u.e. 3016). La situació d'aquesta estructura indica que el conjunt d'estrats que tenia per sobre era posterior a la construcció del mur 3016.

A la mateixa cota que l'element 3228 i mig metre més al nord, hi havia les restes d'un muret (u.e. 3230) d'aparença molt feble i amb la cara est enlluïda, que havia estat molt afectat per la trinxera de la fresquera. Aquest pany recolzava en part sobre el mur 3072, documentat també a la sala R3. A tocar d'ambdós murs, es va excavar l'estrat 3229, una capa argilosa que, si bé va donar materials de l'època antiga, també incloïa restes òssies humanes, fet que indicava que aquesta zona va formar part de la sagrera i que l'estrat havia sofert remocions. En darrer lloc, en aquest sector es va localitzar un mur orientat de nord a sud, fet de pedra seca posada de cantó (u.e. 3235). Aquesta estructura no es va poder datar, ja que l'excavació va restar aturada en aquesta cota, atès el poc espai útil que hi havia entre el dit mur i la fresquera. Per acabar, cal afegir que la seqüència estratigràfica descrita restava tallada a migdia per la trinxera de fundació del mur 3020, la façana sud de R4 (u.e. 3264).

Interpretació

Els elements més antics documentats en aquest recinte són el pany inferior de la banqueteta de l'absidiola (u.e. 3320), un dels vestigis de l'església del segle X, i el llenç superior, 3009, corresponent a l'edifici aixecat el 1100-1106. En aquesta zona no hi ha altres elements altmedievals, però les cotes de les banquetes de l'absis i l'absidiola nord ens indiquen el nivell del sòl de la rogalia del temple en aquell moment.

Cap al segon terç del segle XIV, es va construir un recinte adossat a la capçalera de l'església. Els murs d'aquest edifici han estat localitzats a sota d'algunes de les parets de la rectoria, aprofitats com a fonamentació. A R4, en concret, sota el mur nord s'ha deixat a la vista el tancament de tramuntana de l'edifici (u.e. 22034) i la junta amb la cantonada nord-est de l'església. En el tram descobert, però, no restava cap paviment intacte. D'altra banda, sota el mur de llevant de la sala, s'ha documentat el pany 3072 de la mateixa cronologia, el qual consisteix en una comparimentació interior del recinte esmentat.

En el darrer decenni del segle XVI, alhora que es bastien els murs de la sagristia, es va col·locar una conducció d'aigua (u.e. 3260) que feia de sobreixidor de la cisterna de R4 i desguassava a ponent del nou edifici, segons es va veure en excavar aquest àmbit. Aquesta canal dóna un *terminus ante quem* de finals del segle XVI per a la cisterna, tot i que és possible que sigui força anterior. D'altra banda, la construcció de la sagristia va comportar l'obertura d'una porta a l'absis major de l'església i la formació d'un passadís (u.e. 3257 i 3259) que enllaçava els dos edificis.

Alguns anys després de la guerra de Successió (1702-1714), es va bastir un seguit d'elements que transformaren aquest àmbit, entre els quals la nova façana meridional (u.e.

3020, fig. 79), la fresquera i l'escala que menava a la planta pis de la sagristia (fig. 80). La façana, solidària del mur homòleg de R3 (u.e. 3076), es va datar mitjançant els materials de la trinxera de fundació d'aquesta darrera estructura. La datació de la fresquera cal cercar-la en la posició de la seva porta, situada a la part baixa de l'esmentada façana meridional (u.e. 3020) i solidària de la mateixa. Igualment, tenim dos elements més lligats a la fresquera i que, per tant, en són sincrònics: el dipòsit 3028, que formava part de la coberta, i la canalització 3008, que en el tram meridional era solidària del mur de ponent.

En aquella mateixa època va tenir lloc l'enderrocament de l'absidiola nord, l'embocadura de la qual va restar paredada amb un envà de pitxolins (u.e. 49). Al mateix temps es va bastir l'escala (u.e. 3003) d'accés a la part alta de la sagristia, la qual recolzava en la banqueteta de l'absidiola arrasada i s'adossava al dit envà 49 i al mur de l'absis major (u.e. 1). Aquest darrer, per cert, va ser afeblit considerablement per encabir-hi l'escala. La preparació d'aquesta estructura, un rebliment de compactació (u.e. 780) dipositat a l'antiga àrea interna de l'absidiola, va donar un ardit de l'arxiduc Carles, encunyat a Barcelona entre 1708 i 1714. En bastir-la, i per tal d'assegurar-ne l'estabilitat, es va reforçar el mur nord del passadís de la sagristia mitjançant l'aplatat dels llenços 3245 i 3246. A sobre d'aquests panys es va afegir el rebliment 3242, que n'elevava el nivell fins a la cota de l'escala. Si bé no disposem de materials que ho confirmin, la volta de maó de pla (u.e. 3234) que cobreix el passadís de la sagristia degué ser col·locada al mateix temps que l'escala. També, la meitat nord de la cisterna va ser amortitzada com a conseqüència de la construcció d'aquest element.

És evident, doncs, que l'aparició d'aquest conjunt d'estructures correspon a un mateix moment de reformes, fet que es dedueix de la similitud entre les argamasses emprades en la construcció de les escales, els murs de la fresquera i la canalització. Com hem dit, la datació absoluta d'aquesta etapa la deduïm de la moneda que data l'escala d'accés a la sagristia i els materials trobats a la trinxera de la façana sud de R3. Tot plegat ens porta al segon o tercer decenni del segle XVIII, època en què –cal recordar-ho– a l'església també es van fer grans canvis, com ara la construcció de la capella de la Salut (1719-1724).

El mur que servia de separació entre les crugies R3 i R4 (u.e. 3016) data de la darrereria del segle XVIII, ja que la seva trinxera va donar, entre altres materials, rajoles policromes característiques d'aquella època. Probablement, al mateix temps es va aixecar l'envà 3046, que dividia la sala R4 transversalment. D'aquesta paret divisòria només restava part de la primera filada, però se n'havia conservat una de més recent, col·locada en el mateix lloc.

El resultat d'aquestes transformacions va ser la sala R4, tal com era el 1989, amb l'envà transversal que separava el vestíbul al nord i la cuina a migdia. En el primer espai no va romandre cap vestigi del paviment d'aquesta fase, però es van conservar la canalització 3008 i el dipòsit 3028. En el recinte sud el terra d'aquesta etapa era constituït per dos elements: el paviment de rajoles 3022, a migdia, que recolzava en la volta del passadís de la fresquera, el sòl de terra batuda 3025 en el sector central, i una reparació feta amb rajoles de diferents mides i formes (u.e. 3040) que cobria part de la canalització 3008. Pel que fa a les estructures, la cisterna era a ponent i la llar de foc a tocar del mur de mig-

dia. El fet que hi hagués una llar de foc palesa que en aquell moment l'estança ja funcionava com a cuina.

La fase següent correspon a la reforma portada a terme per M. Girona Vidal, l'any 1910. Els canvis realitzats van consistir en la introducció del desguàs 3027-3048 i de l'enrajolat 3001. La col·locació del paviment nou va implicar l'amortització del dipòsit 3028 i l'anul·lació de les obertures superiors de les cambres de la fresquera.

L'àmbit R3 (fig. 67-71, 74-78, 80-81)

Desenvolupament dels treballs

En primer lloc, es van excavar el paviment superficial (u.e. 3001) i la preparació (u.e. 3002). A sota, hi havia una capa argilosa (u.e.3030) que ocupava tota la sala. Probablement, es tractava de la preparació d'un dels paviments que s'esmenten en la documentació relativa a les obres de 1831, el qual va ser eliminat en la reforma de finals del segle XIX.

En aixecar la capa 3030, va restar a la vista un bon nombre d'estructures. A l'angle nord-est hi havia la u.e. 3033 (fig. 69), un basament de 120 cm de fondària, fet de pedres sense tallar unides amb morter molt abundant i col·locades ben irregularment; la superfície era plana, de forma quadrangular, i feia uns 90 cm de costat. A la cantonada oposada es va localitzar una estructura similar (u.e. 3050, fig. 69) que presentava algunes variants: la forma era arrodonida, d'uns 120 cm d'amplada i 40 de fondària i amb la superfície graonada. Cap dels dos elements no presentava trinxera de fundació visible, fet que responia a la tècnica constructiva emprada en bastir-los, ja que els forats oberts en el sediment van ser reblerts completament amb pedra i argamassa, tal com ho demostrava la irregularitat de les fonamentacions.

Més cap a migdia, a la part central de l'estança, es van trobar dos murs paral·lels en direcció est-oest (u.e. 3034, 3035, fig. 67-68), ambdós de factura barroera, fets amb pedra sense tallar. A la franja que restava entre els dos paraments, es va documentar el rebliment 3140. El mur septentrional (u.e. 3034) recolzava sobre el sediment argilós del subsòl de l'habitació i ocupava tota l'amplada de la cambra. Era solidari d'una recrescuda (u.e. 3067) de la fonamentació de la paret de llevant de R3 i estava tallat per la trinxera del mur de ponent (u.e. 3136). Al costat de l'anterior, hi havia dos panys de paret adossats que presentaven la mateixa alineació: a llevant, el 3035 s'adossava a la fonamentació del mur est de la sala (u.e. 3071) i recolzava en el paviment 3073; a ponent, el llenç 3143, fet amb blocs grans units amb morter, descansava en un paviment de cairons (u.e. 3138) i estava tallat per la trinxera 3136.

En la figura 68 podem observar que, a partir de la capa 3030 que havia aparegut en tota l'habitació, la disposició estratigràfica va ser diferent en cadascun dels costats dels murets 3034 i 3035. En el cantó septentrional es va trobar el rebliment 3031, format per runa amb molta pedra i blocs escairats, el qual s'adossava i en part cobria les dues fonamentacions descrites i reblia la trinxera 3037.

Aquesta trinxera, que afectava una sèrie de paviments i rebliments, s'estenia des de la zona de les fonamentacions fins al muret 3034 (fig. 81). A la base aparegueren els blocs de pedra sorrenca ben tallats que formaven part del rebliment 3031. Cal destacar que la presència d'aquests blocs

no era deguda a un abocament, ja que alguns estaven falcats amb totxos. El rebliment 3031, que contenia fragments de pisa, degué ser dipositat per tal de tancar la trinxera i regularitzar el terreny abans que es posés la capa de terra 3030, en què havia de recolzar el paviment.

Per sota del rebliment 3031, de composició heterogènia, es varen excavar tres estrats argilosos d'escassa potència (u.e. 3032, 3038, 3051) que incloïen ceràmiques vidriades. Aquestes terres cobrien un paviment fet amb morter de calç (u.e. 3052), el qual recolzava en una preparació a base de blocs de pedra calcària de grandària mitjana (u.e. 3060). En aquest nivell, que coincidia amb la base de la trinxera 3037, es donava un salt cronològic important, ja que no hi romania cap estructura medieval, i es començaren a trobar rebliments argilosos de potència important (u.e. 3061, 3063), que només contenien materials ibèrics i romans. A continuació, a la part nord del sondeig, es va assolir la roca natural (u.e. 119), que presentava forts pendents cap a l'est i el sud (fig. 69).

El buidat de sediment de la sala va permetre observar que les actuals parets septentrional (u.e. 3017) i oriental (u.e. 3018) recolzaven en murs més antics i en seguien el traçat: es tractava de dos panys solidaris (u.e. 3069 al nord i u.e. 3070 a l'est), fets amb blocs de calcària desbastada, amb aparell tosc però força regular, que recolzaven en la roca. Ambdós tenien una recrescuda afegida en el moment en què s'hi van sobreposar les parets actuals. Cal remarcar el fet que en els rebliments de sobre la roca, que només contenien materials antics, no s'apreciava la trinxera de fundació d'aquests murs.

En el sector comprès entre el parament 3034 i l'extrem sud de la sala, per sota de l'estrat 3030 es va trobar un rebliment format per terra sorrenca i abundants restes de materials constructius (u.e. 3054), que s'adossava a la paret 3035 i era tallat per les trinxeres dels murs sud i est de l'habitació (u.e. 3202 i u.e. 3136, respectivament). Un cop excavat aquest estrat, els treballs es van limitar a la meitat oriental de la sala, on ens trobàvem sobre un estrat argilós amb pedra i nòduls de morter (u.e. 3055), la superfície llisa i compacta del qual indicava que havia constituït un sòl. Per sota d'aquesta capa va aparèixer un nivell format bàsicament per blocs de pedra (u.e. 3056) i, seguidament, un segon paviment de terra piconada (u.e. 3059). Ambdós sòls van proporcionar ceràmica blava catalana de *la ditada* i el segon va donar també un ardit de Felip III, encunyat a Barcelona. L'horitzó descrit no apareixia en tota l'extensió del recinte, sinó que restava tallat a l'altura de la porta que dóna a R2.

Un cop extret el paviment 3059, que s'adossava als murs 3035 i 3143, va quedar palès que el primer d'ells recolzava en una sèrie de tres paviments de terra piconada sobreposats (u.e. 3073, 3074, 3075), mentre que el segon descansava sobre un sòl de cairons (u.e. 3138, fig. 67) del qual només restava la renglera de rajoles de sota el parament.

Pel que fa als paviments de terra batuda, el superior (u.e. 3073) s'adossava als dits cairons, i els dos inferiors (u.e. 3074, 3075) anaven per sota. També es podia observar que aquests tres paviments havien estat tallats a l'oest per la trinxera del mur 3016 i a l'est per una rasa d'1,40 metres de llargada i d'1 metre d'amplada (u.e. 3123). L'obertura deixada per aquesta segona rasa es va emplenar amb el rebliment 3139. El sòl de terra batuda inferior

(u.e. 3075) cobria un mur orientat d'est a oest que es trobava immediatament a sota de les parets 3034 i 3143. Es tractava del parament 3072 (fig. 67, 75), que funcionava juntament amb els 3069 i 3070. El reblliment (u.e. 3141), compost de sorra gruixuda i compactada, s'adossava al mur 3072 i cobria el sòl de terra batuda 3142, fet amb argila molt fina i dura de color ocre.

A la meitat de llevant de la sala, els paviments de terra batuda 3073 i 3075 apareixien l'un a tocar de l'altre. Formaven un mateix sòl i sobre el segon recolzava un esglaó que estava adossat al mur est del recinte i enllaçava amb la porta de R2. Sota aquest sòl hi havia un estrat d'anivellament (u.e. 3293) que contenia ceràmiques vidriades de datació imprecisa i cobria diverses estructures (fig. 68): al nord, a tocar de la rasa esmentada (u.e. 3123), una plataforma (u.e. 3298) feta amb blocs de calcària posats plans i units amb morter, de 75 cm d'amplària i llargària superior a la de la sala. A migdia, es va documentar una estructura relacionada amb la contenció de terres (u.e. 3295), bastida amb pedra seca en forma de tres línies escalonades, orientades d'est a oest. Els dos elements estaven relacionats per un sòl de terra piconada (u.e. 3296), que s'adossava a les dues estructures. Aquest conjunt havia estat tallat a llevant per la construcció d'un mur orientat de nord a sud (u.e. 3171) adossat a la paret 3072, sobre el qual recolza el tancament est de R3.

L'horitzó descrit descansava sobre l'estrat 3297, que va proporcionar ceràmiques vidriades, i que cobria el reblliment 3299, el darrer dels nivells tallats per la trinxera de fundació (u.e. 3202) del mur sud de R3. Aquest estrat, que va donar peces decorades en verd i manganès, i també ceràmiques vidriades antigues de color verd o marró, s'adossava al mur est-oest 3172, aprofitat com a banqueteta en aixecar el tancament sud de R3 (u.e. 3076).

Seguidament, es van localitzar les trinxeres dels murs est i sud (u.e. 3310, 3313). La primera era omplerta per un reblliment (u.e. 3309) que va donar, entre d'altres, ceràmiques vidriades antigues i fragments decorats en verd i manganès. La segona, rebllerta per l'estrat 3312, contenia materials molt similars. La seqüència estratigràfica afectada per aquestes rases era formada per tres nivells, dels quals el superior (u.e. 3311) era tallat per la trinxera del mur de llevant, però s'adossava al mur sud, i els dos inferiors (u.e. 3314, 3315) eren afectats per les dues trinxeres. Els tres estrats van proporcionar materials similars, entre els quals predominaven les ceràmiques reduïdes o oxidades medievals, tot i que també hi eren presents els vidriats antics.

Un cop extrets aquests sediments, es va assolir la roca i es va poder observar la posició relativa de cadascun dels llenços que formaven part de la cantonada sud-oest del recinte R3. Així, a la façana sud, la paret 3076, que formava part del perímetre actual de la sala, recolzava en un mur més antic (u.e. 3172), que també es va poder documentar en l'excavació de P4. Es tractava d'un pany construït amb pedra calcària desbastada i morter de calç, d'1,60 metres d'amplària, que recolza en la roca. Els materials descoberts en la seva trinxera indiquen que la fundació es remunta com a mínim al segon terç del segle XIV.

En el tancament est, el mur corresponent a la sala actual (u.e. 3018) recolzava sobre dos panys de paret diferents, la junta dels quals es podia observar a l'altura de la plataforma 3298. El tram nord (u.e. 3070) s'adossava al mur est-oest 3072, que es trobava en el centre de la sala, i presen-

tava un parament regular format per blocs mitjans de calcària i fragments de teula i de maó units amb morter. El segon tram (u.e. 3306) es diferenciava en el parament, més irregular. Aquest llenç presentava un arrebossat contemporani del paviment 3173 i que només apareixia en el sector sud del mur, concretament a la zona en què no s'havien trobat els paviments 3055 i 3059. A tocar de l'estructura 3306, a migdia es podia observar un afegitó d'uns 20 cm d'amplada (u.e. 3307), d'aparell poc acurat, sense cara vista, solidari de la paret meridional (u.e. 3076).

Els dos panys (u.e. 3306 i 3070) recolzaven sobre el mur 3308, el qual probablement era la continuació del pany 3070, documentat a la meitat nord de l'habitació. Si bé en l'excavació del tram nord no es va poder observar la trinxera de fundació, en aquesta zona la rasa era ampla i el reblliment va proporcionar datació del segle XIV. La paret 3172, abans esmentada, que es trobava sota la façana sud de R3, s'adossava al llenç 3308. Els dos murs, que eren a la meitat sud de la sala, i els panys 3069 i 3070, que es trobaven en el sector nord, constituïen les ruïnes d'un antic recinte que havia estat adossat a la capçalera de l'església.

Interpretació

En aquest espai es va palesar que les crugies R3 i R4 constituïen el nucli més antic de la rectoria. Igualment, es va descobrir que les parets nord, est i sud de R3 i el tancament nord de R4 seguien el traçat d'un recinte anterior. Del perímetre d'aquest edifici només manca un sector del tancament meridional, segurament destruït durant les nombroses modificacions patides per l'àmbit R4.

En un primer moment, el recinte consistia en un cos adossat a l'absis central i a l'absidiola nord de l'església, delimitat pels murs 3069 i 22034 al nord, 3070 i 3308 a l'est i 3172 al sud. Aquests murs acomplien la doble funció de façana exterior i d'aterrament del perímetre del castell, ja que a llevant i a migdia la roca forma un graó pronunciat. Tenint en compte les ceràmiques vidriades i decorades en verd i manganès proporcionades per les trinxeres dels murs 3172 i 3308, la construcció del cos s'ha de situar com a mínim en el segon terç del segle XIV (fig. 74).

El mur 3072 (fig. 75) consisteix en una compartimentació en sentit est-oest d'aquest recinte. A l'estança R3 aquesta paret s'ha conservat intacta, a excepció del tram tallat per la trinxera del mur de ponent (u.e. 3136). Per contra, a R4 pràcticament ha desaparegut a causa de les obres realitzades cap al segon o tercer decenni del segle XVIII. Tanmateix, en resta un petit pany del qual arrencava un segon mur en sentit nord-sud, corresponent a una segona divisió interna de l'edifici.

Les estructures més antigues documentades a l'interior del recinte són els elements 3295, 3298 i el paviment 3296, amb el qual funcionaven. L'alineació de blocs 3295 delimitava, a llevant, un passadís paral·lel al tancament sud i, a ponent, el paviment 3296, que estava associat a la plataforma de pedra 3298. Els dos últims elements constituïen un sòl situat a un nivell superior respecte al passadís (fig. 76). Segons el que indica la ceràmica del nivell 3297, aquest horitzó s'ha de datar de començaments del segle XVII.

En la fase següent, cap al segon quart del mateix segle, el mur 3072 va ser amortitzat, i part del tancament de llevant va ser enderrocat fins a una certa alçada. Aquest can-

vi s'ha de relacionar amb la construcció de la sala R2, una ampliació cap a llevant del recinte original. Finalitzades les obres, l'àmbit R3 restà cobert pel paviment de terra batuda 3075, i s'hi establí una divisió interna constituïda pel mur transversal 3034, paral·lel a la paret anterior 3072 i situat una mica més al nord (fig. 77).

També es va refer l'antic mur est, en adossar el pany 3071 a la cara sud de 3072, i en afegir el llenç 3306 a continuació de l'anterior. La porta que comunicava amb R2 devia ser la mateixa que hi havia en començar l'excavació, ja que s'hi van localitzar vestigis d'un graó (u.e. 3290) situat al davant i recolzat en el sòl 3075. El llindar devia ser més baix, i la volta i el paviment del pis de la sala veïna, també. El tancament meridional d'aquesta època degué romandre tal com era anteriorment.

En aquesta fase hem documentat una altra porta, en l'espai on és el pany 3143, i la filada de cairons sobre la qual recolza (u.e. 3138) en devia constituir el marxapeu. És molt probable que l'espai situat al nord estigués pavimentat amb aquests cairons, però no se n'ha localitzat cap altre sector intacte. A continuació, aquesta porta va ser paredada amb el muret 3143, se'n va obrir una de nova a llevant i es va col·locar el sòl de terra batuda 3073.

Per alguna raó que no s'ha pogut precisar, es va fer un sot (u.e. 3123) al cantó nord-est de l'estança, al davant de la porta esmentada. Un cop tapat el forat amb el reblliment 3139, es va posar el paviment de terra batuda 3059, i la mateixa porta va continuar en funcionament. El paviment va proporcionar un ardit de Felip III, encunyat de 1610 a 1621, que constitueix el *terminus post quem* per a les reformes descrites.

A continuació, hom va elevar el marxapeu de la porta mitjançant l'afegit 3035 (fig. 78), i el terra de l'estança de migdia va restar enrasat a aquest nivell amb el paviment 3055. Aquest nou terra, però, no cobria la sala en tota l'extensió, ja que a la franja meridional es va mantenir l'antic sòl 3073. Els dos nivells del paviment, a llevant, estaven separats per un esglaó, mentre que a ponent el desnivell era salvat per un pendent poc accentuat. Al costat oriental, la diferència de nivell en el terra anava acompanyada d'un diferent tractament dels murs: a migdia, per sobre del paviment 3073, la paret presentava un arrebossat; al nord era, en canvi, de pedra vista. Aquesta reforma va tenir lloc durant la segona meitat del segle XVII.

En l'àmbit que quedava tancat al nord, només es va localitzar el paviment 3052, que no va proporcionar materials per datar-lo de forma precisa, però sabem que en la fase següent, en obrir-se la trinxera 3037, aquest terra ja era amortitzat per dos nivells de reblliment (u.e. 3032, 3038).

Fins a aquell moment, les reformes efectuades només havien afectat l'interior de l'edifici. Després de la guerra de Successió, però, dins les obres generalitzades que van tenir lloc en el conjunt, hom va refer la façana meridional de la rectoria. Aquest nou mur abraçava des de R2 a R4, i a R3 aprofitava com a fonamentació l'antiga paret sud arrasada. Un cop enllestida la reforma, es va obrir una nova porta a la façana, la qual connectava amb l'escala 3196, que menava al pati 4. Com a conseqüència d'aquests canvis, el nivell de l'interior d'aquesta part de la casa rectoral va quedar més alt, ja que les estructures de l'etapa anterior hom les va tapar amb el reblliment 3054.

Seguidament, a la darrereria del segle XVIII, hom va eliminar els murs de compartimentació i es va establir la divisió

de R3 i R4 (u.e. 3016) que va perdurar fins a 1989. La trinxera del mur 3016, que separava les estances, va donar rajoles policromes que han permès la datació de la reforma. També es van construir en aquell moment les dues estructures de fonamentació al nord de la sala (u.e. 3033, 3050, fig. 81), que probablement eren el suport d'una de les premses que s'esmenten en la documentació referent a la rectoria. Segons aquesta hipòtesi, el fonamental annex, 3037, podria haver estat obert per col·locar-hi el contrapès de la premsa.

Durant el moment següent, es va abandonar la premsa i es va emplenar el clot amb el reblliment 3031. Seguidament, es devia col·locar un paviment del qual en resta la preparació (u.e. 3030). Aquest paviment, com ja hem apuntat, podria haver-se posat al llarg de les reformes de la rectoria documentades l'any 1831. En darrer lloc, a finals del segle XIX, es va posar l'enrajolat 3001.

Quant a les parets d'aquesta cambra tal com eren abans de començar les darreres obres de restauració, destacava la porta situada al nord del mur de ponent, més alta que no pas la del costat. Al nostre parer, aquest accés més alt correspon a les reformes de 1831, en què suposem que també es va modificar l'alçària dels forjats del primer pis en tots els cossos de la rectoria (R1-R4). Podem suposar, doncs, que la porta nord va ser oberta durant les mateixes obres o posteriorment.

L'àmbit R2 (fig. 70-71, 81-82)

Desenvolupament dels treballs i interpretació

En aquest espai només s'excavà el terç meridional. El paviment 3001 no va ser trobat *in situ*, ja que, a causa del seu mal estat, l'equip de paletes de l'escola taller del castell el va reemplaçar, el 1989. Així doncs, es va extreure l'enrajolat nou 3081 i la preparació 3082 i es prosseguí a excavar el reblliment de morter i totxos 3083. Vista la duresa que el caracteritzava, es va decidir reduir l'àrea d'excavació a una franja d'1 metre d'amplada transversal a l'eix de la sala. En aquesta franja es va eliminar tot el reblliment fins a arribar a la volta del pis inferior (fig. 70-71). Aquest estrat, però, va resultar estèril.

L'excavació no va aportar dades concretes per a la datació de la volta esmentada, però la informació obtinguda a l'estança contigua indica que l'edificació de R2 data del segle XVII i que la volta original, substituïda el 1831 per una altra de maó de pla, es trobava a un nivell inferior al de la nova. També s'ha de relacionar amb les reformes d'aquesta darrera data el fet que el mur meridional de l'àmbit presenta un recreixement, fàcilment identificable perquè té un gruix força inferior al de la resta de la paret. Sens dubte, correspon al sobrealçament de l'edifici i a la col·locació de la nova coberta de maó.

L'àmbit R5

En aquest cos només es va obrir una cala a la volta. Tal com s'havia fet a R2, es va excavar el reblliment de l'extra-dós per poder precisar-ne la datació. El sondeig es va plan-tejar en forma de trinxera transversal d'1,20 metres d'amplada, entre els murs 3086 i 3087.

En primer lloc, es va treure l'enrajolat a trencajunts 3088 i la seva preparació 3089, col·locats durant la reforma de M. Girona, que cobrien una successió de paviments i preparacions de morter situats sobre les parts central i sud de la sala. A la base, s'hi va documentar un reblliment de morter, pedra i totxo de gran duresa (u.e. 3094), que descansava directament sobre la volta. El reblliment contenia ceràmica blava catalana de l'arracada i d'influència francesa, tipus propis de la segona meitat del segle XVIII.

La recerca portada a terme a P4 ha demostrat que el cos R5 va ser alçat en un moment anterior a la data que indica la ceràmica trobada a la volta. La fundació s'hauria de situar en la segona o tercera dècada del segle XVIII, moment en què es van introduir nombrosos canvis en la recoria. Pel que fa als materials esmentats, demostren que en la segona meitat del mateix segle es va refer la volta, o bé es va canviar el reblliment que en cobria l'extradós.

El pati P4 (fig. 67, 72, 83-90)

Desenvolupament dels treballs

L'excavació del recinte P4 va proporcionar dades interessants sobre la seva configuració des de l'època altmedieval fins als nostres dies. En començar els treballs, l'espai consistia en una terrassa pavimentada amb les mateixes rajoles a trencajunts que hi havia a R5 (u.e. 3088). La seva preparació (u.e. 3089) descansava sobre un nivell de runa força potent (u.e. 3108), el qual calia associar a les restes de l'enderrocament del pis superior de R5, suprimit amb motiu de les obres de 1910.

La runa cobria completament un pati a cel obert, situat aproximadament a 1,20 metres per sota del paviment de la terrassa i del sòl de les habitacions situades a tramuntana (u.e. 3001). A l'angle nord-est del pati es van descobrir una escala (u.e. 3121, fig. 67) que menava a la porta de la façana meridional de R3 i, a la cantonada oposada, un segon tram d'escala (u.e. 3105) que havia permès l'accés al desaparegut pis superior de R5 (fig. 255). D'aquesta manera, la situació de la segona escala indicava la presència de la planta pis i alhora el lloc on hi havia la porta, a tocar de la paret de llevant de la sagristia.

Al peu de l'escala 3105, es va trobar un replà enllosat (u.e. 3119), que enllaçava amb una tercera escala que menava al pati P6, situat en una cota més baixa (fig. 255). La resta del pati P4 era coberta per un enrajolat (u.e. 3109) de factura molt rudimentària i amb una preparació de morter molt feble (u.e. 3111), en què s'hi documentaren alguns fragments de pisa.

En buidar la runa que cobria el paviment que acabem de descriure, es va descobrir la continuació de la canalització 3048/3027 (fig. 90), que travessava P4 diagonalment en direcció a P6, amb un considerable pendent cap al sud. D'altra banda, es va localitzar la canalització de teules 3008 (fig. 72), ja documentada a R4, que en el tram de P4 era protegida per una estructura d'obra de secció rectangular (u.e. 3110, fig. 72, 88), adossada a la paret de llevant de la sagristia, la qual s'estenia des de la façana sud de R4 (u.e. 3020) fins al mur nord de R5 (u.e. 3104).

L'escala d'accés a R3 (fig. 67), contemporània del paviment 3109, era configurada de la manera següent: davant de la porta de R3 hi havia un replà enrajolat (u.e. 3188), a

continuació cinc graons (u.e. 3190), fets de maons grans, d'uns 8 cm de gruix, força malmesos, i seguidament dos graons (u.e. 3121) constituïts per blocs de calcària o de marès ben escairats que enllaçaven amb el paviment del pati. L'estructura descansava sobre un reblliment format per blocs de pedra, materials constructius i morter disgregat (u.e. 3191). A ponent, era delimitada per un muret de poca alçària (u.e. 3122) i a llevant es trobava adossada a l'envà de separació entre P4 i P6 (u.e. 3251).

Després d'extreure el paviment 3109, es va excavar el reblliment 3112, una capa d'anivellament posada en bastir-se l'escala de R5 i col·locar-se els paviments 3109 i 3119, que hi recolzaven. Va proporcionar materials datables de cap al tercer quart del segle XIX, com són fragments de ceràmica *Pickman* o pisa, i una moneda marroquina encunyada entre 1859 i 1873.

Sota l'estrat 3112, i corresponent a la mateixa fase, hi havia una canalització (u.e. 3114) feta de teules amb una coberta de totxo unit amb morter, que creuava el pati en direcció nord-sud i es prolongava sota l'escala 3105. La trinxera d'aquesta canalització (u.e. 3147) tallava l'estrat inferior.

Un cop excavat el reblliment 3112, va quedar a la vista un sòl de terra compactada (u.e. 3115) que s'estenia per tot el pati. A continuació, es van desmuntar l'escala de R3, i a sota se'n va trobar una altra de més antiga (u.e. 3195), bastida amb carreus de marès, la qual havia funcionat amb el sòl 3115, que, segons les ceràmiques que s'hi van trobar, datava del segon o tercer decenni del segle XVIII. El desmuntatge d'aquesta nova escala va permetre de comprovar que recolzava en un reblliment de terra sorrenca (u.e. 3196), el qual va donar un ardit de l'arxiduc Carles, encunyat cap a 1709. Per sota d'aquesta estructura, va restar a la vista un mur mig arrasat (u.e. 3172, fig. 84) sobre el qual recolzava la façana sud de R3.

A partir d'aquest moment, l'excavació de P4 es va reduir a la meitat septentrional de la superfície del recinte. En aquest sector, per sota del reblliment 3115, va aparèixer un sòl de terra batuda (u.e. 3174) i, al nord-oest, una escala (u.e. 3173) feta de materials diversos i morter de calç, versemblant contemporània del dit paviment. L'estrat 3174 contenia ceràmica blava catalana de començaments del segle XVII.

El nivell següent era un estrat de potència considerable (u.e. 3250) que emplenava un rebaix a migdia de la façana de R3 i R4. Entre altres materials, va donar ceràmica blava de Barcelona dels inicis del segle XVI. Aquestes terres cobrien una capa d'argiles plàstiques i compactes de color rogenc (u.e. 3269) que s'ha trobat a sobre de la roca pràcticament en totes les cales obertes. En aquest sector va proporcionar alguns materials antics, del segle II o III dC, i s'hi podia observar una rasa excavada d'uns 20 cm a 30 cm d'amplada i 10 cm de profunditat (u.e. 3255) que partia del mur 3172 cap al sud amb una mica de pendent. Probablement, hi havia estat encaixada una canal de desguàs procedent del cos delimitat per aquest mur.

En el sector oest de la sala, sota la unitat 3250, es van trobar unes argiles (u.e. 3274) diferents de l'estrat 3269. Aquest nivell, pels materials que contenia, els quals poden remuntar-se al segle XIV, s'ha de relacionar amb la fase de fundació del mur 3172, situat a la base de la façana de R3. Tot seguit, s'hi va localitzar un conjunt de tombes. La més profunda era antropomorfa, tallada a la roca, orientada d'est

a oest, tapada amb lloses de calcària no treballades (u.e. 3285, fig. 83), i romaní intacta. Se'n documentaren dues més, conservades parcialment: una (u.e. 3275), amb la mateixa orientació que l'anterior, havia estat afectada per la construcció del revestiment d'obra de la canalització 3008 (fig. 257), i dins l'altra (u.e. 3270) només hi havia part de les extremitats inferiors de l'inhumat, ja que la resta va desaparèixer en bastir el mur sud de R4. Aquesta darrera estava orientada en sentit nord-est/sud-oest (fig. 84). A més d'aquestes sepultures, es van trobar nombroses restes òssies sense connexió anatòmica, disperses en tota la capa.

Sobre el mateix estrat tallat per les tombes, es va localitzar un mur format per una sola filada de pedres mitjanes posades planes i una llosa gran clavada verticalment, amb la cara sud arrebossada (u.e. 3317). Estava orientat d'est a oest, tallat a ponent pel mur de la sagristia (u.e. 446) i a llevant per la trinxera esmentada (u.e. 3318), paral·lela a la façana de R3. Els rebliments que cobrien la roca (u.e. 3274, 3269), i també la tomba 3275 i el mur 3317, havien estat tallats en obrir-hi la trinxera 3318, la qual es va trobar repleta de l'estrat d'anivellament 3250, compost de gran quantitat de blocs grossos de calcària i terres sorrenques (fig. 256).

Interpretació

L'element més antic que s'ha documentat en aquesta àrea consisteix en un sediment argilós que apareix per sobre de la roca en pràcticament tots els sondeigs efectuats, i que inclou materials de l'època antiga. En aquest àmbit, l'estrat s'anomenava 3269 i contenia, entre altres ceràmiques, alguns fragments de *terra sigillata* clara A.

Els vestigis de la fase següent corresponen a la sagrera, que devia existir des del moment de la fundació del temple. Es tracta de tres tombes, dues de les quals consistien en fosses excavades en el sediment (u.e. 3270, 3275, fig. 84); la tercera (u.e. 3285, fig. 83), antropomorfa tallada en la roca, aprofitava parcialment una esclatxa natural i conservava una coberta feta de lloses no treballades. Totes tres eren orientades aproximadament d'est a oest, contenen un individu i estaven desproveïdes d'aixovar funerari. La tomba antropomorfa es pot datar del segle X, segons la tipologia, i s'hi pot aplicar un *terminus post quem* de l'any 966, data de la primera referència documental del temple.²⁷ Les altres dues eren tallades en un estrat de cap al segon terç del segle XIV (u.e. 3274). En aquesta mateixa data, hom va edificar el recinte adossat a la capçalera de l'església. Des de P4, es va poder observar la seva paret sud (u.e. 3172, fig. 84), de la qual restava una alçària màxima d'1,20 m. El mur, però, quedava interromput a l'altura de R3, de manera que l'enllaç que hi devia haver hagut entre aquest pany i l'absis havia desaparegut. A migdia, els estrats 3269 i 3274 havien estat afectats per un rebaix (u.e. 3318), que va accentuar el pendent del terreny natural, amb la intenció de formar un talús per millorar-ne les possibilitats defensives.

En l'etapa immediatament posterior, hom va emplenar el talús amb el rebliment 3250. Aquesta capa, la part superior de la qual es va utilitzar com a sòl de terra batuda, es pot

datar de començaments del segle XVI d'acord amb els materials que s'hi van trobar. A més, també va ser documentada al subsòl de la sagristia, en què era formada pels rebliments 1034 i 1036 i el sòl 1035.

A l'inici de la centúria següent, es va col·locar un nou terra (u.e. 3174) i es va bastir l'escala 3173 en el sector nord-oest de P4 (fig. 87). Posteriorment, cap al segon o tercer decenni del segle XVIII, es va dur a terme la construcció de la nova façana de R3 i R4, amb la qual cosa l'escala esmentada va restar anul·lada. També es va tornar a elevar el nivell del sòl mitjançant l'abocament de terres (u.e. 3115). Al mateix temps, es va col·locar una altra escala (u.e. 3195, fig. 88), adossada a la nova façana de R3, i es va alçar la paret que la limitava a llevant (u.e. 3251, amb la banquetta 3252). Aquest pany recolzava en la roca i feia de mur de contenció de terres, ja que en el recinte veí P6 el nivell del sòl era molt més baix. D'altra banda, la canalització 3008 que s'havia posat en l'espai R4 es va prolongar al llarg de P4, en què anava adossada a la paret de la sagristia i presentava un revestiment d'obra (u.e. 3110). En aquest mateix període, el recinte de la rectoria es va ampliar mitjançant la construcció del cos R5, i d'aquesta manera es va configurar el tancament actual del pati per la banda de migdia.

Un document de 1831 ens informa que s'havien arranjat diverses sales, com ara l'entrada, la cuina, el menjador, l'estable, el pastador i el forn, s'havien fet nous els sostres dels dos *quartos* de la sala (R2, R3), s'havien retocat la teulada i el conducte de la cisterna i s'havia col·locat un muntant través a la porta del barri, és a dir, la que comunica P6 amb la ronda 3.

La recerca arqueològica no ha permès de confirmar aquesta notícia. D'altra banda, amb aquestes obres, l'estat de l'edifici sembla que no va millorar prou, ja que, a través d'una carta escrita pel regent de la parròquia, sabem que cinquanta anys més tard, el 1886, la casa necessitava una reforma a gran escala: calia reparar sostres, parets i la terrassa, i canviar un gran nombre de portes i finestres.

Més tard, cap al tercer quart del segle XIX, es van portar a terme obres de condicionament del pati que afectaren el paviment i les escales (fig. 89). En el segon cas, se'n van construir una de nova, més àmplia, a sobre mateix de la vella (u.e. 3121). També es va fer una altra escala (u.e. 3105) a la cantonada sud-oest del pati, la qual pujava al pis de R5. El sòl de terra piconada 3115 va ser sobreelevat amb l'abocament del rebliment 3112, que incloïa ceràmiques de tipus *Pickman*, i a sobre s'hi va posar l'enrajolat 3109. En una franja paral·lela al mur de R5, el paviment 3109 va ser substituït per l'enllosat 3119, situat en una cota una mica inferior, el qual enllaçava l'escala esmentada amb la que baixava a P6.

Finalment, l'excavació de P4 va palesar que la distribució en forma de terrassa d'aquest espai i de P5, que encara hi era en començar l'excavació, data de la restauració realitzada a l'església i la rectoria, el 1910, a instàncies de M. Girona Vidal. Abans de la col·locació del paviment 3088 –que es va conservar fins al començament dels nostres treballs–, es va instal·lar la conducció 3027, que procedia de R4 i tenia sortida en direcció a P6, es va aixecar el mur de contenció de terres 3085 com a tancament del pati pel cantó de llevant, i es va colmatar tot l'interior amb la runa procedent de l'enderrocament del pis de R5 (u.e. 3108), fins a la cota del paviment 3001 de R2, R3 i R4.

27. Vegeu el capítol *Les fonts documentals*, al Llibre Segon.

4. La campanya de 2001

Albert López Mullor
Xavier Fierro Macià
Montserrat Sanz Borràs

Objectius i mètode

El mes de maig de 2001, el nostre Servei va iniciar una nova fase d'intervenció al castell de Castelldefels, que incloïa la realització d'una campanya d'excavacions arqueològiques, la documentació planimètrica dels paviments de la planta primera del castell²⁸ (fig. 258), la documentació fotogràfica de la decoració pictòrica de la sala noble,²⁹ la realització de cales als revestiments per documentar l'existència de pintures o grafitis als diferents espais de les plantes primera i segona de la construcció³⁰ i la redacció del *Projecte de consolidació estructural, substitució de forjats i cobertes del cos principal i restauració de la sala institucional i el pati del castell de Castelldefels*.³¹ Paral·lelament a les tasques d'excavació arqueològica, es van dur a terme obres de consolidació a la coberta de l'edifici, per tal d'evitar les filtracions de la teulada, i es van netejar alguns espais de runes superficials i de la vegetació que malmetia les façanes.

A la planta baixa, es va fer una excavació en extensió del pati del castell, ja que en aquest indret era previst col·locar-hi la grua de l'obra. També es va actuar a l'espai E5 i C2A, sectors que segons el projecte de restauració s'havien de veure afectats per la creació d'un accés que connectés el pati de ponent de l'església amb el castell. A més, es van fer dos talls estratigràfics a les voltes de la primera planta, corresponents a les ales de tramuntana i de migdia, per conèixer la morfologia dels sediments, ja que en un d'aquests sectors és previst d'instal·lar-hi un ascensor. A la primera planta, a les sales anomenades *de confiança* i *xinesa*, així com als lavabos situats dins la torre del costat de tramuntana (T 2), es van aixecar els paviments ceràmics col·locats per l'escola taller del castell cap al 1990, la qual cosa va permetre documentar-ne els anteriors, de cairons, en el cas de les dues primeres estances, que daten de 1734, i de llosetes hidràuliques en el sanitari, col·locat en el decurs de les reformes de 1897.

Els treballs es van perllongar fins al mes de juliol de 2001 i, una vegada acabada la campanya, es van tornar a colgar les cales obertes al pati amb grava, per tal de no debilitar la fonamentació de les parets, que com es veurà no és gaire sòlida al sector de tramuntana, la qual cosa ha produït al llarg del temps diversos esfondraments i esquerdes. Al bell mig del pati es va col·locar una estructura de formigó per subjectar la base de la grua d'obra. La resta de les cales realitzades a l'interior del castell romanen obertes a l'espera de continuar la recerca.

Durant la darrera setmana del mes d'octubre de 2001 es van fer dues cales a l'exterior del recinte emmurallat per possibilitar la feina del camió que havia d'instal·lar la torre grua a l'interior del pati. A causa de les grans dimensions de la maquinària que calia utilitzar, no era possible introduir-la per la porta del recinte emmurallat; per això es va haver de vorejar el perímetre fortificat. Com que el procés de situar-la i muntar-la afectava sediments arqueològics de l'exterior, es van fer dues cales als indrets on s'havien d'assentar els anivelladors del camió, fins arribar a la cota del camí i aconseguir, d'aquesta manera, una superfície plana i estable per assentar la plataforma del camió.

L'àmbit CA2-1 (fig. 119)

Situació i descripció

L'àmbit anomenat CA2-1 és una estança de planta rectangular de 9,4 metres de llargària per 4,5 metres d'amplària, situada a l'ala sud de la planta noble del castell, i que comunica amb la sala institucional mitjançant una porta, situada a la paret oest. A la paret de migdia hi ha un escalfapanxes encabit dins el perímetre de la torre T5, la qual era utilitzada com a sortida de fums. A banda i banda de la llar, les parets van ser reforçades per sengles murs de totxos col·locats a trencajunts, que no van ser arrebossats. A llevant de la torre s'obre un pas de dimensions reduïdes, que comunicava aquesta sala amb la coberta de l'església. Aquest accés va ser paredat en el decurs de les obres de restauració de l'església. A la paret oriental hi ha una altra porta, que dona a una caixa d'escala, la qual s'inicia al celler o magatzem de la planta baixa, i puja al segon pis, on eren situades les dependències i dormitoris del servei.

L'angle nord-oest de l'àmbit està ocupat per una altra caixa d'escala, que té l'origen en aquesta dependència. Està dividida en dos trams diferents. El primer, de traçat rectilini, està format per nou graons inscrits en un badalot rectangular, format per un envà de maons col·locats de cantell. El segon, de traçat circular, és a l'interior d'un cos quadrat de dues fulles de maons, també col·locats de cantell, i arriba fins a la terrassa del castell, comunicant a mig recorregut amb la segona planta. El sotaescala va ser utilitzat per col·locar-hi un armari encastat, sotsdividit en tres compartiments, dos d'accessibles des d'aquesta estança i un altre de comunicat amb l'escala. Al bell mig de la paret de tramuntana, i al davant de la porta que dona a la coberta de l'església, hi havia un altre armari, de 0,25 metres de fondària, rebaixat al gruix del mur.

A la paret de ponent s'obre l'única finestra d'aquesta estança. Es tracta d'una gran obertura rectangular, que dona al pati P2, a ponent de l'església, i que està situada al tram de paret que pertany a la torre. Aquest element presenta a l'exterior un traçat curvilini, mentre que per l'interior de l'estança és recte. El sostre està format per un forjat que recolza sobre bigues de fusta, reforçat per dues pilastres situades al centre de les parets de migdia i tramuntana.

En el moment d'iniciar-hi els treballs, l'habitació estava emblanquinada, a excepció del mur de reforç de la torre, que era d'obra vista, i de la meitat oriental de la paret de tramuntana, que conservava, fins a una alçària d'uns 2 m, un enrajolat col·locat en el moment de les reformes de les

28. Aquesta tasca es va realitzar en col·laboració amb la becària d'arqueologia Montserrat Sanz i la becària d'arquitectura Mireia Barnadas.

29. Realitzada per Montserrat Baldomà Soto i Jovan Horvat. L'estudi d'aquestes pintures es pot veure en el Llibre Segon.

30. Novell, 2001.

31. Realitzat per José Luis Sanz Botey, arquitecte del Servei, i que actualment es troba en fase d'execució, sota la direcció general d'Antoni González, arquitecte cap.

darreries del segle XIX.³² Probablement, aquesta estança va ser condicionada aleshores com a cuina.

Desenvolupament dels treballs

En aquesta estança es va fer una rasa transversal d'1 metre d'amplària, traçada de sud a nord al bell mig de l'habitació. Amb aquesta actuació es volia conèixer la morfologia de la volta, sobre la qual recolza el paviment, i obtenir dades per poder establir la cronologia d'aquesta ala de l'edifici.

El paviment (u.e. 1) era format per rajols rectangulars de 28,5 cm per 14 cm per 1,8 cm, de color marró vermellós, col·locats a la mescla. La superfície es trobava molt desgastada. En diferents punts de l'estança es documentaven reparacions puntuals que només havien implicat la substitució d'alguna peça trencada o molt deteriorada. Aquestes reparacions van ser realitzades amb rajols del mateix tipus i col·locats amb la mateixa distribució, però la superfície menys erosionada i el diferent color, que en el cas de les peces més modernes era beix, palesava aquesta actuació. Ara bé, a tocar del primer graó de l'escala de ponent, s'hi va documentar una reparació d'uns 2,5 m² de superfície, feta amb rajols, que cal relacionar amb la construcció de l'escala. Una altra reparació se situava a tocar de la paret de migdia. En aquest cas, havia estat feta amb morter de ciment, sense la utilització de peces ceràmiques. Tenia una amplària de 0,5 metres i estava relacionada amb la construcció de la paret de reforç de la torre, a banda i banda de l'escalfapanxes.

El paviment 1 tenia com a preparació una capa d'argamassa de calç (u.e. 2) de consistència tova, però que el mantenia ben cohesionat. La potència era irregular i oscil·lava entre 1 cm i 3 cm segons dels sectors. Per sota hi havia una capa de regularització (u.e. 3), també molt prima, de textura sorrenca i de color ataronjat, que cobria el reblliment dels carcanyols (u.e. 4) i de l'extradós de la volta (u.e. 5). Aquest estrat era tou i poc compacte, format per runa –entre la qual cal destacar l'aparició de fragments d'argamassa i alguns enlluïts de color blanquinós–, pedres i sorra. També hi van aparèixer restes de fauna i alguns bocins de ceràmica.

La volta, rebaixada i feta amb rajols, té probablement dues fulles, la primera lligada amb guix i la segona amb argamassa de calç, encara que aquest extrem no es va comprovar. Sembla que l'extradós va ser reforçat mitjançant nervis, sobre els quals es van recolzar uns envanets bastits amb llosetes col·locades de pla.³³ L'intradós va ser emblanquinat, amb un arrebossat de calç que presenta diverses capes de pintura a sobre. Malgrat tot, aquest recobriments ha sofert algunes pèrdues de material, la qual cosa permet veure la disposició de les rajoles col·locades de pla a trencajunts.

Interpretació

La primera fase que s'ha pogut establir a través d'aquest sondeig correspon a la formació de la volta. El reblliment dels carcanyols ha proporcionat un conjunt de material escàs, però significatiu. L'aparició d'un fragment de plat de ceràmica catalana de *la ditada* proporciona un *terminus post quem* de 1620. A aquesta peça cal afegir dos fragments de ceràmica de reflex metàl·lic, decorats amb pinzell triple. L'associació d'ambdós tipus de produccions ens inclina a establir una datació centrada en els primers decennis del segle XVII, probablement entre 1610 i 1630, per a la col·locació del reblliment a sobre d'aquesta volta i per a la formació del paviment de l'estança.

Ara bé, les dimensions reduïdes del sondeig no permeten afirmar si ens trobem davant d'una reparació de la volta i de la substitució del paviment o bé si la data proporcionada pels materials coincideix amb la de construcció d'aquest cos de l'edifici. Amb tot, és simptomàtica l'aparició de fragments de revestiment de paret al reblliment dels carcanyols i, si tenim en compte que la torre de planta semicircular adossada a una de les cantonades d'aquest àmbit es va bastir l'any 1590, segons que sabem exactament a través de la documentació escrita, s'ha d'interpretar que, o bé les obres en aquest espai es van perllongar, o bé no gaire temps després de bastir-se la torre T5 es van fer modificacions en la distribució interna en aquesta ala del cos A del castell, bastit cap al 1550.

La següent fase documentada correspon a una reparació del paviment, al peu de l'escala de accés al segon pis, i la substitució d'alguna peça en diferents punts de l'estança. Aquestes reparacions es van realitzar amb rajoles ceràmiques del mateix tipus que les del sòl original, les quals presenten una diferent coloració i un menor desgast. Aquestes reparacions cal associar-les a la important transformació del castell que va tenir lloc cap al 1734. En aquell moment, es va bastir el cos B de l'edifici i es va fer la graonada per accedir a la sala principal del castell des del pati d'armes.

Probablement, va ser aleshores que es va dividir en dos trams l'escala helicoidal que s'inicia a la planta baixa del castell i que comunicava els diferents nivells de l'edifici, de tal manera que es va deixar un primer tram que permetia l'accés al pati de ponent de l'església des d'una porta situada ben a prop de l'entrada principal del castell, i un segon tram, que ascendia des de la primera planta a la resta de pisos de la banda de llevant. Amb aquestes transformacions, el tram inferior gairebé no va patir refecions d'importància, però per permetre l'accés al superior es va fer un nou tram d'escaleres, fins a enllaçar amb l'escala de cargol. La nova escala es va fer de traçat rectilini i es va aprofitar el sotaescala per col·locar-hi un armari. La reparació del paviment esmentada seria testimoni d'aquesta obra.

Durant les reformes de 1897 es va fer un altre armari, encastat al gruix de la paret de tramuntana i es va enrajolar parcialment el mur, fins a una alçària d'uns 2 m. Probablement, aquesta estança es feia servir de cuina del personal del castell, ja que, mitjançant l'escala esmentada situada en aquesta dependència, s'accedia als dormitoris del servei, que eren a la segona planta, mentre que la porta al mur de ponent comunicava amb altres àrees de treball, situades a la planta baixa. L'actuació més moderna que s'ha documentat a l'excavació correspon al reforç de la torre cantonera (T5), mitjançant la construcció de dues parets de totxo, que empeti-

32. Aquestes rajoles de 20 × 20 cm estan decorades amb una retícula, dins de la qual hi ha representacions vegetals esquemàtiques. Aquestes peces es localitzen en diversos indrets del castell, com ara els ampits de les finestres del segon pis de l'ala meridional, o a la finestra de l'àmbit T2. Aquest model de rajola va ser utilitzat també al palau Güell de Barcelona, bastit entre 1885 i 1888.

33. Si més no el límit de llevant de la trinxera feta dins d'aquesta estança va palesar l'existència d'un envà, la funció del qual podria haver estat el reforç de la volta.

teixen la comunicació entre la dependència CA2-1 i la torre. Per bastir aquestes parets, que s'inicien a la planta baixa i arriben al tercer pis, es va fer una rasa al paviment de 0,5 metres d'amplària, que va ser colgada amb morter de ciment, i les rajoles ceràmiques no van ser restituïdes. Aquesta actuació, que suposa un reforç estructural d'urgència realitzat com a conseqüència de les esquerdes que presentava el tram superior de la torre, va ser realitzat pels equips tècnics de l'Ajuntament de Castelldefels, amb posterioritat a l'adquisició de l'edifici, que va tenir lloc l'any 1988.

L'àmbit CA5-1 (fig. 120)

Situació i descripció

Aquesta dependència, situada al primer pis de l'ala de tramuntana del castell, fa 6,9 metres de llargària per 4,5 metres d'amplària i és de planta quasi rectangular, si bé la paret que la delimita a ponent està lleugerament esbiaixada, en relació als eixos bàsics del castell. Està configurada per murs de càrrega bastits amb carreus de gres, a excepció del de llevant, que és un envà de maons. Actualment, aquesta estança es configura com un ampli distribuïdor, al qual donen 5 portes, 2 de situades als extrems de la paret de migdia, que comuniquen amb el menjador principal. Al mur oriental hi ha una porta i un ampli finestral que s'obren al badalot de l'escala, que s'inicia a la planta baixa i condueix a les estances del primer pis. A l'extrem est del mur nord hi ha una finestra que dona a l'exterior del castell i, a l'extrem oest, una porta de petites dimensions accedeix a l'interior d'una torre cantonera (T2-1).

Aquest espai, compartimentat durant les reformes de 1897, es va enrajolar fins a mitja paret amb peces de 20 cm de costat de color groguenc i a la meitat oriental es va col·locar un lavabo amb rentamans i urinari. El paviment era format per llosetes hidràuliques de 20 cm de costat, de color gris, amb un motiu geomètric simple, format per una estrella de vuit puntes, de color negrós.

Al costat d'aquesta porta, però ja a la paret de ponent, hi ha una altra obertura de 50 cm d'amplada que també comunica amb l'interior de la mateixa torre. La porta presenta la particularitat de posseir una llinda de marès vermell decorada amb un arc conopial, cosa que la caracteritza com a accés original de la torre des de les dependències del cos A; l'altre accés es va obrir en època posterior. Aquest espai va ser reconvertit en un lavabo en època molt recent. Abans de la reforma, probablement hi havia una dependència amb el mateix ús però de dimensions més reduïdes, situada a la meitat de tramuntana, i un passadís de comunicació entre l'anomenada sala de esgrima i l'espai que ens ocupa.

El paviment era format per rajoles ceràmiques valencianes de 30 cm de costat, de color blanquinós, i recolzava directament a sobre d'un sòl hidràulic igual al de l'urinari citat anteriorment. A continuació hi ha un armari inscrit al gruix del mur, que té 40 cm de fons i que presenta la particularitat de tenir les parets laterals abotzinades. Aquesta aparença fa pensar que tal vegada es tracta d'una antiga porta, avui paredada, oberta en el moment de construcció del cos B, per comunicar-lo amb el cos A. En aquest supòsit, hi hauria una obertura d'1,20 metres d'amplària que donaria a la sala d'esgrima. Probablement, el tapiat d'aques-

ta porta es va produir amb motiu de les reformes de 1897, durant les quals es va compartimentar en quatre dependències una gran sala annexa a la sala noble del castell. El mateix destí va tenir l'altra porta que comunicava aquest gran espai amb el menjador, darrere de la qual es va situar una escala de dues vingudes que inutilitzava aquest accés, per la qual cosa l'obertura va ser anul·lada amb la col·locació d'un gran armari aparador.

L'estança CA5-1 conserva una sèrie de revestiments pictòrics que, per efectes de la humitat, presenten bufats i pèrdues. Aquests desperfectes han permès comprovar que hi existeix un mínim de tres capes de color. La més superficial és de color blanquinós i probablement va ser col·locada amb motiu de la utilització d'aquest edifici com a seu de l'escola taller de Castelldefels. Per sota s'identificava una capa de color blau cel, al darrere de la qual era visible una altra capa de color groguenc. Aquesta última s'hauria col·locat durant les reformes de 1897. L'existència d'aquests arrebossats dificulta l'anàlisi dels paraments, per la qual cosa algunes de les nostres interpretacions són provisionals, a l'espera de poder-les contrastar amb les relacions físiques dels diferents elements analitzats, actualment emmascarats per diverses capes d'enlluïts.

Desenvolupament dels treballs

En aquesta estança també es va fer una rasa transversal de 0,90 metres d'amplària, traçada de sud a nord. Aquesta trinxera es va situar a tocar de la paret de ponent. Amb aquesta actuació es volia conèixer la morfologia de la volta i, si era possible, obtenir dades sobre les tres portes afectades parcialment per la intervenció.

El paviment (u.e. 51) era format per rajoles de color beix, lleugerament marbrejades, fet amb peces vuitavades de 33 cm de costat, combinades amb cairons de 7 cm de color marró fosc, col·locats a les cantonades. Tenia com a preparació una capa de ciment cola de 0,5 cm de gruix (u.e. 52), que recolzava sobre una solera de ciment pòrtland de prop d'1 cm que regularitzava la superfície (u.e. 53). La col·locació d'aquest paviment va ser feta per l'escola taller durant els anys 90 del segle XX i, aleshores, es va desmuntar el paviment original de l'estança, que probablement era format per rajols. D'aquest sòl romanien *in situ* la preparació, formada per una capa d'argamassa de calç d'entre 2 i 4 cm de potència, molt flonja i rica en sorra (u.e. 54). Aquesta capa cobria el reblliment dels carcanyols de la volta, fet de terra molt sorrenca i lleugera, barrejada amb calç (u.e. 55). Era de consistència tova i polsosa, i de color marró grisós. Les característiques d'aquest sediment són diferents a les de l'estrat que rebleix els carcanyols de la volta excavada a l'estança C2A.1 (u.e. 4). Aquesta capa cobria la volta lleugerament rebaixada (u.e. 59), formada per un doblat de rajoles lligades probablement amb una barreja d'argamasses de calç, a la capa superior, i de guix a l'inferior. S'adossava als murs 56, 57 i 58, bastits amb carreus, que presenten una amplària major que la de les parets de la dependència.

Interpretació

Tot i que les conclusions que es van poder extreure d'aquesta seqüència són molt parcials, a causa de les petites

dimensions de la sala, aquesta ha permès datar la construcció de la volta, sobre la qual recolzava el paviment de l'àmbit CA5-1. L'aparició de ceràmica blava de Barcelona al reblliment dels carcanyols associa la seva construcció a la data de 1550, coneguda a través de la documentació escrita. Aquest reblliment, doncs, proporciona una datació anterior a la de la construcció de la volta de l'àmbit C2A-1, que va aportar un conjunt del segon o tercer decenni del segle XVII.

El fet que no s'hagi documentat cap mena de reparació en aquesta preparació permet suposar que en aquest indret es conservava el paviment original de l'estança. Malauradament, el cim d'aquesta capa es trobava molt erosionat i no es van poder documentar les empremtes de les peces que l'havien format i conèixer-ne la tipologia. Tot sembla indicar que amb les obres de 1897 es van conservar a la planta noble del castell la majoria de sòls existents, a excepció del recinte de la torre T2-1, en la qual es va substituir el paviment per un enrajolat hidràulic, i de les reparacions dutes a terme per substituir les peces més deteriorades, o associades amb les noves compartimentacions que es van realitzar.

El paviment, format per rajoles envernissades, va ser col·locat per l'escola taller. Amb la formació d'aquest terra es va arrencar el paviment original de l'estança, del qual només coneixem la preparació formada per una capa d'argamassa de calç.

El sector E5 (fig. 121)

Situació i descripció

Aquesta zona està situada a la planta baixa de l'ala de migdia del castell i comprèn la torre cantonera de planta semicircular a la base, un badalot d'escalas de planta gairebé quadrada de prop d'1,50 metres de costat i una dependència de planta rectangular, de 8,85 metres de llargària per 4,2 metres d'amplària (CA2), situada a sota de l'àmbit CA2-1. Aquesta dependència limita, a tramuntana, amb el pati del castell i amb el sotaescala de la graonada que accedeix a la sala noble; a ponent, amb un celler i amb l'escala que accedeix a les plantes superiors; a migdia, hi ha una de les façanes exteriors del castell que donen als patis nord i oest de l'església; i a llevant, limita amb el pati oest de l'església. L'angle sud-est és solidari de la torre circular (T5), amb la qual forma un espai unitari.

S'accedeix a aquest àmbit a través d'una porta rematada per un arc carpanell format per peces de pedra calcària, que dóna al pati d'armes del castell. No es tracta de la porta original, que se situava més cap a llevant i era coronada per un arc de mig punt format per dovelles de pedra sorrenca de color vermell. La forma d'aquesta porta la coneixem parcialment, per la part que dóna al pati, gràcies a la pèrdua fortuïta d'una part de l'arrebossat actual de la paret, que la deixa entreveure.

Als peus de la torre s'obre un passadís de 3,65 metres de llargària i 0,90 metres d'amplària, a l'interior del qual hi havia una escala de traçat rectilini, que enllaçava amb una altra de cargol. Aquesta comunicació connecta el pati situat a ponent de l'església amb la primera planta del castell; concretament, surt al replà de la graonada, situat davant de la porta de la sala noble. A més, hi havia una porta inter-

mèdia, que es trobava tapiada en el moment d'iniciar les nostres recerques, que donava a l'àmbit C2A.

El traçat del passadís (E5) reproduïx la curvatura externa de la torre i té una planta en forma de sector de cercle. Probablement, amb la construcció del cos B se'n va regularitzar el talús, amb l'adossament d'una nova paret, que és la que delimita a llevant aquest corredor. El reguiximent es va fer amb una maçoneria molt irregular i barroera, de pedres lligades amb argamassa de calç. Per a la construcció del passadís es va retallar el mur de llevant del castell, corresponent al cos A, i la paret de ponent, que forma part del cos B, es va obrar de nou. Aquest espai estava cobert amb una volta de rajols rebaixada. Tant les parets com el sostre estan molt deteriorats per efecte de l'erosió eòlica i de les humitats, i s'ha perdut gairebé del tot el revestiment, que era format per una capa d'argamassa de calç d'entre 1 cm i 3 cm de gruix. També moltes de les rajoles de la volta han perdut bona part de la massa i en alguns indrets és visible la capa superior del doblat. La porta que dóna al pati va ser tapiada, l'any 1996, en el decurs de la intervenció del nostre Servei a l'àrea de l'església, amb un muret de maons catalans.

Desenvolupament dels treballs (fig. 121-123)

El badalot de l'escala helicoidal estava delimitat a ponent pel mur 101 i a migdia pel 110. Es tractava de sengles envans formats per dues fulles de maons col·locats de cantell. Al bell mig de la paret 101 hi havia una porta d'1,72 m d'alçària i 0,72 m d'amplària, que tenia el llindar 93 cm per sobre del paviment actual de l'àmbit C2A, i per l'interior s'hi adossaven els graons de l'escala de cargol, sense formar cap mena de replà, per la qual cosa el marxapeu era escalonat. Encara es conservaven al muntant de tramuntana les frontisses de la porta, i al de migjorn, hi havia una fractura que es podia associar amb el pany. Aquest accés es va trobar tapiat amb un muret de maons de 29,5 cm 14,5 cm, 4,5 cm col·locats de pla. Aquest pany a l'interior de l'escala sobresortia de la paret i no presentava cap mena d'arrebossat.

El badalot estava emblanquinat per l'interior amb dues capes d'enlluït de color blanquinós, fetes amb guix, i per l'exterior amb tres capes, dues de guix, una de blanca i l'altra de color rosat, i als indrets on aquestes capes s'havien perdut s'hi va col·locar un revestiment de ciment portland. Exclusivament a l'exterior, per sobre d'aquestes capes hi havia una pel·lícula de pintura plàstica de color blanc que també es trobava a la resta de la dependència C2A.

El tram d'escala afectat per l'excavació va ser el situat entre l'accés del pati de ponent de l'església i la porta paredada que comunicava amb la dependència C2A. Estava format per 7 graons i l'inferior feia una mena de replà de 90 cm. No s'iniciava a tocar de la porta, sinó que entre la porta del pati i el primer graó hi havia un tram d'1,40 m, en el qual el terra era format per una capa d'argila piconada (u.e. 114). Les petges (u.e. 104) tenien 30 cm d'amplària i eren formades per maons de 30 cm, 14 cm 4 cm, col·locats de llarg i lligats amb ciment; les contrapetges tenien una alçària d'entre 22 cm i 25 cm i eren recobertes per una capa de morter de ciment.

Per sota d'aquestes petges, col·locades en època molt recent, tenint en compte el material de cohesió utilitzat, va

aparèixer l'escala original (u.e. 105). Era de rajols prims lligats amb gran abundor d'argamassa de calç. Les peces mesuraven 29,5 cm 14,5/15 cm 1,5/2 cm. A les petges, els rajols s'havien col·locat de llarg, i al gruix del graó, de llarg i de través. La contrapetja presentava un revestiment molt prim d'argamassa de calç que es trobava molt perdut. L'eix central de l'escala de cargol era helicoidal, amb un nucli de maons prims col·locats de costat i arrebossat amb una capa de guix, i estava resseguit per una motllura espiriforme acanalada.

El pendent de l'escala era format per un rebliment de pedres irregulars de mida mitjana i gran lligades amb una gran abundor d'argamassa de calç molt consistent (u.e. 106). Al primer tram, de traçat rectilini, aquest rebliment recolzava directament sobre la roca natural, que havia estat parcialment retallada per la torre, però en arribar a l'escala de cargol aquest estrat formava una mena de volta molt irregular, que deixava un sotaescala buit i inaccessible.

Durant els treballs de recerca es van desmuntar els graons corresponents a la part rectilínia de l'escala i es va excavar parcialment el rebliment situat a sota. A la part circular de l'escala només es va fer un sondeig a les petges dels graons fins a arribar al traçat primigeni.

Interpretació

Les unitats estratigràfiques exhumades, que com hem vist estaven relacionades amb el procés constructiu de les estructures documentades i no abraçaven sediments acumulats per l'ús, no van proporcionar materials arqueològics que permetin establir la datació absoluta de les fases documentades, per la qual cosa la interpretació recolza exclusivament en la posició física dels diferents elements i en les característiques dels materials utilitzats en la construcció. Tot i això, s'han pogut establir tres fases.

La primera fase consisteix en la formació de l'escala, solidària de la construcció del cos B del castell, cap a 1734. Aquesta permetia l'accés a la façana principal de l'església des de la primera planta del castell; a més, com hem vist, hi havia una porta intermèdia, que comunicava amb una dependència secundària de la planta baixa del castell. Per bastir aquest element es va retallar el talús que presenta a la base la torre T5, aixecada el 1590, i es va formar un passadís a la planta baixa de l'obra nova, espai que va ser cobert amb una volta rebaixada feta amb rajols. Aquesta escala estava formada per dos trams diferenciats però solidaris. El primer, inscrit a l'interior d'un passadís de planta curvilínia, condicionat per la presència de la torre circular al seu costat, i el segon, de traçat helicoidal, col·locat dins d'un badalot quadrat.

La segona fase es relaciona amb les reformes fetes el 1897; tenint en compte que en aquest any es van utilitzar maons lligats amb morter de calç i que no presentava cap mena d'enlluït per l'interior, sembla probable que la comunicació amb la planta baixa fos paredada durant aquestes reformes. Cal dir que, per l'exterior, aquest paredat va ser recobert en època molt recent amb una capa de ciment.

La darrera fase documentada correspon al doblat de les petges originals de l'escala, mitjançant l'afegit d'una filada de maons col·locats de pla. El desmuntatge d'aquestes peces va permetre veure el mal estat de conservació dels graons anteriors, que havien estat formats amb maons de

bona qualitat però prims, molts dels quals es trobaven fragmentats o perduts. Aquesta reforma, probablement, va ser realitzada per l'escola taller que va tenir la seu al castell durant la dècada dels 90 del segle XX. La darrera intervenció anterior a la recerca va ser el paredat de la porta que dona al pati de ponent de l'església, que data de 1996.

El pati P1 (fig. 124-128)

Situació i descripció

El pati principal del castell és un espai de planta gairebé quadrada de 12,5 m d'amplària i 12,1 m de llargària. Les diferents edificacions que conformen el recinte, s'articulen al voltant d'aquest espai a cel obert, a excepció del costat de ponent, on està tancat per un mur, que és continuació de les façanes exteriors de la construcció. Les parets interiors estan arrebossades de color vermellós i decorades amb un carreuat traçat en color blanquinós, la qual cosa dificulta el reconeixement de la fàbrica dels paraments, que només és visible als indrets on s'ha produït la pèrdua d'aquest acabat com a conseqüència de les humitats.

Aquesta decoració data de les reformes dutes a terme a les darreries del segle XIX, si bé s'inspirava en la documentada a certs indrets de les façanes de R3, R4 i la sagristia, que datava del segle XVII. Les parets de les ales est, sud i oest van ser bastides amb carreus de marès i les juntes més amples van ser emplenades amb material constructiu ceràmic, per regularitzar les filades. A la paret del costat oest es combinen els carreus de marès amb pedres calcàries irregulars, i en la seva formació es van utilitzar també maons prims i rajols amb major profusió que a la resta de les façanes. Aquesta paret va ser bastida el 1695, segons la data que apareix inscrita en la clau de l'arc de la porta d'entrada al pati, i va ser remuntada el 1897 amb una fàbrica de maons, dotada de merlets, amb un matacà que protegeix l'accés al recinte.

Cal afegir que a la façana de l'ala de tramuntana es documenten refeccions importants, realitzades amb fàbrica de maó. Aquestes obres es van dur a terme probablement a inicis del segle XIX, amb motiu de la reconversió d'aquest sector en premsa i celler, que van dotar la construcció defensiva dels elements i accessos necessaris per a la producció vitivinícola, la qual a partir d'aquell moment es va convertir en l'activitat principal desenvolupada al castell.

En cada ala del pati construïda hi ha dues portes que comuniquen amb les diferents dependències del castell. Al mur de migdia, un accés de grans dimensions dona pas a una dependència agropecuària, en la qual es conserva la base d'una premsa i dues escales, situades en els extrems que condueixen a la rectoria i a les plantes superiors del castell, respectivament. L'altra porta, oberta més cap al sud, comunica amb l'àmbit CA2 descrit més amunt. Al mur de ponent, un gran arc aixopluga la graonada principal que accedeix a la sala institucional o sala noble del castell i, al costat d'aquesta porta, n'hi ha una altra de dimensions més reduïdes que donava als estables. Al mur de tramuntana hi ha dues portes: l'occidental comunica amb una caixa d'escala, la sala de la premsa, el celler i altres dependències agrícoles situades a la planta baixa. L'oriental d'aquesta façana, situada en una cota enlairada, permet l'accés als cups.

Desenvolupament dels treballs

La primera tasca que es va fer al recinte del pati va ser el desmuntatge d'una sèrie de parterres que havien estat col·locats per l'escola taller, que estava instal·lada a la dependència CA2 fins a l'inici de la campanya d'excavacions de la qual és objecte aquesta memòria. La vegetació la completaven una acàcia plantada a tramuntana, que va ser talada perquè malmetia la façana de l'edifici i impossibilitava la col·locació de la grua de l'obra, i una palmera, situada a l'angle nord-oest, que encara roman al seu lloc, a l'espera del trasplantament.

A la meitat de migdia del pati es conservava una pavimentació formada majoritàriament per cairons de diferents tipus, fruit de diverses intervencions, mentre que a la meitat de tramuntana els paviments eren formats per la roca natural, argila o capes de morter de ciment col·locades per regularitzar-ne la superfície (u.e. 14, 67, 70). També, davant de les portes de ponent i tramuntana, hi havia sengles rampes de formigó per salvar el desnivell existent entre el pati i el marxapeu respectiu.

Aquest diferent grau d'erosió dels sòls, documentat ja en les fotografies conservades de les darreries del segle XIX, palesa les diferents activitats desenvolupades a les tres ales del castell. D'aquesta manera, als sectors dedicats a les activitats artesanals, o bé la pavimentació original (u.e. 9) va desaparèixer completament, com succeeix a la meitat de llevant, on estaven instal·lades les premses i els cups, o bé va ser substituïda per un altre sòl (u.e. 8), com es pot veure al quadrant de tramuntana de la meitat de llevant, que dona pas a la sala on està instal·lada una premsa de dimensions més reduïdes. Contràriament, en el sector més proper a la part residencial el paviment original es conserva amb algunes reparacions (u.e. 10).

Aquest paviment original (u.e. 9) era format per cairons de 14 cm de costat i entre 5 i 5,5 cm de gruix, caracteritzats pel color vermellós de l'argila i per presentar la superfície lleugerament bombada per efecte de l'erosió, i estava col·locat en diagonal amb relació als eixos del pati. Tenia com a preparació una capa d'argamassa de calç d'entre 3 i 5 cm de potència, d'escassa consistència. Per sota, va aparèixer l'estrat 19, una capa d'argila de color vermellós, d'entre 3 cm i 8 cm de potència, bastant compacta, col·locada en el moment de formar el paviment, per tal de regularitzar el terreny natural i generar un lleuger pendent cap a ponent.

A l'est, a partir del brancal 21, es va documentar la reparació 8, formada per cairons d'entre 13 cm i 13,4 cm de costat i 6 cm de gruix, de color marró groguenc, molt ben cuits i més durs que els que conformaven el paviment 9. Moltes de les peces es caracteritzaven per tenir dues impressions paral·leles realitzades amb el dit, que dividien els cairons en tres parts de la mateixa amplària, encara que d'altres eren totalment llises, però presentaven les mateixes característiques de color i duresa. A part d'aquests trets taxonòmics, el primer que cridava l'atenció era la disposició de les peces d'aquesta reparació, que havien estat ordenades seguint els eixos del pati. La superfície també presentava un pendent suau cap a llevant; ara bé, era més irregular que en el cas del paviment 9, probablement a causa del fet que en aquest cas la roca natural es trobava més fonda i la feble consistència dels reblliments sobre els quals s'assemblava n'havia provocat l'ondulat. A aquestes deforma-

cions també havien contribuït les arrels de les diferents plantes col·locades per l'escola taller.

Les peces ceràmiques estaven lligades amb argamassa de calç (u.e. 12), que recolzava sobre una preparació argilosa de color marronós (u.e. 13), amb la qual es va regularitzar la superfície de la roca i els desnivells dels estrats preexistents.

Al terç occidental es va documentar una reparació de planta triangular (u.e. 10), que havia estat realitzada amb maons de 4 cm de gruix, retallats de manera poc acurada, per donar-li una aparença similar a la resta de l'encaironat. En aquesta refecció no es va utilitzar cap peça sencera. Les peces van ser lligades amb una capa d'argamassa de calç (u.e. 17) de 10 cm de potència, que recolzava directament sobre la roca natural (u.e. 49).

Una altra reparació (u.e. 11) se situava a tocar del mur de migdia i coincidia amb la porta occidental d'aquesta façana. Aquesta reparació havia estat feta amb cairons del mateix tipus dels que conformen la reparació u.e. 8, situada en el quadrant sud-oest, però respectant la disposició diagonal del paviment original. La situació d'aquesta reparació és molt il·lustrativa i cal posar-la en relació amb el canvi d'emplaçament de la porta d'entrada a l'àmbit C2A, delimitada pels brancals 22 i 23.

Per sobre d'aquesta reparació i del paviment 9, recolzava l'estructura 16, adossada a la paret 15. Estava formada per 3 graons de pedra que conduïen a una plataforma superior d'1,60 m de llargària i 0,75 m d'amplària. Desconeixem el detall de la fàbrica d'aquest element, ja que l'enlluït, de color vermellós, que simula un parament de carreus, es conserva en bon estat. La seva funció era servir d'estrep per a la munta de les cavalleries.

Per sota de la preparació d'aquests paviments es va documentar una canalització (u.e. 42), traçada en direcció est-oest, que té l'origen a l'ala de migdia del pati, surt per sota del marxapeu de la porta delimitada pels brancals 22 i 23 i condueix cap a l'exterior del pati a través de la porta situada al mur de llevant. Versemblantment, aquesta estructura és la continuació de la canalització documentada en el sondeig CA2. Té 17 cm d'amplària i 14 cm d'alçària i està formada per una base de maons col·locats de pla i de través, sobre els quals recolzen les parets laterals, bastides amb una filada de maons col·locats de cantell. Estava encabida en una rasa, d'amplària irregular, tallada al terreny natural. La coberta era doble: la inferior, formada per una capa de maons també col·locats de través, i la superior, per pedres irregulars de mida gran lligades amb gran abundor d'argamassa de calç. El reblliment, que omplia l'interior d'aquesta estructura, era format per terra orgànica de color gris (u.e. 44), que tenia barrejats petits fragments de terrissa, ferro i os i que per les seves característiques sembla que es va formar amb l'ús de la canalització.

Enfront de la porta delimitada pels brancals 20 i 21, hi havia un registre amb parets de maons que delimitaven un forat de planta quadrada, de 17 cm de costat, que sobresortia 15 cm del cim de la canalització. Malauradament, la coberta d'aquest element no s'ha conservat, però de ben segur que estaria anivellada amb el paviment.

Sobre la roca natural situada al davant de la porta que comunica amb l'àmbit CA1, es va documentar una empremta d'argamassa de calç, en direcció est-oest, alineada amb els eixos del pati. Estava situada a l'interior d'una rasa discontinua d'entre 1 cm i 2 cm de fondària, a vegades poc

identificable per les irregularitats de la roca calcària. Tenia una amplària d'uns 30 cm i es difuminava en arribar al bell mig del pati. Cap a migdia, s'introduïa sota l'estança CA1, en un sector no excavat. L'amplària i la posició d'aquest element fan suposar que podria correspondre a les restes d'una canalització inutilitzada probablement en fer la conducció 42, traçada en direcció est-oest, encabida a l'interior d'una rasa profunda.

A ponent, a prop del mur 24, sota la preparació del paviment 8, es va documentar el cim d'un mur format per pedres calcàries irregulars lligades amb argila (u.e. 46). Aquesta paret estava bastida en un indret on el terreny natural presenta una depressió i formava una mena de mur de contenció. Només tenia una cara vista, orientada a l'est. Estava conservada, amb discontinuïtats, en un traçat d'1,30 m i presentava dues filades. S'hi adossava un rebliment format per argila vermellosa, molt compacta, amb gran abundor de pedres de mida petita i mitjana (u.e. 47). L'excavació d'aquesta capa va ser parcial, ja que les banquetes de fundació dels murs d'època baixmedieval i moderna hi recolzaven.

Per sota, es va documentar un altre estrat, aquesta vegada format per argila de color marronós (u.e. 48), que presentava restes de cendres al cim. La situació i la morfologia d'aquesta capa fan pensar que es tractava del paviment intern d'una estança de la qual només coneixem un dels límits, constituït per la u.e. 46.

L'excavació d'aquestes capes va permetre documentar parcialment les banquetes de fundació de les parets 15 i 24. La primera (u.e. 25) estava formada per pedres irregulars, gairebé arrencades amb la perpendicular de la paret. Tenia entre 1 i 2 filades, segons els indrets, i recolzava sobre rebliments d'època ibèrica. La segona (u.e. 26) era de traçat irregular. A migdia, sobresortia uns 8 cm de la vertical del mur, mentre que a tramuntana gairebé no es diferenciava de la resta del parament. Estava bastida amb carreus i també recolzava sobre rebliments d'època ibèrica.

A la meitat septentrional del pati no es conservava cap paviment original i el sòl era format per diferents capes situades a la mateixa cota. Hi havia reparacions de morter de ciment realitzades en època molt recent, estrats d'argila també de formació molt moderna i, fins i tot, la roca natural aflorava en diferents indrets. Per sota d'aquestes capes es van documentar una sèrie d'empremtes corresponents a canalitzacions o diferents xarxes de serveis. Al quadrant nord-occidental es van documentar dues rases. La primera (u.e. 32) tenia 5 cm d'amplària i 3 cm de fondària i tallava la roca natural. Havia estat realitzada amb un martell elèctric i, a l'interior, hi romania un cable de 380 V que havia subministrat l'energia a la maquinària de la fusteria de l'escola taller. Al costat, es va documentar l'empremta d'una canalització de desguàs (u.e. 33), traçada en direcció est-oest, de la qual es conservaven de manera molt escadussera alguns maons que havien format la base. El contacte d'aquesta estructura amb el mur de ponent del pati no va poder ser excavat, ja que era a sota d'un balcó que presentava, en el moment de l'excavació, greus problemes estàtics.

De l'ala de tramuntana del pati sortien tres canalitzacions. La situada més cap a ponent era de traçat molt irregular (u.e. 34). Tenia una amplària que oscil·lava entre els 5 cm i els 35 cm i la fondària aproximada era d'uns 5 cm.

Aquesta rasa enllaçava amb la u.e. 32, i també havia estat tallada per l'escola taller per col·locar-hi la instal·lació elèctrica. S'introduïa a l'interior de l'edifici per sota del marxa-peu de la porta i cap a tramuntana desapareixia en el punt on els rebliments permetien el pas d'aquesta conducció elèctrica.

A llevant d'aquesta rasa se'n va documentar una altra (u.e. 35), tallada a la roca natural. S'iniciava prop del brancal oriental de la porta d'accés a l'ala nord del castell i es dirigia cap a la porta d'entrada, descrivint una corba al bell mig del pati. L'amplària era d'entre 30 cm i 35 cm i la fondària assolida uns 30 cm. A l'interior es conservaven escassos vestigis d'una canalització, probablement semblant a la documentada a la meitat de migdia del pati (u.e. 42). Aquesta estructura de l'època moderna va ser desmuntada i substituïda per una canonada de plom de 5 cm de diàmetre durant les reformes dutes a terme l'any 1897. Estava reblerta per l'estrat 45, format per argila de color beix barrejada amb pedres i runa.

Una altra canalització tenia l'origen a la sala de la premsa (CA6) de l'ala de tramuntana del pati i conduïa cap a la porta d'entrada al castell. La caixa de la conducció estava encabida a l'interior d'una rasa i, atès el bon estat de conservació que presentava, no va ser excavada. Aquesta estructura conservava la totalitat de la coberta, formada per maons col·locats de través enrasats amb el cim de la roca natural. Entre el mur 24, que constitueix la façana de llevant del pati, hi havia 3 murets de 15 cm d'amplària, de finalitat desconeguda, formats per maons lligats amb argamassa de calç, col·locats a trencajunts. Aquestes parets eren equidistants i van ser escapçades en col·locar-hi a sobre, fa pocs anys, una zona enjardinada.

Interpretació

Les estructures més antigues corresponen a les restes d'una estança d'època ibèrica, situada a l'angle sud-est, de la qual només s'ha documentat una de les parets, conservada gràcies al fet que va ser bastida en una depressió del terreny natural i no va ser arrasada amb les obres dutes a terme a les èpoques medieval i moderna. L'estrat associat en aquesta construcció ha proporcionat un conjunt de ceràmiques datables de la segona meitat del segle III aC, entre les quals destaca un fragment de pàtera de la forma Lamboglia 26 del taller de Nikia, una forma Lamb. 27 del taller de les petites estampilles i diversos fragments del taller de Roses, entre els quals s'ha identificat un plat de la forma Lamb. 23.³⁴

La segona fase correspon a la construcció de les diferents ales que delimiten el pati a ponent, migdia i tramuntana. En dur a terme aquesta obra, es va retallar considerablement la roca natural, per tal d'anivellar el pati, la qual cosa va produir l'arrasament de les estructures ibèriques, romanes i altmedievales. Les parets d'aquell moment es van bastir directament sobre la roca natural en el sector de ponent del pati, mentre que a l'extrem de llevant van recolzar sobre estrats preexistents, ja que l'orografia del promontori presenta en aquest indret un fort pendent cap al sud.

Sobre la roca retallada es va col·locar una capa d'argila de color vermellós, que va servir de suport a un paviment

34. *Vid. infra*, VII.1.

de cairons col·locat en diagonal als eixos del pati. Aquesta preparació ha proporcionat un conjunt de material molt minso, en què destaca un petit fragment de fons de plat de ceràmica blava, decorat amb una fulla, probablement d'heura, que té la tija emmarcada per dos puntets. Aquesta decoració permet datar la peça entre 1570 i 1600 i proporciona el *terminus post quem* del paviment, el qual, a la llum d'aquesta troballa, podem suposar que va ser col·locat al final del procés de construcció del cos A del castell. Aquestes obres es van iniciar cap al 1550 i, per la documentació, sabem que l'any 1584 estaven enllestides.

En aquell moment també es va fer, per sota del paviment, una canalització de maons lligats amb argamassa, que tenia la coberta protegida per un rengle de pedres irregulars. Tal vegada, la canalització simètrica situada a la meitat de llevant del pati també es va col·locar durant aquesta fase, però, en haver estat substituïda a les darres del segle XIX per una canonada de plom i no conservar-se a sobre el paviment original, no ha proporcionat elements de datació fiables. L'excavació de l'extrem de llevant de l'interior de l'ala de tramuntana del castell podria aportar dades per datar-la, ja que en aquest indret se situa l'origen de la conducció, si bé aquesta zona va ser molt alterada en el segle XIX amb la col·locació d'unes premses de vi.

La tercera fase correspon a la formació del mur de tancament del pati pel costat oriental, com a conseqüència de la supressió de l'ala de llevant, tal com hem vist en el sondeig I (Ro2). Aquesta paret va ser bastida amb carreus de marès vermells reaprofitats de la construcció amortitzada, que fins i tot es van utilitzar també per bastir-ne els fonaments. Al bell mig del mur, es va col·locar una portada treballada amb pedra calcària, rematada per un arc de mig punt adovellat, a la clau del qual hi figura la data de 1695.

A la quarta fase corresponen una sèrie de reparacions del paviment de cairons, realitzades amb peces similars, però més gruixudes i de color beix marronós. Aquestes reparacions es localitzen a tocar de les portes de l'ala meridional i afecten també el quadrant nord-est del pati. L'anàlisi de les façanes, malgrat que conserven bona part de l'arrebossat, permet establir una diacronia entre les portes i les parets, ja que els brancals i les llindes de les entrades van ser lligats a la maçoneria de les parets mitjançant maons primos. La preparació del paviment ha proporcionat una sèrie de fragments de ceràmica blava catalana residual, entre els quals destaquen plats de Poblet i escudelles amb cercles concèntrics amb el motiu de la figueta, i són el fòssil director els plats de ceràmica vidriada melada decorada en groc, que proporcionen una cronologia de la primera meitat del segle XVIII.

Si considerem que aquestes reparacions del sòl s'han documentat majoritàriament a tocar dels brancals, que el traçat de l'escala d'accés a la planta pis del cos B va inutilitzar la porta original que permetia la comunicació entre el pati i la dependència CA2, situada a l'ala de migdia del castell, i que és palesa una unitat estilística de totes les portes del pati,³⁵ aquesta remodelació deu ser coetània de la construcció del cos B del castell, datada per la documentació de l'any 1734, la qual cosa s'adiu amb la cronologia que proporciona el registre arqueològic.

La reforma de 1897 va suposar la remunta de les façanes amb la col·locació de merlets; la porta d'entrada al pati va ser protegida per un matacà, i sobre el mur de tramuntana es va col·locar un pas de ronda. Algunes finestres que donen al pati van ser remodelades amb la col·locació de mainells, arcuacions neogòtiques i una balconada amb tribuna de pedra artificial. Les façanes van ser arrebossades i pintades amb una retícula que imita carreus. A la meitat de tramuntana, probablement aleshores ja havia desaparegut el paviment de cairons, potser pel fet que a l'interior d'aquesta ala de l'edifici s'havien instal·lat els cups i les premses de vi, cosa que havia malmès les peces ceràmiques sotmeses a un ús més intens. Un sector del paviment, situat al peu de la graonada principal, va ser refet amb maons retallats de manera mimètica als cairons, mentre que a la resta de les parts perdudes el terra va ser la roca natural o bé una capa d'argila piconada. Probablement, llavors es va col·locar l'estrep adossat al mur de migdia. També es va desmuntar la canalització situada a la meitat de tramuntana i es va encabir a la rasa un tub de plom.

La darrera fase correspon a la instal·lació, en el recinte del castell, de les dependències de l'escola taller entre 1988 i 2001. El pati es va convertir aleshores en lloc de pràctiques del mòdul de jardineria, que va col·locar algunes plantes a tocar de la paret de llevant. Es van formar dues rampes de ciment, l'una a tocar de la porta de l'ala de ponent, per a la instal·lació de les màquines del mòdul de fusteria, i l'altra a l'ala de tramuntana, per salvar el desnivell existent entre el marxapeu de la porta i el pati, on fins aleshores hi havia un graó de pedra exempt. També es van fer dues rases per a la conducció d'una línia elèctrica. Per últim, cal assenyalar que es van fer un seguit de petites reparacions al paviment del pati, amb clapes de ciment col·locades directament sobre l'argila, que en cap cas van formar una superfície homogènia ni regular.

Sondeig al paviment de la sala institucional (planta primera del cos B del castell)

Situació i descripció

Una altra intervenció, de mides molt reduïdes, va afectar el paviment de la sala institucional o sala noble del castell. Aquesta actuació tenia per objectiu determinar la cronologia d'una reparació que afectava el sòl d'aquest àmbit i que recorria tot el perímetre de l'estança. La reparació havia estat feta amb rajols de 30 cm per 15 cm disposats a la mescla. Les peces eren del mateix tipus que les que formaven el paviment de l'estança i havien estat col·locades amb la mateixa distribució, però presentaven com a criteri de distinció una coloració diferent i tenien la superfície menys erosionada. En aquest indret es va fer un sondeig de 30 cm 40 cm, situat a l'angle nord-oest de l'estança, a tocar de l'aresta d'un dels plafons de rajoles de mostra que decoren el paviment.

Desenvolupament dels treballs

En aquest indret, sota el paviment de rajols va aparèixer la preparació, realitzada amb argamassa de calç de consistència tova. Aquesta capa estava destinada a lligar les peces.

35. A excepció de la situada al mur de tramuntana, datada de 1695.

Per sota hi havia un estrat de regularització realitzat amb una argamassa molt pobra que tenia uns 10 cm de potència i que recolzava sobre una capa més compacta, probablement l'extradós de la volta, encara que aquest extrem no es va poder comprovar a causa de les reduïdes dimensions de la sala i del mal estat del medalló de rajoles de mostra, que requeria una consolidació per poder continuar-hi les recerques, ja que es trobava completament esmicolat.

Interpretació

Dins de la preparació van aparèixer dos fragments d'un plat de pisa blanca decorat amb dues bandes primes de color blau, que pertany a una producció característica de les darreries del segle XIX o de començaments del segle XX. Si tenim en compte la disposició d'aquesta reparació, adossada a les parets de la sala, la seva col·locació es pot associar a la instal·lació del banc de línies neogòtiques que recorria el perímetre del saló, per la qual cosa es pot datar de l'època de les reformes que van tenir lloc l'any 1897.

Desmuntatge dels paviments moderns de la sala xinesa, de la sala de confiança i de l'estança CB6-1

Situació i desenvolupament dels treballs

Durant aquesta campanya també es van desmuntar els paviments de rajoles situats a la sala xinesa, la de confiança i l'estança CB6-1. En el moment de començar els treballs, aquests àmbits compartien un paviment de color blanc grisós format per peces ceràmiques de 30 cm de costat, que havia estat col·locat durant el període d'estada de l'escola taller a la planta noble del castell (1988-1992). Aquest paviment s'havia lligat amb ciment cola a una solera d'entre 0,5 i 1 cm de gruix de ciment pòrtland.

Sota aquesta capa van aparèixer els paviments originals d'aquests àmbits. En els de migdia era format per cairons de 20 cm de costat col·locats de punta, on no es palesava cap mena de reparació, i es trobaven en molt bon estat de conservació, malgrat que va ser difícil d'extreure la solera de ciment, que hi estava fortament adherida.

A l'estança CB6-1, sota el paviment de rajoles de 30 cm de costat, hi havia un sòl de rajols de 30 cm per 15 cm col·locats a la mescla. En aquest àmbit es van documentar dos tipus de reparacions, realitzades també amb rajols de 30 cm x 15 cm. La primera ocupava gairebé la totalitat del terç meridional de l'estança, i estava feta amb peces senceres. En un sector, prop de la porta de comunicació d'aquest àmbit amb la sala de confiança, aquesta reparació s'adaptava a una altra, realitzada en part amb peces senceres i en part amb peces trencades, que permetien delimitar la planta i el perímetre d'un plafó que va existir en aquest lloc, fet probablement amb rajoles de mostra. Una altra reparació del mateix tipus es va documentar a tocar de la porta de comunicació amb la sala d'esgrima, i també coincideix amb el lloc teòric que devia ocupar un altre plafó decoratiu.

Cal assenyalar també que en aquestes tres sales, a la zona ocupada per les portes, hi havia un llinard de pedra calcària, al qual s'adossaven els diferents sòls documentats.

Sondeig a l'exterior del recinte, entre les torres T3 i T4 (fig. 129-130)

Situació i descripció

Com hem vist al començament, el conjunt del castell de Castelldefels es troba dins un recinte emmurallat, amb un perímetre de forma triangular, amb la porta d'ingrés al vèrtex de tramuntana. Una gran part d'aquest recinte es va bastir el 1897, però, a la banda de llevant, enllaça amb el mur perifèric del cos A del castell, aixecat cap al 1550, limitat per la torre T3, a tramuntana, i la torre T4, a migdia.

Aquestes dues defenses, actualment, estan escapçades i cobertes de vegetació, i a sobre de T3 hi ha els lavabos que s'utilitzen ara al recinte. Per tant, per observar les torres i el pany de paret que flanquegen s'ha d'accedir pel camí que voreja el perímetre fortificat del castell, al qual s'accedeix per diversos punts, ja sigui des del parc del Castell o per un camí que s'inicia a llevant de la porta principal del recinte.

La zona de la intervenció arqueològica, motivada pel procés d'instal·lació de la grua al pati d'armes, estava situada entre les torres T3 i T4, fora del recinte emmurallat, a ponent del nucli principal. Aquesta zona presenta terrasses artificials que modifiquen el vessant del turó.

Desenvolupament dels treballs

En l'indret descrit es van obrir dues cales perpendiculars al recinte fortificat i paral·leles a les torres. La primera (cala I) estava situada a 2,95 metres de T4 i s'adossava a la muralla. La segona (cala II) es va realitzar a 5,90 metres de T3 i no va arribar a tocar les estructures defensives, sinó que es va aturar a 2,10 metres de la muralla. Totes dues es van excavar fins al nivell del camí, sense esgotar la seqüència arqueològica.

Cala I

Tenia una amplària de 1,40 metres i una llargària de 3,80 metres, des del camí fins a la muralla, en direcció est-oest. S'hi van identificar dos nivells superficials, u.e. 1 i 2, el primer format bàsicament per humus, i el segon per una terra de color marronós. Ambdues capes van donar materials recents. Aquests estrats cobrien la capa 101, que presentava un fort pendent en direcció est-oest. Es tractava d'un estrat tou i blanquinós format per runa: teula, rajola, argamassa, etc. Dessota hi havia una bossada d'argila de tonalitat marronosa (u.e. 102), que no s'adossava a la muralla i que cobria l'estrat 104, format per una capa d'entre 3 cm i 4 cm de gruix de morter de calç. Es podria tractar d'un paviment, tot i que l'escassa extensió del sondeig va impedir comprovar que no fos més que una taca de calç, producte d'algun abocament. Per últim, s'hi va documentar un nivell d'argila vermella (u.e. 103) molt compacta, amb alguns fragments ceràmics i nòduls de calç, que cobria la banqueta de fonamentació de la muralla.

Cala II

Tenia una amplària d'1,75 metres i una llargària de 2,20 metres i no arribava a tocar la muralla. Sota l'estrat 1 va apa-

rèixer la capa 108, molt potent i formada per runa amb gran abundor de morter de calç i alguns fragments ceràmics. Aquest estrat presentava les mateixes característiques que la u.e. 101 de la cala I. Per sota s'hi va identificar la bossada 109, un estrat d'argila marronosa bastant compacta, que no apareix en tota la superfície excavada, a causa del desnivell del terreny. La seqüència continuava amb una capa de morter de calç d'entre 4 cm i 5 cm de gruix i de consistència dura (u.e. 110), que s'adaptava al pendent del terreny, i que podria tractar-se d'un paviment, assimilable a la unitat 104 de la cala I. Aquest sòl tenia com a preparació una capa d'argila marronosa amb nombrosos nòduls de calç i d'argila groguenca (u.e. 106). El darrer estrat localitzat va ser el 107, assimilable a la u.e. 103, format per argila vermella molt compactada.

Interpretació

Malgrat que la seqüència arqueològica apareguda estava condicionada pel fort desnivell que presenta aquest vessant del turó i havia estat tallada a l'est amb la construcció del camí que voreja el recinte emmurallat, les cales van permetre documentar dos horitzons cronològics diferenciats.

La primera fase correspon a la formació d'un paviment de calç (104), dividit en dos sectors: el més proper a la mu-

ralla presentava un fort pendent en direcció est-oest, per reforçar mitjançant un talús les defenses, i a continuació, el mateix sòl de calç es regularitzava i cobria una superfície horitzontal, tallada a ponent per la construcció del camí. A l'estrat 103, trobat per sota, va aparèixer ceràmica de reflex metàl·lic i blava de Barcelona decorada amb alàfies i amb fulles radials que proporcionen una datació del segle XVI. Tenint en compte que aquest sòl cobreix la banqueta de fonamentació de la muralla, es pot situar la seva formació a mitjan segle XVI, època en què es va bastir el cos A del castell.

Sobre aquest paviment es va trobar un potent estrat d'aportació format majoritàriament per materials constructius amortitzats i gran quantitat d'argamassa, que semblen abocats des de la ronda Ro2, en el moment d'alguna de les reformes dutes a terme al castell, potser la modificació del traçat del pati d'armes i la desaparició del cos de llevant, cap a 1695. Les deixalles de vaixel·la que acompanyaven aquests sediments permeten establir una cronologia per a la seva formació centrada en la segona meitat del segle XVII: un petit repertori de ceràmiques de reflex metàl·lic decorades amb *pinzell pinta*, amb la decoració molt perduda, que palesava l'ús prolongat de les peces, i alguns fragments de ceràmica blava catalana. Al capdamunt d'aquests estrats només s'havien sedimentat unes capes superficials de formació molt recent.

V. Datació dels estrats

Per horitzons cronològics

Establiment ibèric

Època ibèrica

46	Castell (estructura) - Campanya de 2001
2311	Castell (rebliment)
2415	Castell (rebliment)
2539	Castell (estructura)
2878	Castell (rebliment)

Segle III aC

47	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
48	Castell (paviment) - Campanya de 2001
104	Església (estructura)
108	Església (estructura)
112	Església (rebliment)
116	Església (rebliment)
117	Església (rebliment)
359	Església (rebliment)
371	Església (estructura)
374	Església (estructura)
404	Església (rebliment)
411	Església (estructura)
412	Església (estructura)
569	Església (estructura)
570	Església (estructura)
571	Església (estructura)
572	Església (rebliment)
574	Església (estructura)
582	Església (estructura)
787	Església (estructura)
789	Església (rebliment)
791	Església (estructura)
1041	Sagristia (estructura)

Segle II aC

114	Església (rebliment)
266	Església (rebliment)
287	Església (rebliment)
308	Església (estructura)
309	Església (estructura)
310	Església (estructura)

311	Església (estructura)
331	Església (rebliment)
357	Església (rebliment)
358	Església (rebliment)
744	Capella de la Salut (rebliment)
746	Capella de la Salut (rebliment)
747	Capella de la Salut (rebliment)
754	Capella de la Salut (rebliment)
1039	Sagristia (rebliment)
1042	Sagristia (rebliment)

Vil·la romana

Època romana

297	Església (rebliment)
4030	Castell (estructura)
4031	Castell (estructura)
4032	Castell (rebliment)

Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC

103	Església (rebliment)
106	Església (rebliment)
109	Església (rebliment)
110	Església (rebliment)
115	Església (rebliment)
313	Església (rebliment)
314	Església (rebliment)
315	Església (rebliment)
341	Església (rebliment)

Període altimperial (segles I-III dC)

745	Capella de la Salut (rebliment)
2551	Castell (rebliment)
2552	Castell (rebliment)
3266	Rectoria (rebliment)
3269	Rectoria (rebliment)
5009	Castell (rebliment)
5017	Castell (estructura)
25011	Castell (estructura)
25025	Castell (estructura)
25026	Castell (estructura)

Segle II dC

123	Església (rebliment)
124	Església (estructura)
338	Església (rebliment)
360	Església (rebliment)
361	Església (rebliment)
401	Església (rebliment)
407	Església (rebliment)
2812	Castell (estructura)
2807	Castell (rebliment)
2875	Castell (rebliment)
2880	Castell (estructura)
22036	Castell (estructura)
22037	Castell (rebliment)

Amortització de les estructures del segle II dC

22023	Castell (rebliment)
22032	Castell (rebliment)

Segle III dC

77	Església (rebliment)
101	Església (rebliment)
102	Església (rebliment)
105	Església (rebliment)
118	Església (rebliment)
119	Església (rebliment)
121	Església (rebliment)
122	Església (rebliment)
125	Església (rebliment)
318	Església (estructura)
330	Església (estructura)
332	Església (estructura)
334	Església (estructura)
335	Església (rebliment)
337	Església (rebliment)
345	Església (rebliment)
348	Església (rebliment)
349	Església (rebliment)
351	Església (estructura)
354	Església (rebliment)
355	Església (estructura)
369	Església (rebliment)
370	Església (rebliment)
382	Església (rebliment)
391	Església (rebliment)
403	Església (rebliment)
406	Església (rebliment)
410	Església (rebliment)
592	Església (estructura)
593	Església (estructura)
734	Capella de la Salut (estructura)
736	Capella de la Salut (rebliment)
743	Capella de la Salut (rebliment)
753	Capella de la Salut (rebliment)
756	Església (rebliment)
2874	Castell (rebliment)
2876	Castell (rebliment)

Amortització de les estructures del segle III dC

100	Església (rebliment)
303	Església (rebliment)
317	Església (rebliment)
329	Església (rebliment)
333	Església (rebliment)
336	Església (rebliment)
350	Església (rebliment)
352	Església (rebliment)
386	Església (rebliment)
390	Església (rebliment)
722	Capella de la Salut (rebliment)
725	Capella de la Salut (rebliment)
727	Capella de la Salut (rebliment)
729	Capella de la Salut (rebliment)
730	Capella de la Salut (rebliment)
735	Capella de la Salut (rebliment)
737	Capella de la Salut (rebliment)
738	Capella de la Salut (rebliment)
739	Capella de la Salut (rebliment)
740	Capella de la Salut (rebliment)
741	Capella de la Salut (rebliment)
742	Capella de la Salut (rebliment)
751	Capella de la Salut (rebliment)
752	Capella de la Salut (rebliment)
755	Capella de la Salut (rebliment)

Època antiga o altmedieval (terminus post quem segle III dC - terminus ante quem segle X)

163	Església (estructura)
171	Església (estructura)
305	Església (estructura)
307	Església (rebliment)
320	Església (rebliment)
321	Església (rebliment)
323	Església (estructura)
324	Església (rebliment)
325	Església (rebliment)
326	Església (estructura)
346	Església (estructura)
402	Església (estructura)
728	Capella de la Salut (rebliment)
2813	Castell (rebliment antic amb contaminacions)

Castrum Felix i església de Santa Maria (segles X-XIII)

Època medieval

158	Església (rebliment)
731	Capella de la Salut (rebliment)
749	Capella de la Salut (rebliment)

Segle X

94	Església (rebliment)
195	Església (estructura)
196	Església (rebliment)

207	Església (rebliment)
212	Església (estructura)
274	Església (estructura)
275	Església (estructura)
290	Església (estructura)
298	Església (rebliment)
299	Església (rebliment)
300	Església (rebliment)
301	Església (rebliment)
302	Església (rebliment)
316	Església (rebliment)
405	Església (estructura)
416	Església (rebliment)
464	Sagristia (estructura)
594	Església (estructura)
595	Església (rebliment)
609	Església (estructura)
782	Església (rebliment)
786	Església (estructura)
787	Església (estructura)
3285	Rectoria (estructura) (<i>terminus post quem</i> 966)
3320	Rectoria (estructura)

Segle X o XI

714	Capella de la Salut (estructura)
750	Capella de la Salut (estructura)

Inicis segle XII (1100-1106)

4	Església (estructura)
113	Església (rebliment)
193	Església (rebliment)
194	Església (estructura)
197	Església (rebliment)
213	Església (rebliment)
217	Església (estructura)
219	Església (rebliment)
270	Església (paviment)
271	Església (rebliment)
280	Església (rebliment)
281	Església (rebliment)
282	Església (estructura)
284	Església (estructura)
285	Església (rebliment)
322	Església (rebliment)
327	Església (estructura)
340	Església (estructura)
342	Església (estructura)
343	Església (estructura)
364	Església (estructura)
365	Església (rebliment)
372	Església (estructura)
373	Església (rebliment)
381	Església (rebliment)
389	Església (rebliment)
392	Església (estructura)
433	Teulada de l'església (estructura)
436	Teulada de l'església (rebliment)
437	Teulada de l'església (rebliment)
472	Teulada de l'església (estructura)

485	Teulada de l'església (estructura)
488	Teulada de l'església (estructura)
512	Teulada de l'església (estructura)
513	Teulada de l'església (estructura)
526	Teulada de l'església (estructura)
603	Església (estructura)
605	Església (estructura)
612	Església (estructura)
779	Església (estructura)

Segle XII

474	Sagristia (estructura)
707	Capella de la Salut (rebliment)
708	Capella de la Salut (estructura)
716	Capella de la Salut (estructura)
718	Capella de la Salut (estructura)
720	Capella de la Salut (estructura)
22028	Castell (estructura)

Segles XIII-XV

75	Església (estructura)
78	Església (estructura)
81	Església (rebliment)
82	Església (estructura)
88	Església (estructura)

Els antecedents de la fortalesa actual (segles XIV-XV)**Segle XIV**

455	Teulada de l'església (estructura)
461	Teulada de la sagristia (rebliment)
462	Teulada de la sagristia (rebliment)
514	Teulada de l'església (estructura)
719	Capella de la Salut (rebliment)
4023	Castell (estructura)

Segon quart del segle XIV

211	Església (rebliment)
214	Església (rebliment)
328	Església (rebliment)
409	Església (rebliment)

Terminus ante quem segon terç del segle XIV

3311	Rectoria (rebliment)
3314	Rectoria (rebliment)
3315	Rectoria (rebliment)

Segon terç del segle XIV (1330-1360)

451	Teulada de l'església (estructura)
509	Teulada de l'església (estructura)

510 Teulada de l'església (estructura)
 1038 Sagristia (rebliment)
 3069 Rectoria (estructura)
 3070 Rectoria (estructura)
 3172 Rectoria (estructura)
 3274 Rectoria (rebliment)
 3278 Rectoria (rebliment)
 3279 Rectoria (rebliment)
 3308 Rectoria (estructura)
 3309 Rectoria (rebliment)
 3312 Rectoria (rebliment)
 5003 Castell (estructura)
 5010 Castell (estructura)
 5011 Castell (rebliment)
 22034 Castell (estructura)

Finals del segle XIV (terminus post quem segon terç del segle XIV)

692 Capella de la Salut (estructura)
 694 Capella de la Salut (estructura)
 706 Capella de la Salut (rebliment)
 709 Capella de la Salut (rebliment)
 710 Capella de la Salut (estructura)
 711 Capella de la Salut (rebliment)
 3270 Rectoria (estructura)
 3275 Rectoria (estructura)
 3276 Rectoria (rebliment)

Segle XV

84 Església (estructura)
 85 Església (rebliment)
 86 Església (estructura)
 87 Església (rebliment)
 90 Església (estructura)
 91 Església (rebliment)
 434 Teulada de l'església (estructura)
 435 Teulada de l'església (rebliment)

Segon quart del segle XV

198 Església (estructura)
 199 Església (estructura)
 200 Església (rebliment)
 201 Església (rebliment)
 202 Església (estructura)
 203 Església (rebliment)
 204 Església (rebliment)
 205 Església (rebliment)
 2871 Castell (rebliment)
 21065 Castell (rebliment) - fundació de la cisterna Ro2, que data del 1439, segons la documentació

Finals del segle XV

3237 Rectoria (rebliment)
 3238 Rectoria (rebliment)
 3239 Rectoria (rebliment)

3240 Rectoria (rebliment)
 3254 Rectoria (rebliment)
 3256 Rectoria (rebliment)
 3280 Rectoria (rebliment)

Època medieval o moderna

15 Castell (estructura) - Campanya de 2001
 25 Castell (estructura) - Campanya de 2001
 3203 Rectoria (rebliment)

Època moderna

Època moderna

721 Capella de la Salut (rebliment)
 2914 Castell (rebliment)
 2931 Castell (rebliment)
 3060 Rectoria (rebliment)
 3062 Rectoria (rebliment)
 3212 Rectoria (estructura)
 3219 Rectoria (rebliment)
 3247 Rectoria (rebliment)
 3265 Rectoria (rebliment)
 3267 Rectoria (rebliment)
 3268 Rectoria (rebliment)
 21079 Castell (rebliment)

Segle XVI-XVII

454 Teulada de l'església (estructura)
 458 Teulada de l'església (estructura)
 482 Teulada de l'església (estructura)

Segle XVI

466 Teulada de l'església (estructura)
 646 Capella de la Salut (estructura)
 690 Capella de la Salut (paviment)
 691 Capella de la Salut (rebliment)
 704 Capella de la Salut (rebliment)
 705 Capella de la Salut (estructura)
 1022 Sagristia (estructura)
 2502 Castell (estructura)
 2507 Castell (estructura)
 2803 Castell (estructura)
 4029 Castell (rebliment)
 4033 Castell (estructura)

La construcció del cos A del castell (c. 1550)

Primera meitat del segle XVI (c.1515-1555)

189 Església (estructura)
 192 Església (rebliment)
 1011 Sagristia (rebliment)
 1015 Sagristia (estructura)
 1021 Sagristia (rebliment)
 1034 Sagristia (rebliment)
 1035 Sagristia (rebliment)
 1036 Sagristia (rebliment)
 3250 Rectoria (rebliment)

Mitjan segle XVI

9	Castell (paviment) - Campanya de 2001
19	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
20	Castell (estructura) - Campanya de 2001
21	Castell (estructura) - Campanya de 2001
31	Castell (estructura) - Campanya de 2001
39	Castell (estructura) - Campanya de 2001
40	Castell (estructura) - Campanya de 2001
41	Castell (estructura) - Campanya de 2001
42	Castell (estructura) - Campanya de 2001
43	Castell (estructura) - Campanya de 2001
44	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
50	Castell (estructura) - Campanya de 2001
54	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
55	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
59	Castell (estructura) - Campanya de 2001
64	Castell (estructura) - Campanya de 2001
65	Castell (estructura) - Campanya de 2001
66	Castell (estructura) - Campanya de 2001
71	Castell (estructura) - Campanya de 2001
112	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
113	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
1103	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
1104	Castell (paviment) - Campanya de 2001
1107	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
1109	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
2719	Castell (estructura)
2870	Castell (rebliment)
2872	Castell (rebliment)
2873	Castell (rebliment)
2919	Castell (rebliment)
2920	Castell (rebliment)
2922	Castell (rebliment)
2924	Castell (rebliment)
21028	Castell (rebliment)
21061	Castell (rebliment)
21070	Castell (rebliment)
21073	Castell (rebliment)
21075	Castell (rebliment)
21077	Castell (rebliment)
21078	Castell (rebliment)

Mitjan segle XVI - primera meitat del segle XVII

183	Església (estructura)
185	Església (estructura)
186	Església (rebliment)
187	Església (rebliment)
188	Església (rebliment)
190	Església (rebliment)

Terminus ante quem finals del segle XVI

4007	Castell (estructura)
4008	Castell (estructura)
4009	Castell (estructura)
4011	Castell (estructura)

**Les reformes de finals del segle XVI
(c. 1588-1600)****1588-1600**

21	Església (estructura)
36	Església (estructura)
38	Església (estructura)
63	Església (rebliment)
70	Església (rebliment)
72	Església (estructura)
71	Església (rebliment)
73	Església (rebliment)
74	Església (estructura)
117	Castell (estructura) - Campanya de 2001
179	Església (estructura)
181	Església (estructura)
184	Església (rebliment)
264	Església (rebliment)
272	Església (estructura)
273	Església (rebliment)
276	Església (rebliment)
277	Església (estructura)
278	Església (rebliment)
279	Església (estructura)
283	Església (rebliment)
293	Església (rebliment)
444	Sagristia (estructura)
445	Sagristia (estructura)
446	Sagristia (estructura)
447	Teulada de l'església (estructura)
452	Teulada de la sagristia (estructura)
477	Teulada de l'església (estructura)
478	Teulada de l'església (estructura)
496	Teulada de l'església (rebliment)
498	Teulada de l'església (estructura)
499	Teulada de l'església (rebliment)
501	Teulada de l'església (rebliment)
511	Teulada de l'església (estructura)
523	Teulada de l'església (rebliment)
560	Teulada de l'església (estructura)
614	Església (estructura)
616	Església (estructura)
766	Església (estructura)
1003	Sagristia (rebliment)
1004	Sagristia (rebliment)
1006	Sagristia (estructura)
1007	Sagristia (rebliment)
1010	Sagristia (estructura)
1013	Sagristia (estructura)
1014	Sagristia (rebliment)
1017	Sagristia (estructura)
1018	Sagristia (estructura)
2304	Castell (rebliment)
2729	Castell (rebliment)
2731	Castell (rebliment)
2732	Castell (rebliment)
3260	Rectoria (estructura)
3289	Rectoria (rebliment)
4001	Castell (rebliment)
4002	Castell (rebliment)
4003	Castell (rebliment)
4005	Castell (rebliment)

4006 Castell (rebliment)
 4013 Castell (estructura)
 4015 Castell (estructura)
 4016 Castell (estructura)
 4025 Castell (estructura)
 4027 Castell (rebliment)
 5007 Castell (estructura)
 5013 Castell (rebliment)
 5014 Castell (rebliment)
 5015 Castell (rebliment)
 5016 Castell (rebliment)
 5018 Castell (estructura)

Finals del segle XVI - inicis del segle XVII

172 Església (rebliment)
 173 Església (estructura)
 175 Església (estructura)
 176 Església (estructura)
 429 Teulada de l'església (estructura)
 430 Teulada de l'església (estructura)
 432 Teulada de l'església (rebliment)
 518 Teulada de l'església (estructura)
 519 Teulada de l'església (estructura)
 522 Teulada de l'església (estructura)
 772 Església (estructura)
 2869 Castell (rebliment)

Terminus post quem finals del segle XVI

99 Església (rebliment)
 661 Capella de la Salut (rebliment)
 662 Capella de la Salut (rebliment)
 4004 Castell (estructura)
 4010 Castell (estructura)
 5008 Castell (rebliment)

Les successives ampliacions del recinte fortificat i l'ampliació cap a migdia (segle XVII)

Segle XVII

2484 Castell (rebliment)
 2577 Castell (rebliment)
 2584 Castell (rebliment)
 5012 Castell (rebliment)
 21051 Castell (rebliment)
 23014 Castell (rebliment)
 25003 Castell (rebliment)
 25005 Castell (rebliment)
 25008 Castell (rebliment)
 25010 Castell (rebliment)
 25012 Castell (rebliment)
 25014 Castell (rebliment)
 25020 Castell (rebliment)
 25021 Castell (rebliment)

Segles XVII-XVIII

732 Capella de la Salut (rebliment)

Segle XVII - terminus ante quem 1734

2819 Castell (rebliment)
 2860 Castell (rebliment)
 2861 Castell (rebliment)
 2862 Castell (rebliment)
 2863 Castell (rebliment)
 2864 Castell (rebliment)
 2865 Castell (rebliment)
 2866 Castell (rebliment)
 2867 Castell (rebliment)
 2868 Castell (rebliment)

Inicis - primera meitat del segle XVII

1 Castell (paviment) - Campanya de 2001
 2 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
 3 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
 4 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
 5 Castell (estructura) - Campanya de 2001
 92 Església (estructura)
 93 Església (rebliment)
 291 Església (estructura)
 292 Església (rebliment)
 296 Església (estructura)
 473 Sagristia (estructura), any 1612
 540 Sagristia (estructura)
 2805 Castell (rebliment)
 3034 Rectoria (estructura)
 3059 Rectoria (rebliment)
 3071 Rectoria (estructura)
 3073 Rectoria (rebliment)
 3075 Rectoria (rebliment)
 3141 Rectoria (rebliment)
 3173 Rectoria (paviment)
 3174 Rectoria (rebliment)
 3176 Rectoria (rebliment)
 3177 Rectoria (rebliment)
 3184 Rectoria (rebliment)
 3223 Rectoria (rebliment)
 3291 Rectoria (rebliment)
 3293 Rectoria (rebliment)
 3297 Rectoria (rebliment)
 3299 Rectoria (rebliment)
 3306 Rectoria (estructura)

Terminus post quem inicis del segle XVII (primera o segona dècada)

62 Església (rebliment)
 221 Església (estructura)
 441 Teulada de l'església (estructura)
 442 Sagristia (rebliment)
 675 Capella de la Salut (rebliment)
 2548 Castell (rebliment)
 3139 Rectoria (rebliment)

Terminus ante quem mitjan segle XVII

21063 Castell (rebliment)

Mitjan segle XVII

58	Església (rebliment)
60	Església (rebliment)
143	Església (rebliment)
144	Església (rebliment)
166	Església (rebliment)
191	Església (estructura)
230	Església (rebliment)
236	Església (estructura)
238	Església (estructura)
240	Església (estructura)
241	Església (rebliment)
242	Església (estructura)
244	Església (estructura)
245	Església (rebliment)
246	Església (estructura)
247	Església (rebliment)
248	Església (estructura)
249	Església (rebliment)
250	Església (estructura)
251	Església (rebliment)
393	Església (estructura)
395	Església (estructura)
607	Església (estructura)
608	Església (rebliment)
647	Capella de la Salut (rebliment)
648	Capella de la Salut (rebliment)
676	Capella de la Salut (estructura)
677	Capella de la Salut (rebliment)
680	Capella de la Salut (rebliment)
682	Capella de la Salut (rebliment)
683	Capella de la Salut (rebliment)
684	Capella de la Salut (rebliment)
688	Capella de la Salut (rebliment)
794	Església (estructura)
2558	Castell (rebliment)
2912	Castell (rebliment)
2918	Castell (rebliment)
2923	Castell (rebliment)
2933	Castell (rebliment)
3138	Rectoria (estructura)
3143	Rectoria (estructura)
21047	Castell (rebliment)
21059	Castell (rebliment)
21060	Castell (rebliment)
21067	Castell (rebliment)
21068	Castell (rebliment)

Terminus post quem mitjan segle XVII (c.1640-1652)

64	Església (rebliment)
237	Església (rebliment)
286	Església (rebliment)
380	Església (rebliment)
686	Capella de la Salut (rebliment)

Segona meitat del segle XVII

149	Església (estructura)
150	Església (rebliment)

209	Església (rebliment)
1101	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
1102	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
1106	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
1108	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
2528	Castell (rebliment)
2533	Castell (rebliment)
2536	Castell (rebliment)
2537	Castell (rebliment)
2538	Castell (rebliment)
2541	Castell (rebliment)
2547	Castell (rebliment)
2550	Castell (rebliment)
2554	Castell (rebliment)
2559	Castell (rebliment)
2590	Castell (rebliment)
2591	Castell (rebliment)
2592	Castell (rebliment)
2593	Castell (rebliment)
2594	Castell (rebliment)
2595	Castell (rebliment)
2596	Castell (rebliment)
2597	Castell (rebliment)
2598	Castell (rebliment)
3035	Rectoria (estructura)

1695

24	Castell (estructura) - Campanya de 2001
26	Castell (estructura) - Campanya de 2001
68	Castell (estructura) - Campanya de 2001
69	Castell (estructura) - Campanya de 2001

Segona meitat del segle XVII - inicis del segle XVIII

169	Església (estructura)
177	Església (estructura)
294	Església (estructura)
397	Església (rebliment)
399	Església (rebliment)
2557	Castell (rebliment)
3159	Rectoria (rebliment)

Finals del segle XVII - segle XVIII

21050	Castell (rebliment)
21053	Castell (rebliment)

Segle XVII o primers decennis del XVIII

98	Església (estructura)
----	-----------------------

La primera etapa de les transformacions del segle XVIII, c. 1714-1734**Segle XVIII**

421	Teulada de l'església (estructura)
422	Teulada de l'església (estructura)
423	Teulada de l'església (estructura)

424 Teulada de l'església (estructura)
 425 Teulada de l'església (estructura)
 439 Teulada de l'església (estructura)
 460 Teulada de l'església (estructura)
 467 Teulada de l'església (rebliment)
 468 Teulada de l'església (estructura)
 469 Teulada de l'església (rebliment)
 470 Teulada de l'església (estructura)
 471 Teulada de l'església (rebliment)
 517 Teulada de l'església (estructura)
 521 Teulada de l'església (estructura)
 541 Sagristia (estructura)
 544 Sagristia (estructura)
 545 Sagristia (estructura)
 547 Sagristia (estructura)
 558 Sagristia (estructura)
 923 Teulada de l'església (estructura)
 924 Teulada de l'església (estructura)
 2301 Castell (estructura)
 2302 Castell (rebliment)
 2556 Castell (paviment)
 2575 Castell (rebliment)
 2576 Castell (paviment)
 2818 Castell (estructura)
 2903 Castell (rebliment)
 2911 Castell (rebliment)
 2917 Castell (rebliment)
 25006 Castell (rebliment)

Inicis del segle XVIII

168 Església (rebliment)
 170 Església (rebliment)
 554 Sagristia (estructura)

Primera o segona dècada del segle XVIII

262 Església (estructura)
 263 Església (estructura)
 589 Església (estructura)
 3208 Rectoria (rebliment)
 3214 Rectoria (rebliment)

Terminus post quem primera dècada del segle XVIII

259 Església (rebliment)
 260 Església (rebliment)
 226 Església (rebliment)
 3196 Rectoria (rebliment)

Terminus post quem 1705-1714

234 Església (estructura)
 235 Església (rebliment)
 252 Església (estructura)
 253 Església (rebliment)
 256 Església (estructura)
 257 Església (rebliment)
 378 Església (rebliment)

Segona dècada del segle XVIII (1709-1720)

141 Església (estructura)
 220 Església (rebliment)
 228 Església (estructura)
 229 Església (rebliment)
 1001 Sagristia (paviment)
 1002 Sagristia (rebliment)

Segona o tercera dècada del segle XVIII

178 Església (rebliment)
 295 Església (rebliment)
 780 Església (rebliment)
 3003 Rectoria (estructura)
 3008 Rectoria (estructura)
 3020 Rectoria (estructura)
 3022 Rectoria (estructura)
 3025 Rectoria (rebliment)
 3028 Rectoria (estructura)
 3054 Rectoria (rebliment)
 3072 Rectoria (estructura)
 3076 Rectoria (estructura)
 3110 Rectoria (estructura)
 3115 Rectoria (rebliment)
 3116 Rectoria (rebliment)
 3144 Rectoria (estructura)
 3145 Rectoria (estructura)
 3149 Rectoria (estructura)
 3195 Rectoria (estructura)
 3245 Rectoria (estructura)
 3246 Rectoria (estructura)
 3251 Rectoria (estructura)

Terminus post quem segona dècada del segle XVIII

155 Església (rebliment)
 156 Església (rebliment)
 222 Església (rebliment)
 227 Església (rebliment)
 258 Església (rebliment)
 394 Església (estructura)
 396 Església (estructura)
 398 Església (rebliment)
 400 Església (rebliment)
 588 Església (estructura)

Terminus post quem 1714

160 Església (rebliment)
 161 Església (estructura)
 162 Església (estructura)
 268 Església (rebliment)
 3242 Rectoria (rebliment)
 21041 Castell (rebliment)
 21052 Castell (rebliment)

Terminus post quem 1714-1744

59 Església (rebliment)

1718-1724

138 Església (rebliment)
 139 Església (estructura)
 140 Església (rebliment)
 142 Església (rebliment)
 146 Església (estructura)
 147 Església (rebliment)
 151 Església (estructura)
 152 Església (rebliment)
 153 Església (estructura)
 265 Església (rebliment)
 590 Església (estructura)
 3129 Rectoria (rebliment)
 3130 Rectoria (rebliment)

Terminus post quem 1718-1721

2578 Castell (rebliment)
 2579 Castell (rebliment)

Tercera dècada del segle XVIII

2505 Castell (rebliment)
 4021 Castell (rebliment)
 4022 Castell (estructura)
 4024 Castell (rebliment)
 4026 Castell (rebliment)

1719-1724

52 Església (estructura)
 53 Església (rebliment)
 127 Església (paviment)
 131 Església (estructura)
 426 Teulada de l'església (estructura)
 428 Teulada de l'església (rebliment)
 440 Teulada de l'església (rebliment)
 476 Teulada de l'església (estructura)
 479 Teulada de l'església (estructura)
 483 Teulada de l'església (rebliment)
 552 Teulada de l'església (estructura)
 553 Teulada de l'església (estructura)
 561 Teulada de l'església (estructura)
 562 Teulada de l'església (estructura)
 563 Teulada de l'església (rebliment)
 566 Teulada de l'església (estructura)
 567 Teulada de l'església (rebliment)
 568 Teulada de l'església (estructura)
 625 Capella de la Salut (rebliment)
 626 Capella de la Salut (rebliment)
 627 Capella de la Salut (rebliment)
 634 Capella de la Salut (rebliment)
 637 Capella de la Salut (rebliment)
 642 Capella de la Salut (estructura)
 643 Capella de la Salut (estructura)
 644 Capella de la Salut (estructura)
 645 Capella de la Salut (rebliment)
 649 Capella de la Salut (estructura)
 650 Capella de la Salut (rebliment)
 651 Capella de la Salut (rebliment)
 652 Capella de la Salut (estructura)

653 Capella de la Salut (rebliment)
 658 Capella de la Salut (estructura)
 659 Capella de la Salut (rebliment)
 660 Capella de la Salut (estructura)
 663 Capella de la Salut (estructura)
 664 Capella de la Salut (estructura)
 665 Capella de la Salut (rebliment)
 666 Capella de la Salut (estructura)
 670 Capella de la Salut (rebliment)
 673 Capella de la Salut (estructura)
 674 Capella de la Salut (rebliment)
 701 Capella de la Salut (rebliment)
 759 Capella de la Salut (rebliment)
 3042 Rectoria (rebliment)
 3044 Rectoria (rebliment)
 3155 Rectoria (rebliment)
 3171 Rectoria (rebliment)
 3179 Rectoria (rebliment)
 3180 Rectoria (rebliment)
 3181 Rectoria (rebliment)
 3182 Rectoria (rebliment)
 3186 Rectoria (rebliment)
 3200 Rectoria (rebliment)
 3209 Rectoria (estructura)
 3213 Rectoria (rebliment)
 3231 Rectoria (estructura)
 3233 Rectoria (rebliment)
 3287 Rectoria (rebliment)
 3288 Rectoria (rebliment)
 3294 Rectoria (rebliment)
 3305 Rectoria (rebliment)

c. 1719-1724

3161 Rectoria (rebliment)
 3162 Rectoria (rebliment)
 3164 Rectoria (rebliment)
 3198 Rectoria (rebliment)
 3201 Rectoria (rebliment)
 3202 Rectoria (rebliment)
 3241 Rectoria (rebliment)
 3248 Rectoria (rebliment)
 3252 Rectoria (rebliment)
 3253 Rectoria (rebliment)

Terminus post quem 1719-1724

132 Església (rebliment)
 233 Església (rebliment)
 289 Església (estructura)
 459 Església (rebliment)
 648 Capella de la Salut (rebliment)
 654 Capella de la Salut (rebliment)
 655 Capella de la Salut (rebliment)
 656 Capella de la Salut (rebliment)
 793 Església (estructura)

1721-1734

2588 Castell (rebliment)
 2589 Castell (rebliment)

La construcció del cos B i la definició del recinte actual (c. 1734-1772)

c. 1734

- 8 Castell (paviment) - Campanya de 2001
- 10 Castell (paviment) - Campanya de 2001
- 11 Castell (paviment) - Campanya de 2001
- 12 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
- 13 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
- 17 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
- 22 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 23 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 28 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 29 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 101 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 102 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 105 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 106 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
- 107 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 110 Castell (estructura) - Campanya de 2001
- 2802 Castell (estructura)
- 2808 Castell (estructura)
- 2810 Castell (estructura)
- 2814 Castell (estructura)
- 2822 Castell (estructura)
- 2828 Castell (rebliment)
- 2829 Castell (estructura)
- 2839 Castell (rebliment)
- 2840 Castell (rebliment)
- 2841 Castell (rebliment)
- 2842 Castell (rebliment)
- 2845 Castell (rebliment)
- 2846 Castell (rebliment)
- 2849 Castell (rebliment)
- 2851 Castell (rebliment)
- 2852 Castell (rebliment)
- 2853 Castell (estructura)
- 2855 Castell (rebliment)
- 2856 Castell (rebliment)
- 2857 Castell (estructura)
- 2859 Castell (rebliment)
- 2879 Castell (estructura)
- 5001 Castell (estructura)
- 5002 Castell (rebliment)
- 5004 Castell (estructura)
- 5005 Castell (estructura)

Terminus post quem 1734 - terminus ante quem segle XIX

- 2830 Castell (estructura)
- 2831 Castell (estructura)

Terminus post quem 1741-1744

- 55 Església (estructura)
- 61 Església (estructura)

c. 1746

- 154 Església (rebliment)

Terminus post quem 1746-1759

- 224 Església (estructura)
- 261 Església (rebliment)

Segona meitat del segle XVIII

- 3055 Rectoria (rebliment)
- 3056 Rectoria (rebliment)
- 3094 Rectoria (rebliment)
- 21043 Castell (rebliment)

Terminus post quem 1756

- 232 Església (rebliment)
- 778 Església (estructura)

c. 1766-1772

- 2925 Castell (rebliment)

Finals del segle XVIII

- 3016 Rectoria (estructura)
- 3033 Rectoria (estructura)
- 3046 Rectoria (estructura)
- 3050 Rectoria (estructura)
- 3137 Rectoria (rebliment)
- 3211 Rectoria (rebliment)
- 3221 Rectoria (rebliment)

1782

- 130 Església (estructura)
- 223 Església (rebliment)

Les darreres transformacions (1811/1813, 1820, 1831)

Segles XIX-XX

- 255 Església (rebliment)

Segle XIX

- 21020 Castell (rebliment)
- 21058 Castell (rebliment)
- 22018 Castell (rebliment)

Terminus post quem 1811

- 2821 Castell (rebliment)
- 2826 Castell (paviment)
- 2827 Castell (rebliment)
- 2832 Castell (rebliment)

2833 Castell (rebliment)
 2836 Castell (rebliment)
 2837 Castell (rebliment)
 2838 Castell (rebliment)

1812

133 Església (estructura)

Terminus post quem 1813

2907 Castell (rebliment)
 2908 Castell (rebliment)
 2909 Castell (rebliment)
 2910 Castell (rebliment)
 2915 Castell (estructura)

Terminus ante quem 1831

3032 Rectoria (rebliment)
 3038 Rectoria (rebliment)
 3052 Rectoria (rebliment)

c. 1831

3030 Rectoria (rebliment)
 3031 Rectoria (rebliment)
 3140 Rectoria (rebliment)

La primera restauració (1897, 1910)**Segona meitat del segle XIX**

2724 Castell (rebliment)
 2726 Castell (rebliment)
 2728 Castell (rebliment)
 21040 Castell (rebliment)

1860-1897

3105 Rectoria (estructura)
 3109 Rectoria (paviment)
 3111 Rectoria (rebliment)
 3112 Rectoria (rebliment)
 3113 Rectoria (rebliment)
 3119 Rectoria (rebliment)
 3121 Rectoria (estructura)
 3148 Rectoria (rebliment)
 3150 Rectoria (rebliment)
 3160 Rectoria (rebliment)
 3189 Rectoria (rebliment)
 3190 Rectoria (rebliment)
 3191 Rectoria (rebliment)
 3192 Rectoria (rebliment)
 3193 Rectoria (rebliment)
 3194 Rectoria (rebliment)

Finals del segle XIX

377 Església (rebliment)
 2725 Castell (rebliment)
 3178 Rectoria (rebliment)
 3300 Rectoria (rebliment)
 3301 Rectoria (rebliment)
 3302 Rectoria (rebliment)

1897

16 Castell (estructura) - Campanya de 2001
 35 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
 624 Capella de la Salut (rebliment)
 2527 Castell (rebliment)
 2532 Castell (rebliment)
 2568 Castell (estructura)
 2570 Castell (estructura)
 2572 Castell (rebliment)
 2573 Castell (rebliment)
 2574 Castell (rebliment)
 2723 Castell (paviment)
 2905 Castell (rebliment)
 2906 Castell (rebliment)
 3001 Rectoria (estructura)
 3002 Rectoria (rebliment)
 3006 Rectoria (rebliment)
 3013 Rectoria (rebliment)
 3014 Rectoria (rebliment)
 3015 Rectoria (rebliment)
 3027 Rectoria (estructura)
 3045 Rectoria (rebliment)
 3048 Rectoria (estructura)
 3085 Rectoria (estructura)
 3088 Rectoria (paviment)
 3089 Rectoria (rebliment)
 3101 Rectoria (rebliment)
 3102 Rectoria (rebliment)
 3108 Rectoria (rebliment)
 3117 Rectoria (rebliment)
 3145 Rectoria (rebliment)
 5006 Castell (estructura)
 22002 Castell (estructura)
 22004 Castell (rebliment)
 22005 Castell (rebliment)
 22013 Castell (estructura)
 22024 Castell (estructura)

Segle XX

45 Castell (rebliment) - Campanya de 2001
 418 Teulada de l'església (estructura)
 530 Teulada de l'església (estructura)
 531 Teulada de l'església (estructura)
 532 Teulada de l'església (estructura)
 3146 Rectoria (rebliment)

1910

44 Església (paviment)
 120 Església (rebliment)

137	Església (paviment)
475	Teulada de l'església (estructura)
481	Teulada de l'església (rebliment)
503	Teulada de l'església (rebliment)
504	Teulada de l'església (rebliment)
507	Teulada de l'església (estructura)
508	Teulada de l'església (estructura)
515	Teulada de l'església (estructura)
601	Església (estructura)
2501	Castell (rebliment)
2506	Castell (rebliment)
2581	Castell (rebliment)
2583	Castell (rebliment)
2801	Castell (paviment)
2804	Castell (rebliment)
2816	Castell (rebliment)
2817	Castell (estructura)
2834	Castell (estructura)
2835	Castell (rebliment)
21038	Castell (rebliment)
21039	Castell (rebliment)

Terminus post quem 1910

419	Teulada de l'església (rebliment)
420	Teulada de l'església (rebliment)

La Guerra Civil (1936-1939)

c. 1936

97	Església (rebliment)
165	Església (rebliment)
630	Capella de la Salut (rebliment)

1937-1939

135	Església (paviment - ciment)
306	Església (rebliment)
347	Església (rebliment)
3283	Rectoria (rebliment)

Els darrers temps

Segona meitat del segle XX

2704	Castell (rebliment)
2705	Castell (rebliment)
2717	Castell (rebliment)
2718	Castell (rebliment)

Finals del segle XX

33	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
72	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
73	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
108	Castell (paviment) - Campanya de 2001
2408	Castell (rebliment)

2410	Castell (rebliment)
2411	Castell (rebliment)
2707	Castell (rebliment)
2709	Castell (rebliment)
3081	Rectoria (estructura)
3082	Rectoria (estructura)
3099	Rectoria (rebliment)
3100	Rectoria (rebliment)
3106	Rectoria (rebliment)
3107	Rectoria (rebliment)
3243	Rectoria (rebliment)
4020	Castell (rebliment)
21003	Castell (rebliment)
21004	Castell (rebliment)
21005	Castell (rebliment)
21006	Castell (rebliment)
21013	Castell (rebliment)
21024	Castell (rebliment)

Posterior a 1988

14	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
32	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
34	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
51	Castell (paviment) - Campanya de 2001
52	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
53	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
67	Castell (estructura) - Campanya de 2001
70	Castell (paviment) - Campanya de 2001
74	Castell (paviment) - Campanya de 2001
103	Castell (estructura) - Campanya de 2001
104	Castell (estructura) - Campanya de 2001
114	Castell (rebliment) - Campanya de 2001
118	Castell (estructura) - Campanya de 2001
119	Castell (estructura) - Campanya de 2001

Per situació en el conjunt arquitectònic

Església

Rebliments

53	1719-1724
58	Mitjan segle XVII
59	<i>Terminus post quem</i> 1741-1744
60	Mitjan segle XVII
62	<i>Terminus post quem</i> inicis del segle XVII (primera o segona dècada)
63	1588-1600
64	<i>Terminus post quem</i> mitjan segle XVII (c. 1641-1644)
70	1588-1600
71	1588-1600
73	1588-1600
77	Segle III dC
81	Segles XIII-XV
85	Segle XV
87	Segle XV
91	Segle XV
93	Inicis - primera meitat del segle XVII
94	Segle X

97	c. 1936	222	<i>Terminus post quem</i> segona dècada del segle XVIII
99	<i>Terminus post quem</i> finals del segle XVI	223	1782
100	Amortització de les estructures del segle III dC	226	<i>Terminus post quem</i> segona dècada del segle XVIII
101	Segle III dC	227	<i>Terminus post quem</i> segona dècada del segle XVIII
102	Segle III dC	229	Segona dècada del segle XVIII (1709-1720)
103	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC	230	Mitjan segle XVII
105	Segle III dC	232	<i>Terminus post quem</i> 1756
106	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC	233	<i>Terminus post quem</i> 1719-1724
109	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC	235	<i>Terminus post quem</i> 1705-1714
110	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC	237	<i>Terminus post quem</i> mitjan segle XVII (c.1640-1652)
113	Inicis del segle XII (1100-1106)	241	Mitjan segle XVII
114	Segle II aC	245	Mitjan segle XVII
115	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC	247	Mitjan segle XVII
116	Segle III aC	249	Mitjan segle XVII
117	Segle III aC	251	Mitjan segle XVII
118	Segle III dC	253	<i>Terminus post quem</i> 1705-1714
119	Segle III dC	255	Segle XIX-XX
120	1910	257	<i>Terminus post quem</i> 1705-1714
121	Segle III dC	258	<i>Terminus post quem</i> segona dècada del segle XVIII
122	Segle III dC	259	<i>Terminus post quem</i> primera dècada del segle XVIII
123	Primera meitat del segle II dC	260	<i>Terminus post quem</i> primera dècada del segle XVIII
125	Segle III dC	261	<i>Terminus post quem</i> 1746-1759
132	<i>Terminus post quem</i> 1719-1724	264	1588-1600
138	1718-1724	265	1718-1724
140	1718-1724	266	Segle II aC
142	1718-1724	268	<i>Terminus post quem</i> 1714
143	Mitjan segle XVII	271	Inicis del segle XII (1100-1106)
144	Mitjan segle XVII	273	1588-1600
147	1718-1724	276	1588-1600
150	Segona meitat del segle XVII	278	1588-1600
152	1718-1721	280	Inicis del segle XII (1100-1106)
154	c. 1746	281	Inicis del segle XII (1100-1106)
155	<i>Terminus post quem</i> segona dècada del segle XVIII	283	1588-1600
156	<i>Terminus post quem</i> segona dècada del segle XVIII	285	Inicis del segle XII (1100-1106)
158	Medieval	286	<i>Terminus post quem</i> mitjan segle XVII (c. 1640-1652)
160	<i>Terminus post quem</i> 1714	287	Segle II aC
165	c. 1936	292	Inicis - primera meitat segle XVII
166	Mitjan segle XVII	293	1588-1600
168	Inicis del segle XVIII	295	Segona o tercera dècada del segle XVIII
170	Inicis del segle XVIII	297	Època romana
172	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII	298	Segle X
178	Segona o tercera dècada del segle XVIII	299	Segle X
184	1588-1600	300	Segle X
186	Mitjan segle XVI - primera meitat del segle XVII	301	Segle X
187	Mitjan segle XVI - primera meitat del segle XVII	302	Segle X
188	Mitjan segle XVI - primera meitat del segle XVII	303	Amortització de les estructures del segle III dC
190	Mitjan segle XVI - primera meitat del segle XVII	306	1937-1939
192	Primera meitat del segle XVI (c.1515-1555)	307	Època antiga o altmedieval (<i>terminus post quem</i> segle III dC - <i>terminus ante quem</i> segle X)
193	Inicis del segle XII (1100-1106)	313	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC
196	Segle X	314	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC
197	Inicis del segle XII (1100-1106)	315	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC
200	Segon quart del segle XV	316	Segle X
201	Segon quart del segle XV	317	Amortització de les estructures del segle III dC
203	Segon quart del segle XV	320	Època antiga o altmedieval (<i>terminus post quem</i> segle III dC - <i>terminus ante quem</i> segle X)
204	Segon quart del segle XV	321	Època antiga o altmedieval (<i>terminus post quem</i> segle III dC - <i>terminus ante quem</i> segle X)
205	Segon quart del segle XV	322	Inicis del segle XII (1100-1106)
207	Segle X	324	Època antiga o altmedieval (<i>terminus post quem</i> segle III dC - <i>terminus ante quem</i> segle X)
209	Segona meitat del segle XVII	325	Època antiga o altmedieval (<i>terminus post quem</i> segle III dC - <i>terminus ante quem</i> segle X)
211	Segon quart del segle XIV		
213	Inicis del segle XII (1100-1106)		
214	Segon quart del segle XIV		
219	Inicis del segle XII (1100-1106)		
220	Segona dècada del segle XVIII (1709-1720)		

328	Segon quart del segle XIV
329	Amortització de les estructures del segle III dC
331	Segle II aC
333	Amortització de les estructures del segle III dC
335	Segle III dC
336	Amortització de les estructures del segle III dC
337	Segle III dC
338	Segle II dC
341	Període augusteu (c. 15 aC) / segle I dC
345	Segle III dC
347	1936-1939
348	Segle III dC
349	Segle III dC
350	Amortització de les estructures del segle III dC
352	Amortització de les estructures del segle III dC
354	Segle III dC
357	Segle II aC
358	Segle II aC
359	Segle III aC
360	Segle II dC
361	Segle II dC
365	Inicis del segle XII (1100-1106)
369	Segle III dC
370	Segle III dC
373	Inicis del segle XII (1100-1106)
377	Finals del segle XIX
378	<i>Terminus post quem</i> 1705-1714
380	<i>Terminus post quem</i> mitjan segle XVII (c.1640-1652)
381	Inicis del segle XII (1100-1106)
382	Segle III dC
386	Amortització de les estructures del segle III dC
389	Inicis del segle XII (1100-1106)
390	Amortització de les estructures del segle III dC
391	Segle III dC
397	Segona meitat del segle XVII - inicis del segle XVIII
398	<i>Terminus post quem</i> segona dècada del segle XVIII
399	Segona meitat del segle XVII - inicis del segle XVIII
400	<i>Terminus post quem</i> segona dècada del segle XVIII
401	Segle II dC
403	Segle III dC
404	Segle III aC
406	Segle III dC
407	Segle II dC
409	Segon quart del segle XIV
410	Segle III dC
416	Segle X
459	<i>Terminus post quem</i> 1719-1724
572	Segle III aC
595	Segle X
608	Mitjan segle XVII
780	Segona o tercera dècada del segle XVIII
782	Segle X
789	Segle III aC

Paviments

44	1910
127	1719-1724
135	1937-1939
137	1910
270	Inicis del segle XII (1100-1106)

Estructures

4	Inicis del segle XII (1100-1106)
21	1588-1600
36	1588-1600
38	1588-1600
52	1719-1724
55	<i>Terminus post quem</i> 1741-1744
61	<i>Terminus post quem</i> 1741-1744
72	1588-1600
74	1588-1600
75	Segles XIII-XV
78	Segles XIII-XV
82	Segles XIII-XV
84	Segle XV
86	Segle XV
88	Segles XIII-XV
90	Segle XV
92	Inicis - primera meitat del segle XVII
98	Segle XVII o primers decennis del segle XVIII
104	Segle III aC
108	Segle III aC
112	Segle III aC
124	Segle II dC
130	1782
131	1719-1724
133	1812
139	1718-1724
141	Segona dècada del segle XVIII (1709-1720)
146	1718-1724
149	Segona meitat del segle XVII
151	1718-1724
153	1718-1721
161	<i>Terminus post quem</i> 1714
162	<i>Terminus post quem</i> 1714
163	Època antiga o altmedieval (<i>terminus post quem</i> segle III dC - <i>terminus ante quem</i> segle X)
169	Segona meitat del segle XVII - inicis del segle XVIII
171	Època antiga o altmedieval (<i>terminus post quem</i> segle III dC - <i>terminus ante quem</i> segle X)
173	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII
175	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII
176	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII
177	Segona meitat del segle XVII-inici segle XVIII
179	1588-1600
181	1588-1600
183	Mitjan segle XVI - primera meitat del segle XVII
185	Mitjan segle XVI - primera meitat del segle XVII
189	Primera meitat del segle XVI (c.1515-1555)
191	Mitjan segle XVII
194	Inicis del segle XII (1100-1106)
195	Segle X
198	Segon quart del segle XV
199	Segon quart del segle XV
202	Segon quart del segle XV
212	Segle X
217	Inicis del segle XII (1100-1106)
221	<i>Terminus post quem</i> inicis del segle XVII (primera o segona dècada)
224	<i>Terminus post quem</i> 1746-1759
228	Segona dècada del segle XVIII (1709-1720)
234	<i>Terminus post quem</i> 1705-1714
236	Mitjan segle XVII

731	Medieval
732	Segle XVII-XVIII
735	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
736	Segle III dC
737	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
738	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
739	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
740	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
741	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
742	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
743	Segle III dC
744	Segle II aC
745	Període altimperial (segles I-III dC)
746	Segle II aC
747	Segle II aC
749	Medieval
751	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
752	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
753	Segle III dC
754	Segle II aC
755	Amortització d'estructures de la primera meitat del segle III dC
756	Segle III dC
624	1897
630	c. 1936
686	<i>Terminus post quem</i> mitjan segle XVII (c.1640-1652)
625	1719-1724
626	1719-1724
627	1719-1724
634	1719-1724
637	1719-1724
645	1719-1724
650	1719-1724
651	1719-1724
653	1719-1724
654	<i>Terminus post quem</i> 1719-1724
655	<i>Terminus post quem</i> 1719-1724
656	<i>Terminus post quem</i> 1719-1724
659	1719-1724
665	1719-1724
670	1719-1724
674	1719-1724
701	1719-1724
759	1719-1724

Paviments

690	Segle XVI
-----	-----------

Estructures

642	1719-1724
643	1719-1724
644	1719-1724

646	Possiblement del segle XVI
649	1719-1724
652	1719-1724
658	1719-1724
660	1719-1724
663	1719-1724
664	1719-1724
666	1719-1724
673	1719-1724
676	Mitjan segle XVII
692	Finals del segle XIV (<i>terminus post quem</i> segon terç del segle XIV)
694	Finals del segle XIV (<i>terminus post quem</i> segon terç del segle XIV)
705	Segle XVI
708	Segle XII
710	Finals del segle XIV (<i>terminus post quem</i> segon terç del segle XIV)
714	Segle X o XI
716	Segle XII
718	Segle XII
720	Segle XII
734	Segle III dC
750	Segle X o XI

Teulada de l'església

Rebliments

419	<i>Terminus post quem</i> 1910
420	<i>Terminus post quem</i> 1910
428	1719-1724
432	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII
435	Segle XV
436	Inicis del segle XII (1100-1106)
437	Inicis del segle XII (1100-1106)
440	1719-1724
467	Segle XVIII
469	Segle XVIII
471	Segle XVIII
481	1910
483	1719-1724
496	1588-1600
499	1588-1600
501	1588-1600
503	1910
504	1910
523	1588-1600
563	1719-1724
567	1719-1724

Estructures

418	Segle XX
421	Segle XVIII
422	Segle XVIII
423	Segle XVIII
424	Segle XVIII
425	Segle XVIII
426	1719-1724
429	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII

430	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII	14	Posterior a 1988
433	Inicis del segle XII (1100-1106)	17	c. 1734
434	Segle XV	19	Mitjan segle XVI
439	Segle XVIII	32	Posterior a 1988
441	<i>Terminus post quem</i> inicis del segle XVII (primera o segona dècada del segle XVII)	33	Finals del segle XX
447	1588-1600	34	Posterior a 1988
451	Segon terç del segle XIV (1330-1360)	35	c. 1734
454	Segles XVI-XVII	44	Probablement de mitjan segle XVI
455	Segle XIV	45	Segle XX
458	Segles XVI-XVII	47	Segle III aC
460	Segle XVIII	52	Posterior a 1988
466	Segle XVI	53	Posterior a 1988
468	Segle XVIII	54	Mitjan segle XVI
470	Segle XVIII	55	Mitjan segle XVI
472	Inicis del segle XII (1100-1106)	72	Finals del segle XX
475	1910	73	Finals del segle XX
476	1719-1724	106	c. 1734
477	1588-1600	112	Mitjan segle XVI
478	1588-1600	113	Probablement de mitjan segle XVI
479	1719-1724	114	Posterior a 1988
482	Segles XVI-XVII	1101	Segona meitat del segle XVII
485	Inicis del segle XII (1100-1106)	1102	Segona meitat del segle XVII
488	Inicis del segle XII (1100-1106)	1103	Mitjan segle XVI
498	1588-1600	1106	Segona meitat segle XVII
507	1910	1107	Mitjan segle XVI
508	1910	1108	Segona meitat del segle XVII
509	Segon terç del segle XIV (1330-1360)	1109	Probablement de mitjan segle XVI
510	Segon terç del segle XIV (1330-1360)	2302	Segle XVIII
511	1588-1600	2304	1588-1600
512	Inicis del segle XII (1100-1106)	2311	Època ibèrica
513	Inicis del segle XII (1100-1106)	2408	Finals del segle XX
514	Segles XIV	2410	Finals del segle XX
515	1910	2411	Finals del segle XX
517	Segle XVIII	2415	Època ibèrica
518	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII	2501	1910
519	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII	2505	Tercera dècada del segle XVIII
521	Segle XVIII	2506	1910
522	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII	2527	1897
526	Inicis del segle XII (1100-1106)	2528	Segona meitat del segle XVII
530	Segle XX	2532	1897
531	Segle XX	2533	Segona meitat del segle XVII
532	Segle XX	2536	Segona meitat del segle XVII
552	1719-1724	2537	Segona meitat del segle XVII
553	1719-1724	2538	Segona meitat del segle XVII
560	1588-1600	2541	Segona meitat del segle XVII
561	1719-1724	2547	Segona meitat del segle XVII
562	1719-1724	2548	<i>Terminus post quem</i> inicis del segle XVII (primera o segona dècada)
566	1719-1724	2550	Segona meitat del segle XVII
568	1719-1724	2551	Període altimperial (segles I-III dC)
923	Segle XVIII	2552	Període altimperial (segles I-III dC)
924	Segle XVIII	2554	Segona meitat del segle XVII
		2557	Segona meitat del segle XVII - inicis segle XVIII
		2558	Mitjan segle XVII
		2559	Segona meitat del segle XVII
		2572	1897
		2573	1897
		2574	1897
		2575	Segle XVIII
		2576	Segle XVIII
		2577	Segle XVII
		2578	<i>Terminus post quem</i> 1718-1721
		2579	<i>Terminus post quem</i> 1718-1721

Castell

Rebliments

2	Inicis - primera meitat del segle XVII (Campanya de 2001)
3	Inicis - primera meitat del segle XVII (Campanya de 2001)
4	Inicis - primera meitat del segle XVII (Campanya de 2001)
12	c. 1734
13	c. 1734

2581	1910	2868	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734
2583	1910	2869	Finals del segle XVI - inicis del segle XVII
2584	Segle XVII	2870	Mitjan segle XVI
2588	1721-1734	2871	Segon quart del segle XV
2589	1721-1734	2872	Mitjan segle XVI
2590	Segona meitat del segle XVII	2873	Mitjan segle XVI
2591	Segona meitat del segle XVII	2874	Segle III dC
2592	Segona meitat del segle XVII	2875	Segle II dC
2593	Segona meitat del segle XVII	2876	Segle III dC
2594	Segona meitat del segle XVII	2878	Possiblement d'època ibèrica
2595	Segona meitat del segle XVII	2903	Segle XVIII
2596	Segona meitat del segle XVII	2905	1897
2597	Segona meitat del segle XVII	2906	1897
2598	Segona meitat del segle XVII	2907	<i>Terminus post quem</i> 1813
2704	Segona meitat del segle XX	2908	<i>Terminus post quem</i> 1813
2705	Segona meitat del segle XX	2909	<i>Terminus post quem</i> 1813
2707	Finals del segle XX	2910	<i>Terminus post quem</i> 1813
2709	Finals del segle XX	2911	Segle XVIII
2717	Segona meitat del segle XX	2912	Mitjan segle XVII
2718	Segona meitat del segle XX	2914	Època moderna
2724	Segona meitat del segle XIX	2917	Segle XVIII
2725	Finals del segle XIX	2918	Mitjan segle XVII
2726	Segona meitat del segle XIX	2919	Possiblement de mitjan segle XVI
2728	Segona meitat del segle XIX	2920	Possiblement de mitjan segle XVI
2729	1588-1600	2922	Possiblement de mitjan segle XVI
2731	1588-1600	2923	Mitjan segle XVII
2732	1588-1600	2924	Possiblement de mitjan segle XVI
2804	1910	2925	c. 1766-1772
2805	Primera meitat del segle XVII	2931	Època moderna
2807	Segle II dC	2933	Mitjan segle XVII
2813	Època antiga o altmedieval (<i>terminus post quem</i> segle III dC - <i>terminus ante quem</i> segle X)	4001	1588-1600
2816	1910	4002	1588-1600
2819	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	4003	1588-1600
2821	<i>Terminus post quem</i> 1811	4005	1588-1600
2827	<i>Terminus post quem</i> 1811	4006	1588-1600
2828	c. 1734	4020	Finals del segle XX
2832	<i>Terminus post quem</i> 1811	4021	Tercera dècada del segle XVIII
2833	<i>Terminus post quem</i> 1811	4024	Tercera dècada del segle XVIII
2835	1910	4026	Tercera dècada del segle XVIII
2836	<i>Terminus post quem</i> 1811	4027	1588-1600
2837	<i>Terminus post quem</i> 1811	4029	Segle XVI
2838	<i>Terminus post quem</i> 1811	4032	Època romana
2839	c. 1734	5002	c. 1734
2840	c. 1734	5008	<i>Terminus post quem</i> finals del segle XVI
2841	c. 1734	5009	Període altimperial (segles I-III dC)
2842	c. 1734	5011	Segon terç del segle XIV (1330-1360)
2845	c. 1734	5012	Segle XVII
2846	c. 1734	5013	1588-1600
2849	c. 1734	5014	1588-1600
2851	c. 1734	5015	1588-1600
2852	c. 1734	5016	1588-1600
2855	c. 1734	21003	Finals del segle XX
2856	c. 1734	21004	Finals del segle XX
2859	c. 1734	21005	Finals del segle XX
2860	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	21006	Finals del segle XX
2861	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	21013	Finals del segle XX
2862	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	21020	Segle XIX
2863	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	21024	Finals del segle XX
2864	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	21028	Mitjan segle XVI
2865	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	21038	1910
2866	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	21039	1910
2867	Segle XVII - <i>terminus ante quem</i> 1734	21040	Segona meitat del segle XIX
		21041	<i>Terminus post quem</i> 1714

21043	Segona meitat del segle XVIII	20	Probablement de mitjan segle XVI
21047	Mitjan segle XVII	21	Probablement de mitjan segle XVI
21050	Finals del segle XVII - segle XVIII	22	c. 1734
21051	Segle XVII	23	c. 1734
21052	<i>Terminus post quem</i> 1714	24	1695
21053	Finals del segle XVII - segle XVIII	25	Època medieval o moderna
21058	Segle XIX	26	1695
21059	Mitjan segle XVII	28	c. 1734
21060	Mitjan segle XVII	29	c. 1734
21061	Mitjan segle XVI	31	Probablement de mitjan segle XVI
21063	<i>Terminus ante quem</i> mitjan segle XVII	39	Probablement de mitjan segle XVI
21065	Segon quart del segle XV (any 1439, segons la documentació)	40	Probablement de mitjan segle XVI
21067	Mitjan segle XVII	41	Probablement de mitjan segle XVI
21068	Mitjan segle XVII	42	Mitjan segle XVI
21070	Mitjan segle XVI	43	Mitjan segle XVI
21073	Mitjan segle XVI	46	Època ibèrica
21075	Mitjan segle XVI	50	Mitjan segle XVI
21077	Mitjan segle XVI	59	Mitjan segle XVI
21078	Mitjan segle XVI	64	Mitjan segle XVI
21079	Època moderna	65	Mitjan segle XVI
22004	1897	66	Mitjan segle XVI
22005	1897	67	Posterior a 1988
22018	Segle XIX	68	1695
22023	Amortització d'estructures segle II dC	69	1695
22032	Amortització d'estructures segle II dC	71	Mitjan segle XVI
22037	Segle II dC	101	c. 1734
25003	Segle XVII	102	c. 1734
25005	Segle XVII	103	Posterior a 1988
25008	Segle XVII	104	Posterior a 1988
25010	Segle XVII	105	c. 1734
25012	Segle XVII	107	c. 1734
25014	Segle XVII	110	c. 1734
25020	Segle XVII	117	1588-1600
25021	Segle XVII	118	Posterior a 1988
25006	Segle XVIII	119	Posterior a 1988
		2301	Segle XVIII
		2502	Segle XVI
		2507	Segle XVI
		2539	Època ibèrica
		2568	1897
		2570	1897
		2719	Mitjan segle XVI
		2802	c. 1734
		2803	Segle XVI
		2808	c. 1734
		2810	c. 1734
		2812	Segle II dC
		2814	c. 1734
		2817	1910
		2818	Segle XVIII
		2822	c. 1734
		2829	c. 1734
		2830	<i>Terminus post quem</i> 1734 - <i>terminus ante quem</i> segle XIX
		2831	<i>Terminus post quem</i> 1734 - <i>terminus ante quem</i> segle XIX
		2834	1910
		2853	c. 1734
		2857	c. 1734
		2879	c. 1734
		2880	Segle II dC
		2915	<i>Terminus post quem</i> 1813
		4004	<i>Terminus post quem</i> finals del segle XVI
Paviments			
1	Inicis - primera meitat del segle XVII (Campanya de 2001)		
8	c. 1734		
9	Mitjan segle XVI		
10	c. 1734		
11	c. 1734		
48	Segle III aC		
51	Posterior a 1988		
70	Posterior a 1988		
74	Posterior a 1988		
108	Finals del segle XX		
1104	Mitjan segle XVI		
1110	Probablement de mitjan segle XVI		
2556	Segle XVIII		
2723	1897		
2801	1910		
2826	<i>Terminus post quem</i> 1811		
Estructures			
5	Inicis - primera meitat del segle XVII (Campanya de 2001)		
15	Època medieval o moderna		
16	1897		

4007	<i>Terminus ante quem</i> finals del segle XVI
4008	<i>Terminus ante quem</i> finals del segle XVI
4009	<i>Terminus ante quem</i> finals del segle XVI
4010	<i>Terminus post quem</i> finals del segle XVI
4011	<i>Terminus ante quem</i> finals del segle XVI
4013	1588-1600
4015	1588-1600
4016	1588-1600
4022	Tercera dècada del segle XVIII
4023	Segle XIV
4025	1588-1600
4030	Època romana
4031	Època romana
4033	Segle XVI
5001	c. 1734
5003	Segon quart del segle XIV
5004	c. 1734
5005	c. 1734
5006	1897
5007	1588-1600
5010	Segon terç del segle XIV (1330-1360)
5017	Període altimperial (segles I-III dC)
5018	1588-1600
22002	1897
22013	1897
22024	1897
22028	Segle XII
22034	Segon terç del segle XIV (1330-1360)
22036	Segle II dC
25011	Període altimperial (segles I-III dC)
25025	Període altimperial (segles I-III dC)
25026	Període altimperial (segles I-III dC)

Sagristia

Rebliments

442	<i>Terminus post quem</i> inicis del segle XVII (primera o segona dècada)
1002	Segona dècada del segle XVIII (1709-1720)
1003	1588-1600
1004	1588-1600
1007	1588-1600
1011	Primera meitat del segle XVI (c. 1515-1555)
1014	1588-1600
1021	Primera meitat del segle XVI (c. 1515-1555)
1034	Primera meitat del segle XVI (c. 1515-1555)
1035	Primera meitat del segle XVI (c. 1515-1555)
1036	Primera meitat del segle XVI (c. 1515-1555)
1038	Segon terç del segle XIV (1330-1360)
1039	Segle II aC
1042	Segle II aC

Estructures

444	1588-1600
445	1588-1600
446	1588-1600
464	Possiblement del segle X
473	Inicis - primera meitat del segle XVII; en concret, data de l'any 1612

474	Segle XII
540	Inicis - primera meitat del segle XVII
541	Segle XVIII
544	Segle XVIII
545	Segle XVIII
547	Segle XVIII
554	Inicis del segle XVIII
558	Segle XVIII
1006	1588-1600
1010	1588-1600
1013	1588-1600
1015	Primera meitat del segle XVI (c. 1515-1555)
1017	1588-1600
1018	1588-1600
1022	Segle XVI
1041	Segle III aC

Teulada de la sagristia

Rebliments

452	1588-1600
461	Segle XIV
462	Segle XIV

Rectoria

Rebliments

3002	1897
3006	1897
3013	1897
3014	1897
3015	1897
3025	Segona o tercera dècada del segle XVIII
3030	c. 1831
3031	c. 1831
3032	<i>Terminus ante quem</i> 1831
3038	<i>Terminus ante quem</i> 1831
3042	1719-1724
3044	1719-1724
3045	1897
3052	<i>Terminus ante quem</i> 1831
3054	Segona o tercera dècada del segle XVIII
3055	Segona meitat del segle XVIII
3056	Segona meitat del segle XVIII
3059	Inicis - primera meitat del segle XVII
3060	Època moderna
3062	Època moderna
3073	Inicis - primera meitat del segle XVII
3075	Inicis - primera meitat del segle XVII
3089	1897
3094	Segona meitat del segle XVIII
3099	Finals del segle XX
3100	Finals del segle XX
3101	1897
3102	1897
3106	Finals del segle XX
3107	Finals del segle XX
3108	1897
3111	1860-1897

3069	Segon terç del segle XIV (1330-1360)	3172	Segon terç del segle XIV (1330-1360)
3070	Segon terç del segle XIV (1330-1360)	3195	Segona o tercera dècada del segle XVIII
3071	Inicis - primera meitat del segle XVII	3245	Segona o tercera dècada del segle XVIII
3072	Segona o tercera dècada del segle XVIII	3246	Segona o tercera dècada del segle XVIII
3076	Segona o tercera dècada del segle XVIII	3251	Segona o tercera dècada del segle XVIII
3081	Finals segle XX	3260	1588-1600
3082	Finals segle XX	3270	Finals del segle XIV (<i>terminus post quem</i> segon terç del segle XIV)
3085	1897	3275	Finals del segle XIV (<i>terminus post quem</i> segon terç del segle XIV)
3105	1860-1897	3285	Segle X (<i>terminus post quem</i> 966)
3110	Segona o tercera dècada del segle XVIII	3306	Inicis - primera meitat del segle XVII
3121	1860-1897	3308	Segon terç del segle XIV (1330-1360)
3144	Segona o tercera dècada del segle XVIII	3320	Segle X
3145	Segona o tercera dècada del segle XVIII		
3149	Segona o tercera dècada del segle XVIII		

L'establiment ibèric (fig. 91)

Molt abans que s'edifiqués la fortalesa, l'indret del turó del Castell va ser ocupat pels ibers laietans, que habitaren un poblat semblant als que eren freqüents en els turons que circumden el pla de Barcelona o en els que voregen la desembocadura del Llobregat, i que també s'estenien per les eminençies costaneres fins al massís del Garraf. L'establiment de Castelldefels, un d'aquests darrers, s'alçava en un promontori des d'on es controlava una petita rada, situada al peu, limitada a l'extrem oposat per l'elevació de la Muntanyeta, en què també s'han trobat vestigis ibèrics.³⁶ És probable que llavors la línia de la costa fos, aproximadament, la que reflecteixen avui les torres del poble vell.³⁷

Les construccions ibèriques, descobertes en les excavacions de 1989-1995, daten de dues etapes, la primera del segle III aC avançat i la segona de començaments del segle II aC, tot i que algunes de les ceràmiques trobades al cim indiquen una ocupació del segle IV aC ençà, com a mínim. Tot plegat correspon a un poblat que es devia estendre per la part més elevada del promontori, així com pels vessants meridional i oriental.

Dins l'àrea del castell, sota l'escala que mena a la sala noble del recinte i també en el subsòl d'una de les dependències (CA4), a ponent de l'edifici militar del segle XVI, es va descobrir una cisterna retallada a la roca (fig. 56). Tanmateix, mentre que sota l'església s'han localitzat vestigis de diversos habitatges, al subsòl del castell no se n'ha conservat cap, ja que el terreny natural està força enlairat, sobretot al cantó occidental, i com veurem en tractar de l'evolució arquitectònica de la fortalesa, va ser rebaixat gairebé un metre a l'oest del pati d'armes actual a mitjan segle XVI. Precisament a llevant d'aquest espai, però, on el terreny comença a fer un fort pendent, es va trobar una capa d'anivellament, feta amb terra, que contenia material d'importació del segon o tercer quart del segle III aC.

36. El 1970 s'hi va fer un sondeig (Llopart, 1970; Pèris, inèdit) i, els anys 1987 i 1988, s'hi van dur a terme excavacions sistemàtiques dirigides per Alfonso López Borgoñoz (Vollmer, López Borgoñoz, 1989). Tot plegat va proporcionar ceràmica que indicava una utilització durant els segles II i I aC.

37. A més, dins les antigues sorreres litorals, que ocupen la Marina i que han estat estudiades sobretot al terme de Gavà, es van trobar materials dels segles II i I aC i de l'època romana imperial a can Messeguer (Codina, 1987; Izquierdo, 1987). Fins ara, però, no s'ha pogut establir si aquestes troballes identifiquen llocs d'ancoratge concrets –és possible que en alguns casos ho siguin– o bé procedeixen més aviat d'antics derelictes, com el medieval del canal olímpic, ben excavat i conegut (Nieta, 1992), o bé d'embarcaments.

Al subsòl de l'antiga església de Santa Maria, en canvi, es van trobar vestigis d'habitatges relativament nombrosos que, un cop excavats, van romandre *in situ*, protegits, una part dels quals, fins i tot, ara es pot veure a l'antiga zona del presbiteri, a través d'un paviment de vidre. Aquestes cases, en general, eren formades per un sol ambient, i les parets estaven fetes de tàpia recolzada en sòcols de pedra unida amb fang. En dos dels habitatges, l'un situat prop de l'antiga capella del Roser i l'altre al subsòl de l'absidiola nord, es van trobar sengles sacrificis de fundació. El primer contenia les restes d'un ovicàpid petit i el segon el crani d'un bou. D'aquesta mena de sacrificis propiciatoris en el moment de bastir un edifici, ben coneguts a la cultura ibèrica, en tenim alguns paral·lels ben propers.³⁸

Els murs atribuïbles a l'etapa més antiga identificada a l'establiment ibèric del turó del Castell estan molt afectats per les nombroses transformacions esdevingudes en aquesta àrea, tant en l'època antiga com en la medieval i moderna, per la qual cosa apareixen de forma bastant inconnexa i fragmentària. Se n'han trobat ruïnes al subsòl de la capella del Roser, on hi ha vestigis de les tres parets perimètriques d'un espai orientat de nord-oest a sud-est, a la nau, perpendiculars a aquestes darreres, al braç septentrional del transsepte i, finalment, al subsòl de l'absidiola nord. Així, en total, hi ha restes de quatre estances o cases diferents, disposades d'acord amb uns eixos força coherents. També hi ha forats de pal a la vora d'algunes, que podien indicar porxos o coberts.

Les estructures de la segona etapa constructiva del poblat ibèric es van bastir al començament del segle II aC. Les seves ruïnes s'han trobat, per ara, només a la nau de l'església. El recinte més clar és una estança situada al nord-oest, prop de la porta actual del temple, que conserva el traçat de les quatre parets perimètriques i de l'accés. Gairebé al davant, i separades per un passadís sinuós, hi ha els vestigis d'una altra estança, de la qual només queden les restes de dos murs. A la base del primer, es va trobar un dels sacrificis de fundació esmentats més amunt, format per les despulles d'un ovicàpid. Tant aquestes cases com la cisterna van estar en ús fins a l'últim o penúltim decenni del segle I aC, coincidint amb la reorganització àmplia del territori i la fundació de *Barcino*. Llavors es van enderrocar i, a sobre seu, es va bastir una *villa*, és a dir, una explotació rústica romana.

38. Un dels més difosos és el de la Penya del Moro (Sant Just Desvern). Darrerament, a Tarragona, a l'àrea ocupada pel poblat ibèric de Cesse, s'han trobat els vestigis d'un edifici del segle II aC en què hi havia diferents ofrenes de fundació, que consistien en restes d'animals contingudes en atuells ceràmics.

La vil·la romana (fig. 92)

D'aquesta explotació rústica se n'han descobert restes relativament importants a l'àrea de l'església. Les més antigues daten de finals del segle I aC, i també hi ha construccions del segle II de la nostra era. Tanmateix, les ruïnes més nombroses corresponen al segon quart del segle III.

S'ha comprovat que, almenys a la zona excavada, aquestes construccions van tenir dues plantes, i van contribuir a aterassar el turó en què s'assentaven. El pis alt va ser utilitzat com a residència i la planta baixa per a l'establiment de bestiar. En el castell pròpiament dit, només s'han trobat les empremtes d'un magatzem de líquids, probablement vi, col·locat a l'àmbit CA5 (fig. 56), així com els vestigis molt arrasats de dos murets a l'àmbit CB4. Tot això degué correspondre a la *pars rustica* d'aquesta vil·la, que, d'acord amb les nostres hipòtesis, era dins l'*ager* de la colònia *Barcino* i va funcionar, com s'ha vist, des de l'època del principat d'August fins més enllà del final de l'Imperi romà.

S'ha d'afegir que, pocs dies abans de començar l'excavació, el 1989, els alumnes de l'escola taller, en el decurs d'uns treballs de manteniment, van localitzar una inscripció romana encastada en una paret de l'antiga rectoria que separava els àmbits R3 i R4 (fig. 260). Aquest *cippus*, que ara es conserva al petit museu instal·lat dins l'església (fig. 259), és un monument commemoratiu de caràcter privat, dedicat a un dels propietaris de la vil·la romana: *Gaius Trocina Synecdémus*. El va encarregar la seva dona, *Valeria Haliné*, potser poc després que ell morís. La inscripció indica que *Trocina* era llibert i sacerdot del culte d'August divinitzat, i segurament estava ben relacionat, ja que altres membres de la seva família, també d'origen servil, van participar, encara que una mica de lluny, en el cercle de l'emperador Trajà, a través d'un dels seus col·laboradors: *Lucius Licinius Sura*. Pel que sembla, el nostre personatge va viure a *Barcino* i, probablement, el fet de tenir una propietat rústica dins l'*ager* de la ciutat palesa el seu prestigi social.³⁹

Sospitem que l'explotació agrícola romana va veure restringida progressivament la grandària de les seves dependències, encara que l'ús s'hauria pogut prolongar durant l'època visigòtica, com va ocórrer en moltes altres d'entorn semblant. De finals d'aquest període o del començament de l'època feudal, deuen ser unes tombes trobades al subsòl de l'absis meridional de l'església, que van tallar un mur romà quan ja romania abandonat, però són anteriors a la construcció del temple preromànic.

El *Castrum Felix* i l'església de Santa Maria, segles X-XIII (fig. 93)

Les notícies escrites més antigues sobre la fortificació daten de l'any 970, tot i que, en un document de 967 s'esmenta, indirectament, l'església de *Santa Maria de Castrum Felix*.⁴⁰ Ara com ara, l'arqueologia no ha pogut confirmar l'existència de construccions militars d'aquella època al cim del turó, cosa que fa suposar que no foren gaire importants. Potser no es tractava d'un castell tal com s'entén avui, sinó d'una torre o d'una construcció de tàpia. El fet que, fins al moment, no se n'hi hagi identificat cap vestigi pot voler dir

que, o bé el primitiu *castrum* no era situat a les zones excavades, molt extenses, o bé la fàbrica era tan feble que n'han desaparegut tots els rastres, o bé que les restes del castell eren al lloc més enlairat del turó, el pati actual del castell, la roca del qual va ser rebaixada considerablement en el segle XVI, com ha palesat l'excavació.⁴¹

Per la seva banda, el primer esment documental de l'església de Santa Maria és del 966. Tanmateix, molt poc després, el 972, es torna a fer referència al temple i s'afegeix que hi havia tres altars dedicats a la Mare de Déu, a sant Miquel i a sant Joan; en aquest darrer també es retia culte a sant Pere i sant Pau. Aquesta notícia havia determinat la interpretació que aquell primer temple tenia tres absis i transsepte, i era molt semblant a l'edifici romànic que ens ha pervingut. L'excavació va confirmar aquestes expectatives, ja que s'han trobat vestigis corresponents a la fàbrica del segle X a la base dels tres absis i en la fonamentació de la paret meridional de la nau i de la testera, cosa que indica que l'església primitiva era formalment molt similar a la del segle XII. A més, al sud-est de l'edifici ha aparegut una tomba antropomorfa retallada a la roca, a l'indret on va estar situat el primer cementiri. S'ha d'afegir que, en aquest primer moment, el temple depenia del monestir de Sant Cugat del Vallès i ja tenia la condició de parròquia, la qual va posseir ininterrompudament fins al 1909, en què va ser substituït per l'edifici actual de la plaça de l'Església.

El segon recinte religiós va ser consagrat entre 1100 i 1106 i la seva aparença s'ha conservat raonablement en els trets generals: amb nau única i transsepte, encapçalat per tres absis (fig. 261) i coronat per un cimbori, sobre el qual recolza un petit campanar de torre. La fàbrica és de carreus de pedra calcària barrejada amb marès rogenc, utilitzat, sobretot, per fer ressaltar les cantonades, els arcs i els elements singulars com ara el cimbori, el cloquer, les portes o les finestres (fig. 262). En l'excavació es va comprovar que el paviment primitiu, com resulta habitual en aquesta mena de construccions, era de terra batuda i calç. Tal com indica la documentació, els altars eren tres i devien estar centrats en els absis; en el meridional s'ha descobert la base del pilar que sostenia la *mensa*. Pel que fa a les portes originals, la que es conserva al braç nord del transsepte sembla un xic retocada, i és molt probable que a ponent n'hi hagués una altra que, en el segle XVI, va ser substituïda per la d'ara. En canvi, la recerca arqueològica ha revelat que a migdia no hi va haver cap porta. Cal ressenyar que, el 1995, durant les darreres obres, es va descobrir una finestra romànica a la façana septentrional del transsepte.

Els antecedents de la fortalesa actual, segles XIV-XV (fig. 93)

Els elements de caràcter militar més vells que conserva el conjunt actual són els merlets que coronen l'absidiola sud (fig. 264) i el braç del transsepte del mateix costat, i l'empremta d'altres que hi havia a la meitat meridional de l'absis

41. Sobre la fundació d'aquest castell, s'ha dit (Pagès, 1992: 302) que degué ser anterior al 966. Concretament, de l'època del comte Guifré. Aquesta teoria, sostinguda en una sèrie de raonaments casuístics, com ara la necessitat estratègica que el castell romangués bastit abans d'aixecar-se la fortificació medieval d'Olerdola, el 929, no té, per ara, una confirmació arqueològica.

39. *Vid. infra*, VII. 4.

40. Fort, 1979: 27.

major. La morfologia i la posició d'aquests elements i l'excavació feta a les cobertes del temple indiquen l'afegit d'aquesta defensa en el segon terç del segle XIV. Llavors, es van sobrealçar l'absis major i el de migdia que, de fet, esdevingueren torres, i aquest darrer va adquirir l'aspecte que ha conservat fins ara. S'ha d'afegir que, durant les darreres obres de restauració, s'han descobert sengles troneres per a bombardes a l'absis sud i a la façana meridional de la nau de l'església, que, com palesen aquestes troballes, era part important del recinte defensiu. L'arqueologia també ha indicat que, a sota de les façanes meridional i oriental del cos R3 de la rectoria, hi ha sengles panys més antics, els quals formaven part d'un recinte avançat del castell, situat a tocar de la capçalera de l'església. Aquest recinte, que data també del segon terç del segle XIV, es completaria, amb les parts fortificades del temple, així com amb la torre T6 i sengles murs a llevant i ponent, que hi connectaven (fig. 263).

Aquests vestigis, units a les notícies que es coneixen a través de la documentació escrita, palesen que, durant els segles XIV i XV, al cim del turó, hi va haver un castell o casa forta envoltat d'un recinte emmurallat relativament ampli, en el qual l'església tenia part activa. Sabem que aquesta fortalesa, decantada cap al bàndol reialista, va ser presa per les tropes de la ciutat de Barcelona dues vegades, el 1468 i el 1472, en el decurs de la guerra de Joan II contra la Generalitat. Uns anys abans, el 1439, els textos es fan ressò que la casa es trobava en condicions deplorables. Al·ludeixen, però, a la cisterna, l'únic element d'aquell edifici que s'ha pogut identificar amb seguretat durant les excavacions, a Ro2. Aquest casalot fortificat va desaparèixer i fou substituït per un castell fet de bell nou que descriurem de seguida.

Abans, cal afegir que, a començament del segle XVI, el perímetre del recinte fortificat va ser eixamplat cap a llevant de l'església amb un talús de terres que devia ser un reforçament concebut com a protecció complementària contra l'artilleria, ja que, en la guerra esmentada abans, el castell va ser rendit a trets de bombarda. La formació d'aquesta terrassa s'ha pogut datar gràcies als materials que es van trobar en el reblliment, en concret les ceràmiques decorades en blau i en reflex metàl·lic, de Barcelona i de València. Tanmateix, el mur que delimitava el terraplè va desaparèixer en part a finals del segle XVI, quan es va alçar la sagristia, i ja definitivament en el segle XVIII, en construir el cos R5.

La construcció del cos de llevant (cos A) del castell, c. 1550 (fig. 94)

Un document de 1550, publicat fa poc,⁴² ens informa que aquell any es van promoure obres al castell per part d'Hug Joan Fivaller de Palou, baró d'Eramprunyà, les quals es van poder dur a terme gràcies a un préstec fet al baró pels veïns de Castelldefels encapçalats pel batlle, Climent Savall. Efectivament, a través d'un inventari del 1584, es dedueix que la situació del recinte havia canviat molt, ja que s'hi esmenta un gran nombre de cambres, algunes textualment noves, i fins i tot una capella particular, que no era l'església de Santa Maria. L'arqueologia ha proporcionat dades per saber que, en el decurs de les obres de mitjan

segle XVI, es va bastir una part important del recinte que coneixem: l'anomenat cos A. De bon començament, era proveït de tres torres, les núm. 2, 3 i 4, que el defensaven a tramuntana i a llevant; particularment, la torre 3 en vigilava l'entrada. D'altra banda, es va tenir cura de reforçar la part baixa del recinte amb un talús, per tal de dificultar l'acció de les mines i de l'artilleria. Com correspon a una obra d'aquest caràcter, les finestres que donaven a l'exterior eren petites i protegides amb reixa; algunes encara es poden veure en el pany entre les torres 2 i 3.

La defensa del costat de llevant i migdia continuava a cura dels absis major i meridional del temple, connectats, a llevant, amb el baluard que hi havia des del segle XIV i, a migjorn i ponent, amb la torre 6 i el mur que tancava el recinte per aquell sector. Les excavacions també han palesat els trets essencials de la distribució interna de la fortalesa, i així se sap que el pati d'armes, retallat en part a la roca viva, era aproximadament de la mateixa mida que el d'ara, encara que el tancament oriental que ens ha pervingut no hi era, i que al lloc de la ronda Ro2 hi havia una construcció perimètrica, segurament de planta baixa i pis, a través de la qual s'accedia a la muralla i a les torres. A migdia d'aquest recinte se situava una cisterna força gran, també retallada en el terreny, i que segurament va ser l'únic element del castell medieval que va perviure després d'aquesta reforma.

Les edificacions perifèriques del pati d'armes es repetien per tots els cantons, i s'ha comprovat que, d'aquesta primera compartimentació, han arribat fins a nosaltres els àmbits CA2, amb la porta d'aleshores paredada, CA4, un xic empetit per la banda de migdia, i CA5 i CA6, dotats d'un accés comú més tardà. És de suposar que en l'espai actual CA7 i una mica més a l'est hi devia haver estructures relacionades amb la porta principal del castell –la planta de la qual s'ha localitzat en l'excavació–, que degueren desaparèixer a causa de les transformacions posteriors d'aquest sector. Quant als pisos de sobre, transformats completament en bastir-se anys més tard el cos de ponent del castell –com veurem–, en els documents s'esmenta una sala noble i diverses dependències privades i públiques; és possible que l'escala per accedir-hi es trobés a CA3.

En dur a terme aquesta obra, es va retallar considerablement la roca natural, per tal d'anivellar el pati, la qual cosa va produir molt probablement l'arrasament d'estructures ibèriques, romanes i altmedievales. Les parets bastides en aquell moment es van recolzar directament sobre la roca natural en el sector de ponent del pati, mentre que a l'extrem de llevant es van col·locar sobre estrats preexistents, ja que l'orografia del promontori presenta en aquest indret un fort pendent cap al sud.

Sobre la roca retallada es va col·locar una capa d'argila, que va servir de suport a un paviment de cairons col·locat en diagonal respecte als eixos del pati. Aquesta preparació va proporcionar material que es pot datar entre 1570 i 1600 i que proporciona un *terminus post quem* per al paviment, el qual podem suposar que va ser format al final del procés de construcció del cos A del castell, que, com sabem, es va iniciar cap al 1550 i el 1584 ja estava enllestit. Per sota del paviment de cairons hi havia sengles canalitzacions de maons cobertes de pedra, que recollien les aigües de les ales de migdia i tramuntana del recinte i que confluien cap a llevant, probablement per desguassar a la cisterna.

Aquest afany fortificador de mitjan segle XVI, que pràcticament ja no es va detenir fins ben avançat el segle se-

42. Campmany, 1998: 59-61.

güent, com tindrem oportunitat de comprovar, va ser causat per la pressió de la flota otomana i, sobretot, dels corsaris barbarescos, que s'havia fet molt forta. En conseqüència, la Corona, per desig exprés de Felip II (1556-1598), va propiciar l'aixecament de nombroses torres i castells al llarg de tota la costa; *des de Cotlliure fins a Ayamonte*.⁴³ A Castelldefels, a part de la renovació del castell, es va bastir gairebé tot l'ampli dispositiu de defensa i comunicació que significaven les torres de la Marina, situades al costat dels masos, d'una de les quals es coneix la data exacta.⁴⁴

Les reformes de finals del segle XVI, c. 1588-1600 (fig. 95)

Les transformacions continuaren gairebé sense solució de continuïtat, perquè les fonts documentals i l'arqueologia indiquen que, a finals del segle XVI (1590), es va construir la torre T5, la més important del castell, que va ocupar un lloc relativament feble fins llavors. També, a partir de 1588, es va aixecar la sagristia, que s'utilitzava com a baluard fortificat amb troneres a la terrassa. Aquestes troneres també es van posar al capdamunt de l'absis principal, sobreelavat per segona vegada a l'enans que es bastia la sagristia, i al cim de la capella del Roser, feta entre 1588 i 1590. D'altra banda, hom va enllaçar la torre T6 amb la sagristia i el pati P3, també creat aleshores, mitjançant sengles panys de muralla, el segon dels quals n'aprofitava un altre del segle XIV. Amb totes aquestes modificacions, el conjunt format pel castell i el temple, unit a les torres de la Marina i a la de la Guarda, esdevenia un recinte militar força respectable.⁴⁵

Aquestes transformacions, a més de la por als pirates, reflecteixen que la situació dels senyors i del poble de Castelldefels devia ser bona a finals del segle XVI, segons que indica el creixement econòmic i demogràfic palesat per l'ampliació de la capacitat del temple i per la proliferació de les sepultures de preveres i fidels en relació amb els períodes anteriors. En aquest sentit, cal remarcar que, si bé l'església, entre el segle XII i els primers decennis del XVI, només havia patit algunes transformacions, bàsicament ornamentals –conegudes per la documentació escrita–, acompanyades de diverses reparacions als paviments i les cobertes, a finals del segle XVI van tenir lloc reformes veritablement essencials. Van consistir en la construcció de sengles capelles a ponent dels braços del transsepte. La primera, situada al sud i dedicada a la Mare de Déu del Roser, és datada del període 1588-1590. La segona, al costat nord, consagrada a sant Pere i després a sant Antoni i santa Bàrbara, deu ser pràcticament sincrònica, segons ho demostra l'aparició en els documents des de 1591 i el fet que el 1593 s'hi duien a terme les obres d'una petita sagristia triangular entre aquesta capella i la torre 5. Una part del mur de tramuntana d'aquesta sagristia, desmuntat el 1995, era solidari del tancament septentrional de la capella i s'adosava a la torre.

El cor també es va bastir aleshores, atesos els orificis de pal trobats durant l'excavació, l'estil o la posició respecte a la portada, que és sincrònica. Conserva, a més, les armes dels March i dels Palau, senyors d'Eramprunyà, situades a la clau de la volta, al costat de la Mare de Déu i el Nen. Tot i això, s'ha d'afegir que va ser refet amb motiu de la restauració de 1910, en què es va reaprofitar l'arc carpanell, la plementeria de la volta, inclosa la clau, i segurament la balustrada, desplaçada arran de les últimes obres. En aquell mateix moment, es va obrir una porta per comunicar l'església i la sagristia major. Aquest accés, situat al bell mig de l'absis principal, i segurament tapat pel retaule d'aleshores, va ser paredat amb motiu de la darrera restauració, el 1993.

La portada del temple, com s'ha apuntat, també data de finals del segle XVI. La documentació no ho consigna, però sí que esmenta la construcció, el 1590, de la torre 5, adossada a l'angle nord-oest del recinte religiós i l'excavació ha palesat que tots dos elements, torre i portada, són sincrònics. D'altra banda, la configuració de l'accés concorda amb la data referida i se'n coneixen de molt semblants a les esglésies parroquials de Cervelló, Sant Just Desvern i, sobretot, Begues.⁴⁶ Al mateix temps, a sobre del braç sud del transsepte, tot aprofitant alguns dels merlets que hi ha, es va bastir una petita espadanya que encara es conserva. Els forats per passar les cordes que accionaven les campanes es van trobar durant l'excavació, associats al paviment de finals del segle XVI. Cal afegir que aleshores també es va configurar el pati 3 d'entrada al temple. A l'accés d'aquest pati, per tal de connectar amb el camí tradicional a través del qual arribaven els fidels a l'església, es va posar una escala de dotze graons, força senzilla, les ruïnes de la qual es van trobar a l'excavació sota la graonada actual.

Les successives ampliacions del recinte fortificat, 1625-1640 (fig. 96)

El creixement mantingut de l'època dels primers Àustries degué continuar sense interrupció fins a la guerra dels Segadors (1640-1652), ja que en el segon quart del segle XVII van sovintejar les reformes del conjunt. El tret més emblemàtic d'aquest període és la supressió de la cisterna medieval que havia funcionat a l'extrem meridional de Ro2. L'excavació ha permès de fixar la data de l'abandó i també de comprovar que hom va emplenar l'aljub amb pedres del recinte emmurallat, entre les quals no faltava el marc d'una finestra. En realitat, l'anul·lació del dipòsit es va fer per obrir una porta al sud-est del cos A, gairebé alineada amb l'entrada del nord-est. Al mateix temps, tot combinant el reforçament d'aquest nou accés amb l'expansió de les dependències militars i/o religioses, es van bastir els àmbits R1, R3 i R4, tots els quals aprofitaven elements de construccions anteriors,⁴⁷ i és de suposar que, almenys les noves plantes baixes, s'utilitzessin com a rectoria. Dins el castell pròpiament dit, a les estances CA4 i CA5, es van fer alguns canvis en el paviment i la coberta.

43. Cf. una síntesi sobre aquesta mena de construccions a: Cámara, 1990 i 1991.

44. L'aparença i la tècnica constructiva d'un bon nombre de torres és força homogènia. La del mas de Climent Savall, batlle en aquella època, una de les més típiques, es va bastir el 1558.

45. Sobre les torres es pot veure: López Mullor, 2000a.

46. M. Pagès (1992: 311) proposa una data dels volts del 1587 per a la construcció de la portada i el cor. Aleshores, era mestre d'obres de la parròquia Leonard Bosc, que abans ho havia estat a les de Cervelló i Sant Just Desvern.

47. *Vid. supra*, IV.3.

El sondeig efectuat el 2001 va permetre datar la formació de la volta de l'àmbit CA2-1. El rebliment dels carcanysols ha permès establir una datació centrada entre 1610 i 1630. És, però, simptomàtica l'aparició de fragments de revestiment de paret al rebliment i, si tenim en compte que la torre de planta semicircular (T5) adossada a una de les cantonades d'aquest àmbit es va bastir l'any 1590, s'ha d'interpretar que, o bé les obres en aquest espai es van perllongar, o bé, no gaire temps després de bastir-se la torre, es van fer modificacions en la distribució interna en aquesta ala del cos A del castell, bastit cap al 1550.

Una nova expansió cap a migdia, finals del segle XVII (fig. 97)

La data de 1695 gravada a la porta actual d'entrada al pati d'armes del castell indica el moment en què, a més de posar-se aquest mur, es va reduir el perímetre inicial del pati, en eliminar-se la construcció perimètrica de Ro2, i es va reformar el tancament septentrional de Ro1. Tanmateix, l'expansió constructiva més important va tenir lloc a la banda meridional del recinte, on, amb una nova ampliació, la rectoria va adoptar l'aparença que, sense gaires modificacions, conservava el 1989.⁴⁸ A més, es va eixamplar la torre T4, la qual va adquirir una aparença poligonal molt característica dels reductes de l'època. També és probable que s'obris una nova porta a mig recorregut de Ro3, i que la resta d'aquesta ronda i tot el tram anomenat Ro4 s'envoltessin amb un recinte més feble però força ampli que enllaçava amb la torre T6 (fig. 98).⁴⁹ Al sud-oest d'aquest element és possible que s'aixequés una altra defensa avançada, les restes de la qual s'entreveuen en les terrasses que actualment limiten l'antic hort (H) per aquest punt. També en aquests anys es degué modificar l'escala d'accés al pati que precedeix l'església, amb l'afegit d'uns trams laterals acabats en replans.

La primera etapa de les transformacions del segle XVIII, c. 1714-1734 (fig. 98)

Després de la guerra de Successió (1702-1714), el conjunt va experimentar modificacions significatives, que són l'antecedent de l'important canvi d'imatge que es va produir en les dècades següents. Cal remarcar la construcció d'un gran cos adossat al sud de l'església de Santa Maria: la capella de la Verge de la Salut, consagrada el 1724. L'obra de fàbrica, autoritzada el 1717, devia ser molt avançada o potser enllestida el 1719, data que apareix en un carreu situat a la façana de migdia decorat amb una imatge de la Mare de Déu romànica *vestida* amb ornaments moderns. A més, l'excavació ha indicat que durant les obres va romandre dret el tancament meridional del transsepte i a l'element en construcció s'hi accedia per una porta oberta al nord-oest que, en concloure els treballs i eliminar-se el tancament esmentat, va ser paredada i convertida en fornícula. També

sabem que la capella va tenir des del primer dia el mateix paviment de rajols, i coneixem l'aparença del retaule a través d'un dibuix de l'època.⁵⁰

La construcció d'aquest nou cos, d'envergadura considerable i paraments reforçats, en un moment en què, segons sabem pels documents, els pirates encara actuaven en les nostres costes, va implicar el trencament del pany que connectava la sagristia amb la torre 6 i l'enfortiment de les estructures de la rodalia. D'aquesta manera, es va millorar el perímetre de Ro4, i les terrasses de l'hort (H) van assolir l'aparença actual. També es van fer les escales per accedir al pati P3, les quals es van rodejar d'un recinte ben protegit, Ro5, amb una porteta resguardada per T6 i el sortint de la terrassa d'H.

Al mateix temps, es van fer diverses reformes a la rectoria, que comportaren la col·locació d'una escala per passar a la part alta de la sagristia i a la coberta de l'església. Amb motiu d'aquesta obra es va malmetre greument la cara exterior del mur perimètric de l'absis major i va ser arrasada l'absidiola septentrional, en l'embocadura de la qual es va posar un envà de pitxolí. A més, es va construir una fresquera de cambra circular al subsòl de la residència del capellà, a la qual s'accedia per un llarg passadís que començava al pati 4. Ja dins el castell, es va alterar lleugerament la porta a l'altura de T4, per fer-la més estreta i defensable.

La construcció del cos de ponent (cos B) del castell i la definició del conjunt actual, c. 1734-1772 (fig. 99)

La primera referència textual significativa sobre el castell data del 1734. Es tracta dels comptes passats pel mestre de cases i el fuster que hi havien fet obres des del 12 d'abril al 26 de setembre. La recerca arqueològica ha palesat que llavors es va bastir l'ala de ponent del conjunt (cos B), la qual li va donar un caràcter de residència noble més que no pas de recinte militar, d'acord amb les necessitats d'aquell temps, en què la importància estratègica del lloc començava a minvar. Una segona referència documental del set-cents, data de 1774, però, evidència que, dels tres pisos d'aquella ala que ens han pervingut, el 1734, només se'n va fer la meitat sud; a la nord es va deixar un celobert damunt del primer pis.

D'altra banda, la construcció de la torre barbacana T1, en un indret fins llavors escassament protegit, i les finestres característiques de tota la fàbrica nova, força austeres, no gaire grans i protegides amb reixes ben gruixudes, indiquen que les qüestions defensives no acabaven de passar a un segon pla. És molt probable que també es bastís en aquell temps un pany emmerletat, a tramuntana, i la base de la garita (T0) al nord de la torre 3. El primer, que només es coneix a través d'una fotografia, devia tancar el recinte pel cantó nord, que amb aquest llenç i les dues torres (T1, T2), una de gran i una altra de petita, restava ben protegit. Amb tot, queda clar que, tant les nombroses defenses del segle XVIII, com la majoria de les anteriors, donaven prioritat a la protecció dels perills que poguessin arribar per mar o a través del camí reial, que, aproximadament, vorejava el litoral. En aquest sentit cal recordar un document de 1717, en què s'institueix un fons de solidaritat entre els confreres

48. Almenys en planta, ja que els pisos alts es van modificar més tard, com després explicarem.

49. Els trams assenyalats amb línia discontinua en la fig. 98 són hipotètics, ja que el seu estudi resulta molt difícil en haver estat refets, o aixecats de bell nou, durant la restauració de 1897.

50. Fort, 1979: 35.

de la Salut per tal de rescatar els qui fossin segrestats pels moros.

Quant a les modificacions patides pel cos de llevant (A) amb motiu de la construcció de l'altre, cal destacar la col·locació de l'escala actual a sobre de CA3, la qual en substituïa una d'anterior; l'obertura del passadís Pa1 amb el consegüent empetitiment de l'espai CA4, i la col·locació de les portes de les estances CA1 i CA5, les quals potser en reemplaçaven unes altres de més velles, situades al mateix lloc o a prop. També és d'aleshores l'escala a l'est de CA5 i, segurament, la compartimentació que va donar lloc a CA6 i CA7.

També cal recordar que aleshores es va construir el tram d'escala helicoidal que voreja la torre 5 per ponent. Aquest element, que s'ha conservat prou bé, s'inicia a la planta baixa del cos B del castell, a tocar del pati P3, i s'hi accedeix a través d'una porta situada a prop de la portada del temple. L'escala mena al replà de l'accés principal del castell, al final de la graonada de CA3, i continua per totes les plantes de l'edifici, fins a arribar al lloc on la torre es fa exempta.

Pel que fa al cos B, bastit de bell nou, l'estudi dels paraments (fig. 131-143) i la realització de sondeigs en diversos àmbits (fig. 59-60) ens fan suposar que, a la planta baixa, era composta de quatre crugies separades per arcs carpanells (CB1-CB4), utilitzades, segons la documentació d'entre els anys 1776 i 1771, com a estables. La primera planta tenia caire noble, amb una gran sala (CB1-1) de considerable altura, ja que la coberta arribava fins al nivell del sostre de la segona planta, en què es va posar un paviment de rajols ornat amb rajoles policromes d'estil gòtic, reaprofitades, semblants a les que apareixen al pati P3. Un paviment similar es va posar en una altra sala, també força gran i situada immediatament a tramuntana, que abraçava els àmbits actuals CB2-1, CB3-1, CB6-1 i Pa2-1. Al nord-oest hi havia dues saletes pavimentades amb cairons (CB4-1, CB5-1); a través de la darrera s'accedia al cim de la torre barbacana T1. La comunicació dels cossos A i B, al nivell de la primera planta, es feia a través de dues portes situades a l'àmbit CA1-1 i d'una altra de més petita, a tocar de la torre T2.

Al sector de la rectoria, a la segona o tercera dècada del segle XVIII es va bastir R5, la qual cosa va donar lloc als patis 4 i 6, situats a nivells diferents i comunicats mitjançant escales; la construcció de R6 és probable que sigui un xic posterior. D'altra banda, es va millorar el perímetre de Ro4, i les terrasses de l'antic cementiri van assolir l'aparença actual. També, sobre les restes de l'escala de finals del segle XVI, es va fer la graonada per accedir al pati d'entrada al temple, la qual es va rodejar d'un recinte ben protegit, Ro5, amb una porteta resguardada per T6 i el sortint de la terrassa del cementiri. El pati 3, segurament, va adoptar la morfologia que ens ha pervingut, inclosa la decoració de rajoles de ceràmica de tipus gòtic aprofitades. Sembla, però, que es van continuar fent petites reparacions al castell, tal com evidencia un document de l'Arxiu de la baronia d'Eramprunyà, de 1757, que fa referència a la compra d'obra cuita (maons, rajoles, cairons i teules) per fer obres a la casa dels delmes de Gavà, la masoveria del castell d'Eramprunyà i el castell de Castelldefels.

El conjunt va quedar definit tal i com el coneixem actualment uns anys més tard, entre 1766 i 1771, quan es va dur a terme una reforma dirigida pel mestre de cases barceloní Josep Alier i Ventura, amb el qual va col·laborar el fuster Manuel Serramallera, també de Barcelona, i es va

desenvolupar en dues fases. Primerament, es va construir una premsa de vi i un cup situat a CA6-7, que encara es conserva, i es va refer la teulada del celler i de la cuina. Llavors també es van aixecar dues plantes, la segona i la tercera, al celobert de la meitat nord del cos B. Dins la segona planta hi havia una sèrie d'habitacions (CB5-2 a CB9-2) i a la tercera, la meitat de llevant era ocupada per una terrassa i la de ponent per una construcció compartimentada en dos recintes. Cal afegir que els pisos alts de l'ala de tramuntana del cos A van ser gairebé refets en aquella època i només se'n va conservar la façana nord.

Per accedir a aquestes noves plantes, que es van comunicar horitzontalment amb les corresponents del cos A,⁵¹ es va construir l'escala que s'inicia a CB2-1 i que arriba a les golfes. És possible, però, que un altre accés, més secundari, als pisos superiors del cos B es realitzés per l'interior de la torre 2. En aquest mateix moment, la sala de la primera planta situada a tramuntana i que abraçava els actuals àmbits CB2-1, CB3-1, CB6-1 i Pa2-1, va ser compartimentada en aquests quatre espais i els sostres de les dues saletes contigües (CB4-1, CB5-1) van ser reparats. A més, és probable que aleshores es refés el mur que tanca CA1 i CA2 per migdia. D'altra banda, a llevant del pati P1 es va formar un nou paviment de cairons, que substituïa i reparava el del segle XVI.

Les transformacions de finals del segle XVIII i dels primers decennis del XIX

(fig. 100, 104-105)

Pel que fa a l'església, sabem que, l'estiu de 1812,⁵² el mestre pintor Francisco Rodríguez, de l'Acadèmica de Dibuix de Barcelona –avui Escola de Llotja–, va decorar la capella de la Salut amb uns murals de gust neoclàssic,⁵³ la composició dels quals imitava el tercer estil pompeïà de la pintura romana, que van ser sufragats per mossèn Celestí Verd, ecònom de la parròquia, segons ho indica encara una inscripció a l'orla superior. Aquestes pintures eren força malmes fins que van ser restaurades el 1995, però s'hi podien distingir la iconografia i cadascun dels temes concrets. A més, la manca de pintura en certs indrets indicava la situació de l'altar i la presència d'un cambril, desaparegut en el segle XX, després de la Guerra Civil de 1936-1939, però esmentat en els documents des de 1728.

A la darrerria del segle XVIII es van dur a terme reformes a la rectoria, consistents en l'anul·lació de l'antiga compartimentació i la construcció d'un mur que dividia les sales R3 i R4. Al mateix temps, en la primera d'aquestes estances es va col·locar una premsa per fer vi. També ens consta documentalment que, més tard, l'any 1831, es van fer reformes als pisos alts de R2-R4 i es va modificar la compartimentació de R1. Les obres, en qualsevol cas, no degueren enllestir-se a gust dels rectors, que van reclamar al bisbe noves intervencions, sense obtenir-ne resposta, fins a la venda de l'edifici a Manuel Girona Agraful. L'àmbit CB2 va

51. És significatiu, per exemple, el cas d'una finestra de l'antiga façana oest del cos A, que fins aquell moment donava al celobert i que va ser convertida en porta (CA5-2).

52. Fort, 1979: 36; capítol *Les fonts documentals*, al Llibre Segon.

53. En substituïen uns altres de filiació barroca, coetanis de la capella i descoberts el 1994, durant les obres de restauració.

ser reforçat, el 1811, mitjançant els arcs diafragmàtics, i a l'estança CB4 es van cegar els arcs carpanells que la comunicaven amb CB3. A més, a través dels documents, sabem de la construcció de la «cambra dels mossos», l'any 1799, i d'unes cambres damunt la cuina, el 1812.⁵⁴

La darrera notícia coneguda sobre canvis en el segle XIX, cal situar-la el 1830, data inscrita en el jou de la premsa situada a CA 6. Cal pensar que aleshores es va canviar aquest element i potser la resta de la premsa. També és probable que es modificà el cup que, com veurem, va patir nous canvis en el segle XX. A partir de llavors el silenci de les fonts, tant escrites com arqueològiques, impedeix de continuar el relat històric. El cas, però, és que, el 1883, segons que expliquen uns membres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques,⁵⁵ la fortalesa era en ruïnes amb alguns baluards mig enderrocats, tot i que s'hi distingien perfectament els dos cossos fonamentals i encara conservava panys amb merlets. En una fotografia de l'època destaca el mal estat de la porta a tramuntana de Ro2, com també del pany que tancava al nord Ro1 i de la torre T1.

La primera restauració, 1897 i 1910

(fig. 101, 106)

El castell devia continuar tenint aquest aspecte l'any 1897, quan Manuel Girona Agrafel el va adquirir, juntament amb la resta de les antigues possessions de la baronia d'Eramprunyà, i el va fer reformar teòricament en cinc mesos,⁵⁶ sota la direcció del mestre d'obres Ramon Soriano i Tomba. Llavors, s'hi va afegir tot el recinte mural de tramuntana inclosa la porta principal, i s'hi van refer, amb criteris historicistes, les torres i els panys de paret. Val a dir que la reforma va respectar els trets essencials d'allò que hi havia, tant dempeus com enderrocats. Això explicaria l'estrany perfil del mur de tramuntana del cos A, clarament escalonat, i la permanència de les torres 3 i 4, clarament escapçades. A part d'això, cal destacar la nova ambientació historicista, estudiada en un altre capítol d'aquesta obra, la qual va afectar sobretot el cos B.

A més, la reforma va suposar la remunta de totes les façanes amb la col·locació de merlets i la construcció de nous pasos de ronda. D'altra banda, la porta d'entrada al pati va ser protegida per un matacà i algunes finestres que hi comuniquen van ser remodelades amb la col·locació de mainells i arcuacions neogòtiques. També es va fer una balconada amb tribuna de pedra artificial al mur de ponent. Les façanes van ser arrebossades i pintades amb una retícula que imitava carreus. A la meitat de tramuntana, probablement aleshores ja havia desaparegut el paviment de cairons, potser pel fet que a l'interior d'aquesta ala de l'edifici s'havien instal·lat els cups i les premses de vi, cosa que havia malmès les peces ceràmiques sotmeses a un ús més intens. Un sector del paviment, situat al peu de la graonada principal, va ser refet amb maons retallats de manera mi-

mètica als cairons, mentre que a la resta de les parts perdudes el terra va ser la roca natural o bé una capa d'argila piconada. Probablement llavors es va col·locar l'estrep adossat al mur de migdia.

Tot sembla indicar que, en aquestes mateixes obres, es van conservar a la planta noble del castell la majoria de sòls existents, a excepció del pis corresponent de la torre T2-1, en què es va substituir el paviment per un enrajolat hidràulic.

De tot plegat, potser, les intervencions més aparatoses van ser el recreixement de la torre T5 i el coronament de T1 amb garita inclosa, així com l'aixecament de bell nou de l'ampli recinte perimetral de tramuntana, amb entrada fortificada inclosa. De tota manera, alguns elements tan peculiars com el *trompe-l'oeil* de la decoració de carreus pintats en blanc sobre fons vermell, són realment genuïns, ja que aquesta decoració la tenien des del segle XVII les façanes de la rectoria i la sagristia, segons que es va comprovar a l'excavació, i també era semblant a l'aspecte exterior de la capella de la Salut, tot i que en aquell cas el fons era blau. Pel que fa als merlets dels llenços recrescuts o refets, encara que un xic artificiosos, no deixen d'imitar amb el gust propi de fa més de cent anys els elements d'aquesta mena que coronaven el nucli principal del castell.

Quant a les estructures que es van fer desaparèixer o van restar ocultes arran d'aquestes obres, cal destacar el pany a tramuntana del recinte, entre les torres 0 i 1, que va ser arrasat completament. També s'ha d'esmentar l'ocultació del pati P4 a sota d'una potent capa de reblliment, la qual va donar lloc a la terrassa que hi havia fins al 1993. A més, s'han de tenir en compte les modificacions als pisos alts dels cossos R2 i R4 de la rectoria i la refacció de part dels panys que envoltaven les rondes Ro3 i Ro4.

L'església de Santa Maria va ser restaurada més tard que el castell, perquè, en ser la parròquia del poble, hom en va haver de construir una altra per substituir-la, sufragada per Manuel Girona Vidal, fill i hereu de Manuel Girona Agrafel, que havia continuat la tasca iniciada pel seu pare i que va encarregar-ne el projecte a l'arquitecte Enric Sagnier. L'edifici nou, situat a la plaça de l'Església, va ser inaugurat el 1909, i tot seguit es van iniciar les obres al temple medieval i se suposa que també a la rectoria, ja que juntament amb el temple neoromànic bastit al poble,⁵⁷ se'n va fer una de nova planta. Com a la resta del conjunt del castell, l'actuació d'aleshores va ser relativament mesurada. Cal destacar-ne el nou enlluït interior, que no va modificar les capes més antigues, la reconstrucció del cor, en què es van reutilitzar els elements originals, l'obertura d'una finestra al costat de la capella de sant Antoni i santa Bàrbara, o la reparació de la porta del braç nord del transsepte. També es van fer millores a la coberta de la nau i a la del campanar, on es va col·locar el *trencadís* i la creu metàl·lica, que encara hi són, bé que restaurats una altra vegada, el 1994.

Els darrers temps (fig. 107)

La penúltima pàgina de la història de l'església de Santa Maria es va escriure durant la Guerra Civil Espanyola de 1936-1939. Arran dels fets de juliol de 1936, el recinte va ser maltractat, es va trotejar la portada, es van obrir

54. Vegeu el capítol *Les fonts documentals*, al Llibre Segon.

55. Masriera, 1886: 292-298.

56. Aquest és el temps que sembla deduir-se de la placa commemorativa que encara hi ha a la sala principal del castell. Segons D. Galí, però, tal com es pot veure en el capítol *La restauració del castell promoguda per Manuel Girona Agrafel, l'any 1897* del Llibre Segon d'aquest mateix volum, les obres es van acabar cap a la primavera de 1898.

57. Que va donar nom a l'actual plaça de l'Església.

algunes tombes i es van saquejar els altars i la sagristia. Entre l'abril de 1938 i el gener de 1939 –molt poc abans que Castelldefels fos pres per l'exèrcit franquista–, s'hi va instal·lar una presó de les Brigades Internacionals,⁵⁸ alguns interns de la qual van dibuixar una extensa sèrie de grafitis a les parets de la capella de la Salut i a la segona planta de castell, força ben conservats fins avui, en què s'hi representen dirigents del Front Popular o de la Tercera Internacional, a més de vaixells i avions que es devien veure des del castell, com també una fidedigna representació del mateix, juntament amb altres motius més simbòlics o fantasiosos (fig. 265-281). Darrerament, amb motiu de les obres de restauració del castell, s'ha representat un nou conjunt de dibuixos, que en part encara es troba protegit per capes de pintura. Aquestes noves representacions, fetes no pels interns sinó pels guardians,

tenen un caràcter més lúdic (fig. 280-283) i inclouen una caricatura del primer comandant del recinte, el croat Còpic (fig. 283).

Després de la guerra, sembla que el temple va romandre en estat de semiabandó, com bona part de la resta del castell. El conjunt va passar a ser propietat de l'Ajuntament de Castelldefels el 1988, en què els serveis tècnics municipals van fer un reforç intern de la torre T5. Tot seguit, s'hi va instal·lar una escola taller per tal de realitzar tasques de manteniment, que va funcionar fins al 2001. La primera intervenció del Servei, promoguda des del municipi, que va consistir en l'estudi historicoarqueològic de tot el conjunt i la restauració de l'església de Santa Maria i les dependències annexes, va tenir lloc entre 1989 i 1996. Actualment, i des de l'any 2001, s'hi duu a terme la segona fase de les obres, que afecten el castell pròpiament dit.

58. Aquest aspecte de la història del castell ha estat estudiat per M. González i N. Pinos (González Moreno-Navarro, González, Pinos, 1996).

VII. Estudis monogràfics

1. La ceràmica i altres materials antics (làmines a les pàgines 121-203)

Albert López Mullor, Imma Estany Morros, Anna Gutiérrez García-Moreno

Ceràmica de vernís negre

Protocampaniana

És una producció molt poc representada a l'establiment ibèric localitzat sota l'església del castell de Castelldefels, ja que tan sols quatre fragments localitzats presenten unes característiques prou clares per identificar-los com a ceràmica protocampaniana. Es tracta de tres bols, variants de la forma 26 de la classificació de Lamboglia, que en la nomenclatura de Morel corresponen al tipus 2760/70 (lám. III.4, XV.14), 2812 (lám. XIII.1) i 2981 (lám. XVII.15). Aquest darrer fragment, que data la u.e. 112, és el fòssil director que ens permet situar cronològicament la primera etapa edilícia coneguda del jaciment a partir del segon quart del segle III aC.

Ceràmica dels tallers occidentals

En el decurs de la campanya de 2001 van aparèixer dos fragments que, per les seves característiques, es poden adscriure als tallers de ceràmica de vernís negre que es van desenvolupar en el segle III aC a la part occidental del Mediterrani. El primer fragment és un fons amb peu anular (lám. LXXXI.1) del taller de Nikia, ja que presenta les típiques palmetes amb fulles alternades. Es tracta d'un bol de la forma Lamb. 26, amb vernís negre de qualitat aplicat per immersió. L'altre exemplar (lám. LXXXI.2) és un fragment de base que ha perdut el peu anular però que presenta una decoració de roseta en positiu. Possiblement es tracta d'un bol de la forma Lamb. 27 del taller de Roses. Tots dos fragments han estat trobats a la u.e. 47, que data de la segona meitat del segle III aC.

Campaniana

El conjunt documentat està compost únicament per ceràmica de la classe A. La majoria són els típics bols de paret vertical o obliqua i peu anular, corresponents a les formes Lamboglia 25/27 (lám. XVI.19), Lamboglia 27 variant Morel

2812 (lám. III.5) i variant Morel 2823 (lám. II.15), Lamboglia 27a/Morel 2783 (lám. I.22, LXXXI.3) i una de semblant a la Lamboglia 26/Morel 2784 (lám. XXIII.17). Tots s'han localitzat en estrats posteriors a la seva època de producció i per tant només constitueixen un testimoni del poblament d'època baixrepublicana en aquest punt del turó.

També s'han localitzat, però, altres tipus de bols: el bol carenat corresponent a la forma Morel 2965 (lám. XVII.1, trobat a la u.e. 59), els de parets obliqües i llavi engruixit corresponents a la forma Lamboglia 33, variant Morel 2973/4 (lám. II.19, de la u.e. 317) i variant Morel 2974 (lám. XVI.1, XX.2, de les u.e. 2537 i u.e. 235, respectivament), el bol amb dues nanses bífides i peu cònic alt que correspon a la forma Morel 3131/41/54 (lám. XXIII.16), aparegut a l'estrat 3274 i del qual només se n'ha conservat el peu. Tots ells, però, s'han trobat fora de context, en estrats que es mouen entre el segle III dC (u.e. 317) i els segles XIV (u.e. 3274), XVII (u.e.2537) i XVIII (u.e. 59 i u.e. 235). L'únic fragment que no correspon a un bol és una vora vertical de plat de peix de la forma Lamb. 23 (lám. LXXXI.6), que s'ha trobat a la u.e. 47, durant les darreres intervencions al castell.

Ceràmica ibèrica al torn

La ceràmica ibèrica és una de les més ben representades al poblat de Castelldefels. El conjunt que s'ha documentat inclou molts tipus diferents de recipients, que s'han classificat mitjançant la tipologia elaborada al jaciment de Darró (Vilanova i la Geltrú),⁵⁹ que resulta prou indicativa. Així, s'han diferenciat bàsicament nou tipus genèrics: bol, *kalthos*, gerra, gerreta bicònica, *píthos* i *píthiskos*, alfabieta, àmfora, fusaïola i discoïde, a més de les ceràmiques fetes al torn lent i a mà.

Bol

Una de les formes més comunes són els bols, dels quals els hemisfèrics amb la vora entrada (forma Darró 01110) són els més abundants. En total s'han trobat tretze fragments d'aquest tipus, tots ells vores excepte un, que era un fons amb peu anular (lám. XIII.3). Presenten pastes molt variades. Dos exemplars (lám. XV.2, XV.15) són de pasta oxidada, fina i factura acurada; el segon fragment presenta una decoració

59. López Mullor, Fierro, 1993.

pintada a la cara exterior encara visible tot i el mal estat en què es troba. De pasta de sandvitx, tan característica en les produccions ibèriques, han aparegut quatre fragments (làm. III.9, VII.6, XIII.3, XXIII.20), dels quals els dos darrers presenten una pasta molt ataronjada en els costats, amb desgredant de quars bastant abundant. L'únic fragment d'aquesta forma fet de pasta de color beix (làm. XVI.18) es va trobar a l'estrat d'amortització de les estructures 22032.

També s'han documentat tres exemplars d'aquest mateix tipus de bol de pasta grisa, però amb característiques diverses: mentre que el primer fragment (làm. I.27) presenta una pasta ben depurada i fina, en el segon (làm. VII.13) apareix un desgredant blanc gruixut molt singular, i el tercer (làm. XIII.6) té el nucli gris i l'exterior marronós, i presenta desgredant de partícules de cal i mica daurada. També s'han trobat recipients d'aquest mateix tipus fets de ceràmica grisa fina, com per exemple els que s'han documentat a la u.e. 110 (làm. I.21), la u.e. 112 (làm. XVII.14), la u.e. 286 (làm. XX.13) i la u.e. 2807 (làm. XXII.14).

Els fragments de pasta oxidada (làm. XV.2, XV.15) i el de pasta beix (làm. XVI.18) s'han localitzat, respectivament, als estrats 764, 1042 i l'estrat d'amortització de les estructures 22023, que daten del segle II aC. Pel que fa als fragments de pasta reductora, els únics exemplars apareguts dins el seu context són els de les u.e. 117 i u.e. 404, representats a les làmines. I.27, XIII.3, XIII.6 i XV.15, que provenen d'estrats del segle III aC, el de la làmina XV.2, que correspon a un nivell del segle II aC (u.e. 764) i el de la làmina I.21, trobat en un estrat de finals del segle I aC o començaments del I dC (u.e. 110).

Un altre tipus de bol documentat és l'hemisfèric de vora entrada i regruixida (forma Darró 01111), del qual se n'ha classificat un fragment (làm. XXIII.15). Presenta una pasta oxidada, molt depurada, fina, amb desgredant de quars i la vora fumada. És un bol de diàmetre indeterminat, encara que de dimensions més aviat petites, i presenta una acanaladura fina i profunda. S'ha localitzat fora de context, en l'estrat 3274, que data del segon terç del segle XIV.

Un tercer tipus de bol trobat és l'hemisfèric de vora girada (forma Darró 01130). Els dos exemplars localitzats (làm. II.1, XII.7) són de pasta grisa, fina i tenen desgredant calcari. El segon fragment és una variant d'aquesta forma, ja que presenta la vora poc girada, gairebé plana. Pel que fa a la cronologia, el primer s'ha trobat en un context (u.e. 404) que data del segle III aC, mentre que el segon s'ha localitzat en un estrat (122) de la primera meitat del segle III dC.

A més, ha aparegut un sol fragment, de pasta grisa de factura típicament ibèrica, corresponent als bols hemisfèrics de vora girada i motllurada (forma Darró 01131). Aquest tipus de bols tenen, com a característica particular, una motllura a la part interna de la vora, segurament per tal d'encaixar-hi més fàcilment una tapadora. Es tracta, per tant, d'una producció ibèrica força acurada. Malauradament, aquest fragment (làm. I.5) s'ha trobat fora de context, en un estrat d'amortització de les estructures del segle III dC que no ajuda gaire a afinar la cronologia de la peça.

Kalathos

Una altra forma molt característica de la ceràmica d'època ibèrica és el *kalathos*. Tot i que el nombre total de fragments documentats és més aviat escàs –només quatre–,

no deixa de ser significatiu. La pasta que presenten és oxidada, de color ataronjat, fina i compacta, excepte el fragment de la làmina XIII.9, que la té de sandvitx de color vermellós al nucli i beix a l'exterior.

Els fragments de les làmines XIII.9, XXIII.9 i LXXXI.4 formaven part de les parets dels vasos respectius, per la qual cosa només els hem pogut adscriure al tipus general Darró 02000, corresponent als *kalathoi*. Tot tres presenten una decoració pintada: el primer amb motius animalístics (potes d'au) de color marró i granat, mentre que el segon combina motius geomètrics (espirals) amb motius de tipus vegetal i el tercer presenta una decoració amb el motiu de «teulada», fet a pinzell múltiple. El darrer fragment (làm. XI.6) és una vora de tipus senzill (forma Darró 02110).

L'únic exemplar que s'ha pogut datar en context estratigràfic fiable és el que va aparèixer a la u.e. 404 (làm. XIII.9), que data del segle III aC. Els altres dos (làm. XI.6, XXIII.9), es trobaven en un estrat amb un *terminus post quem* del primer quart del segle II dC (u.e. 361) i un altre d'època medieval (u.e. 3203), respectivament.

Gerra

La gerra està ben representada dins d'aquest conjunt. Se n'han localitzat de vora exvasada (forma Darró 03010), de vora exvasada obliqua (forma Darró 03020), de vora obliqua i motllures a la part inferior (forma Darró 03022) i de coll de cigne (forma Darró 03030). Pel que fa al primer tipus (forma Darró 03010), s'han documentat tres exemplars, cadascun amb pasta de característiques diferents. Un primer fragment (làm. XVI.2) és de pasta de cuïta oxidant, de color ataronjat amb desgredant de quars de gra gruixut i algunes partícules fines de mica daurada. Un segon fragment (làm. XVII.9) presenta, en canvi, pasta de sandvitx, amb abundant desgredant de grans fins. La darrera peça (làm. XIV.10) té pasta de color beix i desgredant de fines partícules calcàries. Aquest fragment, a més, presenta una decoració de línies incises molt fines sota el coll. Malauradament, no ha estat possible datar amb precisió cap dels exemplars, ja que s'han trobat en estrats que es mouen entre el segle III dC (u.e. 735, làm. XIV.10), el final del segle XVI (u.e. 73, làm. XVII.9) i la segona meitat del segle XVII (u.e. 2537, làm. XVI.2).

Dins la categoria de gerres de vora exvasada obliqua (forma Darró 03020) s'han documentat solament dues peces (làm. I.24, XX.7). Totes dues presenten unes característiques tècniques similars: pasta de sandvitx, molt dura i amb desgredant blanc. Estratigràficament, però, només el primer exemplar s'ha trobat dins el seu context, a l'estrat 117, que data del segle III aC. L'altre fragment era fora de context dins un estrat del segle XVIII.

Pel que fa a les gerres dites de coll de cigne (forma Darró 03030), n'ha aparegut un sol fragment (làm. I.7). La seva pasta és de sandvitx amb el nucli gris i les superfícies de color taronja. S'ha documentat en un dels estrats d'amortització de les estructures del segle III dC (u.e. 100), cosa que no ha permès datar-la amb precisió. A més, s'ha trobat un fragment assimilable a la forma Darró 03022 (làm. VIII.12). Es tracta d'una vora exvasada i obliqua, de pasta reduïda, dura i amb desgredant de mica daurada. Ha aparegut fora de context, en l'estrat 348, que se situa cronològicament a la primera meitat del segle III dC.

Gerreta bicònica

D'aquest tipus (Darró 03400) s'han identificat catorze peces amb una gran varietat de pastes. Tres (làm. I.26, IV.14, XXIII.14) són de cuita oxidant, pasta ataronjada rosada o beix i tenen desgredant de mica daurada. La primera és la part inferior d'un bicònic de cos globular i peu anular, la segona un fragment de vora exvasada i la tercera una vora exvasada lleugerament engruixida que presenta una decoració a l'interior del llavi a base de petits traços de color granat. Tan sols tenim un fragment d'una vora de gerreta de pasta de sandvitx (làm. XXII.18), mentre que onze presenten una cuita reductora, dels quals un podria pertànyer a una peça relativament gran (làm. I.6) i nou semblen correspondre als típics bicònics de les produccions grises de la costa catalana (làm. III.7-8, XI.5, XV.8, XV.9, XVI.8, XVI.22, XXII.13, LXXXI.5).

De tots aquests fragments, només tres s'han pogut datar estratigràficament: els de les làm. I.26 i LXXXI.5, trobats en contextos del segle III aC (u.e. 117 i u.e. 47, respectivament), i el de la làm. XV.9, que va aparèixer en un estrat del segle II aC (u.e. 1042). La resta de les peces procedeixen d'unitats associades a les estructures d'època romana (segles II i III –u.e. 100, 333, 361, 2552, 22032), o bé a estrats de rebliment d'època baixmedieval (u.e. 3279) o moderna (u.e. 759, 2731, 2849).

Pithos i pithiskos

En el conjunt de Castelldefels han aparegut cinc fragments que corresponen a aquest tipus de peça: gerra de boca ampla destinada a emmagatzemar productes. Presenten unes pastes tècnicament similars, ja que totes excepte una –que és de sandvitx– posseeixen pasta oxidada de to ataronjat, dura i desgredant de gra fi. Quatre dels cinc fragments són vores (làm. XIII.7, XVIII.2, XVIII.4, LXXXI.7) i el darrer és un tros de carena (làm. XIII.8) que presenta una decoració en color roig fosc de semicercles concèntrics que neixen d'un eix horitzontal. Les vores pertanyen a dos tipus diferents de *pythiskoi*, segons el seu perfil: els de vora obliqua, a la forma 07030, dels quals en tenim dos (làm. XVIII.4, LXXXI.7), i els de vora en forma de coll de cigne, a la forma 07040 (làm. XIII.7, làm. XVIII.2). El primer fragment (làm. XVIII.4) presenta una paret més gruixuda que els altres dos i una espècie de motllura a l'interior del llavi que li dona una forma lleugerament bifida formant un encaix ideal per acoblar-hi una tapadora. De tots aquests, però, només s'han pogut datar amb precisió el fragment de paret decorada (làm. XIII.8) i una de les vores de coll de cigne (làm. XIII.7), que van aparèixer en el mateix estrat (u.e. 404), del segle III aC.

Alfabieta

Les alfàbies i alfabetes són recipients destinats a l'ús domèstic, normalment per a l'emmagatzematge d'aliments. Acostumen a ser de forma bombada, ja que el diàmetre de la panxa és molt més ample que el de la base i la boca. No presenten coll, o en tot cas és molt curt, i no tenen nanses. A Castelldefels se n'han documentat tres vores, corresponents a la forma Darró 07050, dues que presenten la pasta

oxidada, la segona amb decoració de bandes de color vermell pintades a la paret externa (làm. I.20 i XXIII.4), i una altra beix (làm. I.25), i un fragment d'alfabieta amb encaix per a tapadora al llavi, forma Darró 07053 (làm. XIII.2). La situació estratigràfica dels fragments de les làmines I.25 i XIII.2, a les u.e. 117 i 404 respectivament, ha permès datar-los del segle III aC, i la peça de la làmina XXIII.4 va aparèixer en un context d'època moderna.

Àmfora

El conjunt d'àmfores ibèriques recuperat al jaciment és bastant escàs, sobretot pel que fa a fragments que indiquin clarament la forma. En total s'han pogut identificar i dibuixar vuit exemplars, dels quals cinc presenten el llavi més o menys vertical, cosa que permet adscriure'ls a la forma Darró 12010. D'aquests, tres presenten una pasta oxidada, entre rogenca i ataronjada, amb vacúols i desgredant de finor variable (làm. II.18, XII.8, XV.1). Els altres dos són de pasta beix molt dura, amb desgredant blanc i de mica daurada de gra fi (làm. XVI.20, XX.6). Els fragments restants són tres llavis plans (forma Darró 12030), dels quals dos presenten pasta de sandvitx (làm. XVI.7, XXII.15) i un és de pasta oxidada (làm. I.23), així com una vora d'àmfora de llavi inclinat cap endins (forma Darró 12040), de pasta oxidada (làm. XXII.11). Només tres d'aquestes peces es van trobar en el seu context cronològic. Es tracta dels fragments de les làm. I.23, XV.1 i II.18, localitzats en estrats de mitjan segle III aC (u.e. 116), del segle II aC (u.e. 764) i del segle I aC (u.e. 314), respectivament. Els altres eren en nivells dels segles II–III dC (u.e. 22023, u.e. 2551, u.e. 2807) o bé d'època moderna (u.e. 253 i u.e. 2731).

Fusaiola i discoide

Com és habitual en els jaciments d'època ibèrica, també s'ha localitzat una peça destinada a la confecció de teixit. Es tracta d'una petita fusaiola que ens ha arribat sencera, de pasta marronosa i dura, amb desgredants calcaris i de quars de gra gruixut (làm. XX.4). Malauradament, ha aparegut fora de context, en un estrat del segle XVIII. També cal ressenyar una peça de forma discoïdal i funció indeterminada que va ser retallada en un fragment de paret d'un recipient de pasta oxidant (làm. XXIII.11).

Formes indeterminades

Sota aquest epígraf s'han agrupat un parell fragments que, malgrat que segurament pertanyen a les produccions ibèriques, tenen una mida tan reduïda que no ens ha permès determinar a quina forma corresponen. Aquest és el cas d'una vora vertical de ceràmica oxidada, que presenta vacúols i desgredant fi (làm. XIV.19), i d'un peu de ceràmica oxidada força elaborat que recorda una *pyxide* de la forma Lamb. 3 de ceràmica campaniana B (làm. XXIII.13). Cap dels dos no ha aparegut en el seu context cronològic; el primer (XIV.19) s'ha localitzat en un nivell d'amortització d'estructures del segle III dC (u.e. 742), mentre que el segon procedeix d'un nivell modern (u.e. 3238).

Ceràmica ibèrica a mà i al torn lent

A més de les produccions anteriors, al jaciment s'han trobat ceràmiques ibèriques de factura més grollera. Són les fetes a mà o al torn lent, que s'han diferenciat segons el tipus d'elaboració a què corresponen i també a través de la pasta.

Dins la ceràmica feta a mà, els fragments estudiats il·lustren algunes formes i decoracions d'aquesta producció. Pel que fa a les formes, hi ha dues tapadores (lám. XII.11, XX.1) i quatre olles (lám. VIII.8, XIV.3, XV.3, XXIII.12). Quant a les decoracions, cal esmentar els cordons (lám. VIII.8, XII.9), els motius incisos (lám. XIV.1, XV.3) i els impresos (lám. XIV.2, XIV.3). Les pastes són generalment reduïdes, però alguns fragments en tenen d'oxidada (lám. VIII.8, XIV.3, XV.4). La major part de les peces eren en el seu context estratigràfic i provenen de la unitat 404 (XII.11, XVI.1, XIV.2, XIV.3), que data del segle III aC, i de la 746 (lám. XV.3), que se situa en el segle II aC. Els fragments de les u.e. 337 (lám. VIII.8) i 3248 (lám. XXIII.12) eren fora de context.

Entre els fragments de produccions al torn lent, se n'han identificat tres d'olla de vora exvasada. El primer (lám. VII.10) correspon a una peça de mida gran, té pasta grisa i el desgreixant és de quars i mica daurada. El segon (lám. XV.7) té pasta oxidada de color rogenc a l'interior i marró a l'exterior, amb vacúols i desgreixant gruixut de quars, mica daurada i calcària. En aquest cas es tracta d'un recipient de mides més reduïdes. El tercer fragment (lám. XVI.3) és de pasta grisa i tova, segurament a causa d'un procés de decantació poc elaborat. Presenta un desgreixant molt gruixut de quars.

A més, s'ha documentat un pom de tapadora (lám. XV.4) de perfil triangular i orifici central. Té pasta oxidada de to marronós, amb abundant desgreixant de quars de gra gruixut. Només aquest darrer fragment, trobat en un nivell del segle II aC (u.e. 746), ha aparegut en el seu context. La resta han estat trobats o bé en estrats del segle III dC (u.e. 336 el de la lám. VII.10) o bé en reblliments d'època moderna (u.e. 762 el de la lám. XV.7, i u.e. 2537 el de la lám. XVI.3).

Ceràmica romana de parets fines

El conjunt d'aquesta classe de ceràmica documentat al jaciment consta de 14 fragments, que descriurem per ordre cronològic, tot i que només en un cas s'hagin trobat dins el seu context. Així, en primer lloc cal esmentar dos gobelets

de la forma Mayet II (lám. XI.18 i XX.8). Del primer en tenim la vora i del segon la base i tots dos són de pasta oxidada. Davant d'uns fragments tan petits, fa de mal dir si són locals o d'importació itàlica, tot i que no fóra del tot desencertat d'atribuir-los a un taller ibèric, atesa la seva factura acurada. Els exemplars més antics d'aquesta forma daten del primer quart del segle II aC, encara que a la costa catalana tenen el *floruit* entre els darrers decennis del segle I aC i els últims anys de l'era, època en què també se'n fan les imitacions.⁶⁰

S'ha d'afegir la presència d'un petit fragment de vora (lám. XIV.15) que, potser, es podria classificar dins la forma Mayet III. Segurament és d'origen ibèric, ja que té pasta beix amb desgreixant de partícules calcàries i mica. Va aparèixer fora de context en un estrat que amortitzava les estructures del segle III dC (u.e. 735).

Ja dins de les parets fines itàliques del període August-Tiberi, cal situar el fragment número 20 de la làmina II, tot i que, en mancar-li la base, no es pot saber del cert si pertany al tipus Mayet XII o XIVA.⁶¹

La forma Mayet/López XXIV. 4, de la qual posseïm un fragment de paret i un altre de base (lám. XV.11 i XV.13), s'ha considerat durant molt temps típica de les produccions itàliques i se n'ha assenyalat l'origen a la Ligúria.⁶² Cal distingir-ne, però, dues *facies*, una amb la pasta més tova i més mal decantada amb el nucli grisós i desgreixant visible i una altra de més ben elaborada, amb la pasta dura, ja sia oxidada o reduïda, i desgreixant fi. La primera correspon en general a les peces itàliques i la segona hem vist fa poc que podria procedir d'*Ebusus*.⁶³ A les Balears aquesta segona *facies* es troba gairebé en exclusiva i a Catalunya sembla compartir el mercat amb la lígur. Les peces de Castelldefels, tan fines i de bona factura, podrien ser illenques. La cronologia de totes dues produccions, mentre no s'acaba d'establir l'abast de les manufactures d'Eivissa, pot centrar-se entre el principat d'August i mitjan segle I dC, data tradicionalment acceptada per al conjunt d'aquests vasos.

La producció de parets fines de *Tarraco* la tenim representada per les formes més típiques. En primer lloc ens interessa remarcar l'aparició de tres fragments de gobelet del tipus Mayet IIIBa, una base (lám. XV.10), una vora acompanyada de part de la part superior de la paret (lám. XX.12) i un fragment de paret (lám. XVIII.3). Entre els tres hom es pot fer una idea prou exacta del perfil d'aquesta mena de peces. Fa anys, es pensava que, en tots els casos, aquests vasos eren d'origen itàlic. Ara sabem que també es van produir a *Tarraco*⁶⁴ i de fet coneixem algun paral·lel segur a l'*hinterland*, com l'aparegut a la vil·la romana del castell de Cubelles,⁶⁵ o al jaciment de Darró (Vilanova i la Geltrú). Darrerament, hem

60. Sobre la ceràmica de parets fines a Catalunya es pot veure, de manera general, López Mullor, 1989. En el cas que des de la publicació d'aquest llibre s'hagin fet noves aportacions a l'estudi de les formes que apareixen aquí, les farem constar. Quant a les imitacions, vegeu, p.e.: López Mullor, 1977 a: 162-163, *Id.*, 1979-1980: 454, *Id.*, 1986: 58-59, *Id.*, 1989: 99-103. Aquests productes són abundants a *Emporiae*, on Almagro Basch (1953: 266) en va assenyalar per primer cop la presència, tot associant-la, encertadament amb vam tenir ocasió de comprovar més tard, a la ceràmica ibèrica *grisa emporitana*. Marabini (1973: 59) va recollir aquesta atribució encara que sense definir la seva postura. En altres llocs hem pogut testimoniar la presència d'imitacions dins la ceràmica fina ibèrica. Es pot esmentar l'exemple de Darró (Vilanova i la Geltrú), on s'han trobat gobelets de la forma Mayet II elaborats en ceràmica local de pasta beix que, en certs casos, estaven decorats amb pintura vermella (López Mullor, 1989: 80). A l'Argilera (Calafell) s'han localitzat peces de la mateixa classe (Sanmartí, Santacana, Serra, 1984: 43, n. 399, lám. 48). Igualment es coneixen produccions locals al sud de França (Rancoule, 1970: 55,

fig. 19.38), a les comarques de Castelló i a la ciutat de València (informació documental proporcionada amablement per A. Ribera). A més, a Burriac (Cabrera de Mar) s'han descobert diversos exemplars locals d'aquesta forma. És probable que es produïssin al mateix centre on es van manufacturar àmfores dels tipus laietana 1 i Pascual 1, excavat el 1998 per Albert Martín, a qui agraïm aquesta informació.

61. Tant la forma XII com la XIV es van produir a Itàlia i a Eivissa, i la segona també a Lió. En aquest cas, però, amb un sol fragment i tan petit no podem decantar-nos per una atribució geogràfica concreta. Sobre la seva difusió i cronologia es pot veure Mayet, 1975: 133 i López Mullor, 1989: 133-138.

62. Cf. per exemple, Lamboglia, 1938, 1950: 167. Vegas, 1963, 1973: 76-77.

63. Cf. López Mullor, 1989: 148-151, on també es recull la cronologia general del tipus, i López Mullor, Estarellas, 2002.

64. Aquesta forma és representada dins el conjunt del c. 60 dC estudiat per F. Tarrats en la seva tesi doctoral, del qual va donar una notícia fa uns anys (Tarrats, 1993).

65. López Mullor, Fierro, Caixal, 1995.

esbrinat que aquests gobelets també cal incloure'ls dins l'àmplia producció ebusitana.⁶⁶ En qualsevol cas, sembla que la seva data s'ha de centrar entre els darrers decennis del segle I aC i mitjan segle I de la nostra era.⁶⁷ Gairebé durant el mateix període, encara que amb una data final una mica més tard, es va elaborar el tipus Mayet XVIII (lám. XVI.16), del qual vam definir-ne l'origen ja fa temps.⁶⁸

Pel que fa a la forma López LIV, tenim un exemplar força gran, de diàmetre desconegut encara que el dibuix sembli indicar una altra cosa (lám. XIII.4) i una vora més petita (lám. XIX.11). Com els dos tipus anteriors, procedeixen de la capital de la Tarraconense i la seva àrea d'expansió més intensa arriba cap al nord, uns vuitanta quilòmetres al sud de la ciutat, fins a *Iluro*, tot i que es coneixen troballes més septentrionals, a Tossa de Mar o Empúries. També s'ha documentat cap a l'interior, a *lIerda* i jaciments del Segrià. La datació d'aquest tipus s'ha de perfilar, encara que sembla aparèixer a l'època augustal i perdurar fins, com a mínim, la de Neró.⁶⁹ De fet, ignorem si va seguir al mercat en el període flaví perquè, de moment, no s'han publicat context amplis d'aquell moment procedents del *Conventus Tarraconensis*. L'exemplar lám. X.8 ha estat identificat com a producció Tarraconense gràcies a les característiques de la seva pasta, en tractar-se d'un fragment de fons, però una classificació més acurada no ha estat possible.

La producció bètica de parets fines la tenim representada per un fragment de la forma Mayet/López XLII A. 8d amb decoració d'escates de pinya (lám. XX.15). És un dels tipus més característics dins les importacions de productes de la vall del Guadalquivir, amb pasta groguenca i engalba ataronjada brillant, el *floruit* del qual cal situar-lo entre el 40 i el 75/80 dC.⁷⁰

Finalment, cal esmentar l'aparició de quatre vores del tipus Marabini LXVIII (lám. VIII.7, XIV.8, XIX.3, XIX.8, XXI.12; la darre- ra no és segura). Aquesta mena de recipients van ser ben definits a Cosa. Es tracta de la producció de parets fines més tardana que arriba als nostres mercats, ja que, tot i que les peces més antigues, de l'època de Claudi, s'han descobert a Itàlia, el seu lloc de procedència, a Hispània no són freqüents fins al segle II i continuen arribant-hi fins a la segona meitat del segle III. A casa nostra aquesta forma, fins fa un anys, era pràcticament desconeguda però, des que la vam començar a identificar, apareix una mica per tot arreu en quantitats sempre moderades.⁷¹ A Castelledeffs en tenim un exemplar dins del seu context estratigràfic (lám. XIV.8, u.e. 407), en una capa del segle II.

Terra sigillata itàlica

Se'n van trobar dos fragments de la forma Conspectus 22.1-3, Goudineau 27, Pucci XXV (lám. XIV.14, XVI.11). Ambdós, però, eren fora de context, en nivells que amortitzen les estructures dels segles II i III dC (u.e. 22023 i 730, respectivament). D'altra banda, han aparegut tres peces que pertanyen a produccions que imiten la *terra sigillata*. La primera posseïx vernís negre lluent, pasta dura i desgreixant de calç de

gra fi (lám. XX.11) i es va trobar fora de context, a l'estrat 286, datat d'entre mitjan segle XVII i la guerra de Successió. Té una certa similitud amb els recipients de la forma Conspectus 22.4.1, Goudineau 37. Les altres dues es poden enquadrar dins l'anomenada *presigillata*, amb vernís negre i pasta micàcia (lám. I.19, III.6), i imiten la forma Goudineau 15B. Aquesta producció té paral·lels a Empúries⁷² i, segons Sanmartí, se situa entre el darrer terç del segle I aC i l'any 15 de la nostra era. Cal afegir que el fragment de la làmina I.19 procedeix de l'estrat 103, datat a partir del 15 aC, cosa que li escau molt bé. En canvi, el de la làmina III.6 es va trobar fora de context, a la u.e. 333, datada del segle III dC.

Terra sigillata sudgàlica

Aquesta classe de ceràmica no és gaire abundant al jaciment. Entre el petit grup estudiat predomina la forma Dragendorff 29, de la qual se n'han documentat tres vores, variants Drag. 29 A (lám. XI.14), Drag. 29 C (lám. VIII.2) i Drag. 29 B/C, aquesta darrera de la producció de la Graufesenque anomenada *terra sigillata marmorata* (lám. XX.16), així com un fragment informe (lám. XIV.16) del qual no se n'ha pogut determinar la variant. També hi han aparegut la forma Drag. 18 (lám. XVI.12), la Drag. 27 (lám. XV.6) i la Drag. 33 (lám. XVI.10). Pel que fa a les peces decorades, només en tenim dues. La primera, de la forma Drag. 29 A (lám. XI.14), presenta un motiu vegetal, del qual se n'han trobat paral·lels, tant sobre aquesta forma com sobre d'altres, que daten d'entre el 40 i el 70 dC.⁷³ En la segona (lám. XIV.16) s'observa un motiu de fulla d'heura força conegut,⁷⁴ sobretot durant els principats de Claudi i Neró.

Tots els fragments han aparegut fora de context, en nivells del segle III dC (lám. VIII.2 de la u.e. 337, lám. XIV.16 de la u.e. 738, lám. XVI.10 i XVI.12 de la u.e. 22023 i lám. XV.6 de la u.e. 752), o de l'època moderna (lám. XI.14 de la u.e. 380 i lám. XX.16 de la u.e. 286). De tota manera, les produccions de *terra sigillata* sudgàlica són prou conegudes com per poder-les datar a partir de la tipologia. Així, el tipus Drag. 29 ha estat documentat entre el primer decenni de la nostra era i, almenys, els inicis de l'època flàvia (c. 69 dC). El tipus Drag. 18 ha estat datat des del 15 dC fins a mitjan segle II dC, el bol Drag. 27 del primer decenni del segle I dC als primers decennis del segle II dC (c. 120) i el bol Drag. 33 des d'inicis del segle I dC fins a mitjan segle II dC (c. 160)⁷⁵.

Terra sigillata hispànica

Només se n'han identificat vuit fragments. Dos de la forma Drag. 37⁷⁶ (lám. II.14, XV.5), dos de la Drag. 27⁷⁷ (lám. XXIII.18), un de la Drag. 33⁷⁸ (lám. XXI.10) i un del tipus Mezquiriz 8⁷⁹ (lám. IX.5), així com un fragment de peu d'un

66. López Mullor, Estarellas, 2002.

67. López Mullor, 1989: 111; López Mullor, Fierro, Caixal, 1995.

68. *Id.*: 142.

69. *Id.*: 169-170, 210-213.

70. *Id.*: 198-202.

71. Marabini, 1973: 237-238, 307; López Mullor, 1989: 207-209.

72. Sanmartí, 1975: 253-254, fig. 1-2.

73. Al jaciment de Belo: Bourgeois, 1991: 116, lám. 46, núm. 2194.

74. Bourgeois, 1991: 120, núm. 2313.

75. Aquestes datacions s'han pres de Passelac, Vernhet, 1993: 569-573.

Tot i això, s'ha de tenir en compte que la *terra sigillata* sudgàlica no comença a arribar normalment a casa nostra fins a l'època tiberiana.

76. Mezquiriz, 1985: 155-156, segona meitat del segle I dC.

77. *Id.*: 152, lám. XXII.14, mitjan segle I - segle IV dC.

78. *Id.*: 134, lám. XV.5.

79. *Id.*: 145-145.

plat de la forma Drag. 15/17, Mayet pl. LVIII, 29 (lám. XIV.6), també documentat per Mezquiriz a Pamplona.⁸⁰ La darrera peça és una vora de perfil troncocònic i amb decoració d'un bastó a la barbotina (lám. XXIII.6), la qual té un perfil similar a la forma *Atlante* II tav. 50,4 fig. 49, una imitació en ceràmica de vasos de vidre d'època làmia relativament freqüent a Hispània.

Pel que fa a la datació estratigràfica, només un fragment ha aparegut en una capa que podria ser coetània del seu ús. Es tracta del plat Drag. 15/17, que va aparèixer a la u.e. 729, estrat amb un *terminus post quem* del segle III dC. Tant el bol de la forma 8 de Mezquiriz, que va ser trobat en la u.e. 350, la qual data del segle III dC, com una de les vores del tipus Drag. 37 (lám. II.14), que va aparèixer a la u.e. 303, també del segle III dC, semblen residuals. La resta de fragments es van localitzar en contextos d'època medieval (lám. XXIX.9, trobat a la u.e. 578, i lám. XV.5, trobat a la u.e. 749) o bé d'època moderna (lám. XXIII.18, trobat a la u.e. 3315, que data del segle XVI, i lám. XXIII.6, trobat a la u.e. 2859, del segle XVIII).

Terra sigillata clara A

Dins el grup de les sigil·lades, aquesta és la producció majoritària. Se n'ha constatat una discreta diversitat de formes, algunes de les quals apareixen en bon nombre. Aquest conjunt ha estat localitzat en dues menes d'estrats. D'una banda, aquells que es van dipositar en el moment de la realització d'un ampli remodelatge edilici de la part de la vil·la que coneixem, dut a terme en el segon quart del segle III dC. És el cas de les peces aparegudes en les unitats 335, 369 i 382. D'altra banda, tenim materials procedents de les capes d'amortització de les estructures del segle III, precisament, algunes de les quals podrien ser les restes de la tàpia de les parets d'aquests canvis, caiguda en el moment de la seva amortització. Dins d'aquest segon lot, tenim les unitats 100, 336, 350, 352, 386 i 729. Tot seguit, passem a enumerar-les.

Lamb. 1a, Hayes 8A (lám. VII.1). Es data del període 90-150⁸¹ i en aquest cas no ha aparegut dins el seu context, ja que procedeix de la unitat 335, del segon quart del segle III dC.

Lamb. 2a, Hayes 9A (lám. XII.5). És típica del període 100-160⁸² i tampoc s'ha trobat en un estrat coetani; procedeix de la unitat 386, una de les que amortitzava les estructures bastides en el segon quart del segle III.

Lamb. 3a, Hayes 14A n. 1, 4-5 (lám. I.11, X.5, XII.3). Tot i que sabem que va ser produïda en el període antoninià i fins al 200,⁸³ torna a estar fora de context, ja que també procedeix d'unitats que amortitzen les estructures del segle III, la 100, 352 i 386. La variant Lamb. 3a, *Atlante* XVI.9, identificada per Martín i Mascarell⁸⁴ a Llíria (lám. VII.11, XI.9), té la mateixa data que l'anterior i la peça que presentem, de les unitats 335 i 369, són residuals però per molt poc, ja que aquesta capa es data del 225-250.

Lamb. 3c1, Hayes 16 n. 1 (lám. II.3, XI.11, XII.4). Aquest tipus s'ha de situar en la segona meitat del segle II, segons

Hayes, o en la primera del segle III, segons Lamboglia.⁸⁵ La primera peça, en tot cas, va sortir dins del seu context ja que procedeix de la unitat 123, datada del segle II. Les altres dues, en canvi, corresponen a l'estrat 386 que, com a mínim, cal situar-lo al final del segle III, i al 373, altmedieval.

Lamb. 4/36 A (lám. XXII.17). És una forma datada entre el 75 i el 150,⁸⁶ que en el jaciment s'ha trobat fora de context en un estrat modern (2819).

Lamb. 4/36 B, Hayes 3C (lám. I.10, IX.4, XI.17, XX.5, XXII.1). Aquesta forma és pròpia dels segles II i III⁸⁷ i al jaciment ha estat descoberta dins el seu context a la unitat 382 (lám. XI.17), datada del segon quart del segle III. Les altres peces procedeixen o bé d'estrats d'època antiga més tardans o bé de capes de l'època moderna.

Hayes 6C (lám. XVII.8). És un tipus que se situa en la transició del segle I al II.⁸⁸ Malgrat això, el fragment dibuixat es va trobar a la unitat 97, de l'època contemporània.

Ceràmica comuna africana

Tal com passava amb el tipus anterior, s'ha documentat una mostra representativa d'aquestes produccions. Com veurem, també procedeix bàsicament dels estrats dipositats amb motiu del remodelatge edilici de la part coneguda de la vil·la romana del turó del Castell, esdevingut en el segon quart del segle III, encara que també hi ha peces procedents de les capes d'amortització de les estructures que s'hi van bastir aleshores. També, com és inevitable en una àrea del jaciment que ha patit tantes modificacions, s'han documentat molts fragments fora de context, barrejats en estrats medievals i moderns. Entre els tipus documentats, destaquen de molt les cassoles i els plats-tapadora, tot i que també hi ha representació minoritària d'altres formes. Ara passarem a enumerar-les.

Lamb. 10A, Hayes 23B (lám. I.12, II.5, III.12, VIII.17, IX.1, XI.10, XIV.7, XIV.12, XVI.15, XVII.5, XXI.1, XXI.13, XXII.5, XXIII.3). Aquesta forma és datada a Ostia entre la primera meitat del segle II dC i inicis del segle V dC.⁸⁹ Al nostre jaciment se n'ha documentat una en un nivell d'amortització d'estructures del segle II dC (lám. XVI.15, de la u.e. 22023), una altra en un estrat de la primera meitat del segle III (lám. VIII.17, de la u.e. 349) i en nivells que amortitzen les estructures de la vil·la del segle III (lám. I.12 de la u.e. 100, lám. III.12 de la u.e. 333, lám. IX.1 de la u.e. 350, lám. XI.10 de la u.e. 369 i lám. XIV.12 de la u.e. 725). La resta dels exemplars (lám. XVII.5, XXI.1, XXI.13, XXII.5, XXIII.3) han aparegut fora de context (u.e. 73, 366, 662, 670 i 2855, respectivament).

Lamb. 10B (lám. VIII.18, XXII.4, XXII.8). És típica de finals del segle I a mitjans del segle III dC, tot i que perdura fins al segle IV - inicis del segle V.⁹⁰ La primera va aparèixer en el seu context, ja que procedeix de la unitat 349, datada del segle III dC, mentre que les altres eren fora de context, ja que es van trobar en estrats d'època moderna (u.e. 670 i 691, respectivament).

80. *Id.*: 148, lám. XXIX.8, primera meitat del segle I - segle IV dC.

81. Carandini, Tortorella, 1981: 26, lám. XIV.3.

82. *Id.*: 27, lám. XIV. 8-10.

83. *Id.*: 32, lám. XVI.

84. Martín, Mascarell, 1969; fig. 11, núm. I.

85. Carandini, Tortorella, 1981: 32, lám. XVI. 10-1.

86. *Id.*: 24, lám. XIII.13.

87. *Id.*: 24, lám. XIII.14.

88. *Id.*: 25, lám. XIII.15-16.

89. Tortorella, 1981: 217, lám. CVI.

90. *Id.*: 217, lám. CVI.

Ostia I, fig. 270 (làm. III.11, IV.3, XXI.8, XXII.6, XXIII.10). És una forma pròpia d'època severiana i fins a inicis del segle III dC.⁹¹ Tot i que dos fragments han aparegut en un context d'amortització de la vil·la (làm. III.11, IV.3 de la u.e. 333), segurament correspondrien als murs de tapial bastits en la primera meitat del segle III. La resta han aparegut en nivells medievals (làm. XXI.8 de la u.e. 578) i moderns (làm. XXII.6 de la u.e. 671; làm. XXIII.10 de la u.e. 670).

Ostia I, fig. 278 (làm. IX.2, XIX.18). Es data de la primera meitat del segle III dC⁹² i al jaciment només un dels fragments va aparèixer en context; es tracta del fragment làm. IX.2, que va aparèixer en un dels nivells d'amortització de les restes de la vil·la, que data de la primera meitat del segle III (u.e. 350). L'altre (làm. XIX.18 de la u.e. 222) es trobava fora de context.

Ostia III, fig. 324 (làm. XIX.16). Tot i que sabem que va ser produïda a finals del període flaví i fins a mitjans del segle II dC,⁹³ al jaciment s'ha trobat fora de context, en un estrat modern (u.e. 222).

Ostia II, fig. 312 (làm. XXII.3). Es data d'època làmia fins a mitjan segle II dC⁹⁴ i tampoc s'ha trobat en un estrat coetani, ja que va aparèixer a la u.e. 670, datada d'inicis del segle XVIII.

Ostia III, fig. 108 (làm. XVI.14, XXIII.2). És típica del període comprès entre els anys 320/360 a inicis del segle V dC,⁹⁵ que en el jaciment s'ha trobat de forma residual (a la u.e. 22023, làm. XVI.14) o fora de context (a la u.e. 2851, làm. XXIII.2).

Ostia III, fig. 267, Hayes 197 (làm. I.1, I.13, II.4, III.10, IV.2, VII.3, VII.7, VIII.9, VIII.14, VIII.16, IX.7, XI.3, XI.13, XI.16, XII.1, XII.2, XIV.4, XIV.5, XVI.13, XVII.6, XVII.10-11, XVIII.12, XVIII.13, XIX.15, XX.3, XXI.15, XXIII.8). És un tipus que se situa entre la primera meitat del segle II i finals del segle IV/inicis del segle V dC.⁹⁶ Els estrats en què s'han localitzat peces d'aquest tipus corresponen a nivells de la segona meitat del segle II dC (u.e. 123 làm. II.4), nivells d'amortització d'estructures del segle II dC (u.e. 22023, làm. XVI.13), de la primera meitat del segle III dC (u.e. 348 làm. VIII.9 i 14, u.e. 349 làm. VIII.16, u.e. 369 làm. XI.3, u.e. 382 làm. XI.16, u.e. 406 làm. XIV.5 i u.e. 410 làm. XIV.4) i a estrats d'amortització d'estructures del segle III dC (u.e. 100 làm. I.13, u.e. 333 làm. III.10 i IV.2, u.e. 336 làm. VII.7, u.e. 350 làm. IX.7 i u.e. 386 làm. XII.1 i 2). Els altres fragments es trobaven fora de context, en estrats que daten del segle XVI (u.e. 73 làm. XVII.6), del segle XVIII (u.e. 99 làm. I.1, u.e. 160 làm. XVIII.12 i 13, u.e. 235 làm. XX.3, u.e. 380 làm. XI.13, u.e. 650 làm. XXI.15, u.e. 2851 làm. XXIII.2 i u.e. 3248 làm. XXIII.8) i de c. 1936 (u.e. 97 làm. XVII.10 i 11).

Ostia III, fig. 269 (làm. XVIII.11). És una forma datada d'època severiana a la primera meitat del segle III dC,⁹⁷ que en el jaciment s'ha trobat fora de context (u.e. 160).

Ostia III, fig. 324 (làm. I.14, IV.1, VIII.6, X.1, XI.12, XV.12, XVIII.14, XXIII.7). En aquest cas tots els fragments han aparegut fora de context, ja sigui en unitats corresponents al funcionament de la vil·la (u.e. 337 làm. VIII.6), d'amortització (u.e. 100 làm. I.14, u.e. 333 làm. IV.1, u.e. 352 làm. X.1

i u.e. 764 làm. XV.12) o més tardanes (u.e. 160 làm. XVIII.14, u.e. 378 làm. XI.12 i u.e. 3108 làm. XXIII.7), ja que aquest tipus de cassola només es va fabricar entre finals d'època làmia i mitjan segle II dC.⁹⁸

Ostia III, fig. 568 (làm. I.2, VIII.15, XIX.14). Aquesta forma data d'època làmia⁹⁹ i també s'ha trobat fora de context al jaciment. D'aquests fragments, un s'ha localitzat en context de primera meitat del segle III dC (u.e. 349 làm. VIII.15), un en un estrat posterior a finals del segle XVI (u.e. 99, làm. I.2) i l'altre en un nivell del segle XVIII (u.e. 222 làm. XIX.14).

Atlante, tav. CVII.12 (làm. X.2). De cronologia indeterminada,¹⁰⁰ s'ha localitzat al nostre jaciment en un context de datació bastant precisa: el d'amortització de les estructures del segle III dC (u.e. 352).

Hayes 131, n.1-2 (làm. XIV.9). Aquesta forma és pròpia de finals del segle I i inicis del II, i, tot i que apareix de manera infreqüent en contextos de la segona meitat del segle II dC,¹⁰¹ al jaciment no s'ha trobat en un estrat coetani; procedeix de la unitat 729, que amortitzava les estructures bastides en la primera meitat del segle III.

Finalment, la resta de fragments corresponents a cassoles han aparegut fora de context (làm. XVI.14 de la u.e. 22023, una intrusió posterior trobada en un estrat d'amortització de les estructures del segle II dC; làm. XIX.16 de la u.e. 222, làm. XXIII.2 de la u.e. 2851 i làm. XVIII.11 de la u.e. 160, que daten del segle XVIII).

Pel que fa als plats-tapadora, l'altre gran grup, se n'han identificat els tipus següents:

Ostia I, fig. 18 (làm. I.3, II.6, X.6, XVI.4-5, XVII.12, XIX.7, XIX.13, XXI.2, XXI.5, XXI.16, XXII.7, XXIII.19). Aquesta forma és característica de la primera meitat del segle III dC.¹⁰² Tan sols dos dels fragments localitzats al jaciment han aparegut en context estratigràfic del segle III dC (u.e. 352 làm. X.5 i u.e. 3269, làm. XXIII.19); la resta eren fora de context (làm. I.3 u.e. 97, làm. II.6, u.e. 123, làm. XVI.4 i XVI.5 u.e. 2537, làm. XVII.12 u.e. 97, làm. XIX.7 u.e. 193, làm. XIX.3 u.e. 222, làm. XXI.2 u.e. 389, u.e. XXI.5 u.e. 578, làm. XXI.16 u.e. 670, làm. XXII.7 u.e. 690).

Ostia I, fig. 261 (làm. VII.5, XI.8, XVIII.15, XIX.17, XXI.14, XXII.2 i XXIII.5). Es data del període antoní fins a finals del segle IV - inicis del segle V.¹⁰³ Al jaciment, només un fragment ha estat localitzat en context (làm. VII.5 u.e. 335, estrat d'abandó del segle III dC); la resta han estat trobats fora de context.

Ostia III, fig. 332, Hayes 196 (làms. I.4, I.15, VII.4, VII.8, VIII.19, IX.3, XII.6, XIV.17, XVI.9, XIX.2). És una forma que es produeix des de l'època de Trajà fins a mitjans del segle II¹⁰⁴ Les peces eren en nivells de la primera meitat del segle III dC (u.e. 349 i 2875, làm. VIII.19) i de l'abandó de la vil·la (u.e. 100, 336, 350, 386 i 738, làm. I.15, VII.8, IX.3, XII.6, XIV.17), excepte un fragment de l'estrat 335 (làm. VII.4), d'entre el 150 i el 400 dC. La resta són fragments trobats en estrats d'època moderna (u.e. 99, 166).

Ostia I, fig. 20 (làm. XI.2). Tortorella¹⁰⁵ la data de la primera meitat del segle III dC i a Castelldefels s'ha docu-

91. *Id.*: 221, làm. CVIII.

92. *Id.*: 222, làm. CVIII.12.

93. *Id.*: 219, làm. CVII.5.

94. *Id.*: 218, làm. CVII.3.

95. *Id.*: 218-219, làm. CVII.8.

96. *Id.*: 219, làm. CVII.6-7.

97. *Id.*: 221, làm. CVIII, 9.

98. *Id.*: 218-219, làm. CVII.5.

99. *Id.*: 221, làm. CVIII.6.

100. *Id.*: 220.

101. *Id.*: 38, làm. XVIII.13.

102. *Id.*: 212, làm. CIV, 2.

103. *Id.*: 212, CIV, 5-7.

104. *Id.*: 212, làm. CIV.3.

105. *Id.*: 212, làm. CIV.4.

mentat en l'estrat 354, de datació prou àmplia (entre el 150 i el 400 dC), per la qual cosa podria estar en context.

Ostia I, fig. 264 (làm. XVII.13, XIX.6). És datada d'època severiana i fins al segle VI,¹⁰⁶ però en el jaciment s'ha trobat fora de context (u.e. 97, 193, respectivament).

Ostia II, fig. 302 (làm. XXI.3, XXI.7, XXIII.1). Tot i que data des del final del segle I aC o l'inici del segle I dC fins a la segona meitat del segle II,¹⁰⁷ tots els exemplars trobats al jaciment han aparegut fora de context.

Lamb. 9A (làm. XXI.11). Aquest tipus s'ha de situar a finals del II-inicis del III fins a finals del IV-inicis del V,¹⁰⁸ i tampoc ha estat trobat en un estrat coetani; procedeix de la u.e. 650, datada d'entre 1714 i 1724.

La resta de fragments de plats-tapadora han estat trobats en contextos molt posteriors, d'època medieval i moderna.

Ceràmica comuna romana

Es tracta d'una producció d'ús quotidià i d'origen local o *regional* que es va fabricar al llarg dels segles sense variacions significatives en el repertori tipològic. Per aquesta raó, sovint és difícil delimitar un període cronològic per a cada tipus de recipient. De la mateixa manera, s'hi produir-se localment en poden distingir algunes diferències morfològiques que provenen de tradicions diverses, tot i que a grans trets les sèries tipològiques dels diferents centres tendeixen a coincidir, per la funció utilitària que tenien les peces i per adaptar-se formalment a les modes de cada moment. En aquest grup s'han inclòs tant els atuells de cuina o d'emmagatzematge com aquells que es van fer servir com a vaixel·la de taula.

Recipients d'ús funcional

Pel que fa als primers, se n'han localitzat bàsicament olles, algun morter i un parell de recipients de grans dimensions, potser gibrells. Quant a les olles, la major part són de vora exvasada, coll curt i una o dues nanses, de la forma Vegas 1. N'hi ha set exemplars, dels quals tres (làm. II.22, III.1, XX.14) presenten la pasta rogenca del tipus de *Tarraco* amb desgreixant de quars de gra gruixut i mica. La resta posseeixen pasta beix (làm. II.9), bicolor (làm. IV.9), simplement oxidada (làm. XX.9) i grisa (làm. VII.12); aquest darrer exemplar no presenta nanses però sí una decoració de dues estries incises sota el coll. També s'han localitzat, però, una olla similar als tipus Casas *et alii* 257-258 (XVIII.5), de pasta bicolor, una olla de vora ametllada corresponent a la gerra tipus Casas *et alii* 279 (làm. XVIII.1), de pasta de color beix i amb desgreixant de quars, i una vora d'olla de cos globular que es pot incloure en el grup Vegas 3 (làm. IV.6), feta de pasta rogenca.

Cronològicament, podem situar tres exemplars d'olles en l'horitzó del segle III dC (u.e. 337 làm. VII.12) i d'amortització de les estructures del segle III dC (u.e. 317 làm. II.22, III.1 i u.e. 333 làm. IV.9), d'on també procedeix l'olla de la

forma Vegas 3 (u.e. 333). La resta d'exemplars procedeixen d'estrats medievals i moderns (u.e. 138 làm. XVIII.1, u.e. 154 làm. XVIII.5, u.e. 275 làm. XX.9, u.e. 283 làm. II.9 i u.e. 286 làm. XX.14).

Pel que fa als morters, n'han aparegut tres exemplars molt similars, dels quals dos han pogut ser identificats amb la forma Vegas 7 / Dramont D2 fase 4 (làm. V.8, X.4), que sembla ser una producció d'època antoniniana.¹⁰⁹ El tercer fragment (làm. III.3) també pertany a la família dels morters (Vegas 7), i manté una semblança significativa amb els morters tipus Casas *et alii* 654-655. Tots tres tenen pasta de color beix amb desgreixant de quars i mica daurada. Tant l'un com l'altre s'han trobat en estrats d'amortització de les estructures del segle III dC bastides a la part de la vil·la romana que coneixem (u.e. 317 làm. III.3, u.e. 333 làm. V.8 i u.e. 352 làm. X.6).

Els únics fragments que corresponen a gibrelles de la forma Vegas 12/forma Casas *et alii* 684 (làms. V.9, VIII.1) tenen la vora exvasada i engruixida a la part que connecta amb la paret, que baixa rectilínia. El seu perfil característic permet identificar-les amb les trobades a Roses.¹¹⁰ Tots dos fragments presenten la pasta oxidada de color vermellós, molt similar, i es van localitzar en estrats d'amortització de les estructures del segle III de la part coneguda de la vil·la romana (u.e. 333, 337). Les peces de Roses daten justament de l'època en què es van bastir aquestes estances, ja que se situen en la segona meitat del segle III dC. D'aquesta manera, els nostres exemplars no coincidrien cronològicament, si no procedeixen de la tàpia de les construccions arrasades. S'ha de recordar, però, que aquesta mena de recipients també apareix a Darró, datada de mitjan segle IV, moment que convindria més als vasos de Castelldefels.¹¹¹

Vaixella de taula

L'altre gran grup dins la ceràmica comuna d'època romana són les imitacions de formes corresponents a la vaixel·la fina o de taula. El conjunt de recipients que s'han trobat a Castelldefels és significatiu per la seva varietat més que per la quantitat. Destaca la presència de dues vores d'ampolla de la forma Casas 581 (làm. II.8, VIII.5); les gerres, però, són el recipient que hi predomina, amb un total de trenta-quatre fragments, sis dels quals són gerres d'una nansa i coll alt de la forma Vegas 38; d'aquestes, una és de pasta rogenca del tipus de *Tarraco* (làm. XIX.19), tres de pasta simplement oxidada (làm. IV.10, VIII.3, XXI.6), una de pasta beix (làm. II.21) i una de pasta marró amb una engalba negra a l'exterior (làm. IV.16). La resta són una olla de pasta grisa del tipus 357 (làm. VII.14), dues de pasta beix del tipus Casas *et alii* 292 (làm. VIII.4) i Casas *et alii* 581 (làm. XVIII.8), una de pasta marró amb engalba negra a l'exterior, del tipus Casas *et alii* 705/707 (làm. XVI.6) i una de pasta bicolor semblant al tipus Casas *et alii* 558 (làm. IV.5).

També han aparegut, però, dues gerres de coll curt de la forma Vegas 39 (làm. XI.7, XIV.18), de pasta ataronjada, dura i amb una fina làmina d'engalba a l'exterior, dues vores de gerra de la forma Vegas 40 (XVI.17, XIX.10), de pas-

106. *Id.*: 214, làm. CV.7-8.

107. *Id.*: 212, làm. CIV.1.

108. *Id.*: 215-216, làm. CVI.4.

109. Aguarod, 1992: 141.

109. Aguarod, 1992: 141.

110. Casas *et alii*, 1990: 344, fig. 684.

111. López Mullor, Fierro, Caixal, 1997: 60-61.

ta groguenca i beix respectivament, una gerra del tipus Casas *et alii* 270 (là. X.9), de pasta ataronjada, i cinc fragments de gerres de coll estret, vora llisa i peu anular, entre els quals s'han identificat una gerra del tipus Casas *et alii* 376 (là. IV.8) i dues del tipus Casas *et alii* 545/549 (là. VII.19, VIII.10); la resta pertany a la família de gerres de la forma Vegas 41 (là. IV.4, V.1, XVIII.6, XXII.16), però no permeten una classificació més acurada. Totes són de pasta rosada o vermelloso.

També s'han trobat vuit fragments de gerres de vora exvasada i coll més ample de la forma Vegas 44, entre les quals hi ha recipients similars als tipus Casas *et alii* 369 (là. XVII.3), Casas *et alii* 375 (là. IV.17), Casas *et alii* 378 (là. XVIII.16-17, XIX.1), Casas *et alii* 573 (là. II.2) i Casas *et alii* 559-560 (là. IX.6, X.3). L'exemplar là. II.13, així com els fons là. II.24, V.4, V.7, VII.16, VII.18, XVIII.7, XXII.9,¹¹² probablement també corresponen a la forma Vegas 44. La majoria són de pasta oxidada ataronjada, vermelloso o rogenca (là. II.13, II.24, IV.17, V.4, V.7, IX.6, XVIII.7, XVIII.16, XVIII.17, XIX.1, XXII.9) i beix (là. III.2, VII.18, X.3, XVII.3), però també s'ha trobat una gerra de pasta grisa (là. VII.16). Els fragments là. II.12 i XVII.7, de pasta ataronjada i beix respectivament, semblen pertànyer a tupins o gerres de llavi obert amb nansa que s'enganxa al llavi, similar als del tipus Casas *et alii* 323.

La major part dels fragments trobats provenen d'estrats d'època altimperial o d'amortització de les estructures del segle III dC a la part de la vil·la romana que coneixem (u.e. 317 là. II.21, II.24, III.2; u.e. 333 là. IV.4, IV.5, IV.8, IV.10, IV.16, IV.17, V.1, V.4, V.7; u.e. 337 làms. VII.14, VII.16, VII.18, VII.19, VIII.3-5; u.e. 345 là. VIII.10; u.e. 350 là. IX.6; u.e. 352 là. X.3; u.e. 354 là. X.9; u.e. 396 là. XI.7; u.e. 742 là. XIV.18; u.e. 2731 là. XXII.16; u.e. 22023 là. XVI.17); la resta van ser localitzats en nivells d'època medieval i moderna.

Els bols també estan ben representats en el conjunt documentat a Castelldefels. Se n'han documentat sis de la forma Vegas 21 (là. IV.7, VII.20, XI.4, XI.15, XIV.13; d'aquests, l'exemplar là. VII.20 és una tassa carenada molt similar a la documentada per Casas *et alii*¹¹³ a les comarques gironines i el là. XXI.17 correspon als bols tipus Casas *et alii* 208), dos de la forma Vegas 22 (là. II.23, VII.21), tres del tipus Casas *et alii* 611-613 (là. XVII.2, là. XVIII.9, XIX.9), i cinc del tipus «Llafranc», similars als bols tipus Casas *et alii* 429 i 525¹¹⁴ (là. II.10-11, VII.9, VIII.11, X.7). Com les gerres, la majoria es van localitzar en contextos d'ús o d'amortització de les estructures del segle III dC a la part de la vil·la romana que coneixem (u.e. 317 là. II.23; u.e. 333 là. IV.7; u.e. 336 là. VII.9; u.e. 337 là. VII.20-21; u.e. 348 là. VIII.11; u.e. 354 là. X.7, u.e. 369 là. XI.4; u.e. 382 là. XI.15; u.e. 730 là. XIV.13), mentre que la resta van aparèixer en estrats d'època medieval i moderna.

A més, s'han documentat dos fragments de vasos globulars amb vora exvasada, formes Vegas 30 (là. VII.2) i Vegas 31 (là. IV.15), un fragment de vas cònic de vora llisa de la forma Vegas 28 (là. VIII.13),¹¹⁵ tots ells de pasta beix amb desgriant blanc i de quars.

Pel que fa als plats, el conjunt és força reduït, ja que tan sols n'ha aparegut un de parets obliques i vora engruixida similar al plat tipus Casas *et alii* 612 (là. I.18), de pasta vermelloso, i un fragment de plat de la forma Vegas 20 (là. XI.1), que imita el perfil dels plats de *terra sigillata* clara A de la forma Lamb. 4/36 A, de pasta marronosa i dura. Aquests fragments s'han localitzat en nivells del segle III dC (u.e. 102 là. I.18 i u.e. 354, là. XI.1).

Finalment, presentem alguns fragments la forma dels quals no s'ha pogut determinar. Es tracta d'algunes vores de pasta grisa (là. VII.15) i oxidada (là. XXII.10), fons de pasta grisa (là. IV.12, VII.17, XIX.20), beix (là. IV.11) o simplement oxidada (là. I.8, I.16-17) i fons amb peu anular (là. XIX.4), de pasta vermelloso. Alguns d'ells provenen de contextos d'ús o amortització de les estructures del segle III dC de la vil·la romana que coneixem (u.e. 100 là. I.8, I.16; u.e. 102 là. I.17; u.e. 333 là. IV.11-12; u.e. 337 là. VII.15, VII.17), mentre que la resta han aparegut en estrats d'època moderna.

Altres

Un darrer grup dins la ceràmica comuna d'època romana està format per les peces dedicades a altres usos, com els *pondus* i els *tubulus*. Del primer tipus n'hem trobat tres exemplars (là. II.25, XVIII.8, XIX.12), tots ells fabricats en pasta oxidada i característiques molt similars. Només un s'ha trobat en context d'amortització de les estructures del segle III dC (u.e. 317, là. II.15). També s'ha documentat un únic fragment de *tubulus* (là. IV.13), de pasta vermelloso, en un altre estrat identificat dins els nivells d'abandó de les estructures del segle III de la part de la vil·la romana que coneixem (u.e. 333).

Àmfores

El conjunt d'àmfores documentat a Castelldefels és, en certa manera, reduït, ja que tan sols ens han arribat set fragments corresponents a aquest tipus de contenidors, d'altra banda tan abundants arreu de la conca mediterrània. Els tipus documentats són els següents: àmfores Dressel 2-4 (là. II.2, II.7), àmfora Pascual 1 (là. XX.10), àmfora Pichet 46 / Beltran IIB (là. V.10), àmfora Beltran IIB (là. VI.1, VI.2). Els dos únics exemplars d'àmfora africana corresponen als tipus Africana IID / Keay 7 (là. II.17) i Keay 26F (là. XIX.5).

Cal esmentar, també, un fragment de gran recipient de pasta grisosa d'adscripció poc clara que, si bé s'ha adscrit a les produccions ibèriques al torn lent, també podria tractar-se d'una àmfora tarraconense passada de cocció. El fet que només se'n conservi un petit bocí de vora impedeix determinar-ne la filiació amb exactitud (u.e. 22032 là. XVI.21).

La majora dels fragments van ser trobats en contextos d'època romana (u.e. 123 là. II.7; u.e. 122 là. II.2; u.e. 333 là. V.10, VI.1, VI.2), tot i que la relativa escassetat d'aquest tipus de contenidors i la pròpia cronologia de les produccions documentades fa pensar que ens trobem davant de fragments residuals. Els fragments XIX.5 i XX.10 van aparèixer en estrats del segle XVII i XVIII, respectivament (u.e. 166 i u.e. 268).

112. Vegas, 1973: 102, fig. 36.5.

113. Casas *et alii*, 1990: 224-225, fig. 452.

114. Casas *et alii*, 1990: 264-265.

115. Vegas, 1973: 70, fig. 28.1-3.

Altres materials antics

Vidre

Entre els materials apareguts durant les intervencions al castell de Castelldefels van aparèixer altres tipus de materials arqueològics. Entre ells, destaquem el vidre, del qual se'n van trobar vuit fragments (làm. I.9, làm. V.2, làm. V.3, V.5, làm. V.6, VII.22, làm. XVII.4, làm. XXII.12) que sens dubte són d'època romana.

Cinc dels fragments semblen provenen de petits recipients de boca ampla i parets molt fines, segurament bols. Els fragments làm. I.9 i V.3 presenten característiques bastant similars, amb una vora engruixida i motllurada i vidre transparent. Semblen pertànyer a bols de petites dimensions. Tot i que el primer no ha pogut ser identificat, el segon exemplar correspon al tipus Flos 291, documentat a *Baetulo*.¹¹⁶

Els fragments làm. V.2 i VII.22, en canvi, presenten una línia de paret diferent, menys obliqua i que fa pensar en bols més profunds que els anteriors o bé copes. El primer exemplar (V.2) sembla correspondre a una variant de la forma Isings 116 també documentada a *Baetulo* (tipus Flos 258). També hi ha diferència en la coloració del vidre, ja que el primer té un to marronós i el segon, de paret rectilínia i vora lleugerament engruixida, és groc. El fragment XVII.4 presenta una paret quasi vertical i una vora engruixida que fa pensar en un bol hemisfèric de la forma Isings 96a. És l'únic exemplar d'aquestes característiques que ha aparegut a Castelldefels.

Una altra vora documentada sembla pertànyer al tipus Flos 330/331 (làm. XXII.12). Presenta una paret molt fina, de vidre transparent i vora engruixida i exvasada. Ha conservat un tros bastant llarg de paret, cosa que indica que es tractava d'un vas profund de dimensions més grans que els petits bols exvasats que fins ara havíem vist.

Finalment, s'han localitzat també dos fragments de bases amb peu anular (làm. V.5, V.6). En aquests dos casos, els petits fragments de parets que es conservaven també eren extremament fins, cosa que coincideix amb els dels bols. Així, no podem descartar, a tall d'hipòtesi, que es tracti de bases d'algun dels recipients abans descrits. El primer fragment (làm. V.5) presenta un to blavós i la base còncava; el segon fragment (làm. V.6) és de vidre transparent i base plana. Cap dels fragments documentats presentava decoració.

De tots aquests fragments, tan sols s'han trobat en context els que provenen de nivells del segle III dC (u.e. 337 làm. VII.22) i nivells d'amortització de les estructures del segle III dC (u.e.100 làm. I.9, u.e. 333 làm. V.2, V.3, V.5, V.6). La resta (làm. XVII.4, XXII.12) van aparèixer en nivells de finals del segle XVI.

Os

Els objectes d'os, com els de vidre, són poc representats normalment dins els conjunts de material arqueològic, per la seva naturalesa fràgil i difícil de conservar. Per aquest mateix motiu destaquem aquí la troballa d'una agulla d'os totalment sencera, de forma triangular a l'extrem de mani-

pulació però sense forat. Es tracta, per tant, d'una agulla de tocador, segurament destinada a l'arranjament del pentinat. La manca de decoració i de datació estratigràfica (s'ha documentat fora de context, a la u.e. 302, que data del segle X) fa molt difícil determinar-ne la cronologia.

2. La ceràmica medieval i moderna

(làmines a les pàgines 121-203)

Albert López Mullor, Imma Estany Morros, Helena Kischner Granell

Ceràmica grisa i oxidada altmedieval

El conjunt ceràmic documentat en el jaciment és força reduït, si tenim en compte l'amplitud de l'excavació i la incidència en zones que van ser habitades del segle X al XIII, època en què es dona aquesta producció ceràmica. Tots els fragments que presentem procedeixen de l'església, excepte un que és trobat al castell. A banda de la migradesa del conjunt, la major part de peces consisteixen en petits fragments. Tanmateix, disposem d'alguns elements més il·lustratius pel que fa a les formes.

El tipus que tenim més ben representat és el de les olles de forma globular, amb una carena alta i suau i la vora exvasada i arrodonida (làm. XXVIII.11, XXIX.2, XLVIII.8), que solen ser grises, encara que també n'hi ha d'oxidades, més o menys rogenques. En les peces en què s'ha reconstruït el diàmetre de la vora, les mesures oscil·len entre els 12,7 i els 14,8 cm.

L'única olla que s'ha pogut dibuixar sencera (làm. LXXIX.5) presenta la vora lleugerament exvasada gairebé vertical, el fons un xic convex i decoració d'una línia horitzontal incisa sobre la carena. És de pasta marró fosca i fa 13,4 cm de diàmetre a la vora i 12 cm a la base i 14,6 cm d'alçada. Sembla que posseïm un fragment d'una peça amb aquesta mateixa vora (làm. XXIX.5), obrada amb pasta bicolor. A l'ermita de Bellvitge (l'Hospitalet de Llobregat) vam documentar exemplars similars datats de finals del segle XI o començaments del XII, també amb pasta oxidada.¹¹⁷ A l'ermita de Sales (Viladecans) se'n va trobar una altra de semblant, tant pel que fa la forma com a la pasta,¹¹⁸ i finalment a la Torre del Baró (Viladecans)¹¹⁹ hi ha una peça amb la vora una mica més exvasada, com la del prototipus inicial, datada del segle XII.

Igualment, deuen correspondre a olles de la forma més habitual una sèrie de fragments de llavi arrodonit i girat enfora (làm. XXV.9-12, XXVII.21, XXVIII.1-3 i 12, XXIX.3 i 6), i també dos que presenten perfil triangular (làm. XXIV.10, XXVIII.10). En general, predominen les pastes reduïdes, si bé també n'hi ha de marrons i de bicolors, grises per una cara i oxidades per l'altra. En aquest grup també s'han d'incloure els bocins de base gairebé plana o una mica convexa (làm. XXVIII.4-6), que també poden presentar pastes grises, marrons o rogenques.

Una altra forma representada en el conjunt és la tapadora (làm. XXIV.13, XXIV.15), caracteritzada per la vora en-

117. López Mullor, 1988: 29.

118. Solías, 1983: 16, fig. 180.

119. Parera, 1998: làm. XL.1, u.e. 343.

116. Flos, 1987.

gruixida, que forma una petita ala. Un dels exemplars és de pasta marró, i l'altre, de pasta bicolor, grisa i oxidada. En darrer lloc, hi ha un morter de pasta bicolor (lám. XXVIII.13).

Les peces de les lám. XXVIII.1-2 i 5 corresponen a la u.e. 281, i les de les lám. XXIX.3-6, a la u.e. 416. Els dos estrats són reblliments de les trinxeres de fundació de l'església romànica, per la qual cosa els materials tenen un *terminus ante quem* de 1100-1106. La resta són fragments trobats fora de context.

També cal esmentar un seguit de fragments d'olla un xic més tardans, trobats, bàsicament, a l'àrea de la rectoria. Es tracta d'un tipus molt semblant al que hem definit abans, per no dir gairebé el mateix. Tot i això, en general, les vores són menys arrodonides (lám. XXIX.4, LXXIX.6, LXXX.3 i 7) i, en algun cas, presenten encaix per a tapadora (lám. LXXX.4). D'altra banda, el terç superior de la paret és més oblic, cosa que pot fer pensar en la presència d'una carena alta, com la dels exemplars anteriors, però més pronunciada. També s'hi ha trobat una altra forma, representada per la vora de bol de la làmina LXXX.5, amb incisió interior.

Disposem d'alguns indicis estratigràfics per esbrinar la cronologia d'aquest material. En primer lloc, les troballes de l'estrat 3309 (lám. LXXX.3-4 i 7), datat del segon terç del segle XIV mitjançant ceràmica decorada de verd i manganès (lám. LXXX.1), semblen residuals. En els nivells immediatament inferiors (u.e. 3311 i 3315), però, les peces deuen trobar-se en el seu context (lám. LXXX.5-6 i 9), ja que només apareixen acompanyades de ceràmica vidriada, la qual cosa ens podria portar, com a màxim, al darrer terç del segle XIII. Per acabar, cal fer referència als fragments de les làmines XXIX.4 i LXXVI.3 i 7, trobats fora de context, però que poden ser inclosos en aquest grup, ateses la forma i la pasta.

Ceràmica decorada de verd i manganès

El material d'aquesta classe més significatiu procedeix de la rectoria i de la sagristia, ja que a l'església se'n van trobar pocs fragments i al castell un de sol. Les formes que tenim representades són els bols, una nansa de gerra i els plats anomenats talladors.

Quant a les decoracions, cal fer la distinció entre els motius centrals i les orles. Els primers els tenim tant en els bols com en els plats, mentre que les orles només les hem observat en plats. Els motius centrals documentats són de tipus radial (lám. XXVIII.14), de caire vegetal (lám. LII.3), ambdós de verd i manganès, i els escuts de manganès (lám. XXXVI.6, LII.2, LXXVII.1). Els motius vegetals, també anomenats estrelles, daten de finals del segle XIII i del segle XIV,¹²⁰ i se'n coneixen paral·lels al Bullidor.¹²¹ Pel que fa als escuts, l'un és de perfil doble, amb dues bandes en diagonal en el camp que arrenquen de l'esquerra i baixen a la dreta (lám. XXXVI.6), i el segon també presenta perfil doble, amb el camp dividit per dues bandes horitzontals i dues de verticals (lám. LXXVII.1). El de la làmina LII.2 correspon a la sèrie de la Tau, produïda en els segles XIII i XIV,¹²² amb paral·lels al castell de Llinars del Vallès¹²³ i al Bullidor.¹²⁴

120. Telese, 1992: 115, fitxa núm. 46.

121. Amigó *et alii*, 1986: fig. 5, núm. 598.

122. Bonet, 1988: 12.

123. Monreal, Barrachina, 1983: 110, foto 28.

124. Amigó *et alii*, 1986: fig. 4, núm. 29.

Les orles sobre plat presenten les variants següents:

- Dues bandes de manganès (lám. LII.3), l'anomenat tipus 2 del castell de Llinars del Vallès.¹²⁵

- Dues bandes de manganès i una de verda d'intercalada (lám. LII.1, LXXVII.2, LXXVIII.4), corresponent al tipus 3 del mateix jaciment.¹²⁶ Aquesta orla també s'ha documentat a Manresa, on s'ha datat del segon terç del segle XIV.¹²⁷

- Successió de rombes creuats per aspes de manganès i tres traços paral·lels intercalats, verds, delimitats a banda i banda per dos fils de manganès (lám. XXX.2). Correspon al tipus 4 de Llinars del Vallès.¹²⁸ Aquesta orla es va produir a Manresa en el segon terç del segle XIV¹²⁹ i apareix a Ancosa¹³⁰ i al Bullidor.¹³¹

- Traços dobles en ziga-zaga de manganès i traços verds intercalats, delimitats a banda i banda per dos fils de manganès (lám. LX.1), o tipus 5 de Llinars del Vallès, datat de finals del segle XIII i del segle XIV,¹³² o del segon terç del segle XIV¹³³ i que també es troba al Bullidor.¹³⁴

- Successió de cinc pics de manganès i tres de verds, delimitats per dos fils de manganès a banda i banda (lám. LXXVIII.6), o tipus 6.¹³⁵

Hem registrat dues orles sobre escudella. L'una presenta dos fils de manganès i un de central de verd (lám. XLVIII.7), i l'altra consta de ziga-zagues de manganès amb triangles verds intercalats, limitats a banda i banda per un fil de manganès (lám. XXX.1). L'entorn de l'orla presenta fons verd. Hi ha dos fragments en què, a causa de la poca grandària (lám. XXV.5, XXX.1, XLV.14), no ha estat possible identificar el motiu decoratiu.

Cal remarcar la presència d'una nansa de pasta ataronjada (lám. LXXX.1), de 2,7 cm de diàmetre, amb el dors decorat amb pinzellades horitzontals curtes de manganès. Correspon a una sèrie de gerres produïda a Manresa en el segon terç del segle XIV.¹³⁶ En el museu de Berga es conserva un paral·lel d'aquesta peça, que s'ha datat de la segona meitat del segle XIII. D'altra banda, en un retaule del segle XIV, atribuït al *mestre de Torà*, hi ha una representació d'una gerra d'aquest tipus.¹³⁷

El plat és la forma més freqüent. Sempre és l'anomenat tallador, amb uns perfils molt similars, a excepció de la vora, que sol presentar llavi arrodonit, però de vegades el té engruixit i forma una revora. El diàmetre de la vora fa de 25,2 a 34,6 cm, i el de la base, que només hem pogut conèixer en dos casos, 6,8 i 15,9 cm. Les dues bases presenten peu anular. En general són peces força barroeres amb un gruix que oscil·la entre els 0,8 i 1,1 cm, vidriades només a la cara interna.

Pel que fa als bols, els escassos fragments de què disposem no són gaire representatius. Es donen dos tipus de base: plana amb la paret força prima i amb peu anular i paret gruixuda, aquesta darrera de 8,6 cm de diàmetre. Tenim

125. Monreal, Barrachina, 1983: 102.

126. *Ibid.*

127. Cabestany, Riera, 1984: 191, 197.

128. Monreal, Barrachina, 1983: 102-103.

129. Cabestany, Riera, 1984: 191 i 197, fig. 2-4; Telese, 1992: fitxes 49-51.

130. Bolós, 1986: 52, CD 3.

131. Amigó *et alii*, 1986: fig. 6, núm. 592.

132. Telese, 1992: 115-116, fitxa 48.

133. Cabestany, Riera, 1984: 197.

134. Amigó *et alii*, 1986: fig. 6, núm. 639.

135. Monreal, Barrachina, 1983: 103.

136. Cabestany, Riera, 1984: 197, fig. 4-2.

137. Riu, 1985: 424-425, fig. 6-7.

un sol fragment de vora, de forma vertical i llavi arrodonit. Les pastes són majoritàriament de color beix i, en algun cas, ataronjades o rosades, i solen presentar vacúols i desgreixant de quars i mica, tot i que també pot ser calcari o d'hematites.

Tant el material procedent de l'església com el del castell es van trobar fora de context. A la rectoria, però, tot i que hi havia peces en nivells moderns, es van localitzar alguns fragments en estrats del segle XIV, un dels quals és la nansa de gerra decorada amb ratlles transversals de manganès (làm. LXXX.1), del segon terç del segle XIV; els altres dos són vores de plat, corresponents als tipus 3 i 6 de Barrachina (làm. LXXVIII.4 i 6), del segon i tercer quarts del segle XIV.

Ceràmica blava valenciana

Procedeix sobretot dels tallers de Paterna, si bé tenim un fragment de Manises. La peça que ha aparegut amb més freqüència és l'escudella decorada amb el motiu anomenat de palmetes i fulles radials (làm. XLV.17-18, XLVI.5, XLVII.1 i 4, LIX.7, LXXVIII.5). Aquest motiu es va produir en la segona meitat del segle XIV i a començaments del XV¹³⁸ i s'ha trobat en jaciments catalans com el Bullidor,¹³⁹ la granja cistercenca d'Ancosa,¹⁴⁰ Can Xammar¹⁴¹ o el castell de la Santa Creu, a Calafell.¹⁴²

Un altre tema representat és l'orla de peixos (làm. LXXVI.5, LXXIX.3), també present al Bullidor.¹⁴³ Per a alguns autors, aquesta decoració té la mateixa cronologia que l'anterior,¹⁴⁴ mentre que per a d'altres la producció ja comença a l'inici del segle XIV.¹⁴⁵ Procedent de Manises, hi ha una peça ben diferent, una vora de plat decorada amb el motiu de flors de punts (làm. LX.2), obra entre el 1425 i el 1500.¹⁴⁶ El mateix motiu es troba de color daurat, des de 1410 fins a 1440.¹⁴⁷

S'ha documentat un fragment de base, probablement d'una safata, amb peu massís pla, decorat amb un tema similar als arabescs geomètrics (làm. XLII.2). És possible que es tracti d'una producció valenciana, tot i que no n'hem trobat paral·lels exactes. Un motiu similar, de la segona meitat del segle XIV o el primer quart del XV, ha estat documentat a Llinars del Vallès.¹⁴⁸

A excepció del plat de Manises, la resta són escudelles que presenten gran similitud de formes. La base d'aquestes peces pot variar lleugerament, ja que en algun exemplar té un petit peu diferenciats (làm. XLV.17), mentre que en d'altres tendeix a ser massissa amb el fons umbilicat i una lleugera revora exterior (làm. XLV.18). Les pastes són de color clar, entre el groc i el beix, excepte el fragment de Manises, que la té rosada.

Els materials trobats a la sagristia (làm. LIX.7, LX.2) i un dels fragments de la rectoria (làm. LXXVIII.5) van aparèixer

en estrats de començaments del segle XVI, data en què aquestes produccions encara devien continuar en ús. La resta de fragments es van trobar en estrats més tardans, on eren residuals: làm. XLV.17-18, de la cala VII, mitjan segle XVI; làm. XLVI.5, XLVII.1 i 4, de l'àmbit CB 4, finals del segle XVI; i làm. LXXVI.5 i LXXIX.3, de la rectoria, de la mateixa data.

Ceràmica blava de Barcelona

El conjunt documentat dona una bona mostra dels motius ornamentals més clàssics d'aquesta producció. Pel que fa a les formes, el lot es limita als dos únics tipus produïts, l'escudella i el plat, que trobem amb una freqüència similar.

Un dels motius que apareix més sovint a les escudelles és el grup de quatre línies concèntriques sota la vora. Aquests fils poden anar sols (làm. XXX.3) o acompanyats de ratlles orientades cap al centre, ja sigui aïllades (làm. XLVII.2) o en grups (làm. XXIV.7, LIV.3). La segona variant s'ha datat de finals del segle XIV i començaments del XV.¹⁴⁹

En les escudelles també són freqüents les decoracions radials, que poden ocupar el fons (làm. XLIV.6, XLVII.2) o tota la superfície; llavors reben el nom de raig d'estrella (làm. LV.1 i 3, LXXXI.8). La primera decoració s'ha documentat a Ancosa¹⁵⁰ i la segona al Bullidor¹⁵¹ i a Calafell.¹⁵² Una variant d'aquest tema és el motiu anomenat molinet (làm. XLII.3, LV.2), del qual hi ha paral·lels a Can Xammar,¹⁵³ datats de la segona meitat del segle XV i començaments del XVI.

Les *alàfies* són representades en orles d'escudelles (làm. LIV.2, LXXXI.9) i de plats (làm. XXX.5), generalment formant grups intercalats amb espirals (làm. XLVII.3, LIX.1). Aquestes orles les tenim associades a motius centrals com són els angles oposats inscrits en una circumferència (làm. XLVII.3, LXXV.4) o les estrelles (làm. LIV.2). El motiu va ser emprat durant tot el segle XV.¹⁵⁴ D'altra banda, l'associació d'*alàfies*, espirals i traços rectes cap al centre s'ha datat dins la primera meitat d'aquest segle.¹⁵⁵ Les *alàfies* han estat documentades en nombrosos jaciments, com l'ermita de Sales,¹⁵⁶ el Bullidor,¹⁵⁷ el castell de Calafell¹⁵⁸ i Can Xammar.¹⁵⁹ Els *angles oposats* s'han trobat al castell de Calafell¹⁶⁰ i a Can Xammar, en un context de la segona meitat del segle XV i començaments del XVI.¹⁶¹

Cal fer esment d'un bol amb vernís intern negre i orla d'*alàfies* blaves (làm. LVI.1). Aquesta peça es diferencia de la resta tant pel color del fons com per la forma, més oberta i més gran que la resta d'escudelles. Fa 24,4 cm de diàmetre a la vora, 8,9 cm a la base i 9,1 cm d'alçada. La pasta és groguenca, amb desgreixant calcari i de mica daurada.

138. Lerma, 1986: 190, 194.

139. Amigó *et alii*, 1986: 43, fig.9.

140. Bolòs, 1986: 65, CD 23.

141. Cerdà, 1991: 171.

142. Santacana, 1986: làm. 17.2, 18.5.

143. Amigó *et alii*, 1986: fig. 9, núm. 523, 532.

144. Lerma, 1986: 190, 194.

145. Soler, 1992: 65, fitxa 26.

146. Monreal, Barrachina, 1983: foto 54.

147. Martínez Cavió, 1982: fig. 109.

148. Monreal, Barrachina, 1983: 138-139.

149. Batllori, Llubia 1974: 90, làm. 15B.

150. Bolòs, 1986: 62, CD 19.

151. Amigó *et alii*, 1986: 43, fig. 13, núm. 497.

152. Santacana, 1986: làm. 17.1.

153. Cerdà, 1991: 172.

154. Monreal, Barrachina, 1983: 137-138.

155. Telese, 1992: 118, fitxa núm. 57.

156. Solías, 1983: 33, núm. 57.

157. Amigó *et alii*, 1986: fig. 8, núm. 57, 531.

158. Santacana, 1986: làm. 19.19.

159. Cerdà, 1991: 175.

160. Santacana, 1986: làm. 19.16.

161. Cerdà, 1991: làm. 6. 5-6.

Altres motius menys freqüents són la creu de braços formats per tres línies, que apareix en el centre d'un plat tallador o servidora (lám. LX.6), i que es remunta al segle XIV.¹⁶² Un motiu molt similar, consistent en una creu de dos braços, ha estat documentat a Sant Cristófol de la Castanya.¹⁶³ També s'ha trobat una creu més petita, en escudelles de grandària reduïda (lám. XXXVI.2, XLVI.3), com també les clavellines (lám. LXXVIII.3) o el tramat (lám. XLVI.1), documentat també al Bullidor,¹⁶⁴ i la palmeta central (lám. LVIII.6).

En alguns fragments no s'ha pogut identificar bé el motiu ornamental. Pot tractar-se d'elements de caire vegetal (lám. LXXV.5) o geomètric (lám. XXX.6, XXXVIII.4), i en algun cas no es pot determinar (lám. XXIV.1, XXX.7, XLV.13).

Destaquem la presència d'un plat (lám. LIV.1), amb orla de petites *alàfies* alternades amb motius vegetals estilitzats i el centre decorat amb quatre palmetes i quatre poncelles intercalades inscrites en un cercle. L'orla és una còpia de motius originals de Paterna o Manises.¹⁶⁵ Hi ha una petita escudella amb vidriat intern sense decoració, que incloem en aquest apartat perquè el vernís presenta un to blavós i petits punts del mateix color (lám. LVIII.3). La vora fa 8,5 cm de diàmetre, la base 3,4 cm i l'alçada és de 3,2 cm.

Pel que fa a les formes, els plats sempre són dels anomenats talladors, però poden presentar la tendència a ser més oberts i plans o tancats i fondos, en algun cas similars a les safates. El diàmetre de la vora, en les dues peces en què l'hem pogut calcular, mesurava 22,6 i 23,4 cm, i en una altra hem obtingut el de la base, que era de 5 cm. Un exemple fora de l'habitual és el platet de la lám. LVIII.6, la vora del qual fa 14 cm.

Les escudelles, que s'han documentat en major quantitat que els plats, solen tenir peu massís amb fons umbilicat, d'entre 5,1 i 8 cm de diàmetre. Les vores, de perfil vertical i llavi arrodonit, fan de 13 a 16 cm de diàmetre. Les pastes, normalment, presenten tons rosats, tot i que les grogues, beix o ataronjades també són corrents. En algun cas, s'han observat dues coloracions en una mateixa peça. El vernís pot donar-se en les dues cares, però predominen els exemplars amb vidriat només intern.

Els materials procedents de l'església i del castell es van trobar fora de context, a excepció dels fragments de la làmina XLV, procedents d'un nivell de finals del segle XVI documentat a la cala VII. A la sagristia, en canvi, eren ben estratificats; una part en els nivells de finals del segle XVI, coetanis de la construcció de l'edifici, i una altra part en capes anteriors, de començaments del mateix segle. Cal exceptuar-ne, però, la safata de la làmina LX.6, que és d'abans d'aquesta centúria. D'altra banda, a la rectoria hi ha dos fragments trobats en el seu context, els de les làmines LXXVII.4 i LXXVIII.5, de començaments del segle XVI.

Ceràmica valenciana daurada o de reflex metàl·lic

L'excavació ha proporcionat cinc fragments d'escudella procedents de Manises, quatre dels quals tenen decoració vegetal. Dos presenten el motiu de la palmeta oberta (lám.

XXV.4, XLVI.2), propi del segle XV¹⁶⁶ i documentat al castell de Llinars del Vallès¹⁶⁷ i a la granja d'Ancosa.¹⁶⁸ El tercer és difícil d'identificar a causa de la fragmentació (lám. XXXII.2), però presenta una forta similitud amb el tema de l'au rapaç, emprat en el segle XV.¹⁶⁹ També tenim representada la fulla de card (lám. XXXVIII.6), que apareix en el tercer quart del segle XV¹⁷⁰ i les fulles de falguera (lám. LIX.5), del segon i tercer quarts del segle XV,¹⁷¹ amb paral·lels a Llinars del Vallès¹⁷² i a Calafell.¹⁷³

Les pastes són groguenques, a excepció d'un fragment en què és rosada. La decoració, en tres de les peces descrites, presenta un to vinós. Tots els exemplars es van trobar fora de context, excepte el decorat amb la fulla de falguera (lám. LIX.5), localitzat en un rebliment de començaments del segle XVI, època en què la peça podia continuar en ús, i la peça de la làmina XXXII.2 –que potser reproduïx el tema de l'au rapaç–, procedent d'un nivell de començaments del segle XV.

Ceràmica valenciana de reflex metàl·lic i blau

Aquesta producció la tenim representada per un sol fragment, trobat a la sagristia, fora de context. Es tracta d'una escudella amb decoració radial central daurada, amb bandes concèntriques també daurades i una de blava intercalada (lám. LX.3). Data de la primera meitat del segle XV, i se'n coneixen paral·lels al castell de Llinars del Vallès.¹⁷⁴

Ceràmica decorada de blau sobre blau

Només hem localitzat un fragment d'aquesta ceràmica (lám. XXVIII.7). Consisteix en una vora de plat, amb el llavi tombat enfora. Presenta vidriat intern i extern de color blau clar, amb decoració de línies de color blau fosc, i la pasta és de color groguenc. Procedeix de la u.e. 222, datada a partir de 1714. Aquest tipus ceràmic, per ara poc conegut encara que en solen aparèixer alguns fragments en molts dels jaciments que hem excavat, acostuma a trobar-se en estrats datats de finals del segle XVII a finals del XVIII.

Ceràmica catalana daurada o de reflex metàl·lic

Hem documentat un conjunt ben significatiu d'aquest tipus ceràmic propi dels segles XVI i XVII, la major part procedent de l'església i de la sagristia. En aquesta producció, l'atuell que apareix amb més freqüència és l'escudella decorada amb la tècnica del *pinzell pinta* (lám. XXIV.2 i 4, XXXI.2-5 i 7-8, XLIV.3, XLVI.9, LIII.1, LVIII.2), encara que també es troben plats amb la mateixa decoració (lám. XXV.1, XXX.8, XXXIII.1, LIII.5, LVII.2).

162. Bonet, 1988: 12.

163. Beltrán, 1991: 141.

164. Amigó *et alii*, 1986: 56, núm. 516.

165. Cirici, 1977: 115.

166. Martínez Caviró, 1982: 135, fig. 108.

167. Monreal, Barrachina, 1983: 155.

168. Bolòs, 1986: 58, CD 10.

169. Martínez Caviró, 1982, fig. 132.

170. *Id.*: 143, fig. 139.

171. *Id.*: 141, fig. 176-177.

172. Monreal, Barrachina, 1983: 137, 154-155.

173. Santacana, 1986: lám. 22.39.

174. Monreal, Barrachina, 1983: 147.

Com a peces menys freqüents, hi ha un fons d'escudella decorat amb dues línies paral·leles i un punt a banda i banda (là. LXXII.4). Aquest motiu té un paral·lel a la Torre del Baró, Viladecans.¹⁷⁵ També cal destacar un plat amb decoració de fulles a l'ala (là. LVII.1), similar a un que presenta Martínez Caviró¹⁷⁶ com a producció catalana del darrer quart del segle XVI o començaments del XVII i una escudella i un plat amb motius florals molt similars a aquest anterior (LXXXII.4 i 6). El motiu de la rosa o passionera (là. LIX.4), documentat en una escudella, data del segle XVI i començaments del XVII¹⁷⁷ i també apareix al castell de Calafell.¹⁷⁸ Les decoracions geomètriques en plat (là. XXXIII.2) tenen paral·lels a Can Xammar, de la segona meitat del segle XV i començaments del XVI,¹⁷⁹ i a Calafell.¹⁸⁰ Tenim també el motiu de la creu entrelaçada en ordit i trama (LXXXII.1), de la fulleta de traç doble (là. XXXI.6), produït a Barcelona o Reus a finals del segle XVI i començaments del XVII. En darrer lloc, hi ha una escudella petita amb una estrella en el fons i les parets decorades amb motius vegetals estilitzats (là. LVIII.1). No hem trobat cap paral·lel precís del motiu central. Tanmateix, la decoració vegetal estilitzada apareix en plats de finals del segle XVI o començaments del segle XVII.¹⁸¹

Un cas a part és el fragment decorat amb *pinzell pinta* de color blau (là. LXXV.7), documentat en un nivell de començaments del segle XVII (u.e. 3177). D'altra banda, hi ha tres fragments d'escudella en els quals la decoració s'ha perdut, i no és possible determinar-ne el motiu ornamental (là. XXIV.8-9, XXX.10, XXXVIII.10, LX.4).

Quant a les formes, les escudelles presenten parets més o menys inclinades, fons intern lleugerament umbilicat i peu massís; més rarament, poden ser àpodes. Els diàmetres de la vora mesuren de 13 a 15 cm, i els de la base, uns 6,5 cm. Hi ha, però, dues peces més petites que fan 10 cm de diàmetre a la vora i 4,8 cm a la base (là. LVIII.1 i 2). Els plats solen ser molt oberts, amb una petita ala tombada enfora i fons umbilicat, sense peu. El diàmetre de la vora mesura de 21 a 24 cm, i el de la base, de 5,2 a 7 cm. Dins aquest tipus, cal assenyalar una variant: un plat d'ala ampla i recta, que fa 34 cm de diàmetre de la vora i és l'únic decorat amb motius vegetals (là. LVII.1).

A la sagristia s'ha trobat material d'aquesta classe dins el seu context, tant al pis superior, en un estrat del segon decenni del segle XVII (là. XXX.8), com a la planta baixa, en un nivell de finals del segle XVI (là. LIII.1, 5, LVII.1-2, LVIII.1-2).

Ceràmica blava catalana

Dins aquesta producció, hem localitzat peces amb una sèrie de decoracions relativament extensa. Les més antigues apareixen en el primer quart del segle XVII i les més recents perduren fins al començament del segle XIX. Els fragments només adopten quatre formes: escudelles, plats, safates i pots de farmàcia, que al llarg d'aquests dos segles van experimentar considerables variacions tipològiques.

Entre els exemplars més antics hi ha les escudelles amb decoració de cercles concèntrics a la paret interna, també anomenades sagnadores (là. XXXIV.6, XL.8, XLIII.6, XLIV.8, XLIX.1, LXXXII.3). Generalment, presenten un dibuix central, com ara el motiu de la figueta (là. XLIX.1, LXIII.3, LXXIII.6). Algunes escudelles, en comptes de línies concèntriques, tenen altres decoracions: arcs triples oberts cap enfora (là. LXX.5), bandes obliqües combinades amb franges grogues (là. LXXII.1) o algun dels temes de les orles diverses (là. XXXVII.5). En alguns casos, les escudelles estan dotades de nanses, que solen ser de forma lobulada, amb el contorn pintat de blau i el centre decorat, ja sigui amb una línia transversal encreuada per dues bandes (là. LXX.5, LXXV.1) o tres (là. XXXVI.4), ja sigui amb arcs paral·lels (là. XLIX.1, L.4 i LXXII.6) o amb traços oblics (LXXXII.3). La decoració de línies encreuades correspon al primer terç del segle XVII, mentre que els arcs són típics del segon terç.¹⁸²

Pel que fa als plats, les sèries més antigues són les de la ditada, la figueta i les orles diverses; aquestes darreres consisteixen en un seguit de motius, aïllats o combinats entre si. El dibuix de la ditada es troba gairebé sempre a l'ala dels plats, acompanyant un motiu central. En una peça, però, ocupa el fons (là. XXXV.1). En dues ocasions, hem pogut documentar l'associació de la ditada amb la cirera (là. XXXVII.1, L.1), però la major part de vegades no ha estat possible relacionar aquests motius, a causa de la fragmentació de les peces (là. XXV.3, XXVIII.8, XLI.4, L.7, LXXII.3, LXXXII.2). La peça de la làmina XXXV.4 no ha conservat l'orla, però segurament també pertany a aquesta sèrie. La producció s'havia datat des de mitjan segle XVII,¹⁸³ tot i que, més recentment, es va considerar pròpia del primer i segon terços d'aquesta centúria.¹⁸⁴

El tema de la figueta es troba tant en les escudelles com en els plats. En aquests darrers, pot situar-se a l'ala, combinat amb altres de les anomenades orles diverses (là. XXXVII.4, LXIX.6), o al fons (là. LXVIII.4, LXXIX.2), acompanyat d'orla a l'ala. Sembla que la vaixela amb aquesta decoració es va produir a la zona de Barcelona durant el segon terç del segle XVII.¹⁸⁵

Dins les orles diverses, hem trobat els motius següents: successió d'arc i mig punt alternats (là. XXXV.2), arc doble i punt (là. LXX.2), arc triple obert cap enfora (là. L.6), roda de carreta associada a volutes (là. LXVIII.4, LXIX.6), salsitxa doble (là. LXIX.2), salsitxa triple (là. LXX.4, LXXII.2), esglaons (là. LXX.3, LXXXII.5) i z (là. XXX.4). Tots ells han estat datats de 1600 a 1635, excepte l'arc doble i punt i la salsitxa triple, que perduren fins a 1670.¹⁸⁶ En algunes peces, però, no ha estat possible determinar-ne el motiu a causa de la grandària o de la part representada (là. XXVIII.9, XLI.5, XLIII.5, XLV.5, L.3, L.8, L.9, LXXV.6).

Una variant del material descrit és el grup de peces policromes decorades de blau, verd i groc, anomenades d'influència del Renaixement. En general, presenten motius d'orles diverses (là. L.5) o de la figueta, completats amb bandes i altres detalls pintats en groc i en verd, però també hi ha temes que només apareixen policromats, com els

175. Parera, 1998: là. VII.4.

176. 1982: 227, fig. 210.

177. Batllori, Lluvia, 1974: 65, là. 62 a.

178. Santacana, 1986: là. 20.23.

179. Cerdà, 1991: là. 11.1.

180. Santacana, 1986: 21.28.

181. Martínez Caviró, 1982: 233-234, fig. 211.

182. Telese, 1991: 100-101.

183. Batllori, Lluvia, 1974: 73.

184. Telese, 1991: 131.

185. *Id.*: 128-129.

186. *Id.*: 105-129.

florals (làm. XLII.6, L.2, LXIX.3) o els rombes (làm. LXXI.1). Aquesta decoració es dona tant en plats (làm. XLII.5-6, LXX.1, LXX.3, LXXVI.1) com en escudelles (làm. LXXII.1, LXXV.1).

El tema de la corbata, produït de 1720 a 1770,¹⁸⁷ el tenim representat en una servidora en què apareix sota la vora (làm. XLIX.2). També s'ha de destacar un fragment de plat amb els motius de la pestanya, els esglaons i les fulles de perfil (làm. LXXV.3), que normalment només apareixen en ceràmica valenciana de reflex metàl·lic. Probablement, la nostra peça és una imitació catalana.

La ceràmica blava de Poblet, obrada a partir de la segona meitat del segle XVII,¹⁸⁸ és ben representada al jaciment gràcies a un lot que es va trobar a la rectoria. El conjunt era format per una servidora i tres plats. La primera té el centre decorat amb un motiu floral (làm. LXII.2), mentre que els plats presentaven un ocell (làm. LXIII.2), un escut (làm. LXIII.4) i una casa (làm. LXIV.2), respectivament. També es van trobar dos plats amb el fons decorat amb una casa i un motiu floral (làm. XXXV.3, LXIV.1). Aquest disseny es dona indistintament a la producció de Poblet i a l'anomenada de transició, i com que en els nostres exemplars hi manca l'orla, no podem determinar a quina de les dues correspon.

Dins el material anomenat d'influència francesa, datable a partir de mitjan segle XVIII,¹⁸⁹ tenim documentades diverses variants decoratives, presents gairebé sempre sobre plats. A l'orla, es poden observar motius formats per la successió de trèvols i punts (làm. XXXIV.4, LXV.2), punts (làm. LXXII.5) i traços paral·lels (làm. LXXII.8), o bé temes vegetals (làm. LXXI.3), que també poden ornamentar el fons (làm. LXXI.4, LXXIV.5). L'aparició d'aquests dissenys a la safata de la làmina XXXIV.4 és una excepció.

La ceràmica blava catalana més tardana inclou els tipus de la botifarra, faixes o cintes i l'arracada. Quant a la sèrie de la botifarra, de finals del segle XVII i començaments del XVIII,¹⁹⁰ els fragments de què disposem no són gaire significatius a causa de l'estat de fragmentació. Dos d'ells s'identifiquen bé mitjançant la decoració vegetal de l'orla (làm. LXI.2, LXXI.2), mentre que els altres, en mancar-los l'ala (làm. XXV.2, LXXII.7), tant poden ser adscrits a aquest grup com al de faixes o cintes. D'aquest darrer, datable del segle XVIII,¹⁹¹ en tenim dos exemplars (làm. XXXIV.5, XLIX.3), en el segon dels quals hi ha un vaixell com a motiu central. De la sèrie de l'arracada només en tenim un fragment (làm. XLVIII.10), de finals del segle XVIII.¹⁹² Finalment, hi ha una base amb decoració floral (làm. LXIII.1) que no hem pogut adscriure a cap de les produccions definides. A banda de les peces descrites, cal esmentar els pots de farmàcia, que tenim representats per dos fragments (làm. XLVI.4, LXXVI.2), en el segon dels quals hi ha decoració de la panotxa, produïda entre 1635 i 1670.¹⁹³

A l'excavació del cos principal de l'església només es van trobar quatre fragments de ceràmica blava catalana dins el seu context (làm. XXV.2-3, XXVIII.8-9), i tots tres eren en nivells del segle XVIII. A la capella de la Salut, però, hi havia una peça de la ditada i una amb motius de les orles di-

verses (làm. XXXVII.1 i 5) en nivells de la primera meitat o mitjan segle XVII. També es van trobar dos fragments (làm. XXXVI.4, XXXVII.4) en estrats del període 1719-1724. En el castell, el material d'aquesta classe ben estratificat també apareixia en nivells de mitjan segle XVII (làm. L.2, L.5) i del segle XVIII (làm. XLI.4, XLII.6, XLVI.4, XLVIII.10, XLIX.3).

Pel que fa a la rectoria, a R3 es va trobar material d'orles diverses (làm. LXX.2, 4, 5) i d'influència del Renaixement (làm. LXX.1 i 3, i LXXI.1) en reblliments de mitjan i de la primera meitat del segle XVII, tot i que també hi havia ceràmica produïda en el segle XVII en estrats de la centúria següent (làm. LXIX.2-4, LXXVI.1). D'altra banda, s'hi va descobrir el conjunt de Poblet esmentat abans (làm. LXII-LXIV) i un fragment d'influència francesa (làm. LXV) en un estrat de començaments del segle XIX, la qual cosa indica que llavors aquests materials encara s'utilitzaven. A R5, en el reblliment de sobre la volta datat de la segona meitat del segle XVIII, hi havia ceràmica d'influència francesa i de la botifarra (làm. LXXI.2). En el pati P4, es van localitzar fragments amb decoració d'influència francesa (làm. LXXII.5 i 8) en un nivell de començaments del segle XIX. També es va trobar el mateix tipus en un estrat inferior, datat del segle XVIII. Per últim, a R4 hi havia un fragment amb decoració de la panotxa en un context de principis del segle XIX.

Pisa blanca amb decoració de color groc

S'han documentat dues peces (làm. XXV.6, XXV.8) corresponents a aquesta producció de finals del segle XVIII i començaments del XIX. Es tracta d'un tipus procedent de l'Alcora o d'una imitació. Els dos exemplars procedeixen de l'església, dels estrats 154 i 156, datats de primers de la segona meitat del XVIII i amb un *terminus post quem* de 1720, respectivament.

Pisa de l'Alcora o de les Fabriquetes

D'aquesta producció en tenim un únic fragment amb orla de la pometa (làm. LXXIV.6), procedent de l'excavació de la rectoria. Es va trobar en un reblliment del segon o tercer decennis del segle XVIII.

Pisa amb decoració policroma

Aquesta sèrie la tenim representada per un sol fragment (làm. XLVIII.11), trobat a la cala I del castell, en un estrat del segle XIX.

Porcellana

L'únic fragment de porcellada documentat en l'excavació (làm. XLIII.3) prové de la cala VII d'un context del segle XIX.

Rajoles decorades

L'excavació de l'església ha donat un seguit de fragments de rajoles esmaltades, algunes decorades de blau i altres policromes. En algunes peces no ha estat possible deter-

187. *Id.*: 131.

188. Batllori, Llubià, 1974: 74.

189. *Id.*: 77.

190. *Id.*: 74.

191. *Id.*: 76.

192. *Id.*: 77.

193. Telese, 1991: 219.

minar-ne el motiu a causa d'una mida massa petita (là. XXIV.11, XXVI.3-5). Les de la làmina XXVI.1 i 2, policromes, s'han d'adscriure a la primeria del segle XVII i corresponen a les que exposa Miquel¹⁹⁴ a les làmines IV.11 i IV.20, respectivament. El primer fragment procedeix de les u.e. 140 i 166, de cap a 1720 i de mitjan segle XVII.

D'altra banda, a la capella de la Salut es va trobar una altra rajola policroma (là. XXXVI.1) en un nivell del segon o tercer decennis del segle XVIII, que, segons Miquel (là. V.21-24), data del segle XVII, i dos fragments decorats de blau, un dels quals corresponent, potser, al tipus gòtic (là. XXXVI.3), i el segon (là. XXXVI.5), equivalent al de la là. I.16-19 del mateix autor, del segle XVI. A la sagristia es va trobar un fragment de rajola (là. XXXI.1) en un estrat del segon o tercer decennis del segle XVIII, del qual Miquel en publica un paral·lel (là. I.6) datat del segle XVI.

Finalment, hi ha tres exemplars trobats a la rectoria: un (là. LXI.1) corresponent a la làmina I.17 de Miquel; el segon (là. LXI.3) com el de la là. I.6 del mateix autor, ambdós del segle XVI, però trobats en nivells del segle XIX, i l'últim (là. LXXV.2), amb un paral·lel a la là. X.18, del segle XVIII i XIX, trobat en el rebliment d'una trinxera de començaments del segle XIX.

Ceràmica comuna vidriada baixmedieval i moderna

En aquest capítol recollim produccions pròpies d'un període força ampli al llarg del qual es pot observar una variació de les formes predominants i la coloració dels vernissos. Hi ha alguns tipus, com les olles o les gerres, que apareixen tant en els nivells més antics com en els recents en una proporció similar, mentre que altres recipients són molt abundants en un moment determinat i força rars abans i després. Aquest és el cas dels poals i els morters, que apareixen més sovint en contextos del segle XV o XVI. Un cas diferent és el dels plats d'ala, manufacturats durant tota l'època moderna. A continuació, descrivim les formes més representatives que hem documentat i les característiques de cadascuna.

Plats decorats

Hem documentat un total de dotze peces corresponents a plats amb decoració groga sobre fons marró, vuit dels quals són plats d'ala i la resta talladors. En general, la decoració apareix en forma de línies ondulades, punts o taques. Les línies es troben a l'ala (là. XXXVIII.1, XLI.6) o en tota la superfície del plat (là. LXVII.1), els punts poden estar al fons (là. XLIV.1, LI.17) o a l'ala, dibuixant flors (là. XLIV.2, LXXIII.5), i les taques, de forma irregular, apareixen disperses sense cap ordre (là. XXXVIII.5, LXVIII.3, LXXVI.4). Es donen altres variants, com les de les là. XL.10, XLVIII.9, XLIX.4, XLVII.1 o LXXVI.4. El diàmetre dels plats, en els casos en què s'ha pogut obtenir, oscil·la entre els 16,6 i els 20,3 cm. Dues de les peces presentades provenen d'estrats del segon terç del segle XVIII (là. XXXVIII.5, LXXVI.4). La resta es van trobar en contextos del segle XIX.

194. Miquel, 1984: 53.

Un altre grup, els plats de dol, es caracteritzen per tenir una decoració de línies irregulars en negre sobre el fons del vidriat marró que cobreix tota la peça. Els exemplars que en tenim (là. XXXIX.4-6, LXI.4) presenten vora en forma d'ala. En un d'ells s'ha pogut prendre el diàmetre, que era de 19,4 cm a la vora i de 5,6 cm a la base. Els dos fragments s'han trobat en rebliments dipositats durant la reforma de 1897.

Plats llisos

Pel que fa als plats d'ala, es tracta sempre de plats fondos amb una vora que pot fer de 23 a 29 cm de diàmetre i la base, documentada en un sol cas, de 6,2 cm. El llavi pot ser estret (là. XXXVIII.11, XXXIX.12, XLIV.12, XLV.2, XLV.6, LI.1, 3, 12, LIII.2, LXVI.1) o ample (là. XLII.7, LI.2, LI.18, LII.4, LXIX.1, LXXIII.1) i normalment presenta una revora a tocar de la paret i una altra en el perímetre. Aquestes peces solen tenir vidriat marró o verd intern. Un dels exemplars (là. LII.4) es va trobar en un rebliment de finals del segle XVI o començaments del XVII, unes altres dues peces eren en nivells del segle XVIII, i la resta de material pertany a estrats del segle següent. Trobem exemples de plats d'ala al molí d'en Ribé¹⁹⁵ i a l'ermita de Bellvitge.¹⁹⁶

Els plats sense ala, menys freqüents que el tipus anterior, poden presentar vora exvasada (là. XXXIX.2) o vora recta (là. XLIV.13, LI.4-5, LI.13) i apareixen amb vidriat verd o marró. A les excavacions al recinte del castell de Castelldefels s'han documentat en context del segon terç del segle XVIII i del segle XIX.

S'han trobat plats del tipus tallador amb vora llisa i recta (là. XL.5) o engruixida i motllurada (là. XLIV.11, LXXIV.4). En un cas s'ha pogut prendre el diàmetre de la vora, que era de 27,7 cm. Com en els exemples anteriors, aquesta variant s'ha documentat en contextos del segle XVIII o XIX.

Bols

Dels tres fragment de bol que presentem, dos són de ceràmica reduïda (là. XXXIX.3, XL.1) i l'altre té vidriat marró intern (là. LXVIII.2). En els dos primers casos els diàmetres són de 23,8 i 25,1 cm, respectivament, i el tercer de 13,4 cm, i tots s'han documentat en contextos del segle XX.

Tapadores

Dins aquest grup, hi ha dues peces que tenen pom en forma de botó (là. LXXIII.4, LXXIX.1), una altra el té anular (là. XXXIV.1) i una tercera no en té (là. XXIV.16). Les restants (là. XXVII.4, XXXII.3, XLIII.9, XLV.7, XLV.15) consisteixen en fragments de vora. Totes presenten vidriat marró, llevat de dues que el tenen melat i una de color verd-groguenc. Aquestes peces apareixen en un marc cronològic ampli, entre el segon quart del segle XVII i el segle XIX. N'hi ha paral·lels al Molí d'en Ribé,¹⁹⁷ al Bullidor¹⁹⁸ i a Bellvitge.¹⁹⁹

195. Rigo, 1992: fig. 21.

196. López Mullor, 1988: là. XII.8.

197. Rigo, 1992: fig. 22.2.

198. Amigó *et alii*, 1986: 26.

199. López Mullor, 1988: là. XIII.5.

Servidores

Poden tenir la vora en forma d'ala, com els plats (làm. LXVI.2 i XLI.7) o recta exvasada amb revora al llavi (làm. XXXIV.2, LI.16, LXII.1). Hi ha una variant formada per peces amb vora vertical una mica exvasada i llavi engruixit (làm. LIII.3) o prim i arrodonit (làm. LIII.4). Sempre presenten vidriat marró intern, menys en un cas, en què és verd. La mida de les peces és força variable: els diàmetres de les vores oscil·len entre els 17,8 i els 33,2 cm. Tenim documentada aquesta forma des de finals del segle XVI o començaments del XVII fins al XIX. Se'n troben paral·lels al Bullidor.²⁰⁰

Cassoles

Aquesta peça es caracteritza per tenir paret convexa, ja sigui arrodonida, ja sigui amb carena, i un llavi recte exvasat, que forma una revora marcada en el contacte amb la paret (làm. XXVII.1, XXXVIII.12, XXXIX.7, 11, XL.6-7, XLIII.4, 7, XLIV.10, LI.7, LXXIV.2, LXXXIII.1). En algunes ocasions la vora pot ser engruixida (làm. XLVIII.2, LXXVI.6) o s'ha documentat una nansa (LXXXIII.1). En tres dels exemplars s'han pogut reconstruir els diàmetres, que mesuren de 16,9 a 20,3 cm. Les peces presenten vidriat marró intern, o bé melat intern i extern, i en un sol cas verd. Apareixen en nivells dels segles XVIII i XIX. Se n'han trobat paral·lels al Molí d'en Ribé.²⁰¹

Gerres

Són de cos globular, amb una nansa i, en algun cas, bec (làm. XLII.1). La vora pot ser recta, vertical, exvasada (làm. XL.3, XLIX.5 i 7) o convexa (làm. XLIX.6, LXVI.5, LXVIII.1, LXXVII.3). Es troben sense vidriar o amb vidriat intern marró o verd i, de vegades, també extern. La vora fa de 8 a 9,6 cm de diàmetre i la base, que la tenim en un sol exemplar, 5,2 cm. Hem trobat aquesta forma en estrats del segle XVI al XIX. N'hi ha paral·lels a Bellvitge²⁰² i al Pati Manning de la Casa de Caritat de Barcelona.²⁰³

Olles

Presenten cos globular o ovoïdal, fons convex, vora curta, recta o convexa, exvasada i, en certs exemplars, dues nanses (làm. XXVII.6, XXXII.1, XXXIV.3, XXXVII.2, XXXVIII.2-3, XLVI.15, LI.6, LXVII.2, LXXIII.3). La majoria té vidriat marró només a l'interior, però alguna peça en té a les dues cares. Les vores fan de 12 a 16,7 cm de diàmetre. S'han trobat olles en estrats des del segle XVI fins al XIX. Al Bullidor es va constatar aquesta forma àmpliament²⁰⁴ i també s'ha documentat al Pati Manning de la Casa de Caritat de Barcelona.²⁰⁵

Greixoneres

Se n'han trobat dos exemplars (làm. LXV.1, LXVI.3) en context del segle XIX. El primer, vidriat en marró, té fons pla, paret recta exvasada i llavi engruixit, amb bec i dues nanses, i un diàmetre de 19 cm. El segon, menys sencer, és vidriat de verd, i la vora fa 22,3 cm de diàmetre.

Escalfeta-estalvis

En presentem quatre fragments (làm. XXV.15, XXVII.2, LXXIV.7, LXXXIII.4), els dos primers amb vidriat de color marró, el tercer melat i el quart, en verd. Procedeixen de nivells de mitjan segle XVII i del segon terç del segle XVIII. Al Pati Manning de la Casa de Caritat de Barcelona s'ha documentat aquest tipus àmpliament.²⁰⁶

Morters

Els fragments documentats d'aquesta forma tenen parets gruixudes, exvasades i de vegades presenten relleus en forma de costelles (làm. LXXIV.3). Les vores poden ser verticals, amb el llavi pla (làm. XXXVII.3) o arrodonit (làm. XL.11, LXXXIII.3), tot i que en algunes ocasions és engruixit i tombat endins (làm. LIII.2, LXXIV.3). En general, tenen vidriat per les dues cares, de color melat o, més freqüentment, verd clar per dins i verd fosc per fora. Els diàmetres de les vores són de 16,7 cm en un cas i 21,5 cm en un altre. Els exemplars més antics daten de finals del segle XIV i de finals del segle XVI o començaments del següent. Els altres són més tardans, de cap al segle XVIII. A la granja d'Ancosa s'han documentat morters amb vidriat verd, datats del segle XV.²⁰⁷ Al Bullidor també se n'han trobat de la mateixa època.²⁰⁸

Gibrells

Aquest tipus pot presentar diverses classes de vora: amb el llavi engruixit de secció gairebé circular, vertical (làm. XXV.14, LXXXIII.7) o tombat enfora (làm. XXV.13, XLV.10, XLVIII.3, LXXXIII.6), amb el llavi vertical amb visera (làm. XXXIX.8, LI.15, LXXX.2), o bé menys engruixit i igualment tombat enfora (làm. XXIX.1, XLVI.12, XLVI.11). En general, la paret presenta una revora a tocar del llavi. Totes les peces trobades tenen vidriat intern de color clar: verd, groguenc o melat, menys en tres casos, en què és marró. El morter és una de les peces que es troba en un llarg període sense gaires canvis. El fragment més antic era en un nivell del segon terç del segle XIV, i els més recents es troben en nivells del segle XIX. Coneixem paral·lels d'aquesta forma al Bullidor,²⁰⁹ al Molí d'en Ribé²¹⁰ i a l'ermita de Bellvitge.²¹¹

200. Amigó *et alii*, 1986: 18.

201. Rigo, 1992: 35.

202. López Mullor, 1988: làm. XIII.1.

203. Caixal *et alii*, 1991: 19.

204. Amigó *et alii*, 1986: làm. 9.

205. Caixal, *et alii*, 1991: 19.

206. *Id.*:19.

207. Bolòs, 1986: 67 i 70.

208. Amigó *et alii*, 1986: làm. 11.

209. *Id.*: 26-27.

210. Rigo, 1992: fig. 9.

211. López Mullor, 1988: làm. VIII.7.

Càntirs

Només en tenim documentats dos fragments, tots dos amb vidriat verd extern, i el segon, corresponent a un broc (làm. XLI.8, XLVI.6). Ambdós procedeixen d'estrats del segon terç del segle XVIII. Al Pati Mannig de la Casa de Caritat de Barcelona se n'han documentat nombroses variants.²¹²

Poals

Els exemplars documentats són de característiques molt uniformes. Només en dues ocasions hem pogut calcular el diàmetre de la vora, que era de 8,5 cm i 13 cm, respectivament. Presenten vidriat verd fosc a la cara interior i a la part superior de l'exterior, (làm. XXVII.5, XXX.9, XXXVIII.9, XLII.4, LI.14, LVIII.5, LXXVI.9, LXXIX.4), i en un cas es conserva l'arrencament de la nansa (LXXXIII.2). Tenim documentats fragments de poals en un ampli marc cronològic, que s'estén des del segle XIV fins al XVII. Aquests recipients han estat trobats també al Bullidor²¹³ i al Pati Mannig de la Casa de Caritat de Barcelona.²¹⁴

Bacins

En tenim un sol fragment, de paret vertical i vora exvasada, amb el llavi una mica engruixit (làm. XLIII.2). El diàmetre de la vora és de 21,2 cm i presenta un vidriat verd-groguenc a l'interior i marronós a l'exterior. Es va trobar en un context del segle XIX. Hi ha paral·lels d'aquesta forma al Pati Mannig de Casa de la Caritat de Barcelona.²¹⁵

Alfàbies

En tenim representats tres fragments de vora (làm. XXXIX.9, XL.2, XLVI.10) i un exemplar sencer (làm. LVI.2). Els tres fragments tenen la vora vidriada de color marró o verd, i el darrer no presenta vernís. Les vores són reentrants o verticals, amb el llavi sempre engruixit, en un cas amb motllura exterior. La peça sencera fa 18 cm de diàmetre a la vora, 27 cm a la base i 48 cm a l'espalla, i fa 65 cm d'alçada. Els exemplars documentats provenen de nivells del segle XVI al XVIII. Es coneixen paral·lels d'aquesta forma al Pati Mannig de la Casa de Caritat de Barcelona.²¹⁶

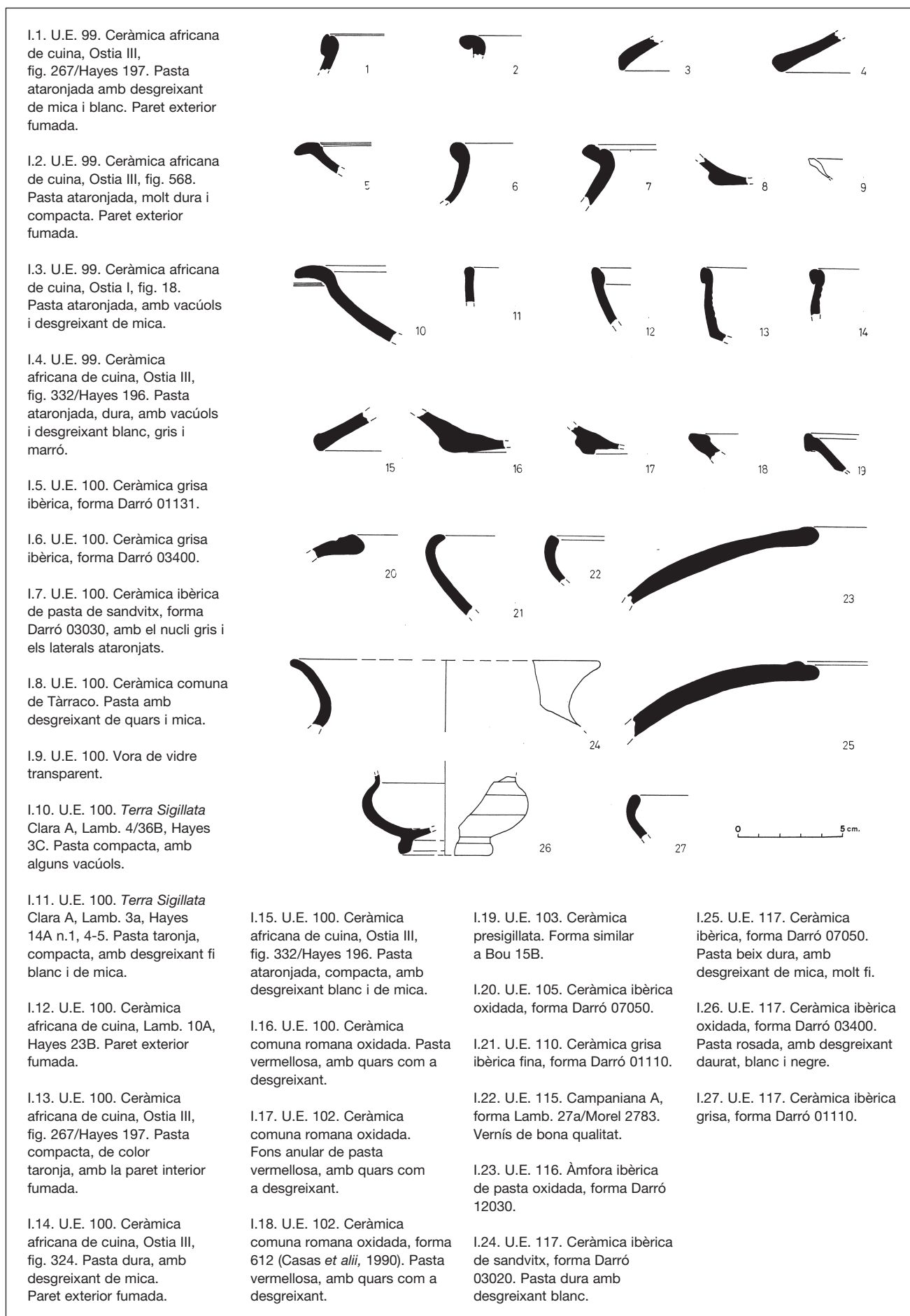
212. Caixal *et alii*, 1991: 19.

213. Amigó *et alii*, 1986: 30.

214. Caixal *et alii*, 1991: 19.

215. *Ibidem*.

216. *Ibidem*.

II.1. U.E. 122. Ceràmica grisa ibèrica, forma Darró 01130 de pasta tova i compacta, amb desgreixant blanc.

II.2. U.E. 122. Àmfora Dr. 2-4 de pasta groga, amb desgreixant fi blanc i de mica negra i daurada.

II.3. U.E. 123. *Terra Sigillata* Clara A, Lamb. 3c1, Hayes 16 n.1. Pasta taronja, dura, amb desgreixant blanc i mica negra i daurada.

II.4. U.E. 123. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Pasta dura, ataronjada. Presenta desgreixant fi blanc, d'hematites i de mica.

II.5. U.E. 123. Ceràmica de cuina africana Lamb. 10A, Hayes 23B, de pasta dura, ataronjada, amb desgreixant d'hematites i de mica.

II.6. U.E. 123. Ceràmica de cuina africana, Ostia I, fig. 18. Pasta dura, vacuolada, de color ataronjat, amb desgreixant de mica, marró i blanc.

II.7. U.E. 123. Àmfora Dr. 2-4, de pasta beix amb desgreixant de mica i blanc.

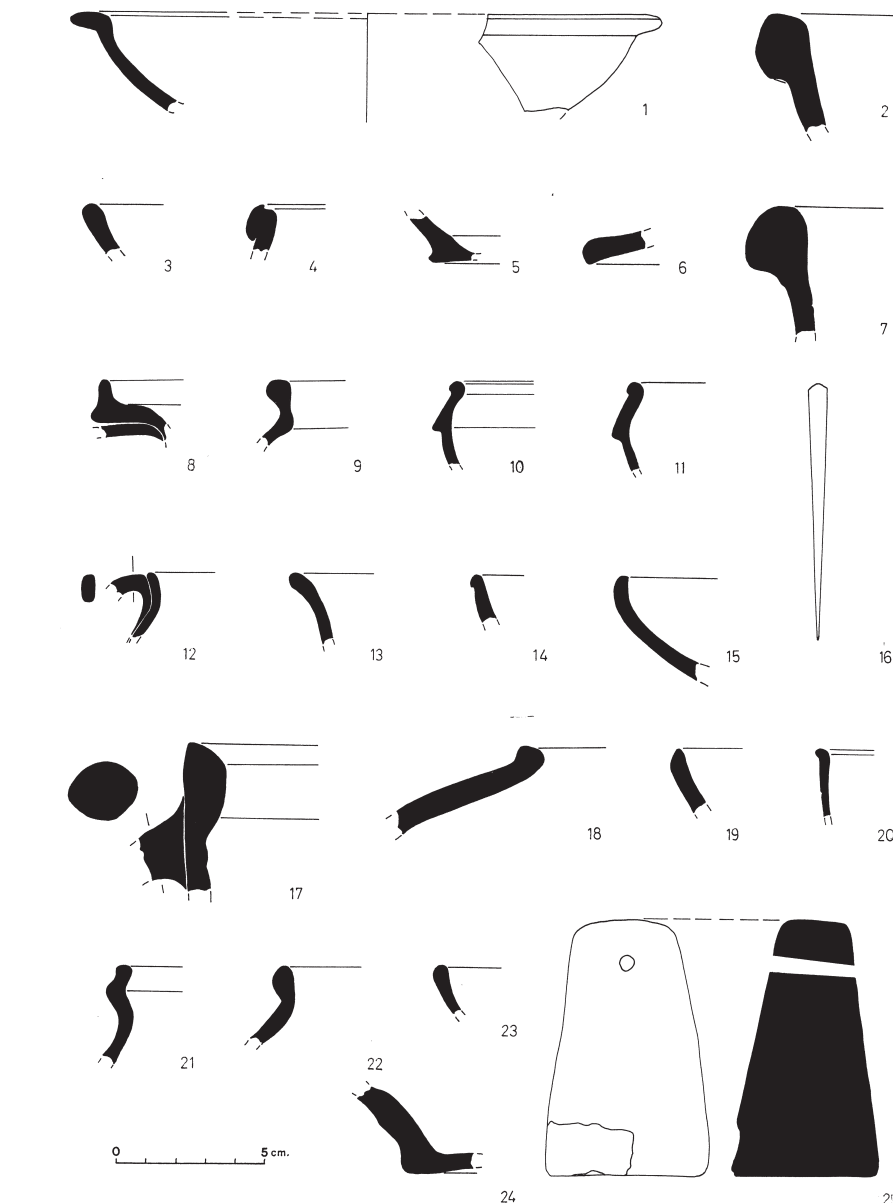
II.8. U.E. 283. Ceràmica comuna romana, de pasta beix. Forma 581 (Casas *et alii*, 1990).

II.9. U.E. 283. Ceràmica comuna romana, de pasta beix. Vora d'olla tipus Vegas 1.

II.10. U.E. 302. Ceràmica comuna de la *Tarraconense*. Pasta ataronjada, amb desgreixant petit de mica i gruixut de quars. Bol tipus «Llafranc», forma 429 o 525 (Casas *et alii*, 1990).

II.11. U.E. 302. Ceràmica comuna romana oxidada. Pasta rogenca, amb desgreixant de quars i mica daurada. Bol tipus «Llafranc», forma 429 o 525 (Casas *et alii*, 1990).

II.12. U.E. 302. Ceràmica comuna romana, Vegas 45, forma 323 (Casas *et alii*, 1990). Pasta de color taronja, amb desgreixant fi de quars i mica. Vora fumada.

II.13. U.E. 302. Ceràmica comuna de Tàrraco, forma Vegas 44. Pasta ataronjada, amb molt desgreixant de composició diversa, gruixut.

II.14. U.E. 303. *Terra Sigillata* hispànica, Drag. 37.

II.15. U.E. 303. Campaniana A, Lamb. 27/Morel 2823. Pasta de color rogenca intens, vernís negre irisat.

II.16. U.E. 303. Agulla d'os.

II.17. U.E. 314. Àmfora africana IID / Keay VII.

II.18. U.E. 314. Ceràmica ibèrica oxidada, forma Darró

12010. Pasta rogenca, amb vacúols i desgreixant blanc.

II.19. U.E. 317. Campaniana A, Lamb. 33/Morel 2973/4. Pasta rosada, tova, amb desgreixant marró i vernís negre amb reflex metàl·lic.

II.20. U.E. 317. Ceràmica de parets fines, Mayet. XII o XIV. Pasta grisa amb desgreixant abundant.

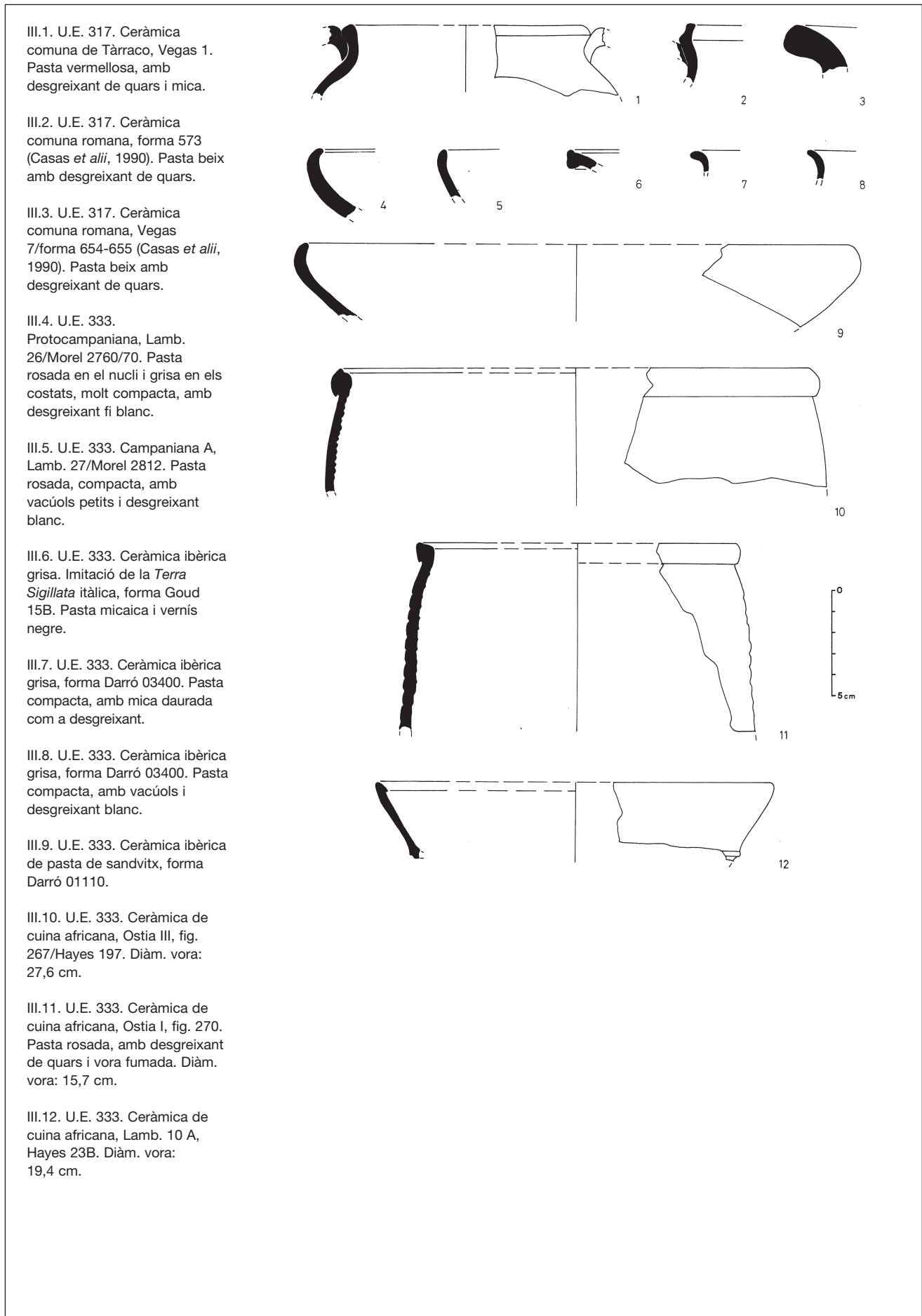
II.21. U.E. 317. Ceràmica comuna romana, Vegas 38. Pasta beix amb desgreixant de quars i mica.

II.22. U.E. 317. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 1. Pasta rogenca amb quars com a desgreixant.

II.23. U.E. 317. Ceràmica comuna romana, Vegas 22. Pasta beix amb desgreixant de quars.

II.24. U.E. 317. Ceràmica comuna de Tàrraco. Pasta vermellova amb desgreixant de quars i mica daurada.

II.25. U.E. 317. *Pondus*. Pasta rogenca amb desgreixant de quars, mica daurada i quarsites.

Làmina III

IV.1. U.E. 333. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 324.

IV.2. U.E. 333. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 267/Hayes 197.

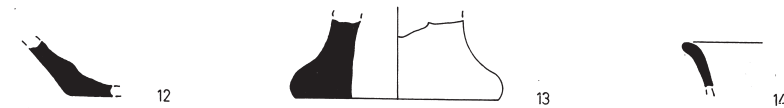

IV.3. U.E. 333. Ceràmica de cuina africana, Ostia I, fig. 270. Fumat extern.

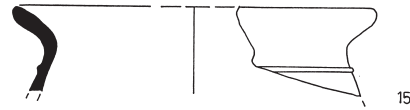
IV.4. U.E. 333. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 41. Pasta rogenca amb desgreixant de quars.

IV.5. U.E. 333. Ceràmica comuna romana, forma Vegas 38/forma 558 (Casas *et alii*, 1990). Pasta bicolor, vermella interna i grisa externa.

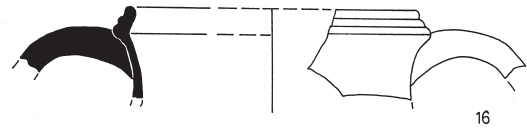

IV.6. U.E. 333. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 3. Pasta rogenca.

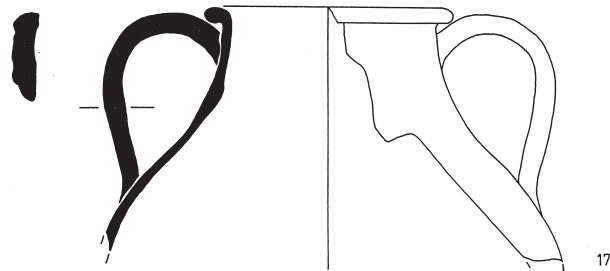
IV.7. U.E. 333. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 21. Pasta rogenca, amb mica com a desgreixant.

IV.8. U.E. 333. Ceràmica comuna de Tàrraco, Vegas 41/forma 376 (Casas *et alii*, 1990). Pasta vermellova, amb desgreixant de quars i mica daurada.

IV.9. U.E. 333. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 1. Pasta rogenca en el nucli i grisa a l'exterior, amb quars com a desgreixant.

IV.10. U.E. 333. Ceràmica comuna romana oxidada, forma Vegas 38. Pasta vermella, amb desgreixant de quars i mica durada. Diàm. vora: 4 cm.

IV.11. U.E. 333. Ceràmica comuna romana. Pasta beix, porosa i amb desgreixant de quars.

IV.12. U.E. 333. Ceràmica comuna romana reduïda. Pasta grisa, porosa i desgreixant de quars.

IV.13. U.E. 333. Ceràmica comuna romana oxidada. Tub. Pasta vermellova amb desgreixant de quars.

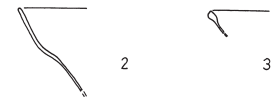
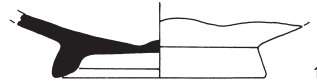
IV.14. U.E. 333. Ceràmica ibèrica oxidada, forma Darró 03400. Pasta beix-ataronjada, amb mica daurada com a desgreixant.

IV.15. U.E. 333. Ceràmica comuna romana, forma Vegas 31. Pasta beix, passada de coccio, amb desgreixant blanc, abundant i vacuols. Diàm. vora: 12,1 cm.

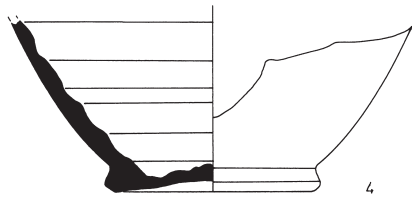
IV.16. U.E. 333. Ceràmica comuna romana, forma Vegas 38. Pasta de color marró, amb desgreixant de quars. Presenta engalba externa negrosa. Diàm. vora: 9,8 cm.

IV.17. U.E. 333. Ceràmica comuna romana, forma Vegas 44/forma 375 (Casas *et alii*, 1990). Pasta ataronjada, amb vacuols i desgreixant de quars i de mica. Presenta fumat extern. Diàm. vora: 8,4 cm.

V.1. U.E. 333. Ceràmica comuna romana, possiblement forma Vegas 41. Pasta vermellosa, depurada, amb desgredant de quars i mica. Diàm. base: 7,2 cm.

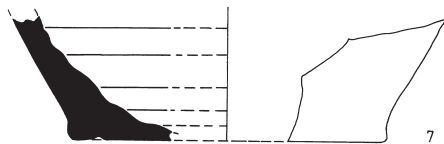

V.2. U.E. 333. Vora de vidre de color marró, forma Flos 258 / variant de la forma Isings 116.

V.3. U.E. 333. Vora de vidre transparent, forma Flos 291.

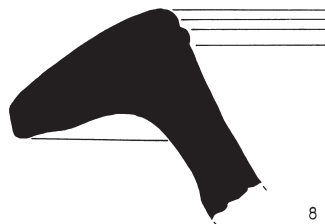
V.4. U.E. 333. Ceràmica comuna romana, possiblement forma Vegas 44. Pasta vermellosa, amb abundant quars com a desgredant. Diàm. base: 8,8 cm.

V.5. U.E. 333. Peu de vidre de color blavós.

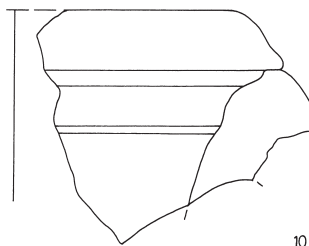
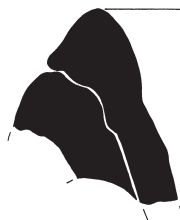
V.6. U.E. 333. Peu de vidre transparent, forma Flos 92.

0 5 cm.

V.7. U.E. 333. Ceràmica comuna romana. Pasta vermellosa, compacta, amb desgredant de mica daurada. Diàm. base: 10,7 cm.

V.8. U.E. 333. Ceràmica comuna romana, Vegas 7/Dramont D2 fase 4. Morter de pasta beix, amb desgredant gruixut de quars i mica daurada.

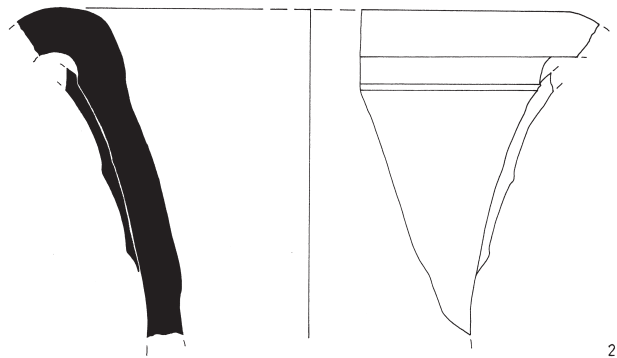

V.9. U.E. 333. Ceràmica comuna romana, forma Vegas 12/forma 684 (Casas *et alii*, 1990).

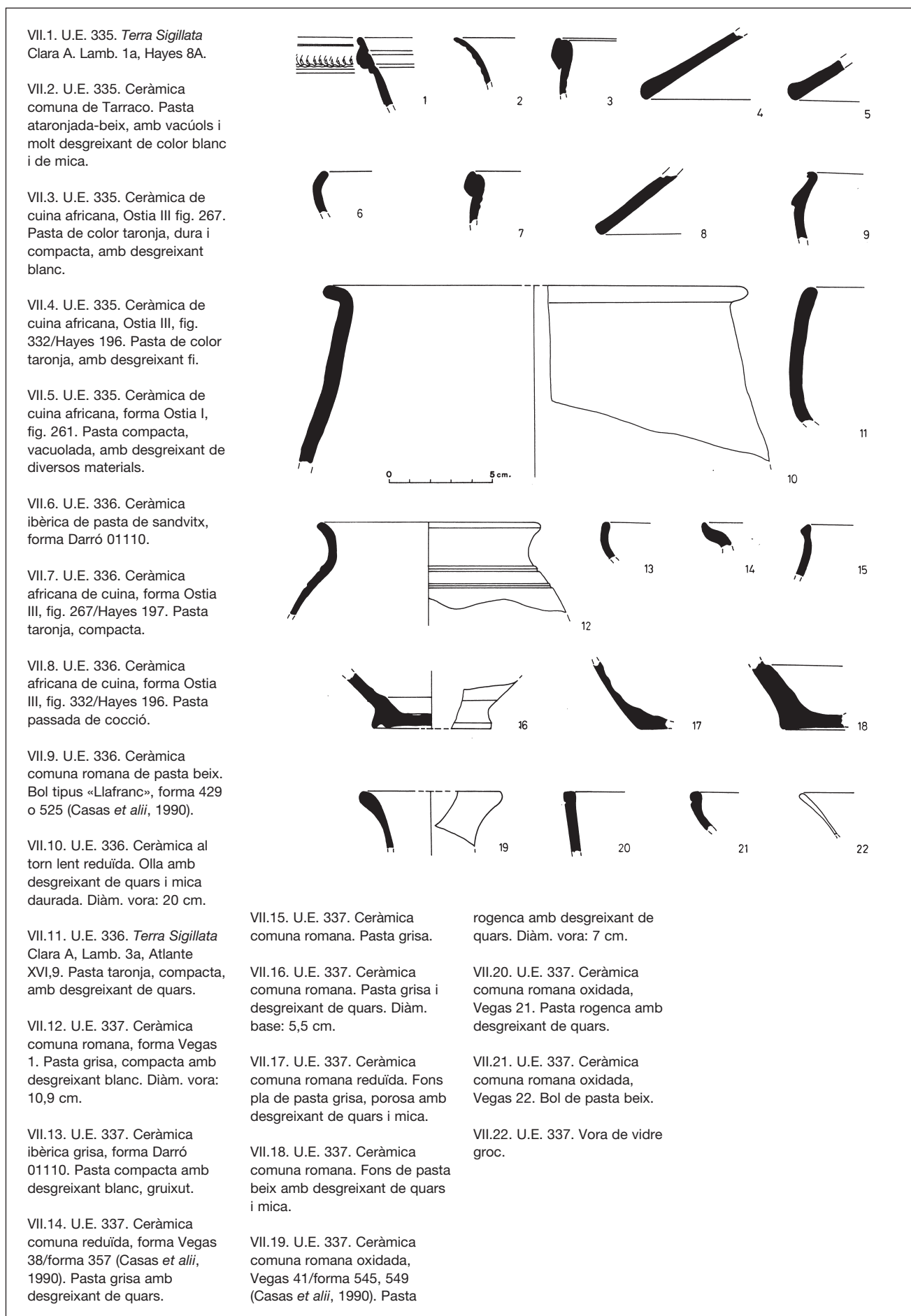
V.10. U.E. 333. Àmfora Pelichet 46/Beltrán IIA. Pasta beix a l'exterior i rosada en el nucli, amb mica daurada i quars com a desgredant. Diàm. vora: 15 cm.

VI.1. U.E.333. Àmfora Beltrán IIB. Pasta grisa a l'exterior i rosada en el nucli. Presenta desgreixant de quars i mica daurada i negra. Diàm. vora: 16,8 cm.

VI.2. U.E. 333. Àmfora Beltrán IIB. Pasta vacuolada, beix a l'exterior i groguenca en el nucli, amb desgreixant de quars i mica. Diàm. vora: 16 cm.

0 5 cm.

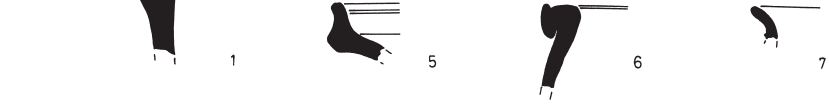

VIII.1. U.E. 337. Ceràmica comuna romana, Vegas 12/ forma 684 (Casas *et alii*, 1990).

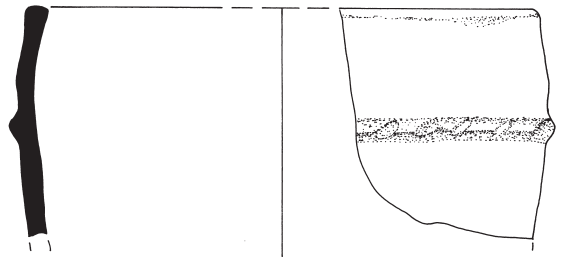

VIII.2. U.E. 337. *Terra Sigillata* sudgàl·lica, forma Drag. 29C.

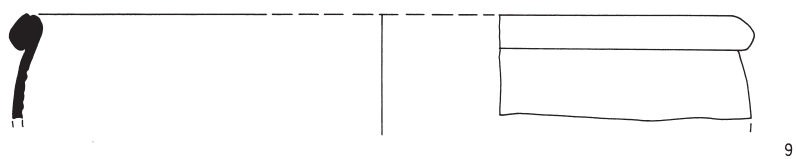
VIII.3. U.E. 337. Ceràmica comuna romana, Vegas 38. Pasta beix amb desgreixant de quars.

VIII.4. U.E. 337. Ceràmica comuna romana, Vegas 38/forma 292 (Casas *et alii*, 1990). Pasta ataronjada, amb desgreixant blanc i de mica.

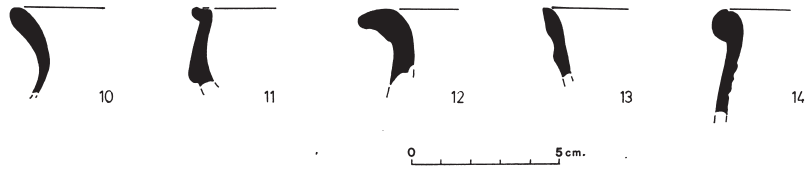

VIII.5. U.E. 337. Ceràmica comuna romana, forma 581 (Casas *et alii*, 1990). Pasta de color marró, amb desgreixant de quars.

VIII.6. U.E. 337. Ceràmica africana de cuina, forma Ostia III, fig. 324. Pasta ataronjada amb desgreixant fi negre.

VIII.7. U.E. 337. Ceràmica de parets fines, Mb. LXVIII. Pasta ataronjada amb desgreixant fi blanc i negre.

VIII.8. U.E. 337. Ceràmica feta a mà. Olla de vora vertical de pasta bescuitada, compacta, amb vacúols i desgreixant de quars i mica. Olla de vora vertical. Diàm. vora: 17,5 cm.

VIII.9. U.E. 348. Ceràmica africana de cuina, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Pasta dura i compacta, amb desgreixant de quars i mica. Diàm. vora: 25,4 cm.

VIII.10. U.E. 345. Ceràmica comuna de la *Tarraconense*, Vegas 41/forma 545, 549 (Casas *et alii*, 1990). Pasta rogenca amb quars com a desgreixant.

VIII.14. U.E. 348. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 267/Hayes 197.

VIII.18. U.E. 349. Ceràmica de cuina africana, Lamb. 10B. Pasta compacta, amb desgreixant blanc i mica negra. Fumat exterior.

VIII.11. U.E. 348. Ceràmica ibèrica de pasta beix, amb desgreixant blanc. Bol tipus «Llafranc», forma 429 o 525 (Casas *et alii*, 1990).

VIII.15. U.E. 349. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 568. Pasta dura, compacta, amb desgreixant blanc i de mica negra. Fumat exterior.

VIII.19. U.E. 349. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 332/Hayes 196. Pasta compacta, amb desgreixant blanc i mica negra.

VIII.12. U.E. 348. Ceràmica ibèrica reduïda, semblant a la forma 03022 de Darró. Pasta dura, amb desgreixant de mica daurada.

VIII.16. U.E. 349. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Pasta dura, amb desgreixant blanc i de mica negra. Fumat exterior.

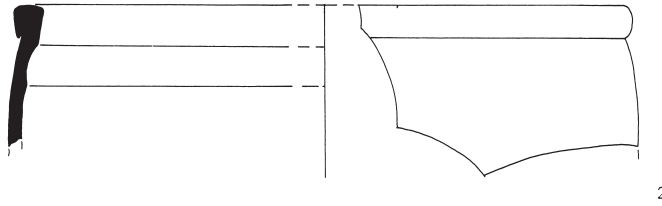
VIII.13. U.E. 348. Ceràmica comuna romana, possiblement forma Vegas 28. Pasta beix amb desgreixant de quars.

VIII.17. U.E. 349. Ceràmica de cuina africana, Lamb. 10A, Hayes 23B. Pasta passada de coccio.

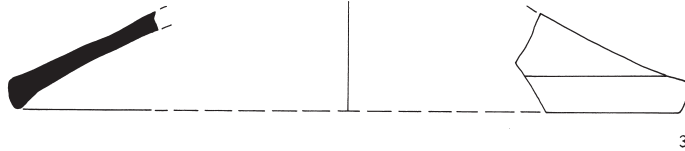
IX.1. U.E. 350. Ceràmica de cuina africana, Lamb. 10A, Hayes 23B. Pasta ataronjada amb vacúols i engalba externa. Presenta desgredant de diverses composicions. Diàm. vora: 21 cm.

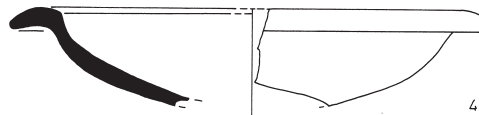
IX.2. U.E. 350. Ceràmica de cuina africana, forma Ostia I, fig. 278. Pasta ataronjada, dura, amb desgredant petit blanc i de mica negra i daurada. Diàm. vora: 21 cm.

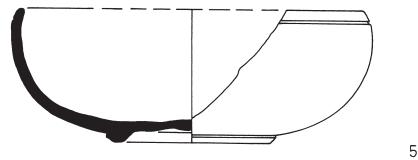
IX.3. U.E. 350. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 332/Hayes 196. Pasta ataronjada, dura, amb desgredant fi blanc i de mica negra. Diàm. vora: 23 cm.

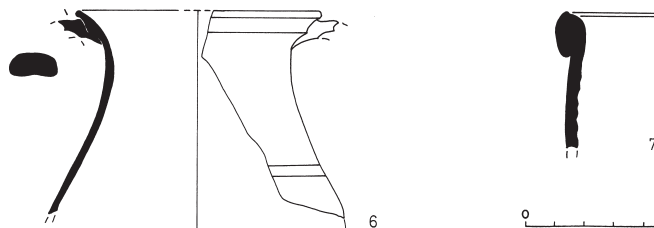
IX.4. U.E. 350. *Terra Sigillata* Clara A, forma Lamb. 4/36B, Hayes 3C. Pasta ataronjada, amb vacúols i desgredant fi de quars; vernís taronja. Diàm. vora: 14,4 cm.

IX.5. U.E. 350. *Terra Sigillata* hispànica, Mezquíriz 8. Pasta rosada, amb desgredant negre i fi. Vernís ataronjat, mat i força degradat. Diàm. vora: 11,8 cm.

IX.6. U.E. 350. Ceràmica comuna romana, Vegas 44/forma 560 (Casas *et alii*, 1990). Pasta ataronjada, dura, amb engalba fina externa i desgredant petit blanc i negre. Diàm. vora: 8,2 cm.

IX.7. U.E. 350. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Pasta ataronjada, compacta, vacuolada, amb desgredant blanc i de mica negra i daurada.

X.1. U.E. 352. Ceràmica de cuina africana, Ostia III, fig. 324. Diàm. vora: 27,4 cm.

X.2. U.E. 352. Ceràmica de cuina africana, forma *Atlante* tav. CVII, 12. Diàm vora: 13,2 cm.

X.3. U.E. 352. Ceràmica comuna romana, forma 559-560 (Casas *et alii*, 1990). Pasta beix. Diàm. vora: 8,7 cm.

X.4. U.E. 352. Ceràmica comuna romana, Vegas 7/Dramont D2 fase 4. Morter de pasta beix a l'exterior i rosada en el nucli, amb desgreixant de quars, quarsita, mica daurada i hematites. Diàm. vora: 40 cm.

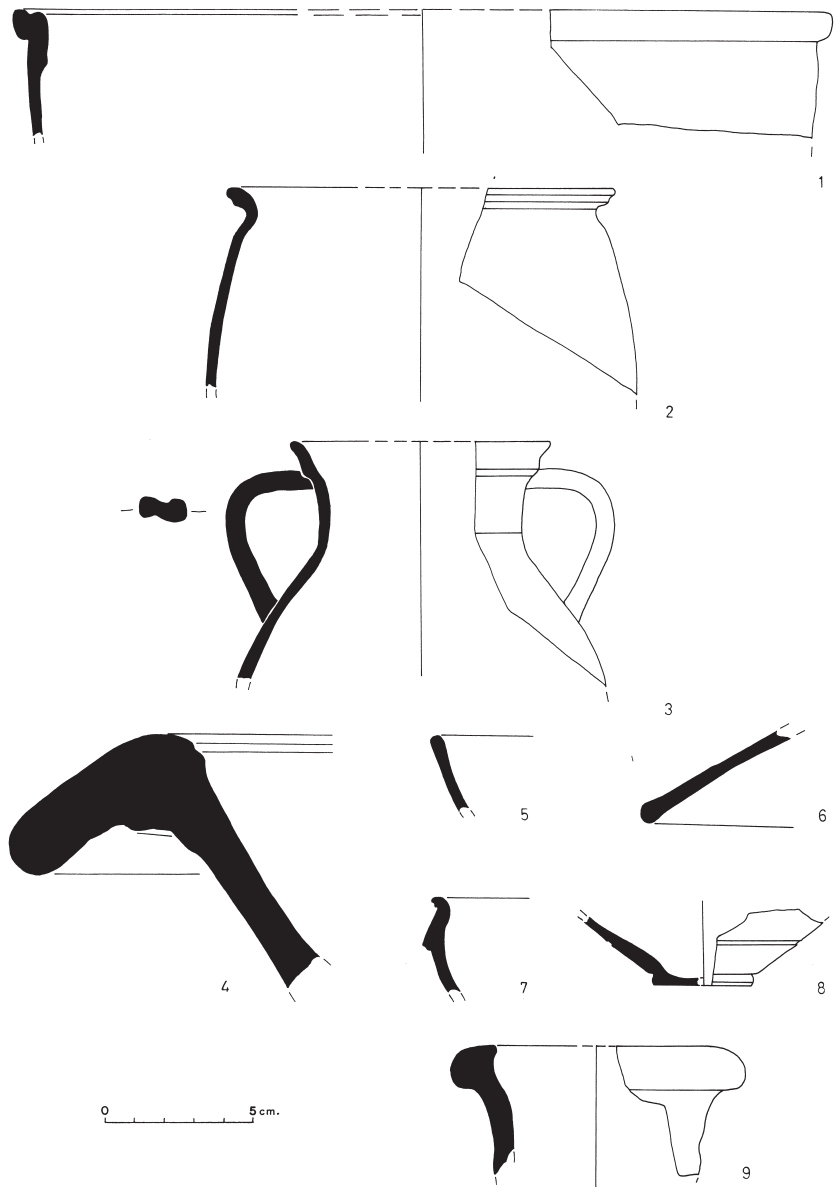
X.5. U.E. 352. *Terra Sigillata* Clara A Lamb. 3a, Hayes 14A n.1, 4-5.

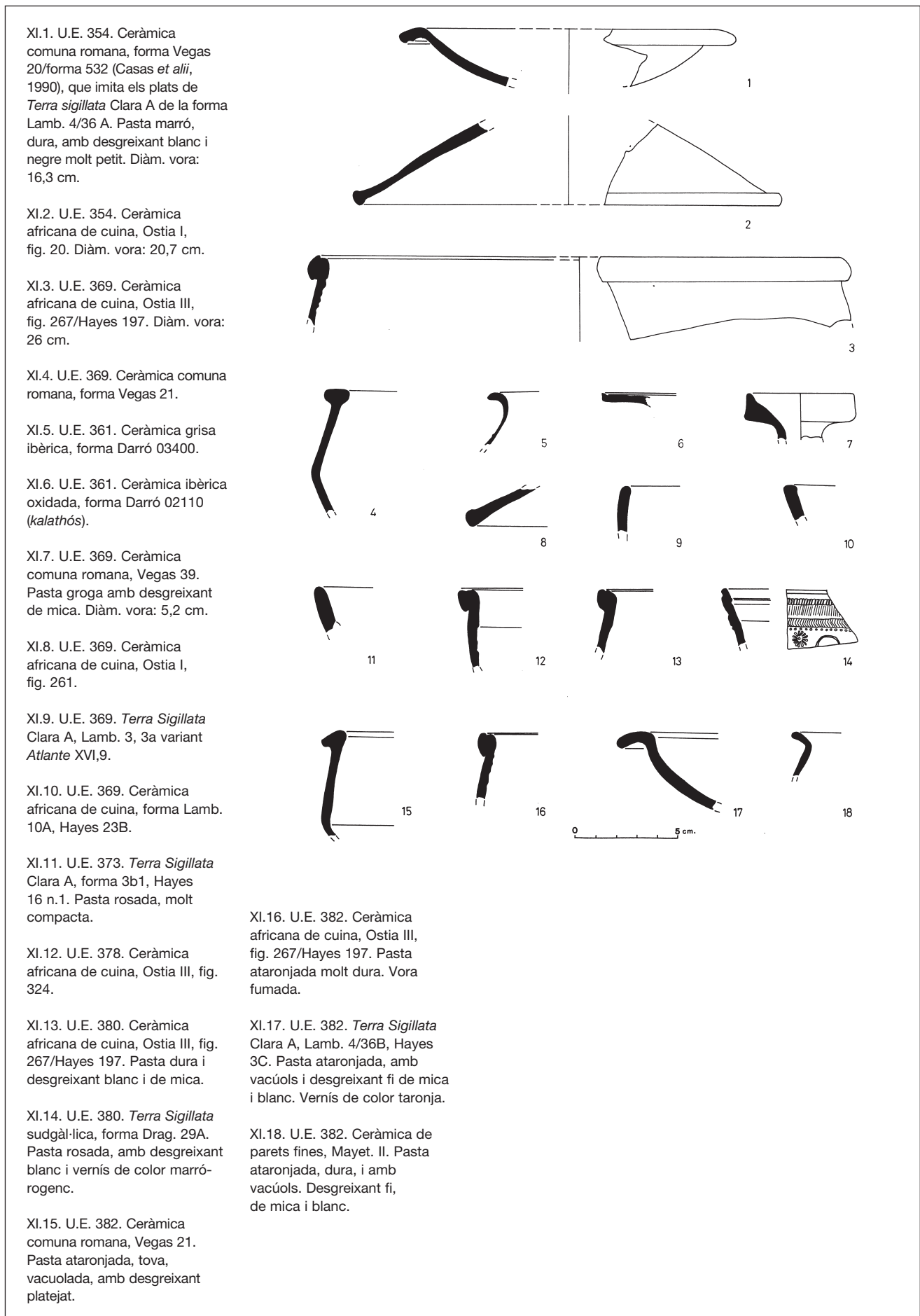
X.6. U.E. 352. Ceràmica de cuina africana, Ostia I, fig. 18.

X.7. U.E. 354. Ceràmica comuna romana. Pasta de color marró, dura i compacta, ben depurada, amb desgreixant de mica. Bol tipus «Llafranc», forma 429 o 525 (Casas *et alii*, 1990).

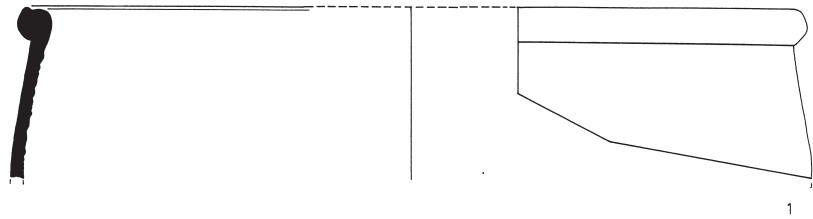
X.8. U.E. 354. Ceràmica de parets fines de *Tàrraco*. Pasta de color taronja, amb desgreixant abundant blanc i platejat. Diàm. base: 3,4 cm.

X.9. U.E. 354. Ceràmica comuna romana, Vegas 40/forma 270 (Casas *et alii*, 1990). Pasta ataronjada, amb desgreixant blanc, negre i marró. Diàm. vora: 10 cm.

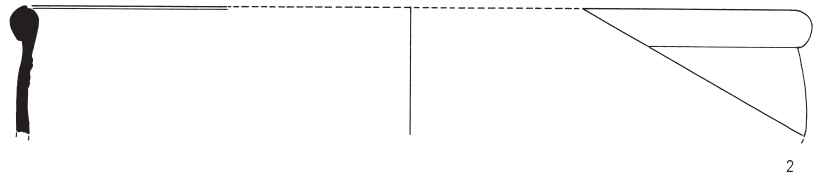

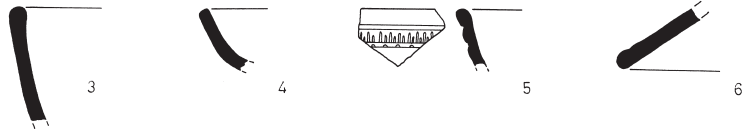
XII.1. U.E. 386. Ceràmica africana de cuina, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Pasta ataronjada, compacta, amb desgreixant fi, i fumat exterior. Diàm. vora: 26,8 cm.

XII.2. U.E. 386. Ceràmica africana de cuina, Ostia III fig. 267. Pasta ataronjada, amb desgreixant fi de quars, i fumat exterior. Diàm. vora: 27,2 cm.

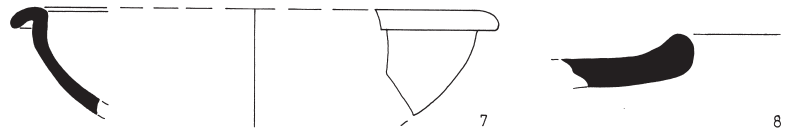
XII.3. U.E. 386. *Terra Sigillata* Clara A, Lamb. 3a, Hayes 14A n.1, 4-5. Pasta compacta, amb desgreixant molt fi, negre.

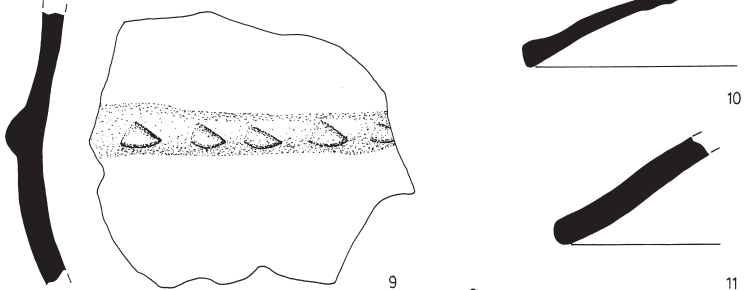
XII.4. U.E. 386. *Terra Sigillata* Clara A, Lamb. 3c1, Hayes 16 n.1. Pasta dura, amb desgreixant blanc, fi.

XII.5. U.E. 386. *Terra Sigillata* Clara A, Lamb. 2a, Hayes 9A.

XII.6. U.E. 386. Ceràmica africana de cuina, Ostia III, fig. 332/Hayes 196. Pasta compacta amb desgreixant de quars.

XII.7. U.E. 404. Ceràmica grisa ibèrica fina, Darró 01130. Pasta grisa, homogènia, fina, amb desgreixant calcari i de mica. La superfície de la vora és facetada. Diàm. vora: 16,6 cm.

XII.8. U.E. 401. Àmfora ibèrica, forma Darró 12010. Pasta ataronjada amb desgreixant fi de gra gruixut blanc i negre.

XII.9. U.E. 404. Ceràmica feta a mà, reduïda. Olla de pasta de color gris fosc, grollera, amb desgreixant de quars de gra gruixut. Fragment de paret amb cordó aplicat, decorat amb incisions.

XII.10. U.E.401. Ceràmica africana de cuina, Ostia III fig. 332.

XII.11. U.E. 404. Ceràmica feta a mà reduïda, tapadora. Pasta dura, de color grisenc, amb desgreixant de gra fi i gruixut, de quars i mica.

0 5 cm.

XIII.1. U.E. 404.
Protocampaniana, Lamb.
26/Morel 2812.

XIII.2. U.E. 404. Ceràmica
ibèrica oxidada, Darró 07053.
Pasta taronja, dura, amb
desgreixant fi blanc i de mica
daurada. Diàm. vora: 11,1 cm.

XIII.3. U.E. 404. Ceràmica
comuna ibèrica de sandvitx
Darró 01110. Pasta ataronjada
en els costats i beix en el
centre, amb desgreixant de
quars, calç i punts vermells,
tot molt petit.

XIII.4. U.E. 404. Ceràmica de
parets fines de Tàrraco, forma
López LIV. Pasta grisa, amb
desgreixant fi de mica. Diàm.
vora: 14 cm.

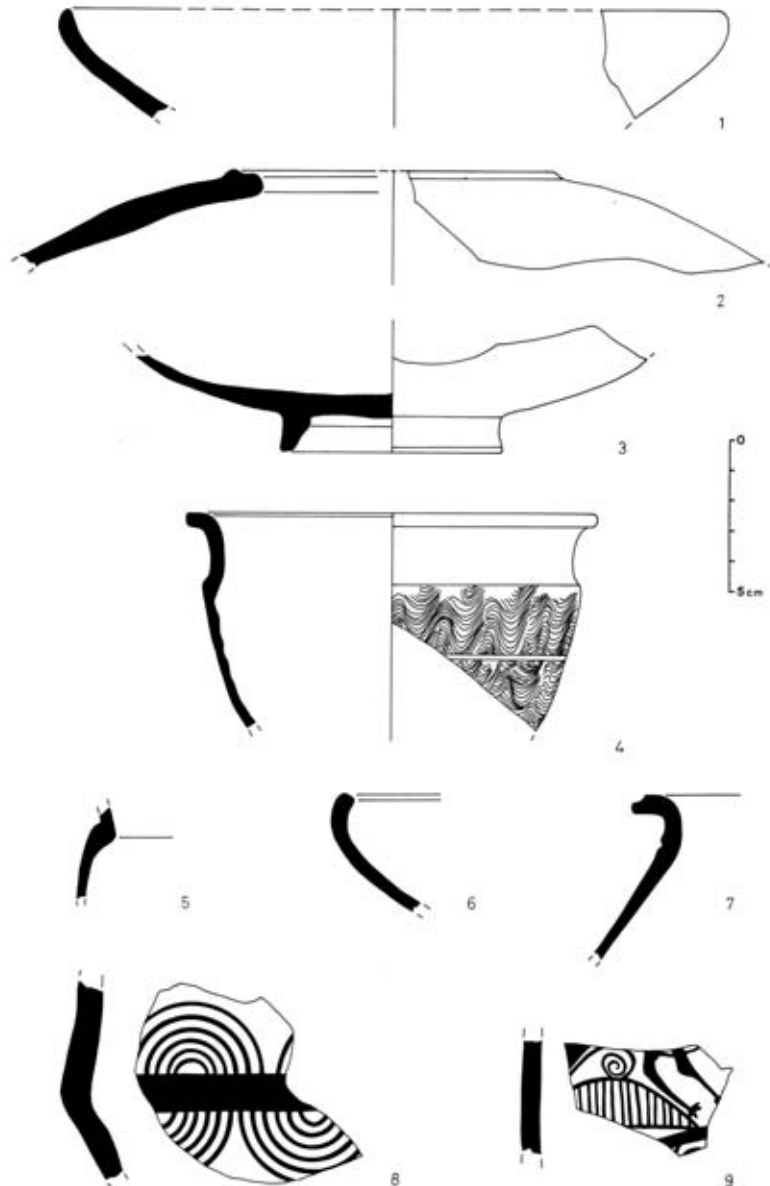
XIII.5. U.E. 404. Ceràmica
romana vidrada, forma López II
o IIIb. Vidrat verd fosc, i pasta
de color marró-rogenic, amb
desgreixant sorrenc.

XIII.6. U.E. 404. Ceràmica
ibèrica grisa, Darró 01110.
Pasta dura, amb el nucli gris
i l'exterior amarronat.
Desgreixant blanc i daurat.

XIII.7. U.E. 404. Ceràmica
ibèrica de pasta de sandvitx,
Darró 07040, amb el nucli gris
i els costats ataronjats.
Desgreixant abundant, blanc
de mica daurada i negre.

XIII.8. U.E. 404. Ceràmica
ibèrica pintada, Darró 07000.
Pasta ataronjada fina i
decoració de color rogenic fosc.

XIII.9. U.E. 404. Ceràmica
ibèrica pintada, forma Darró
02000 (*kalathós*). Decoració
en color marró i granat d'unes
potes d'au. Pasta rogenca
en el nucli i beix per fora.

XIV.1. U.E. 404. Ceràmica feta a mà, reduïda, amb decoració incisa. Olla de pasta de color gris fosc amb desgreixant calcari i de quars.

XIV.2. U.E. 404. Ceràmica feta a mà, reduïda, amb decoració impresa. Olla de pasta de color gris clar amb desgreixant abundant, de gra gruixut, calcari i de quars.

XIV.3. U.E. 404. Ceràmica feta a mà, oxidada a la cara interna i cremada a l'exterior. Superfície externa pentinada i línia de semicercles impresos a mitja alçada. La pasta amb desgreixant fi de mica. Diàm. vora: 14 cm.

XIV.4. U.E. 410. Ceràmica africana de cuina, forma Ostia III, fig. 267/Hayes 197.

XIV.5. U.E. 406. Ceràmica africana de cuina, forma Ostia III, fig. 267/Hayes 197.

XIV.6. U.E. 729. *Terra Sigillata* hispànica, forma Drag. 15/17, Mayer Pl. LXVIII, 29.

XIV.7. U.E. 710. Ceràmica africana de cuina, forma Lamb. 10 A, Hayes 23B.

XIV.8. U.E. 407. Ceràmica de parets fines, forma Mb. LXVIII. Pasta oxidada.

XIV.9. U.E.729. Ceràmica africana de cuina, forma Hayes 131 n.1-2..

XIV.10. U.E. 735. Ceràmica ibèrica de pasta beix, forma Darró 03010. Presenta desgreixant fi, calcari i decoració incisa a sota la vora.

XIV.11. U.E. 742. Agulla d'os.

XIV.12. U.E. 725. Ceràmica africana de cuina, Lamb. 10 A, Hayes 23B.

XIV.13. U.E. 730. Ceràmica comuna romana, Vegas 21.

XIV.14. U.E. 730. *Terra Sigillata* itàlica, forma Conspectus 22. 1-3, Pucci XXV, Goud. 27.

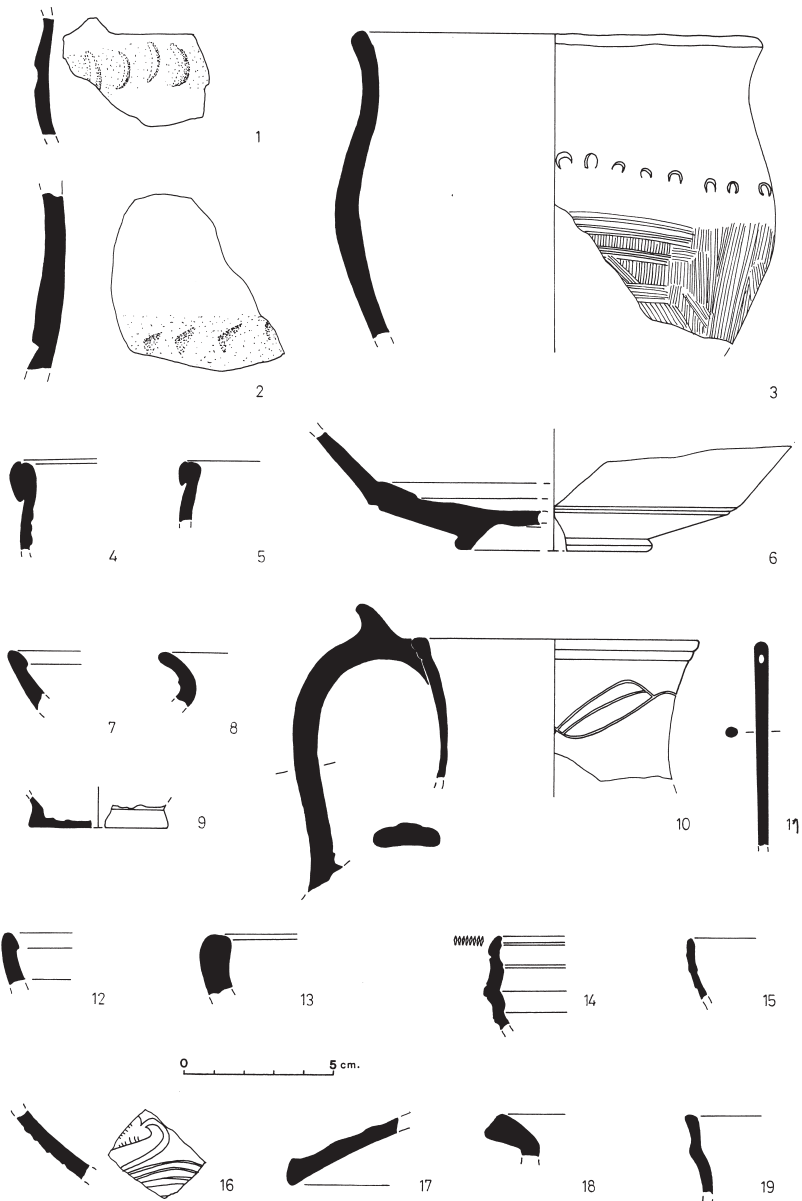
XIV.15. U.E. 735. Ceràmica de parets fines de possible factura ibèrica, probablement forma Mayet III. Pasta beix fina amb desgreixant calcari i de mica.

XIV.16. U.E. 738. *Terra Sigillata* sudgàlica, probable Drag. 29.

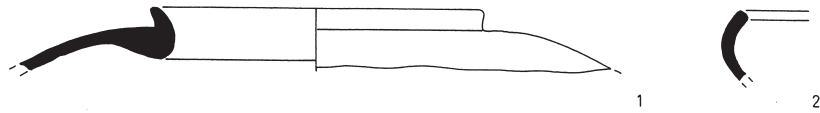
XIV.17. U.E. 738. Ceràmica africana de cuina, forma Ostia III, fig. 332/Hayes 196.

XIV.18. U.E. 742. Ceràmica comuna romana de la *Tarraconense*, forma Vegas 39. Pasta ataronjada amb desgreixant gruixut de quars i calcari.

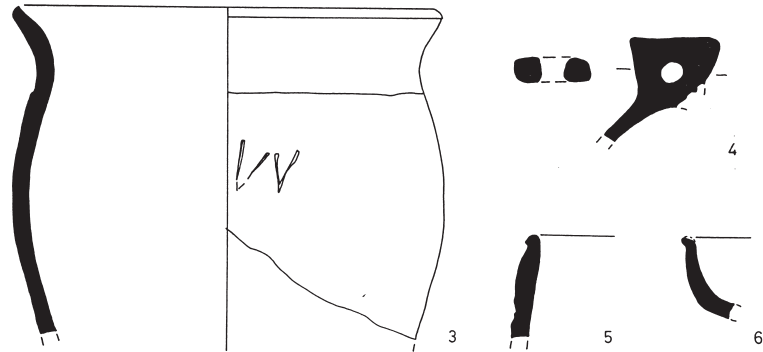
XIV.19. U.E. 742. Ceràmica ibèrica de pasta oxidada, forma indeterminada. Presenta vacúols i desgreixant fi.

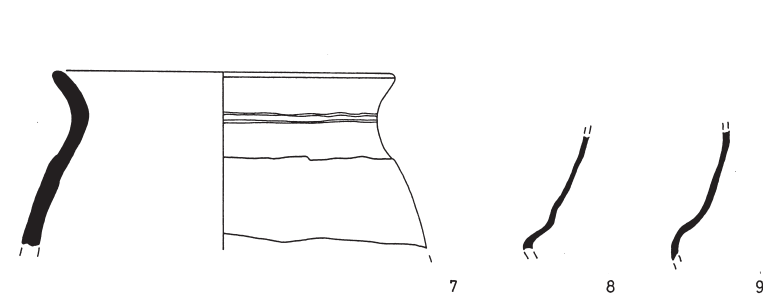
XV.1. U.E. 746. Àmfora ibèrica, forma Darró 12010. Pasta oxidada, depurada, amb alguns vacúols i desgredant fi. Dià. vora: 11,2 cm.

XV.2. U.E. 746. Ceràmica ibèrica oxidada, forma Darró 01110. Pasta fina i factura acurada.

XV.3. U.E. 746. Ceràmica feta a mà, de pasta oxidada a la cara interna i cremada per fora. Olla de pasta fina amb desgredant gruixut i abundant de quars. Presenta un grafit incís sota el coll. Dià. vora: 14,4 cm.

XV.4. U.E. 746. Ceràmica feta a mà lenta oxidada. Pom de tapadora, de pasta marró, amb desgredant de quars groller.

XV.5. U.E. 749. *Terra Sigillata* hispànica, Drag. 37.

XV.6. U.E. 752. *Terra Sigillata* sudgàl·lica, Drag. 27.

XV.7. U.E. 762. Ceràmica al torn lent oxidada. Olla de pasta rogenca a l'interior i marró per fora, amb vacúols i desgredant gruixut de quars, mica daurada i calcari. Dià. vora: 11,5 cm.

XV.8. U.E. 759. Ceràmica fina grisa ibèrica, forma Darró 03400. Gerreta bicònica de pasta grisa clara, amb desgredant fi de mica.

XV.9. U.E. 1042. Ceràmica grisa ibèrica fina, forma Darró 03400. Gerreta bicònica de pasta ben depurada, negra, amb desgredant calcari i de mica daurada, de gra fi.

XV.10. U.E. 762. Ceràmica de parets fines de Tàrraco, Mayet. III Ba. Pasta beix-grisenca, amb desgredant fi calcari. Dià. base: 4,7 cm.

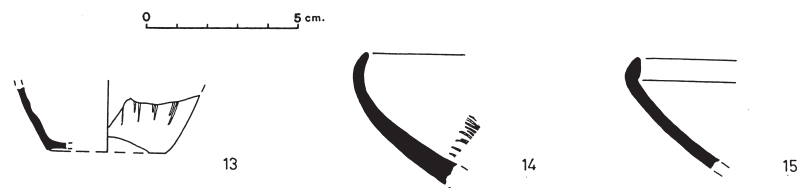
XV.11. U.E. 768. Ceràmica de parets fines, Mayet/López XXIV.4. Pasta rogenca amb desgredant fi calcari.

XV.12. U.E. 764. Ceràmica africana de cuina, Ostia III, fig. 324.

XV.13. U.E. 761. Ceràmica de parets fines, Mayet/López XXIV.4. Pasta ataronjada, amb vacúols petits i desgredant fi calcari.

XV.14. U.E. 1042. Protocampaniana, Lamb. 26/Morel 2760/70.

XV.15. U.E. 1042. Ceràmica comuna ibèrica oxidada, forma Darró 01110. Pasta fina amb desgredant de quars i mica daurada. Presenta decoració pintada a la cara exterior, gairebé esborrada.

XVI.1. U.E. 2537. Campaniana A, Morel 2974. Pasta rosada molt dura i ben decantada, amb desgredant molt fi, blanc i daurat.

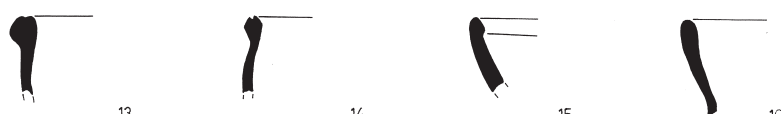
XVI.2. U.E. 2537. Ceràmica ibèrica oxidada, forma Darró 03010. Pasta ataronjada amb desgredant de quars de gra gruixut i de mica daurada de gra fi.

XVI.3. U.E. 2537. Ceràmica reduïda feta al torn lent. Olla de pasta tova, mal decantada, amb desgredant molt gruixut de quars. Fragment cremat.

XVI.4. U.E. 2537. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 18. Pasta ataronjada amb vacúols i desgredant blanc i negre de gra fi.

XVI.5. U.E. 2537. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 18. Pasta ataronjada amb desgredant de quars, marró i negre de gra molt fi.

XVI.6. U.E. 2537. Ceràmica comuna romana, forma Vegas 38/forma 705,707 (Casas *et alii*, 1990). Pasta marronosa dura i brunyida, amb desgredant de mica daurada i negre de gra fi.

XVI.7. U.E. 2551. Àmfora ibèrica, forma Darró 12030. Pasta sandvitx.

XVI.8. U.E. 2552. Ceràmica grisa ibèrica fina, forma Darró 03400. Gerreta bicònica de pasta tova amb desgredant de mica daurada.

XVI.9. U.E. 2875. Ceràmica comuna africana, Ostia III, fig. 332/Hayes 196.

XVI.10. U.E. 22023. *Terra Sigillata* sudgàl·lica, forma Drag. 33.

XVI.11. U.E. 22023. *Terra Sigillata* itàlica, forma Conspectus XXII.1, Goud. 27, Pucci XXV.

XVI.12. U.E. 22023. *Terra Sigillata* sudgàl·lica, forma Drag. 18. Pasta rosada, compacta.

XVI.13. U.E. 22023. Ceràmica africana de cuina, forma Ostia III, fig. 267/Hayes 197.

XVI.14. U.E. 22023. Ceràmica africana de cuina, forma Ostia III, fig. 108. Pasta taronja amb desgredant blanc, negre i marró.

XVI.15. U.E. 22023. Ceràmica africana de cuina, Lamb. 10 A, Hayes 23B. Pasta compacta amb desgredant blanc.

XVI.16. U.E. 22023. Ceràmica de parets fines de Tàrraco, Mayet. XVIII. Pasta beix-rosada amb desgredant de quars, mica i calç de gra fi. Presenta una superfície granulosa.

XVI.17. U.E. 22023. Ceràmica comuna romana, Vegas 40. Pasta groguenca, tova, amb desgredant de quars, mica daurada i quarsita de gra fi.

XVI.18. U.E. 22032. Ceràmica ibèrica de pasta beix, Darró 01110.

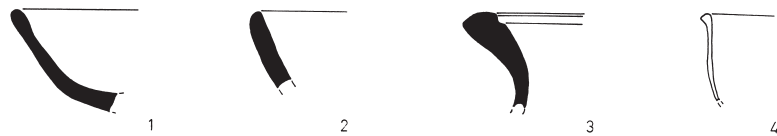
XVI.19. U.E. 22032. Campaniana A, forma Lamb. 25/27.

XVI.20. U.E. 22032. Àmfora ibèrica, Darró 12010. Pasta beix molt dura amb desgredant blanc i de mica daurada de gra fi.

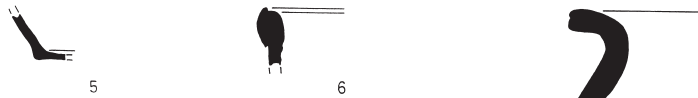
XVI.21. U.E. 22032. Àmfora Dr. 2-4 de la *Tarraconense* passada de coccio o bé ceràmica ibèrica feta al torn lent.

XVI.22. U.E. 22032. Ceràmica ibèrica grisa fina, forma Darró 03400. Gerreta bicònica de pasta tova amb desgredant de mica daurada.

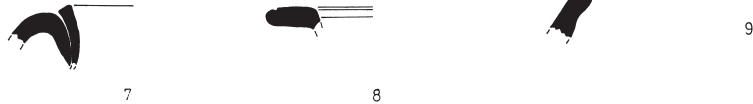
XVII.1. U.E. 59. Campaniana A, Morel 2965. Pasta rosada, amb desgreixant de quars, marró i negre.

XVII.2. U.E. 63. Ceràmica comuna romana oxidada, forma 611/613 (Casas *et alii*, 1990). Pasta beix, porosa, amb desgreixant de quars.

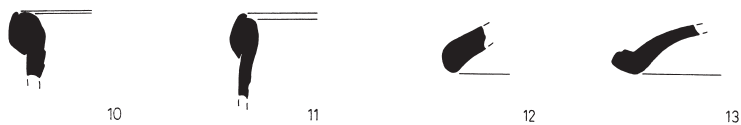

XVII.3. U.E.63. Ceràmica comuna romana oxidada, forma Vegas 44. Pasta beix, amb desgreixant de quars i mica.

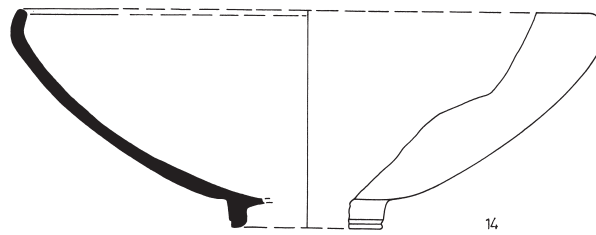

XVII.4. U.E.63. Vora de vidre, forma Isings 96a.

XVII.5. U.E. 73. Ceràmica africana de cuina, Lamb. 10A, Hayes 23B. Pasta ataronjada, dura, amb desgreixant fi blanc i negre.

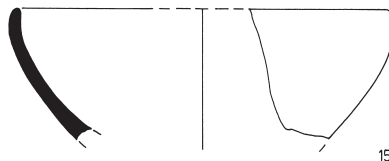
XVII.6. U.E. 73. Ceràmica africana de cuina, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Pasta ataronjada, dura, amb desgreixant fi blanc i negre i de mica daurada.

XVII.7. U.E. 97. Ceràmica comuna romana oxidada, forma Vegas 45. Pasta beix, amb desgreixant de quars i mica negra.

0 5 cm.

XVII.8. U.E. 97. *Terra Sigillata* Clara A, Hayes 6C. Pasta taronja, dura, amb desgreixant fi blanc i negre.

XVII.9. U.E. 73. Ceràmica ibèrica de pasta de sandvitx, forma Darró 03010. Presenta desgreixant fi, blanc i engalba externa.

XVII.10. U.E. 97. Ceràmica africana de cuina, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Pasta ataronjada, dura i vacuolada, amb desgreixant blanc.

XVII.14. U.E. 112. Ceràmica ibèrica grisa fina, Darró 01110. Diàm.: 20,2 cm.

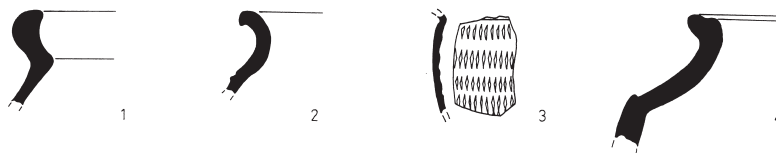
XVII.11. U.E. 97. Ceràmica africana de cuina, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Pasta ataronjada, dura i vacuolada, amb desgreixant blanc.

XVII.15. U.E. 112. Protocampaniana, forma Lamb. 26/Morel 2981. Diàm.: 13 cm.

XVII.12. U.E. 97. Ceràmica africana de cuina, Ostia I, fig. 18. Pasta taronja, dura, amb desgreixant blanc i negre.

XVII.13. U.E. 97. Ceràmica africana de cuina, Ostia I, fig. 264. Pasta taronja, dura, amb desgreixant blanc i negre de gra gruixut.

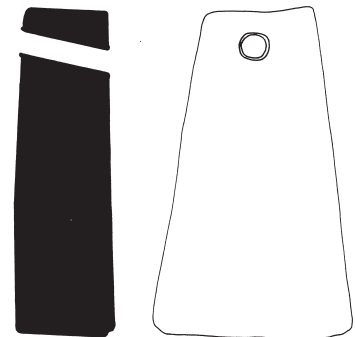
XVIII.1. U.E. 138. Ceràmica comuna romana, forma 279 (Casas *et alii*, 1990). Pasta de color beix amb desgreixant de quars.

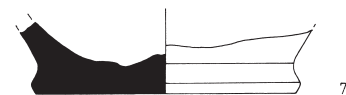
XVIII.2. U.E. 138. Ceràmica ibèrica oxidada, Darró 07040. Pasta dura amb desgreixant poc visible, molt fi.

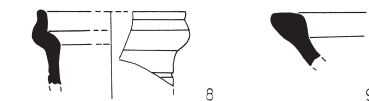
XVIII.3. U.E. 142. Ceràmica de parets fines, forma Mayet. IIIBa.

XVIII.4. U.E. 152. Ceràmica ibèrica oxidada, Darró 07030. Pasta dura i compacta amb desgreixant blanc de gra fi.

XVIII.5. U.E. 154. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 1/ similar a les olles tipus 257-258 (Casas *et alii*, 1990). Pasta bicolor, beix a l'interior i rogenca a l'exterior, porosa, amb desgreixant de quars.

XVIII.6. U.E. 152. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 41. Pasta beix amb desgreixant de quars.

XVIII.7. U.E. 154. Ceràmica comuna romana oxidada. Gerra indeterminada, forma Vegas 44 o 40. Pasta rogenca amb desgreixant de quars.

XVIII.8. U.E. 156. Ceràmica comuna romana oxidada, forma 581 (Casas *et alii*, 1990). Pasta beix amb desgreixant de quars.

XVIII.9. U.E. 156. Ceràmica comuna romana oxidada, forma 612 (Casas *et alii*, 1990). Pasta beix amb desgreixant de quars.

XVIII.10. U.E. 154. *Pondus*. Pasta oxidada i tova.

XVIII.16. U.E. 160. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 44/forma 378 (Casas *et alii*, 1990). Pasta rogenca amb desgreixant de quars i mica.

XVIII.11. U.E. 160. Ceràmica comuna africana, Ostia III fig. 269.

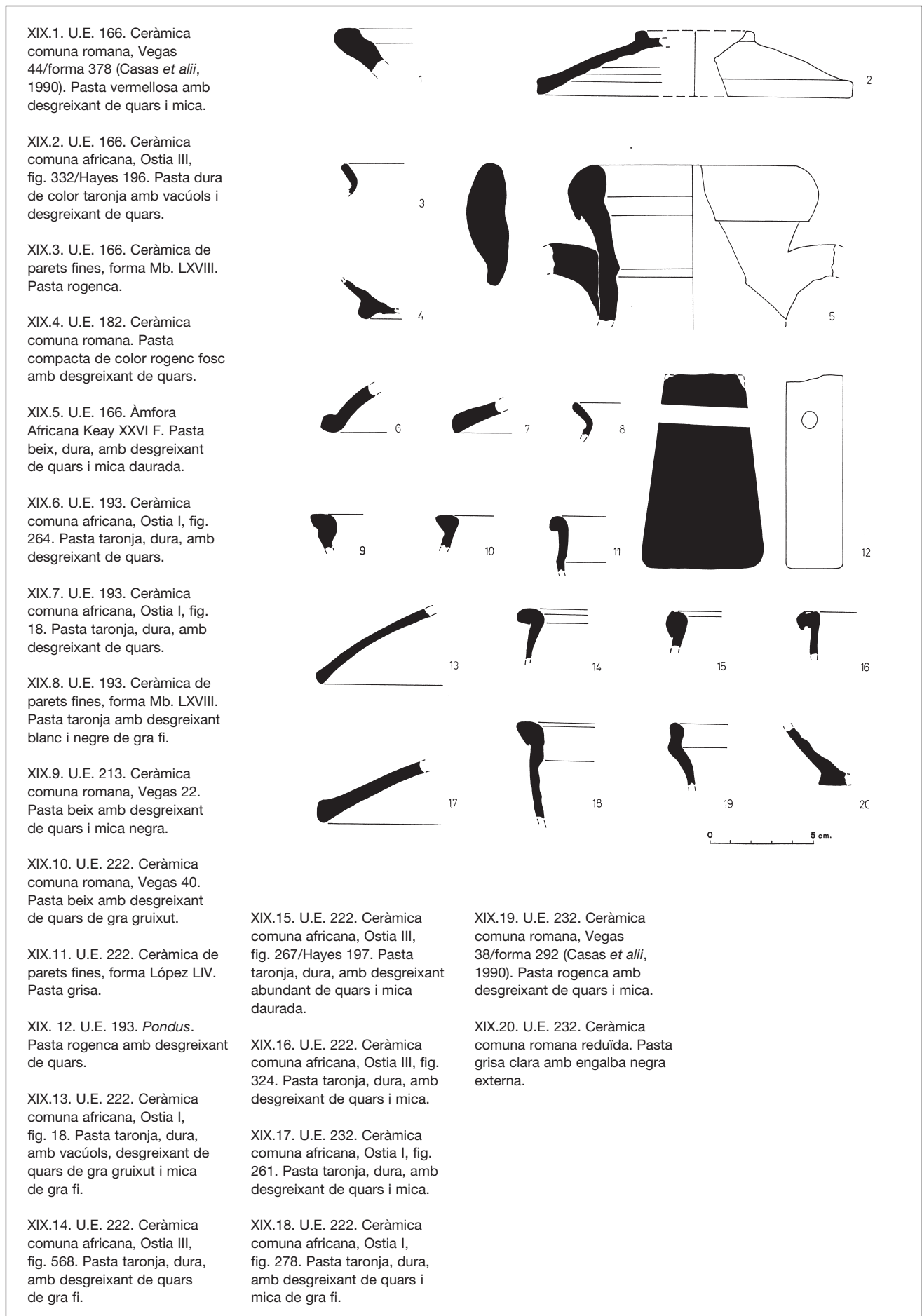
XVIII.17. U.E. 160. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 44/forma 378 (Casas *et alii*, 1990). Pasta ataronjada amb desgreixant de gra gruixut blanc i negre.

XVIII.12. U.E. 160. Ceràmica comuna africana, a Ostia III, fig. 267/Hayes 197.

XVIII.13. U.E. 160. Ceràmica comuna africana, a Ostia III, fig. 267/Hayes 197.

XVIII.14. U.E. 160. Ceràmica comuna africana, a Ostia III, fig. 324.

XVIII.15. U.E. 160. Ceràmica comuna africana, a Ostia I, fig. 261.

XX.1. U.E. 232. Ceràmica reduïda feta al torn lent. Pasta negra amb desgreixant de quars i mica daurada de gra gruixut.

XX.2. U.E. 235. Campaniana A, forma Lamb. 33/Morel 2974.

XX.3. U.E. 235. Ceràmica comuna africana, Ostia III, fig. 267/Hayes 197. Presenta fumat intern.

XX.4. U.E. 235. Fusaiola. Pasta marronosa amb desgreixant de quars i calçari de gra gruixut.

XX.5. U.E. 265. *Terra Sigillata* Clara A, forma Lamb 4/36 B, Hayes 3C. Pasta taronja, dura, amb vacúols i desgreixant blanc i negre.

XX.6. U.E. 253. Àmfora ibèrica de pasta beix, Darró 12010. Pasta dura amb desgreixant blanc i de mica daurada de gra fi.

XX.7. U.E.253. Ceràmica ibèrica de pasta de sandvitx, Darró 03020. Pasta dura amb desgreixant blanc de gra fi.

XX.8. U.E. 281. Ceràmica de parets fines, forma Mayet. II. Pasta bicolor, rogenca a la cara interna i beix a l'exterior, amb desgreixant de quars i mica.

XX.9. U.E. 275. Ceràmica comuna romana oxidada, Vegas 1.

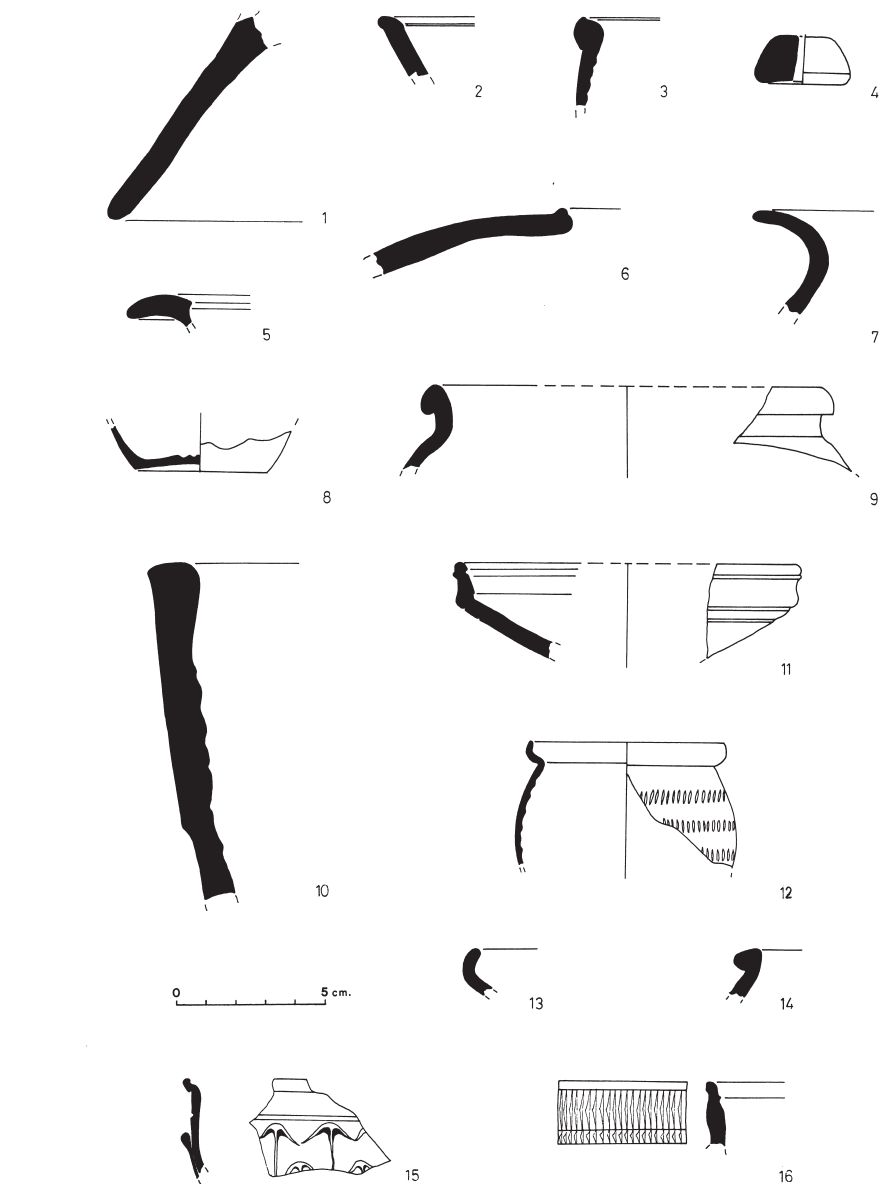
XX.10. U.E. 268. Àmfora de la *Tarraconense*, Pasc. 1. Pasta beix amb desgreixant blanc i marró de gra gruixut.

XX.11. U.E. 286. Imitació de *Terra Sigillata* aretina, Conspectus 22.4.1, Goud. 37. Pasta dura amb desgreixant de calç de gra fi. Presenta vernís negre lluent.

XX.12. U.E.268. Ceràmica de parets fines de Tàrraco, forma Mayet. IIIBa. Pasta oxidada.

XX.13. U.E. 286. Ceràmica ibèrica fina, forma Darró 01110. Pàtera de pasta compacta amb desgreixant blanc de gra mitjà.

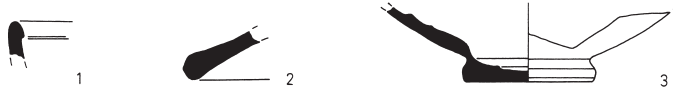
XX.14. U.E. 286. Ceràmica comuna de Tàrraco, Vegas 1. Pasta oxidada, de color rogenç fosc, compacta, amb desgreixant de quars de gra gruixut.

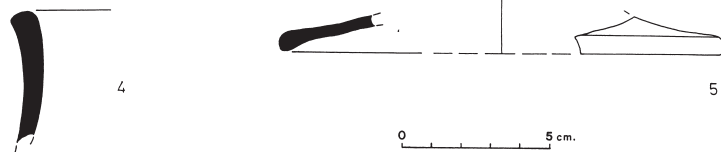
XX.15. U.E. 286. Ceràmica de parets fines, forma Mayet/López XLII A 8d. Pasta bicolor, grisa a l'interior i marró clara a l'exterior.

XX.16. U.E. 286. *Terra Sigillata* sudgàlica *marmorata*, forma Drag. 29 B/C.

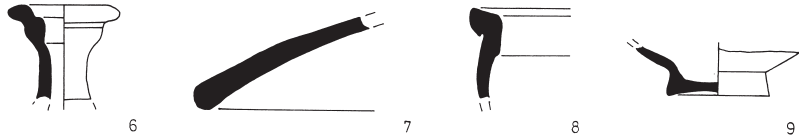
XXI.1. U.E. 366. Ceràmica comuna africana, forma Lamb. 10 A, Hayes 23B. Pasta taronja, dura, amb desgreixant blanc i negre i fumat extern.

XXI.2. U.E. 389. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 18. Pasta taronja, dura i compacta amb desgreixant blanc i negre de gra fi.

XXI.3. U.E. 389. Ceràmica comuna africana, Ostia II, fig. 302. Pasta taronja, dura, amb desgreixant blanc.

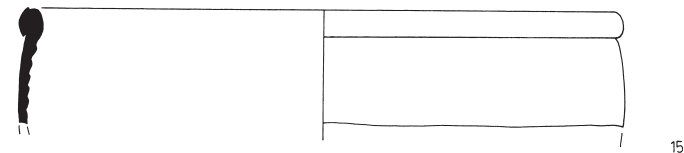
XXI.4. U.E. 400. Ceràmica comuna romana. Pasta reduïda.

XXI.5. U.E. 578. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 18. Pasta taronja, amb vacúols i desgreixant blanc.

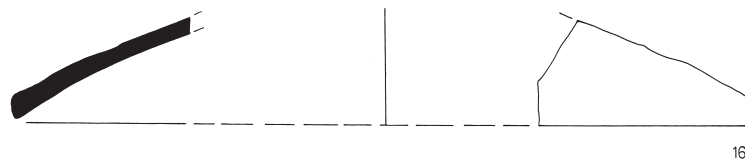
XXI.6. U.E. 578. Ceràmica comuna romana, Vegas 38. Pasta taronja amb desgreixant blanc i negre.

XXI.7. U.E. 578. Ceràmica comuna africana, Ostia II, fig. 302. Pasta taronja.

XXI.8. U.E. 578. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 270. Pasta taronja amb vacúols i desgreixant blanc.

XXI.9. U.E. 578. *Terra Sigillata* Clara A, forma Hayes 131. Pasta taronja amb vacúols.

XXI.10. U.E. 578. *Terra Sigillata* hispànica, forma Drag. 33. Pasta de color taronja clar i vernís marró clar.

XXI.11. U.E. 650. Ceràmica comuna africana, forma Lamb. 9A. Pasta rosada, amb desgreixant fi calcari i de mica.

XXI.12. U.E. 661. Ceràmica de parets fines, probablement forma Mb. LXVIII. Pasta rogenca amb desgreixant fi.

XXI.13. U.E. 662. Ceràmica comuna africana, forma Lamb. 10 A, Hayes 23B. Pasta taronja.

XXI.14. U.E. 706. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 261.

XXI.15. U.E. 650. Ceràmica comuna africana, Ostia III, fig. 267/ Hayes 197.

XXI.16. U.E. 670. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 18.

XXI.17. U.E. 671. Ceràmica comuna romana, Vegas 21/forma 208 (Casas *et alii*, 1990), que imita el bol de la forma Lamb.1. Pasta beix homogènia, amb desgreixant fi blanc.

XXII.1. U.E. 670. *Terra Sigillata* Clara A, forma Lamb. 4/36 B, Hayes 3C. Pasta ataronjada amb desgreixant fi de mica i calçari.

XXII.2. U.E. 670. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 261.

XXII.3. U.E. 670. Ceràmica comuna africana, Ostia II, fig. 312.

XXII.4. U.E. 670. Ceràmica comuna africana, forma Lamb. 10B.

XXII.5. U.E. 670. Ceràmica comuna africana, forma Lamb. 10 A, Hayes 23B.

XXII.6. U.E. 671. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 270.

XXII.7. U.E. 690. Ceràmica comuna africana, Ostia I, fig. 18.

XXII.8. U.E. 691. Ceràmica comuna africana, forma Lamb. 10B.

XXII.9. U.E.25012. Ceràmica comuna oxidada, possiblement forma Vegas 44.

XXII.10. U.E. 2731. Ceràmica comuna romana. Pasta oxidada.

XXII.11. U.E. 2731. Àmfora ibèrica, Darró 12040.

XXII.12. U.E. 2731. Vidre transparent, forma Flos 330/331.

XXII.13. U.E. 2731. Ceràmica grisa ibèrica fina, Darró 03400. Gerreta bicònica.

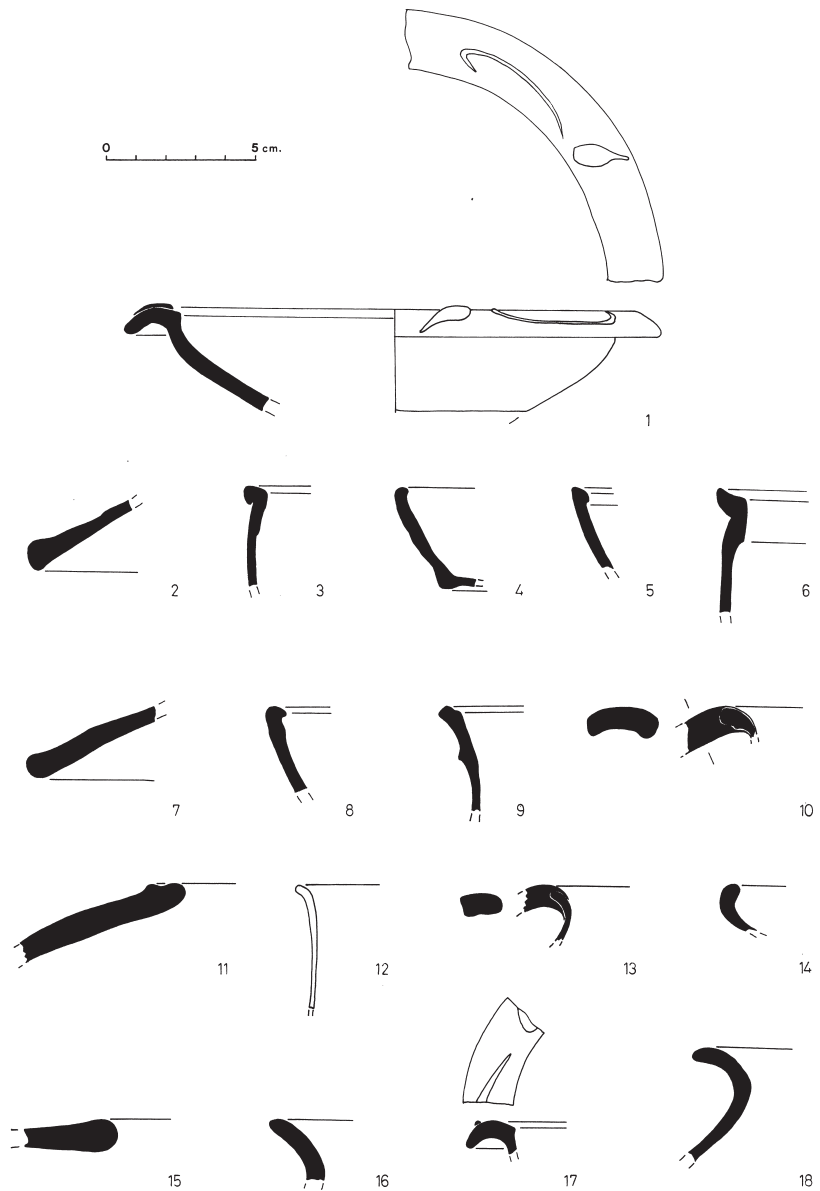
XXII.14. U.E. 2731. Ceràmica grisa ibèrica fina, Darró 01110.

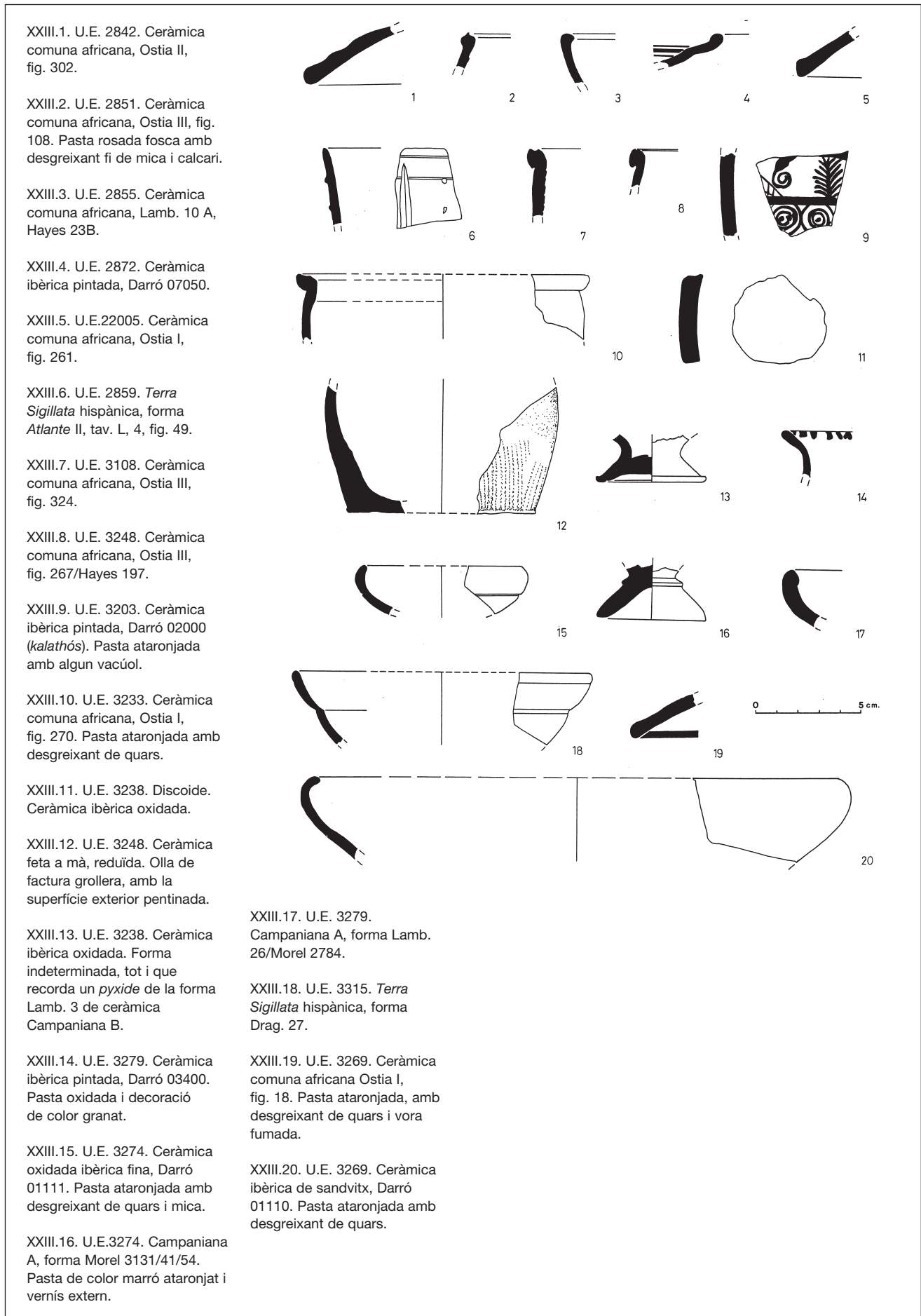
XXII.15. U.E. 2731. Àmfora ibèrica de pasta de sandvitx, Darró 12030.

XXII.16. U.E. 2731. Ceràmica comuna romana, Vegas 41. Pasta rosada i beix, amb desgreixant abundant.

XXII.17. U.E. 2819. *Terra Sigillata* Clara A, Lamb. 4/36A.

XXII.18. U.E. 2849. Ceràmica comuna ibèrica de pasta de sandvitx, forma Darró 03400.

XXIV.1. U.E. 64. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella de pasta rogenca i compacta. Vidrat intern, amb fons rosat. Diàm. base: 7,5 cm.

XXIV.2. U.E. 64. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella amb decoració de pinzell pintat. Pasta de color beix.

2

3

XXIV.3. U.E. 60. Ceràmica blava catalana de taller indeterminat, de pasta groga.

XXIV.4. U.E. 63. Ceràmica de reflex metàl·lic. Vora d'escudella decorada amb el motiu de pinzell pintat. Pasta de color beix.

4

5

6

XXIV.5. U.E. 70. Ceràmica blava catalana indeterminada. Pasta de color groc.

7

8

9

10

XXIV.6. U.E. 97. Porcellana blanca. Fragment de tassa.

11

12

13

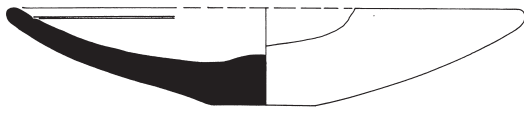
14

XXIV.7. U.E. 63. Ceràmica blava de Paterna. Escudella de pasta beix.

XXIV.8. U.E. 60. Ceràmica de reflex metàl·lic, amb la decoració desapareguda. Escudella de pasta groguenca.

15

16

XXIV.9. U.E. 63. Ceràmica de reflex metàl·lic, amb la decoració desapareguda. Pasta beix.

XXIV.10. U.E. 63. Ceràmica grisa medieval. Vora exvasada, de pasta grisa amb desgreixant de quars i mica daurada.

XXIV.11. U.E. 64. Rajola esmaltada amb decoració policroma en blau, groc i taronja.

XXIV.12. U.E. 64. Vidre transparent.

XXIV.13. U.E. 73. Ceràmica medieval. Plat de vora plana de pasta bicolor amb desgreixant de quars i mica daurada.

XXIV.14. U.E. 63. Ceràmica comuna vidrada. Vora de gibrell amb vidrat groguenc intern. Pasta oxidada amb desgreixant de quars i hematites.

XXIV.15. U.E. 138. Ceràmica medieval. Tapadora de vora engruixida, de pasta de color marró amb quars com a desgreixant.

XXIV.16. U.E. 138. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat marró intern. Pasta oxidada amb desgreixant de quars i ceràmica trinxada. Diàm. boca: 17,6 cm; diàm. base: 3,5 cm; alçada: 3,4 cm.

0 5 cm.

XXV.1. U.E. 144. Ceràmica de reflex metàl·lic. Plat decorat amb el motiu de *pinzell pinta*. Pasta de color beix rogenc. Diàm. base: 5 cm.

XXV.2. U.E. 153. Ceràmica blava catalana. Plat amb motiu indeterminat. Pasta groga amb hematites com a desgreixat.

XXV.3. U.E. 140. Ceràmica blava catalana. Plat amb orla de *la ditada*. Pasta de color groguenc.

XXV.4. U.E. 138. Ceràmica de reflex metàl·lic. Base amb peu anular, de pasta groga.

XXV.5. U.E. 163. Ceràmica decorada en verd i manganès. Fons amb peu anular, de pasta beix amb desgreixant de quars i mica.

XXV.6. U.E. 154. Pisa blanca amb decoració en groc. Plat de pasta beix.

XXV.7. U.E. 168. Ceràmica blava catalana. Vora d'escudella de pasta beix i rogenca, porosa.

XXV.8. U.E. 156. Pisa blanca decorada en marró i en blau. Bol de pasta groga.

XXV.9. U.E. 166. Ceràmica medieval. Vora exvasada de pasta grisa amb desgreixant de quars.

XXV.10. U.E. 166. Ceràmica grisa medieval. Vora exvasada de pasta negra amb desgreixant de quars i mica.

XXV.11. U.E. 186. Ceràmica medieval. Vora exvasada de pasta marronosa amb desgreixant de quars i mica daurada.

XXV.12. U.E. 193. Ceràmica medieval. Vora exvasada de pasta marronosa amb desgreixant de quars i mica daurada.

XXV.13. U.E. 193. Ceràmica comuna vidrada. Gibrell amb vidrat groguenc intern. Pasta oxidada amb desgreixant de quars i mica.

XXV.14. U.E. 193. Ceràmica comuna vidrada. Gibrell amb vidrat verd-groguenc intern. Pasta de color marró amb quars com a desgreixant.

XXV.15. U.E. 143. Ceràmica comuna vidrada. Escalfeta amb vidrat marró intern. Pasta vermella amb desgreixant de quars.

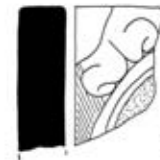
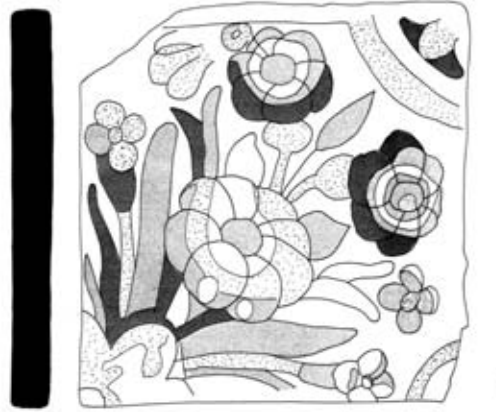
XXVI.1. U.E. 140. Rajola esmaltada amb decoració floral policroma.

XXVI.2. U.E. 119. Rajola esmaltada decorada en blau i groc.

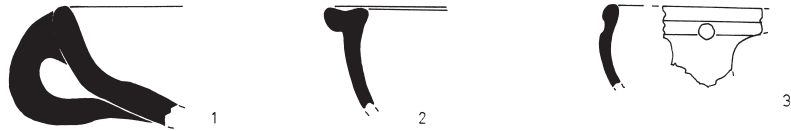
XXVI.3. U.E. 147. Rajola esmaltada decorada en blau i groc.

XXVI.4. U.E. 166. Rajola esmaltada decorada en blau i groc.

XXVI.5. U.E. 156. Rajola esmaltada decorada en blau i groc.

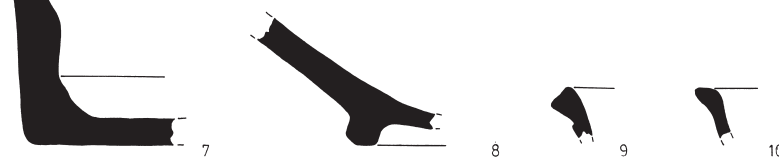
XXVII.1. U.E. 193. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat marró intern. Pasta vermellosa i desgreixant de quars.

XXVII.2. U.E. 193. Ceràmica comuna vidrada. Escalfeta amb vidrat marró intern, de pasta oxidada.

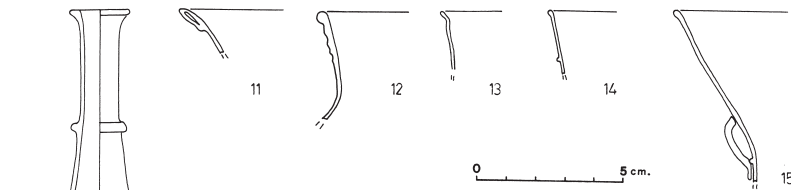

XXVII.3. U.E. 154. Ceràmica comuna vidrada amb decoració. Pasta oxidada.

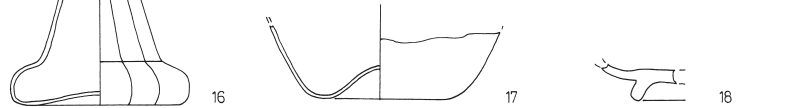
XXVII.4. U.E. 152. Ceràmica comuna vidrada. Tapadora amb vidrat marró intern i extern. Pasta vermellosa amb desgreixant de quars.

XXVII.5. U.E. 166. Ceràmica comuna vidrada. Poal amb vidrat verd groguenc extern. Pasta oxidada.

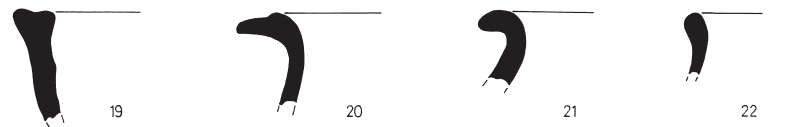

XXVII.6. U.E. 152. Ceràmica comuna vidrada. Olla amb vidrat marró a l'interior. Pasta marró, cremada, amb desgreixant de quars.

XXVII.7. U.E. 138. Ceràmica comuna vidrada. Fons pla amb vidrat groc intern. Pasta rogenca i desgreixant de quars.

XXVII.8. U.E. 166. Ceràmica comuna vidrada. Fons de gibrell amb vidrat melat intern. Pasta de color vermellós amb desgreixant de quars.

XXVII.9. U.E. 166. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat verd-groc. Pasta rogenca amb desgreixant de quars.

XXVII.10. U.E. 166. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat groc intern. Pasta rogenca amb desgreixant de quars.

XXVII.11. U.E. 138. Vidre modern. Vora de vidre verd i blau fosc.

XXVII.12. U.E. 180. Vidre modern. Vora de vidre blanc.

XXVII.13. U.E. 223. Vidre modern. Coll d'ampolla de vidre negre.

XXVII.14. U.E. 253. Vidre modern. Vora de vidre verd.

XXVII.15. U.E. 213. Vidre modern. Vora de vidre negre.

XXVII.16. U.E. 166. Vidre modern. Pitxer o ungüentari de vidre verd-groc. Dià. boca: 2 cm; dià. base: 6,2 cm; alçada: 11,3 cm.

XXVII.17. U.E. 213. Vidre modern. Fons umbilicat de vidre negre. Dià. base: 4,4 cm.

XXVII.18. U.E. 223. Vidre modern. Fons amb peu anular de vidre blau.

XXVII.19. U.E. 213. Ceràmica comuna moderna. Vora recta lleugerament exvasada.

XXVII.20. U.E. 213. Ceràmica comuna moderna. Vora exvasada, de pasta mal decantada amb desgreixant de quars i mica.

XXVII.21. U.E. 213. Ceràmica oxidada medieval. Vora exvasada de pasta amb desgreixant de quars de mida gran i de mica, fi.

XXVII.22. U.E. 223. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat marró. Pasta vermellosa.

XXVIII.1. U.E. 281. Ceràmica grisa medieval. Olla de pasta grisa amb desgreixant de quars i mica. Diàm. boca: 12,7 cm.

XXVIII.2. U.E. 281. Ceràmica grisa medieval. Vora exvasada de pasta grisa amb desgreixant de quars i mica.

XXVIII.3. U.E. 207. Ceràmica bicolor medieval. Vora exvasada de pasta grisa i rogenca amb desgreixant de quars i mica negra i daurada.

XXVIII.4. U.E. 286. Ceràmica grisa medieval. Fons pla de pasta grisa amb desgreixant de quars. Diàm. base: 5,6 cm.

XXVIII.5. U.E. 281. Ceràmica grisa medieval. Fons pla, pasta amb desgreixant format per quars i mica.

XXVIII.6. U.E. 286. Ceràmica medieval oxidada. Fons pla, pasta amb desgreixant de quars.

XXVIII.7. U.E. 222. Ceràmica de Talavera de la Reina o de Faienza. Plat amb vidrat intern i extern de color blau clar i decoració en blau fosc. Pasta de color groguenc. Finals. XVI-XVIII.

XXVIII.8. U.E. 223. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu de *la ditada*. Pasta de color groguenc.

XXVIII.9. U.E. 223. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu de les *orles diverses*. Pasta de color groguenc.

XXVIII.10. U.E. 328. Ceràmica grisa medieval. Vora exvasada de pasta grisa amb desgreixant de quars i mica daurada.

XXVIII.11. U.E. 328. Ceràmica grisa medieval. Olla de pasta grisa amb desgreixant de quars i mica.

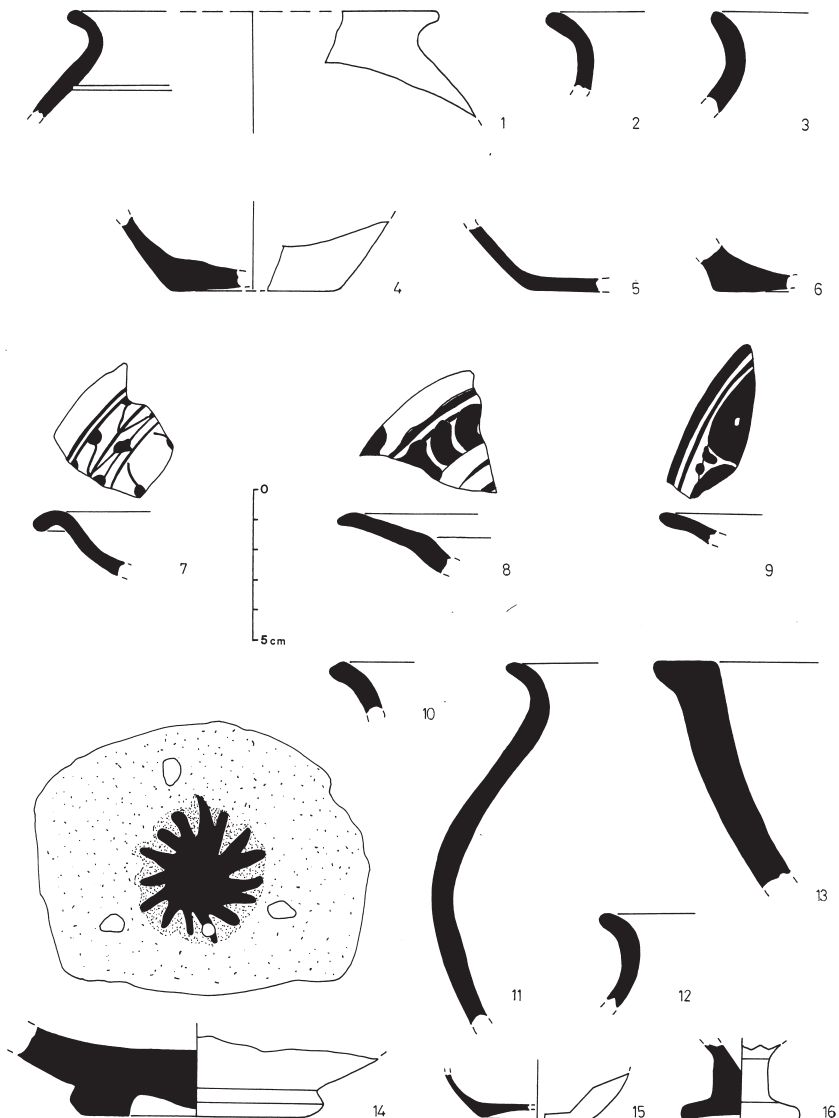
XXVIII.12. U.E. 328. Ceràmica medieval. Vora exvasada de pasta grisa amb quars i mica com a desgreixant.

XXVIII.13. U.E. 328. Ceràmica bicolor medieval. Morter de pasta grisa i rogenca amb desgreixant molt groller d'esquist i mica.

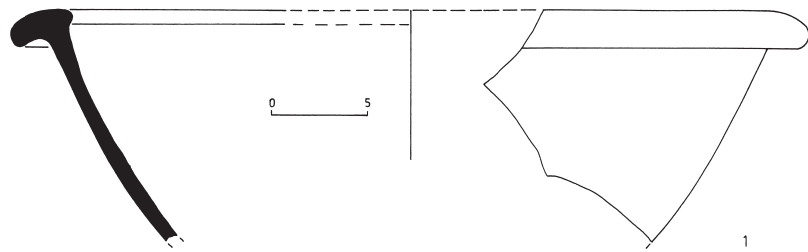
XXVIII.14. U.E. 306. Ceràmica decorada en verd i manganès. Plat amb el motiu central d'una estrella en manganès sobre fons en verd. Pasta de color beix. Diàm. base: 8,6 cm.

XXVIII.15. U.E. 377. Porcellana blanca. Fons d'una tassa. Diàm. base 3,8 cm.

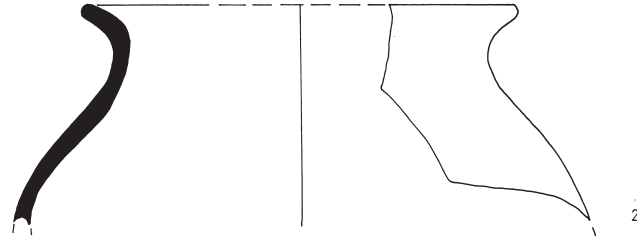
XXVIII.16. U.E. 333. Ceràmica comuna vidrada. Peu de copa amb vidrat verd. Diàm. base: 4,1 cm.

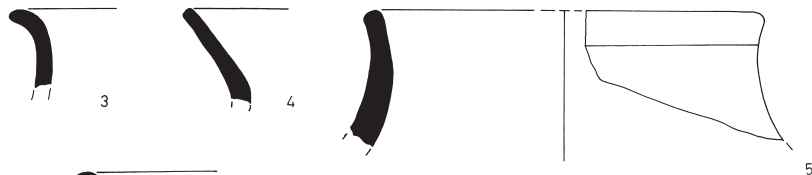
XXIX.1. U.E. 328. Ceràmica comuna vidrada. Gibrell amb vidrat marró intern. Presenta pasta rogenca amb desgreixant de quars.
Diàm. boca: 41,8 cm.

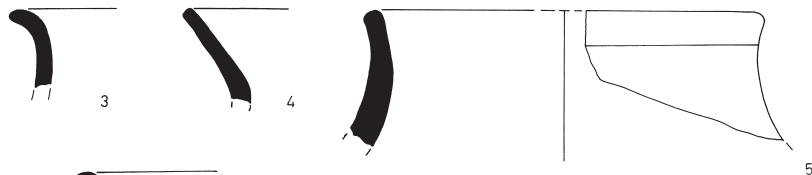
XXIX.2. U.E. 328. Ceràmica grisa medieval. Olla de vora exvasada de pasta grisa amb quars, mica negra i mica daurada com a desgreixant.
Diàm. boca: 14,8 cm.

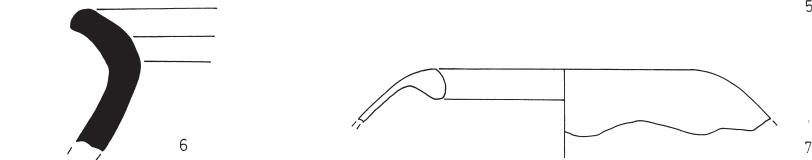
XXIX.3. U.E. 416. Ceràmica oxidada medieval. Vora exvasada de pasta rogenca amb desgreixant de quars i mica.

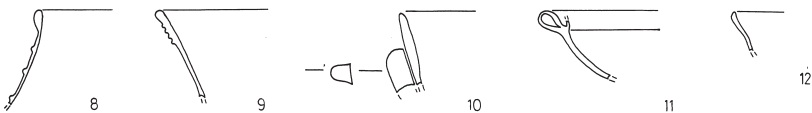
XXIX.4. U.E. 416. Ceràmica oxidada medieval. Vora de pasta rogenca amb desgreixant de quars i mica daurada molt gruixut.

XXIX.5. U.E. 416. Ceràmica bicolor medieval. Olla de vora vertical, de pasta reduïda a l'exterior i oxidada a la cara interna, amb desgreixant gruixut de quars i mica.
Diàm. boca: 13,6 cm.

XXIX.6. U.E. 416. Ceràmica bicolor medieval. Vora d'olla exvasada de pasta marronosa amb desgreixant de quarsita i mica platejada.

XXIX.7. U.E. 328. Vidre modern. Vora de llàntia d'oli per a l'església, de vidre negre.
Diàm. boca: 9 cm.

XXIX.8. U.E. 328. Vidre modern. Vora recta reentrant de vidre negre, amb decoració aplicada a la paret en forma de fils.

XXIX.9. U.E. 328. Vidre modern. Vora recta exvasada de vidre verd, amb decoració en relleu sota el llavi.

XXIX.10. U.E. 328. Vidre modern. Vora recta exvasada de vidre blau amb una nansa aplicada.

XXIX.11. U.E. 328. Vidre modern. Vora exvasada de vidre negre.

XXIX.12. U.E. 328. Vidre modern. Vora exvasada de vidre groc.

XXIX.13. U.E. 352. Vidre modern. Peu de vidre blanc.

XXIX.14. U.E. 328. Vidre modern. Fons amb peu anular de vidre daurat. Diàm.: 5 cm.

XXX.1. U.E. 442. Ceràmica decorada en verd i manganès. Pasta beix amb vacúols i desgredant de quars i mica.

XXX.2. U.E. 442. Ceràmica decorada en verd i manganès. Plat de pasta groguenca, vacuolada, amb desgredant de quars, mica fina i ceràmica trinxada. Diàm. boca: 26,8 cm. Orla amb successió de rombos creuats per aspes en manganès i dos traços paral·lels intercalats entre aquells, en verd. Procedència: Barcelona o Manresa, segle XVII. Telese, 1992: fitxes 49, 50 i 51.

XXX.3. U.E. 442. Ceràmica blava de Barcelona. Plat amb vidrat intern, de pasta rosada amb desgredant de quars i mica.

XXX.4. U.E. 442. Ceràmica blava catalana. Plat amb el motiu de la zeta a l'orla. Pasta groguenca amb desgredant de mica.

XXX.5. U.E. 442. Ceràmica blava de Barcelona. Plat de pasta groga, dura i vacuolada, amb desgredant de quarsita. Presenta orla d'alàfies. Paral·lels: Can Xammar, làm. 8.2 (Cerdà, 1991: 175. Laietània, 6); El Bullidor, fig. 8, núm. 531 i 57, a partir de mitjan segle XV (Amigó *et alii*, 1986).

XXX.6. U.E. 442. Ceràmica blava de Barcelona. Plat de pasta beix amb vacúols i desgredant de quarsita. Motius ornamentals de tipus geomètric. Vidrat intern.

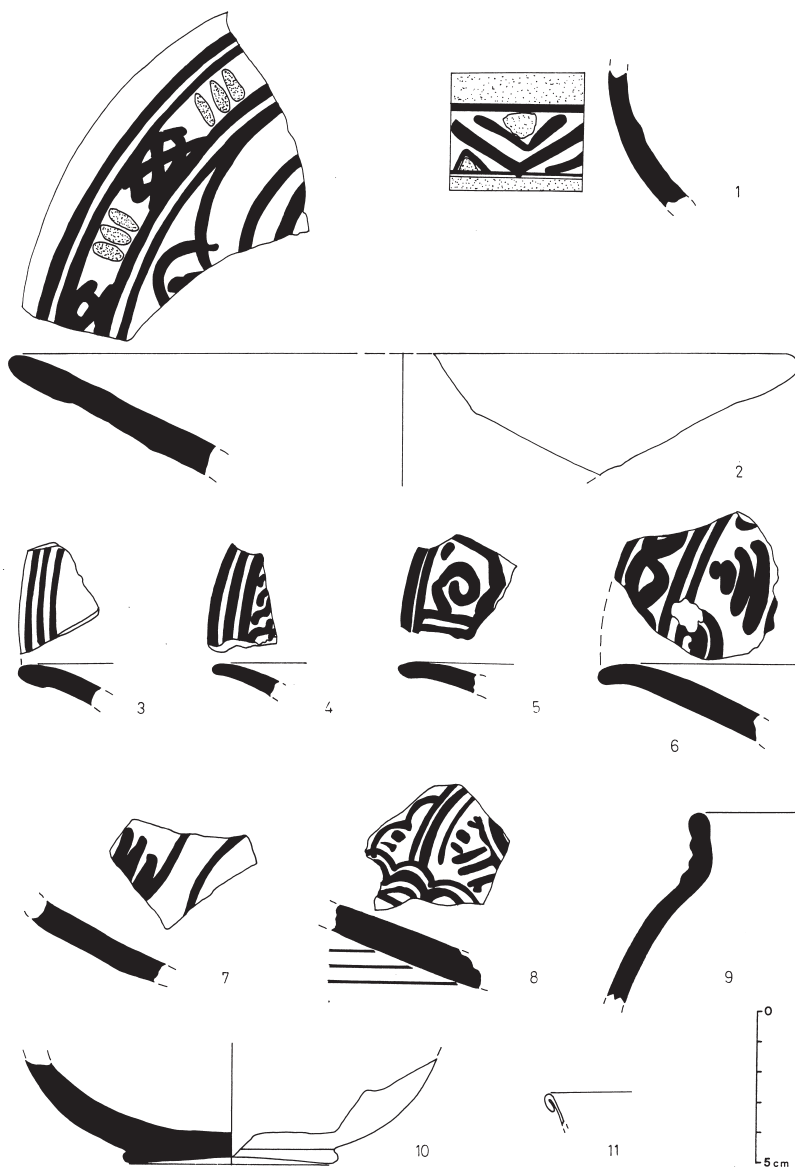
XXX.7. U.E. 442. Ceràmica blava de Barcelona. Vidrat rosat intern i pasta rosada amb desgredant de quarsita i mica.

XXX.8. U.E. 442. Ceràmica de reflex metàl·lic. Plat decorat amb el motiu de *pinzell pinta*. Pasta de color beix clar amb desgredant molt fi.

XXX.9. U.E. 442. Ceràmica comuna vidrada. Poal amb vidrat verd oliva extern. Pasta oxidada.

XXX.10. U.E. 442. Ceràmica de reflex metàl·lic, amb la decoració esborrada. Escudella de peu massís amb vidrat rosat intern i extern. Diàm. base: 7 cm.

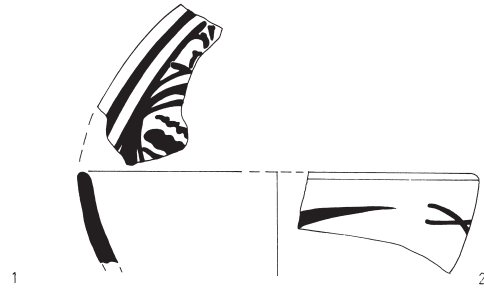
XXX.11. U.E. 442. Vidre modern. Vora de vidre blanc.

XXXI.1. U.E. 428. Rajola policroma decorada en blau i groc.

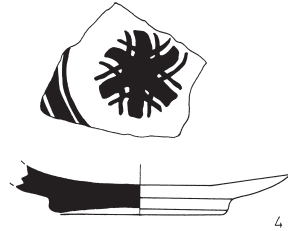
XXXI.2. U.E. 462. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella decorada a *pinzell pinta*, de pasta groguenca compacta. Diàm. boca: 18,6 cm.

XXXI.3. U.E. 462. Ceràmica de reflex metàl·lic. Base decorada a *pinzell pinta*. Pasta groga, tova, amb desgreixant de mica, fi. Diàm. base: 6,6 cm.

XXXI.4. U.E. 462. Ceràmica de reflex metàl·lic. Base de plat decorat a *pinzell pinta*. Diàm. base: 6,2 cm.

XXXI.5. U.E. 462. Ceràmica de reflex metàl·lic. Fragment d'escudella decorada a *pinzell pinta*. Pasta groga, molt compacta.

XXXI.6. U.E. 462. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella decorada a *pinzell pinta*. Pasta beix, compacta, amb desgreixant fi de quars.

0 5 cm.

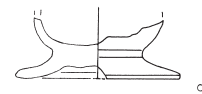
XXXI.7. U.E. 462. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella amb decoració a *pinzell pinta*. Pasta groga, molt compacta.

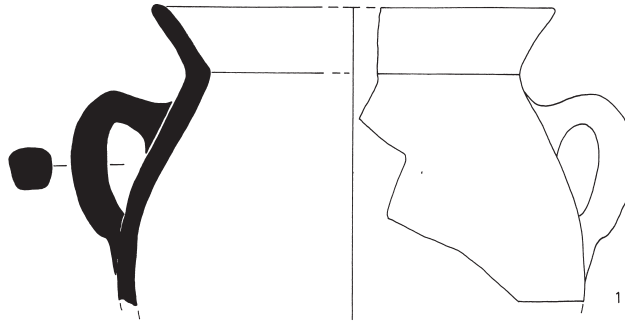
XXXI.8. U.E. 462. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella decorada a *pinzell pinta*. Pasta groguenca. Diàm. boca: 13,6 cm.

XXXI.9. U.E. 462. Vidre modern. Peu de copa de vidre blanc. Diàm. peu: 5,6 cm.

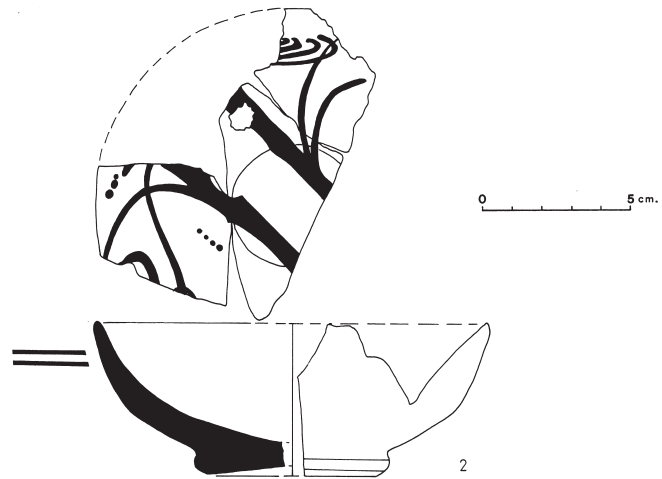

XXXII.1. U.E. 462. Ceràmica comuna vidrada. Olla amb vidrat marró extern i melat intern. Pasta oxidada. Diàm. boca: 13,7 cm.

XXXII.2. U.E. 462. Ceràmica de reflex metàl·lic de color vinós. Escudella de pasta groguenca molt compacta. Diàm. boca: 13,5 cm; diàm. base: 6,6 cm; alçada: 5,2 cm.

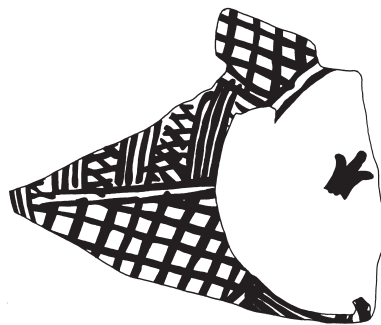
XXXII.3. U.E. 467. Ceràmica comuna vidrada. Tapadora amb vidrat melat intern i extern. Pasta oxidada. Diàm. base: 21,4 cm.

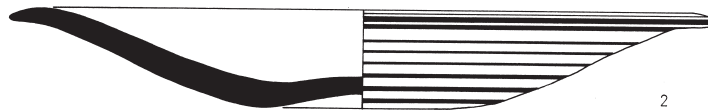
XXXIII.1. U.E. 469. Ceràmica de reflex metàl·lic. Plat amb decoració de *pinzell pinta*. Pasta rogenca amb desgreixant molt fi. Diàm. boca: 21,6 cm; diàm. base: 7 cm; alçada: 2,8 cm.

XXXIII.2. U.E. 469. Ceràmica de reflex metàl·lic. Presenta pasta groguenca vacuolada i desgreixant mitjà d'hematites i mica platejada. Diàm. boca: 24 cm; diàm. base: 6,4 cm; alçada: 3,3 cm.

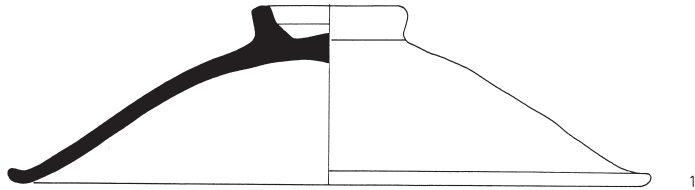

0 5 cm.

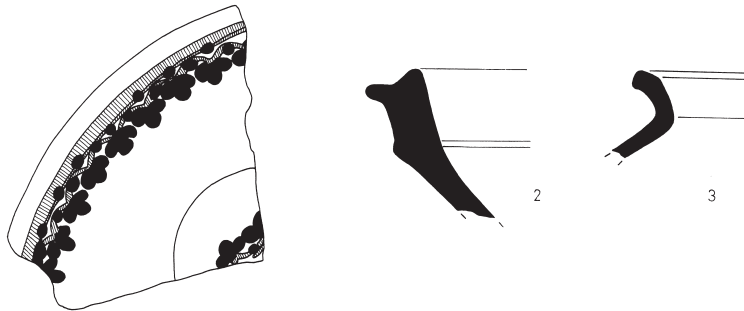

2

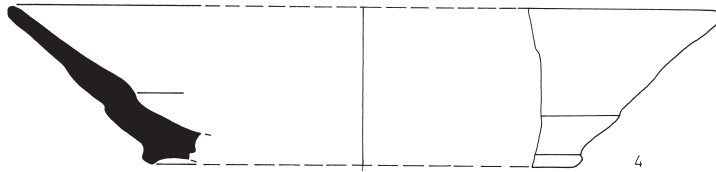
XXXIV.1. U.E. 469. Ceràmica comuna vidrada. Tapadora amb vidrat melat intern i extern. Pasta oxidada. Diàm. base: 21,8 cm; diàm. pom: 5,3 cm; alçada: 3,9 cm.

XXXIV.2. U.E. 496. Ceràmica comuna vidrada. Gibrell amb vidrat intern i extern verd oliva. Pasta oxidada.

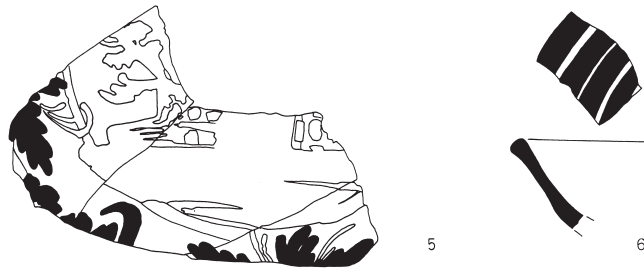

XXXIV.3. U.E. 496. Ceràmica comuna vidrada. Vora exvasada amb vidrat marró intern i extern. Pasta bicolor, negra en el nucli i oxidada en els costats.

XXXIV.4. U.E. 232. Ceràmica blava catalana. Servidora decorada amb el motiu d'influència francesa. Pasta groguenca tova. Diàm. boca: 24,2 cm; diàm. base: 15 cm; alçada: 5,4 cm.

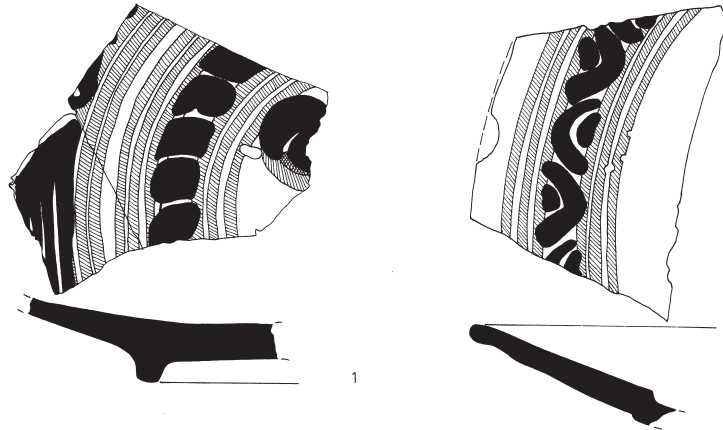
XXXIV.5. U.E. 232. Ceràmica blava catalana. Plat amb el motiu de *faixes* o *cintes*. Pasta groga amb desgriquant de mica. Diàm. base: 11,9 cm.

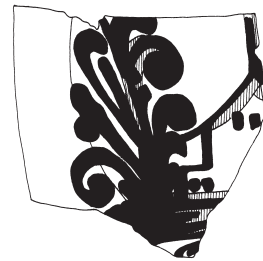
XXXIV.6. U.E. 232. Ceràmica blava catalana. Escudella sagnadora de pasta groga rosada amb desgriquant d'hematites.

XXXV.1. U.E. 232. Ceràmica blava catalana. Plat amb el motiu de *la ditada* en el fons. Pasta groguenca-rosada, dura, vacuolada, amb desgreixant de mica escàs.

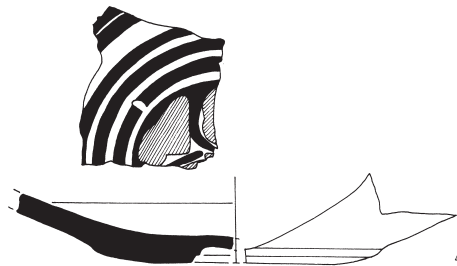
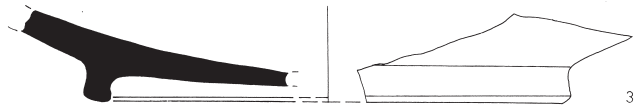
XXXV.2. U.E. 232. Ceràmica blava catalana. Plat amb orla formada pel motiu de l'arc i mig punt entre dues bandes de línies concèntriques. Pasta groga, dura, amb desgreixant fi de mica. Cronologia: castell de Voltrera: 1600-1635. Zona de producció: Barcelona (Telese, 1991: 122).

0 5 cm.

XXXV.3. U.E. 232. Ceràmica blava catalana. Plat amb el motiu de *transició*. Pasta groga, dura, amb desgreixant de mica. Diàm. base: 16,6 cm.

XXXV.4. U.E. 232. Ceràmica blava catalana. Plat de pasta de color taronja, dura i vacuolada. Diàm. base: 9 cm.

XXXVI.1. U.E. 635. Rajola esmaltada policroma.

XXXVI.2. U.E. 648. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella de pasta rosada amb vacúols i desgreixant de quars.

XXXVI.3. U.E. 648. Rajola esmaltada decorada en blau.

XXXVI.4. U.E. 656. Ceràmica blava catalana. Nansa d'escudella sagnadora. Pasta groga, vacuolada i desgreixant molt fi. Datació: 1600-1635 (Telese, 1990: 100; làm. XXXVII.9).

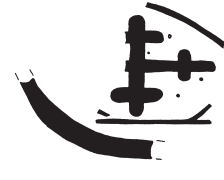
XXXVI.5. U.E. 656. Rajola esmaltada decorada en blau.

XXXVI.6. U.E. 656. Ceràmica decorada en manganès. Pasta oxidada en el nucli i beix en els costats amb vacúols i desgreixant calcari. Vidrat intern.

XXXVI.7. U.E. 662. Ceràmica comuna vidrada. Canonada de ceràmica oxidada amb vidrat verd clar intern.

1

2

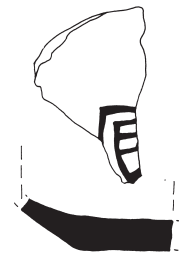
3

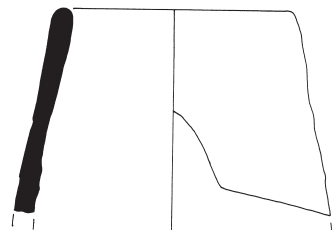
4

6

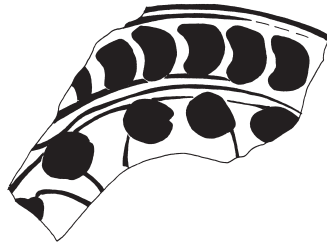

5

7

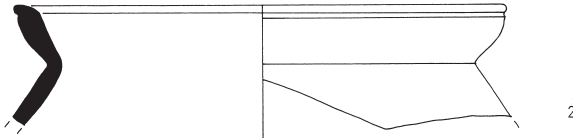
XXXVII.1. U.E. 677. Ceràmica blava catalana. Plat amb orla de *la ditada* i *la cirera*. Pasta groga i desgreixant molt fi. Diàm. boca: 21,4 cm.

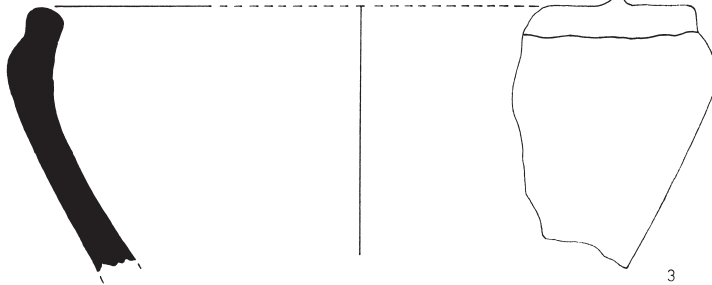
XXXVII.2. U.E. 705. Ceràmica comuna vidrada. Olla amb vidrat marró intern. Pasta oxidada. Diàm. boca: 16,7 cm.

XXXVII.3. U.E. 706. Ceràmica comuna vidrada. Morter de ceràmica oxidada amb vidrat melat intern. Diàm. boca: 16,4 cm.

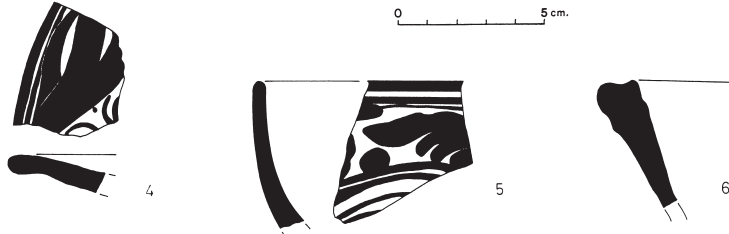

XXXVII.4. U.E. 670. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu de *la figueta*. Pasta de color groc clar. Cronologia: jaciments diversos: 1630-1670. Zona de producció: Barcelona (Telese, 1990: 128-129).

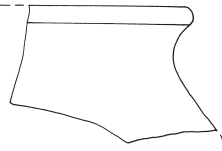
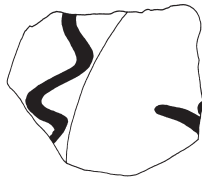
XXXVII.5. U.E. 684. Ceràmica blava catalana. Plat de les *orles diverses*. Escudella de pasta groga amb desgreixant fi de mica molt abundant.

XXXVII.6. U.E. 706. Ceràmica comuna vidrada. Vora de safata amb vidrat verd intern. Pasta oxidada.

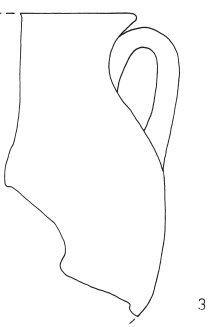
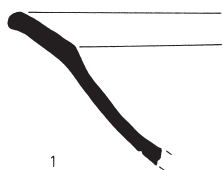
0 5 cm.

XXXVIII.1. U.E. 2410. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat marró extern i melat intern i decoració groga a l'interior. Pasta oxidada.

2

XXXVIII.2. U.E. 2505. Ceràmica comuna vidrada. Olla amb vidrat melat intern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 15,5 cm.

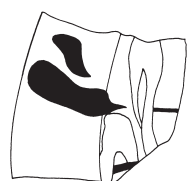

3

XXXVIII.3. U.E. 2505. Ceràmica comuna vidrada. Olla amb vidrat melat intern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 12,8 cm.

1

XXXVIII.4. U.E. 2505. Ceràmica blava de Barcelona. Plat de pasta rosada amb desgredant gruixut, marró i vernís groguenc.

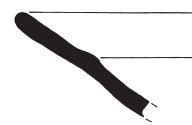

XXXVIII.5. U.E. 2505. Plat amb vidrat marró i decoració en negre i melat. Pasta oxidada.

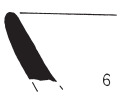
XXXVIII.6. U.E. 2505. Ceràmica de reflex metàl·lic de color vinós. Escudella de pasta groga amb petits vacuòls.

4

5

6

XXXVIII.7. U.E. 2505. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat verd oliva extern i verd groguenc intern. Pasta oxidada.

XXXVIII.8. U.E. 2505. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd oliva intern.

7

8

9

10

XXXVIII.9. U.E. 2411. Ceràmica comuna grisa moderna. Poal.

XXXVIII.10. U.E. 2411. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella. La decoració s'ha perdut.

11

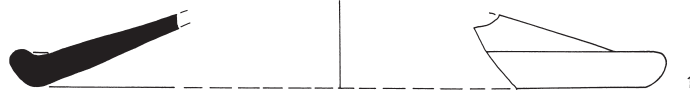

12

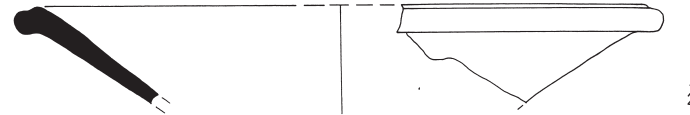
XXXVIII.11. U.E. 2505. Ceràmica comuna vidrada. Plat d'ala amb vidrat marró intern.

XXXVIII.12. U.E. 2505. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat melat intern i extern. Pasta oxidada.

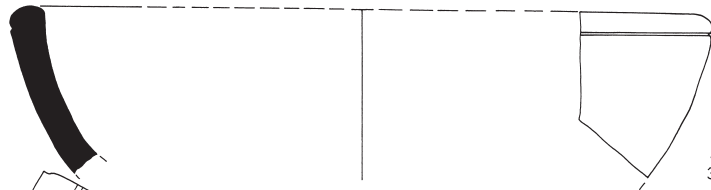
XXXIX.1. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Tapadora amb vidrat marró intern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 22,3 cm.

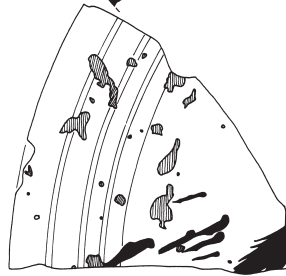
XXXIX.2. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat marró intern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 22,1 cm.

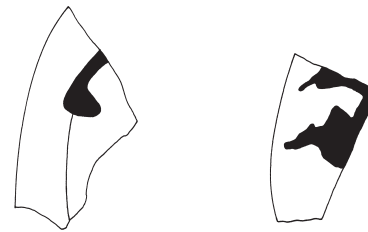
XXXIX.3. U.E. 2506. Ceràmica comuna reduïda moderna. Bol. Diàm. vora: 23,8 cm.

XXXIX.4. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Plat d'ala amb vidrat melat i decoració en negre i groc. Pasta oxidada.

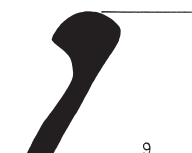
XXXIX.5. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Plat d'ala amb vidrat marró i decoració en negre a l'interior. Pasta oxidada.

XXXIX.6. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat marró i decoració difuminada en negre a l'interior. Pasta oxidada.

XXXIX.7. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat marró intern. Pasta oxidada.

XXXIX.8. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Gibrell amb vidrat marró intern. Pasta oxidada.

XXXIX.9. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat marró intern.

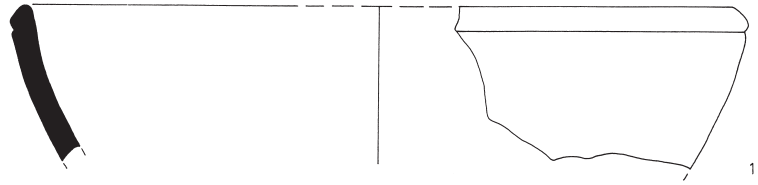
XXXIX.10. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb encaix amb vidrat melat intern i extern.

XXXIX.11. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat melat intern i extern. Pasta oxidada.

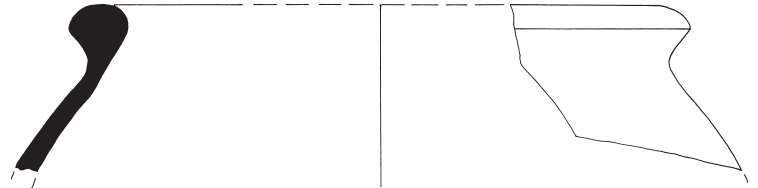
XXXIX.12. U.E. 2506. Ceràmica comuna vidrada. Plat d'ala amb vidrat melat intern. Pasta oxidada.

0 5 cm.

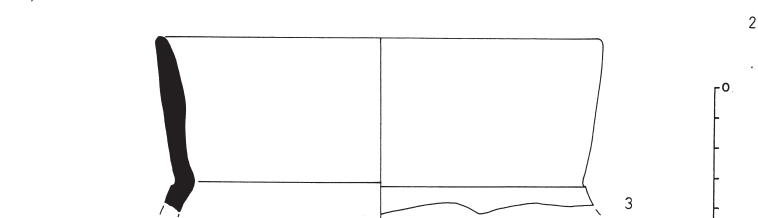
XL.1. U.E. 2527. Ceràmica comuna reduïda moderna. Bol. Diàm. vora: 25,1 cm.

XL.2. U.E. 2533. Ceràmica comuna vidrada. Alfàbia amb vidrat marró intern i extern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 21 cm.

XL.3. U.E. 2547. Ceràmica comuna vidrada. Gerra amb vidrat intern de color verd oliva fosc. Pasta oxidada. Diàm. vora: 15,2 cm.

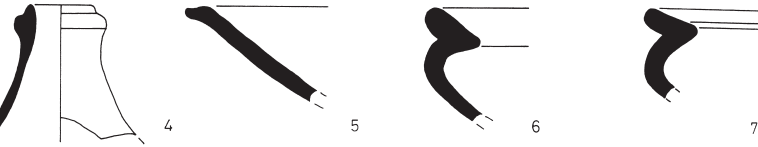
XL.4. U.E. 2532. Ceràmica comuna vidrada. Coll d'ampolla amb vidrat verd extern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 3,2 cm.

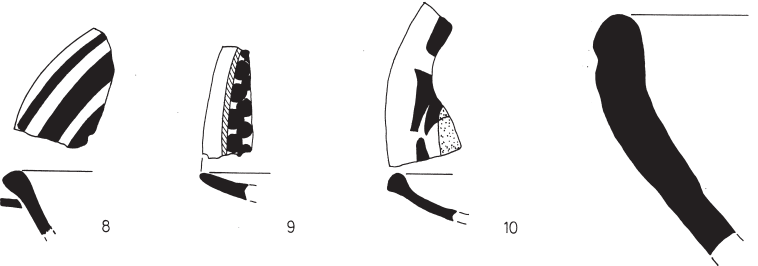
XL.5. U.E. 2558. Ceràmica comuna vidrada. Plat tallador amb vidrat marró intern. Pasta oxidada.

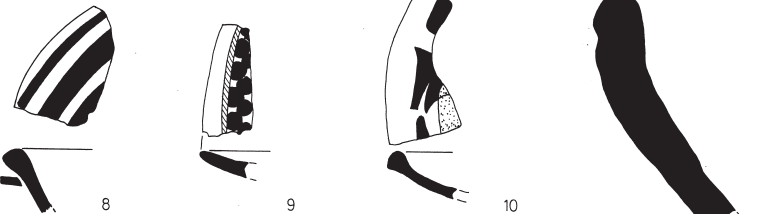
XL.6. U.E. 2558. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat marró intern. Pasta oxidada.

XL.7. U.E. 2527. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat melat intern i extern. Pasta oxidada.

XL.8. U.E. 2548. Ceràmica comuna vidrada. Escudella amb fons blanc i decoració interna en blau.

XL.9. U.E. 2547. Ceràmica comuna vidrada. Plat decorat en blau i verd.

XL.10. U.E. 2527. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat melat intern i decoració en marró i verd.

XL.11. U.E. 2558. Ceràmica comuna vidrada. Morter marró intern. Pasta oxidada.

XLI.1. U.E. 2577. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat marró intern. Pasta oxidada.

XLI.2. U.E. 2573. Ceràmica comuna vidrada. Safata amb vidrat marró intern. Pasta oxidada.

XLI.3. U.E. 2573. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat marró intern. Pasta oxidada.

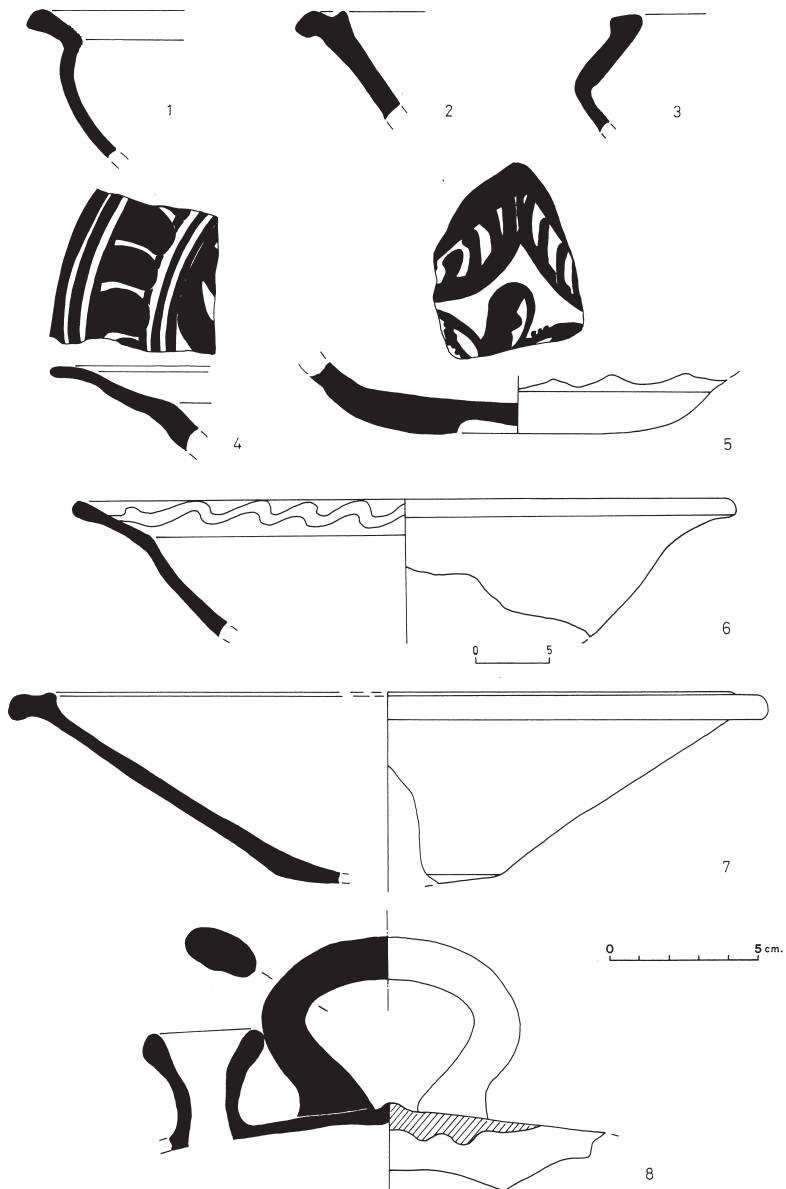
XLI.4. U.E. 2577. Ceràmica blava catalana. Plat amb el motiu de la *dítada*. Pasta groguenca.

XLI.5. U.E. 2577. Ceràmica blava catalana. Plat. Diàm. fons: 7,1 cm.

XLI.6. U.E. 2581. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat intern marró i decoració en melat. Pasta oxidada. Diàm. vora: 22,6 cm.

XLI.7. U.E. 2588. Ceràmica comuna vidrada. Plat tallador amb vidrat marró intern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 25,9 cm; diàm. base: 7,6 cm; alçada: 5,6 cm.

XLI.8. U.E. 2588. Ceràmica comuna vidrada. Càntir amb vidrat verd extern. Pasta oxidada.

XLII.1. U.E. 2588. Ceràmica comuna vidrada. Gerra amb vidrat marró intern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 9,2 cm, diàm. base: 5,2 cm; alçada: 13,1 cm.

XLII.2. U.E. 2589. Ceràmica blava de Barcelona. Plat. Diàm. base: 9,1 cm.

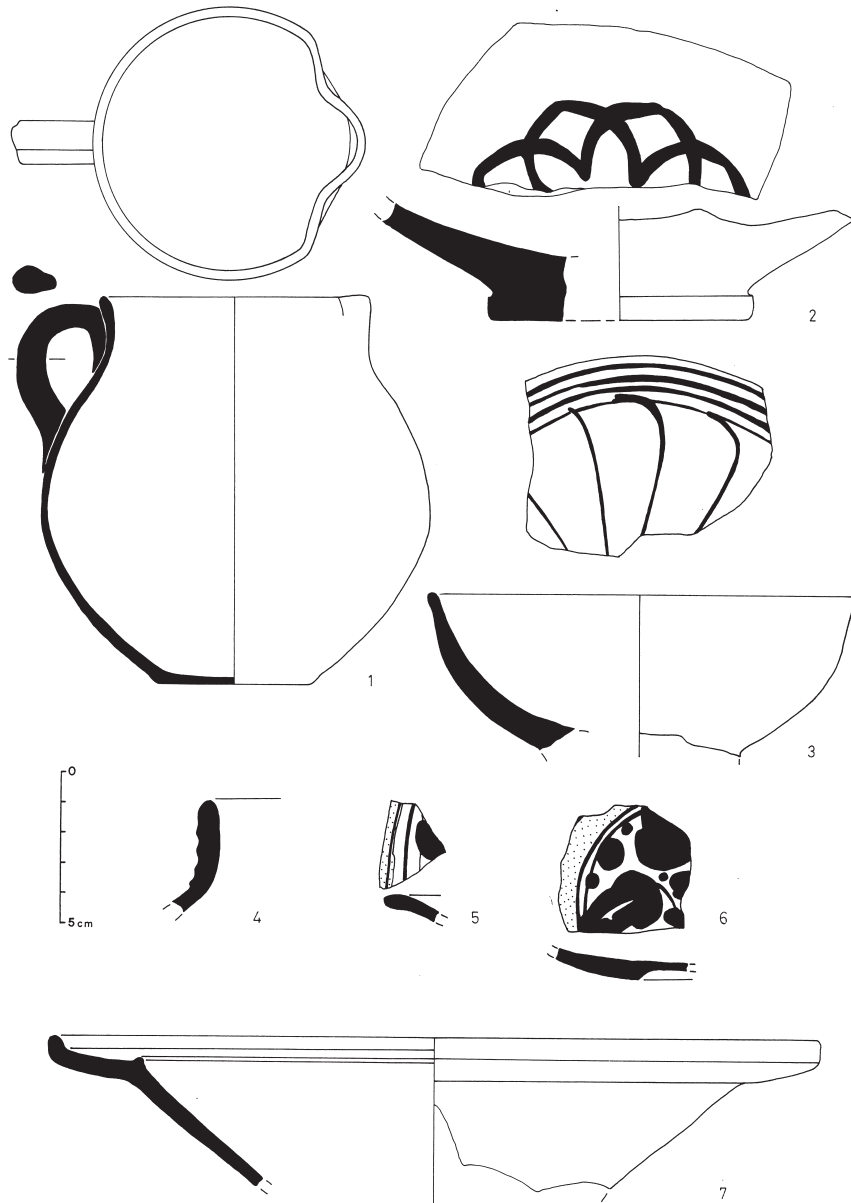
XLII.3. U.E. 2594. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella. Diàm. vora: 14,5 cm. Paral·lels: Can Xammar (Cerdà, 1991: 172 i làm. 5).

XLII.4. U.E. 25003. Ceràmica comuna vidrada. Poal amb vidrat verd oliva extern. Pasta oxidada.

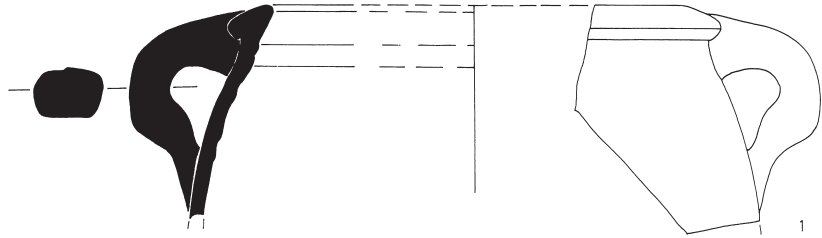
XLII.5. U.E. 25020. Ceràmica blava catalana. Plat d'influència del Renaixement.

XLII.6. U.E. 25020. Ceràmica blava catalana. Plat d'influència del Renaixement.

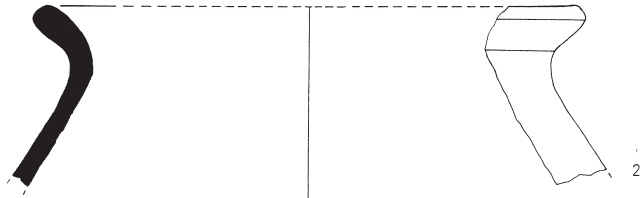
XLII.7. U.E. 25006. Ceràmica comuna vidrada. Plat d'ala amb vidrat marró intern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 26,2 cm.

XLIII.1. U.E. 2704. Ceràmica comuna vidrada. Alfàbia amb vidrat marró intern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 15,7 cm.

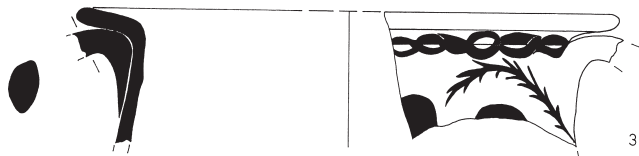

XLIII.2. U.E. 2704. Ceràmica comuna vidrada. Gerra amb vidrat verd-groguenc intern i verd-marró extern. Pasta oxidada. Diàm. vora: 21,2 cm.

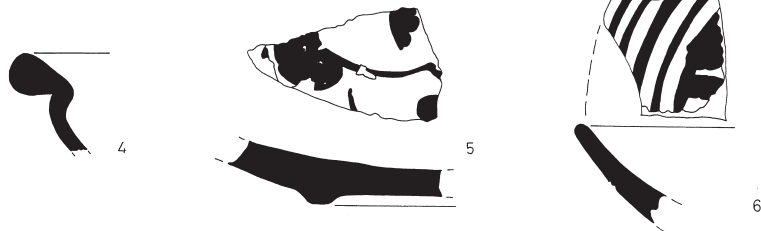
XLIII.3. U.E. 2709. Porcellana blanca. Gerra. Diàm. vora: 18,5 cm.

XLIII.4. U.E. 2704. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat melat intern i extern.

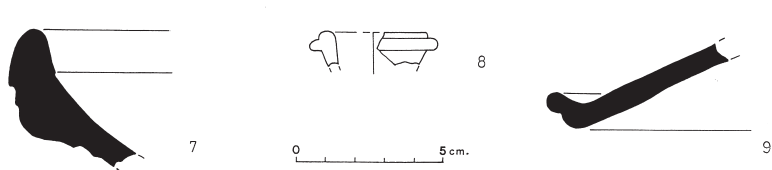
XLIII.5. U.E. 2718. Ceràmica blava catalana. Plat de pasta groguenca vacuolada, amb desgreixant blanc i vermell.

XLIII.6. U.E. 2717. Ceràmica blava catalana. Escudella sagnadora. Pasta groguenca dura, amb desgreixant de quars i mica.

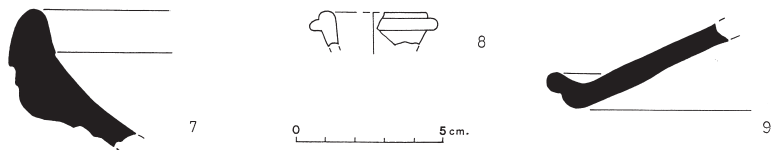

XLIII.7. U.E. 2704. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat melat intern. Pasta oxidada

XLIII.8. U.E. 2707. Vidre verd. Coll d'ampolla. Diàm. vora: 3,7 cm.

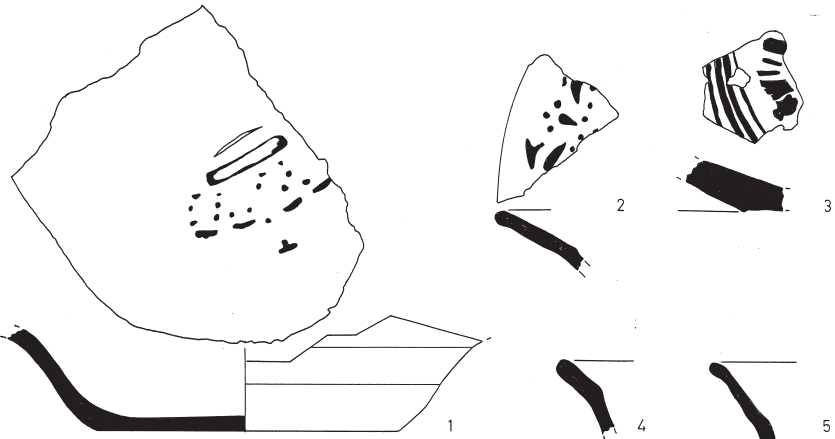

XLIII.9. U.E. 2707. Ceràmica comuna vidrada. Tapadora amb vidrat verd groguenc intern. Pasta oxidada.

0 5 cm.

XLIV.1. U.E. 2723. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat marró intern i extern, decorat en groc a l'interior. Pasta oxidada. Diàm. base: 10,1 cm.

XLIV.2. U.E. 2723. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat marró intern i extern, decorat en groc a l'interior. Pasta oxidada.

XLIV.3. U.E. 2723. Ceràmica de reflex metàl·lic. Plat decorat a pinzell pinta. Pasta rosada amb desgredant escàs.

XLIV.4. U.E. 2723. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat verd intern i melat extern.

XLIV.5. U.E. 2723. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat marró intern/extern.

XLIV.6. U.E. 2724. Ceràmica blava de Barcelona. Pasta rosada i groguenca, tova, força compacta, amb desgredant blanc, negre i marró. Diàm. base: 6,9 cm. Paral·lels: Can Xammar (Cerdà, 1991: 171, lám. 3.3).

XLIV.7. U.E. 2724. Ceràmica blava catalana. Plat de pasta rosada, dura i compacta, amb desgredant marró. Pasta groga, compacta i tova.

XLIV.8. U.E. 2724. Ceràmica blava catalana. Vora d'escudella sagnadora.

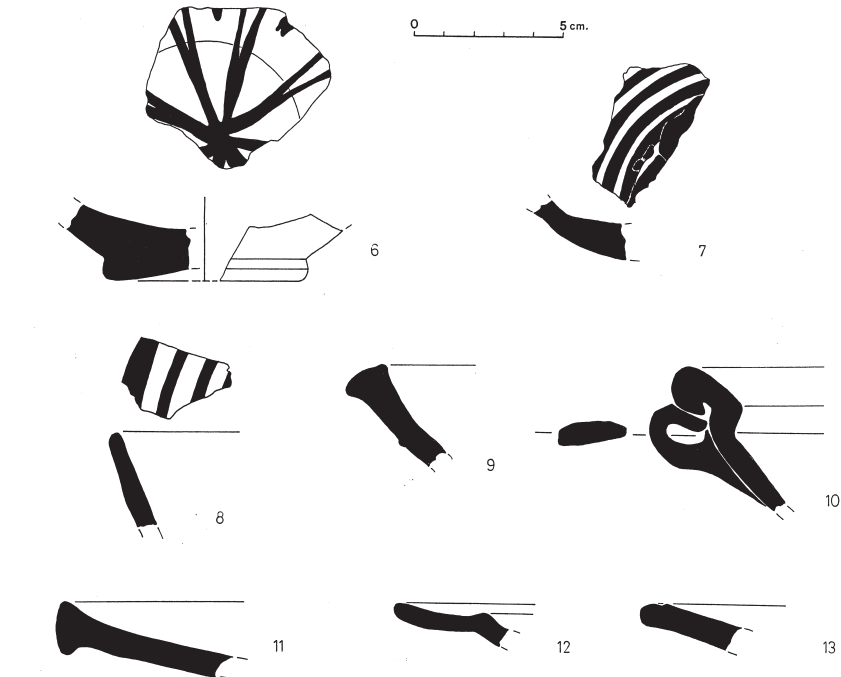
XLIV.9. U.E. 2724. Ceràmica comuna vidrada. Safata amb vidrat verd groguenc intern. Pasta oxidada.

XLIV.10. U.E. 2724. Ceràmica comuna vidrada. Cassola amb vidrat melat intern. Pasta oxidada.

XLIV.11. U.E. 2724. Ceràmica comuna vidrada. Plat tallador amb vidrat verd intern.

XLIV.12. U.E. 2724. Ceràmica comuna vidrada. Plat d'ala amb vidrat verd oliva intern.

XLIV.13. U.E. 2724. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat verd-groguenc intern.

XLV.1. U.E. 2725. Pisa decorada en blau. Plat. Diàm. vora: 25,2 cm.

XLV.2. U.E. 2725. Ceràmica comuna vidrada. Plat d'ala amb vidrat verd-oliva intern.

XLV.3. U.E. 2725. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat verd fosc intern i extern.

XLV.4. U.E. 2725. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat verd oliva intern. Pasta oxidada cremada.

XLV.5. U.E. 2725. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu d'orles diverses. Pasta rosada compacta amb desgreixant poc abundant.

XLV.6. U.E. 2725. Ceràmica comuna vidrada. Plat amb vidrat marró intern i extern.

XLV.7. U.E. 2726. Ceràmica comuna vidrada. Tapadora amb vidrat melat intern i extern.

XLV.8. U.E. 2726. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat melat intern i extern.

XLV.9. U.E. 2726. Ceràmica comuna vidrada. Base amb vidrat marró intern. Pasta oxidada.

XLV.10. U.E. 2726. Ceràmica comuna vidrada. Gibrell oxidat amb vidrat groc intern. Pasta oxidada.

XLV.11. U.E. 2726. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat melat intern i extern.

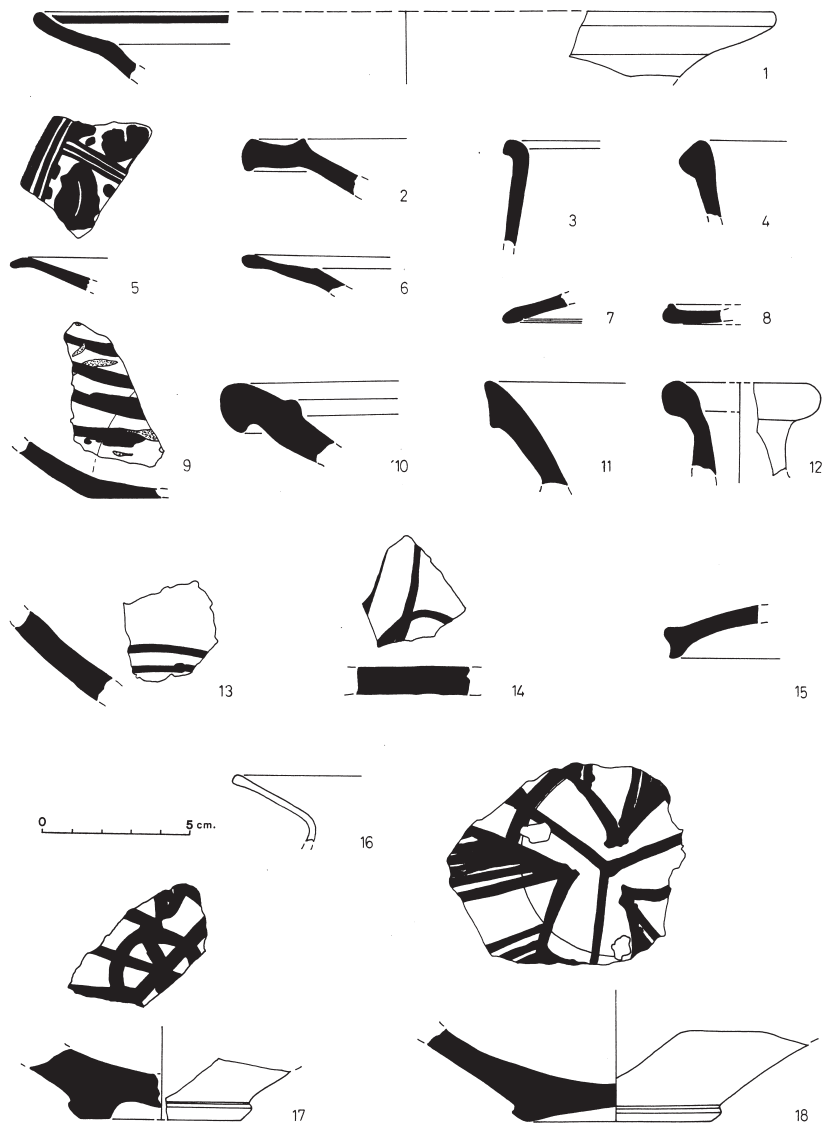
XLV.12. U.E. 2726. Ceràmica comuna vidrada. Coll amb vidrat groc intern i extern. Diàm. vora: 5,4 cm.

XLV.13. U.E. 2729. Ceràmica blava de Barcelona. Pasta rosada, tova i compacta amb desgreixant de mica.

XLV.14. U.E. 2729. Ceràmica amb decoració en verd i manganès. Pasta groguenca dura, amb desgreixant de mica.

XLV.15. U.E. 2726. Ceràmica comuna vidrada. Tapadora de ceràmica oxidada amb vidrat melat intern.

XLV.16. U.E. 2726. Vora de vidre verd.

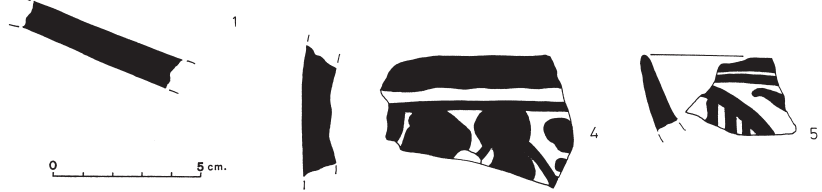
XLV.17. U.E. 2729. Ceràmica blava de Paterna. Escudella de pasta de color groc-beix, tova, amb desgreixant groller de color marró. Diàm. base: 5,5 cm. Paral·lels: el Bulidor (Amigó *et alii*, 1986: 55, fig. 9).

XLV.18. U.E. 2729. Ceràmica blava de Paterna. Servidora amb decoració de palmetes i fulles radials. Pasta groga, tova i molt compacta. Diàm. base: 6,3 cm. Paral·lels: el Bullidor (Amigó *et alii*, 1986: 43, fig. 9).

XLVI.1. U.E. 2731. Ceràmica blava de Barcelona. Pasta rosada en la cara interna i groga en l'externa, amb desgreixant de mica.

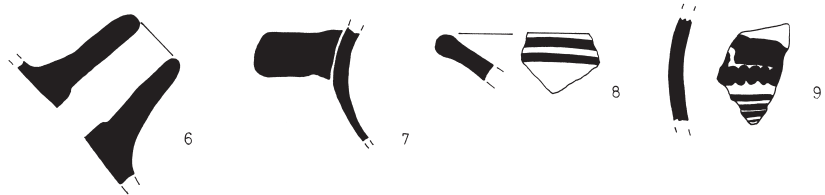

XLVI.2. U.E. 2731. Ceràmica de reflex metàl·lic de Manises. Bol amb decoració de palmeta oberta, de color vinós. Pasta rosada, tova i vacuolada, mal cuïta, i inclou desgreixant de mica.

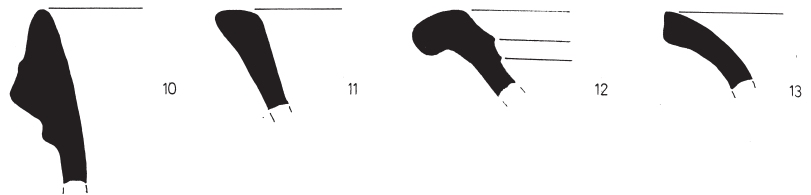
XLVI.3. U.E. 2804. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella.

XLVI.4. U.E. 2845. Ceràmica blava catalana. Pot de farmàcia.

XLVI.5. U.E. 2861. Ceràmica blava de Paterna. Escudella amb decoració de fulles i palmetes radials.

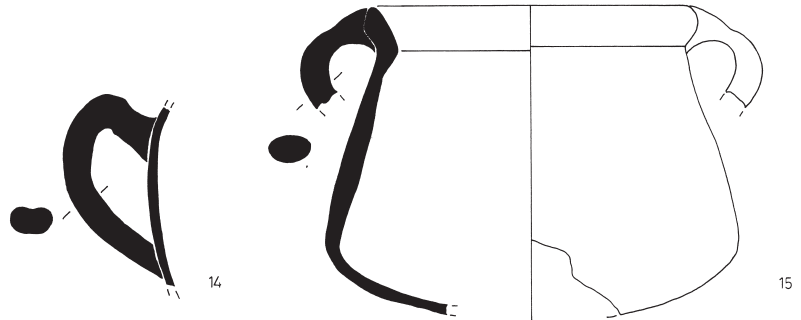
XLVI.6. U.E. 2845. Ceràmica comuna vidrada. Broc de càntir amb vidrat verd extern.

XLVI.7. U.E. 2837. Ceràmica oxidada amb vidrat verd extern.

XLVI.8. U.E. 2867. Ceràmica blava catalana.

XLVI.9. U.E. 2804. Ceràmica de reflex metàl·lic de *pinzell pinta*. Pasta beix-groguenca compacta amb poc desgreixant.

XLVI.10. U.E. 2865. Ceràmica comuna vidrada. Alfàbia amb vidrat verd extern i verd oliva intern. Pasta oxidada.

XLVI.11. U.E. 2868. Ceràmica comuna vidrada. Gibrell amb vidrat verd oliva intern.

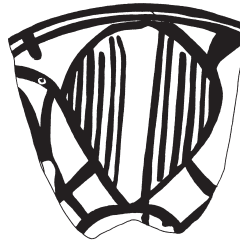
XLVI.12. U.E. 2868. Ceràmica comuna vidrada. Gibrell amb vidrat verd oliva intern.

XLVI.13. U.E. 2821. Ceràmica comuna vidrada. Vora amb vidrat melat intern.

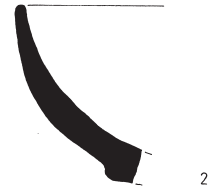
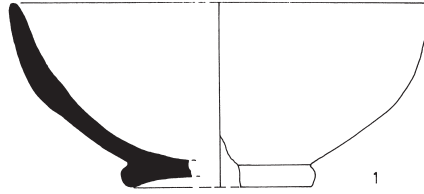
XLVI.14. U.E. 2837. Ceràmica comuna vidrada. Fragment amb vidrat verd extern.

XLVI.15. U.E. 2821/2837. Ceràmica comuna vidrada. Olla amb vidrat marró intern.

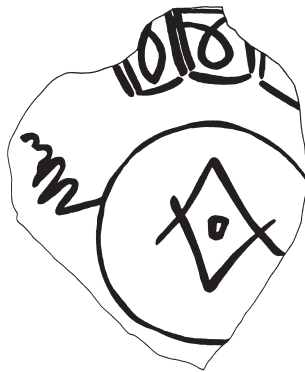
XLVII.1. U.E. 2840. Ceràmica blava de Paterna. Escudella gresola amb decoració de palmetes disposades radialment. Diàm. vora: 14,3 cm; diàm. base: 6,3 cm; alçada: 6,2 cm.. Paral·lels: Monreal, 1983: fig. 40; Bolós, 1986: 65, CD 23; Cerdà, 1991: 171 (inici s. XIV-mitjan s. XV).

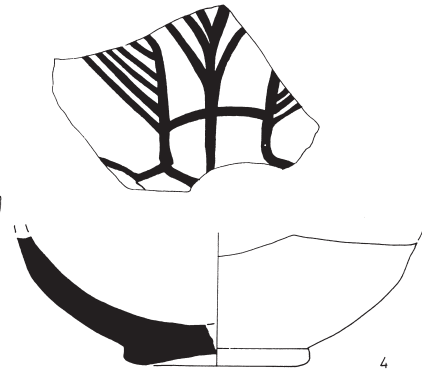
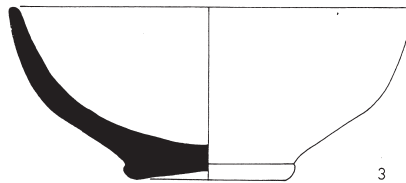
XLVII.2. U.E. 2840. Ceràmica blava de Barcelona.

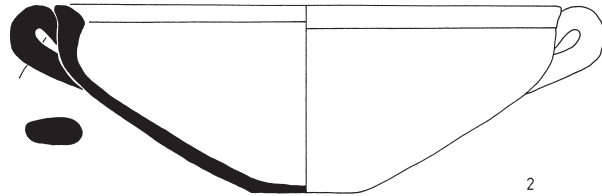
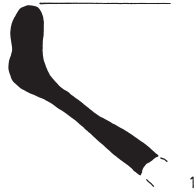
XLVII.3. U.E. 2845. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella amb decoració a base d'alàfies a la vora i un rombe en el centre, dins un cercle. Diàm. vora: 13,7 cm; diàm. base: 5,1 cm; alçada: 5,8 cm.

0 5 cm.

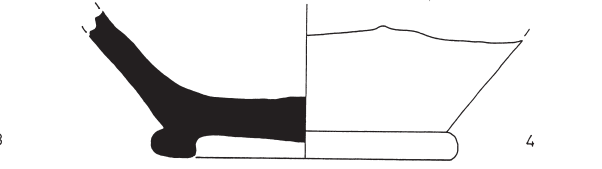
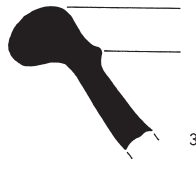

XLVIII.1. U.E. 2910. Ceràmica oxidada amb vidrat marró intern.

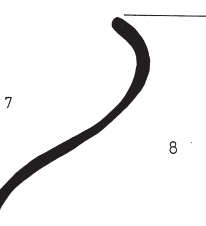
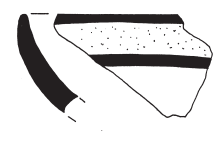
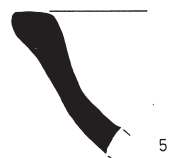
XLVIII.2. U.E. 2931. Cassoleta de ceràmica oxidada amb vidrat marró intern. Diàm. vora: 16,9 cm; diàm. base: 3,6 cm; alçada: 6,3 cm.

XLVIII.3. U.E. 2869. Gibrell de pasta oxidada amb vidrat melat intern.

XLVIII.4. U.E. 2869. Base amb peu anular de ceràmica oxidada amb vidrat melat extern. Diàm. base: 10,3 cm.

XLVIII.5. U.E. 2869. Ceràmica oxidada amb vidrat verd oliva intern.

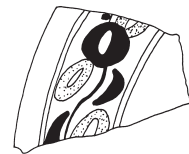
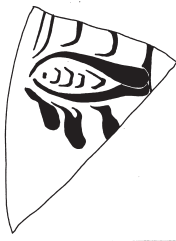

XLVIII.6. U.E. 2869. Ceràmica oxidada amb vidrat verd oliva intern.

XLVIII.7. U.E. 2872. Bol de ceràmica decorada en verd i manganès.

XLVIII.8. U.E. 2872. Olla de ceràmica grisa medieval.

XLVIII.9. U.E. 2910. Plat de pasta oxidada amb vidrat marró intern i decoració en melat.

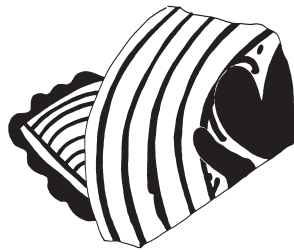

XLVIII.10. U.E. 2910. Plat de ceràmica blava catalana de l'arracada. Paral·lels: Batllori, 1974: 77. Datació: darreries s. XVIII.

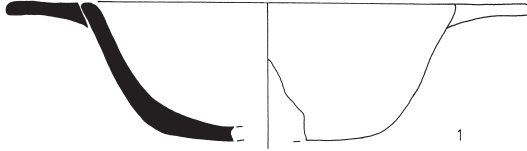
XLVIII.11. U.E. 2910. Plat de pisa amb decoració policroma.

XLIX.1. U.E. 21013. Escudella sagnadora de ceràmica blava catalana. Diàm. vora: 12,7 cm; diàm. base: 7,5 cm; alçada: 5 cm. Paral·lels: Telese, 1991: 101. Datació: 1630-1670.

XLIX.2. U.E. 21013. Ceràmica blava catalana *de la corbata*. Paral·lels: Telese, 1991: 131. Datació: 1r. i 2n. terç del s. XVII.

XLIX.3. U.E. 21041. Plat de ceràmica blava catalana de faixes o cintes. Paral·lels: Batllori, 1974: 76. Datació: inicis s. XVIII.

XLIX.4. U.E. 21006. Plat d'ala de ceràmica amb vidrat marró intern i extern, decorada en groc.

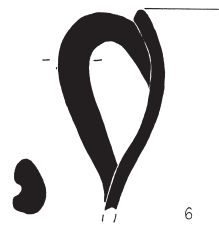
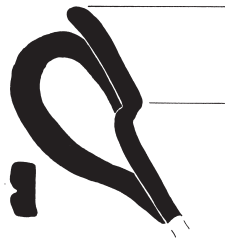

XLIX.5. U.E. 21006. Gerra amb vidrat marró intern.

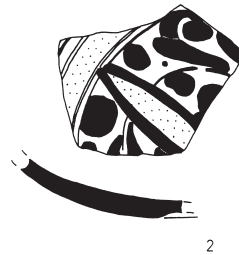
XLIX.6. U.E. 21047. Gerra de ceràmica amb vidrat verd oliva intern.

XLIX.7. U.E. 21043. Gerra amb vidrat verd oliva intern i extern.

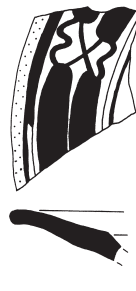
L.1. U.E. 21052. Plat de ceràmica blava catalana *de la ditada*. Paral·lels: Telese, 1991: 131. Datació: 1r. i 2n terç del s. XVII.

L.2. U.E. 21068. Ceràmica blava catalana d'influència del Renaixement.

L.3. U.E. 21052. Ceràmica blava catalana.

L.4. U.E. 21067. Escudella sagnadora de ceràmica blava catalana. Paral·lels: Telese, 1991: 101. Datació: 1600-1670.

L.5. U.E. 21068. Ceràmica blava catalana d'influència del Renaixement. Paral·lels: Telese, 1991: 116. Datació: 1600-1670.

L.6. U.E. 21068. Ceràmica blava catalana decorada amb el motiu *de les orles diverses*. Paral·lels: Telese, 1991: 131. Datació: 1600-1635.

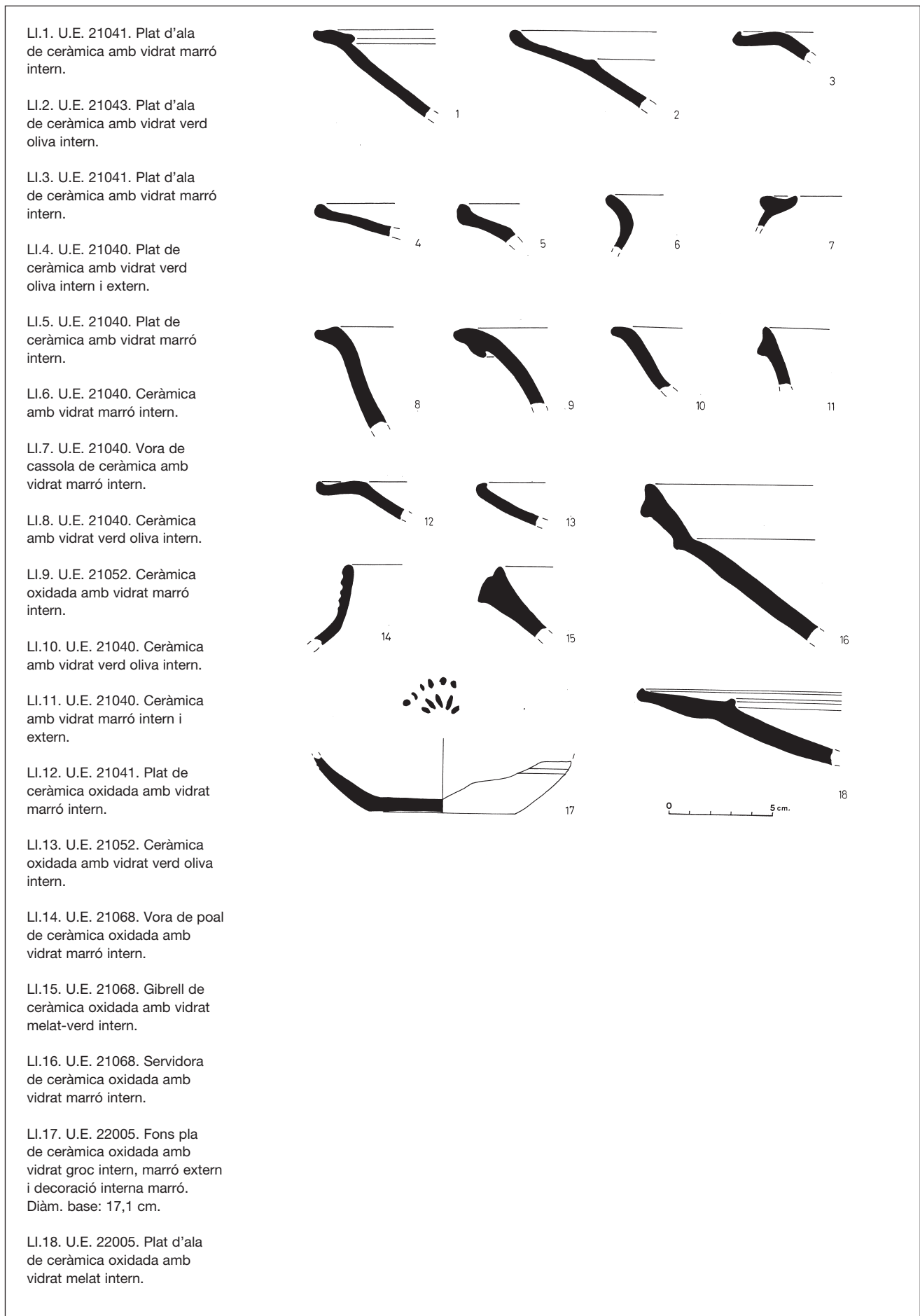
L.7. U.E. 21043. Ceràmica blava catalana *de la ditada*. Paral·lels: Telese, 1991: 131. Datació: 1r. i 2n terç del s. XVII.

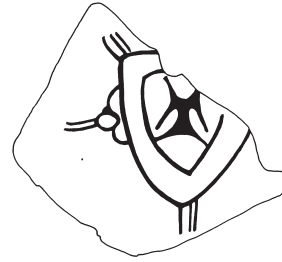
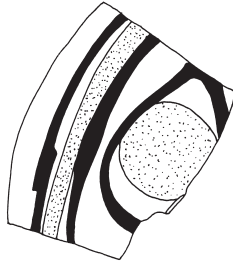
L.8. U.E. 21043. Ceràmica blava catalana decorada amb el motiu *de les orles diverses*.

L.9. U.E. 21068. Ceràmica blava catalana decorada amb el motiu *de les orles diverses*.

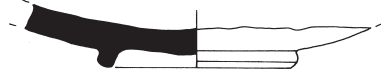
0 5 cm.

LII.1. U.E. 1002. Ceràmica decorada en verd i manganès. Plat amb orla de dos filets en manganès i fil central verd. Pasta de color ataronjat, amb desgrixant de quars de gra fi.

LII.2. U.E. 1009. Ceràmica decorada en manganès. Plat amb un escut de la Tau. Pasta beix amb vacúols i desgrixant calcari i de mica daurada. Diàm. base: 6,8 cm; gruix: 0,8 cm.

1

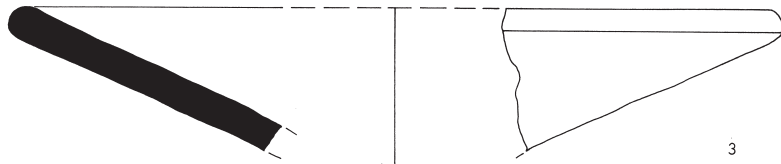
2

LII.3. U.E. 1004. Ceràmica decorada en manganès. Plat amb orla de dues bandes en manganès i decoració vegetal. Pasta bicolor, rosada a la cara superior i groguenca a la inferior, amb vacúols i desgrixant de quars i hematites. Diàm. boca: 25,2 cm; gruix: 1,1 cm.

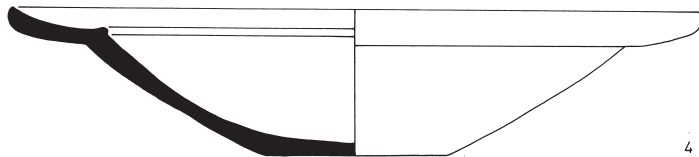

0 5 cm.

LII.4. U.E. 1004. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Plat d'ala. Pasta rogenca amb desgrixant calcari i de quars de gra gruixut. Diàm. boca: 23,1 cm; diàm. base: 6,2 cm; gruix: 0,5 cm.

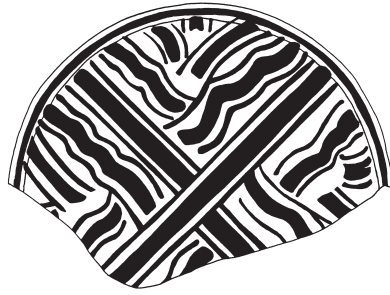

3

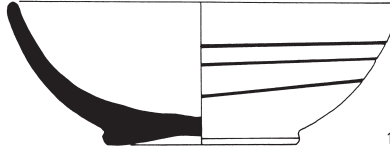
4

LIII.1. U.E. 1007. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella amb decoració de *pinzell pinta*. Pasta ataronjada amb desgredant de quars, mica daurada i hematites. Vidrat intern i extern, excepte a la base. Diàm. boca: 13,1 cm; diàm. base: 6,4 cm; gruix: 0,6 cm.

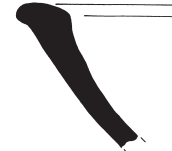

2

LIII.2. U.E. 1007. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd clar intern i verd fosc extern. Morter. Pasta de color rogenc fosc amb petits vacúols i desgredant d'hematites i calcari de gra mitjà.

1

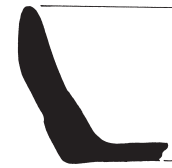

3

LIII.3. U.E. 1011. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd-marró intern. Servidora. Pasta de color taronja, amb alguns vacúols petits i desgredant de calcita i hematites de gra gruixut.

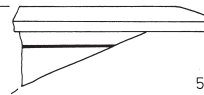

0 5 cm.

4

LIII.4. U.E. 1011. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Servidora. Pasta bicolor amb escassos vacúols i desgredant calcari i de quars de diferents mides.

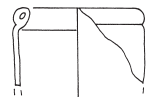

5

LIII.5. U.E. 1011. Ceràmica de reflex metàl·lic. Plat amb vora girada, decorat a *pinzell pinta*. Pasta de color beix groguenc, amb vacúols i desgredant calcari de gra fi. Diàm. boca: 24 cm.

6

7

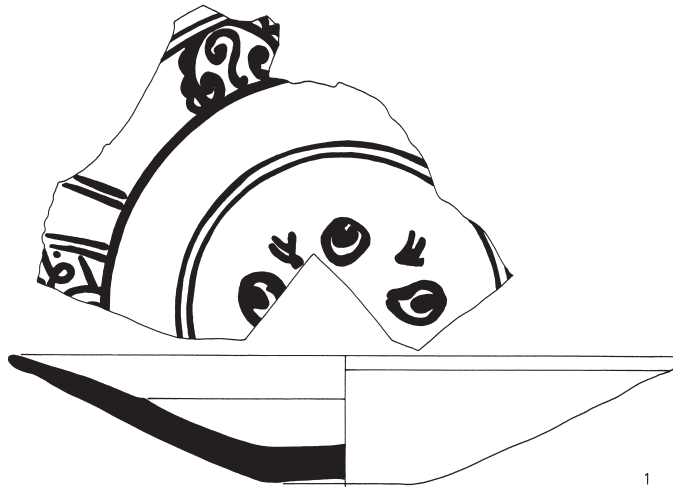
8

LIII.6. U.E. 1011. Vidre, gruix: 0,2 cm. Vora vertical.

LIII.7. U.E. 1011. Vidre transparent. Coll d'ampolla. Diàm. boca: 4,4 cm.

LIII.8. U.E. 1011. Vidre transparent. Fons umbilicat.

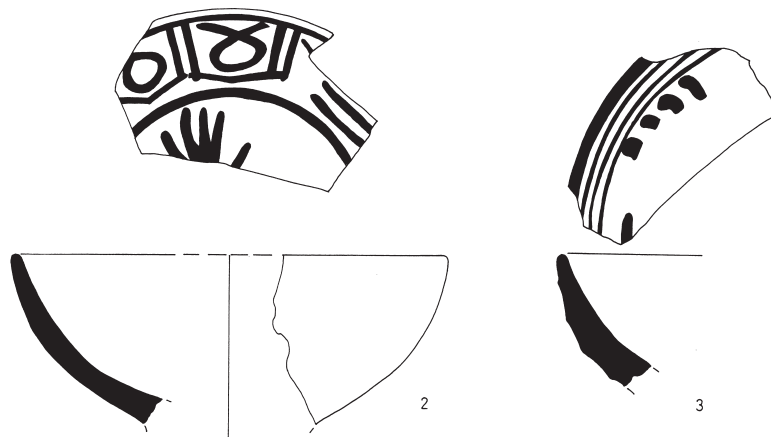
LIV.1. U.E. 1011. Ceràmica blava de Barcelona. Plat tallador amb orla d'alàfies i motiu vegetal estilitzat, i decoració central amb quatre palmetes intercalades amb quatre poncelles. Pasta de beix-rosat amb vacúols i desgreixant d'hematites i calcarí. Diàm. boca: 22,6 cm; diàm. base: 5 cm.

LIV.2. U.E. 1011. Ceràmica decorada en manganès. Escudella amb orla d'alàfies i espirals i decoració central d'estrella inscrita en un cercle. Pasta beix amb vacúols. Diàm. boca: 14,6 cm.

0 5 cm.

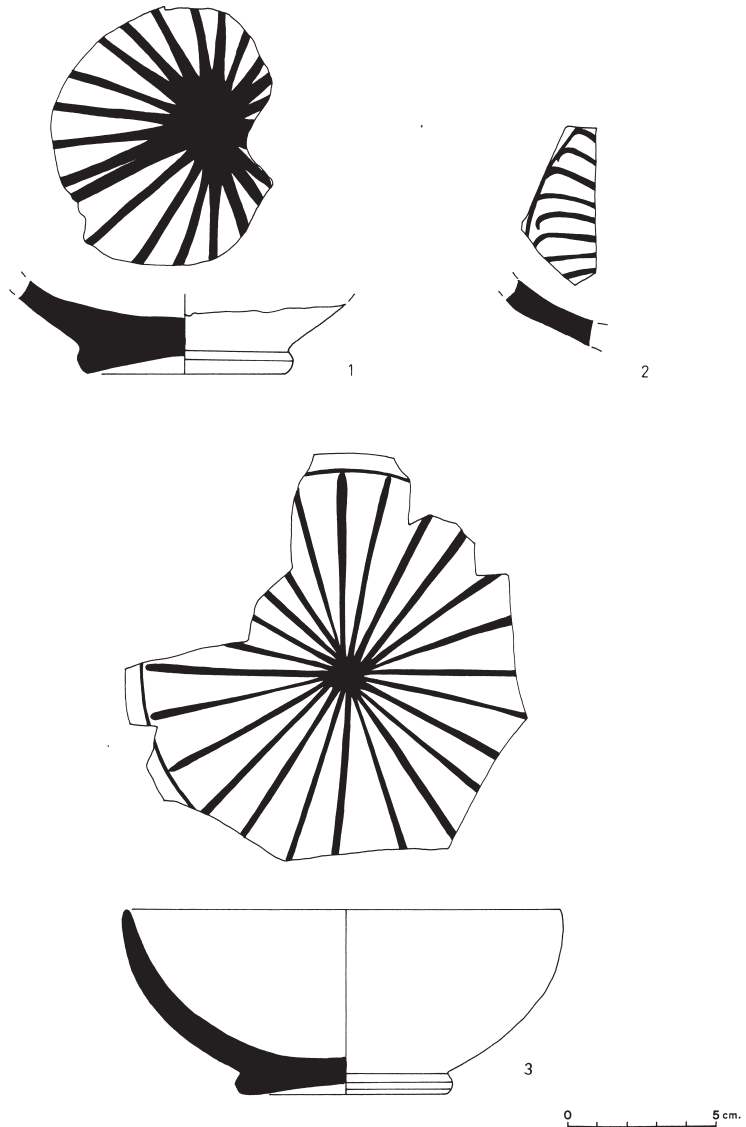
LIV.3. U.E. 1011. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella amb quatre filets concèntrics i grups de quatre traços curvilinis. Pasta ataronjada clara amb desgreixant de quars, mica daurada i calcarí.

LV.1. U.E. 1011. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella amb decoració de raig d'estrella. Pasta de color rosat fosc amb vacúols abundants i desgredant de mica i hematites molt fi. Diàm. base: 6,8 cm.

LV.2. U.E. 1011. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella amb decoració radial de *molineta*. Pasta beix amb desgredant calcari de gra fi.

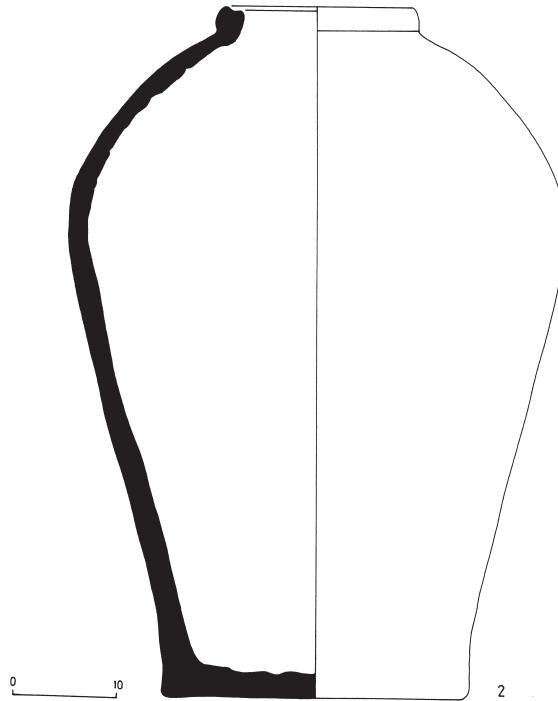
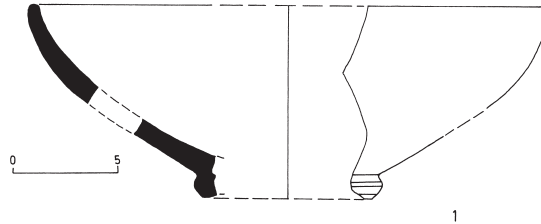
LV.3. U.E. 1011. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella amb decoració de raig d'estrella. Pasta rosada amb vacúols grans i desgredant calcari de gra fi. Diàm. boca: 15 cm; diàm. base: 4,4 cm.

LVI.1. U.E. 1014. Ceràmica amb vidrat negre i decoració en blau. Escudella amb orla d'alàfies. Pasta groguenca amb desgreixant calcari i de mica daurada. Diàm. boca: 24,5 cm; diàm. base: 8 cm.

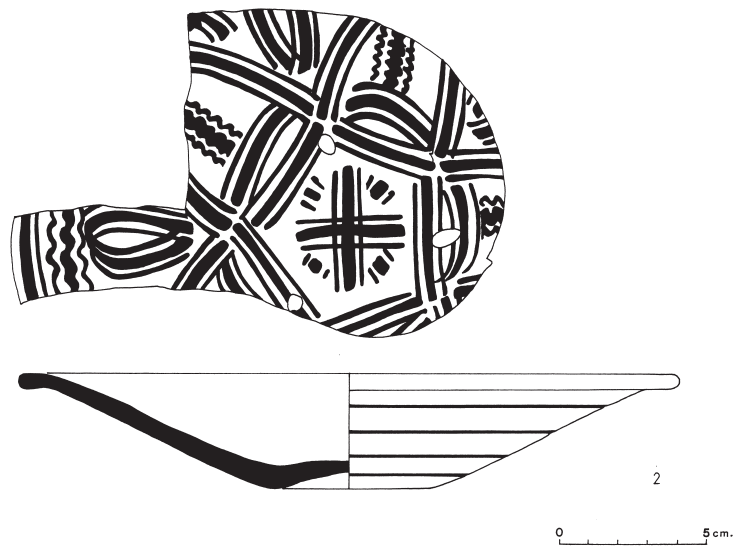
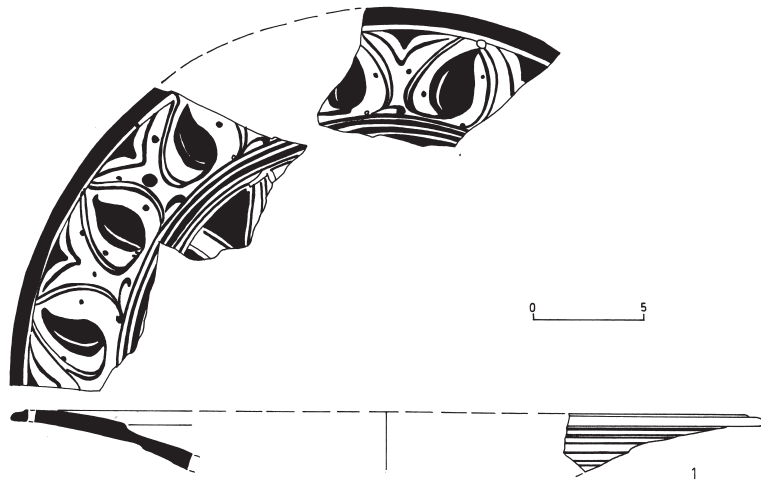

LVI.2. U.E. 1012. Ceràmica comuna oxidada moderna. Alfàbia. Pasta ataronjada amb desgreixant de quars de gra gruixut. La part superior de la peça presentava una capa de guix que arribava fins a la boca.

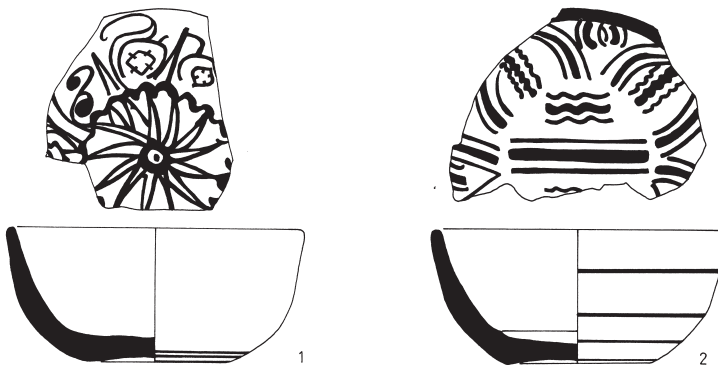

LVII.1. U.E. 1014. Ceràmica de reflex metàl·lic. Plat amb decoració floral a l'ala i línies horitzontals a la paret externa. Pasta groguenca amb vacúols i desgreixant calcari i d'hematites. Diàm. boca: 34 cm.

LVII.2. U.E. 1014. Ceràmica de reflex metàl·lic. Plat tallador amb decoració a *pinzell pinta* i bandes horitzontals a l'exterior. Pasta rosada amb desgreixant calcari de gra fi. Diàm. boca: 22,4 cm; diàm. base: 5,4 cm.

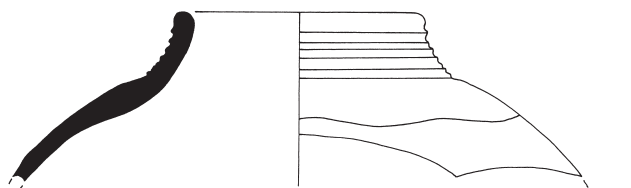
LVIII.1. U.E. 1014. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella amb decoració de motius vegetals estilitzats i una estrella en el fons; presenta dos fils horitzontals a la part inferior. Pasta rosada amb vacúols grans i desgredant calçari molt fi. Dià. boca: 10 cm; dià. base: 4,8 cm.

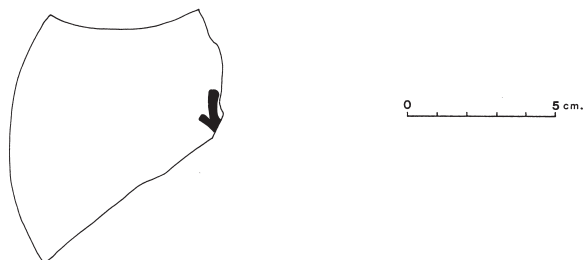
LVIII.2. U.E. 1014. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella amb decoració a *pinzell pinta* a l'interior i bandes horitzontals a l'exterior. Pasta beix amb vacúols i desgredants de mica daurada i calçari. Dià. boca: 10 cm; dià. base: 4,8 cm.

LVIII.3. U.E. 1014. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella. No presenta decoració, però el vernís és de to blavós. Pasta bicolor, fina, amb vacúols petits i desgredant de mica daurada i quars de gra fi. Dià. boca: 8,5 cm; dià. base: 3,4 cm.

LVIII.4. U.E. 1014. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd fosc extern. Vora de poal. Pasta rogenca amb vacúols i desgredant de quars i calçari de gra mitjà. Dià. boca: 8,5 cm.

LVIII.5. U.E. 1012. Vidre transparent. Peu.

LVIII.6. U.E. 1024. Ceràmica blava de Barcelona. Platet tallador amb decoració de palmeta en el centre. Pasta rogenca, ben depurada, amb desgredant calçari de gra fi. Dià. boca: 14 cm; dià. base: 5,4 cm.

LIX.1. U.E. 1034. Ceràmica decorada en manganès. Plat tallador amb sanefa d'alàfies i espirals, amb traç recte cap endins. Pasta de color rosat amb desgredant calçari. Diàm. boca: 23,4 cm.

LIX.2. U.E. 1024. Vidre, gruix: 0,5 cm. Nansa.

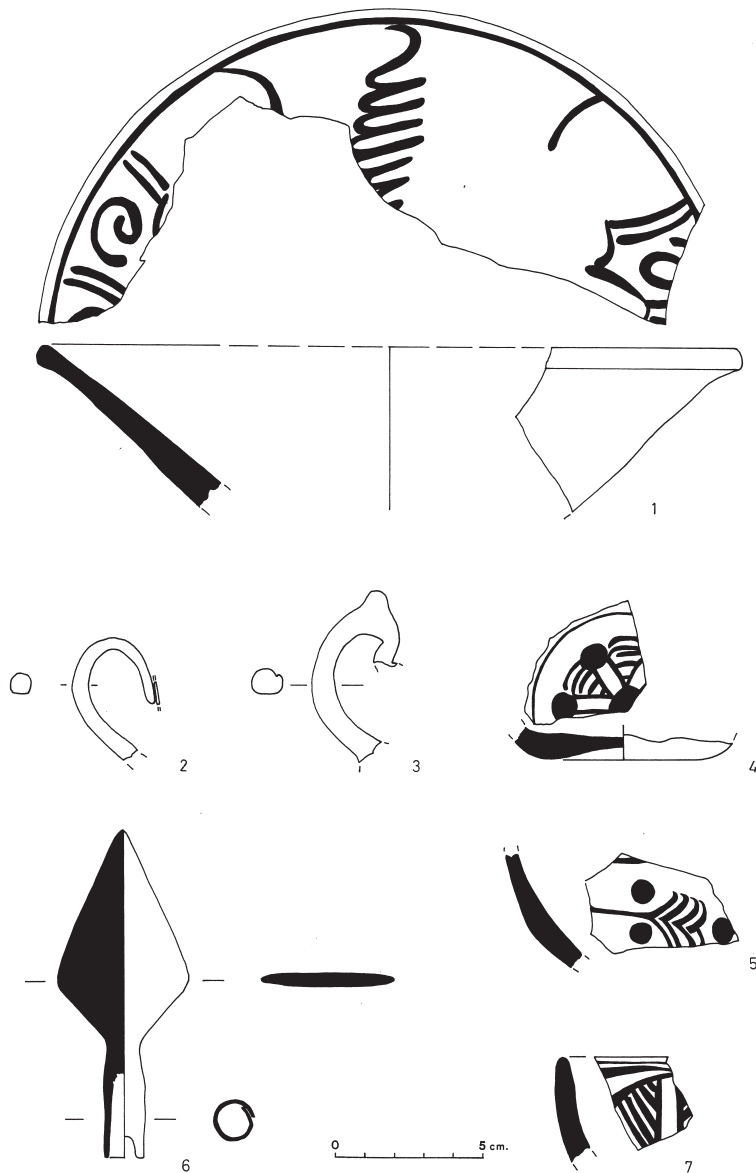
LIX.3. U.E. 1035. Vidre, gruix: 0,7 cm. Nansa.

LIX.4. U.E. 1035. Ceràmica de reflex metàl·lic de Reus o de Barcelona. Escudella amb el motiu *de la roda o passionària*. Pasta groguenca amb desgredant de mica daurada, de gra fi. Diàm. base: 5,2 cm.

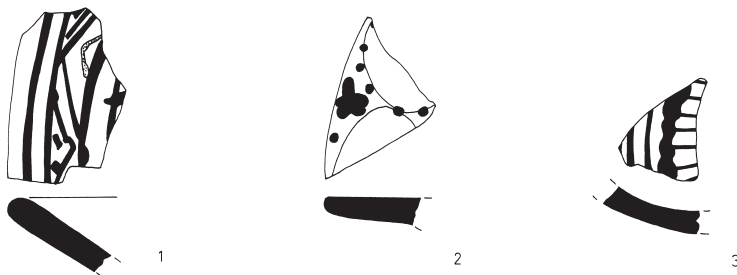
LIX.5. U.E. 1036. Ceràmica de reflex metàl·lic de Manises. Escudella amb el motiu *de les fulles de falguera*. Pasta beix amb desgredant d'hematites i calçari de gra fi. Paral·lels: Martínez Cavió, 1982: 141, fig. 176-177; Barrachina, 1983: 137 i 154-155.

LIX.6. U.E. 1036. Punta de llança de ferro. Llarga-da: 11,1 cm; ampada de la fulla: 4,5 cm; amplada del mànec: 1,4 cm; gruix de la fulla: 0,5 cm; gruix del mànec: 0,2 cm.

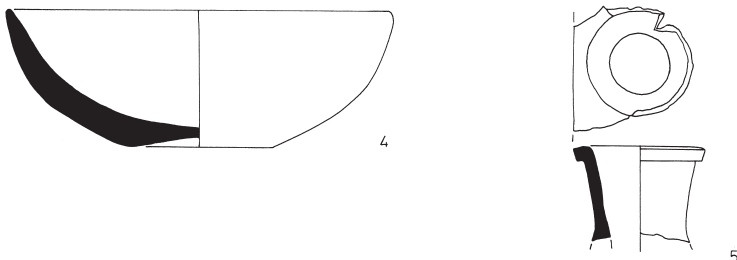
LIX.7. U.E. 1036. Ceràmica blava de Paterna. Escudella decorada amb palmetes i fulles radials. Pasta groga ataronjada amb desgredant calçari de gra fi.

LX.1. U.E. 1036. Ceràmica decorada en verd i manganès. Plat amb sanefa de traços dobles en ziga-zaga en manganès i traços verds intercalats. Pasta rogenca amb desgreixant de quars, hematites, mica daurada i calcària de gra gruixut.

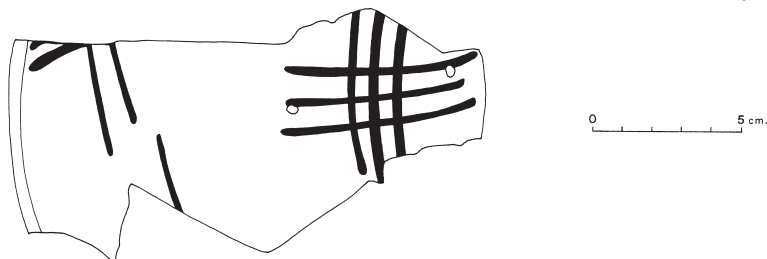

LX.2. U.E. 1036. Ceràmica blava de Manises. Plat d'ala decorada amb el motiu de flors de punts. Pasta de color rosat amb desgreixant calcari de gra fi.

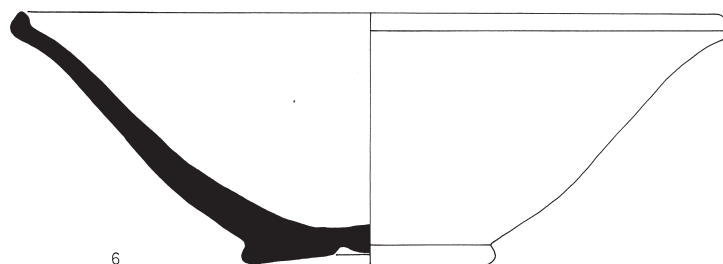

LX.3. U.E. 1036. Ceràmica decorada en reflex i en blau de Manises. Escudella amb una banda en blau, dues en daurat i un motiu radial daurat en el centre. Pasta taronja amb desgreixant calcari.

LX.4. U.E. 1036. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella que ha perdut gairebé del tot la decoració. Pasta bicolor amb desgreixant calcari de gra fi. Diàm. boca: 13 cm; diàm. base: 5 cm.

LX.5. U.E. 1036. Ceràmica decorada en manganès. Coll d'ampolla amb ala a la vora. Pasta rogenca amb desgreixant de quars i mica daurada de gra fi. Diàm. boca: 4,4 cm.

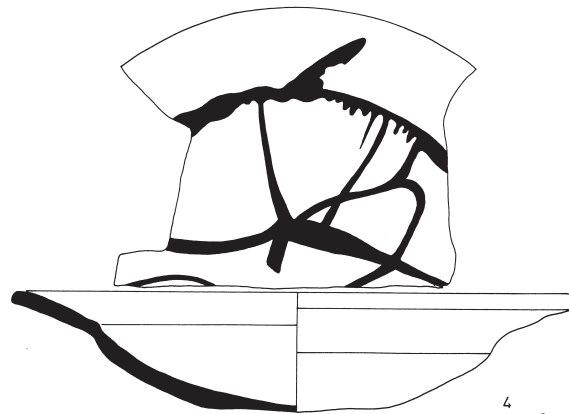
LX.6. U.E. 1036. Ceràmica blava de Barcelona. Plat tallador amb decoració de creu de tres traços en el fons i creu de dos braços a la paret. Pasta bicolor amb vacúols grans i desgreixant calcari de gra fi. Diàm. boca: 23,6 cm; diàm. base: 7,8 cm.

LXI.1. U.E. 3015. Rajola esmaltada, de 14,8 cm de costat i 1 cm de gruix. Motiu en blau fosc i blau clar.

LXI.2. U.E. 3013. Ceràmica blava catalana. Plat amb el motiu de *la butifarra*. Pasta groga clara, ben depurada i desgreixant de gra fi.

LXI.3. U.E. 3031. Rajola esmaltada, gruix 1,8 cm. Decoració en groc, blau fosc i blau clar.

LXI.4. U.E. 3015. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern i extern. Plat d'ala amb decoració *de dol*. Pasta de color rogenc amb desgreixant de quars i calcari de gra fi. Diàm. boca: 19,4 cm; diàm. base: 5,6 cm.

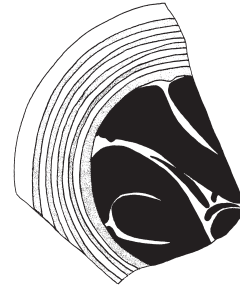

LXII.1. U.E. 3031. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Bol o safata de dimensions reduïdes. Pasta marró clar amb desgreixant de mica de gra fi. Diàm. boca: 17,8 cm; diàm. base: 5 cm.

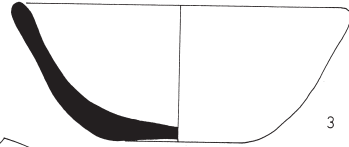
LXII.2. U.E. 3031. Ceràmica blava catalana. Safata de llavi tombat enfora, decorada amb orla de *Poblet* i un motiu floral en el fons. Pasta beix amb desgreixant de quars de gra fi. Diàm. boca: 23 cm; diàm. base: 12,3 cm.

LXIII.1. U.E. 3031. Ceràmica blava catalana. Plat amb motiu central floral. Pasta groguenca, fina, amb vacúols petits. Diàm. base: 9 cm.

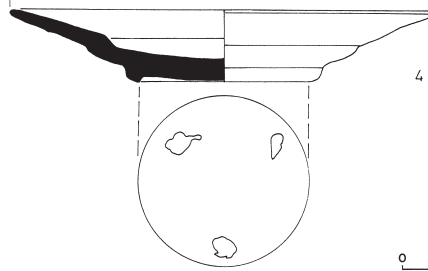
LXIII.2. U.E. 3031. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb un ocell en el fons; pot tractar-se de la sèrie de *Poblet*. Pasta ataronjada amb desgredant de gra fi. Diàm. base: 5,2 cm.

LXIII.3. U.E. 3031. Ceràmica blava catalana. Escudella sagnadora decorada amb el motiu de *la figueta*. Pasta groguenca amb desgredant de quars de gra fi. Diàm. boca: 11,5 cm; diàm. base: 4,5 cm.

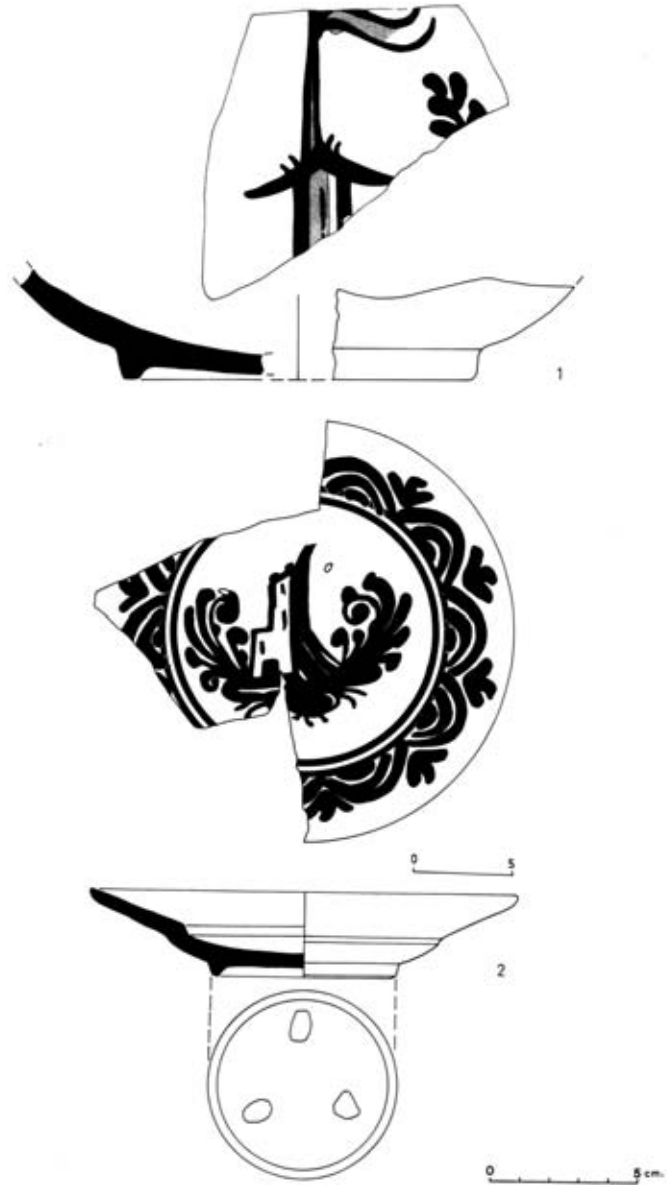
LXIII.4. U.E. 3031. Ceràmica blava catalana. Plat amb orla de *Poblet* i un escut en el fons. Pasta groga amb fractures rugoses, abundants vacúols i desgredant fi de quarsita. Diàm. boca: 21,2 cm; diàm. base: 9,8 cm.

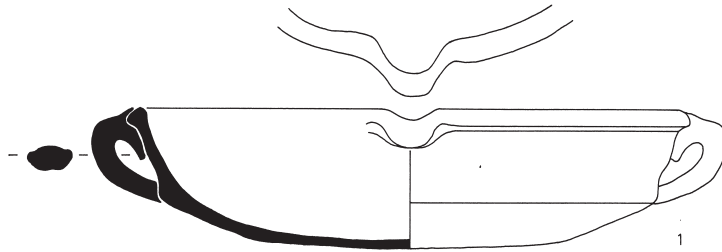
0 5 cm.

LXIV.1. U.E. 3031. Ceràmica blava catalana. Plat amb decoració en el fons d'una casa amb xemeneia. Pasta groga, poc homogènia, amb vacúols i desgredant fi. Diàm. base: 12 cm.

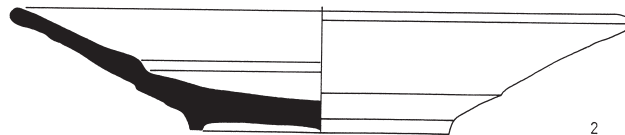
LXIV.2. U.E. 3031. Ceràmica blava catalana. Plat amb orla *de Poblet* i una casa o torre en el fons. S'hi poden apreciar les marques deixades pels tres peus utilitzats durant la cocció. Pasta beix, amb fractures rugoses, abundants porus i desgredant fi de quarsita. Diàm. boca: 21,4 cm; diàm. base: 9,2 cm.

LXV.1. U.E. 3031. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró a la cara interior i a la part superior de l'exterior. Cassola amb bec. Pasta marró clar amb desgreixant de quars. Diàm. boca: 19 cm; diàm. base: 10,4 cm.

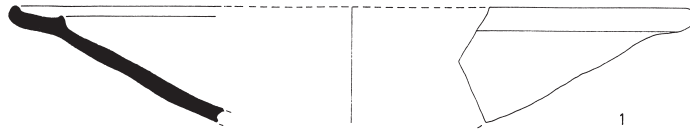

LXV.2. U.E. 3031. Ceràmica blava catalana. Diàm. boca: 21,2 cm; diàm. base: 8,8 cm. Plat amb decoració d'*influència francesa*. Pasta groga i rosada amb desgreixant de quars i mica de gra fi.

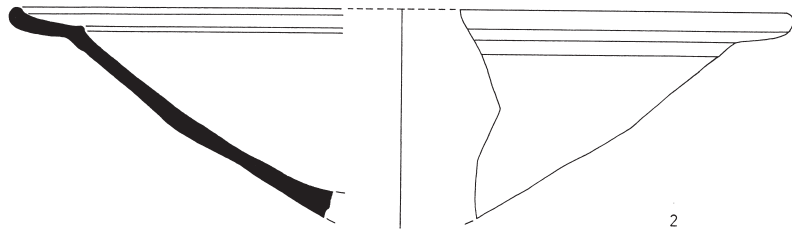

0 5 cm.

LXVI.1. U.E. 3031. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Plat d'ala. Pasta rogenca, amb desgreixant de quars i vacúols. Diàm. boca: 29,2 cm.

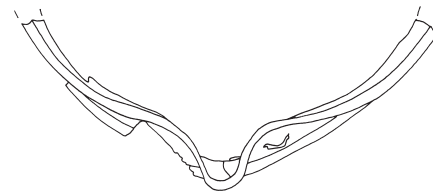

LXVI.2. U.E. 3031. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Plat d'ala. Pasta marró amb desgreixant de quars i mica de gra fi. Diàm. boca: 33,2 cm.

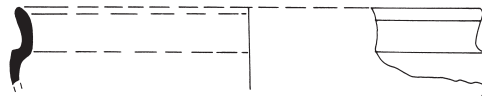

LXVI.3. U.E. 3031. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd intern i extern. Greixonera. Pasta rogenca amb desgreixant de quars de gra gruixut. Diàm. boca 22,3 cm.

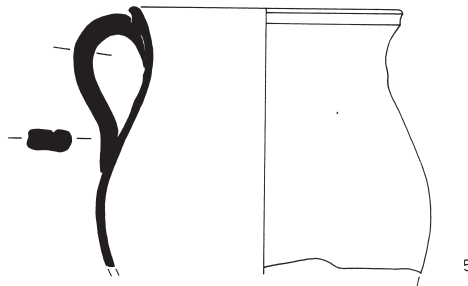
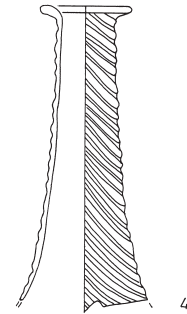
0 5 cm.

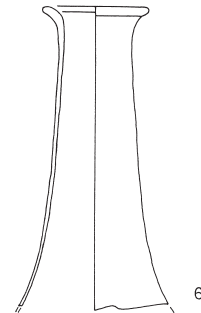
LXVI.4. U.E. 3031. Vidre modern de color verd. Coll d'ampolla decorat amb relleus en forma d'espiral. Diàm. boca: 3,1.

LXVI.5. U.E. 3031. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Gerra amb una nansa. Pasta rogenca, homogènia, amb desgreixant de quars de gra fi. Diàm. boca: 9,3 cm.

LXVI.6. U.E. 3031. Vidre modern de color verd. Coll d'ampolla. Diàm. boca: 3,6.

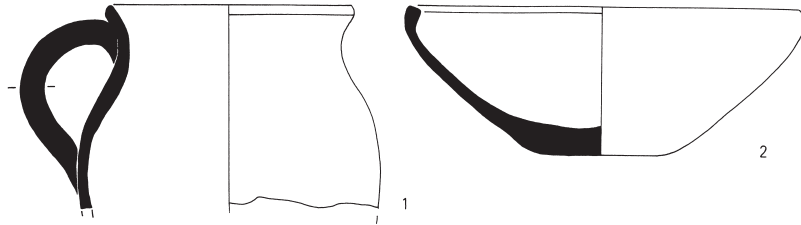

LXVII.1. U.E. 3045. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Bol o plat petit, amb decoració de línies grogues. Pasta rogenca, de fractures rugoses, amb desgreixant de quars abundant. Diàm. boca: 16,6 cm.

LXVII.2. U.E. 3045. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Olla de forma globular amb dues nanses. Pasta rogenca amb desgreixant de quars i calcarí. Diàm. boca: 13,1 cm; diàm. base: 5 cm.

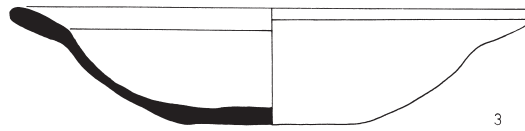
LXVIII.1. U.E. 3045. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern i extern. Gerra amb una nansa. Pasta marró-ataronjada amb desgreixant de quars i calcari. Diàm. boca: 8,4 cm.

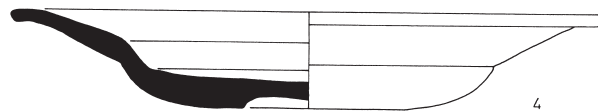
LXVIII.2. U.E. 3045. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Bol de vora engruixida i reentrant. Pasta rogenca. Diàm. boca: 13,4 cm.

LXVIII.3. U.E. 3045. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Plat d'ala amb decoració de pinzellades grogues. Pasta rogenca amb desgreixant de quars abundant i vacúols grans. Diàm. boca: 17,8 cm; diàm. base: 5,6 cm.

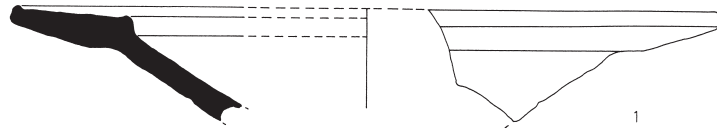

LXVIII.4. U.E. 3045. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu de la *figueta* en el fons i la *roda de carreta* i *volutes* a l'orla. Pasta groguenca, passada de cocció i desgreixant de gra molt fi. Diàm. boca: 20,3 cm; diàm. base: 6,2 cm.

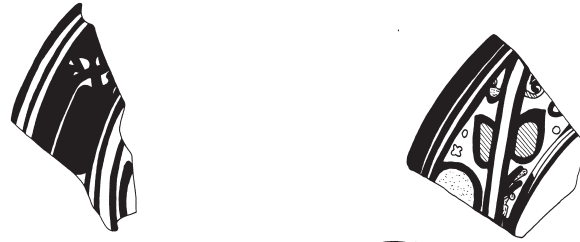

0 5 cm.

LXIX.1. U.E. 3054. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Plat d'ala. Pasta rogenca amb desgreixant de quars abundant i vacúols. Diàm. boca: 24,3 cm.

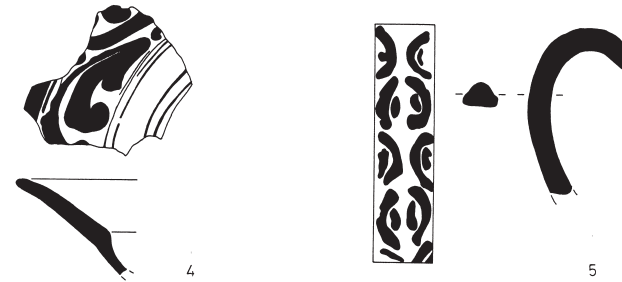
LXIX.2. U.E. 3054. Ceràmica blava catalana. Plat amb l'orla amb el motiu de la *salsitxa*. Pasta rosada amb desgreixant de quars i algun vacúol.

LXIX.3. U.E. 3054. Ceràmica blava catalana. Plat amb l'orla d'influència del *Renaixement* decorada en blau, verd i groc. Pasta beix, amb desgreixant de quars.

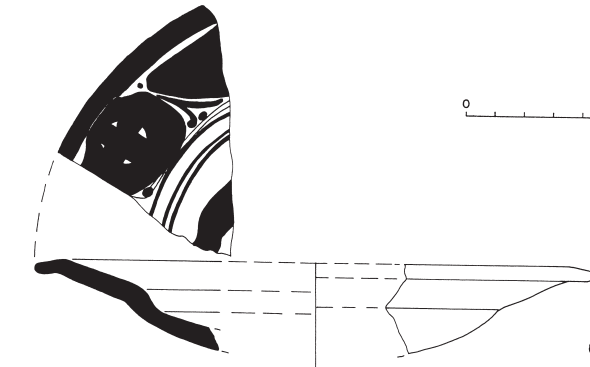
LXIX.4. U.E. 3054. Ceràmica blava catalana. Plat amb l'orla decorada amb *volutes contraposades*. Pasta groguenca, amb desgreixant de mica, de gra fi.

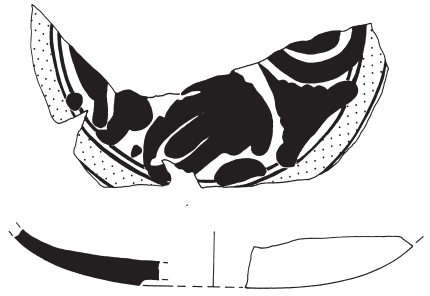
LXIX.5. U.E. 3054. Ceràmica blava catalana. Nansa amb decoració en el dors. Pasta groguenca, amb desgreixant de quars i hematites de gra fi.

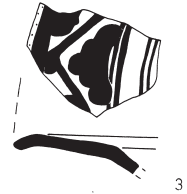
LXIX.6. U.E. 3055. Ceràmica blava catalana. Plat amb l'orla de la *figueta i de la roda de carreta*. Pasta groga amb desgreixant de gra fi. Diàm. boca: 19 cm.

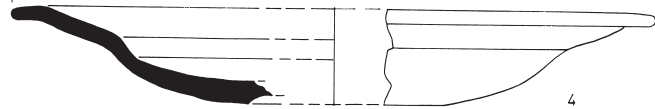
LXX.1. U.E. 3055. Ceràmica blava catalana. Plat amb decoració d'influència del *Renaixement* en blau i groc, amb el motiu de la *figueta* al fons. Pasta de color ataronjat clar amb vacúols petits i desgreixant de gra fi. Diàm. base: 5,2 cm.

LXX.2. U.E. 3055. Ceràmica blava catalana. Plat amb orla formada pel motiu de l'*orla de Poblet*. Pasta de color beix amb desgreixant de gra fi.

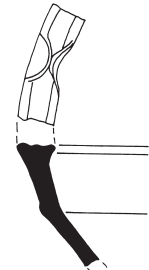
LXX.3. U.E. 3055. Ceràmica blava catalana. Plat decorat en blau i groc amb orla formada pel motiu d'*esglaons*. Pasta groga amb desgreixant de gra fi.

LXX.4. U.E. 3055. Ceràmica blava catalana. Plat decorat en blau i groc amb orla formada pel motiu de la *salsitxa*. Pasta groga amb desgreixant de gra fi. Diàm. boca: 22 cm; diàm. base: 7,6 cm.

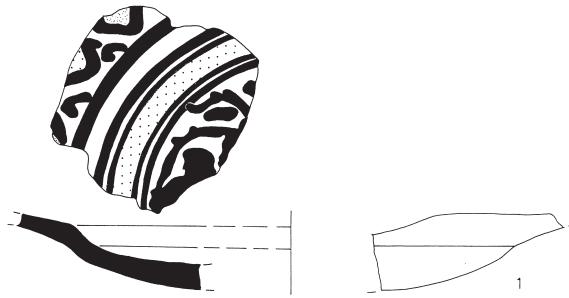

LXX.5. U.E. 3056. Ceràmica blava catalana. Escudella sagnadora decorada amb *arcs triples* i *orelleta lobulada*. Pasta groga amb desgreixant de gra fi i vacúols. Diàm. boca: 10,2 cm.

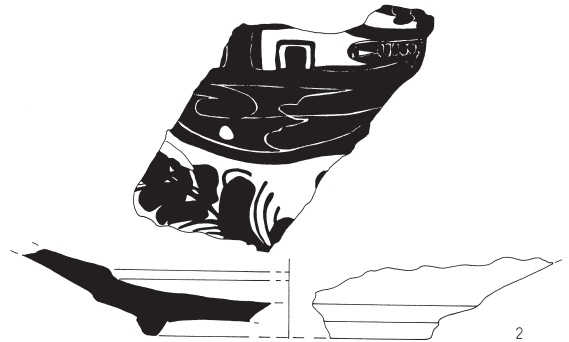

LXX.6. U.E. 3055. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern i melat extern. Vora de safata amb el llavi engruixit i pla. Pasta rogenca, amb vacúols.

LXXI.1. U.E. 3059. Ceràmica blava catalana. Plat amb decoració d'*influència del Renaixement* en blau, verd i groc, amb motiu indeterminat. Pasta groga amb vacúols i desgreixant de gra fi.

LXXI.2. U.E. 3094. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu de la *botifarra*. Pasta groga amb desgreixant sorrenc i algun vacúol. Diàam. base: 9,8 cm.

LXXI.3. U.E. 3094. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu d'*influència francesa*. Pasta beix, amb desgreixant marró, de gra gruixut.

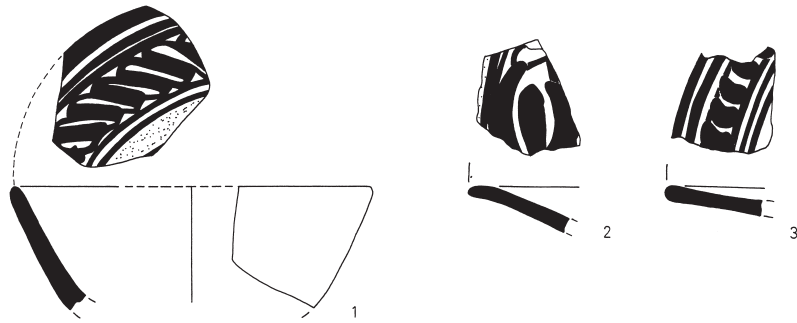

LXXI.4. U.E. 3094. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu d'*influència francesa*. Pasta beix, amb desgreixant de quars de gra fi.

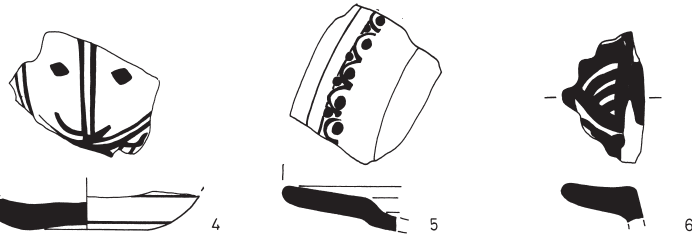

0 5 cm.

LXXII.1. U.E. 3112. Ceràmica blava catalana. Escudella sagnadora d'influència del *Renaixement*, decorada en blau i groc, amb orla de bandes obliqües. Pasta beix amb desgredant de quars i de calç de gra fi, i vacúols. Diàm. boca: 12,3 cm.

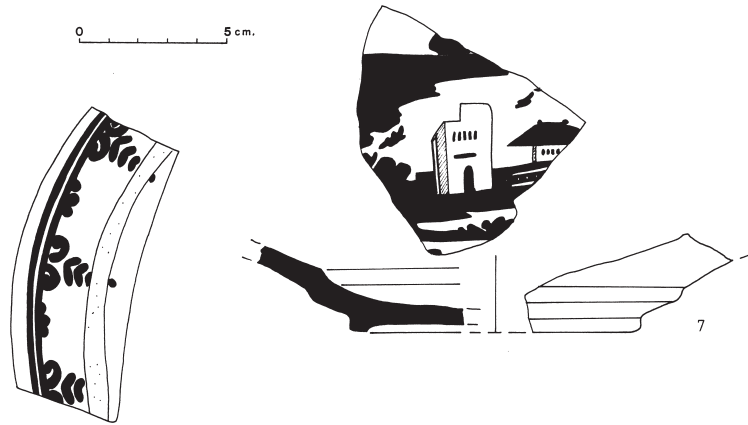
LXXII.2. U.E. 3112. Ceràmica blava catalana. Plat d'influència del *Renaixement* decorat en blau i groc, amb el motiu de la *figueta*. Pasta beix, amb desgredant de gra fi, i vacúols.

LXXII.3. U.E. 3112. Ceràmica blava catalana. Plat amb orla de la *ditada*. Pasta groga, amb desgredant de gra fi.

LXXII.4. U.E. 3112. Ceràmica de reflex metàl·lic. Escudella sagnadora d'influència francesa. Pasta rosada, amb desgredant de gra fi. Diàm. base: 4,4 cm.

LXXII.5. U.E. 3112. Ceràmica blava catalana. Plat d'influència francesa. Pasta groga, ben depurada, amb desgredant de gra fi.

LXXII.6. U.E. 3112. Ceràmica blava catalana. Nansa lobulada d'escudella. Pasta groga, amb desgredant de gra fi.

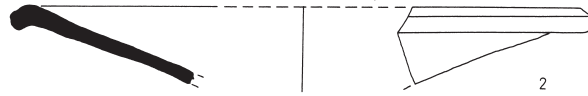
LXXII.7. U.E. 3112. Ceràmica blava catalana. Plat de la *butifarra* o de *faixes* o *cintes*, amb decoració de cases en el fons. Pasta beix amb desgredant de quars i algun vacúol. Diàm. base: 9,8 cm.

LXXII.8. U.E. 3112. Ceràmica blava catalana. Plat d'influència francesa. Pasta beix. Diàm. boca: 22 cm.

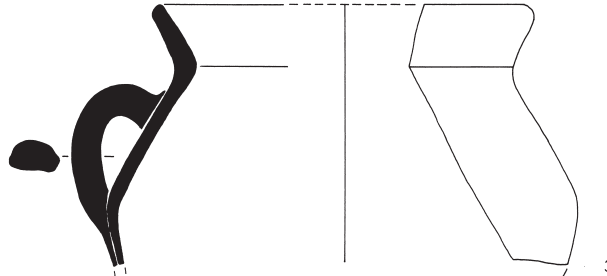
LXXIII.1. U.E. 3112. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Plat d'ala. Pasta rogenca, grollera, amb desgredant de gra fi. Diàm. boca: 26,4 cm.

LXXIII.2. U.E. 3112. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Plat tallador. Pasta rogenca, amb desgredant de quars i mica. Diàm. boca: 19,8 cm.

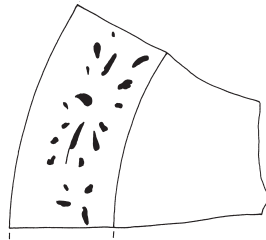
LXXIII.3. U.E. 3112. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern i extern. Olla de vora exvasada amb nansa. Pasta de color marró, amb vacúols i desgredant de quars i mica de gra mitjà. Diàm. boca: 13 cm.

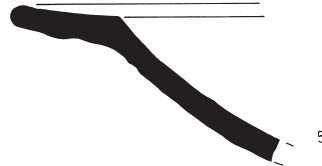
LXXIII.4. U.E. 3112. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern i extern. Tapadora de botó. Pasta rogenca, amb vacúols i desgredant de quars. Diàm. ala: 10,2 cm; diàm. pom: 1,6 cm.

LXXIII.5. U.E. 3112. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat groc intern i marró extern. Plat d'ala amb decoració en marró i en verd a l'ala. Pasta marró, amb desgredant de mica i vacúols.

LXXIII.6. U.E. 3115. Ceràmica blava catalana. Escudella sagnadora decorada amb el motiu de la *figueta*. Pasta beix amb desgredant de quars de gra fi i vacúols petits. Diàm. boca: 13,2 cm; diàm. base: 5,6 cm; alçada: 4,5 cm.

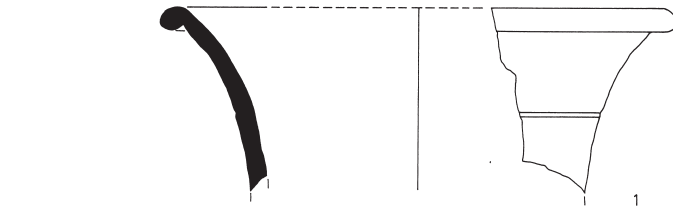

5

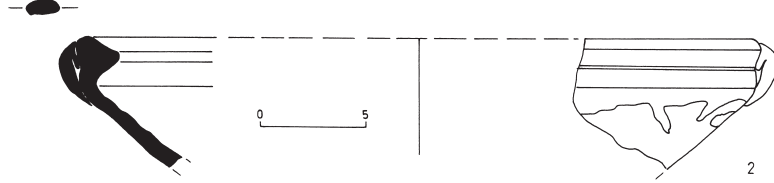

6

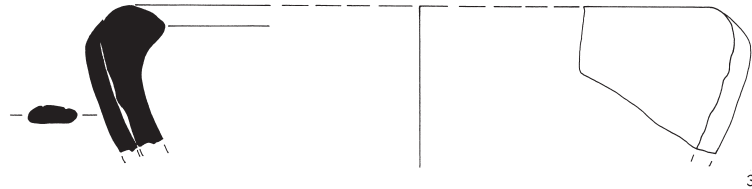
LXXIV.1. U.E. 3115. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd fosc extern i marró-verd intern. Pasta de color ataronjat fosc amb mica com a desgreixant. Diàm. boca: 17,5 cm.

LXXIV.2. U.E. 3115. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd intern i extern a la part superior. Vora de cassola. Pasta ataronjada amb desgreixant de quars i mica. Diàm. boca: 32,6 cm.

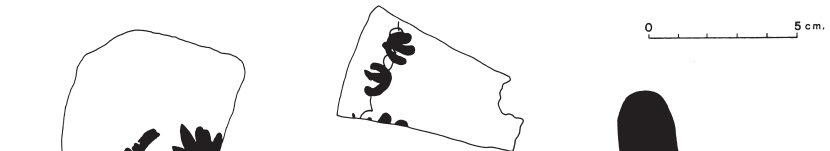
LXXIV.3. U.E. 3115. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd intern i extern. Vora de morter. Pasta rogenca amb desgreixant de quars i algun vacúol. Diàm. boca: 21,5 cm.

LXXIV.4. U.E. 3115. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd intern. Plat tallador amb vora motllurada. Pasta ataronjada amb desgreixant de quars abundant. Diàm. boca: 27,7 cm.

LXXIV.5. U.E. 3115. Ceràmica blava catalana. Plat amb decoració amb motius florals d'influència francesa. Pasta beix amb desgreixant de quars i hematites de gra fi.

LXXIV.6. U.E. 3115. Pisa de l'Alcora. Plat d'ala amb decoració policroma en blau, verd i marró de la sèrie de *la pometà*. Pasta ataronjada, ben depurada.

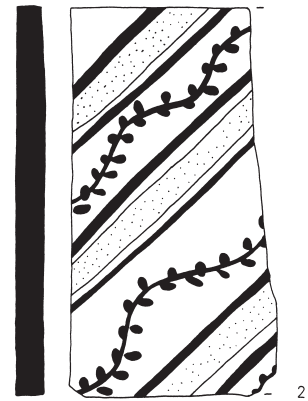

LXXIV.7. U.E. 3115. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd-melat intern i extern. Vora d'estalvis. Pasta ataronjada amb desgreixant de quars i vacúols petits.

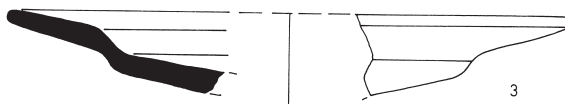
LXXV.1. U.E. 3137. Ceràmica blava catalana. Nansa d'escudella amb decoració d'influència del *Renaixement*. Pasta beix clar amb desgreixant de quars de gra fi.

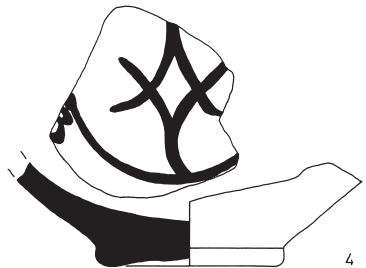
LXXV.2. U.E. 3137. Rajola de quatre amb decoració policroma, longitud: 13,1 cm, gruix: 1 cm. Motiu en groc, taronja, verd i negre. Pasta beix fosca, amb abundant desgreixant de quars i ceràmica trinxada.

LXXV.3. U.E. 3140. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb els motius de *la pestanya*, *els esglaons* i *fulles de perfil*, temes que normalment apareixen en reflex metàl·lic. Pasta rosada, homogènia, amb desgreixant de gra molt fi. Diàm.: 19,1 cm.

LXXV.4. U.E. 3177. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella amb el motiu dels *angles oposats*, inscrit en una circumferència. Pasta rosada amb desgreixant de quars de gra fi. Diàm. base: 5,3 cm.

LXXV.5. U.E. 3182. Ceràmica blava de Barcelona, gruix: 0,6 cm. Vora de plat amb el motiu de *palmetes*. Pasta ataronjada, amb desgreixant de ceràmica esmicolada i alguns vacúols.

0 5 cm.

LXXV.6. U.E. 3182. Ceràmica blava catalana. Plat amb el motiu dels *esglaons*. Pasta rosada, amb desgreixant de calç i vacúols petits.

6

7

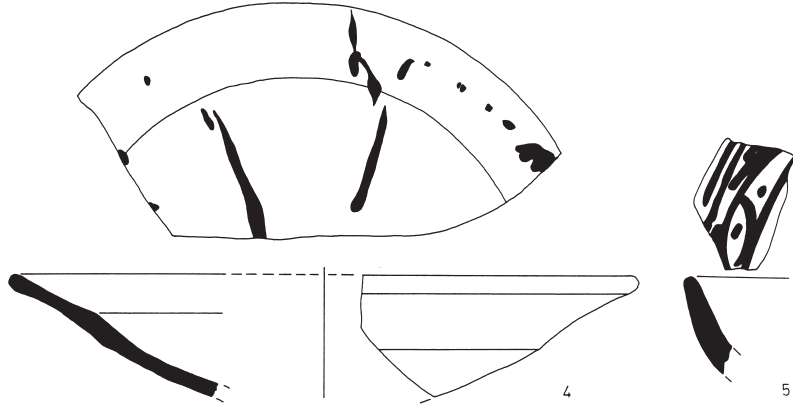
LXXV.7. U.E. 3177. Ceràmica de *pinzell pinta* en blau. Vora de plat. Pasta beix amb desgreixant de quars de gra fi.

LXXVI.1. U.E. 3201. Ceràmica blava catalana. Plat amb decoració de *volutes*. Pasta rosada amb vacúols petits.

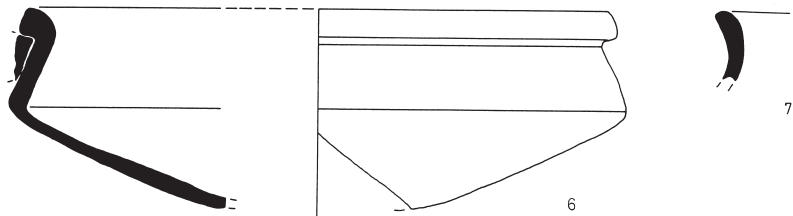
LXXVI.2. U.E. 3211. Ceràmica blava catalana. Pot de farmàcia amb decoració de *la panotxa*. Pasta groga amb desgredant de quars i vacúols.

LXXVI.3. U.E. 3211. Ceràmica grisa medieval. Olla de vora reentrant i llavi exvasat. Pasta marronosa amb desgredant abundant de quars i mica de gra fi.

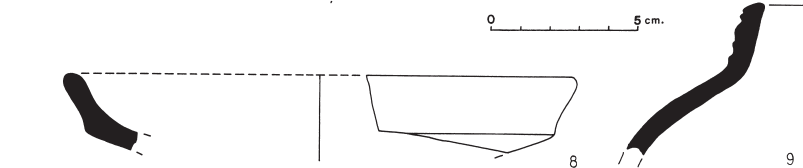
LXXVI.4. U.E. 3208. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern i extern. Plat d'ala amb decoració de *dol*. Pasta de color marró amb desgredant de quars de gra fi. Dià. boca: 21,3 cm.

LXXVI.5. U.E. 3211. Ceràmica de Paterna. Escudella decorada amb el motiu de *peixos* a l'orla. Pasta rosada amb desgredant fi i vacúols petits.

LXXVI.6. U.E. 2814. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró intern. Cassola de pasta marró-ataronjada, amb desgredant de quars. Dià. boca: 20,3 cm.

LXXVI.7. U.E. 3238. Ceràmica grisa medieval. Vora d'olla, vertical i lleugerament exvasada. Pasta grisa fosca, amb desgredant abundant de quars.

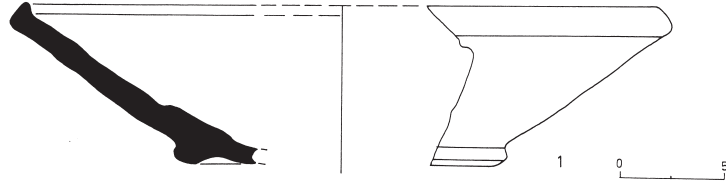
LXXVI.8. U.E. 3250. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró-verd intern i extern. Safata de pasta ataronjada, amb desgredant abundant de quars i quarsita i vacúols. Dià. boca: 17,4 cm.

LXXVI.9. U.E. 3250. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd fosc a la vora externa. Poal. Pasta rogenca amb vacúols i desgredant abundant de quars i quarsita.

LXXVII.1. U.E. 3250. Ceràmica decorada en verd i manganès. Plat amb orla formada per dos fils en manganès i un de central en verd i decoració central escutiforme. Pasta beix amb desgreixant de quars. Diàm. boca: 31,6 cm, diàm. base: 15,9 cm; alçada: 7,6.

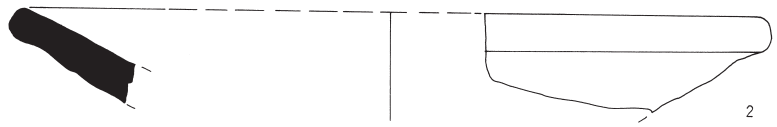
LXXVII.2. U.E. 3250. Ceràmica decorada en verd i manganès. Plat amb orla formada per dos fils en manganès i un central en verd. Pasta beix-rosat amb desgreixant de quars i quarsita i alguns vacúols. Diàm. boca: 25,8 cm.

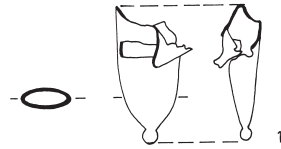
LXXVII.3. U.E. 3250. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd clar intern. Gerra de pasta rogenca, amb desgreixant de ceràmica esmicolada i quars i alguns vacúols mitjans. Diàm. boca: 9,6 cm.

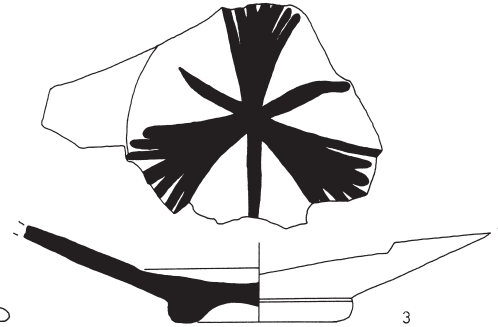
LXXVII.4. U.E. 3250. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella amb dos fils concèntrics sota la vora i una línia ondulada per sota. Pasta rosada amb desgreixant de quars i fragments de ceràmica esmicolada.

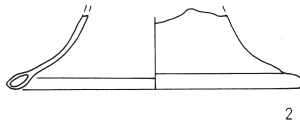
LXXVIII.1. U.E. 3250. Funda metàl·lica d'arma blanca. Longitud: 4,6 cm; amplada: 2,1 cm; gruix: 0,1 cm.

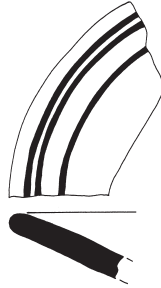
LXXVIII.2. U.E. 3250. Peu de vidre transparent. Diàm. base: 10,1 cm.

LXXVIII.3. U.E. 3250. Ceràmica blava de Barcelona. Plat amb decoració central de clavellines. Pasta ataronjada, amb algun vacúol. Diàm. base: 6,3 cm.

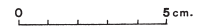
LXXVIII.4. U.E. 3274. Ceràmica decorada en verd i manganès. Plat amb orla formada per dos fils en manganès i un de central en verd. Pasta rosada, amb abundant desgredant de quars i quarsita i algun vacúol petit.

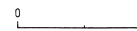
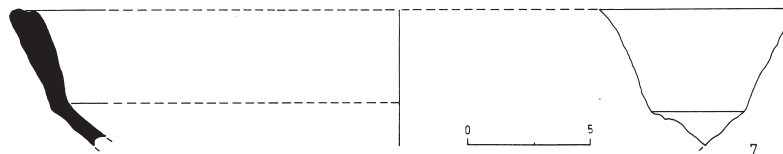
LXXVIII.5. U.E. 3250. Ceràmica de Paterna. Escudella decorada amb palmetes i fulles radials. Pasta beix, amb desgredant de quars. Diàm. base: 6,2 cm.

LXXVIII.6. U.E. 3274. Ceràmica decorada en verd i manganès. Plat amb orla formada per quatre fils en manganès i, enmig, una successió de cinc pics en manganès i tres en verd. Pasta ataronjada amb desgredant fi de quars i mica. Diàm.: 34,6 cm.

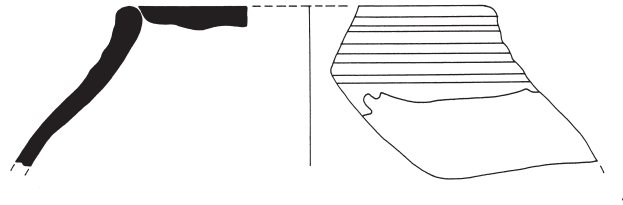
LXXVIII.7. U.E. 3250. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd-marró clar. Safata de pasta rogenca amb abundant desgredant de gra gruixut i vacúols petits. Diàm. boca: 31 cm.

LXXIX.1. U.E. 3293. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat marró. Tapadora de botó, de pasta rogenca amb vacúols. Diàm. pom: 2,5 cm.

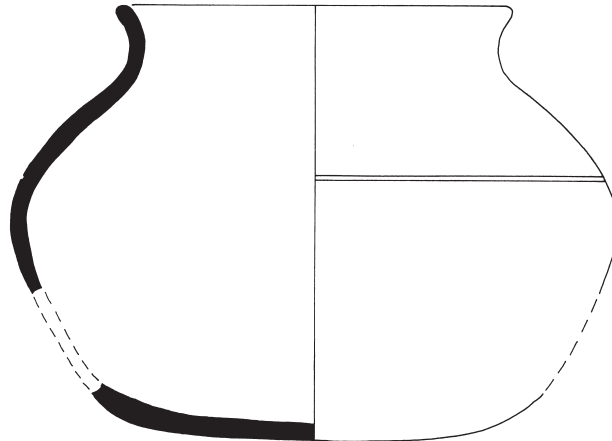

LXXIX.2. U.E. 3291. Ceràmica blava catalana. Plat decorat amb el motiu de la *figueta*. Pasta groguenca amb desgredant de gra fi.

LXXIX.3. U.E. 3288. Ceràmica de Paterna. Escudella de pasta beix-rosada amb desgredant de gra molt fi i vacúols grans.

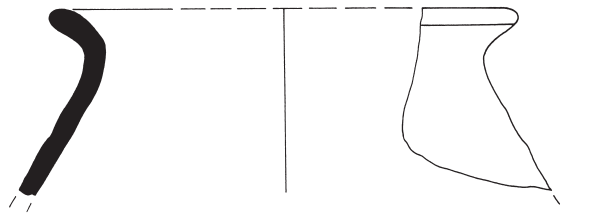
LXXIX.4. U.E. 3299. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd. Poal de pasta oxidada, amb abundant desgredant de quars, mica i ceràmica trinxada. A la vora s'hi conserven restes de vernís, probablement de color verd. Diàm.: 13 cm.

LXXIX.5. U.E. 3294. Ceràmica grisa medieval. Olla de vora lleugerament exvasada, fons una mica convex i línia incisa horitzontal. Pasta marró fosc amb desgredant de quars de gra gruixut. Diàm. boca: 13,5 cm; diàm. base: 12 cm; alçada: 14,6 cm.

0 5 cm.

LXXIX.6. U.E. 3308. Ceràmica grisa medieval. Olla de vora reentrant amb llavi exvasat. Pasta de color marró-grisa amb desgredant de quars i de mica. Diàm. boca: 15,9 cm.

LXXX.1. U.E. 3309. Ceràmica decorada en manganès. Nansa amb petites pinzellades horitzontals. Pasta ataronjada amb desgreixant de quars força abundant. Paral·lels: Cabestany, 1984; Riu, 1984-5.

LXXX.2. U.E. 3309. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat melat. Gibrell. Pasta ataronjada amb molt desgreixant de quars, ceràmica esmicolada i petits vacúols.

LXXX.3. U.E. 3309. Ceràmica grisa medieval. Pasta marró amb desgreixant de quars de gra gruixut.

LXXX.4. U.E. 3309. Ceràmica oxidada medieval. Pasta marró amb desgreixant de quars i mica molt abundant.

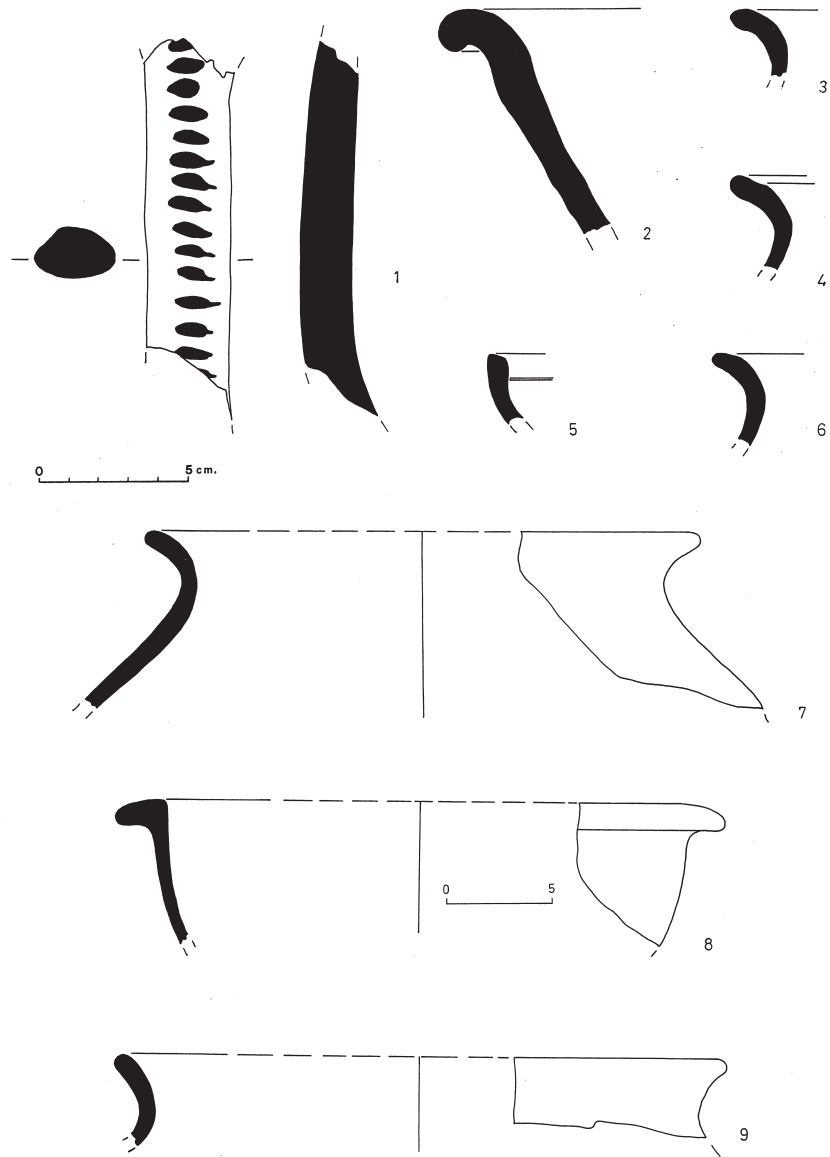
LXXX.5. U.E. 3311. Ceràmica bicolor medieval. Pasta grollera, grisa a l'interior i oxidada a l'exterior, amb desgreixant de quars i mica de gra gruixut.

LXXX.6. U.E. 3315. Ceràmica grisa medieval. Pasta marronosa, amb desgreixant de quars i mica abundant.

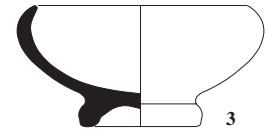
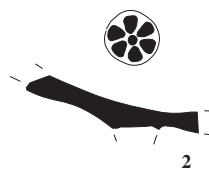
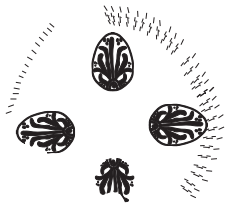
LXXX.7. U.E. 3309. Ceràmica grisa medieval. Olla. Pasta bicolor amb desgreixant abundant de quars i mica, i vacúols. Diàm. boca: 18,5 cm.

LXXX.8. U.E. 3315. Ceràmica comuna oxidada amb vidrat verd clar intern. Gibrell. Pasta bicolor amb desgreixant de quars. Diàm. boca: 28,6 cm.

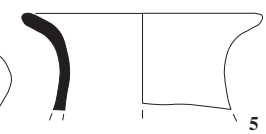
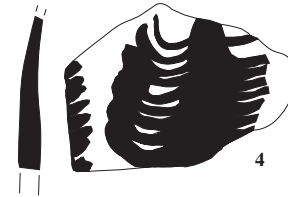
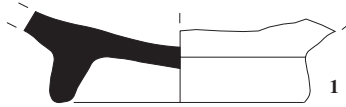
LXXX.9. U.E. 3315. Ceràmica oxidada medieval. Olla. Pasta marronosa amb desgreixant de quars i mica. Diàm. boca: 20,4 cm.

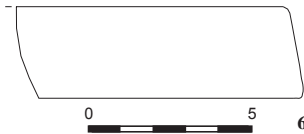
LXXXI.1. U.E. 47. Ceràmica de vernís negre del taller de Nikia, forma Lamb. 26. Pasta ataronjada amb desgreixant molt fi de mica. Diàm. base: 7,4 cm.

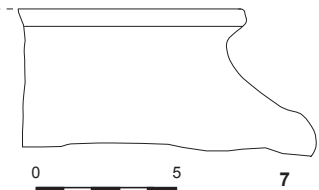
LXXXI.2. U.E. 47. Ceràmica de vernís negre del taller de Roses, probablement forma Lamb. 27. Pasta beix amb desgreixant de mica molt fi, rugosa i amb petits vacúols.

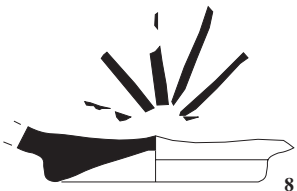
LXXXI.3. U.E. 47. Campaniana A, forma Lamb. 27. Pasta vermellosa amb tonalitats griseses. Diàm. boca: 6,5 cm; diàm. base: 3,5 cm; altura: 3,6 cm.

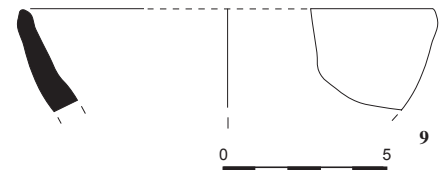
LXXXI.4. U.E. 47. Ceràmica ibèrica pintada, *kalathos*, Darró 02000. Decoració de petits sectors de cercle realitzats amb un pinzell múltiple. Pasta vermellosa amb vacúols i desgreixant fi. Datació: V-III aC (període ibèric ple).

LXXXI.5. U.E. 47. Ceràmica grisa ibèrica, Darró 03400. Bicònic. Pasta de color gris clar en el nucli i fosc a les superfícies amb desgreixant molt fi. Diàm. boca: 7 cm.

LXXXI.6. U.E. 47. Campaniana A, forma Lamb. 23. Plat de peix. Vernís amb reflexos de tonalitats blavoses i platejades. Pasta amb un color castany amb desgreixant molt fi. Diàm.: 21,5 cm.

LXXXI.7. U.E. 47. Ceràmica comuna ibèrica, *pithos* Darró 07030. Pasta de color marró amb desgreixant fi. Diàm. boca: 23,2 cm.²¹⁷

LXXXI.8. U.E. 55. Ceràmica blava de Barcelona. Escudella amb estrella de raigs llargs. Pasta rosada amb desgreixant fi de partícules rogenques. Forma XVI.2.²¹⁸ Diàm.: 6,6 cm.

LXXXI.9. U.E. 13. Ceràmica blava catalana. Escudella amb decoració d'alàfies. Pasta beix amb desgreixant fi i petits vacúols. Taula VIII.6.²¹⁹ Diàm.: 13 cm.

217. López Mullor, Fierro, 1994: 70, lám. XV.1.

218. Parera, 1998: 97.

219. *Id.*: 95.

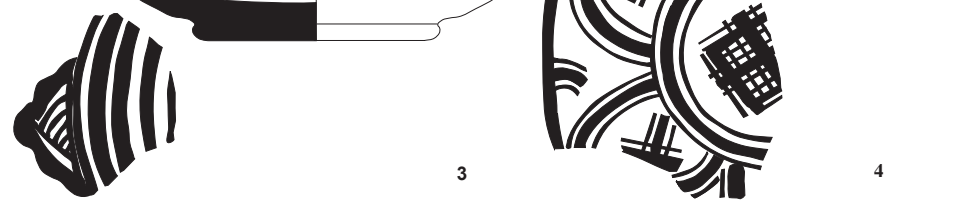
LXXXII.1. U.E. 103. Ceràmica catalana de reflex metàl·lic. Escudella decorada a *pinzell pinta*. Pasta beix amb desgreixant fi i nombrosos vacúols. Diàm. boca: 13,2 cm; diàm. base: 5,9 cm; alçada: 4,4 cm.

LXXXII.2. U.E. 44. Ceràmica blava catalana. Plat amb el motiu de *la cirereta*. Pasta beix amb desgreixant fi.

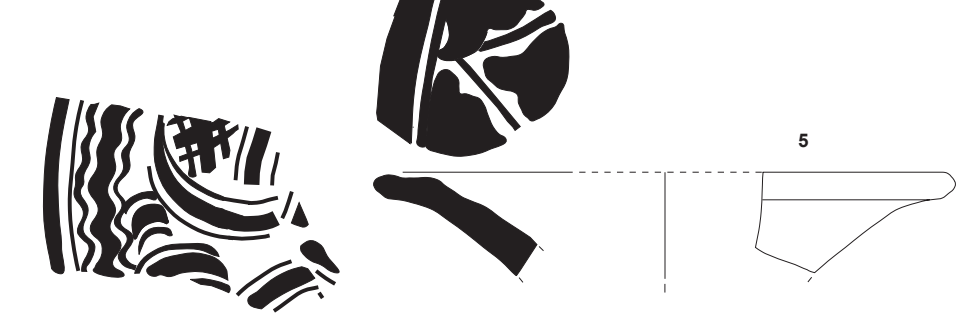
LXXXII.3. U.E. 13. Ceràmica blava catalana. Escudella decorada amb orla de circumferències concèntriques. Nansa trapezoïdal amb decoració de ratlles obliqües i lleugerament corbades. Pasta rosada amb vacúols i desgreixant de mica i quars molt fi. Diàm.: 13,6 cm.

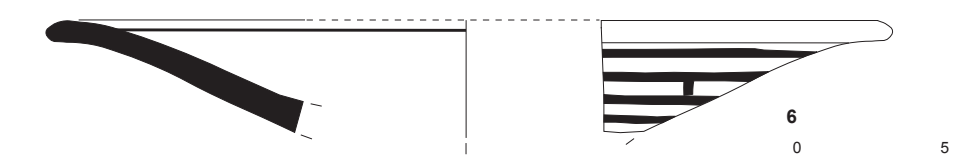
LXXXII.4. U.E. 101. Ceràmica catalana de reflex metàl·lic. Escudella decorada a *pinzell pinta*. Pasta beix amb desgreixant fi de mica. Diàm. boca: 12 cm; diàm. base: 6 cm; alçada: 4,5 cm.

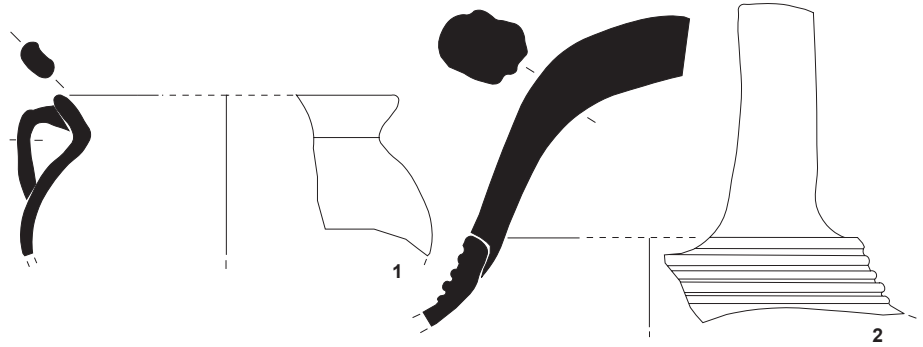
LXXXII.5. U.E. 108. Ceràmica blava de Barcelona. Plat. Decorada amb l'orla d'escuts o graons. Pasta beix amb desgreixant fi. Diàm. boca: 17,2 cm.

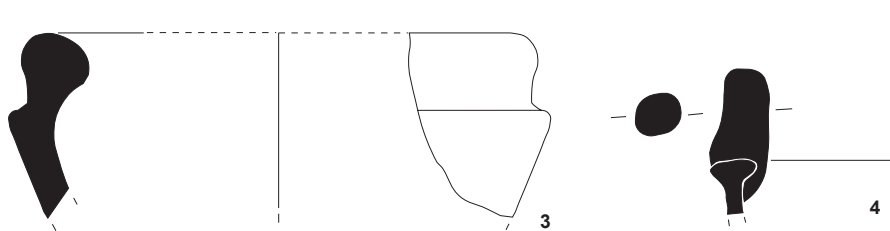
LXXXII.6. U.E. 101. Ceràmica catalana de reflex metàl·lic. Plat decorat a *pinzell pinta*. Pasta beix amb desgreixant fi. Diàm.: 22 cm.

LXXXIII.1. U.E. 45. Ceràmica oxidada amb vidrat verd fosc intern. Olla amb nansa bimotllurada que arrenca de la vora. Pasta vermella amb desgreixant de quars i mica molt fi. Taula XXXIV.1.²²⁰ Diàm. boca: 11 cm.

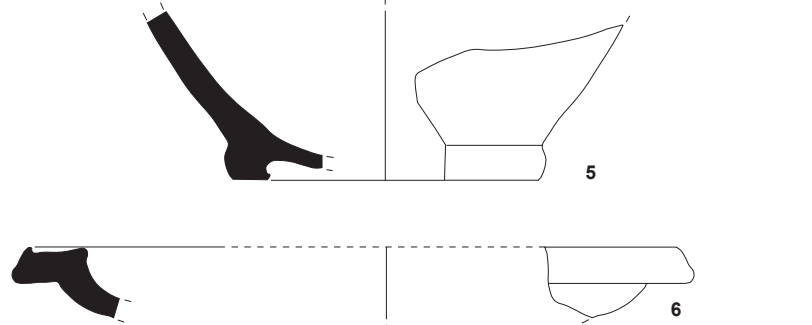
LXXXIII.2. U.E. 103. Ceràmica vidrada de verd per la paret externa. Poal. Pasta vermellosa. Diàm. boca: 14 cm.

LXXXIII.3. U.E. 103. Ceràmica vidrada de verd. Morter. Pasta marronosa amb desgreixant de mida mitjana.

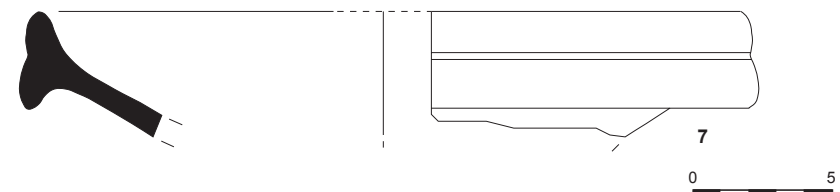
LXXXIII.4. U.E. 103. Ceràmica vidrada de marró a la paret interna. Escalfeta. Pasta marró amb desgreixant de mida mitjana i vacúols.

LXXXIII.5. U.E. 101. Ceràmica reduïda moderna. Càntir. Pasta grisa amb desgreixant fi i vacúols. Diàm. base: 10,4 cm.

LXXXIII.6. U.E. 45. Ceràmica oxidada amb vidrat marró clar intern. Pàtera de llavi marcat. Pasta vermellosa amb desgreixant de quars i mica. Taula XXVII.4.²²¹ Diàm.: 32 cm.

LXXXIII.7. U.E. 45. Ceràmica oxidada amb vidrat marró intern. Gibrell de vora bimotllurada. Pasta vermellosa amb gran nombre de vacúols i desgreixant de quars. Taula XXXI.6.²²² Diàm.: 21,6 cm.

220. *Id.*: 124.

221. *Id.*: 122.

222. *Id.*: 123.

3. La decoració dels paviments ceràmics de la planta noble del castell (fig. 144-173)

Anna Gutiérrez García-Moreno

Descripció

Durant la campanya de 2001, els treballs d'excavació es van complementar amb la documentació planimètrica dels paviments de la planta primera del cos B del castell.²²³ A la sala noble es van dibuixar cadascun dels 15 plafons decoratius que hi havia (fig. 147-161), ja que si bé estaven fets bàsicament amb un sol tipus de rajola, la manera d'estar col·locades les peces permetia distingir composicions diferents en cada cas. També es va fer una planta a escala 1:20 de la resta de la pavimentació de l'estança, en què es va assenyalar cadascuna de les reparacions documentades i la situació dels plafons.

La rajola decorada documentada en aquesta sala era de mostra, de 15 × 15 cm, amb decoració policroma en blau i groc sobre estany blanc (fig. 146). Presentava dues bandes arquejades, en simetria diagonal, flanquejades per palmes o fulles d'acant estilitzades, de tres i cinc fulles respectivament. La terra cuita sota el color era dura i gruixuda i el vidrat poc brillant, trets que caracteritzen les rajoles policromes catalanes. La seva sobrietat confirma la classificació com a rajola de transició de l'estil dit «gòtic» a la policromia de finals del segle XVI o inicis del segle XVII.²²⁴ D'altra banda, aquests cairons eren lleugerament més grans que els del segle XVI, que acostumen a fer de 13 a 14 cm per banda, cosa que podria indicar una datació més recent, d'inicis del segle XVII.

A l'aresta nord del plafó 4A es va documentar un altre tipus de rajola (fig. 156). Es tracta d'un cairó de mostra del tipus I.17 de la classificació de Miquel.²²⁵ Aquesta mena de peces presenta una decoració policroma més rica, la qual inclou tons verds i ataronjats a més del groc i el blau. Tot i això, es classifica, com el tipus anterior, dins les rajoles de transició de l'estil «gòtic» al policrom del final del segle XVI o l'inici del segle XVII. Els motius decoratius continuen essent els mateixos: fulles d'acant i palmes estilitzades.

A la sala d'esgrima es van documentar els dos plafons que encara conserven rajoles decorades (fig. 154, 158-165). En aquest cas, els motius els formaven tres rajoles tipus, dues de destinades a la sanefa i una altra que formava el motiu central (fig. 155-157). Les de la sanefa estaven decorades amb els mateixos motius de palmes estilitzades entrellaçades i presentaven una policromia senzilla en tons blaus, grocs i verds; un dels tipus corresponia a la rajola cantonera i l'altre a la sanefa mateixa. L'altra rajola utilitzada era com les que s'han documentat al plafó 4A de la sala noble, del tipus I.17 de la classificació de Miquel.²²⁶ Totes

tres, així com les de la sala noble, fan 15 cm de costat. Tant per la policromia com per les dimensions, aquestes peces s'inclouen dins el grup de transició de l'estil «gòtic» al policrom del final del segle XVI o l'inici del segle XVII.

No sabem si el medalló va adoptar diferents esquemes compositius en cada plafó, ja que només se n'ha conservat un de sencer, i la resta de fragments decorats que han arribat fins a nosaltres corresponen a la sanefa (fig. 162). En aquesta estança, el plafó central era de mides més grans que els altres i estava format només per una sanefa que emmarcava rajoles llises de 30 per 15 cm. És interessant destacar també que la compartimentació de les estances actuals, que data de les obres de 1772 o de la restauració de 1897, recolza sobre aquest paviment sense respectar la distribució original dels motius decoratius, la qual cosa fa que alguns envans trepitgin les rajoles decorades o reparacions realitzades d'antuvi. Igual passa amb l'escalafanxes de la sala noble, que recolza clarament sobre el paviment de rajoles. Així doncs, ambdós espais posseïen una distribució similar dels paviments, formats per rajols i plafons de rajoles, els vèrtexs dels quals estaven lligats mitjançant una filada de rajoles decorades, col·locades diagonalment en relació amb els eixos de les estances.

Interpretació

La documentació planimètrica d'aquests paviments ha permès interpretar que una gran part de les estances situades actualment a tramuntana de la sala noble o institucional (CB1-1), el 1734, quan es va formar aquest paviment decorat amb rajoles anteriors reutilitzades, constituïen un espai ampli i unitari, de planta gairebé quadrada. D'aquesta manera, el medalló central se situava a la intersecció de l'eix que passava per la porta de comunicació amb la sala noble i d'un altre de situat al bell mig de dues portes,²²⁷ que comunicaven els cossos A i B a través de les dependències ocupades pel menjador i per l'espai anomenat CA5-1. Una d'aquestes portes està ocupada actualment per l'aparador del menjador i va ser inutilitzada amb la construcció del badalot de l'escala E6, el 1772. L'altra porta es va transformar en el decurs de la primera restauració del castell en un armari encastat en el gruix de la paret.

Tot i que les rajoles decorades daten de finals del segle XVI o de principis del segle XVII, la construcció del cos B del castell, el 1734, determina la cronologia dels paviments. A més, tot i que les diverses reparacions documentades pertanyen a un mínim de tres moments cronològics diferents, estaven fetes amb rajoles de característiques gairebé idèntiques a les de la pavimentació original, per la qual cosa només la seva posició en relació amb les estructures conegudes permet establir-ne la diacronia. D'altra banda, l'excavació no va aportar datacions absolutes, ja que, en tractar-se d'estrats constructius, els elements de cultura material que contenien eren ben escassos.

Un primer tipus de reparació afecta bàsicament els plafons decorats. En aquest cas es van substituir les rajoles perdudes per rajols, bé sencers bé retallats per adaptar-se a l'esquema compositiu i no afectar la resta de la pavimentació. Aquest procediment es va realitzar només en el cas

223. Aquesta tasca es va realitzar pels directors de l'excavació en col·laboració amb l'arqueòloga Montserrat Sanz i la becària d'arquitectura Mireia Barnadas. El paviment de la sala noble va haver de ser retirat a causa de les obres de restauració –per tal d'instal·lar-hi al terra calefacció radiant–, després de la documentació exhaustiva que se'n va fer. Els plafons decorats van ser arrencats per la restauradora Anna Cusó i conservats en capsos *ad hoc* que romanen al castell fins que no se'n determini una nova ubicació.

224. Miquel, 1984: 53, lám. I.6; Batllori i Llubià, 1974:24, fig. 34B.

225. Miquel, 1984:53, lám. I.17.

226. *Id.*: 53, lám. I.17.

227. López Mullor *et alii*, 2002.

de la pèrdua total d'alguna de les rajoles decorades, ja que en el cas de fragmentació o de desaparició de la decoració per l'ús, les peces deteriorades van romandre *in situ*. Només al plafó 4A de la sala noble es dona el cas de la utilització de peces decorades en una reparació. Així, se'n van utilitzar quatre del tipus de les que conformen el medalló dels plafons de la sala d'*esgrima*, com hem vist més amunt. Aquestes reparacions sospitem que no corresponen a un mateix moment, sinó que s'anirien succeint a mesura que els plafons es malmetien i van afectar gairebé exclusivament els sectors ocupats per les rajoles decorades, molt més toves i fràgils que no pas les llises.²²⁸

Un segon tipus de reparació abraça superfícies més extenses i es pot relacionar amb les obres que van tenir lloc l'any 1897. Es troba tant en les zones ocupades pels plafons com en les pavimentades amb rajols. La més evident, que ja ha estat esmentada, afecta tot el perímetre de la sala noble i està relacionada amb la col·locació dels bancs de fusta adossats a les parets. Una altra se situa al corredor que uneix aquesta sala amb la d'*esgrima* i afecta la meitat meridional d'aquest espai. Aquesta reparació es localitza també a la dependència situada a ponent d'aquest corredor (CB6-1). Sota l'escala que comunica aquesta planta amb les superiors també hi ha una reparació que podria relacionar-se amb aquestes transformacions. D'altres de més difícil adscripció abracen superfícies petites al bell mig de les estances. Totes aquestes refeccions van ser fetes amb rajols de 30 cm per 15 cm lligats amb morter de calç, per tal de substituir les peces malmeses durant les obres.

El darrer tipus de reparació identificat es caracteritza per tenir les peces lligades amb ciment i per la poca cura en la col·locació dels rajols, alguns dels quals no segueixen la distribució original, com per exemple succeeix a tocar de la paret de tramuntana de la sala d'*esgrima*, on es van ordenar seguint els eixos de l'estança, o com en alguns dels plafons decorats de la sala noble, que sobresurten lleugerament del nivell del sòl. Aquesta actuació afecta àrees molt reduïdes i substitueix peces dels plafons i de la resta de la pavimentació. Probablement, va ser duta a terme per l'escola taller del castell en els anys 80 i 90 del segle XX.

Així doncs, sembla clar que els paviments de la sala noble i la sala d'*esgrima* conserven bàsicament la seva configuració original, i les dues úniques indicacions cronològiques clares per datar la col·locació de les rajoles són la construcció del cos B del castell, el 1734, i la restauració de 1897. D'altra banda, altres exemples de rajola de mostra decorada van ser localitzats durant les excavacions a la resta del jaciment, entre 1989 i 1995,²²⁹ dins d'estrats de rebliment. Algunes es van trobar en el seu context mentre que d'altres eren material residual. Aquest és el cas, per exemple, de les rajoles trobades a la rectoria; l'una correspon al tipus que predomina a la sala noble i l'altra és molt semblant al segon tipus de la sala d'*esgrima*, tot i que presenta petites variants en el disseny i en el color.²³⁰

228. Cal tenir en compte que moltes peces han perdut la decoració i el vidrat i que gairebé totes estan esmicolades en petits fragments, que es conserven gràcies a la cohesió que proporciona el fet d'estar inserides dins el paviment, ja que l'argamassa que les lliga està totalment degradada.

229. *Vid. supra*, VII.2.

230. Miquel, 1984: làm. 1.12 o làm.1.17; el disseny es el mateix però els colors canvien i els que presenta la nostra rajola no són exactament cap d'aquests.

També a les parets perimètriques del pati de l'església (P3) s'hi van documentar algunes rajoles conservades *in situ*. Tot i que el tipus en concret no apareix a la classificació de Miquel, es poden enquadrar dins el grup de les rajoles de mostra de finals del segle XVII o inicis del XVIII; Font i Gumà n'esmenta paral·lels a Vilanova i la Geltrú i Montserrat.²³¹ Tenint en compte que el pati de l'església és de construcció posterior al cos B (1734), tornem a trobar-nos amb un decalatge entre la cronologia de les rajoles i el moment en què van ser col·locades en la seva posició actual.²³²

Així doncs, tant en aquest cas com en el dels paviments de les sales de la primera planta del castell, sembla que, molt possiblement, estem davant d'un exemple d'ús posterior –durant les reformes de 1734– d'un estoc de rajoles relativament antigues que havien estat fabricades en els segles immediatament anteriors o, a tot estirar, durant els primers decennis del segle XVIII,²³³ i que per alguna raó no havien estat utilitzades anteriorment en el conjunt.

4. El *cippus* amb inscripció llatina

Albert López Mullor

Durant el mes de febrer de 1989, els membres de l'escola taller del castell de Castelldefels van condicionar algunes estances del recinte per tal d'utilitzar-les com a espais de classes pràctiques. Una d'aquestes cambres (R4) era al costat de la cuina de la rectoria i feia de distribuïdor en accedir-hi des del pati interior situat al nord-est del temple (P2). En escatar un dels envans d'aquest espai, va aparèixer un dels costats majors d'un *cippus* o pedestal de pedra calcària, on hi havia vestigis d'una inscripció llatina, mig amagada sota unes capes de guix i pintura.

Davant d'aquestes circumstàncies, els treballs es van interrompre, i la direcció de l'escola ens va informar ràpidament de la troballa. Després de realitzar-hi una primera inspecció, vam observar que, efectivament es tractava d'un vestigi antic, segurament ben conservat, i es va decidir d'extreure'l de la paret, per procedir a la restauració i poder preservar-lo amb les garanties que són del cas. L'1 de març, un equip de l'escola va realitzar l'extracció del bloc, sota la nostra supervisió i la de l'arquitecte tècnic del Servei del Patrimoni Arquitectònic, Josep Maria Moreno. Setmanes més tard, la peça, ja dipositada en una estança del castell, va ser tractada per tècnics del Departament de Restauració de l'Escola d'Arts i Oficis de la Diputació, dirigits per Mireia Marquès. Finalment, el *cippus* va ser encaibat en un embalatge mòbil de fusta, construït *ex professo*, en què va romandre fins al final de les obres de restauració de l'antiga església parroquial. En acabat, des de 1996, resta exposat dins el recinte, a l'antiga capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, on aleshores es va crear un petit espai museogràfic dedicat a la història del castell (fig. 259).

El *cippus* és de pedra calcària, potser de Santa Tecla, utilitzada en altres inscripcions barcelonines contemporà-

231. *Id.*: làm. IV.1-2, IV.14-15, IV.21-30, làm. VI.1-2.

232. En el decurs de la restauració del pati 3, duta a terme el 1994, es van refer els plafons murals de rajoles a partir d'algunes que hi romanien *in situ*, sobretot al mur de ponent, i de les empremtes deixades pels antics plafons a les parets, inclosa la del cos B del castell, que tanca el pati a tramuntana.

233. Com es el cas de les rajoles documentades al pati P3 (*supra*).

nies. L'estat actual és relativament bo, llevat d'algunes erossions a les arestes. A la cara principal també són visibles diverses esquerdes, les quals segurament ja hi eren d'antuvi perquè semblen d'origen natural, encara que es poden haver aguditzat amb el pas del temps (fig. 260).

La peça fa 93 cm de llargària, per 60 cm d'amplària i 52 cm de gruix; el camp epigràfic fa 78 cm de llarg per 48,5 cm d'ample. Presenta dos orificis cilíndrics a la cara lateral dreta. Tot l'element és ben tallat, excepte la cara superior, on segurament recolzava un coronament –potser una estàtua–, i només va ser desbastada superficialment, atès que presenta irregularitats considerables.

La cara major davantera, que hem anomenat principal, es troba perfilada per una gola entre cavets i presenta la següent inscripció:

C(aio) TROCINAE
C(aii) LIB(erto)
SYNECDÉMO
IIIIII VIR(o) AUG(ustali)
VALERIA HALINÉ
MARITO OPTIMO

A Gai Tròcina Synecdem, llibert de Gai, sevir augustal, (la seva esposa) Valèria Haliné (li dedica) per haver estat un marit excel·lent.

La lletra és del tipus *capital quadrata* relativament ben traçada, tot i ser més petits els caràcters de les línies primera, cinquena i sisena, visiblement atapeïts en el cantó dret per tal de no ultrapassar el marge; les interpuncions són triangulars lanceolades. A més, s'observen is longues a la primera, la segona i la sisena línies i sengles accents a les es dels *cognomina* dels personatges esmentats. És de destacar que en algunes lletres s'observa el que podrien ser petites restes de pigment vermellós.

Malgrat el que es podria suposar, ateses les circumstàncies de la troballa, cal destacar que aquesta inscripció no era ben bé inèdita i la localització durant els treballs descrits va ser una mena de resurrecció científica de la peça. Un erudit del segle XVIII la va veure a la rectoria de l'església de Castelldefels –versemblantment en el mateix indret on es va trobar el 1989–, en va dibuixar un calc molt exacte i va prendre algunes notes. El manuscrit de tot plegat va anar a parar a la Biblioteca de Catalunya²³⁴ i s'ha conservat en aquesta institució fins als nostres dies. A més de la tasca d'aquest personatge del segle XVIII, cal esmentar una altra aportació per al coneixement de l'epígraf. Es tracta d'un article de M. Mayer, en què es recull el calc esmentat i se'n fa l'estudi.²³⁵

Davant d'aquests precedents, la nostra aportació, realitzada arran del retrobament,²³⁶ va raure essencialment a comunicar la recuperació de l'element i, si més no, fer-hi diverses precisions. El calc de la inscripció, pervingut literàriament i reproduït per Mayer, és força correcte. Les dimensions suposades per aquest investigador també són molt properes a la realitat.²³⁷ Igualment, la descripció que fa del tipus de lletra, puntuació i altres característiques formals és exacta, llevat de l'omissió de les lletres accentua-

des, la titlla de les quals degué passar desapercebuda al savi il·lustrat que les va calcar.

Quant al personatge, el *nomen Trocina* apareix en inscripcions trobades a Tarraco, on es coneix una *Trocina Afrodisia* i un *Trocina Sirvandus*.²³⁸ A més, se sap de l'existència de *Caius Trocina Onesimus* i del seu hereu *Philetus*.²³⁹ Les inscripcions romanes conegudes a Barcelona han proporcionat altres dades referents a aquest darrer individu, el qual era llibert i va assolir la magistratura de *sevir* augustal, és a dir, era un dels sis magistrats que s'ocupaven del culte a l'emperador August divinitzat, que es retia al temple del qual avui es conserven algunes restes al carrer Paradís. Aquest mateix personatge segurament va tenir una relació de clientela envers *L. Licinius Secundus*.²⁴⁰ També hi ha aparegut el nom de l'hereu, *Trocina Philetus*, en aquest cas acompanyat de *C. Trocina Paramythius*, que detenia la mateixa condició de manumès.²⁴¹ A la mateixa *Barcino* en coneixem un parent, *C. Terentius Onesimus*, igualment *sevir*²⁴² i que també apareix en una inscripció de Tortosa.²⁴³ No s'ha d'oblidar una dona anomenada *Trocina Philumene*.²⁴⁴ Finalment, a Caldes de Montbui se n'identifica un altre parent: *C. Trocina Zoticus*.²⁴⁵ Com es pot veure, la nissaga dels Tròcina és força coneguda en un territori de forma triangular, els vèrtexs del qual són a Sant Andreu de Llavaneres, Caldes de Montbui i Tortosa. De tota manera, en sobresurten les inscripcions de Barcelona i Tarragona, força nombroses.

Sembla que aquests lliberts d'origen grec van gaudir d'influència, fruit del poder de la *gens* a la qual eren vinculats, i també potser lligada a les relacions de clientela amb *L. Licinius Secundus*,²⁴⁶ personatge ben conegut, vinculat al cercle de l'emperador Trajà a través de Licini Sura. Aquestes bones relacions els podien haver reportat una innegable consideració social, ja que la majoria dels membres de la família que coneixem van ser sacerdots del culte d'August, com és el cas de *Trocina Synecdemus*.

D'aquestes dades podem deduir-ne que el nostre personatge, encara que casat amb una dona de condició o origen servil, potser tarragonina²⁴⁷ –la qual li va dedicar la inscripció (i probablement el monument) que l'ha fet passar a la posteritat– va recórrer un *cursus* municipal remarcable, tenint en compte la seva condició social, i el més lògic és que fos propietari rural. En aquest sentit, creiem que la troballa de la inscripció a Castelldefels no és casual. En primer lloc, s'ha de tenir en compte que el fet de transportar-la per gust des de Barcelona durant l'època moderna no resulta gaire coherent, sobretot si era per reutilitzar-la en la construcció de la rectoria d'una església. A més, després del segle XVIII –potser cap a 1831–, el rector no deuria estimar-se gaire l'epígraf, ja que el va fer enguixar. D'altra banda, com observa Mayer, hi manca el permís dels decurions per posar el pedestal al seu lloc. I nosaltres pensem que no calia, ja que, segons el nostre parer, el monument no es va instal·lar mai a la ciutat.

238. Vives, 1972: 3554; Alföldy, 1975: 333, núm. 671-672.

239. Vives, 1972: núm. 1363.

240. Mangas, 1971: 280-381, 418; Alföldy, 1975: 418; Mayer, 1980; Fabre, Mayer, Rodà, 1984: 168-170, núm. 125, inscripció a Sant Andreu de Llavaneres.

241. Mangas, 1971: 418; Vives, 1972: 1370-1371.

242. Mangas, 1971: 418.

243. Vives, 1972: núm. 488.

244. *Id.*: 4551.

245. Fabre, Mayer, Rodà, 1984: núm. 38; Mangas, 1989: núm. 131.

246. Tròcina Onèsim se n'hi declara *amicus*.

247. Mayer, 1980: 166.

234. *Guía de la Biblioteca Central*, Barcelona, 1959: 83.

235. Mayer, 1980.

236. López Mullor, 1989 i 1992.

237. 90 × 60 × 55 cm.

En segon lloc, el fet d'haver-se trobat la peça en un indret en què hi ha un jaciment arqueològic relativament important sembla la pista més segura. En el moment de localitzar-se el *cippus*, les nostres prospeccions ja havien revelat la probable existència d'un establiment ibèric i d'una vil·la romana al cim del turó del castell. Ara, segons es comprova en aquest llibre, ja tenim la seguretat d'haver-hi localitzat les dues menes de poblament. La vil·la, a més, presenta fases edilícies ben datades dels darrers decennis del segle I aC, del segle II dC i de la primera meitat del III dC. Per tot això creiem que la inscripció s'ha descobert molt a prop del lloc on era emplaçada en l'antiguitat: dins la vil·la de Tròcina Synecdem, de la qual va ser *possessor* cap a la primera meitat del segle II, i en què, per cert, en vida seva, s'hi van dur a terme algunes obres.

Per acabar, hem d'afegir que aquesta explotació degué trobar-se dins de l'*ager* de *Barcino*, car sospitem que el massís del Garraf feia de partió amb el de *Tarraco*.²⁴⁸ Aquest fet ens fa pensar que Synecdem va ser sevir de la colònia augustal i que la vil·la de Castelldefels, aleshores a la vora d'un petit port, va ser una de les propietats rurals que va donar solvència a la magistratura.

Apèndix

Dimensions de l'epígraf (en cm)

- Cara principal: 93,5 × 60,5/61 (arestes degradades irregularment)
- Camp: 78 × 48,5
- Text: 42 × 48,5
- Motllores laterals 4 (llis) + 0,4 (1. cavet) + 1,9 (gola) + 0,6 (2. cavet)
- Línies, interlínies, lletres i puntuació:

1. h. 5,6 1,7 5,5 5,4 5,4 5,4 5,3 5,6 5,4 5,4
C . T R O C I N A E
a. 4,5 1,4 5,5 5,5 5 4,9 1,9 4,3 5 3,2 tot: 46,4
interlínia: 2,3
2. h. 4,8 1,2 4,8 5,6 4,8 1,6
C . L I B .
a. 4,5 1,2 3,5 1,6 3,2 1,4 tot: 20 interlínia: 2,2/2,4
3. h. 5,3 5,3 5,5 5 5,2 5 5,2 0,6²⁴⁹ 5,2 5,3
S Y N E C D É M O
a. 2,5 4,4 5,4 3,9 5 5,1 3,3 2 5,7 4,4 tot: 45,9
interlínia: 2,3/2,5
4. h. 5,7 4,5 4,5 4,4 4,3 5,7 0,9²⁵⁰ 4,9 4,5 4,6 1,4
I I I I I I --²⁵⁰ V I R .
a. 1,1 1,1 1,2 1,2 1,2 1,4 8,3 4,5 1,4 4,9 1,4
4. (continuació)
h. 4,2 4,4 4,5? (mal conservat)
A U G .
a. 4 5 4,2? (ídem.) tot: 42,5 interlínia: 2,4/2,5

248. López Mullor, 1986: 137; López Mullor i Fierro, 1990: 227.

249. Dimensions de l'apex sobre E.

250. Nexa entre el segon i el quart numerals.

5. h. 3,9 3,8 3,9 3,8 3,9 3,7 3,5 1
V A L E R I A .
a. 4 4 3,4 3,4 3,8 1,2 3,8 1
5. (continuació)
h. 3,8 3,5 3,6 3,6 3,8 3,6 0,9²⁵¹
H A L I N É
a. 3,4 3 2,4 0,6 3,4 2,7 1,5 tot: 46,1 interlínia: 2,4/2,7
6. h. 4 4 4 4,4 3,9 3,9 1
M A R I T O .
a. 5 3,4 4,4 1,1 1,4 3,4 0,56
6. (continuació)
h. 3,9 3,8 3,7 3,7 3,7 3,8
O P T I M O
a. 3,4 2 3,6 1,2 4,9 3,6 tot: 45,8

5. Les restes òssies humanes

Anna M. Mestre Granada²⁵²

Introducció

El present treball comprèn l'estudi de set esquelets inhumats a l'església i el castell de Castelldefels. Igualment, s'hi afegeix una llista amb les dades antropològiques que es varen obtenir en el decurs de l'observació *in situ* del conjunt d'enterraments, com també un capítol que fa referència als ossos amb patologies pertanyents als esquelets no estudiats. Les característiques del grup analitzat no permeten elaborar conclusions sobre la població pel fet que pertanyen a cronologies que abasten des del segle X a mitjan segle XVIII. En conseqüència, s'ha optat per dur a terme un estudi individualitzat de cadascun d'aquests esquelets. D'altra banda, algunes sepultures contenien igualment ossos d'individus reïnhumats amb anterioritat. Les restes mesurables han estat numerades i incloses en la fitxa dels enterraments corresponents.

Metodologia

Cada sepultura conté el número de fossa i el d'enterrament, el qual és el que hem utilitzat per designar l'individu. A l'inici de cada estudi, s'hi ha afegit un petit esquema en què es donen les dades més generals, les quals s'elaboren posteriorment. Malauradament, els cranis, que, juntament amb els coxals, són els ossos que més informació ens aporten, s'han conservat en pocs individus, la qual cosa ens ha limitat l'estudi.

Les mesures utilitzades són les proposades per R. Martin i K. Saller.²⁵³ La determinació del sexe s'ha establert a partir de diversos caràcters ossis sexualment discriminants i en funció de la conservació de les restes. Per establir l'edat de l'individu adult hem utilitzat el mètode de «vec-

251. Dimensions de l'apex sobre E.

252. Laboratori de Paleopatologia i Antropologia Física, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona. Sota la direcció del Dr. Domènec Campillo Valero.

253. Martin, Saller, 1958.

tors de probabilitat» proposat per C. Masset²⁵⁴ i basat en l'observació de les sutures cranials que se solden amb l'edat, cosa que permet establir un estadi de maduresa de l'individu. Igualment, s'han utilitzat altres paràmetres comparatius basats en l'envelliment de l'esquelet, com ara els caràcters degeneratius.

Individu núm. 140

Núm. 140
Fossa núm. 139
Sexe: femení
Edat: senil
Segle XVIII

Introducció

L'individu núm. 140 és un adult de sexe femení en edat senil. L'esquelet és d'aspecte gràcil i de característiques marcadament femenines. La inhumació és de període modern, concretament del segle XVIII. L'estat de conservació és força bo, tenint en compte el pes i la poca consistència d'aquests ossos en si, la qual cosa en facilita el deteriorament. En aquesta tomba s'han trobat restes d'uns altres dos individus reinhumats, però en un nombre molt escàs. Considerem que les restes de l'individu femení núm. 140 eren les que es trobaven en posició anatòmica.

El crani està deteriorat, i hi manca la part esquerra del massís facial, així com part del parietal i temporal d'aquesta àrea. Pel que fa a la banda dreta, a causa de les condicions ambientals i com a fenomen excepcional, s'han conservat restes de cabells molt fines entre el parietal i el temporal (fig. 174).

Respecte a l'edat de l'individu, les sutures cranials no es presenten totalment soldades, sinó en fase de sinostosi. Aquest fenomen, però, pot arribar a variar entre els individus. En aquest sentit, en canvi, el postcranial ens mostra una pronunciada osteoporosi generalitzada, fenomen que es produeix a partir dels 60 anys en endavant i una sinostosi de les tres peces de l'estèrnum incloent-hi el xifoide, que es consolida sovint a la vellesa, a partir dels 50-60 anys.²⁵⁵

Pel que fa la dentició, la mandíbula inferior no s'ha conservat sencera, però sí un fragment en bon estat de conservació i amb gran nombre de reabsorcions alveolars, cosa que denota una pèrdua dentària en vida, pròpia de condicions higienicoalimentàries deficientes. Aquest fenomen, lligat amb l'alt nombre de patologies reflectides en l'esquelet, ens mostra, globalment, unes condicions de vida difícils.

Dades antropomètriques

El crani: s'ha conservat parcialment. El gruix mitjà de l'os és de 6,3 mm. El front és camemetop (divergent). El crani és mesocrani i ovoide. L'esquelet postcranial: es conserva parcialment, però amb un bon nombre d'ossos llargs. La clavícula és robusta; l'escàpula és braquimorfa (ampla); l'húmer es euribràquic (diàfisi arrodonida); el fèmur, de pilastria mitjana, és estenomèric (aplatament feble); la tibia és

mesocnèmica (aplatament mitjà); i el sacre és platimèric. L'estatura estimada a partir del fèmur, segons el mètode de Manouvrier/Sauter, és d'1,52 m.

Condicions de vida. Estudi paleopatològic

Amb l'observació de les restes òssies, descobrim diferents factors que ens poden donar una idea aproximada de les condicions de vida que tenia l'individu, allò que repercutia en l'estat físic i les mancances del seu esquelet. Dintre d'aquests caràcters trobem l'estudi estomatològic. La mandíbula de l'individu núm. 140 presenta un bon nombre de reabsorcions alveolars en vida, esdevingudes segurament per càries o per patologia periodòntica, i que corresponen als alvèols següents:

Premolars: 35, 44, 45. Molars: 46, 48.

Les peces que han caigut en vida intervenen de manera important en la masticació i la trituració dels aliments. Altres dents, com ara les incisives, la canina i la primera premolar esquerra, no s'han conservat; s'han perdut *post-mortem*. Pel que fa a les dents conservades *in situ*, mostren un grau de desgast força important. Les peces afectades i el grau corresponent²⁵⁶ són les següents:

Grau 2	Grau 3	Grau 4	Grau 5
47	37	41-42-43	36

Ara com ara, no podem assegurar l'origen d'aquest desgast, però podria estar relacionat amb una alimentació abrasiu o, fins i tot, amb un fenomen de bruxisme. No s'observen signes de càries ni quists radiculars, però molt probablement la caiguda i reabsorció *ante-mortem* de les cinc peces que falten podrien tenir l'origen en un procés infecciós. Pel que fa a la malaltia periodòntica, únicament s'ha pogut constatar aquest procés en les molars 36 i 37. També s'observa una agenèsia de la M3 (48). Segons Labhardt,²⁵⁷ aquest fenomen –juntament amb el microdontisme de les terceres molars– és molt més freqüent que en altres dents. Les anomalies dentals, per raó del seu caràcter hereditari, sembla que són molt útils per a establir relacions de parentiu entre els individus inhumats en una mateixa necròpolis.²⁵⁸

L'individu núm. 140 està afectat d'una *cribra orbitalia* del costat dret, que es presenta en forma d'hipervascularització del sostre de l'òrbita, i això s'associa a deficiències en ferro i, darrerament, a problemes de tipus infecciós. En l'esplanocnocrani s'ha constatat una sinusitis del si maxil·lar dret, que es presenta com una reacció osteogènica laminar difusa (fig. 175). No es pot determinar si té un origen dentari, ja que no disposem de les restes de la mandíbula, però podria estar-hi relacionada, vist l'estat dentari. Pel que fa a l'estat de la columna vertebral, la conservació és deficient i força incompleta. Aquest fet, però, no ens ha impedit identificar unes lesions patològiques de les vèrtebres.

Pel que fa a les cervicals, l'axis presenta una asimetria principalment dels còndils o facetes articulars. La faceta dreta es presenta anormal i molt més gran que l'esquerra (fig. 176). Aquest fenomen, probablement, provocà una mala articulació de l'atles i un ressentiment d'aquesta vèr-

254. Masset, 1982.

255. Kahle *et alii*, 1992.

256. Escala de desgast dentari proposada per Perrier, 1969.

257. Labhardt, 1964.

258. Segons les observacions fetes per Crubezy, 1988.

tebra, amb un desnivell o enfonsament més pronunciat en el còndil esquerre i en el cos inferior de la C2 (fig. 177). Això va lligat a una asimetria dels forats vertebrals de la mateixa C2, i repercuteix en vèrtebres inferiors, com la C7. Així mateix, l'enfonsament del cos inferior de l'axis incideix en la distribució de forces del cos superior de C3 i provoca uns osteòfits molt pronunciats en aquesta àrea. Alhora, C7 presenta un enfonsament lateral dret del cos superior que està relacionat amb les desviacions de les vèrtebres superiors.

Les apòfisis espinoses de les dorsals D3, D4, D6 i D7 presenten osteòfits a la part més distal. En les vèrtebres D7 i D12, tant en la cara superior com en la inferior, al voltant del disc s'observen uns osteòfits, que corresponen a becs de lloro amb un origen probablement degeneratiu. D'altra banda, les lumbar mostren signes artròsics en les facetes de les apòfisis transverses de les dues vèrtebres conservades.

En resum, s'observa una patologia artròsica molt important, agreujada per una osteoporosi vertebral generalitzada (fig. 178) i un aplatament de l'hemicòs dret que va donar lloc, segurament, a una torticòl del cap, secundària a una escoliosi cervical. El sacre presenta una sacralització de la primera vèrtebra coccigeal. Igualment, s'observen traces de caràcter entesopàtic en la S4 i la C1, que correspondrien a les insercions del múscul *gluteus major*, en la cara posterior, que és l'extensor de l'articulació coxofemoral (rotació lateral del maluc), i probablement del lligament sacroespinal.

Els húmer estan ben conservats. En la cara externa de l'húmer dret, sobre la «V» deltoïdal, s'observa una lleugera reacció exostòtica pròpia d'una forta inserció del múscul deltoide, i provocada per una intensa i continuada sol·licitud mecànica del múscul, fenomen que es coneix com a entesopatia. L'esquerre també presenta la mateixa reacció però de menys intensitat.

Pel que fa al fèmur dret, en l'epífisi proximal s'observa la presència d'una moderada exostosi a nivell de la unió amb el coll. El trocànter major mostra una important reacció exostòtica en la seva cara externa, i la quasi total ocupació de la fossa dels gèmins. En l'epífisi distal, sobre el còndil extern, s'observa un desgast de tota la superfície articular i una gran reacció exostòtica molt més pronunciada a la vora externa i a la part superior del còndil. En alguna zona, el desgast és tan important que queden al descobert les cel·les de teixit esponjós combinat amb reaccions exostòtiques (fig. 179).

A l'epífisi proximal de la tibia dreta, s'observen importants lesions a la meseta tibial, amb una important reacció exostòtica externa que afecta els tubercles i, a la vegada, la faceta fibular. Igualment es pot observar una erosió molt pronunciada amb eburnació de la superfície (fig. 179). Sobre la diàfisi, crida l'atenció la morfologia d'«S» itàlica en ambdues tíbies i la superfície de la cara interna amb una reacció periostítica estriada. A nivell de l'epífisi distal, es veu un pronunciat desgast de la cavitat en què s'efectua l'articulació amb l'astràgal, igual que sobre la politja d'aquest i una reacció exostòtica bastant manifesta en la cara que s'articula amb el mal·lèol extern.

Tot l'esquelet postcranial tenia un pes inferior al normal, per la qual cosa vàrem optar per realitzar un examen radiogràfic i observar la densitat òssia de les restes. Tal com es pot veure en les imatges radiogràfiques de la columna vertebral (fig. 180), les diàfisis de la tibia i del fèmur (fig. 180) i del coxal (fig. 181), s'observa una rarefacció de l'estructura trabecular, molt pròpia d'una osteoporosi. Les lesions ob-

servades sobre els membres inferiors són compatibles amb una patologia artròsica força important, que, associada amb l'osteoporosi, donaria lloc a una deformació de la diàfisi tibial i provocaria un *genu varus*. Pel que fa a les alteracions exostòtiques de les tíbies, probablement siguin secundàries a una periostosi, tal vegada associades a varicuitats, car són molt freqüents en el sexe femení.

Conclusions

Podem considerar, a partir de les dades òssies, que les condicions físiques d'aquest individu femení eren precàries. L'afecció de la *cribra orbitalia* com a indicador de deficiència en ferro, juntament amb una osteoporosi generalitzada, són factors molt rellevants. S'ha observat que el risc d'afecció de la *cribra orbitalia* és més elevat entre les dones, ja que la probabilitat d'una anèmia de ferro augmenta durant el període de gestació i la menopausa. Si afegim a aquests factors les carències nutricionals, el risc d'anèmia es dispara considerablement. L'osteoporosi és un fenomen que s'esdevé en el grup femení amb relativa freqüència en determinats episodis. Tant durant el període de gestació com en el menopàusic, els nivells de vitamines, sals minerals i oligoelements disminueix notablement. Durant aquests períodes, les dones necessiten un grau important d'aquests elements, i si l'alimentació resulta insuficient, l'organisme s'afebleix i s'esdevenen repercussions d'ordre patològic, com la pèrdua dentària i l'osteoporosi, la qual incideix en una gran predisposició per les fractures. En definitiva, tal com s'ha observat, les condicions de vida d'aquesta dona eren desfavorables i van repercutir en el seu estat de salut.

Reinhumacions

Dintre de la mateixa sepultura s'han identificat restes de tres individus més, com a mínim. Per la poca informació obtinguda, esmentarem cada os mesurable, el seu aspecte i el número que se li ha assignat.²⁵⁹

- 140 × a: fragment d'epífisi distal esquerra de tibia + 140xb: fragment d'epífisi distal dreta de tibia
- 140 × 1: 1 tibia dreta gràcil
- 140 × 1: 1 radi esquerre gràcil
- 140 × 1: 1 mandíbula robusta, probablement masculina
- 140 × 1: 1 estèrnum i manubri gràcil
- 140 × 1: 1 escàpula esquerra
- 140 × 1: 1 clavícula esquerra
- 140 × 1: 1 calcani dret
- 140 × 1: 1 fragment proximal de fibula amb fractura i call de guarició
- 140 × 2: 1 radi esquerre robust
- 140 × 2: 1 escàpula esquerra
- 140 × 2: 1 calcani esquerre robust
- 140 × 3: 1 fragment de radi esquerre robust

259. El sistema de numeració correspon a l'utilitzat pel CRA/CNRS (Sophia Antipolis, França), i consisteix a atribuir una «X» de supernumerari més una lletra majúscula si hi ha més de dos ossos del mateix individu; una «X» més una lletra minúscula si es tracta únicament de dos ossos en connexió o similars d'un mateix individu, i una «X» més un número si no s'associa amb cap os o és un element aïllat.

Individu núm. 190

Núm. 190

Fossa núm. 189

Sexe: masculí

Edat: adult

Mitjan segle XVI

Introducció

L'individu núm. 190 correspon a un adult de sexe masculí. La inhumació és del període modern, concretament de mitjan segle XVI, i la sepultura pertany a la zona de l'església de la necròpolis. L'estatura estimada a partir del fèmur és d'1,70 m (mètode de Manouvrier/Sauter). El seu aspecte és gràcil, amb una conservació incompleta i sense crani. Igualment han aparegut restes de reinhumacions possiblement anteriors o procedents de la terra remoguda, on cal destacar un os de fauna. La manca de crani i el poc deteriorament degeneratiu de les restes ens han impedit aproximar-nos a una classificació de l'edat més ajustada. Igualment, la gracilitat de l'esquelet i el poc desenvolupament de les insercions musculars han estat factors en contra. L'estatura d'1,70 m és una dada a favor de la masculinitat de l'individu, que s'afegeix a altres característiques de l'esquelet.

Dades antropomètriques

El crani: no s'ha conservat. L'esquelet postcranial: s'ha conservat parcialment. Segons les dades mètriques, les espatlles són estretes en relació amb els braços; l'húmer és euribràquic (diàfisi arrodonida); el cúbit és eurolènic (arrodonit); el fèmur, de pilastra mitjana, és estenomèric (aplatament feble) i la tibia és euricnèmica (aplatament nul).

Condicions de vida. Estudi paleopatològic

Les restes òssies de l'individu núm. 190 mostren pocs estigmes patològics, i els localitzats se situen en les extremitats inferiors. En aquest sentit, les tíbies, tant la dreta com l'esquerra, presenten una alteració del periosti: *periostitis*, que s'estén per les cares anteriors. La cara externa té un aspecte bufat amb uns solcs transversals de caire venós. Ocupa, principalment, el terç mitjà de la diàfisi i correspondria a la categoria núm. 6, segons la tipologia de Wamba.²⁶⁰ La cara interna, especialment més pronunciada en l'os esquerre, es presenta amb unes estries i orificis que ocupen tota la diàfisi d'ambdues tíbies (fig. 182), i correspondrien a la categoria núm. 2. És molt difícil atribuir una etiologia a aquestes lesions, però entre les més corrents destaquen els problemes de tipus circulatori, que provoquen seqüeles d'úlceres varicoses.

Entre els caràcters no mesurables de l'esquelet, es troben uns estigmes de l'anomenada posició «a la gatxoneta». L'ús d'aquesta posició ha existit al llarg del temps en les societats occidentals per la realització de tota mena de tasques de la vida quotidiana, i abans de l'adopció sistemàti-

ca del seient. Aquestes repercussions morfològiques en forma de faceta articular són produïdes per pressions lligamentàries freqüents i prolongades, i, entre altres zones, es troben en l'epífisi distal de les tíbies i sobre l'astràgal. En l'individu núm. 190 s'observen de manera molt marcada en ambdues cames i sobre els dos ossos, tíbies i astràgals (fig. 183). Cal tenir present, però, que són els estudis poblacionals els que aporten resultats valorables sobre l'ús d'aquesta posició, ja que diversos autors en parlen com un aspecte de probable origen congènit.²⁶¹

En l'extrem distal del cap de l'astràgal dret s'observa una petita fossa regular que semblava ser una encondrosi o zona on hi ha hagut persistència del cartílag sense calcificar. L'examen radiogràfic va confirmar aquest diagnòstic. Es tracta d'un desenvolupament embriològic anormal sense repercussions.

Reinhumacions

En la sepultura de l'individu núm. 190 també s'han trobat restes òssies supernumeràries immesurables i sense cap connexió. Entre els fragments, es troben un metatarsià, un fragment de fíbula, un fragment de fèmur i un os de fauna.

Individu núm. 677

Núm. 677

Fossa núm. 678

Sexe: indeterminat

Edat: adult

Mitjan segle XVII

Introducció

L'individu núm. 677 és un adult de sexe indeterminat. La inhumació és de període modern, concretament de mitjan segle XVII, i la sepultura pertany a la zona de la capella de la Salut. L'estatura estimada a partir de la fíbula és d'aproximadament 1,66 m (mètode de Manouvrier/Sauter) i l'aspecte dels ossos és gràcil.

L'estat de conservació de l'individu és molt deficient i incomplet. Les condicions del terreny on estava inhumat han convertit la textura dels ossos en farinosa i amb ben poca consistència. Això provoca que la cola no pugui enganxar els fragments i que es desfacin irremeiablement. El poc nombre de restes conservades i la seva parcialitat fa que les mesures preses hagin estat molt pobres. La gracilitat de l'individu i l'absència de caràcters diferenciadors ens ha impedit elaborar un diagnòstic de sexe i edat.

Dades antropomètriques

El crani: no s'ha conservat. L'esquelet postcranial: s'ha conservat parcialment i amb molt poc nombre de mesures possibles. El fèmur, de pilastra feble, és eurimèric (aplatament mitjà), i la tibia, euricnèmica (aplatament nul).

260. Tipologia que s'establí en l'estudi de les periostitis de la població de Wamba. Tranco, Campillo, Sanjosé (en premsa).

261. Bouille, 1992.

Conclusions

Entre les dades existents només trobem tres aspectes que ens serveixin per a la valoració del sexe: la gracilitat, el diàmetre del cap del fèmur i la llargada màxima de la fíbula. El primer caràcter és més corrent entre els individus de sexe femení, però també depèn dels grups humans. El diàmetre del cap del fèmur ens dona una xifra baixa i més aviat femenina, però dintre d'un marge de possible masculinitat, i no hem d'oblidar que els ossos són gràcils i això està en relació. El tercer caràcter és la llargada màxima de la fíbula, que, segons el mètode de Manouvrier corregit per Sauter, ens dona una alçada aproximada d'1,66 m, cosa que podria considerar-se més aviat masculí. Per tant, atesa la variabilitat i l'escàs nombre de dades, optem per atribuir al sexe el caràcter d'indeterminable.

Individu núm. 686

Núm. 686

Fossa núm. 687

Sexe: masculí (probablement)

Edat: adult

Mitjan segle XVII

Introducció

L'individu núm. 686 és, probablement, de sexe masculí. La inhumació és de període modern, concretament de mitjan segle XVII, i la sepultura pertany a la zona de la capella. L'estatura estimada a partir del fèmur i l'húmer és d'1,40 m (mètode de Manouvrier/Sauter) i l'aspecte de les extremitats és molt robust i de caire patològic o anormal.

L'esquelet ha estat tallat, i únicament el tronc i els membres superiors i inferiors de manera parcial s'han conservat *in situ*. D'aspecte és robust i amb relleus molt marcats crida l'atenció la torsió dels fèmurs i de l'húmer, com també la mida tan curta de les extremitats. Es tracta, segurament, d'un individu en edat adulta. S'han trobat restes de tres individus, com a mínim, en reinhumació.

Dades antropomètriques

El crani: no s'ha conservat. L'esquelet postcranial: s'ha conservat parcialment. El cúbit és eurolènic (arrodonit) i el fèmur, de pilastra forta, és estenomèric (aplatament lleuger). L'estatura estimada a partir del fèmur i l'húmer és d'1,40 m, i a partir del radi, és d'1,50 m (mètode de Manouvrier/Sauter).

Estudi paleopatològic

Els membres que s'han conservat, especialment l'húmer i els dos fèmurs, es presenten com a anormals (fig. 184). La seva talla excessivament petita, la torsió i les fortes traces d'insercions musculars existents ens indiquen que aquest individu patia alguna mena de patologia probablement de tipus acondroplàstic, o altrament dita de «nanisme acondroplàstic». El fèmur mostra importants traces d'insercions

musculars en la línia aspra i un desenvolupament exagerat del trocànter major. La robustesa dels seus membres és superior a la normal. Així, segons les dades d'Olivier,²⁶² l'índex mitjà de robustesa de l'húmer en la població francesa és de 20, mentre que per al nostre individu és de 25,2; igualment pel que fa al fèmur, que és de 20 per als francesos i de 23 per a l'individu núm. 686. El nostre diagnòstic és incert, ateses les poques dades de l'esquelet, però pensem que pot tractar-se d'un nan acondroplàstic.

Reinhumacions

Les restes de reinhumacions trobades en aquesta tomba s'han atribuït a tres individus com a mínim: dos d'adults i un subadult. Les dades són les següents:

686Xa: Subadult (restes immesurables)

- ossos metatarsians i falanges
- 1 fragment de cap d'húmer
- 1 fragment de sacre

686Xb: Adult d'aspecte gràcil

- 1 fragment de crani
- 1 radi dret (21 cm de llargada)
- 1 clavícula dreta

686Xc: Adult (restes immesurables)

- 1 fragment d'ulna
- 2 fragments de tíbies sense epífisis

Individu núm. 688

Núm. 688

Fossa núm. 689

Sexe: indeterminat

Edat: adult

Mitjan segle XVII

Introducció

L'individu núm. 688 és un adult de sexe indeterminat. La inhumació és de període modern, concretament de mitjan segle XVII, i la sepultura pertany a la zona de la capella. L'aspecte és gràcil. En aquesta sepultura s'han trobat les restes parcials d'un individu en posició anatòmica més les restes de quatre individus, com a mínim, en reinhumació. Tant el radi com el cúbit de l'individu núm. 688 mostren signes de pseudopatologia.

Dades antropomètriques

El crani: s'han conservat restes de frontal i d'occipital immesurables. La mandíbula ens mostra una dentició permanent amb la total erupció de les dents, incloses les M3 o queixals del seny (38 i 48). L'esquelet postcranial: es conserva molt parcialment. El cúbit és platolènic (aplatat).

²⁶² Olivier, 1960.

Condicions de vida. Estudi paleopatològic

Pel que fa a la dentició, gran nombre de les peces han caigut *post-mortem*, la qual cosa no ens permet veure l'estat de les dents, però observem que quatre dels sis molars (els núm. 36, 37, 46 i 47) han caigut en vida i han començat el procés de reabsorció alveolar. Aquestes pèrdues podrien estar relacionades amb càries o altres patologies dentals. D'altra banda, les altres restes (el cúbit i el radi) mostren signes de pseudopatologia o traces produïdes per rosegadors (fig. 185).

Reinhumacions

Les restes documentades que corresponen a atres inhumacions s'han atribuït, com a mínim, a tres individus i són les següents:

688A: Infant (restes immesurables)

- fragment d'os cranial
- fragment de vèrtebres
- fragments de tibia

688xb: Adult. Home (probablement)

- mandíbula molt robusta
- fragment d'ulna dreta

688xc: Subadult de menys de 19 anys

- fragment de cap de fèmur
- fragment de manubri

Individu núm. 3276

Núm. 3276

Fossa núm. 3275

Sexe: masculí

Edat: adult

Baixmedieval

Introducció

L'individu núm. 3276 és un adult d'entre 25 i 35 anys, aproximadament, de sexe masculí. La inhumació és de període baixmedieval i la sepultura pertany a la zona de la rectoria. L'estatura estimada a partir del fèmur és d'1,68 m (mètode de Manouvrier/Sauter) i el seu aspecte és poc robust. En aquesta sepultura s'han trobat les restes incompletes d'un home adult jove, el qual, malgrat l'edat, ja presenta lleugers signes de degeneració òssia, com els osteòfits vertebrals. Entre les restes s'ha identificat un fragment d'os de bòvid.

Dades antropomètriques

El crani: no s'ha conservat. L'esquelet postcranial: s'ha conservat parcialment, en concret les extremitats superiors, inferiors esquerres i, en menor nombre, les dretes. Igualment, part dels coxals, del sacre, vèrtebres i ossos metacarpians. Les espatlles són estretes en relació amb els braços. L'húmer és euribràquic (de diàfisi arrodonida). El

cúbit és eurolènic (arrodonit). El fèmur, de pilastra feble, és estenomèric (aplatament lleuger).

Estudi paleopatològic

S'observen lleugers osteòfits en la cara superior del sacre i en les últimes cervicals. Aquest fet contrasta amb les fines línies transversals dels cossos o línies de sinostosi que s'observen en les vèrtebres del mateix sacre. La soldadura completa de les vèrtebres del sacre oscil·la normalment entre els 20 i els 30 anys. El fet, però, que hi hagi signes artròsics ens fa pensar en la possibilitat d'una edat una mica més avançada. S'observen, igualment, osteòfits en el calcàni, en la part proximal a nivell de la inserció del tendó d'Aquil·les, cosa que podem interpretar com una entesopatia de marxa, és a dir, produïda per una activitat muscular continuada i usual com la marxa.

Individu núm. 3286

Núm. 3286

Fossa núm. 3285

Sexe: masculí (probablement)

Edat: adult madur

Segle X

Introducció

L'individu núm. 3286 és un adult, probablement de sexe masculí. La inhumació és de període medieval, concretament del segle X, i la sepultura pertany a la zona de la rectoria. L'estatura estimada a partir del fèmur és d'1,66 m. El seu aspecte és poc robust, amb absència de relleus musculars importants. Pel que fa a l'edat, segons la sinostosi de les sutures cranials i els càlculs del mètode de C. Masset,²⁶³ s'estimaria en 55+/-14,8. Aquest fet, però, està en contradicció amb altres factors, com ara la presència de totes les dents i l'estat general dels ossos, globalment molt bo. Pel que fa al sacre, igualment, s'observen S1 i S3 en procés de sinostosi. Aquestes raons ens fan pensar que es tractava d'un individu d'una edat d'uns quaranta a cinquanta anys.

Dades antropomètriques

El crani: s'ha conservat parcialment i inclou l'occipital, part del frontal, el parietal i els temporals. L'esplanocrani –o la cara– està deteriorat, però conserva la mandíbula i part dels arcs cigomàtics. Tot i així, s'han pogut prendre ben poques mesures. El gruix del mig de l'os és de 4,0 mm. El paladar és braquistafilí (ample), i l'arcada alveolar és braquiurànica (ampla). L'esquelet postcranial: s'ha conservat parcialment, però força complet. La clavícula és robusta; l'húmer és euribràquic (de diàfisi arrodonida); el cúbit és eurolènic (arrodonit), i el fèmur, de pilastra mitjana, és estenomèric (aplatament feble).

²⁶³ Masset, 1982.

Estudi paleopatològic

Respecte a la dentició, presenta una agenèsia o absència congènita del germen dental 18, 28 i 38, que corresponen a tres dels quatre M3 o queixals del seny. Aquest fenomen, igual que s'ha comentat per a l'individu núm. 140, es dona amb molta més freqüència en aquestes molars. Pel que fa a la sutura lambdoïdea de l'os occipital, s'observa la presència d'ossos supernumeraris i un os epactal. Actualment, tot i l'existència de nombroses hipòtesis, es desconeix l'origen d'aquest caràcter cranial.

La columna vertebral a nivell de la porció lumbar presenta sobre les cares superiors o inferiors empremtes de nòduls de Schmörl. Concretament sobre la dorsal D12 i sobre les lumbar L1, L2 especialment (fig. 186) i, de forma discreta, L4. Els nòduls de Schmörl són traces d'hèrnies discals que, en la major part dels casos, són provocades per treballs durs o per la càrrega de pesos pesants.

Dades de les restes òssies del castell i l'església de Castelldefels**Introducció**

Aquesta llista correspon a les dades obtingudes de l'estudi del treball de camp dels següents esquelets excavats. Les dades presentades són el núm. d'individu (Núm.) i el sexe (SX). Si es tracta de sexe masculí, hi afegirem (M), femení (F), i indeterminable (In), i si es tracta d'un nen, (N). El període al qual correspon en alguns casos no es consigna, però en d'altres s'adjunta amb un abans o un després, generalment del segle XVIII. Pel que fa a les característiques, s'inclouen els trets descriptius dels individus identificats. A causa del mal estat de conservació de les restes, s'ha obtingut molt poca informació al respecte.

Núm.	Sx	Període	Característiques
C29	N		Nen de 10 a 12 anys
C35	M		Adult, força robust, sense tomba
58	N	Segle XVII	
59	In	Segle XVII	Dos individus adults
59	N	Segle XVII	
60	In	Segle XVII	Esquelet molt deteriorat
63	In	Estrat dels segles XIV-XV	Restes de quinze individus, com a mínim
64	In	Segles XVI-XVII	Ossari. Més de dos individus
73	M F	Segle XVI	Dos adults. Rebliment de trinxera
73	N	Segle XVI	
76	In	Segle XVII	Fragments esmicolats
77	In	Possiblement dels segles X-XII	Dos individus adults
79	M	Segle XVII	Adult. Pocs fragments
85	In	Fons de tomba dels segles XV-XVI	Adult. Pocs fragments
87	M	Segles XV-XVI	Fèmur patològic ²⁶⁴
93	In	Segle XIV	Restes de tres individus, com a mínim
94	In	Estrat antic	Petits fragments
99	F		
132, 133	In		Dos paquets de costelles
138	N i A		Restes cranials i extremitats molt fragmentades
139, 146	In		Restes de fragments de diversos individus. Espondilartrosi
140	M	Després del segle XVIII	Adult amb entesopatia al calcani ²⁶⁵
140	F	Després del segle XVIII	Estudi individualitzat
142	M		Sacralització de L5. Exostosi al calcani ²⁶⁶
147	In	Segle XIX	Reparació de paviment. Fragments
150	In		Adult. Espondilartrosi i exostosi a l'epífisi distal del fèmur

continua

264. Estudi inclòs: *Vid. infra*, Ossos amb patologies procedents del castell i l'església de Castelldefels.

265. *Ibidem*.

266. *Ibidem*.

267. *Ibidem*.

continuació

Núm.	Sx	Període	Característiques
152	F?		Adult. Enterrat en caixa
152	M?		Adult. Artrosi al genoll i exostosi lateral en un calcani ²⁶⁷
153	In		Restes fragmentades i barrejades
156	M		Senil. Fractura de l'húmer en edat jove. Artrosi vertebral. Exostosi en el calcani
158	In	Segle XVII	Pocs fragments
160	In		Rebliment de trinxera. Restes d'un gran nombre d'individus
165	F?		Entesopatia del bíceps en el radi ²⁶⁸
166	In		Adults molt fragmentats. Vèrtebres amb artrosi
178	In		Restes de tibia, ròtula i ossos metacarpians
184	In		Restes de tres individus. Adult d'aspecte gràcil. Exostosi a l'epífisi proximal del cúbit
186	In		Adult. Restes d'extremitats inferiors, peus i dents
187	In		Adult
188	In		Adult
204	In		Petits signes artròsics als ossos metacarpians
206	M		Adult
206	F		Adult
209	In		Un os metatarsià
211	In		
222	F	Abans del segle XVIII	Rebliment de trinxera. Artrosi al genoll
223	M?		Adult. Esquelet molt incomplet
225	M?	Abans del segle XVIII	Adult. Restes molt deteriorades
239	N		Fetus intrauterí de set mesos i mig lunars. ²⁶⁹ Molt ben conservat
243	N	Abans del segle XVIII	Fetus intrauterí de sis mesos
244	In	Abans del segle XVIII	Petits fragments
265	F	En taüt	Adult. Esquelet complet, però molt malmès; no mesurable
257	F?	Abans del segle XVIII	Adult
257	F	Abans del segle XVIII	Adult. Petits fragments
258	M	En taüt	Adult. Esquelet complet, però molt malmès; no mesurable
259	F?	En taüt	Adult. Esquelet complet, però molt malmès; no mesurable
260	M?	En taüt	Adult. Esquelet complet, però molt malmès; no mesurable
261	In		Dos individus, com a mínim
262	M?		Adult
263	In		Pocs ossos. Artritis a les articulacions
268	In		Només se'n conserven els peus
286	In		Rebliment
297	In	Segle XVIII	Restes de més de sis individus molt esmicolades
298	N	Segle XVIII	Restes d'un perinatal i una escàpula de subadult
306	M	Època moderna	Gràcil
312	N		Infant d'un mes, com a molt
386	In	Possiblement segle XVI	Restes d'un adult
397	In	Segle XVIII	Restes d'un adult
398	In		Restes d'un adult
399	In	Possiblement segle XVII	Restes d'un adult
400	N		Fragments esmicolats infantils de més de tres anys

 268. *Ibidem.*

269. Dades calculades amb les taules de Fazekas, Kosa, 1978.

Ossos amb patologies procedents del castell i l'església de Castelldefels

Núm. 87: Fèmur dret

Diàfisi de fèmur dret, irregularment engruixida, que afecta la cara anterior en dos terços de l'os, amb una reacció periostítica important (fig. 187). La radiografia mostra una posició amb àrees de condensació i forma de bosses (fig. 188). La superfície és irregular i poròtica, fenomen degut, probablement, a un augment de la vascularització per un procés inflamatori, a la qual s'afegeixen àrees de micronecrosi. Per la magnitud de la lesió, podria ser d'origen infecció, però no podem parlar d'una osteomielitis perquè no s'hi observen una afecció de l'os compacte ni trajectes fistulosos, com és usual.

Núm. 165: Radi esquerra

Radi esquerra que a nivell de la tuberositat bicipital mostra una marcada reacció exostòtica. La lesió té un origen entesopàtic, és a dir, que és provocada per una forta sol·licitud mecànica muscular.

Núm. 154: Tibia dreta

Epífisi superior de tibia dreta amb un osteòfit o excrescència òssia ascendent en la tuberositat anterior. Probablement es tracta d'una entesopatia i es localitza on s'insereix el múscul *quadriceps femoral* (fig. 189).

Núm. 140: Calcani dret

Calcani dret amb moderada exostosi a la inserció del tendó d'Aquil·les i a la cara inferior del taló. Les lesions corresponen a evidents signes entesopàtics relacionats amb l'activitat de la marxa o caminar.

Núm. 152: Calcani dret

Calcani dret amb moderades exostosis a la inserció del tendó d'Aquil·les. Lesió de caràcter entesopàtic.

S/Núm.: Vèrtebra dorsal

Vèrtebra dorsal mitjana amb exostosi a les insercions dels lligaments grocs, amb grans osteòfits, un d'inferior dret i un altre d'anterosuperior dret, que surten de les vores del cos. S'observa igualment una grossa cavitat de Schmörl a la cara discal inferior (fig. 190).

Núm. 142: Calcani

Fragment de calcani en què s'observa una exostosi a la part anteroinferior del taló, d'origen probablement entesopàtic (fig. 191).

Conclusions

Un gran nombre d'aquestes lesions estan relacionades amb entesopaties o sol·licituds mecàniques dels músculs que s'efectuen d'una manera intensa i continuada. Aquests estigmes són els que es relacionen amb les activitats laborals o amb un esforç físic precís i continuat. Respecte a les altres, corresponen a lesions patològiques localitzades, com és el cas de la periostitis tibial i les importants exostosis vertebrals.

Agraïments

Volem agrair al Dr. Campillo els diagnòstics paleopatològics, com també els seus consells; als fotògrafs O. Clavell i J. Martínez, del Laboratori de Fotografia (Museu Arqueològic), la realització del material fotogràfic; a S. Vila i R. Carvajal per la realització de les radiografies; i, per fi, a Tona Majó la col·laboració en la presa de dades per a la confecció de la llista.

6. Restes de fauna procedents d'un sacrifici de fundació

Lluís Rius i Font

Descripció

Durant les campanyes d'excavació dutes a terme a l'interior de l'església es va documentar una resta de fauna més aviat peculiar, l'estudi exhaustiu de la qual es va considerar necessari per a esbrinar-ne el significat. En concret, es tracta d'un crani d'un bòvid que es va trobar inclòs en el mur situat a l'absidiola nord de l'església de Santa Maria de Castelldefels.

El crani estava partit en dues parts: anterior i posterior. Pel que fa a la part anterior, estava formada per tota la unitat de l'os maxil·lar. La part lateral esquerra era la més conservada i és on teníem la connexió entre l'os maxilar, tot el zigoma i l'os lacrimal; també teníem una petita part del frontal adherida per la sutura a l'os lacrimal. Tot aquest conjunt ossi ens configurava la part anterior de l'òrbita esquerra. La zona més anterior del crani, en canvi, estava partida a nivell del costat interalveolar del palatí del maxil·lar. De fet, es conserva la part més anterior del maxil·lar, tot deixant al descobert la sutura amb el premaxil·lar. La cara lateral dreta era més malmesa i només es van recuperar el maxil·lar, l'os lacrimal i la part anterior del zigoma. Aquests dos últims els trobàvem aïllats. La cara ventral del maxil·lar disposava de tota la dentició superior, menys les primeres premolars.

La part posterior del crani era formada per la unitat del frontal, partida en la seva part més anterior seguint una línia transversal que passava pel nivell mitjà de les dues òrbites. La part més posterior de l'os frontal també estava trencada transversalment just abans de l'eminència frontal. La seva expansió esquerra conservava part de la porció més anterior del procés corni. En norma lateral, era la mateixa estructura frontal que deixa al descobert les línies suturals amb el temporal i el parietal, de manera que ens manca tota la cavitat cerebral més posterior, formada per l'os parietal, el temporal i el nual.

Edat

En no disposar de la mandíbula, no podem fer una datació absoluta de l'edat del crani a partir de l'estat d'emergència de la dentició de llet o bé de la definitiva. Ara bé, el fet que la seva dentició superior sigui la definitiva ja ens indica que es tractava d'un individu preadult o bé adult. Les premolars i les molars presentaven un desgast moderat, i en

la superfície oclusiva de les molars es reconeixia força bé el seu dibuix. Pel que fa al seu perfil, la superfície oclusiva formava crestes i valls en comptes de la típica superfície plana dels individus adults. Per tant, podem considerar que es tractava d'un individu més proper als preadults que no pas als adults. Com que el tercer molar superior presenta una faceta de desgast oclusiva, ens està indicant que en la seva mandíbula ja havia emergit l'M3 inferior i que era funcional. L'emergència total de l'M3 inferior es produeix en els 24 o 30 mesos; aquesta seria, doncs, la seva edat mínima.

Sexe

El sexe de l'individu no es va poder establir, ja que aquelles parts òssies que presenten dimorfisme sexual no eren presents en el crani.

Acció antròpica

Com que es tracta d'una espècie domèstica, sabem, implícitament, que hi ha una acció antròpica; ara bé, no podem precisar el tipus d'activitat (culinària, de càrrega, industrial o ritual) ni tampoc si es tracta d'un procés de mort natural. Sovint, les restes òssies presenten senyals de l'acció humana, com ara superfícies de tall, petits senyals produïts per instruments amb fil tallant, malformacions produïdes per un fregament, etc. El procés d'esquarterament de la peça és molt fàcil de detectar. La presència de senyals deixats en zones ben determinades dins la morfologia general, com ara zones d'inserció de feixos musculars, zones tendinoses o articulacions, poden ser, per exemple, manifestacions d'una certa activitat culinària. Malauradament, no disposem de la porció òssia occipital del crani del bòvid, zona resolutive per a poder esbrinar la possible acció d'esquarterament de la peça.

Des d'un punt de vista tafonòmic, podem esbrinar el tipus d'activitat humana segons el percentatge d'elements anatòmics representats, com ara en els casos següents:

- Quan hi ha una troballa que respon a un procés d'esquarterament de la peça, previ a un procés culinari, cal esperar un major nombre de restes òssies del postcranial del mateix individu, en què trobaríem sobrerepresentades aquelles parts que són desestimades per al procés culinari, com per exemple el crani, l'espina, la cintura pèlvica i les extremitats distals (com és el cas del bòvid de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat).

- La presència d'elements anatòmics concrets i sobrerepresentats amb una diversitat petita pot interpretar-se com residus de tipus industrial, com per exemple cornamentes, cranis, etc.

- En el cas que la mort s'hagués produït de forma natural, caldria esperar trobar un elevat nombre de peces òssies de tot el postcranial i, possiblement, en connexió anatòmica.

- El fet de trobar un únic crani fora del context típic d'un abocador (és l'única resta òssia que hi ha en l'excavació), podríem interpretar-lo com relacionat amb una activitat ritual religiosa. Seria interessant cercar el possible abocador del poblament humà. Un bon estudi de les seves restes podria corroborar o rebatre aquesta idea incipient.

Conclusió

El fet de que el crani presenti tota la dentició definitiva i amb desgast oclusiu en l'M3 superior indica que es tracta d'un bòvid de poca grandària, preadult o adult. Si el comparem amb el bou de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat, *Bos brachycephalus wilckens*, bou amb morfologia del crani braquicèfal, cornamenta forta, sovint aplanada i torçada, el bòvid de Santa Maria de Castelldefels és més aviat dolícocèfal i de mida petita, tot i ser un preadult. La constricció pronunciada en el frontal i la resta de caràcters diferents ens fan pensar en una raça diferent més propera a la raça de les turberes, *Bos brachyceros rutimeyer*. Pel que fa a la seva interpretació, el fet de localitzar-se aïllat i en un context fora del comú per a restes d'aquest tipus apunta cap a la possibilitat tafonòmica d'incloure aquesta troballa dins d'un marc ritual religiós.

7. Les monedes

Maria Clua i Mercadal²⁷⁰

Durant els treballs arqueològics realitzats en el recinte del castell de Castelldefels entre els anys 1989 i 2001, va aparèixer un important lot numismàtic de dues-centes trentanou monedes. Totes aquestes peces formaven part dels diferents estrats arqueològics juntament amb d'altres materials, dels quals en destacava de forma principal la ceràmica. L'estudi en conjunt d'aquestes restes materials i la seva relació permeten acotar la cronologia de cada nivell arqueològic. La complexitat arquitectònica del castell de Castelldefels va fer centrar la recerca arqueològica en diferents àmbits: l'església, la coberta de la sagristia, la capella de la Salut, la sagristia, el castell, la rectoria i la zona exterior. La referència als estrats on van ser localitzades peces numismàtiques es pot trobar en el capítol VIII: *Cronologia dels estrats*.

Moneda i context

La recerca arqueològica al recinte del castell de Castelldefels va proporcionar un material numismàtic que abraçava totes les èpoques. S'hi van identificar peces de la cultura ibèrica, de la romanització a la Península i de les èpoques baixmedieval, moderna i contemporània. Les monedes formaven part del material arqueològic dels diferents estrats identificats en el jaciment. Aquests estrats es podien agrupar segons els diferents horitzons cronològics descrits per a aquest conjunt arquitectònic. D'aquesta manera, s'han identificat les fases següents:

- Segle II d. C: u.e. 360.
- Primera meitat del segle III d. C: u.e. 354 i 753.
- 1100 a 1106: u.e. 213.
- Segle XIV: u.e. 328 i 706.
- Finals del segle XVI: u.e. 184, 186 i 190.
- Primera meitat del segle XVII: u.e. 292, 442, 675 i 3059.
- Terminus post quem* de 1641/1644-1650: u.e. 58, 62, 237 i 241.

270. Gabinet Numismàtic de Catalunya, Museu Nacional d'Art de Catalunya.

- H. 1652-1705: u.e. 143, 144, 286, 399, 662, 686, 2548 i 2557.
 I. 1705-1714: u.e. 60, 166, 226, 257, 268, 394 i 780.
 J. 1714-1724: u.e. 131, 132, 138, 140, 142 (1710-1724), 156, 160, 222, 227, 229, 235, 253, 459, 637, 654, 1002, 2505, 21041, 3115, 3182, 3196 i 3223.
 K. 1734: u.e. 2589 i 2859.
 L. 1746-1800: u.e. 154, 178, 223, 232, 261 i 3137.
 M. Segle XIX: u.e. 2527, 2833, 2910, 3002, 3013, 3015, 3031, 3045, 3108, 3112, 3300, 3301, 3176 i 21040.
 N. Segle XX: u.e. 165, 346, 630, 2411 i 3100.

Durant l'excavació van aparèixer dos horitzons cronològics d'època antiga en els quals s'hi va trobar moneda; es tracta de l'**A** i el **B**, que tenen una cronologia del segle II d. C i de la primera meitat del segle III d. C. En el primer s'hi va identificar un as d'època ibèrica il·legible a causa del seu desgast²⁷¹; en el segon, un bronze a nom d'August de la seca de *Nemausus* i un as il·legible d'època ibèrica.²⁷² Aquestes peces es relacionaven amb les restes d'una vil·la situada al lloc on ara hi ha el conjunt del castell. Els materials ceràmics són els que dataven els estrats, cosa que aproximava una llarga circulació pel bronze de *Nemausus* i els dos asos ibèrics; aquest darrers sens dubte procedeixen de l'establiment ibèric que va precedir la vil·la romana al cim del turó del Castell.

C. El primer horitzó d'època medieval identificat en què va aparèixer moneda era el datat entre el 1100 al 1106, dates que corresponen a la consagració de l'església romànica. Formava part d'aquest moment l'estrat 213, que era el rebliment d'una sitja prop de l'absis de l'església. La moneda que s'hi va trobar estava totalment fora de context, ja que es tractava d'un as ibèric de la seca d'*Untikesken*.²⁷³ És molt probable que aquesta moneda de diàmetre gran i pes elevat estigués continguda en les terres que es van fer servir per a reblir la sitja, procedents dels estrats del poblament ibèric que hi va haver al cim del turó.

D. El següent horitzó és el del segle XIV. Les peces van aparèixer en els estrats 328 i 706. El primer era el rebliment de la sitja del transsepte i el segon el reblià l'ossera situada a la capella de la Salut. Les monedes que s'hi van trobar eren: dos diners i un òbol de doblenc i un diner de tern de Barcelona a nom de Jaume I, un diner de Barcelona de Jaume II, un òbol de Barcelona de Pere III i un òbol del senyoriu de Montpeller.²⁷⁴ La troballa d'aquestes peces mostra com els diners i els òbols de doblenc de Jaume I encara circulen fins al primer quart del segle XIV, juntament amb les emissions de tern a nom de Jaume II i la moneda melgonesa. Aquesta troballa permet donar una data límit pel que fa a aquestes emissions de baixa llei encunyades durant la primera part del regnat de Jaume I.²⁷⁵ Pel que fa a l'estrat 706, les monedes que s'hi van trobar indiquen com els diners de tern de Jaume I tenen curs al costat de les noves emissions fabricades per Pere III. De fet, d'aquest monarca se n'ha identificat un òbol, peça que no es troba en abundància en els jaciments arqueològics; és més freqüent la troballa dels diners que dels seus divisors.

E. El primer horitzó d'època moderna és el datat de finals del segle XVI. S'hi va trobar material numismàtic en tres estrats: 184, 186 i 190, que eren els rebliments de sengles tombes situades a l'absidiola meridional. Les monedes que s'hi van identificar eren un diner de Barcelona, un diner d'Aragó de Joana i Carles i un diner de Girona de Carles I.²⁷⁶ La troballa d'aquestes monedes de la mateixa època en tombes coetànies permet comprovar com el numerari a nom de Joana i Carles fabricat a Barcelona i a Aragó circula plegat. Al mateix temps que la moneda local de Girona a nom de Carles I, que en un principi només havia de circular per la vegueria de Girona, sobrepassa l'àrea d'influència i arriba al territori de Barcelona, on comparteix el circuit amb la moneda oficial de la seca de la ciutat comtal. Aquests diners haurien tingut curs, segons es comprova en l'excavació arqueològica, fins a les darreries del segle XVI, moment en què es daten les tombes.

F. Dins l'horitzó de la primera meitat de segle XVII s'hi va trobar moneda en els estrats 292, 675 i 3059, que eren una capa de regularització del terreny, un rebliment i el paviment de la sala R3, respectivament. S'hi va identificar un diner de Barcelona de Jaume I, un ardit de Barcelona de Felip III i un ardit de Barcelona de Felip IV.²⁷⁷ La troballa de la moneda medieval estava fora de context, però els ardis de Felip III i Felip IV, datats el 1616 i el 1627, ajuden a acotar la cronologia de l'horitzó. Aquestes peces estaven poc desgastades, cosa que indicava una circulació curta; a més, en els estrats on van ser trobades no s'hi va identificar cap peça de cronologia posterior, cosa que permetia acotar la circulació molt possiblement abans de l'esclat de la Guerra dels Segadors (1640).

Dins aquest horitzó s'ha d'incloure l'estrat 442, que era el rebliment de la volta de la sagristia, que datava del segon decenni del segle XVII. En aquest nivell es van identificar un diner de Barcelona i dos de Vic de Felip III.²⁷⁸ Les dates d'emissió d'aquests exemplars, 1616 i 1611, eren molt properes entre si, i el seu desgast era mínim, cosa que fa pensar en una pèrdua dins del segon decenni del segle XVII. El que més sobta de la composició numismàtica de l'estrat és la circulació conjunta de la moneda de la seca oficial de Barcelona i les emissions locals de Vic, que en principi només podien circular per aquesta ciutat i la seva àrea d'influència.

G. Aquest horitzó tenia una datació entre 1641/1644 i 1650. Estava representat per les unitats 58, 237 i 241, que eren el rebliment de dues tombes i el rebliment d'un forat de pal, respectivament. Les monedes que s'hi van trobar eren un diner d'Aragó de Pere III, un ardit i un diner de Barcelona, i dos diners de Vic de Lluís XIV.²⁷⁹ Tret de la peça medieval, que estava fora de context, la resta de peces es concentraven en el període de la guerra dels Segadors (1640-1652), i hi eren presents només algunes de les emissions en coure que es van fer a nom de Lluís XIV. En concret, hi havia un ardit i un diner de Barcelona, i dos diners de Vic. L'homogeneïtat de la troballa, ja que en els tres estrats diferents hi havia materials numismàtics d'un mateix període històric, i la manca d'altres restes de cronologia posterior van permetre situar la cronologia de l'horitzó cap als darrers anys de la guerra dels Segadors.

271. Vegeu núm. inv. 157.

272. Vegeu núm. inv. 156 i 172.

273. Vegeu núm. inv. 86.

274. Vegeu núm. inv. 149-153, 170-171.

275. Clua i Mercadal, 1997.

276. Vegeu núm. inv. 83-86.

277. Vegeu 148, 168 i 218.

278. Vegeu núm. inv. 160-162.

279. Vegeu núm. inv. 58 i 129-132.

H. El següent horitzó és datat entre el 1652 i el 1705, és a dir després de la guerra dels Segadors i abans que comencés la de Successió. D'aquest període s'ha identificat un nombre gran d'estrats que contenien material numismàtic: 143, 144, 286, 399, 662, 686, 2548 i 2557. Tots formaven part de les obres de reforma realitzades abans que esclatés la guerra de Successió (1705-1714). S'hi van descobrir un diner de Barcelona de Ferran II, tres ardots de Barcelona de Felip III, cinc ardots de Barcelona i dos *cuartillos resellados* de Felip IV, un ardit i un diner de Barcelona, a més d'un altre de Vic de Lluís XIV.²⁸⁰ Totes les monedes, tret de la medieval, que va ser trobada en un nivell de regularització, van ser fabricades en el segle XVII. S'hi troben ardots a nom de Felip III i també hi ha algunes peces a nom de Felip IV, tant d'abans com de després de la guerra dels Segadors. A més, s'hi han identificat tres monedes a nom de Lluís XIV, cosa que indica que el numerari batut durant l'alçament de Catalunya va continuar en circulació un cop acabat el conflicte armat.

D'altra banda, es compta amb la presència dels *cuartillos resellados*, cosa que permet plantejar la hipòtesi d'una penetració del numerari castellà al Principat després de 1652. Aquestes peces es troben, en certa abundància, en nivells de després de la guerra dels Segadors, tot i que també se'n constata l'existència en els estrats datats del regnat de Carles II o fins i tot en els de mitjan segle XVIII.²⁸¹

I. Dins de l'horitzó datat entre el 1705 i el 1714 s'ha trobat moneda en els estrats 60, 166, 226, 257, 268, 394 i 780, la majoria rebliments de tombes obertes a l'església. S'hi van identificar un ardit de Barcelona de Felip III, quatre ardots i un diner de Barcelona, quatre *cuartillos resellados* de Felip IV, un diner de Barcelona i un altre de Vic de Lluís XIV, així com un croat i sis ardots de Barcelona de l'arxiduc Carles.²⁸² Aquest horitzó mostra com durant la guerra de Successió el numerari menut de coure de Felip IV i Lluís XIV encara circulava. A aquestes peces s'hi van afegir les monedes encunyades per part dels partidaris de l'arxiduc Carles a la seca de Barcelona: croats de plata i ardots i diners de coure. El numerari de l'arxiduc Carles va ser fabricat entre els anys 1705 i 1711.²⁸³

Les monedes de coure a nom de l'Arxiduc identificades en aquest horitzó presentaven, en general, un estat de conservació bo. Si a aquest fet s'hi afegeix que els estrats on havien estat trobades eren rebliments de tombes, i que la seva localització dins la seqüència arqueològica marcava una datació molt exacta, es pot determinar que aquestes monedes van ser perdudes mentre encara durava la guerra de Successió. Un altre fet a destacar d'aquest horitzó és l'aparició del croat de plata de l'any 1706 a nom de l'arxiduc Carles, ja que és poc freqüent en aquest tipus de troballes arqueològiques la identificació d'exemplars de vàlua i tan ben conservats.

J. De l'horitzó datat entre el 1714 i el 1724, un cop acabada la guerra de Successió, en formen part una quantitat gran d'estrats amb monedes: 131, 132, 138, 140, 142, 156, 160, 222, 227, 229, 235, 253, 459, 637, 654, 1002, 2505, 21041, 3115, 3182, 3196 i 3223. Molts d'aquests nivells

eren en el rebliment de tombes situades al sector de l'església, d'altres en preparacions de paviment i en els rebliment de trinxeres de fundació de diversos elements. El material numismàtic identificat en aquesta fase també era nombrós. S'han identificat monedes des de Joana i Carles fins a Felip V. En concret, un as d'*Ikalkusken*; dos diners de Barcelona, i un altre d'Aragó de Joana i Carles; dos ardots de Felip III; disset ardots i quatre diners de Barcelona, i onze *cuartillos resellados* de Felip IV; un sisè de Barcelona de Lluís XIII; un ardit de Barcelona, i quatre diners de Vic de Lluís XIV; un diner d'Aragó, trenta-cinc ardots i dos diners de Barcelona de l'arxiduc Carles; un diner d'Aragó, quatre maravedisos i dos maravedisos de Barcelona, quatre maravedisos i dos maravedisos de València de Felip V.²⁸⁴ En aquest horitzó es pot observar com les monedes més abundants són les emeses amb motiu de la guerra de Successió, cosa que demostra de forma rotunda que aquest numerari no va ser retirat del circuit de forma massiva. També en aquest cas encara es troben alguns exemplars propis del segle XVII, però són els menys representats. En aquesta fase es documenta una primera entrada de la moneda de Felip V, que segueix ja el sistema general espanyol. De fet, aquestes peces noves seran poc abundants, cosa que pot respondre al fet que la gent reservi la moneda nova, recentment encunyada i «perdi» o faci circular més les emissions anteriors, ja desgastades.

K. En la documentació escrita es troben recollides les obres realitzades l'any 1734 a l'ala de ponent. D'aquest moment es van documentar monedes en els estrats 2589 i 2859, on s'hi va identificar un diner de la Companyia Catalana a Neopàtria i dos maravedisos de Barcelona, de Felip V.²⁸⁵ La moneda medieval va ser trobada formant part del rebliment de la trinxera de fundació del mur 2802, cosa que pot significar que la peça formava part d'algun dels estrats tallats per la trinxera. D'altra banda, els dos maravedisos a nom de Felip V són la moneda més nova que estaria en circulació en el moment de les obres de 1734.

L. Dins de l'horitzó datat entre el 1746 i el 1800, es van trobar monedes als estrats 154, 178, 223, 232, 261 i 3137, que eren rebliments del sector de l'església. S'hi van localitzar un òbol del senyoriu de Montpeller, dos diners d'Aragó de Joana i Carles, dos ardots de Barcelona i dos *cuartillos resellados* de Felip IV; un ardit de Barcelona de Lluís XIV, vuit ardots i dos diners de Barcelona, i un diner d'Aragó de l'arxiduc Carles; dos maravedisos de Segòvia de Felip V, un ardit de Barcelona, un ral de Madrid i un maravedís de Segòvia de Ferran VI, a més d'una peça de deu cèntims de Francisco Franco, evidentment fruit d'una intrusió.²⁸⁶

L'òbol melgorès va ser trobat en el rebliment d'un sepulcre col·lectiu, cosa que pot significar que la peça hauria estat continguda en algun dels estrats medievals tallats per la seva construcció. La resta de peces d'aquest estrat: un *cuartillo resellado* i un ardit de Felip IV, eren les monedes que marcaven la datació *post quem* de l'estrat. En la unitat 154 també s'hi va identificar un altre exemplar de *cuartillo resellado*, cosa que mostra com aquestes monedes d'origen castellà van estar circulant per terres catalanes fins a les darreries del segle XVIII. També cal destacar que en

280. Vegeu núm. inv. 2-3, 19-25, 146-147, 159, 167, 169, 182-183, 185.

281. Vegeu Llibre II, 3.4.2.

282. Vegeu núm. inv. 71-79, 104, 135-138, 144-145, 173.

283. Botet i Sisó, 1911: 204-205; Fontecha, 1968: 261.

284. Vegeu núm. inv. 5-18, 35-66, 87-96, 106, 112-120, 123-128, 133-134, 163, 165-166, 178-179, 181, 194-197, 224, 228, 230.

285. Vegeu núm. inv. 186, 190, 192-193.

286. Vegeu núm. inv. 26-34, 81, 93, 97-103, 121-122, 139-143.

aquesta època encara hi ha un volum important de moneda de la guerra de Successió, tant ardits com diners, cosa que confirma una circulació conjunta d'aquests exemplars amb les peces noves a nom de Ferran VI. D'aquesta autoritat s'ha identificat un ral encunyat a Madrid, un maravedís de Segòvia i els ardits fabricats per circular a Catalunya. De fet, els rals de plata no són peces freqüents en les troballes monetàries estratificades, però en aquest cas ajuden a determinar una datació per a aquesta fase. La moneda que es trobaria fora de tot context i que s'ha de considerar una intrusió són els deu cèntims del general Franco.

M. El primer horitzó d'època contemporània era el datat del segle XIX. Els estrats d'aquesta fase amb moneda eren molt nombrosos: 2527, 2833, 2910, 3002, 3013, 3015, 3031, 3045, 3108, 3112, 3300, 3301, 3176 i 21040. La majoria procedien del sector de la rectoria, tot i que també n'hi havia als nivells del pas de ronda i de la cisterna. Les monedes identificades eren: un diner de Barcelona, de Jaume II; una *blanca* de Joan II de Castella; un diner de Vic de Felip III; quatre ardits de Barcelona, de Felip IV; dos sisens i un diner de Barcelona, i un diner de Vic de Lluís XIV; quatre ardits de Barcelona, de l'arxiduc Carles; dos maravedisos de Segòvia i un ardit de Ferran VI; dos maravedisos de Segòvia de Carles IV; dues peces de quatre quartos i dues peces d'un quarto de Barcelona, de la Dominació Francesa; sis quartos de Barcelona, i quatre maravedisos i dos maravedisos de Segòvia de Ferran VII; dos cèntims de Barcelona, del Govern Provisional; deu i cinc cèntims de Barcelona, d'Alfons XII; un falús del Marroc de Mohammed IV; i deu cèntims de Madrid del general Franco.²⁸⁷

De fet, les monedes medievals i dels primers Àustries formaven part d'estrats de rebliment, cosa que proporciona poca informació sobre el seu curs. D'altra banda, en aquests nivells es pot comprovar la circulació de les denominacions de l'època contemporània. Així, en l'estrat 2910 s'hi van trobar monedes encunyades durant la guerra del Francès, peces que, tal i com es pot observar en la resta dels estrats de la fase, van circular juntament amb exemplars de Ferran VII, del Govern Provisional i fins i tot d'Alfons XII. En aquest horitzó s'observa una disminució del numerari d'etapes anteriors, com per exemple els ardits de l'arxiduc Carles i els *cuartillos resellados*, monedes que haurien estat suplertes per les produccions noves de la guerra de la Independència. De fet, hi ha el testimoni de que a la ciutat de Barcelona es van fondre produccions del segle XVII i XVIII per poder batre les monedes de coure tipus xavo durant la invasió napoleònica. Les monedes que marquen la datació de l'horitzó són les del Govern Provisional, d'Alfons XII i el *xavo moruno* –el falús– del Marroc. La moneda de Francisco Franco queda fora de context arqueològic i ha de ser considerada com una intrusió.

N. El darrer horitzó amb material numismàtic del conjunt arquitectònic de Castelldefels era el datat entre el 1936 i el 1939, durant la Guerra Civil espanyola, moment en què el castell va patir desperfectes (1936) i va ser ocupat per les Brigades Internacionals (1938-1939). Formaven part d'aquesta fase les unitats 165, 346, 630, 2411 i 3100, on s'hi van trobar un ardit de Barcelona de Felip IV; un sisè de Barcelona de Lluís XIII; un diner de Vic de Lluís XIV; tres ardits de Barcelona de l'arxiduc Carles; un maravedís de

Segòvia de Felip V; vuit maravedisos de Júbia d'Isabel II, i una pesseta de Barcelona de la República Espanyola.²⁸⁸

Els estrats que formaven part d'aquest horitzó eren rebliments amb una barreja gran de materials arqueològics. Les monedes identificades, tret dels maravedisos d'Isabel II i de la pesseta de la República Espanyola, estaven ja fora de circulació i la seva presència en els nivells s'explicaria pel fet d'estar contingudes en terres reaprofitades. D'aquesta manera, la moneda que dataria l'horitzó és la pesseta de l'any 1937, que després de la Guerra Civil espanyola va deixar de circular i per tant de tenir valor.

Conclusió

El volum de material numismàtic identificat en el conjunt arquitectònic de Castelldefels i l'ampli ventall cronològic que proporciona el jaciment permeten arribar a conclusions prou importants pel que fa la circulació del numerari, de forma especial per al d'època moderna. Les monedes antigues han estat trobades en estrats d'època altmedieval, cosa que ajuda poc a determinar-ne la circulació. Les monedes medievals, tot i no ser gaire nombroses, han estat trobades en estrats clau per a poder determinar-ne el curs. Així, s'han identificat les emissions de Jaume I, juntament amb exemplars de Jaume II i Pere III, en estrats datats del primer quart del segle XIV, cosa que demostra la continuada circulació de la moneda de billó de Jaume I. D'altra banda, s'han descobert peces a nom de Ferran II, però sense context, cosa que impossibilita esbrinar fins a quin moment exacte van tenir curs aquestes emissions. Cal destacar d'aquesta autoritat la troballa en recents campanyes d'un senyal de Tarragona, ja que són peces que no es troben amb gaire freqüència en territoris tan propers a la ciutat de Barcelona.

Pel que fa a les primeres monedes d'època moderna, s'ha de dir que els diners de Joana i Carles es donen en certa abundància, i se'n comprova una continuada circulació fins al regnat de Felip III. Aquest fet permet argumentar que la moneda de Joana i Carles supleix la manca de numerari provocada per l'absència d'emissions de la seca de Barcelona, a nom de Felip II. Si bé en d'altres comarques²⁸⁹ la segona meitat del segle XVI es caracteritza per l'aparició del numerari local, al Baix Llobregat hi ha una absència total d'aquestes denominacions: només s'hi ha identificat un diner de Girona a nom de Carles I, i no hi ha cap exemplar de Felip II.

Al Baix Llobregat també es comptabilitza un percentatge elevat de moneda de Felip III. Ja s'ha comentat que en aquest temps es va fer una renovació de la moneda menuda, cosa que va provocar que el circuit monetari es veiés envaït pels nous ardits. Pel que fa al regnat següent, el castell de Castelldefels permet constatar una abundància de les emissions pròpies de la segona meitat del segle XVII: el numerari de la guerra dels Segadors, els ardits nous de Felip IV i els *cuartillos resellados* castellans, els quals pensem que fan la seva entrada en el circuit català com a conseqüència de la guerra dels Segadors, i tindran una llarga vida en terres del Principat –o en aquest cas del Baix Llobregat–, ja que se n'han identificat exemplars a finals del segle XVIII.

287. Vegeu núm. inv. 182, 187-189, 191-193, 198-217, 220-223, 227, 231-233.

288. Vegeu núm. inv. 67-70, 154-155, 164, 180, 219.

289. Vegeu Osona i Berguedà.

La moneda que està més ben representada en les terres del Baix Llobregat és la del període de la guerra de Successió. Les denominacions de coure, en especial els ardots, s'han identificat en estrats datats del primer quart del segle XVIII i fins i tot en nivells de finals del mateix segle, cosa que permet argumentar una circulació continuada d'aquest numerari a causa de la manca de moneda menuda en terres del Principat. Després de les emissions de l'arxiduc Carles s'han identificat peces comptades de Felip V i Ferran VI, mentre que la moneda de Carles III és gairebé inexistent en el jaciment. Aquestes darreres emissions són un testimoni de com la moneda del sistema general espanyol va fent la seva entrada en els circuits comercials catalans, fins aleshores amb exclusivitat de numerari català.

La moneda contemporània és poc abundant, però permet constatar com les peces d'Isabel II van circular fins als primers anys del segle XX, de la mateixa manera que les monedes del Govern Provisional. També cal esmentar la troballa d'una pesseta de la República Espanyola (1937) en una fase de plena Guerra Civil espanyola.

Inventari²⁹⁰

- 1 u.e. 58; Pere III, 1350, Aragó, diner; a/ [ara-gon]; r/ PE[trus dei gra r]EX; BI, 0,58 g, 17 mm, 5 h; Crusafont, 1982: 262.
- 2 u.e. 60; Felip III, 1614, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BARCINO CIVITAS 1614; AE, 1'33 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 620.
- 3 u.e. 62; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [ba]RCINO.CIVI 16[-]; AE, 1,44 g, 14 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 4 u.e. 79; Il·legible, Aragó, diner; a/ il·legible; r/ creu de doble travesser; AE, 0,55 g, 16 h.
- 5 u.e. 131; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ B-[c]; r/ 2.[di.A]NNO [17-]; AE, 1,30 g, 18 mm, 7 h; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 6 u.e. 131; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ B-[c]; r/ 2.DI.ANNO[17-]; AE, 1,18 g, 17 mm, 10 h; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 7 u.e. 131; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI[.anno 17-]; AE, 1,15 g, 17 mm, 5 h; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 8 u.e. 132; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-[r]; r/ BAR[cino.c]IVI.1654*; AE, 1,51 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.
- 9 u.e. 138; Joana i Carles (1516-1555), Barcelona, diner; a/ IOA.KAROL.S; r/ BA-CA-NO-NA-; AE, 0,63 g, 16 mm, 1 h; Botet, 1908-1911: 532.
- 10 u.e. 138; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BARCINO CIVI.1654*; AE, 1,04 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.
- 11 u.e. 138; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ III; r/ 1633; AE, 4,10 g, 23 mm; Gil, 1959: 248.
- 12 u.e. 138; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ Vs III; r/ 16-; AE, 2,86 g, 25 mm; Gil, 1959: 248.
- 13 u.e. 138; Lluís XIV, 1646, Vic, diner; a/ [+lvdo.d.g.r:]FRAN-CI; r/ +CIVITAS.VICEN.1646; AE, 1,39 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 941.
- 14 u.e. 138; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-]C; r/ [2.]DI[.anno.17-]; AE, 1,12 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 15 u.e. 138; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 0,99 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 16 u.e. 138; Il·legible; AE, 0,46 g.
- 17 u.e. 140; *Ikalkusken*, segle I aC, as; a/ cap a la dreta amb un dofí al darrere; r/ genet amb llança a l'esquerra; AE, 11,22 g, 26 mm, 12 h; Vives, 1924: LXVI, 6.
- 18 u.e. 142; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ II; r/ 75; AE, 5,22 g, 29 mm; Gil, 1959: 248.
- 19 u.e. 143; Felip III, 1617, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BARCINO CIVITAS 1617; AE, 1,29 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 623.
- 20 u.e. 143; Felip III-Felip IV (1598-1665), Barcelona, ardit; a/ [a-r]; r/ [bar]CIN[o.civi.16-]; AE, 1,23 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 619-623, 678-683, 970-972.
- 21 u.e. 143; Il·legible; AE, 2,44 g, 22 mm.
- 22 u.e. 144; Ferran II (1479-1516), Barcelona, diner; a/ [fer]DINAND[.rx]; r/ BA-[q]I-NO-NA-; AE, 0,77 g, 16 mm, 7 h; Botet, 1908-1911: 447; Crusafont, 1982: 539-1.
- 23 u.e. 144; Felip III (1598-1621), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BARCINO.CI[vitas.16-]; AE, 1,52 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 619-623.
- 24 u.e. 144; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ X; r/ II; AE, 5,54 g, 31 mm; Gil, 1959: 248.
- 25 u.e. 144; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ III; r/ il·legible; AE, 3,03 g, 25 mm; Gil, 1959: 248.
- 26 u.e. 154; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ I6; r/ IIII VI; AE, 2,49 g, 24 mm; Gil, 1959: 248.
- 27 u.e. 154; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.[di.anno]1708; AE, 1,44 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 990.
- 28 u.e. 154; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ [b]-C; r/ 2.DI.ANNO.1708; AE, 1,14 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 990.
- 29 u.e. 154; Arxiduc Carles, 1710, Barcelona, ardit; a/ B-[c]; r/ 2.DI[.anno]1710; AE, 1,42 g, 18 mm, 3 h; Botet, 1908-1911: 992.
- 30 u.e. 154; Arxiduc Carles, 1710, Barcelona, ardit; a/ B-[c]; r/ [2.di.anno]1710; AE, 1,34 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 992.
- 31 u.e. 154; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-C]; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 0,94 g, 7 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 32 u.e. 154; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-C]; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 0,91 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 33 u.e. 154; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-C]; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 0,90 g, 16 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 34 u.e. 154; Felip V, 1746, Segòvia, dos maravedisos; a/ VTROVQ.VIRT.PROTEGO.1746; r/ PHILIP.V.D.G.HISP. REX; AE, 3,42 g, 22 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 659.
- 35 u.e. 156; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BA[rcino.]CIVI.1654*; AE, 1,52 g, 19 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.

290. Les dades que es reflecteixen en l'inventari de les monedes són:

Unitat estratigràfica a la qual pertany la moneda; autoritat emissora, data del regnat entre parèntesi o de l'emissió, seca o lloc de fabricació, valor nominal; llegenda de l'anvers (= a/); llegenda del revers (= r/); metall, pes en grams, diàmetre en mil·límetres, direcció d'encunys; bibliografia de referència abreujada.

- 36 u.e. 156; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [barcino.ci]VI.1654*; AE, 1,10 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.
- 37 u.e. 156; Felip IV, 1655, Barcelona, ardit; a/ [a]-R; r/ BARCINO.CIVI.1655; AE, 1,38 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 972.
- 38 u.e. 156; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ 56; r/ 8; AE, 5,39 g, 30 mm; Gil, 1959: 248.
- 39 u.e. 156; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ RX; r/ IV; AE, 4,42 g, 26 mm; Gil, 1959: 248.
- 40 u.e. 156; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ IIII; r/ VI; AE, 4,06 g, 24 mm; Gil, 1959: 248.
- 41 u.e. 156; Lluís XIV, 1643-1652, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [+barcino+civi*16-]; AE, 1,39 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 768-770.
- 42 u.e. 156; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno].1708; AE, 1,09 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 990.
- 43 u.e. 156; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1709; AE, 1,51 g, 18 mm, 5 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 44 u.e. 156; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1709; AE, 1,32 g, 18 mm, 5 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 45 u.e. 156; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ [b]-C; r/ 2.DI.ANNO.1709; AE, 1,31 g, 17 mm, 3 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 46 u.e. 156; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17]09; AE, 1,09 g, 19 mm; Botet, 1908-1911: 991.
- 47 u.e. 156; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.[anno].1709; AE, 0,83 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 48 u.e. 156; Arxiduc Carles, 1710, Barcelona, ardit; a/ [b]-C; r/ 2.DI.ANNO.1710; AE, 1,08 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 992.
- 49 u.e. 156; Arxiduc Carles, 1710, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1710; AE, 1,00 g, 17 mm, 3 h; Botet, 1908-1911: 992.
- 50 u.e. 156; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.]ANNO[17-]; AE, 1,44 g, 19 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 51 u.e. 156; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 1,28 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 52 u.e. 156; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.]ANNO.[17-]; AE, 1,19 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 53 u.e. 156; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 0,99 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 54 u.e. 156; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, diner; a/ ES.[vn.diner]; r/ [+barci]NO. CIVITAS.170[-]; AE, 0,59 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 993-995.
- 55 u.e. 156; Felip V, 1710-1719, Aragó, diner; a/ [+ philip.V].D.G.[rex]; r/ [.m.aragonvm.17-]; AE, 0,67 g, 14 mm, 6 h; Fontecha, 1968: A.12-A.19.
- 56 u.e. 156; Felip V, 1718, Barcelona, quatre maravedisos; a/ +VTRMQ+ VIRT +PROTEGO +1718; r/ PHILIP.V. D.G.HISPAN.REX; AE, 8,83 g, 27 mm, 6 h; Fontecha, 1968: 617.
- 57 u.e. 156; Felip V, 1719, València, quatre maravedisos; a/ +VTRMQ+VIRT+ PROTEGO+ 1719; r/ PHILIP.V.D. G.HISPAN.REX; AE, 8,44 g, 27 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 621.
- 58 u.e. 156; Felip V, 1720, València, dos maravedisos; a/ +VTRMQ+VIRT+PROTEGO+1720; r/ PHILIP.V.D.G.HISPAN.RE; AE, 4,30 g, 22 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 629.
- 59 u.e. 160; Felip IV(1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [barcino.civi.16-]; AE, 1,35 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 60 u.e. 160; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ VI; r/ il·legible; AE, 3,10 g, 24 mm; Gil, 1959: 248.
- 61 u.e. 160; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ VI; r/ II; AE, 2,51 g, 25 mm; Gil, 1959: 248.
- 62 u.e. 160; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ 2.DI.[anno].1709; AE, 1,13 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 990.
- 63 u.e. 160; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.[anno].1709; AE, 1,14 g, 18 mm, 11 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 64 u.e. 160; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ 2.DI.[anno.170]9; AE, 0,69 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 991.
- 65 u.e. 160; Arxiduc Carles, 1711, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.[ann]O.1711; AE, 1,35 g, 17 mm, 12 h; Fontecha, 1959: C.72.
- 66 u.e. 160; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ 2.DI.ANNO.[17-]; AE, 1,09 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 67 u.e. 165; Felip IV(1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [ba]RCINO.CIVI.[16-]; AE, 1,80 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 68 u.e. 165; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-[c]; r/ 2.DI.[anno].1709; AE, 1,15 g, 18 mm, 11 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 69 u.e. 165; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17]10; AE, 0,73 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 992.
- 70 u.e. 165; Felip V, 1720, Segòvia, un maravedí; a/[+vt]RUMQ+VIR[t+prote]GO+1720; r/ PHILIP.V.d.g.his]P.REX; AE, 1,06 g, 16 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 633.
- 71 u.e. 166; Felip IV, 1628, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BARCINO CIVI[tas 16]28; AE, 1,45 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 680.
- 72 u.e. 166; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [barcino civitas 16-]; AE, 1,30 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 73 u.e. 166; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [barcino civitas 16-]; AE, 1,21 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 74 u.e. 166; Felip IV, 1634, Barcelona, diner; a/ PHILLIP DG HISPAN.; r/ BAR-CINO-CIVI-1634; AE, 0,73 g, 15 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 688.
- 75 u.e. 166; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ il·legible; r/ il·legible; AE, 3,82 g, 25 mm; Gil, 1959: 248.
- 76 u.e. 166; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ III x; r/ VI; AE, 3,52 g, 26 mm; Gil, 1959: 248.
- 77 u.e. 166; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ VI; r/ III; AE, 2,29 g, 22 mm; Gil, 1959: 248.
- 78 u.e. 166; Lluís XIV (1643-1652), Barcelona, diner; a/ LVD-XIIII D.G; r/ BAR-CIN-CIVI-[16-]; AE, 0,76 g, 14 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 771.
- 79 u.e. 166; Lluís XIV, 1645, Vic, diner; a/ +LVDO.D. [g.r.franci]; r/ +CIVITAS [vicens.]1645; AE, 1,29 g, 16 mm, 7 h; Botet, 1908-1911: 940.

- 80 u.e. 178; Senyoriu (1204-1349), Montpeller, òbol; a/ RAMVNOS; r/ NARBONA; AE, 0,53 g, 15 mm, 12 h; Poey d'Avant 1860: 3844.
- 81 u.e. 178; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ III; r/ XII; AE, 4,20 g, 31 mm; Gil, 1959: 248.
- 82 u.e. 178; Ferran VI, 1756, Segòvia, ardit; a/ FERDINANDUS.VI.D.G.; r/ CATALON PRINCEPS 1756; AE, 2,29 g, 20 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 1022.
- 83 u.e. 184; Carles I (1516-1556), Girona, diner; a/ [carolus]:D:[g:r]; r/ [+civitas:gerunda]; AE, 0,85 g, 15 mm, 2 h; Botet, 1908-1911: 559.
- 84 u.e. 186; Joana i Carles (1516-1555), Aragó, diner; a/ ARAGONVM REX; r/ [io]ANA ET KAROL[us]; AE, 0,79 g, 18 mm, 12 h; Fontecha, 1968: A.3.
- 85 u.e. 190; Joana i Carles (1516-1555), Barcelona, diner; a/ IOA.KAROLU; r/ BA-CA-NO-NA-; AE, 0,85 g, 16 mm, 10 h; Botet, 1908-1911: 532.
- 86 u.e. 213; *Untikesken*, segle I aC, as; a/ il·legible; r/ cavall alat a la dreta; AE, 8,82 g, 27 mm, 3 h; Vives, 1924: XV-8.
- 87 u.e. 222; Felip III, 1613, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BARCINO CIVITAS 1613; AE, 1,67 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 619.
- 88 u.e. 222; Felip III (1598-1621), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [bar]CINO CIVITAS 16[-]; AE, 1,60 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 619-623.
- 89 u.e. 222; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ *BARCINO CIVI 1654; AE, 1,73 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.
- 90 u.e. 222; Felip IV, 1633, Barcelona, diner; a/ PHILIPP DG HISPAN; r/ BARCINO-CIVI-1633; AE, 0,78 g, 15 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 687.
- 91 u.e. 222; Felip IV (1621-1665), Barcelona, diner; a/ PHILIPP DG HISPAN; r/ BARCINO-CIVI-16[-]; AE, 0,75 g, 14 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 684-688.
- 92 u.e. 222; Lluís XIV, 1643, Vic, diner; a/ *LVDO.D.G.R. FRANCI; r/ +CIVITAS.VICEN. 1643; AE, 0,95 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 938.
- 93 u.e. 222; Lluís XIV, 1646, Vic, diner; a/ *LVDO.D.G.R. FRANCI; r/ +CIVITAS.VICEN. 1646; AE, 1,79 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 941.
- 94 u.e. 222; Lluís XIV, 1643-1652, Vic, diner; a/ *LVDO.D.G.R. FRANCI; r/ +CIVITAS.VICEN.[16-]; AE, 2,04 g, 18 mm, 3 h; Botet, 1908-1911: 938-941..
- 95 u.e. 222; Felip V, 1710-1719, Aragó, diner; a/ [philip. V. d.g.rex]; r/ [m.aragonvm]; AE, 0,74 g, 14 mm, 9 h; Fontecha, 1968: A.12-A.19.
- 96 u.e. 222; Il·legible; AE, 0,68 g, 15 mm.
- 97 u.e. 223; Joana i Carles (1516-1555), Aragó, diner; a/ [+ rx aragonv]; r/ +IOANA [: et ka]ROL; AE, 0,69 g, 16 mm; Fontecha, 1968: A.1.
- 98 u.e. 223; Joana i Carles (1516-1555), Aragó, diner; a/ [aragonum rex]; r/ [+ ioana] ET KA[rol]; AE, 0,46 g, 16 mm, 9 h; Fontecha, 1968: A.1.
- 99 u.e. 223; Lluís XIV (1643-1652), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ *BARCINO CIVI [16-]; AE, 1,47 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 768-770.
- 100 u.e. 223; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b]-C; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 1,11 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 101 u.e. 223; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, diner; a/ ES.[vn.diner]; r/ +BARCINO CIVITAS [17-]; AE, 0,62 g, 14 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 993-995.
- 102 u.e. 223; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, diner; a/ ES.VN.[diner]; r/ +BARCINO CIVITAS [17-]; AE, 0,57 g, 14 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 993-995.
- 103 u.e. 223; Arxiduc Carles (1705-1714), Aragó, diner; a/ [carolvs rex]; r/ [+aragonvm 170-]; AE, 0,54 g, 13 mm, 6 h; Fontecha, 1968: A.10-A.11.
- 104 u.e. 226; Arxiduc Carles, 1706, Barcelona, croat; a/ CAROL.III.D.G.HISP.REX.; r/ BARCINO-CIVI-1706-; AR, 2,10 g, 22 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 987.
- 105 u.e. 227; Ferran II (1479-1516), Barcelona, dobler; a/ [ferdina]N; r/ +BARCKNONA; AE, 0,83 g, 16 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 449.
- 106 u.e. 227; Joana i Carles (1516-1555), Aragó, diner; a/ [aragonvm rex]; r/ [joana et ka]ROL; AE, 0,68 g, 16 mm, 6 h; Fontecha, 1968: A.1.
- 107 u.e. 229; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ *BARCINO.CIVI.1654; AE, 1,59 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.
- 108 u.e. 229; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [barcino.civi.16-]; AE, 1,18 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 109 u.e. 229; Felip IV, 1634, Barcelona, diner; a/ PHIL IPP.D. G.HISPAN; r/ BARCINO-CIVI-1634-; AE, 0,93 g, 15 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 688 var.
- 110 u.e. 229; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ XII; r/ il·legible; AE, 4,30 g, 30 mm; Gil, 1959: 248.
- 111 u.e. 229; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ il·legible; r/ il·legible; AE, 1,86 g, 24 mm; Gil, 1959: 248.
- 112 u.e. 229; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1708; AE, 1,21 g, 19 mm, 11 h; Botet, 1908-1911: 990.
- 113 u.e. 229; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.[anno].1709; AE, 1,26 g, 18 mm, 9 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 114 u.e. 229; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1709; AE, 1,24 g, 17 mm, 7 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 115 u.e. 229; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/[b-c]; r/ [2.di.an]NO.1709; AE, 1,20 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 991.
- 116 u.e. 229; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1709; AE, 1,02 g, 19 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 117 u.e. 229; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.[17-]; AE, 1,35 g, 19 mm, 7 h; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 118 u.e. 229; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ [2.di].ANNO.[17-]; AE, 1,28 g, 18 mm, 7 h; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 119 u.e. 229; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, diner; a/ ES.VN.[diner]; r/ [+ ba]RCINO. CIVI[ta].17-; AE, 0,57 g, 14 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 993-995.
- 120 u.e. 229; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, diner; a/ [es.]VN.[diner]; r/ [+ barcino. civitas.17-]; AE, 0,48 g, 14 mm; Botet, 1908-1911: 993-995.
- 121 u.e. 232; Ferran VI, 1756, Segòvia, ardit; a/ FERDINANDUS.VI.D.G.; r/ CATA[lon].1756. [princeps]; AE, 2,22 g, 19 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 1022.
- 122 u.e. 232; Il·legible; AE, 1,39 g, 19 mm.
- 123 u.e. 235; Felip IV(1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/+BARCINO CIVI 16[-]; AE, 1,71 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 124 u.e. 235; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R;

- r/+BARCINO CIVI [16—]; AE, 1,68 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 125 u.e. 235; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/+BARCINO [civi 16—]; AE, 1,00 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 126 u.e. 235; Felip IV, 1633, Barcelona, diner; a/ PHIL IPP.D. G.HISPA.R; r/ BAR-CIN-CIVI-1633; AE, 0,69 g, 15 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 687.
- 127 u.e. 235; Arxiduc Carles, 1710, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1710; AE, 1,36 g, 17 mm, 2 h; Botet, 1908-1911: 992.
- 128 u.e. 235; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ B-[c]; r/ 2.DI.[anno.17—]; AE, 1,28 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 129 u.e. 237; Lluís XIV, 1644, Vic, diner; a/ [+LVDO. D.G.R.FRA[nci]; r/ +CIVITAS.[vicen. 16]44; AE, 0,76 g, 16 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 939.
- 130 u.e. 241; Lluís XIV, 1648, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [bar]CINO+CIVI*1648; AE, 1,58 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 770.
- 131 u.e. 241; Lluís XIV (1643-1652), Barcelona, diner; a/ [l'.d.]G.; r/ BAR -[cino-civi]-16[—]; AE, 0,59 g, 14 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 772-773.
- 132 u.e. 241; Lluís XIV, 1645, Vic, diner; a/ +LVDO.D. G.FRANCI; r/ +CIVITAS.VICEN. 1645; AE, 1,30 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 940.
- 133 u.e. 253; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [ba]RCINO.CIVI.[16—]; AE, 1,47 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 134 u.e. 253; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ VII; r/ il·legible; AE, 2,90 g, 25 mm; Gil, 1959: 248.
- 135 u.e. 257; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [barcino.]CIVI.165[-]; AE, 1,33 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 970-972.
- 136 u.e. 257; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ VI; r/ IIII; AE, 3,12 g, 24 mm; Gil, 1959: 248.
- 137 u.e. 257; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1709; AE, 1,34 g, 17 mm, 11 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 138 u.e. 257; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b]-C; r/ [2.di.anno.17—]; AE, 0,86 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 139 u.e. 261; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ [a-r]; r/ [+barcino.civi.16—]; AE, 0,58 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 687-683, 970-972.
- 140 u.e. 261; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ 2.DI.[anno].1709; AE, 0,99 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 991.
- 141 u.e. 261; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, diner; a/ ES.VN.diner; r/ +BARC[ino.civitas]. 1708; AE, 0,75 g, 14 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 993.
- 142 u.e. 261; Ferran VI (1746-1759), Madrid, un ral; a/ FER-DINANUS.VI.D.G.; r/ [*hispan] IARUM*REX*[174-]; AR, 2,78 g, 21 mm, 12 h; Calicó, 1988: 461-476.
- 143 u.e. 261; Ferran VI (1746-1759), Segòvia, un maravedí; a/ FERDINANUS.VI.D.G.; r/ [utrinq.virt.protego.174-]; AE, 1,76 g, 18 mm; Fontecha, 1968: 661-662.
- 144 u.e. 268; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ 2.DI.ANNO.[17—]; AE, 1,45 g, 19 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 145 u.e. 268; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17—]; AE, 0,92 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 146 u.e. 286; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ +BARCINO.CIVI.16[—]; AE, 1,56 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 147 u.e. 286; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [+ba]RCINO.[civi.16—]; AE, 1,16 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 148 u.e. 292; Jaume I, 1258, Barcelona, diner; a/ [+barcino:]; r/ IA-CO-B'R-EX-; BI, 0,57 g, 18 mm, 9 h; Botet, 1908-1911: 167.
- 149 u.e. 328; Jaume I, 1222-1256, Barcelona, diner; a/ IA-COB'REX;; r/ BARCI[no:]; BI, 0,90 g, 18 mm, 5 h; Botet, 1908-1911: 163; Crusafont, 1982: 151.
- 150 u.e. 328; Jaume I, 1222-1256, Barcelona, diner; a/ IA-COB'REX;; r/ BARCINO;; BI, 0,88 g, 19 mm, 8 h; Botet, 1908-1911: 163; Crusafont, 1982: 151
- 151 u.e. 328; Jaume I, 1222-1256, Barcelona, òbol; a/ IA-COB'REX; r/ BARCINO;; BI, 0,42 g, 14 mm, 11 h; Botet, 1908-1911: 164.
- 152 u.e. 328; Senyoriu (1204-1349), Montpeller, òbol; a/ RAMVNOS; r/ NARBONA; BI, 0,55 g, 16 mm, 6 h; Poey d'Avant 1860: 3844; Crusafont, 1982: 116.
- 153 u.e. 328; Jaume II (1291-1327), Barcelona, diner; a/ IA-COBVS REX; r/ BA-QI-NO-NA-; BI, 1,01 g, 18 mm, 1 h; Botet, 1908-1911: 195; Crusafont, 1982: 180.
- 154 u.e. 346; Isabel II, 1848, Júbia, vuit maravedis; a/ ISABEL 2ª POR LA G. DE DIOS Y LA CONST.1848.; r/ Y DE LAS ESPAÑAS; AE, 7,77 g, 29 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 996.
- 155 u.e. 346; Il·legible; AR, 2,00 g, 21 mm.
- 156 u.e. 354; August, 27 a. C, *Nemausus*, bronze; a/ [impdivi.f.]; r/ [col-nem]; AE, 14,76 g, 31 mm, 7 h; R.P.C. 1992: 522.
- 157 u.e. 360; Il·legible; as ibèric; AE, 10,71 g, 27 mm, 6 h.
- 158 u.e. 394; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17—]; AE, 1,13 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 159 u.e. 399; Lluís XIV, 1644, Vic, diner; a/ +LVDO. [d.g.r.fran]CI; r/ +CIVI[ta.s.vicen].1644; AE, 1,30 g, 16 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 939.
- 160 u.e. 442 Coberta Sagristia (=C. Sg.); Felip III, 1616, Barcelona, diner; a/ PHIL [pp dgr] HISPAN; r/ BA[r-cino-CIVI-1616]; AE, 0,84 g, 15 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 629.
- 161 u.e. 442 C. Sg.; Felip III, 1611, Vic, diner; a/ [+philipvs.d.g.hisp]A; r/ +C[ivitas]. VICEN.1611; AE, 1,13 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 639^a.
- 162 u.e. 442 C. Sg.; Felip III, 1611, Vic, diner; a/ [+philipv]S.D.G.HIS[pan]; r/ [+civitas]. VICEN.1611; AE, 1,02 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 639^b.
- 163 u.e. 459 C. Sg.; Lluís XIII, 1643, Barcelona, sisè; a/ LVD.XIII.D.G[r.f.e.c]O.BAR; r/ BAR CIN-O-CIVI 1643-; AE, 3,81 g, 22 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 745.
- 164 u.e. 630 C. Salut; Lluís XIII, 1642, Barcelona, sisè; a/ LVD.[XIII.d.g.r.f.e.co.bar]; r/ [barcin] -O-CIVI 1642-; AE, 4,77 g, 22 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 741-743.
- 165 u.e. 637 C. Salut; Felip IV, 1655, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ +BA[rci]NO.[civi 16]55; AE, 1,50 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 972.
- 166 u.e. 654 C. Salut; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17—]; AE, 1,14 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 167 u.e. 662 C. Salut; Felip III (1598-1621), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [+b]AR[cino civitas 16—]; AE, 1,41 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 619-623.

- 168 u.e. 675 C. Salut; Felip IV, 1627, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BARCINO CIVITAS 1627; AE, 1,50 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 679.
- 169 u.e. 686 C. Salut; Lluís XIV, 1646, Barcelona, diner; a/ [l'.d.g.]; r/ [bar-cino-]CIVI-1646; AE, 0,70 g, 14 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 772.
- 170 u.e. 706 C. Salut; Jaume I, 1258, Barcelona, diner; a/ [ba]RCINO; r/ IA-CO-B'R-EX-; BI, 0,75 g, 17 mm, 5 h; Botet, 1908-1911: 167.
- 171 u.e. 706 C. Salut; Pere III (1336-1387), Barcelona, òbol; a/ +PE[trvs rex]; r/ BA-QI-[no]-NA; BI, 0,36 g, 13 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 226; Crusafont, 1982: 233.
- 172 u.e. 753 C. Salut; Il·legible, as; a/ bust a la dreta; r/ genet a la dreta; AE, 9,84 g, 25 mm, 1 h.
- 173 u.e. 780 C. Salut; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ B-[c]; r/ [2.di.anno.]1708; AE, 1,17 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 990.
- 174 u.e. 1002 Sagristia; Felip III, 1611, Vic, diner; a/ + PHILIPVS.D.G.HISPA.; r/ + CIVITAS. VICEN.1611.; AE, 2,15 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 639^a.
- 175 u.e. 1002 Sagristia; Felip III, 1611, Vic, diner; a/ [+ philipvs.d.g.]HISPAN; r/ + CIVITAS.[vicen.1611.]; AE, 1,53 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 639b.
- 176 u.e. 1002 Sagristia; Felip IV(1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [+ barci]NO.CIVI.165[-]; AE, 1,48 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 970-972.
- 177 u.e. 1002 Sagristia; Felip IV, 1626-1659, *cuartillo resellado*; a/ VIII; r/ il·legible; AE, 5,76 g, 26 mm; Gil, 1959: 248.
- 178 u.e. 1002 Sagristia; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ B-[c]; r/ [2.di.anno.1]708; AE, 1,39 g, 18 mm, 10 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 179 u.e. 1002 Sagristia; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 0,52 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 180 u.e. 2411 Castell; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1708; AE, 1,49 g, 18 mm, 11 h; Botet, 1908-1911: 990.
- 181 u.e. 2505 Castell; Felip V, 1720, Barcelona, dos maravedisos; a/ PHILIP+V+D+G+ HISPAN+REX; r/ VTRV-MQ+VIRTV+PROTEGO+1720; AE, 4,02 g, 24 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 626.
- 182 u.e. 2527 Castell; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ [2.di.anno.17-]; AE, 1,32 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 183 u.e. 2548 Castell; Felip IV, 1653, Barcelona, ardit; a/ [a-r]; r/ [barcino civi]1653; AE, 1,17 g, 18 h; Botet, 1908-1911: 970.
- 184 u.e. 2548 Castell; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [barcino civi 16-]; AE, 1,33 g, 18 mm; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 185 u.e. 2557 Castell; Lluís XIV (1643-1652), Barcelona, ardit; a/ [a-r]; r/ [+barcino civi*16-]; AE, 1,65 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 768-770.
- 186 u.e. 2589 Castell; Felip V, 1718-1720, Barcelona, dos maravedisos; a/ [philip+d+g+]HISP. REX; r/ [vtrumq+virtv+protego+17-]; AE, 2,79 g, 21 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 624-626.
- 187 u.e. 2833 Castell; Jaume II (1291-1327), Barcelona, diner; a/ +[acobvs rex]; r/ [-ba-qi-no-na]; BI, 0,82 g, 16 mm; Botet, 1908-1911: 195; Crusafont, 1982: 180.
- 188 u.e. 2833; Dominació francesa, 1811, Barcelona, un quarto; a/ EN.BARCELONA. 1811.; r/ escut de les armes de Barcelona; AE, 2,24 g, 21 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 1051-1054 var.
- 189 u.e. 2833 Castell; Il·legible; AE, 0,99 g, 17 h.
- 190 u.e. 2859 Castell; Companyia Catalana (1380-1390), Neopàtria, diner; a/ + GVI DVX ATE NES; r/ ThEBANI CIVIS; Aram, 1,16 g, 19 mm; Crusafont, 1982: 353.
- 191 u.e. 2910 Castell; Dominació francesa, 1813, Barcelona, quatre quartos; a/ EN BARCE LONA. 1813. r/ escut d'armes de Barcelona; AE, 8,00 g, 23 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 1044.
- 192 u.e. 21040 Castell; Joan II (1406-1454), Castella, *cuartillo*; a/ +IOHANES[dei gracia]; r/ [+ iohanes dei gracia]; BI, 1,23 g, 23 mm, 4 h; Heiss, 1865: XII-19.
- 193 u.e. 21040 Castell; Lluís XIV, 1646, Barcelona, diner; a/ L'D.G; r/ BAR -CINO-CIVI-1646; AE, 0,85 g, 15 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 772.
- 194 u.e. 21041 Castell; Felip IV (1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [+barc]INO.CIVI.1[6-]; AE, 1,26 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 987-983, 970-972.
- 195 u.e. 21041 Castell; Felip IV, 1661, Barcelona, ardit; a/ [a]-R; r/ BARCINO.CIVI.1661; AE, 1,06 g, 16 mm, 9 h; Botet, 1908-1911: 687-683, 970-972 var.
- 196 u.e. 21041 Castell; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1709; AE, 1,27 g, 18 mm, 1 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 197 u.e. 21041 Castell; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ B-C; AE, 1,44 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 989-992 var.
- 198 u.e. 3002 Rectoria; Lluís XIV, 1646, Barcelona, sisè [retallat]; a/ [lvd.XIII.d.g.r.f.et.co.b]; r/capet-B[arcino-lis-cj]V*1646; AE, 2,42 g, 19 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 761.
- 199 u.e. 3002 Rectoria; Il·legible; mig ral; a/ il·legible; r/ HISPANIARUM [rex]; AR, 1,12 g, 17 mm, 12 h;.
- 200 u.e. 3013 Rectoria; Il·legible; AE, 3,47 g, 25 mm.
- 201 u.e. 3015 Rectoria; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.[anno].1708; AE, 1,54 g, 18 mm, 3 h; Botet, 1908-1911: 990.
- 202 u.e. 3015 Rectoria; Carles IV, 1807, Segòvia, dos maravedisos; a/ CAROLUS.IIII.D.G. HISP.REX.1807; r/ creu de don Pelai; AE, 2,20 g, 20 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 780.
- 203 u.e. 3015 Rectoria; Ferran VII, 1820, Segòvia, quatre maravedisos; a/ FERDINANDUS.VII. D.G.HISP.REX.1820; r/ creu de don Pelai; AE, 11,27 g, 30 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 843.
- 204 u.e. 3015 Rectoria; Ferran VII, 1808-1833, Segòvia, dos maravedisos; a/ FERDINANDUS. VII.D.G.HISP.REX [18-]; r/ creu de don Pelai; AE, 4,93 g, 26 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 873-887.
- 205 u.e. 3031 Rectoria; Felip IV, 1653, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ *BARCINO.CIVI.1653; AE, 1,56 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 970.
- 206 u.e. 3031 Rectoria; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ *BARCINO.CIVI 1654; AE, 1,52 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.
- 207 u.e. 3031 Rectoria; Felip IV(1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [*barcino].CIVI.165[-]; AE, 1,25 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 970-972.
- 208 u.e. 3031 Rectoria; Felip IV(1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [*barcin]O.CIVI.[16-]; AE, 1,59 g, 19 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 678-683, 970-972.
- 209 u.e. 3031 Rectoria; Lluís XIV, 1644, Vic, diner; a/ *LVDO.D.G.R.FRAN[cij]; r/ +CIVITAS. VICEN.1644; AE, 1,49 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 939.

- 210 u.e. 3031 Rectoria; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1708; AE, 1,52 g, 18 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 990.
- 211 u.e. 3031 Rectoria; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b]-C; r/ [2.di.anno.17—]; AE, 1,28 g, 19 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 212 u.e. 3031 Rectoria; Ferran VI, 1755, Segòvia, ardit; a/ FERDINANDUS.[VI.d.g.]; r/ [cathalon].PRINCEPS. 1755. AE, 2,68 g, 20 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 1021.
- 213 u.e. 3031 Rectoria; Francisco Franco, 1959, Madrid, deu cèntims; a/ FRANCISCO FRANCO CAUDILLO DE ESPAÑA POR LA G.DE DIOS; r/ 10 CENTIMOS; AL, 0,78 g, 18 mm, 6 h; Fontecha, 1967: 287.
- 214 u.e. 3045; Dominació francesa, 1813, Barcelona, quatre quartos; a/ EN BARCELONA. 1813. r/ escut de les armes de Barcelona; AE, 7,92 g, 30 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 1044.
- 215 u.e. 3045; Ferran VII, 1814, Barcelona, sis quartos; a/ FERDIN.VII-HISP.REX *1814*; r/ PRINCIP.-CATHAL. *VI QUAR*; AE, 12,59 g, 33 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 1069.
- 216 u.e. 3045; Govern Provisional, 1870, Barcelona, dos cèntims; a/ [dos gramos 1870]; r/ [qui nientas piezas en kilog. dos centimos.]; AE, 1,88 g, 20 mm; Fontecha, 1968: 1098.
- 217 u.e. 3045; Alfons XII, 1874-1885, Barcelona, deu cèntims; a/ [alfonso.XII.por la g.de dios *18-*]; r/ REY CONTSL DE ESPAÑA *DIEZ CENTIMOS*; AE, 10,69 g, 31 mm; Fontecha, 1968: 1101-1103.
- 218 u.e. 3059; Felip III, 1616, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ BARCINO CIVITAS 1616; AE, 1,53 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 622.
- 219 u.e. 3100 Rectoria; República Espanyola, 1937, Barcelona, una pesseta; a/ REPUBLICA ESPAÑOLA.; r/ 1 PESETA 1937; AE, 4,85 g, 23 mm, 6 h; Fontecha, 1967: 153.
- 220 u.e. 3108 Rectoria; Felip III, 1611, Vic, diner; a/ + PHILIPPVS.D.G.HISPAN.R.; r/ +CIVITAS.VICEN.1611; AE, 1,68 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 640.
- 221 u.e. 3108 Rectoria; Lluís XIV, 1644, Vic, diner; a/ +LVDO[d.g.r.fr]ANCI.; r/ [+civit]AS. VICEN.1644; AE, 1,47 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 939.
- 222 u.e. 3112 Rectoria; Lluís XIV (1643-1652), Barcelona, sisè; a/ [+lvd.XIIII.d.g.r.f.et.co.b]; r/ [capet-barcino-liscivi.16—]; AE, 1,59 g, 21 mm; Botet, 1908-1911: 757-767.
- 223 u.e. 3112 Rectoria; Mohammed IV (1859-1873), Marroc, falús; a/ 12[—] D 6; r/ estrella amb un punt al mig; AE, 5,95 g, 24 mm; Mitchiner, 1977: 1402-1404.
- 224 u.e. 3115 Rectoria; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ *BARCINO.CIVI 1654; AE, 1,44 g, 18 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.
- 225 u.e. 3137 Rectoria; Felip IV, 1654, Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [*barci]NO.CIVI.1654; AE, 1,45 g, 17 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 971.
- 226 u.e. 3137 Rectoria; Francisco Franco, 1959, Madrid, deu cèntims; a/ FRANCISCO FRANCO CAUDILLO DE ESPAÑA POR LA G.DE DIOS.1959.; r/ 10 CENTIMOS; AL, 0,77 g, 18 mm, 6 h; Fontecha, 1967: 287.
- 227 u.e. 3176 Rectoria; Dominació francesa, 1809, Barcelona, un quarto; a/ EN [barcel] ONA.1809.; r/ escut de les armes de Barcelona; AE, 1,96 g, 21 mm, 6 h; Botet, 1908-1911: 1051.
- 228 u.e. 3182 Rectoria; Felip IV(1621-1665), Barcelona, ardit; a/ A-R; r/ [+bar]CINO.[civi.16—]; AE, 1,17 g, 17 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 678-683 o 970-972.
- 229 u.e. 3196 Rectoria; Arxiduc Carles, 1709, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ [2.di.]ANNO 1709; AE, 1,17 g, 18 mm, 7 h; Botet, 1908-1911: 991.
- 230 u.e. 3223 Rectoria; Joana i Carles (1516-1555), Barcelona, diner; a/ IOA.KAROL; r/ BA-CA-NO-NA; AE, 0,67 g, 16 mm, 1 h; Botet, 1908-1911: 534.
- 231 u.e. 3300 Rectoria; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b]-C; r/ 2.DI.[anno.17—]; AE, 1,09 g, 17 mm, 5 h; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 232 u.e. 3300 Rectoria; Ferran VII (1814-1833), Segòvia, dos maravedisos; a/ [ferdinandus. VII.d.g.hisp.rex.18-]; r/ Creu de Don Pelayo; AE, 5,42 g, 25 mm, 12 h; Fontecha, 1968: 873-887.
- 233 u.e. 3301 Rectoria; Alfons XII, 1879, Barcelona, cinc cèntims; a/ ALFONSO XII POR LA GRACIA DE DIOS 1879; r/ REY CONTSL DE ESPAÑA *CINCO CENTIMOS*; AE, 4,83 g, 26 mm, 6 h; Fontecha, 1968: 1106.
- 234 u.e. superficial; Arxiduc Carles, 1708, Barcelona, ardit; a/ B-C; r/ 2.DI.ANNO.1708; AE, 1,15 g, 19 mm, 8 h; Botet, 1908-1911: 990.
- 235 u.e. E; Arxiduc Carles (1705-1714), Barcelona, ardit; a/ [b-c]; r/ 2.DI.[anno.17—]; AE, 1,13 g, 17 mm; Botet, 1908-1911: 989-992.
- 236 u.e. fora de context; Govern Provisional, 1870, Barcelona, cinc cèntims; a/ CINCO GRAMOS 1870; r/ DOSCIENTAS PIEZAS EN KILOG. CINCO CENTIMOS; AE, 4,01 g, 25 mm, 6 h; Fontecha, 1968: 1097.
- 237 u.e. fora de context; Il·legible; AE, 4,24 g, 24 mm.
- 238 u.e. 3151 (exterior absis sota banqueteta); Felip III, 1611, Vic, diner; a/ + PH[ilippvs.d.g.hispa]N; r/ + CIVITAS [vicen]1611; AE, 1,53 g, 16 mm, 12 h; Botet, 1908-1911: 640.
- 239 u.e. 12 (preparació paviment del pati); Ferran II, 1491, Tarragona, senyal; a/ anepigrafa; r/ +:DE:TA:RA:GO:NA.; AE, 4,08 g, 25 mm, 9 h; Crusafont, 1990: 2150.1.

8. Materials per a la carta arqueològica del terme municipal de Castelldefels

Albert López Mullor i Xavier Solé Palacín

Aquest text va ser presentat com a comunicació a les I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat, celebrades en el castell de Castelldefels el juny de 1989. El reproduïm pràcticament tal com es va llegir aleshores, encara que, lògicament, les dades que teníem sobre el conjunt del castell eren molt parcials.

Durant l'any 1984, vàrem dur a terme el catàleg dels jaciments arqueològics de Castelldefels, corresponents a l'època antiga. Aquesta tasca estava adreçada a completar el Pla especial de protecció del patrimoni arquitectònic de Castelldefels –realitzat sota la direcció de Miquel Pérez–, el qual va ser aprovat per l'Ajuntament de la ciutat el 17 de juny de 1986 i roman dipositat a les oficines municipals en qualitat de document de consulta pública. Això no obstant, la informació arqueològica que conté no s'ha divulgat.

Les aportacions més importants proporcionades per la prospecció van ser la troballa d'indicis d'ocupació ibèrica als turons de la torre Barona-Laguarda i de Cal Tieso. També es van completar les dades conegudes sobre el turó de la Muntanyeta-Can Valls, on es van fer sondeigs el 1968 i el 1969.²⁹¹ A més, es va aplegar nova informació sobre el turó del Castell, en què també havia fet prospeccions M. Peris, i sobre l'estació de la serra d'en Llopart.²⁹²

Dins del mateix turó del Castell, cal remarcar la determinació de l'existència d'una vil·la romana. Aquest fet es va apuntar fa anys a tall d'hipòtesi. A més, durant la nostra prospecció del cim i els vessants del turó, vàrem recollir ceràmica datable, com a mínim, entre els segles II aC i II de la nostra era. D'altra banda, dins dels treballs previs a la restauració del conjunt edificat, s'ha produït la troballa d'un *cippus* o pedestal de pedra calcària, aparellat a la rectoria de l'església, el qual té una inscripció llatina,²⁹³ coneguda d'antuvi a través d'un calc força exacte,²⁹⁴ però desapareguda durant un temps.²⁹⁵

Finalment, el conjunt del castell té un element molt característic: l'església. En aquest lloc el nostre Servei ha dut a terme una àmplia recerca arqueològica prèvia a la restauració. Els treballs han palesat que el temple romànic era d'una nau i transsepte encapçalat per tres absis, i que en el segle X ja hi havia una església de planta igual a la descrita. Al mateix temps, s'ha confirmat l'afegit d'unes capelles en l'època barroca, adossades a ponent dels braços del transsepte. A més, la troballa de nombroses estructures en el subsòl de l'edifici ha posat en relleu l'ocupació en l'època antiga del turó, amb la presència d'un poblat ibèric fundat en el segle III aC i d'una vil·la romana amb una fase constructiva destacable del segle III dC.

Relació de llocs d'interès arqueològic

1.

Jaciment: Cova Fumada

Situació: Carrer de la Cova Fumada, 3, urbanització El Poal.

Descripció: Cavitat natural molt modificada que podria haver-se utilitzat com a lloc d'habitació en l'època prehistòrica. Comprèn una entrada circular reformada artificialment i un passadís llarg en forma d'ela, relacionat amb l'accés. També hi ha uns quants espais laterals curts, alguns dels quals amb aigües freàtiques. El final del passadís és més estret i condueix a gateres inexplorades.

Estat actual: Ha patit agressions considerables (el propietari va volar amb dinamita algunes parts de la cova), sobretot a l'entrada de la cavitat.

Dades cronològiques: Hom coneix d'una manera força inconcreta la troballa de ceràmiques atribuïdes al neolític; també es parla del descobriment de les restes d'un animal que podria recordar l'*Ursus spelaeus*. No hem pogut comprovar cap d'aquestes dades.

291. Lopart, 1970; Peris, inèdit; després de la nostra tasca, s'ha dut a terme una excavació dirigida per Alfonso López Borgoño.

292. Esmentada a: Julià, Puig i Solias, 1983.

293. López Mullor, 1989; *Vid. supra*, VII.4. «El *cippus* amb inscripció llatina».

294. Reproduït en un manuscrit que es conserva actualment a la Biblioteca de Catalunya (*Vid. supra*, VII.4. «El *cippus* amb inscripció llatina»).

295. L'epígraf ja va ser objecte d'un treball interessant fa uns anys: Mayer, 1980.

2.

Jaciment: Serra d'en Llopart-Turó de Can Vinader

Situació: Al nord-est del terme, darrere del barri de Vista Alegre.

Descripció: Pujolet coronat per dos cims als extrems. Té restes de murs de maçoneria, amb dues cares visibles, situades a l'istme entre les dues elevacions, acompanyades de ceràmica en superfície.

Estat actual: No s'hi observen perturbacions greus; únicament pot estar afectat pels agents erosius i les feixes de vinya.

Dades cronològiques: S'hi va trobar ceràmica ibèrica i comuna d'importació itàlica (àmfores dels tipus Dr.-Lamb. 1A, 1B i Nolla DB); això proporciona indicis d'ocupació, com a mínim, entre finals del segle II i començaments de l'I aC.

3.

Jaciment: Turó de Cal Tieso o del dipòsit de l'aigua

Situació: A tocar del turó del Castell pel sud-oest.

Descripció: Al cim i al vessant meridional, s'hi van recollir restes de ceràmica ibèrica.

Estat actual: Fa pocs anys, s'hi va començar un carrer al peu, però l'obra es va aturar; també hi ha una pista pavimentada que mena al dipòsit de l'aigua.

Dades cronològiques: Ceràmica ibèrica comuna de datació imprecisa, potser d'entre els segles IV-I aC.

4.

Jaciment: Turó del Castell

Situació: Al nord del nucli urbà.

Descripció: Tant al cim com als vessants (sobretot al meridional i l'oriental), hi ha un bon nombre de ceràmica ibèrica i romana. És coronat pel castell que li dona nom, documentat des del segle X, en el qual s'inclou una capella amb diverses etapes constructives (s. X-XVIII).

Estat actual: El castell va patir una restauració molt important l'any 1897. La capella va perdre els elements mobles interiors durant la Guerra Civil de 1936-1939 i, entre els anys 1989 i 1993, s'han realitzat diverses campanyes d'excavació prèvies a la restauració.

Dades cronològiques: En l'època ibèrica, segurament hi va haver un establiment, datable almenys dels segles II-I aC, per raó de la ceràmica trobada (àmfores púniques PE 17 o 18 i itàliques tipus Nolla DB i Lamb, 2). També tenim prou informació per confirmar l'existència d'una vil·la romana. Fins ara, s'ha localitzat material situable entre el Principat i el segle IV (*terra sigillata* aretina, *terra sigillata* sudgàlica, *terra sigillata* hispànica, *terra sigillata* clara A, *terra sigillata* clara D, àmfores de la Tarraconense i ceràmica comuna africana).

Bibliografia: Bofarull, 1911; Català i Brasó, 1967; Cornet, 1978; Lopart, 1970; Llopis, 1965; Pagès, 1983; Pagès, 1988; Palós, 1975; Peris, inèdit.

5.

Jaciment: Turó de la Muntanyeta o de Can Valls

Situació: Dins del nucli urbà, envoltat pels carrers del Dr. Fleming, del Dr. Ferran i l'avinguda Diagonal.

Descripció: Petita elevació amb el cim relativament pla; al costat sud-oest, té una torre de guaita, relacionada amb un mas avui desaparegut. S'hi van trobar en superfície ceràmiques ibèriques i itàliques.

Estat actual: La superfície és molt erosionada, però poc perturbada per construccions modernes. El 1970 s'hi va fer

una cala, i els anys 1987 i 1988 s'hi ha dut a terme una excavació dirigida pel senyor López Borgoñoz.

Dades cronològiques: El material superficial pot datar-se dels segles II-I aC, o potser una mica abans (campaniana B, àmfora itàlica i ceràmica comuna ibèrica; el director de l'excavació ens ha informat que va localitzar fragments d'àmfora grecoitàlica i punicoebusitana). La masia d'en Valls apareix en el fogatge de 1553.

Bibliografia: Llopart, 1970; Peris, inèdit.

6.

Jaciment: Turó de la Torre Barona o Torre de Laguarda

Situació: Elevació al nord-est del terme, limitada a ponent per l'avinguda del Rei en Jaume, a migdia per la urbanització la Raconada i a llevant per la carretera C-246.

Descripció: Al vessant oriental del pujol es va trobar ceràmica antiga. Al cim es conserva una torre de guaita.

Estat actual: Hi ha un hotel a la part de sobre i s'hi van fer extraccions de roca als vessants est i sud-est.

Dades cronològiques: La ceràmica ibèrica, feta a mà i al torn, però sense forma apreciable, no pot indicar una data precisa. Malgrat tot, podem confirmar l'activitat en el període pre-romà. La torre s'esmenta en la documentació des del segle XVI.

7.

Jaciment: Sorreses litorals

Situació: Ocupen la Marina, situada entre l'antic camí ral de València i la costa.

Descripció: Acumulacions d'arenes, formades els darrers segles sobre aiguamolls anteriors.

Estat actual: Una gran part d'aquest sector està construït o urbanitzat; també és travessat per l'autovia C-246.

Dades cronològiques: Al lloc de Can Messaguer es van trobar materials del període republicà, amb motiu de l'extracció d'arenes. Molt a prop (si no al mateix lloc) es localitzaren peces de ceràmica, datades de l'època baixrepublicana i imperial.

Bibliografia: Codina, 1987; Izquierdo, 1987.

Observacions: Cal afegir que el terme posseeix una interessant sèrie de torres de defensa, de l'època moderna, anomenades, respectivament: d'en Gabriel Folcher, d'en Climent Savall, de Can Roca de baix, de Can Gumà, de Sant Salvador, de davant del Castell, d'en Toni, de Cal Moliner, Barona-Laguarda, de Can Valls, Moruna i de Faelcal Patxoca. No cal dir que el subsòl i l'entorn immediat de totes elles són de considerable interès arqueològic.

VIII. Bibliografia

Abreviatures

- ABMAB** *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona* (Barcelona).
- ACCV** *Anales del Centro de Cultura Valenciana* (València).
- AIEC** *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona).
- AM** *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* (Barcelona).
- Ampurias-Empúries** Ampurias-Empúries (Barcelona).
- AN** *Acta Numismática* (Barcelona).
- APCI** *Arqueologia i patrimoni a la Catalunya interior* (Manresa).
- APL** *Archivos de Prehistoria Levantina*. València.
- Atlante I** *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica ed Orientale* (Roma).
- Atlante II** *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)* *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica ed Orientale* (Roma).
- Autopistas** *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*. Barcelona.
- Baix Llobregat I** *Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*. Castelldefels, 1989 (pre-actes).
- BAR** *British Archaeological Reports*.
- BIC** *Butlletí d'Informació Ceràmica*. Barcelona.
- BMAC** *Butlletí dels Museus d'Art de Catalunya*. Barcelona.
- BSAL** *Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Palma de Mallorca.
- Catalunya Romànica VIII** *Catalunya Romànica, VIII. L'Empordà, 1* (Barcelona).
- Catalunya Romànica IX** *Catalunya Romànica IX. L'Empordà, 2* (Barcelona).
- Catalunya Romànica XX** *Catalunya Romànica, XX. El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme* (Barcelona).
- Catalunya Romànica XXVII** *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals* (Barcelona).
- CPAC** *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*. Castelló de la Plana.
- Del rebost a la taula** *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*. Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona. 15 de setembre de 1994 - 15 gener de 1995. Barcelona, 1994.
- EAC** *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*. Barcelona.
- El vi a l'antiguitat** *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç en el Mediterrani occidental*. Badalona, 1987.
- GALA** *Gala. Revista d'Arqueologia, Antropologia i Patrimoni*. Sant Feliu de Codines.
- GN** *Gaceta Numismática*. Barcelona.
- I CAME I** *Congreso de Arqueología Medieval Española*. Huesca, 1985. Zaragoza, 1987.
- IA** *Informació Arqueològica*, Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona. Barcelona.
- IAMSF** *Informatiu de l'Arxiu i Museu de Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà*. Sant Feliu de Guíxols.
- II CAME II** *Congreso de Arqueología Medieval Española*. Madrid, 1. 1987.
- II Coloquio** *Segundo Coloquio Internacional de cerámica medieval en el Mediterráneo occidental*. Toledo, 1981. Madrid, 1986.
- La ceramica medievale** *La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale*. Siena-Faenza, 1984. Florència, 1986.
- La céramique médiévale** *La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale, X-XV siècles*. Valbonne 1978. París, 1980.
- Laietània** *Laietània*. Mataró.
- Limes** *Limes. Revista d'arqueologia*. Cerdanyola del Vallès.
- MA** *Miscelánea Arqueológica conmemorativa del XXV aniversario de los cursos de Prehistoria y Arqueología de Ampurias*. Barcelona, 1974.
- MAU** *Monografies d'Arqueologia Urbana*. Lleida.
- MC** *Monumenta Cataloniae*. Barcelona.
- MCV** *Mélanges de la Casa de Velázquez*. París.
- MIAC** *Memòries de les Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, Barcelona.
- MOA** *Monografies Arqueològiques*, Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona. Barcelona.
- MP** *Miscel·lània Penedesenca*. Sant Sadurní d'Anoia.
- NH** *Numario Hispánico*. Madrid.
- QCT1** *Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986)*. *Església de Sant Vicenç de Rus*. *Església de Santa Eulàlia de Gironella*. *Pont de la Pobla de Lillet*. *Quaderns Científics i Tècnics, 1*, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. Barcelona, 1988.
- QCT3** *Simposi. Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 1989. *Quaderns Científics i Tècnics, 3*, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. Barcelona, 1991.
- QCT4** *II Simposi. Actuacions en el patrimoni edificat: la restauració de l'arquitectura dels segles IX i X (investigació històrica i disseny arquitectònic)*, Barcelona 1991.

- Quaderns Científics i Tècnics, 4, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. Barcelona, 1992.
- QCT5 I.III Simposi sobre restauració monumental. Barcelona, 1992, II. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local**, Quaderns Científics i Tècnics, 5, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. Barcelona, 1993.
- QCT6 Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (II). Sant Llorenç prop Bagà. Sant Quirze de Pedret.** Quaderns Científics i Tècnics, 6, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. Barcelona, 1995.
- QPAM Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme.** Mataró.
- QT Quaderns de Treball**, Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona. Barcelona.
- SFECAG Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule.**
- Utilització de l'aigua... Utilització de l'aigua a les ciutats romanes.** Documents d'arqueologia clàssica, 0. Tarragona.
- ## Repertori
- A.A.D.D. 1981. *La cerámica española en Septimanie et en Roussillon*. Narbona.
- A.A.D.D. 1989. *La cerámica vidriada a l'arquitectura*. Reus.
- A.A.D.D. 1994. *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*. Barcelona, 1994.
- ADAM, J. P. 1984. *La construction romaine. Matériaux et techniques*. París.
- AGRAZ, J.; CARRETÉ, J.M.; MACÍAS, J.M. 1993. «Las cerámicas de los niveles alto-imperiales». DUPRÉ, X. et alii. *La «Antiga Audiència». Un acceso al foro provincial de Tarraco*, Excavaciones Arqueológicas en España, 165. Madrid: 87-116.
- AGUAROD, C. 1991. *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*. Zaragoza.
- AGUILERA, A.; REVILLA, V. 1994. «Artesanado cerámico y estadística. Análisis de las producciones anfóricas del taller de Can Portell (Mataró, el Maresme)». *Laietania*, 9. Mataró: 215-232.
- AICART, F. 1990. «El jaciment romà de l'àrea del monestir». *IAMSF*, 6 (sense paginar).
- AINAUD, J. 1981. «Cataluña». *Cerámica esmaltada española*. Barcelona: 129-148.
- . 1942. «Loza dorada y alfarería barcelonesa. Siglos XV y XVI». *ABMAB*, I: 89-104.
- . 1952. *Cerámica y vidrio. Ars Hispaniae*. Historia Universal del Arte Hispánico, vol. X. Madrid.
- ALBAREDA, M.J. et alii. 1986. «Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme dins el Pla de l'Artur a Sant Boi (Baix Llobregat)». *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*. Barcelona: 63-72.
- ALBERTÍ, S. 1982. «L'estil de la cirereta». *BIC*, 14: 16-17.
- . 1985. «Un cartell a retirar». *BIC*, 28: 29-33.
- . 1987. «Dades inèdites sobre ceramistes valencians immigrants a Barcelona durant el segle XV». *BIC*, 32: 32-37.
- . 1988 a. «El llibre d'Ordinacions gremials dels Ollers, Gerrers i Rajolers de Barcelona». *BIC*, 36: 22-26.
- . 1988 b. «Els orígens gremials dels ceramistes de Barcelona». *BIC*, 37: 32-35.
- . 1988 c. «Sobre les ordinacions de la confraria de Sant Hipòlit: ordinacions aprovades per la mateixa confraria i ordinacions concedides per les autoritats municipals». *BIC*, 39: 23-25.
- . 1989. «Sobre les denominacions d'origen de la pisa catalana». *BIC*, 43: 21-25.
- ALBERTÍ, S.; ROSAL, J. 1991. «La terrissa negra trobada a la comarca del Maresme». *BIC*, 49: 44-49.
- ALCOVER, A.; MOLL, F. 1968. *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca.
- Alföldy, G. 1975. *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín, 2 vol.
- ALFONSO, R. 1978. *La cerámica medieval de Paterna. Estudio de marcas alfareras*. València.
- ALMAGRO, M.; AMORÓS, L.R. 1953-1954. «Excavaciones en la necrópolis romana de Can Fanals de Pollentia (Alcudia, Mallorca)». *Ampurias*, XV-XVI. Barcelona: 237-277.
- ALMAGRO, M.; LLUBIÀ, L.M. 1952. C.E.R.A.M.I.C.A. Aragón-Muel. Barcelona.
- ALTUNA, J. 1971. «Fauna de mamíferos de los yacimientos prehistóricos de Guipúzcoa con Catálogo de mamíferos cuaternarios del Cantábrico y del Pirineo Occidental». Tesi doctoral. *Munibe* 2, 1-4. Sociedad de las Ciencias Naturales Aranzadi. Sant Sebastià.
- ALTUNA, J.; MARIEZKURRENA, K. 1992. «Perros enanos en yacimientos romanos de la península Ibérica». *Archaeofauna*, 1: 83-86.
- ÁLVARO, M.I. 1976. *Cerámica aragonesa I*. Zaragoza.
- . 1978. *Cerámica aragonesa decorada*. Zaragoza.
- AMADES, J. 1937. «Les rajoles dels oficis. Art popular». *BMAC*, 101 (separata sense paginació).
- AMAR, G.; LIU, B. 1984. «Les estampilles sur amphores du golfe de Fos». *Archaeonautica*, 4. París: 145-211.
- AMARÉ, M.T. 1988. «Les llànties» Pérez, A. (ed.) *Els materials del jaciment romà de Raïmat. Lleida*. Lleida: 145-156.
- AMIGÓ, J. 1991. «El molí fariner de Can Batlle, segles XV-XX (Vallirana, Barcelona)». *QCT3*: 163-170.
- . 1993. «La torre de guaita de Ca l'Alzina de Montgat (Barcelona)». *QCT5*: 267-274.
- AMIGÓ, J. et alii. 1986. *El Bullidor, jaciment medieval. Estudi de materials i documentació*. Quaderns d'Estudis Santjustencs, III, Sant Just Desvern.
- AMIGÓ, J.; BARBERÀ, J.; CORTADELLA, J.; GUASCH, D.; SOLÍAS, J.M.; CORTÉS, M. DEL A. «El Bullidor, jaciment medieval. Estudi de materials i documentació». *Quaderns d'Estudis Sanjustencs*, III: 63-73. Ajuntament de Sant Just Desvern. Amb la col·laboració de la Diputació de Barcelona.
- AMIGUES, F. 1981. *La cerámica española en Septimanie et en Roussillon*. Narbona.
- AMIGUES, F.; MESQUIDA, M. 1985. *Cerámica medieval de Paterna en la colección Rafael Alonso Barberà*. Paterna.
- . 1987. *Un horno medieval de cerámica: El testar del Molí, Paterna (Valencia)*. Madrid.
- ANÒNIM. 1984. «La rajola catalana de mostra dibuixada per Salvador Miquel». *BIC*, 22: 51-77.
- . 1989 a. *Cerámica de los siglos XV y XVI*. Barcelona.
- . 1989 b. *Cerámica del siglo XVII*. Barcelona.
- . 1989 c. *Cerámica del siglo XIX*. Barcelona.
- ARAGONESES, M.J. 1960-1982. *Artes industriales cartageneras. Lozas del siglo XIX*. Múrcia.
- ARANEGUI, C. 1981. «La producción de ánforas romanas en el País Valenciano. Estado de la cuestión». *APL*, XVI. València: 529-538.

- . 1985. «Las jarritas bicónicas grises de tipo ampuritano». *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica*. Barcelona: 101-113.
- ARECHAGA, C. et alii. 1989. *Vidrio de los siglos XV, XVI y XVII*. Barcelona.
- ARENCHAGA, C.; MANGLANO, V. 1985. «El monograma IHS y el beato Fray Mateo de Agriento. Aportación a la cronología de la loza dorada del siglo XV». *I CAME*, V: 559-570.
- ARGELAGUÉS, M. 1995. «Un conjunt de ceràmica trobat a la volta del cor de l'església vella de Sant Martí de Cerdanyola». *Limes*: 78-91.
- ARMERO, J.M.; GONZÁLEZ, M. 1981. *Armas y pertrechos de la Guerra Civil española*. Madrid.
- ARNÚS, M. 1987. «La pintura como espacio transfigurado», *José María Sert (1874-1945)*. Madrid.
- ARQUEOCIENCIA. 1995. «Sant Pol 2000 A». *Autopistas*: 183-186.
- ARRIBAS, A. 1983. *La romanització de les Illes Balears. Lliçó inaugural del curs acadèmic 1983-1984*, Universitat de les illes Balears. Palma de Mallorca.
- ARRIBAS, A.; TARRADELL, M.; WOODS, D. 1973. *Pollentia I. Excavaciones en sa Portella, Alcudia (Mallorca)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 75. Madrid.
- AULÉSTIA, A. 1878. *Album Pintoresch-Monumental de Catalunya*, Associació catalanista d'excursions científiques. Barcelona.
- AZUAR, R. 1985. *Castillo de la Torre Grossa (Jijona)*. *Catálogo de fondos del Museo Arqueológico*, I. Alacant.
- BAATZ, D. 1974. *Der römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*. Berlin.
- BAILEY, D.M. 1975. «Roman Pottery bay Alcudia from Majorca». *Opuscula Romana*, X.
- BALAGUER, A.M. 1981 a. «Troballa de Sant Pere Sacama». *AN*, 11: 268.
- . 1981 b. «Troballa del Castell de Voltretera». *AN*, 11: 262-265.
- . 1982. «La circulació monetària al pla de Barcelona a l'època medieval». *I Congrès d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona: 215-230.
- BALIL, A. 1975. «Mosaicos de les termas de una villa romana de San Baudilio de Llobregat (Barcelona)». *XIII Congreso Nacional de Arqueología, Huelva 1973*. Zaragoza: 895-899.
- BARBERÁN, J. 1978. *Orígenes e historia de Castelldefels y su Comarca*. Castelldefels.
- BARJAU, S. 1992. *Enric Sagnier*. Barcelona, Ed. Labor, 1992.
- BARNEA, I. 1967. «Les thermes de Dinogetia». *Dacia*, 11: 225-252.
- BARRACHINA, J. 1983. «Estudi arqueològic del jaciment». *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*. Barcelona.
- BARRAL, X. 1978. *Les mosaïques romanes et médiévales de la Regio Laietana (Barcelona et ses environs)*. Barcelona.
- BARREDA, M.L. 1989. «Estampilles sobre àmfora, tègula, comuna oxidada i un exemple de grafito zoomòrfic sobre comuna oxidada romana. Sant Boi». *Baix Llobregat*: 470-476.
- . 1993. «Història Antiga, del segle IV a.C. al V. d.C». *Història de Sant Boi de Llobregat*. Sant Boi de Llobregat: 15-66.
- BARROUL, G. 1981. «Informations archéologiques. Languedoc-Roussillon». *Gallia*, 39, fasc. 2. París.
- BASSEGODA, J. 1977. *La ceràmica popular en la arquitectura gòtica*. Barcelona.
- BATLLORI, A.; LLUBIÀ, L. 1974. *Ceràmica catalana decorada*. Barcelona.
- BATS, M. 1988. *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350-v. 50 av. J.-C). Modèles culturels et catégories céramiques*, Suplement 18 de la *Revue Archéologique de Narbonnaise*. París.
- BAZZANA, A. 1979. «Céramiques médiévales: les méthodes de la description analytique appliquées aux productions de l'Espagne orientale. I». *MCV*, XV: 135-185.
- . 1980. «Céramiques médiévales: les méthodes de la description analytique appliquées aux productions de l'Espagne orientale. II». *MCV*, XVI: 57-95.
- . 1986. «Essai de typologie des ollas valencianas». *II Coloquio*: 93-98.
- BELÉN, M.; FERNÁNDEZ MIRANDA, M. 1979. *El fondeadero de Cales Coves (Alayor, Menorca)*. Excavaciones Arqueológicas en España, 101. Madrid.
- BELLÉS, J. 1992. «Acta de consagració de l'església de Santa Maria de Castelldefels, 1100-1106». *Catalunya Romànica, XX. El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme*. Barcelona: 324.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 1987. «Excavación en el campanario de la iglesia de Sant Boi del Lluçanès (Barcelona)». *I CAME*, III. Madrid: 304-312.
- . 1991 a. «Excavacions al campanar de l'església parroquial de Sant Boi de Lluçanès (Osona)». *QCT3*. Barcelona: 127-133.
- . 1991 b. «Resultados de la excavación en la iglesia de Sant Cristòfol de la Castanya». *QCT3*. Barcelona: 138-144.
- . 1994. «Terminologia i ús dels atuells ceràmics de cuina a la baixa Edat Mitjana». *Del rebost a la taula*: 46-58.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1970. *Les ánforas romanas en España*. Zaragoza.
- . 1980. «El comercio del aceite en el valle del Ebro a finales de la República y comienzos del Imperio romano». *Producción y comercio del aceite en la antigüedad*. I Congreso Internacional. Universidad Complutense de Madrid.
- . 1982. «El comercio vinario tarraconense en el valle del Ebro. Bases para su conocimiento». *Homenaje a C. Fernández Chicharro*. Madrid: 319-330.
- . 1987. «El comercio del vino antiguo en el valle del Ebro». *El vi a l'antiguitat*: 51-73.
- . 1990. *Guía de la cerámica romana*. Saragossa.
- BELTRÁN, A. 1992. «Noticia sobre un tesoro de monedas aragonesas de vellón de Jaime I, Jaime II y Pedro IV hallado en Bujaraloz». *Museo de Zaragoza, Boletín*, 11. Zaragoza: 137-140.
- BELTRÁN, P. 1972. *Obra Completa. II Numismática de la Edad Media y de los Reyes Católicos*. Zaragoza.
- BÉMONT, C. 1976. *Recherches méthodologiques sur la céramique sigillée, les vases estampillés de Glanum*. París.
- . 1997. «Moules à gobelets ornés de la Gaule centrale au Musée des Antiquités nationales» XXXIII suppl., *Gallia*. París. CNRS.
- BERG, K. 1989. «Coins in churches: a means of payment?. Part one». *Medieval Archaeology Research Group (MARG), Coins and archaeology*, BAR International Series, 556. Oxford: 77-82.
- BERGADÀ, E. 1981. *Vil·la romana de Can Tintorer. El Papiol, Barcelona*. Molins de Rei.
- BERTI, G.; ROSSELLÓ-BORDOY, G.; TONGIORGI, E. 1987. Alcuni bacini ceramici di Pisa e la corrispondente produzione di Maiorca nel secolo XI. *BSAL*, 43: 97-115.

- BERTRÁN, P. 1984. «La ceràmica decorada del gòtic a Catalunya». *La Ceràmica Medieval*: 227-233.
- BET, P.; DELAGE, R.; VERNEHT, A. 1994. «Lezoux et Millau. Confrontation d'idées et de données». *SFECAG. Actes du Congrès de Millau*. Maresella: 43-62.
- BET, P.; FENET, A.; MONTINERI, D. 1989. «La typologie de la sigillée lisse de Lezoux, Ier-IIIème s. Considérations générales et formes inédites». *SFECAG. Actes du Congrès de Lezoux*. Marsella: 37-54.
- BLAKE, H. et alii. 1992. «The earliest Valencian Lustware?. The provenance of the pottery from Pula in Sardinia». *Every and Exotic pottery from Europe c. 1650-1900*. Londres: 202-204.
- BLANES, C. et alii. 1990. *Les Illes a les fonts clàssiques*. Palma.
- BOESSNECK, J.; DRIESCH, A.V.D. 1980. «Knochenfunde aus dem römischen Munigua (Mulva), Sierra Morena». *Studien über frühe*.
- BOFARULL I SANS, F. 1911. *El castillo y la baronía de Aramprunyá*. Barcelona.
- BOFILL, F. DE P. 1941. «Ceràmica barcelonesa de reflejo metálico». *ABMAB*, I: 53-78.
- . 1942. *Ceràmica española. Catálogo de la exposición de la Virreina*. Barcelona.
- BOLÓS, J. 1989 a. «La necròpoli de Vulpellac», *Catalunya Romànica VIII*. Barcelona: 349-350.
- . 1989 b. «Santa Maria de Lledó, Lledó d'Empordà», *Catalunya Romànica IX*. Barcelona: 526-547.
- BOLÓS, J. et alii. 1985. «Ceràmiques medievals del museu d'arts, indústries i tradicions populars de Barcelona». *I CAME*, V: 683-702.
- BOLÓS, J.; MALLART, L. 1986. *La granja cistercenca d'An-cosa. La Llacuna. EAC*, 7. Barcelona.
- BOLÓS, J.; RIU, M. 1984. «Observacions metodològiques, esquemes descriptius i fitxes de treball per a l'estudi de la ceràmica». *AM*, annex 2: 14-28.
- BOMPAIRE, M. 1987. «Les ateliers de Melgueil, Cahors et Rodez d'après les sources écrites». *Trésors et émissions monétaires du Languedoc et de Gascogne (XII et XIII siècles)*. Toulouse: 11-52.
- BONET, H.; MARIMON, J. 1985. «Excavaciones en la iglesia de la Sangre de Lliria (Valencia). Campaña 1984». *I CAME*, V. Madrid: 57-78.
- BONET, J.; MORALEJA, J.M. 1988. *Ceràmica catalana. Pietat popular (segles XV-XIX)*. Barcelona.
- BORRÀS, C. 1987-1988. «Avance de las excavaciones en la Villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat)». *CPAC*, 13. Castelló: 379-387.
- BOTET SISÓ, J. 1908-1911. *Les monedes catalanes*. 3 vol. Barcelona.
- BOULLE, E. 1992. *La position accroupie. Sa physiologie, son usage et ses répercussions osseuses*. Université de Nice. Nice (tesi inèdita).
- BOURGOIS, A. 1991. «Les sigillées italiques» i «Les sigillées galo-romaines». *Belo IV. Les sigillées*. Foullies de Belo. Madrid.
- BOURGOIS, A.; MAYET, F. 1991. *Belo VI. Les sigillées*, Collection de la Casa de Velázquez, Archéologie XIV. Madrid.
- BOUSCARAS, A. 1974. «Marques sur amphores de Port-la-Nautique». *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, III. Fréjus: 103-132.
- BRINKMANN, A. 1923-24. «Canidenstudien, V-VI». *Bergens Mus. Naturvidensk. Raekke* Nr. 7, Bergen.
- BRODRIBB, G. 1987. *Roman Brick and Tile: an Analytical Survey and Corpus of Surviving Examples*. Gloucester.
- BURNETT, A.M.; AMANDRY, M.; RIPOLLÈS, P.P. 1992. *Roman Provincial Coinage (RPC)*. Londres.
- CABESTANY, J.F. 1991. «El pot de farmàcia de Sant Quirze de Pedret (segle XIV)». *QCT4*: 131-133.
- CABESTANY, J.F.; RIERA, F. 1980 a. *Ceràmica de Manresa. Segle XIV*. Barcelona.
- . 1980 b. «Hallazgos de ceràmica medieval en la iglesia de Sta. María del Pi de Barcelona». *La Céramique Médiévale*: 407-412.
- . 1984. «Ceràmica de Manresa. Segle XIV». *AM*, Annex 2. Barcelona: 183-197.
- CAGNAT, R.; CHAPOT, V. 1916. *Manuel d'archéologie romaine*, I. París.
- CALICÓ, F.; CALICÓ, X.; TRIGO, J. 1988. *Numismática española. Monedas españolas desde Fernando e Isabel a Juan Carlos I, años 1474-1988*. Barcelona.
- CAIXAL, A.; FIERRO, X.; LÓPEZ MULLOR, A. 1991. «Resultats de l'excavació arqueològica en la galeria alta del Pati Manning de l'antiga Casa de la Caritat (Barcelona)». *QCT3*. Barcelona: 16-19.
- CAIXAL, A.; DOMINGO, R. 1988. «Antiga església de Santa Eulàlia de Gironella». *QCT1*. Barcelona: 144-184.
- CALLENDER, M.H. 1965. *Roman amphorae with index of stamps*. Oxford University Press. Londres.
- CÀMARA, A. 1990. «Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio». *Espacio, Tiempo y Forma. Sèrie VII*, 3. Madrid.
- . 1991. «Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio (y II)». *Espacio, Tiempo y Forma. Sèrie VII*, 4. Madrid.
- CAMPANY, J. 1998. *Castelldefels i la mar*, Ajuntament de Castelldefels. Castelldefels.
- CAMPO, M.; MAÑÉ, M.C. 1986. Hallazgos monetarios medievales y modernos en Empúries. *GN*, 81: 67-81.
- CARANDINI, A. 1967-1968. «Sigillata Chiara Ostia I». *Studi Miscellanei*, 13. Roma: 25 ss.
- CARANDINI, A.; TORTORELLA, S.; TORTORICI, E.; SAGUI, L. 1981. «Terra Sigillata Africana». *Atlante I*, Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica et Orientale. Roma: 9-183.
- CARDONA, J.; MARTÍ, X. 1985. «Materiales bajomedievales del hospital de Sant Marc. Gandia (Valencia)». *I CAME*, V. Madrid: 589-612.
- CARMONA, A.; MONTAGUT, R. 1990. *Col·lecció de ceràmica de l'antiga farmàcia de l'hospital de la Santa Creu*. Barcelona.
- CARRE, M.B.; CAGGADIS-ROBIN, V.; HESNARD, A.; TCHERNIA, A. *Recueil de timbres sur amphores romaines (1987-1988)*. Travaux du Centre Camille Jullian 16, Aix-en-Provence, 1995
- CARRERAS, T.; VILLALBA, P. 1980. «El vidre antic (II)». *IA*, 38: 3-21.
- CARRERAS, J.; DOMÈNECH, I. 1994. «El vidre de taula a Catalunya a l'època del Gòtic». *Del Rebost a la taula*: 71-76.
- CARRU, D. 1995. «Importations hispaniques à decor bleu et/ou lustre». *Documents d'Archeologie Vauclusienne*, 5: 54-76.
- CASANOVAS, M.A. 1983. *La ceràmica catalana*. Barcelona.
- CASANOVAS, M.A. et alii. 1995. *El esplendor de la Alcòria. Ceràmica del siglo XVIII*. Barcelona.
- CASAS, J.P.; CASTANYER, P.; NOLLA, J.M.; TREMOLEDA, J. 1990. *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comar-*

- ques orientals de Girona*. Sèrie monogràfica, 12. CIA. Girona.
- CASAS, T.; COLL, J.; MORO, A. 1986. «El complex industrial romà de Can Jofresa (Terrassa, Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986*. Barcelona: 69-74.
- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J. 1993 a. «Céramique grise de la côte catalane», *Lattara*, 6. Lattes: 391-397.
- . 1993 b. «Céramique commune ibérique», *Lattara*, 6. Lattes: 351-356.
- CASTELLS, A. 1974. *Las brigadas internacionales de la guerra de España*. Barcelona, 1974.
- CATALÀ, P.; BRASÓ, M. 1967. «Castell de Fels». *Els Castells Catalans*, vol. I. Barcelona: 341-347.
- CERDÀ, D. 1979. «Sobre las ánforas de origen ibicenco en Cales Coves. Menorca». *A propòstio de la arqueologia submarina en Menorca*. Palma de Mallorca: 8-18.
- CERDÀ, J. 1982-83. «La ceràmica catalana de la plaça Gran». *Laietània*, 2: 290-292.
- . 1989. «La troballa de ceràmica catalana del segle XVII a la plaça Gran de Mataró». *Ceràmica catalana de reflex metàl·lic*. Segles XV a XVII. Barcelona: 215-241.
- . 1991. «Un conjunt de ceràmica del segle XVI procedent de Can Xammar (Mataró)». *Laietània*, 6. Mataró: 157-178.
- . 1992. «Un conjunt de pisa i terrissa dels segles XVIII-XIX trobat a Mataró (El Maresme). I part». *BIC*, 51: 12-17.
- . 1993 a. «Un conjunt de pisa i terrissa dels segles XVIII-XIX trobat a Mataró (El Maresme). II part». *BIC*, 52: 29-33.
- . 1993 b. «Un conjunt de pisa i terrissa dels segles XVIII-XIX trobat a Mataró (El Maresme). III part». *BIC*, 53: 18-25.
- . 1994. «La vaixella de pisa autòctona i la vaixella de pisa importada a la Barcelona dels segles XIV i XV». *Del rebost a la taula*: 59-62.
- CERDÀ, J.; PÉREZ TORT, S. 1991. «Darreres excavacions d'urgència davant el clos arqueològic de Torre Llauder (Mataró. El Maresme)». *Laietània*, 6: 127-156.
- CERDÀ, J.; TELESE, A. 1994. «Ceràmica de procedència italiana aparecida en Catalunya». *Laietània*, 9: 293-353.
- CHEVALIER, J.; GHEERBRANT, A. 1986. *Diccionario de los símbolos*. Barcelona.
- CHIC, G. 1985. *Epigrafía anfórica de la Bética. I. Las marcas impresas en el barro sobre ánfora olearias (Dressel 19, 20 y 23)*. Universidad de Sevilla. Écija.
- CIRICI, A. 1977. *Ceràmica catalana*. Barcelona.
- CIRLOT, J. E. 1969. *Diccionario de símbolos*. Barcelona.
- . 1991. *Diccionario de símbolos*. Barcelona.
- CLOPAS, I. 1991. *Ceràmica catalana decorada i terrissa popular*. Barcelona.
- CLUA MERCADAL, M. 1991. «Els materials numismàtics trobats a les excavacions de l'església de Sant Marçal de Terrassola, Torrelavit (Alt Penedès)». *Miscel·lània Penedesenca*, XV. Sant Sadurn d'Anoia: 233-252.
- . 1993. «Diners de la Torre del Baró, Viladecans (Barcelona). Un ejemplo de la economía fiduciaria en la Baja Edad Media». *XI Congrès Internacional de Numismatique*. Brussel·les: 123-131.
- . en premsa a. «Estudio de los materiales numismáticos del yacimiento de la iglesia de Sant Vicenç de Malla (Osona, Barcelona)». *Actas del VIII Congreso Nacional de Numismática, Avilés*.
- . en premsa b. «Aproximación a la circulación monetaria en el Alt Penedès durante los siglos XVII y XVIII. *Actas del IX Congreso Nacional de Numismática, Elche*.
- CODEX, SCCL. 1995 a. «Forns de can Portell». *Autopistas*: 43-56.
- CODEX, SCCL. 1995 b. «Can Balençó». *Autopistas*: 57-88.
- CODINA, M. 1987. «Recuperació de restes arqueològiques al delta del Llobregat», a *Castelldefels. 10 segles d'història*. Castelldefels: 16-17.
- CODINA, J. 1971. *Inundacions del delta del Llobregat*. Barcelona.
- COLL, J. 1979. «Algunos materiales de época medieval hallados en Sóller (Mallorca)». *BSAL*, 37: 253-287.
- . 1987. *Ceràmica española en colecciones mallorquinas*. Palma de Mallorca.
- COLL, J. et alii. 1986. «Ceràmica medieval aparecida en la ermita de Ntra. Sra. de Sales (Viladecans, Baix Llobregat, Barcelona)». *II Coloquio*: 283-293.
- COLLS, D. et alii. 1977. *L'épave Port-Vendres II et le commerce de la Bétique a l'époque de Claude*, *Archaeonautica*, 1. París.
- COLOMER, M.A.; COSTA, B.; TREMOLEDA, J. 1989. «Estudi preliminar de la vil·la romana de platja Artigues». *Cypsela*, VII. Girona: 103-110.
- COLOMINAS, J. 1915-1920. «Els enterraments de la Garrotxa a les Salines de Santanyí». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI. Barcelona: 726-728.
- COMAS, M. 1985. *Baetulo. Les àmfors*. Badalona.
- . 1997. *Baetulo. Les marques d'àmfora*. Badalona/Barcelona.
- COMAS, M. et alii. 1994. «Observations sur les sigillées du sud de la Gaule à Baetulo (Badalona, Espagne)». *SFE-CAG. Actes du Congrès de Millau*. Marseille: 83-94.
- COMAS, R. 1984. «Troballes monetàries a l'església Vella de Rellinars». *GN*, 74-75: 279-288.
- CORNET, N. 1978. «La història del poble al voltant del Castell», a *Setmanari del Baix Llobregat*, 27-1-1978.
- COOPER, E. 1987. *Historia de la ceràmica*. Barcelona.
- . 1994. *The sentinels of Aragon*, Embajada de España, London Guildhall University. Londres.
- CORSI-SCIALLANO, M. 1984. *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4*. Mémoire de maîtrise, Université d'Aix-en-Provence.
- CORSI-SCIALLANO, M.; LIU, B. 1985. «Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4». *Archaeonautica*, 5. París.
- CORTADELLA, J.; PIQUÉ, C. 1989. *Primers resultats de l'excavació de Martinet (la Cerdanya)*. *EAC*, 9. Barcelona.
- CRUBEZY, E. 1988. *Interactions entre facteurs bioculturels, pathologiques et caractères discrets. Exemple d'une population médiévale: Canac (Aveyron)*. Université de Montpellier I. Montpellier.
- CRUSAFONT, M. 1977. «L'òbol de Barcelona d'Alfons III (1327-1335)». *GN*, 46: 15-22.
- . 1979 a. «Les monedes catalanes del Llenguadoc i Provença». *I Symposium Numismático de Barcelona*. Barcelona, II: 251-272.
- . 1979 b. «Primers resultats d'algunes anàlisis per via química sobre monedes catalanes». *I Symposium Numismático de Barcelona*. Barcelona, II: 348-352.
- . 1980. «Noves monedes de Carles I a nom de Ferran II: mig croat inèdit del 1545 i retribució d'un "cornado" navarrès». *AN*, X: 129-140.

- . 1982. *Numismàtica de la Corona Catalano-Aragonesa medieval (785-1516)*. Madrid.
- . 1983. «Los dineros jaqueses de la época de los Austrias y de Felipe V». *La moneda aragonesa. Mesa redonda*. Zaragoza: 221-232.
- . 1989 a. *Barcelona i la moneda catalana*. Barcelona.
- . 1989 b. «La moneda, identificació i significació». *Santa Eulàlia d'Encamp. Evolució històrica d'un edifici. Segles IX-XX*, Monografies del Patrimoni Artístic Nacional, 2. Andorra la Vella. 83-90.
- . 1990. *La moneda catalana local, segles XIII-XVIII*. Barcelona.
- . 1992. «Acuñaciones de la Corona Catalano-Aragonesa y de los Reinos de Aragón y Navarra. Medioevo y tránsito a la Edad Moderna». *Catálogo general de las monedas españolas*, vol. IV. Madrid.
- CUOMO DI CAPRIO, N. 1971-1972. «Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterici nell'area italiana, dalla preistoria a tutta l'epoca romana». *Sibrium*, 11. Cremona: 371-464.
- CURA, M.; PRINCIPAL, J. 1995. «La producció de les tres palmets radials amb roseta central o 3+1». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16. Castelló: 173-188.
- DAHR, E. 1937. «Studier über Hunde aus primitiven Steinzeitkulturen in Nordeuropa». *Lunds Univ. Arkiv NF Avd. 2*, 32, n. 4, Lund.
- DAOULATI, A. 1980. «Céramiques andalouses à reflets métalliques découvertes à la Kasbah de Tunis». *La Céramique Médiévale*: 343-357.
- DATZIRA, S. 1981. «Addenda a la troballa de Sta. Perpètua de la Mogoda (AN-1)». *AN*, 11: 261.
- . 1984. «Troballa a la Plaça Major de Manresa (Bages)». *GN*, 74-75: 251-252.
- DAURA, A. et alii. 1992. «El jaciment arqueològic de Matacans (Artés). Ressenya dels treballs realitzats entre 1988 i 1991». *APCI*: 147-190.
- DEGBOMONT, J. M. 1984. «Hypocaustes. Le chauffage per hypocauste dans l'habitat privé. De la place St. Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves». *Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège* (ERAUL), 17. Lieja.
- DEL CASTILLO, A.; CIRICI PELLICER, A. 1949. *José María Sert. Su vida y su obra*. Barcelona.
- DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, G. 1971. «Découvertes récentes de céramiques médiévales espagnoles en Provence. Leur place dans l'évolution régionale». *Actes du 94ème Congrès National des Sociétés Savantes*. Paris: 129-164.
- . 1990. «Una gran exposició de ceràmica medieval a Avinyó». *BIC*, 44: 22-27.
- DENEAUVE, J. 1969. *Lampes de Carthage*. Paris.
- DEPEYROT, G. 1987. *Trésors et émissions monétaires du Languedoc et de Gascogne (XII et XIII siècles)*. Toulouse.
- DE RIQUER, M. 1983. *Heràldica Catalana*. Barcelona.
- DESBAT, A. 1987. «Les importations d'amphores vinaires à Lyon et Vienne au début de l'Empire (Rapport préliminaire)». *El vi a l'antiquitat*: 407-415.
- . 1993. «Observacions sur des fours à tubulures des Ier et IIe siècles à Lezoux». *SFECAG. Actes du Congrès de Versailles*. Marsella, 1993: 361-370.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA. 1959. *Guía de la Biblioteca Central de la Diputació de Barcelona*. Barcelona.
- DOMINGO, F. 1986. «Diners barcelonins de Jaume II». *AN*, 16: 149-158.
- DRAGENDORFF, H.; WATZINGER, C. 1948. *Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen*. Reutlingen.
- DRIESCH, A.V.D. 1976. «A guide to the measurement of animals bones from archaeological sites». *Peabody Museum Bulletin I*, Cambridge Mass, Harvard University.
- DURAN SANPERE, A. 1973. *Barcelona i la seva història. I. La formació d'una gran ciutat*. Barcelona.
- ECKHART, L. 1954. «Nordwest Teil des Badesgebäudes». *Forschungen in Lauriacum*, 2: 48-57.
- . 1960. «Der Bäderbezirk von Lauriacum. Plangrabungen aus den Jahren 1953, 1954, 1956. Institut für Landeskunde von Oberösterreich». *Forschungen in Lauriacum*, 6-7: 55-85.
- ELIAS DE MOLINS, A. 1895. *Diccionario Biográfico y Bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*. Barcelona.
- ESCORTELL, J. 1990. «La ceràmica trobada al monestir». *IAMSF*, 6 (sense paginar).
- . 1993. «Unes mostres de ceràmica blava catalana del segle XV». *IAMSF*, 15: 8.
- ESPADALER, R.; JUAN, M. 1991. «Excavació arqueològica de Sant Miquel de Cardona (Bages)». *QCT3*. Barcelona: 197-205.
- ESTARELLAS, M. M.; TORRES, F. 1993. «Ceràmiques romanes de parets fines de l'època augustal a Pollentia (Alcúdia, Mallorca)». *BSAL*, 49: 9-26.
- ESTEVA, L. 1974. «Las pipas pseudo-romanas de Ampurias fueron obradas en Palamós». *MA*, I: 315-324.
- ETTLINGER, E. 1983. «The Terra Sigillata of the excavations at Sa Portella, Alcudia, Mallorca. Italian, Gaulish and Hispanic Wares». *Pollentia 3. Estudio de los materiales I. Sa Portella excavaciones 1957-1963*. Palma: 50-163.
- ETTLINGER, E. et alii. 1990. *Conspectu Formarum Tèrrea Sigillatae Itálico Modo Confectae*. Bonn.
- FÀBREGAS, M. 1994. *Memòria de l'excavació d'urgència duta a terme a l'entorn occidental de la Torre del Baró, Viladecans (Baix Llobregat) durant el juny i el juliol de 1993. Servei del Patrimoni Arquitectònic local de la Diputació de Barcelona*. Barcelona (inèdit).
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984. *Inscriptions romaines de Catalogne I. Barcelona (sauf Barcino)*. Paris.
- FAZEKAS, I.G.; KOSA, F. 1978. *Forensic fetal osteology*. Budapest.
- FERNÁNDEZ GABALDÓN, S. 1987. «Vidrios islámicos de los baños árabes del Alcázar de Jerez de la Frontera (Colección Menéndez Pidal)». *II CAME*, II. Madrid: 608-616.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, J.J. 1981. *Excavaciones medievales en Valeria (Cuenca)*. Cuenca.
- FERNÁNDEZ, J.H.; GRANADOS, J.O. 1986. «Producción de paredes en Ebusus (Ibiza)». *SFECAG. Actes du Congrès de Toulouse*. Marsella: 51-56.
- FERNÁNDEZ, J.H.; GRANADOS, J.O. GONZÁLEZ, R. 1992. *Marcas de terra sigillata del Museo Arqueológico de Ibiza*. Eivissa.
- FERRIS, V.; CATALÀ, J.M. 1987. *La ceràmica de Manises; els seus vocables i locucions*. València.
- FICHET DE CLAIRFONTAINE, F. 1995. «Discussion». *SFECAG. Actes du Congrès de Rouen*. Marsella: 185.
- FIERRO, X.; DOMINGO, R. 1991. «Evolución histórica y desarrollo arquitectónico de la iglesia de Sant Marçal de Terrassola (Torrelavit)». *QCT3*. Barcelona: 115-123.

- FITER, J. 1881. «Nuestros grabados. Viladecans. La Torre del Baró». *Ilustración* (Barcelona), 25.
- FLORES, I. 1987. «Algunos tipos de loza azul y dorada encontrada en la Alhambra». *II CAME*, II: 628-635.
- FLORES, I. et alii. 1989. *Cerámica hispanomusulmana en Almería: loza dorada y azul*. Almería.
- FOERSTER, F.; PASCUAL, R. 1982. «El pecio del Cap del Vol». *Vida Submarina* (Barcelona), 10: 34-41.
- FOLCH TORRES, J. 1921. *Notícia sobre la ceràmica de Paterna i sobre els materials procedents de les excavacions de 1908 a 1911, adquirits ara per la Junta de Museus*. Barcelona.
- FONTBONA, F. 1983. *Història de l'art català VI. Del Neoclassicisme a la Restauració, 1808-1888*. Barcelona.
- FONTBONA, F.; MIRALLES, F. 1985. *Història de l'art català VII. Del Modernisme al Noucentisme, 1888-1917*. Barcelona.
- FONTECHA, R. DE. 1953. «La moneda española de cobre en los siglos XVIII y XIX». *NH*, II-4: 225-274.
- . 1967. *La moneda española contemporánea*. Madrid.
- . 1968. *La moneda de vellón y cobre de la monarquía española (años 1516-1931)*. Madrid.
- FONT I GUMÀ, J. 1905. *Rajolas valencianas y catalanas*. Vilanova i la Geltrú.
- . 1909-1910. «Ceràmica valenciana i catalana trobada al pati dels Tarongers». *AIEC*, III.
- FONT JAUME, A. 1989. «Notes entorn a les fonts greco-llatines de les Illes». *Miscel·lània d'homenatge a Francesca Massot i Villalonga*. Palma.
- FONT OBRADOR, B. 1972. *Historia de Lluçmajor*, I. Palma de Mallorca.
- FORT, J. 1979. *Santa María de la Salud (Castelldefels)*. Arxiu Marià. Sant Climent de Llobregat: 27.
- FRANCOVICH, R.; GELICHI, S. 1984. «La ceramica spagnola in Toscana nel Bassomedioevo». *Quaderni dell'Insegnamento di Archeologia Medievale della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Siena*. Florència.
- FRONTHINGHAM, A.W. 1936. *Catalogue of hispano-moresque pottery*. Nova York.
- . 1944. «Aragonese Lustreware from Muel. Notes hispanic». *The Hispanic Society of America handbook museum and library collections*, IV. New York: 79-92.
- . 1951. *Lustreware of Spain*. New York.
- . 1956. «Barcelona glass in venetian style». *The Hispanic Society of America*. New York.
- FROVA, A. 1977. *Scavi di Luni (II)*. Roma.
- GALIAY, J. 1947. *Cerámica aragonesa de reflejo metálico*. Zaragoza.
- GALLART, J.; SANTANACH, J. 1989. «Excavacions d'urgència al cementiri vell de Granyena de les Garrigues (les Garrigues)». *EAC*, 9: 181-202.
- . 1991. «Trobada de terrissa medieval a Linyola». *BIC*, 49: 38-43.
- GARABITO, T. 1978. *Los alfares romanos riojanos. Producción y comercialización*. Bibliotheca Praehistorica Hispana, XVI. Madrid.
- GARCÍA TARGA, J. 1993. «El castell de Miralpeix: un model d'ocupació medieval i moderna al Garraf». *MP*, XVIII: 143-166.
- GARCÍA, J. 1993. «Història medieval, del segle V al segle XVI». *Història de Sant Boi de Llobregat*. Sant Boi de Llobregat: 67-133.
- GARCÍA-RUIZ, A. 1988-89 «La cerámica azul de Paterna de los siglos XIV-XV en Mallorca». Actas del CXL aniversario de la fundación de la Real Academia de Bellas Artes de San Sebastián. Palma de Mallorca.
- GARRIGA, J.; CARBONELL, M. 1986. *Història de l'art català IV. L'època del Renaixement, s. XVI*. Barcelona.
- GECHTER, M. 1979. «Die Anfänge des Niedergermanischen limes». *Bonner Jharbucher*, 179. Bonn: 1-138.
- GIL FARRÉS, O. 1954. «Sobre los dineros barceloneses de Jaime I y de Jaime II. Una rectificación monetaria». *NH*, III-5: 41-54.
- . 1958. «La evolución de la moneda barcelonesa durante los tiempos modernos». *Numisma*, 30. Madrid: 53-68.
- . 1959. *Historia de la moneda española*. Madrid.
- GINOUVÈS, R.; CHARITONIDIS, S., 1955. «Bain romain de Zevgolatio près de Corinthe». *BCH*, 79: 102-120.
- GIOVANNI, V.; GASPERETTI, G. 1993. «Materiali per l'elaborazione di una tipologia della ceramica comune di Pompeia». *SFECAG. Actes du Congrès de Versailles*. Marsella, 1993: 267-280.
- GIROUSSENS, C. 1988. «Les estampilles sur céramiques sigillées de l'anse de Saint-Gervais à Fos-sur-Mer (Bouches-du-Rhône)». *SFECAG. Actes du Congrès d'Orange*. Marsella: 131-143.
- GOGGIN, J.M. 1968. «Spanish majolica in the New World. Types of the sixteenth to eighteenth centuries». *Yale University Publications in Anthropology*, 72. Yale.
- GOMIS, M. 1993. «Les monedes». *Engordany, la vida al solà (segles II aC - XX dC)*, Monografies del Patrimoni Artístic Nacional, 3. Andorra la Vella: 97-102.
- GONZÁLEZ MARTÍ, M. 1933. *Cerámica española*. Barcelona.
- . 1944. *Cerámica del levante español. Siglos medievales, loza*. Barcelona-Madrid.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A. 1996 a. «La restauración de la iglesia de Santa María del Castillo de Castelldefels (Barcelona, España)», a *Informes de la construcción*, núm. 445, pàg. 33-49, Madrid, 1996.
- . 1996 b. «Restauración de la iglesia del castillo de Castelldefels. Barcelona», a *ON Diseño*, núm. 171. Barcelona:170-181.
- . 1997 a. «Restauració de l'església de Santa Maria del Castell de Castelldefels», a *AB*, núm. 59. Barcelona: 34-37.
- . 1997 b. «Restauración de la Iglesia del Castillo de Castelldefels», *Loggia*, 3. València.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A.; LACUESTA, R.; LÓPEZ MULLOR, A.; VILA, J. M. 1999. «Església de Santa Maria del Castell. Castelldefels / Iglesia de Santa María del Castillo. Castelldefels». *Memòria 1993-1998, volum 2. Obres*. Diputació de Barcelona, Àrea de Cooperació, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Barcelona: 165-193.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A.; GONZÁLEZ, M.; PINOS, N. 1996. *Els grafitos de les brigades internacionals de l'església del castell de Castelldefels (1938-1939)*. Diputació de Barcelona, 1996.
- GONZÁLEZ-HONTORIA, G. 1989. *Vidrio soplado mallorquín*. Barcelona.
- GORGES, J.G. 1979. *Les villas Hispano-Romaines*. París.
- GOUDINEAU, CH. 1968. *La céramique aretine lisse. Fouilles de l'École Française de Roma à Bolsena (Poggio Moscini) 1962-1967. IV*, suplement 6 de les *Mélanges d'Archéologie de l'École Française de Rome*. París.
- GRANADOS, J.O.; ROVIRA, C. 1987. «Tres nous centres de producció d'àmfores a l'ager de la colònia Bàrcino». *El vi a l'antiguitat*: 126-132.

- GRATALOUP, C. 1986. «Les céramiques à parois fines de la rue des Farges (Lyon)». *SFECAG. Congrès de Toulouse*. Marsella: 47-50.
- GRAVES, R. 1985. *Los mitos griegos*. Madrid.
- GUDIOL, J. 1936. «Els vidres catalans». *MC*, III.
- GUERRA, N.; LUENGO, M.; SALAS, J.L. 1984. *La lucha cotidiana por la vida: Viladecans 1800-1843*. Viladecans.
- GUERRERO, V.M. 1981. «Los asentamientos humanos sobre los islotes costeros de Mallorca». *BSAL*, 38: 191-231.
- . 1982. *Los núcleos arqueológicos de Calvià*. Palma de Mallorca.
- . 1984. *Asentamiento púnico de Na Guardis*, Excavaciones Arqueológicas en España, 133. Madrid.
- . 1985. «El fondeadero norte de na Guardis: su contribución al conocimiento de la colonización púnica en Mallorca». *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina. Cartagena 1982*. Madrid: 225-264.
- . 1986. «Una aportación al estudio de las ánforas púnicas Maña C». *Archeonautica*, 6: 147-186.
- GUERRERO, V.M.; COLLS, D. 1982. «Exploraciones arqueológicas submarinas en la bocana del puerto de Cabrera (Balears)». *BSAL*, 39: 3-22.
- HALL, J. 1987. *Diccionario de temas y símbolos artísticos*. Madrid.
- HAYES, J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. Londres
- . 1976. «Pottery: stratified groups and typology», dins HUMPHREYS, J.A. (ed.): *Excavations at Carthage 1975, conducted by the University of Michigan*, I. London: 47-108.
- . 1980. *A supplement to Late Roman Pottery*. London.
- HEISS, A. 1865-69. *Monedas hispano-cristianas, desde la invasión de los árabes*. Madrid.
- HERMET, F. 1934. *La Graufesenque (Condatomago)/Vases sigillés. -II Graffites*. (2 vols.) París.
- HERNANDO, J. 1989. *Arquitectura en España 1770-1900*. Madrid.
- HESNARD, A. et alii. 1988. «L'épave romaine Grand Ribaud D (Hyères, Var)». *Archeonautica*, 8. París.
- HÜBNER, W. 1903. *Ephemerides Epigraphicae*, IX, fasc. 1. Berolini.
- HUGHES, R. 1987. «Recuerdo de Sert», *José María Sert (1874-1945)*. Madrid.
- HURST, J.G. 1977. «Spanish pottery imported into medieval Britain». *Medieval Archeology*, XXI: 68-105.
- HURST, J.G. 1986. «Late medieval pottery imported into the low countries». *II Coloquio*: 347-351.
- IZQUIERDO, P. 1987 a. *L'ancoratge de Les Sorres, sota el delta del Llobregat, dins l'economia antiga*. Memòria de llicenciatura, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona.
- . 1987 b. «Algunes observacions sobre l'ancoratge de les Sorres, al delta del riu Llobregat». *El vi a l'antiguitat*: 133-139.
- . 1992. «L'ancoratge de Les Sorres: aportacions a la història econòmica de la costa del Llobregat». *Fonaments*, 8. Barcelona: 53-78.
- JANNORAY, M.J. 1955. *Ensérune*. París.
- JÀRREGA, R. 1990. «Les ceràmiques grises de tipus emporità». *Can Xammar*: 43-48.
- . 1995. «Les ànfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5. Lleida: 179-194.
- JORGE ARAGONESES, M. 1982. «Paisaje real y paisajismo ideal en las lozas de Pickman - Cartuja. Sevilla, siglos XIX y XX. Las influencias. Las realizaciones». *Homenaje a C. Fernández Chicano*. Madrid: 502- 540.
- JOURDAN, L. 1976. «La faune du site gallo-romain et paléochrétien de la bourse (Marseille)». *Lab. de Paléontologie Humaine et de Préhistoire U.R.A.*, n. 13.
- JULIÀ, M.; PUIG, F.; SOLIÀS, J.M. 1983. «Terme municipal de Castelldefels», a *Carta Arqueològica del Baix Llobregat*, Servei d'Arqueologia, Direcció General del Patrimoni Artístic (inèdit, consulta pública).
- JULIÀ, M. et alii. 1989. «La vil·la romana de Can Tintorer (el Papiol)». *Baix Llobregat*: 286-302.
- JUNCOSA, R. 1979. «Estudi d'una miniatura de vidre». *QPAM*, 8-9: 268.
- KENRICK, P.M. 1990. «Formen 17-20, 22, 27-28». *Conspectus*: 80-87, 90-91, 100-103.
- KAHLE, W.; LEONHARDT, H; PLATZER, W. 1991-1995. «Aparato Locomotor», *Atlas de anatomía para estudiantes y médicos*, vol. I. Barcelona.
- KOUDELKA, F. 1985. «Das Verhältniss der Ossa longa zur Skelethöhe bei den Säugethieren». *Verhandl. d. Natforsch.*
- KRENCKER, D.; KRÜGER, E.; LEHMANN, H.; WACHTLER, H. 1929. *Die Trierer Kaiserthermen*. Augsburg.
- KRETZSCHMER, F. 1953. «Hypokausten». *Saalburg Jahrbücher*, XII, Bd, XXII: 7-41.
- LABHARDT, J. 1974. «Caractères dentaires non-métriques d'une population du haut moyen âge (Ain, France)», *Archives suisses d'anthropologie générale*, 38, 2. Ginebra: 92.
- LAMBOGLIA, N. 1952. «Per una classificazione preliminare della ceramica campana», *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Liguri*. Bordighera: 139-206.
- LAMOUR, C.; MAYET, F. 1980. «Glanes amphoriques: I. Région de Béziers et Narbonne». *Études sur Pézenas et l'Hérault*, IX: 3-16.
- LASFARGUES, A.; VERTET, H. 1976: «Les estampilles sur sigillée lisse de l'atelier augustéen de la Muette, à Lyon». *Figlina*, 1. Lió: 39-87.
- LÁZARO, P. 1987. «Tallers de ceràmica blava i policroma del s. XVII a la ciutat de Lleida». *BIC*, 34: 24-26.
- LEBLANC, O. 1994. «La sigillée gauloise à Saint-Romain-en-Gal (Rhône)». *SFECAG. Actes du Congrès de Millau*. Marsella: 143-164.
- LERMA, J.V. et alii. 1984. «Sistematización de la loza gótico-mudéjar de Paterna/Manises». *La Ceramica Medieval*: 183-203.
- . et alii. 1992. *La loza gótico-mudéjar en la ciudad de Valencia*. Madrid.
- LIOU, B. 1987. «L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves». *El vi a l'antiguitat*: 271-284.
- LIOU, B.; SCIALLANO, M. 1989. «Le trafic du port de Fos dans l'antiquité: essai d'évaluation a partir des amphores». *SFECAG. Actes du Congrès de Lezoux*. Marsella: 153-167.
- LISTER, F.C; LISTER, R.H. 1987. *Andalusian ceramics in Spain and New Spain. A cultural register from the third Century B.C. to 1700*. Nova York.
- LIVERSIDGE, J. 1985. «La pintura mural y el estuco», *El arte romano*. Barcelona.
- LLABRÉS, J. 1975. *Una necrópolis rural de la ciudad romana de Pollentia (Mallorca)*. Palma de Mallorca.
- LLADÓS, J.; REYES, M. 1997. «La presó secreta de les brigades». *El Temps*, núm. 667. 31 març 1997.

- LLOANSI, J. 1977. «La ceràmica catalana de Can Xammar (Mataró)». *QPAM*, 3: 74-76.
- . 1977. *Plats i pots de ceràmica catalana. Segles XV al XVII*. Barcelona.
- . 1980. *Rajoles catalanes. Segles XIII al XIX*. Barcelona.
- . 1989. *Ceràmica catalana de reflex metàl·lic. Segles XV a XVII*. Barcelona.
- LLOPART, L. 1970. «Castelldefels: importantes hallazgos arqueológicos en un poblado ibero-romano». *La Vanguardia* (Barcelona), 25 d'agost de 1970.
- LLOPIS, A. «El pueblo y el castillo de Castelldefels». *La Vanguardia* (Barcelona), 1 de gener de 1965.
- LLORENS, J.; LLORENS, N. 1989. «La ceràmica catalana de reflexos metàl·lics». *Ceràmica catalana de reflex metàl·lic. Segles XV a XVII*. Barcelona: 242-274.
- LLUBIÀ, L.M. 1967. *Ceràmica medieval espanyola*. Barcelona.
- LLUBIÀ, L.M.; BATLLORI, A. 1955. *Terminología tipológica de la ceràmica espanyola y etimología de la palabra mayólica*. Barcelona.
- . 1974. *Ceràmica catalana decorada*. Barcelona.
- LOESCHKE, S. 1919. *Lampen aus Vindonissa*. Zürich.
- LÓPEZ, J. 1993 a «Les termes romanes a Catalunya. Les termes sub-urbanes. Termes de la vil·la romana de Can Terrés». *Utilització de l'aigua...: 28-31*.
- . 1993 b «Les termes romanes a Catalunya. Les termes sub-urbanes. El Vilarenc». *Utilització de l'aigua...: 52-56*.
- . 1993 c «Les termes romanes a Catalunya. Les termes sub-urbanes. Les termes inferiors de la vil·la romana dels Munts». *Utilització de l'aigua...: 56-79*.
- . 1993 d «Les termes romanes a Catalunya. Les termes urbanes. Unes termes urbanes a Tàrraco». *Utilització de l'aigua...: 124-126*.
- LÓPEZ ELUM, P. 1984. «Origen y evolución de dos grandes centros cerámicos: Manises y Paterna». *La ceràmica medieval: 163-181*.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1981. «Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de la ceràmica vidriada romana en Cataluña». *Ampurias*, 43. Barcelona: 201-215.
- . 1985. «Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (El Maresme, Barcelona). Campañas de 1981 y 1982». *Ampurias*, 47. Barcelona: 162-208.
- . 1986 a. «Producción e importación de cerámicas de paredes finas en Cataluña». *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Toulouse*. Marsella: 57-72.
- . 1986 b. «Establiment ibèric i romà de Darró (Establecimiento ibérico y romano de Darró; The Iberian and Roman Establishment at Darró)». *Memòria 1984*. Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona. Barcelona: 130-142, 198-203, 252-258.
- . 1986-1989. «Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo». *Empúries*, 48-50, II. Barcelona: 64-77.
- . 1988. «Excavacions a l'ermita de la Mare de Déu de Bellvitge. L'Hospitalet de Llobregat, Barcelonès. Campanyes 1978-1981». *Identitats*, 1. L'Hospitalet de Llobregat: 17-35.
- . 1989 a. *Las cerámicas de paredes finas en Catalunya*, 2 vol, Quaderns Científics i Tècnics, 2, Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona. Barcelona (2a. ed. Zaragoza, 1990).
- . 1989 b. «Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona)». *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Lezoux*. Marsella: 109-122.
- . 1989 c. «Retrobament d'una inscripció llatina a la vil·la romana del castell de Castelldefels». *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat. Castelldefels, 1989 (Preactes)*. Castelldefels.
- . 1990 a. «Les ceràmiques romanes de parets fines». *Can Xammar: 122-151*.
- . 1990 b. «Una nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone)». *SFECAG. Actes du Congrès de Mandeure-Mathay*. Marsella: 187-198.
- . 1990-1991. «Les primeres estratigrafies a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (Selva)». *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*. Barcelona: 73-95.
- . 1992 a. «El material arqueològic». *Arqueologia, història i art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes* (Barcelona). Sant Sadurní d'Anoia: 26-39.
- . 1992 b. «Un cipo con inscripción latina procedente de la villa romana del castillo de Castelldefels (Barcelona)». *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie I, V. Madrid: 389-400.
- . 1992 c. «Castells i edificacions militars del Baix Llobregat anteriors al 1300, Santa Maria de Castelldefels». *Catalunya Romànica. XX. El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme*. Barcelona: 298-299, 324-325.
- . 1992 d. «Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels. Jaciment arqueològic». *Catalunya Romànica. XX. El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*. Barcelona: 325.
- . 1993. «Vil·la del castell», Castelldefels. *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana, Antiguitat tardana*. Barcelona: 97-98.
- . 1993-1994. «Conjunt del castell de Castelldefels. Arqueologia medieval a Catalunya. Recull d'intervencions, 1990-93». *AM*, 14-15, 1993-1994. Barcelona: 422-424.
- . 1994. «Conjunt del castell de Castelldefels. Arqueologia medieval a Catalunya. Recull d'intervencions, 1990-93». *AM*, 14-15, 1993-1994. Barcelona: 422-424.
- . 1995. «Nouvelles marques sur amphores provenant du centre producteur de Sant Boi de Llobregat (Barcelone, Espagne)». *SFECAG. Actes du Congrès de Rouen*. Marsella: 177-185.
- . 1996 a. «La excavación del conjunto del castillo de Castelldefels». *IV Simposi sobre Restauració Monumental. Restaurar o Conservar?, QCT*, 7. Barcelona: 359-374.
- . 1996 b. «Resultats de l'excavació arqueològica al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)». *Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte (Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya)*. Barcelona.
- . 1997 a. «Estudi arqueològic del conjunt del castell de Castelldefels (Barcelona)». *Ceràmica medieval catalana. El monument, document. QCT*, 9. Barcelona: 325-350.
- . 1997 b. «Estudio arqueológico del conjunto del castillo de Castelldefels (Barcelona)». L. Caballero, C. Escribano (ed.): *Actas. Arqueología de la arquitectura. El método arqueológico aplicado al proceso de estudio y de intervención en edificios históricos*. Burgos, 1996, Junta de Castilla y León. Salamanca: 153-168.
- . 1998 a. «Céramique bais-républicaine et augustéenne trouvée a l'aire du forum romain d'Emporiae». *SFECAG. Actes du Congrès d'Istres*. Marsella.

- . 1998 b. «Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Baix Llobregat. Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels». *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*. Barcelona: 180-181.
- . 1998c. «Resultats de l'excavació duta a terme al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)». *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. I. Barcelona, 1998: 53-64.
- . 1999 a. «Dos estudios recientes de arqueología del patrimonio edificado». *XXV Congreso Nacional de Arqueología. Actas*. València: 161-177.
- . 1999 b. «Arqueología del patrimonio edificado. Una definición y dos ejemplos». *Actas del congreso internacional «Restaurar la Memoria». Métodos, técnicas y criterios en la conservación del Patrimonio mueble e inmueble*. Valladolid: 139-166.
- . 2000 a. *El Castell i les Torres de Castelldefels. Guia del patrimoni arquitectònic I*, Ajuntament de Castelldefels. Castelldefels.
- . 2000 b. «Les torres de Castelldefels». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, XIV*. Barcelona: 85-111.
- . et alii. 1992. *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arro, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*. Sant Sadurn d'Anoia.
- . et alii. (en premsa). *Excavacions a l'establiment ibèric, la vil·la romana, l'església de Santa Maria i el Castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)*. Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Barcelona.
- LÓPEZ MULLOR, A.; BATISTA, R.; ZUCCHITELLO, M. 1987. «La producción vitivinícola de la Tarraconense, algunos ejemplos sintomáticos». *El vi a l'antiguitat*: 319-326.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A. 1995. «Església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992», *QCT*, 6.
- LÓPEZ MULLOR, A., ESTANY, I. 1993. «L'excavació a l'àrea de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (campanyes 1989-1991)». *Quaderns Científics i tècnics, 5. I. III Simposi sobre restauració monumental. II. Estudis, Informes i Textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*. Barcelona: 339-362.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X. 1988. «La época ibérica en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)». *Espacio, Tiempo y Forma*, serie I, Historia Antigua, 3 (*Homenaje al profesor Eduardo Ripoll*). Madrid: 203-254.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X. 1992. «Materials per a una classificació de la ceràmica ibèrica al torn produïda a Darró. *MP*, XVI. Vilanova i la Geltrú: 9-96.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X. 1993 a. «Un dépôt céramique fermé du Ve siècle apr. J.-C. trouvé a Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelone». *Actes du Congrès de Versailles, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*. Marsella.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X. 1993 b. «Materials per a una classificació de la ceràmica ibèrica al tron produïda a Darró (Vilanova i la Geltrú)», *Miscel·lània penedesenca*, 18. Vilanova i la Geltrú: 8-140.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A. 1993. «L'excavació a l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igalada, l'Anoia)». *GALA*, 2. Sant Feliu de Codines: 259-276.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A. 1997. «Ceràmica dels segles IV al X procedent de les comarques de Barcelona». *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)* [Arqueo Mediterrània, 2]. Barcelona: 59-82.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; SANZ, M. 2002. *Memòria de la campanya d'excavacions de 2001 realitzada al castell de Castelldefels*, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona. Memòria d'excavacions (inèdita, consulta pública).
- LÓPEZ MULLOR, A.; ROVIRA, J.; SANMARTÍ, E. 1982. *Excavaciones en el poblado layetano del turó del Vent, Llinars del Vallès. Campañas de 1080 y 1981*. Barcelona.
- LÓPEZ MULLOR, A.; SOLÉ, X. 1989. «Materials per a una carta arqueològica del terme municipal de Castelldefels». *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat. Castelldefels, 1989 (Preactes)*. Castelldefels.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, P. 1993. «Hallazgos de dineros jaqueses, acuñados por los Austrias, en la comarca de Monzón». *GN*, 109: 57-68.
- LORENZO GALES, N. 1989a. *Historia de Castelldefels desde sus orígenes hasta el siglo XVI. Estudio monográfico y valoración de documentos*. Barcelona, 1989. Tesi Doctoral Inèdita. Universitat de Barcelona.
- . 1989b. *Entre mar i muntanya. Breu història de la parròquia i vila de Castelldefels*. Castelldefels.
- LORIENTE, A.; OLIVER, A. 1992. «L'antic Portal de la Magdalena». *MAU*, 4.
- LUSUARDI SIENA, S. 1977. *Scavi di Luni, II*. Roma (*loc. cit.* Corsi-Sciallano, Liou, 1985).
- MAESTRE, B. 1989. *La historia hecha cerámica. La Cartuja*. Sevilla.
- MAINAR, J. 1976. *El noble català*. Barcelona.
- MAIURI, A. 1932. *La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria*. Roma.
- . 1958. *Ercolano. I nuovi scavi (1927-1958)*. Roma.
- MANDERSCHIED, H. 1994: «Aspetti della gestione idrica delle terme nella regione vesuviana». *XIV Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica. Tarragona, 5-11 de setembre de 1993. La ciutat en el món romà. II. Comunicacions*. Tarragona: 253-254.
- MANERA, E. 1974. «Las cerámicas romanas de la necrópolis de 'Sa Carrotja', Ses Salines (Mallorca)». *VI Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona: 387-405.
- MANGAS, J. 1971. *Esclavos y libertos en la España romana*. Salamanca.
- MANGAS, J. dir. 1989. *Hispania Epigraphica, vol. 1*. Madrid
- MARCET, R.; LLONGUERAS, M. 1982. *Assaig d'una terminologia de la ceràmica antiga en català. QT*, 5. Barcelona
- MARÍ, LL. 1991. *Prospecció geofísica pel mètode del geo-radar al recinte de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat)*. Barcelona (informe mecanografiat).
- MARIEZKURRENA, K. 1983. «Contribución al conocimiento del desarrollo de la dentición y el esqueleto postcranial de *Cervus elaphus*». *Munibe*, 35. vol 3-4. Sociedad de las Ciencias Aranzadi. Sant Sebastià.
- MARIEZKURRENA, K.; ALTUNA, J. 1983. «Biometría y dimorfismo sexual en el esqueleto de *Cervus elaphus* wümiense, postwümiense y actuales del Cantábrico». *Munibe*, 35. vol. 3-4. Sociedad de las Ciencias Aranzadi. Sant Sebastià.
- MARTÍ VILÀ, C. 1973. «Ramón Mas Campderrós». *Vida Samboyana*, 209. Sant Boi de Llobregat.

- MARTÍ, X.; PASCUAL, J. 1985. «Propuesta de seriación de la cerámica verde-manganeso valenciana». *I CAME*, V: 525-540.
- MARTÍN, A. et alii. 1979. *Ceràmica decorada trobada a les comarques de Girona (segles XIV a XIX)*. Barcelona.
- MARTÍN, A. et alii. 1988. «Les excavacions al paratge de la Bòbila Madurell i de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*. Barcelona: 77-92.
- MARTIN, R.; SALLER, K. 1958. *Lehburch der anthropologie in systematischer Darstellung*. Stuttgart.
- MARTINELL, C. 1951. *La Escuela de la Lonja en la vida artística barcelonesa*. Barcelona.
- MARTÍNEZ CAVIRO, B. 1968. *Catálogo de cerámica española. Paterna - Aragón - Cataluña - Cuerda seca - Talavera de la Reina - Alcora - Manises*. Madrid.
- . 1983. *La loza dorada*. Madrid.
- . 1991. *Cerámica hispanomusulmana*. Torrejón de Ardoz.
- MARTÍNEZ ORTIZ, J.M.; DESCALS, J. 1967. *Colección cerámica del museo histórico municipal de Valencia. Ciclo Paterna-Manises*. València.
- MARTIN-KILCHER, S. 1987. *Die Römischen Amphoren aus August und Kaiseraugust vol. 1: Die Südsprachischen Ölamphoren (Gruppe 1)*. August.
- MASRIERA, E. 1886. «Excursió á Castelldefels. 25 novembre 1883». *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, VII. Barcelona: 218-229.
- MASSET, C. 1982. *Estimation de l'âge au décès par les sutures crâniennes. Thèse en Sciences Naturelles*. Sorbonne, VII. Paris.
- MATEU LLOPIS, F. 1929. *La ceca de Valencia y las acuñaciones de los siglos XIII al XVIII*. València.
- . 1931. «Les relacions monetàries entre Catalunya i València des de 1276 a 1376». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII. Castelló de la Plana: 33-34.
- . 1956. «Hallazgos monetarios XIV». *NH*, V-10: 281-294.
- . 1959. «Hallazgos monetarios XVII», *NH*, VIII-15 i 16. 161.
- . 1969. «Tesorillo de vellón de los siglos XIII-XIV en Barcelona». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XII. Barcelona: 80-90.
- . 1975. «Hallazgos monetarios XXIII». *Numisma*, 132-137. Madrid: 235-271.
- . 1977. «Hallazgos monetarios XXIV». *Numisma*, 144-146. Madrid: 65-88.
- . 1979. «Hallazgos monetarios XXV». *Numisma*, 156-161. Madrid: 121-147.
- . 1983. «El sistema monetario del Reino de Aragón. Síntesis histórica». *La moneda aragonesa. Mesa redonda*. Zaragoza: 93-134.
- . 1984. «Hallazgos monetarios en Cataluña». *GN*, III-IV: 254.
- MATILLA, G. 1992. *Alfarería popular en la antigua Arrixaca de Murcia. Los hallazgos de la plaza de San Agustín (siglos XV-XVII)*. Murcia.
- MAYER, M. 1980. «Dos inscripciones posiblemente barcelonesas», *Rivista di Studi Liguri*, XLVI. Bordighera: 158-166.
- MAYET, F. 1975. *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*. Paris.
- . 1990. «Typologie et chronologie des amphores lusitaniennes». *Les amphores lusitaniennes. Typologie, production, commerce*. Conimbriga.
- MAYET, F.; TOBIE, J.L. 1982. «Au dossier des amphores de M. Porcius». *Annales du Midi*, 94-156: 3-16.
- MESQUIDA, M. 1987. Paterna. Una terrisseria dels segles XIII i XIV.
- MESQUIDA, M.; AMIGUES, F. 1985. «Hallazgo de un pozo de cerámica en el casco antiguo de Paterna». *I CAME*, V: 541-557.
- MEZQUÍRIZ, Mª A. 1985. «Terra Sigillata Ispanica», *Atlante delle forme ceramiche II*, Enciclopedia dell'Arte Antica. Roma.
- MIRET I SANS, J. 1918. *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona.
- MIRÓ, C. 1989. «La intervenció d'urgència al solar de can Garrigosa, Sant Boi de Llobregat». *Baix Llobregat*, vol. I: 315-326.
- MIRÓ, J. 1982-1983. «La producció d'àmfores al Maresme: una síntesi». *Laietània*, 2-3. Mataró: 238-244.
- . 1987. «Vi català a França (segle I aC-I dC), una síntesi preliminar». *El vi a l'antiguitat*: 249-268.
- . 1988 a. «La producció de ànforas romanes en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC-I dC)». *BAR*. Oxford: 473.
- . 1988 b. «Epigrafia 10. Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del Conventus Tarraconensis a finals de la República i principis de l'Imperi». *Fonaments*, 7. Barcelona: 243-263.
- MITCHINER, M. 1977. *The World of Islam*. Londres.
- MOLIST, N. 1987. «El Camí Vell del Llor: el procés de romanització d'un assentament ibèric al pla». *I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*. Granollers: 202-205.
- MONTANER, P. 1979. «Los diners de Barcelona marcados con una B». *Numisma*, 156-161. Madrid: 149-152.
- MONREAL, LL.; BARRACHINA, J. 1983. *El Castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*. Barcelona.
- MONTURET, R., RIVIÈRE, H., 1986. *Les thermes sud de la villa gallo-romaine de Seviac. Aquitania*, sup. 2. Paris.
- MORALES, J.L. 1984. *Diccionario de iconología y simbología*. Madrid.
- MOREL, J.P. 1969. «Études de céramique campanienne I: l'atelier des petites estampilles». *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Antiquité*, 81. Roma: 59-117.
- . 1981. *Céramique campanienne: les formes*. Roma.
- MORO, A. 1994. *El fossat nord del castell cartoixa de Vallparadís, Terrassa, Vallès Occidental*. MIAC, 5, Barcelona: 6-53.
- MULLER, A. 1978. «Un aspecte de la vie économique toulousaine pendant les périodes césarienne et augustéenne: les importations de campanienne». *Archéologie du Languedoc*, I. Sète: 127-138.
- NAVARRO, C. 1985 a. «Cerámicas valencianas bajomedievales aparecidas en el castillo de la Mola. Novelda (Alicante)». *I CAME*, V: 571-587.
- . 1985 b. «Cerámicas esmaltadas bajo-medievales (siglos XI-XV)». *Excavaciones medievales en el castillo de la Mola (Novelda, Alicante)*. *I Las cerámicas finas (s. XII-XV)*, Novelda: 125-145.
- . 1990. *Excavaciones arqueológicas en el castillo de la Mola (Novelda, Alicante); las cerámica comunes (s. XIV-XV)*, II. Alacant.
- NICOLÁS, J.C. DE. 1987. «Vi de la Laietània i vi de la Campània a Menorca (Illes Balears)». *El vi a l'antiguitat*. Badalona: 237-245.
- NIELSEN, I. 1990. *Termae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. Aarhus.

- NIETO, J. 1989. «IX. El jaciment arqueològic Culip IV. El port d'origen i la data del naufragi. X. La ruta de la nau i la ruta del carregament: una hipòtesi de treball sobre l'organització del comerç naval al segle I dC.». *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I*. Girona: 235-244.
- NIETO, X. (Coord.). 1992. *Les Sorres X. Un vaixel medieval al canal olímpic de Rem. Castelldefels, Baix Llobregat*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Barcelona.
- NIETO, J. FOERSTER, F. 1980. «El pecio romano del Cap del Vol, campanya 1978-1979». *Cypselà*, III. Girona: 163-177.
- NIÑO, V. 1987. «Investigación arqueológica en la Torre del Baró de Viladecans». *II CAME*, III: 230-238.
- . 1991. «Una casa fuerte en el Baix Llobregat: Torre del Baró, Viladecans». *QCT3*: 91-98.
- . 1994. «Una visió històrica de Viladecans a partir de les excavacions de la torre del Baró. Viladecans. Baix Llobregat». *Miscel·lània d'homenatge a Jaume Codina*. Barcelona: 365-381.
- NIÑO, V.; ESTANY, I.; LÓPEZ MULLOR, A.; PARERA, M.; CLUA, M. 1994. *Memòria de l'excavació de la Torre del Baró (Viladecans, Baix Llobregat). Campanyes 1985-1988, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona*. Barcelona (inèdit).
- NOLLA, J.M. 1974-1975. «Les ánforas romanas en Ampurias». *Ampurias*, 36-37. Barcelona: 147-198.
- . 1984. «L'excavació de les sitges del sondeig anomenat decumanus B oest (ala est del criptopòrtic) i estrat V del decumanus B (kardo B)». *AADD. El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982)*. Barcelona: 367-423.
- NOLLA, J.M.; CANES, J.M.; ROCAS, X. 1982. «Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981». *Ampurias*, 44. Barcelona: 147-183.
- NOLLA, J.M.; CASAS, J. 1990. «El material ceràmic d'importació de la vil·la romana del Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), d'època severiana a la Baixa Antiguitat». *Cypselà*, VIII. Girona: 193-218.
- NOLLA, J.M.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1979. «Algunes consideracions sobre el forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)». *Informació Arqueològica*, 30. Barcelona: 151-153.
- . 1980. «Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)». *Cypselà*, III. Girona: 193-218.
- OLIVA, M. 1950. *Catálogo de los vidrios del museo arqueológico de Gerona*.
- OLIVAR, M. 1950. «La vajilla de madera y la cerámica de uso en Valencia y Cataluña durante el siglo XIV». *ACCV anexo 2*. València.
- . 1952 a. «La ceràmica trecentista a Aragó, Catalunya i València». *MC*, VIII.
- . 1952 b. *La porcelana en Europa. Desde sus orígenes hasta principios del siglo XIX*. Barcelona.
- OLIVER, A. 1989: «El taller de vidre medieval de Sant Fost de Campsentelles». *AM*, 10: 387-426.
- OLMIER, G. 1960. *Pratique anthropologique*. París.
- ORFILA, M. 1988. *La necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del Sur de Mallorca*, BAR, 397. Oxford.
- OSWALD, F. 1936-1937. *Index of figure-types on terra sigillata*. University Press of Liverpool. Edinburgh.
- OSWALD, F.; PRYCE, T.D. 1966. *An Introduction to the Study of Terra Sigillata, treated from a Chronological Standpoint*. Londres.
- . 1984. «Introduction a l'étude de la céramique sigillée.» *Revue Archéologique Sites*, 24. Avinyó.
- OXÉ, A.; COMFORT, H. 1968. *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Sapes and Chronology of Italian Sigillata*. Bonn.
- PADILLA, J.I.; VILA, J.M. 1994. «Els oficis terrissers a la Barcelona de l'Edat Mitjana». *Del rebost a la taula*: 63-66.
- PAGÈS PARETAS, M. 1983. *Les esglésies preromàniques del Baix Llobregat*. Barcelona.
- . 1992. *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*. Barcelona.
- . «El castell de Castelldefels». *Avui* (Barcelona), 21 i 22 de novembre de 1988.
- PALAHÍ, L.; VIVÓ, D. 1993 a. «Les termes romanes a Catalunya. Les termes sub-urbanes. Cervià de Ter». *Utilització de l'aigua...: 15-21*.
- . 1993 b. «Les termes romanes a Catalunya. Les termes sub-urbanes. Tossa de Mar». *Utilització de l'aigua...: 21-28*.
- . 1993 c. «Les termes romanes a Catalunya. Les termes urbanes. Termes de Baetulo». *Utilització de l'aigua...: 112-118*.
- . 1993 d. «Les termes romanes a Catalunya. Les termes urbanes. Termes de les cases d'Empúries». *Utilització de l'aigua...: 118-124*.
- PALLARÉS, F. 1975-1981. «La nave romana del golfo di Diano Marina. Relazione preliminare della campagna di 1981». *Forma Maris Antiqui*, XI-XII. Bordighera: 79-107.
- . 1987. «Il relitto di Diano Marina nel commercio vinicolo antico». *El vi a l'antiguitat*. Badalona: 298-305.
- PALÓS, A.M. «Castelldefels a principios de siglo». *Tele-Expres* (Barcelona), 6 d'agost de 1975.
- PANELLA, C. 1981. «La distribuzione e i mercati». *Società romana e produzione schiavistica II. Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo*. Roma-Bari.
- PANOFKY, E. 1985. *Estudios sobre iconología*. Madrid.
- PARERA, M. 1998. «Ceràmica medieval decorada i ceràmica moderna», *Torre del Baró, Viladecans. Arqueologia*. Monografies, 4. Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Barcelona.
- PASCUAL, J.; MARTÍ, X. 1985. «Importaciones cerámicas valencianas en el castell Formós de Balaguer». *I CAME*, V: 633-647.
- . 1986. *La ceràmica verde-manganeso bajomedieval valenciana*. València.
- PASCUAL, R. 1977. «Les ánforas de la Layetania». *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores. Actes du colloque de Rome, 27-29 mai 1974*. Roma: 47-96.
- . 1980. «Sobre algunas marcas anfóricas catalanas». *Rivista di Studi Liguri*, XLVI. Bordighera, 261-279.
- . 1987. «El desenvolupament de la viticultura a Catalunya». *El vi a l'antiguitat*. Badalona: 123-126.
- . 1991. *Índex d'estampilles sobre les àmfores catalanes*. Barcelona.
- PASSELAC, M. 1993. «Céramique sigillée italique», *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*. Lattara, 6. Lattes: 554-568.
- PASSELAC, M.; VERNHET, A. 1993. «Céramique sigillée sud-gauloise». *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*. Lattara, 6. Lattes: 569-580.

- PAYNE, S. 1973. «Kill-off patterns in sheep and goats: the mandibles from Asvan Kales». *Anatolian Studies*, 23: 281-303.
- PEACOCK, D.; WILLIAMS, D. 1986. *Amphorae and the Roman economy. An introductory guide*. Avon.
- PELAUZY, M.A. 1977. *Artesanía popular española*. Barcelona.
- PENA, M.J. 1988. «Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries». *Fonaments*, 7. Barcelona: 11-45.
- PERACAU, L. 1990. «Arts decoratives i industrials», *El Modernisme*. Barcelona.
- PÉREZ BUENO, L. 1942. *Vidrios y vidrieras. Artes decorativas españolas*. Barcelona.
- PÉREZ, M. et alii. 1987. *Catàleg i Pla Especial de Protecció i Rehabilitació del Patrimoni Arquitectònic. 1984-1987*, Ajuntament de Castelldefels.
- PERIS, M. (inèdit). *Avance al conocimiento del poblado ibero-romano de Castrum de Felix*, Castelldefels.
- PERRICHET, C. 1991. «La céramique de l'oppidum de Pons». *SFECAG. Congrès de Cognac*. Marsella: 11-20.
- PERRIER, A. 1969. *Abrasion, érosion, usure*. POS núm. 141. Ginebra.
- PINEDO, C.; VIZCAÍNO, E. 1977. *La cerámica de Manises en la historia*. Madrid.
- PIÑOL, L. 1993 a. «Les termes romanes a Catalunya. Les termes sub-urbanes. El conjunt termal de Torre Llauder (Mataró)». *Utilització de l'aigua...*: 31-45.
- . 1993 b. «Les termes romanes a Catalunya. Les termes sub-urbanes. El conjunt termal de Centelles (Constantí)». *Utilització de l'aigua...*: 84-100.
- PLANES, R. 1985. «L'encunyació de moneda a Solsona durant la Guerra de Separació (1640-1652)». *III Simposi Numismàtic de Barcelona*.
- POEY D'AVANT, F. 1858-62. *Monnaies féodales de France*. París. Barcelona: 153-160.
- PONS, E.; TOLEDO, A.; LLORENS, J.M. 1981. *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet. Lloret de Mar (Excavacions 1975-1980)*. Girona.
- PONS, G.; RIERA, M.M.; GUERRERO, V. 1988. «Excavacions arqueològiques a la Seu de Mallorca». *BSAL*, 44: 3-55.
- PONSICH, H. 1961. *Les lampes romaines en terre cuite de la Méditerranée Tingitaine*. PSAM, 15. Rabat.
- POULAIN, T. 1976. «L'étude des ossements animaux et son apport à l'archéologie». *Centre de recherches sur les Techniques gréco-romaines*, n. 6, Université de Dijon.
- PRATS, C.; SANTANACH, J. 1988. «Farmàcies antigues de Catalunya. Vallbona de les Monges, 2a. part». *BIC*, 39: 31-35.
- . 1989. «Farmàcies antigues de Catalunya. Vallbona de les Monges, 3a. part». *BIC*, 40: 40-42.
- PREVOSTI, M. 1981 a. *Cronologia i poblament de l'àrea rural d'Iluro*. Mataró.
- . 1981 b. *Cronologia i poblament de l'àrea rural de Baetulo*. Badalona.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J.F. 1987. «El taller de ánforas de Torre Llauder: nuevas aportaciones». *El vi a l'antiguitat*: 199-209.
- PUCCI, G. 1985. «Terra sigillata italica». *Atlante II. Ceramica fine romane nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)*, Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale. Roma: 359-406.
- PUERTAS, R. 1992. «Málaga». *Mediterraneum. Cerámica medieval en España e Italia*. Viterbo: 122-151.
- PUIG, A.M. 1989. «El jaciment arqueològic Culip IV. Parets fines». *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I*. Girona: 83-112.
- PUIG, F. 1986. «Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat». *Fonaments*, 6. Barcelona: 61-94.
- PUIG, F.; MOLIST, N.; MELIÁN, R. 1989. «El carrer de la Pau (Sant Boi de Llobregat). L'evolució històrica d'un edifici». *Baix Llobregat*, vol. I: 443-457.
- PUIG, J. 1995. *Mostra de ceràmica decorada dels segles XIII al XVII descoberta a Esparreguera*. Esparreguera.
- PUJADES, G. 1832. *Crónica Universal del Principado de Cataluña*. Barcelona.
- PY, M. 1993 a. «Campanienne A». *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*. Lattara, 6. Lattes: 146-150.
- . 1993 b. «Unguentariums». *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*. Lattara, 6. Lattes: 581-584.
- RÁFOLS, J.F. 1953-1954. *Diccionario Biográfico de Artistas de Cataluña*. Barcelona.
- RAMÓN, J. 1991. *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Eivissa.
- RAYNAUD, C. 1993 a. «Céramique africaine de Cuisine». *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*. Lattara, 6. Lattes: 87-89.
- . 1993 b. «Céramique africaine Claire A». *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*. Lattara, 6. Lattes: 170-174.
- RÉAU, L. 1956-1958. *Iconographie de l'art chrétien*. París.
- REBBUFAT, R. 1991. «Vocabulaire thermel. Documents sur le bain romain». *Collection de l'École Française de Rome*, 142. Les thermes romaines, 1-34. Roma.
- REMESAL, J. 1986. *La anonna militaris y la exportación de aceite bético a Germania*. Madrid.
- . 1979. *La necrópolis sureste de Baelo*, Excavaciones Arqueológicas en España, 104. Madrid.
- REVILLA, V. 1993. *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*. Barcelona.
- RIBERA, A. 1988-1989. «Marcas de terra sigillata del Tossal de Manises». *Lucentum*, VII-VIII. Alacant: 171-204.
- RICHARD, C. 1991. «La céramique des fosses tibéro-claudiennes d'un sanctuaire du Gué-de-Sciaux (Antigny-Vienne)». *SFECAG. Congrès de Cognac*. Marsella: 99-104.
- RIERA, M.M. 1993. *Evolució urbana i topografia de Madina Mayurqa*. Palma.
- RIGÓ, A.; GILI, E. 1992. *El molí d'en Ribé, un molí fariner baixmedieval (Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès)*. *MIAC*, 3. Barcelona: 6-35.
- RIPOLLÈS, P.P.; LLORENS, M.M. 1990. «El tesoro de La Reina Mora: monedas de Jaime I». *AN*, 20: 125-139.
- RIU, M. 1984 a. «La ceràmica popular barcelonina del segle XIV. Aportació a l'estudi de les seves formes i marques». *AM*, annex 2: 145-181.
- . 1984 b. «Bibliografia útil per a l'estudi i classificació de la ceràmica popular medieval». *AM*, annex 2: 241-263.
- . 1985. «Estado actual de la arqueología medieval en los reinos cristianos peninsulares». *I CAME*, IV: 425-472.
- RIU DE MARTÍN, M.C. 1989. «Algunes peces de ceràmica del segle XIV trobades a la catedral de Barcelona». *AM*, 10: 437-466.
- . 1992. «Las piezas de cerámica halladas en las bóvedas de las iglesias barcelonesas del siglo XIV». *AM*, 13: 375-424.

- ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A. 1994: Els escudellers i la producció ceràmica de Vilafranca (segona meitat del segle XVI-primer meitat del segle XVII). *MP*, XX: 637-48.
- 1995: *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX, 1500 anys d'evolució històrica*. Sentmenat.
- ROLDÁN, J.M. 1981. *Historia de Roma I. La República romana*. Madrid.
- ROLDÓS, J. 1981. «La ceràmica catalana de la Riera núm. 45 de Mataró». *Laietània*, 1. Mataró: 231-248.
- ROLLAND, H. 1944. «Inscriptions antiques de Glanum». *Gallia*, II. París: 167-223.
- ROSAL, J. 1992. «Palamós. Etapa inicial de la seva producció terrissera. I part». *BIC*, 51: 39-41.
- . 1993. «Palamós. Etapa inicial de la seva producció terrissera. Annex». *BIC*, 53: 26-27.
- . 1994 a. «Les greixoneres: un atuell divers en ús i en forma. I part». *BIC*, 54: 15-19.
- . 1994 b. «Les greixoneres: un atuell divers en ús i en forma. II part». *BIC*, 55: 26-30.
- ROSSELLÓ, G. 1976. *Museo de Mallorca. Salas de arte medieval*. Palma de Mallorca.
- . 1985-1987. Excavaciones arqueológicas en Palma de Mallorca. Sondeos en el casco antiguo. *Mayurqa*, 21, Palma de Mallorca: 45-77.
- . 1991. *El nombre de las cosas en Al-Andalus: una propuesta de terminología cerámica*. Palma de Mallorca.
- . 1955. «Aportación al estudio de Palma romana. La lápida del Estudio General Luliano». *Archivo Español de Arqueología*, 28. Madrid: 291-292.
- . 1983. «Palma romana, nuevos enfoques a su problemática». *Symposium*: 143-155.
- ROTH-RUBI, K. 1990. «Formen 12, 14, 15». *Conspectus*: 72-73, 76-79.
- ROURE, A. et alii. 1988. *La vil·la romana de Vilauba (Camós). Estudi d'un assentament rural. Campanyes de 1979-85*. Girona.
- SÁNCHEZ CAMPOY, E. et alii. 1992. «El jaciment medieval de Sant Simeó de Centelles (Rajadell). Campanyes de 1988 i 1989». *APCI*: 101-120.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, M.L. 1989. *Catálogo de porcelana y cerámica española del patrimonio nacional en los palacios reales*. Madrid.
- SANMARTÍ, E. 1974-1975. «Nota acerca de una imitación de sigillata aretina detectada en Emporion», *Ampurias*, 36-37. Barcelona: 251-261.
- . 1978 a. *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, 2 vol. Barcelona.
- . 1978 b. «L'atelier des patères à trois palmetes radiales et quelques productions connexes», *Archaeologie en Languedoc*, 1: 21-36.
- SANTACANA, J. 1986. *Excavació i restauració de castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès)*. *MOA*, 6, Barcelona.
- SANTAMARIA, C. 1984. «L'épave «H» de la Chrétienne à Saint-Raphaël». *Archaeonautica*, 4. París: 9-52.
- SANTANACH, J. 1987. «Noves aportacions sobre l'obra d'escudellers barcelonina en la transició dels segles XVI i XVII». *BIC*, 35: 26-29.
- SAVÈS, G.; VILLARONGA, L. 1974. «Les monnaies de la Península Ibèrica trobades en France dans la région Midi-Pyrénées (II)». *AN*, IV: 235-263.
- SCIALLANO, M.; SIBELLA, P. 1994. *Amphores. Comment les identifier?*. Aix-en-Provence (2ª edició).
- SCHMID, E. 1972. *Atlas of animals bones for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*. Elsevier. Amsterdam.
- SCHNURBEIN, S. 1982. *Die Unverzierte Terra Sigillata aus Haltern*. *Bodenaltertümer Westfalens*, 19. Aschendorff Münster.
- SEMPERE, E. 1985. *La terrissa catalana (tipologia i terminologia)*. Barcelona.
- SERRA RÀFOLS, J.C. 1956. «San Baudilio de Llobregat». *VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona, Informes y Memorias*, 32. Madrid: 141-146.
- . 1962. «Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana». *VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona 1960*. Zaragoza: 255-260.
- . 1968. «Notes sobre la indústria del ferro a Catalunya abans de la romanització». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 5. València: 9-21.
- SIRADEAU, J. 1988. *Amphores romaines des sites angevins et leur contexte archéologique*. Angers.
- SOLER, M.P. 1988. *Historia de la cerámica valenciana*, volums II i IV.
- . 1992. «Valencia». *Mediterraneum. Cerámica medieval en España e Italia*. Viterbo: 11-90.
- SOLER, N. 1981. *Cerámica valenciana del segle XV trobada a la Pia Almoina de Girona*. Girona.
- . 1984 a. *La terrissa de la ciutat de Girona*. Girona.
- . 1984 b. «Terrissa de la ciutat de Girona en el Museu d'Art». *BIC*, 22: 30-33.
- SOLER VIDAL, J. 1981: *Plet de termes i pastures entre Gavà i Viladecans*, Museu Municipal. Gavà.
- SOLÍAS, J.M. 1983. Excavacions a l'ermita de Ntra. Sra. de Sales (Viladecans). *EAC*, 3. Barcelona.
- . 1989. «La romanització del curs inferior del Llobregat». *Baix Llobregat*, vol. II: 57-117.
- SUREDA, J. 1983. *El Renaixement a Catalunya: l'Art*. Barcelona.
- TARRADELL, M. 1983. «La romanització de Mallorca: Alguns aspectes i un problema». *Symposium*: 123-128.
- TARRATS, F. 1994. «Figlinae tarraconenses: producciones cerámicas alto-imperiales en la ciudad de Tarraco». *Actas. XIV Congreso internacional de Arqueología Clásica. Tarragona 1993*, vol. 2. Tarragona: 405-406.
- TCHERNIA, A. 1986. *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*. Roma.
- Ceramica fine romane nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*. Roma: 208-228.
- . 1971. «Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire». *Archivo Español de Arqueología*, 44. Madrid: 38-85.
- . 1976. «L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque Sex. Domiti». *L'Italie Préromaine et la Rome Republicaine. Mélanges offerts à Jacques Heurgon*. Roma: 973-979.
- . 1986. *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*. Roma.
- TELESE, A. 1986. «Les sèries de Poblet». *BIC*, 32: 38-44.
- . 1987. «Les sèries de Poblet. Addicions». *BIC*, 35: 30-31.
- . 1991. *La vaixel·la blava catalana de 1570 a 1670. Repertori, catalogació i proposta per la seva nomenclatura. Investigació bibliogràfica sobre la pisa hispànica*. Barcelona.
- . 1992. «Cataluña». *Mediterraneum. Cerámica medieval en España e Italia*. Viterbo: 91-119.

- . 1993 a. «Jaciments domèstics de pisa: prospecció a cinc cases de la població gironina de Fontcoberta. Resultats, anàlisi comparativa i conclusions». *BIC*, 52: 8-15.
- . 1993 b. «Azulejos catalanes del siglo XVIII». *Antiquaria*, 102. Barcelona: 42-47.
- TELESE, A.; NIEDERMAIER, E. 1970. *Los azulejos catalanes de artes y oficios*. Barcelona.
- TERRÉ, E. 1987. «La vil·la romana de "El Moro" (Torredembarra): un exemple de poblament rural al camp de Tarragona. *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització romana de la Hispania Citerior*. Granollers: 217-223.
- . 1993. «La vil·la romana de "El Moro" (Torredembarra). *Utilització de l'aigua...*: 79-84.
- Tierknochenfunde von der Iberischen Halbinsel*, 7: 160-185. München.
- TORTORELLA, S. 1981. «Ceramica africana. Ceramica de cuina». *Atlante, I. Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica et Orientale*. Roma: 208-228.
- . 1987. «La ceramica africana: un riesame della problematica», *Ceramiques hellenistiques et romaines*, II. París: 279-327.
- TRANCHO, G.; CAMPILLO, D.; SANJOSÉ, N. (en premsa). «Tibial periostitis in several individuals of vallisoletana necropolis at Wamba (Spain), 15th-17th AD.», *IXth European Meeting of the Paleopathology Association*. Barcelona.
- TUDOR, D. 1968. *Oltenia Romana*. Bucarest.
- . 1976. *Archeologia Romana*. Bucarest.
- VALAISON, M.C. 1978. *Céramique Hispano-Mauresque de Collioure*. Perpinyà.
- VANDERMERSCH, C. 1994. *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicilie*. Napoles.
- VERDIÉ, S. 1972. La cerámique médiévale décorée de cuivre et de manganese retrouvée au chateau royal de Collioure». *Archéologie Médiévale*, II: 281-293.
- VEGAS, M. 1963. «Vorläufiger Bericht über Römische Gebrauchskeramik aus Pollentia (Mallorca)». *Bonner Jahrbucher*, 163.
- . 1963-1964. «Difusión de algunas formas de vasitos de paredes finas». *Rei Cretariae Romanae Fautores*, V-VI: 61-83.
- . 1973. *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*. Barcelona.
- VEGAS, M.; BRUCKNER, A. 1975. «Die Augustische Gebrauskeramik von Neuss». *Novaesium*, VI. Berlín.
- VELOCCIA RINALDI, M. L. 1970-1971. «Scavi alle Terme Marittime». *Fasti Archeologici*, 24-25, núm. 8242.
- VENY, C. 1979. «Nuevos materiales del Moro Boti». *Trabajos de Prehistoria*, 36. Madrid: 465-488.
- VERNHET, A. 1975. *Notes sur la Terre Sigillée de La Graufesenque*. Millau. (edició mecanografiada).
- VIBE MÜLLER, I. H. 1989. «Coins in churches: a means of payment?. Part two». *Medieval Archaeology Research Grou (MARG), Coins and archaeology*, BAR International Series, 556. Oxford. 83-89.
- VIGIL, M. 1969. *El vidrio en el mundo antiguo*. Madrid.
- VILA RODRÍGUEZ, R. 1986. *Sobre un sistema geomètric de composició a l'arquitectura romànica catalana, segle X-XII*. UPC (tesi doctoral inèdita).
- VILA, J.M. 1991. *Memòria dels sondeigs arqueològics a la Torre del Baró (Viladecans, Baix Llobregat), durant el període desembre de 1990-gener de 1991. Servei del Patrimoni Arquitectònic local de la Diputació de Barcelona*. Barcelona (inèdit).
- . 1990. *La documentació escrita sobre l'església de Santa Maria i el castell de Castelldefels*, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (inèdit).
- VILAR, P. 1969. *Oro y moneda en la historia 1450-1920*. Barcelona.
- . 1981. *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Barcelona.
- VILARET, J. 1979. «Els diners més tardans de Jaume II». *AN*, V: 49-54.
- . 1972. «Els ardots barcelonins de Felip segon (1598-1621)». *AN*, II: 223-227.
- . 1973. «Els ardots barcelonins de Felip terç (1621-1641 i 1652-1665)». *AN*, III: 247-250.
- . 1977. «Els diners barcelonins de Pere Terç». *AN*, VII: 191-201.
- . 1981. «L'ardit barceloní de l'any 1635». *AN*, 11: 217-218.
- . 1982. «Els diners barcelonins del segle XVII». *AN*, 12: 195-196.
- VILASECA, L. 1964. *Los alfareros y la cerámica de reflejo metálico de Reus de 1550 a 1650*, 3 vol. Reus.
- VILLALBA, P.; CARRERAS, T. 1980. «El vidre antic (I)». *IA*, 33-34: 40-47.
- VILLOLDO, A. 1969. «Un hallazgo de monedas del siglo XVII». *GN*, 13: 18-19.
- VINYOLES, M.T. 1994. «El menjar a la Barcelona gòtica: necessitat primària i ritu social». *Del rebost a la taula*: 19-29.
- VINYOLES, M.T. *et alii*. 1984. «Els atuells de terrissa a les llars barcelonines vers l'any 1400». *AM*, annex 2: 200-239.
- VIVANCOS, D. 1996. *Las ánforas romanas de importación halladas en el establecimiento ibérico y villa de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)*, Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia (inèdit).
- VIVES, J. 1972. *Inscripciones latinas de la España romana. Antología de 6.000 textos*. Barcelona, 2 vol.
- VIVES ESCUDERO, A. 1926. *La moneda hispánica*. Madrid.
- VOLLMER, A.; LÓPEZ BORGNOZ, A. 1989. «Primeros resultados de las excavaciones llevadas a cabo en "La Muntanyeta" de Castelldefels». *I Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat. Pre-Actes*. Castelldefels: 192-204.
- VON SCHNURBEIN, S. 1982. *Die unverzierte Terra Sigillata aus Haltern*, Bodenaltertümer Westfalens, 19. Aschendorf Münster.
- WALTERS, H.B. 1914. *Catalogue of the greek and roman stamps in the British Museum*. Londres.
- WEILLER, R. 1989. *La circulation monétaire et les trouvailles numismatiques du moyen âge et des temps modernes au Pays de Luxembourg*. Louvain-la-Neuve.

**Figures
del llibre
primer**

Fig. 1. Mapa de Catalunya, amb la situació de Castelldefels, al costat de Barcelona.

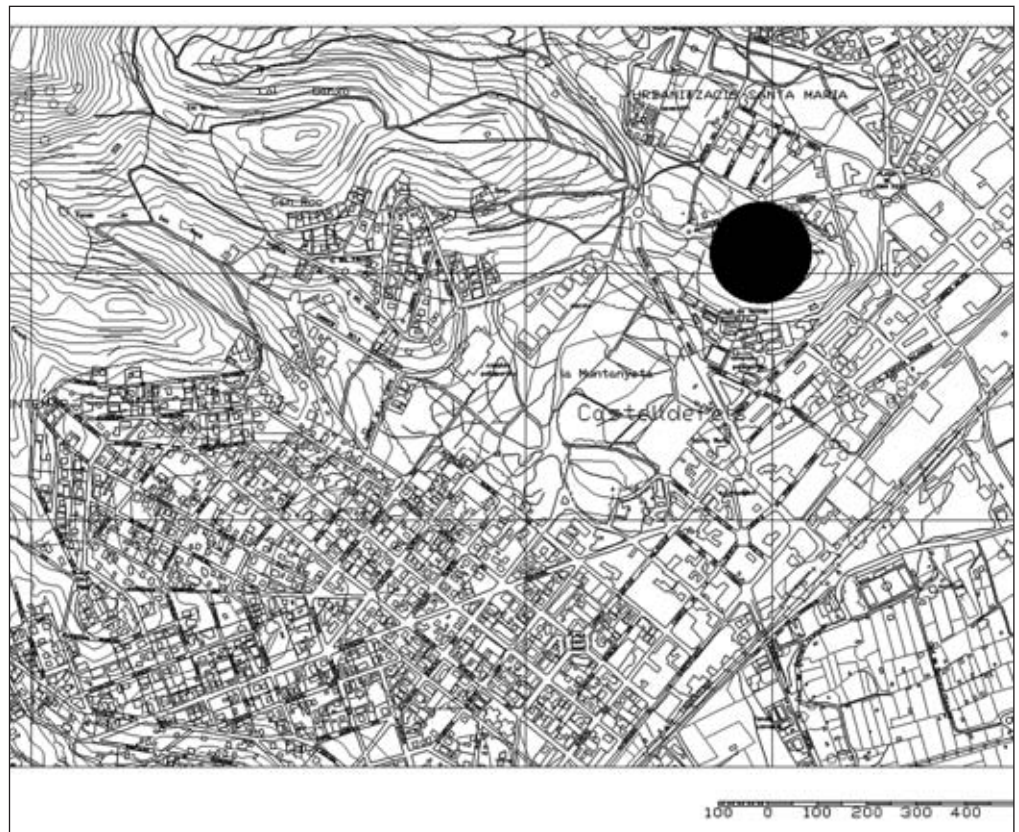

Fig. 2. Plànol topogràfic de Castelldefels amb la situació del Castell, dalt d'un turó. Fulls 448-4-3 (284-131) i 448-5-3 (285-131), Institut Cartogràfic de Catalunya.

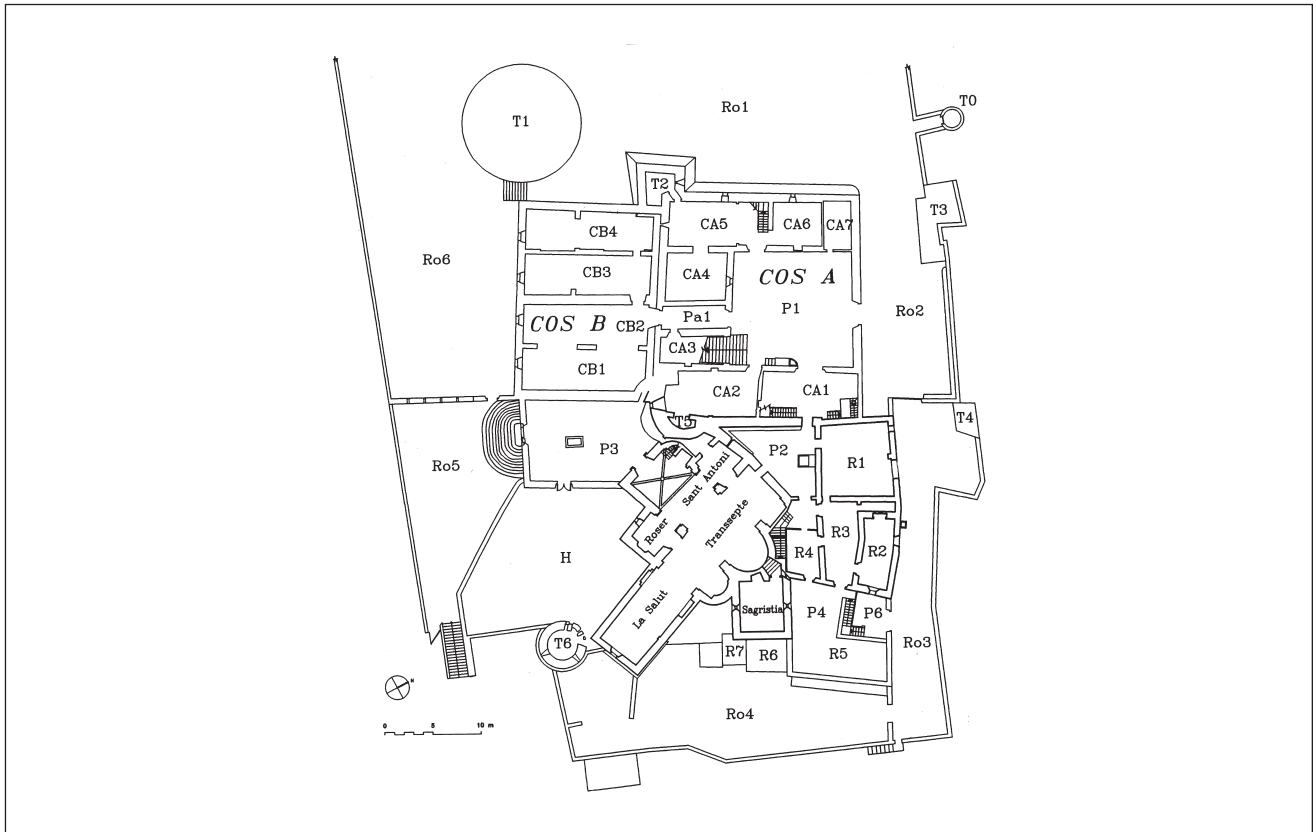

Fig. 3a. Planta general de la planta baixa del conjunt del castell amb la nomenclatura utilitzada en el text.

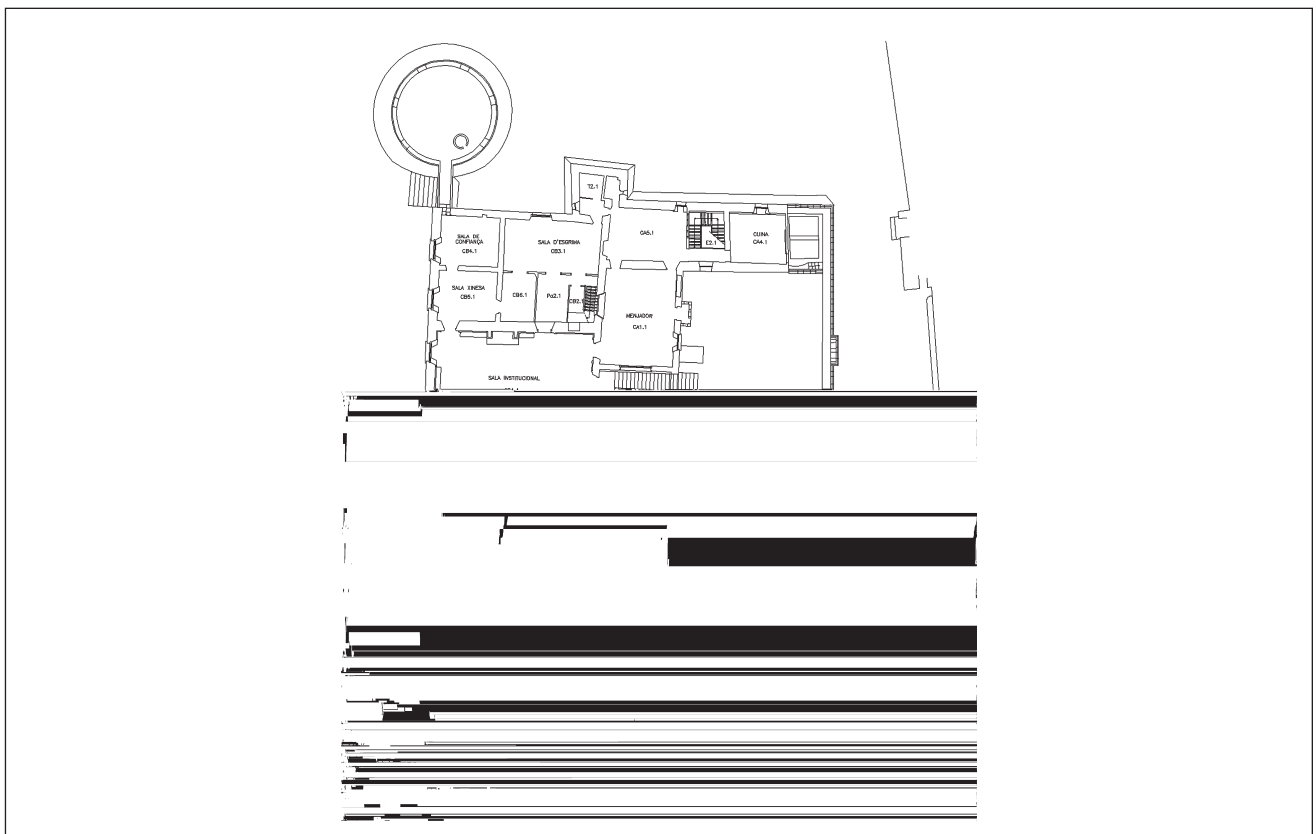

Fig. 3b. Planta general de la primera planta del conjunt del castell amb la nomenclatura utilitzada en el text.

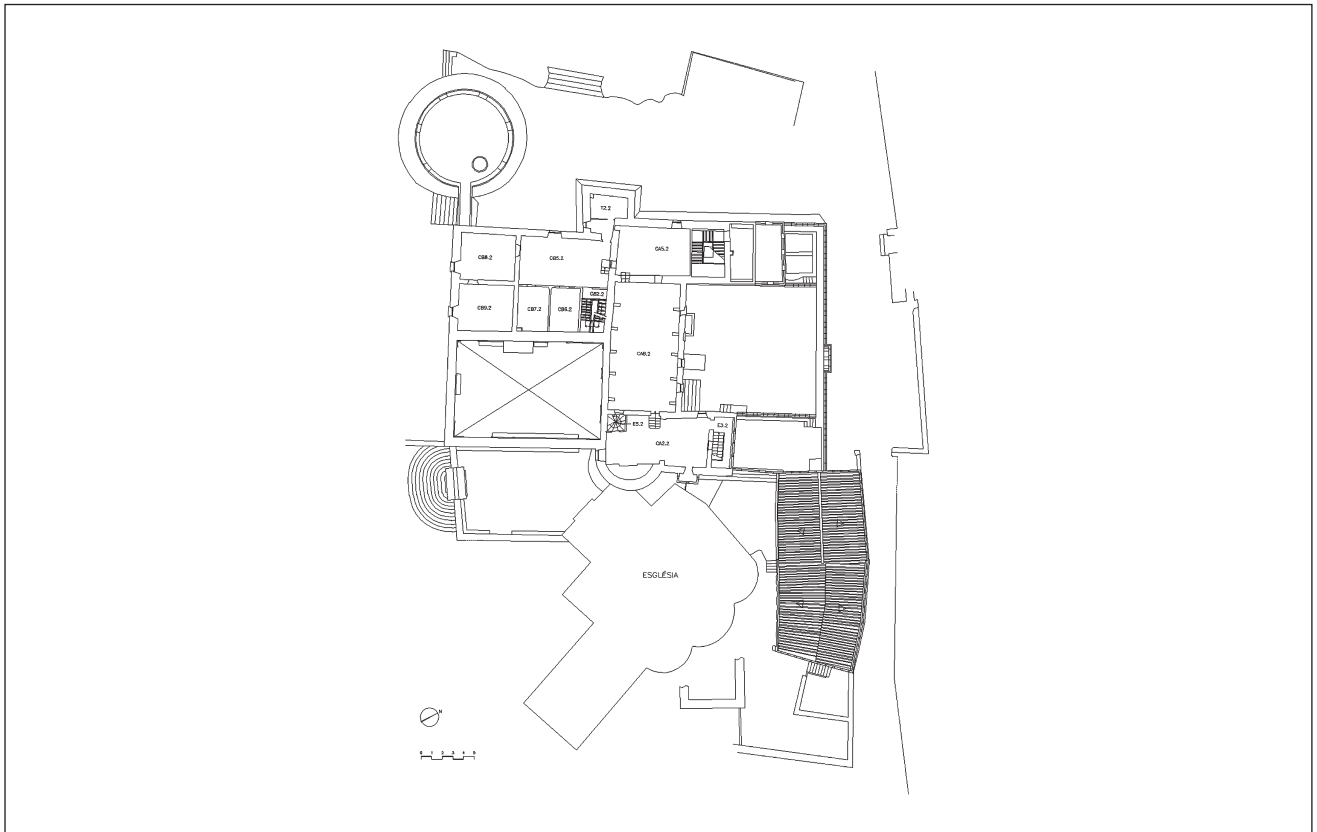

Fig. 3c. Planta general de la segona planta del conjunt del castell amb la nomenclatura utilitzada en el text.

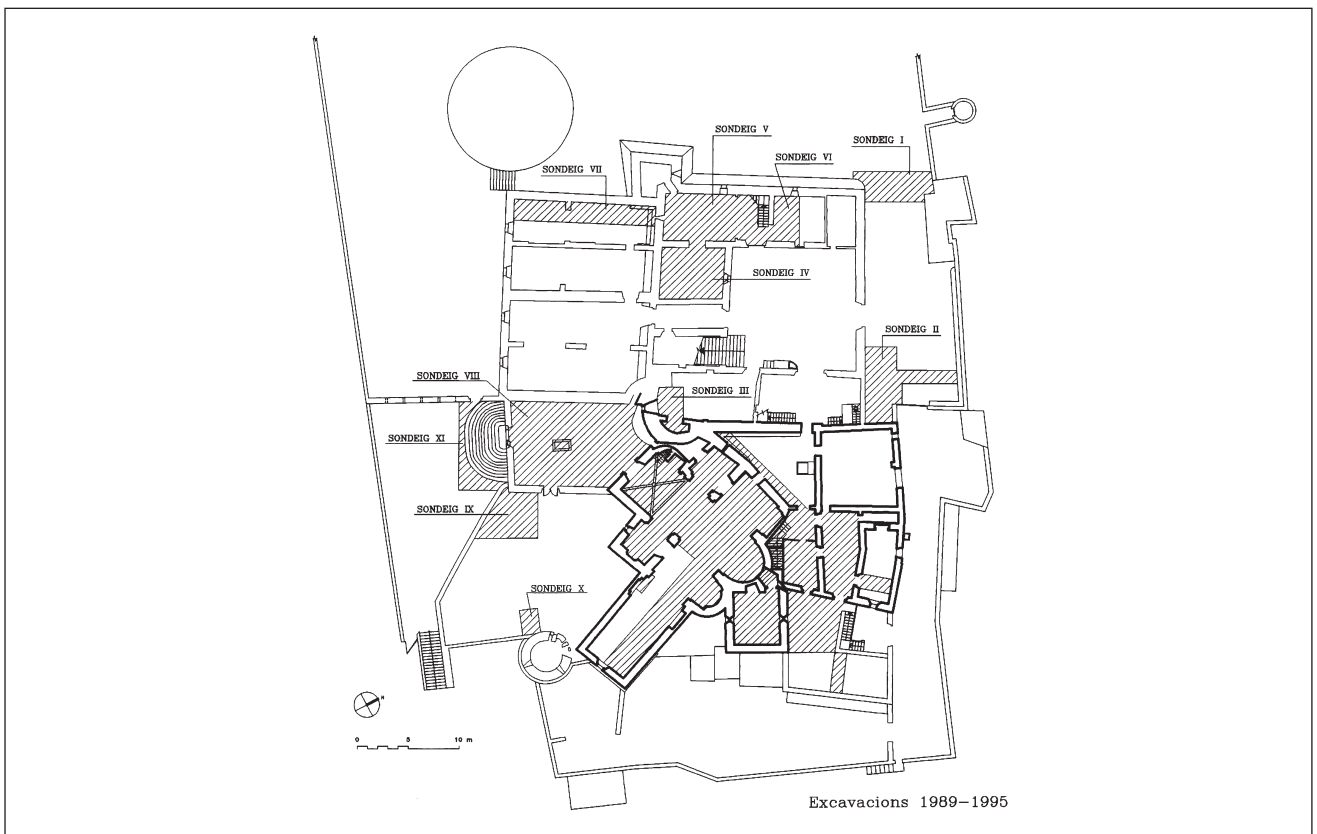

Fig. 4. Planta general del conjunt amb indicació de les zones excavades (campanyes 1989-1995).

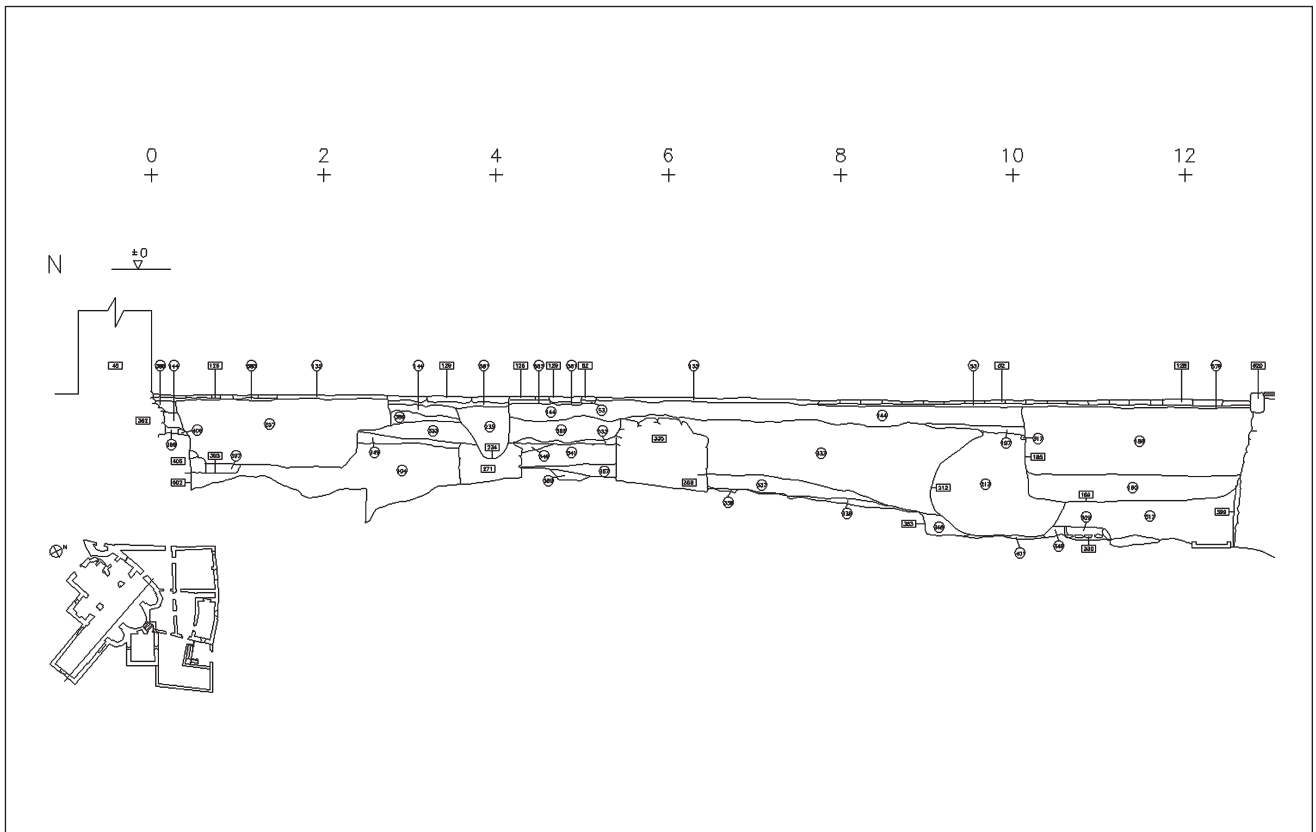

Fig. 5a. Secció del transepte de l'església, presa de nord a sud per la part oriental, tram nord.

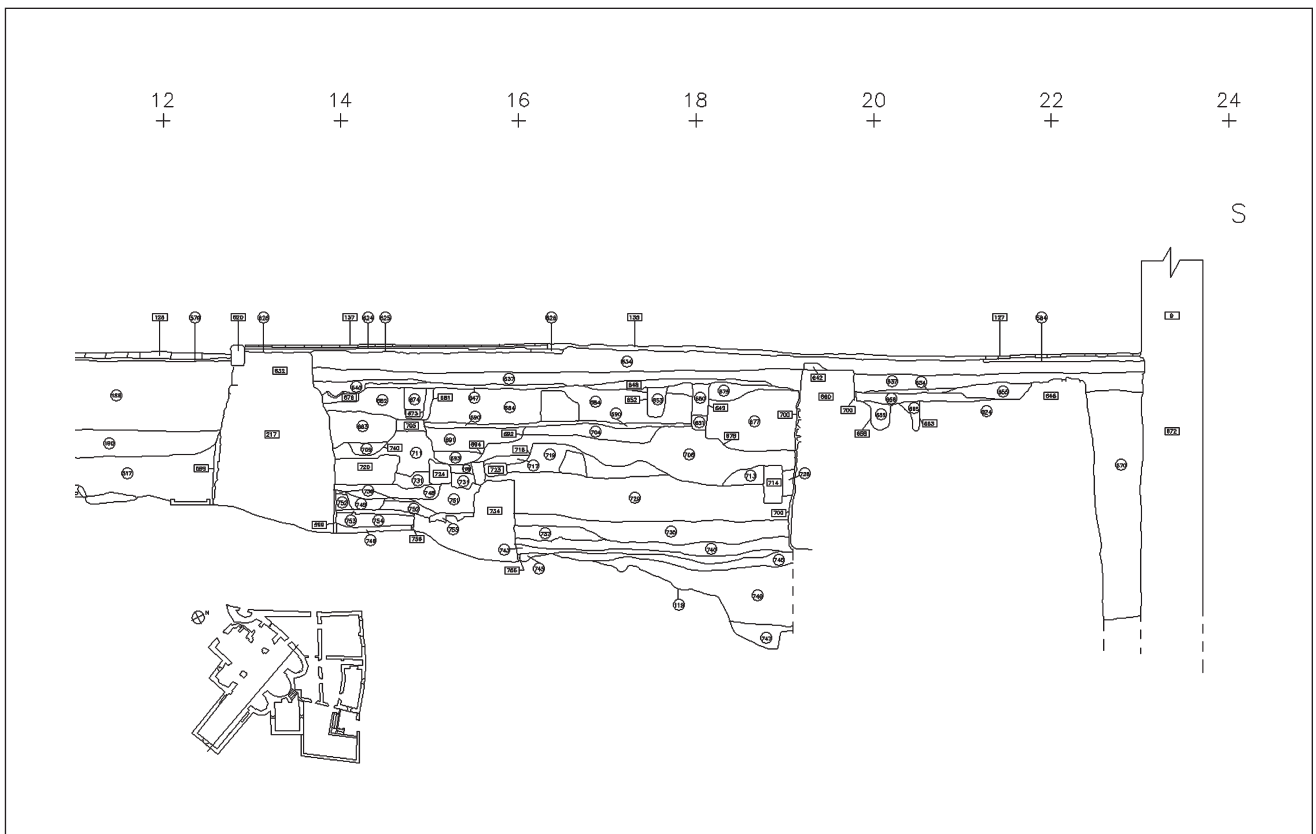

Fig. 5b. Secció del transepte de l'església, presa de nord a sud per la part oriental, tram sud.

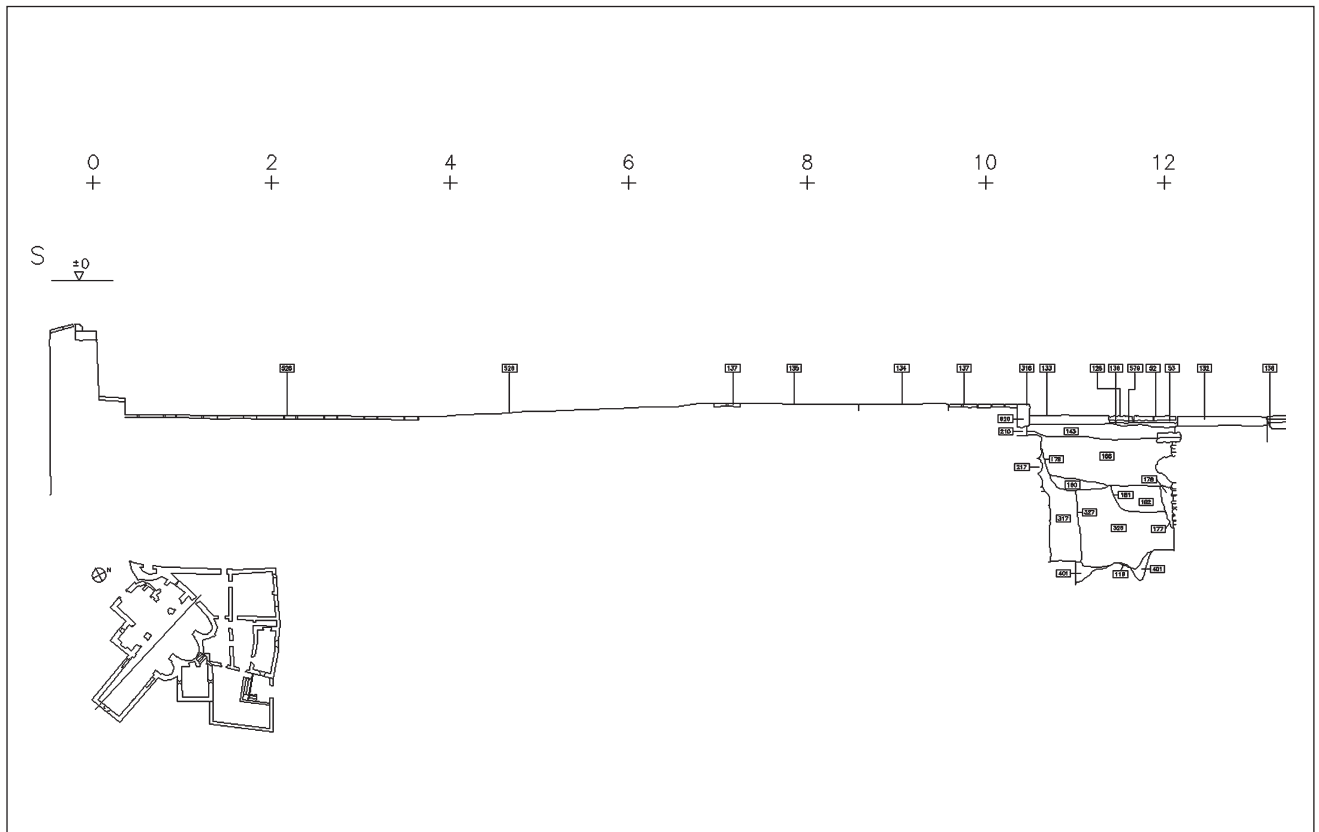

Fig. 6a. Secció de la capella de la Mare de Déu de la Salut i del transepte de l'església, presa de sud a nord per la part occidental, tram sud.

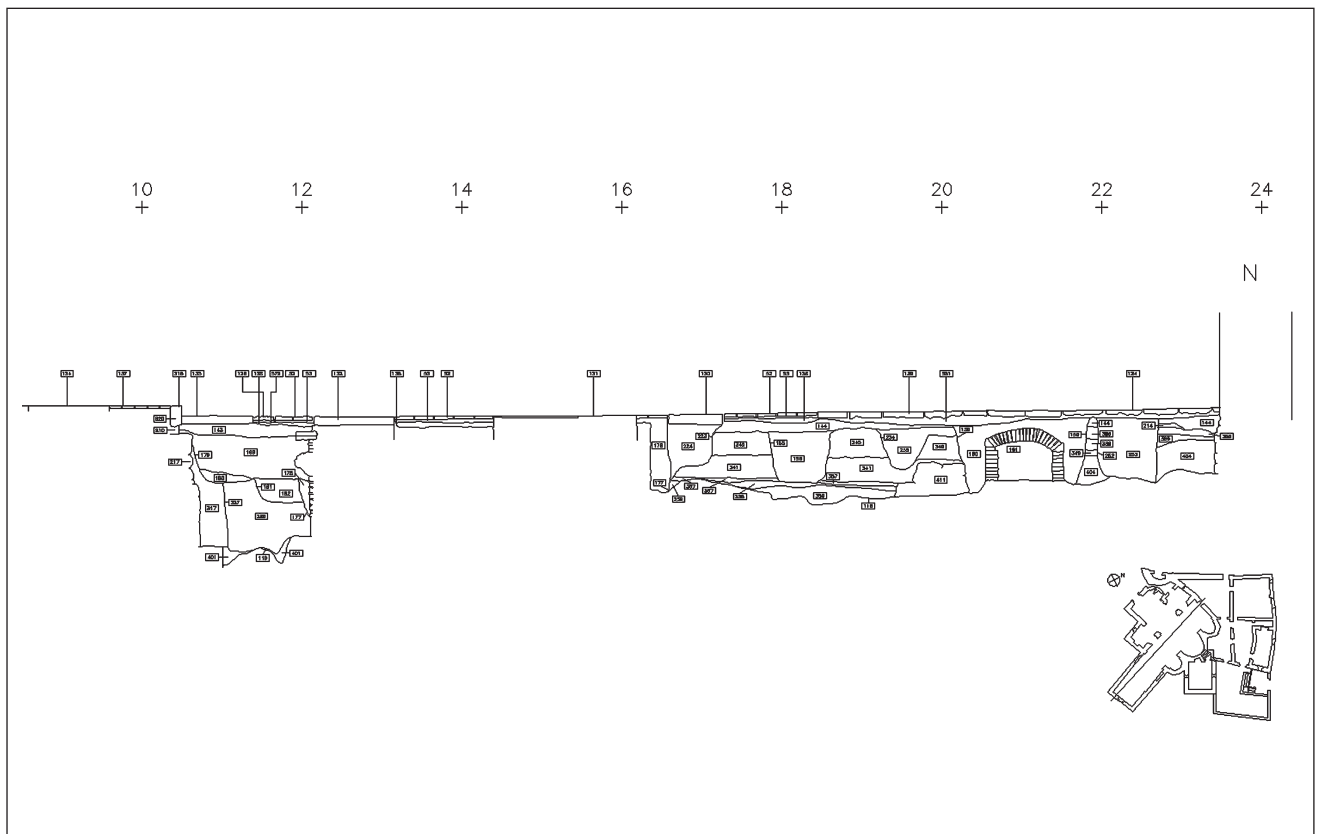

Fig. 6b. Secció de la capella de la Mare de Déu de la Salut i del transepte de l'església, presa de sud a nord per la part occidental, tram nord.

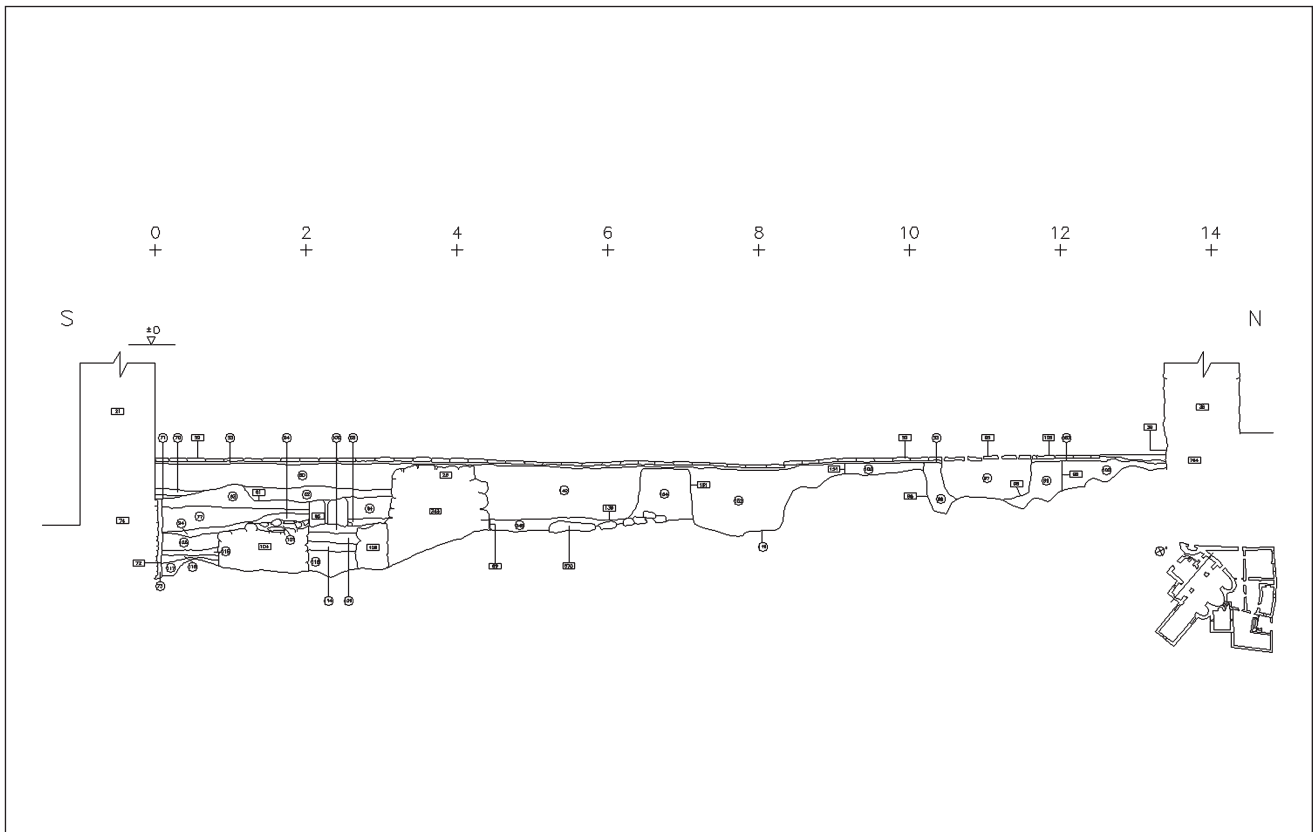

Fig. 7. Secció de la capella de la Mare de Déu del Roser, la nau central de l'església i de la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara, presa de sud a nord.

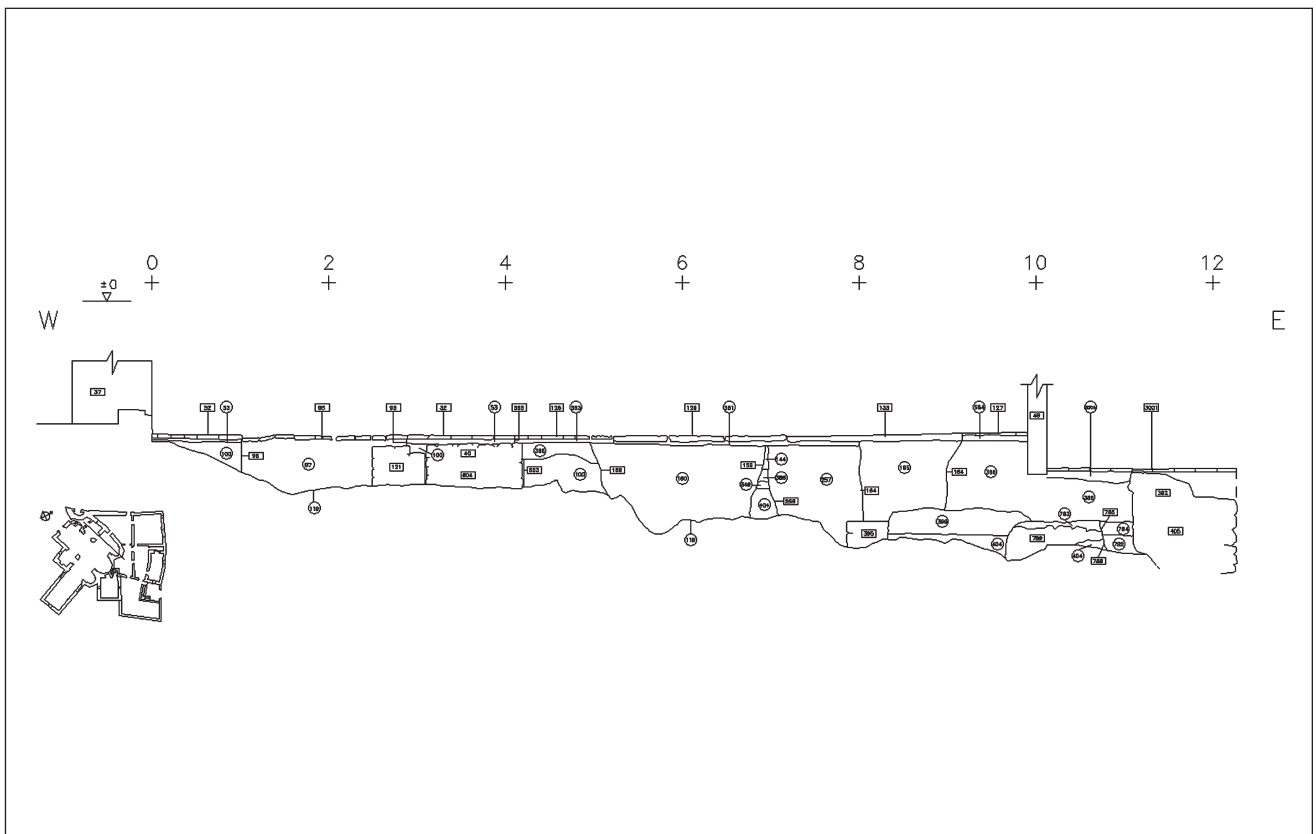

Fig. 8. Secció de la capella de la Sant Antoni i Santa Bàrbara, part nord del transsepte i absidiola nord, presa d'oest a est.

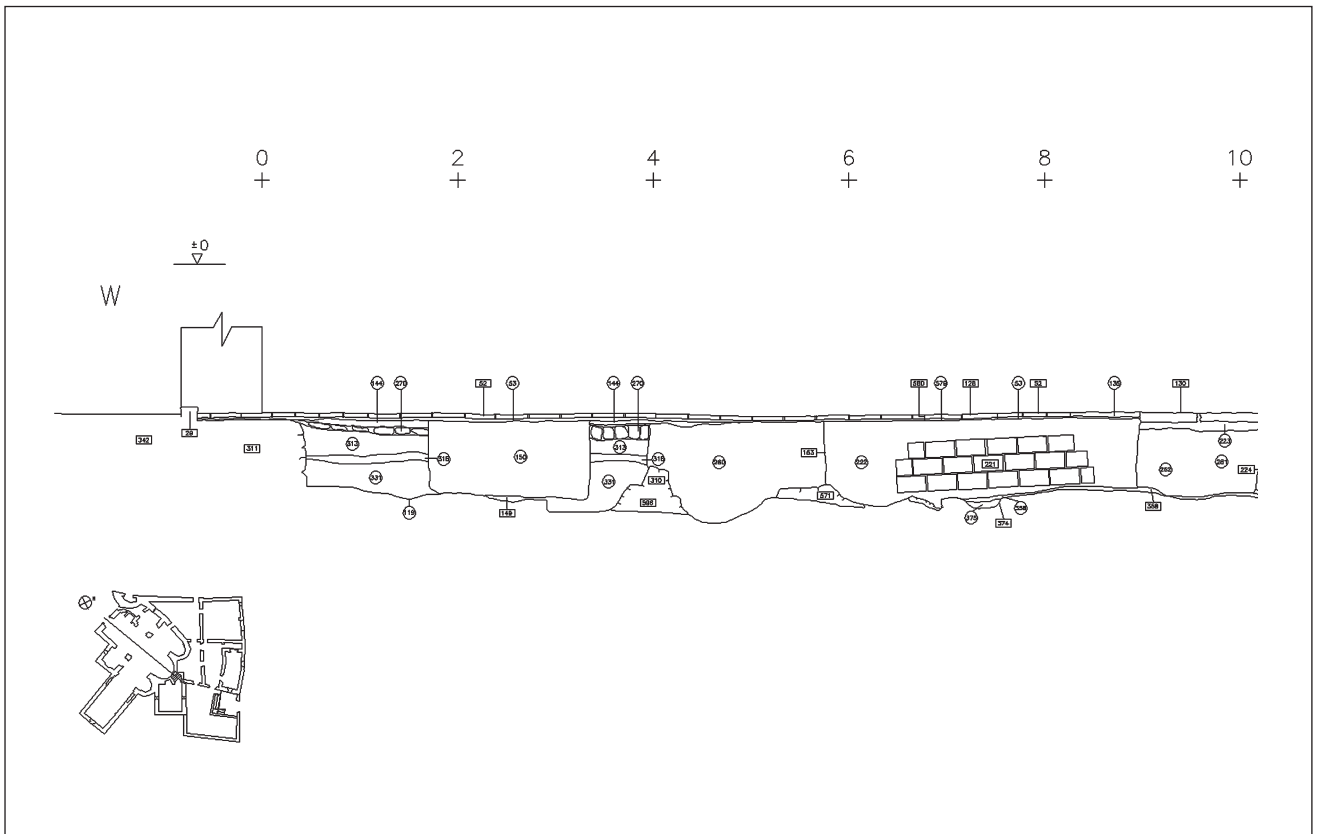

Fig. 9a. Secció de la nau central de l'església, presa d'oest a est, tram oest.

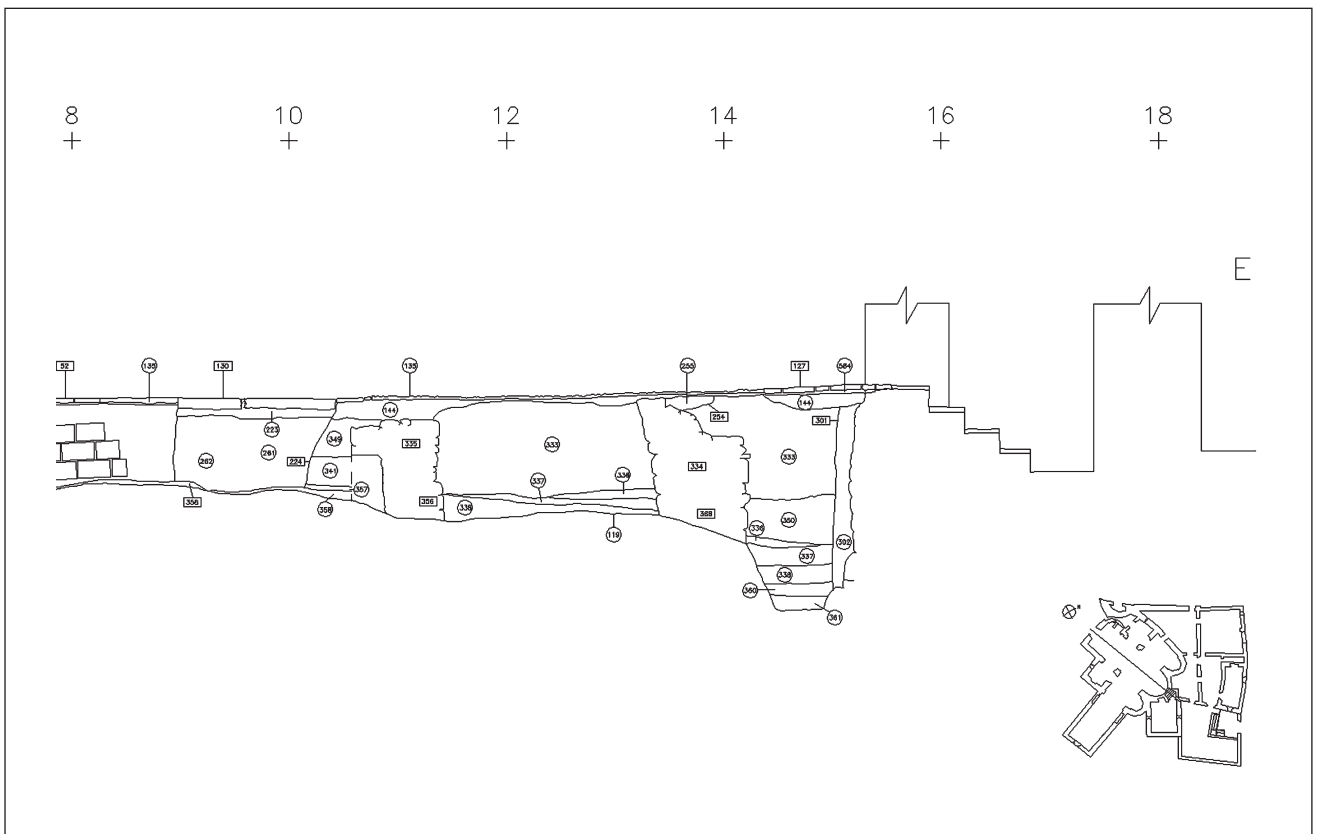

Fig. 9b. Secció de la nau central de l'església, presa d'oest a est, tram est.

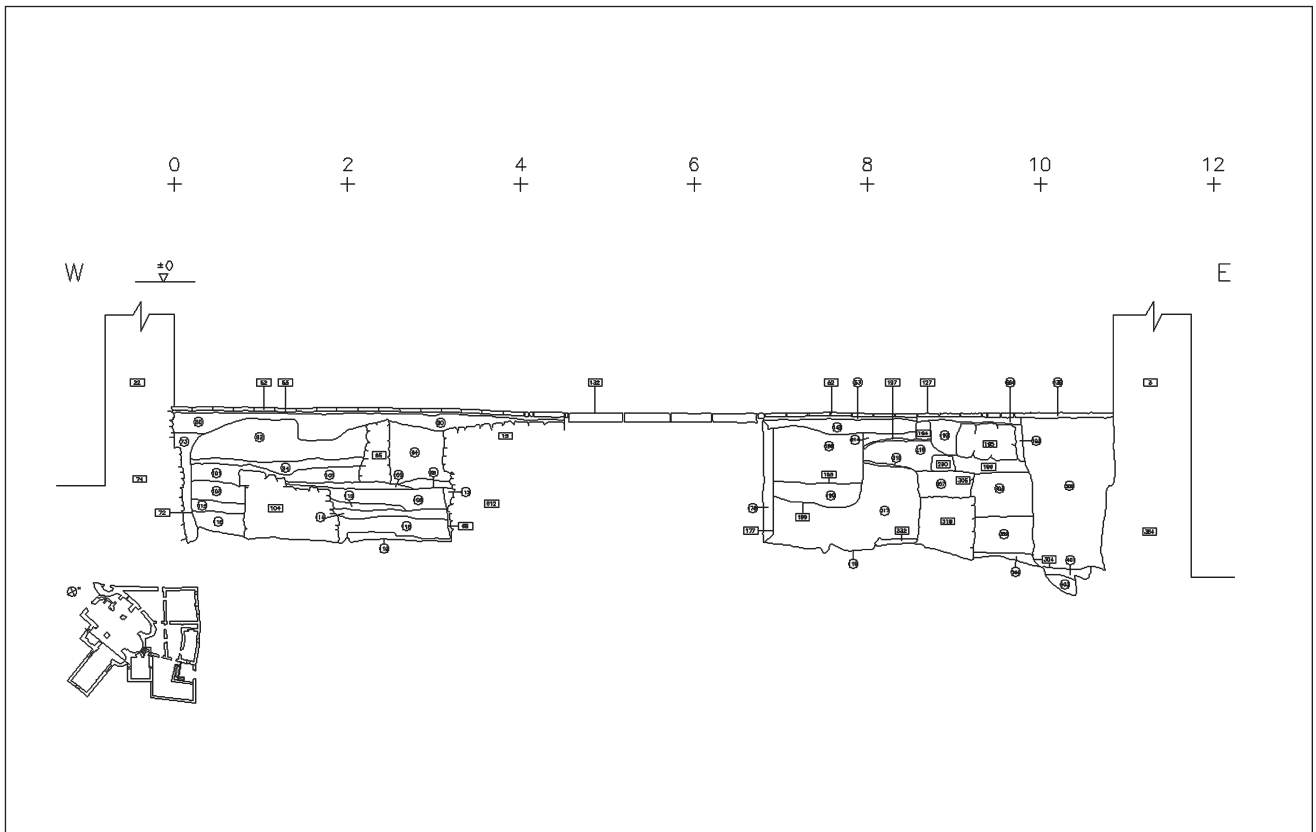

Fig. 10. Secció de la capella de la Mare de Déu del Roser, tram sud del transepte i absidiola sud de l'església, presa d'oest a est.

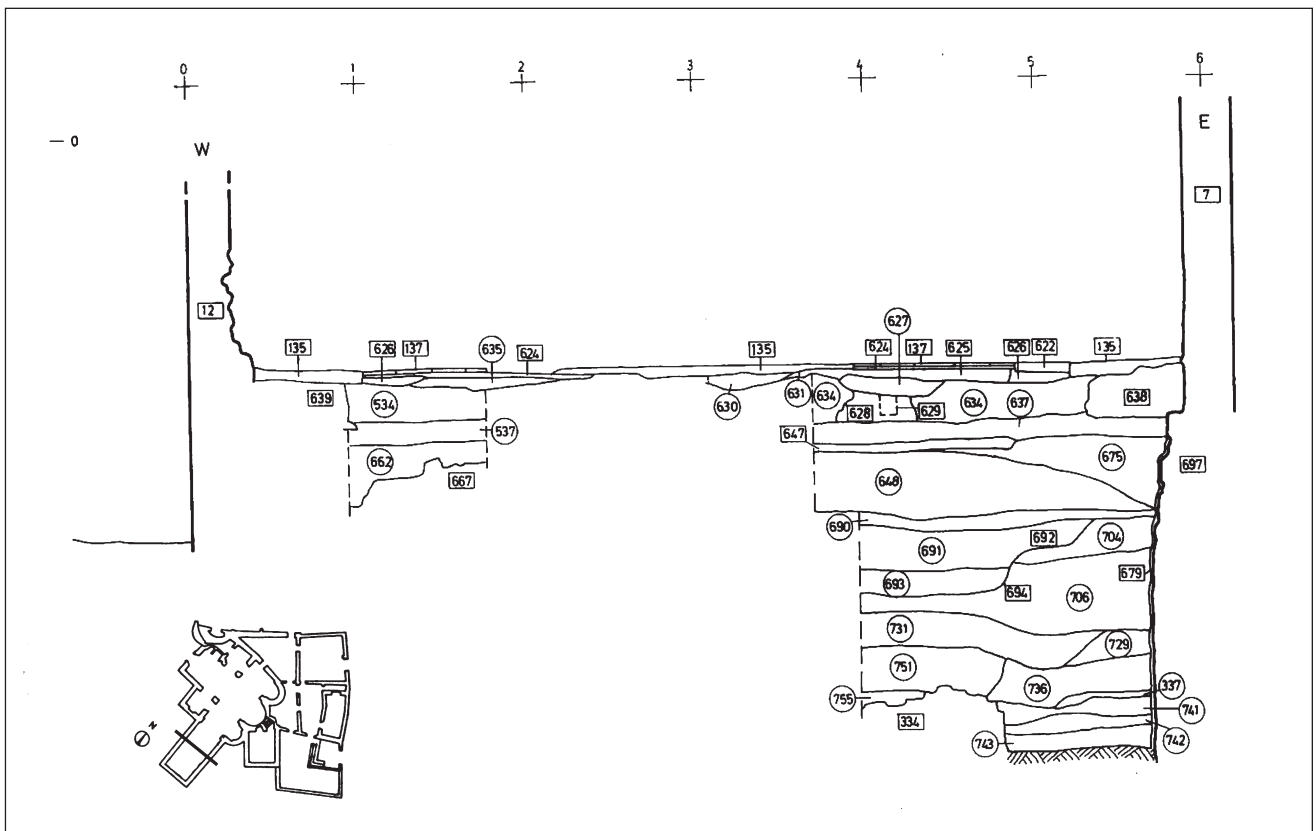

Fig. 11. Secció de la capella de la Mare de Déu de la Salut, presa d'oest a est.

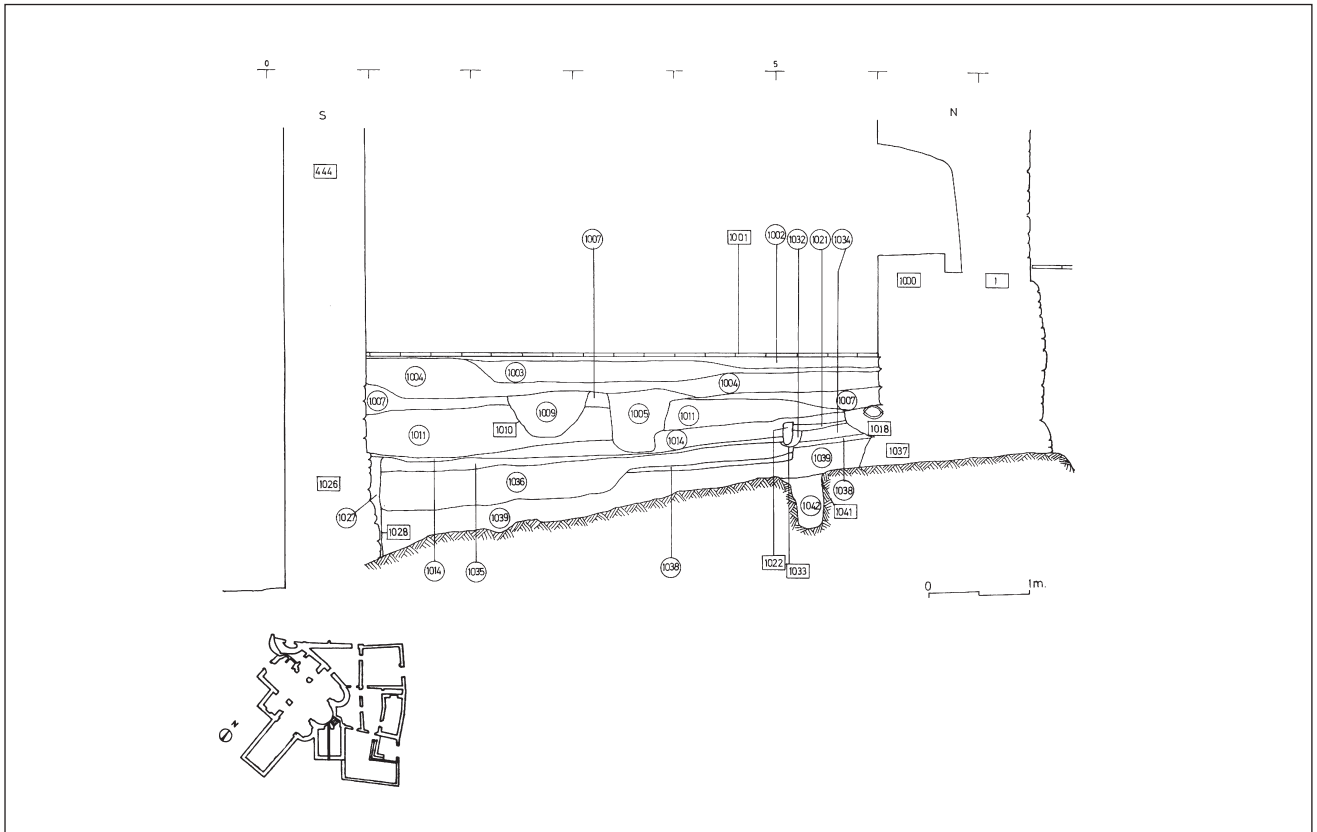

Fig. 12. Secció de la sagristia, a tocar de l'església, presa de sud a nord.

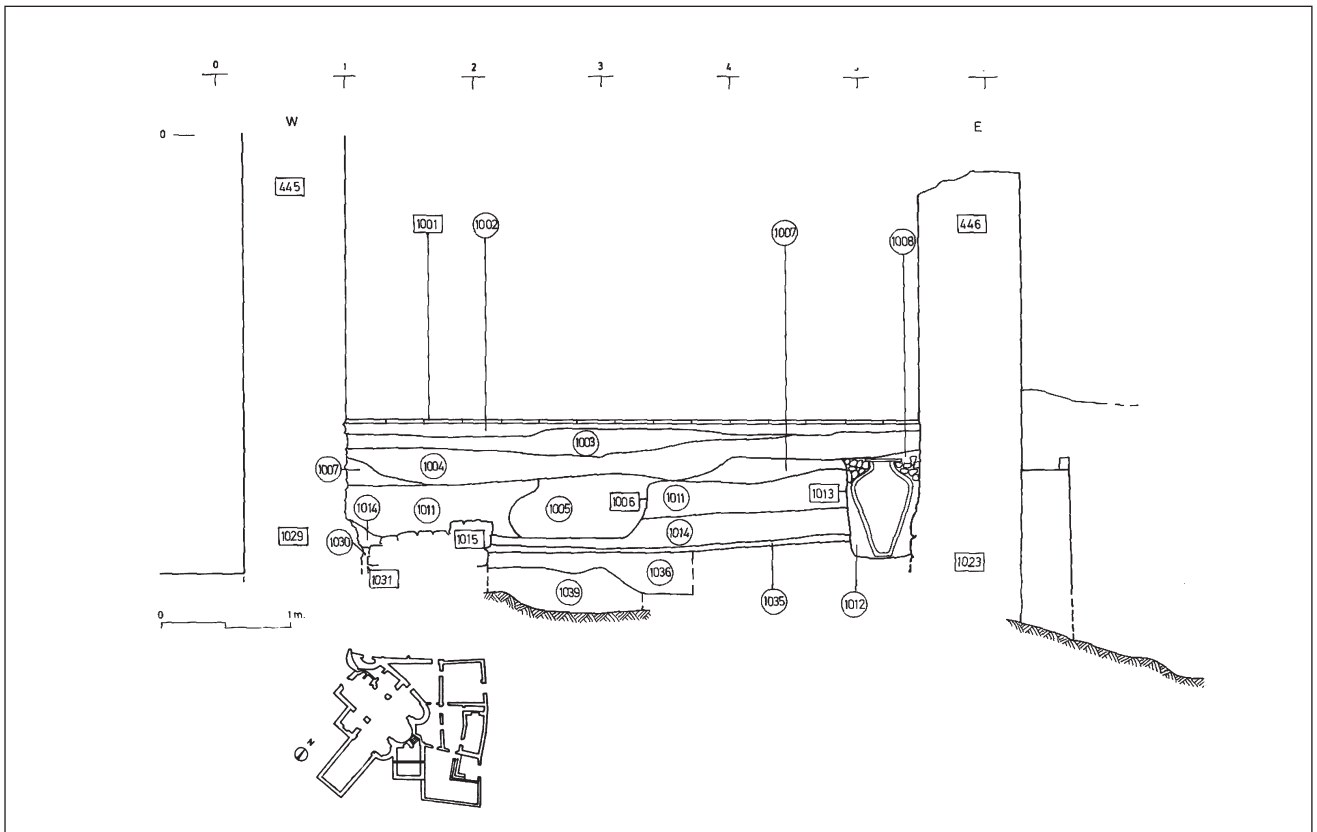

Fig. 13. Secció de la sagristia, a tocar de l'església, presa d'oest a est.

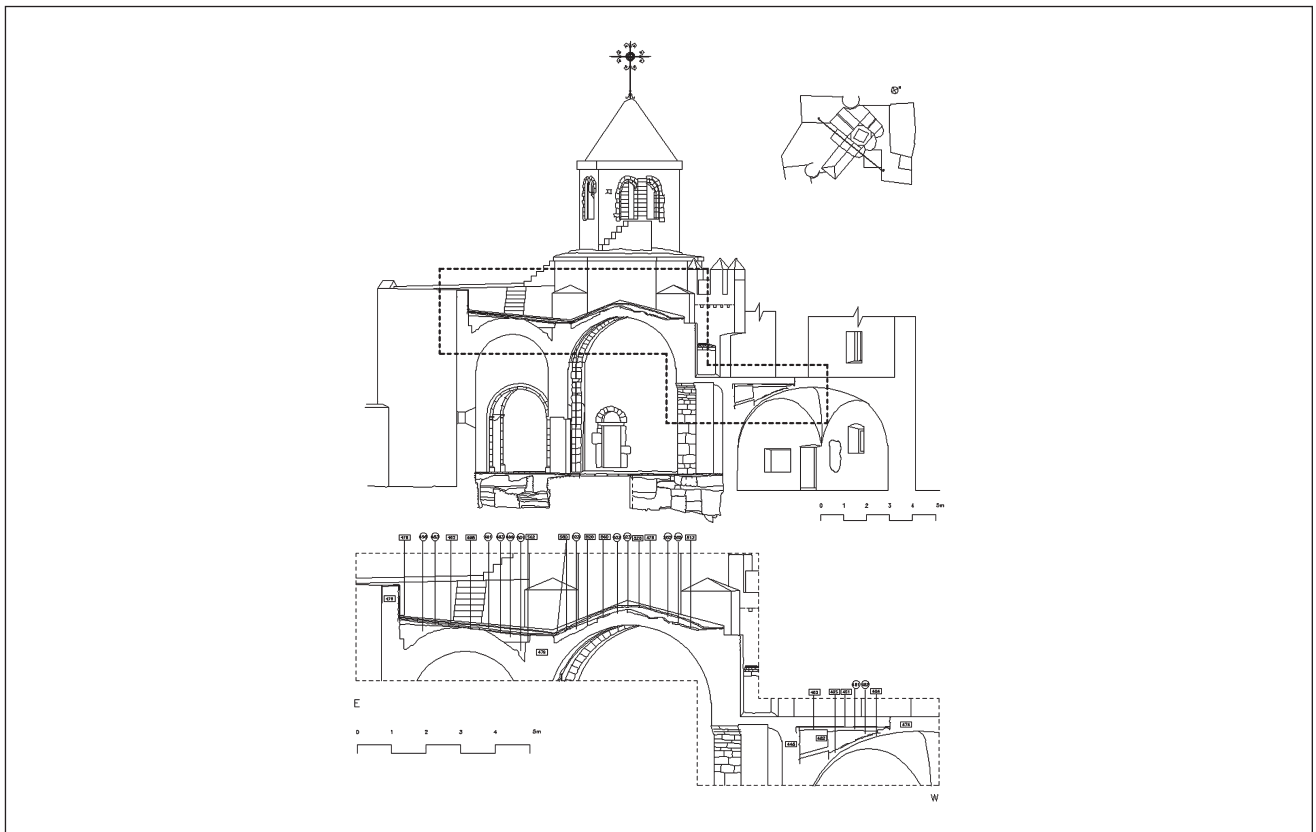

Fig. 14. Secció de la coberta de la capella de la Mare de Déu del Roser, part sud del transsepte de l'església i la sagristia, presa d'est a oest.

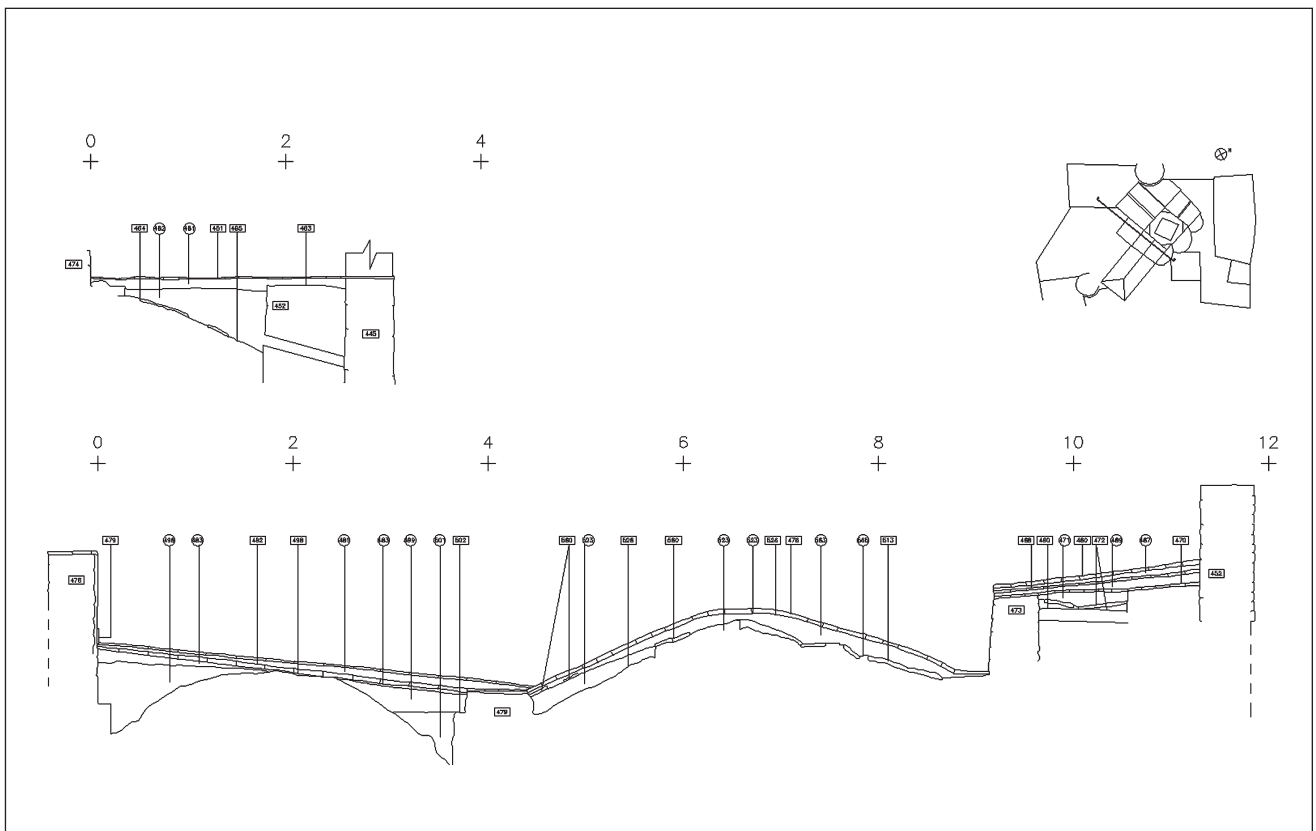

Fig. 15. Secció de la coberta de la capella de la Mare de Déu del Roser, part sud del transsepte i l'absidiola sud de l'església, presa d'est a oest.

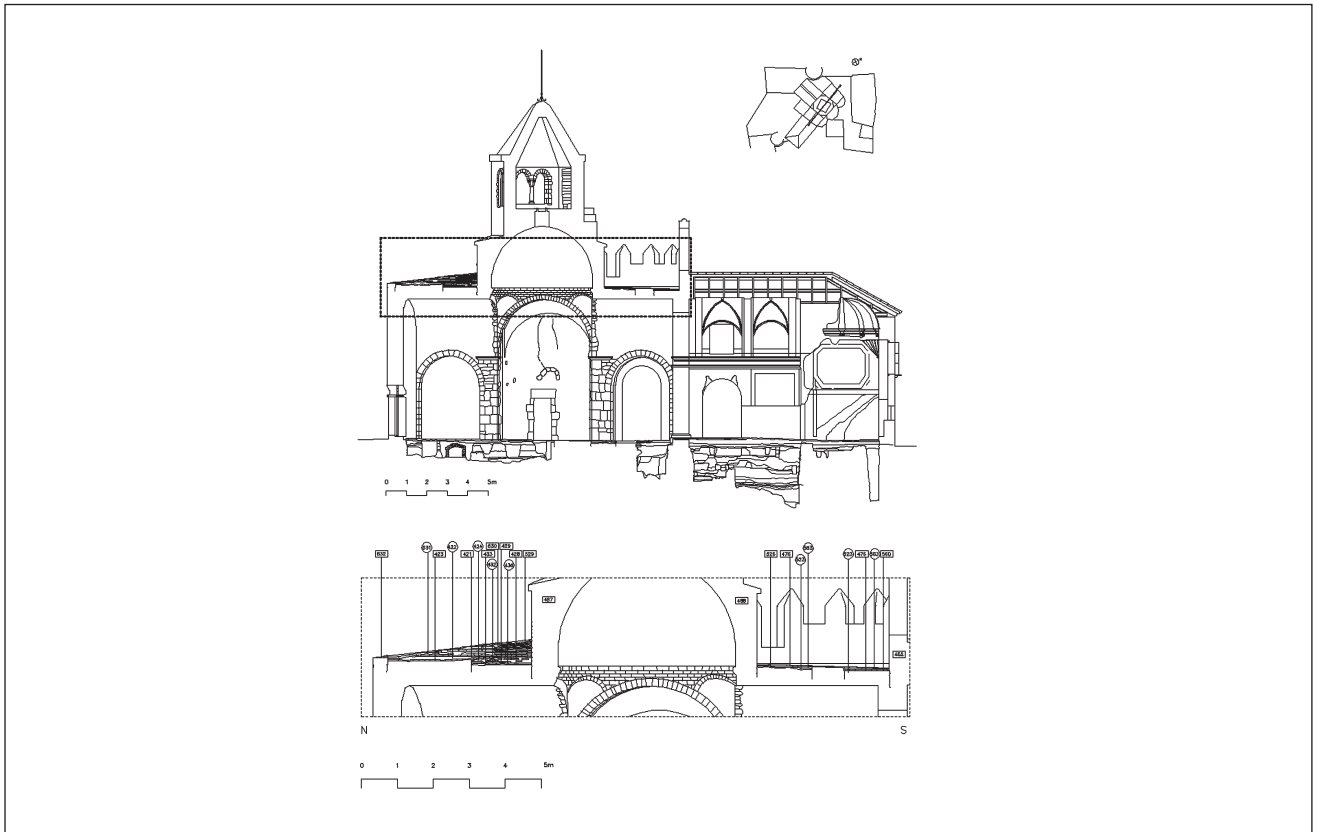

Fig. 16. Secció de la coberta del traspespte de l'església, presa de nord a sud.

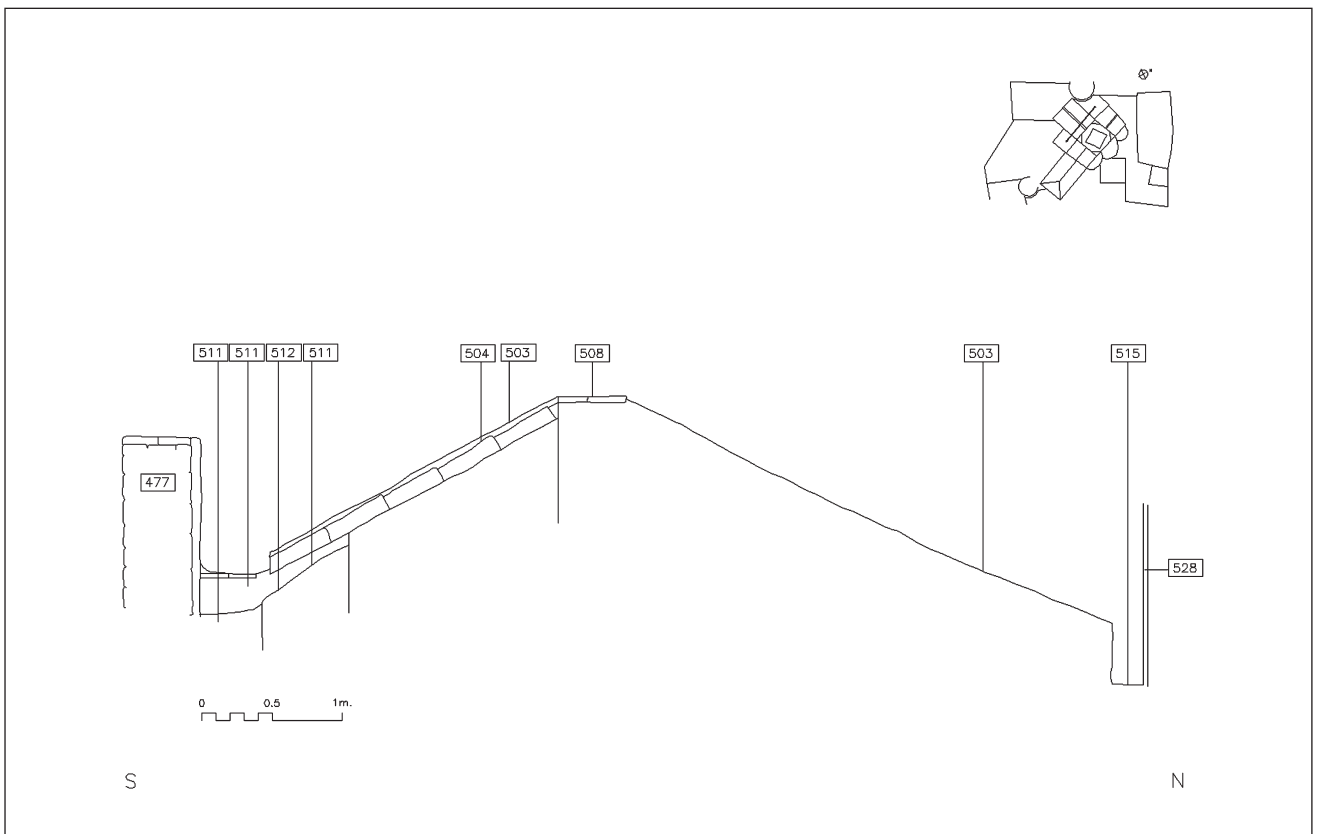

Fig. 17. Secció de la coberta de la nau central de l'església, presa de sud a nord.

Fig. 18. Secció de la coberta de la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara i l'absidola nord de l'església, presa d'est a oest.

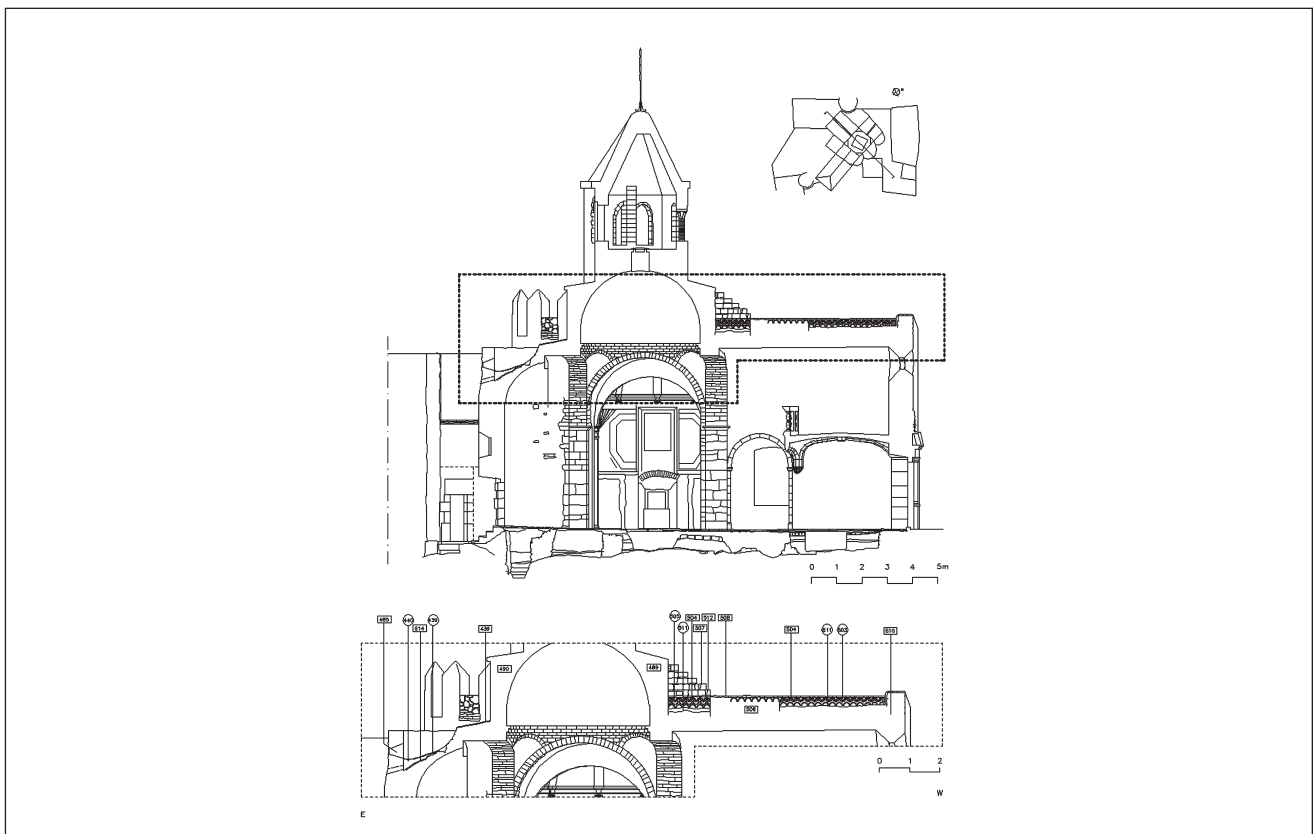

Fig. 19. Secció de la coberta de la nau central i de l'absis de l'església, presa d'est a oest.

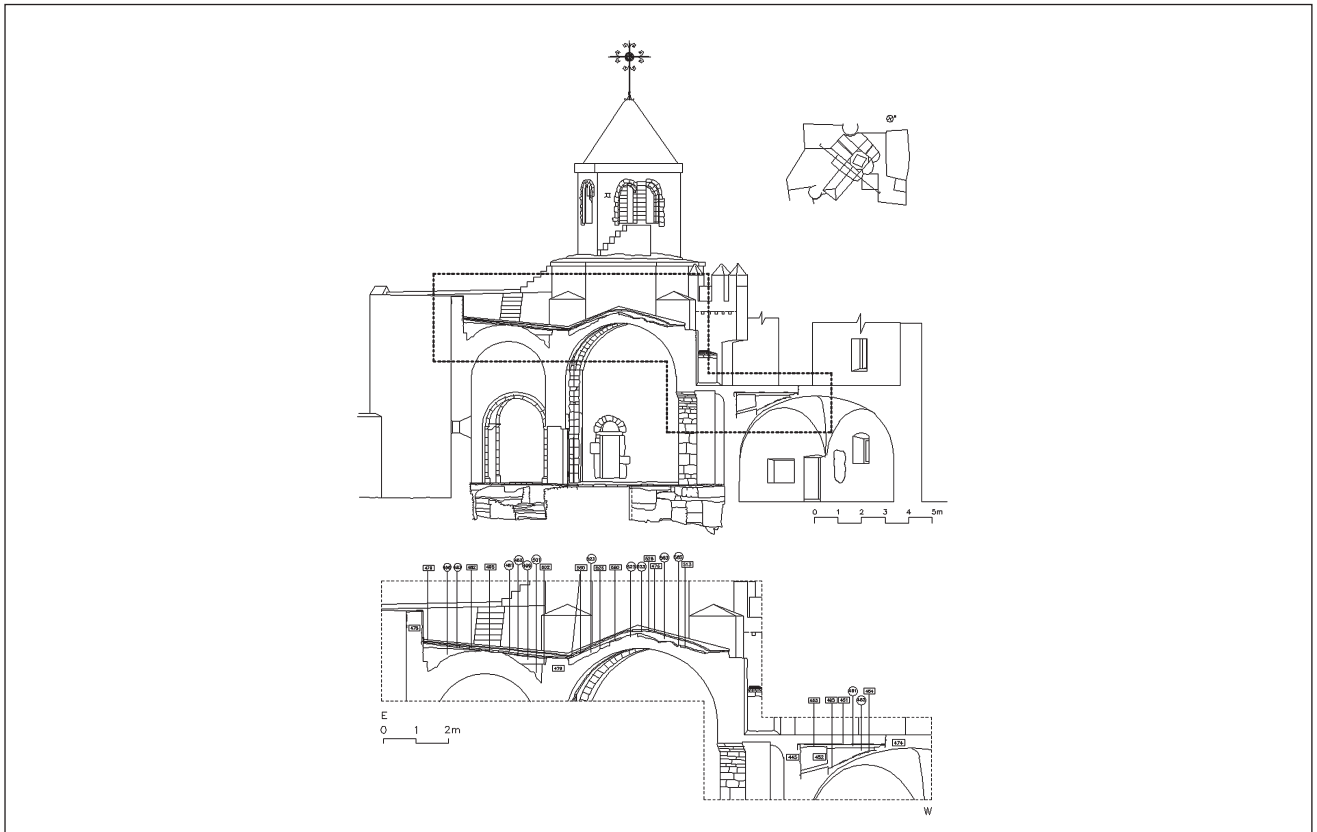

Fig. 20. Secció de la coberta de la capella de la Mare de Déu del Roser, part sud del transepte de l'església i la sagristia, presa d'est a oest.

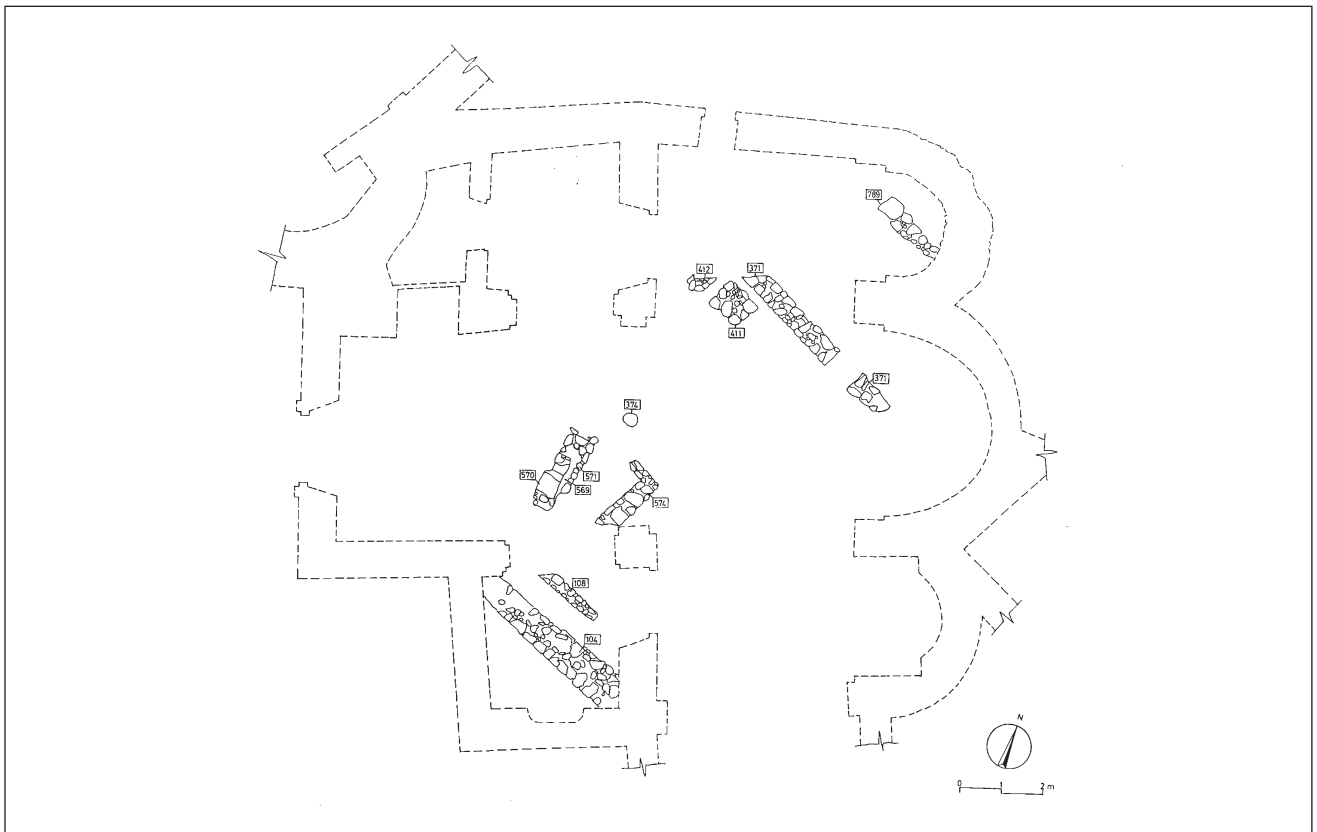

Fig. 21. Planta de les estructures ibèriques del segle III aC aparegudes al subsòl de l'església, corresponents a la fase més antiga del poblat ibèric. Tot i que han estat molt afectades per les nombroses intervencions posteriors, es poden distingir quatre estances o cases diferents, com a mínim.

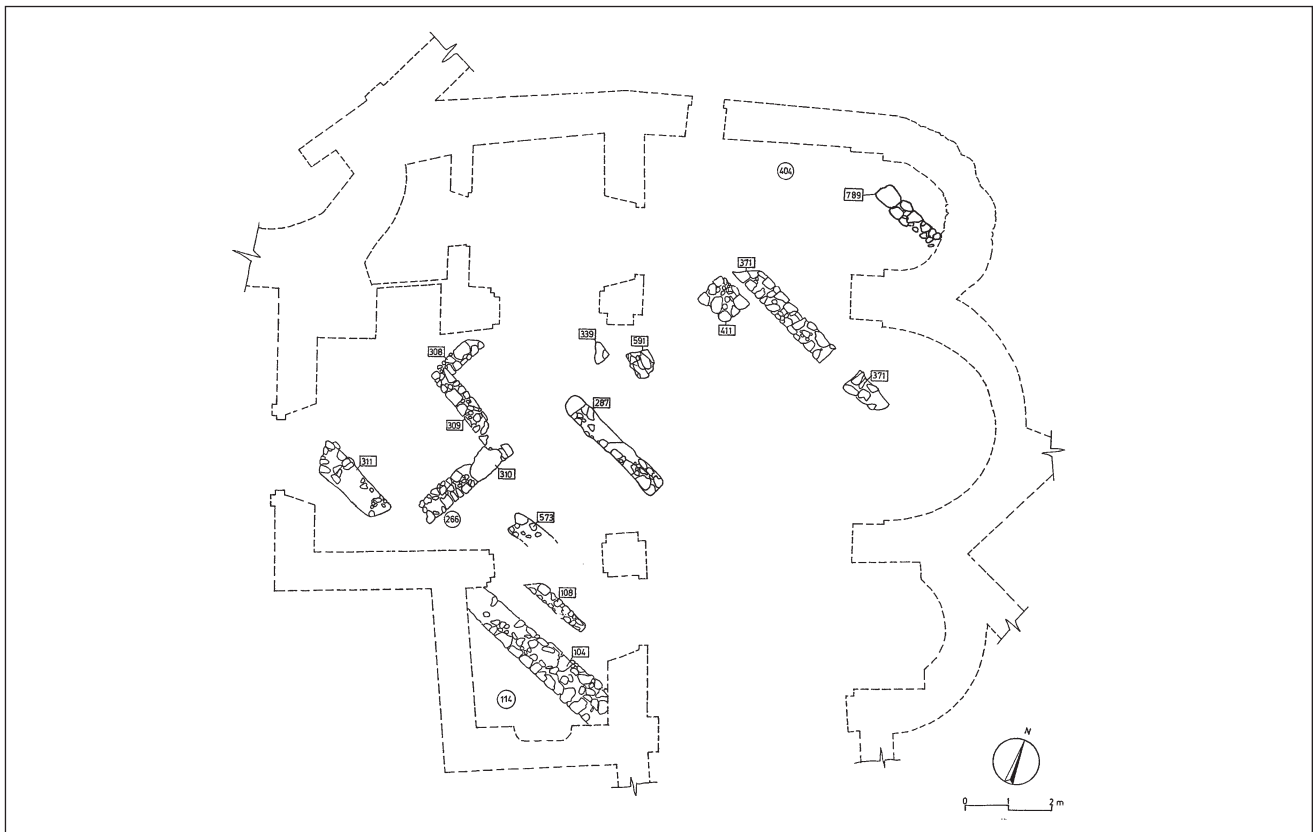

Fig. 22. Planta de les estructures ibèriques del segle II aC aparegudes al subsòl de l'església, corresponents a la segona etapa del poblat. Es distingeix una estança situada al nord-oest que conserva el traçat de les quatre parets perimètriques (u.e. 308, 309, 310, 311), un passadís sinuós i una altra estança (u.e. 287, 371).

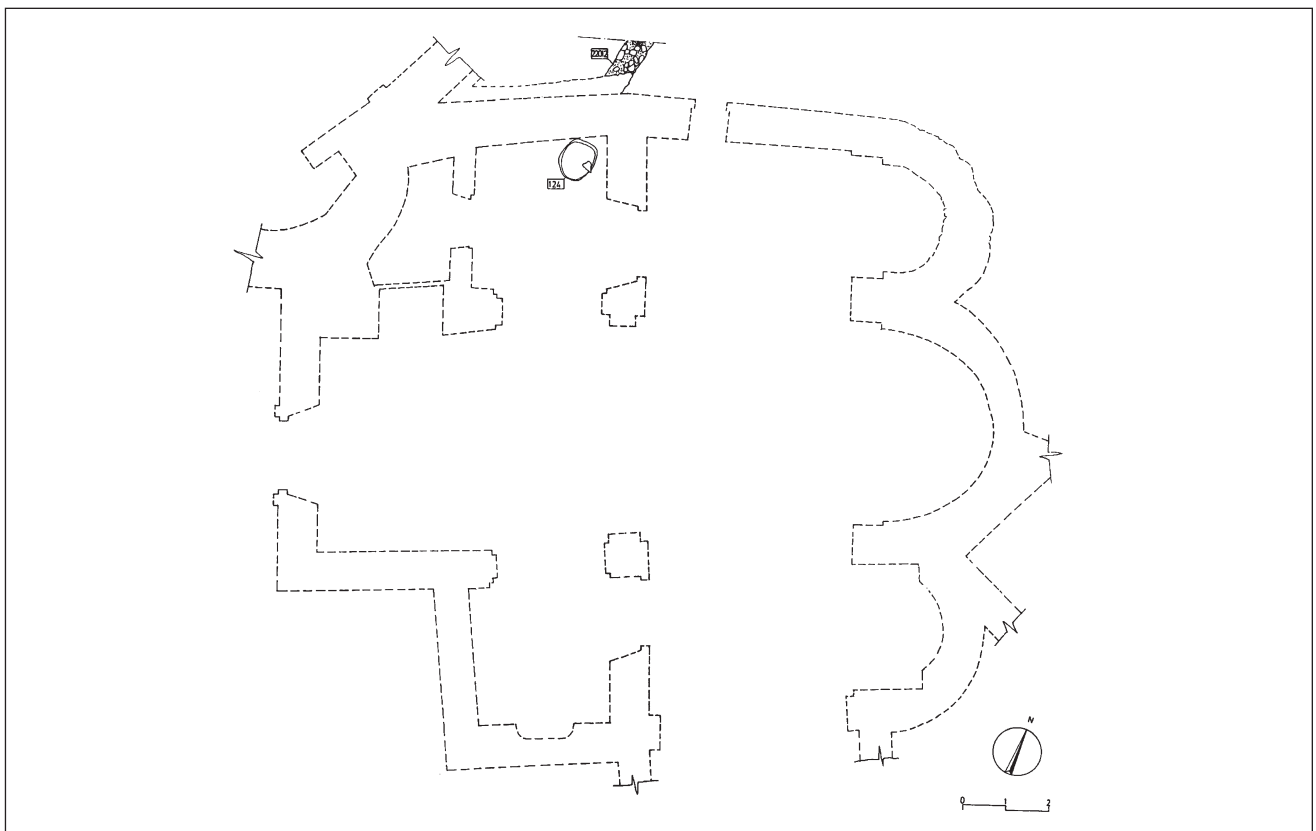

Fig. 23. Planta de les estructures de la vil·la romana localitzades al subsòl de l'església que daten del segle II dC. Destaca un encaix de dolium (u.e. 124) descobert a la cantonada de la capella de Sant Antoni i Santa Bàrbara.

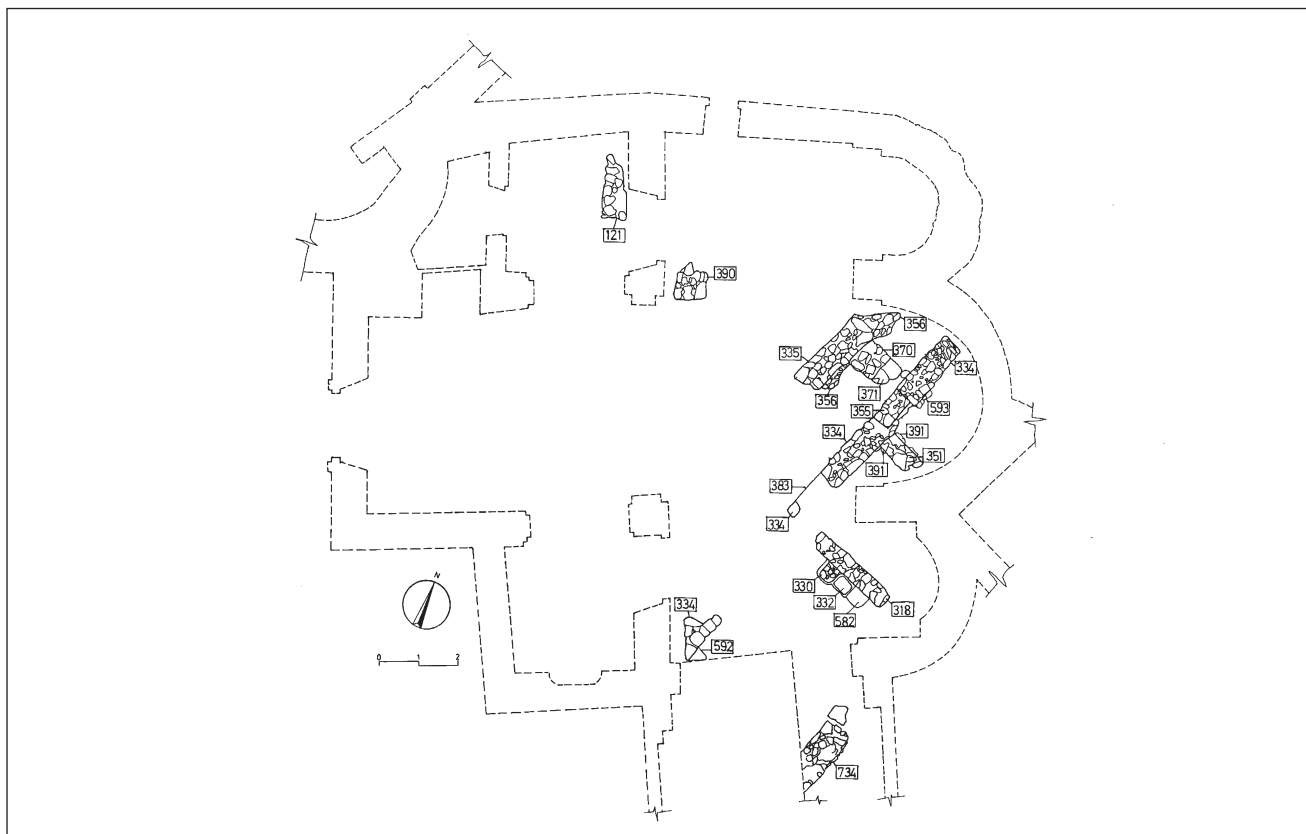

Fig. 24. Planta de les estructures de la *vil·la* romana localitzades al subsòl de l'església, corresponents al darrer moment de l'establiment (segle III dC).

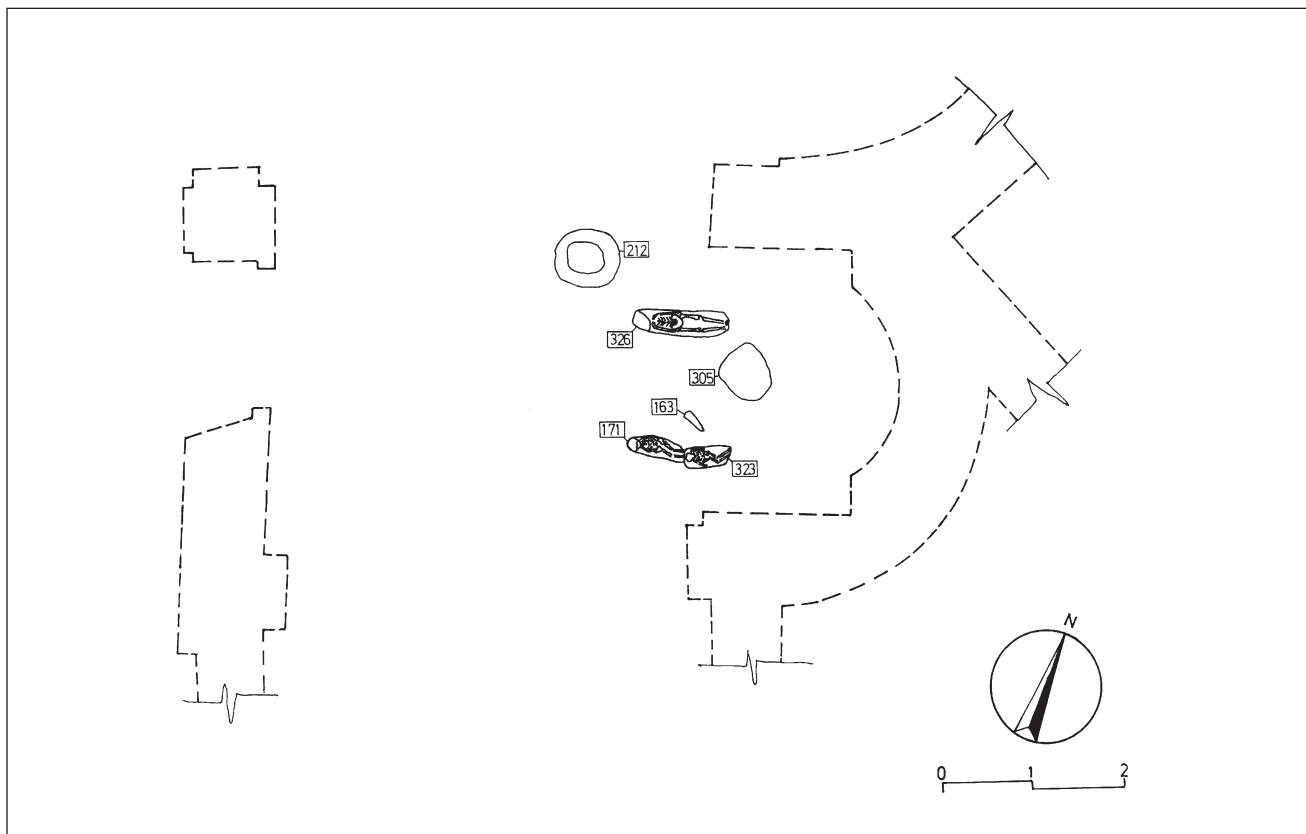

Fig. 25. Planta de les estructures i tombes immediatament anteriors a la fundació de l'església, aparegudes al subsòl de l'absidiola sud.

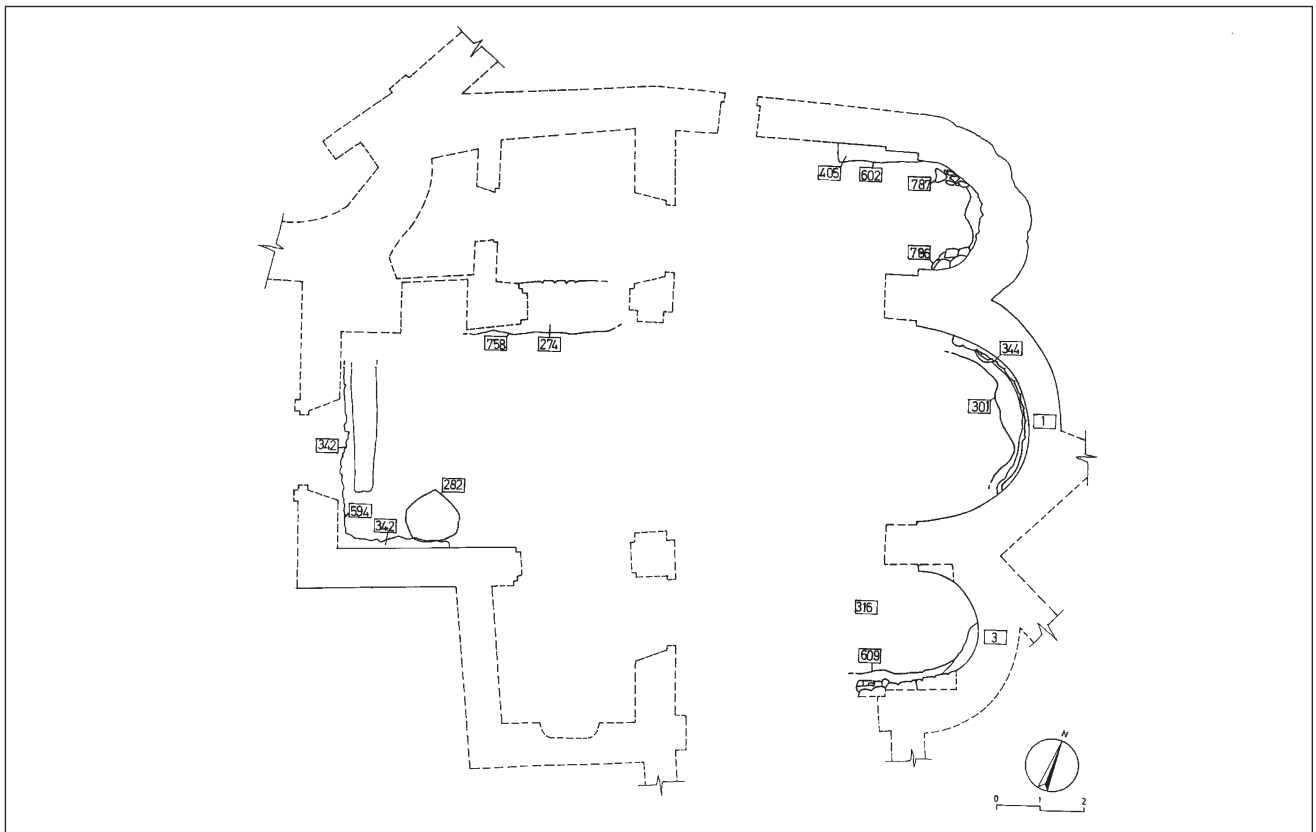

Fig. 26. Planta de les unitats estratigràfiques (u.e.) del segle X documentades al subsòl de l'església. Es tracta de les trinxeres de fundació (u.e. 301, 609, 594) i fonaments (u.e. 344, 786, 787) que demostren que el temple primitiu era formalment molt similar al del segle XII

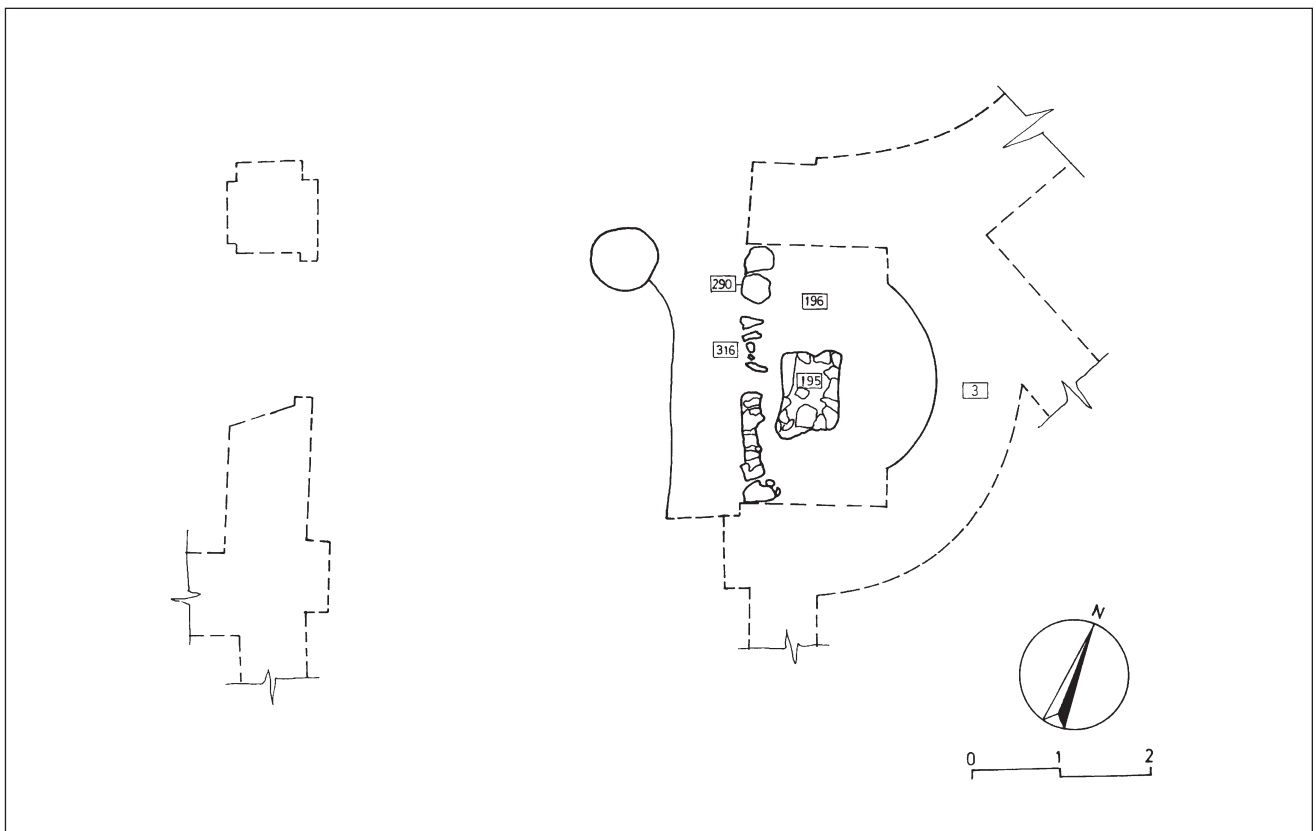

Fig. 27. Planta de les estructures i rebliments del segle X documentats al subsòl de l'absidiola sud de l'església. Destaquen el suport a l'altar primitiu (u.e. 195) i el graó que hi donava pas (u.e. 290).

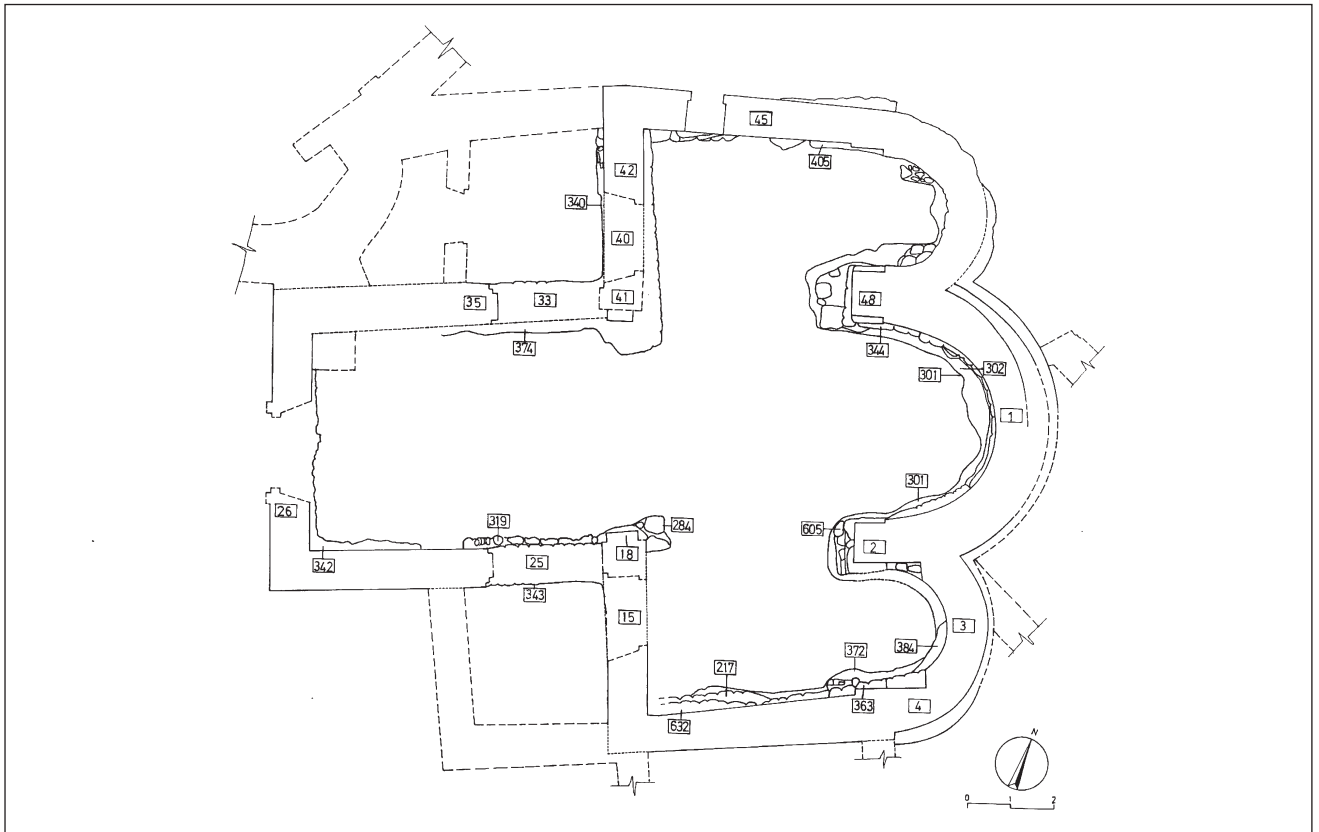

Fig. 28. Planta de l'església original del segle XII, de planta de creu llatina.

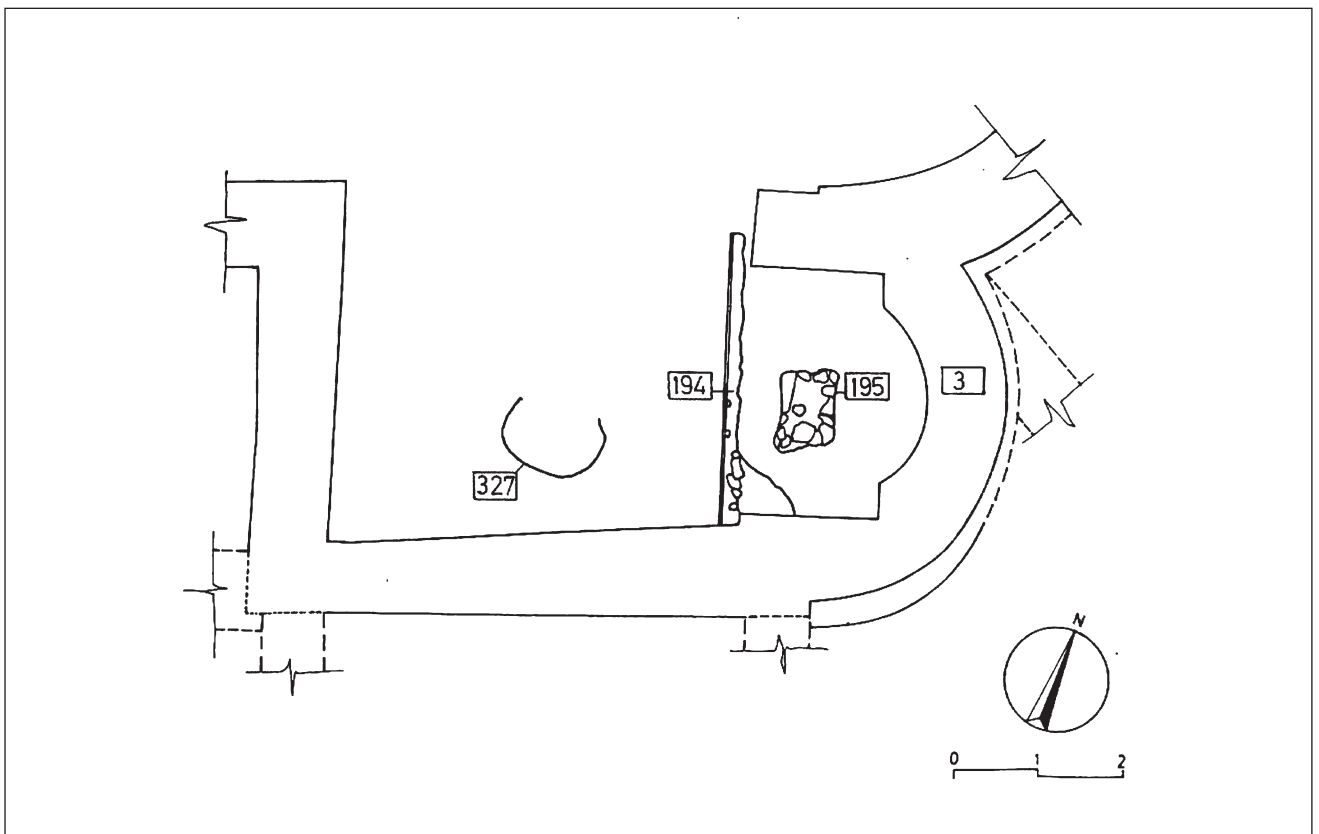

Fig. 29. Planta de les estructures (u.e. 194, 195) i una sitja (u.e. 327) del segle XII, aparegudes al subsòl de l'absidiola sud i del transepte de l'església.

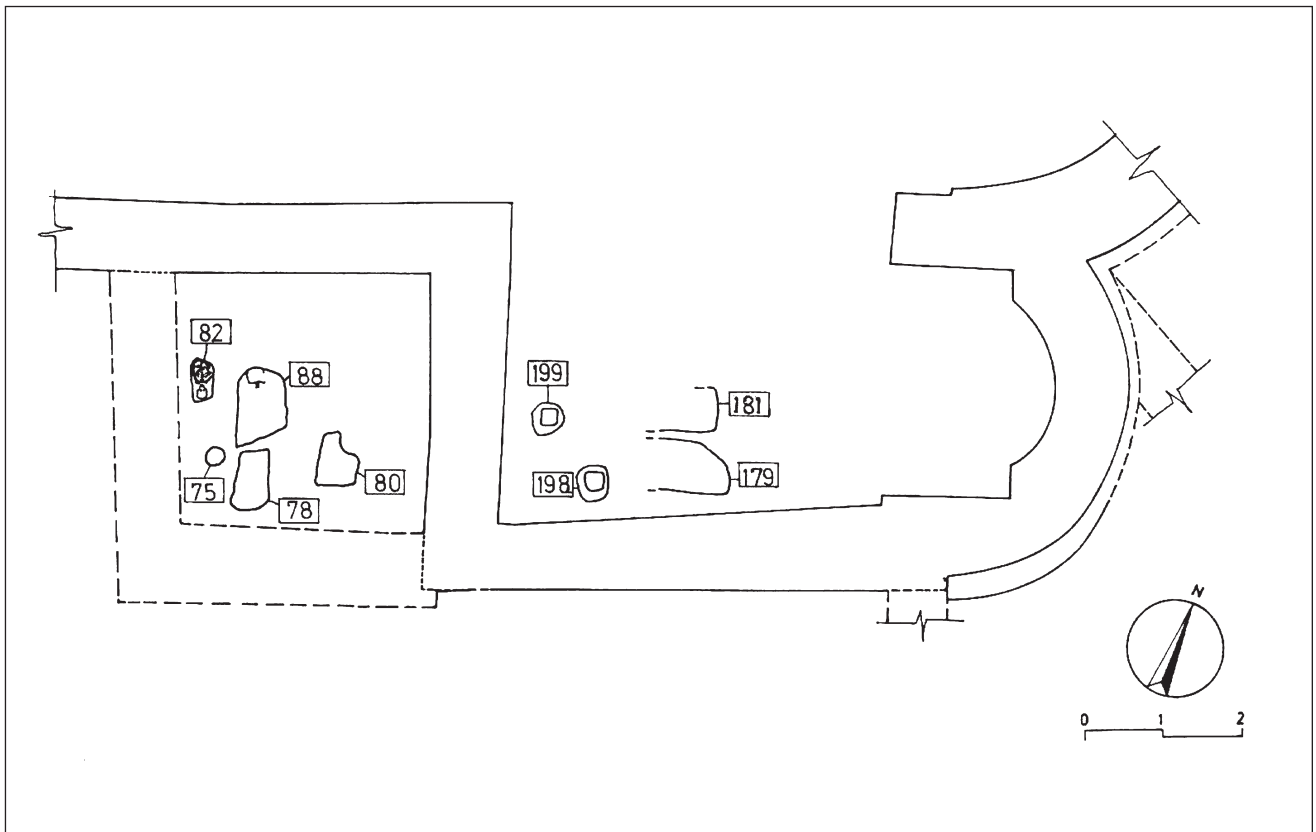

Fig. 30. Planta de les estructures datades d'entre el segle XII i el 1588 aparegudes al subsòl de la capella del Roser i del transepte sud de l'església. Es tracta d'una sèrie de tombes (u.e. 82, 88, 179, 181) i forats de pal (u.e. 80, 78).

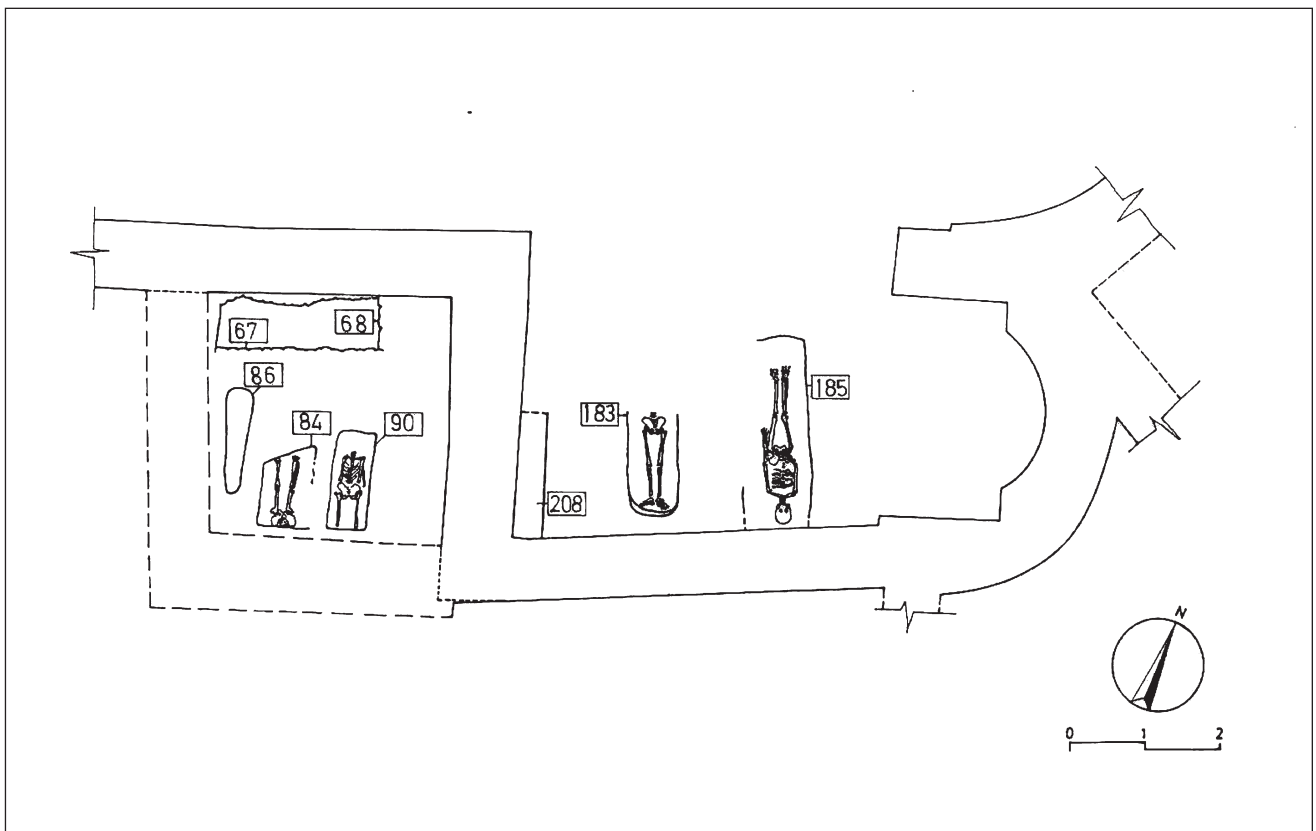

Fig. 31. Planta de les tombes datades d'entre el segle XVI i la primera meitat del segle XVII, aparegudes al subsòl de la capella del Roser i transepte sud de l'església.

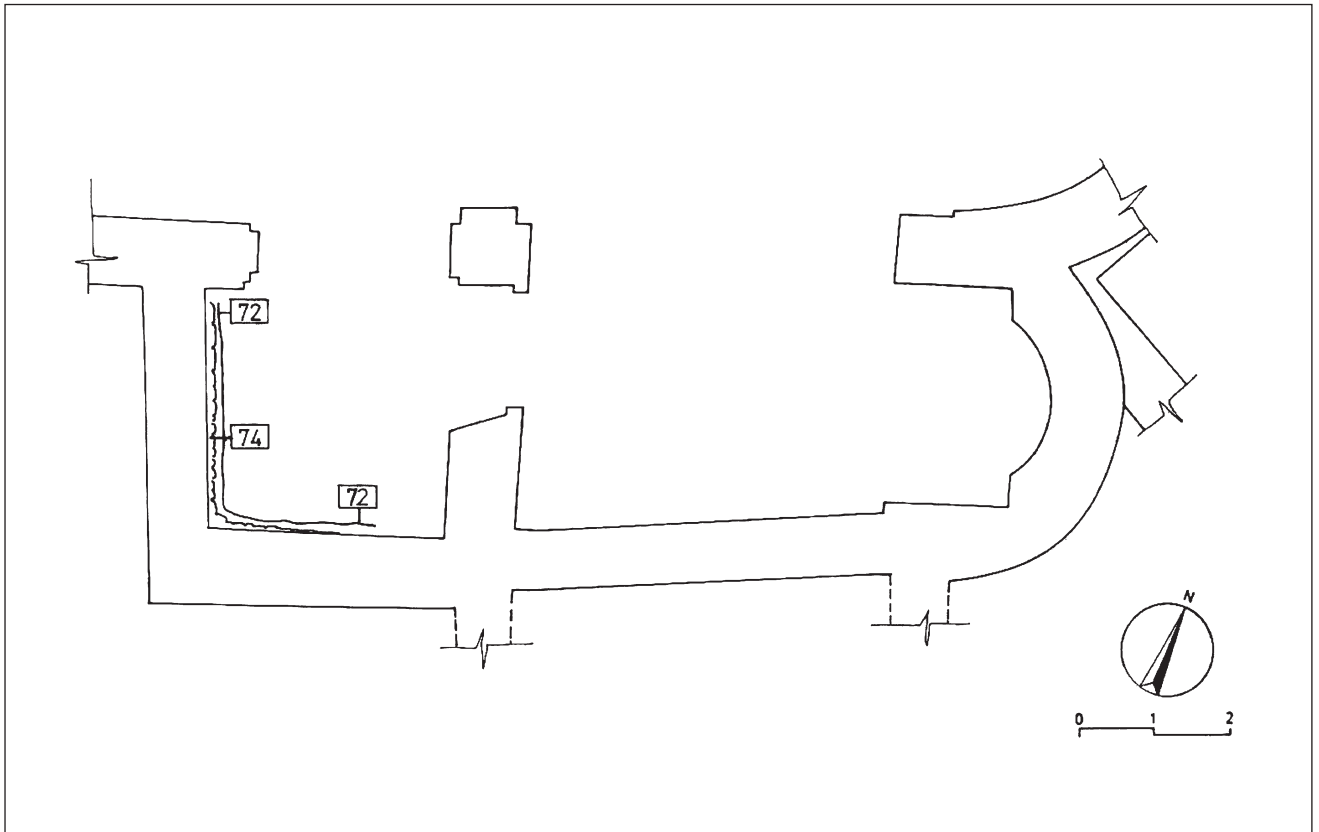

Fig. 32. Planta de les estructures de fonamentació de la capella del Roser (u.e. 72, 74), datades de finals del segle XVI i inicis del segle XVII.

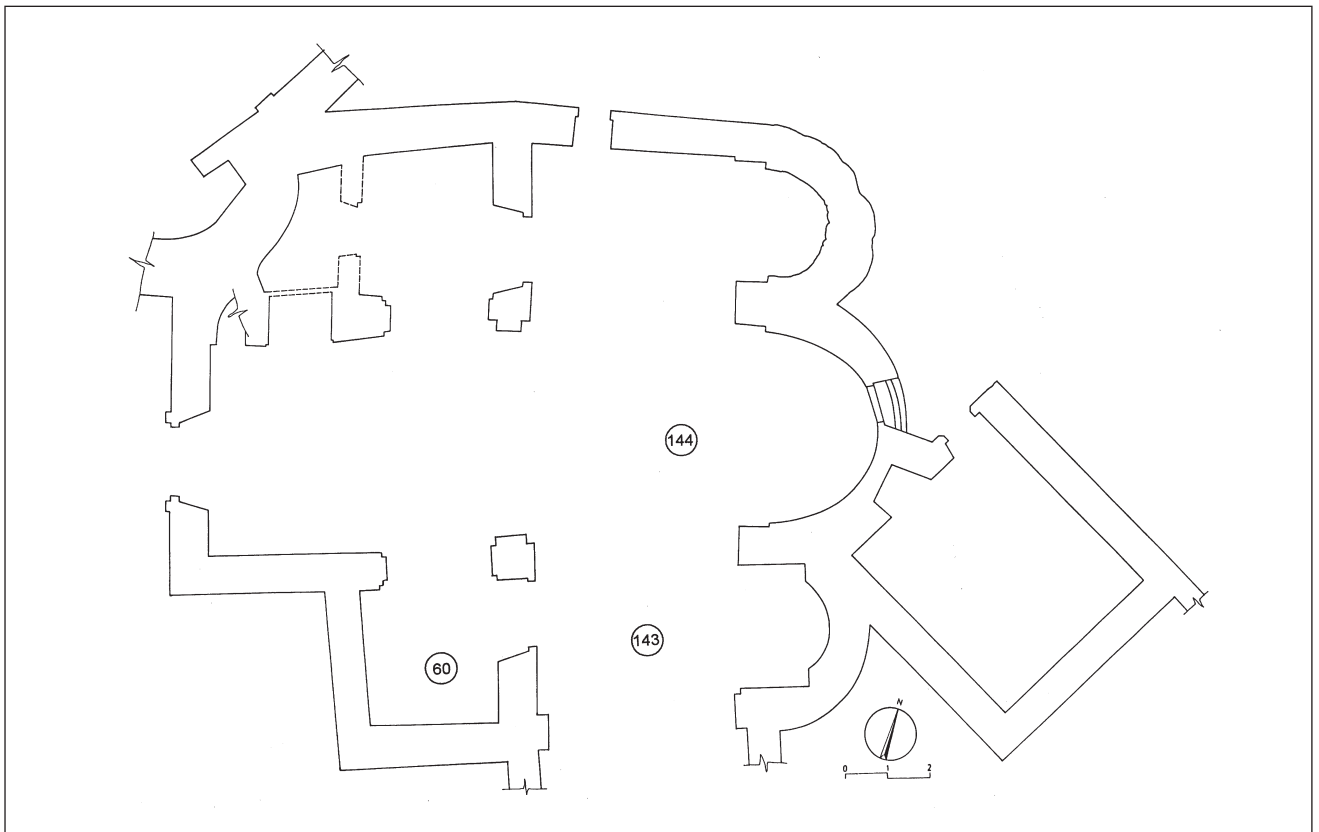

Fig. 33. Planta dels estrats d'anivellament de la primera meitat del segle XVII (u.e. 60, 143 i 144).

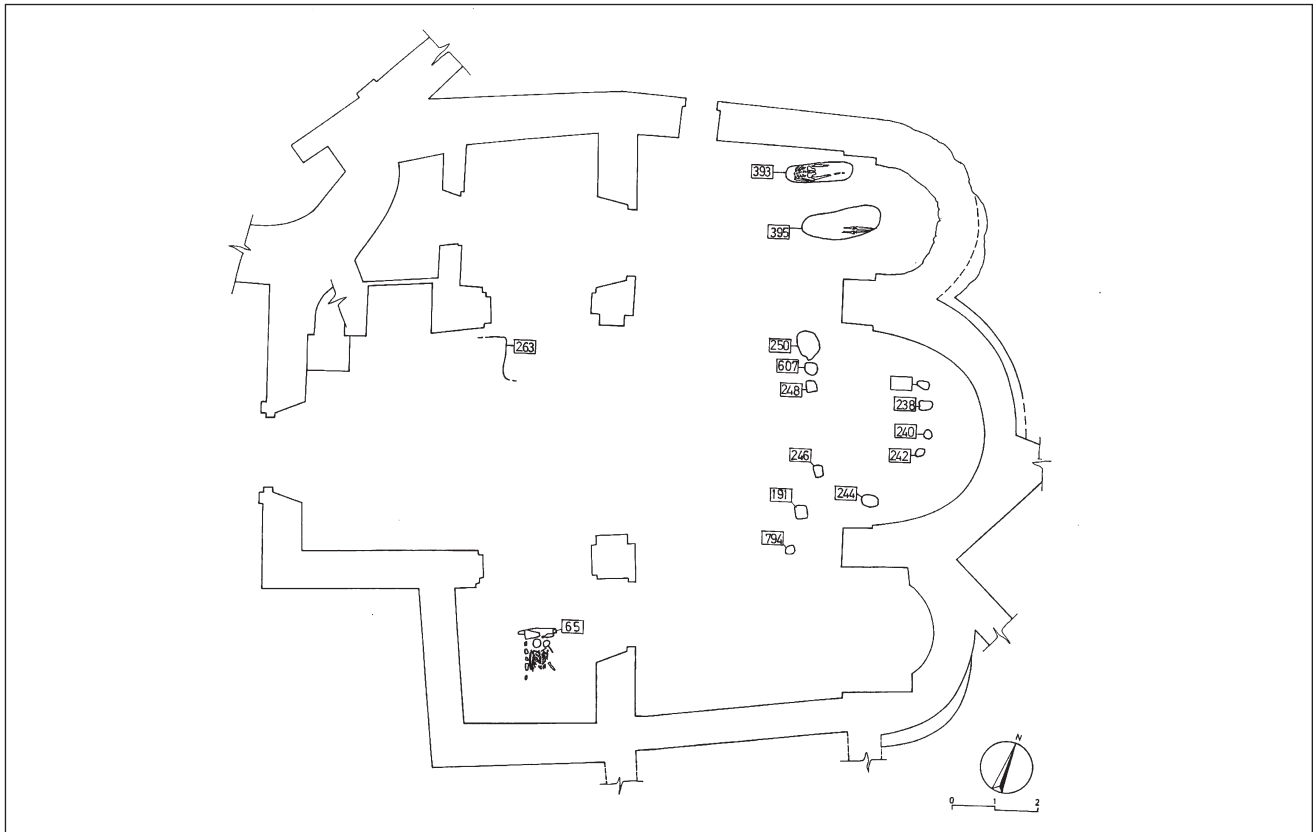

Fig. 34. Planta de les tombes i els forats de pal relacionats amb el retaule major, apareguts al subsòl de l'església i que daten del segle XVII.

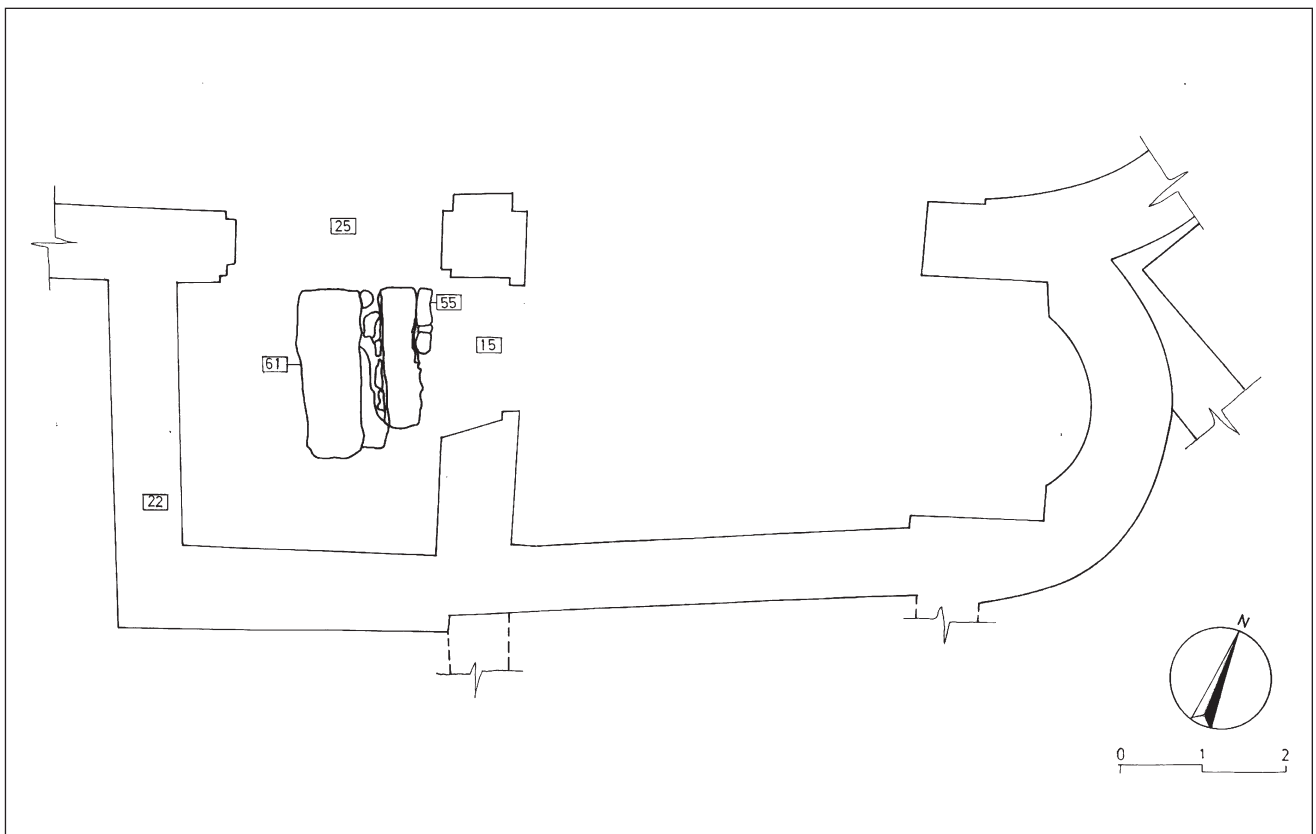

Fig. 35. Planta de les tombes de mitjans del segle XVII documentades al subsòl de la capella del Roser.

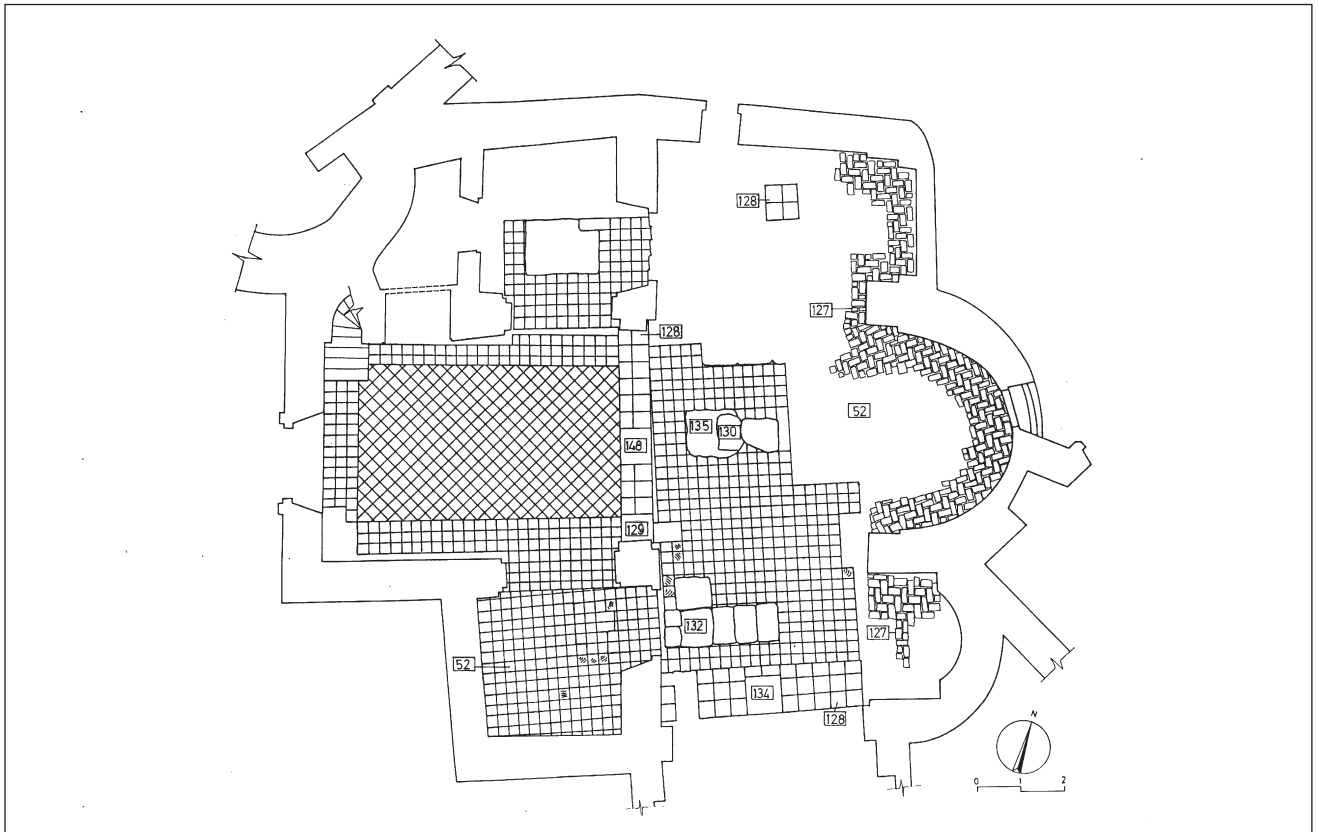

Fig. 36. Planta del paviment de l'església el primer quart del segle XVIII; a la nau central i les capelles era fet de cairons, mentre que a l'absis i absidioles era de rajols.

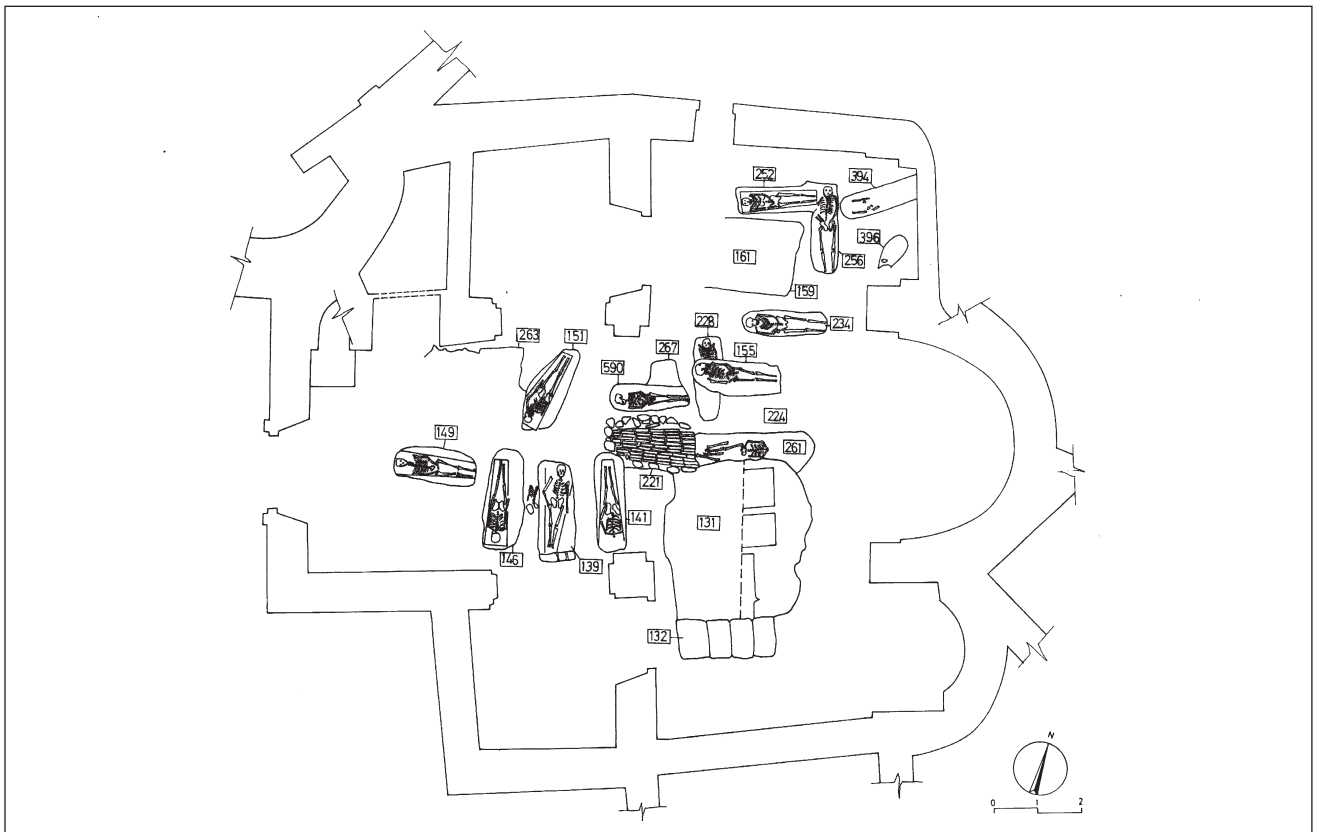

Fig. 37. Planta de les tombes i ossera (u.e. 131) obertes a l'interior de l'església al llarg del segle XVIII.

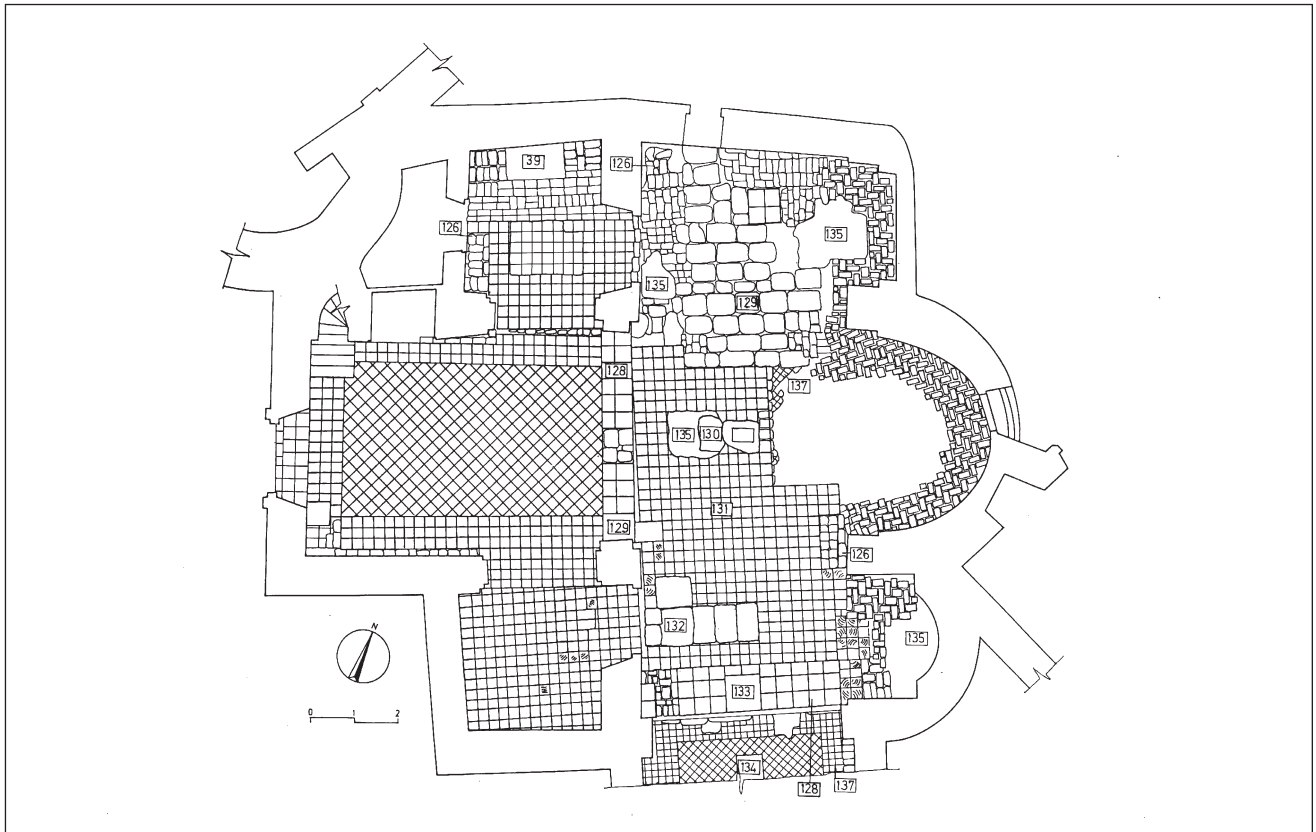

Fig. 38. Planta del paviment de l'interior de l'església en l'estat en què es trobava el 1910.

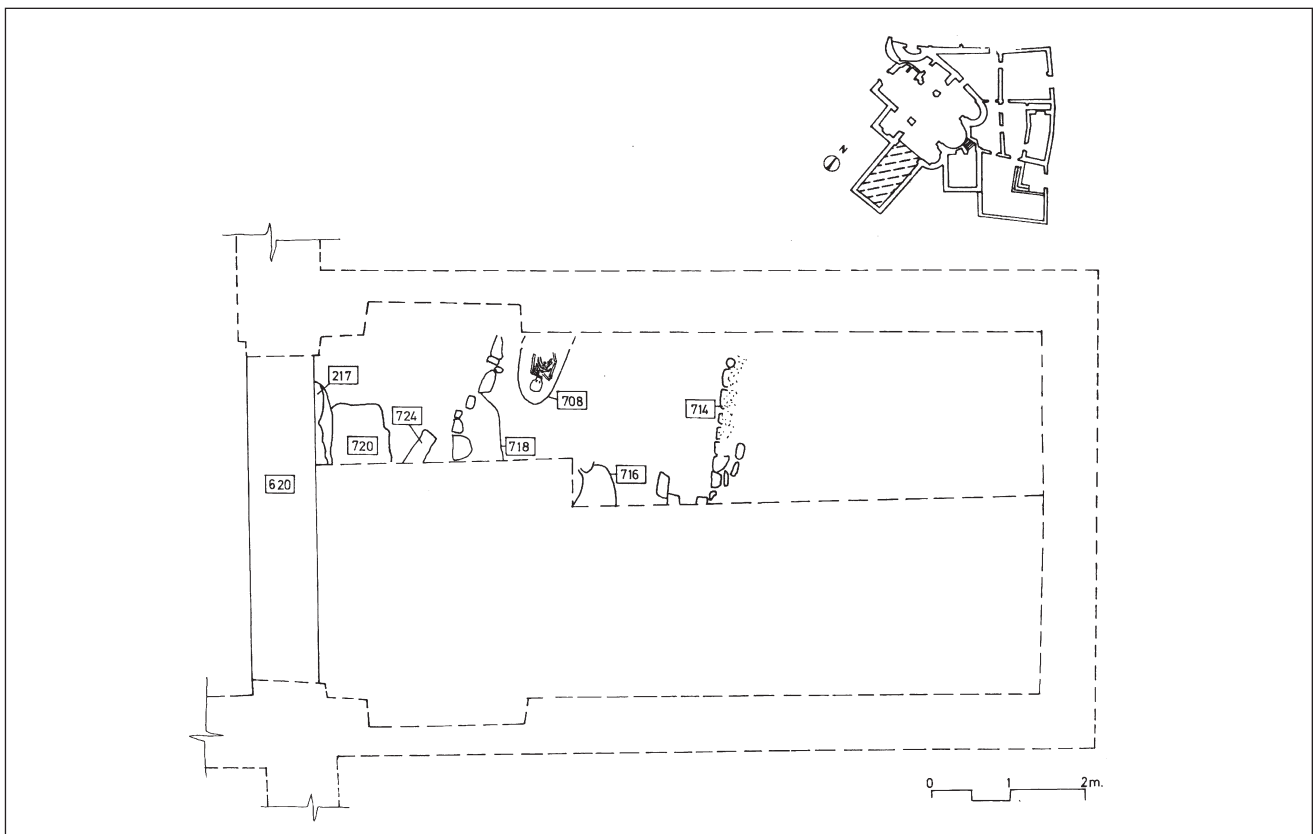

Fig. 39. Planta de les tombes i altres estructures d'època medieval trobades al subsòl de la capella de la Mare de Déu de la Salut.

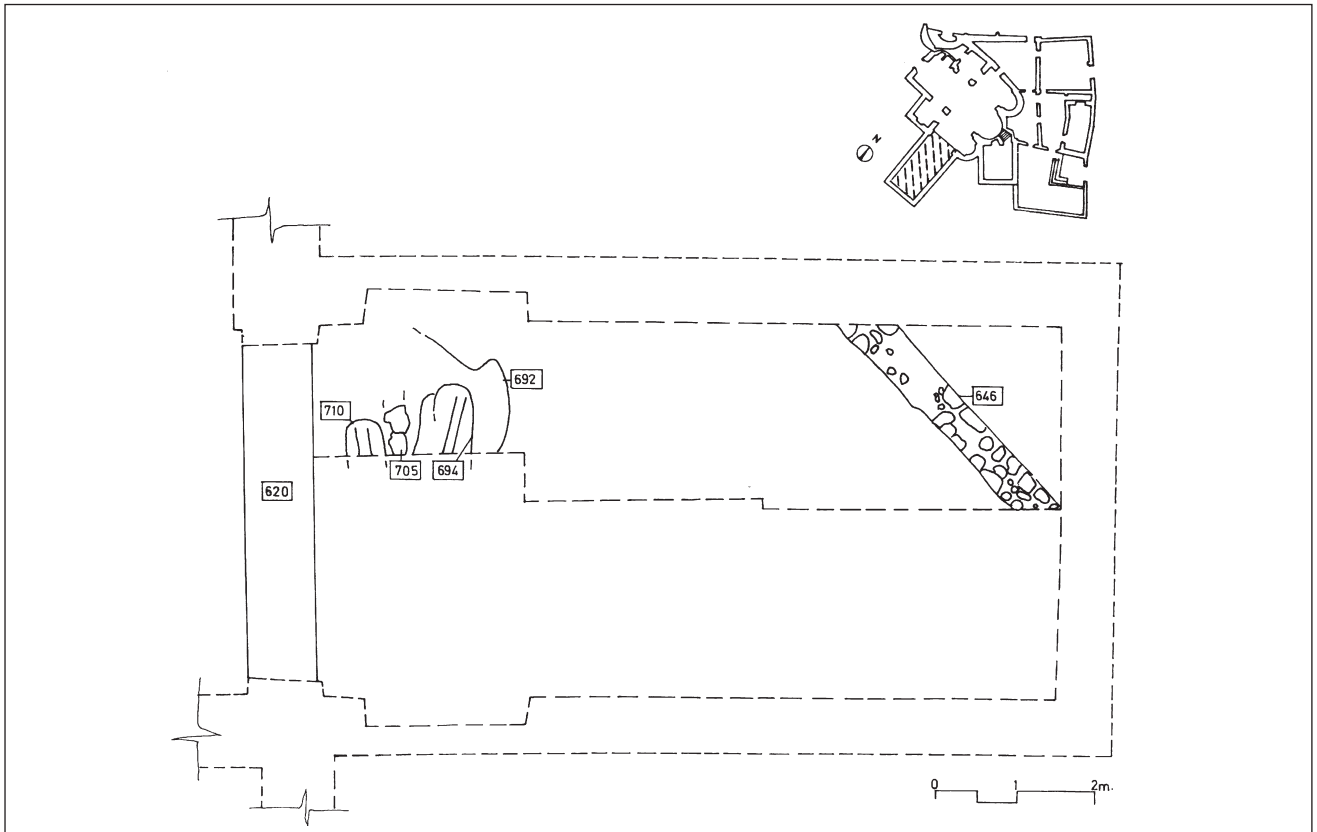

Fig. 40. Planta del mur de fortificació (u.e. 646) i les tombes de finals del segle XIV aparegudes al subsòl de la capella de la Mare de Déu de la Salut.

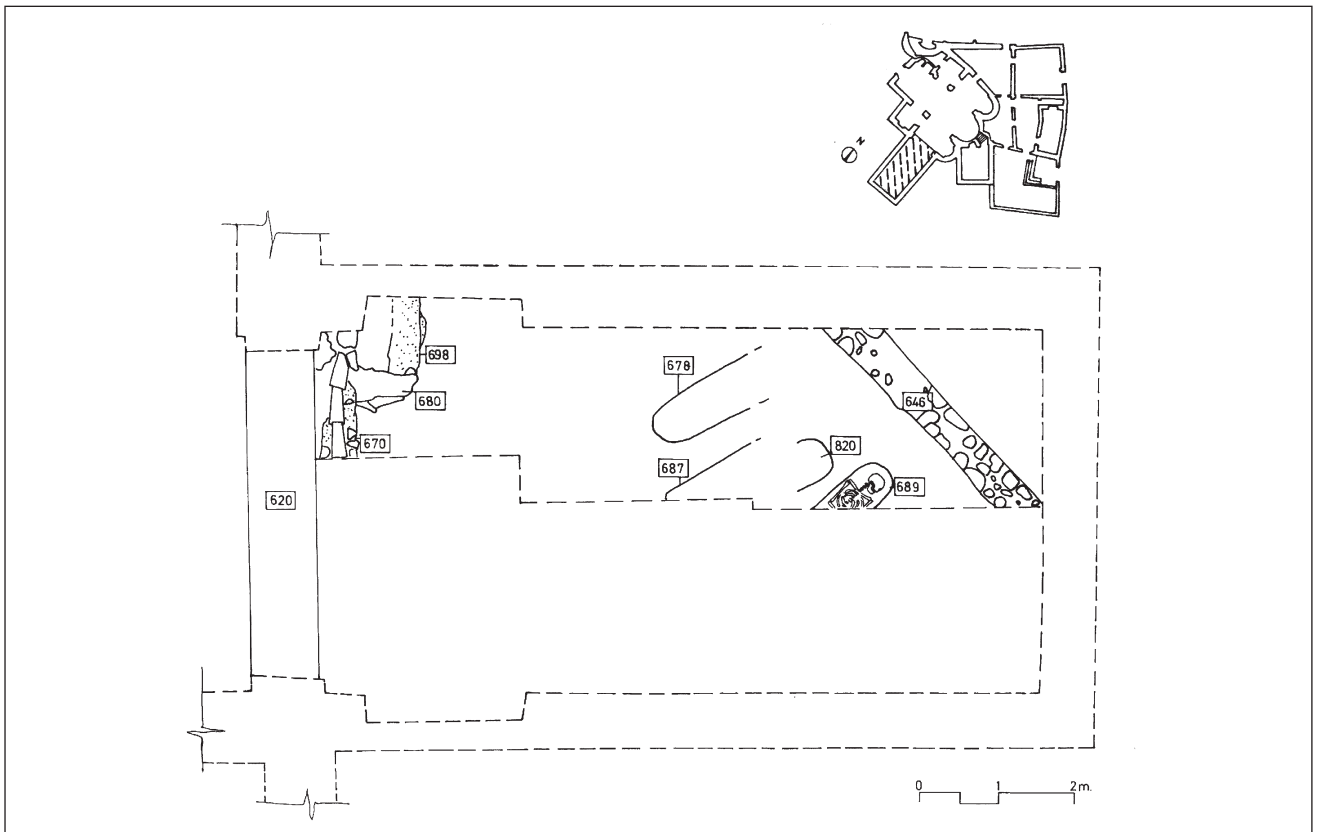

Fig. 41. Planta de les tombes i l'ossera (u.e. 680, 698) de mitjan segle XVII documentades al subsòl de la capella de la Mare de Déu de la Salut.

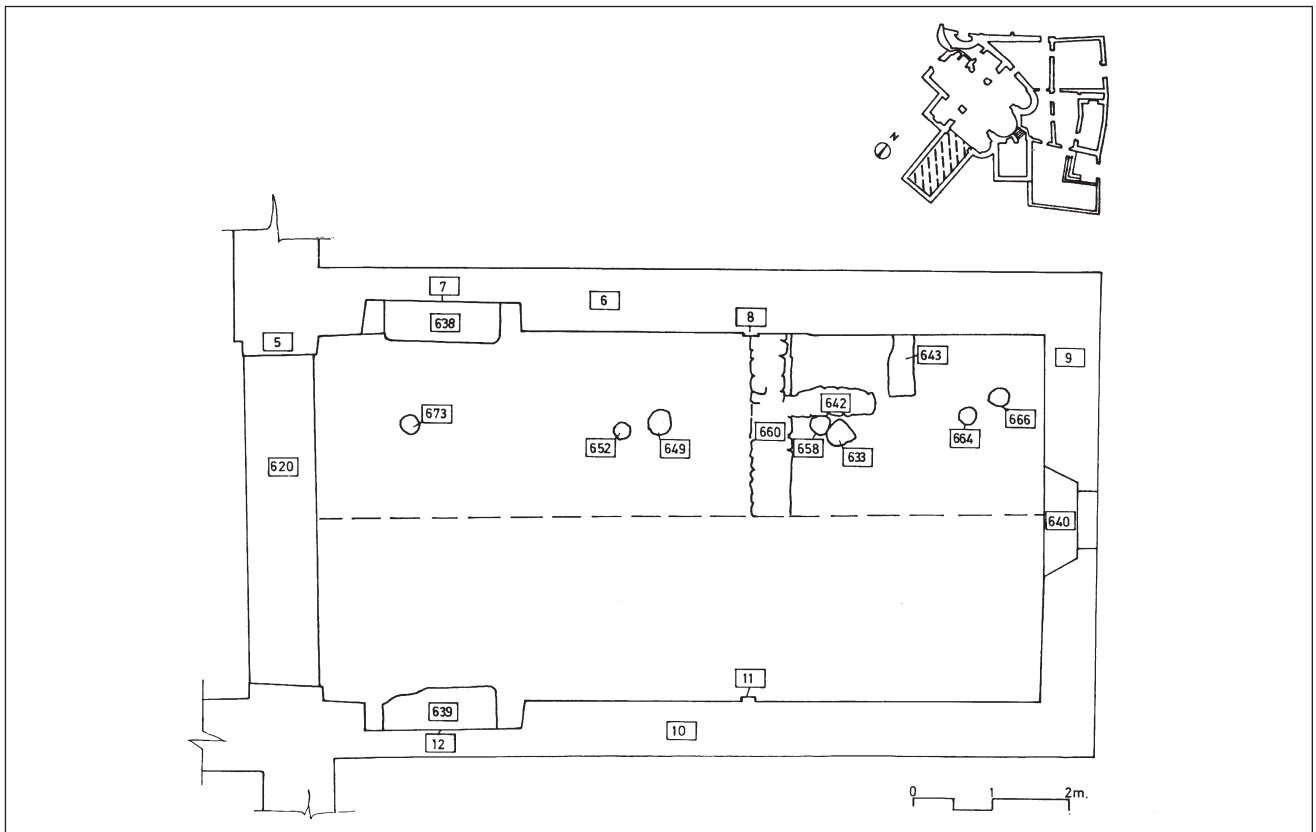

Fig. 42. Planta dels forats de pal i les estructures del moment de construcció de la capella (1719-1724), aparegudes just a sota del paviment fundacional de la capella de la Mare de Déu de la Salut.

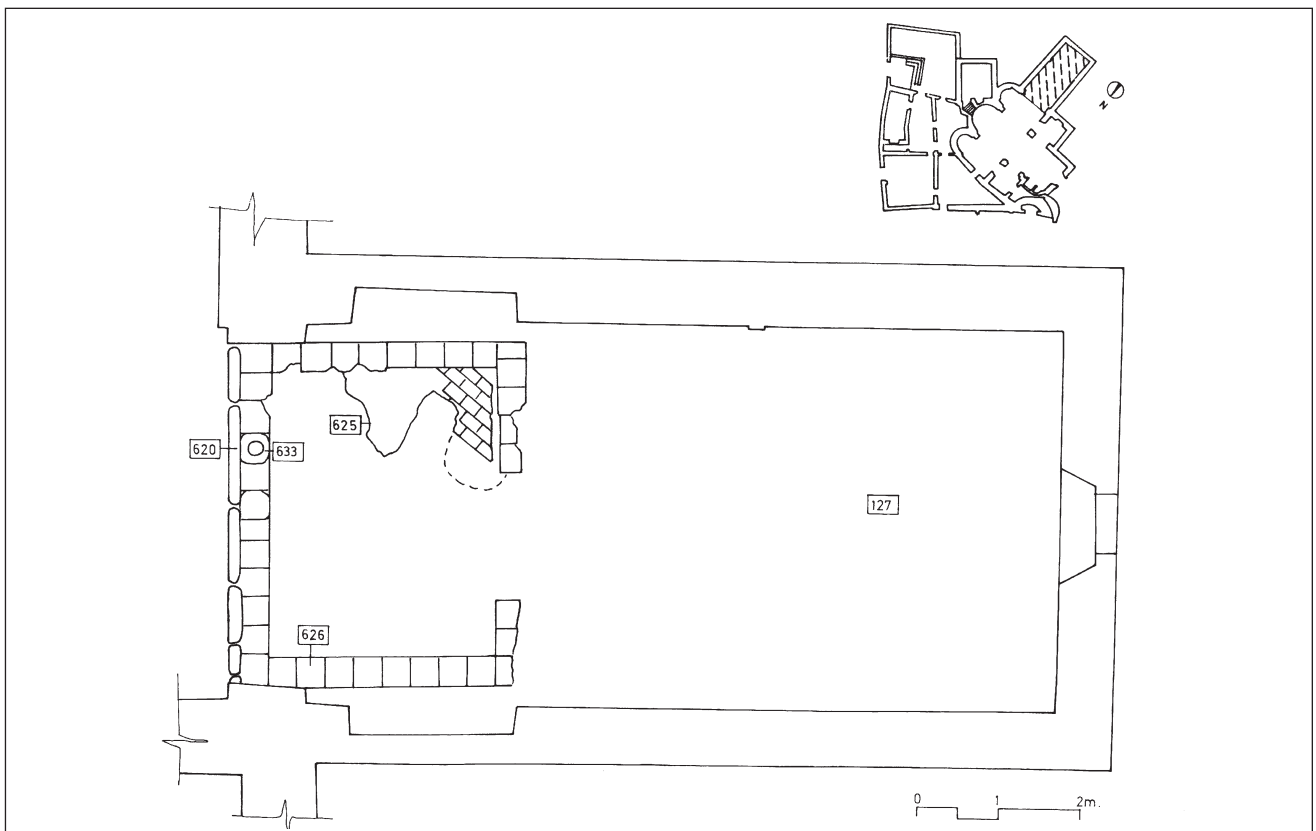

Fig. 43. Planta del paviment fundacional de la capella de la Mare de Déu de la Salut (1719-1724).

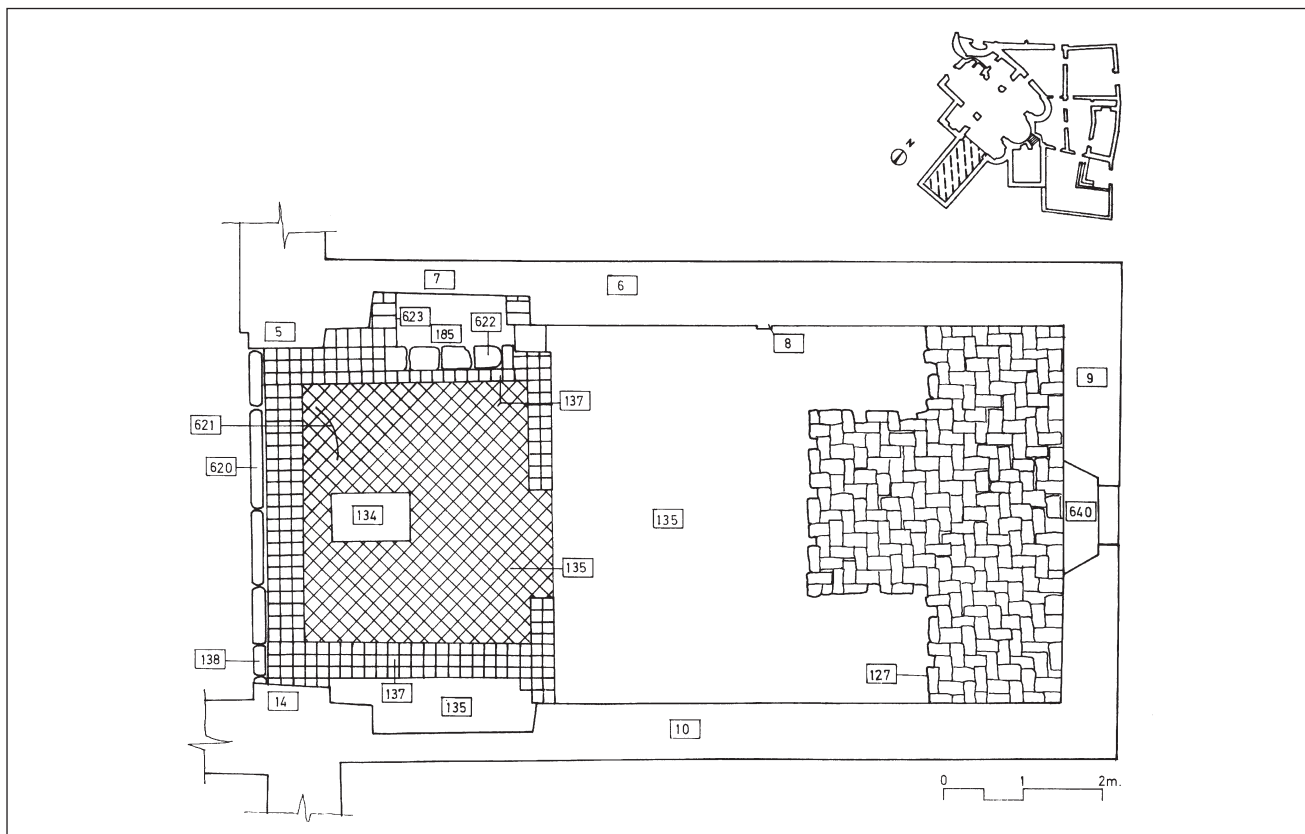

Fig. 44. Planta dels paviments d'època recent (1910) de la capella de la Mare de Déu de la Salut; la meitat septentrional és feta de cairons, mentre que l'extrem meridional està pavimentat amb rajols.

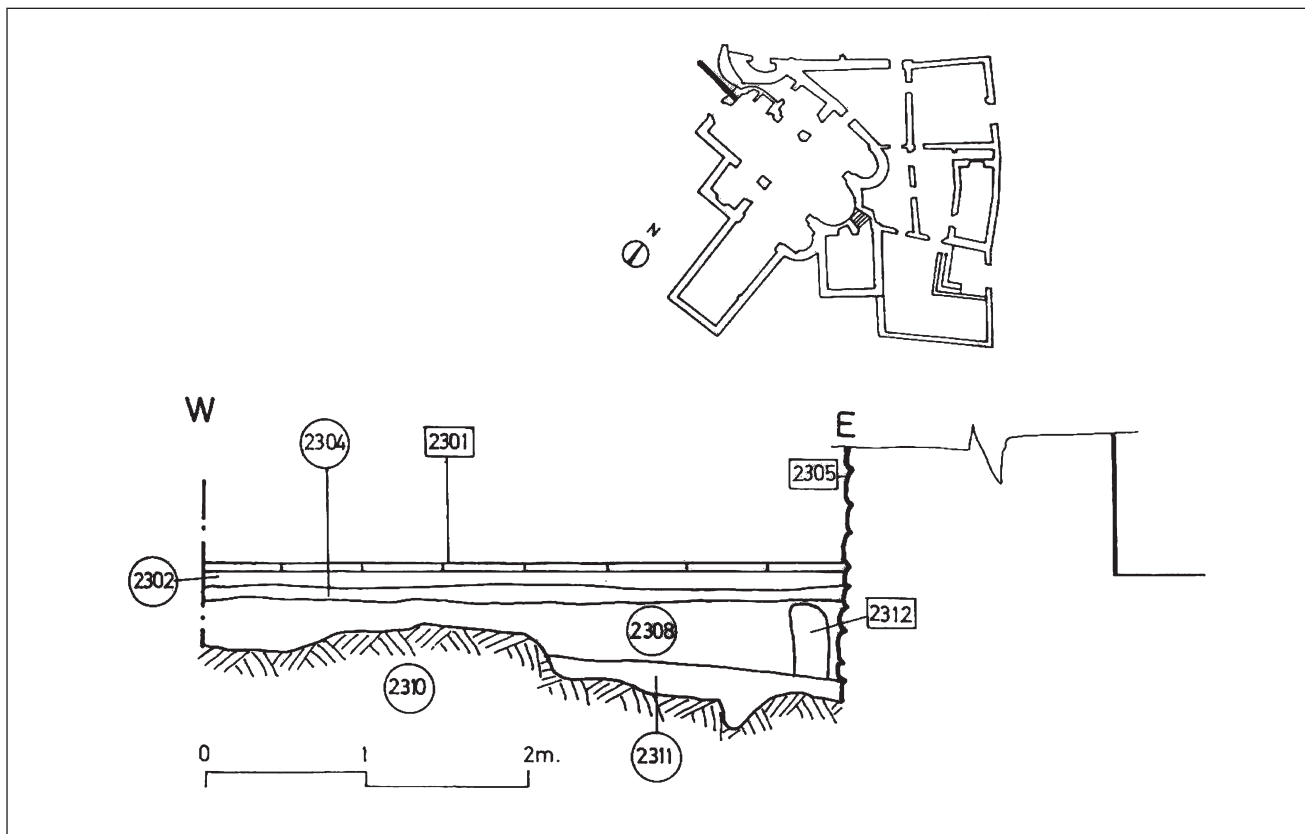

Fig. 45. Secció del pati P3 del casell, presa d'oest a est al peu de la testera occidental de l'església (u.e. 2305).

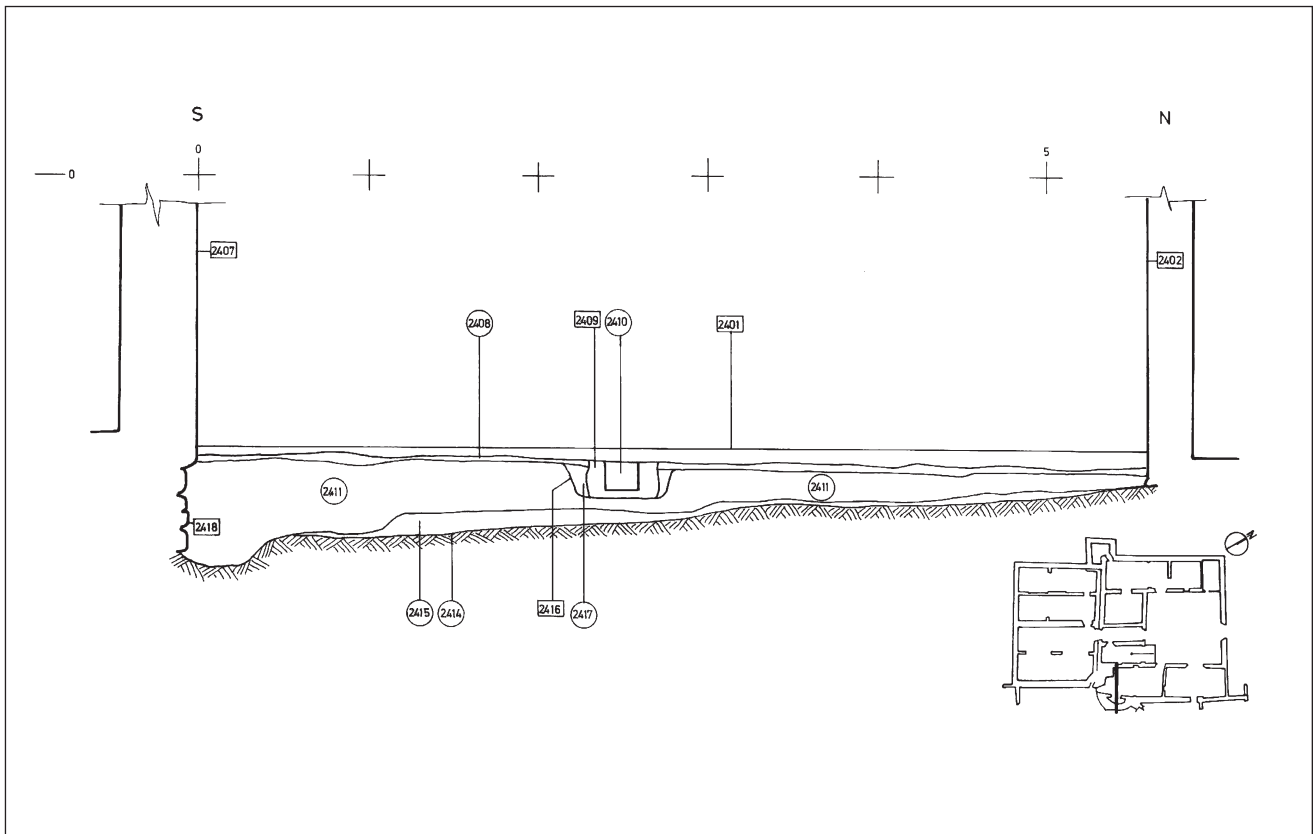

Fig. 46. Secció de l'àmbit CA2 del castell, presa de sud a nord.

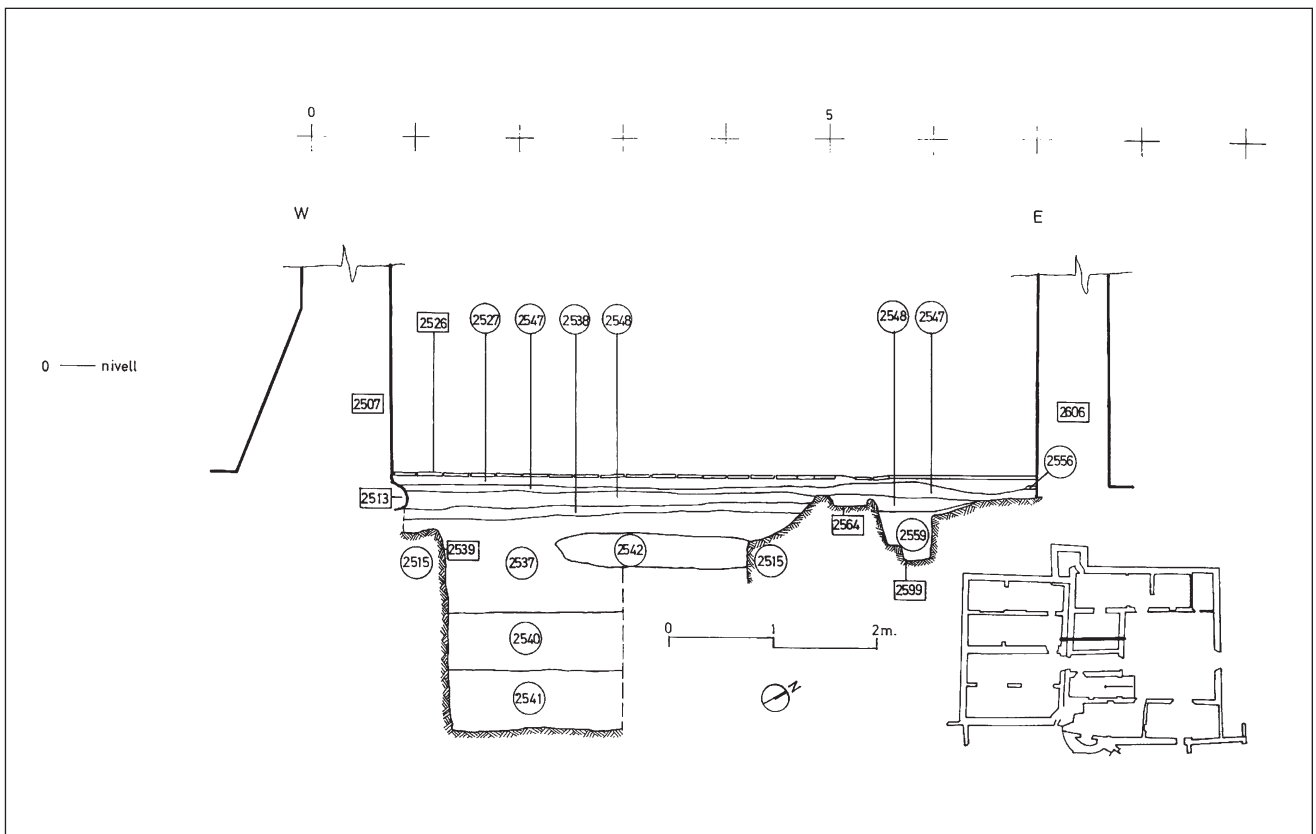

Fig. 47. Secció de l'àmbit CA4 del castell, presa d'oest a est. Destaca la cisterna ibèrica (u.e. 2539) i els successius rebliments (u.e. 2537, 2540, 2541).

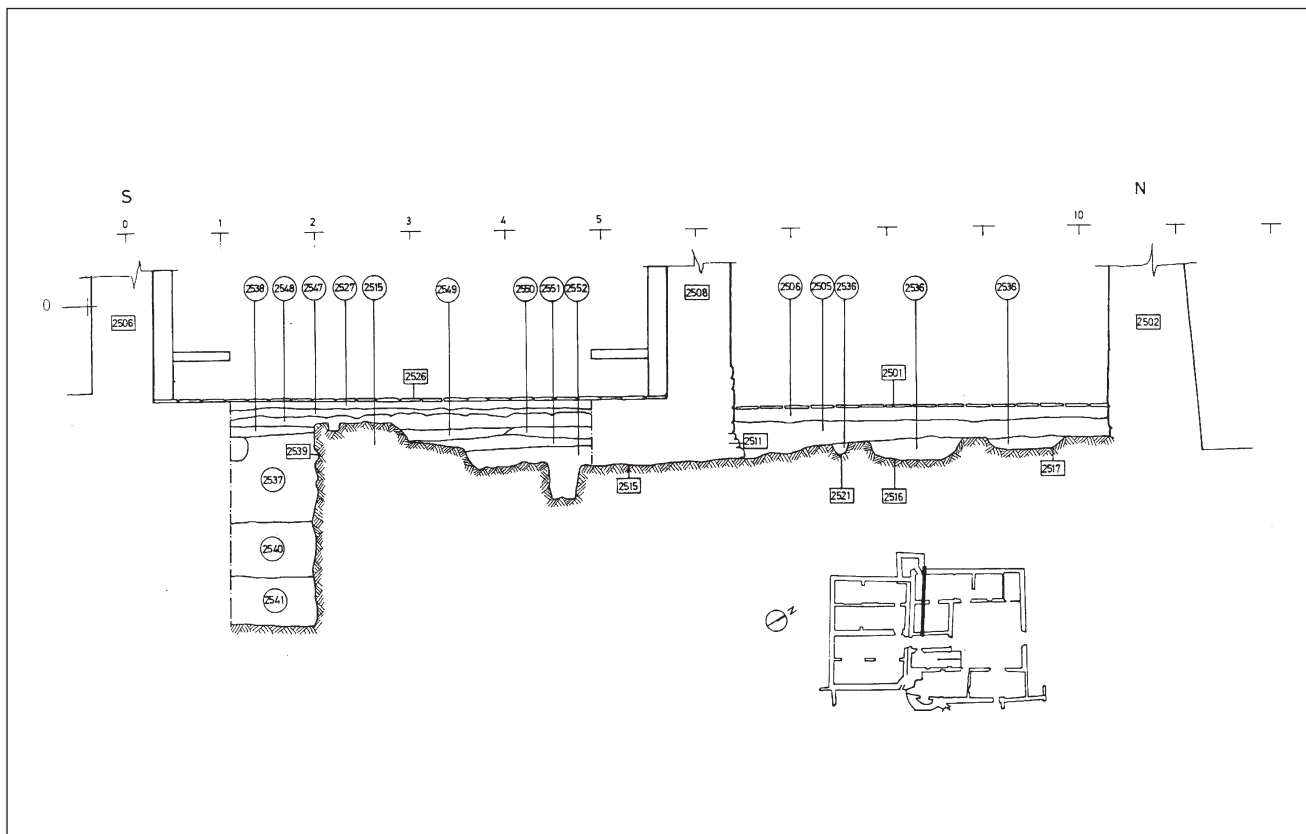

Fig. 48. Secció dels àmbits CA4 i CA5 del castell, presa de sud a nord. S'hi poden veure part de la cisterna ibèrica (u.e. 2539) i els encaixos de dolia (u.e. 2515, 2517).

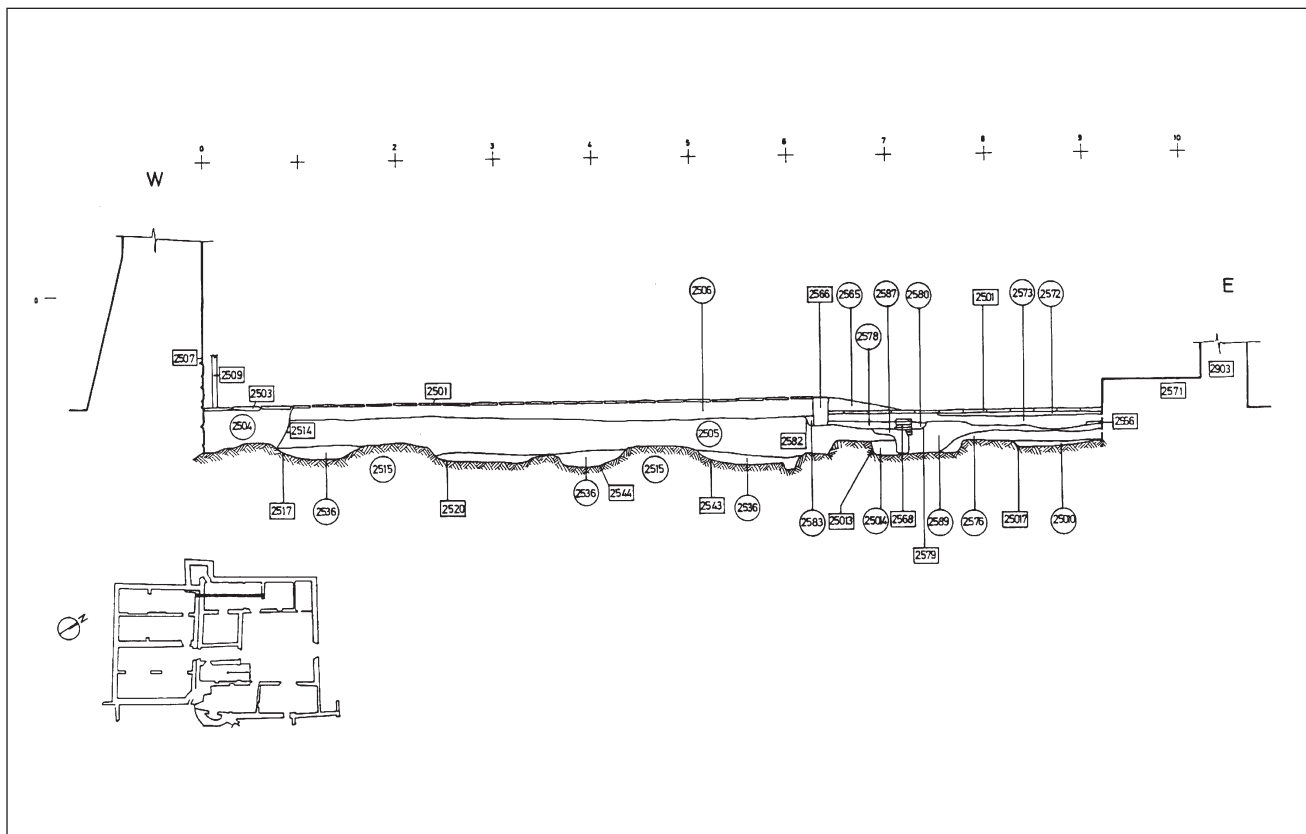

Fig. 49. Secció de l'àmbit CA5 del castell, presa d'oest a est. S'hi poden observar una sèrie d'encaixos de dolia (u.e. 2517, 2520, 2544).

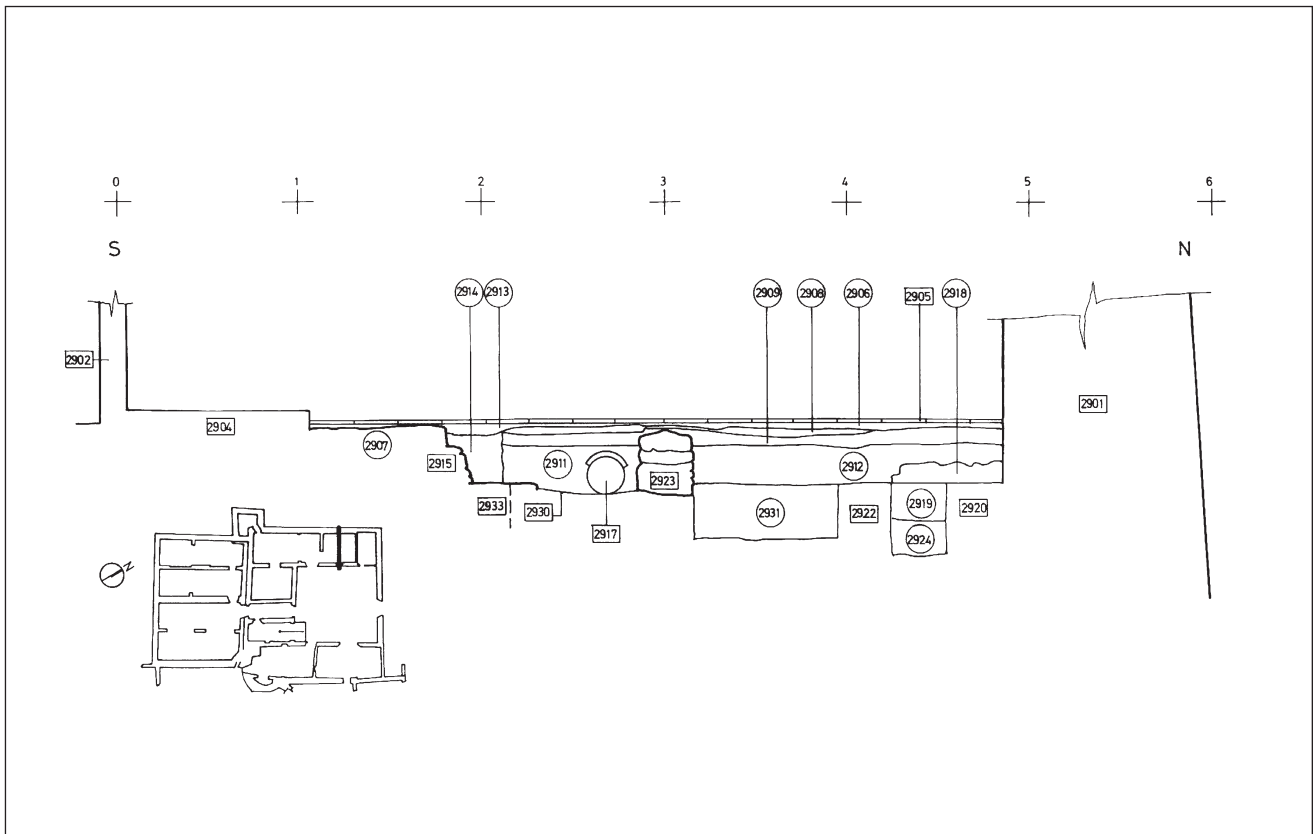

Fig. 50. Secció de l'àmbit CA6 del castell, presa de sud a nord.

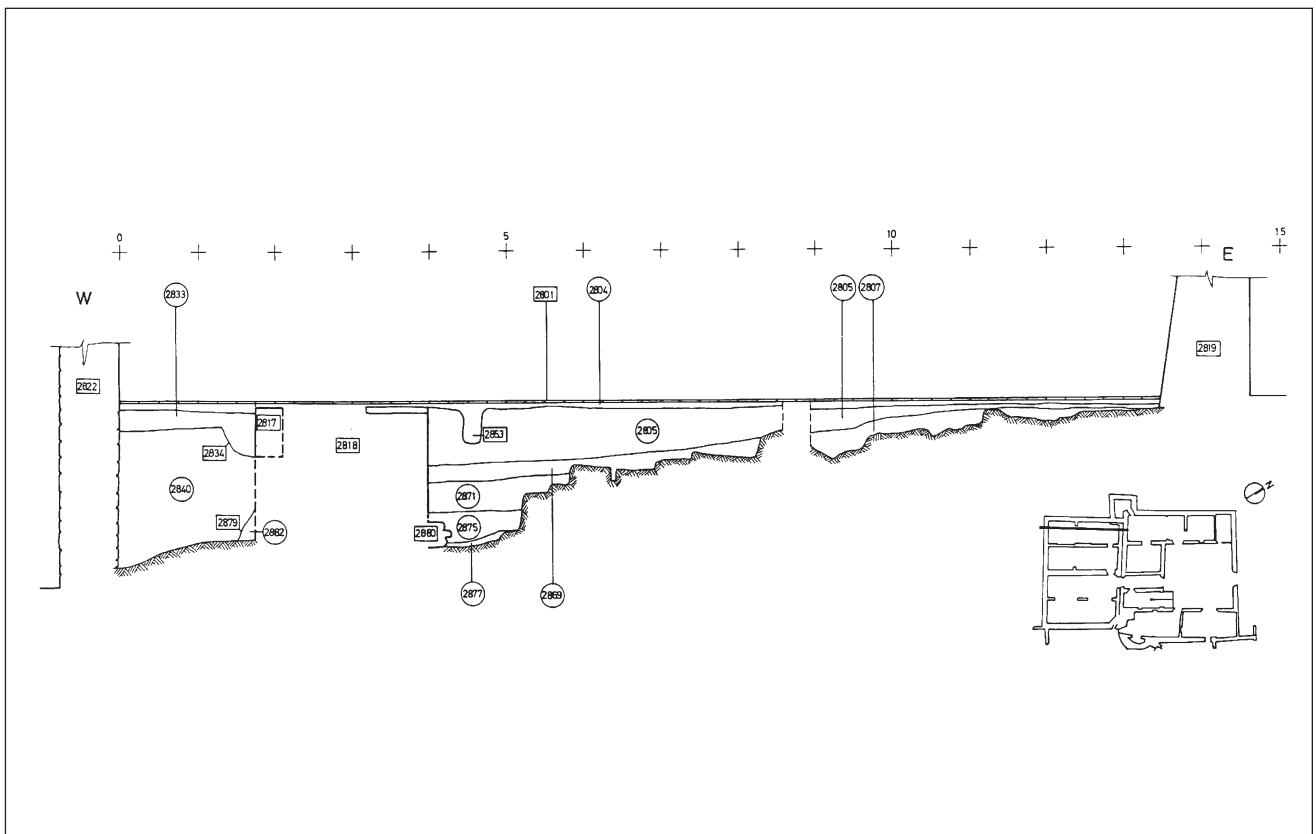

Fig. 51. Secció de l'àmbit CB4 del castell, presa d'oest a est.

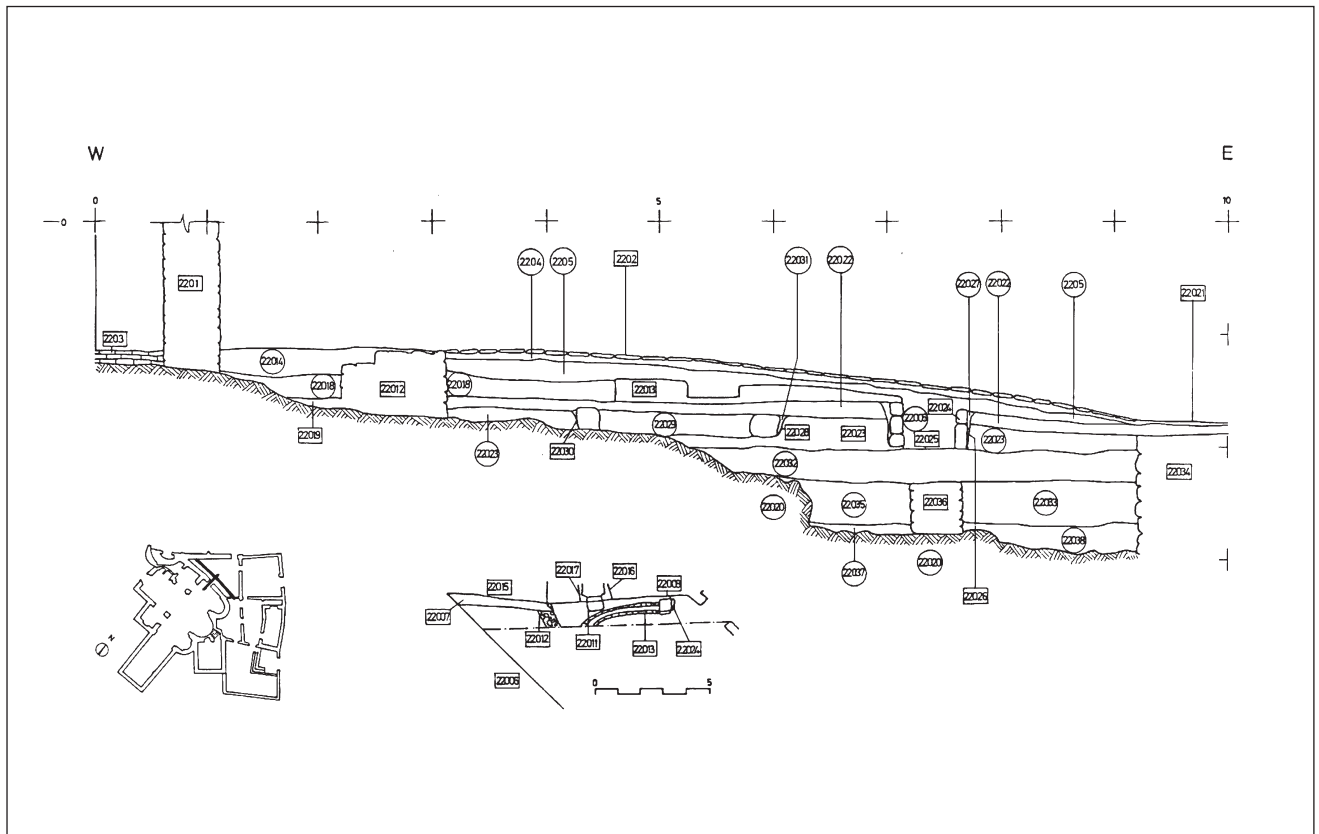

Fig. 52. Secció del pati P2 del castell, presa d'oest a est.

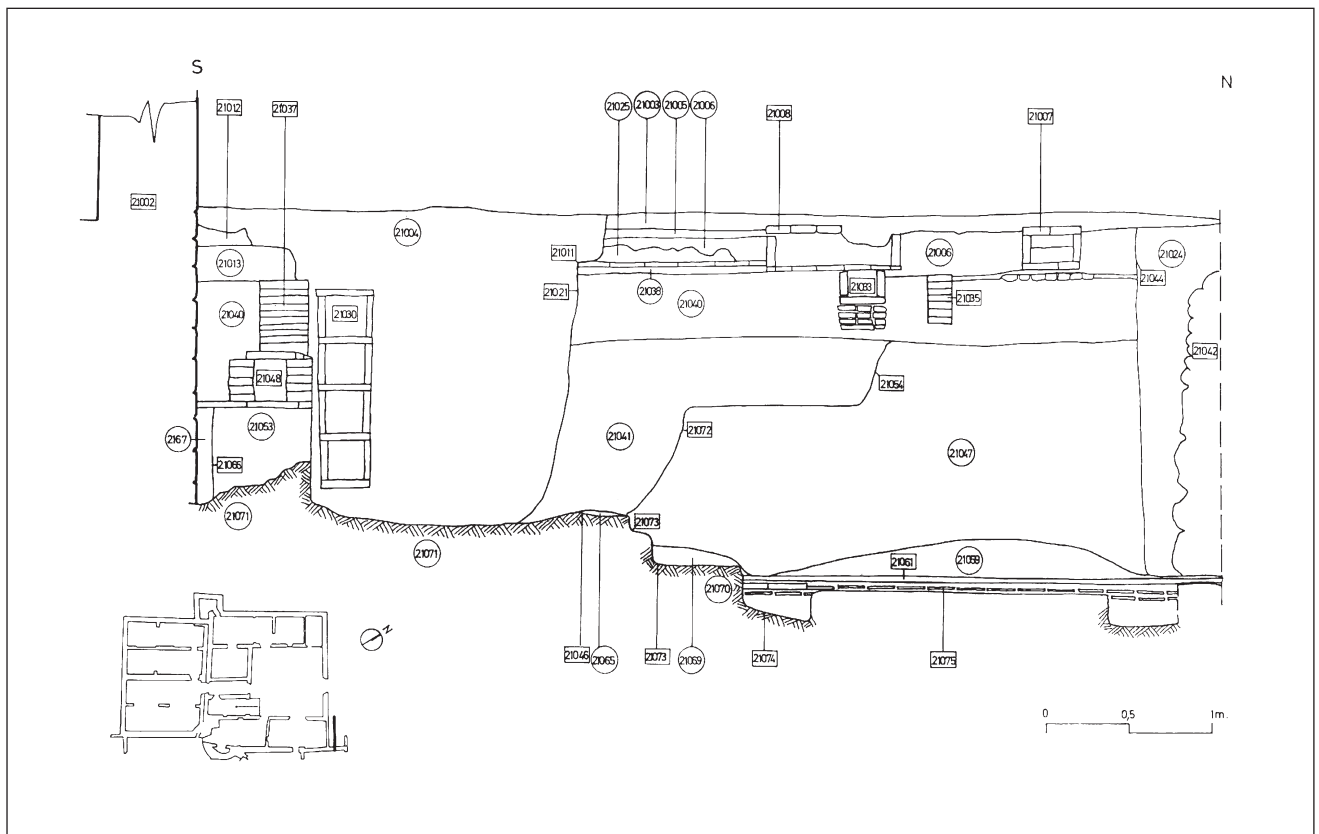

Fig. 53. Secció del pas de ronda Ro2 del castell, presa de sud a nord. S'hi pot observar el fons de la cisterna (u.e. 21075) i, dins 21021, una sèrie d'estructures relacionades amb el parallamps del castell.

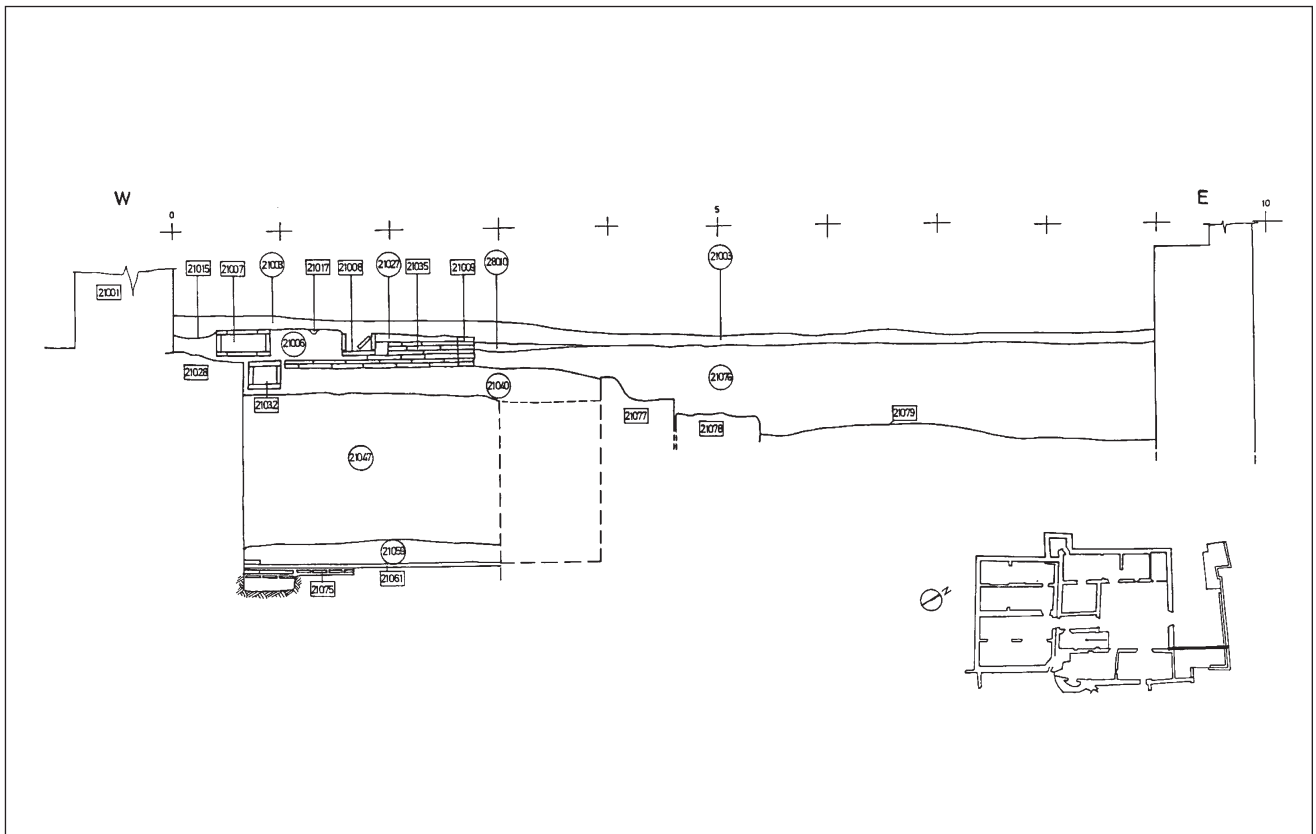

Fig. 54. Secció del pas de ronda Ro2 del castell, presa d'oest a est.

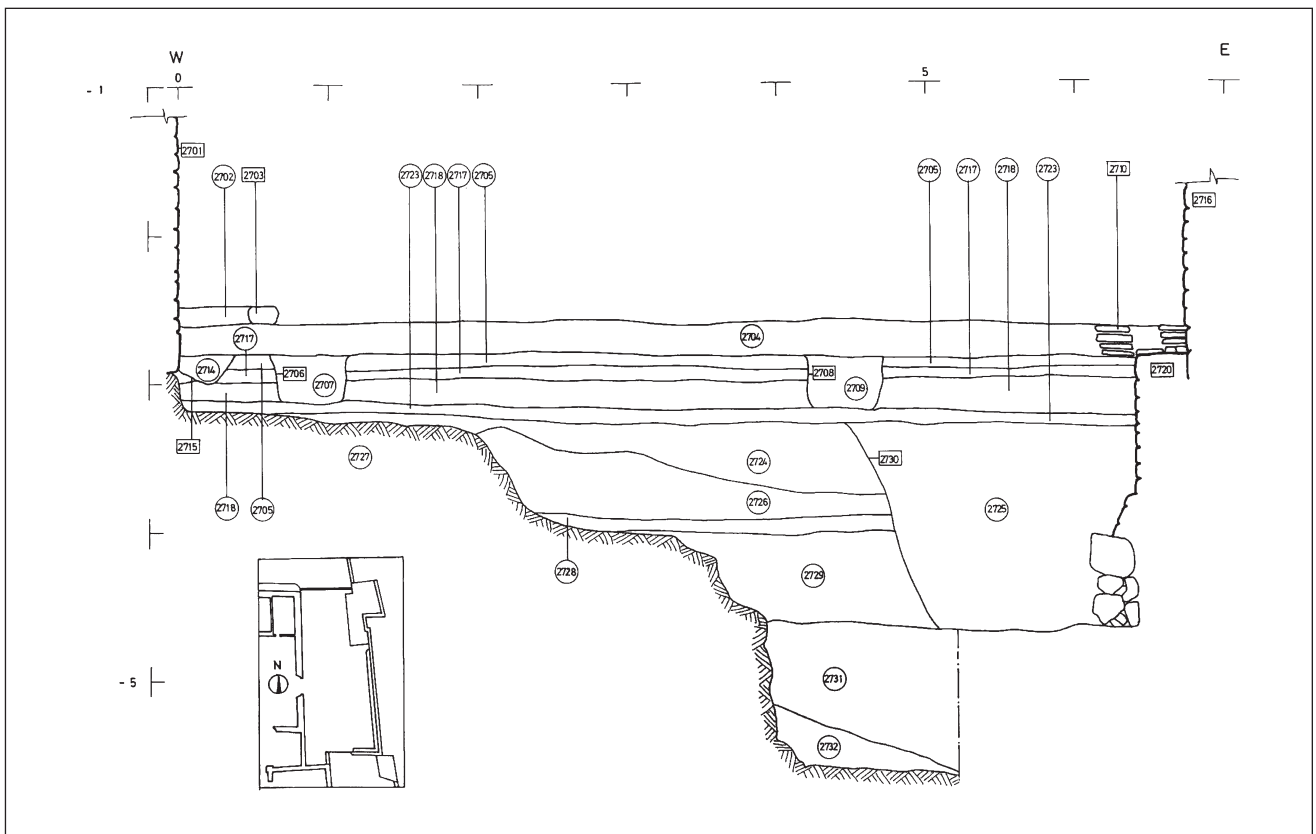

Fig. 55. Secció del pas de ronda Ro2, a tocar de la torre T3, presa d'oest a est.

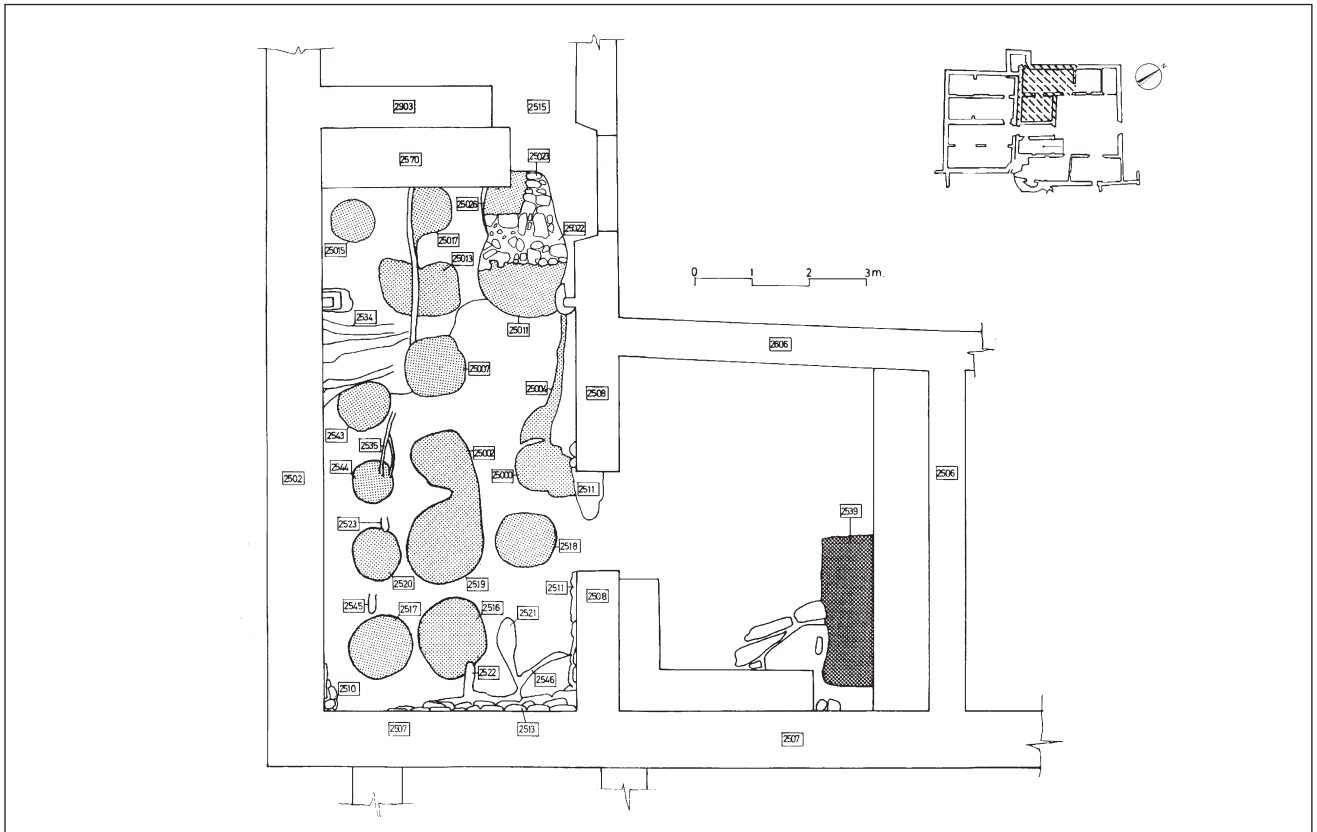

Fig. 56. Planta de la cisterna ibèrica (u.e. 2539) i els forats de *dolia* apareguts en els àmbits CA4 i CA5 del castell (sondeigs Vbis i V, respectivament).

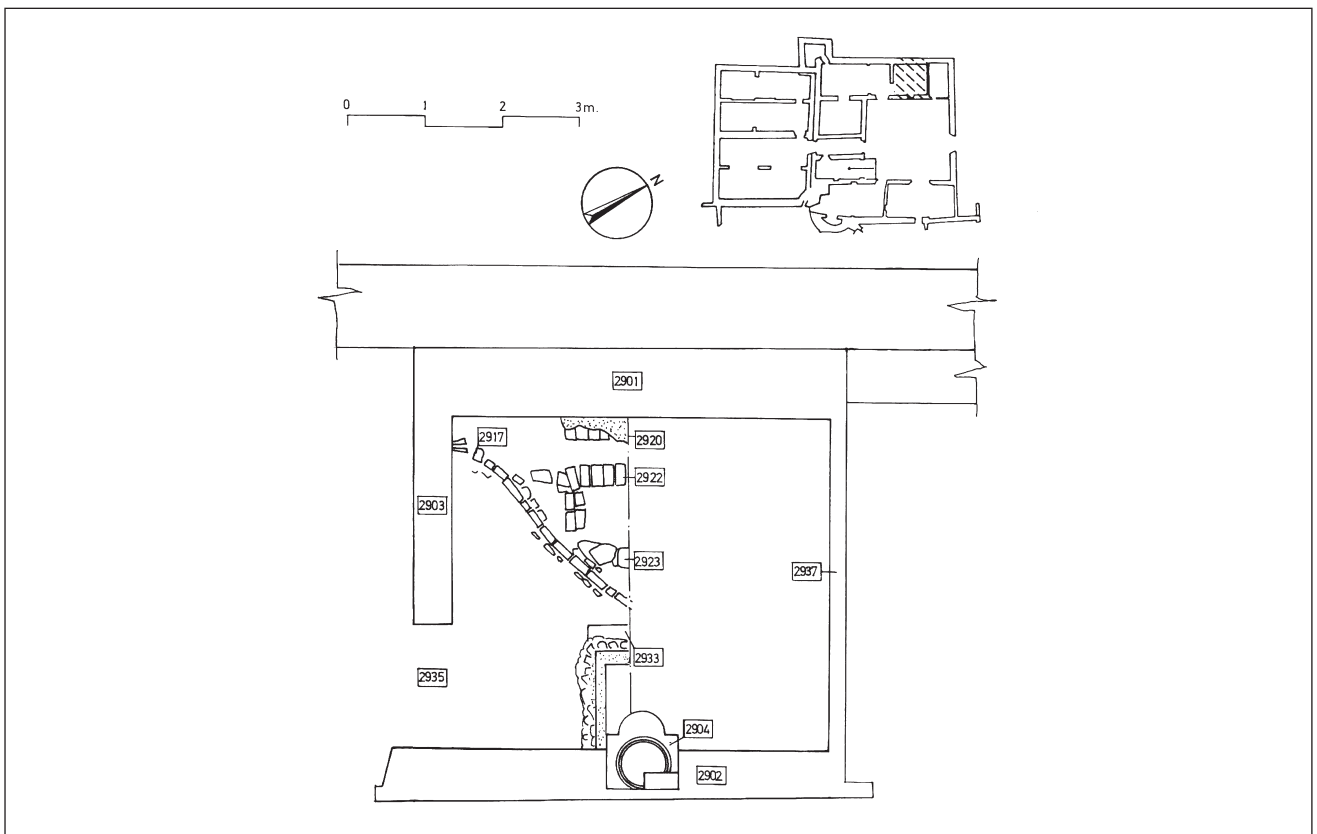

Fig. 57. Planta de la premsa (u.e. 2904) i canonada (u.e. 2917) documentades a l'àmbit CA6 del castell (sondeig VI).

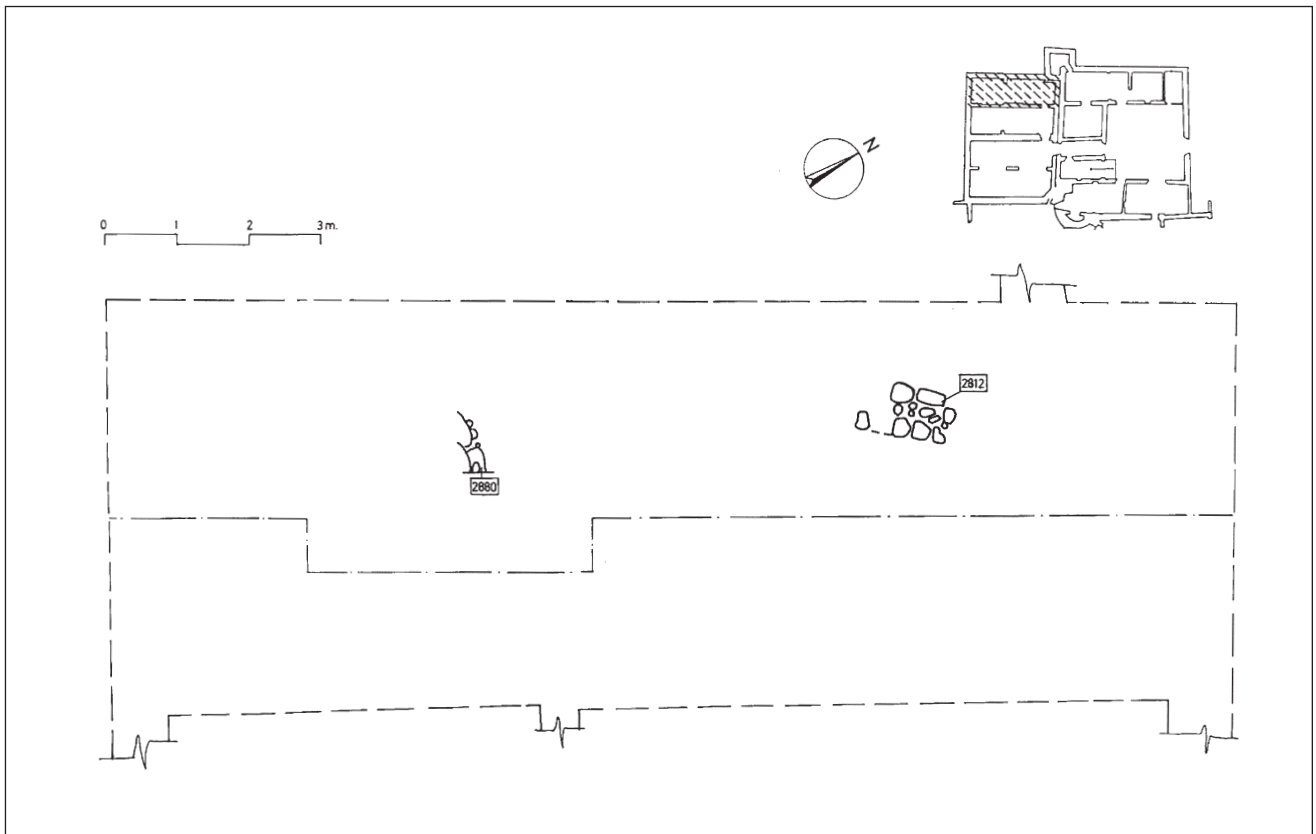

Fig. 58. Planta dels murs d'època antiga apareguts al subsòl de l'àmbit CB4 del castell (sondeig VIII).

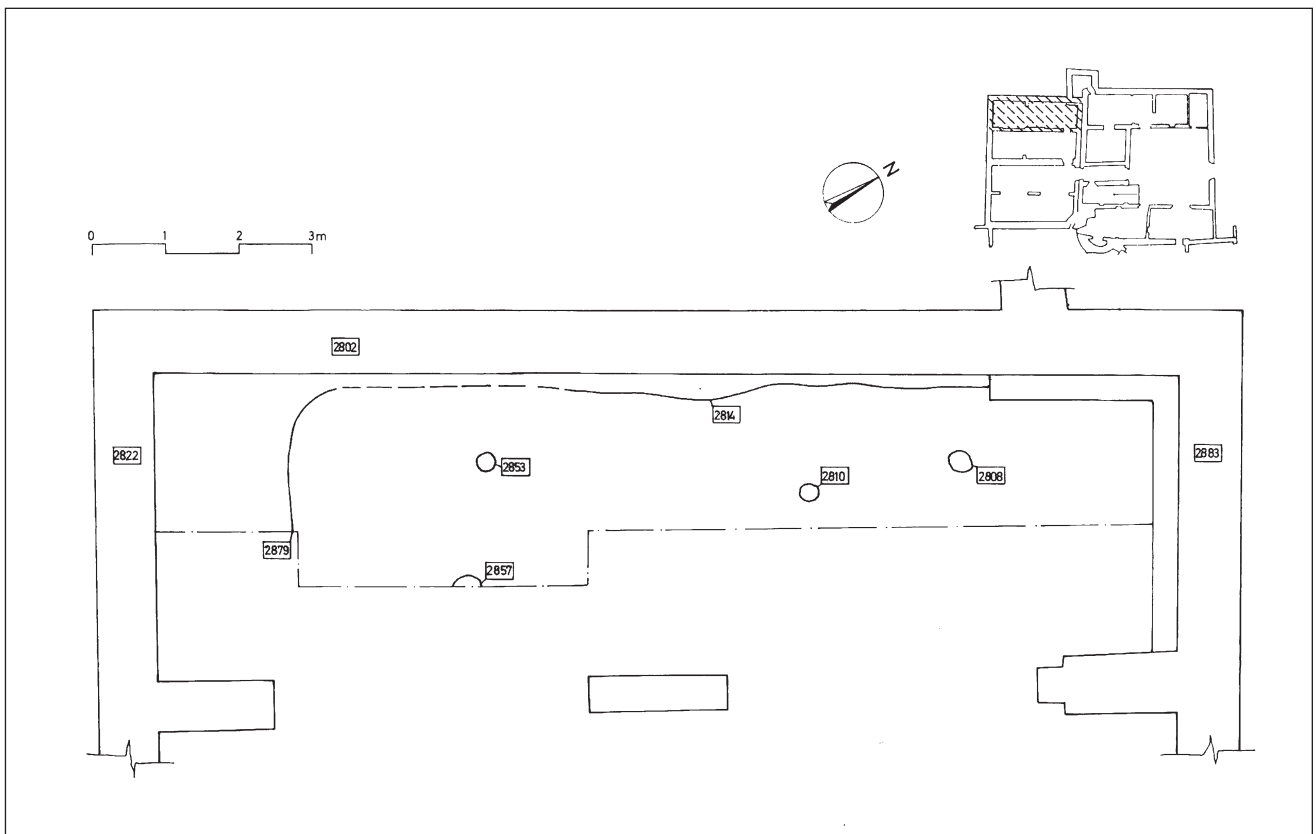

Fig. 59. Planta dels forats de pal i la rasa de fundació del mur 2802, datat del segle XVIII, apareguts a l'interior de l'àmbit CB4 del castell (sondeig VIII).

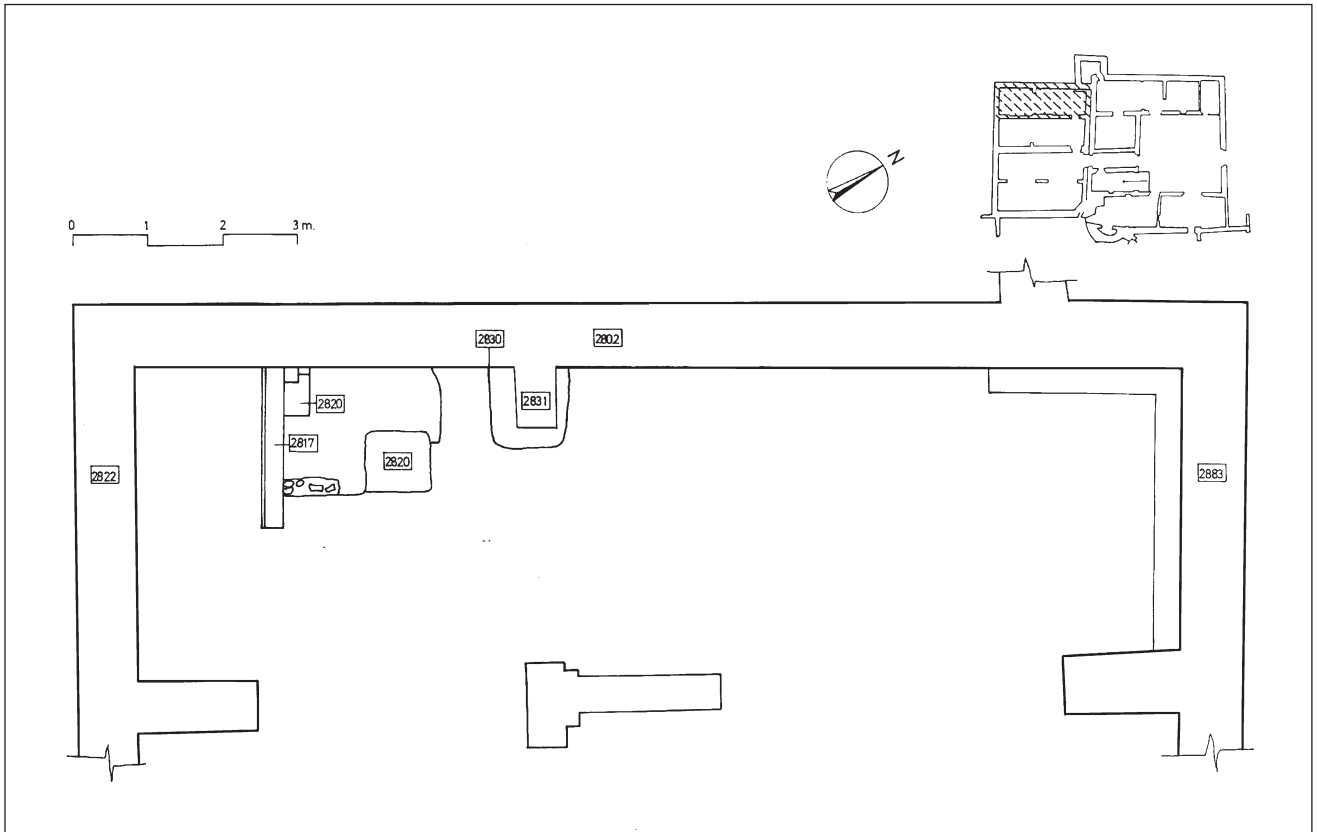

Fig. 60. Planta de les estructures (muret 2817 i trinxera 2830) del segle XX que es van trobar a l'interior de l'àmbit CB4 del castell (sondeig VIII).

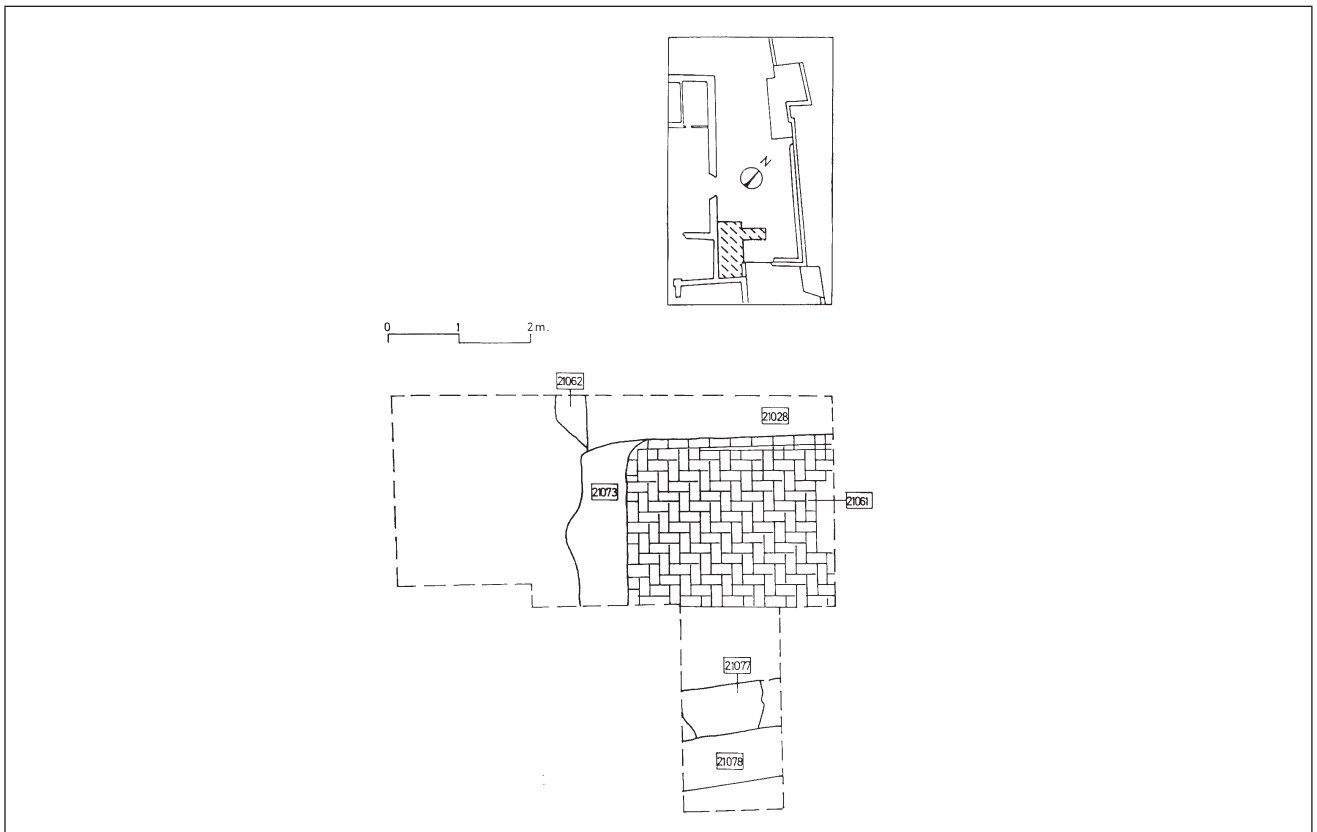

Fig. 61. Planta de la cisterna (u.e. 21078) i el paviment (u.e. 21061) de mitjan segle XVI que es van documentar al subsòl del pas de ronda Ro2 del castell (sondeig I).

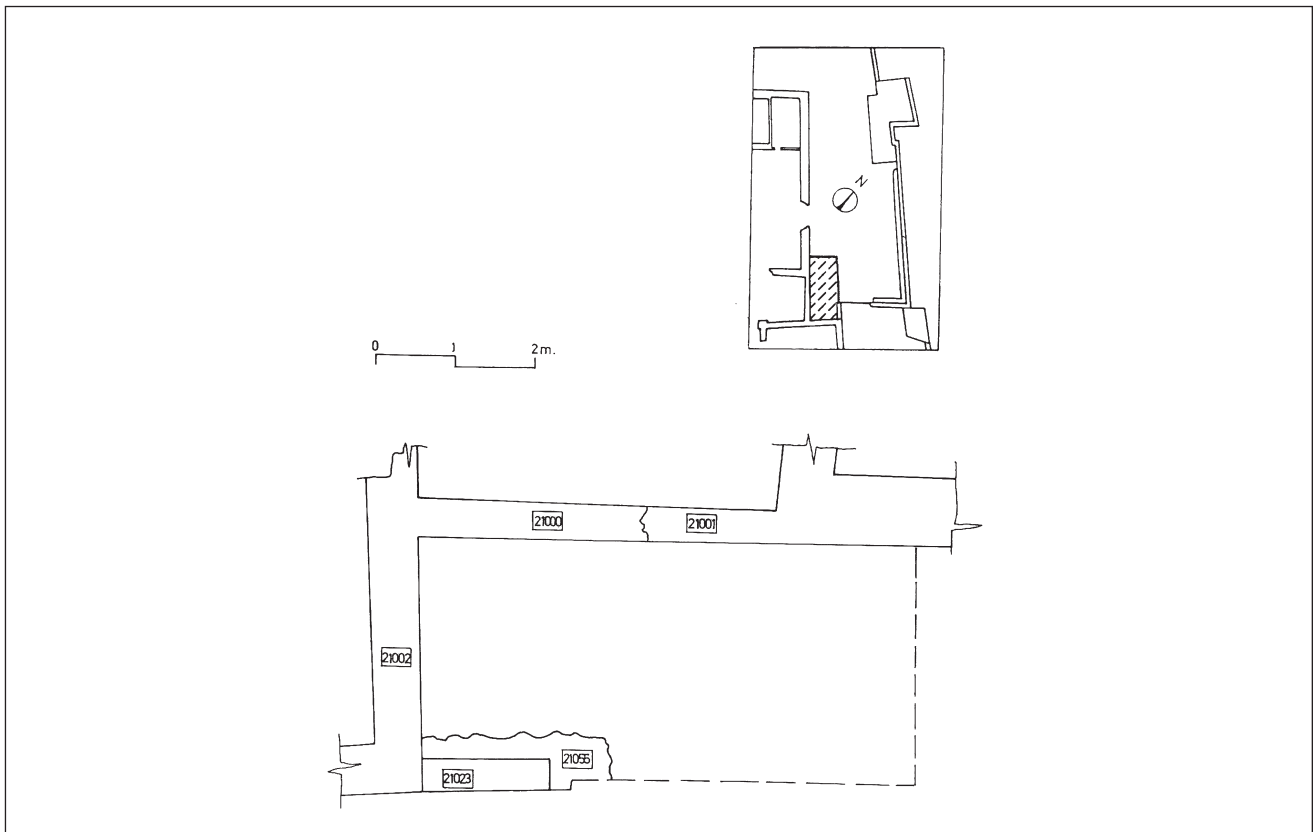

Fig. 62. Planta de les estructures dels segles XVII i XVIII aparegudes al subsòl del pas de ronda Ro2 del castell (sondeig I).

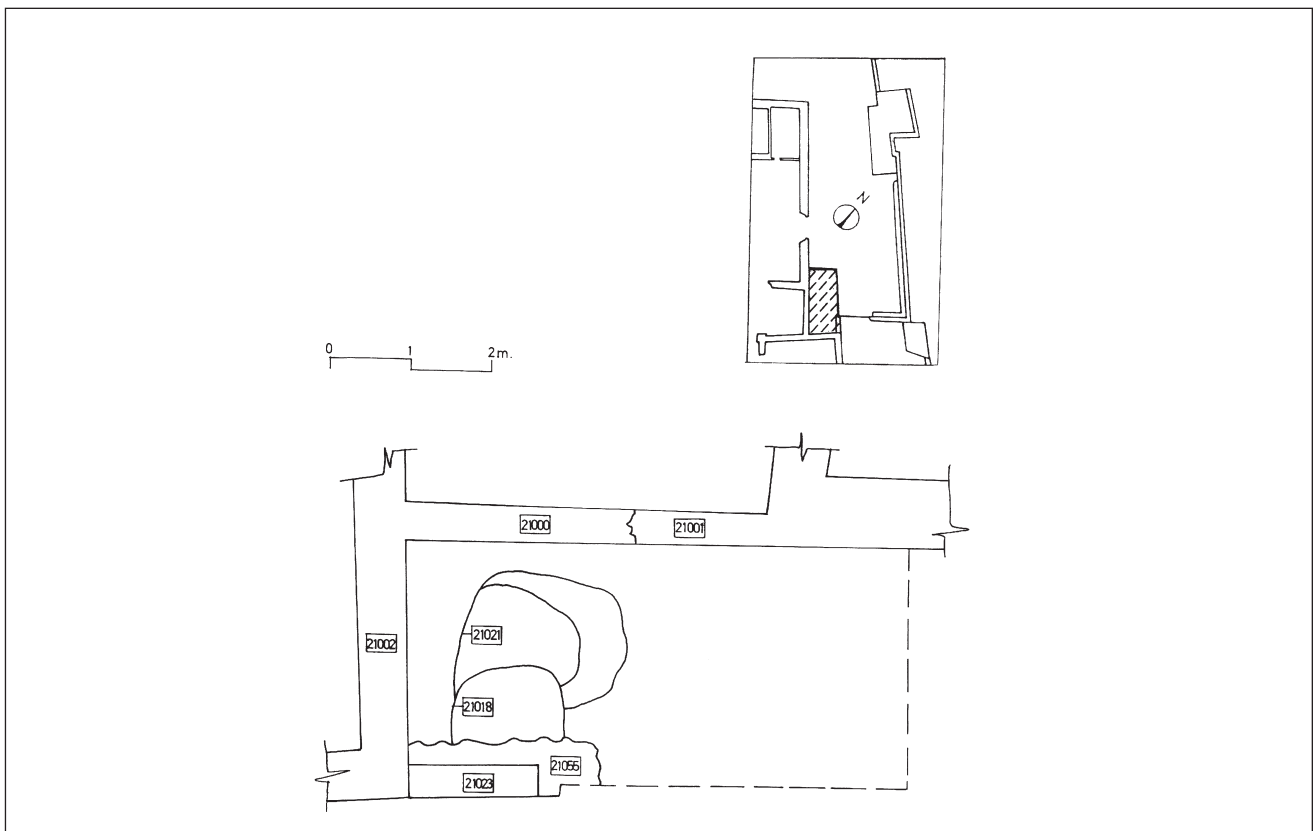

Fig. 63. Planta dels forats per la instal·lació de parallams (u.e. 21018, 21021) practicats al subsòl del pas de ronda Ro2 del castell (sondeig I).

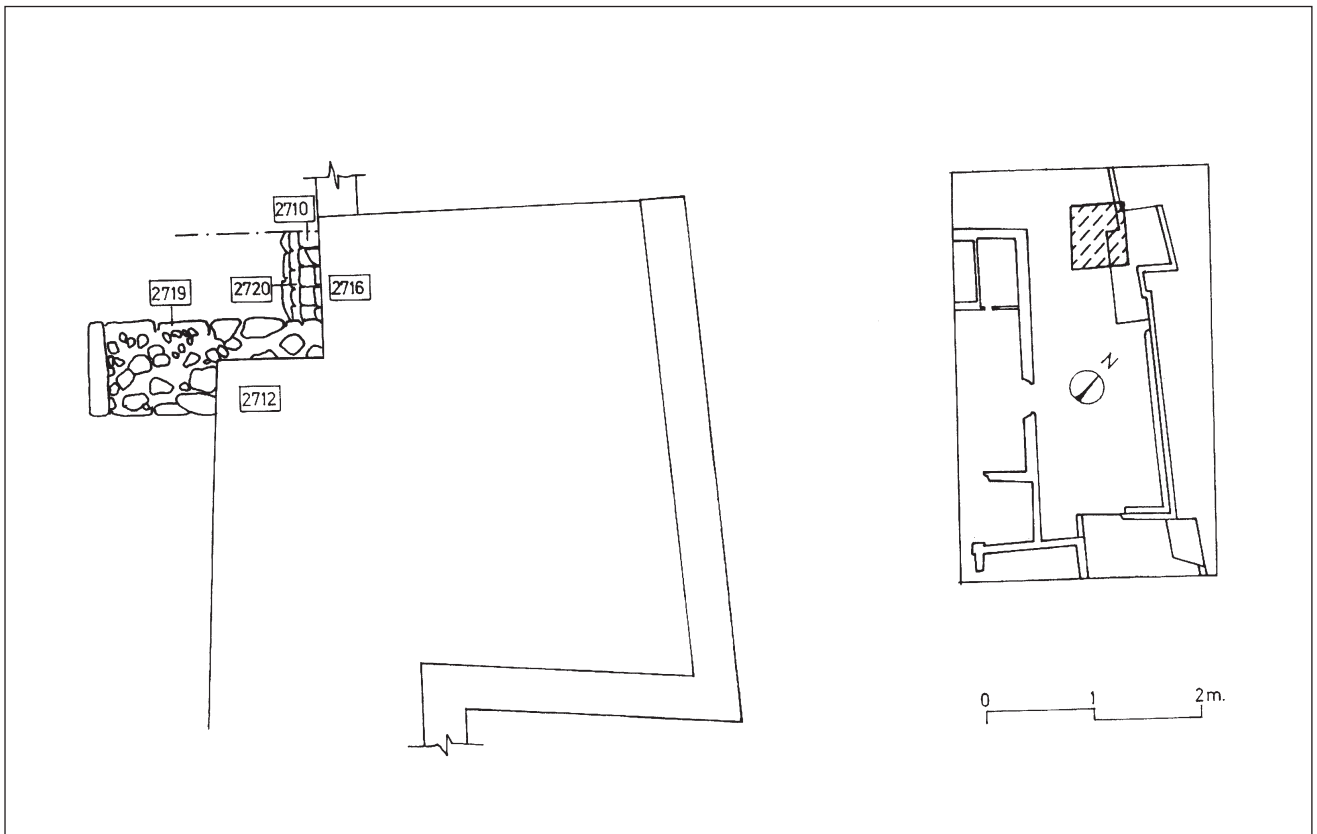

Fig. 64. Planta de la cantonada de la torre T3, apareguda durant l'excavació del pas de ronda Ro2 del castell (sondeig VII).

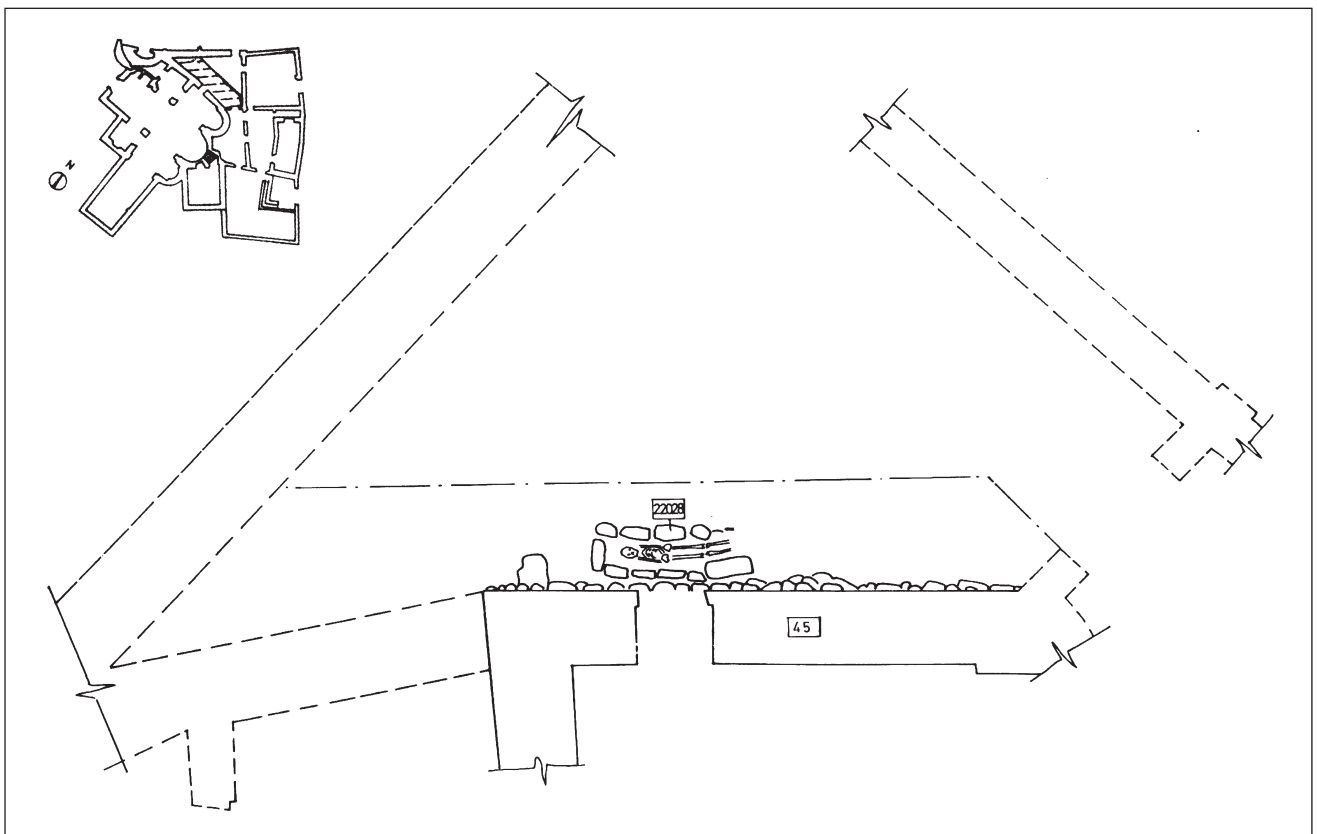

Fig. 65. Planta de la tomba de cista, d'època medieval, apareguda al subsòl del pati P2 del castell (sondeig II).

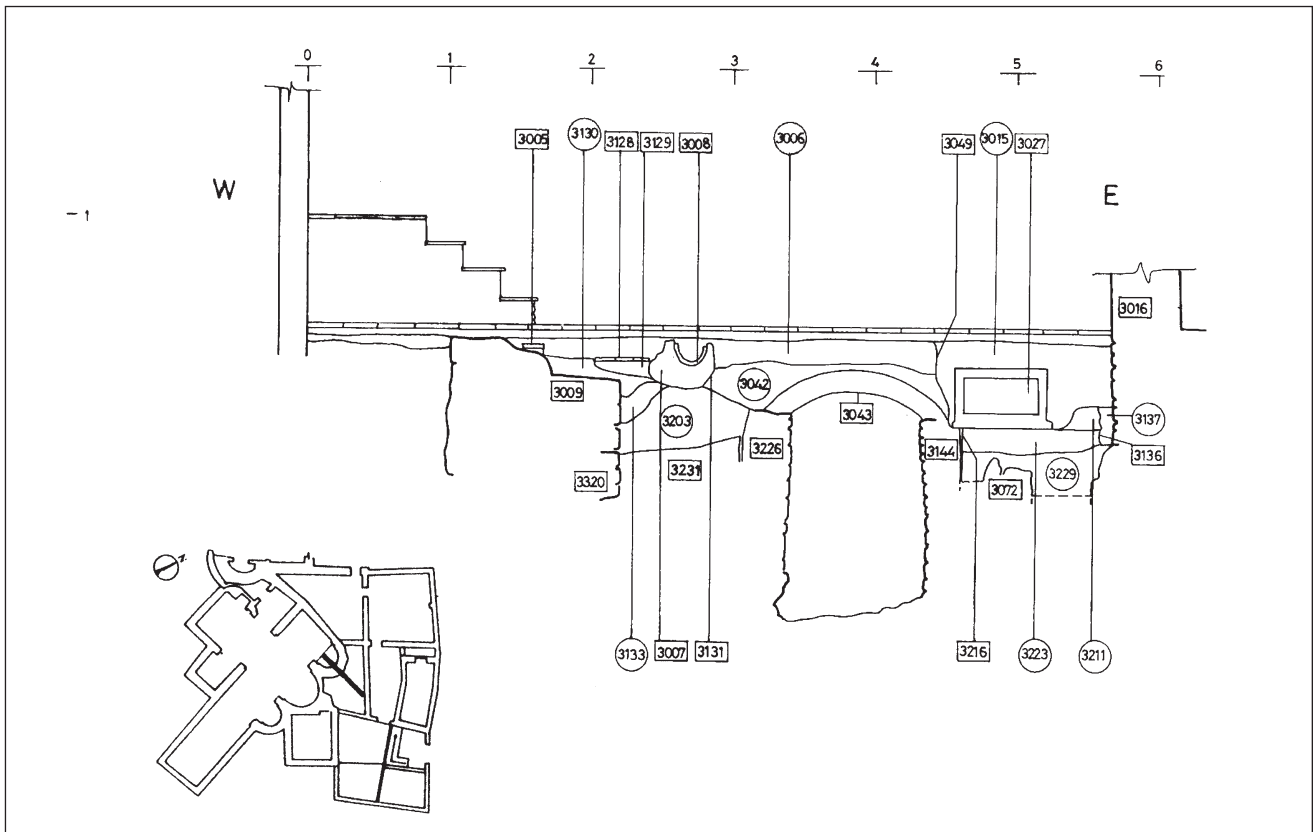

Fig. 66. Secció de l'àmbit R4 de la rectoria del castell, presa d'oest a est.

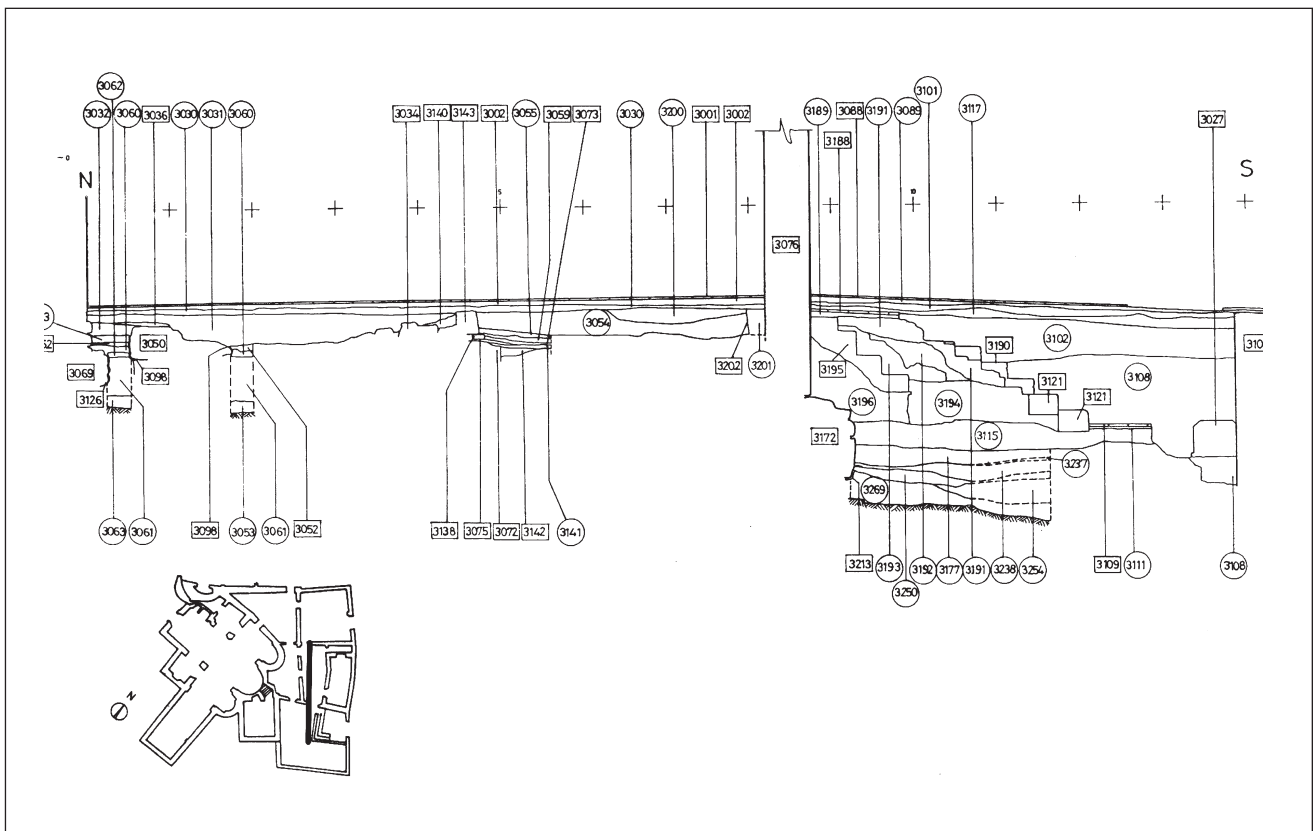

Fig. 67. Secció dels àmbits R3 de la rectoria i del pati P4 del castell, presa de nord a sud, en la qual apareix el mur de la façana meridional del rectoria (u.e. 3076) i dues escales successives d'accés a l'àmbit R3 (u.e 3195, 3190, 3121).

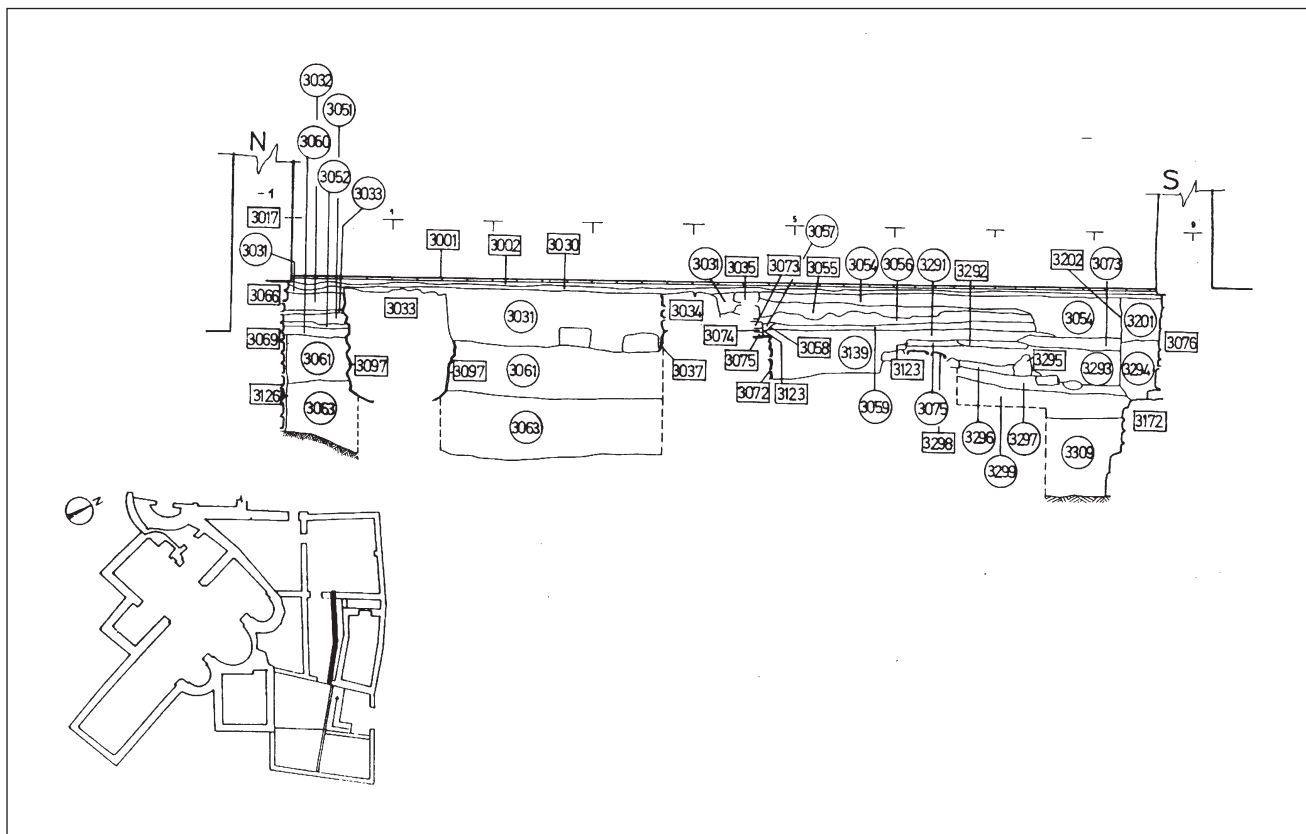

Fig. 68. Secció de l'àmbit R3 de la rectoria del castell, presa de nord a sud.

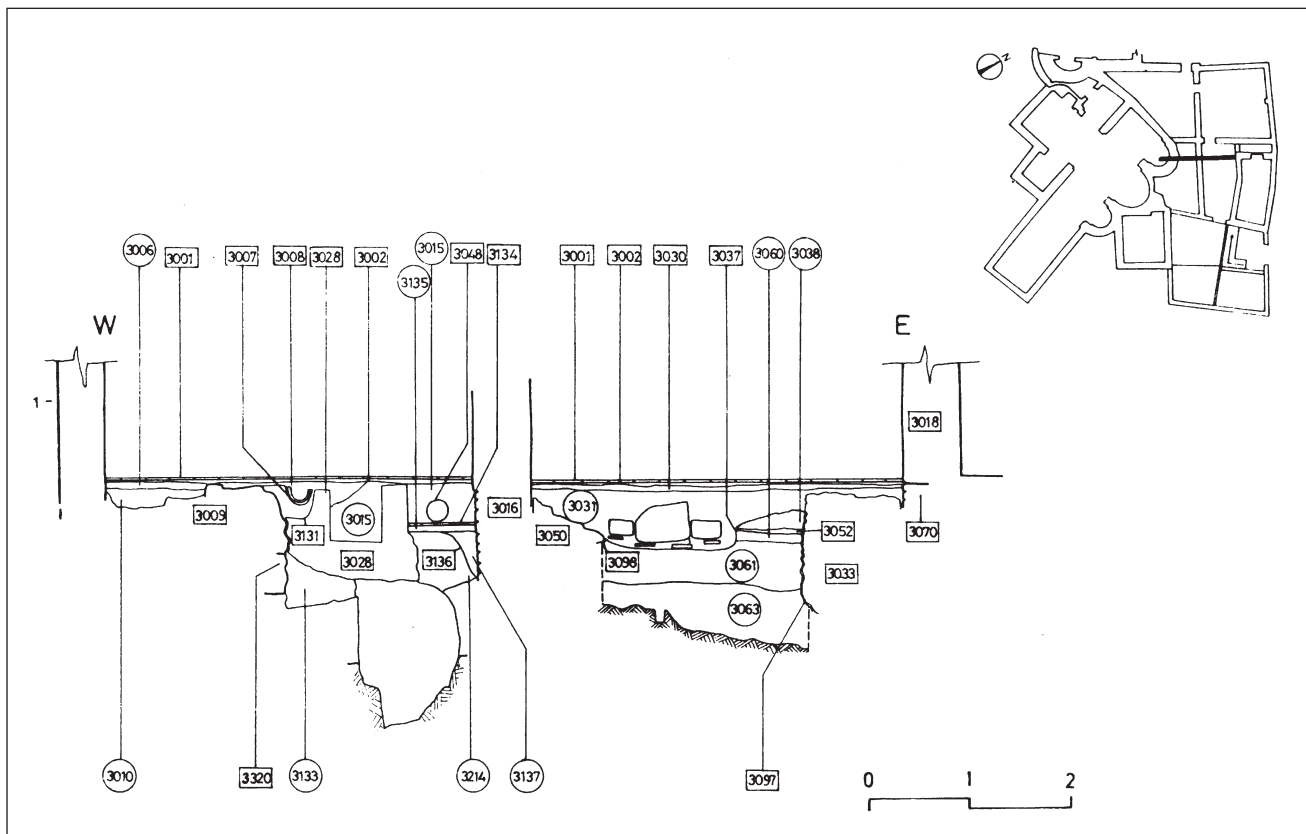

Fig. 69. Secció dels àmbits R4 i R3 de la rectoria del castell, presa d'oest a est.

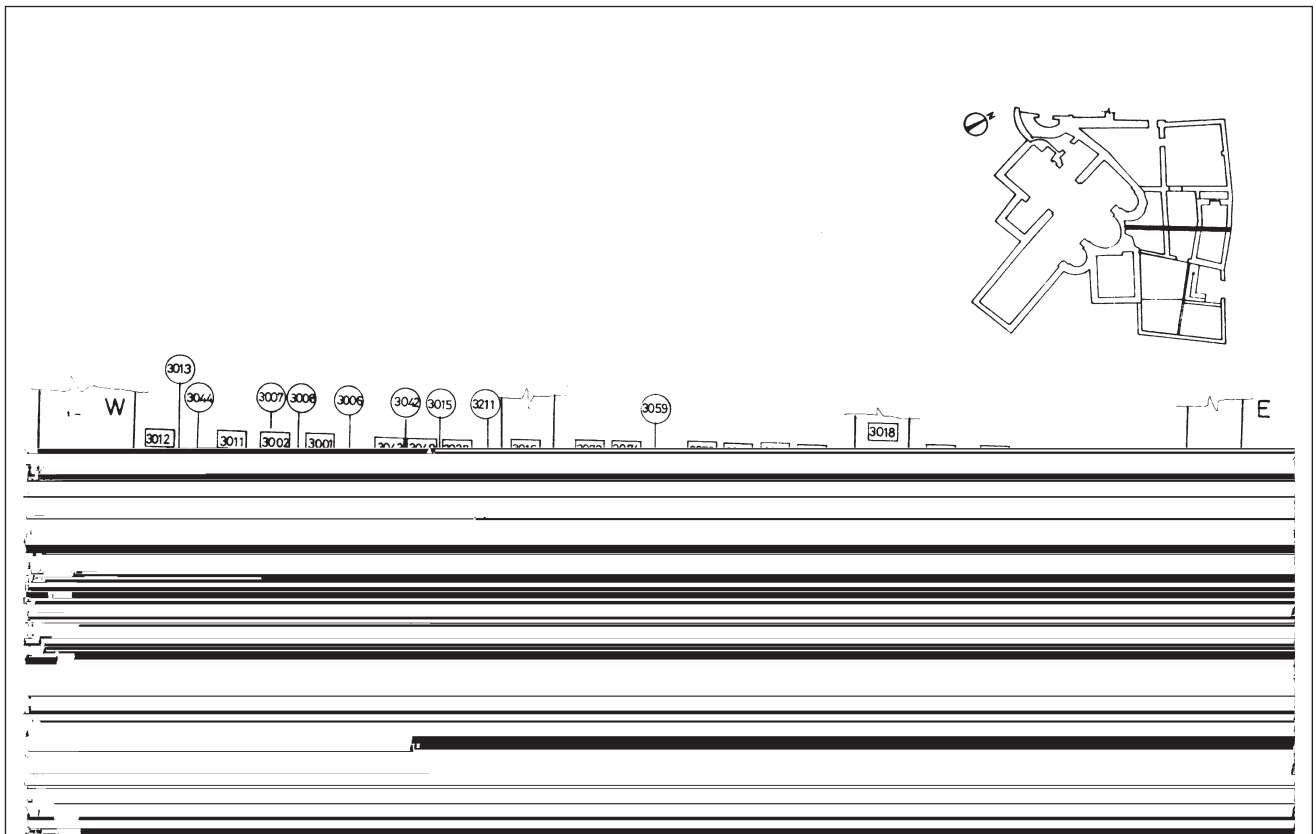

Fig. 70. Secció dels àmbits R4, R3 i R2 de la rectoria del castell, presa d'oest a est i que passa pel dipòsit (u.e. 3124), la fresquera (u.e. 3144, 3145) i la volta de la planta semisubterrània de la rectoria (u.e. 3083).

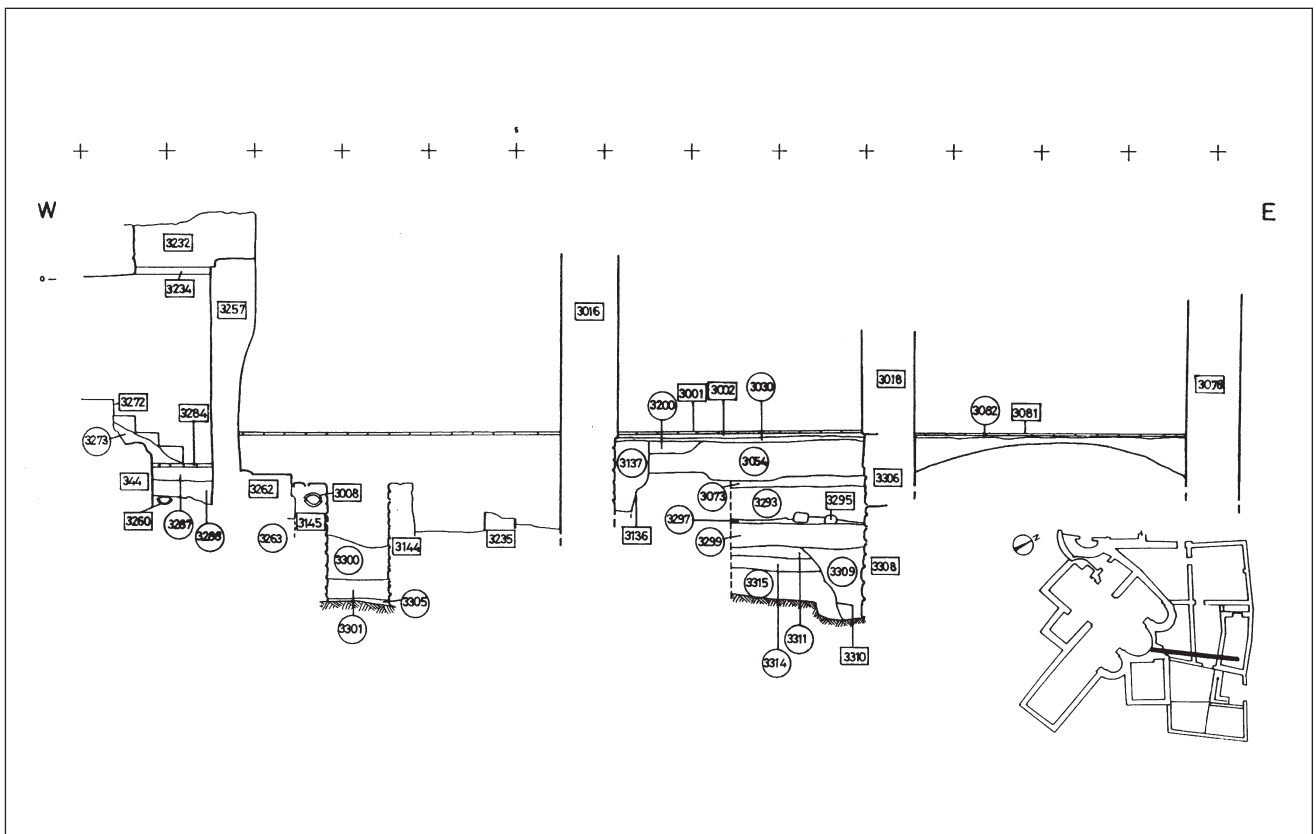

Fig. 71. Secció dels àmbits R4, R3 i R2 de la rectoria del castell, presa d'oest a est, en la qual apareix, a l'extrem occidental, l'escaleta 3273 que menava cap a les plantes altes de la sagristia.

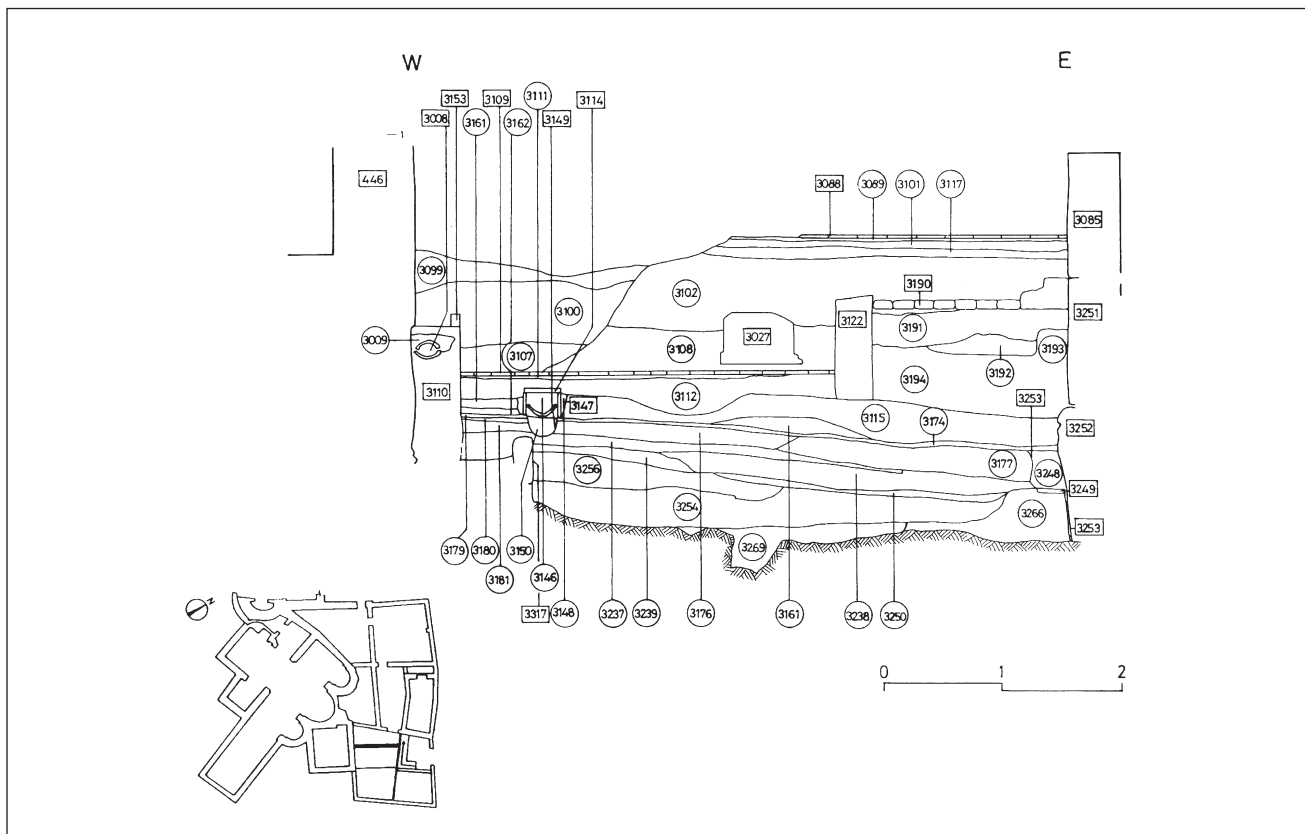

Fig. 72. Secció del pati P4 del castell, presa d'oest a est.

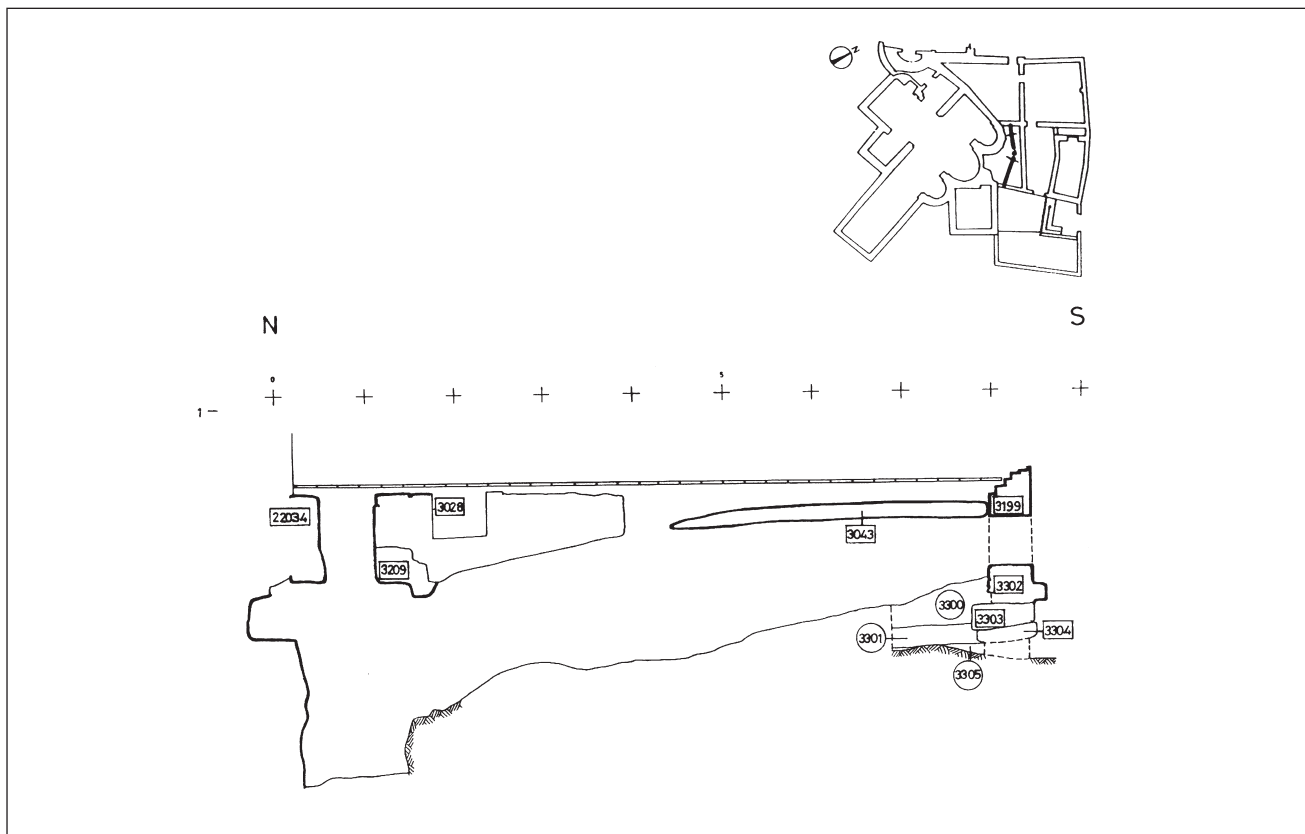

Fig. 73. Secció de la fresquera, presa de nord a sud. Àmbit R4.

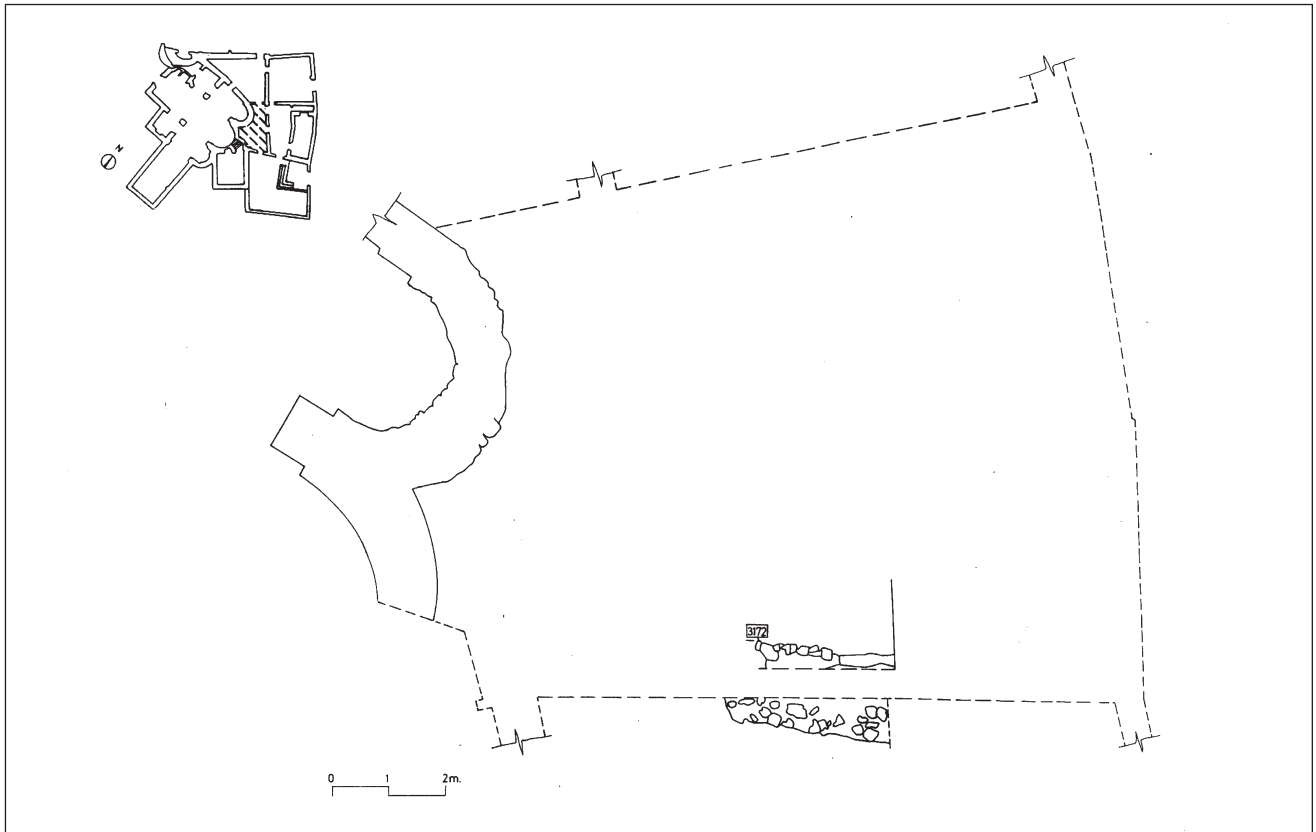

Fig. 74. Planta de les estructures del segle XIV aparegudes en el subsòl dels àmbits R4 i R3 de la rectoria del castell.

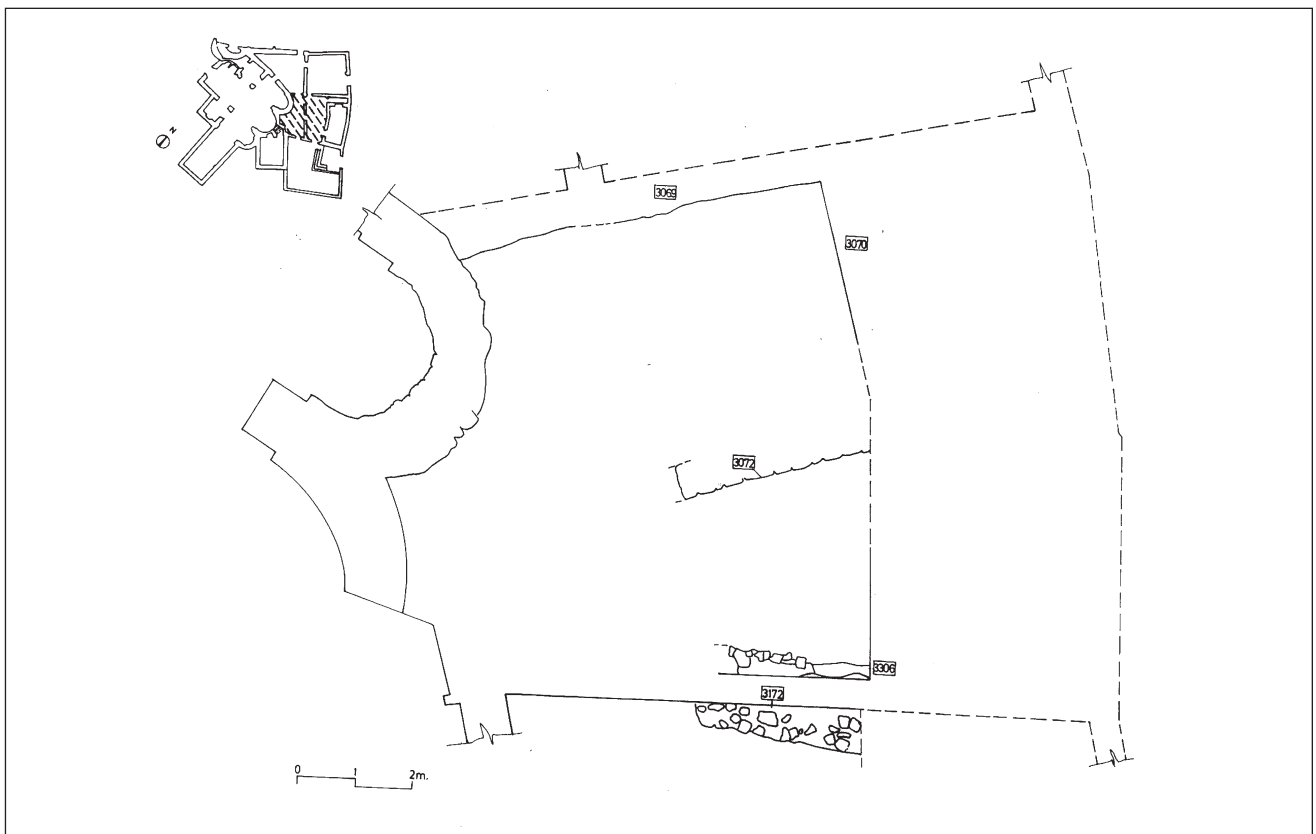

Fig. 75. Planta de les estructures dels segles XV i XVI documentades durant l'excavació dels àmbits R4 i R3 de la rectoria del castell.

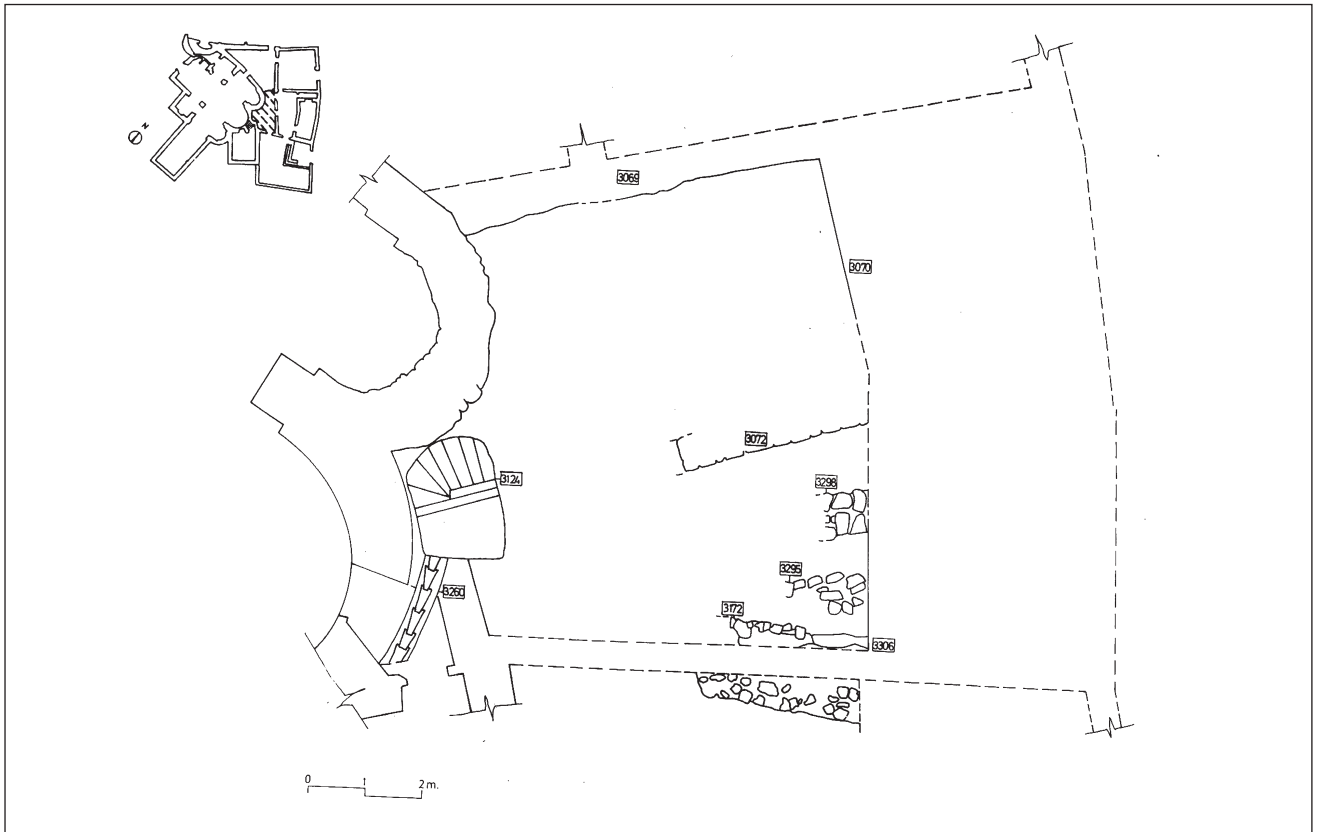

Fig. 76. Planta de les estructures de principis del del segle XVII trobades als àmbits R4 i R3 de la rectoria del castell.

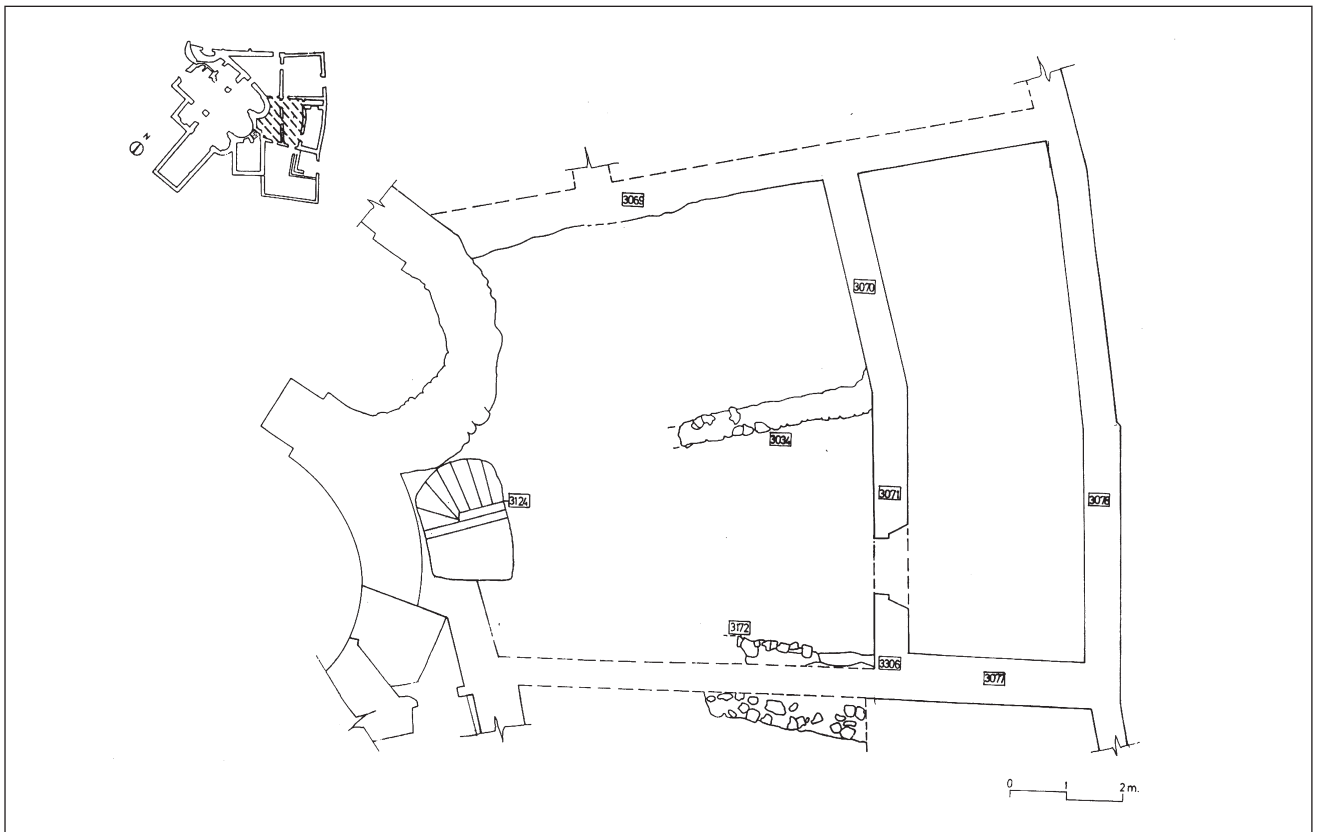

Fig. 77. Planta de les estructures de segon quart del segle XVII aparegudes al subsòl dels àmbits R4 i R3 de la rectoria del castell.

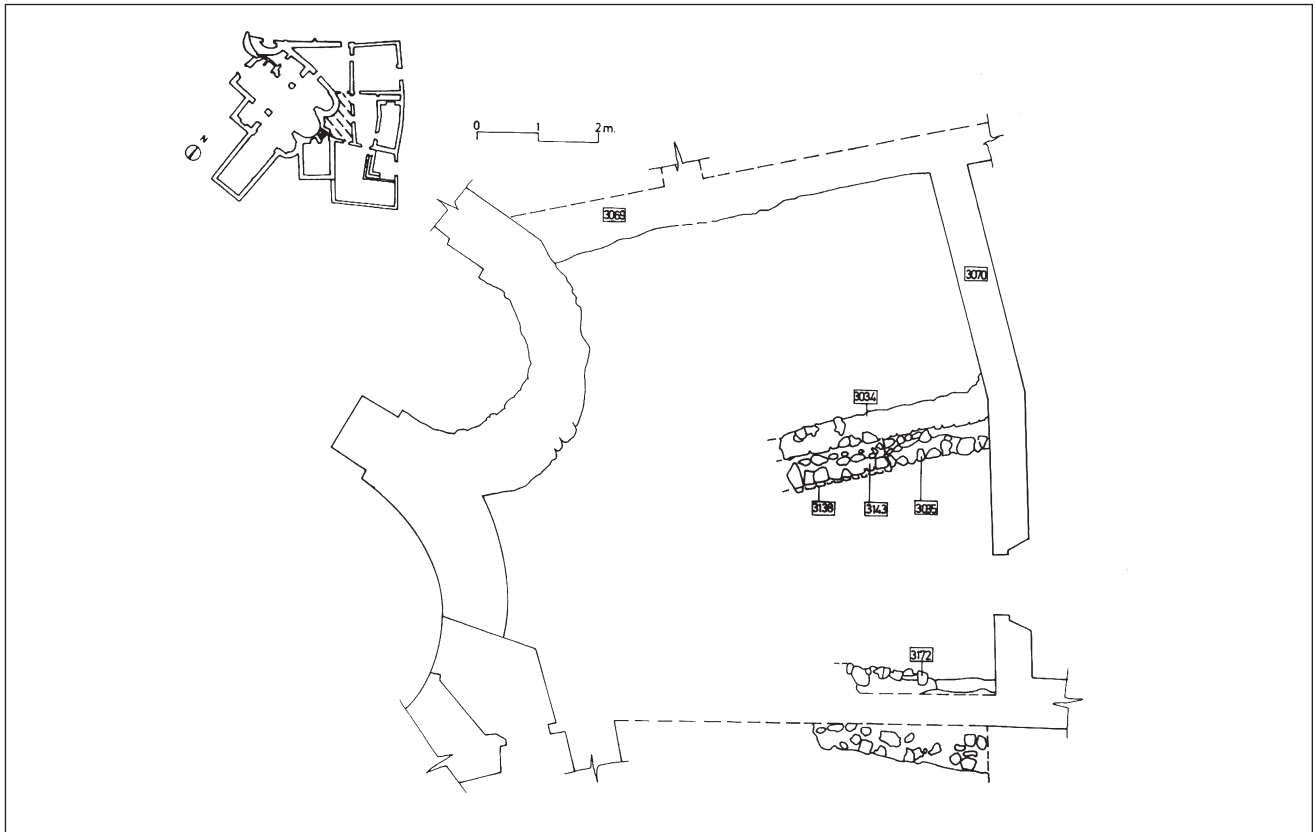

Fig. 78. Planta de les estructures de primera meitat del segle XVII documentades a l'interior de l'àmbit R3 de la rectoria del castell.

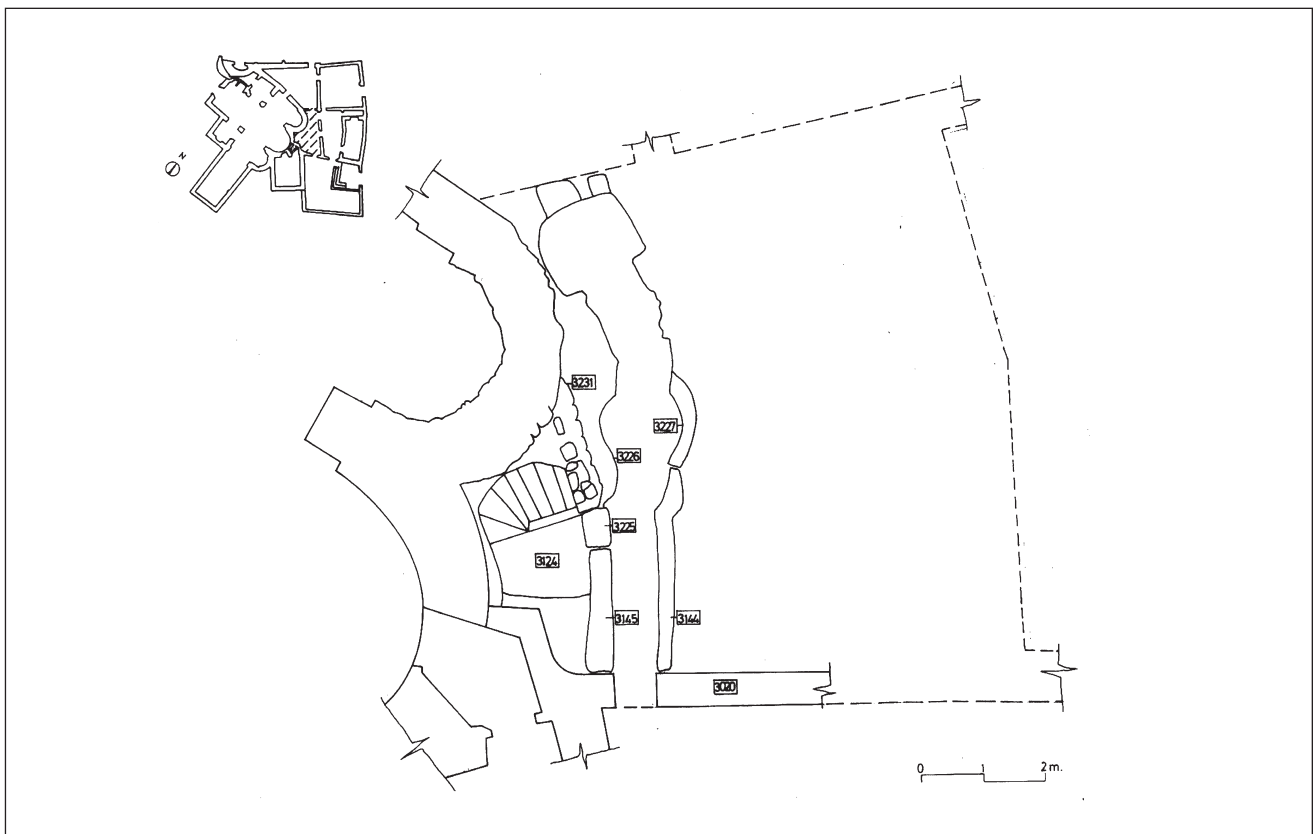

Fig. 79. Planta de la fresquera, datada de primer quart del segle XVIII, apareguda al subsòl dels àmbits R4 i R3 de la rectoria del castell.

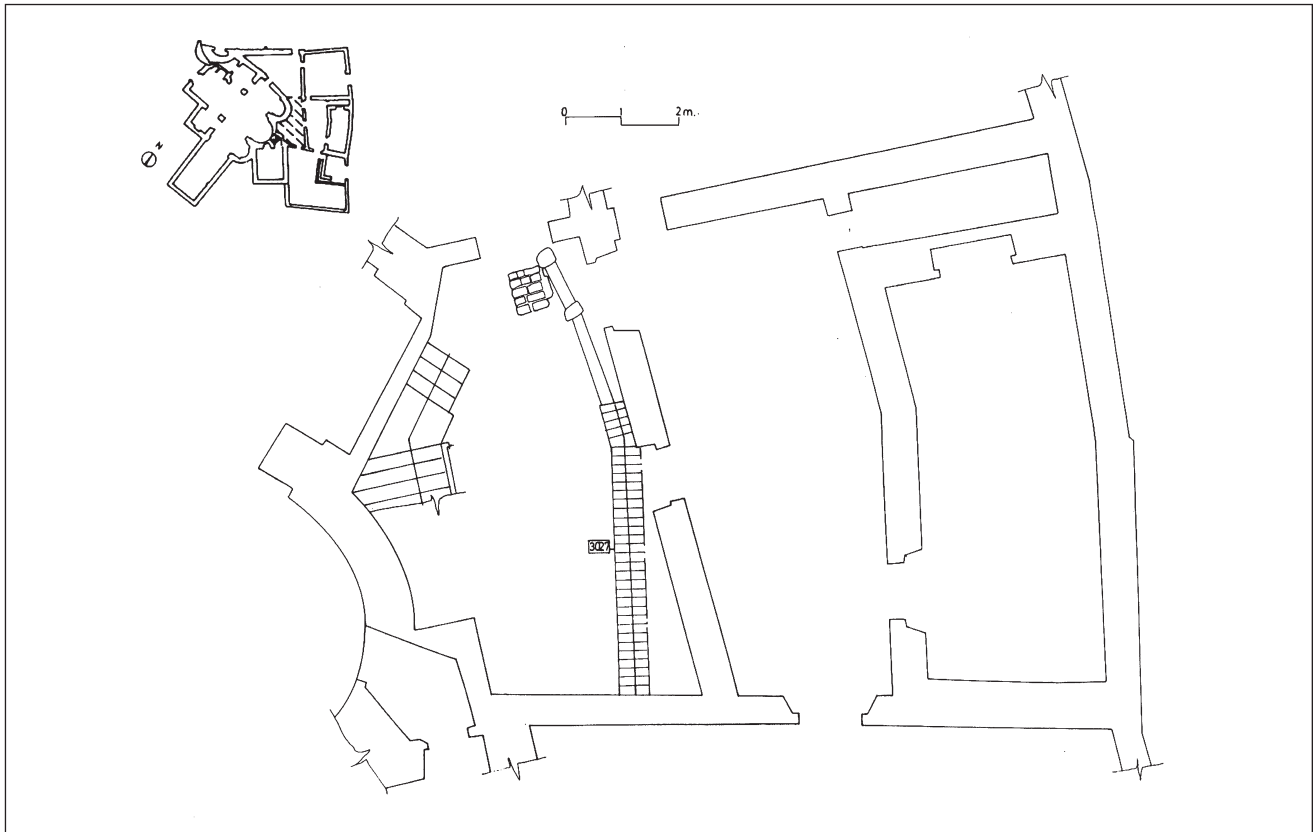

Fig. 82. Planta dels àmbits R4, R3 i R2 de la rectoria del castell, en l'estat en què es trobaven el 1897.

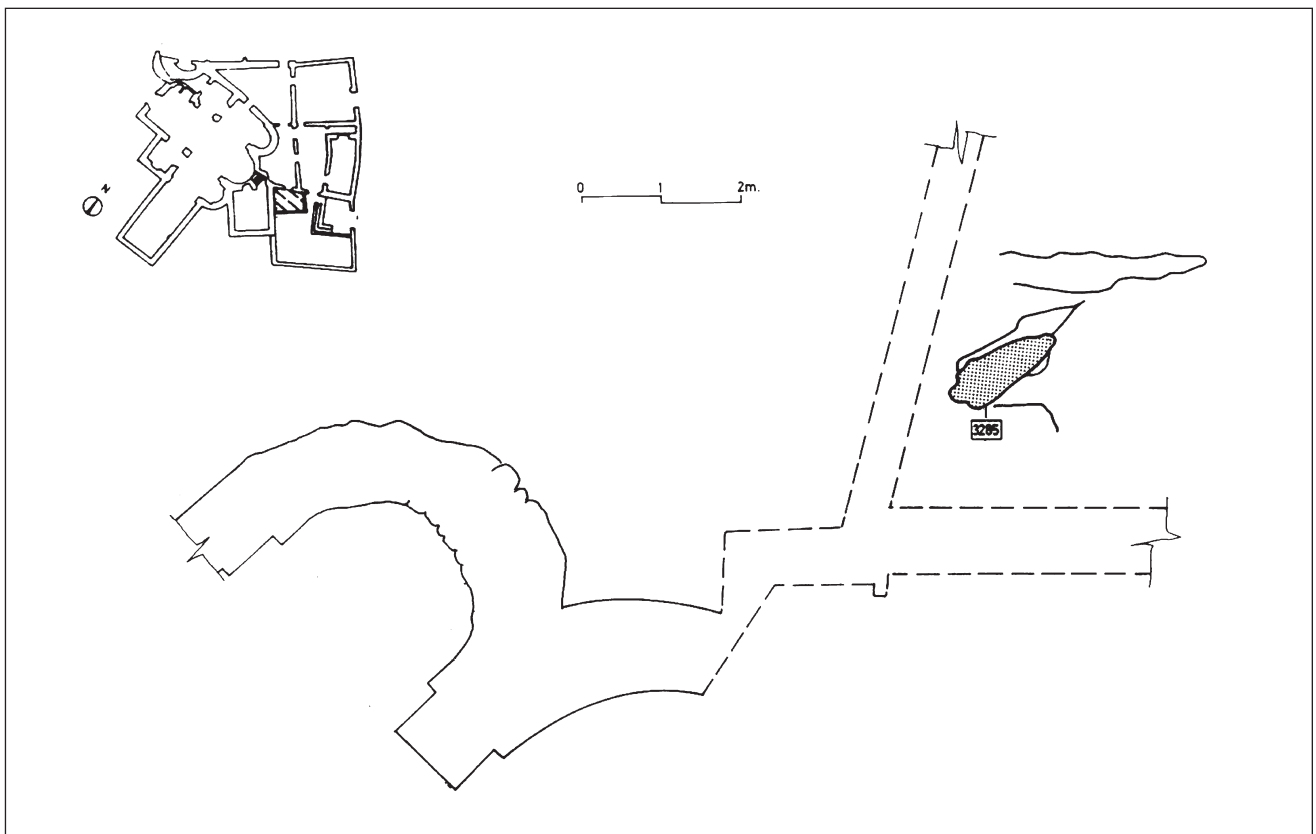

Fig. 83. Planta de la tomba antropomorfa del segle X documentada al subsòl del pati P4 de la rectoria del castell.

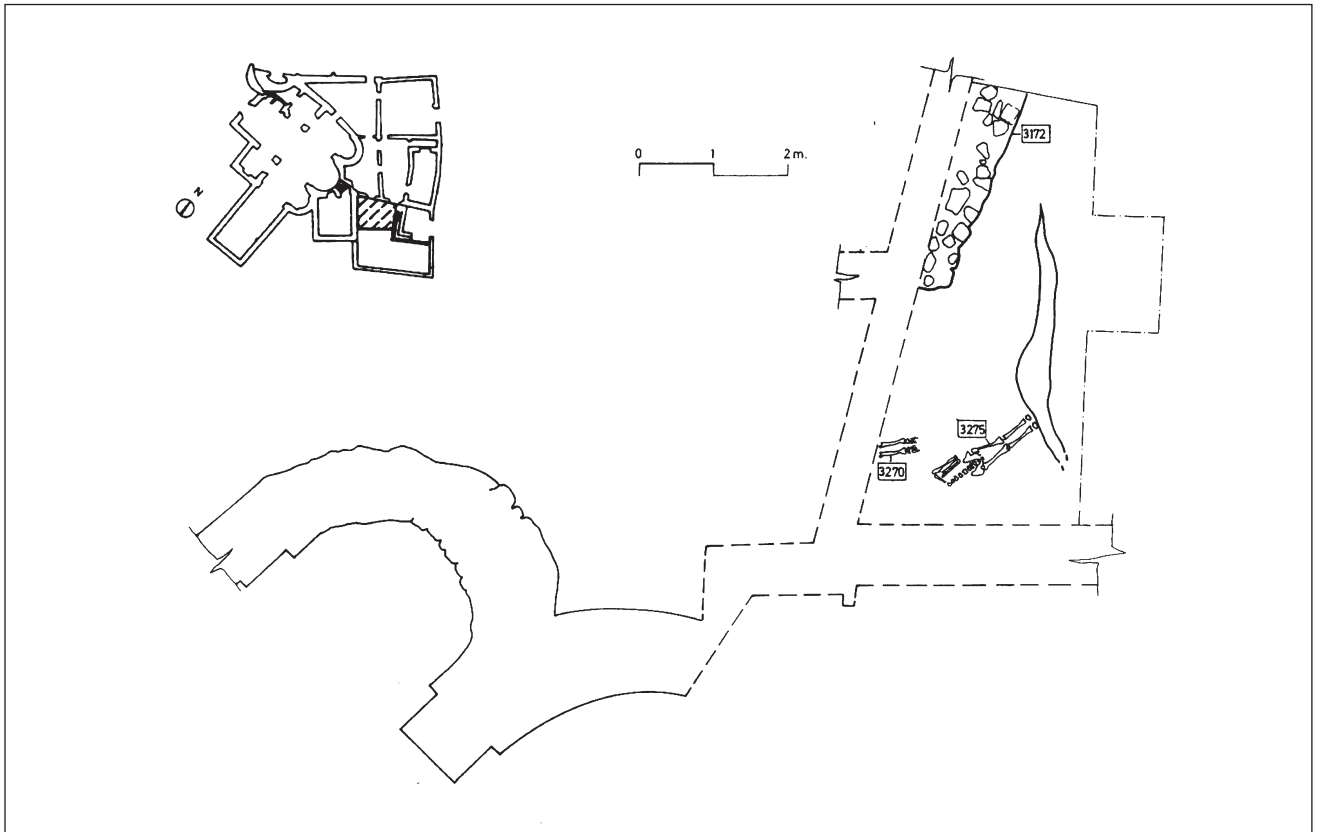

Fig. 84. Planta de les tombes i estructures datades de segon terç del segle XIV al segle XV aparegudes al pati P4 de la rectoria del castell.

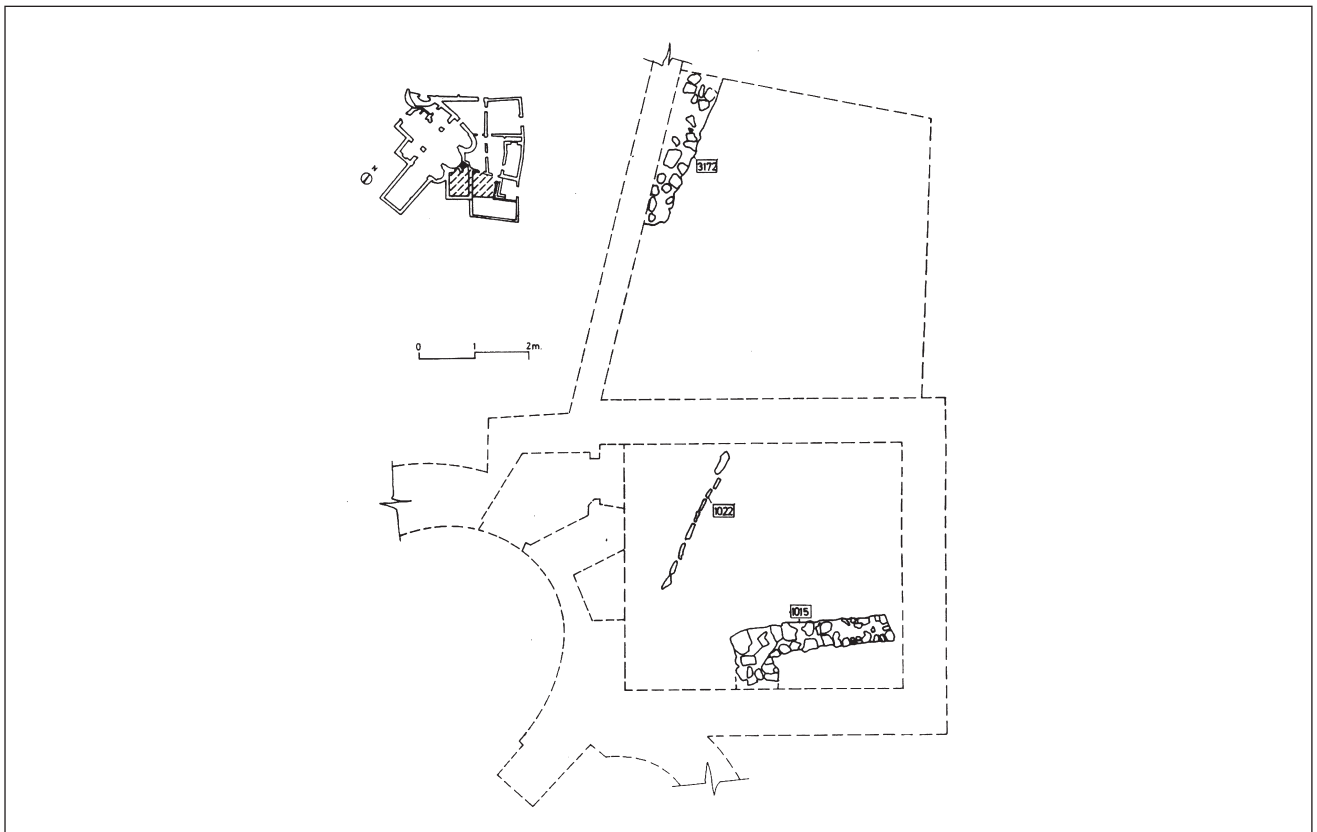

Fig. 85. Planta de les estructures d'inici del segle XVI trobades durant l'excavació del pati P4 de la rectoria i la sagristia, on apareix l'esglaió de lloses (u.e. 1022) i la cantonada d'un àmbit anterior que amortitzat (u.e. 1015).

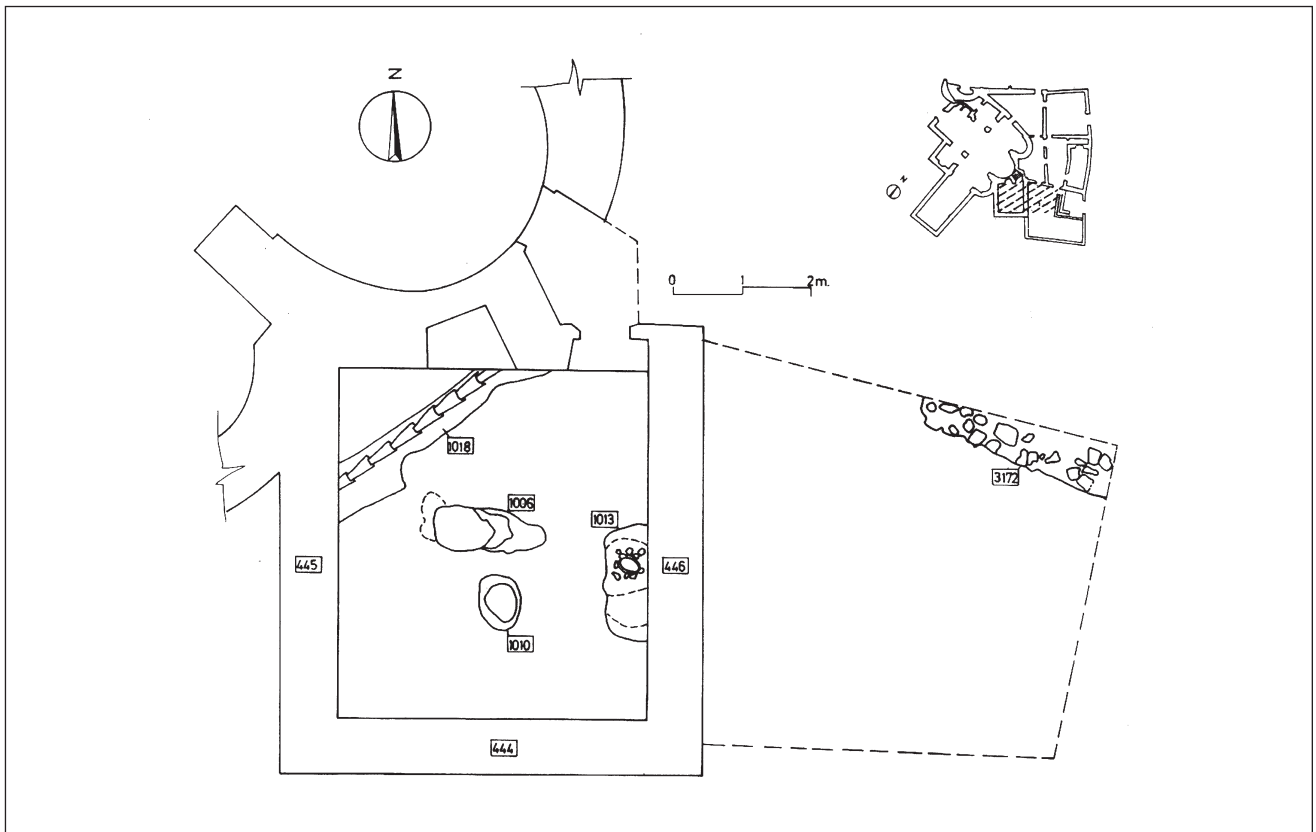

Fig. 86. Planta de les estructures de final segle XVI trobades durant l'excavació del pati P4 de la rectoria i la sagristia. Es poden observar els forats 1006, 1010 i 1013, el darrer dels quals era utilitzat per contenir-hi una alfàbia.

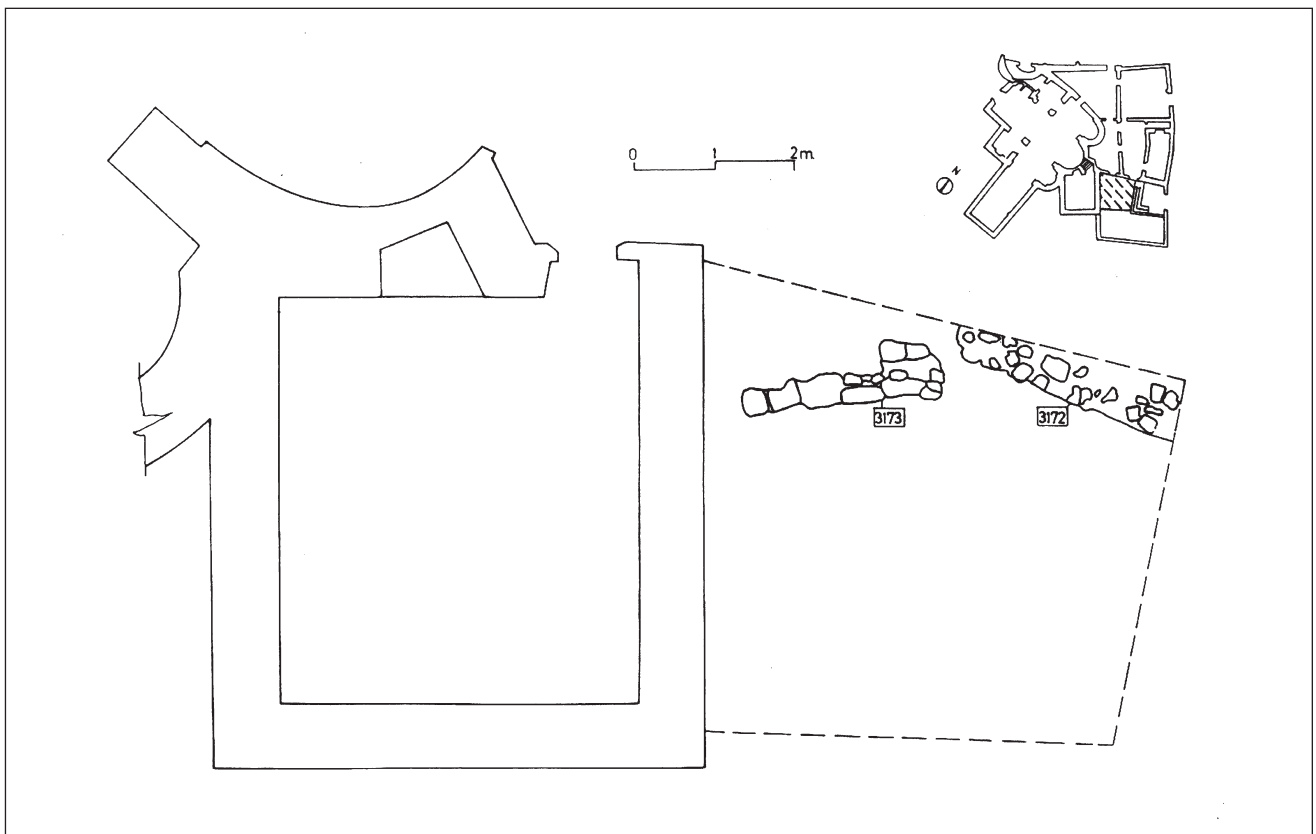

Fig. 87. Planta de les estructures del segle XVII aparegudes al subsòl del pati P4 de la rectoria del castell.

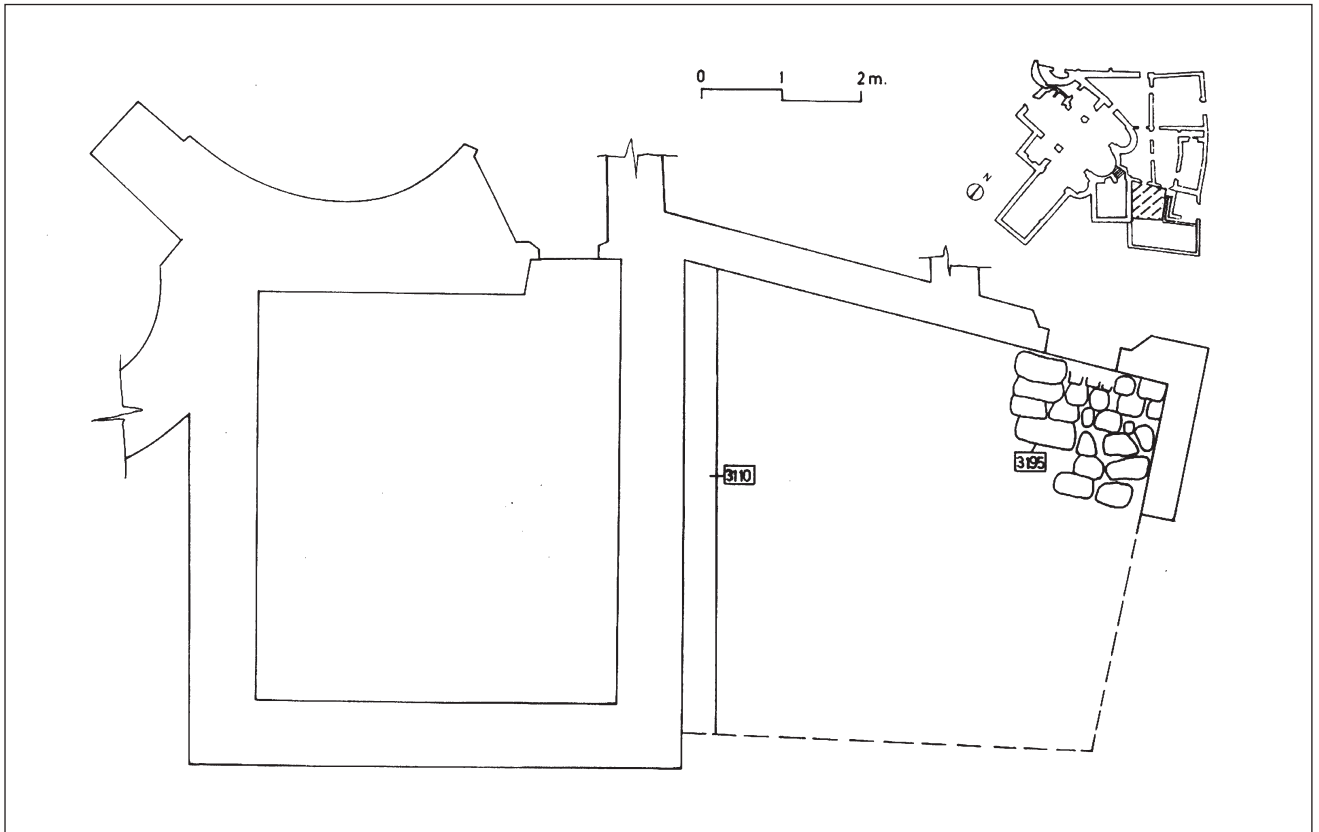

Fig. 88. Planta de les estructures de primer quart del segle XVIII trobades al pati P4 de la rectoria del castell, on apareix l'escala d'accés a R3 (u.e. 3195).

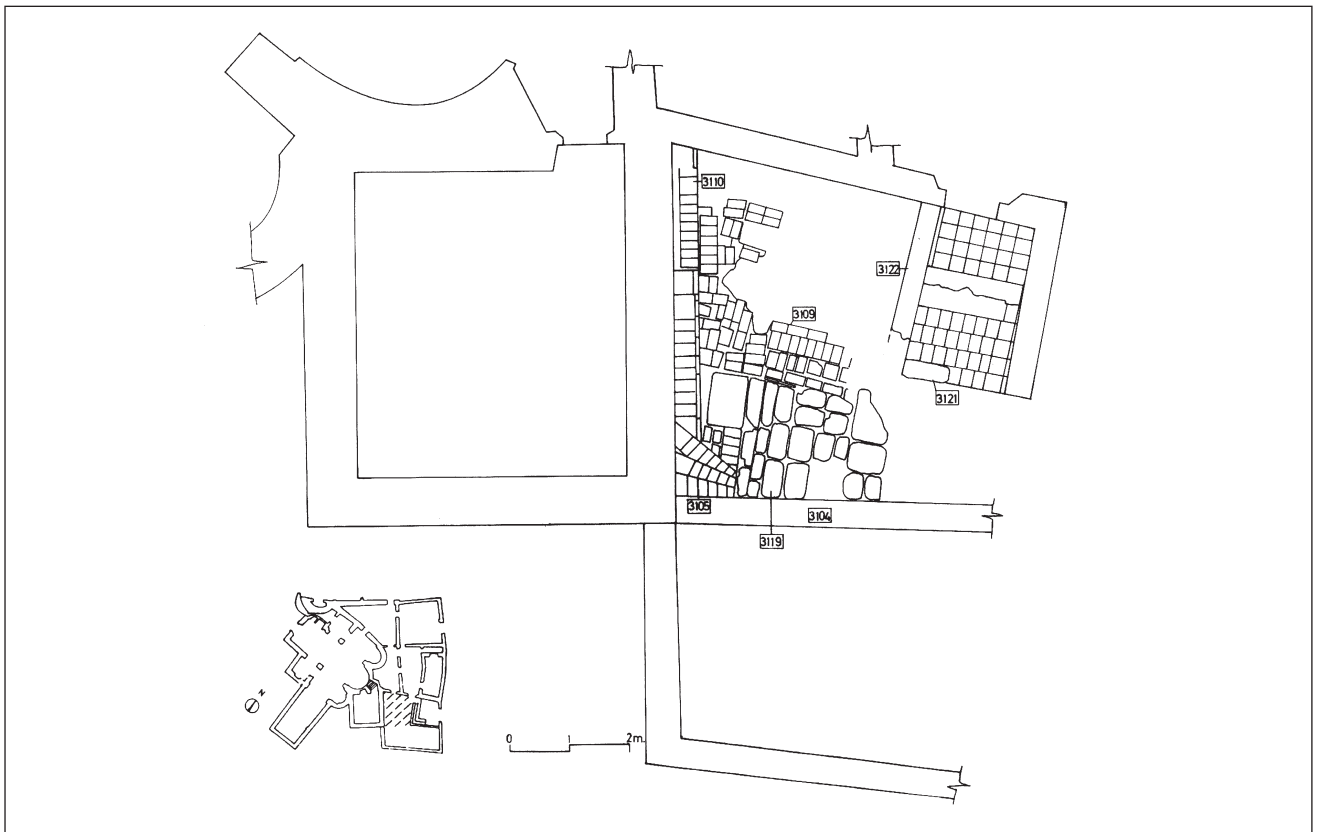

Fig. 89. Planta dels paviments i escales (3121, 3105) del pati P4 de la rectoria del castell, datades de segona meitat del segle XIX.

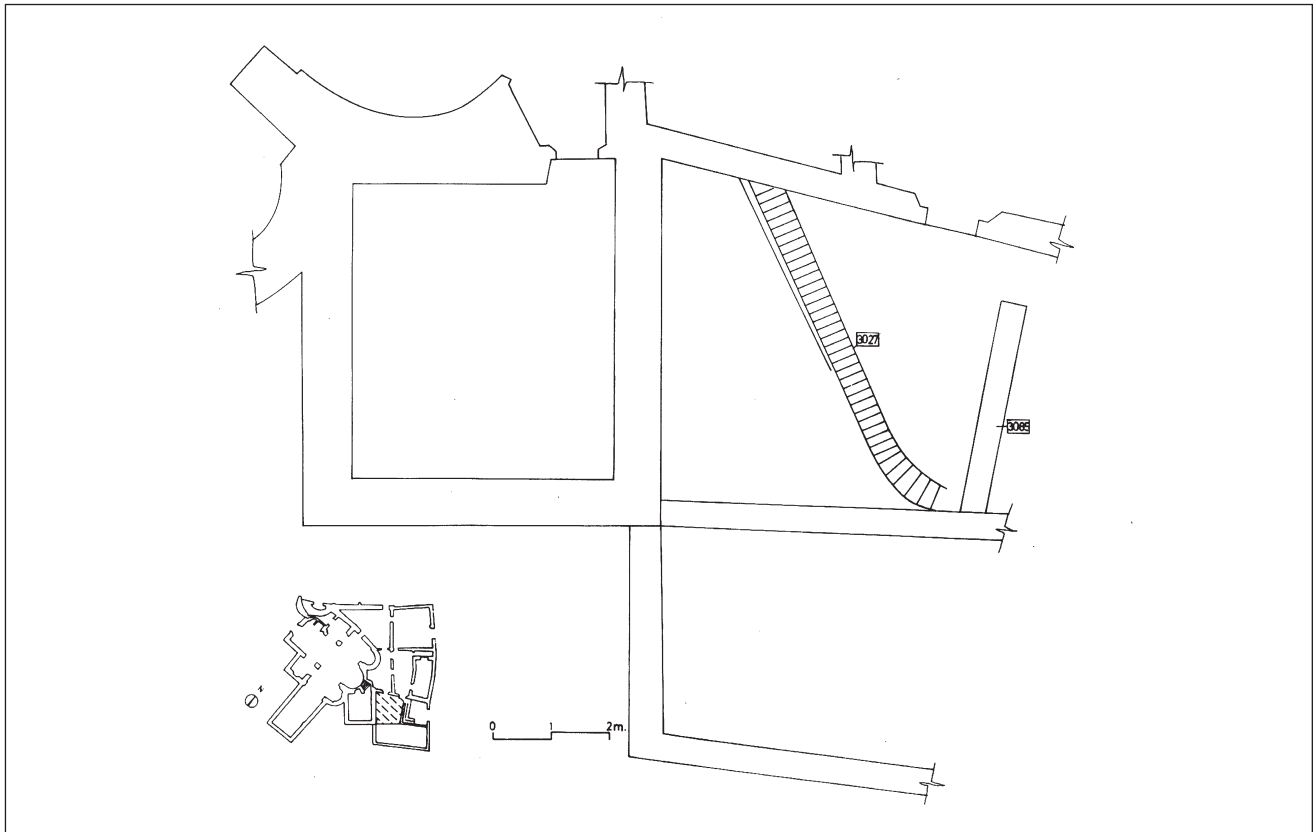

Fig. 90. Planta d'una canalització d'obra (u.e. 3027) i d'un mur de contenció de terres (u.e. 3085) documentats al pati P4 i que daten de 1897.

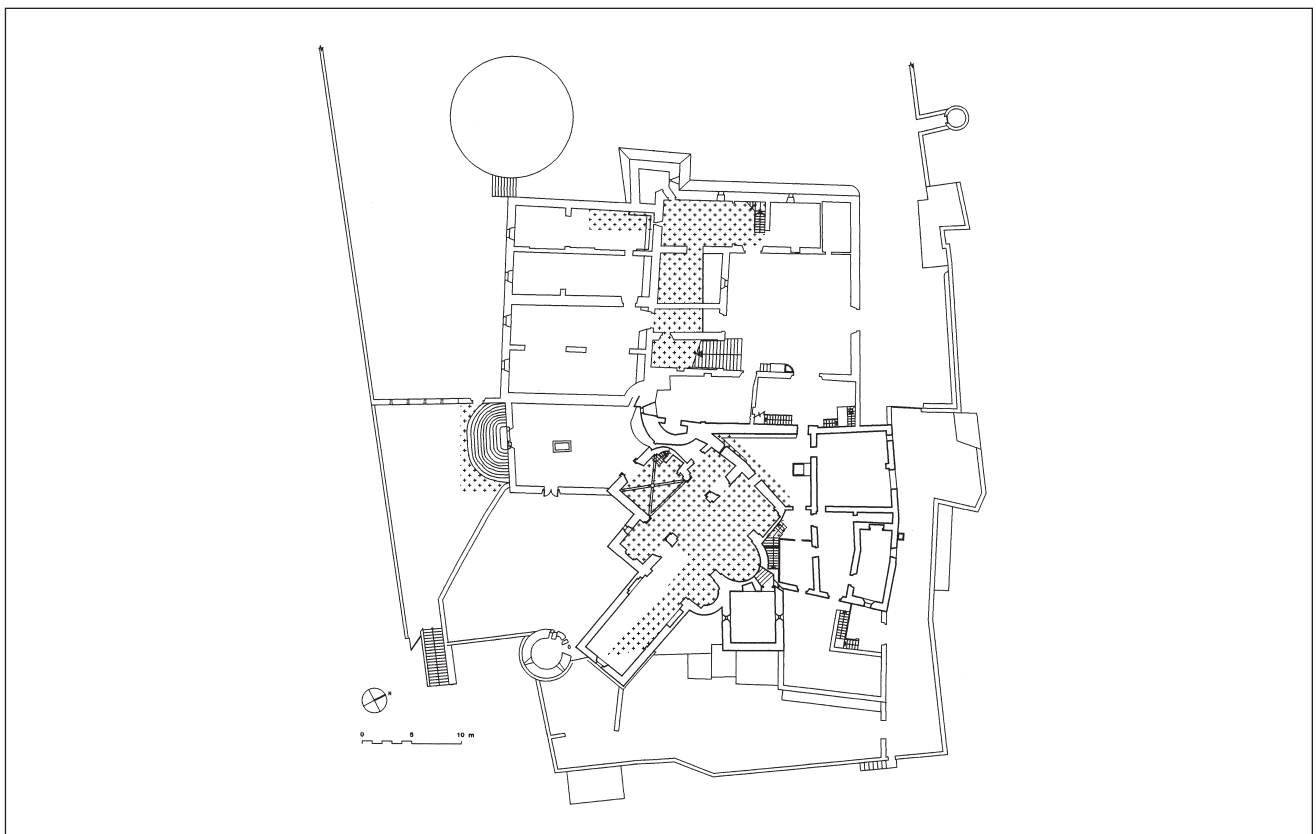

Fig. 91. Planta general del conjunt del castell de Castelldefels amb indicació dels sectors amb troballes de restes antigues.

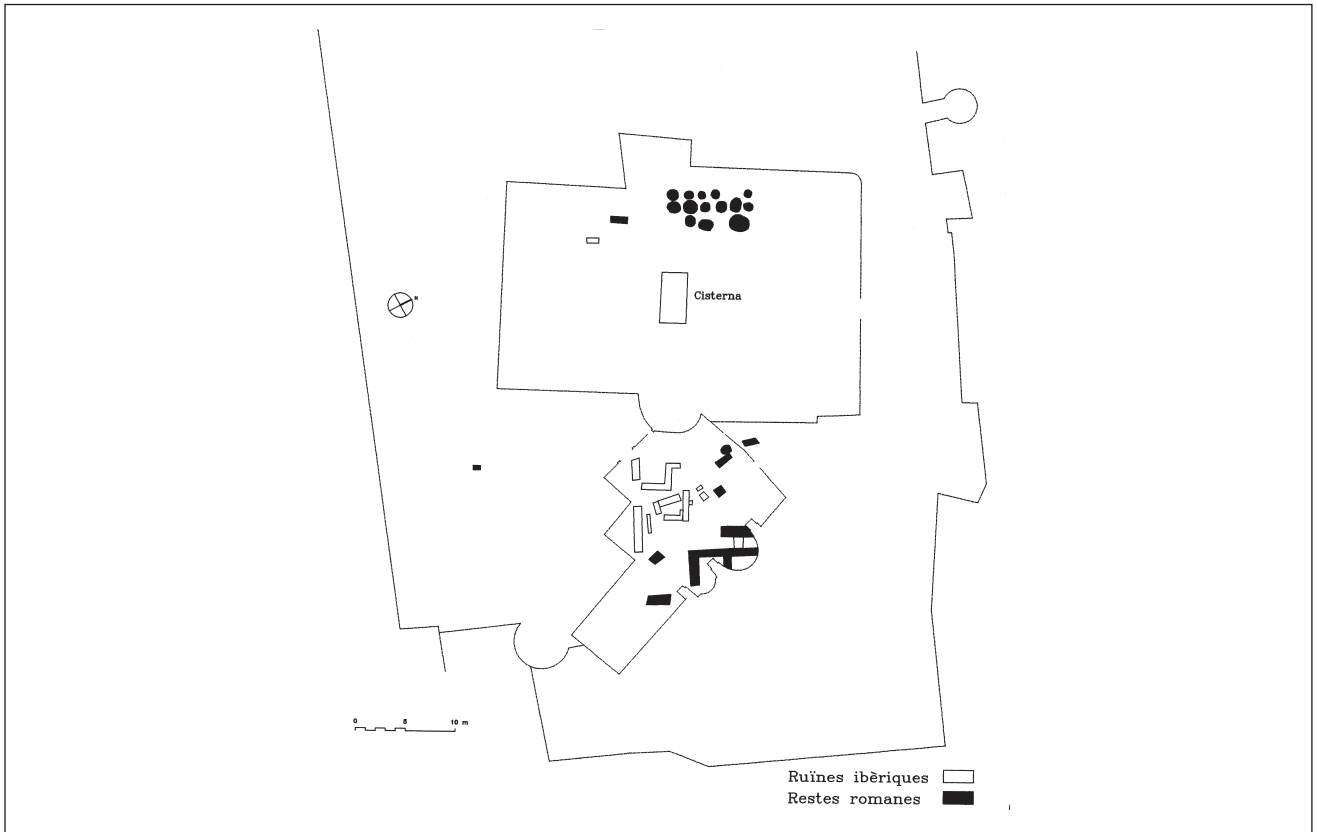

Fig. 92. Planta general del conjunt del castell de Castelldefels amb les restes descobertes de l'establiment ibèric (segles III-II aC) i de la part de la vil·la romana que es coneix (segles I aC - III dC).

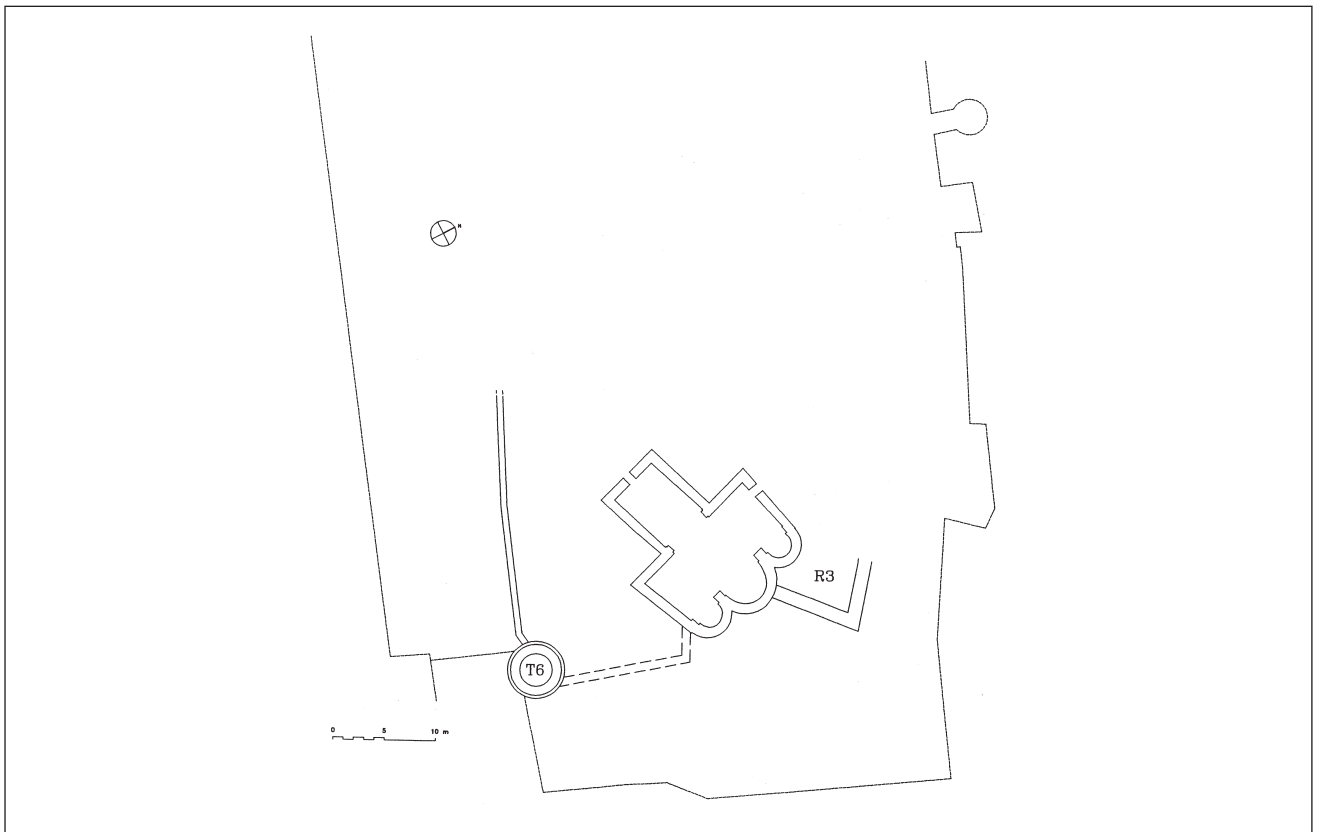

Fig. 93. Planta general del conjunt del castell de Castelldefels amb les restes documentades del castrum fèlix i de l'església de Santa Maria, cap al 1325-1350.

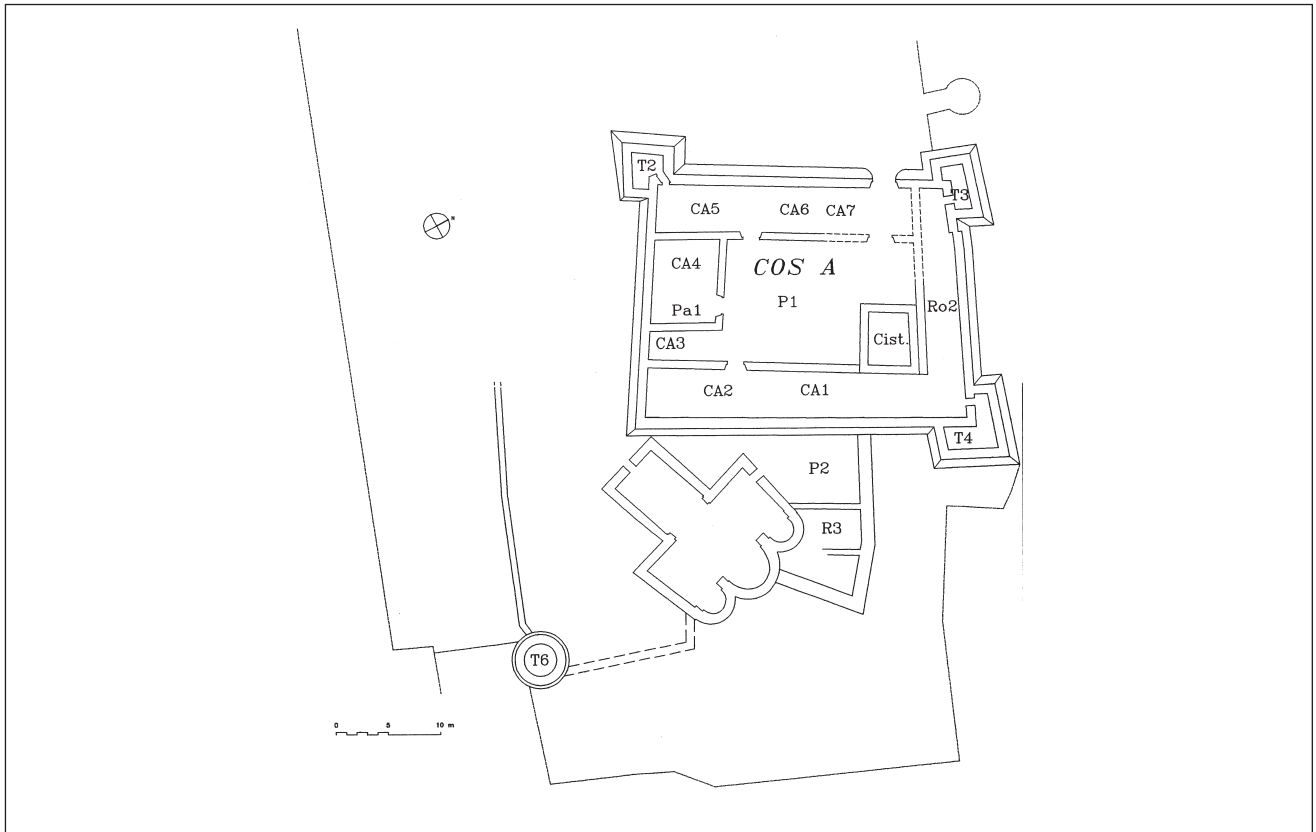

Fig. 94. Planta del conjunt del castell de Castelldefels a mitjan segle XVI.

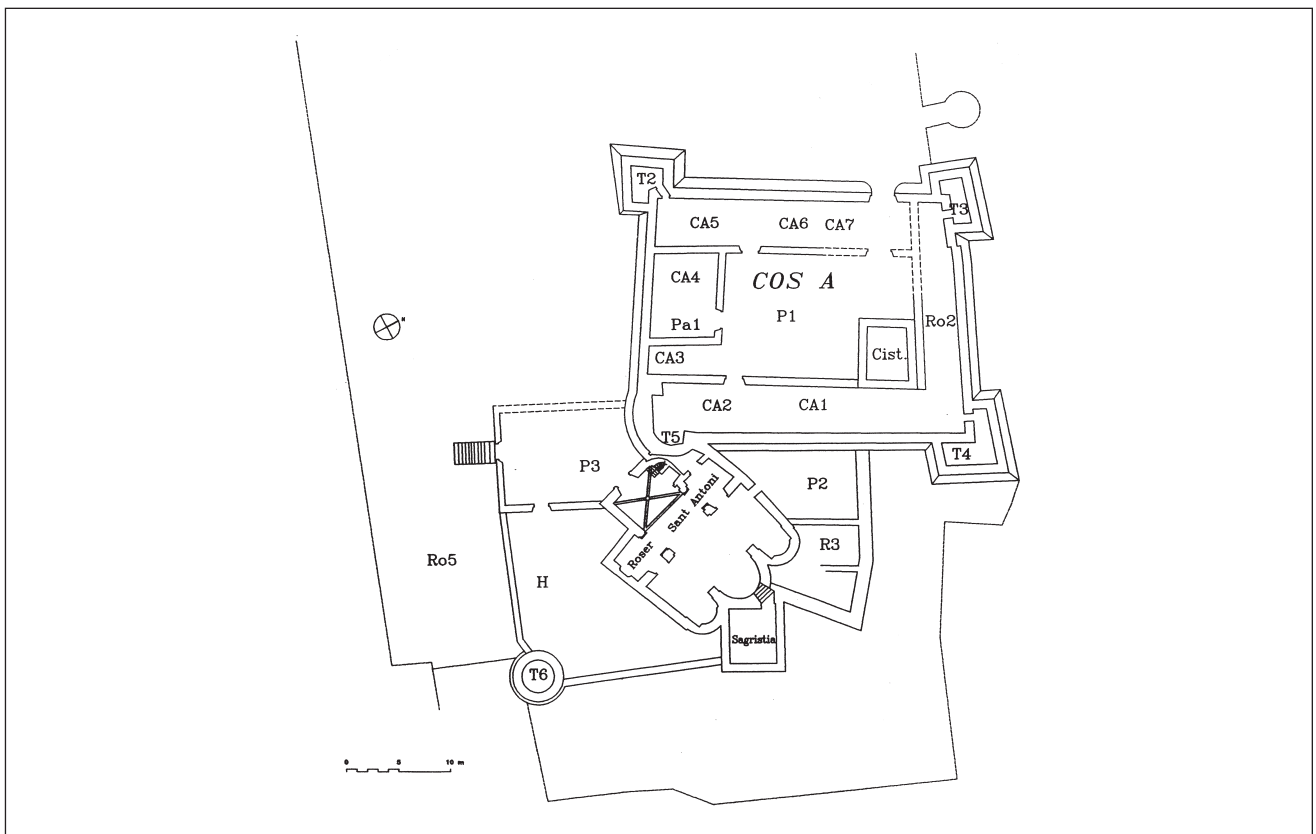

Fig. 95. Planta del conjunt del castell de Castelldefels a finals del segle XVI o principis del segle XVII (c. 1590).

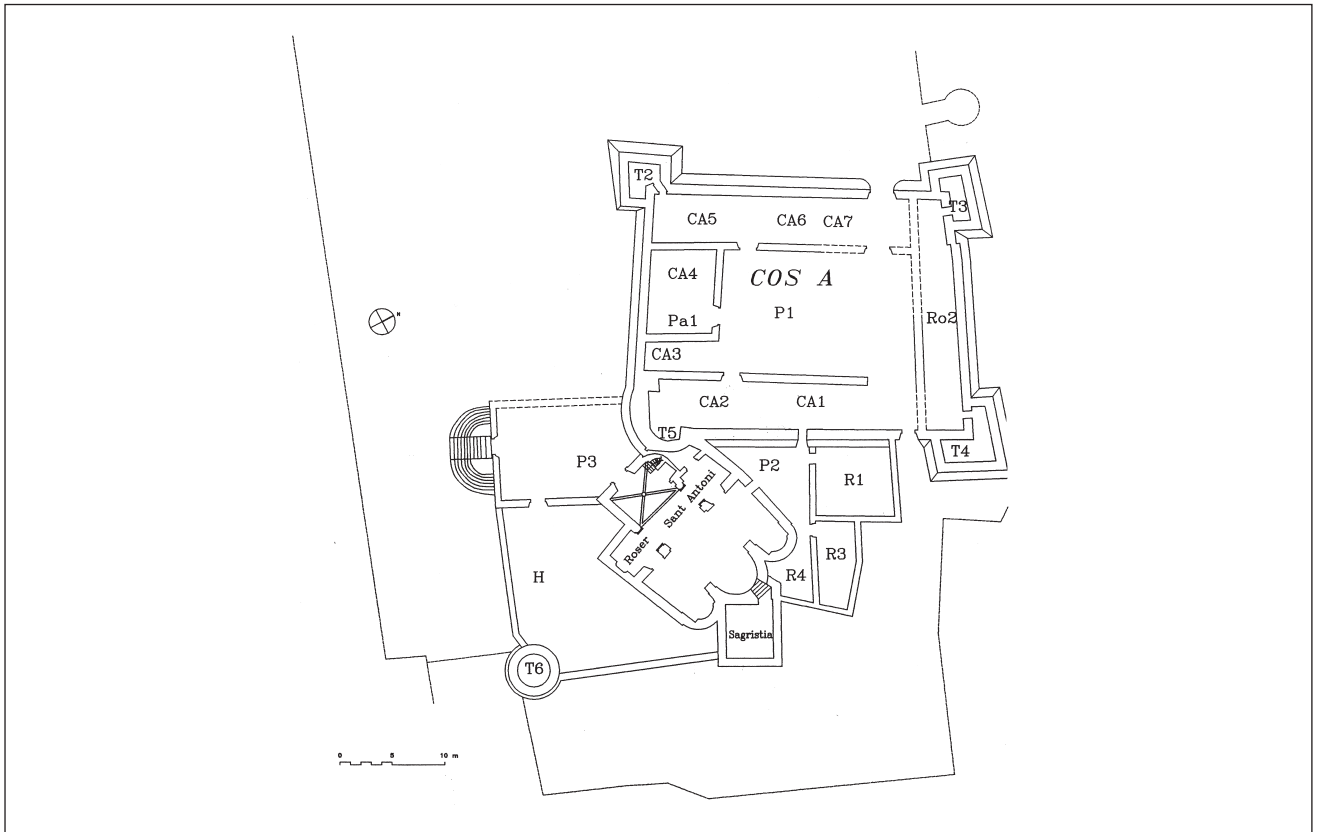

Fig. 96. Planta del conjunt del castell de Castelldefels entre 1625 i 1640.

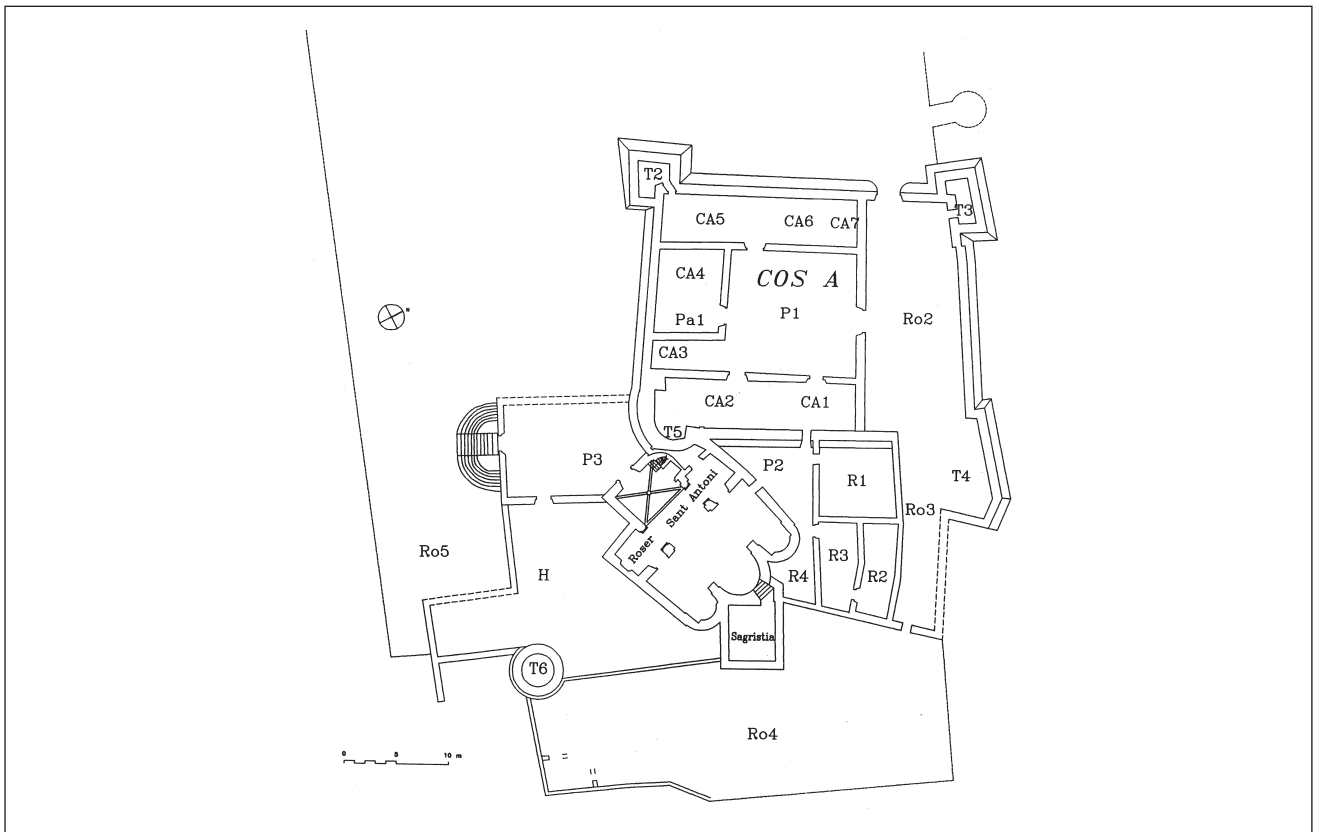

Fig. 97. Planta del conjunt del castell de Castelldefels a finals del segle XVII.

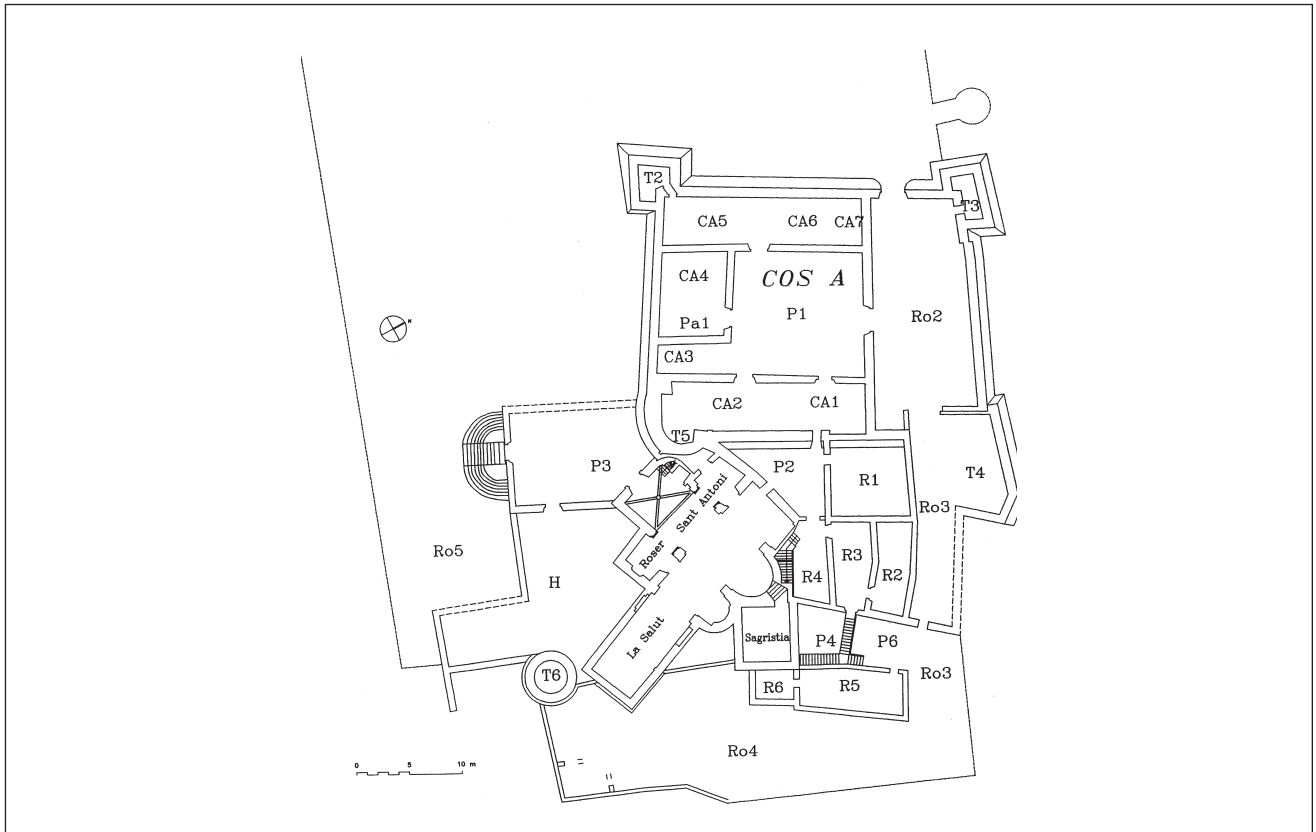

Fig. 98. Planta del conjunt del castell de Castelldefels entre c.1714 i 1734.

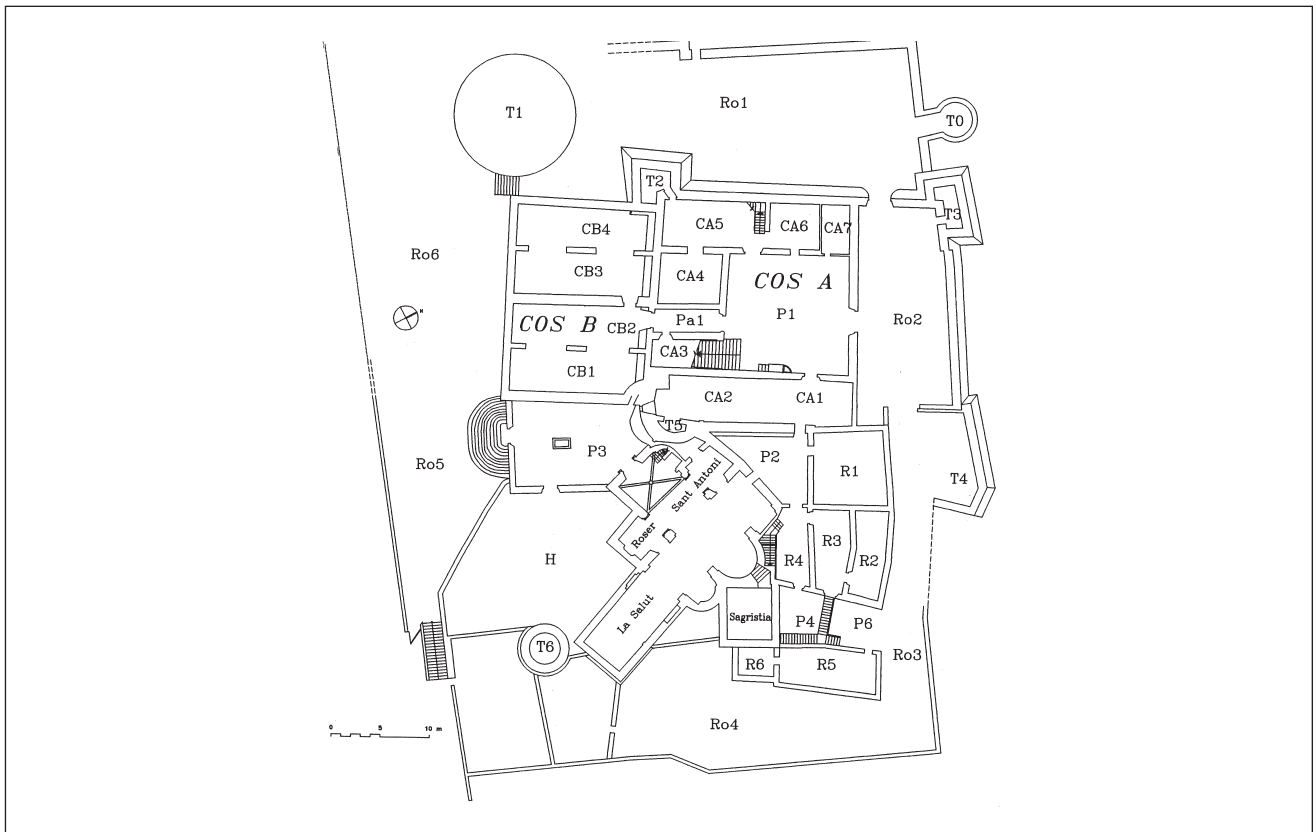

Fig. 99. Planta del conjunt del castell de Castelldefels cap al c. 1734.

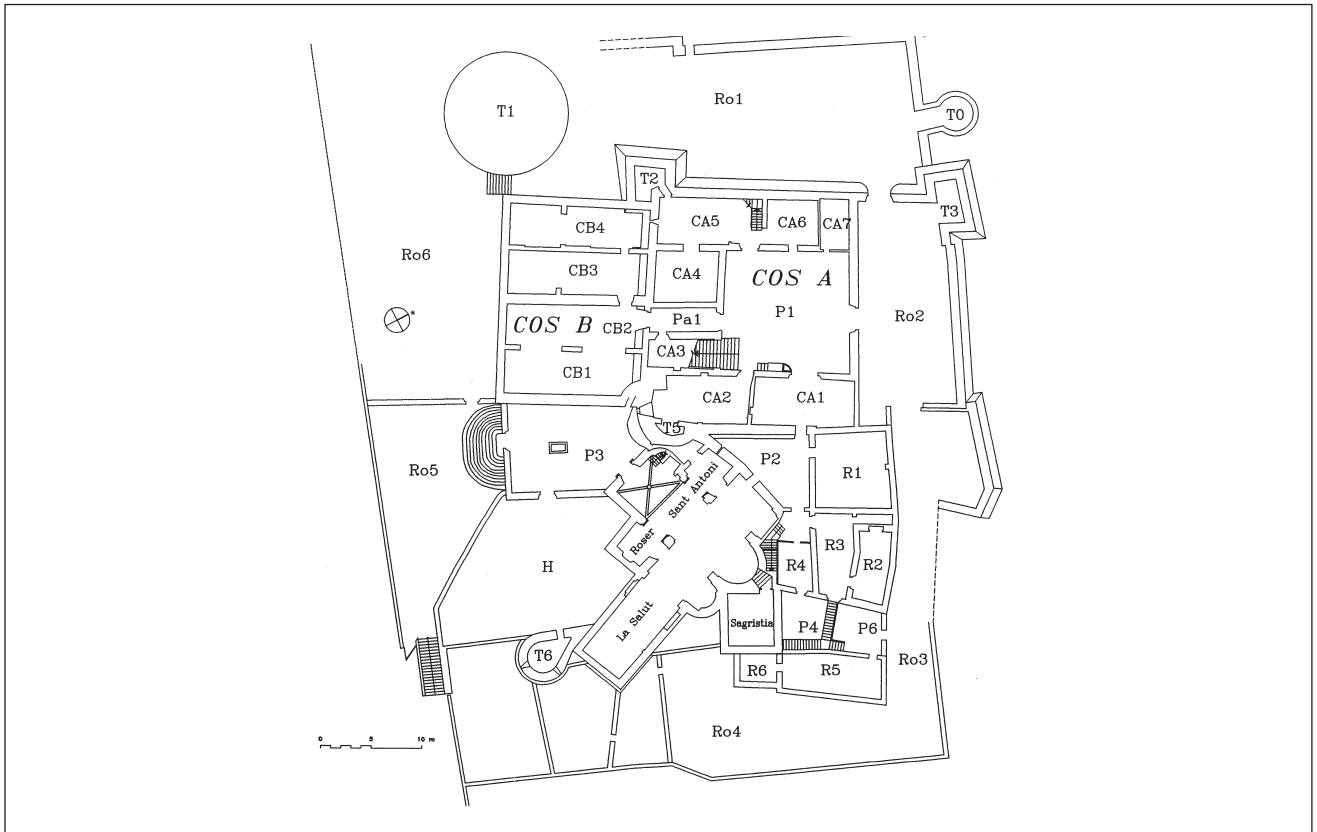

Fig.100. Planta del conjunt del castell de Castelldefels al segle XIX avançat, poc abans de la restauració de M. Girona.

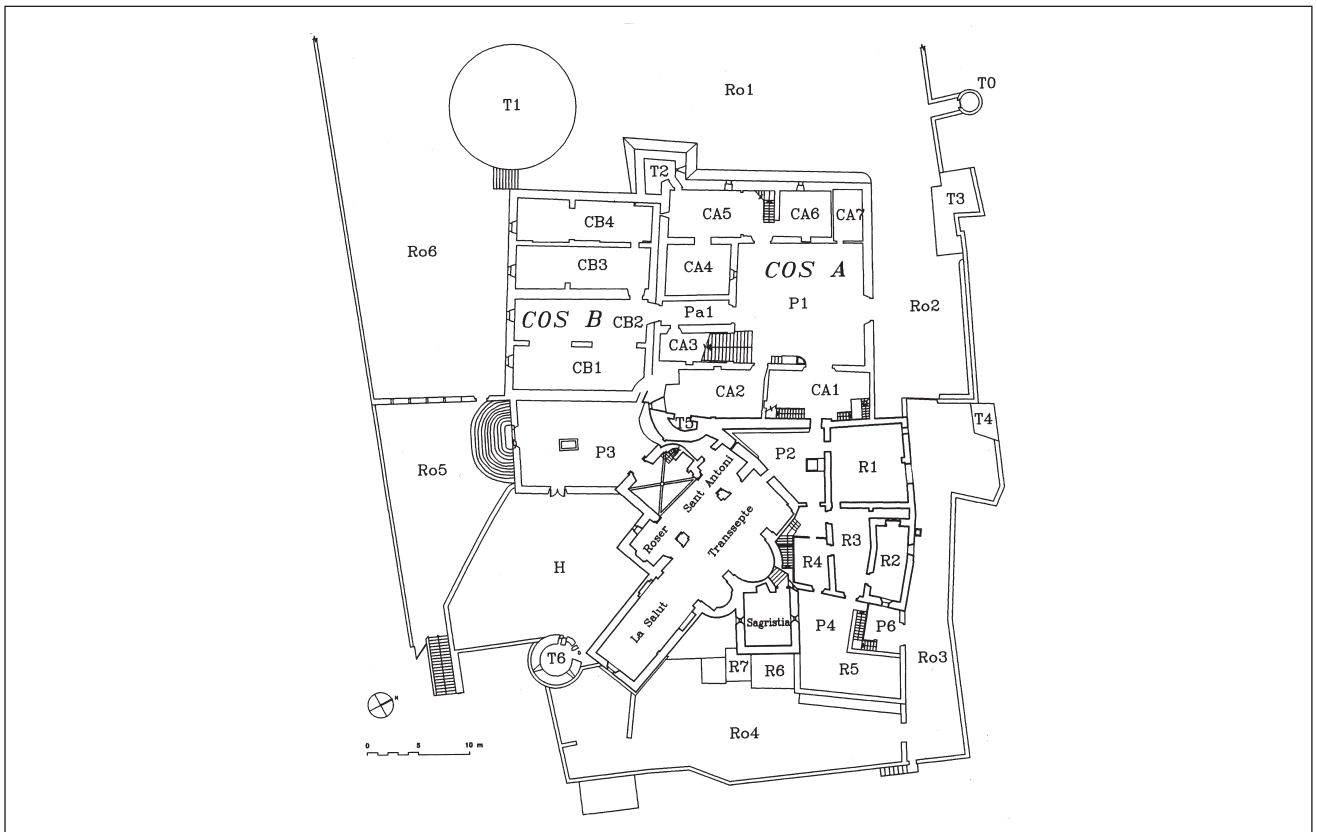

Fig. 101. Planta del conjunt del castell de Castelldefels el 1989, en el moment d'iniciar-se les excavacions dutes a terme pel Servei.

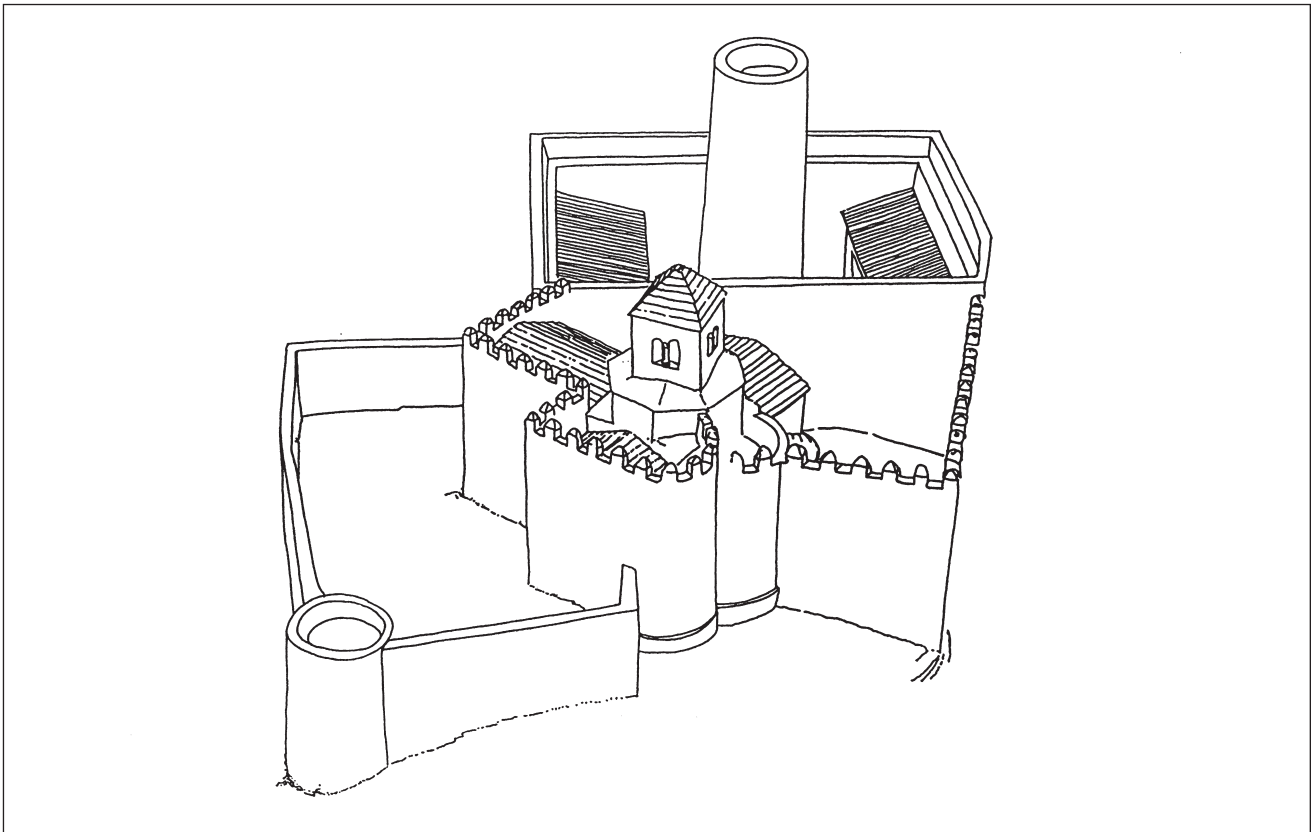

Fig. 102. Perspectiva ideal de l'aspecte que hauria pogut tenir el conjunt del castell de Castelldefels cap al segon quart del segle XIV. La part de l'església es basa en les dades obtingudes en la recerca i la del castell és hipotètica, atès que la roca va ser fortament modificada al segle XVI en aquesta banda del turó (dibuix T. Sanz).

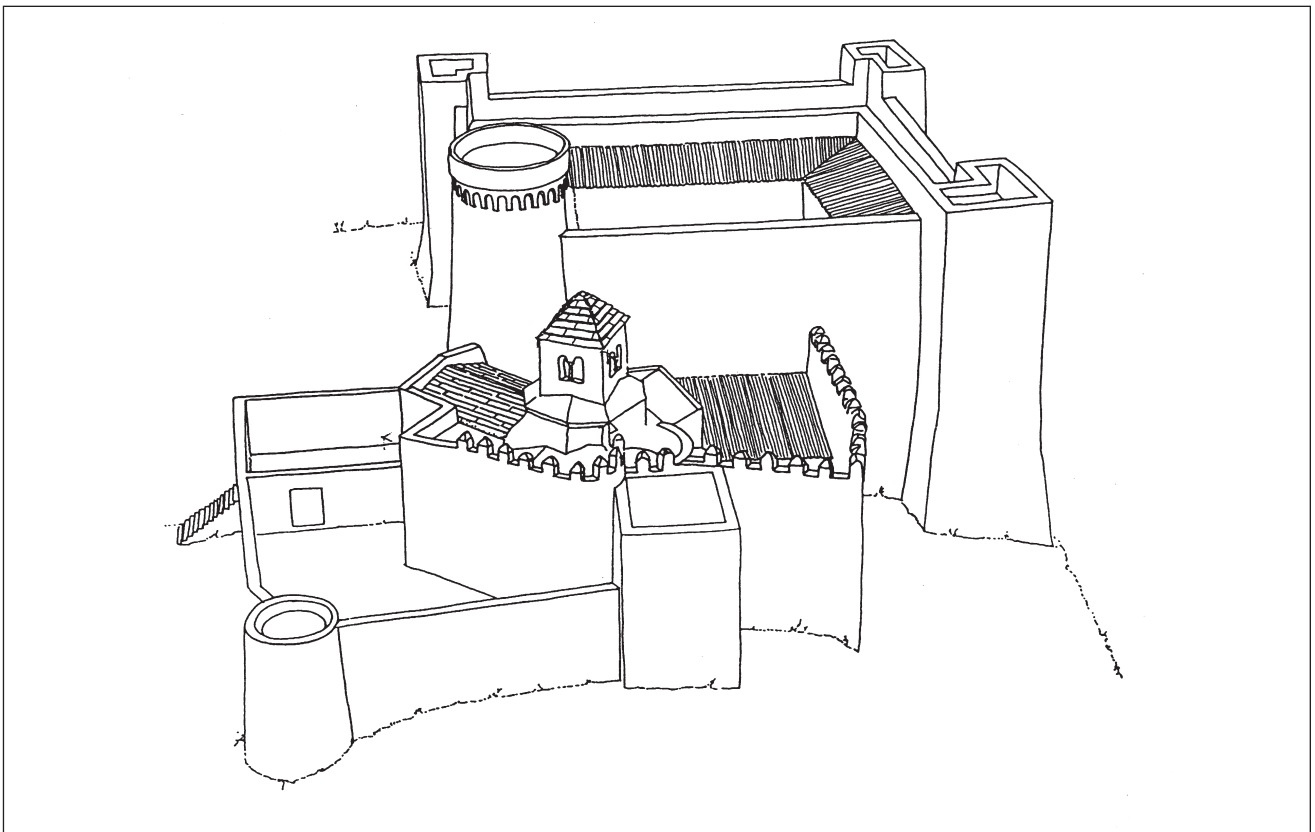

Fig. 103. Perspectiva ideal del conjunt del castell de Castelldefels cap al 1610, després d'haver-se acabat totes les reformes iniciades a mitjan segle XVI, d'acord amb les dades obtingudes a l'excavació (dibuix T. Sanz).

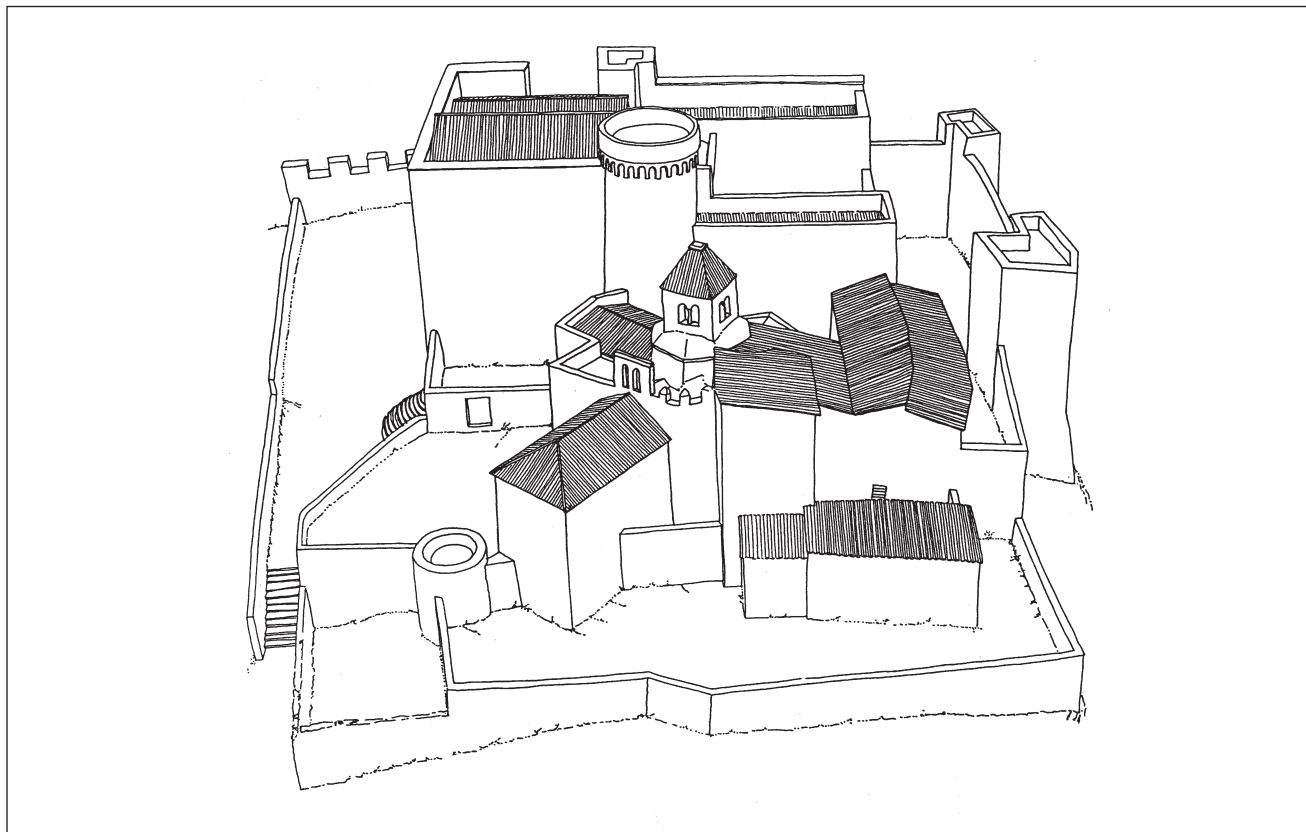

Fig. 104. Perspectiva ideal del conjunt del castell de Castelldefels cap al 1734, d'acord amb les dades obtingudes a l'excavació (dibuix T. Sanz).

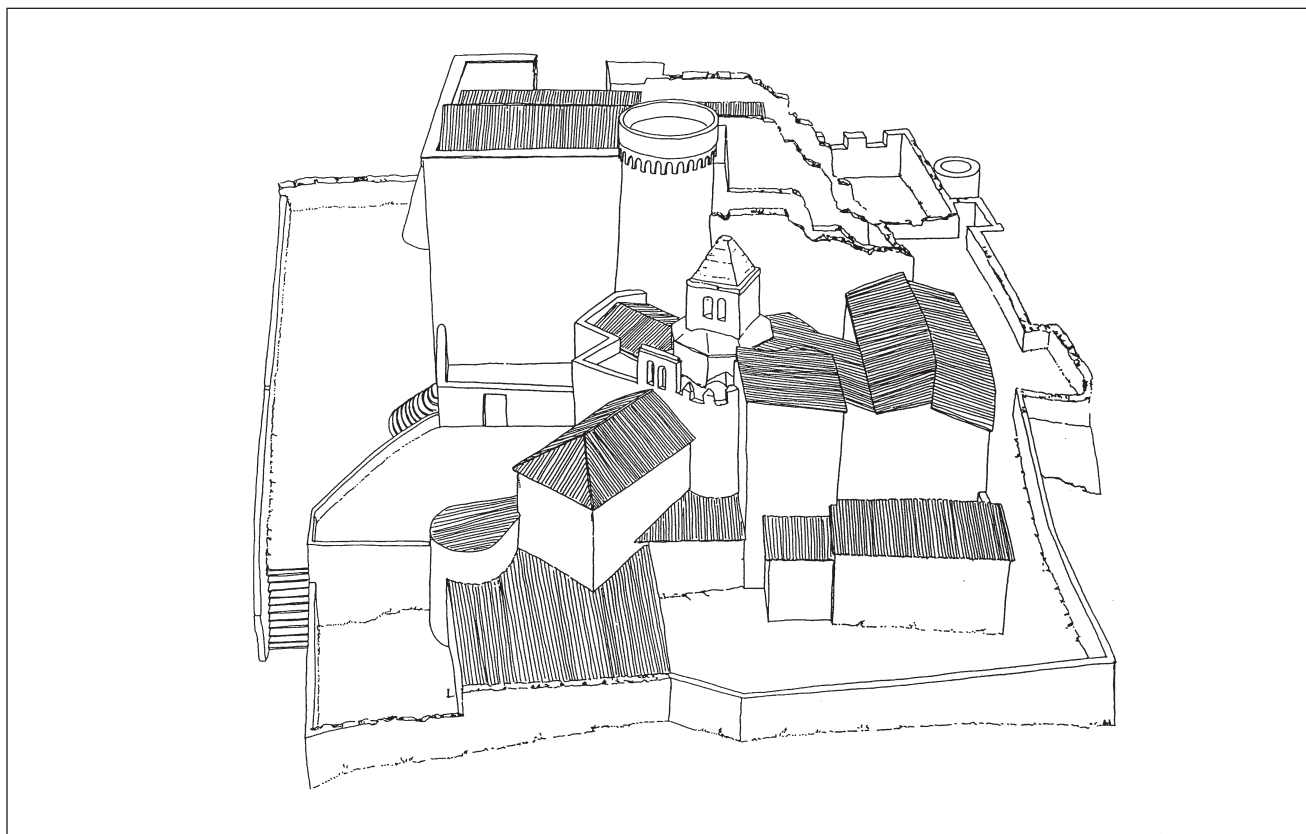

Fig. 105. Perspectiva ideal del conjunt del castell de Castelldefels al segle XIX avançat, poc abans de la restauració de M. Girona (dibuix T. Sanz).

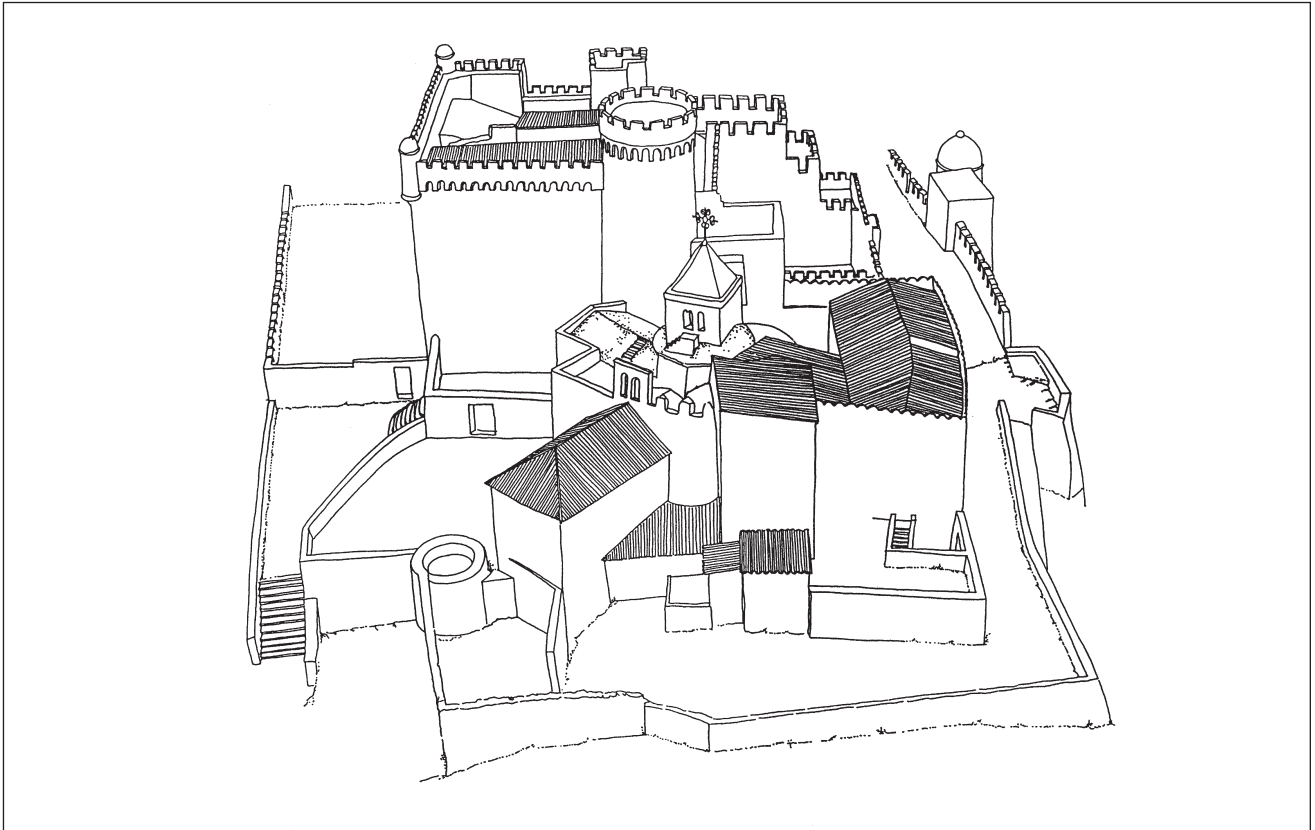

Fig. 106. Perspectiva del conjunt del castell de Castelldefels el 1989, immediatament abans de l'inici de les obres de restauració (dibuix T. Sanz).

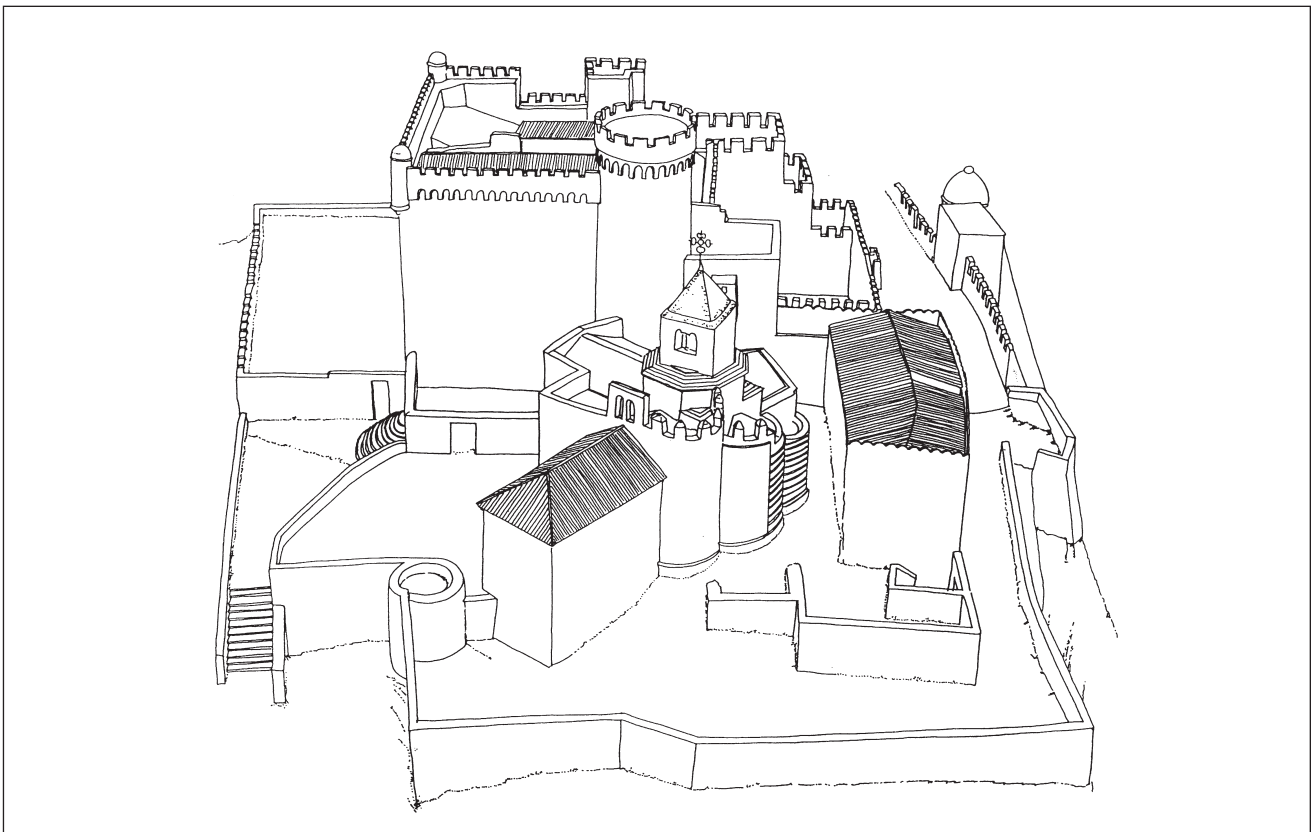

Fig. 107. Perspectiva del conjunt del castell de Castelldefels el 1996, un cop finalitzada la primera etapa de les obres de restauració dutes a terme pel Servei (dibuix T. Sanz).

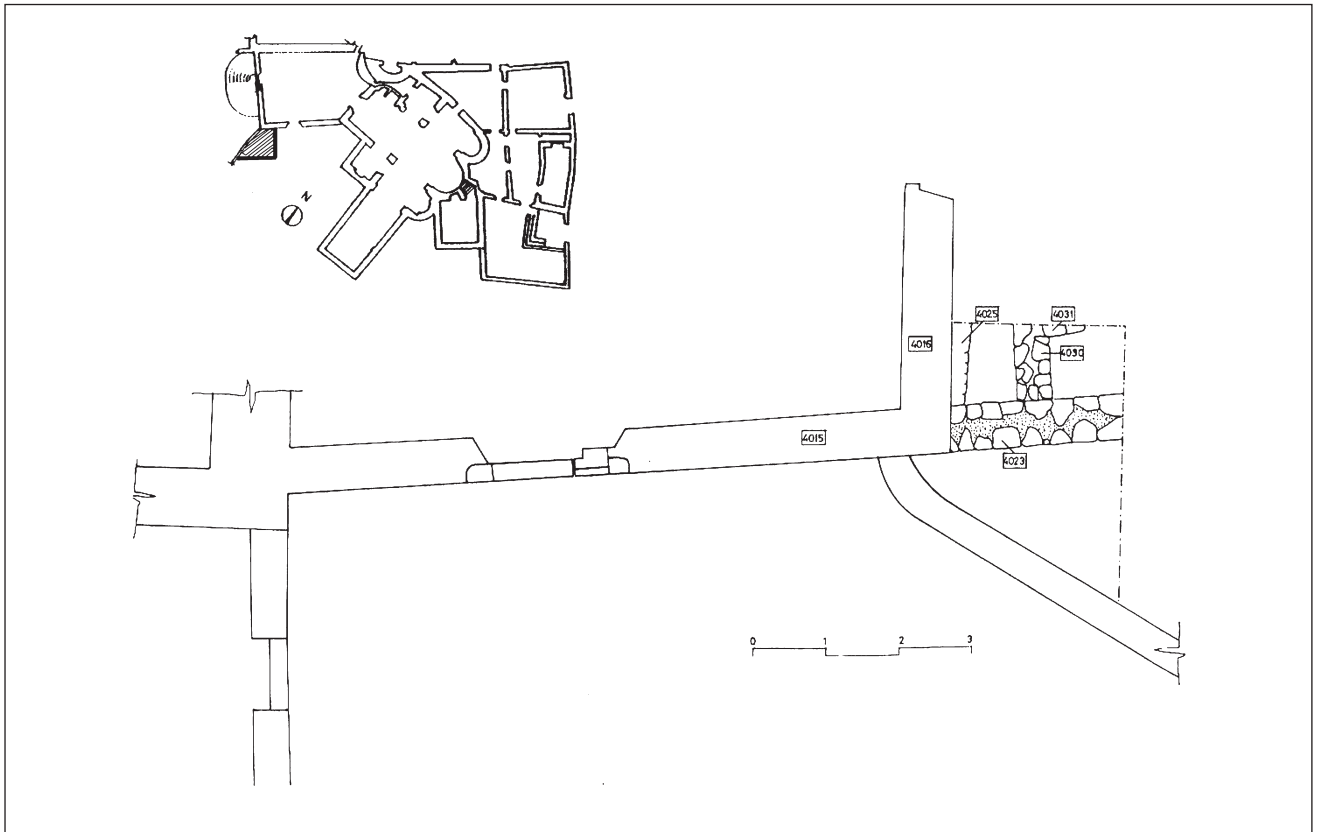

Fig. 108. Planta general de les estructures documentades al subsòl de l'hort H del castell (sondeig IX).

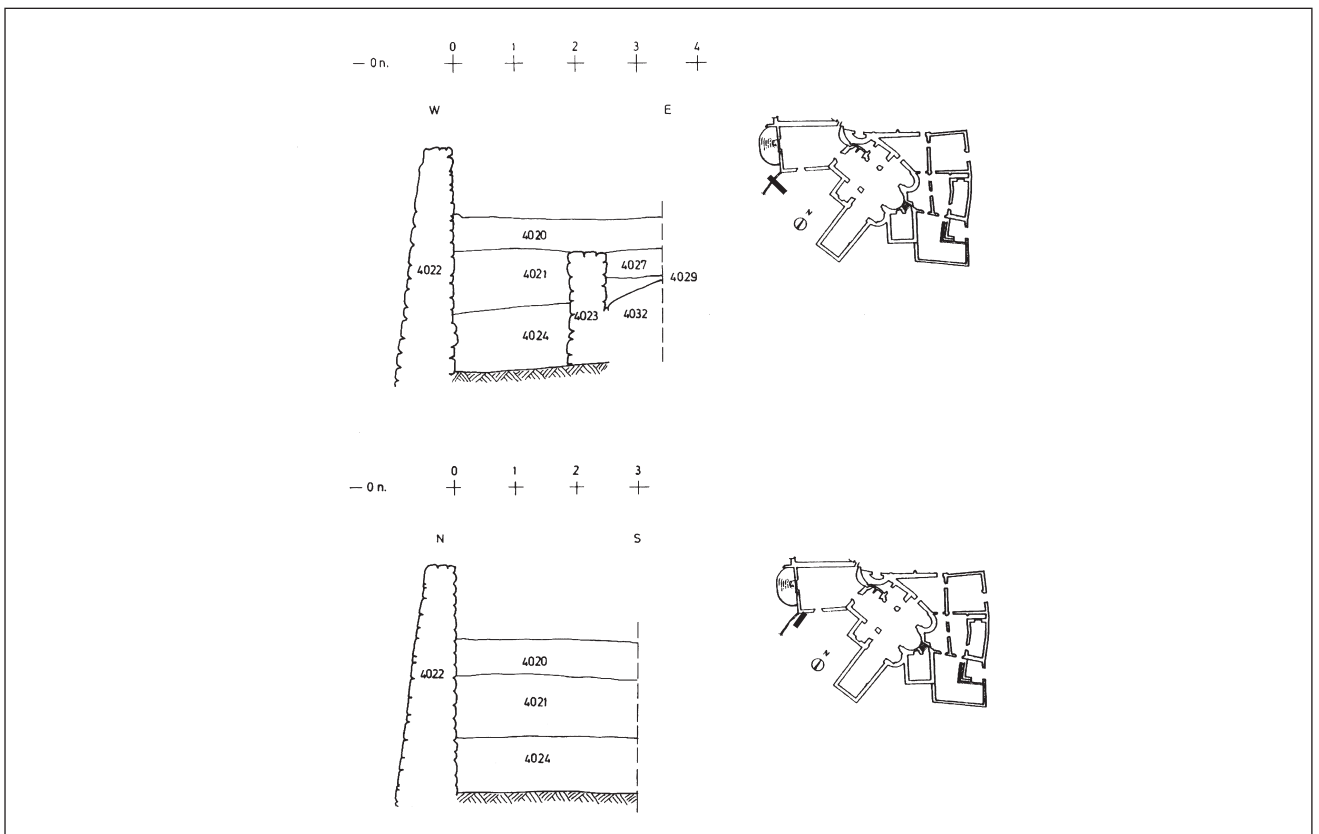

Fig. 109. Secció presa d'est a oest i secció presa de nord a sud, a ponent del mur 4022 (de dalt a baix), apareguts durant el sondeig IX.

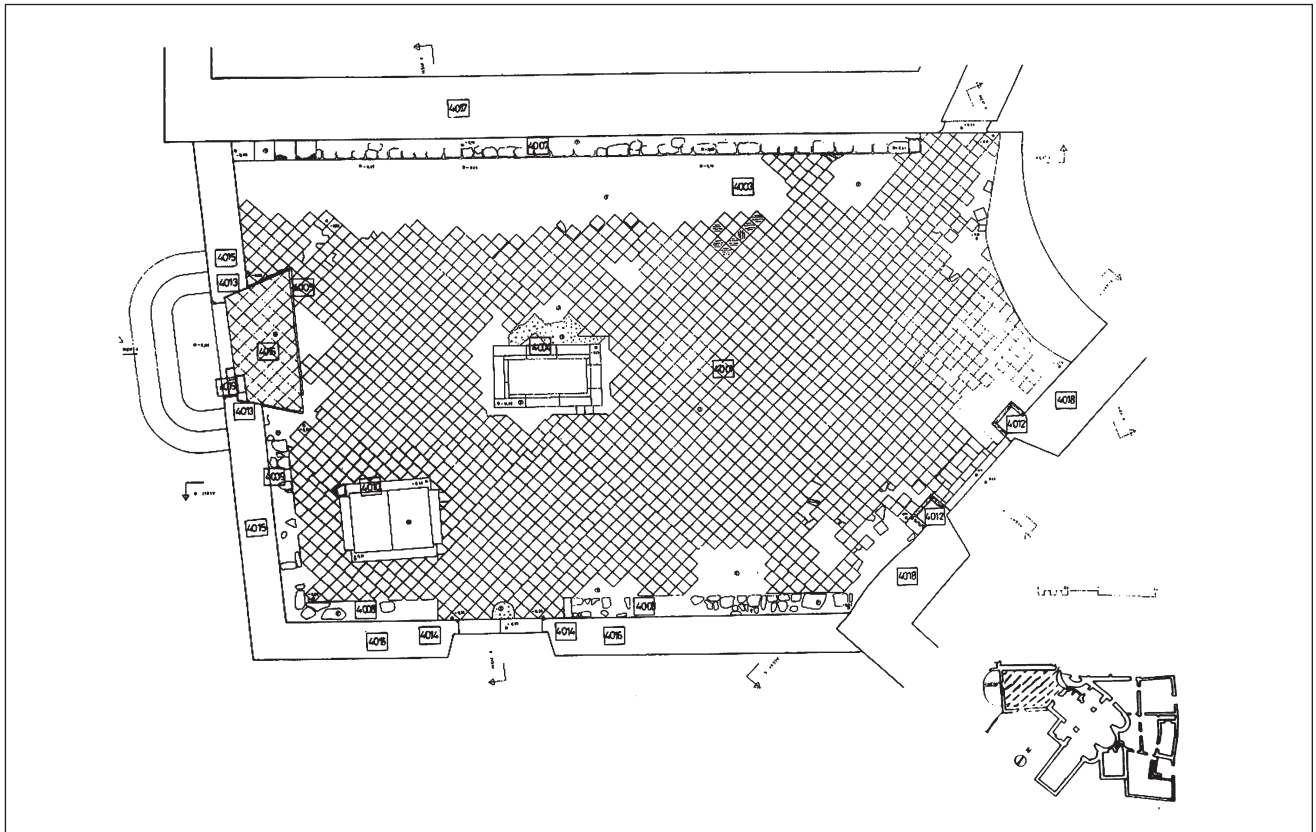

Fig. 110. Planta general de les estructures documentades al pati P3.

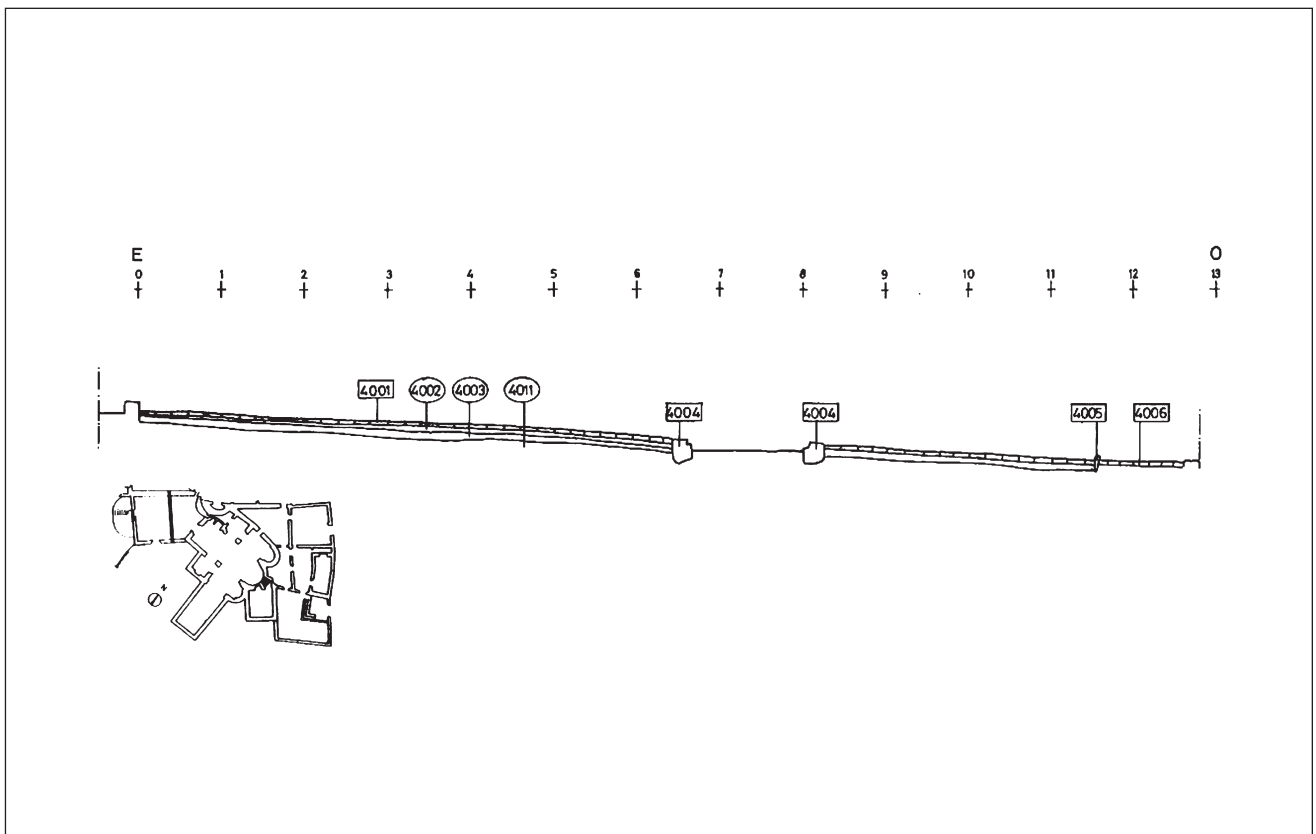

Fig. 111. Secció del pati P3, presa d'est a oest.

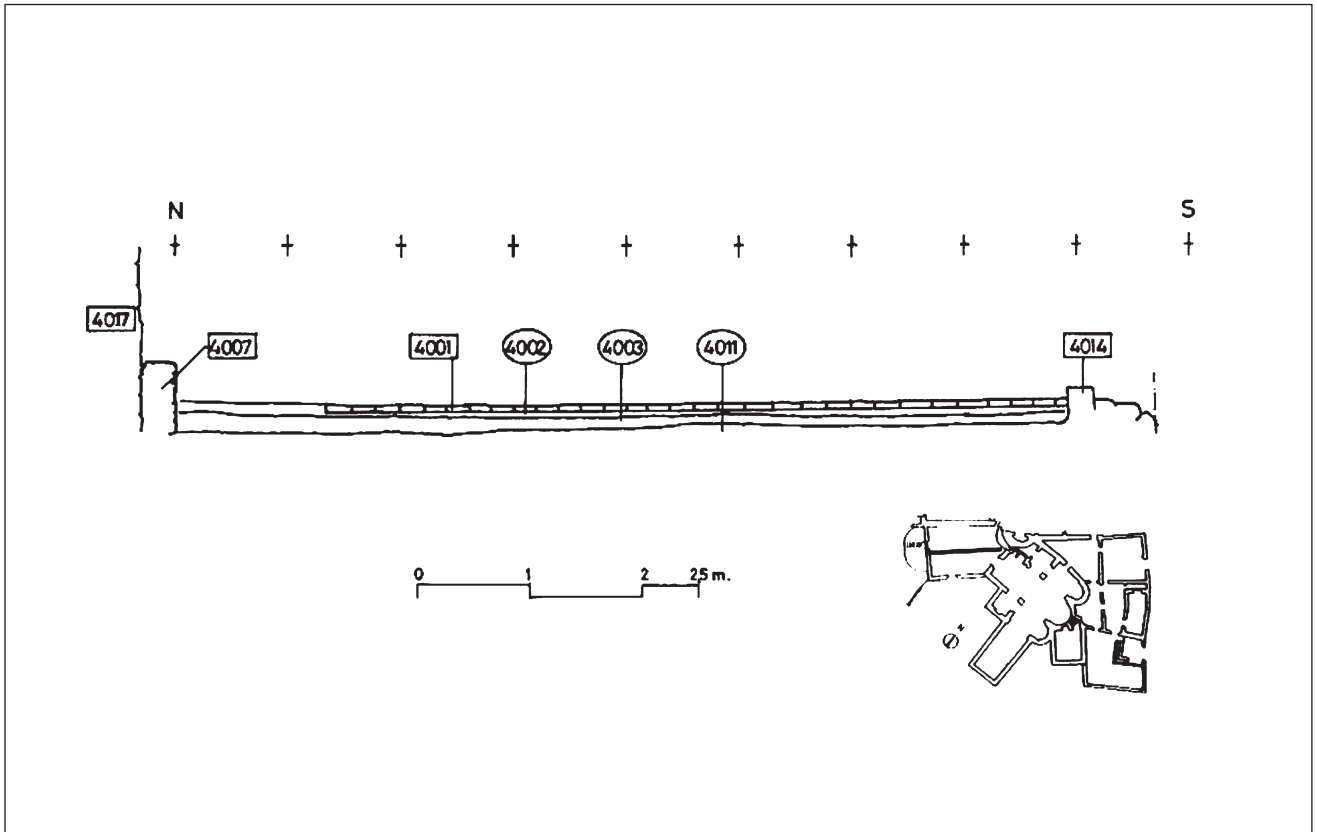

Fig. 112. Secció del pati P3, presa de nord a sud.

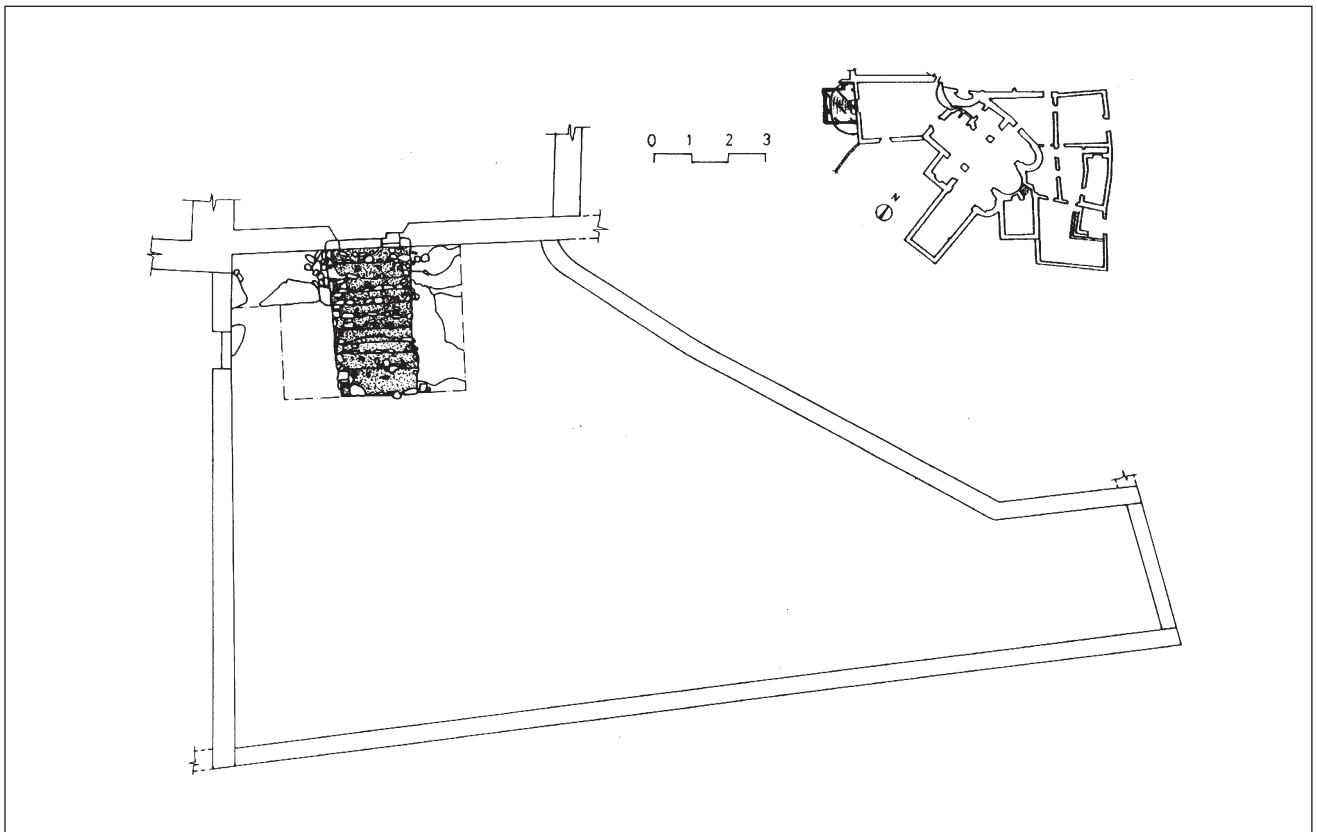

Fig. 113. Planta de les restes de l'escala de finals del segle XVI, trobada sota la graonada del segle XVIII, a la terrassa inferior del recinte del castell (Ro5) i des de la qual s'accedeix al pati P3.

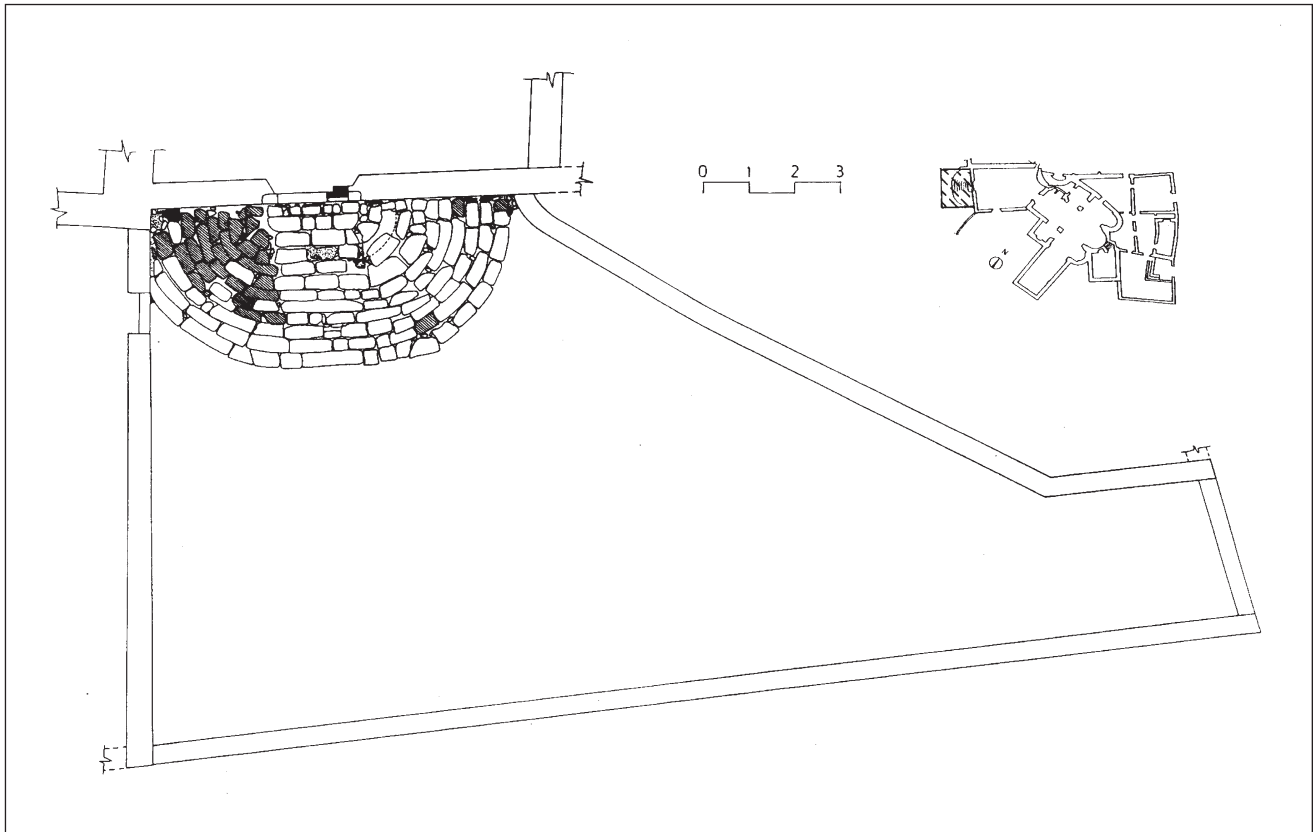

Fig. 114. Planta de la graonada del segle XVIII, abans de ser desmuntada, restaurada i tornada a muntar, a l'espai Ro5 i que dona accés al pati P3.

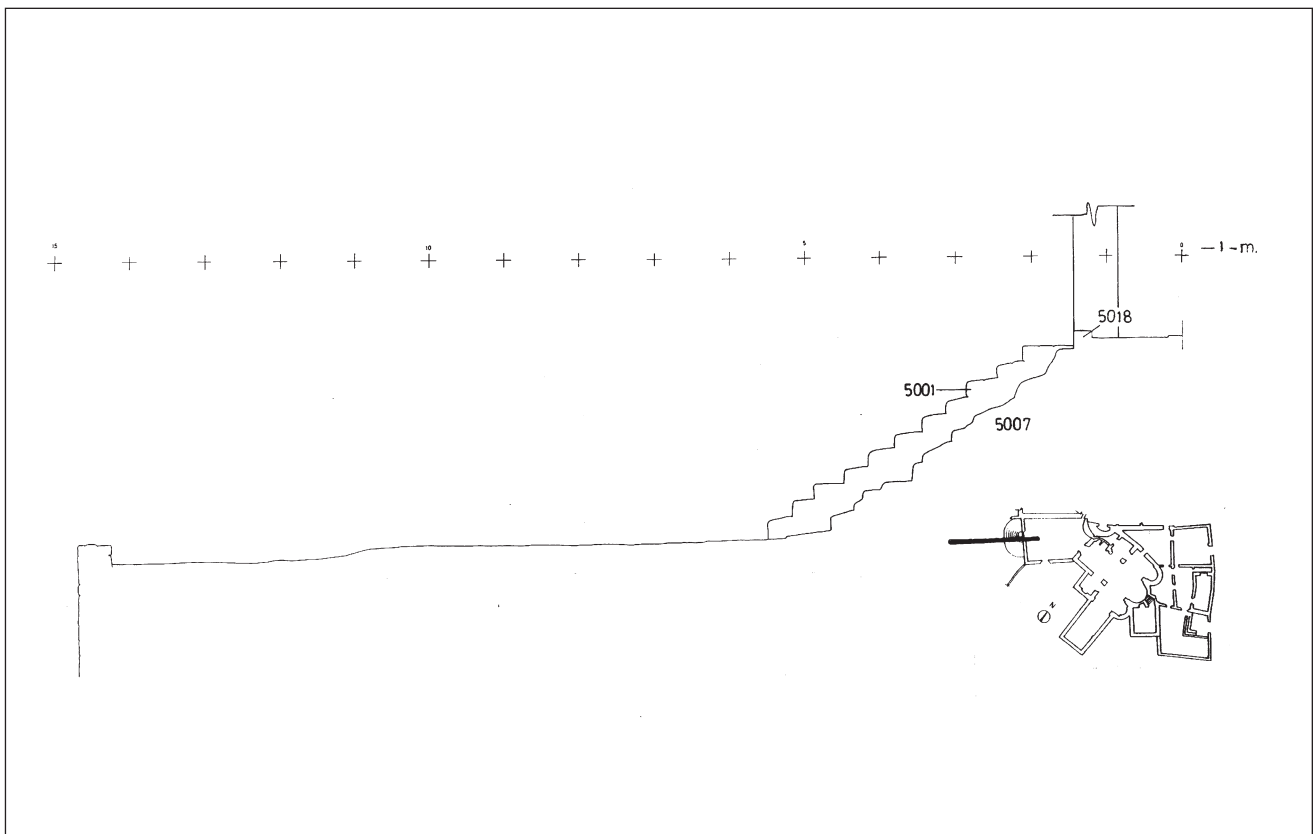

Fig. 115. Secció presa d'est a oest, amb la situació de la graonada del segle XVIII (u.e. 5001) i de l'escala de finals del XVI (u.e. 5007) situades a l'espai Ro5 del recinte del castell.

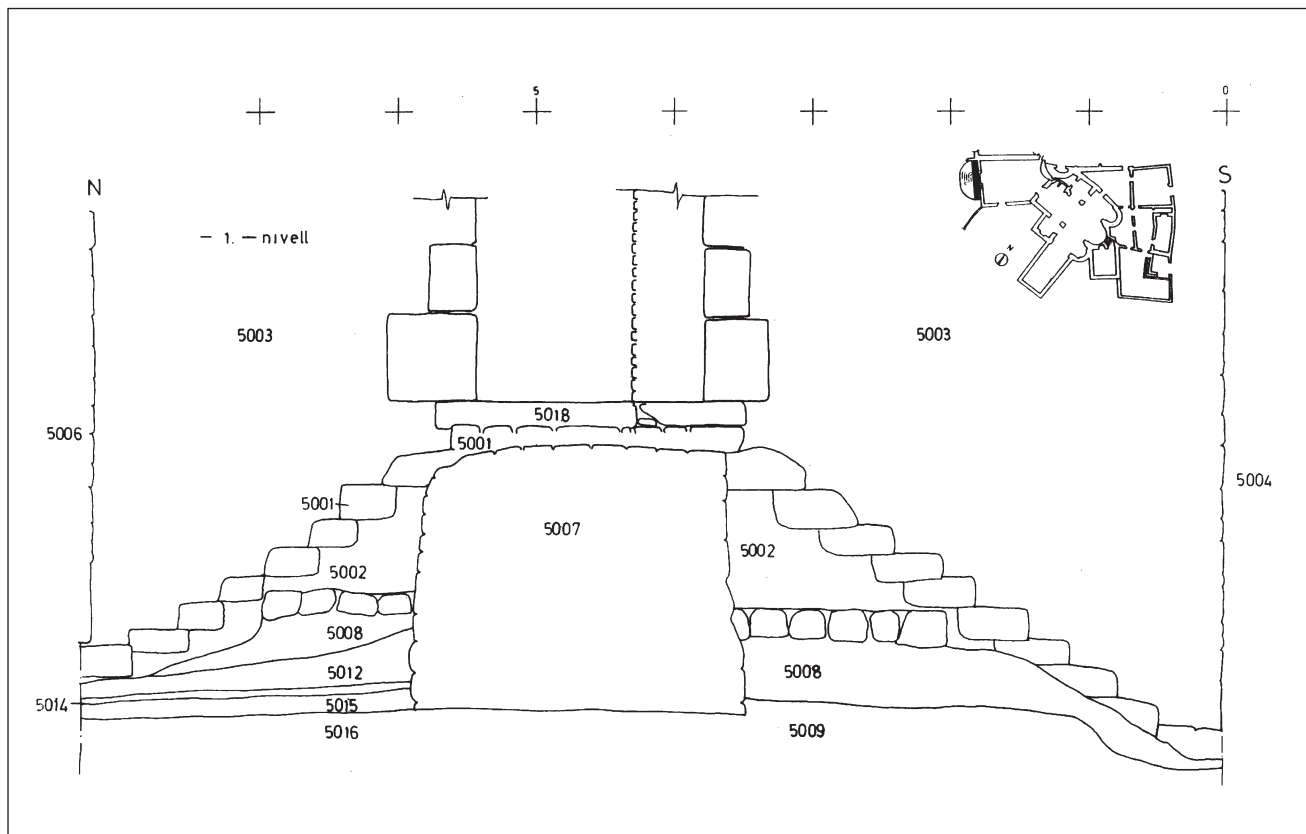

Fig. 116. Secció de la base de la granada del segle XVIII (u.e. 5001), presa de nord a sud, on s'aprecia l'escala anterior (u.e. 5007), situades a l'espai Ro5 del recinte del castell.

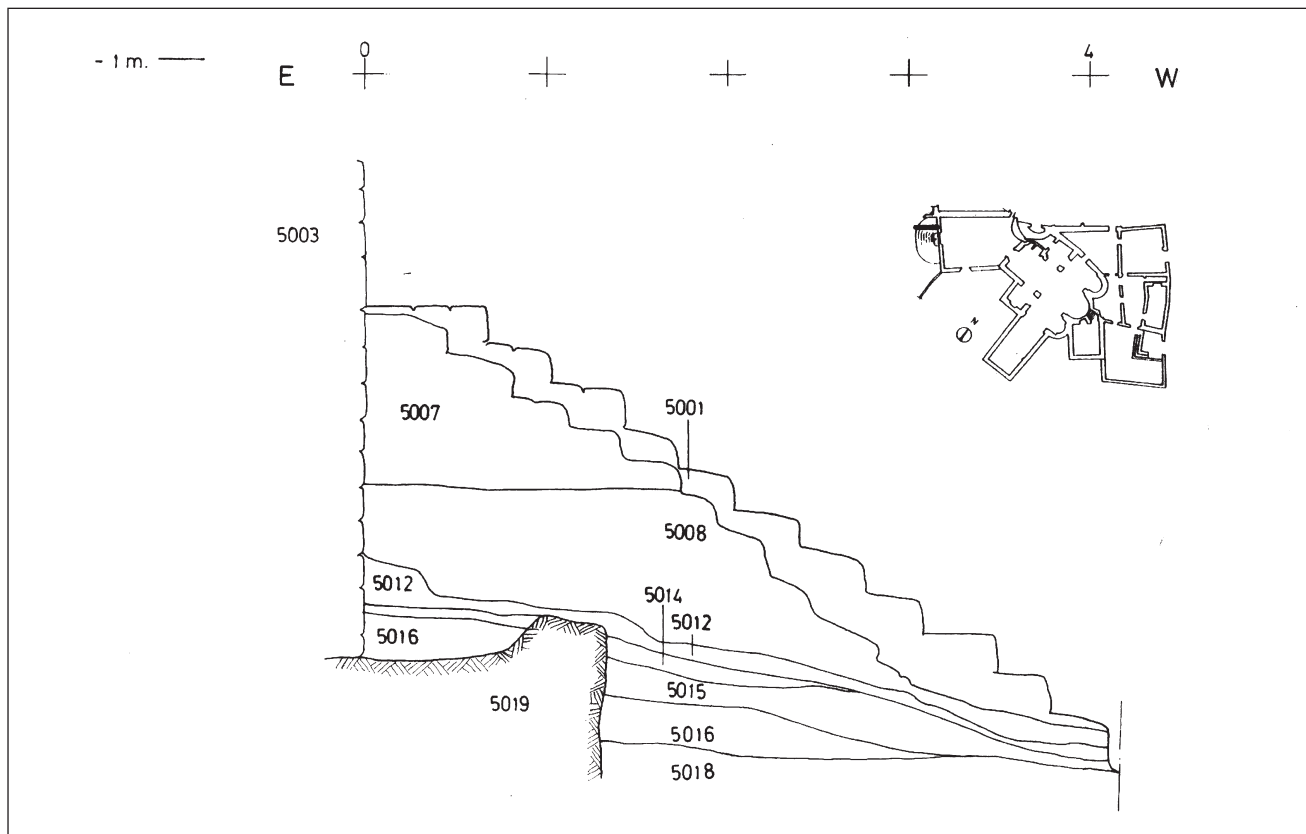

Fig. 117. Secció presa a tramuntana de les restes de l'escala de finals del segle XVI (u.e. 5007), d'est a oest, aparegudes sota la granada del segle XVIII que es troba a l'espai Ro5 de recinte del castell.

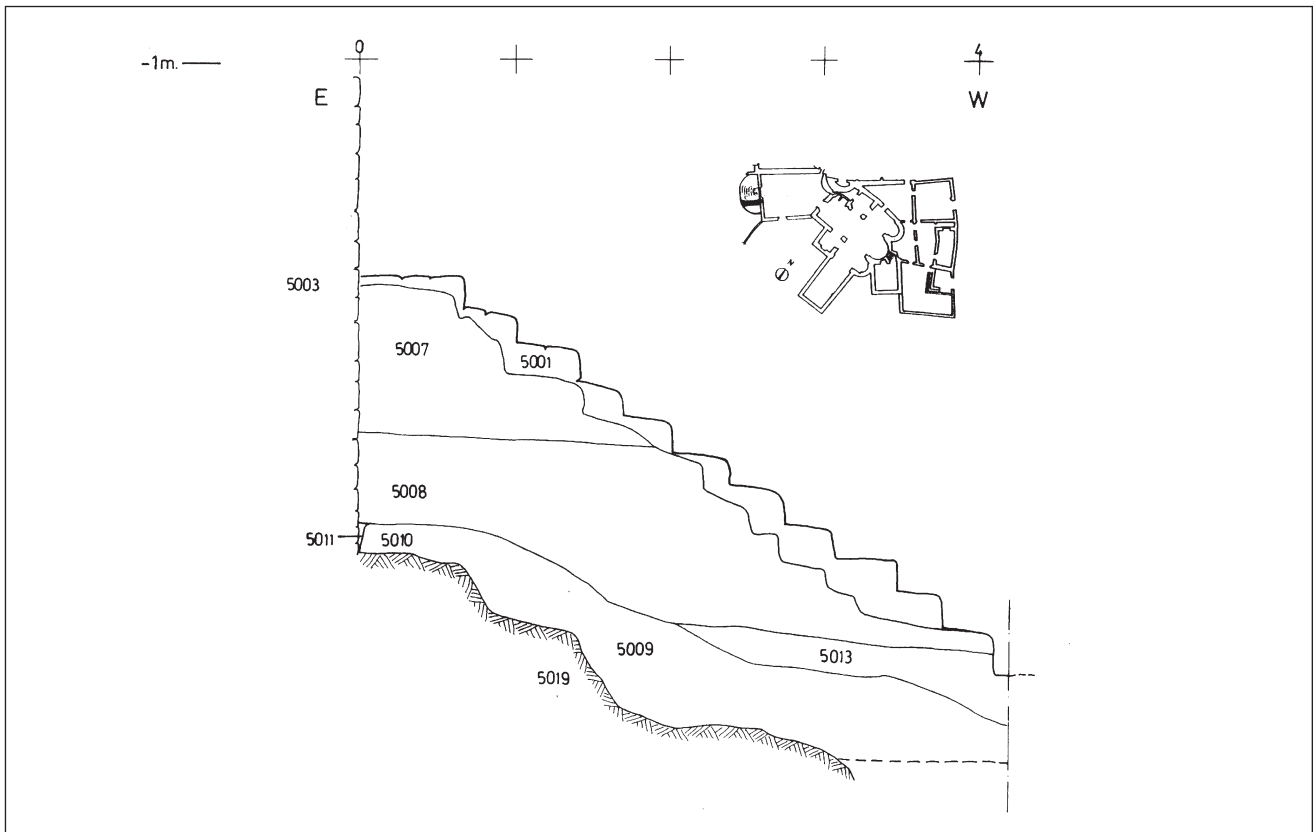

Fig. 118. Secció presa a migdia de les restes de l'escala de finals del segle XVI (u.e. 5007), d'est a oest, aparegudes sota la graonada del segle XVIII que es troba a l'espai Ro5 del recinte del castell.

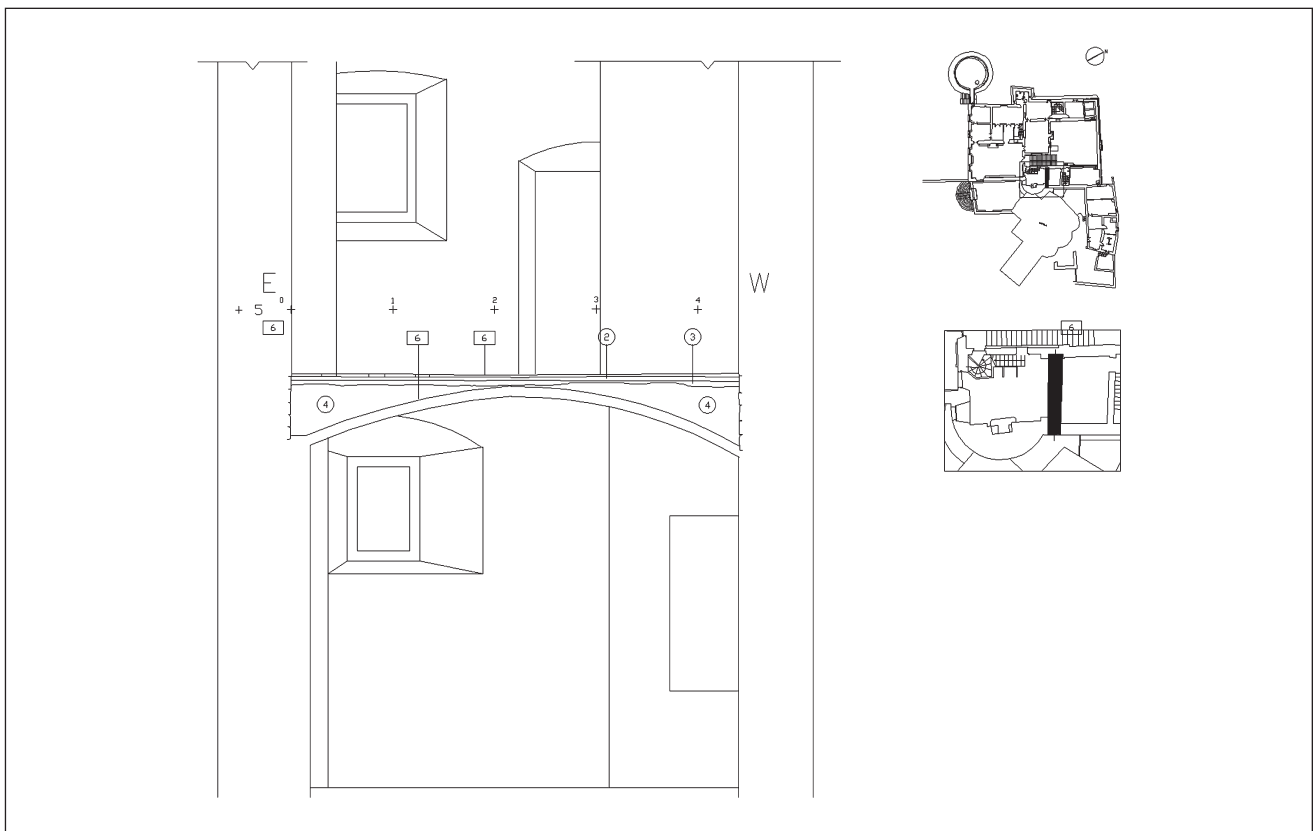

Fig. 119. Secció de l'àmbit CA2-1, a la planta primera del castell, presa d'est a oest (campanya de 2001).

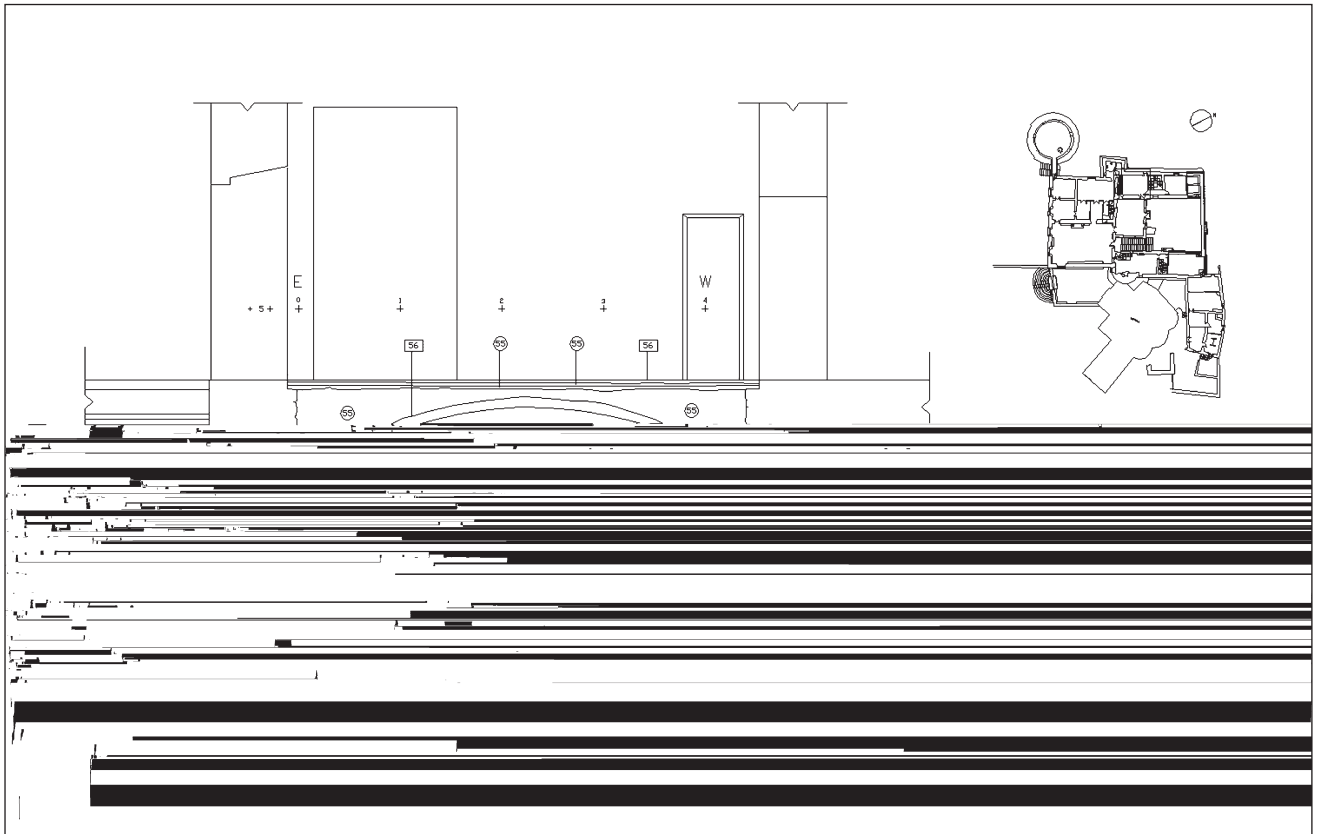

Fig. 120. Secció de l'àmbit CA5-1, a la planta primera del castell, presa d'est a oest (campanya de 2001)

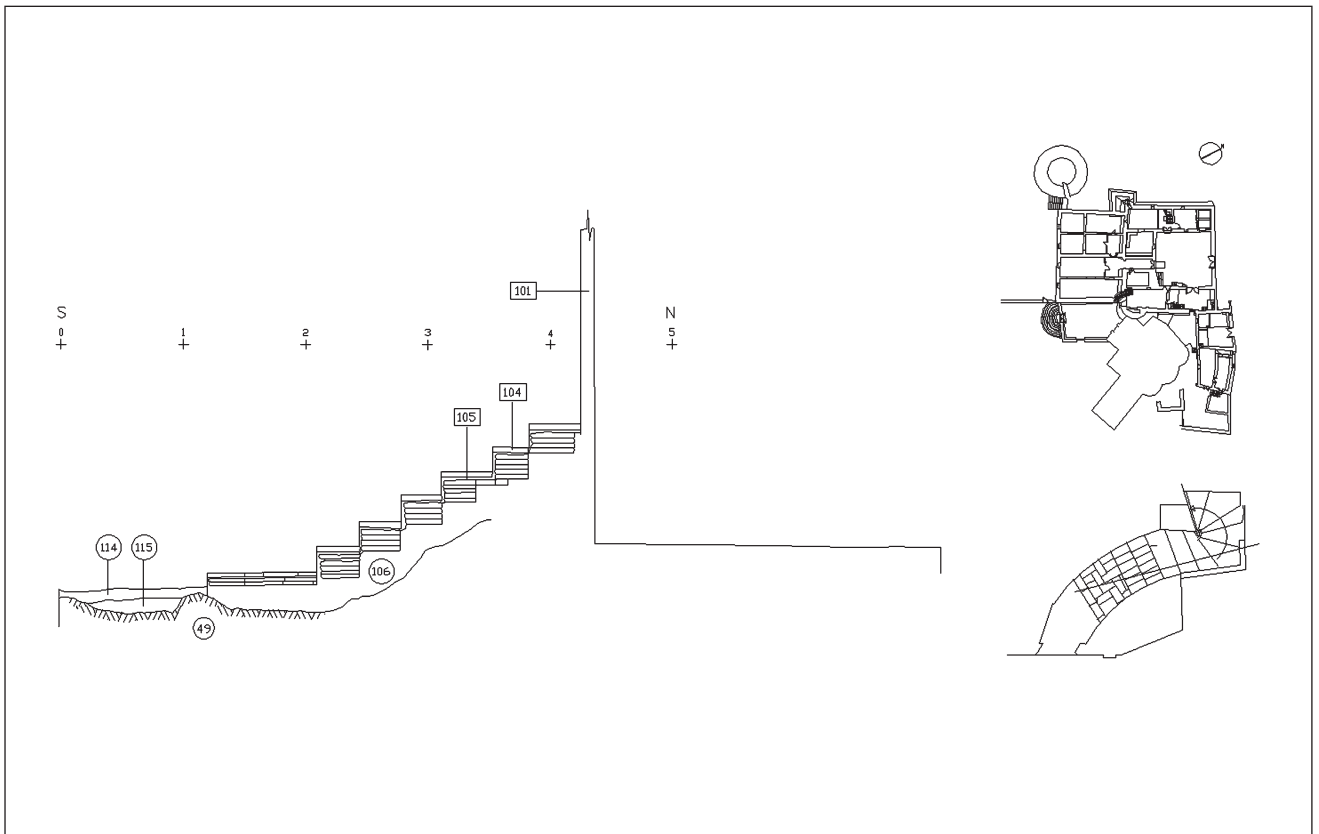

Fig. 121. Secció de l'escala E5 i l'àmbit CA2, a la planta baixa del castell, presa de sud a nord (campanya de 2001).

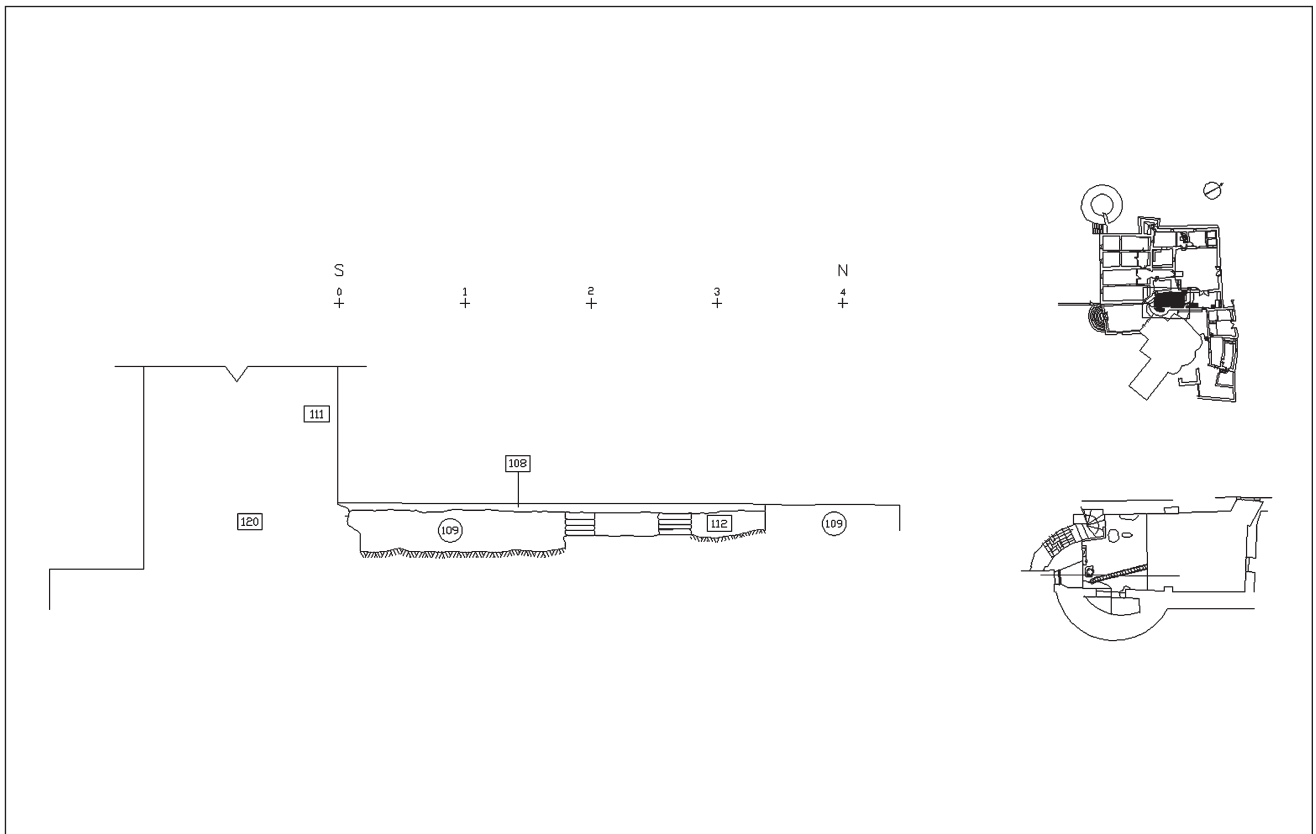

Fig. 122. Secció de la meitat meridional de l'àmbit CA2, a la planta baixa del castell, presa de sud a nord (campanya de 2001).

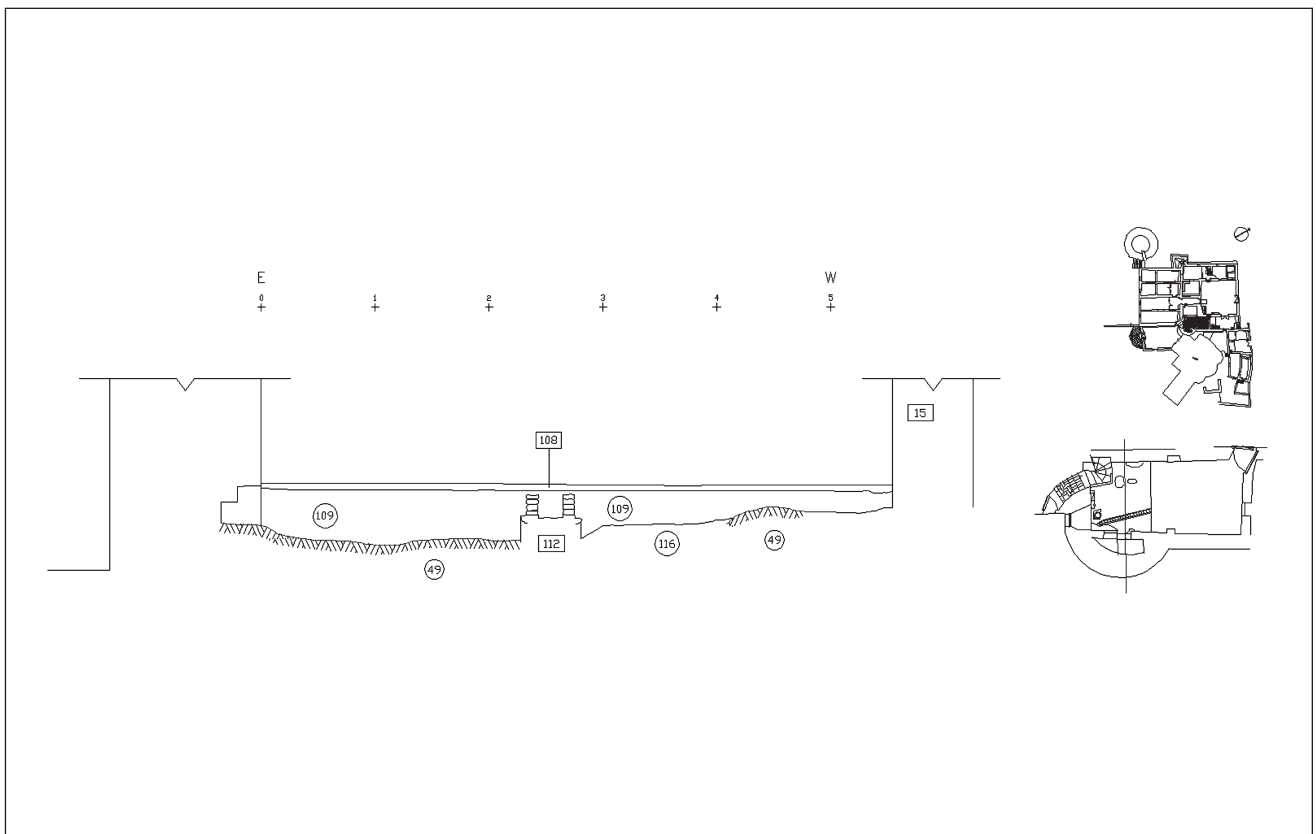

Fig. 123. Secció de la meitat meridional de l'àmbit CA2, a la planta baixa del castell, presa d'est a oest (campanya de 2001), on s'observa la canalització 112.

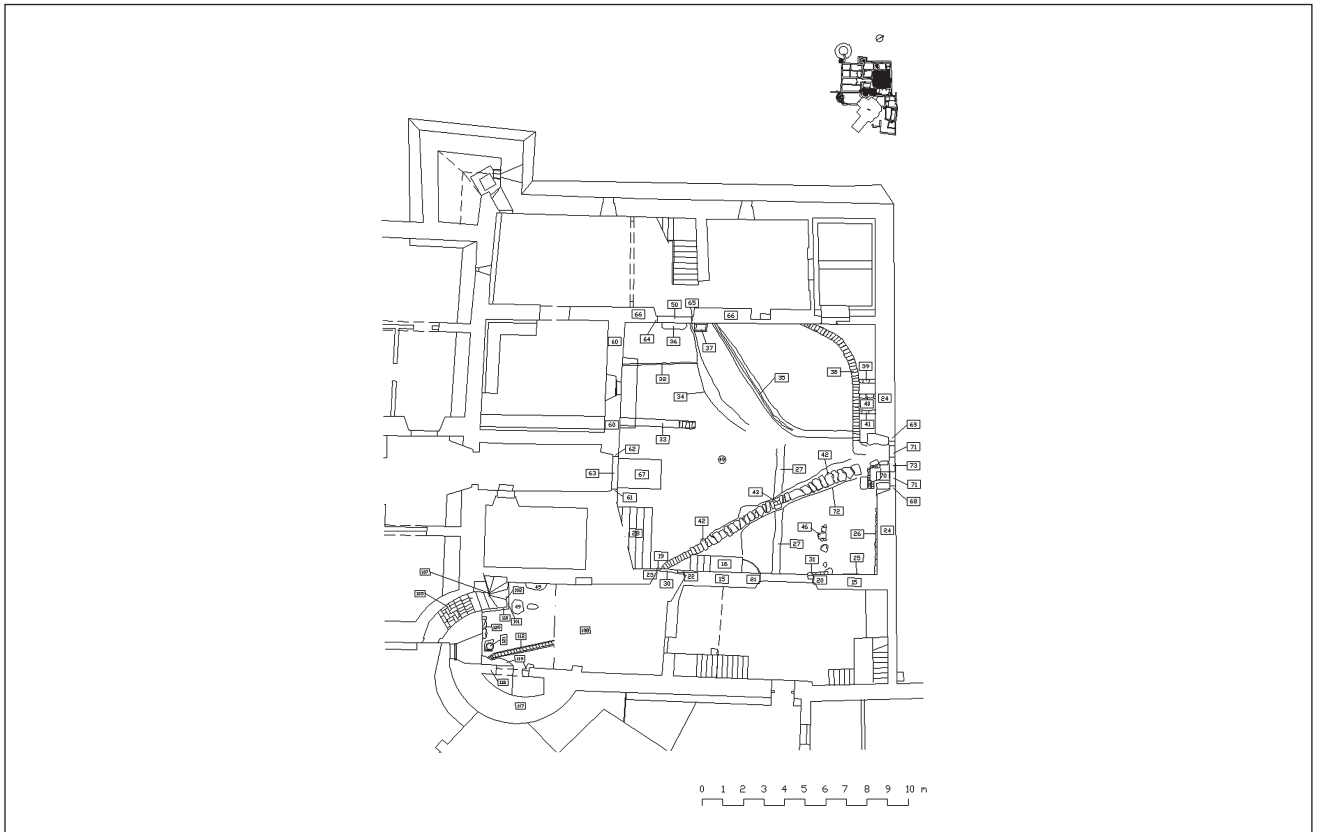

Fig. 124. Planta general de les estructures documentades a l'interior i el subsòl del pati P1 del castell. Destaquen les canalitzacions 42, 38 i les rases 34, 35, que condueixen cap a la porta d'entrada al pati.

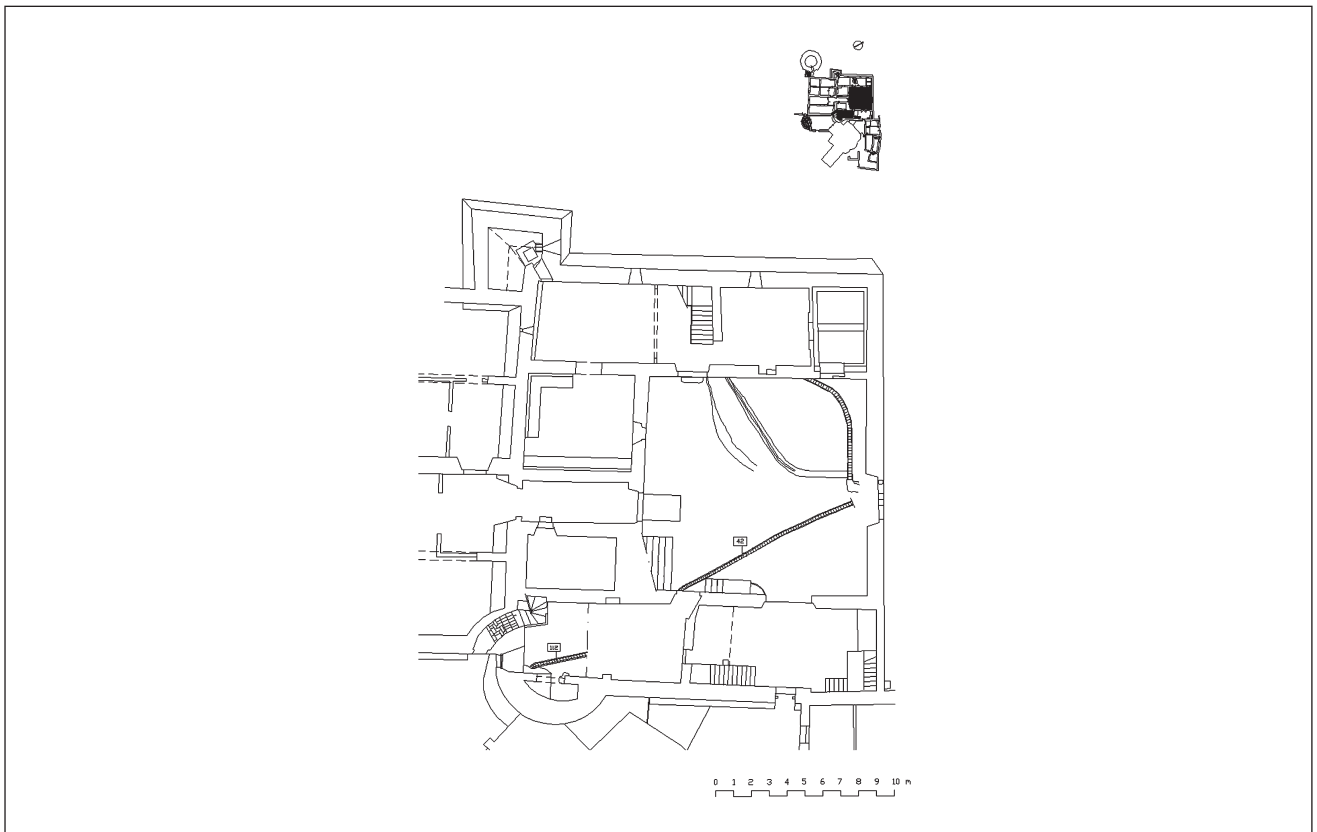

Fig. 125. Planta de les canalitzacions (u.e. 112, 42) aparegudes durant l'excavació a l'àmbit CA2 i el pati P1 del castell, respectivament.

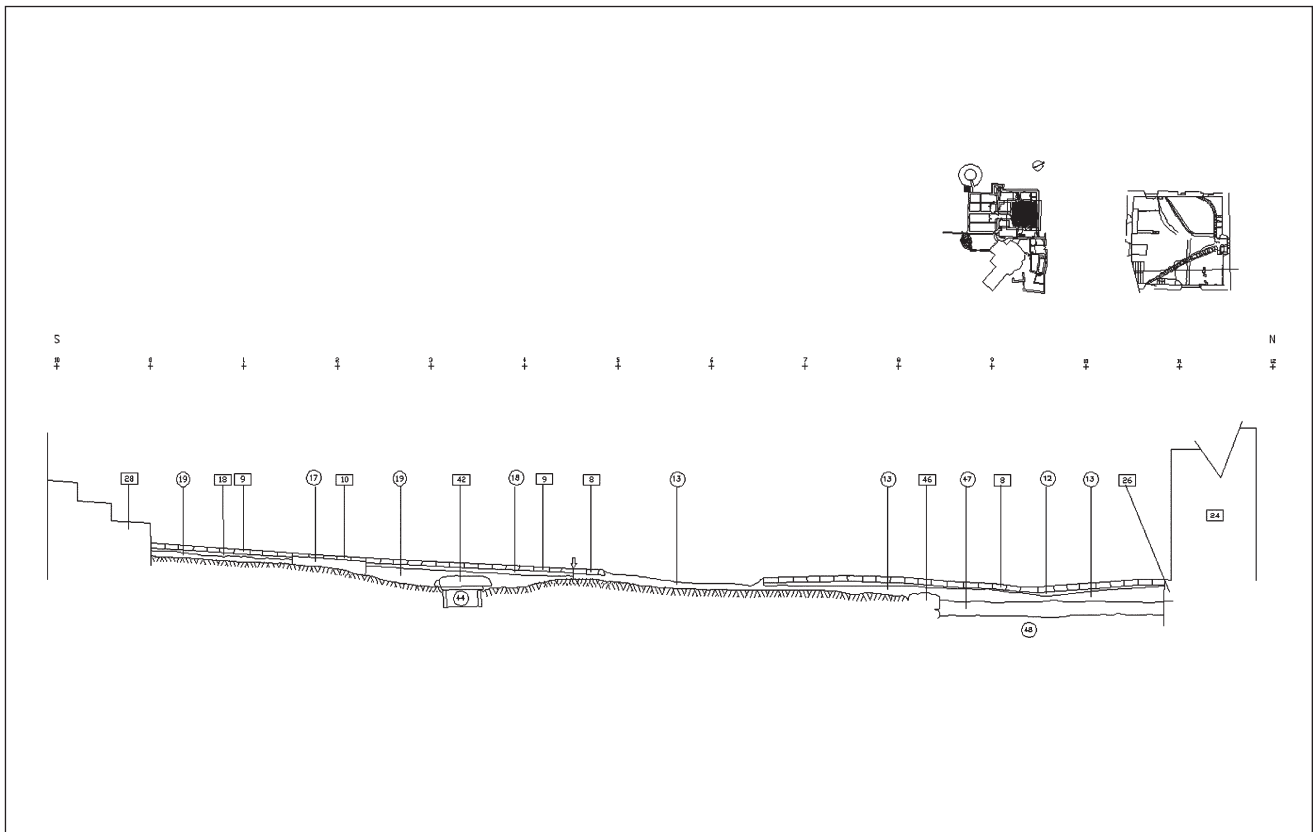

Fig. 126. Secció presa a migdia del pati P1 del castell, de nord a sud. S'hi poden observar la canalització 42 i els paviments del quadrant sud-est del pati (u.e. 8, 9).

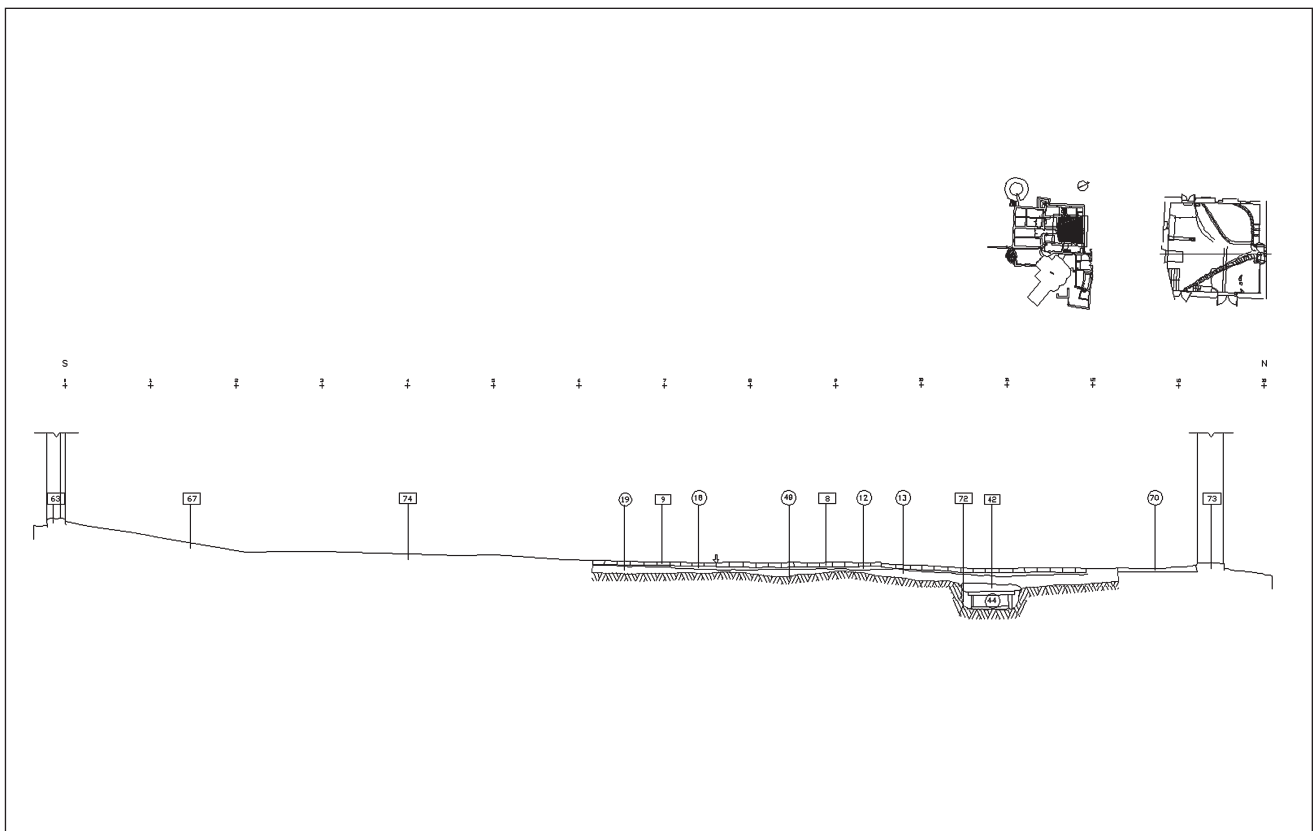

Fig. 127. Secció presa al centre del pati P1 del castell, de nord a sud. S'hi poden observar els nivells de ciment a la meitat septentrional (u.e. 67, 74) i la canalització 42.

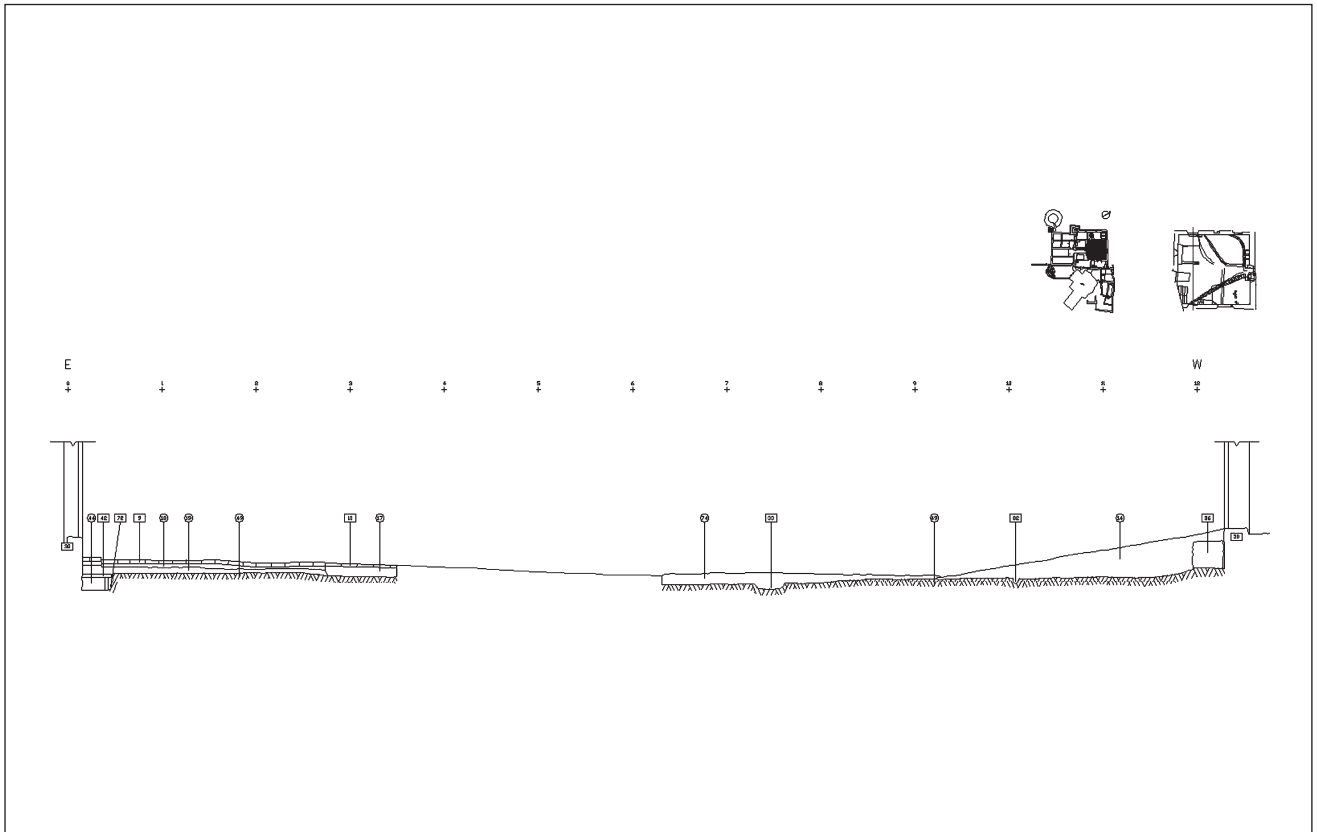

Fig. 128. Secció presa per ponent del pati P1 del castell, d'est a oest.

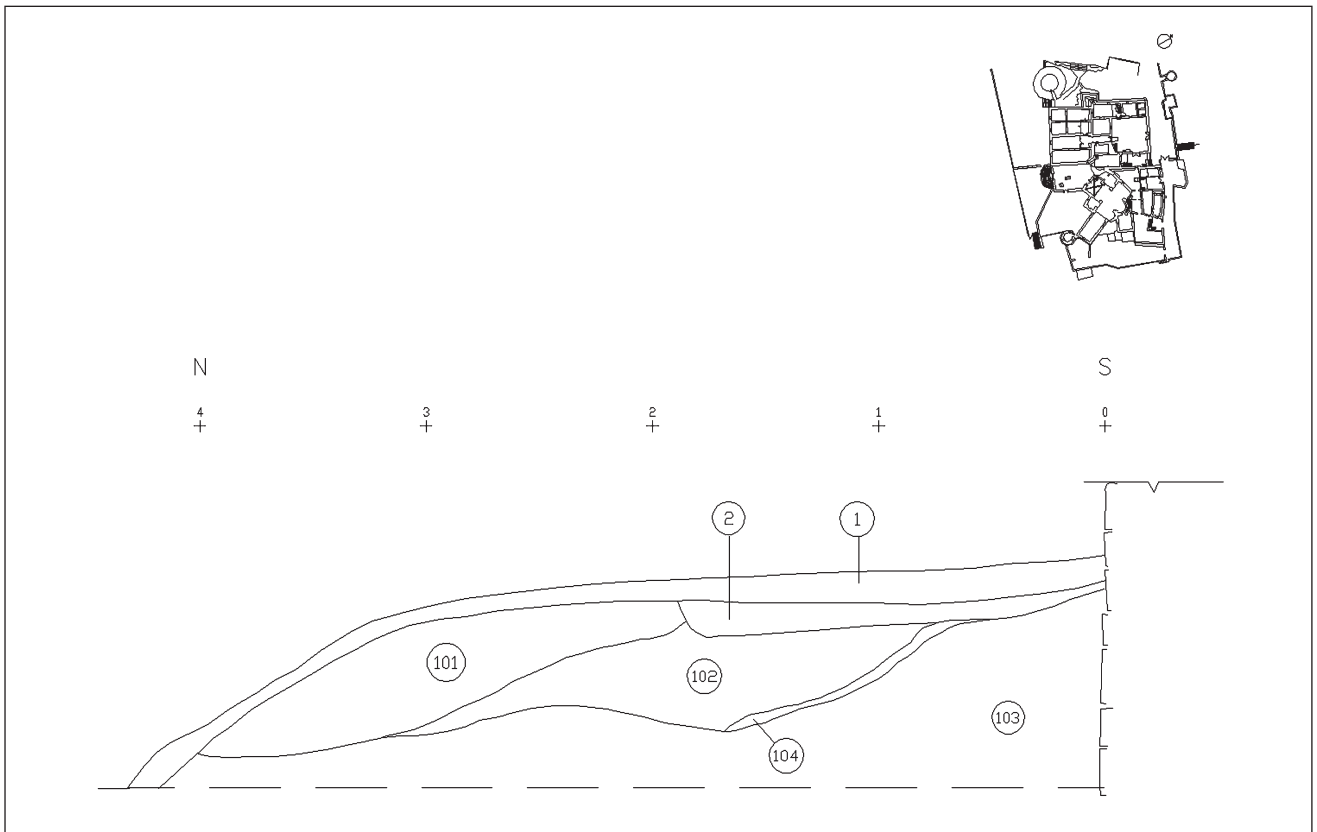

Fig. 129. Secció de l'exterior de recinte del castell (cala I), entre les torres T3 i T4, presa de nord a sud.

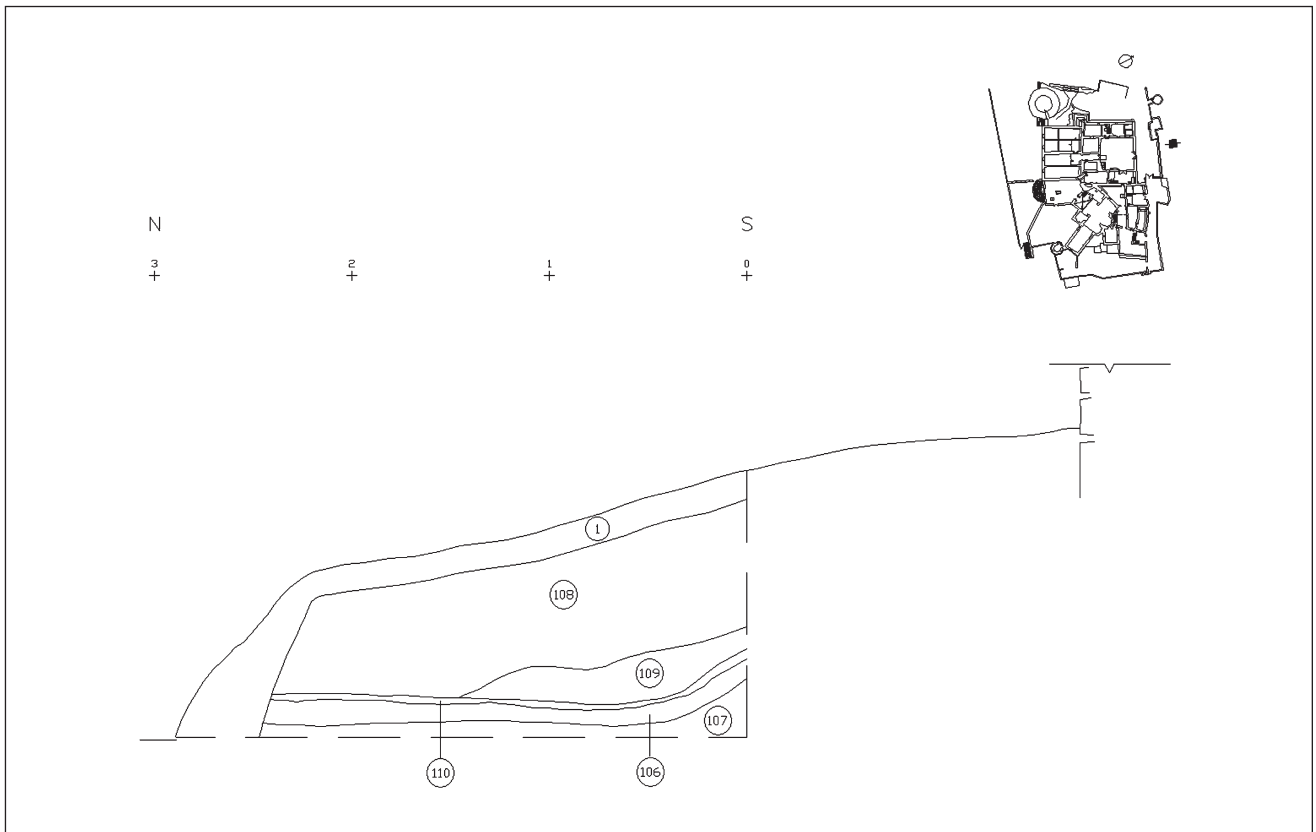

Fig. 130. Secció de l'exterior del recinte del castell (cala II), entre les torres T3 i T4, presa de nord a sud.

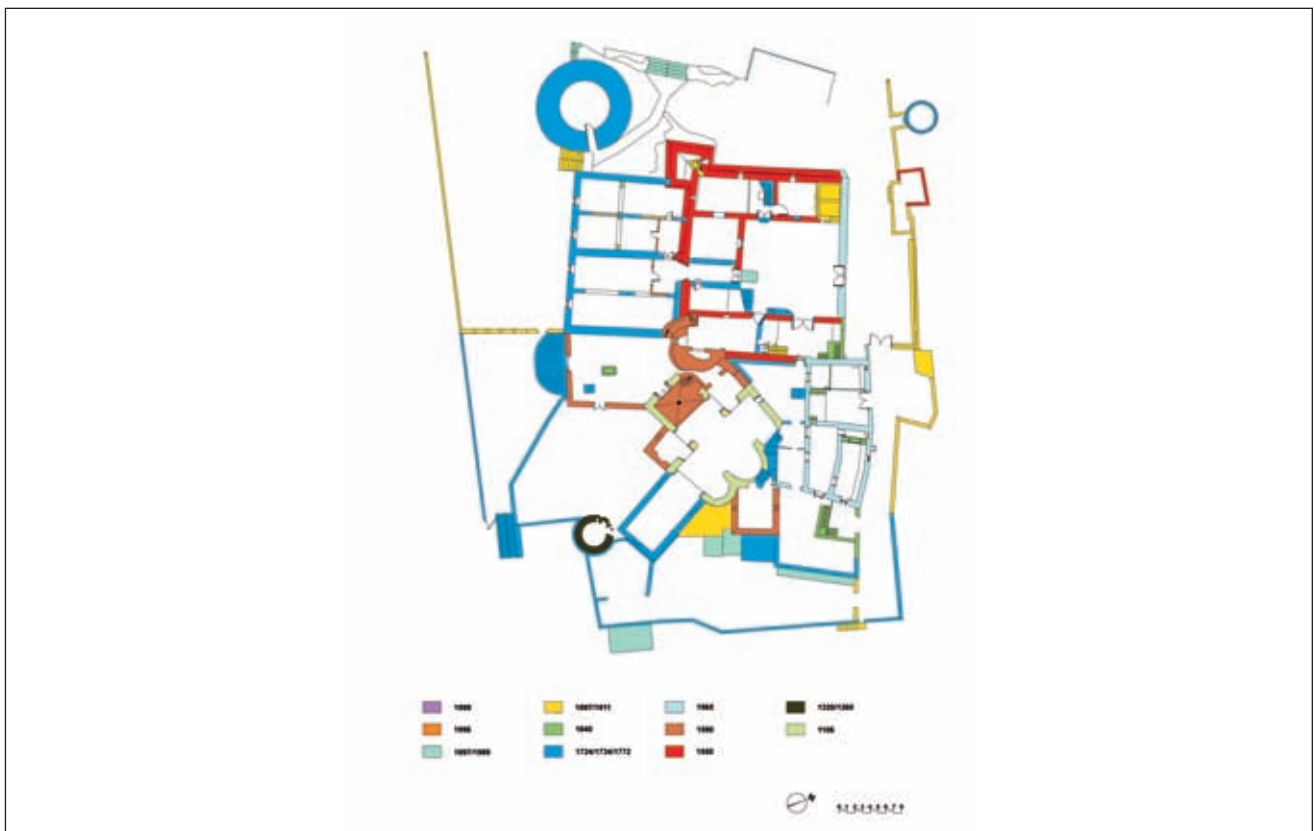

Fig. 131. Planta general de la planta baixa del conjunt arquitectònic del castell de Castelldefels, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques, abans de les obres de restauració dutes a terme pel Servei, l'any 1989.

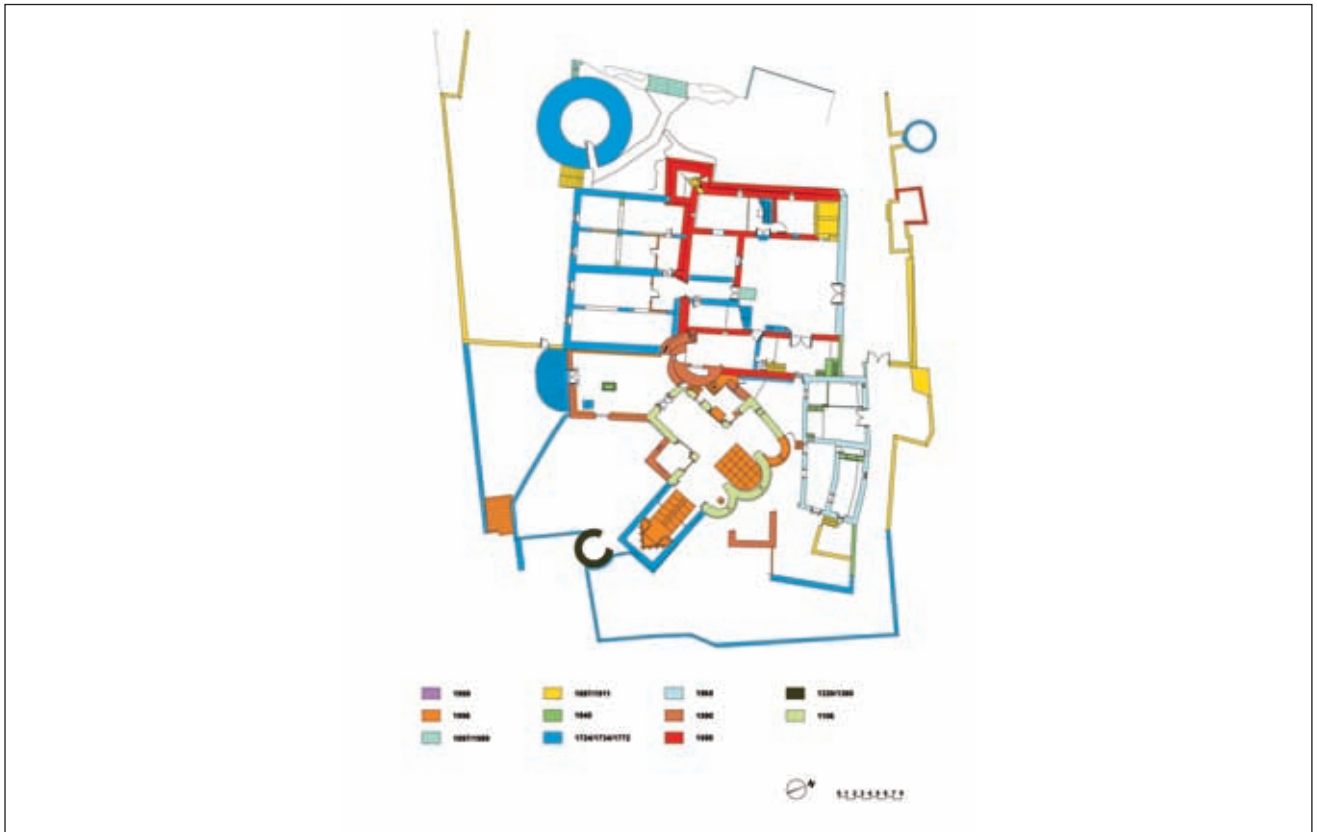

Fig. 132. Planta general de la planta baixa del conjunt arquitectònic del castell de Castelldefels, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques, després de les obres de restauració dutes a terme pel Servei, l'any 2002.

Fig. 133. Planta general de la planta primera del conjunt arquitectònic del castell de Castelldefels, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques, després de les obres de restauració duta a terme pel Servei, l'any 2002.

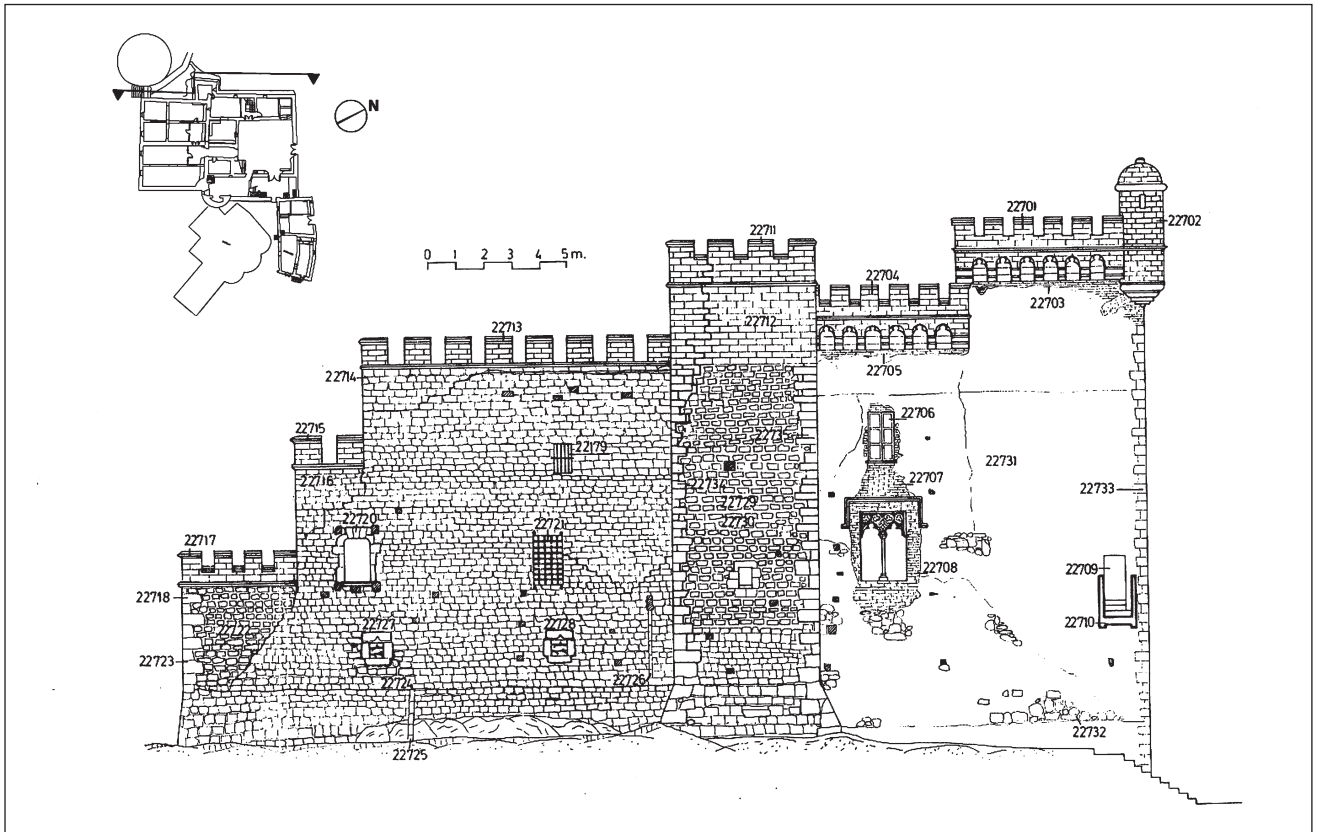

Fig. 136. Alçat de la façana oest del castell, amb indicació de les unitats estratigràfiques corresponents als diversos paraments que s'hi poden observar.

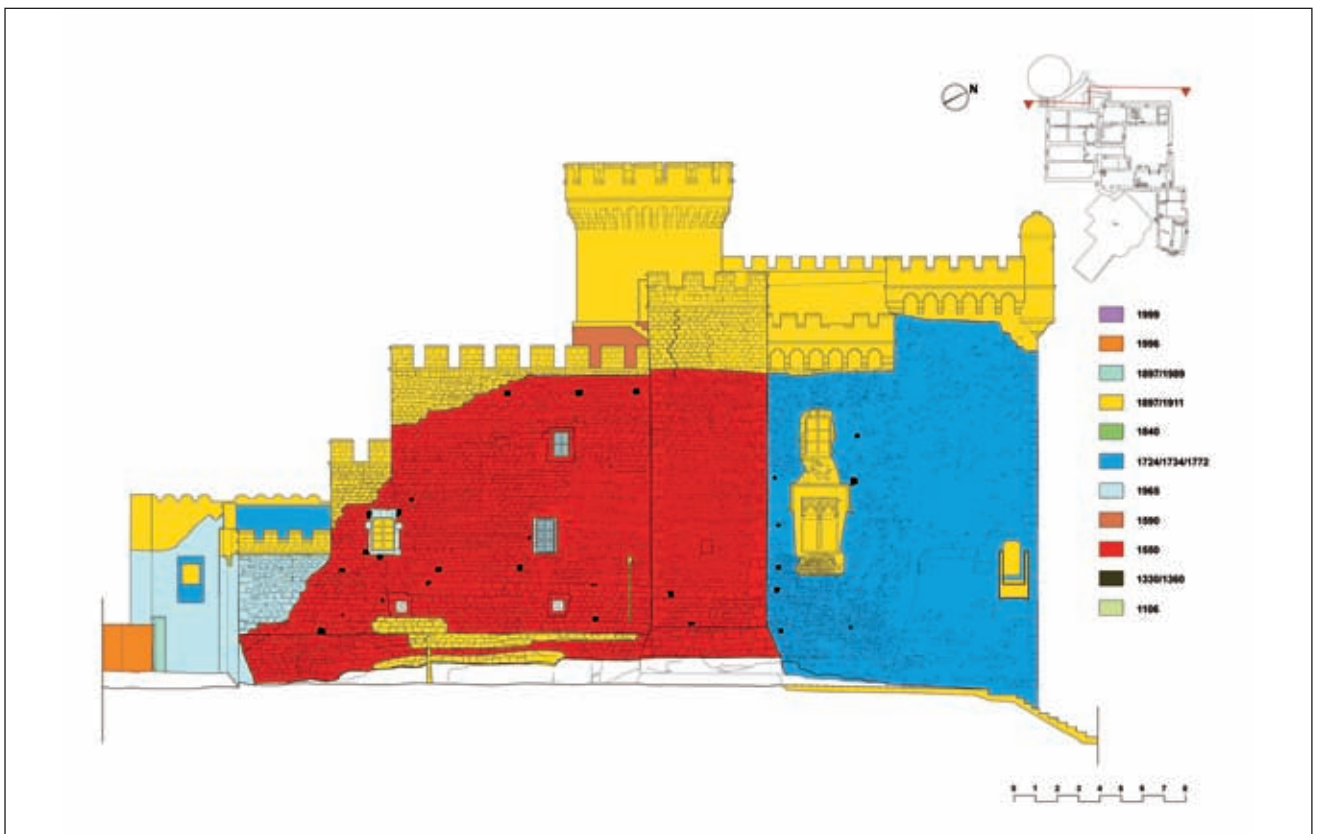

Fig. 137. Alçat de la façana oest del castell, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques.

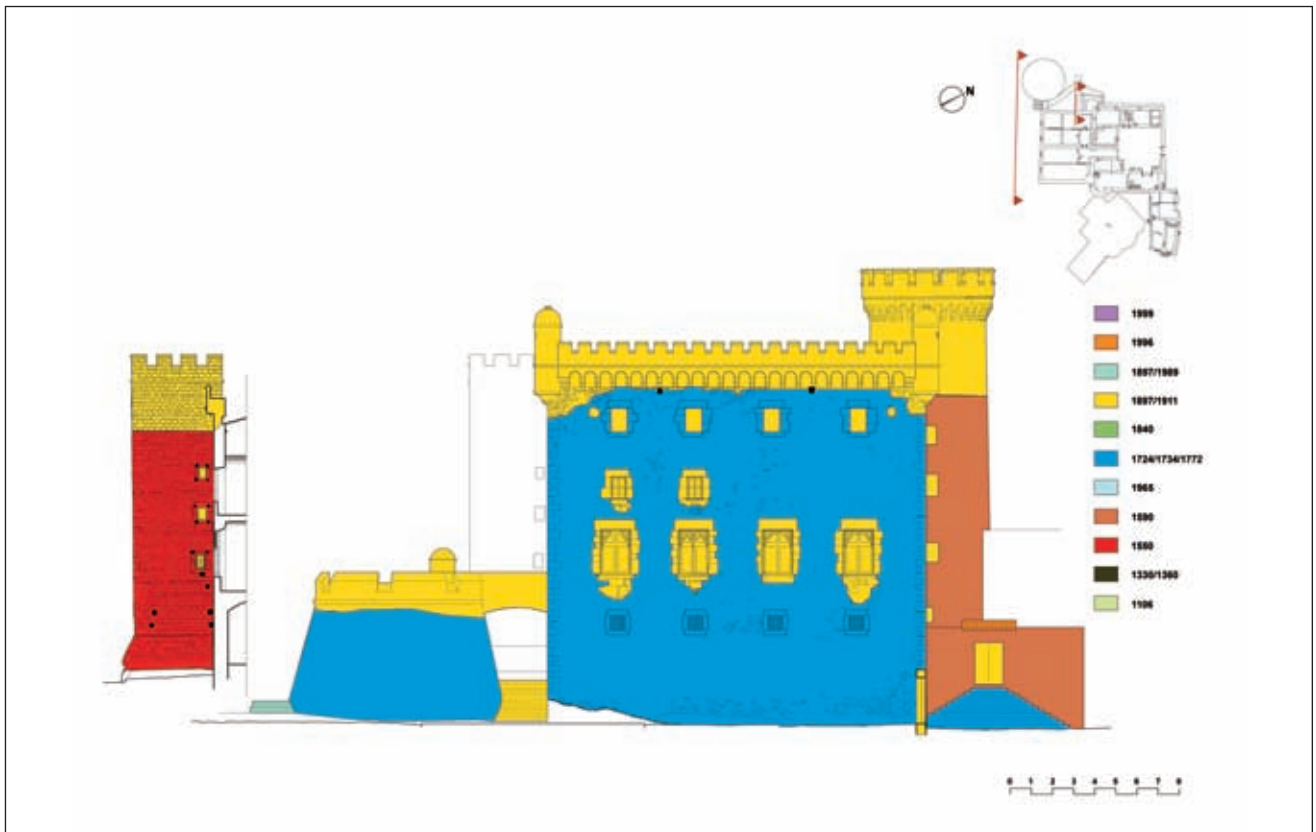

Fig. 138. Alçat de la façana sud del castell, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques.

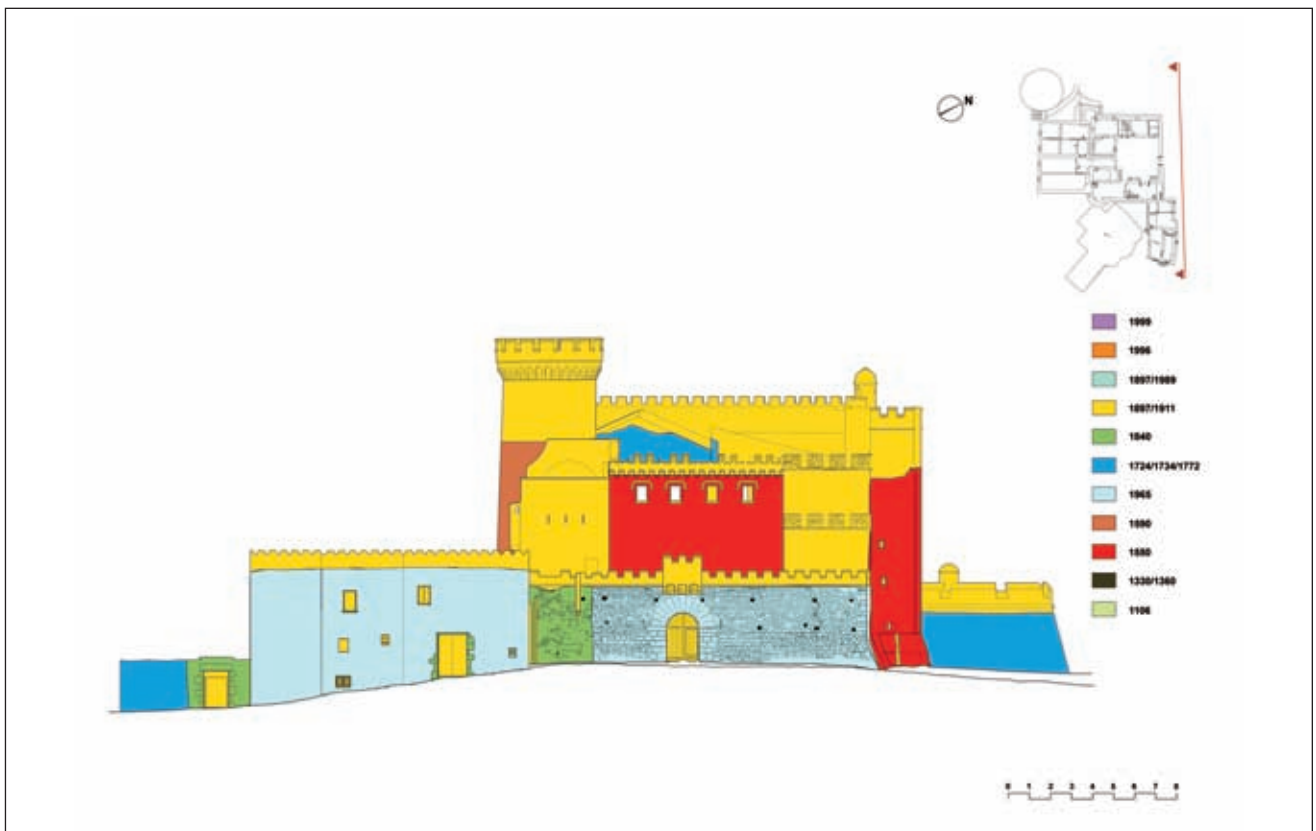

Fig. 139. Alçat de la façana nord del castell, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques.

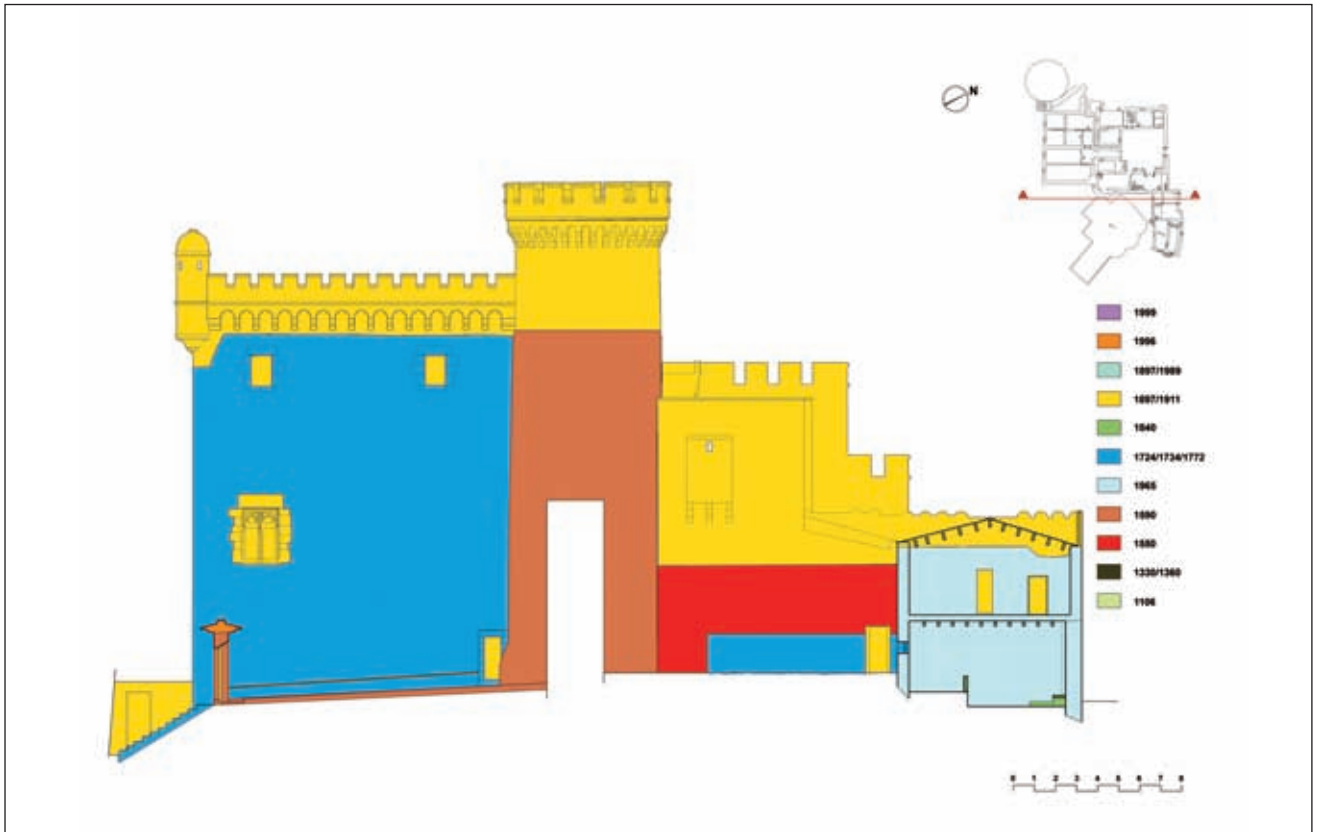

Fig. 140. Alçat de façana est del castell, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques.

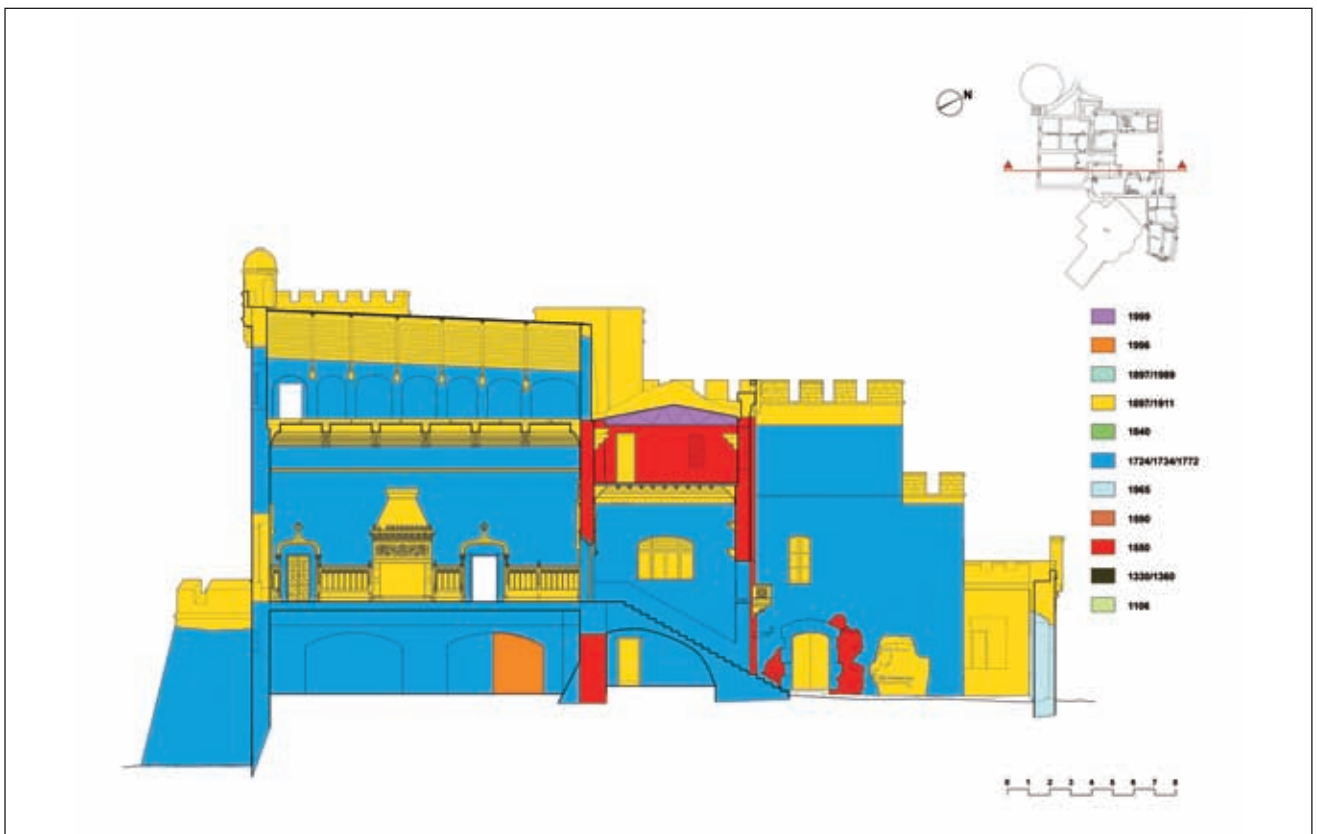

Fig. 141. Alçat de la secció presa per ponent del castell, de sud a nord, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques.

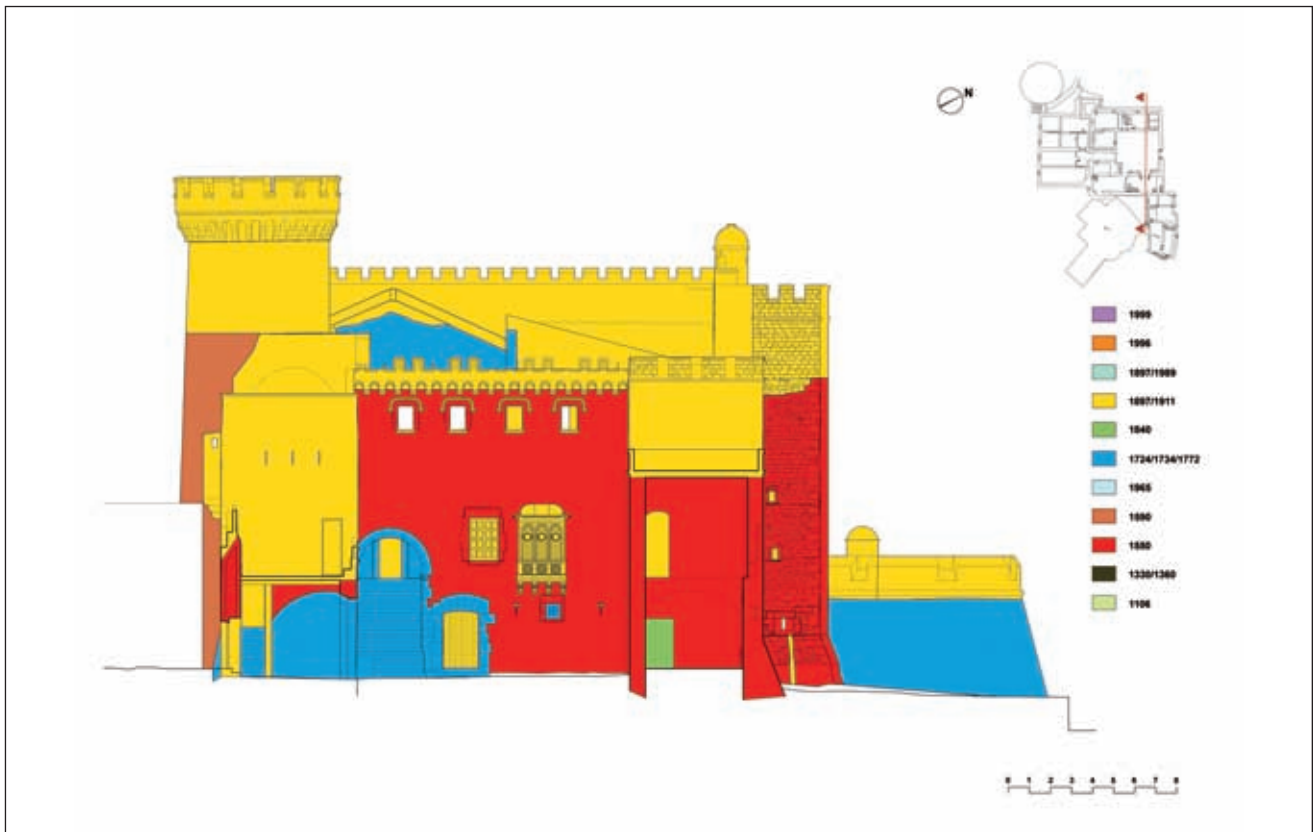

Fig. 142. Alçat de la secció presa per tramuntana del castell, d'est a oest, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques. S'observa la façana del cos A del castell, que dona al pati P1, amb la tribuna amb arcs ogivals.

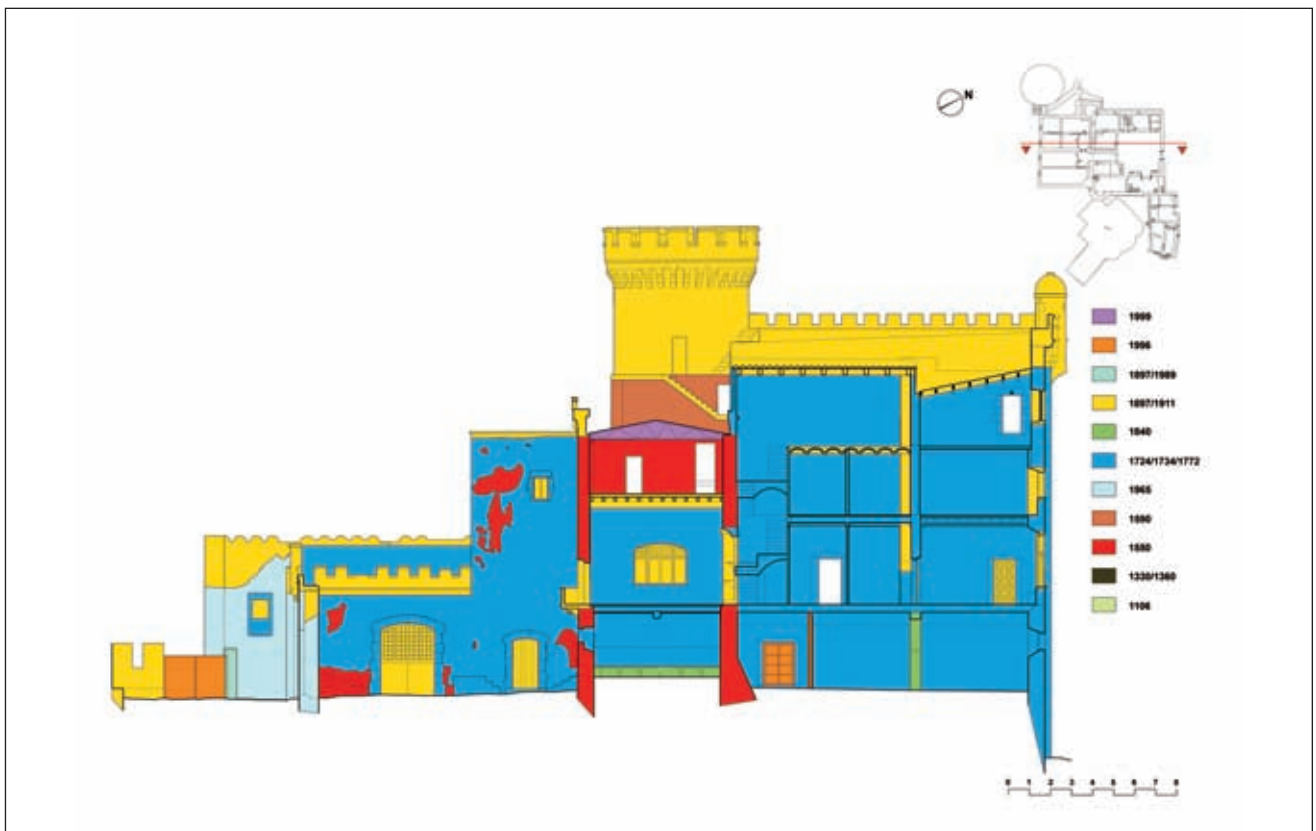

Fig. 143. Alçat de la secció presa pel centre del castell, de nord a sud, amb indicació cromàtica de les fases cronològiques.

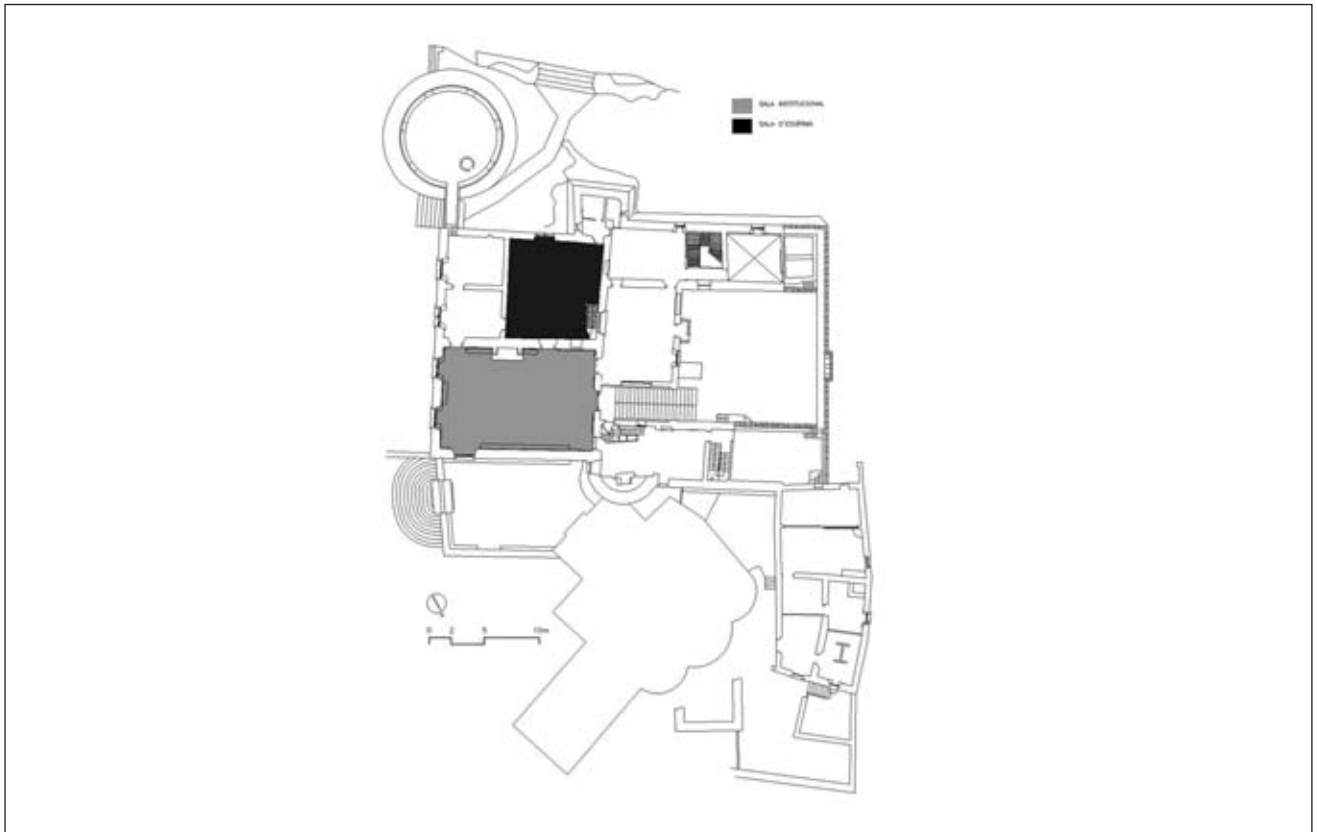

Fig. 144. Planta general de la planta primera del castell, amb indicació de les sales amb decoració ceràmica dels paviments: sala institucional (àmbit CB1-1) i sala d'esgrima (àmbits CB2-1, CB3-1, CB6-1, Pa2-1).

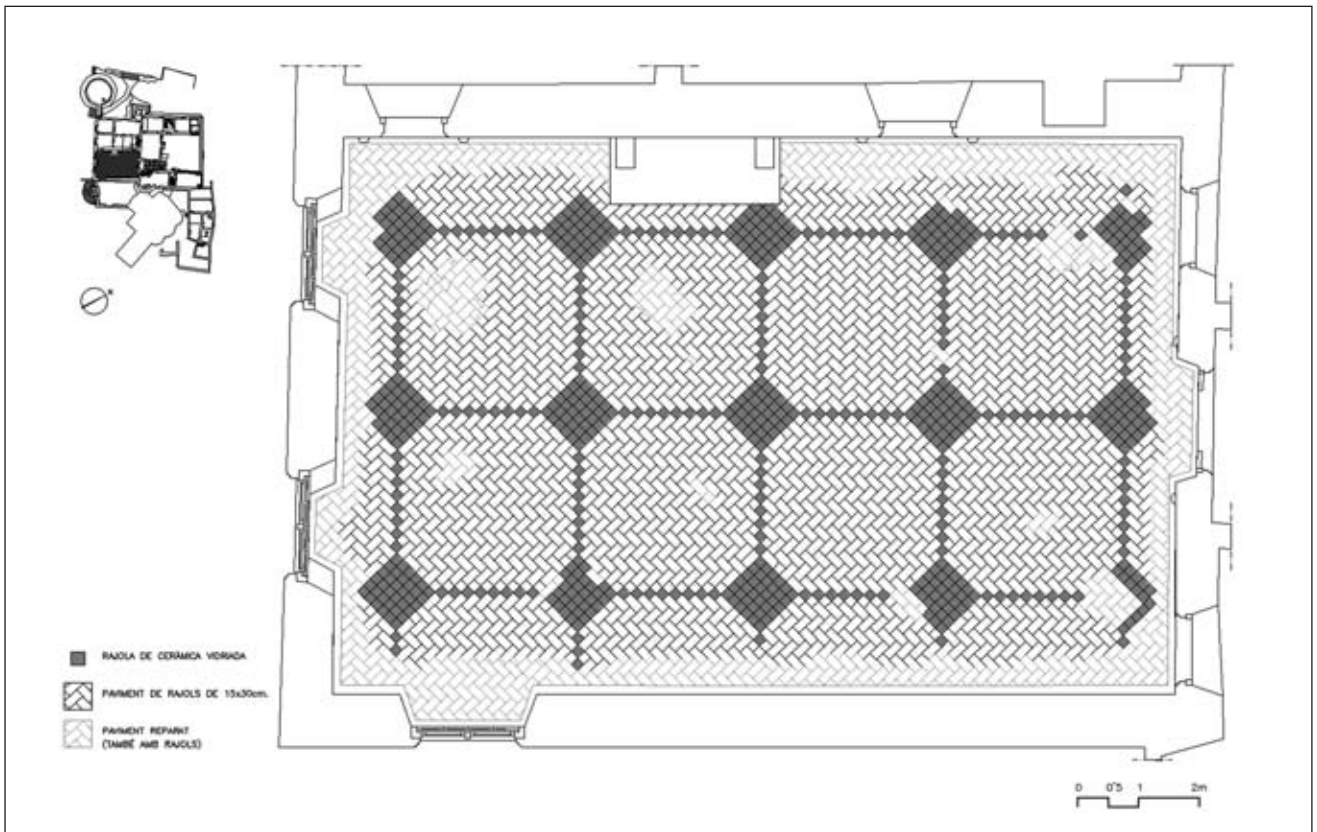

Fig. 145. Planta de la sala institucional (àmbit CB1-1) que mostra la composició general del paviment.

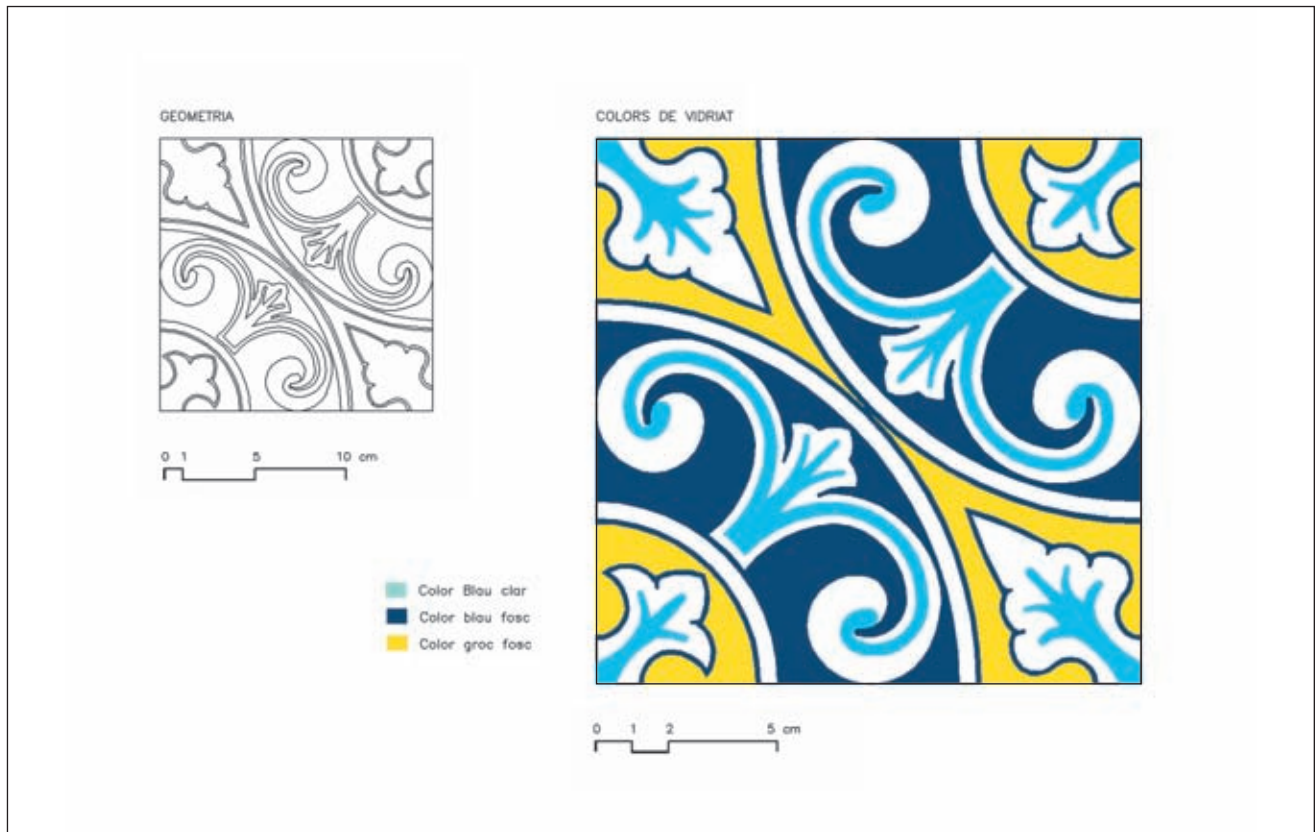

Fig. 146. Dibuix geomètric i amb indicació dels colors de la rajola tipus del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

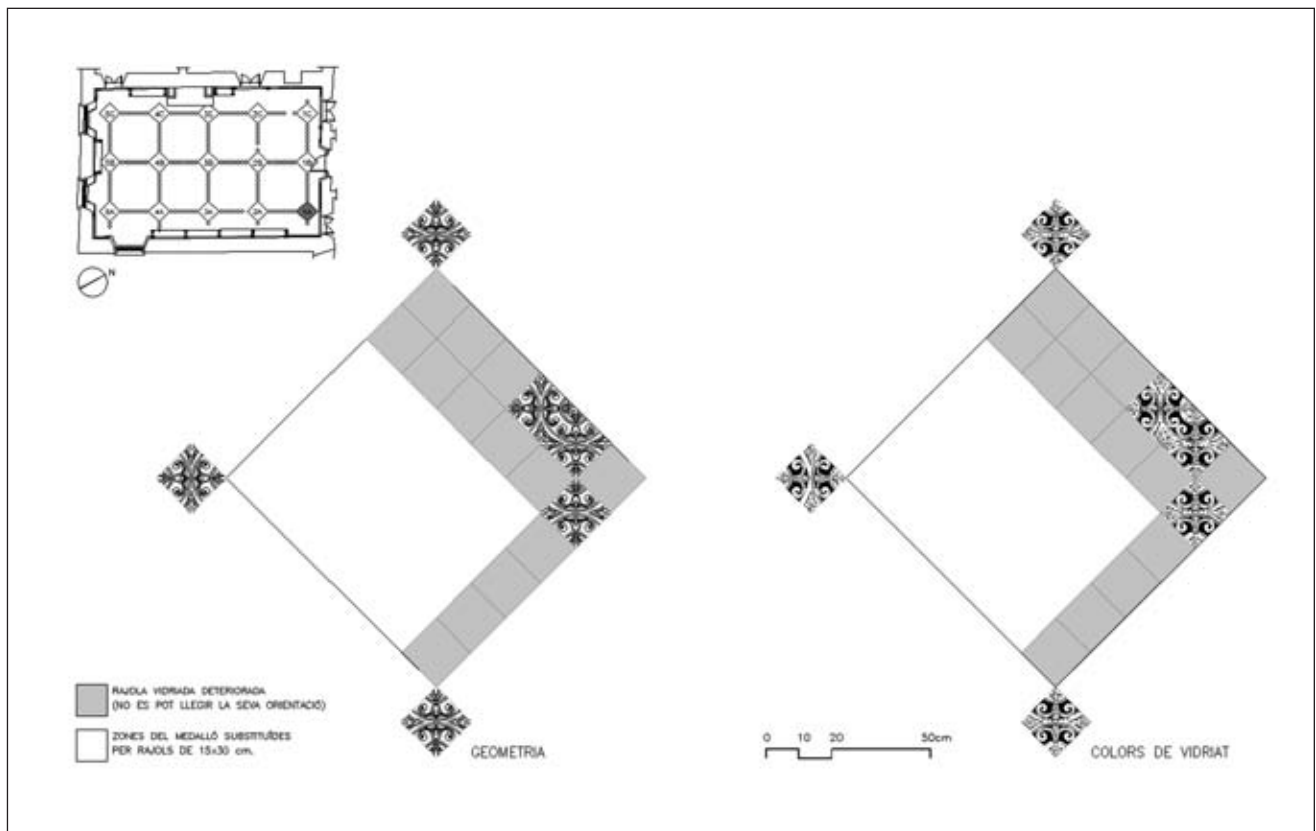

Fig. 147. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 1A del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

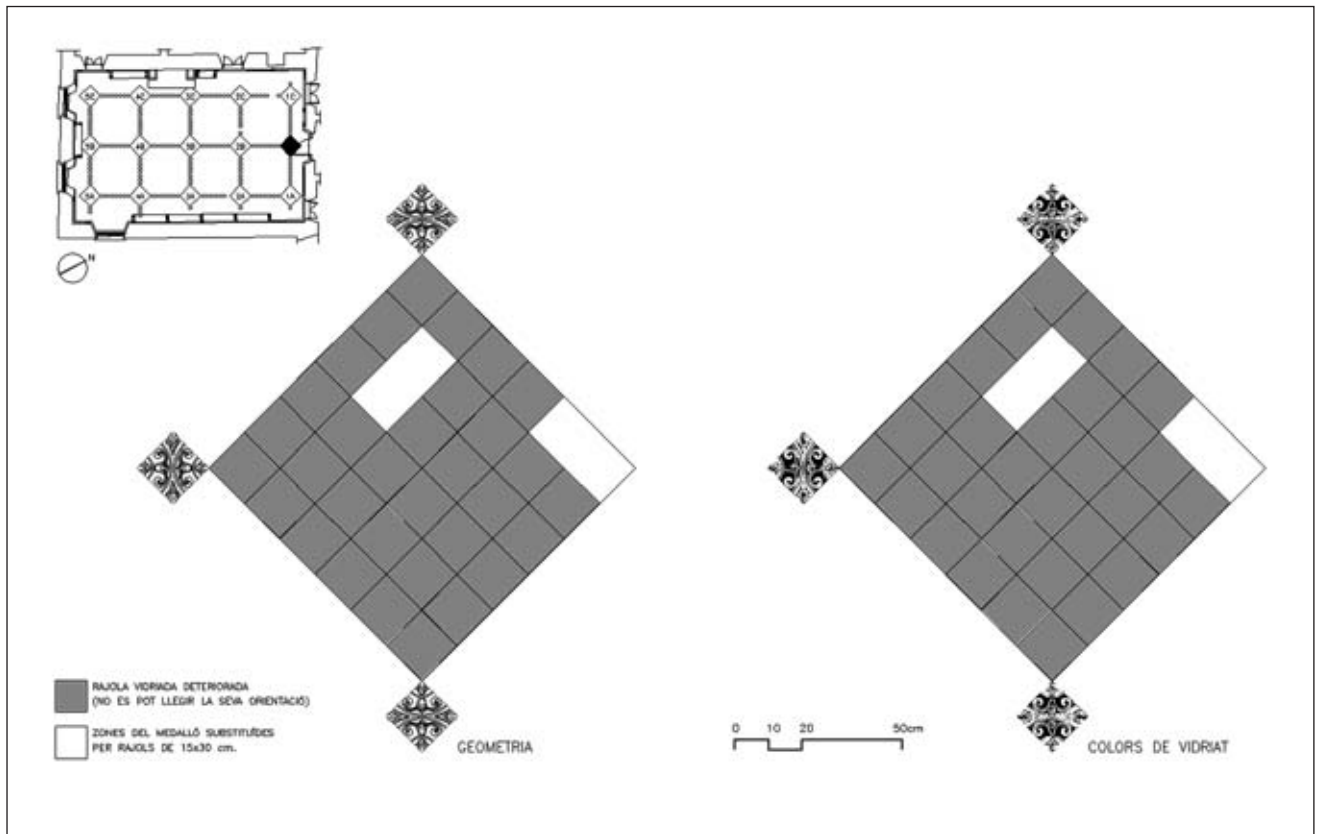

Fig. 148. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 1B del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

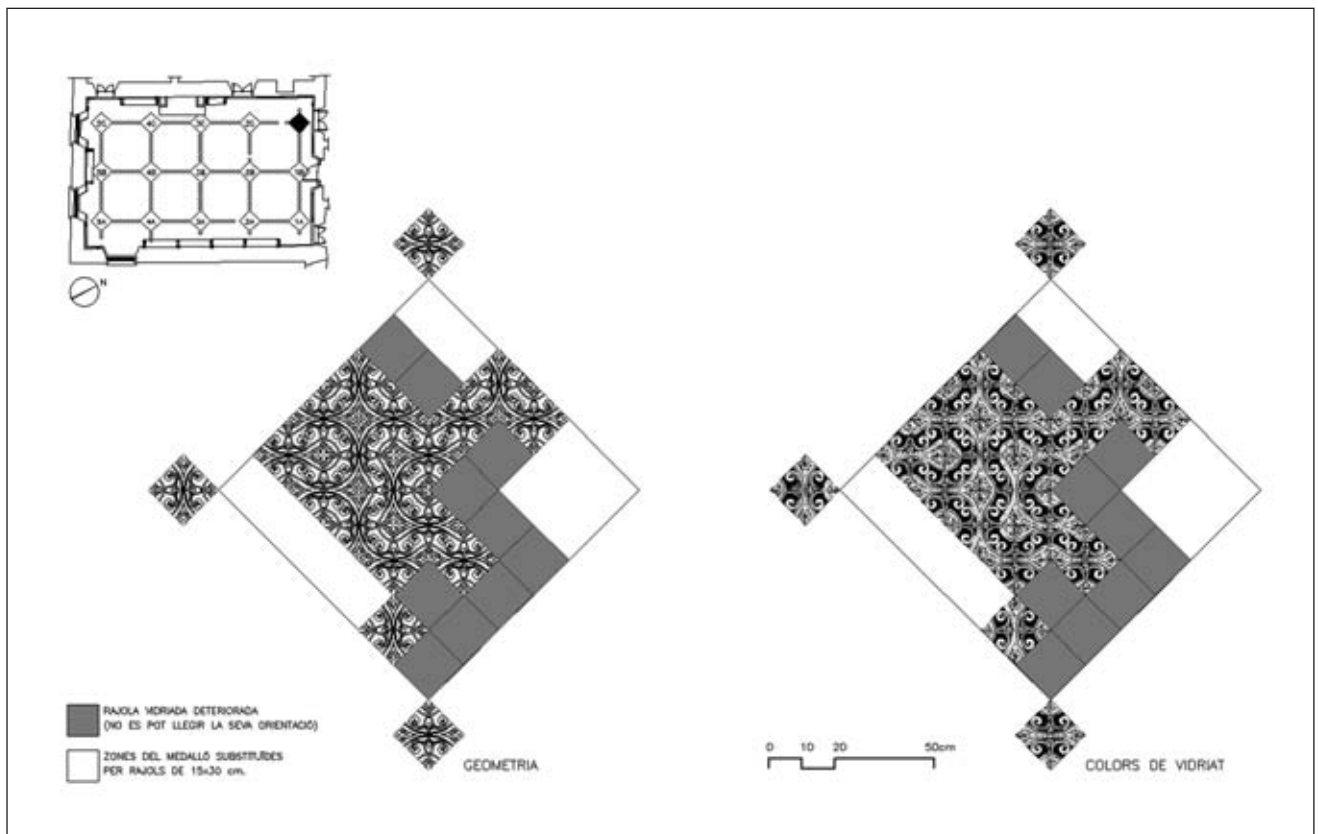

Fig. 149. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 1C del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

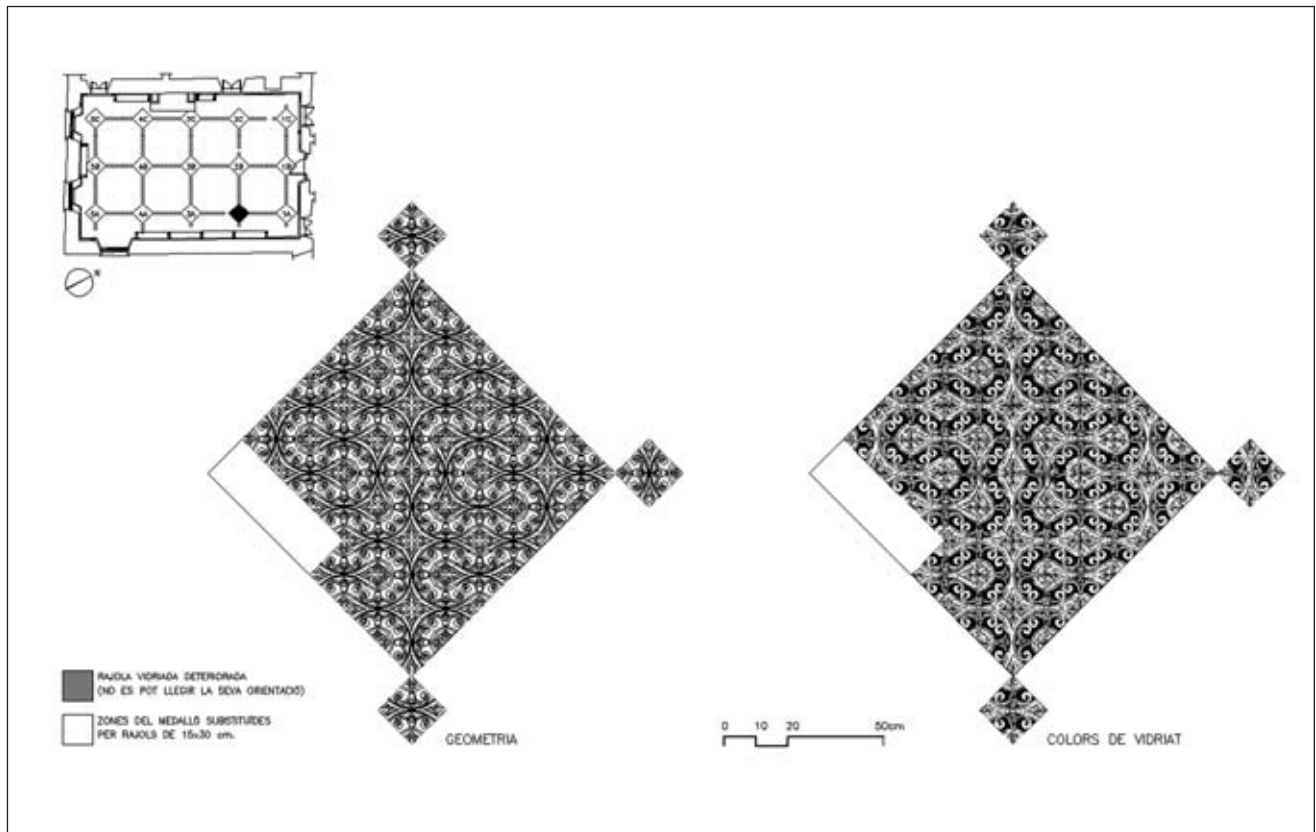

Fig. 150. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 2A del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

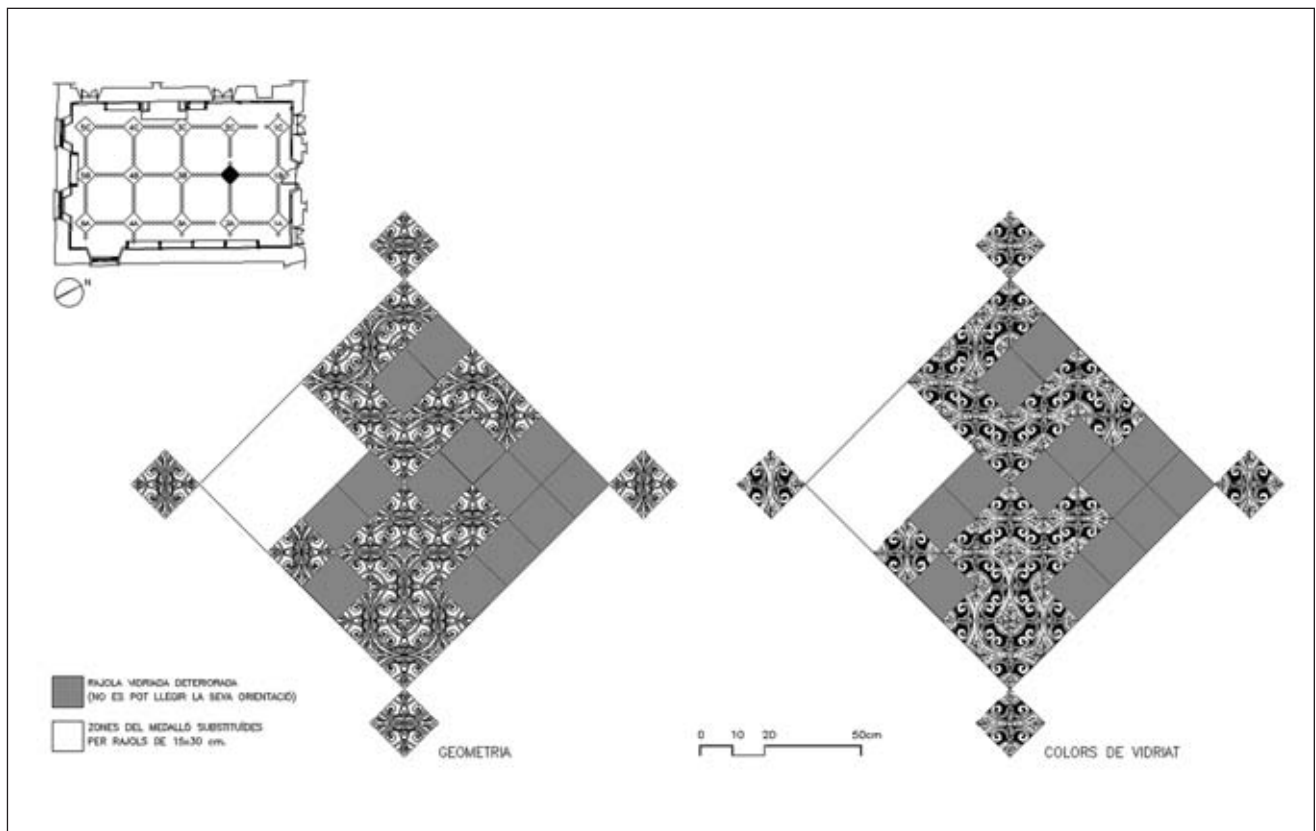

Fig. 151. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 2B del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

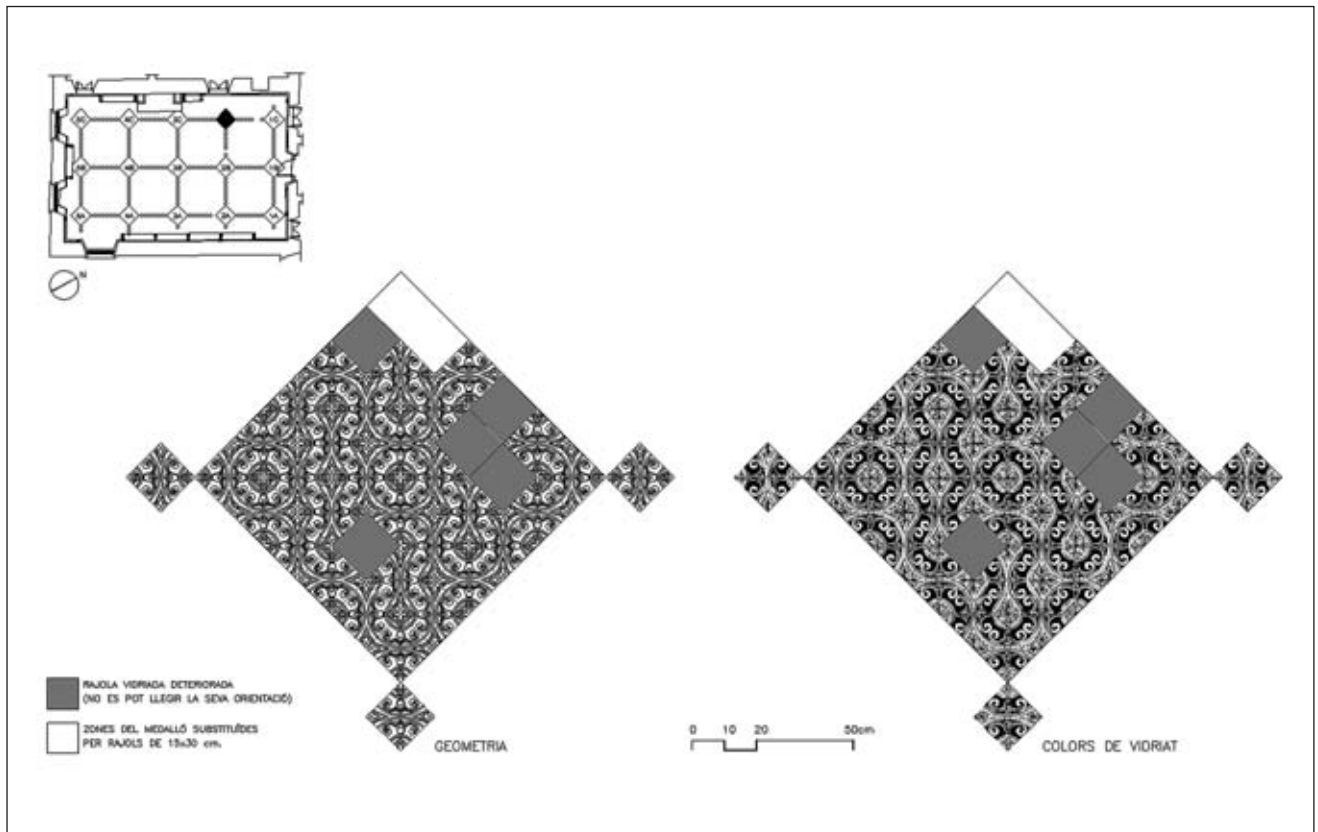

Fig. 152. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 2C del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

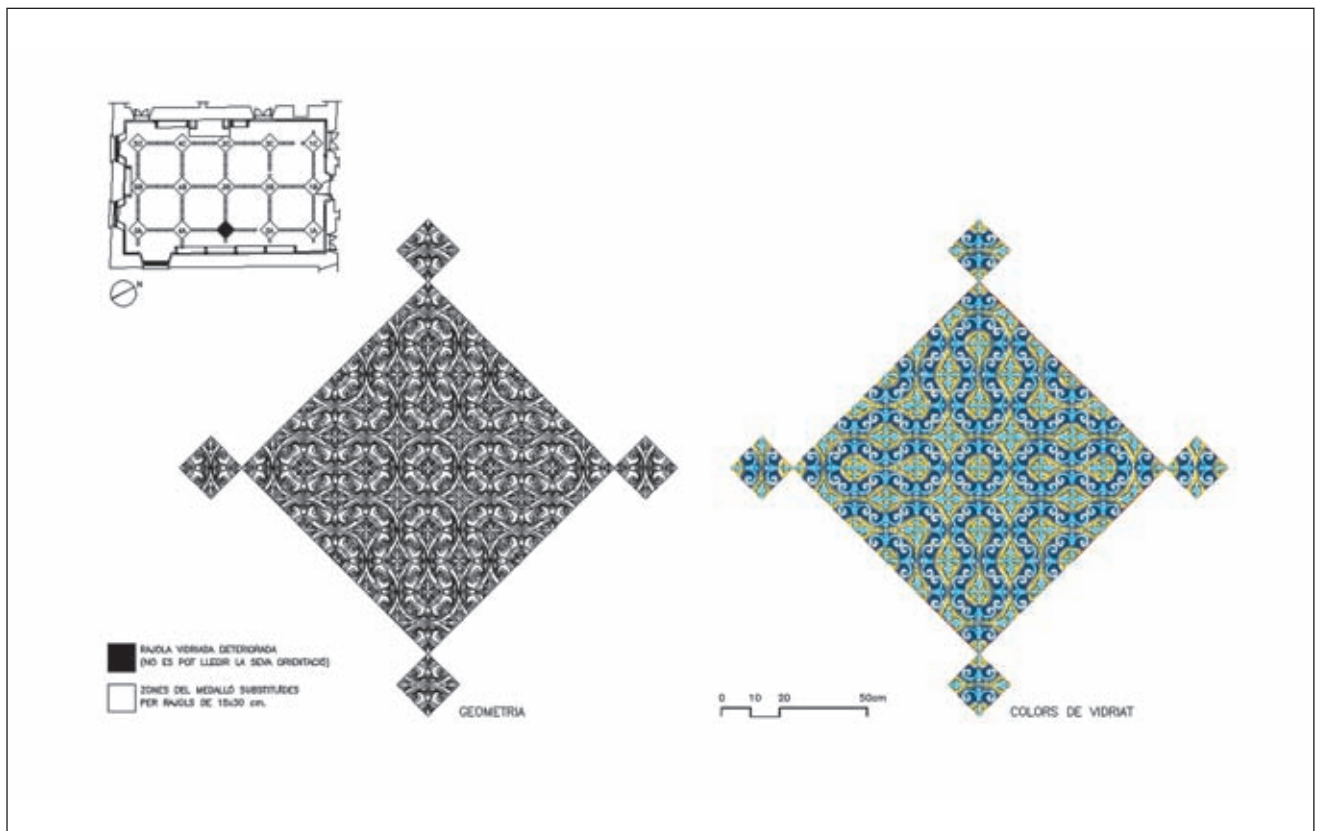

Fig. 153. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 3A del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

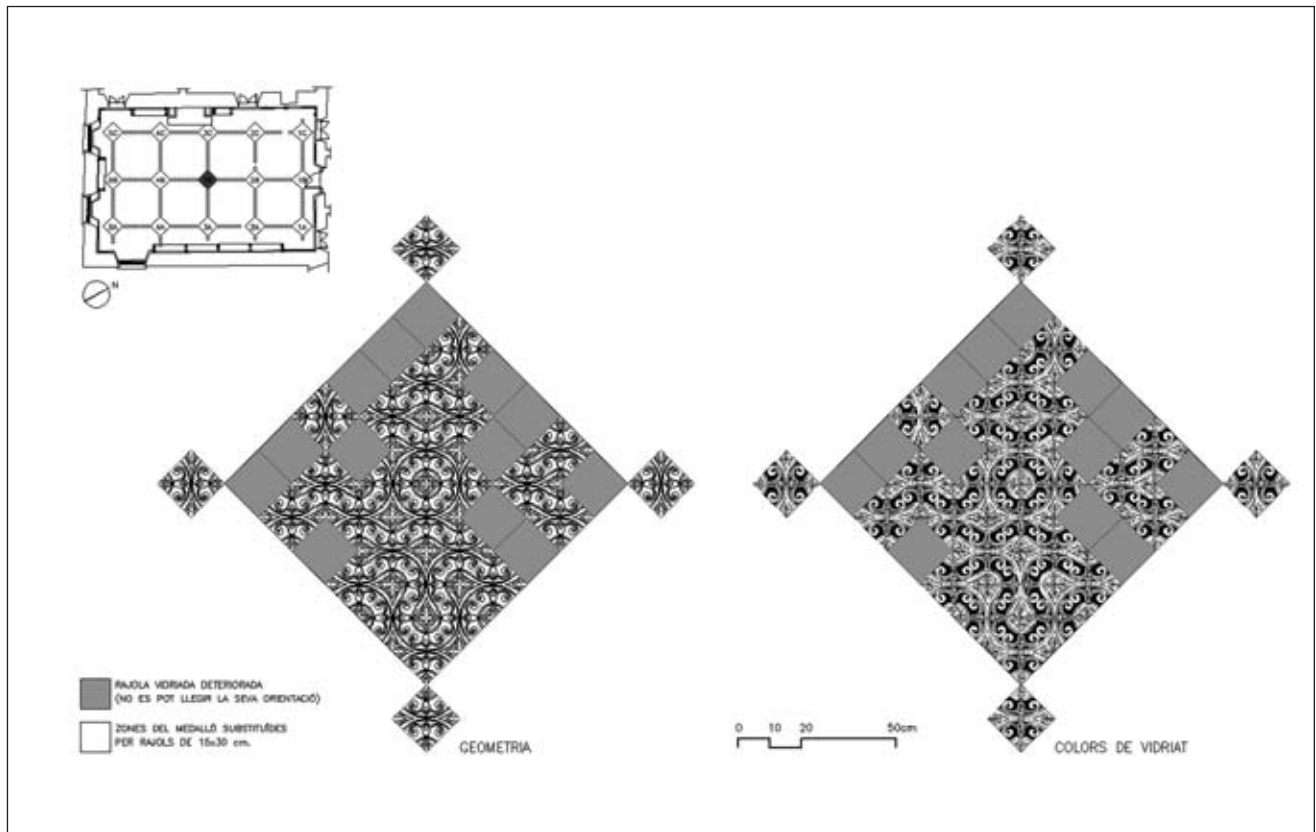

Fig. 154. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 3B del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

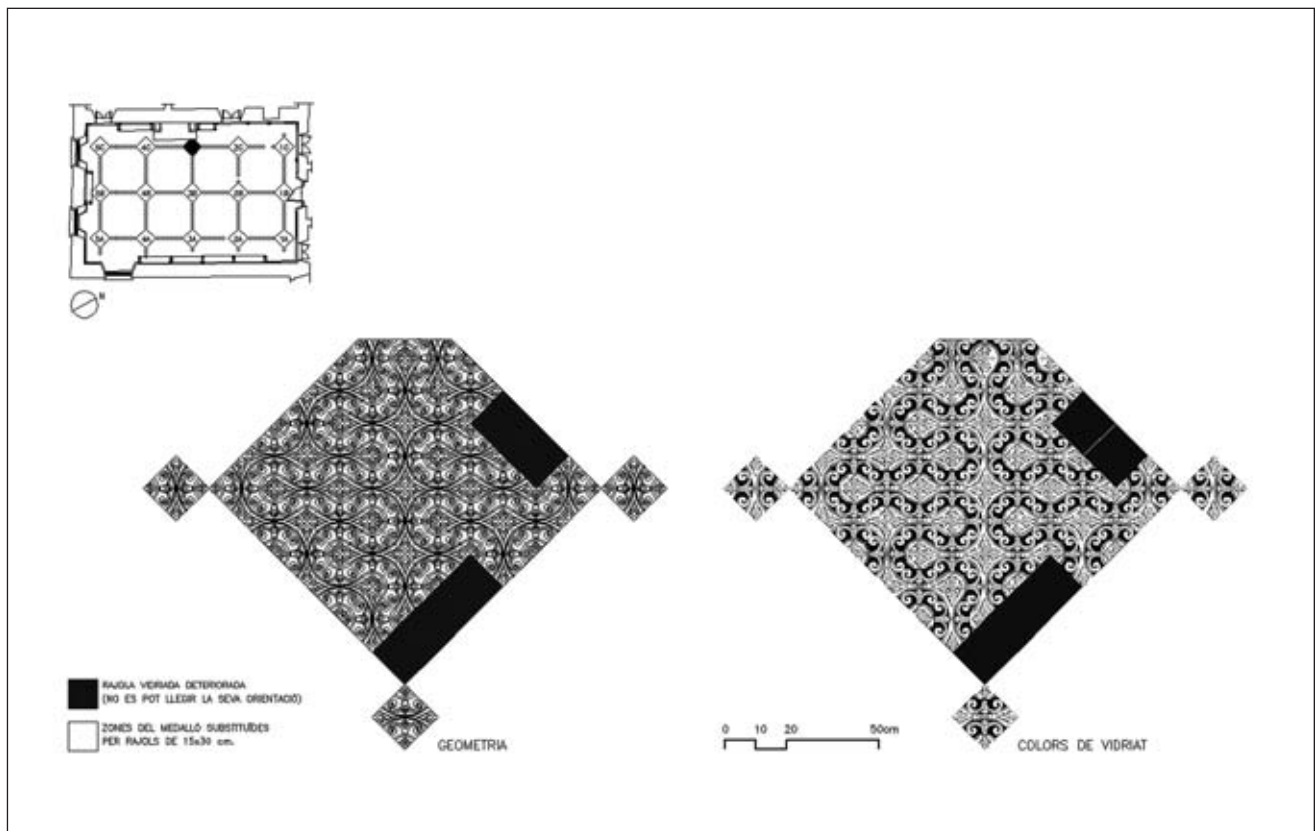

Fig. 155. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 3C del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

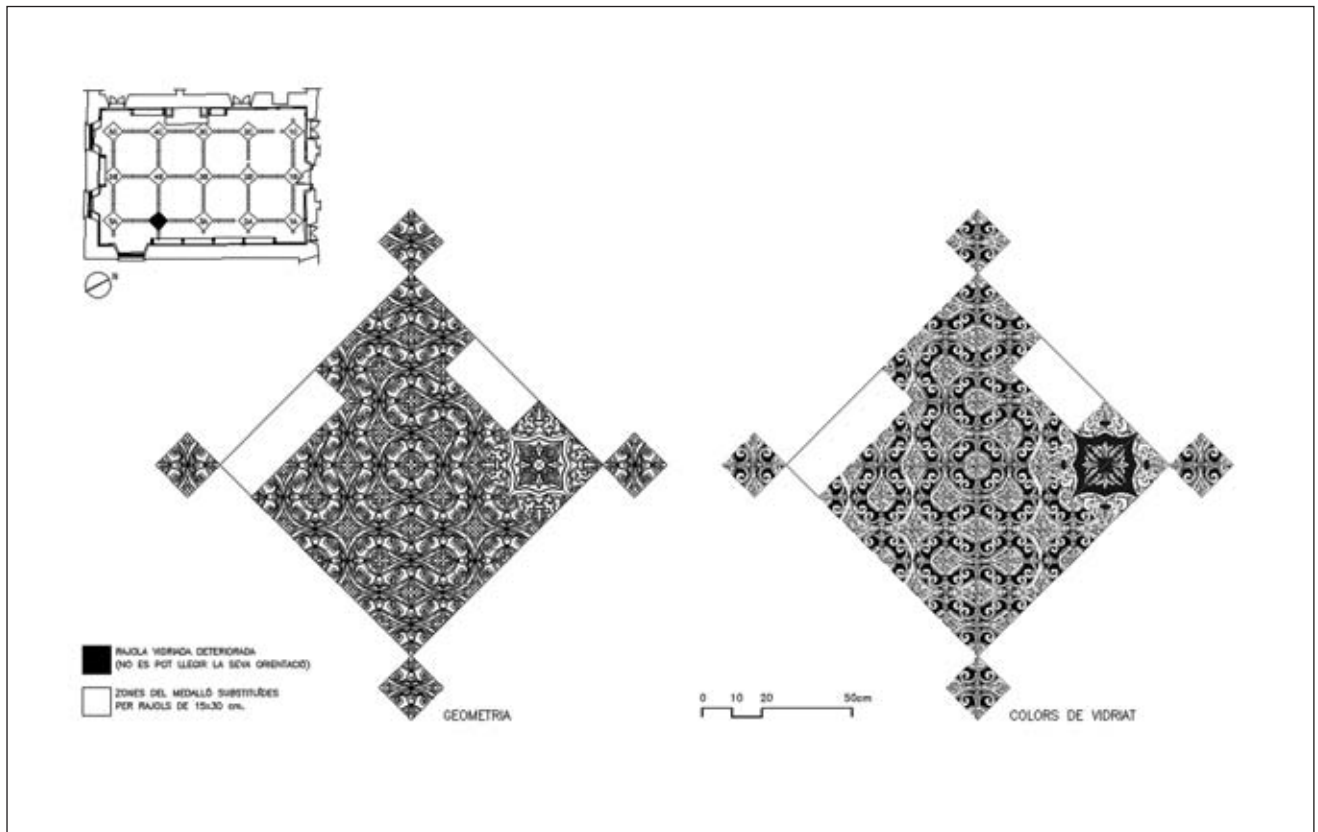

Fig. 156. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 4A del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

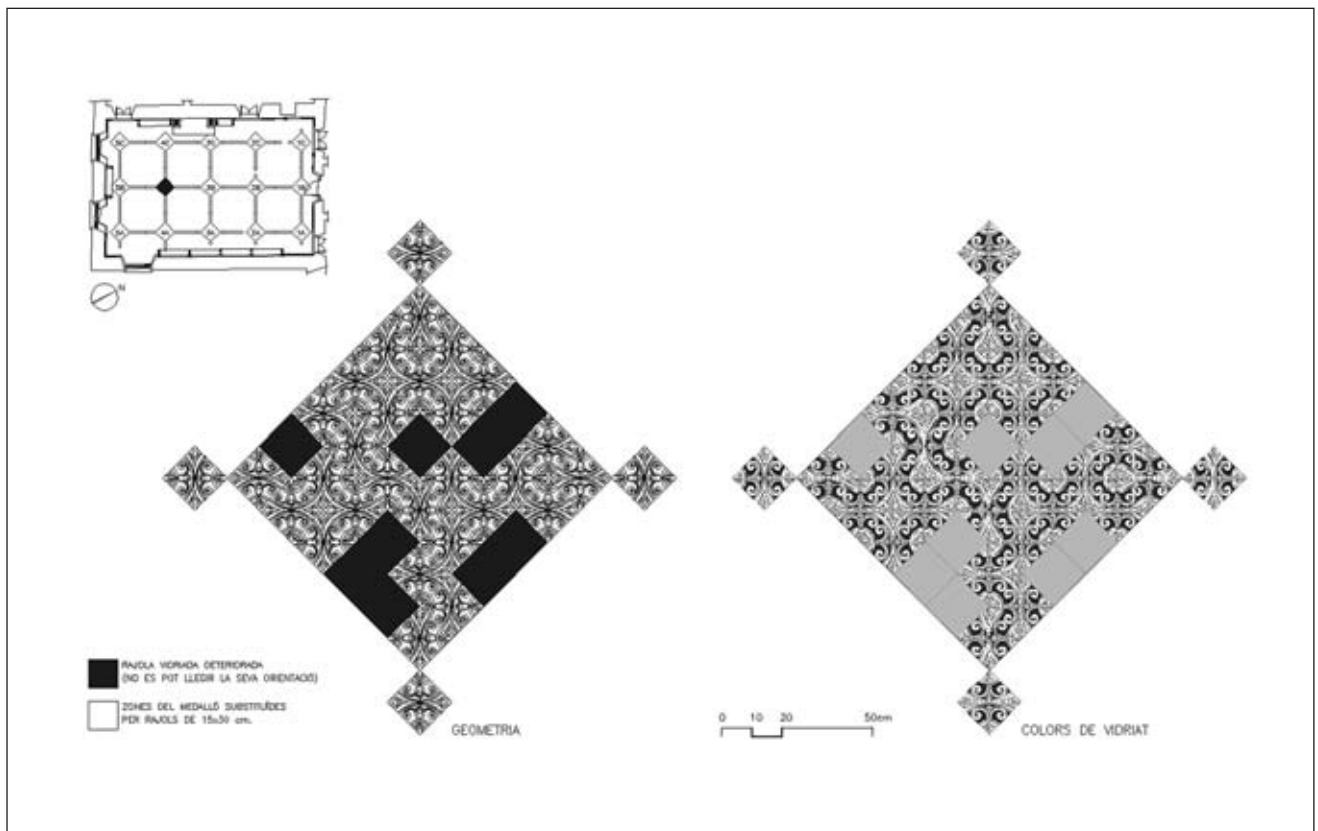

Fig. 157. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 4B del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

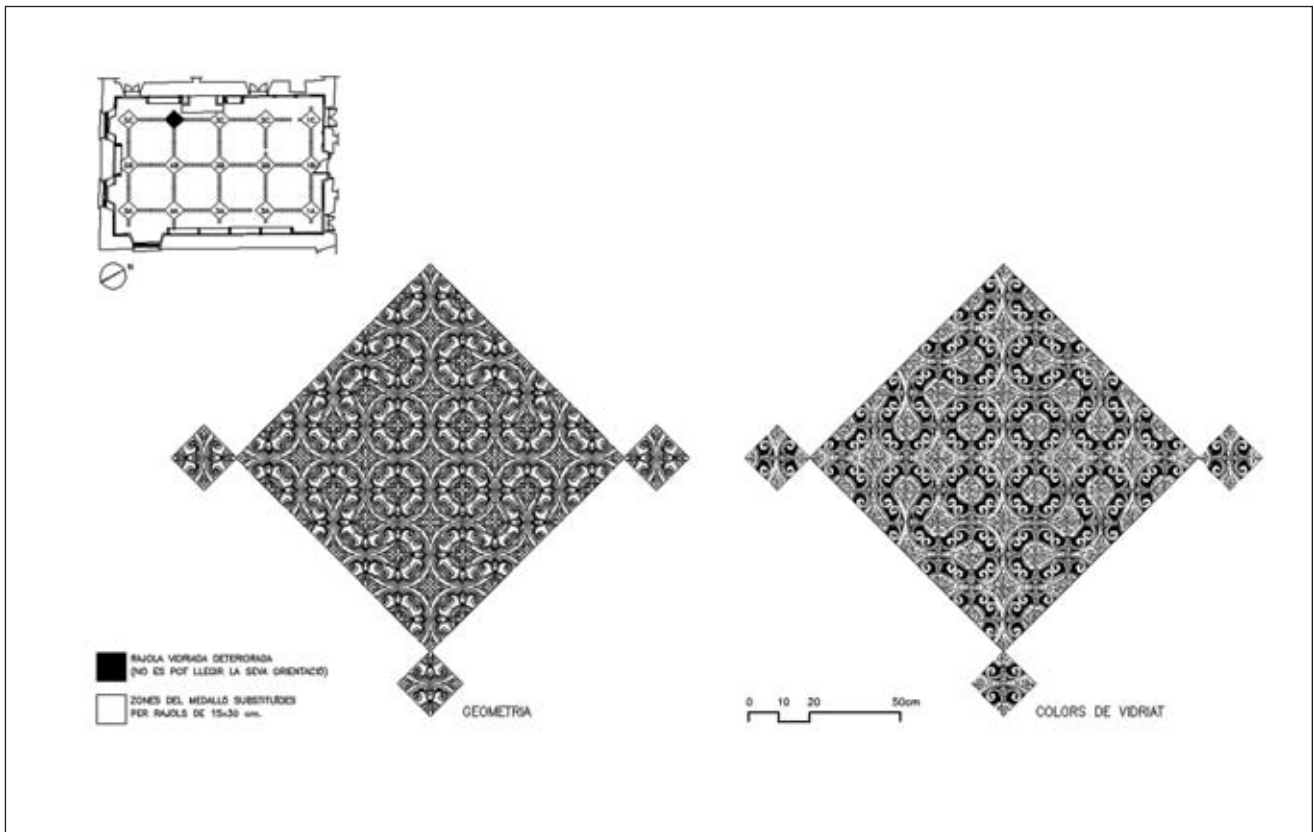

Fig. 158. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 4C del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

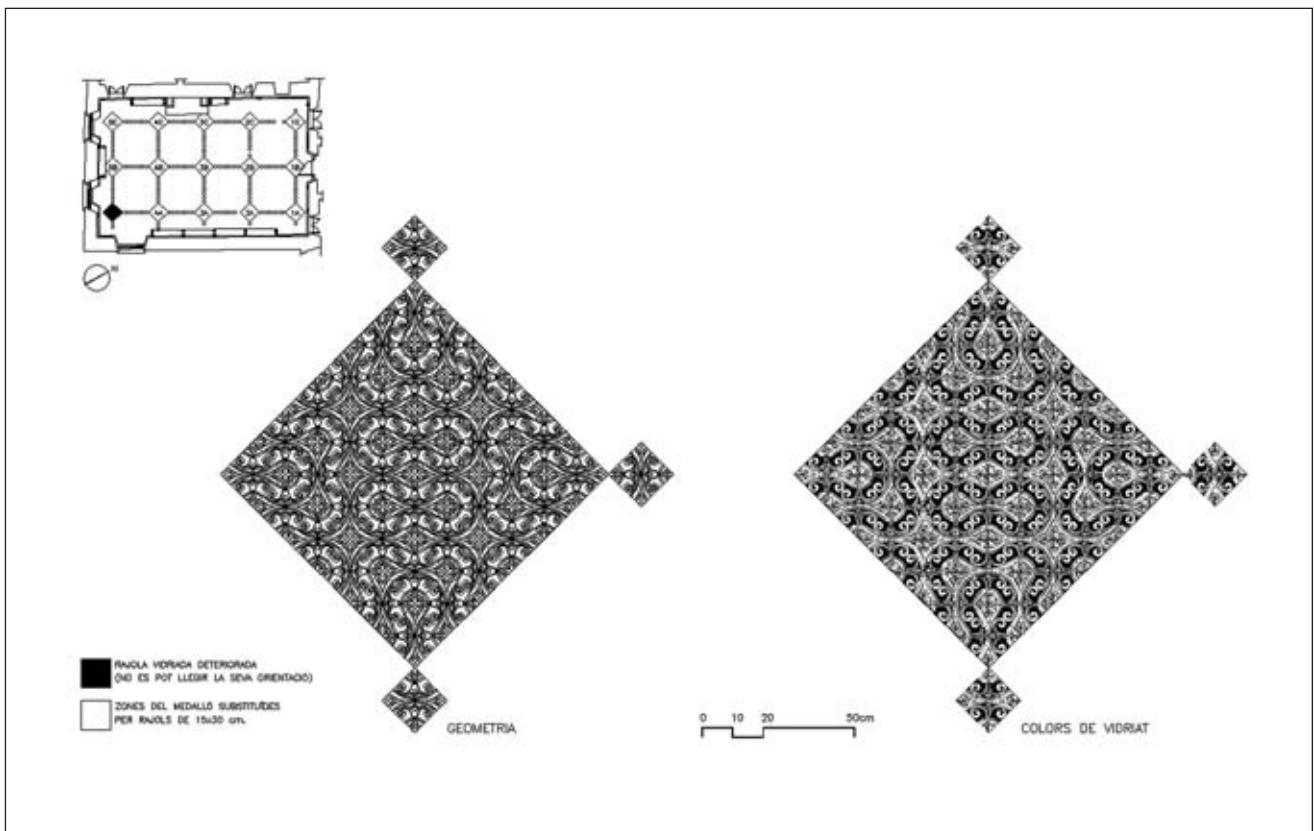

Fig. 159. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 5A del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

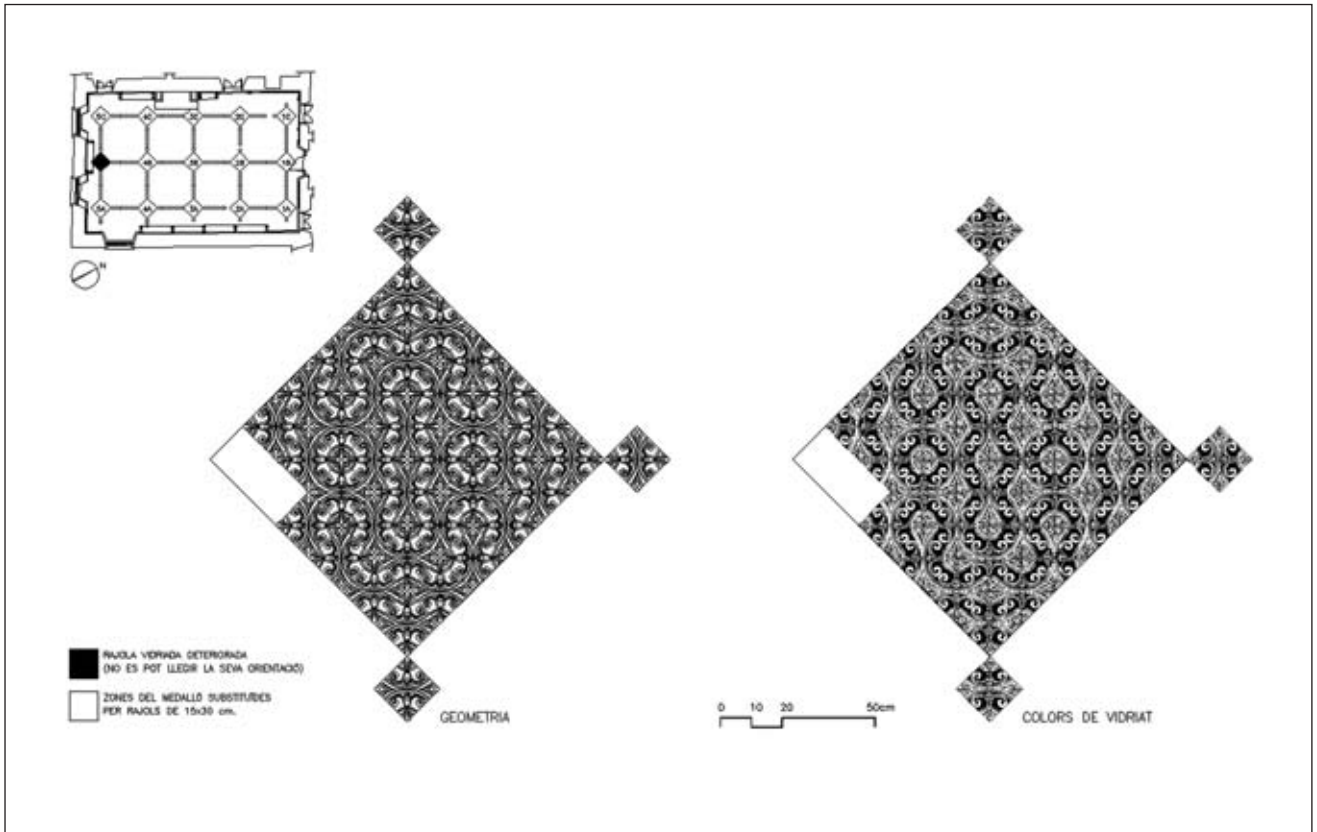

Fig. 160. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 5B del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

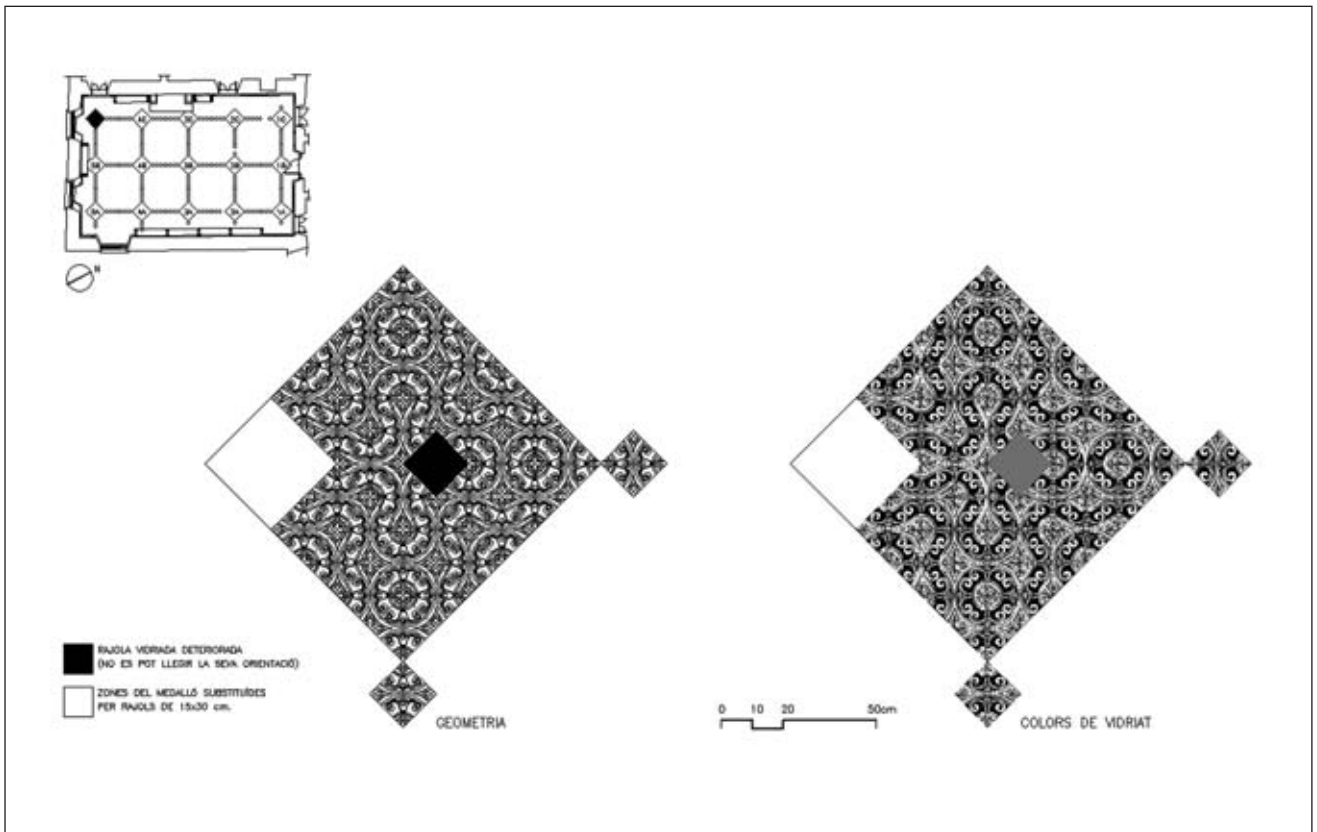

Fig. 161. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 5C del paviment de la sala institucional (àmbit CB1-1), a la planta primera del castell.

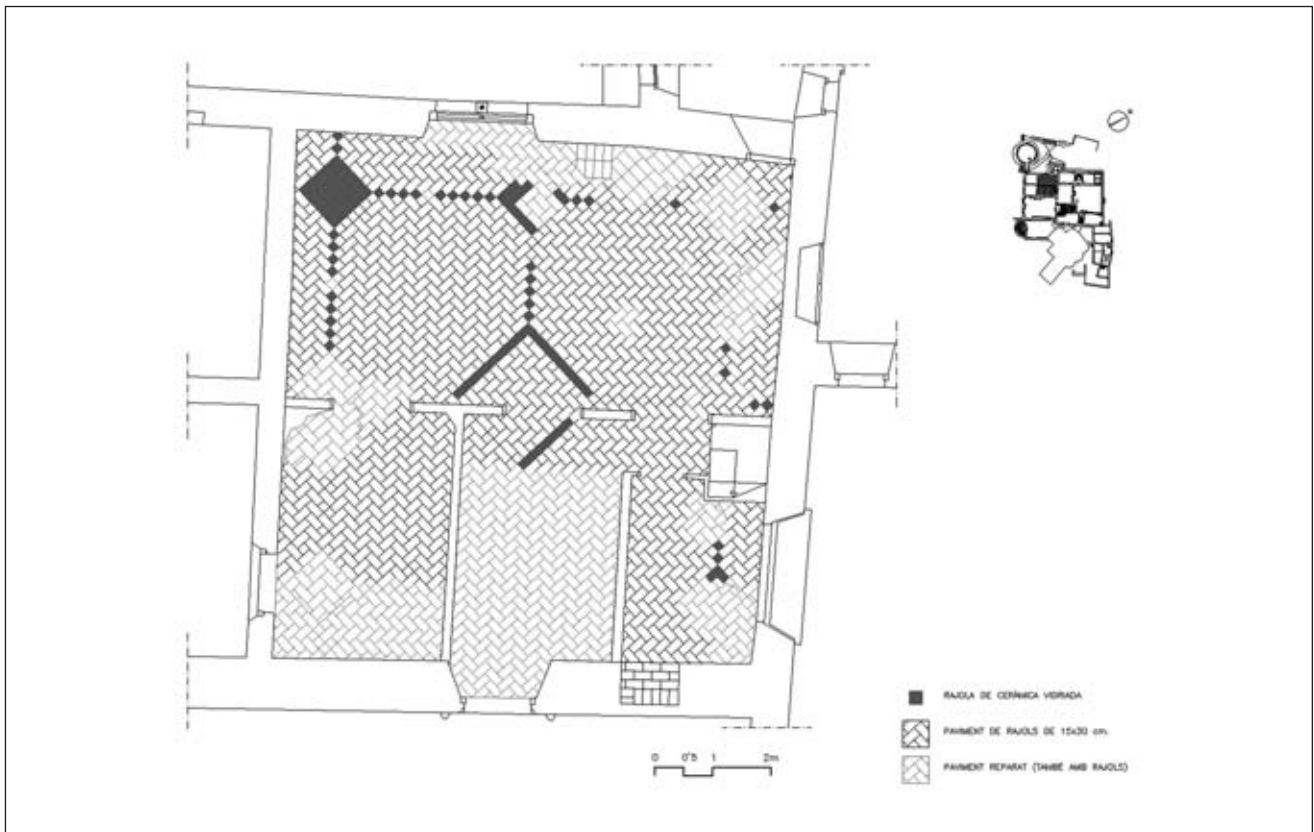

Fig. 162. Planta de la sala d'esgrima (àmbits CB2-1, CB3-1, CB6-1, Pa2-1) que mostra la composició general del paviment.

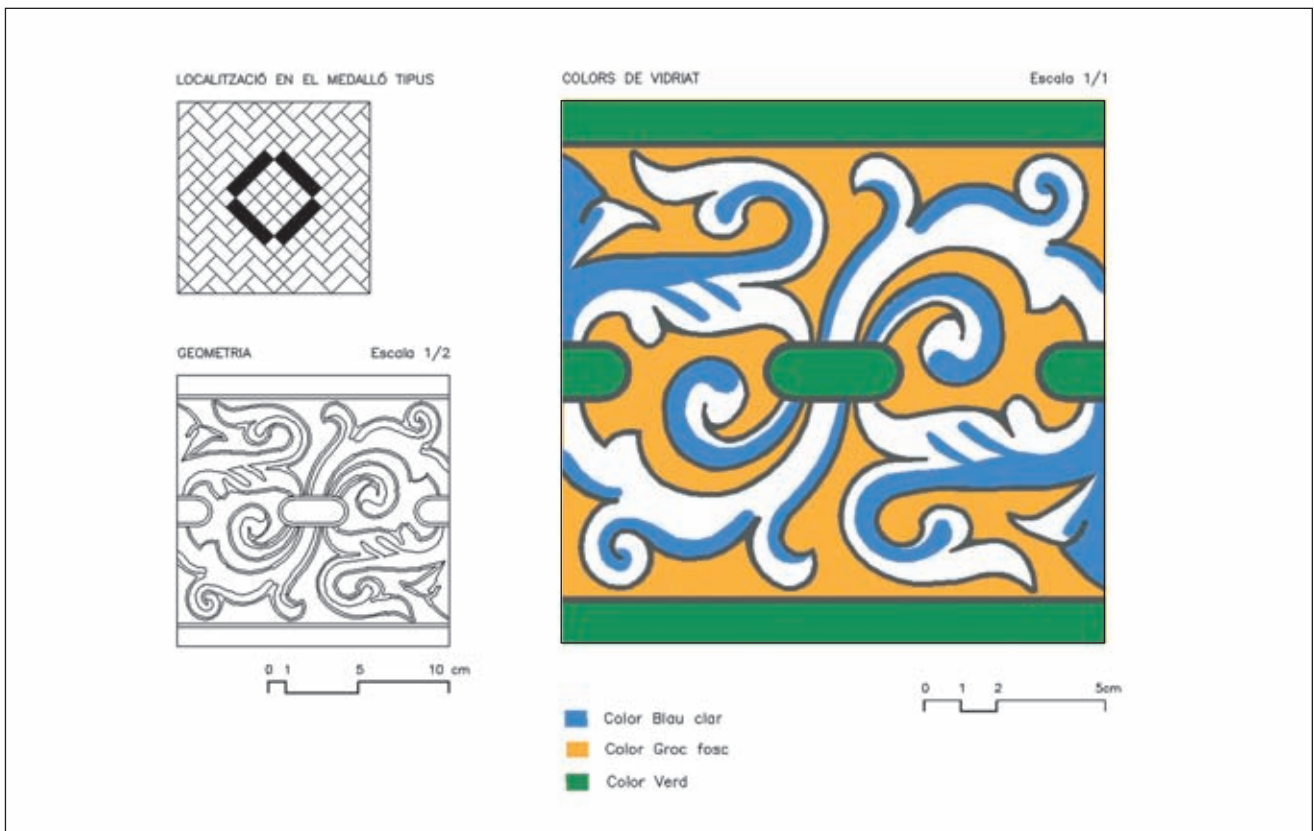

Fig. 163. Dibuix geomètric i amb indicació dels colors de la rajola tipus (I) del paviment de la sala d'esgrima (àmbits CB2-1, CB3-1, CB6-1, Pa2-1), a la planta primera del castell.

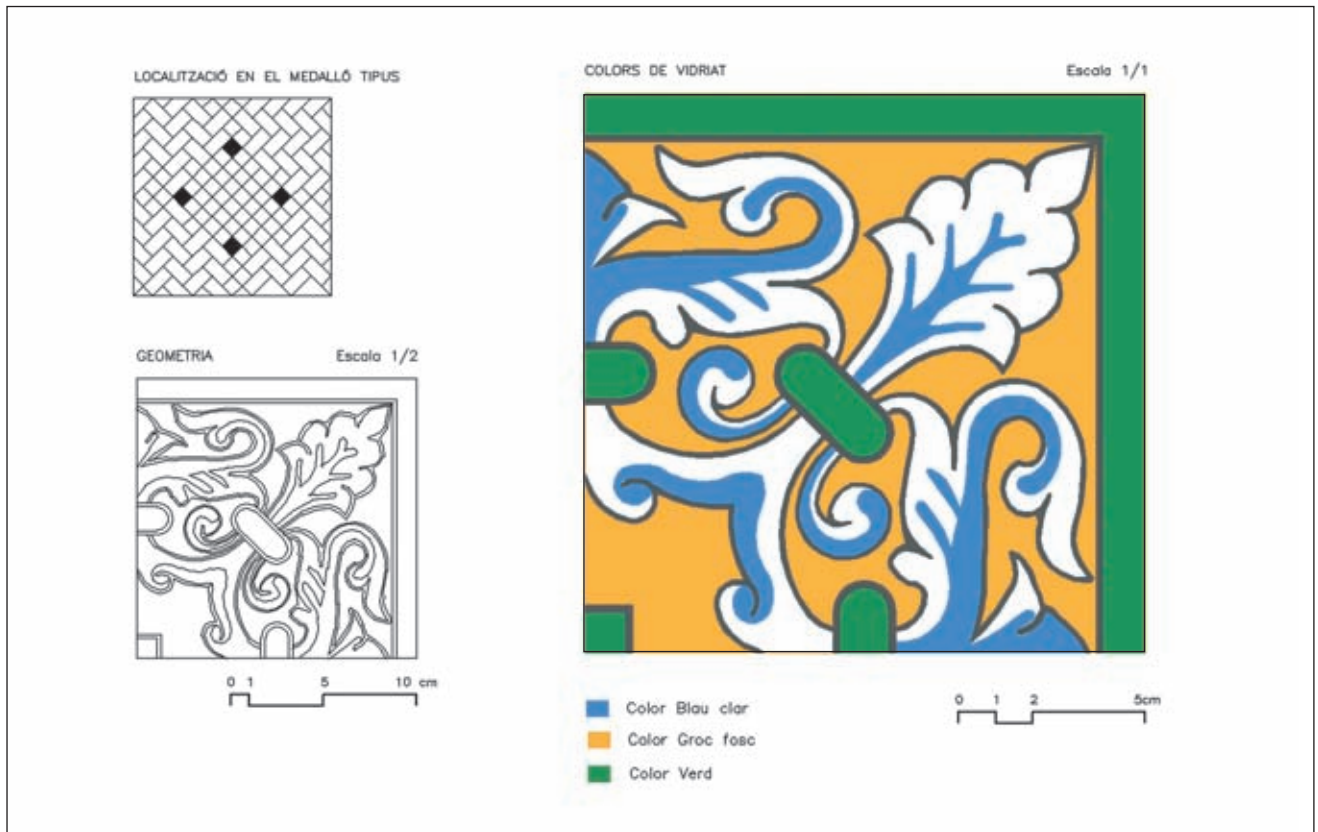

Fig. 164. Dibuix geomètric i amb indicació dels colors de la rajola tipus (II) del paviment de la sala d'esgrima (àmbits CB2-1, CB3-1, CB6-1, Pa2-1), a la planta primera del castell.

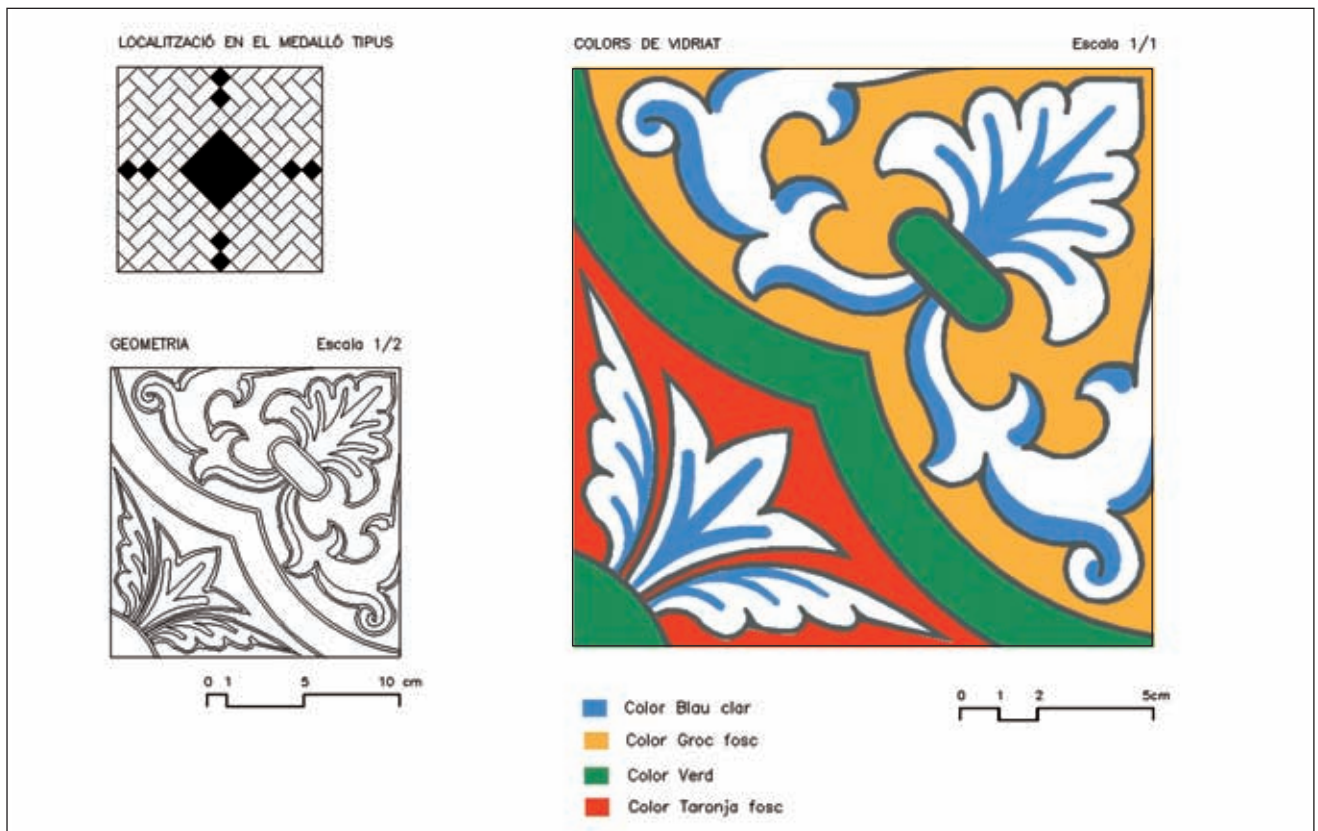

Fig. 165. Dibuix geomètric i amb indicació dels colors de la rajola tipus (III) del paviment de la sala d'esgrima (àmbits CB2-1, CB3-1, CB6-1, Pa2-1), a la planta primera del castell.

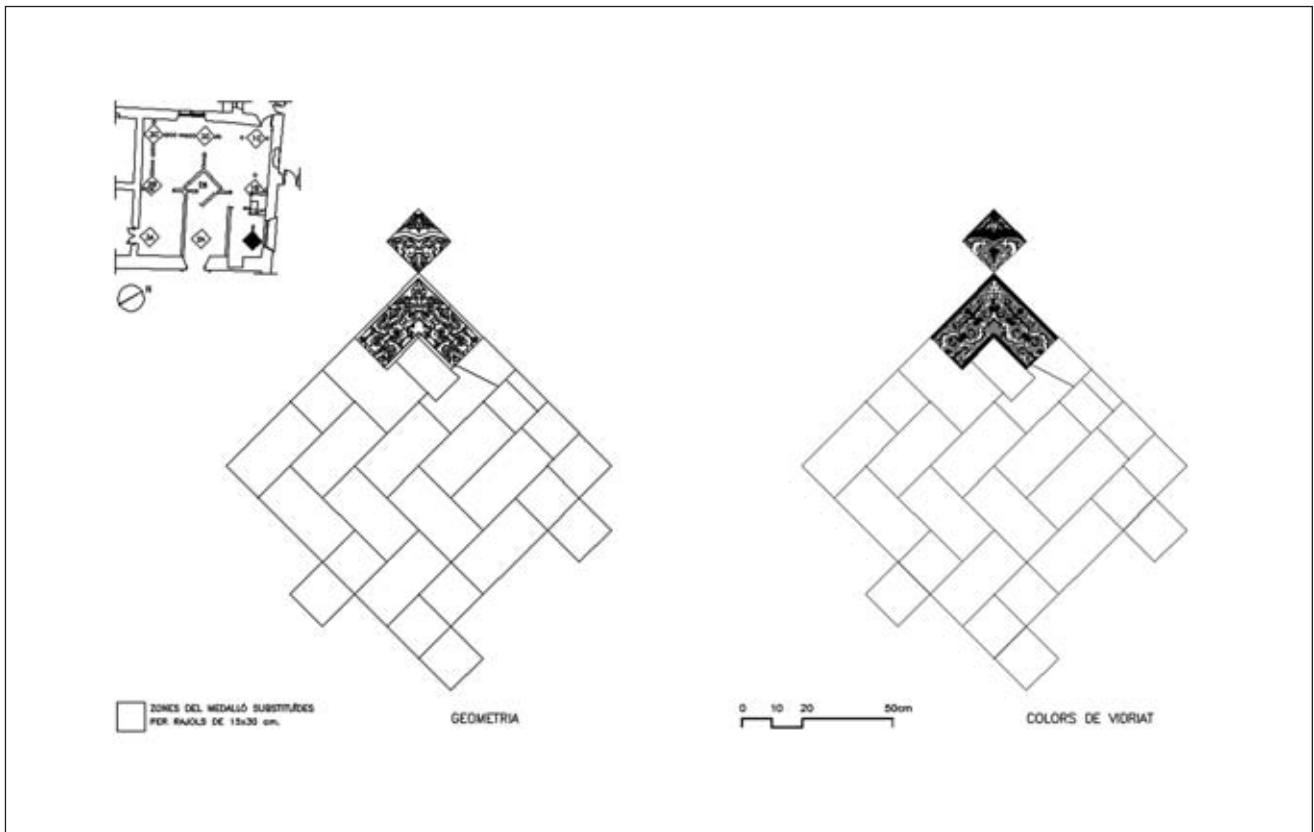

Fig. 166. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 1A de la sala d'esgrima (àmbit CB2-1), a la planta primera del castell.

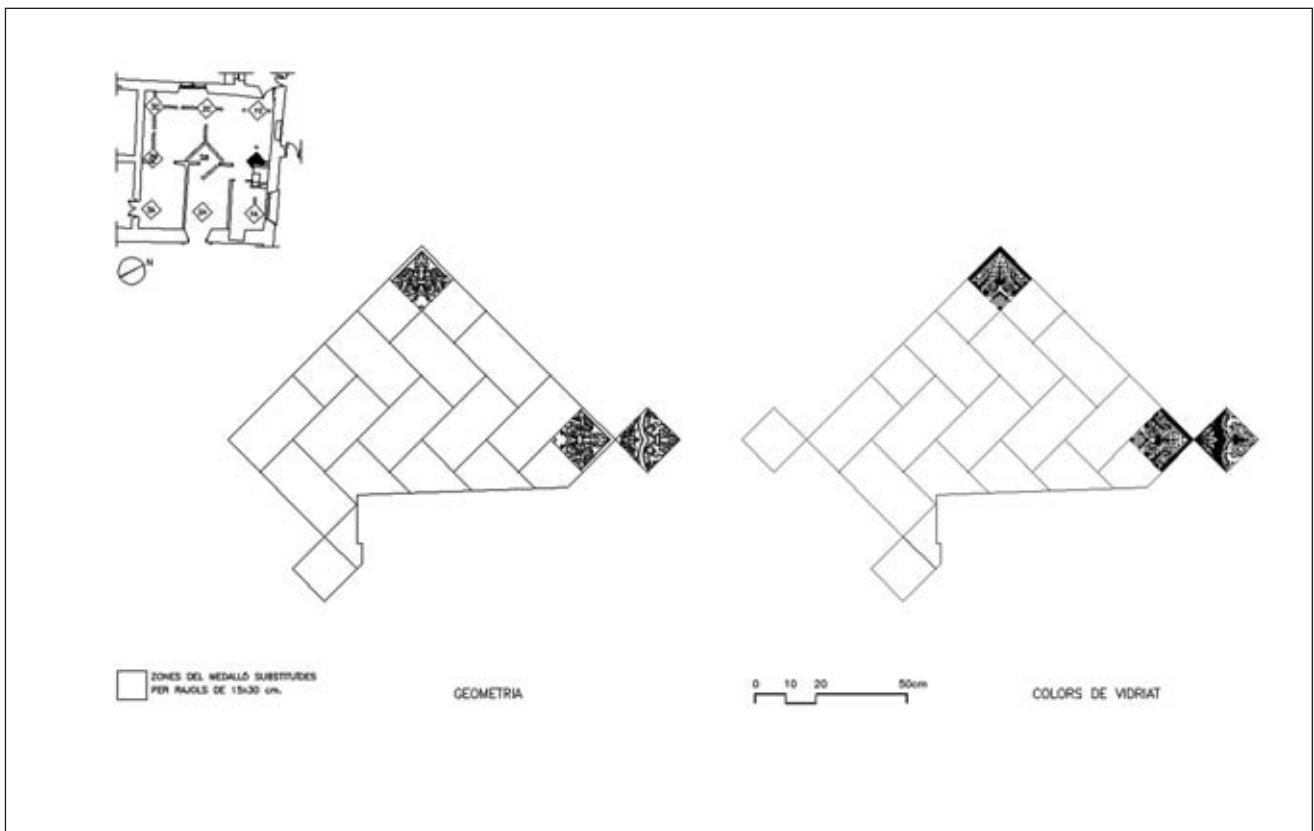

Fig. 167. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 1B del paviment de la sala d'esgrima (àmbit CB3-1), a la planta primera del castell.

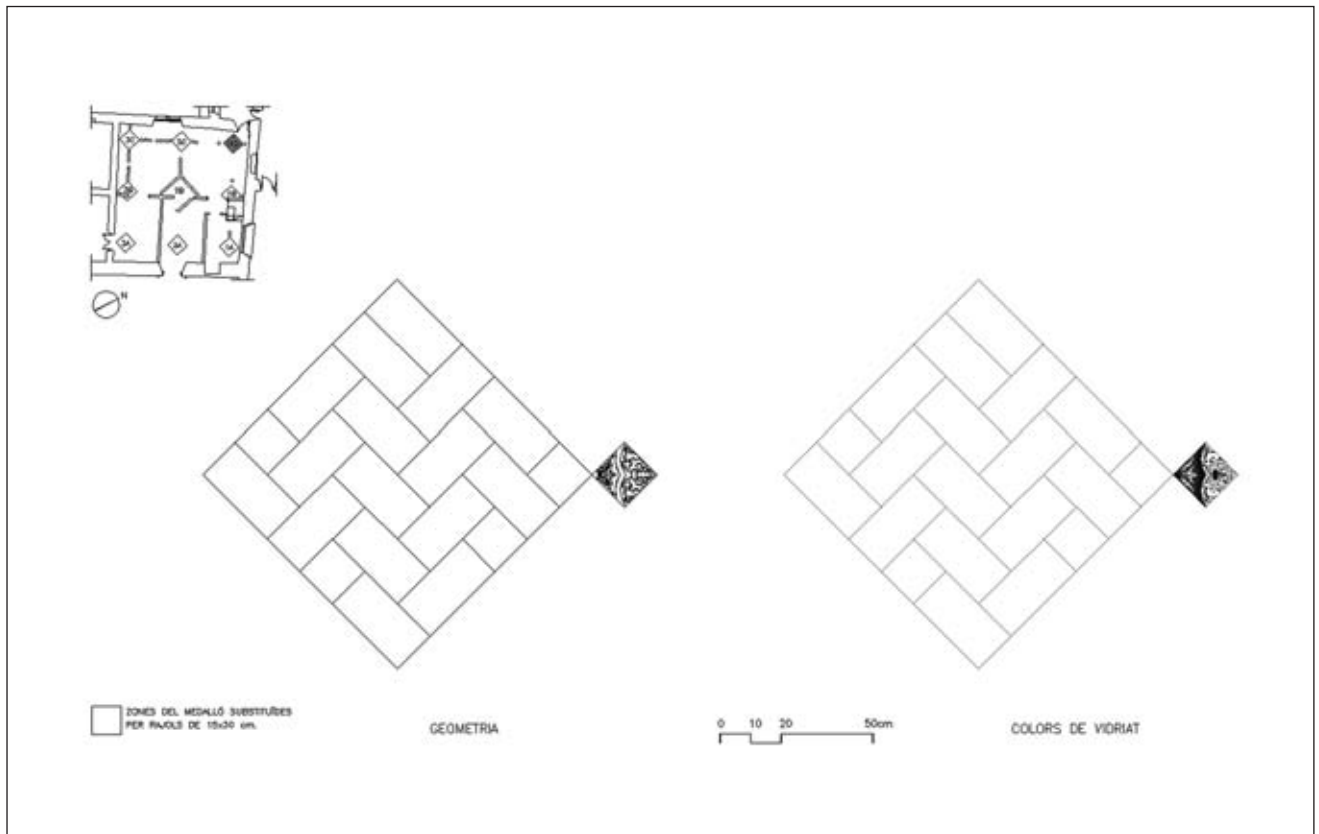

Fig. 168. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 1C del paviment de la sala d'esgrima (àmbit CB3-1), a la planta primera del castell.

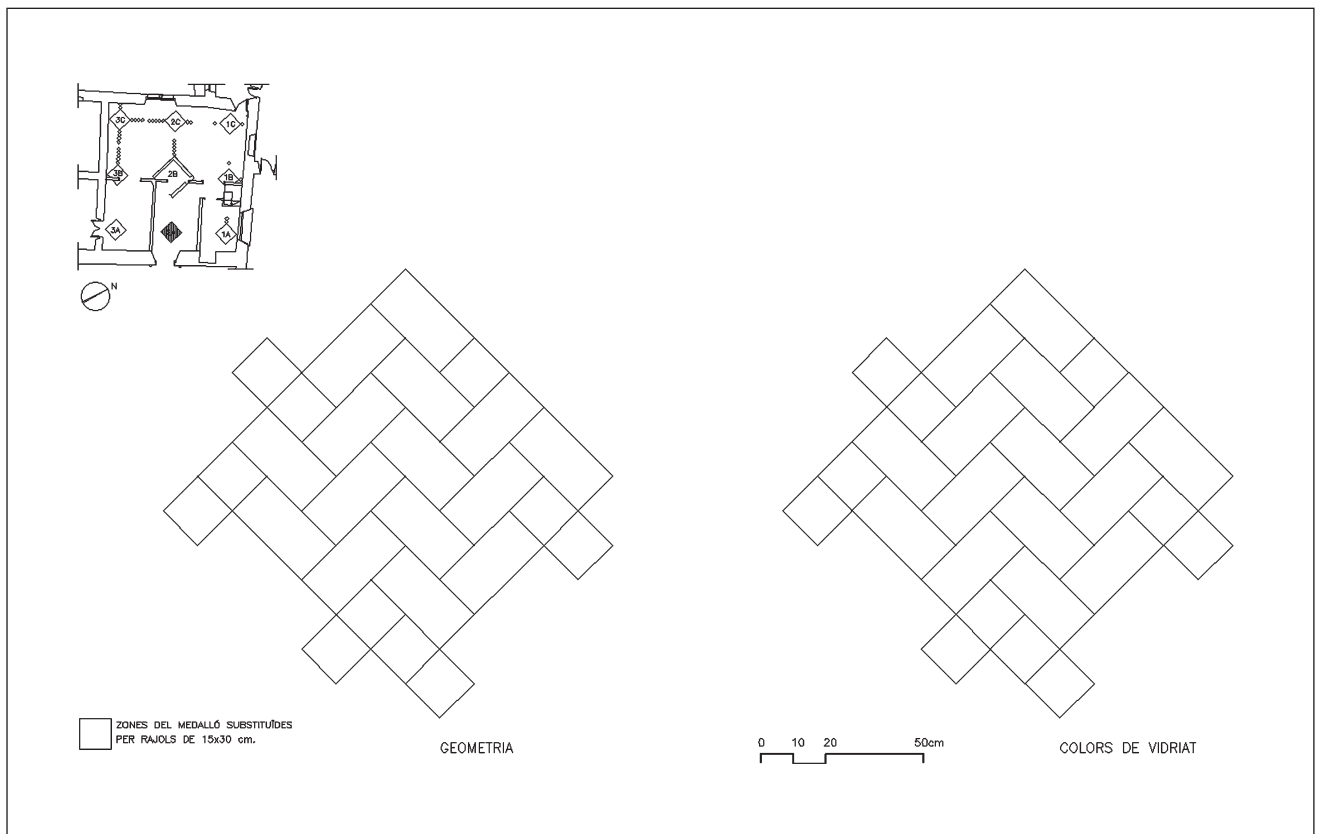

Fig. 169. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 2A del paviment de la sala d'esgrima (àmbit Pa2-1), a la planta primera del castell.

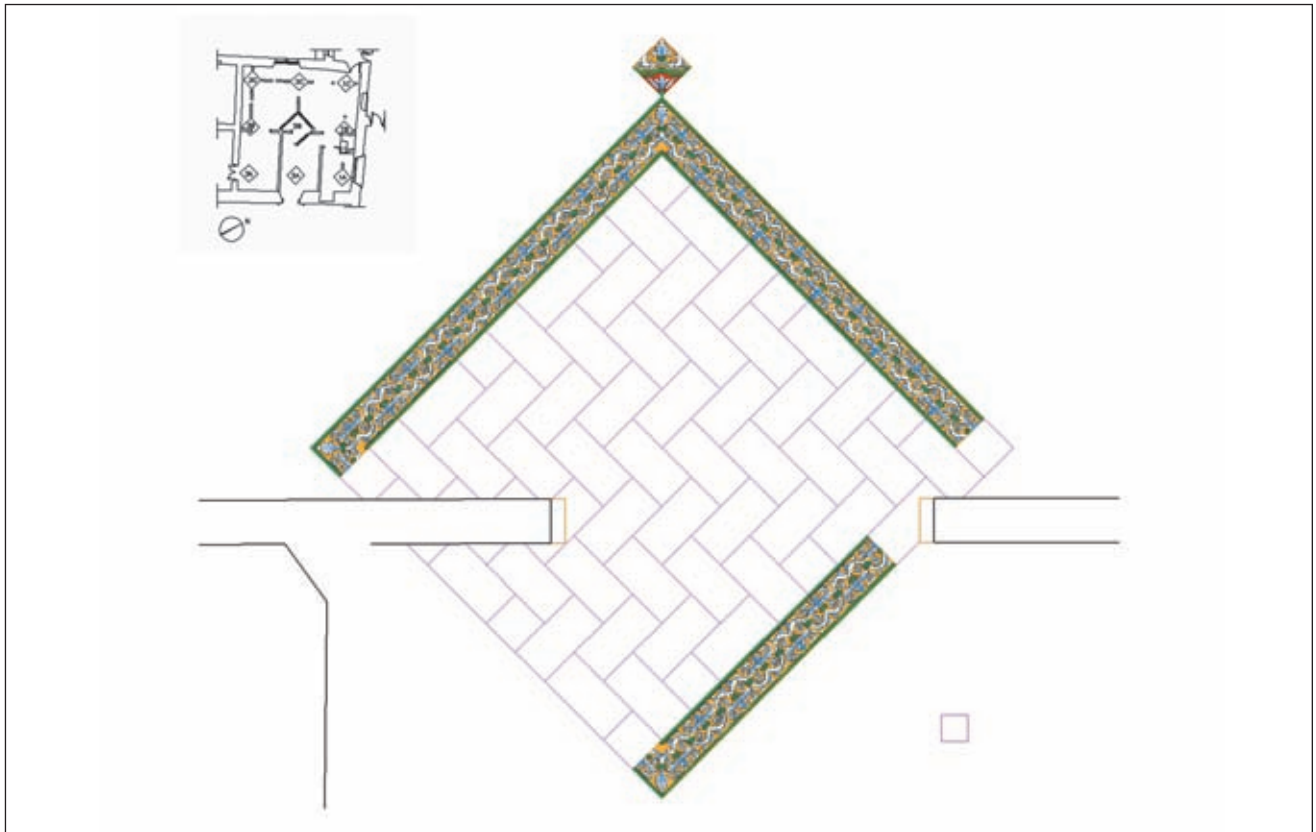

Fig. 170. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 2B del paviment de la sala d'esgrima (àmbits Pa2-1, CB3-1), a la planta primera del castell.

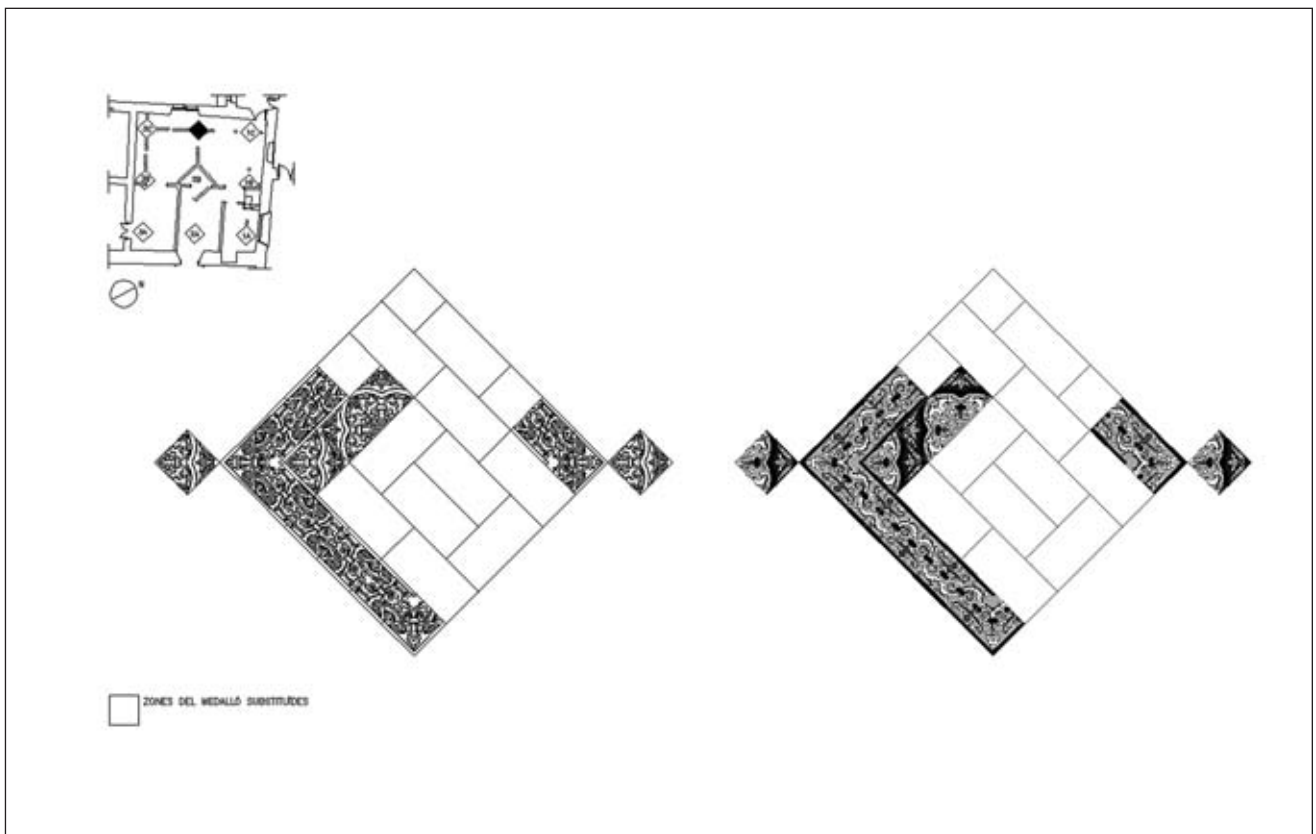

Fig. 171. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 2C del paviment de la sala d'esgrima (àmbit CB3-1), a la planta primera del castell.

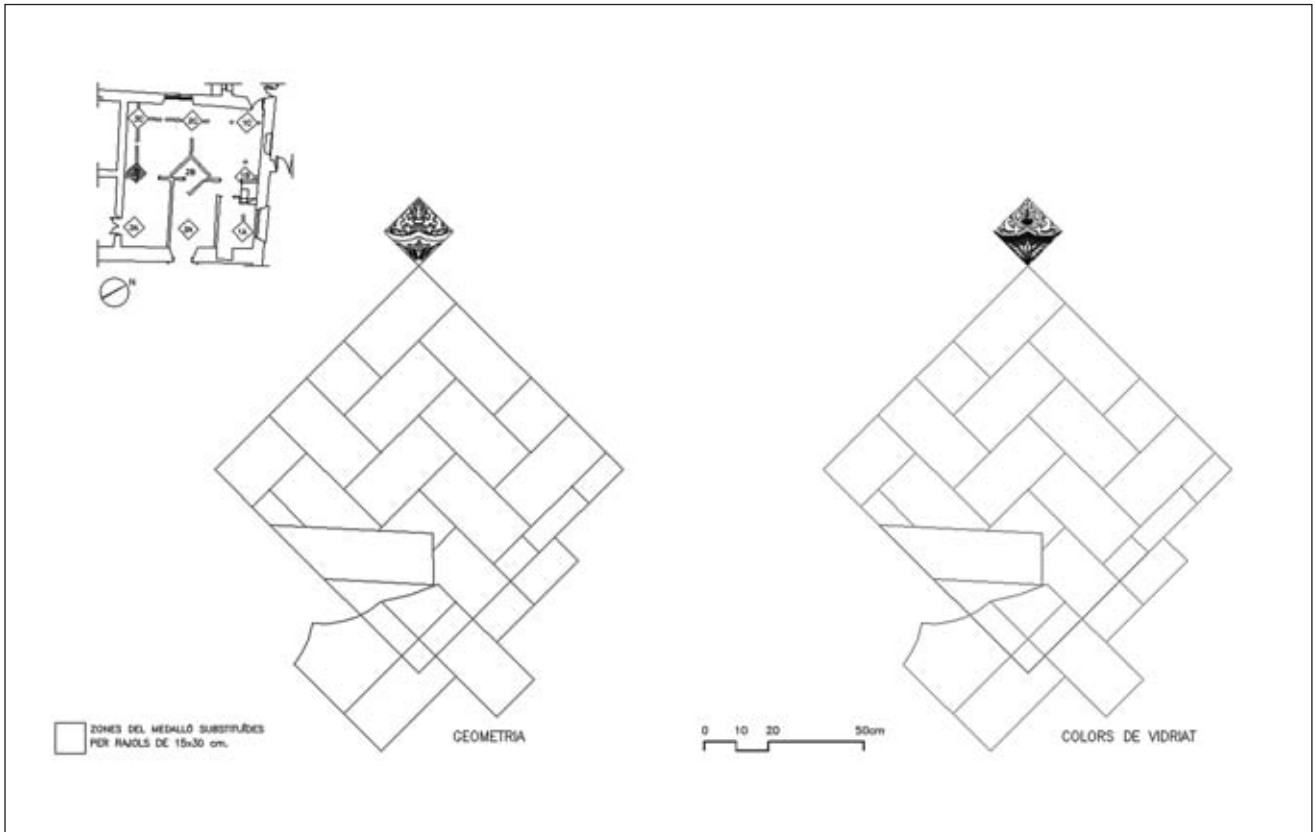

Fig. 172. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 3B del paviment de la sala d'esgrima (àmbits CB3-1, CB6-1), a la planta primera del castell.

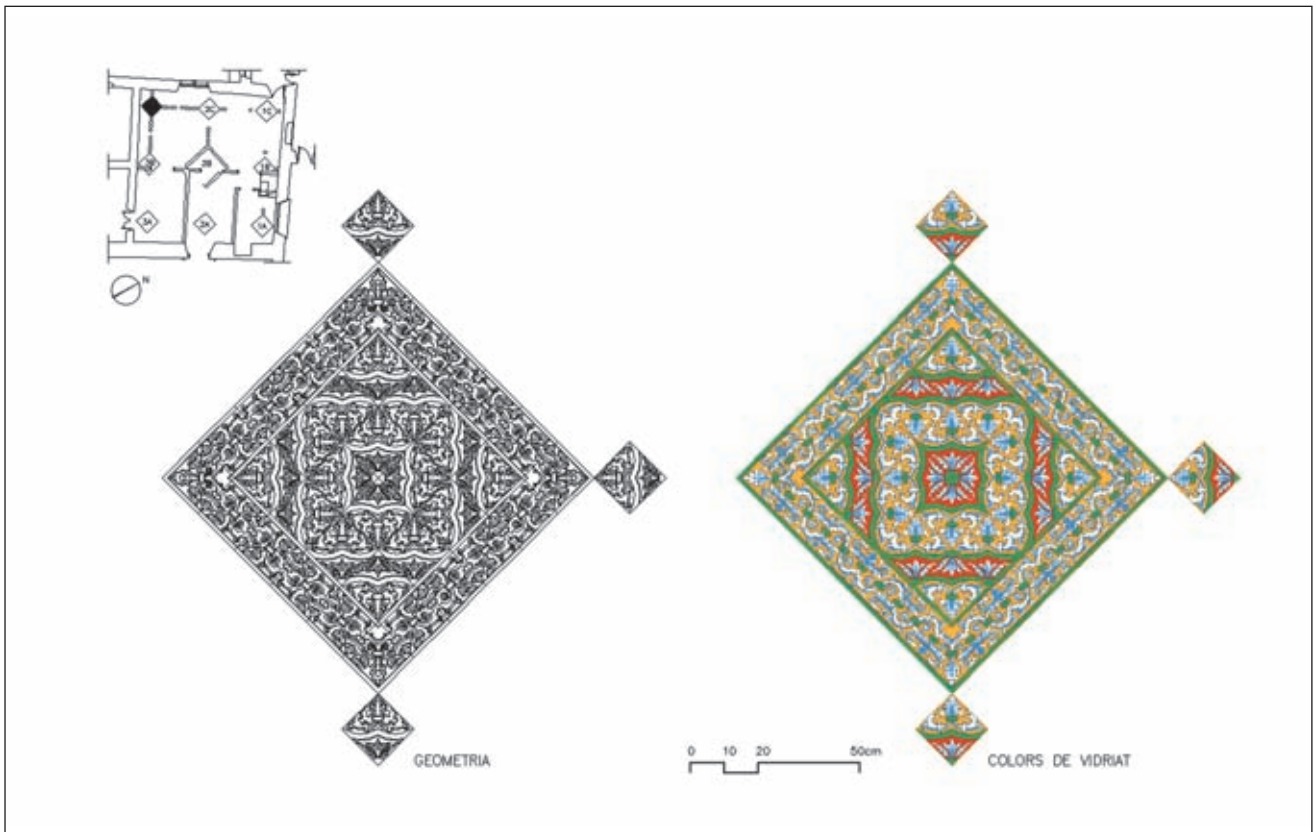

Fig. 173. Dibuix de detall (geomètric i amb indicació dels colors) del medalló 3C del paviment de la sala d'esgrima (àmbit CB3-1), a la planta primera del castell.

Fig. 174. Crani de l'individu núm. 140, que conserva restes de cabell sobre el parietal i el temporal. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 175. Si maxil·lar dret de l'individu núm. 140, que presenta signes clars de sinusitis. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

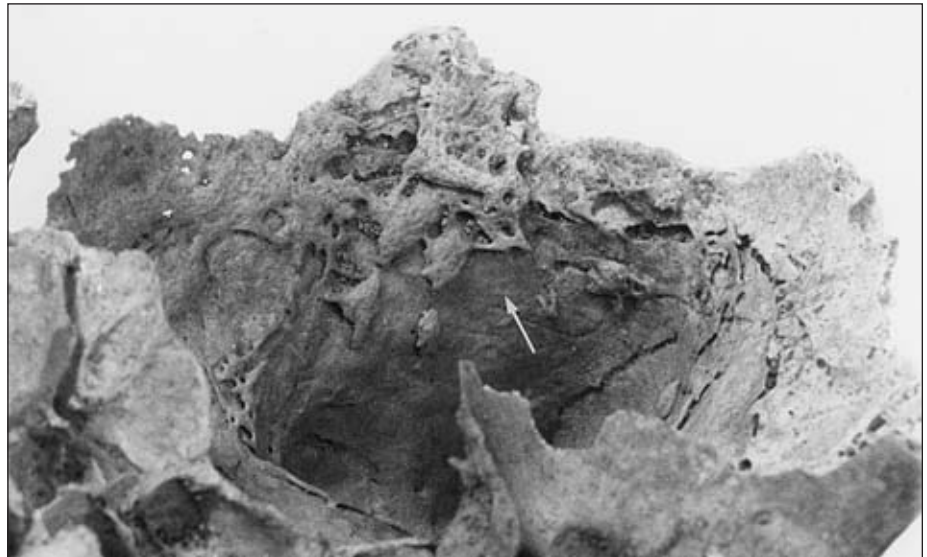

Fig. 176. Axis de l'individu núm. 140, amb faceta articular dreta anormal. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 177. Vista inferior de la vèrtebra cervical C2 de l'individu núm. 140, que presenta enfonsament més pronunciat del seu cos inferior. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 178. Imatge radiogràfica de la columna vertebral de l'individu núm. 140, amb signes evidents d'osteoporosi. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

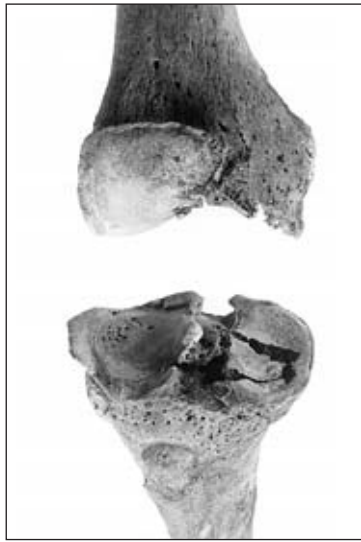

Fig. 179. Marques d'artrosi presents en la superfície articular del fèmur i la tibia dreta de l'individu núm. 140. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 180. Imatge radiogràfica de l'epífisi proximal de la tibia i del fèmur, amb osteoporosi, de l'individu núm. 140. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 181. Imatge radiogràfica del coxal de l'individu núm. 140, amb signes d'osteoporosi. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 182. Periostitis tibial de l'individu núm. 190, que apareix en forma d'estries i orificis que ocupen tota la diàfisi de la tibia. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 183. Careta articular tibial en l'epífisi distal de l'individu núm. 190. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 184. Fèmur i húmer de l'individu núm. 686, amb signes de probable acondroplàstia. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 185. Cúbit de l'individu núm. 688 amb signes de pseudopatologia. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 186. Traces dels nòduls d'Schmörli de les vèrtebres lumbar de l'individu núm. 3286. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 187. Fragment de la diàfisi del fèmur dret núm. 87, amb evidències d'una important reacció periostítica al voltant. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 188. Imatges radiogràfiques del fèmur dret núm. 87, en què s'observa l'apòsició de l'os. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 189. Epifisi distal de la tibia dreta núm. 154, amb osteòfit a nivell de la tuberositat anterior. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 190. Vista anteroinferior de la vèrtebra dorsal s/n en què s'observen els grans osteòfits i el nòdul d'Schmörli. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

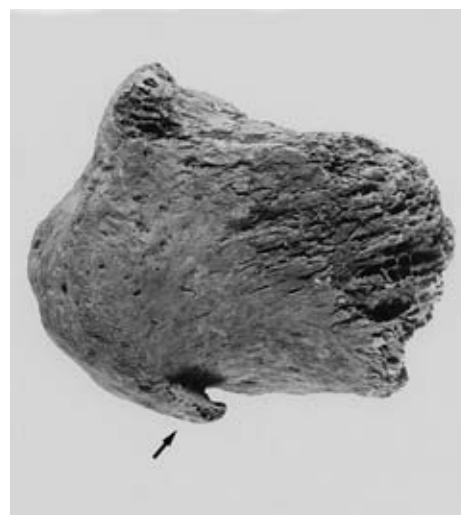
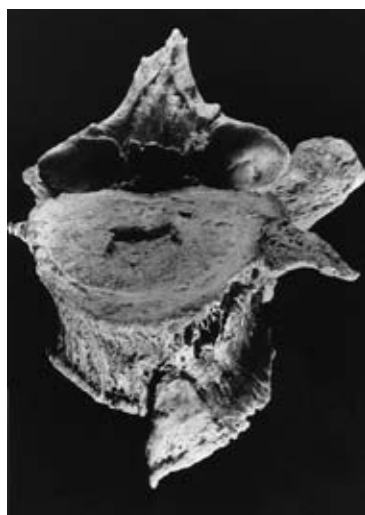

Fig. 191. Fragment de calcani dret núm. 140, amb exostosi en la part anteroinferior del taló. Origen entesopàtic. Foto: O. Clavell, J. Martínez, 1992. Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Fig. 192. Vista general del conjunt del castell de Castelldefels, amb la fortalesa acabada de restaurar per primer cop. Foto-postal, clixé de Grau Missé, entre 1897 i 1909. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 193. Vista nocturna del conjunt del castell de Castelldefels i el nou accés de vianants inaugurat el 1996. Foto: Ajuntament de Castelldefels, 1996. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 194. Vista del conjunt des de llevant amb la torre T0, de planta circular, la torre T3, de planta quadrada, i part del recinte perimètric coronat per merlets de maçoneria i totxo que envolta el conjunt. Foto: A. López Mullor, 1995. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 195. Vista general del conjunt des de sud abans de l'inici de la restauració, amb la capella de la Mare de Déu de la Salut i la sagristia en primer pla. Foto: J. Francés, 1989. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 196. Vista general del conjunt del castell de Castelldefels des de sud, amb el cos B del castell, la torre T5, part de l'església i l'hort H, antic cementiri parroquial. Foto: J. Francés, 1989. Fons documental SPAL.

Fig. 197. Vista de la torre T6 i el mur perimetral de l'hort H, antic cementiri parroquial, des de sud; al fons, cos B del castell i torre T5. Foto: J. Francés, 1989. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 198. Vista de la coberta de l'església i la capella de la Mare de Déu de la Salut, des de ponent, abans de l'excavació. Foto: J. Francés, 1988. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 199. Vista general del cos B del castell i de l'església després de les obres de restauració. Foto: M. Baldomà, 1995. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 200. Vista general de l'església des de llevant després de les obres de restauració, amb l'absis posat al descobert un cop desmuntada la sagristia. Foto: M. Baldomà, 1995. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 201. Façana de ponent de l'església de Santa Maria, pati P3 i torre T5 abans de l'inici de la restauració, amb el sondeig III obert. Foto: J. Francés, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 202. Façana de ponent de l'església de Santa Maria, pati P3 i torre T5 un cop finalitzades les obres de restauració. Foto: M. Baldomà, 1995. Fons documental SPAL.

Fig. 203. Vista des de llevant de l'interior de l'església de Santa Maria abans de l'excavació. En primer terme la nau central amb les capelles laterals i el cor al fons. Foto: J. Francés, 1988. Fons documental SPAL.

Fig. 204. Interior de l'església de Santa Maria abans de l'excavació, vist des de ponent. En primer terme la nau central; tot seguit, el creuer, l'absis i les absidioles. Foto: J. Francés, 1988. Fons documental SPAL.

Fig. 205. Interior de l'església de Santa Maria abans de l'excavació, vist des del nord. En primer terme, el creuer, a continuació el braç meridional del transsepte, i al fons la capella de la Mare de Déu de la Salut. Foto: J. Francés, 1988. Fons documental SPAL.

Fig. 206. Clau de volta del cor, amb la imatge de la Verge amb l'infant. A la dreta, l'escut dels March, i a l'esquerra els del Palau, titulars de la baronia d'Eramprunyà al segle XVI. Foto: M. Baldomà, 1995. Fons documental SPAL.

Fig. 207. Interior de la capella de la Mare de Déu de la Salut abans de la restauració, paret de ponent. Foto: J. Francés, 1988. Fons documental SPAL.

Fig. 208. Detall de la decoració mural de l'interior de la capella de la Mare de Déu de la Salut, abans de la restauració, amb part de la inscripció que ens ha pervingut, on figura el nom de l'autor de les pintures neoclàssiques: «FRANCISCO RODRIGUEZ MESTRE PINTÓ DE LA ACADEMIA DE DIBUX DE BARCELONA». Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 209. Inscripció i decoració mural de l'interior de la capella de la Mare de Déu de la Salut, abans de la restauració, amb part de la inscripció que ens ha pervingut, on figura el nom de l'autor de les pintures neoclàssiques i el del prevere que les va sufragar: FRANCISCO RODRIGUEZ MESTRE PINTÓ DE LA ACADEMIA DE DIBUX DE BARCELONA (JO LO R^T CELESTÍ VERT P^{BRE} ECONOMO DE CASTELLSDEFELS DE MOS PROPIS DINERS. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 210. Detall de la decoració mural neoclàssica de l'interior de la capella de la Mare de Déu de la Salut, abans de la restauració. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 211. Vista general de la façana septentrional del conjunt, abans de la primera restauració, l'any 1882. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 212. Vista general de la façana septentrional del conjunt, després de la primera restauració. 1898. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 213. Vista parcial de la façana septentrional del castell, l'any 1987. Foto: J. Francés, 1987. Fons documental SPAL.

Fig. 214. Finestra amb arc conopial que s'obre a la façana septentrional del cos A del castell. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 215. Finestral amb traceria, col·locada el 1897, i finestra original, del segle XVIII, més senzilla, que s'obren a la façana septentrional del cos B del castell. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 216. Tribuna amb arcs ogivals (parcialment caiguda el 1991 i desmuntada tot seguit) i finestra coronella amb traceria que s'obre al pati P1 del cos A del castell, abans de les obres de restauració. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 217. Vista de l'angle sud-oest del pati P1 del castell. A l'esquerra, la porta que dona a l'àmbit CA2, acabada en arc carpanell, del segle XVIII, i al seu costat les traces de l'antiga porta del segle XVI. Al centre, l'escala i arc de mig punt que donen accés a la planta noble. A la part alta, dues finestres del segle XVI i dues d'imitades el 1897, i a sota, finestra coronella del mateix any encaixada en una altra del segle XVI. A la dreta, tribuna feta durant la restauració de 1897, abans de ser desmuntada després del seu enfonsament parcial, l'any 1991. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 218. Vista de l'interior de la sala principal de la planta primera del castell, després de la primera restauració, el 1897. Foto: M. Cosmén, 1898. Ajuntament de Castelldefels.

Fig. 219. Part posterior de l'entrada de la sala principal de la planta primera del castell. Foto: J. Francés, 1989. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 220. Excavació de l'església. Vista de l'absis central i el creuer, en procés d'excavació. Foto: J. Miquel i Solé, 1989. Fons documental SPAL.

Fig. 221. Excavació de l'església. Vista del creuer, en procés d'excavació, amb la ossera 131 en primer terme. Al fons, el braç meridional del transsepte i la capella de la Mare de Déu de la Salut. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

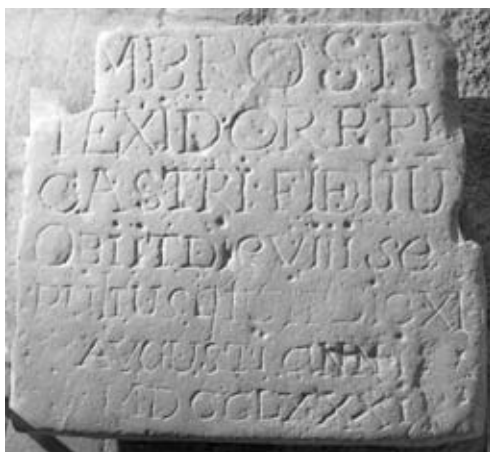

Fig. 222. Excavació de l'església. Làuda sepulcral situada a l'entrada de la capella de la Mare de Déu de la Salut, abans de la restauració, i arrengrada amb d'altres; totes es trobaven fora de la seva posició original. Presenta la inscripció: [A]MBROSII / TEIXIDOR P. RI / CASTRI FID-ELIU (M) / OBIT Die VIII se / PULTUS q Fuit Die XI / AVGUSTI aNNI / MDCCLXXXI. «Ambrosi (òs) Teixidor, pare reverend del Castell de Fels. Va morir el dia 8 (d'agost) i va ser sepultat el dia 11 d'agost de l'any 1781». Foto: J. Miquel i Solé. ArxIU fotogràfic SPAL.

Fig. 223. Excavació de l'església. Làuda sepulcral situada a l'entrada de la capella de la Mare de Déu de la Salut, abans de la restauració, i arrengrada amb d'altres; totes elles es trobaven fora de la seva posició original. Presenta la inscripció: I (ESUS) H (OMO) S(ALVATORIS) + / A / H (IC). J (ACET). C. R (everen) P(ATRI). F(RATRI). PAVLI / A S(ANCT)A GERT-RUDE ORDI / NIS DISCALCEATO / RUM B (EATA) M (ARIA) D-E MONTE CARMELI / AN 1812. «Jesús Home i Salvador A Aquí jeu C. el Reverend pare i germà Pau A de Santa Gertrudis de l'orde dels carmelitans descalços, Any 1812». Foto: J. Miquel i Solé. ArxIU fotogràfic SPAL.

Fig. 224. Excavació de l'església. Tombes infantils o de nounats u.e. 325, 320, 324 i 321 anteriors a la fundació de l'església, les quals tallen les ruïnes d'un dels murs romans bastits al segle III dC, descobertes a l'absidiola sud. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 225. Excavació de l'església. Vista de les restes de la vil·la romana documentades a l'absis i absidiola sud (murs 334, 318 i rebliment 345), en procés d'excavació. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 226. Excavació de l'església. Detall dels vestigis de la vil·la romana descobertes a l'absidiola sud, en procés d'excavació. En primer terme, el mur 318, del segle III dC, amb l'empremta de les tombes 321 i 326, que el van tallar abans de la construcció de l'església. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 227. Excavació de l'església. Vista general dels murs corresponents als àmbits I, II, III, V, VII i al passadís VI de la vil·la romana, descoberts a l'absis, absidiola sud i transsepte. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 228. Excavació de l'església. Vista general d'alguns murs corresponents a la fase més tardana del poblat ibèric descoberts a l'absis i a la nau central. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 229. Excavació de l'església. Mur 318 i menjadores 330, 332 i 582 alineades a la seva cara occidental, corresponents a l'àmbit III de la *pars rustica* de la vil·la romana, descobertes a l'absidiola sud. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 230. Excavació de l'església. Detall d'un habitatge d'època ibèrica descobert a la part oriental de la nau central. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 231. Excavació de l'església. Sacrifici de fundació d'ovicàpid petit i restes dels murs 287 i 573, dels segles II aC, descoberts a la nau central. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 232. Excavació de l'església. Detall del sacrifici de fundació d'ovicàpid descobert a la nau central, associat a una construcció ibèrica del segle II aC. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 233. Excavació de l'església. Mur ibèric (u.e. 789) del segle II aC, banquetes del segle 786, 787. úniques restes trobades de l'absidiola nord del segle X, i mur d'aquest element bastit al 1100-1106 i arrasat al segle XVIII. En primer terme, a la dreta, un sepulcre col·lectiu de l'edat moderna. Foto: M. Baldomà, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 234. Excavació de la coberta de la nau central, del braç sud del transepte i de la capella del Roser. A la nau hi ha la coberta del 1910, per sobre de la teulada anterior. Al transepte i la capella s'observa el testimoni de la coberta de rajols del segle XVI, fundacional en la capella i que en el transepte recolza sobre la volta romànica, ja que encara no s'hi han descobert els vestigis de les lloses que la van precedir, situats en els laterals, a més fondària. Foto: A. Rius, 1991. Fons documental SPAL.

Fig. 235. Excavació de la coberta del braç nord del transsepte. En superfície, les tres capes de rajols col·locades al segle XVI (u.e. 421, 423, 425) i, a sota, la coberta de lloses de pissarra del segle XII (u.e.433). Foto: M. Gumà Marquès, 1991. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 236. Començament de l'excavació a la capella de la Mare de Déu de la Salut. Unitats corresponents al període 1719-1724: mur 660, muret 642 i nivell d'ús 637. Foto: A. López Mullor, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 237. Excavació a la capella de la Mare de Déu de la Salut. Detall d'algunes unitats corresponents a la vil·la romana: mur 734 i paviment 743. Foto: I. Estany, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 238. Excavació del castell. Sondeig I, àmbit Ro2. Canalitzacions del segle XIX (u.e. 21007, 21008, 21032, 21033) i paviment de rajoles quadrades (u.e. 21049). Foto: H. Kirschner, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 239. Excavació del castell. Sondeig I, àmbit Ro2. Clot del parallamps 21072 en procés d'excavació i mur meridional de la cisterna medieval (u.e. 21073). Foto: E. Kirschner, 1992. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 240. Excavació del castell. Sondeig I, àmbit Ro2. Paviment de rajols del fons de la cisterna medieval que romania dins aquesta estructura en el moment de l'amortització. A l'esquerra es veu l'estrat de rebliment, en el perfil de la zona excavada. Foto: A. López Mullor, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 241. Excavació del pati P2, sondeig II. Tomba medieval en forma de cista (u.e. 22028) oberta en l'estrat d'amortització de la vil·la romana (u.e. 22023). Foto: A. Caixal, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 242. Excavació del pati P2, sondeig II. Mur romà 22036. Foto: A. Caixal, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 243. Sondeig III, pati P3, adossat a la façana de ponent del temple i al talús de la torre 5. Foto: A. Caixal, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 244. Sondeig III, pati P3. Estrat argilós amb materials ibèrics (u.e. 2308 i 2311). Foto: A. Caixal, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 245. Sondeig IV, àmbit CA4. Paviment i desguàs d'època contemporània (u.e. 2411, 2409) i, per sota, petit nivell d'època ibèrica (u.e. 2415) i cisterna del mateix període retallada en la roca, en procés d'excavació (u.e. 2539). Foto: M. Baldomà, 1992. Fons documental SPAL.

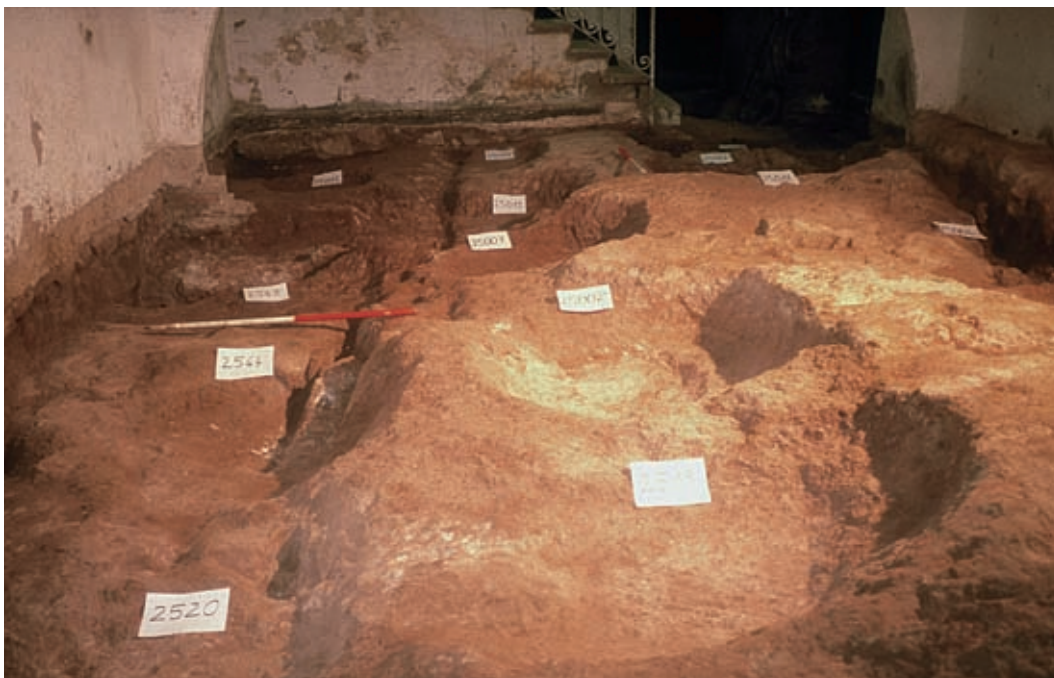

Fig. 246. Sondeig V, àmbit CA5. Pars rustica de la vil·la romana. Encaixos per a dolia retallats a la roca. Foto: M. Baldomà, 1992. Fons documental SPAL.

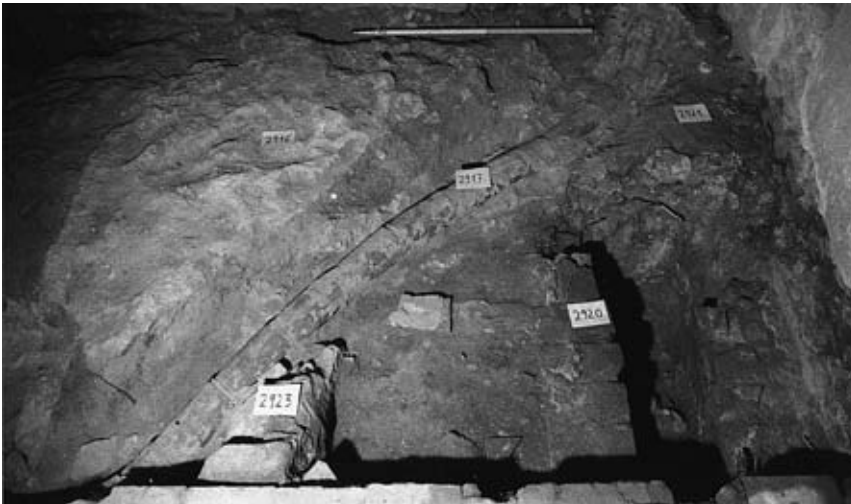

Fig. 247. Sondeig VI, àmbit CA6. Canalització 2917, morter de calç 2916 i murets de totxo 2920 i 2923, d'època moderna, relacionats amb la premsa de raïm que s'hi va descobrir. Foto: I. Estany, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 248. Sondeig VII, en la ronda Ro2, al costat de la torre T3. Ruïnes de la porta de la fortificació del segle XVI, oberta al pany de tramuntana. Foto: A. Caixal, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 249. Sondeig VII, en la ronda Ro2, al costat de la torre T3. Brancal de llevant (u.e. 2719) de la porta oberta al pany de tramuntana del cos A del castell, a mitjan segle XVI. Foto: A. Caixal, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 250. Sondeig VII, àmbit CB4. Conjunt de paviments trobats en el sondeig obert a l'extrem septentrional del cos B del castell. En primer terme, la roca natural i, a continuació, sòls d'època moderna (u.e. 2805 i 2869) i del segle XV avançat (u.e. 2871). Foto: I. Estany, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 251. Sondeig XI. Graonada que comunica la ronda Ro5 amb el pati P3, abans de l'excavació. Foto: A. López Mullor, 1995. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 252. Sondeig XI. Ruïnes d'una escala del segle XVI (u.e. 5007), composta per onze graons, apareguda per sota de la graonada 5001. Foto: A. López Mullor, 1995. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 253. Excavació de la sagristia. Terrassa a llevant de la capçalera de l'església (u.e. 1021 i 1035, separats pel graó 1022), que data del període c. 1515-1550 i tancament de llevant d'un àmbit (mur 1015), que va funcionar al mateix moment. Foto: M. Baldomà, 1994. Fons documental SPAL.

Fig. 254. Excavació de la crugia R4 de la rectoria. Ruïnes de la fresquera orientada de nord a sud, a l'esquerra, i a la dreta, en primer terme, ruïnes de l'absidiola nord, i al fons, pou d'època moderna. Foto: I. Estany, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 255. Excavació del pati P4 de la rectoria. Descobriment de la configuració del pati P4, que indica l'organització abans de les obres promogudes per M.Girona. Escales 3121 i 3105, replà enllosat 3119, canalització 3048/3027 que travessava P4 diagonalment de nord a sud, i canalització de teules 3008 també documentada a R4. Foto: I. Estany, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 256. Estat del pati P4 de la rectoria, al final de l'excavació. A l'esquerra, tallada pel mur de la rectoria, tomba antropomorfa tallada en la roca, al centre mur romà (u.e. 3317), i per sota de la façana de la rectoria, restes del mur 3172, del segon terç del segle XIV. A la dreta, testimonis de successius paviments dels segles XIV a XVII. Foto: I. Estany, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 257. Excavació del pati P4 de la rectoria. Tomba antropomorfa tallada a la roca, orientada d'est a oest, conservada parcialment (u.e. 3275). Foto: I. Estany, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 258. Medalló 3C de la sala d'esgrima (CB3-1). Foto: X. Fierro, 2001. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 259. Petit museu instal·lat dins l'antiga capella de sant Antoni i santa Barbara. A la dreta, sèrie de maquetes de l'evolució arquitectònica del conjunt. A l'esquerra, cippus romà dedicat a Gaius Trocina Synecdemus. Foto: M. Baldomà, 1997. Arxiu fotogràfic SPAL.

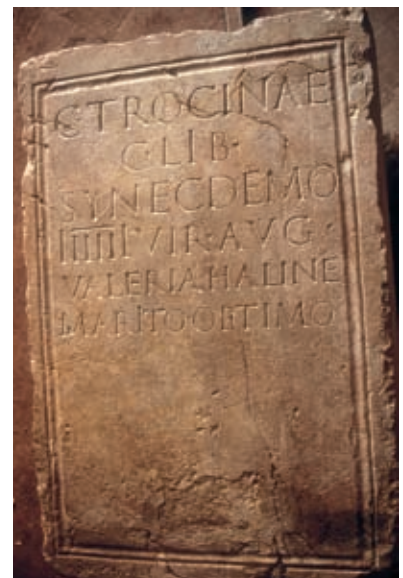

Fig. 260. Cippus romà dedicat a Gaius Trocina Synecdemus que es va trobar encastat en una paret de l'antiga rectoria que separava els àmbits R3 i R4. Foto: V. Niño, 1989. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 261. Àmbit R4 de la rectoria. Ruïnes de l'absidiola nord de l'església de Santa Maria. Foto: M. Baldomà, 1992. Fons documental SPAL.

Fig. 262. Restes del mur exterior de l'absis principal de l'església de Santa Maria (segle XII). Foto: I. Estany, 1992. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 263. Vista del conjunt des de migdia. En primer terme la torre T6, datable del segle XIV, a continuació la capella de la Mare de Déu de la Salut (1714-1724), que precedeix el cos principal de l'església, coronat pel campanar de torre del segle XII. Al fons, la torre T5 i el cos B del castell (1734). Foto: M. Baldomà, 1992. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 264. Absidiola sud de l'església amb la capella de la Mare de Déu de la Salut adossada al mur meridional, un cop desmuntada la sagristia. Cal observar el recrescut de l'absidiola, fet al segle XIV, coronat de merlets. També, a sota, a la dreta, es veu una tronera per una petita peça d'artilleria. Foto: M. Baldomà, 1992. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 265. Detall d'un dels grafitis atribuïbles a Antonio Stoffella, membre de les Brigades Internacionals que va estar pres al castell de Castelldefels. S'hi pot veure la frontera entre Espanya i França, la via fèrria, la carretera i la duana. A sobre d'un vagó del tren, que va en «direction Cerbère», hi ha la figura d'un interbrigadista que saluda amb el puny al pòls, identificat com al tinent (?) Copič –el primer cap de la presó–, potser per una mà diferent a la del dibuixant. Aquest personatge diu «nous partons» i indica la data «22-1-1939». Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

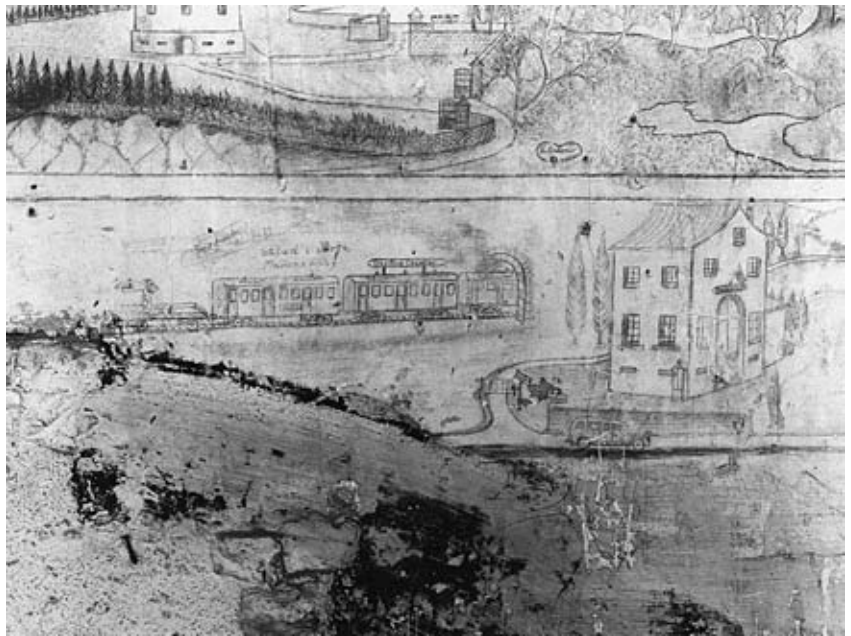

Fig. 266. Detall del mateix grafit, a la dreta del fragment anterior. S'hi pot veure un avió model Douglas D-C2 sobrevolant una ciutat situada a la línia de la costa. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 267. Un Douglas D-C2, aparell d'origen comercial. Procedents de les «Líneas Aeropostales Españolas», durant la Guerra Civil tres van quedar en poder del Govern i un altre, a Sevilla, del bàndol sublevat. Foto: Armero, González, 1981:70.

Fig. 268. Detall d'un grafit d'Antonio Stoffella, membre de les Brigades Internacionals que va estar pres al castell de Castelldefels. S'hi poden veure tres avions tipus Savoia Marchetti SM-79 Sparviero, sobrevolant un paisatge rural idealitzat. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 269. Maqueta d'un trimotor italià de bombardeig model Savoia Marchetti SM-79 Sparviero. A la Guerra Civil se'n van utilitzar uns cent. «Museo de Aeronáutica y Astronáutica», Cuatrovientos, Madrid. Foto: Armero, González, 1981: 67.

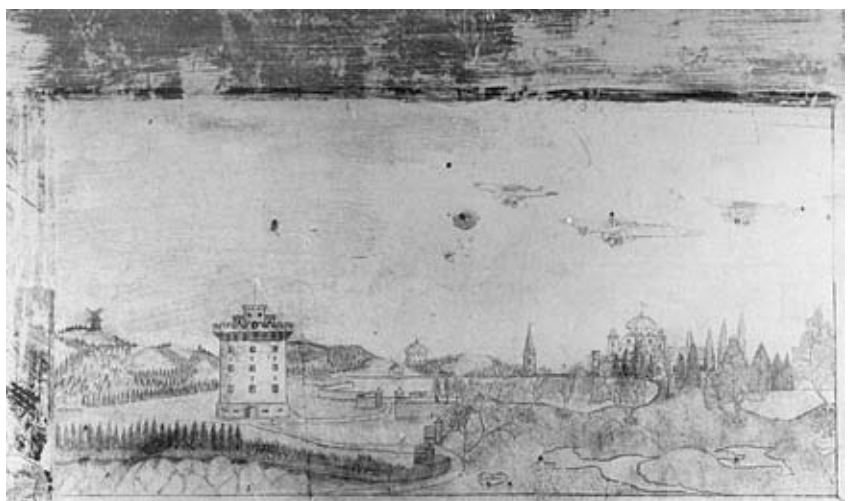

Fig. 270. Detall d'un grafit anònim que representa un avió de caça model Polikarpov I-15, anomenat «xato», biplà, que va ser molt utilitzat pel bàndol republicà durant la Guerra Civil. Presenta la inscripció «15 Agosto» a la part inferior esquerra del dibuix. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 271. Maqueta d'un avió de caça model Polikarpov I-15, anomenat «xato», biplà. Era d'origen rus, tot i que també se'n va fabricar a Espanya. «Museo de Aeronáutica y Astronáutica», Cuatrovientos, Madrid. Foto: Armero, González, 1981: 62.

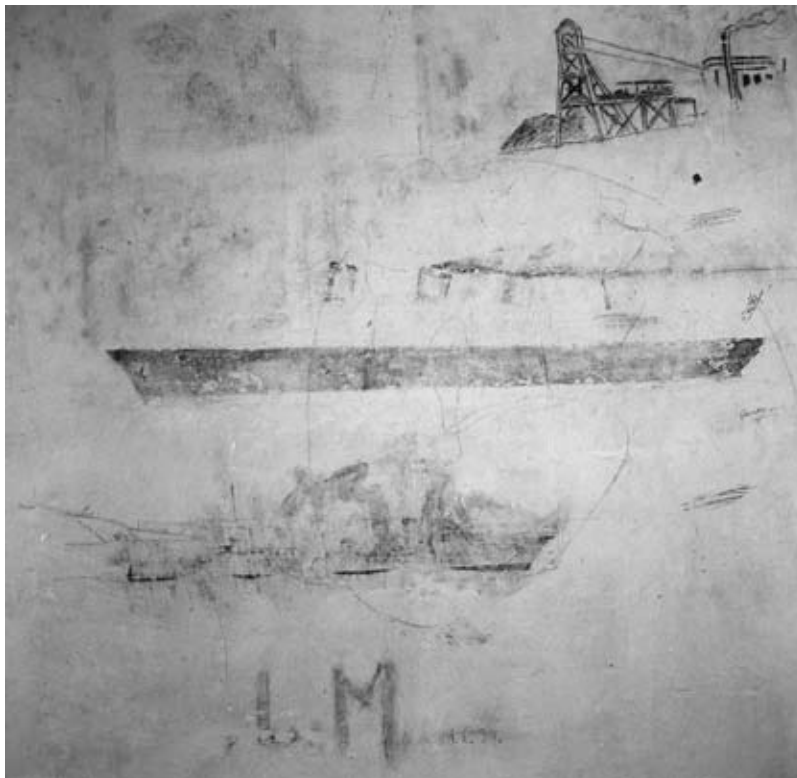

Fig. 272. Detall d'un grafit anònim que en la part de sota representa el destructor «José Luis Díez», de l'armada republicana. Foto: J. Francès, 1989. Arxiu fotogràfic SPAL.

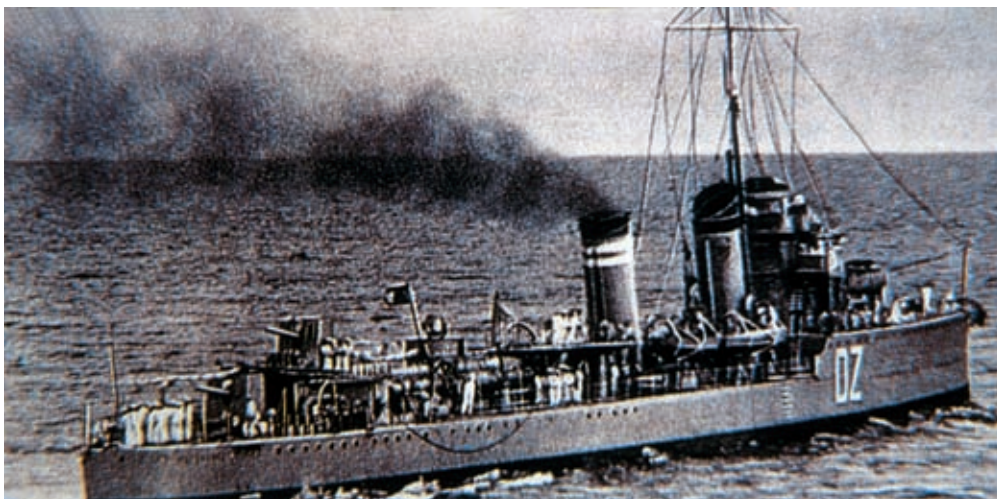

Fig. 273. Destructor «José Luis Díez», de l'armada republicana. Foto: Armero, González, 1981.

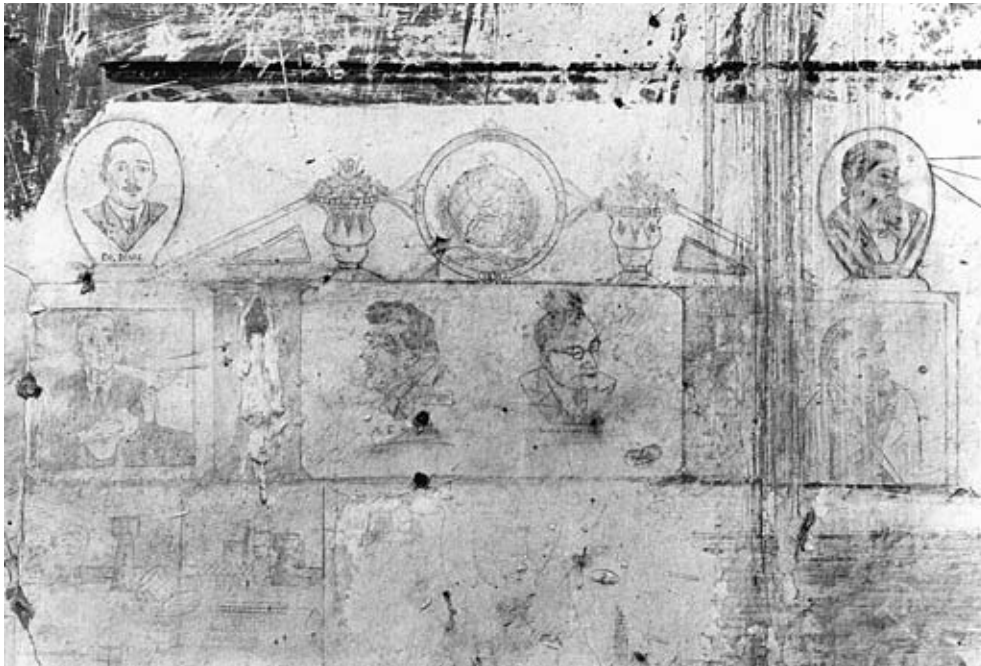

Fig. 274. Detall d'un grafit d'Antonio Stoffella, membre de les Brigades Internacionals que va estar pres al castell de Castelldefels. Es tracta d'una composició on s'hi pot veure, a la part superior, Edvard Beneš, president de la República Txeca (1935-1938) i Dolores Ibárruri La Passiionària, líder del PCE, a banda i banda del globus terraqui. A la part central s'hi observa Édouard Herriot, polític i escriptor francès de la III República, a l'esquerra, Julio Álvarez del Vayo, membre del PSOE, al centre, i Lenin, a la dreta. Foto: M. Baldomà, 1995. Arxiu fotogràfic SPAL.

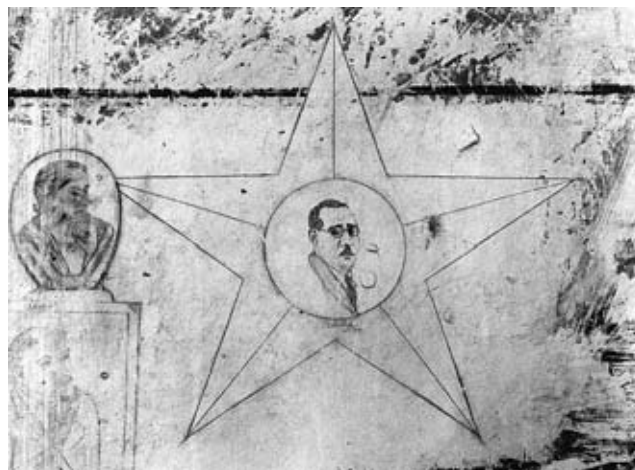

Fig. 275. Detall d'un grafit d'Antonio Stoffella, membre de les Brigades Internacionals que va estar pres al castell de Castelldefels. S'hi pot veure el doctor Juan Negrín (PSOE), president del Govern de la República, observat de prop per Dolores Ibárruri, líder del PCE, i Lenin. Foto: M. Baldomà, 1995. Fons documental SPAL.

Fig. 276. Detall d'un grafit d'Antonio Stoffella, membre de les Brigades Internacionals que va estar pres al castell de Castelldefels. S'hi pot veure Maurice Thorez, secretari del Partit Comunista Francès en l'època que va tenir lloc la guerra civil espanyola. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

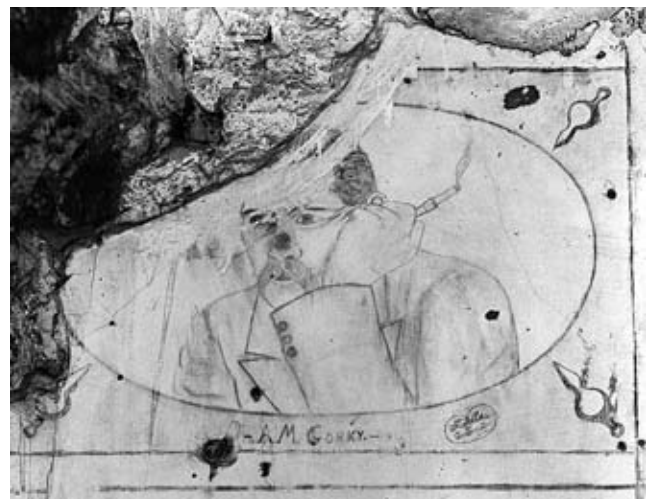

Fig. 277. Detall d'un grafit d'Antonio Stoffella, membre de les Brigades Internacionals que va estar pres al castell de Castelldefels. S'hi pot veure Màxim Gorki, literat i ideòleg del Partit Comunista Italià. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

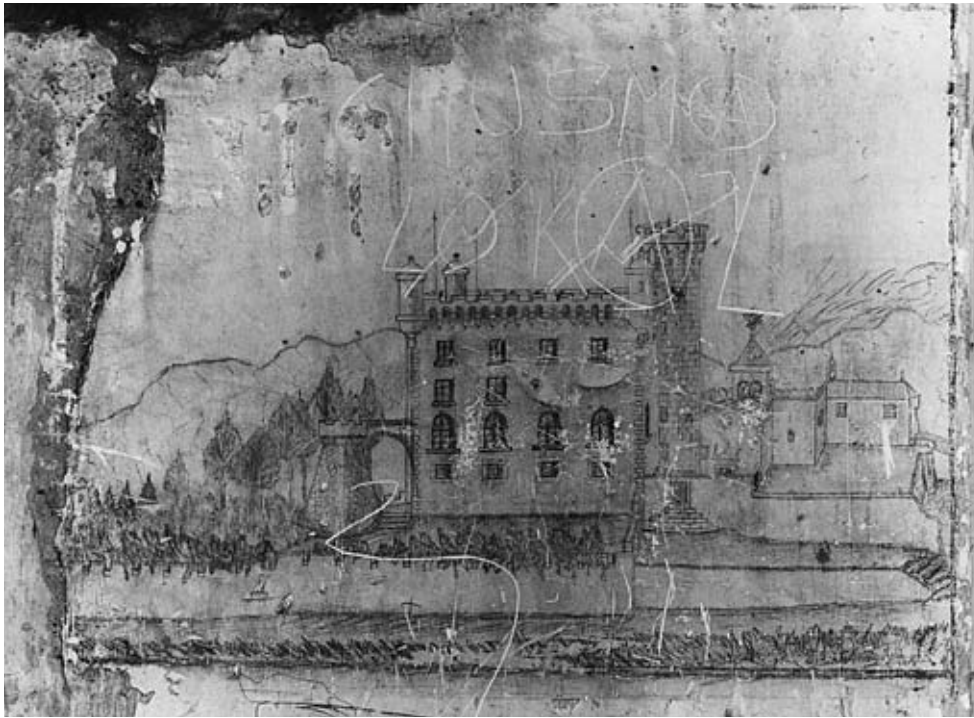

Fig. 278. Detall d'un grafit d'Antonio Stoffella, membre de les Brigades Internacionals que va estar pres al castell de Castelldefels. S'hi pot veure una representació del conjunt del castell i l'església vists des de ponent, amb alguna llicència pictòrica, com ara l'aparició d'un fossat que en realitat no existeix. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 279. Detall d'un grafit anònim que representa un milicià republicà dels que s'instruïen al castell al començament de la guerra civil espanyola. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 280. Grafit que representa un rostre femení. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 281. Grafit que representa una meretriu anomenada Greta empleada al *Chat Noir* de París. Foto: J. Miquel i Solé, 1990. Fons documental SPAL.

Fig. 282. Rètol que indica la situació de la secretaria del comandant de la presó de les Brigades Internacionals, a la planta primera del castell. Foto: David Galí, 2002. Arxiu fotogràfic SPAL.

Fig. 283. Grafit situat a la segona planta del castell que representa el primer comandant de la presó de les Brigades Internacionals, el croat Copiç (escrit Copique al dibuix), escarnit per un dels guardians dels presoners. Pel lloc on és, segurament es tracta d'un dibuix fet per un carceller, quan en Copiç ja havia estat destituït. Foto: Albert López Mullor, 2004. Fons documental SPAL.

Llibre segon

Coordinadora

Autors

Història i art

Raquel Lacuesta Contreras

Josep Maria Vila Carabasa, David Galí Farré, Raquel Lacuesta, Anna Castellano Tresserra, Núria Pinos Carrera, Francesc Benlliure Moreno, María José Sureda Berná, Jordi Rovira Port, Àngels Casanovas Romeu, Maria Antònia Carrasco Martí

I. Les fonts documentals

1. Notícia històrica²⁹⁶

Josep M. Vila Carabasa, David Galí

L'església de Santa Maria de Castelldefels

La primera referència documental a l'església de Castelldefels es remunta a l'any 966, quan un tal Lobel fa donació d'una peça de terra a una certa *domum S. Maria cenobi in termino Eramprugno*.²⁹⁷ Des d'aquest moment i fins al 983 es coneixen un total de 25 actes de donació o venda per part de particulars de peces de terra o aous a l'església de Santa Maria, que aniria formant així el nucli primigeni del seu patrimoni.²⁹⁸ D'entre aquest grup de documents caldria destacar per la seva importància el testament de Galí, vicari comtal d'Eramprunya i Sant Martí Sarroca, que va deixar a Santa Maria de Castelldefels una sèrie d'aous, peces de terra i horts que posseïa en diferents llocs: Cornellà, Pla del Llobregat, Eramprunya, etc.²⁹⁹ Uns anys després, ja mort el citat Galí, el comte Borrell i la seva muller Letgarda fan donació del lloc de Santa Maria de Castelldefels al monestir de Sant Cugat del Vallès.³⁰⁰

Així doncs, sembla que, durant la segona meitat del segle X, l'església de Santa Maria de Castelldefels funcionava com una petita cel·la monàstica que va rebre tota una sèrie de donacions pietoses tendents a la formació del seu patrimoni constituït. De tota manera, i com passa en molts altres casos, la fundació no va arribar a reeixir i l'església esdevingué, ja a finals del mateix segle X, una simple parròquia. No sabem fins a quin punt la commoció provocada per l'atac d'Almansor el 985 va influir en el canvi de la situació de Santa Maria. El fet és que el *castrum quod dicitur Felix cum ecclesis ibidem fundatis S. Maria et S. Petri cum ipsorum dotalicis* apareix en el precepte del rei Lotari del 986 en el qual es confirma la jurisdicció de Sant Cugat sobre una sèrie de *loca paganorum tyrannide destructa*, en

una referència clara a una ràtzia d'Almansor de l'any anterior.³⁰¹ En tot cas, és en aquest moment en què desapareix de la documentació qualsevol referència a donacions pietoses realitzades a l'església de Castelldefels, canvi que potser es podria relacionar amb la modificació de l'estatus del temple.

Pel que fa a l'organització interna de Santa Maria en aquests primers temps, sabem que, almenys des de l'any 972, l'església disposava de tres altars dedicats a la Mare de Déu, el major, a sant Miquel Arcàngel, el septentrional, i a sant Joan Evangelista, al sud. A la mateixa església existia també un altar en honor de sant Pau i sant Pere.³⁰² La descripció que ens proporciona aquest document permet suposar, i així ho ha confirmat l'excavació arqueològica, que l'església del segle X disposava ja de tres absis i segurament una estructura arquitectònica similar a la que es va construir a començaments del segle XII. Es tractaria d'una petita capella preromànica, amb funcions parroquials i associada al recinte castral de Castelldefels.

Poca cosa sabem de la situació de Santa Maria durant el segle XI; només hi fan esment algunes donacions testamentàries, com la de Recosind i els seus hereus el 1002³⁰³ i sobretot les diferents confirmacions papals³⁰⁴ dels béns de Sant Cugat. D'altra banda, el 1011, el comte Ramon Borrell i la seva muller Ermessenda confirmen a Sant Cugat la donació anterior dels comtes Borrell i Letgarda sobre la possessió, entre altres llocs, de Castelldefels.³⁰⁵

A finals del segle XI es devia començar a bastir una nova església, de fàbrica ja clarament romànica, amb una estructura molt semblant a l'anterior i que va ser consagrada pel bisbe Berenguer entre 1100 i 1106.³⁰⁶ En aquest document es confirma la dotació i el terme parroquial, així com els delmes, primícies, oblacions i altres drets que se li concedeixen. També s'estableix per a la totalitat de la muntanya la categoria de sagrera. Aquest fet suposava atorgar al conjunt els beneficis de la immunitat, dins l'esperit dels decrets de Pau i Treva, establint-se l'excomunicació im-

296. ABREVIATURES UTILITZADES:

ACA. Arxiu de la Corona d'Aragó.

ADB. Arxiu Diocesà de Barcelona.

AHMC. Arxiu Històric Municipal de Castelldefels.

AHPB. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

CSCV. Cartulari de Sant Cugat del Vallès (Rius, J. 1945-1957. Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès. 3 vol. Barcelona).

297. CSCV. doc. núm. 85.

298. CSCV. doc. núm. 85, 89, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 105, 107, 111, 115, 116, 119, 121, 129, 136, 137, 140, 142, 143, 147, 157.

299. CSCV. doc. núm. 136.

300. Pagès i Paretas, 1992: 323.

301. CSCV. doc. núm. 173.

302. *ubi intra trifarie templum in medium situm est altare venerabile virgo Dei genitrice Maria, dexteram vero partem altare Sacti Michaelis Arcangeli, levam vero Sancti Iohannis evangeliste, in quo loco veneranda altaria constructa sunt in honore Petri et Pauli, apostolorum principes.* CSCV. doc. núm. 98.

303. CSCV. doc. núm. 372 i 374.

304. Així, apareix citat en les butlles de Silvestre II (1002), Joan XVIII (1007), Benet VIII (1027), Urbà II (1098). CSCV. doc. núm. 382, 412, 486, 774.

305. CSCV. doc. núm. 436.

306. El text de l'acta de consagració, així com la seva traducció catalana, ha estat publicat a Bellès, 1992: 324.

diata per a tot aquell que realitzés actes violents en el seu recinte.

Durant els segles XII i XIII la documentació referida a l'església de Santa Maria de Castelldefels és escassa. Sabem, no obstant això, que l'abat de Sant Cugat la va mantenir fora de la cessió que, el 1178, va fer a un tal Tició del domini senyorial de Castelldefels.³⁰⁷ Pel que fa a l'organització interna del temple, només disposem d'informacions relatives a fundacions de beneficis i reorganitzacions d'altars. Així, el 1286, Felip d'Espells, fill de Berenguer de Tició, senyor del castell, va instituir en el seu testament un benefici en l'altar de Sant Pere de l'església de Castelldefels per tal de mantenir un sacerdot que digués una missa diària per la seva ànima i la dels seus.³⁰⁸ Sembla que el 1336 aquest benefici ja no donava prou rèdits per mantenir el sacerdot.³⁰⁹ Uns anys després, el 1342, el bisbe de Barcelona va donar llicència al senyor del castell, Berenguer de Relat, per fluïonar l'altar de Sant Pere amb el de Sant Miquel que no tenia rèdits ni ornaments. El bisbe establí la construcció d'un nou altar *cum pulcra ara* sota l'advocació simultània dels dos sants que s'havia de situar en el lloc ocupat pel de Sant Miquel i recollir els rèdits i beneficis del de Sant Pere. El mateix decret permet a Berenguer de Relat eliminar l'antic altar de Sant Pere.³¹⁰ La remodelació es devia realitzar immediatament, ja que la visita pastoral de 1344 esmenta ja l'existència d'una ara en aquest altar.³¹¹

De tota manera, no és fins ben entrat el segle XIV que disposem d'informació seriada, sota la forma de visites pastorals, que ens parlen de l'evolució de l'església en els darrers anys de l'Edat Mitjana. En aquest sentit, la visita de 1378 ens descriu, per primera vegada des de l'any 972, els sants que es veneren a l'església. El document ens parla de tres altars; el major, dedicat a santa Maria, i dos de secundaris, un sota l'advocació de sant Pere i sant Miquel i un altre en honor de sant Joan.³¹² Es tracta, per tant, bàsicament de les mateixes advocacions que apareixien en el document de l'any 972 i que es mantindran tot al llarg de l'Edat Mitjana.

Durant els segles XIV i XV no es documenten canvis importants en l'ordenació interna del temple i les nombroses visites pastorals d'aquesta època es limiten a informar-nos de les habituals compres i reposicions d'objectes litúrgics,³¹³ així com d'algunes obres de reparació de desperfectes, especialment a la teulada.³¹⁴ Hauríem d'esmentar, en tot cas, el manament de la visita pastoral de 1446 respecte al trasllat del cor de l'església cap a la part superior del portal major,³¹⁵ ordre que es repetirà el 1447.³¹⁶ Poste-

riorment, ja en el segle XVI, els senyors de Castelldefels faran construir el cor gòtic de l'església, en el qual es col·locarà l'escut de la família. També es documenten petites modificacions en les advocacions dels altars, com per exemple el trasllat de santa Bàrbara a l'altar de sant Antoni o de sant Joan Evangelista al del Bautista, que apareix a partir de 1484.³¹⁷

Pel que fa a l'ornamentació i mobiliari litúrgic dels altars, les visites pastorals del segle XV són especialment detallades i ens permeten fer una reconstrucció bastant aproximada de la decoració de l'església en aquest període. Així, l'altar major, dedicat a santa Maria, era de marbre amb la corresponent ara consagrada coberta per cinc peces de cotó de color blanc i morat sobre les quals reposaven dos canelobres de ferro i el sagrari. Completaven la decoració de l'altar un pal·li de seda verda amb figures d'animals brodades amb fil daurat. Aquest pal·li estava folrat de tela morada i tenia un frontal del mateix pany i folre i amb flocadura de seda vermella. També hi havia en el mateix altar una cortina de tela morada amb una barra de ferro i una petita cortina de tela negra darrere la qual es trobava la imatge de la Mare de Déu amb una diadema daurada i dotze estrelletes; també hi havia una altra diadema petita a la imatge del fill.³¹⁸ En la visita de 1484, s'especifica que la imatge de la Mare de Déu era de terracota i que hi havia un retaule a l'altar.³¹⁹

Pel que fa a l'altar de Sant Pere, que almenys des de 1414 està servit pel rector o el vicari en absència del beneficiat,³²⁰ la visita de 1446 indica que l'altar de sant Pere està format per una base de pedra amb ara consagrada sobreposada, els corresponents cobertors de cotó, dos canelobres de ferro i un pal·li de roba blanca. Pel que fa als objectes litúrgics, s'esmenta un calze de plata que el visitador no pot veure per estar absent el senyor del castell (cal recordar que el benefici d'aquest altar va ser instituit pels senyors de Castelldefels), així com dues casulles i un missal votiu.³²¹

Els altres dos altars que es documenten a l'església en aquesta època, el de Sant Joan i el de Sant Antoni, són molt més senzills i només compten, a part de la corresponent ara, amb els elements mínims per a la seva ornamentació. Atès que no hi ha beneficis ni, per tant, sacerdots que hi hagin de dir missa, no tenen objectes litúrgics propis.³²²

Respecte al mobiliari cerimonial de l'església, la visita de 1446 esmenta i descriu una sèrie de peces que pel seu interès esmentarem a continuació:

– Una creu de plata sobredaurada amb la imatge del sant Crist i una petita creu esmaltada de color vermell.

– Un calze de plata daurat per dins i per fora amb tres esmalts al peu, un amb la imatge del sant Crist, un altre amb sant Antoni i el tercer amb l'escut de la parròquia. Complementa el calze una patena daurada amb un esmalt al centre.

– Un calze de plata daurat per dins i en el pom, amb un esmalt al peu que representa la coronació de la Mare de Déu, així com la seva patena de plata, amb un esmalt al centre amb la imatge de Maria.

– Un petit calze de plata.

307. CSCV. doc. núm. 1.117.

308. ADB. *Speculum*. vol. III, fol. 467.

309. ADB. *Visites*, vol. 4, fol. 33.

310. ADB. *Visites*, vol. 5, fol. 105r.

311. ADB. *Visites*, vol. 5, fol. 170v.

312. ADB. *Visites*, vol. 7, fol. 181v.

313. En aquest sentit, la visita de 1382 mana canviar l'antiga custòdia de fusta per una altra de plata i fer un nou dipòsit de fusta per posar el crisma i l'oli dels malalts d'una manera decent (ADB. *Visites*, vol. 7, fols. 238v-239v). En la visita de 1414, per la seva banda, es mana reparar *los cups dicte ecclesie*, per a la qual cosa caldrà obtenir els serveis d'un *magistri de botes* (ADB. *Visites*, vol. 11, fols. 140v-141v). El 1425 es mana fer una porta nova per a un dels portals de la rectoria (ADB. *Visites*, vol. 15, fol. 134). El 1447 es mana arreglar els fonaments de les parets de la rectoria (ADB. *Visites*, vol. 16, fol. 450r-451r).

314. Així, el 1438 es mana reparar el campanar i la teulada de l'església perquè *non pluatur hinc* (ADB. *Visites*, vol. 15, fol. 475).

315. ADB. *Visites*, vol. 21, fol. 95v-97r.

316. ADB. *Visites*, vol. 16, fol. 450r-451r.

317. ADB. *Visites*, vol. 21, fol. 95v-97v.

318. ADB. *Visites*, vol. 19, fol. 302v-304v.

319. ADB. *Visites*, vol. 21, fol. 95v-97r.

320. ADB. *Visites*, vol. 11, fol. 140v-141v.

321. ADB. *Visites*, vol. 19, fol. 302v-304v.

322. ADB. *Visites*, vol. 19, fol. 302v-304v.

Completaven el conjunt quatre casulles, un pal·li, una capa pluvial, un mantell de combregar i altres peces menors. Pel que fa als llibres, aquesta mateixa visita esmenta l'existència d'un missal, un oficiari, un ordinari, un breviari, un psalteri, dos llegendaris, una consuetat, un responsori i un responsori i antifonari antic.³²³

Finalment, i pel que fa als altres àmbits de l'església, la visita de 1446 fa esment del sagrari, del qual es diu que està tancat i conté una custodia de plata dins la qual, en una capseta rodona, es troben les quatre formes. També s'esmenta el cofret de fusta que conté les ampolletes de plata en què es guarden els olis, així com les fonts baptismals.³²⁴

Respecte a les administracions constituïdes a l'interior de l'església, la visita de 1484 destaca el ciri de les dones, el ciri pasqual i el de Sant Antoni.³²⁵ Per la seva banda, la inspecció següent, realitzada l'any 1498, fa esment de l'existència, davant l'altar major, de dues administracions: el ciri dels solters i el de les ànimes del purgatori. A part d'aquestes dues, i amb rèdits de la sagristia, es mantenen en aquest mateix lloc dues làmpades pendents que cremen alternativament els dies feiners mentre que els dissabtes a la nit, els diumenges i els dies de festa cremen totes dues.³²⁶ No documentem en aquest moment cap tipus de confraria o altra organització de fidels de tipus més devocional.

Durant la primera meitat del segle XVI la situació de l'església sembla mantenir-se força estable i les visites dels diversos anys descriuen els mateixos altars ornats d'una manera similar. Només podem fer referència a alguns canvis menors, com la realització d'una nova pica baptismal de pedra, el 1568.³²⁷

En canvi, la major part de les visites d'aquest període fan referència al mal estat de la rectoria i a la necessitat apremiant de la seva reparació. Ja el 1446, el visitador reclamava arranjaments a la casa i concretament esmentava la necessitat de cobrir les tàpies que hi havia sobre el portal, així com l'estable situat davant la rectoria.³²⁸ L'any següent es mana arreglar els fonaments de les seves parets. El 1484 les coses continuen estant malament, ja que el visitador amonesta al rector pel mal estat en què es troba la rectoria.³²⁹ Un temps després, no sabem si com a conseqüència d'aquest avís, es van iniciar obres de millora a la casa rectoral, que el 1498 encara no estaven finalitzades,³³⁰ però en tot cas no sembla que fossin gaire importants, ja que en anys posteriors les visites continuen reiterant la necessitat de reparació d'aquest àmbit, fins al punt que la de 1552 indica que es troba *quasi dirruita* i que requereix unes obres de gran abast.³³¹ Els treballs devien dur-se a terme de manera satisfactòria al mateix temps que al castell, i el 1562, any de la inspecció següent, ja no es fa esment de la rectoria.

Un altre àmbit que pateix modificacions en aquest període és el cementiri, que no havia tornat a aparèixer en la documentació des de l'acta de consagració de 1106. Així, en la visita de 1562 es mana aixecar una paret a la seva

banda occidental per tenir-lo tancat, i fer un portal a la banda d'orient per evitar l'entrada en el recinte d'animals.³³² La inspecció següent, de 1568, estableix la necessitat d'enderrocar la paret del cementiri que hi havia al costat de l'església i construir-ne una altra de més baixa cap a orient, així com fer una porta pel portal de migdia.³³³

En el transcurs del darrer quart del segle XVI s'inicien a Santa Maria de Castelldefels una sèrie de reformes que suposaran el primer canvi important en la fesomia de l'església d'ençà de la seva segona consagració, a començaments segle XII. El 1578 encara sembla tot igual que cent anys abans, i la visita que ens descriu els diversos altars només esmenta l'existència de retaules bellament pintats en cadascun d'ells, però mantenint bàsicament les mateixes advocacions que veïem en el segle X.³³⁴ El primer canvi important ens apareix documentat en la visita de 1584, en la qual s'esmenta per primer cop un altar dedicat a la Mare de Déu del Roser, que en aquests moments ja compta amb els ornaments necessaris, retaule i imatge de la Verge, així com una confraria organitzada al seu voltant.³³⁵ Sembla que, en principi, aquest altar devia estar situat en l'espai ocupat fins aquell moment per l'altar de Sant Pere, que es va traslladar a algun lloc no determinat de l'església, a l'espera de poder construir una capella nova per instal·lar-hi l'altar del Roser.³³⁶

En aquest sentit, el 5 de desembre de 1588 s'obté una llicència del bisbe per a edificar una capella sota l'advocació de la Mare de Déu del Roser en un dels costats de l'església parroquial, per a la qual cosa s'havia d'enderrocar el mur del temple. També s'obté permís per a construir una sagristia nova i reparar el conjunt de l'església en allò que fes falta.³³⁷ Les obres van tardar encara un cert temps a iniciar-se, com explica el visitador de 1590, que indica que només s'havia començat a *picar algunes pedres y portar arena y provisió de calç y mestre*³³⁸ i ordena la recollida immediata de diners per poder dur a terme unes obres que d'una manera o altra van durar fins a finals de segle.

Amb les informacions extretes de les darreres visites pastorals del segle XVI podem reconstruir alguns dels elements constitutius de l'església de Santa Maria de Castelldefels a començaments del segle XVII, un cop acabades les obres d'ampliació esmentades.

Així, d'una banda, documentem l'altar major, dedicat com sempre a la Mare de Déu, en què hi ha tres graons de fusta amb dos àngels i les imatges dels sants Abdó i Senén, tots de fusta daurada.³³⁹ Com a altars secundaris s'esmenta, i és el més important, el de la Mare de Déu del Roser, de nova creació, que el 1591 era de pedra, amb una ara consagrada

323. ADB. *Visites*, vol. 19, fol. 302v-304v.

324. ADB. *Visites*, vol. 21, fol. 95v-97v.

325. ADB. *Visites*, vol. 25, fol. 70v-72r.

326. ADB. *Visites*, vol. 42, fol. 227v-228r.

327. ADB. *Visites*, vol. 19, fol. 302v-304v.

328. ADB. *Visites*, vol. 16, fol. 450r-451r.

329. ADB. *Visites*, vol. 21, fol. 95v-97v.

330. ADB. *Visites*, vol. 25, fol. 70v-72r.

331. ADB. *Visites*, vol. 34, fol. 239v-240v.

332. ADB. *Visites*, vol. 40, fol. 300v-301r.

333. ADB. *Visites*, vol. 42, fol. 227v-228r.

334. ADB. *Visites*, vol. 45, fol. 46.

335. *quod est lapideum [l'altar] cum tribus mappis, cum cohoptoreo coreaceo et pallio ex auri pelle cum imagine beate Marie de Rosario. Item, visitavit retabulum quod est perpulcre depictum, in quo est imagine beate Marie de Rosario de bulto et sunt ibidem tres gradus lignei.* (ADB. *Visites*, vol. 46, fol. 64v-66v).

336. ADB. *Visites*, vol. 50, fol. 25r-27v.

337... *ad latus dicte ecclesie parochialis Castrifidelium de novo edificare seu edificare facere capellam sub invocacione beate Marie de Rosario, murumque dicte parochialis ecclesie diruere seu dirui facere pro dicta capella edificanda; sacristiam que pro dicta ecclesie parochiali de novo facere seu fieri facere. Necnon etiam dictam ecclesiam parochialem reparare ea quem ea sunt necessaria facere seu fieri facere.* (ADB. *Graciarum*, vol. 62, fol. 15).

338. ADB. *Visites*, vol. 50, fol. 25r-27v.

339. ADB. *Visites*, vol. 50, fol. 350r-351v.

i tres graons sobre els quals es disposaven dues imatges de la Mare de Déu pintades i quatre quadres representant el sant Crist, la Verge Maria i sant Francesc. Completaven els ornaments diferents peces de tela i dos pal·lis.³⁴⁰ D'acord amb els resultats de l'excavació, sabem que aquest altar va passar a ocupar la capella construïda a ponent del braç meridional del transsepte, entre 1588 i 1590.

Malgrat la incorporació del nou altar del Roser, es mantenen a l'església de Castelldefels totes les antigues advocacions, que, un cop acabades les obres d'ampliació, van rebre la seva col·locació definitiva. Així, d'una banda, hi havia l'altar de Sant Joan amb un retaule amb les imatges de sant Joan Baptista i Evangelista, probablement a l'absidiola nord. Un segon recinte estaria dedicat a sant Antoni i santa Bàrbara, amb el seu retaule corresponent, i segurament s'hauria de situar a la nova capella feta a ponent del braç nord del transsepte. Finalment hi hauria un tercer altar, dedicat a sant Pere, que també disposa de retaule i en el qual hi ha fundat un benefici.³⁴¹ Sabem que aquest darrer es devia instal·lar a l'absidiola sud i que el 1612 es va manar reparar la teulada de la seva capella,³⁴² coincidint amb les obres que es feien a la veïna sagristia.

Pel que fa a l'organització dels fidels, en aquest moment apareixen noves associacions, com ara la confraria de la Mare de Déu del Roser, documentada des de 1584.³⁴³ També s'esmenta la de la Santíssima Trinitat, fundada el 1588 a iniciativa de vuit persones *omnes regni Francie et residentes in predicta parrochia Castrifidelium*, que establirà obligacions d'assistència mútua entre els estrangers del terme,³⁴⁴ i que es farà càrrec d'una lluminària que el 1605 estava instal·lada a la capella del Roser.³⁴⁵ Finalment, documentem altres lluminàries secundàries, com la de Sant Joan i Sant Salvador, situada en la capella de Sant Joan.³⁴⁶ A més, el 1606 s'indica que a l'altar major cremen cinc làmpades, una pel Santíssim Sacrament, una segona que crema els dies de missa i unes altres tres que cremen per devoció de diferents feligresos.³⁴⁷

Durant el segle XVII l'església de Castelldefels manté la seva estructura arquitectònica sense que es documentin modificacions d'importància més enllà de les reposicions i adquisicions d'objectes litúrgics, habituals en qualsevol temple que estigui en funcionament i que no detallarem. Cal tenir present, però, la incorporació de dues noves advocacions al llarg d'aquest segle: sant Isidre, el 1627,³⁴⁸ i sant Eloi, el 1636.³⁴⁹ De tota manera, la seva integració no suposa modificacions substancials, ja que en ambdós casos les advocacions s'agreguen a altars ja existents, concretament al de Sant Pere i Santa Bàrbara, respectivament.

Aquesta etapa d'inactivitat constructiva degué estar provocada per dos motius fonamentals. D'una banda, l'enorme esforç realitzat a finals del segle XVI per a reformar de l'església segurament va suposar una considerable despesa per als fidels i fins i tot es va haver de recórrer a la

venda d'algunes propietats de la parròquia per tal de poder pagar-les.³⁵⁰ Amb tot això, els recursos disponibles devien ser durant molt de temps massa petits per assumir noves ampliacions. A aquesta situació es va afegir la greu crisi social i econòmica que va patir la zona, primer com a conseqüència de la devastació produïda arran de la guerra dels Segadors³⁵¹ i posteriorment a causa de les fortes epidèmies de paludisme que van afectar Castelldefels, especialment entre 1690 i 1700, com a conseqüència del creixement de les maresmes.

No és estrany, doncs, que la darrera gran ampliació de l'església de Santa Maria de Castelldefels, realitzada ja en el primer quart del segle XVIII i aprofitant l'inici d'un període de revifament econòmic, estigués motivada per la construcció d'un altar dedicat a una Mare de Déu anomenada «de la Salut» que el 1716 ja tenia una confraria constituïda. Sabem a través de l'arqueologia que, per a la seva instal·lació, es va edificar, al sud del transsepte, una gran capella de planta rectangular que per la seva magnitud va canviar notablement la fesomia i ordenació interna del temple. Fou en el transcurs dels treballs de construcció d'aquesta capella que, el 26 de desembre de 1722, es va localitzar, durant l'enderroc de la paret de l'església, un enterrament doble, que alguns autors han identificat amb el matrimoni format per Felip d'Espells i la seva muller, que ostentaren la dominicatura de Castelldefels a finals del segle XIII.³⁵² Finalment, la capella de la Salut va obtenir llicència per a la seva benedicció el 25 de novembre de 1724;³⁵³ immediatament s'hi va construir un altar amb la imatge de la Mare de Déu³⁵⁴ i es va constituir una confraria per tenir cura de la capella.³⁵⁵ Coincidint amb aquesta construcció sembla que es va restaurar l'ornamentació de l'església i se'n van reparar sostres, sens dubte afectats, com la resta de l'edifici, per l'obertura del mur del transsepte durant a la construcció de la nova capella.³⁵⁶

La informació de què disposem sobre l'església durant la resta del segle XVIII és mínima i està pràcticament limitada a les sis visites pastorals documentades entre 1735 i 1787.³⁵⁷ Sembla que es mantenen bàsicament l'estructura arquitectònica i els altars anteriors, que el 1778 es trobaven *medianamente aseados*, en opinió del visitador. Com a úniques novetats, es documenten, el 1735, dos altars nous sense ara, l'un dedicat al sant Crist i el segon a sant Simplicí i, finalment, el 1758, l'altar de la Mare de Déu de la Pietat. En tot cas, sembla que la major part de l'atenció dels feligresos es va concentrar en l'ornamentació i millora de la capella de la Mare de Déu de la Salut, recentment construïda,³⁵⁸ i que devia ser el principal centre de la pietat popular dels parroquians.

340. ADB. *Visites*, vol. 50, fol. 175r-177r.

341. ADB. *Visites*, col. 50, fol. 350r-351v.

342. ADB. *Visites*, vol. 64, fol. 418v-419r.

343. ADB. *Visites*, vol. 46, fol. 64v-66v.

344. ADB. *Communium*, vol. 68, fol. 196r-197v.

345. ADB. *Visites*, vol. 58a, fol. 500r-501v.

346. ADB. *Visites*, vol. 53, fol. 599r-600r.

347. ADB. *Visites*, vol. 62, fol. 130r-132v.

348. ADB. *Visites*, vol. 64, fol. 709r-710r.

349. ADB. *Visites*, vol. 71, fol. 183r-184r.

350. Lorenzo Gales, 1989: 82

351. Sabem que durant aquests anys els jurats de Castelldefels, per fer front a les despeses de la guerra, van haver de recórrer en alguns casos als diners de la parròquia (Campmany *et alii*, 2003:193).

352. *Ibidem*: 85.

353. ADB. *Graciarum*, vol. 75, fol. 273r.

354. La imatge era l'antiga talla romànica de l'altar major que havia quedat retirada el 1588 (Campmany *et alii*, 2003: 268).

355. ADB. *Visites*, vol. 74, fol. 398r-399v.

356. Lorenzo Gales, *op. cit.*: 87.

357. Concretament, tenim constància de les visites de 1735 (ADB. *Visites*, vol. 76, fol. 195v-196v), 1740 (*Ibid.* vol. 77 fol. 465v-466v), 1743 (*Ibid.* vol. 79, fol. 113v-115r), 1758 (*Ibid.* vol. 82, fol. 180v-181v), 1778 (*Ibid.* vol. 87, fol. 70) i 1787 (*Ibid.* vol. 88, fol. 148v).

358. Lorenzo Gales, *op. cit.*: 87.

Tot sembla indicar, però, que el segle XVIII va ser un període de prosperitat per a la població, amb un considerable augment de les àrees de conreu i de la producció que va generar un creixement demogràfic notable.³⁵⁹ Aquesta prosperitat, ja des de finals de la centúria, va deixar pas a un període de lenta, però continuada, regressió demogràfica i econòmica que va durar fins ben entrat el segle XX. La situació de crisi es palesa clarament també en l'església de Santa Maria i especialment en les condicions de vida dels seus sacerdots, de les quals tenim constància documental. De tota manera, a començaments del segle XIX, i segurament seguint una mica la inèrcia de l'etapa anterior, encara es van realitzar algunes obres de millora de l'església. Concretament, entre 1810 i 1815, l'ecònom de Castelldefels, Celestí Vert, va encarregar al pintor Francisco Rodríguez una sèrie de pintures al fresc per a decorar la capella de la Mare de Déu de la Salut que encara avui es conserven.

La bona situació econòmica de Celestí Vert, que li va permetre pagar amb els seus diners la decoració de la capella, no va ser transmesa als seus successors, que al llarg de tot el segle pateixen nombrosos problemes econòmics. Així, el patrimoni de la parròquia es reduïa el 1803 a una vinya vella i una peça de terra situades al costat de la rectoria,³⁶⁰ que en una relació de les finques del rector feta el 1867 són definides com *media mojada escasa, hiermo* la primera i *una mojada, hiermo, y aun de más mala calidad que la anterior*, la segona.³⁶¹ Pel que fa al delme, en el cas de Castelldefels és una renda compartida entre el rector i els senyors del terme, rebent-ne el primer la meitat o la tercera part segons els casos.³⁶² És probable, tot i que no tenim notícies al respecte, que la primícia quedés íntegra per a l'església; en tot cas, el 1838 l'administració diocesana de Barcelona va arrendar tant la primícia com el delme a un particular.³⁶³ D'aquesta manera, els ingressos fonamentals de la parròquia provenien de l'assignació governamental, instaurada a partir de la desamortització, i que per al cas de Castelldefels era, el 1891, de 4.000 rals, dels quals 240 corresponien als emoluments del capellà.³⁶⁴

La situació no va fer més que agreujar-se a partir de 1842, quan es va permetre al rector marxar de la parròquia per motius de salut, però conservant amb ell totes les rendes de l'església. Aquest fet va deixar sense mitjans els regents que el van substituir i que tenien greus dificultats econòmiques per a mantenir-se, havent de demanar sovint ajut econòmic a les autoritats civils i eclesiàstiques competents.³⁶⁵ De fet, durant tot el període va ser el consistori de Castelldefels el qui va pagar el manteniment del regent.³⁶⁶

Durant tot aquest període es posa de manifest una important problemàtica inherent a les males condicions de la

casa de la rectoria, que va haver de ser objecte de nombroses reformes, algunes d'importància, al llarg de tot el segle³⁶⁷ per tal de fer-la habitable. Es tracta fonamentalment d'encalat de parets, reconstrucció de sostres i paviment, reparació de teulades i treballs d'higienització, que suposaven despeses periòdiques que les migrades rendes parroquials no podien assumir.³⁶⁸

Les dificultats econòmiques i en general les dures condicions de vida dels ocupants de la rectoria de Castelldefels es tradueixen en un canvi continuat dels sacerdots encarregats del culte. Així, en una carta tramesa al Vicari General, el 1844, el batlle de Castelldefels es queixa que en els darrers trenta mesos han passat cinc regents per la rectoria, amb llargs períodes sense que hi hagués ningú.³⁶⁹ L'absentisme dels sacerdots arriba a un punt que, el 1881, el batlle ha de recórrer al governador civil per obligar el capellà, que se n'havia anat a viure a Viladecans, a tornar a Castelldefels.³⁷⁰

Especialment representatives d'aquesta situació són una sèrie de cartes adreçades per diversos capellans de Castelldefels als seus superiors del bisbat en les quals es descriuen amb cruesa alguns dels aspectes més problemàtics de les condicions de vida dels sacerdots destinats a la parròquia de Castelldefels.³⁷¹ Aquestes cartes ens permeten obtenir una certa visió de l'ambient que es vivia al poble a mitjan segle XIX.

Pel que fa al temple, el segle XIX suposa un període d'estancament en què no tenim documentades obres d'importància, a part d'alguna reparació molt marginal. No sembla que hi hagués canvis pel que fa als altars i a finals de segle apareixen esmentades les mateixes advocacions documentades després de 1724. Les dificultats econòmiques que va patir la parròquia durant el període van impedir realitzar obres de millora a l'església, que es va anar degradant amb el pas del temps. Així, la visita pastoral de 1885 indica que el temple necessita ser reparat i el cementiri ampliat. En el mateix document es fa un repàs de tots els altars del qual es desprèn que la majoria es troben en molt mal estat i són molt vells; només els de la Mare de Déu de la Salut i el del Roser semblen trobar-se en condicions acceptables.³⁷²

A finals del segle XIX es produeix un canvi fonamental en la situació de l'església com a conseqüència de la compra dels edificis del castell per part del banquer Manuel Girona, el 1897. El nou propietari volia incorporar també l'església parroquial i la rectoria al seu patrimoni, per a la qual cosa va finançar la construcció d'una nova església parroquial en el nucli urbà de Castelldefels, al peu del turó del castell, que va ser encarregada a Enric Sagnier. Aquest nou temple, els plànols del qual van ser presentats per a la seva aprovació per l'ajuntament el 27 d'agost de 1903,³⁷³ va ser consagrat el 19 de desembre de 1909. A partir d'a-

359. *Ibidem*: 90-91.

360. ADB. *Parròquies*, carpeta 345. Castelldefels.

361. AHMC. *Correspondència*. Caixa 9, any 1866.

362. ADB. *Visites*, vol. 87, fol. 70.

363. AHMC. *Correspondència*, caixa 7, any 1838.

364. ADB. *Visites*, vol. 97, plec 9.

365. Així, per exemple, en una carta datada el 19 de novembre de 1844, el capellà de Castelldefels reclama a l'ajuntament del poble un ajut per a la seva manutenció, tal i com havia estat acordat temps abans (ADB. *Parròquies*. Castelldefels, carpeta 345). En aquest mateix sentit, en els llibres de comptes de l'ajuntament hi ha un assentament de 832 rals pagats per a dues pensions del capellà del poble corresponents als anys 1849 i 1850 (AHMC. *Correspondència*, caixa 9, any 1852).

366. ADB. *Parròquies*. Castelldefels. carpeta 345.

367. Concretament estan documentades obres d'importància a la rectoria els anys 1831, 1882, 1886 (ADB. *Parròquies*. Castelldefels, carpeta 345).

368. Així, per exemple, al peu d'un pressupost de 1.422,64 ptes per a la realització de les obres bàsiques que havien de garantir l'habitabilitat de la casa de la rectoria el 1886, hi ha una nota del regent en què es diu que *la existencia de fondos del culto de la iglesia parroquial de Castell de Faels es hoy día de ciento veinte y cinco pesetas* (ADB. *Parròquies*. Castelldefels, carpeta 345).

369. ADB. *Parròquies*. Castelldefels, carpeta 345.

370. AHMC. *Correspondència*. Caixa 11, any 1881.

371. Vegeu Apèndix, doc. 8-9, 12-14.

372. ADB. *Visites*, vol. 93, fol. 507r-514r.

373. AHMC. *Expedients d'obres (1888-1927)*, expedient núm. 16.

quell moment, l'església del castell va perdre la seva condició de parroquial per convertir-se en la capella privada de la família Girona.

El castell de Castelldefels

Les primeres referències documentals sobre el castell no apareixen fins a la segona meitat del segle X. Concretament, el 967 es té notícia de la donació que una tal Emerganda fa d'una mojada de vinya *ad domum Sancta Maria, qui est in kastrum Felix*.³⁷⁴ A partir d'aquest moment són nombrosos els documents, fonamentalment donacions de terres a l'església de Santa Maria, en què apareixen esmentats els termes *Castrum Felix*, *Castellum quod dicitur Felix*, *Castrum Feles*, *Castellum Felix*.³⁷⁵ Sembla que ja des d'aquest primer moment queda clara la subordinació territorial de Castelldefels respecte al castell d'Eramprunyà, vinculació que es mantindrà pràcticament fins al segle XX. Així, en un document del 970 s'especifica la ubicació d'un alou *in terminio de castro Rodanas, que vocant Eraproniano, sive in loco que vocant Castello de Feles*.³⁷⁶

El castell de Castelldefels, igual que el d'Eramprunyà, es trobava en aquests primers temps sota la jurisdicció del comte de Barcelona, de qui degué partir la iniciativa de la seva construcció. La possessió dels castells era exercida, en nom del comte, per part dels vicaris comtals, el més conegut dels quals va ser Galí, governador de les fronteres del Llobregat i el Penedès.³⁷⁷ Ben aviat, però, Castelldefels va ser cedit al monestir de Sant Cugat del Vallès, tot i que sembla que sempre va mantenir els lligams senyoriais amb Eramprunyà. Així, el 986, en el precepte que el rei Lotari promulga després de les destruccions provocades per l'atac d'Almansor de l'any anterior, apareix el *castrum quod dicitur Felix* com una possessió del monestir de Sant Cugat.³⁷⁸ Aquesta vinculació de Castelldefels amb el monestir vallesà es va mantenir durant tota l'Edat Mitjana.

No és fins a mitjan segle XII que tenim notícies de l'existència d'una família senyorial a Castelldefels. Així, en un testament sagramental de 1157 apareix documentat un tal *Tidionis de castro Felicis*, que seria el primer membre conegut de la família que obtindrà el domini sobre el castell de Castelldefels i el seu terme.³⁷⁹ En aquest sentit, el 1178, l'abat Guillem de Sant Cugat fa donació a un tal Tició, juntament amb la seva muller Alamandina i els seus fills Berenguer, Guillem i Ramon, del terme de Castelldefels (amb l'excepció de l'església de Santa Maria i els seus béns) amb tots els seus drets i pertinences.³⁸⁰ D'aquesta manera es va constituir el primer llinatge dels senyors de Castelldefels.

La família Tició –o Garí, com apareix en alguns casos en la documentació– va mantenir la jurisdicció sobre Castelldefels d'una manera més o menys continuada fins ben entrat el segle XIV. Concretament, el 1331, mort el darrer hereu del llinatge, el terme va passar a mans de

Berenguer de Relat. De tota manera, es probable que existissin tensions entre els membres de la família Tició i els abats de Sant Cugat. Aquestes tensions explicarien el nomenament, el 1223, i només durant la seva vida, de Berenguer Gerard com a senyor de Castelldefels.³⁸¹ El 1234, Jaume I va confirmar al monestir de Sant Cugat totes les seves possessions, entre les quals s'esmentava el *Castrum Felix cum decimis et primiciis et terminis*.³⁸²

La tradicional subordinació territorial de Castelldefels al terme del castell d'Eramprunyà va restar aparentment oblidada durant tot aquest període i no apareix esmentada en la documentació generada per la transmissió de la jurisdicció sobre Castelldefels des de Sant Cugat als membres de la família de Tició. Aquesta situació va canviar a començaments del segle XIV, quan el terme d'Eramprunyà va passar a mans de Pere Marc. Aquest influent personatge va iniciar un litigi amb Ferrer Garí, senyor de Castelldefels, sobre la jurisdicció d'aquest terme. La disputa es va tancar amb una sentència arbitral, dictada el 1328 per Bertran de Seva, per la qual es va determinar que la casa-quadra de Castelldefels amb tots els seus homes i pertinences havien d'estar dins el terme del castell d'Eramprunyà i sota el domini alodial del seu senyor, en aquell moment Pere Marc.³⁸³

El 1340, la successora de Ferrer Garí en la possessió de Castelldefels, la seva muller Maria, va vendre tots els seus drets sobre el terme a Berenguer de Relat pel preu de 10.000 sous. Ja en el segle XV es va revifar l'antic litigi entre els senyors de Castelldefels i els d'Eramprunyà respecte a la jurisdicció sobre el primer dels castells. La sentència arbitral promulgada el 1427 va tornar a donar la raó a la família Marc i es va tancar la qüestió amb l'obligació que Lluís Marc comprés als Relat els seus drets sobre Castelldefels. Aquesta compra es va materialitzar el setembre d'aquell any, quan es fa signar la corresponent escriptura de compra-venda del lloc i terme de Castelldefels pel preu de 32.000 sous.³⁸⁴

Després de la seva venda, el terme va passar a estar sota el domini directe dels senyors d'Eramprunyà i, per tant, va entrar en una nova dinàmica, vinculada a una de les famílies nobles que juguen un paper important en la vida política de Catalunya durant el segle XV.

Un element interessant d'aquestes dues sentències arbitrals és la definició de Castelldefels com una casa-quadra, categoria diferenciada de la de castell i que és determinant en la vinculació de Castelldefels a Eramprunyà. En aquest sentit es tractaria d'una casa forta, amb terme i senyor propis, però que necessàriament havia d'estar inclosa en el terme d'una fortalesa amb categoria de castell, en aquest cas el d'Eramprunyà. Malgrat tot, aquest tipus de recintes mai no van perdre la seva funcionalitat militar ni es va descuidar la seva fortificació, ja que, si bé habitualment només devien tenir funcions «civils», calia que estiguessin preparats per acollir, en cas de necessitat, una petita guarnició que en garantís la defensa. Això és el que va passar uns anys després, quan Castelldefels va ser el centre d'alguns episodis bèl·lics de la guerra civil catalana d'època de Joan II, en què el senyor d'Eramprunyà, Jaume Marc, va tenir un paper destacat en el bàndol reial.

374. CSCV. doc. núm. 89.

375. CSCV. docs. núm. 89, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 105, 107, 111, 115, 116, 119, 121, 129, 136, 137, 140, 142, 143, 147, 157.

376. CSCV. doc. núm. 92.

377. López Mullor, 1992: 298.

378. CSCV. doc. núm. 173.

379. Català; Brasó, 1967: 342.

380. CSCV. doc. núm. 1.117.

381. Bofarull, 1911: 132.

382. Català; Brasó, 1967: 344.

383. *Ibidem*.

384. Català; Brasó, 1967: 344.

El 1468 el castell es va rendir, després de tres setmanes de setge i de rebre dos trets de bombarda, a les tropes de Barcelona. La defensa de la casa havia estat encomanada a un capità castellà anomenat Diego de Castro. Quatre anys més tard, el 24 de desembre de 1472, el propi Jaume Marc, al capdavant d'una tropa formada per catorze cavallers i setanta peons, va tornar a prendre Castelldefels, que es trobava en mans de Joanet Ferrer i Pere Saval. Aquests episodis bèl·lics van deixar la seva empremta en el castell, que sembla que acabada la guerra es trobava en un estat precari, almenys pel que fa als elements defensius.

Aquesta situació es fa evident en una valoració del castell realitzada el 1489, poc després de la guerra, en què es fa referència a l'estat ruïnós de les parets de la barbacana, així com a la necessitat de reparació que tenien els murs i cobertes de la casa.³⁸⁵ A banda d'aquests elements, el document esmenta un forn de pa, una cisterna, cups per vi, un celler amb bótes i cups per farina, que comencen a parlar-nos de les noves funcions que tenia el castell com a lloc en què es recollien i es guardaven els censos i els productes procedents de la reserva dominical i on el senyor podia residir durant curts períodes.³⁸⁶

Ja en el segle XVI la baronia d'Eramprunyà va passar a mans de la família Fivaller en extingir-se, el 1522, la línia principal dels Marc. Amb aquest canvi en la propietat sembla que es van iniciar una sèrie de reformes en el castell. Així, sabem que cap al 1550 el baró Hug Joan Fivaller de Palou va demanar un prestege de 500 ducats als veïns d'Eramprunyà per tal de fer obres al castell *atès que l'esmentat Castell de Fels és derruït i postrat a terra, i així des de fa temps és inhabitable, i que per aquesta raó, tant nosaltres com altres vassalls d'aquesta baronia (els que habitem vora la ribera del mas principalment) estem suportant molts danys per culpa dels pirates.*³⁸⁷ Aquestes reformes també les documentem *a posteriori* en un inventari del conjunt de la baronia realitzat el 1584.³⁸⁸

L'anàlisi d'aquest document sembla evidenciar que en aquell moment el castell de Castelldefels, a més de l'ús militar, tenia funcions de residència secundària de la família. Així, es documenten una sèrie de cambres situades al voltant de la capella particular i de la sala del castell que estarien destinades als senyors.³⁸⁹ A continuació s'esmenten altres àmbits destinats al servei: menjador dels criats, habitacions dels mossos i de les criades, etc. Tanquen l'inventari les dependències complementàries: celler, cuina, estable, magatzems per als censos, etc. que fan també referència a l'activitat de la casa.

L'inventari, a més, fa referència a un nombre relativament important d'armes (trenta-vuit arcabussos, entre d'altres) que es guardaven en diferents estances de l'edifici (fins i tot a l'habitació d'algun dels mossos), i que devien ser utilitzables en cas de necessitat. L'existència d'aquestes armes, juntament amb la refortificació del castell en aquest període

i la creació d'una xarxa defensiva secundària de torres de defensa,³⁹⁰ es justifica per la situació costanera del terme, que el feia especialment vulnerable als atacs dels corsaris barbarescos, que en aquesta època exercien una pressió molt forta sobre les costes mediterrànies espanyoles.

D'altra banda, quan el 1590 s'encarrega la construcció d'una torre rodona al castell, el contracte (fet al mestre de cases Lleonard Bosch el 6 de febrer) especifica que l'edifici s'ha de bastir *a la banda del quarto nou a la volta de ponent, allà hont vuy està trassada y comensada.*³⁹¹ Se'n desprèn que hi ha una zona del castell que és nova i que de la torre objecte del contracte n'estaria ja prevista i començada la construcció, segurament coincidint amb la reforma del conjunt, i que la seva edificació es va aturar per motius desconeguts (tal vegada per la mort del baró). Cal afegir que la cronologia de mitjan segle XVI per a aquestes reformes s'ha vist plenament confirmada per l'excavació arqueològica.

Aquesta reforma finalitzada, com ja hem esmentat, amb la construcció, el 1590, d'una torre rodona a la banda de ponent del castell.³⁹² Es tracta d'un edifici de quatre pisos amb una base de parets atalussades que disminueixen de gruix des dels 14,5 pams de la base fins als 6 del primer pis, mentre que a partir del segon les parets havien de tenir 5 pams de gruix. Aquesta disminució de l'amplada de les parets es realitza en benefici de l'espai interior de la torre, que a la base és de quatre canes i dos pams i augmenta en els pisos superiors a mesura que disminueix el gruix de les parets.

A partir de 1596, la baronia d'Eramprunyà passa a pertànyer *pro indiviso* a Marina i Jeronima Fivaller i Queralt i als seus descendents. Aquest fet suposa l'inici d'un període d'estancament en la situació de l'edifici, que degué mantenir simplement les seves funcions com a centre senyorial del terme.

No serà fins a inicis del segon terç del segle XVIII que tornem a tenir referències documentals sobre transformacions de l'edifici, promogudes per Maria Pérez de Moreno i Vidal, que havia adquirit la meitat de la baronia el 18 de novembre de 1733.³⁹³ Es tracta de les factures del mestre de cases barceloní Joan Soler i del fuster Joan Texidor,³⁹⁴ també de Barcelona, per unes obres realitzades al castell entre els dies 12 d'abril i 26 de setembre de 1734.³⁹⁵ La intervenció, que responia a la voluntat dels propietaris de fer prevaler el caràcter residencial de l'edifici per sobre del militar, va consistir a aixecar un cos nou (cos B) a ponent del conjunt edificat (cos A) i que, a diferència de la part antiga, que havia estat bastida amb carreus de marès rogenc, es va construir amb maçoneria de pedra calcària. A la meitat sud del pis de la nova ala es va disposar el saló Noble, a la banda oest de l'altra meitat, dues saletes (conegudes respectivament com a sala de Confiança i sala Xinesa des de 1898)³⁹⁶ i, a l'altra banda, una sala d'estar o, tal vegada, un menjador, que ocuparia l'espai actual de la sala d'Esgrima,

385. Campmany *et alii*, 2003:77.

386. En aquest sentit sabem que, el 1293, Ferrer Tici va donar permís a la seva mare, Subirana, per residir a Castelldefels (ACA. *Monacals. Hisenda*, núm. 3.510, fol. 56v).

387. Campmany *et alii*, 2003: 161.

388. Vegeu Apèndix, doc. 2.

389. Així, a «la cambra que és al costat de la capella a mà esquerra» s'inventarien una sèrie d'objectes personals d'Estefania d'Hospital (roba i un escriptori) que semblen identificar l'estança com la cambra privada de la senyora.

390. Així, el 1583 es documenten les obres de la torre de la Guarda. En el document els habitants del terme acorden pagar anualment, el dia de Nadal, 20 sous pel manteniment de la guarnició d'aquesta torre. (AHPB. Nadal Castelló. *Diversa Instrumenta, 1581-1583*). Sobre les torres de Castelldefels es pot veure López Mullor, 2000.

391. Vegeu Apèndix, doc. 2.

392. Vegeu Apèndix, doc. 3.

393. Vegeu l'apartat «Personatges del castell», de David Galí i Raquel Lacuesta.

394. Vegeu l'apartat citat en la nota anterior.

395. Vegeu Apèndix, doc. 5-7.

396. *Castell de Fels*, 1898.

la saleta annexa, el passadís i la zona de l'escala d'accés als pisos; tots aquests àmbits tenen un paviment comú, que s'estén per sota dels envans que les separen i que és força semblant al de la sala Institucional.

El saló va ser pavimentat amb rajols, en què s'inclouïen quinze medallons quadrats disposats de punta i a manera de catifa, formats per rajoles de ceràmica vidrada.³⁹⁷ Tal i com s'ha descobert recentment arran de les obres de restauració efectuades pel nostre Servei, les parets de l'espai tenien un arrimador pintat, amb una ampla franja horitzontal de color ocre rematada per una de més prima de color negre, on s'observen dos vaixells esgrafiat amb punxó damunt de l'enlluït. Del sostre, se sap que hi havia jàsseres, ja que el fuster Joan Teixidor va facturar «quatre barras de ferro pera sustentar las jaçanas de la Sala».³⁹⁸ Pel que fa a la sala Xinesa i a la de Confiança, es van pavimentar amb cairons disposats de punta.

Després de les obres realitzades al castell a inicis de la dècada de 1730, es té constància que el 1757 s'hi van fer «alguns remiendos», segons un document de l'Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà, extret per Josep Soler Vidal, que feia referència a la compra d'obra cuita (maons, rajoles, cairons i teules) per fer obres a la casa dels delmes de Gavà, la masoveria del castell d'Eramprunyà i el castell de Castelldefels.³⁹⁹

Per l'octubre de 1766, Francesc Xavier Mateu de Garma, copropietari de la baronia en virtut del seu casament amb Marianna Pérez de Moreno i Vidal (filla de qui va endegar la reforma de 1734),⁴⁰⁰ va encarregar «la reedificacion y arreglo de gran parte de la Casa y oficinas de Castelldefels, que se hallaban en estado muy ruinoso é inservible»⁴⁰¹ al mestre de cases barceloní Josep Alier i Ventura (1718-1788), amb el qual va col·laborar el fuster Manuel Serramalera, també de Barcelona,⁴⁰² dos personatges que tenien estrets lligams familiars amb els operaris que havien treballat en les obres de 1734.⁴⁰³ En diferents períodes compresos entre el 18 d'octubre de 1766 i el 9 de desembre de 1770,⁴⁰⁴ Alier va dedicar-se a construir dos cups (en el document no se n'esmenta la quantitat, només la paraula en plural, però sí que se cita que es van emprar dues pedres foradades per als raigs) i refer la teulada del celler i de la cuina.

Els dies 29 i 30 de juny de 1767, Alier va «anar en lo castell, á mirar, disponer y pervenir recaptas per los cups, y pendrer las midas per lo pla [plànol]»⁴⁰⁵ del castell dos die-

tas de mestre gasto y cabalcadura». Els dies 20 i 21 de març de 1771, el mestre de cases va arribar-se «ab Don Francisco [Xavier de Garma i Duran] en Castell de Fels per pendrer la disposicio» i, a partir d'aquell moment, va començar l'adquisició de material de construcció i les obres més importants, que van acabar-se pel setembre de 1772. En total, es van fer servir 10.000 maons, 14.000 rajoles, 4.050 teules, dues carretades de quadrats, 40 tortugues i 15 canons, 133 quintars de calç (5.520 quilos), 215 quintars de guix (8.920 quilos), 4 arroves de pòlvora (42 quilos), i, per als dos cups: tres quarteres de picadís (210 quilos) 402 cairons de cup, 58 cantoneres i les dues pedres foradades dels cups.

En la factura d'Alier es detalla perfectament el material utilitzat, i també els jornals treballats, però, en canvi, a part de les intervencions dels cups, de la cuina i del celler, no es fa referència a la resta d'obres efectuades. Sortosament, els comptes de Serramalera són molt més explícits i precisen les actuacions fil per randa.⁴⁰⁶ Primerament, es van aixecar dos pisos, segon i tercer, damunt d'un celobert situat sobre les voltes de la primera planta, la qual estava sobre l'estable; amb trespols formats per revoltos, envans i portes amb llinda de fusta per distribuir-ne l'interior i la teulada corresponent. Després es va empostissar el sostre vell de l'actualment denominada sala Xinesa i es van arreglar «les pastaretas» o casetons del de la sala de Confiança. La banda est de la meitat septentrional del primer pis del cos B, on hi havia una sala coberta amb volta, va compartimentar-se en quatre espais amb sostres de revoltos (ara ocupats per la sala d'Esgrima, saleta annexa, passadís i la caixa d'escala) i en un d'aquests va col·locar-se l'escala per accedir als nous pisos (desmuntada pel Servei el 2003), que van comunicar-se horitzontalment amb els antics del cos A. També es va canviar la fusteria de les sis finestres del primer pis del cos B i s'hi van arreglar cinc portes, es va reformar la comuna que hi havia en aquest primer pis i es van fer algunes obres al pati.

D'aquesta notícia documental es pot deduir que el 1734 no s'havia construït un cos de planta baixa, tres pisos i base rectangular compacta, tant en alçada com en volum, sinó que, damunt el primer pis de la meitat nord d'aquest cos es va deixar un celobert o pati, cosa que ve confirmada per l'existència d'una finestra en el mur oest del cos A, corresponent al tercer pis, que, de 1734 a 1770, havia donat al celobert i que després va quedar a l'interior i va ser convertida en porta.

En la darrera dècada del segle XVIII i en la primera de la centúria següent es van fer algunes reformes al castell, que van consistir en la construcció de la cambra dels mossos el 1799 i la d'unes cambres damunt la cuina el 1812;⁴⁰⁷ l'últi-

397. Vegeu l'apartat «La decoració ceràmica dels paviments de la planta noble del castell», d'Anna Gutiérrez García-Moreno.

398. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *octavum manuale instrumentorum et contractuum*, 26 de desembre de 1733-12 de desembre de 1734, foli 150.

399. Gibert, 1990: 163-166.

400. Vegeu l'apartat «Personatges del castell», de David Galí i Raquel Lacuesta.

401. En realitat, el castell no estava tan malmès i els qualificatius responen a una manera d'expressar-se per justificar el cost de la intervenció [frase esmentada a AHPB, notari Miquel Vidal i Bertran, manual de l'any 1830, foli 93].

402. AHPB, notari Manuel Teixidor i de Llaurador, *trigessimum primum manuale*, 1774. Folis 33-34v i 36-37v; vegeu Apèndix, doc. 8.

403. Vegeu l'apartat «Personatges del castell», de David Galí i Raquel Lacuesta.

404. En el document s'esmenten les dates 18 d'octubre, 29 i 30 de juny, 4 de setembre i 7 d'octubre de 1767; 20 de març i 26 de maig de 1768; 14 de març i 10 d'agost de 1769, i 10 de setembre, 4 d'octubre, 5, 6 i 24 de novembre i 9 de desembre de 1770 [AHPB, notari Manuel Teixidor i de Llaurador, *trigessimum primum manuale*, 1774. Folis 36-36v].

405. Cal suposar que aquest plànol es conserva entre els fons de l'arxiu de la baronia d'Eramprunyà, actualment no consultables.

406. AHPB, notari Manuel Teixidor i de Llaurador. *Trigessimum primum manuale*, 1774. Folis 33 i 33v.

407. D'aquestes reformes només s'han trobat les següents notícies documentals: «Por la mitad de lo que importó la construcción del Cuarto de los Mozos de la Casa de Castelldefels verificada en el año mil setecientos noventa y nueve según las cuentas y recibos que se han tenido á la vista, cuarenta libras diez sueldos» [AHPB, notari Miquel Vidal i Bertran, manual de l'any 1830, foli 102]; i «Por la mitad de la construcción de unos Cuartos encima de la Cocina de la Casa de Castelldefels, según recibo de mes de Noviembre de mil ochocientos doce, que se ha tenido presente, deducido lo que prudencialmente se ha juzgado poder importar los remiendos de que en el mismo se hace mérito, cuarenta libras» [ibidem, foli 104]. S'han intentat trobar-ne àpoques o contractes en els manuals dels notaris que treballaven habitualment amb els Garma en aquells moments, però no s'hi ha trobat cap referència.

ma actuació va coincidir amb la decoració pictòrica neoclàssica de la capella de la Salut de l'església del castell, realitzada pel mestre pintor Francisco Rodríguez.⁴⁰⁸

Ja hem vist anteriorment que el segle XIX és una època de crisi per al terme de Castelldefels, situació que també és compartida pel seu castell. En una visita realitzada al poble, el 1883, per membres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, es posa en evidència la situació d'abandonament en què es troben els edificis, especialment els que corresponen a la part més antiga del castell *consistint en trossos de murs enmarletats y en una base atalussada de torre circular que's troba en l'angul S.O., qual perímetre mideix aproximadament 35,50 metres y veyentshi algun rest inferior de tronera*,⁴⁰⁹ mentre que els edificis moderns, corresponents a l'ala de ponent, es troben més ben conservats. Pocs anys més tard, el 1746, en una valoració que es fa de l'estat del castell, l'edifici apareix en bona situació i simplement es recomana tenir cura del manteniment de les cobertes *pués en paratges del castell se y plou*.⁴¹⁰

Després d'una sèrie de canvis de mans per enllaços matrimonials, la meitat de la baronia dels Garma va passar a Eulàlia de Sagarra i de l'Espanyol, vídua de Diego de Foixà, i la dels Copons a Ramon de Sarriera i de Vilallonga, marquès de Barberà i de la Manresana, els quals la van vendre al banquer i empresari barceloní Manuel Girona i Agrafel el 12 de febrer de 1897.⁴¹¹

Apèndix documental

[Doc. 1]

1439, juny, 30

Valoració del casal de Castelldefels realitzada per Antich Matheu, Narcís Guerau, notaris.

(Document facilitat per Dolors Sanahüja i procedent de l'Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà)

«[...] vista e passerada tota la dita casa té la barbacana de la qual primerament en les parts de la dita barbacana molt dirruides e flaques e un forn de coure pa derrocat e una cisterna plena d'aygua ab un petit ruroll e vista la dita casa de poch casament e mal obrat, vists los fonaments e parets de aquella e qual és necessariosa de obres de reparació de parets e cubertes. En la qual trobam dos lits, ço és, dos marfegues de canamàs plenes de palles cascun ab sos banchs e posts. E més una stada borellada e un... e un cofre borellat e altre coffre valencià e un tinell o dretador botallí. E en lo resta dos cups bu de terno de XXXX e altre de XXX somades no abtes per fer vi. E un cup per tenir farina e tres botes de fusta groga les dues de XV o XVI somades e l'altre de tenó de X somades. [entorn de la casa] segons som informats es troba un camp de terra abte per condrar pa e encara per fer vinya, de tenó de una muyade e mige [...]. Foren d'acord los dits estimadors que la dita casa ab les coses designades són e valen e aquelles stiman cent lliures barceloneses».

408. González; Lacuesta; López Mullor; Vila, 1999: 171.

409. Masriera, 1886: 227.

410. Campmany *et alii*, 2003: 261.

411. AHPB, notari Josep Fontanals i Arater, manual de l'any 1897, mesos de gener i febrer, folis 502-513v.

[Doc. 2]

1584, maig, 7. Castelldefels.

Inventari de la baronia d'Eramprunyà pres per ordre d'Estefania d'Hospital com a tenidora dels béns del seu difunt marit en virtut de la seva dot i esponsalici.

(AHPB. Nadal Castelló. *Manual de Inventarios 1579-1584*. fol. 359r-364r)

«Primo, trobam lo castell e baronia de Aramprunyà, ab los termens e parrochia de S. Maria de Castelldefels, de Sant Pere de Gavà, de Sant Climent de Llobregat, de Sant Christofol de Begues y de Viladecans, la (il·legible) Sentiu, ab tota la jurisdicció civil e criminal, drets eran des de dita baronia (il·legible) e quadras e termes de aquella».

[...]

«Item, lo Castell de fels, ort e terras de aquell».

En la entrada

- Primo, una carrera de mules.
- Item, una carrossa de quatre rodes ab tot son guarniment.
- Item, un cup de veremar de deu o dotze carregues.
- Item, un morter de [...] per fer [...].
- Item, fusta per fer un cup y sis carcols d'albe grans.
- Item, deu mijans de fusta de noguer y hu de hom.

En lo celler gran

- Primo, un cup de fusta que tindrà sexanta carregues.
- Item, un altre cup de fusta que tindrà vint carregues.
- Item, dos banchs de cups.
- Item, una bota de fusta, grossa, que tindrà quinze o setze carregues, buyda.
- Item, tres botas grossas de deu carregues cadascuna, totes tres buydes.
- Item, una bota grossa, buyda, en la qual caben devuyt o vint carregues.
- Item, una bota de fusta grossa, plena de vi varmell que n'í caben devuyt o vint carregues.
- Item, altra bota grossa de vint carregues en la qual ha un poch de vi vermell del qual se beu.
- Item, una altra bota grossa de setze carregues, buyda.
- Item, dues gabies de traginar gallines.
- Item, un brescat del cup.
- Item, una prempsa.
- Item, una bota de sinch carregues, fusta prima, buyda.
- Item, una bota de quatre carregues, prima, buyda.
- Item, una bota de quatre carregues, fusta prima, ab tres carregues de vi de claret.
- Item, una bota de dos carregues, buyda.
- Item, una bota de dos carregues, plena de vi blanch.
- Item, una bota de una carrega, buyda.
- Item, vint y una portadora.
- Item, dos [...] vallons.

En lo receller petit

- Primo, sis botes de fusta prima, les sinch de dos carregues y l'altra de tres, totes plenes de vi blanch tolvat.
- Item, dos botes de dos carregues cadascuna plenes de vi blanch macabeu.
- Item, una bota de una carrega plena de malvasia.
- Item, sinch botas de dos carregues buydes.
- Item, sinch botas de quatre carregues buydes.
- Item, quatre botes de quatre carregues cadascuna plenes de claret.

- Item, una bota de sinch carregues plena de vi de resints.
- Item, dos botetas de dur al baura als treballadors.
- Item, una bota de quatre carregues buyda.
- Item, una bota de una carrega buyda.
- Item, una bota de mija carrega buyda.
- Item, una bota de dues carregues buyda.

En la botiga del oli

- Primo, sinch dulls o gerres olieres, les quatre buydes y la una plena.
- Item, dos gerres de dos arfes, buydes.
- Item, un ambut de traure oli y dos...

En lo pastador

- Primo, dos farineras de fusta de dos cafals cada una, plenes.
- Item, dues pasteres petites ab los sedassos.
- Item, dos senallas grans.
- Item, las palas del forn.
- Item, tres calderas, dos grans y la una petita.
- Item, una conca de llautó foradada.
- Item, divuyt cavechs.

En la cuyna de fer bugades

- Primo, sinch bugaders encastats a la paret.
- Item, dos capsas per [...]
- Item, un llit de posts y banchs ab una marfega, dos llansols, duas flassades y un travesser.

En lo stable

- Primo, dos matxos, lo hu pel blanch y l'altro pel pardo, vells, ab bastos y tot son [guarniment].
- Item, una mula roja vella que serveix per la sinia, ab los guarniments.
- Item, un asa ja vell.
- Item, un cavall de la carreta ab sos guarniments.
- Item, dos llits de posts y banchs cada hu ab una marfega, matalaf, travesser, dos llansols y una flassada.
- Item, un llit de posts y banchs ab marfega, tres pani, trevesser, un llansol y una flassada.
- Item, dos xavegues y un xavego de corda per dura palla.

En la sala gran del dit castell

- Primo, una taula de noguer ab un capitell bocellat.
- Item, una conca de llautó molt gran ab tres peus.
- Item, un banch gran de fuster.
- Item, un banch de fusta ab un caragol de ferro.
- Item, un martell de ferro gros.
- Item, una mija cortera de mesurar blat.

En una cambra nova al cap de la scala

- Primo, ordi, qui ni haurà vint corteres poch més o manco.
- Item, blat, que ni pot haver altres vint quarteres.

En la quadra o ressalada que és a ma dreita del cap de la scala

- Primo, una taula y capitells, aparador, tot de fusta de alber, nova.
- Item, un torn de fusta de alber.
- Item, una taula y capitells de noguer.
- Item, quatre llanses ginetes.
- Item, un parador de fusta de pi.
- Item, un pagés de fusta.

En la quadra de la xemanea que trau finestra al cel ubert

- Primo, dos cavalls de ferro.
- Item, una pala de ferro.
- Item, un scalfador de aram.
- Item, set cadires de cuyro comunes.
- Item, un bufet de noguer petit.

En una cambra al costat del menjador de les dones

- Primo, una caixa de alber ab pany y clau, dins la qual trobam lo sagüent:
 - Primo, quatre parells y mig de llansols de bri de canem, usats.
 - Item, sis tovalloles de brí i cotó, usades.
- Item, altra caixa dins la qual trobam:
 - Primo, dos parells de llansols de bri de canem usats.
 - Item, tres parells de llansols de bri de lli, bons.
 - Item, sinch parells y mig de llansols de bri de canem.
 - Item, tres devant llits ab benes de ret.
 - Item, dos tovalles grans de brí de lli, primes, sens cor, bones.
 - Item, dos tovalles petites com les predites.
 - Item, quatre tovalloles de drap de casa.
 - Item, dos coxineres de tela, usades.
 - Item, dos coxineres de tela, bones.
 - Item, dos coxineres de drap de casa.
 - Item, dos dotzenes de torcaboques.
 - Item, sis tovalles de campanya.
 - Item...
 - Item, dues tovalloles primes de la capella.
- Item, altra caixa de noguer entretallada, ab pany y clau, dins la qual trobam:
 - Primo, dos dotzenes de rems de stopa de canem.
- Item, tres cadiretes de dona.
- Item, un banch.

En lo...

- Primo, un bufet o lligador de noguer ab dos calaxos.
- Item, una archilleta de fusta.
- Item, un arch y un asa ab tisora.
- Item, una archilleta cuberta de cuyro.
- Item, dos arcabussos.
- Item, una scopeta.
- Item, un pedranyal.
- Item, tres tovalloles de tela la una brodada de seda negra, l'altra de seda de grana y l'altra de grana y blau.
- Item, una altra scopeta.
- Item, una roba de canem sense pentinar.
- Item, dos canalobres de llautó.
- Item, un pint de pentinar canem.

En la capella

- Primo, un altar ab un palit de domàs groch y tovalloles.
- Item, un retaule de la adoració dels tres reys.

En la cambra que és al costat de la capella a ma squerra

- Primo, un llit de camp ab pilars de noguer.
- Item, tres matalassos y una fillola.
- Item, dos coxins.
- Item, dos flassades usades.
- Item, una banova ja vella.
- Item, un pavelló de stopa de lí nou.
- Item, un pom de pavelló.
- Item, deu arcabussos.

- Item, set flascós.
- Item, una alabarda.
- Item, dos caxas de noguer ab tercià, ab camises que són de la Senyora dona Stephania.
- Item, un faristol o scriptori cubert de cuyro negre que és de la Senyora dona Stephania.

En una altra cambra al costat de la prop dita

- Primo, un llit de camp ras sens pilars.
- Item, una marfega.
- Item, dos matalassos.
- Item, un travesser.
- Item, un coxí ab coxinera.
- Item, dos flassades bones.
- Item, un pavelló de stopa de lli nou.
- Item, un pom de pavelló.
- Item, dos cadires grans de Tortosa.
- Item, dos cadires de Tortosa patites.
- Item, quatre cadires comunes, dos grans y dos petites.
- Item, una pollera.
- Item, una caixa de pi ab pany y clau, dins la qual trobam:
 - Primo, unes quartines de llit de camp de ruans brodat de seda negra, que són quatre quartines, sobrecel y devantllit.
 - Item, sinch parells de llansols prims y bons de tela.
 - Item, deu parells de llansols de bri de lli prims, bons.
 - Item, unes quartines de paret blanques de cotomina prima, ab pedres, rat sobreposat ab flocatura entorn són sis pessés bones.
 - Item, dos tovallons de dit cortinatge.
 - Item, un tros de drap de canem, que n'í haurà quinze o setze canes.
 - Item, una pesa de brí de canem que n'í haurà trenta canes.
- Item, una caixa de aram.
- Item, un banquet de fusta.
- Item, una catifa...
- Item, un coxí de vellut lleonat dolent.
- Item, una archilleta de tercià buyda.
- Item, una archilleta de rognier serveix per escrivania.

En la cambra al costat de la predita que transporta a la sala

- Primo, un llit de posts y banchs, marfega, dos matalassos, dos llansols, dos flassades velles, un coxí.
- Item, altra llit de posts y banchs ab marfega, un matalas, dos llansols y una flassada vella burella y un coxí.
- Item, un guadamacil de or y negre vells.
- Item, una caixa ferrada vella.

En una altra cambra que és al costat de la prop dita y trau finestra al terradet

- Primo, quatre cadires comunes, tres grans y una petita ja vella.
- Item, un munt de ordi que n'í haurà cinquanta quarteras poch més o manco.

En la recambra de la dita cambra

- Primo, un bufet de noguer.
- Item, vint y sis arcabussos.
- Item, unes poques de faves y guixes que seran dos o tres quarteres.

En lo terradet

- Un sep de fusta per tenir presos.

En lo menjador de la companya

- Primo, dos alembins grans.
- Item, una taula gran de menjar la companya, vella.
- Item, dos banchs vells.
- Item, un banch de sala.
- Item, una taula de pi ab dos capitells, nova.
- Item, un banch de pi, nou.
- Item, una taula de alber ab capitells.

En la cuyna

- Primo, una caixa gran, vella, per tenir provisió.
- Item, quatre olles de coure, dos grans y dos migenseres.
- Item, tres paelles grans.
- Item, dos graelles.
- Item, tres asts, dos grans y hu petit.
- Item, una olla de coure petita.
- Item, dos cames de aram.
- Item, una caysola de coure migenera.
- Item, una pala de ferro gran.
- Item, un fogó de aram.
- Item, dos ferros de tres peus, grans.
- Item, un cavall de ferro de tres branques per menar lo ast.
- Item, unes molles de ferro.
- Item, un banch.
- Item, una giradora de ferro.
- Item, dos canalobres de llautó.
- Ramaneres de oli.
- Item, un morter de pedra.
- Item, una capsà.
- Item, un ferro de dar llart.
- Item, una cadira de repos.
- Item, set armaris.
- Item, vint y dos plats petits de stany.
- Item, quatre plats de stany migenseres.
- Item, dos plats de stany grans.

En la cambra que és sobre la cuyna

- Primo, un llit de camp ab pilar, de noguer.
- Item, una marfega de vores.
- Item, dos matalassos.
- Item, dos coxins.
- Item, dos coxineres.
- Item, dos flassades bones.
- Item, una banova usada.
- Item, unes quartines de sobrecel del llit, de bri de lli, ja velles ab benes de rat sobreposat.
- Item, una taula de noguer ab capitells.
- Item, una taula de pi.
- Item, uns guadamacils de or y negra que són sinch pessés ja velles.
- Item, una cadira de cuyro.

En la cambra que és damunt la predita

- Primo, un llit de camp ras de alber.
- Item, una marfega.
- Item, un matalas.
- Item, dos llansols de bri de canem.
- Item, dos flassades ja velles.
- Item, un travesser.
- Item, una cadira de fusta y cuyro vella.
- Item, altres dos llansols de bri de canem.
- Item, una banova squinsada.
- Item, una taula dolenta.

- Item, un pom de pavelló.
- Item, una arpa gran ab una caixa de alber.
- Item, una marfaga.
- Item, un matalas.

Dalt en la gorfa que traou finestra al terradet y al cel ubert

- Primo, un banch gran.
- Item, tres dotzenes de canyissos de tenir cuques de seda ab ses andanes de fusta.

En la cambra al cap de dita gorfa la qual cambra traou finestra al terradet, en la qual dormen mossos

- Primo, dos llits de camp ras sens pilars, en lo hu no y ha res y en lo altre ha una marfaga, dos llansols, travasser y una flassada vella.
- Item, una cadira de cuyro.
- Item, un banquet.
- Item, un arcabús.
- Item, una ballesta.

En altra cambra al costat de la propdita en la qual dormen també mossos

- Primo, dos cadires de cuyro.
- Item, dos llits de posts y banchs, en cada llit ha marfega y travasser, dos llansols y dos flassades.
- Item, un matalàs.
- Item, una flassada.

En la altra cambra dels mossos, al costat de la propdita

- Primo, un llit de posts y banchs ab marfega, matalas, dos llansols, flassada dolenta y un travasser.
- Item, un altre llit de posts y banchs, una marfega y un matalas.
- Item, una taula redona, dolenta.

En lo rebost que és sobre lo menjador de les dones

- Primo, un perolet de aram.
- Item, un canter de aram petit.
- Item, un morter de pedra.
- Item, una sort de ampolles ab diverses aygues stillades.
- Item, una sort de brocals, tasses y altres pessas de vidre.
- Item, vintiquatre plats de stany mijans.
- Item, vint y un plats de stany petits.

En les cambres de les dones: en la primera

- Primo, un llit de camp ras.
- Item, una marfega.
- Item, una flassada ja vella.
- Item, un travesser.
- Item, una caixa de alber ab pany y clau dins la qual trobam lo següent:
 - Primo, unes quartines de llit petit, ab sobrecel de tomba, tot de panarejo, que tot són sis pessas.
 - Item, un pavelló de drap de casa prim, de brí de lí ab portes de ret sobraposat.
 - Item, un altre pevelló de brí de canem llis ja usat.
- Item, una caixa dins la qual trobam lo següent:
 - Primo, tres tovalles de ginesta, una gran y dos petites, bones.
 - Item, deu tovalles de ginesta usades.
 - Item, dos tovalles scacades de brí, ja velles.
 - Item, dos dotzenes de torcaboques de ginesta, domescats, bones.

- Item, dos dotzenes de torcaboques de ginesta, prims.
- Item, sinch parells de coxineras de tela prima bones, las tres parells grans y los dos parells petites.
- Item, quatre tovalloles de brí de lí prim, guarnides de desfilat.
- Item, dos tovalloles de tela prima, guarnides la una de entall y l'altra de ret.
- Item, vuyt parells y mig de coxineras de tela guarnides de ret sobreposat.
- Item, un devantllit de filampua barrat de llista de colors.
- Item, dos devantllits de filampua guarnits de ret sobreposat.
- Item, tres parells de coxineras de tela prima, guarnides y brodades de seda de grana.
- Item, un parell de coxineras petites brodades de seda de grana.
- Item, una tovallola ab serralls blanchs y negres.
- Item, unas stovalles llistades de blau.
- Item, una altra caixa de alber ab pany y clau dins la qual trobam lo següent:
 - Primo, sinch cortines de paret, la una bona de ret sobreposat y l'altra de entall, só de la Senyora dona Stephania segons digué.
 - Item, sis quartines per a paret, de ret sobreposat.
 - Item, tres quartines de ruans per a paret, ab unes bores de ret sobreposat.
- Item, altra caixa ferrada plena de rams y capdells de fil.
- Item, altra caixa de alber ab pany y clau dins la qual trobam lo següent:
 - Primo, un cortinatge per a llit, de filampua, ab llistes vermelles que són quatre quartines, un sobrecel, tovallons y devantllit.
 - Item, altre cortinatge de llit, de filampua, ab benes de ret sobreposat que també són quatre quartines, devantllit, sobrecel y tovalló.

En l'altra cambra al costat de la propdita

- Primo, un llit de posts y banchs ab una marfega.

En lo guardaroba prop de les predites cambres

- Primo, un cofre de alber gran, ab pany y clau dins lo qual trobam:
 - Primo, vint y tres parells de llansols de companya.
 - Item, tres parells de llansols de brí de lí, prims.
 - Item, una quartina de ruans ab llistes negres de seda.
 - Item, tretze fexos de lí.
 - Item, vuyt fexos de canem.
 - Item, dos coxins de cavaliar ab ses streps.
 - Item, un portamanell de cuyro.
 - Item, un feltre vert.
 - Item, vuyt pessas de guadamacils de or y carmesí ya velles.
 - Item, dos banoves dolentes.
 - Item, dos bolichs de seda en madexa que n'i haurà deu o dotze lliuras.
 - Item, unes cuyrasses de vellut carmesí.
 - Item, tres coxins de ras velles.
 - Item, tres coxins de vellut lleonat, velles.
- Item, dos bufets de noguer.
- Item, una senalla gran de quatre anses.
- Item, un bolich de llana negra que n'i haurà dos robes o poch més.
- Item, un ast de ferro molt gran.

- Item, un alembins.
- Item, quatre cistelles veramedores.
- Item, un arch morisch ab moltes fletxes.
- Item, tretze ballestes matrassereas ab ses gafes.
- Item, un forn de ferro gran.
- Item, un cofre ab pany y clau dins lo qual trobam lo següent:
 - Primo, un pavelló de tela brodat de or y seda molt vell.
 - Item, un altre pavelló de tela, brodat de seda negra, també vell.
 - Item, sis tovalloles de brí y cotó ja usades.
 - Item, un devantllit de filampua ab llista negra.
 - Item, altre devantllit de ruans, brodat de seda, negre.
 - Item, sinch devantllits los quatre ab benes de ret y lo altre lliis, vells.
 - Item, una tovallola de orlanda brodada de seda, negre.
 - Item, deu coxineres de tela, lliises, usades.
 - Item, quatre coxineres de tela ab benes de ret sobreposat, usades.
 - Item, una coxinereta petita de tela brodada de seda de grana.
 - Item, dos benes de ret amplas y sobreposades.
 - Item, quatre llansols de stopa usats.
 - Item, una pessa de tovalles de bri de canem que n'í haurà devuyt o vint canes.

En la cambra hont salen la cansalada

- Primo, tres segins.
- Item, tres llibrells grans.
- Item, dos gerras olieras.
- Item, una vinya al peu del dit Castelldefels de tinguda de deu mujades poch més o manco ab diversos arbres.
- Item, ort clos ab sa casa, sinia y sefareix de tinguda dit ort de una mujada y mija.

[Doc. 3]

1590, febrer, 6. Castelldefels.

Contracte de mestre de cases per a la construcció d'una torre rodona a la banda de ponent del castell de Castelldefels.

[AHPB. Nadal Castelló. *Diversa Instrumenta (1587-1592)*]

«En nom de Nostre Senyor Déu sie, amen.

»Per rahó y ocasió de la fabrica de la torra y altres coses a baix scrites per y entre la molt illustre Senyora dona Stephania Palou y de Hospital; baronessa de Aramprunyà, viuda relictada del Senyor Don Ugo Fivaller March y de Palou, quondam, Senyor de dita baronia, de una part, y mestre Lleonart Bosch, mestre de cases de la parrochia de Santa Maria de Castelldefels, de la part altra, fou estats fets pactes fermats y jurats los capitols y pactes següents:

»Primerament, lo dit mestre Lleonart Bosch per ferma valida y solempne stipulació, convé y en bona fe promet a la dita Senyora baronesa, que ell, ab sa industria y treball, fabricarà una torra rodona, de pedra y argamassa, en Castelldefels, çó és, junt al cantó del castell, a la banda del quarto nou a la volta de ponent, allà hont avuy està trassada y comensada, la qual poch dies fa avis ja comensada lo molt illustre Senyor Joan Ugo Fivaller March y de Palou, quondam, baró de Aramprunyà.

»La qual torra, en lo principi, çó és, dels fonaments fins a cara de terrat tindrà quatorze pams y mix bastants ans més que manco de gruxa la paret, y de allí amunt fins dalt el pri-

mer sostre o volta anirà desminuint fent talús, en lo cap del qual telús y primer sostre o volta ha de romandre dita paret de gruxa de sis pams bastant ans més que manco y de allí fins al segon sostre o volta tindrà la paret los dits sis pams bastants de gruxa y de allí amunt fins dalt de tot tindrà dita paret de gruxa sinch pams bastants ans més que manco y en la qual torra ha de haver quatre istanties entenant del primer sostre o volta en amunt, y en cada istantia hi ha de haver una finestreta de pedra picada ab una bona rexa de ferro per lo mig de la paret o finestra y la qual torra ha de tenir de llum a tou, çó és, en la primera istantia quatre canes y dos pams bastants y de allí en amunt en les altres istanties tindrà de ample les mateixes quatre canes y dos pams de llum y lo que més avall haurà deminuit la paret del segon sostre en amunt.

»La qual torra ha de pujar en alt duas canes més que lo més alt que vuy és en lo castell y los sostres o voltes de la qual torra han de ser de volta grassa o de rajola, o altrament conforme dita Senyora Baronessa volrà y en la qual torra ha de haver pont llevadís ab sos portal tot de pedra picada y per la torra en cada sostre les troneres y spilleres li seràn designades.

»Item, lo dit mestre Bosch convé y en bona fe promet que sens don arte fent-li portar la Senyora Baronessa tota la calcs serà necessària per a l'obra e fabrica de dita torra, ell pendrà segons que pren a son càrrec de provehir la pedra, menobra, aygua, arena, carretes, animals, trunyells, cavechs, pales, cavassos, cordes, gavetes, paletes, magales, martells, scales, parses, siveres, entenes, puntals, bastides, sindries, fusta e totes quantes altres coses seran necessàries per la fabrica e perfectió de dita torra si és que dita Senyora Baronessa haja de tenir cuydado ni contribuir en lo gasto de ninguna de dites coses.

»Item, és pactat et concordat segons que lo dit mestre Bosch promet y se obliga que és del primer die del corrent mes de març en lo qual comensa dita fabrica continuament y sens intervallo ningú en los dies feyners y de treball ell personalment ab deu fadrins, çó és: un trencador, dos paredadors y sis manobres, treballaran y faran feyna en dita obra e fabrica de dita torra fins ser aquella acabada a punt ab tota perfectió, axí de parets com de voltes, finestres, scalas o cargols, pont y spilleres y tot lo necessaria fins a ser acabada a tota perfectió com dit és, bé y degudament com de bon mestre se pertany.

»Item, és pactat y concordat que per rahó de la dita obra y fabrica de dita torra la dita Senyora Baronessa haja de donar y pagar al dit mestre Bosch per la despesa de ell y de sa muller y de dits deu fadrins en lo principi de cada mes sis quarteres de forment que és a rahó se sis quarteres l'any per cada persona, y tres carregues y mitja de vi que és a rahó de tres carregues y mitja lo any per quiscuna de dites dotze persones y més en diners, comptants nou lliures per lo companatge axí de carn o peix, oli, vinagre, sal, foch aparellat y altres coses, com encara per llits e per altra roba de servey que és a rahó de tres reals cada die per dites dotze persones que és lo mateix que li donave o li havié promés lo dit Senyor Baró.

»Item, és pactat y concordat que ultra lo demunt dit, que dita Senyora Baronessa en principi de quiscun mes donarà per despesa de dites dotze persones a la demunt dita rahó, pagarà les soldades a dits deu fadrins que tot aquell mes hauran treballat en dita obra, çó és: als dit trencador y tres paradadors a rahó de vint reals a cada hu lo mes, y als restants sis menobres a rahó de dotze reals a cada hu lo mes,

que entre tot seran quise lliures y quatre sous per cada mes segons també ne estave concert ab dit Senyor Baró.

»Item, és pactat que si los dits quatre fadrins y sis menobres havien a guanyar més de dites quinze lliures y quatre sous, ço és los tres paradadors y son trencador més de dits vint reals y los sis menobres més de dits dotze reals, que vingue a carrech de dit mestre Bosch y no de dita Senyora Baronessa com per pacte esprés no sie obligada en pagar les soldades a més de ditas rahons.

»Item, és pactat y concordat que per rahó de portar-se dit mestre Bosch la predita arana, aygua y tota demés menobra y per rahó dels animals y carretes que ha de tenir començarà; per rahó dels cabasos, cordes, trunyells, cavechs, pales, gavetes, paletes, magales, martells, scordes, parpals, siveres, antenes, puntals, bastides, sindries, fusta e totes quantes altres coses seran necessàries per la fabrica et erectió de dita torra, exceptat rajola, guix y rexas, y portes ni finestres y lo pont, les quals coses totes y sengles vénen a carrech de dit mestre Bosch, dita Senyora Baronessa haja de donar y pagar a dit mestre Bosch cent cinquanta lliures per tres iguals pagues, ço és: cinquanta quan la dita torra serà alta del primer sostre o volta y altres cinquanta quant serà al tercer sostre y les restants altres cinquanta quant dita torra serà acabada del tot y ab tota perfectió.

»Item, és pactat y concordat que lo dit mestre Leonart Bosch sie tingut y obligat ab tota diligentia acabar la dita torra ab tota perfectió, bé y degudament com a bon mestre se pertany. Axí que si per culpa sua la obra e fabrica de dita torra parava, la dita Senyora Baronessa la pusque fer passar avant y acabar a costes y despeses y a tot risch y perill de dit mestre Bosch y axí mateix si après de acabada o aban, se trobave algun defecte en dita obra que fos per culpa de dit mestre Bosch que en tal cas dita Senyora Baronessa pugue tornar-la a fer a costes y despeses y a tot risch y perill de dit mestre Bosch y en tal cas dit mestre Bosch sie tingut y obligat segons que se obligue en pagar a dita Senyora Baronessa tot lo que haurà gastat e pagat per rahó de dita nova fabrica e reparatió o restauratió de dita torra ensemps ab tots los danys e despeses que per dita rahó dita Senyora Baronessa haurà sostinguts e o haurà de sostenir.

»Item, és pactat que stant dita torra acabada a punt ab tota perfectió com de bon mestre se pertany, dita Senyora Baronessa donarà a dit mestre Bosch, per satisfactió y remuneratió de dita obra, de sos treballs e indústria, lo que a dita Senyora Baronessa aparrà, dexant-ho a sa coneguda y voluntat.

[Doc. 4]

1638, novembre, 3. Castelldefels.

Inventari dels béns de Joan Erill i Orcau pel que fa referència a Castelldefels.

[AHPB. Antic Servat (Major). *Inventaria et Encantus* (1637-1641)]

En la sala del castell de Castelldefels

- Primo, un quadro pintat al oli que és la figura del baró Hugo Palou ab una roba forrada de pells, no.s sab quines pells són, ab un baló y sa gorra. És ya antich lo quadro.
- Item, en lo matex de la sala, una taula de fusta ab quatre peus.

- Item, un banch de fusta de respalle ja usat.
- Item, altre banch com lo propdit.
- Item, tres cadires de repos ab los sitals y spalleres de cuyro molt velles.
- Item, altre cadira comuna molt usada.

En la cuina

- Primo, dos cavalls de cuyna que són de ferro.

En lo seller

- Sinc botes de cadireta dolentes buides.
- Item, un cup de fusta dolent.
- Item, quatre botes de tres carregues buides.
- Item, una premsa dolenta.

En lo celler petit

- Item, dues botes petites, una de dues carregues, altra de miga carrega.
- Item, dues carregues de vi vermell.

[Doc. 5]

1734, octubre, 12. Castelldefels.

Factura realitzada pel mestre de cases Joan Soler corresponent a unes obres realitzades al castell de Castelldefels. El total de les despeses és de 702 ll. 16 s. i 10 d.

(AHPB. Tomàs Guasqui Brull. *Octavum manuale instrumentorum et contractuum* (1734). fol. 144r-145r.)

«Ego, Joannes Soler, magister domorum Barchinone civis, gratis confiteor et in veritate recognosco vobis, domna Maria Moreno et Vidal uxori domini Petri Perez Moreno in civitate Genova residentes his presenti, et illustri et nobili domino domno Augustino de Copons et de Copons, marchioni de Moya de la Torre, Barchinone populato, licet absentis, etc. Notario, etc. Quod modo infrascripto dedistis et solvistis michi ego que a vobis habuisse et recepisse fateor septingentum quatuor libras, decem et septem solidos et decem denarios monete barchinonense. Et sunt accedunt michi pro operibus, manibus scilicet et bistractis duti mei magistri domorum officii ex ordine et pro computo vestro factis, positus et imisis a die scilicet duodecima mensis aprilis usque ad diem vigesimam sextam mensis septembris omnium proxime prateritorum in quodam castro nominato de Castell de Fels sito in termino villa Beata Maria Castrifidelium, diocesis Barchinone, quod vos communiter et pro indiviso una cum aliis honoribus habetis et posidetis in loco supra citato prout de predictis operibus manibus scilicet de bistractis large constare videtur in quodam computo sive memoriali per me formato notario que instrumento liberato thenor sub his desingitur verbis: Compte de las obras que jo, Joan Soler, mestre de casa ciutadà de Barcelona he feta de ordre y per compte de la noble Senyora D. Maria Moreno y Vidal, muller del noble Senyor Don Pedro Pérez de Moreno, en la ciutat de Génova resident y del Illustre i Noble Senyor Don Agustí Copons y de Copons, marqués de Moya de la Torre, en Barchinona populat, senhors i barons de la Baronia de Areprunyà, en lo castell de la vila y terme de Castelldefels des de dotze de abril fins a vint y sis de satembre del corrent any mil setcents trenta y quatre. Y per mans bestreta y recaptés se ha gastat lo següent:

- Primo, per cent sexanta set quintars de cals a rahó de dos sous quatre diners lo quintar..... 19 ll. 9 s. 8d.
 - Item, per trenta sinch quintars de cals a rahó de dos sous quintar..... 3 ll. 10 s.
 - Item, per cent quintars de cals a rahó dos sous y tres quintar 10 ll. 5 s.
 - Item, per mil tres cents sexanta quatre mahons a rahó de vuyt lliuras lo millar..... 10 ll. 18 s. 6 d.
 - Item, per dos mil mahons a rahó de set lliuras lo miller 14 ll.
 - Item, per vuyt mil rajolas a rahó de quatre lliuras dotze sous lo miller 36 ll. 16 s.
 - Item, per mil quatrecentes rajolas a rahó de quatre lliuras, presas al forn 5 ll. 12 s.
 - Item, per mil disset teulas a rahó de deu lliuras lo millé 10 ll. 7 s. 9 d.
 - Item, per cent noranta nou quintars de guix a rahó de tres sous y tres lo quintar y setze quintars a rahó de tres sous y sis diners lo quintar..... 35 ll. 2 s. 9 d.
 - Item, per trosiam de rajola y teula..... 12 s.
 - Item, per portar dit trosiam a la obra 16 s.
 - Item, per terra negra y fum de estampa 3 s. 6 d.
 - Item, per saxanta dos canons per la taulada a rahó de deu diners quiscun 2 ll. 11 s. 8 d.
 - Item, per tres quarteres de picadís a rahó de una lliura la quartera 3 ll.
 - Item, per onse canals llargas, sis de sis palms y mitg, quatre de sinch y una de quatre palms, a rahó de deu diners lo palm 2 ll. 12 s. 6d.
 - Item, per dos ambuts grans y set de petits..... 7 s. 6d.
 - Item, per cinquanta dos canals caputxinats grans, envernissadas, a rahó de dos sous y sis diners quiscuna canal 6 ll. 10 s.
 - Item, per los ports de dit picadís, canals y demés terrissa 3 ll. 5 s.
 - Item, per triginar mil mahons a la obra trets de Viladecans..... 3 ll. 4 s.
 - Item, per los ports de las teulas 1 ll. 16 s.
 - Item, per un parell de portadoras per portar aygua y cals 1 ll. 16 s.
 - Item, per cent vint jornals de dit mestre Soler a rahó de quinse sous jornal 81 ll.
 - Item, per dos cents setanta vuyt jornals y mitg de fadrí a rahó de catorse sous jornal. 195 ll. 13 s.
 - Item, per cinquanta sinch jornals y mitg dels manobras a rahó de set sous jornal.... 19 ll. 8 s. 6 d.
 - Item, per dos cents sexanta jornals de manobra a rahó de vuyt sous jornal..... 107 ll. 5 s.
 - Item, per trenta sis jornals y mitg de cavalcadura major per portar arena, cals y demés per la obra a rahó de setze sous jornal 29 ll. 12 s.
 - Item, per a sexanta jornals y mitg cavalcadura menor a vuyt sous jornal..... 24 ll. 9 s.
 - Item, per tres claus grossos per tenir las canals..... 7 s. 6 d.
 - Item, per dos gasas de ferro 18 s.
 - Item, per dos jornals de mestre y dos de fadrí per escurar la cisterna y dos jornals de manobra per lo mateix..... 3 ll. 14 s.
 - Item, per tonedir corda de la sinea, dos cabassos y quatre llibantons..... 1 ll. 2 s.
 - Item, per los ports de sis centas cinquanta teulas..... 1 ll. 16 s.
 - Item, per dotze cabassos per la dita obra 1 ll. 1 s.
 - Item, per dotze llibantons de espart picat..... 1 ll. 1 s.
 - Item, per lo adop de dos terserols, adop de un cubell gran y per posar lo fons a un cubell petit que havian dexat per dita obra y se an tingut de fer adobar 1 ll. 5 s.
 - Item, per tornar en Barchinona las einas de mestre de casas y demés trastos 2 ll. 6 s.
 - Item, per un jornal de carreta per trajinar la sobredita mar 1 ll. 12 s.
 - Item, per los ports de las canals de Barchinona a Castell de Fels..... 12 s.
 - Item, per lo preu fet de la paret que mira a la part de Barcelona ajustat per 50 ll.
 - Item, per las anadas y vingudas del mestre de la obra de Castelldefels a Barcelona 7 ll.
- [SUMA] 702 ll.16 s.10 d.

Modus vero solutionis dictarum septingentum duarum librarum sexdecim solidorum et decem denariorum barchinonensium talis fuit et est quoniam eas habui et recepi a vobis numerando realiter et de facto ad meas omnimodas voluntates per manus Domna Maria Moreno et Vidal et de pecuniis ipsius propriis (ut ipsa dixit). Et ideo renunciando, etc. In testimonium, etc. Ne dum presentem vobis facio apocam de soluto, etc. Verum etiam iuro predictam quantitatem conversam fuisse et esse de predictis operibus dictaque opera fuisse in dicto castro de Castell de Fels valde utilia et necessaria pro eius conservatione dictamque castrum ratione supradictorum operum esse melioratum in dictis septingentum duabus libris sexdecim solidis et decem denariis. Actum etc.

Testes sunt: Melchior Cullell, presbiter et rector parochialis ecclesie Beata Maria Castrifidelium, diocesis Barchinone et Josephus Julià, sacra Theologia professor ac Josephus Mirós, scriptor Barchinone residentes, qui etc.

[Doc. 6]

1734, octubre, 17. Castelldefels.

Comptes presentats per Joan Texidor, fuster de Barcelona, pels treballs i material corresponents a les obres realitzades per ell al castell de Castelldefels. El total de despeses és de 306 ll. 14 s.

(AHPB. Tomàs Guasqui Brull. *Octavum manuale instrumentorum et contractuum* (1734). fols. 149v-150v.)

«Ego, Joannes Texidor, lignarius, Barchinone civis, grattis etc. Confiteor et in veritate recognosco vobis Domna Maria Moreno et Vidal, uxori Domini Petri Perez Moreno, in civitate Genova residentis his presenti, et vobis, Illustri et nobili domino domno Augustino Copons et de Copons, Marchioni de Moja de la Torre, in dicta civitate Barchinona populato, licet absentis, etc. Notario, etc. Quo modo infrascripto dedistis et solvistis mihiego que a vobis habuisse et recepisse fateor tercentum sex libras quatuordecim solidos monete barchinonense. Et sunt accedunt mihi pro operibus, manibus, scilicet et bistractis, dicti mei lignarii officij per me ex ordine et pro computo vestro factis, positis et immissis in quodam castro

nominato de Castell de Fels scito in termino et parrochia Beata Maria Castrifidelium, diocesis Barchinona, quod vos habetis et possidetis communiter et pro indiviso una cum alys honoribus in loco supracitato. Prout de predictis operibus, manibus scilicet et bistractis large constare videtur in quodam computo per me formato notarioque infro liberato cuius thenor sub his depingitur verbis: Compte de las obras que jo Joan Texidor, fuster, ciutadà de Barchinona, he feta de ordre y per compte de la noble senyora D. Maria Moreno y Vidal, muller de D. Pedro Pérez de Moreno, en la ciutat de Genova resident, i del Illustre y noble senyor D. Agustí Copons y de Copons, marqués de Moja de la Torre, en Barchinona populat, senyors i barons de Aramprunyà, en lo castell de la vila y terme de Castell de Fels y per mans, bes-tretas y recaptas se ha gastat lo següent:

- Primo, per vint y tres quadrats a rahó de quinze sous quiscun 24 ll.
- Item, per los ports de dits quadrats 12 s.
- Item, per quatre dotsenas de llatas de pi a rahó de dos lliuras vuyt sous la dotsena de las quals se han de pagar tres dotsenas e mitja 8 ll. 15 s.
- Item, per sis dotsenas de pots [posts] de pi a rahó de dos lliuras vuyt sous dotsena 14 ll. 8 s.
- Item, per quatre dotsenas de cabirons a rahó de dos lliuras dotse sous la dotsena, posats al castell, valen 10 ll. 8 s.
- Item, per set dotsenas de llatas a rahó de dos lliuras dotse sous la dotsena 18 ll. 4 s.
- Item, per deu quadrats a rahó de divuit sous quiscun 9 ll.
- Item, per dotse pots vuitenàs per afforrar las ventanas 1 ll. 16 s.
- Item, per cinquanta dos bigas a rahó catorse sous quiscuna 36 ll. 8 s.
- Item, per onse dotsenas de pots a rahó dos lliuras setse sous la dotsena 30 ll. 16 s.
- Item, per los treballs del fuster per compondrer ditas bigas a punt de posarlas al sostre 7 ll. 16 s.
- Item, per los treballs de compondrer dotse dotsenas de pots y fer los llistons per lo sostre 9 ll.
- Item, per los ports de las bigas y pots dende Barchinona al Castell de Fels, portadas per mar 9 ll. 12 s.
- Item, per dos dotsenas y mitja de llata dobla 6 ll. 10 s.
- Item, per un quadrat de trenta palms 1 ll.
- Item, per mil sis cents claus dinal y mitg 6 ll. 12 s.
- Item, per setanta sinch claus de galabern 1 ll. 17 s.
- Item, per dos mil dos cents cinquanta claus dinals 6 ll. 3 s. 9 d.
- Item, per dos cents claus de manilla 2 ll. 7 s. 9 d.
- Item, per cent claus dobles 12 s.
- Item, per dos cents claus mayals 8 s.
- Item, per mil cent claus de quatre 1 ll. 3 s. 8 d.
- Item, per cent claus de sis 2 s.
- Item per dotse frontissas de ferro per las finestras 2 ll. 8 s.
- Item, per set golfos [?] per las portas 2 ll. 2 s.
- Item, per un pany y forrellat 12 s.
- Item, per quatre barras de ferro per a sustentar las jacanas de la sala a rahó de dos sous y quatre [diners] la lliura, que han pesat cent trenta lliuras 15 ll. 3 s.

- Item, per fer portar la erramenta de fuster a Castelldefels 18 s.
 - Item, per cent catorse jornals de fadrí a rahó de dotse sous jornal 68 ll. 8 s.
 - Item, per los jornals de mestre y per las anadas y vingudas de Barchinona a Castell de Fels 7 ll.
 - Item, per tres jornals de fadrí per conclourer la obra 2 ll. 2 s.
 - Item, per cent claus dinals y cinquanta de mayals 9 s.
- [SUMA] 306 ll. 14 s.

Modus vero solutionis dictarum tercentum sex librarum et quatuor decim solidorum Barchinonensium talis fuit et est quoniam eas habui et recepi a vobis numerando realiter et de facto ad meas omnimodas voluntates per manus dicta domna Maria Moreno et Vidal et de pecunys eyus proprys (ut ipsa dixit). Et ideo renunciando, etc. In testimonium, etc. Ne dum presentem vobis facio apocam de soluto, etc. Verum etiam juro pro dictam quantitatem conversam fuisse et esse in predictis operibus. Ita que opera fuisse in dicto castro de Castell de Fels val de utilia et necessaria pro eius conservatione dictumque castrum ratione supradictarum operum esse melioratum in dictis tercentum sex libris quatuordecim solidis barchinonensibus. Actum, etc.

Testes sunt Joannes Perera, civi Barchinone, Josephus Julià sacra theologia professor et Josephus Tiurós scriptor Barchinona commorantes, qui, etc.

[Doc. 7]
1736.

En l'inventari dels béns de Pedro Pérez de Moreno apareix esmentat el següent bé del dit Pedro:

(AHPB. Guasqui Brull, Tomàs. *Inventaris. Tomo I (1728-1744)*, fol. 137r-139r.)

«Item, totas aquellas sinch centas quatre lliuras, quinze sous y sinch diners està divent lo illustre y noble senyor Don Agustí de Copons y Copons, Marques de Moya e de la Torre, a dit difunt [Pere Pérez de Moreno] per la mitat de l'import de las obras se feren de comú contentiment de dits barons en lo castell de Castelldefels, en lo any de mil set cents trenta y quatre y haver pagat dit difunt tot lo import de ditas obras com apar en dos apochas firmadas la una per Joan Soler, mestre de casas, als dotze de octubre y la altra per Joan Texidor, fuster, als disset del dit mes y any a favor de dita Sra D. Maria Moreno, rebudas en poder del notari avall scrit.

En aquest mateix inventari s'indica que el dit Pérez de Moreno posseïa «tota aquella baronia anomenada de Aramprunyà, ab sos castells, llochs y termes de Castelldefels, Gavà y Begas, ab tota la juresdicció civil y criminal, mer y mitg imperi que dit noble senyor tenia y possehia comunment y per indivís ab lo illustre y noble senyor D. Agustí Copons y de Copons, marqués de Moya de la Torre, en Barchinona populat».

En aquest mateix inventari apareix el següent assentament:

«Item, divuit fardellets de actes, ço és de pergami y de paper que contenen las inclusions dels actes que lo dit illustre Marqués de Rupit entregà per rahó de dita venda».

[Es refereix a la venda feta per Francesc de Bournonville i Erill a Maria Moreno i Vidal, de la meitat de la baronia d'Eramprunyà].

[Doc. 8]

16 i 23 de març de 1774

Comptes presentats per Manuel Serramalera, fuster de Barcelona, i per Josep Alier i Ventura, mestre de cases, també de Barcelona, pels treballs i material corresponents a les obres realitzades per ells al castell de Castelldefels.

(AHPB, notari Manuel Teixidor i de Llaurador. *Trigesimum primum manuale* (1774), fol. 33-34v i 36-37v)

«Manuel Serramalera mestre fuste ciutadà de Barcelona, De son grat y certa ciencia firma Apocha, á favor dels Nobles Señors conjuges Don Francisco Xavier de Garma y Duran, Arxiver major de la Corona de Arago y Regidor Perpetuo de la present ciutat, y de Doña Marianna de Garma y Moreno en noms de usufructuari y propietaria respective encara que ausents. Lo infrascrit Notari present y de stipulant de la quantitat de mil seixanta nou lliuras tretse sous y sinch [diners] barcelonesas, que son per las obras De son orde fetas, y imperdidas en la casa del castell de Castelldefels y en la casa de Gavá, que dits Nobles señors junt ab lo Illustre Señor Marques de Moya, com á Barons comunment y per indivis de la Baronia del castell de Arempruña tenen y posseixen [sic] en los termes y Parroquias dits de Castelldefels y Gava llargament individuadas en lo compta que es del tenor seguent;

Compta de la feyna de fuster que se ha feta per orde del Señor Don Francisco Xavier de Garma y Duran en lo castell de Castelldefels y Casa de Gavá.

Primo: se han fet dos sostres nous immediat al saló en un cel obert, que se troba sobre las voltas del primer piso que dona sobre la establa. Asso es segon y ters piso, los que se han treballats per reboltons, com y tambe se ha feta la coberta de la teulada, que dona sobre dits quartos nous la que se ha embigat y enllatat.

Item. En lo segon piso à la part de Mar se ha enllatat de nou un sostre y per lo seguit de dit piso, se ha empostissat part de un sostre vell, se han remandat las pastaretas [casetons] de dit sostre y en lo ters piso que dona sobre dit segon piso, se han embigat part de ells y empostissarne dos.

Item. En dits pisos se han fet quatre bastiments de finestra, remendant y ferhi venir sas respectivas portas, com y tambe en dits pisos se han fet un Bastiment de Portal de rejola de pla ab sas respectivas portas y tambe se han fet un joc de portas de portal sense bastiment y una porta de cambra, y remendar la porta del lloch comu.

Item. Se ha fet una escala per pujar en dits pisos ab sos esgrahons de fusta capsats y sa Barana. Al cap de mur de dita barana se ha fet un bastiment per compondrer la pedra de llum y lo restant de la obertura se ha tapat de portas velles y se ha posat una biga vella sobre de un envà que clou la caixa de la escala, y posar una sola [fusta o tauló que suporta elements d'obra o, en aquest cas, bigues; la sola d'una obertura podria ser la llinda], a la porxada, que hi carrega las bigas de la teulada.

Item. En lo primer piso y salo se han fet sis finestras ab sos porticons y bastiments per vidres de ditas finestras, se han fet quatre bastiments nous y remendar los altres, fer un bastiment nou per la finestra del lloch comú remendant, y ferli venir en finestra vella, y fer sobre dit lloch comu un sos-

tre nou per revolton y fer lo sitial [post de la comuna, per seure-hi] nou ab son devana, y lo bastiment y porta nova de dita comuna y fer las sindrias per fer las voltas de la escala.

Item. En dit piso se han fet tres bastiments de rajola de pla, las dos ab sas respectivas portas y dos bastiments de envà per portal, lo un ab sa porta; fer una sola de rajola de pla y en dit piso y se han remendat sinch portas.

Item. En lo cup se ha fet lo brescat nou y la cuberta nova, y un bastiment nou de finestra; remendar y ferhi venir una finestra vella, y al cap de la escala del dit cup se ha posat una sola y montant y ferhi una porta nova, y fer las sindrias per la escala de dit cup, y baix dels cups en frente lo saller se ha fet una porta gran nova, y remendar la porta de la lotgeta, y se han fet solas per dos oberturas per la torre y altres solas per altre obertura per lo segon piso, y altres remendos y detorbs que aportan las obras.

Item. En Gavá se han forrat los dos magatsems se han fet tres congrenys nous per la premsa y altres remendos.

En todas las sobreditas obras se han treballat los jornals y gastat los materials expressats en lo compta seguent de la contra Plana.

Compte dels materials y Jornals

- Primo. Per 60 fustets de melis à 41 rs [rals]
cada un..... 246 ll [lliures].
- Item. Per 21 dotsenas y mitja llatas de melis
à 8 ll 15 s [sous] la dotsena..... 185 ll 18 s 9 [diners].
- Item. Per 39 Pots [posts] de melis y
18 cabirons de melis a 9 ll la dotsena..... 42 ll 15 s.
- Item. Per un fustet doble de melis 10 ll.
- Item. Per nou dotsenas y 8 pots de pi..... 42 ll 12 s.
- Item. Per tres dotsenas y 4 pots de polla
[pollancre] 6 ll la dotsena..... 20 ll.
- Item. Per dos pots de olanda 1 ll 10 s.
- Item. Tota la sobradita fusta val de portar
y transportar, drets de confrarias nolits,
ó fletaments fins al mateix castell de fels 76 ll 13 s 3.
- Item. Per diferents generos de claus 19 ll 12 s 5.
- Item. Per 6 lliuras Aigua cuit..... 1 ll 4 s.
- Item. Per 247 jornals de fadri treballats
en dit castell de fels a 14 s cada un..... 172 ll 18 s.
- Item. Per 24 jornals de mestre treballats
en Barcelona a 14 ll cada un..... 16 ll 16 s.
- Item. Per 105 jornals y 3/4 de fadri treballats
en Barcelona a 12 sous cada un..... 63 ll 9 s.
- Item. Per 3 jornals y 2/4 de aprenent treballats
en Barcelona a 8 s jornal 1 ll 8 s.
- Item. Per 43 canas y mitja de pots de Holanda
per forrar lo ruedo, a sis pams de amplaria
los dos magatsems de la casa de Gavá
à 2 ll 5 s cana 97 ll 17 s 6.
- Item. Per mitja dotsena de llatas de melis
à 8 ll 15 s la dotsena 4 ll 7 s 6.
- Item. Per 24 planxetas ab sas anellas
de ferro y altres tants claus ganxuts
á raho de 3 s cada joc..... 3 ll 12 s.
- Item. Per 2 jornals de mestre a 14 s lo jornal
y dos de fadri, a 12 s..... 2 ll 12 s.
- Item. Per remendar lo bastiment de la porta
de la Alcova, fusta, claus y mans..... 1 ll.
- Item. Per remendar lo bastiment de la porta
del lloch comu, fusta, claus mans..... 18 s.
- 1.011 ll 3 s 5.

- Suma de la tras plana..... 1.011 ll 3 s 5.
- Item. Val la fusta de ensina dels tres
congrenys de la casa de Gavá..... 1 ll 8 s.
- Compte dels materials de manya y clavataire
- Primo. Per 42 frontissas de 2 pams..... 11 ll 5 s.
- Item. Per 34 frontissas de pam y mitg 6 ll 17 s.
- Item. Per 6 llevas de 13 14 y 16 pams
de llargaria 12 ll 16 s.
- Item. Per 36 Gafas de bastiment..... 3 ll 16 s.
- Item. Per 42 Baldas valencianas de diferents
midas 4 ll 6 s.
- Item. Per sis pañs de flo de flo de Pera 6 ll.
- Item. Per un pany de Cambra [el que tanca
les habitacions interiors, amb porta d'una
sola fulla]..... 12 s.
- Item. Per un Pany a la caputxina 12 s.
- Item. Per 24 Barretas de vidriera de 3 pams
de llargaria cada una 2 ll 8 s.
- Item. Per 5 manillas 15 s.
- Item. Per 4 Golfos..... 1 ll 12 s.
- Item. Per 18 ferros de cortina..... 1 ll 16 s.
- Item. Per 14 barrats ab sas potas donant
lo ferro..... 2 ll 2 s.
- Item. Per remendar diferenta ferramenta vella..... 2 ll 5 s.
- 1.069 ll 13 s 5.

Lo modo de la paga de ditas mil sexanta nou lliuras tretse sous y sinch diners 1.069 ll 13 s 5 es que confessa haverlas rebudas dit fuste Manuel Serramalera de contants, a sas voluntats per mans de dit Noble Señor Don Francisco Xavier de Garma; Y aixis renunciant a la excepcio de la non numerata pecunia y a tot altre dret y lley que afavorir li puga, no sols firma la present Apocha si que tambe Jura haver estat obras utils y necessarias per la conservacio de ditas casas y castell. En testimoni del que firma la present Apocha en Barcelona als setse mars Mil setcents setanta y quatre; y vol que en dita apocha sei [s'hi] comprega lo recibo de semblant quantitat que firmá á vint y vuit mars de mil setcents setanta y tres: Presents per testimonis Don Narcís de Pallejà y Joseph Castillo escrivents en Barcelona residents per dit fi demanats; y lo dit e infrascrit Serramalesa, ho ha firmat de sa propria mà, al qual Jo lo aix escrit Notari dono fe conexen.

Manuel Serramalera Penes me
Emanuelem Teixidor et de Llaurador
Burgensem Honoratum Perpiani et Notari [en poder
de Manuel Teixidor i de Llaurador
Burgès Honrat de Perpinyà i Notari]»

«Joseph Alier Mestre de Cases de la present ciutat de Barcelona: De sa espontanea voluntat firma Apocha á favor dels Nobles Señors conjuges Don Francisco Xavier de Garma y Duran, Arxiver major de la Corona de Arago y Regidor Perpetuo de la present ciutat, y de Doña Marianna de Garma y Moreno en noms de usufructuari y propietaria respective encara que ausents. Lo infrascrit Notari present y de estipulant de la quantitat de vuit centas sinquanta tres lliuras [?] sous y un diners barcelonesas, que son per las obras de llur orde fetas, é, imperdidas en la casa del castell de Castelldefels que dits Nobles señors junt ab lo Illustre Señor Marques de Moya com á Barons comunment y per indivis de la Baronia del castell de Arempuñá tenen y pos-

soeixen [sic] en Castelldefels llargament individuadas en lo compta que es del tenor seguent= Compta de las obras que jo Joseph Alier mestre de cases he fetas en Castelldefels per orde del Señor Don Francisco Xavier de Garma y Duran son las següents.

- Primo A divuit octubre mil set cents seixanta sis per regoneixer las teuladas mes altas y la cisterna del castell; y veurer los reparos que se havian de fer una dieta de mestre gasto y cabalcadura 2 ll 5 s.
- Item per set jornals de mestre per dits reparos..... 7 ll 17 s 6.
- Item per nou jornals de fadrí 4 ll 10 s.
- Item per una quartera de picadis que servi per los reparos..... 1 ll 8 s.
- Item A vint y nou y trenta de juny mil set cents seixanta set per anar en lo castell, á mirar, disposar y pervenir recaptos per los cups, y pendrer las midas per lo pla del castell dos dietas de mestre gasto y cabalcadura 6 ll.
- Item A quatre setembre per dos quarteras de picadis 2 ll 8 s.
- Item A set octubre per tres cents seixanta dos cayrons de cup á un sou y nou diners cada u 31 ll 13 s.
- Item En lo mateix dia per quaranta vuit cantoneras, á tres sous y sis cada una.....8 ll 8 s.
- Item per las carretas y alvará per baixarlas a la riva..... 1 ll 9 s.
- Item A vint de mars mil set cents seixanta vuit en Gava per mirar las teuladas de la casa dels señors varons, mirar los reparos del seller casa, y graners, y disposar per las pots del fuster. Junt [...] [text ratllat] una dieta de mestre gasto y cabalcadura 3 ll.
- Item A vint y sis Maig en Gava per treballar dos fadrins en adobar las teuladas del seller, curull de xamenea tapes per tenir la pots y demes remenos una dieta de mestre gasto y cabalcadura 3 ll.
- Item dotse jornals de dos fadrins 8 ll 8 s.
- Item A catorse de Mars mil set cents seixanta nou y deu de Agost per dos arrobos de polvora de municio per las barrinadas de ahont se planta la viña..... 23 ll 5 s.
- Item á deu de setembre mil set cents setanta per desfer la teulada del seller dos jornals de fadri dich dos jornals de fadri..... 1 ll 8 s.
- Item A quatre octubre en Gavá per fer la teulada dos jornals de fadri 1 ll 8 s.
- Item A sis y en vint y quatre de Noembre per los jornals y materials per la composicio del seller de la casa de Gavá 24 ll 12 s.
- Item A sinch Noembre per desfer y tornar a fer la teulada de la cuyna de la casa del castell, fer los fonaments, escabasio y pap[?] las parets dels cups mes dietes de mestre 9 ll.
- Item divuit jornals de fadri 12 ll 12 s.
- Item divuit jornals de aprenent 10 ll 16 s.
- Item set jornals y 2/4 de tragarinar sorra a deu sous lo jornal..... 3 ll 15 s.
- Item dos mil maons y los ports 17 ll 12 s.

- Item dos pessetas per los ports dels quadrats de Gavá 15 s.
 - Item per dos pedras foradadas per los raitgs dels cups y ports 4 ll 10 s.
 - Item A nou Desembre per proseguir y acabar los cups y per ells dotse jornals de fadri..... 8 ll 8 s.
 - Item dotse jornals de Aprenen 7 ll 4 s.
 - Item vint y quatre jornals de manobres..... 10 ll 16 s.
 - Item sinch jornals y 2/4 de tragar arena..... 2 ll 15 s.
 - Item sinch cents mahons y los ports 4 ll 10 s.
 - Item set quarteras de picadis..... 8 ll 8 s.
 - Item quaranta cayrons y deu cantoneras per acabar lo cup y ports..... 6 ll 10 s.
 - Item A vint y vint y hu de mars mil set cents setanta hu per anar ab Don Francisco en castell de fels per pendrer la disposicio
 - Item dos dietas de mestre gasto y cabalcadura..... 6 ll.
 - Item A divuit maitg en castell de fels per dotse quintas de guix y ports..... 3 ll 3 s.
 - Item A nou Juny per seixanta quintas dec als a tres sous y vuit la quartera 11 ll.
 - Item per los ports a un sou y dos la quartera 3 ll 10 s.
 - Item sinch jornals de tragar sorra..... 2 ll 10 s.
 - Item set jornals de manobre per fer morter a nou sous lo jornal 3 ll 3 s.
 - Item a quinse setembre per deu mil rajolas á tres lliuras deu sous lo miller 35 ll.
 - Item Per sis mil maons á sis lliuras lo miller..... 36 ll.
 - Item Per quatre mil sinquanta teulas, á deu sous lo miller..... 40 ll 10 s.
 - Item Per los ports 30 ll 2 s.
 - Item A setse setembre se torna á treballar en castell de fels per cubrir los cups, muntar los fustets en lo saló, posar los bastiments dels finestrals, y fer la obra del pati
 - Item sinch jornals de mestre un ab gasto de cabalcadura 7 ll.
 - Item dotse jornals de fadri..... 8 ll 8 s.
 - Item dotse jornals de Aprenent 7 ll 4 s.
 - Item catorse jornals de manobres..... 6 ll 6 s.
 - Item dos carretadas de quadrats portarlos de gava en lo castell..... 1 ll 2 s 6.
 - Item quaranta tortugas grans, una de dobla, á un sou y sis cada una y ports 4 ll 3 s.
 - Item dotse canons de bras un de doble y dos canons grans colsats y ports 19 s 10.
- A vint y hu octubre se torna, á proseguir ditas obras
- Item vint jornals de fadri 14 ll.
 - Item dinou jornals y 2/4 de manobres..... 8 ll 18 s 6.
 - Item vint jornals de Agusti y Joseph Cluxart germans 8 ll.

En mil set cents setanta hu

- Mil mahons, á set lliuras y dos lliuras de ports..... 9 ll.
- Item tres jornals de tragar arena..... 1 ll 10 s.
- A tres Noembre [sic] se torna á proseguir dita obra
- Item trenta sis jornals de fadri 25 ll 4 s.
- Item dotse jornals de Aprenent 7 ll 4 s.
- Item trenta dos jornals de manobres 14 ll 8 s.
- Item tretse jornals y 3/4 de Agusti y Joseph cluxart germans 5 ll 10 s.
- Item sinc jornals de tragar arena 2 ll 10 s.

A trenta de Mars mil set cents setanta dos se torna a proseguir ditas obras

- Item una dieta de mestre gasto, y cabalcadura..... 3 ll.
- Item sinquanta vuit jornals de fadri 40 ll 12 s.
- Item vint y dos jornals de Aprenent..... 13 ll 4 s.
- Item trenta quatre jornals de Agusti y Joseph cluxart germans 13 ll 12 s.
- Item vint y nou jornals de manobres 13 ll 1 s.
- Item deu jornals y 3/4 de tragar arena 5 ll 5 s.
- Item mil mahons y los ports 9 ll.
- Item Per quaranta quintars de cals 6 ll 10 s.
- Item A dotse Abril per sinc cents mahons 4 ll 14 s.
- Item A divuit per cent y quatre quintars de guix, a quatre sous y sis lo quinta..... 23 ll 8 s.
- Item A vint y sis per quatre mil Rajolas, á sinch lliuras lo miller inclusos los ports..... 20 ll.
- Item A quatre de Maig per proseguir ditas obras
- Item trenta sis jornals de fadri 25 ll 4 s.
- Item vint y tres jornals de aprendent..... 3 ll 16 s.
- Item vint y hu jornals de Agusti y Joseph Cluxart..... 8 ll.
- Item quaranta tres jornals de manobres 19 ll 7 s.
- Item Nou jornals y 2/4 de tragar arena..... 4 ll 15 s.
- Item tres quintars de cals y tres quintars de guix 1 ll 11 s 6.
- Item A deu maig per mil mahons preu y ports..... 9 ll.
- Item Per vuitanta quintars de cals, á dos sous y sis lo quinta y los ports..... 13 ll.
- Item Per trenta tres quintars de guix á sinch sous y tres lo quinta ab los ports..... 8 ll 13 s 3.

A primer de Juny per acabar ditas obras

- Item sis jornals de fadri 4 ll 4 s.
- Item sis jornals de aprendent 3 ll 12 s.
- Item sis jornals de manobre 2 ll 14 s.
- Item Per dos arrobas de Polvora per las obras del castell..... 23 ll 5 s.
- Item A catorse setembre per tres quintars de guix, á sinch sous y tres preu y ports lo quinta 15 s.
- Item Per deu quintars de cals preu y ports..... 2 ll 3 s 9.

Setembre mil set cents setanta dos

- Item Per tres jornals de mestre, á catorse sous lo jornal 2 ll 2 s.
- Item Per sinch jornals de manobre á nou sous lo jornal 2 ll 5 s.
- Item Per mitg jornal de tragar sorra 5 s.
- Item per destorbs, cordas, llivans, ternals, galledas, gastos y disminucions de demes eynas y ferramenta 15 ll.
- Suma lo total..... 853 ll 1s1.

Lo modo de la paga de las ditas vuit centas sinquanta tres lliuras un sou y u moneda barcelonesa es que confessa dit Joseph Alier mestre de cases haverlas rebudas de comptans, á sas voluntats per mans de dit Noble Señor Don francisco xavier de Garma y durant [sic]; Y aixis renunciant a la excepcio de la non numerata pecunia y a tot altre dret y lley que á favorir li puga, no sols firma la present Apocha, si que tambe jura haver estát obras utils y necessarias per la conservacio de ditas casas y castell; y tambe vol que en la present Apocha sey [s'hi] compenga lo resibo de semblant quantitat, que á trenta de Janer proxim passat y del corrent

any firma per ell son fill tambe dit Joseph Alier. En testimoni del que firma esta Apocha en Barcelona als vint y tres Mars mil set cents setanta quatre presents per testimonis Joseph Castelló Escrivent y Joan Comas de familia del infrascrit Notari y lo dit Joseph Alier major al qual jo lo infrascrit Notari dono fe coneixer ó ha firmat de sa propria ma

Josepch [sic] alier
 Penes me
 Emanuelem Teixidor et de Llaurador
 Burgensem Honoratum Perpiani et Notari
 [en poder de Manuel Teixidor i de Llaurador
 Burgès Honrat de Perpinyà i Notari]»

[Doc. 9]

1843, maig, 4. Castelldefels

Carta del regent al secretari de cambra del bisbe per informar-lo d'unes amenaces rebudes

(ADB. Parròquies, carpeta 345, Castelldefels)

Con dolor devo participar a V. que esta mañana, debajo de la puerta del barrio de esta casa rectoral, he encontrado una carta anónima, fechada en San Ginés de Vilasar, en la que me dicen que habiendo yo sido la causa de no haber podido lograr parte de la casa rectoral y bodega de la misma de San Ginés de Vilasar tengo de pagarlo muy caro pués que dentro pocos días vendran en estas playas a hacer un desembarco y entonzes se vengarán lavándose sus manos con mi sangre.

Yo preciso, pués, mirar como podré frustrar dichas pretensiones o amenazas, el único medio que encuentro es separarme de esta parroquia, pués que ya he tenido otros recados de palabra diciendome lo mismo. Y así espero que con toda brevedad determinará V. otro para regentar esta parroquia pués que en el instante que me suceda el menor insulto, sin dar otro aviso, me separaré de ésta de Castelldefels.

A más de esto devo también poner en conocimiento de V. que es imposible el poder subsistir en esta parroquia en razón de que el propio cura párroco tiene cobradas todas las misas y aniversarios fundados por todo el corriente año 1843, de lo que resulta el no tener celebración y de consiguiente, ni medios para mantenerse.

Dios guarde a V. muchos años.

Castelldefels, 4 de mayo de 1843

[Doc. 10]

1863, juliol, 20. Castelldefels

Carta del rector al vicari general del bisbat sobre una dona de moralitat dubtosa que viu a Castelldefels. La carta està signada també pel batlle, el jutge de pau i el jutge suplent de Castelldefels.

(ADB. Parròquies, carpeta 345, Castelldefels)

Con fecha 8 febrero de 1863 el M.I.S. Vicario General mandó al que suscribe que hiciese desaparecer el escándalo que está dando en esta parroquia una muger que sin autorización alguna vive separada de su marido y que durante dicha separación ha dado a luz dos o tres hijos con grande perjuicio de la moralidad de los demás vecinos. Micho M.I.S. disponia que para lograr el objeto apetecido se implorara el auxilio de la autoridad local.

Todas estas diligencias se practicaron, mas en vano, porque la mencionada muger halla el medio de burlarlas y de seguir viviendo de un modo tan criminal. Y como si todo esto no bastara, ahora se propone poner el colmo a sus escándalos y hacer gala de sus trocandades, pués se halla otra vez en cinta y próxima a dar a luz otro hijo. Y para cuando llegue el caso está nombrando ya los padrinos, a fin de que el bautismo sea público y de escarnecer de este modo las leyes divinas y humanas. Y finalmente se propone, si halla medios para ello, aumentar la prole a costa de la casa de espósitos.

Con todo esto, me creo en el deber, como igualmente los abajo firmantes, de ponerlo en conocimiento de V.S. a fin de que por los medios que V.S. juzgue oportunos se digne poner un correctivo a este mal y evitar el nuevo escándalo que aquella infeliz se propone dar, para la que de nada han servido los avisos ni las reprensiones que varias veces se le han dado.

Dios guarde a V.S. muchos años.

Castelldefels, 20 de julio de 1863

[Doc. 11]

1883, novembre, 25. Castelldefels.

«Excursió á Castelldefels. 25 novembre 1883». *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, VII. (MASRIERA, 1886).

S'efectuà eixa excursió sortint ab lo tren de Vilanova a un quart de una de la tarde. Arrivats a Castelldefels, després de visitar ràpidament las vellas torras y antigas fortificacions que donan a aquell poble un aspecte sumament pintoresch, se dirigien a la iglésia parroquial, objecte de l'excursió ahont lo Sr rector Rvnt. D. Joan Gaja Pbre., los rebé ab suma amabilitat y, després d'obsequiar-los, los posà de manifest las remarcables joyas litúrgicas que posseix la parroquia de Castelldefels, Són aquestes una creu professional de plata macissa, d'estil gotich ab reminiscencias platerescas, poguentse assegurar que data de principis del segle XVI.

Cridaren també la atenció dels excursionistas un «Lignum Crucis» de plata daurada, duas bacinas de captar del meteix metall, una custodia barroca, uns artistichs encensers del segle XVII en los quals hi figura una pretesa imitació de les fortificacions de Castelldefels, miniaturadas, y una pau, de plata també, d'un dibuix correcte y elegant, no obstant de pertanyer a una época ja avansada del renaixement.

[...]

Se fa impossible a primera vista desde la carretera distingir l'ús dels edificis que coronan la montanyeta que domina a la població, més prompte s'hi descubreix un gran casal que mira a mitjorn, altres casals moderns pel cantó de llevant, y entre ells, mitj amagada com avergonyida dels vejhins que l'enrotllan, a la iglesieta d'origen románich.

[...]

Si prosseguim per lo camí poch abans deixat, trobarém la estribació de la montanyeta en son costat de llevant y dos camins, un d'estret que porta a la rectoria, y altre de més ample que conduheix al portal de la iglesia. Abdos se desenrotllan entre matas de ginesteras y de romanins, creixent a son entorn pins, oliveras y garrofers. Lo darrer camí té per paviment la macissa roca, y prop de la coroneta del

puig se troba una escalinata de cinch grahons, segueix un petit replà y després deu grahons donan accés a la esplanada que hi ha davant del barri de la iglésia, ahont per entrar-hi se fa també precís guanyar també altres onze grahons. Entre'l barri y la porta del temple hi ha un espay tancat a la esquerra per la paret de la casa senyorial moderna, y a ma dreta per lo referit temple y per lo cementiri.

[...]

Donárem la volta per lo planell, trobant en la part septentrional y de ponent los restos de l'antich castell, consistint en trossos de murs enmarletats y en una base atalusada de torre circular que's troba en l'angul S.O., qual perímetre mideix aproximadament 35,50 metres y veyentshi algun rest inferior de tronera. És aixó lo fragment més notable que queda de l'antigua fortalesa militar. La gran casa senyorial moderna ocupa la part O. y s'exten en una direcció N. a S. Lo material de la part de mitjorn ve format per argamassa y'l de la part septentrional ahont hi ha'l pati d'entrada, lo forman rojos carreus. A mitj mur exterior de ponent hi ha una torre quadrada unida al casal; á llevant las parets que tancan lo cementiri, y altrás los horts de la rectoria, veyentshi duas torres rodonas truncadas, mes modernas, una unida al casal ja esmentat y la altra a una de las parets de prop del temple, fentse difícil des de fora'l barri fixar son lloch, son us y'l motiu de sa existencia, porque al davant de tanta paret superflua un queda confós y amohinat.

[Doc. 12]

1886, octubre, 11. Castelldefels.

Carta del regent de la parròquia al bisbe de Barcelona demanant recursos per poder reparar la casa de la rectoria, que es trobava en unes condicions deplorables d'insalubritat.

(ADB. Parròquies, carpeta 345. Castelldefels)

Excelentísimo e Ilustrísimo Señor:

El infrascrito cura regente de la parroquia de Castell de Faels, con toda atención y respeto a V.E.I.

Expone que por la grave enfermedad que le ha inutilizado para el servicio parroquial durante las últimas semanas, creo haberla contraído principalmente a consecuencia de las malas condiciones higiénicas de la casa rectoral de Castell de Faels, como lo acredita igualmente el médico que le ha visitado, según lo atestigua en la adjunta certificación, y careciendo por su condición de regente y por su estado de pobreza de los recursos necesarios para verificar las obras que exige el saneamiento de dicha casa rectoral:

Acude a implorar la caridad de V.E.I. para poder verificar las obras predichas y evitar de este modo el peligro inminente de una recaída que podría ser de fatales consecuencias.

Gracia que el exponente espera conseguir del bondadoso corazón de V.E.I.

Castell de Faels, 11 de octubre de 1886.

[Doc. 13]

1889, desembre, 5. Castelldefels.

Carta del regent de Castelldefels al secretari de cambra del bisbat referida a uns indigents que s'havien instal·lat a les

dependències de la rectoria. També es demana al bisbat ajut econòmic per a pagar unes obres que s'hi havien realitzat.

(ADB. Parròquies, carpeta 345. Castelldefels)

M.I.S.

El infrascrito regente de Santa Maria de Castelldefaels, debe poner en conocimiento de V.E. que al hacerse cargo de esta parroquia a su debido tiempo, halló habitantes en la casa rectoral unos miserables valencianos como custodios de la casa e iglesia, cuya familia se compone de un matrimonio y dos hijos, todos de aspecto cadavérico por estar continuamente atacados de las calenturas tan pertinaces en esta desierta localidad. A este lastimoso espectáculo se presentaba lo asqueroso e inmundo de las paredes, techo y pavimento de la casa por su suciedad y negrura cuyo descuido y abandono ha sido efecto sin duda de las pésimas condiciones y lo malsano de la casa, aumentado por los huéspedes, bien ajenos a toda limpieza.

A este efecto, y para no contraer inmediatamente el mal, el señor medico de El Prat prescribió que no habitara la casa rectoral sin desinfectarla de arriba abajo como se hizo, y blanquear todas sus paredes más de una vez, y techos, con cal bién espesa y luego hacer fregar el suelo lo conveniente.

Hecho ésto y habitando enseguida la casa rectoral conforme al mandato de V.E.I. que obedecí sin réplica, nos hallamos que lloviendo paredes y pavimento de salas y dormitorios se iban en agua por las anchas goteras y agujeros del tejado, sin mencionar aun las ventanas foráneas, carcomidas de puro viejas y agrietadas de tal modo que pasa la mano por alguna de sus grietas y ahora en tiempo de invierno.

Estas obras de urgentísima necesidad que ha reclamado lo habitable de la casa rectoral de otro modo inhabitable me hacen acudir a V.E. para que, atendida la escasez de recursos en que me hallo y sin intención de misas en una población casi perdida moral y materialmente, se digne V. S. proveer a estos gastos que han ascendido segun recibos a treinta y cinco duros.

Dios guarde a V.E. muchos años.

Santa Maria de Castelldefaels, 5 diciembre de 1889.

Pablo Cáliz, presbitero, regente.

[Doc. 14]

1889, desembre, 26. Castelldefels.

Carta del regent al secretari de cambra del bisbe, queixant-se de la seva mala situació i de la de la parròquia.

(ADB. Parròquies, carpeta 345. Castelldefels)

M.I.Sr.

El infrascrito cura regente de la parroquia de Santa Maria de Castelldefaels, pongo en conocimiento de V.E. que hace dos meses habito en compañía de mi hermana la casa rectoral de Castelldefaels, cumpliendo la voluntad del prelado, no obstante de tener dicha casa las condiciones más pésimas para la salud de los que la habitan, cuyos testigos son de ello el párroco que vive aún hasta el último de los regentes que suscribe y haberse practicado antes de entrar los trabajos urgentes de saneamiento de la casa hechos por prescripción facultativa y cuya cuenta aún está pendiente de pago, pues que yo estoy faltado de recursos para satisfacer su importe, conforme escribí a V.E.

Pués bién, con amargo sentimiento debo hoy participarle que la desgracia ha caído sobre nosotros, pués hoy cumplen cinco días que mi hermana está guardando cama en estado de gran abatimiento y postración de fuerzas a consecuencia de las fiebres malignas y persistentes de este desolado país; cogiéndolas aun fuera de tiempo como dicen los de aquí, motivo por el cual dicen los médicos que a nuestro temperamento no conviene en manera alguna habitar este infestado país sino resignandonos a las fatales consecuencias de este maligno huésped.

Por otra parte, aunque no fueran las fiebres de que tarde o temprano nadie se escapa, qué ha de hacer aquí en este rincón de mundo, el más abandonado de toda la Diócesis, un hombre con diez y seis años de carrera parroquial, con nota de «meritissimus» en años de teología, habiendo siempre tenido parróquias de mil o dos mil almas y ahora, con singular estrañeza de mis compañeros y conocidos, que tienen mi descenso por un golpe mortal a mi carrera parroquial y a mi dignidad sacerdotal verme inutilizado en una parroquia donde todos los días laborables debo decir misa a iglesia cerrada porque nadie se acerca, y en los días de fiesta con diez o doce personas. Y no son pocos los domingos que celebramos misa con el monacillo y dos o tres mugeres, lo que basta para hecer morir de pasión de ánimo a quien sólo tenga un resto de celo eclesiástico, si bién no se hace tan estraño atendiendo que gentes del país no hay, sino advenedizos y lo mejor como se supone pués por lo que veo su ignorancia es tan crasa y su degradación de cuerpo y alma tan grande que es en extremo deplorable. Si así continuamos creo que hasta olvidaré la forma de la absolución sacramental.

Tengo la satisfacción de decir que siempre he sido obediente a mis superiores, y de ello no me arrepiento, pero ahora por los conceptos dichos me veo forzado a pedir otro traslado en que pueda trabajar para mayor gloria de Dios y provecho de las almas.

Dios guarde a V.E. muchos años.

Santa Maria de Castelldefels, 26 de diciembre de 1889.

Pablo Cálix, presbítero, regente.

Bibliografía

- BELLÉS, J. 1992. «Acta de consagració de l'església de Santa Maria de Castelldefels, 1100-1106». *Catalunya Romànica, XX. El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme*. Barcelona: 324.
- BOFARULL I SANS, F. 1911. *El castillo y la baronía de Aramprunyá*. Barcelona.
- CAMPMANY *et alii*. 2003. *Castelldefels. Temps d'història*. Castelldefels: 77, 85, 161, 193, 261, 268.
- Castell de Fels. Propiedad del Excmo. Señor D. Manuel Girona Senador del Reino. MDCCCXCVIII*. 1898. Barcelona.

- CATALÀ, P.; BRASÓ, M. 1967. «Castell de Fels». *Els Castells Catalans*, vol. I. Barcelona: 341-347.
- GONZÁLEZ, A.; LACUESTA, R.; LÓPEZ MULLOR, A.; VILA, J.M. 1999. «Església de Santa Maria del Castell. Castelldefels». *La restauració objectiva (mètode SCCM de restauració monumental). Memòria SPAL 1993-1998*, 2. Barcelona: 171.
- GIBERT VALENTÍ, A. 1990. *Un segle de vida gavanenca (1840-1940)*. Gavà: 163-166.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1992. «Castells i edificacions militars del Baix Llobregat anteriors al 1300, Santa Maria de Castelldefels». *Catalunya Romànica. XX. El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme*. Barcelona: 298.
- 2000. «Les torres de Castelldefels». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, XIV*. Barcelona: 85-111.
- LORENZO GALES, N. 1989. *Entre mar i muntanya. Breu història de la parròquia i vila de Castelldefels*. Castelldefels: 82, 87.
- MASRIERA, E. 1886. «Excursió á Castelldefels. 25 novembre 1883». *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, VII. Barcelona: 218-229.
- Pagès i Paretas, M. «Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels. Història. Arquitectura». *Catalunya Romànica. XX. El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme*. Barcelona: 323, 324.
- RUS, J. 1945-1957. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. 3 vol. Barcelona.

Documents consultats

Arxiu de la Corona d'Aragó

Monacals d'Hisenda, núm. 3.510, foli 56v

Arxiu Diocesà de Barcelona

Communium, vol. 68, folis 196r-197v

Graciarum, vol. 75, folis 398r-399v

Parròquies, carpeta 345, Castelldefels

Speculum, vol. III, foli 467

Visites Pastorals, parròquia de Santa Maria de Castelldefels

Arxiu Històric Municipal de Castelldefels

Correspondència, caixes 7, 9, 11

Arxiu Històric de Protocols de Barcelona

Notari Nadal Castelló, *diversa instrumenta* de 1581-1583

Notari Tomàs Guasqui i Brull, manual de 1733-1734

Notari Miquel Teixidor i de Llaurador, manual de 1774

Notari Miquel Vidal i Bertran, manual de 1830

Cartulari de Sant Cugat del Vallès

Documents núm. 85, 89, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 105, 107, 111, 115, 116, 119, 121, 129, 136, 137, 140, 142, 143, 147, 157, 173, 382, 412, 436, 486, 774, 1.117

2. Personatges del castell⁴¹²

David Galí, Raquel Lacuesta

Pedro Pérez de Moreno i els seus descendents (fig. 284, pàg. 404)

A inicis de la dècada de 1730, Pedro Pérez de Moreno, fill de Julián Pérez de Moreno, de Doñamencia (Córdoba), i d'Inés María de Navas,⁴¹³ i la seva esposa Maria Vidal,⁴¹⁴ que residien a la ciutat de Gènova, van decidir establir-se a Barcelona i invertir el capital en una sèrie d'immobles. Per això, el 27 de febrer de 1733, Pérez de Moreno comprava, per mitjà de Josep Vidal, unes cases i botigues amb sis portals oberts al carrer Comtal de Barcelona i tres més al carrer d'Estruc a Antoni de Vilallonga i als seus germans (ciutadans de Barcelona i habitants de Sant Joan de les Abadesses) per 3.100 lliures.⁴¹⁵ L'1 de gener de l'any següent, va adquirir una altra casa veïna, al carrer d'Estruc, a Josep Firmat, perxer de Barcelona,⁴¹⁶ i, el 13 de novembre de 1736, en va comprar unes altres al carrer Comtal, a Marianna Regàs, vídua de Josep Regàs, a Maria Puigjuriquer i Regàs, i a Gertrudis Font i Regàs.⁴¹⁷

Poc temps després, el 18 de novembre de 1733, Francesc Salvador de Bournonville i d'Erill, marquès de Rupit, venia la meitat de la baronia d'Eramprunyà a Maria Pérez de Moreno i Vidal⁴¹⁸ pel preu de 36.000 lliures⁴¹⁹ (ab-

sent en l'acte de la transacció per residir a Gènova) i, el 20 d'octubre de l'any següent, transferia al seu espòs tots els drets i accions que havia adquirit de la baronia.⁴²⁰ Alguns mesos abans de l'última data, Maria Pérez de Moreno va encarregar la construcció del cos B del castell de Castelldefels.⁴²¹

El 21 de maig de 1736, el matrimoni Pérez de Moreno Vidal encara residia a Gènova i llogava per quatre anys la meitat dels delmes, censos i rèdits de la baronia a Llorenç Plana, fuster de Barcelona, i, el 15 de novembre següent, ja es trobaven a Barcelona,⁴²² és possible que aleshores Pedro Pérez de Moreno ja estigués malalt i es desplaçés a la capital catalana per passar els últims dies de la seva vida,⁴²³ ja que va morir tres dies més tard, després de dictar testament.⁴²⁴

En el testament, va fer hereu universal el seu fill Pere Francesc,⁴²⁵ que aleshores comptava amb catorze anys d'edat,⁴²⁶ i usufructuària la seva esposa.⁴²⁷ En el cas hipotètic que Pere Francesc morís abans que ell, fet que no va succeir, el substituïa per la seva filla Marianna, si és que aquesta no decidia entrar en cap monestir, o, si no, per les altres filles, Antònia i Josepa, monges del monestir de Montsió de Barcelona.⁴²⁸ Va donar dues opcions per a la sepultura, a l'església del castell de Castelldefels, en cas que els barons hi tinguessin vas per enterrar-s'hi, cosa que havien d'investigar els marmessors, o al convent de Sant Francesc de Paula de Barcelona, on finalment va ser enterrat.⁴²⁹

El 19 de gener de 1762, Pere Francesc Pérez de Moreno i Vidal, «estant en lo llit de indisposició corporal de la qual

412. ABREVIATURES UTILITZADES:

- ABL: *Arxiu del Bisbat de Lleida*.
 ACCB: *Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*.
 AHCJC: *Arxiu Històric de la Companyia de Jesús de Catalunya*.
 AHCOAC: *Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya*.
 AHMF: *Arxiu Històric Municipal de Figueres*.
 AHMSBL: *Arxiu Històric Municipal de Sant Boi de Llobregat*.
 AHPB: *Arxiu Històric de Protocols de Barcelona*.
 AHRBASJ: *Arxiu Històric de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*.
 AMAAB: *Arxiu Municipal Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona*.
 AMDG: *Arxiu Municipal del Districte de Gràcia (Barcelona)*.
 AMDSSG: *Arxiu Municipal del Districte de Sarrà-Sant Gervasi (Barcelona)*.
 APSPR: *Arxiu de la Prioral de Sant Pere de Reus*.
 ASCCM-SPAL: *Arxiu del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments-Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona*.
413. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, llibre de testaments, tom I, 1727-1746, folis 99-105.
414. En els diferents protocols notariais consultats no s'han trobat gaire dades personals d'ella; en realitat, es deia Maria Isabel (encara que en la majoria de documents s'esmenta com a Maria, fet que respectarem) i era barcelonina [AHPB, notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum*, 4 de gener de 1816-6 de desembre de 1816, foli 45] i es pot suposar que parenta del mercader Josep Vidal i Batella, procurador de Pedro Pérez de Moreno a la capital catalana per un acta aixecada a Gènova el 27 de desembre de 1730 pel notari Pau Costa [AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *septimum manuale instrumentorum et contractuum*, 5 de gener de 1733-22 de desembre de 1733, folis 21, 22 i 63-68].
415. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *septimum manuale instrumentorum et contractuum*, 5 de gener de 1733-22 de desembre de 1733, folis 21, 22 i 63-68.
416. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *octavum manuale instrumentorum et contractuum*, 26 de desembre de 1733-12 de desembre de 1734, folis 2-5.
417. AHPB, notari Ramon Constansó, *duodecimum manuale contractuum, instrumentorum et ultimorum voluntatum*, 30 de desembre de 1778 - 22 de desembre de 1779, foli 126.
418. Com era costum a l'època, per la via del casament, una noia prenia com a primer cognom el del marit i el seu passava a ser el segon. Així, Maria Isabel de Vidal es va convertir en Maria Pérez de Moreno i Vidal [AHPB, notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum*, 4 de gener de 1816-6 de desembre de 1816, foli 45].
419. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *septimum manuale instrumentorum et contractuum*, 5 de gener de 1733-22 de desembre de 1733, folis 120-127v.

420. Segons s'esmenta en un document d'època posterior: AHPB, notari Josep Fontanals i Arater, manual de l'any 1897, mesos de gener i febrer, folis 514v i 515.

421. Vegeu l'apartat «Les fonts documentals», de Josep Maria Vila i David Galí.

422. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *decimum manuale instrumentorum et contractuum*, 24 de març de 1736-24 de desembre de 1736, folis 3 i 170.

423. El 12 de desembre de 1736, Josep Fomes, doctor en medicina de Barcelona, manifestava que se li devien 10 lliures per visites i consultes de l'última malaltia de Pedro Pérez de Moreno i, el 27 de gener de l'any següent, Joan Fontana, farmacèutic de Barcelona, reconeixia que se li devien 22 lliures i 8 sous per la mateixa raó [AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *decimum manuale instrumentorum et contractuum*, 24 de març de 1736-24 de desembre de 1736, foli 186; AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *undecimum manuale instrumentorum et contractuum*, 27 de desembre de 1736-20 de desembre de 1737, folis 18 i 18v].

424. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, llibre de testaments, tom I, 1727-1746, folis 99-105.

425. Per bé que se citi el nom del pare en castellà, Pedro, ja que apareix així en la documentació, i és natural per haver nascut a Andalusia, el nom del seu fill s'esmenta en català, ja que en el testament que va dictar el 1762 està escrit en aquesta llengua: «Pere Francisco»; caldria llegir «Francisco» com «Franciscu» [AHPB, notari Josep Serch i de Boquet, *manuale decimum septimum*, 28 de desembre de 1761-20 de desembre de 1762, folis 13v-16].

426. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *undecimum manuale instrumentorum et contractuum*, 27 de desembre de 1736-20 de desembre de 1737, folis 14v-16.

427. Després de la mort de Pedro Pérez de Moreno, la seva esposa i el seu fill mantenien els negocis a Gènova, ja que el dia 23 de gener de 1737 van confirmar el nomenament de procurador que el difunt havia fet a Joan Oms, resident a Gènova, abans de morir [AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *undecimum manuale instrumentorum et contractuum*, 27 de desembre de 1736-20 de desembre de 1737, folis 14v-16].

428. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, llibre de testaments, tom I, 1727-1746, folis 99-105.

429. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, llibre de testaments, tom I, 1727-1746, folis 99-99v.

temo morir», dictava testament davant del notari barceloní Josep Serch i de Boquet⁴³⁰ i nomenava hereva la seva mare. El 9 de febrer següent, Maria Pérez de Moreno i Vidal manava fer un inventari de les possessions heretades, que es va efectuar en les cases del carrer Comtal de Barcelona, on havia mort Pere Francesc. Pel que fa al castell de Castelldefels, no se'n mencionava res d'especial, però sí que es podria especular que Pere Francesc hi havia passat alguna temporada, ja que s'esmentava que se'n va anar a viure a fora de Barcelona. Entre les seves pertinences no es comptaven gaires llibres, només cinc, un d'agricultura, un sobre animals, un de guisar cuina, un manual de meditacions i un breviar, i també diferents llibrets.⁴³¹ En morir Pere Francesc es va executar la clàusula de substitució d'hereu dictada en el testament del seu pare, i Marianna Pérez de Moreno i Vidal (fig. 284) es va convertir en la propietària proindivís de la baronia d'Eramprunyà.

Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran (Alcántara, Extremadura, circa 1708-Barcelona, 1783) (fig. 285)

El 1762, Marianna Pérez de Moreno i Vidal va heretar la meitat de la baronia d'Eramprunyà del seu germà Pere Francesc i, per via matrimonial, un membre de la família Garma es va convertir en usufructuari d'aquella part de la propietat. El 27 de març de 1743 Marianna⁴³² havia concordat capítols matrimonials amb Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran, «secretario de su magestad su Archivero Real y general del Archivo de la corona de Aragón y Regidor Perpetuo de la ciudad de Barcelona cabeza del Principado de Cataluña, y en ella domiciliado, hijo legitimo y natural de Don Francisco Xavier de Garma y de Salcedo [i Nobia], cavallero de la Orden de Alcántara, Administrador con goze de la Encomienda de Ocaña en la de Santiago y Capitan del Regimiento de Cavalleria de Granada, natural de la villa de Bilbao Señorío de Vizcaya,⁴³³ y de Doña Ysabel de Duran y Granados».⁴³⁴ Marianna rebia de dot 12.000 lliures, dues calaixeres noves amb l'aixovar a dins, i

un molí amb dues moles anomenat Çaporta, al Clot, a la parròquia de Sant Martí de Provençals, que havia comprat la seva mare el 1737, mentre que Garma aportava 5.000 lliures.⁴³⁵

Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran era membre d'una família noble originària de la vall de Trucíos (Biscaia). La seva condició de noble li venia a Garma y Duran dels seus avantpassats. El seu avi, Felipe de la Garma de la Puente provenia de la vall de Trucíos i havia ostentat els mateixos càrrecs de regidor i procurador general de l'esmentada vall que després va exercir el seu fill i que, sembla, anaven vinculats a la família almenys des de Domingo de la Garma. El fill d'aquest, Juan de la Garma y Martínez, besavi de Garma y Duran, es va casar amb Catalina de la Puente i també va exercir els mateixos càrrecs.

Havia nascut a Alcántara (Extremadura), probablement l'any 1708, i de ben jove va arribar a Barcelona, on va ser elegit regidor perpetu de la ciutat i, posteriorment, secretari del rei. Va ser un personatge il·lustrat i reconegut per la tasca desenvolupada en el camp de la història, de la geografia i, sobretot, de l'heràldica. El 21 de juny de 1740 seria nomenat arxiver major de la Corona d'Aragó i, en aquest aspecte, va ser important el *Memorial* que va elevar al rei per tal de traslladar l'arxiu des del seu antic emplaçament al Palau de la Generalitat, i la classificació del fons seguint una metodologia vàlida encara en alguns aspectes; també va intentar reunir a Barcelona tots els documents relatius a Catalunya, Aragó, el País Valencià i Mallorca de la cúria reial. Va ser igualment important la seva tasca com a historiador, llatínia i, sobretot, heraldista, per la qual cosa va ser nomenat acadèmic de la Real de Buenas Letras l'any 1747. De la seva producció literària sobresurt per damunt de tot el llibre *Adarga Catalana, arte heràldica y prácticas reglas del Blasón* (1753), en dotze volums,⁴³⁶ dels quals només se'n van publicar dos (fig. 285), un *Tratado de Sellos* i també el *Mapa del Principado de Cataluña y Condado de Rosellón* (1774).

Mariano Alberich, membre de la Companyia de Jesús, catedràtic de filosofia i teologia, donava l'aprovació a l'obra *Adarga catalana* en el pròleg, on explicava que, «es el autor uno de los sugetos mas versados en todo genero de erudicion, singularmente en punto de antiguedades y titulos de honor de las familias mas ilustres, tanto de las que al presente florecen, como de las que florecieron en nuestra España en los passados siglos».⁴³⁷

430. AHPB, notari Josep Serch i de Boquet, *manuale decimum septimum*, 28 de desembre de 1761-20 de desembre de 1762, folis 13v-16.

431. AHPB, notari Josep Serch i de Boquet, *manuale decimum septimum*, 28 de desembre de 1761-20 de desembre de 1762, folis 26-30.

432. A partir del casament, anomenada Marianna de Garma Pérez Moreno.

433. També va ostentar els càrrecs de regidor i procurador general de la Vall de Trucíos (Biscaia), a més de capità de cavalleria, cavaller de l'orde d'Alcántara i administrador de l'Encomienda d'Ocaña de l'orde de Santiago; és l'autor de tres volums de l'obra *Theatro Universal de España. Descripción eclesiástica y secular de todos sus reynos y provincias en general y en particular*, publicats l'any 1738. Un quart volum va ser afegit pel seu fill, el 1751.

434. Informació extreta del testament de Garma, que és més completa que l'aportada en els capítols matrimonials [AHPB, notari Damià Mas Sala, *manuale instrumentorum*, 8 de gener de 1783-10 de desembre de 1783, folis 113 i 113v]. També cal esmentar que, segons el testament del seu fill (Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno), Francesc Xavier Mateu de Garma i de Duran era natural d'Alcántara, Marianna Pérez de Moreno i de Vidal, de Gènova, l'avi del fill de Garma era «Francisco Xavier de Garma y de Salcedo, cavallero de la Orden de Alcántara y Comendador de Ocaña en la de Santiago, Capitan del Regimiento de Cavalleria de Granada, natural de Vilvaio [sic], Y de Doña Ysabel de Duran y Granaos Natural de Alcantara en Extremadura; Y mis abuelos maternos Don Pedro Pérez de Moreno y Navás Natural de Doña Mencía Reyno y Obispado de Córdoba; Y de Doña Maria Ysabel de Vidal Natural de Barcelona» [AHPB, notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamtorum*, 4 de gener de 1816-6 de desembre de 1816, folis 44v i 45].

435. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *decimum septimum manuale instrumentorum et contractuum*, 1 de gener de 1743-24 de desembre de 1743, folis 38v-43.

436. Algun autor esmenta que en va escriure quatre, però, a través de l'inventari *post mortem* de les possessions de la seva esposa, queda ben clar que en va redactar dotze, ja que són els que es comptaven a la biblioteca de la família [AHPB, notari Ramon Constansó, *trigessimum primum manuale contractuum, instrumentorum et ultimarum voluntatum*, 29 de desembre de 1797-22 de desembre de 1798, folis 217-262v, foli 221v].

437. Segons Alberich, Garma havia investigat en l'arxiu reial de Simancas i en el de Barcelona, i el seu pare va ser «uno de los Cavalleros mas aplicados, y que brillaron mas en estas facultades: de suerte, que podemos decir, que quando à los demas les cuesta el trabajo, aplicación, y estudio de muchos años el adquirirlos, parece que nuestro Autor, ya desde su niñez se hallò rico de aquel thesoro, à que aspiran los sabios; y pudo casi ser Maestro en esta facultad de la Historia, aun antes de cursar los primeros rudimentos de las buenas letras [...]. El plato mas sabroso han sido, y son los libros de la mas selecta y bien fundada erudicion. De aqui es tambien, que siendo su genio sobremanaera aplicado, y deseoso de saber, ha llegado à caudalar mas y mas noticias sobre el rico thesoro, que de ellas le dexò, como en herencia, su Señor padre» [Garma, 1753: Aprovació de Mariano Alberich, de la Companyia de Jesús (sense foliar)].

L'any 1766, poc després d'haver accedit a la baronia, Garma va promoure la reforma del cos B del castell de Castelldefels, el qual, amb la construcció de dos pisos damunt de la meitat septentrional d'aquest cos, pràcticament va adoptar la volumetria actual. Va morir el 1783 i, el 24 d'abril d'aquell any, Marianna va fer llegir el testament del seu espòs al notari barceloní Damià Mas Sala, que havia estat dictat el 30 d'octubre de 1779.⁴³⁸ La seva última voluntat era que volia ser enterrat al cementiri de l'església parroquial de Nostra Senyora dels Reis, vulgarment dita del Pi, amb una làpida de dos pams quadrats on es gravés «Requiescat in pace», l'anagrama de Maria i el dia i l'any de la seva mort.⁴³⁹ També va disposar que, «para todo lo qual assi de entierro como de Sufragios es mi voluntad se venda toda mi ropa de vestir, libros, y papeles impresos, y manuscritos, Planos y mapas, exepcto los que eligiese mi unica heredera, que se los dexo à sus liberas voluntades, pues dinero, ni le tengo, ni jamas le he tenido». Pel que fa a les propietats, va llegar-les a la seva esposa, «por los muchos, y buenos servicios que de ella tengo recibidos, y espero los continue en adelante». Al seu fill Lluís Xavier, canonge de Vic, li deixava el llibre *Evangelicas Historiae Ymagenes ex ordine Evangelicarum quae toto anno in missa Sacrificio recitantur*, i al seu germà Josep Antoni, comandant de l'esquadró del regiment de cavalleria del rei, *todos los libros, y quadernillos impresos y manuscritos de ordenanzas reales*. En el testament no va esmentar el primogènit Francesc Xavier Bernat, que anys més tard rebria l'herència de la seva mare, ni les seves filles Liduvina i Joana.

Marianna de Garma Pérez de Moreno va morir el dia 17 d'abril de 1798, i en el seu testament, dictat el 8 d'octubre de 1794, s'esmentava que elegia sepultura al vas dels Pérez de Moreno, a l'església del convent de Sant Francesc de Paula de Barcelona, on havia de ser enterrada tres dies després d'haver mort, quan es confirmés que ho era, ja que «quiero evitar, en quanto sea posible la fatal desgracia, que ha sucedido de enterrar, siendo vivos pasandose por muertos, especialmente habiendoles sobrevenido algun accidente repentino». A Lluís Xavier li deixava una safata de plata, on hi havia gravat el nom d'ella, i a Liduvina, la casa d'Allella, una joia de diamants, tota la roba de la casa i dues calaixeres, i quan es casés, l'hereu de Marianna li havia de donar com a dot 10.000 lliures, tal com es van donar a Joana quan es va casar amb Francesc de Foixà (a Joana li llegava joies de maragdes).⁴⁴⁰

Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno (?-Solsona, 1809) (fig. 286)

L'últim gran baró d'Eramprunà de l'època moderna va ser Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno, que va prendre possessió de la meitat de la baronia

entre els dies 6 i 22 de maig de 1798. El dia 6, Domingo Mozes, procurador de Garma, va agafar la vara del batlle de Begues, Josep Petit del mas Tarabal, i el va confirmar en el càrrec tornant-li la vara, i el batlle li va prestar jurament. Després, aquest i els regidors van agafar per la mà dreta Mozes i el van fer entrar al poble, passejant-hi i dient que en nom de Garma prenia possessió del poble. Arribats a la plaça, Mozes es va asseure en una cadira i es va posar uns guants en senyal de prendre la possessió civil, desembreinà l'espasa i, tenint-la en la mà dreta, com a símbol de la jurisdicció criminal, va dir a tots els presents que tinguessin a Garma com el seu senyor. Aleshores, tots respongueren que ho farien i van jurar homenatge segons els usatges i constitucions de Catalunya. El dia 22 es va fer el mateix a Gavà i a Castelldefels, a la plaça del poble.⁴⁴¹

El 12 d'octubre de l'any 1800 es va casar amb Maria Antònia Gutiérrez i d'aquest matrimoni van néixer dos fills, Carles Lluís i Maria Xaviera. Poc és el que sabem de la seva vida; el trobem actuant com a baró de Castelldefels, al costat de la marquesa de Moià, l'any 1807, en fer proclamar en tots els pobles de la seva baronia que s'obria la licitació d'arrendament de l'hostal i carnisseria de Sant Pere de Gavà, que es trobava sota la seva senyoria.

En el seu últim testament⁴⁴² s'intitulava baró d'Eramprunà i, al mateix temps, secretari supernumerari del secret de la Santa Inquisició de Barcelona, amb entrada i exercici en aquesta institució, a més de soci de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, i comissari ordinador dels Reials Exèrcits de Sa Majestat a la ciutat de Barcelona. A través d'algunes disposicions testamentàries es percep l'afecte de Garma per la població. Volia que el dia de l'enterrament avisessin el batlle i regidors de Castelldefels perquè assistíssin a la cerimònia⁴⁴³ i va manar que el crucifix que tenia a la seva cambra es donés als obrers de la parròquia de Castelldefels perquè el posessin a l'altar major, on podria ser venerat. El fet de donar a la seva esposa, Maria Antònia de Garma i Gutiérrez, mobles i joies, entre els quals es comptaven «los trastos, y muebles que tengo en el castillo de Castelldefels», amb «todo el surtido de mesas, sillas, camas y demas utensilios de cocina que tengo en Castelldefels»,⁴⁴⁴ també indica que havia habitat l'edifici alguna temporada relativament llarga, segurament els mesos d'estiu.

Sembla que la prestació d'algun servei militar, potser a causa de la guerra del Francès, el va portar a residir els darrers anys de la seva vida a la ciutat de Solsona, on va morir el

438. AHPB, notari Damià Mas Sala, *manuale instrumentorum*, 8 de gener de 1783-10 de desembre de 1783, folis 113-120.

439. El 9 de juny de 1783, Josep Foxart, moler de Barcelona, cobrava set lliures a Marianna per una llosa de vuit pams de llarg i quatre d'ample per a la sepultura del seu marit al cementiri de l'església del Pi de Barcelona [AHPB, notari Ramon Constansó, *vigessimum quintum manuale contractuum, instrumentorum, ultimarum voluntatum et aliorum*, 29 de desembre de 1791-23 de desembre de 1792, folis 345v i 346].

440. AHPB, notari Ramon Constansó, *trigessimum primum manuale contractuum, instrumentorum et ultimarum voluntatum*, 29 de desembre de 1797-22 de desembre de 1798, folis 193v-200.

441. AHPB, notari Geroni Cavallol Gras, *vigessimum secundum manuale*, 31 de desembre de 1797-24 de desembre de 1798, folis 103-104v.

442. L'1 de juny de 1804, «Francisco Xavier de Garma y de Moreno, Barón de Arampruná, Comisario ordenador de los Reales Ejercitos de Su Magestad (que Dios guarde) y Secretario supernumerario del Secreto de la Santa Inquisición de la presente ciudad» [Barcelona] lliurava un testament al notari Ramon Constansó [AHPB, notari Ramon Constansó, plec de testaments, 1768-1811, sense foliar (lliurament de testament de Francesc Xavier de Garma i Moreno l'1 de juny de 1804)], encara que després, el 23 de febrer de l'any següent, en va fer un d'últim [AHPB, notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum*, 4 de gener de 1816-6 de desembre de 1816, foli 44], que seria publicat el 9 de juliol de 1816 pel notari barceloní Tomàs Gibert Vilaseca, al qual Constansó li havia traspassat els protocols [*Ibidem*, folis 43v-59v].

443. AHPB, notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum*, 4 de gener de 1816-6 de desembre de 1816, folis 46v i 47.

444. *Ibidem*, folis 47 i 57.

dia 29 de març de 1809 i va ser enterrat primerament. Vers l'any 1816, complint la seva última voluntat, les seves despulles van ser traslladades al castell de Castelldefels.⁴⁴⁵

Manuel Girona i Agraful (Barcelona, 1817-1905)

(fig. 287 a 289)

La fe fortalece, la esperanza vivifica, la caridad ennoblece, el trabajo dignifica són els principis que presidien l'entaulament de l'edifici propietat de Manuel Girona i Agraful a la ronda de Sant Pere, 3 i 5, de Barcelona, projectat per l'arquitecte Josep Oriol Mestres el 1882,⁴⁴⁶ i que van regir la seva vida. Havia nascut la diada de sant Manuel de l'any 1817 al carrer de la Corribia de Barcelona, situat on actualment es troba la plaça Nova,⁴⁴⁷ i el seu pare, Ignasi Girona i Targa (1781-1867), provenia de Tàrraga i s'havia establert a Barcelona el 1803 com a petit comerciant. Tres anys més tard va casar-se amb Antònia Agraful i Obrador, filla d'un rellotger natural d'una vila de l'imperi de França (segurament, de Suïssa), a la mort de la qual va maridar-se amb la seva cunyada Rita; del primer matrimoni sobrevisqueren tres fills, Joan, Maria Mercè i Antònia, i del segon, Manuel, Ignasi, Esperança, Jaume i Casimir.⁴⁴⁸

Entre els anys 1825 i 1830 va cursar estudis primaris a l'Escola de Llotja i després va iniciar-ne d'arquitectura, però el 1832 va interrompre'ls per començar a treballar en el negoci familiar, dedicat a transaccions comercials i financeres de tot tipus. Un cop acabada la primera Guerra Carlina (1833-1839), Ignasi Girona i Targa va fundar l'empresa «Girona Germans Clavé i Companyia», constituïda per ell mateix, pels seus fills Joan i Manuel, i per Joan Baptista Clavé, la qual va ser l'instrument de diversificació dels negocis de la família.⁴⁴⁹ Una de

les activitats principals de la societat va ser la construcció de grans obres públiques, que Manuel dirigia personalment. Entre 1852 i 1864 van construir la línia de ferrocarril entre Barcelona i Saragossa, projectada per l'enginyer Pere Andreu Puigdollers i, de 1853 a 1860, es van dedicar a l'obra del canal d'Urgell, segons projecte del mateix enginyer, que es basava en el realitzat per l'arquitecte Antoni Cellers (Lleida, 1775-Barcelona, 1835) a inicis del segle XIX.

Manuel Girona també va dedicar-se a les finances: el 1844 instituí el Banc de Barcelona i el 1876 va participar en la fundació del Banco Hispano-Colonial, impulsada per Antonio López y López (1817-1883). A títol personal va implicar-se en les grans empreses culturals de l'època: fou president de la junta constructora del Gran Teatre del Liceu i president de la seva junta directiva (1886); impulsor de les obres d'acabament del frontis principal de la catedral de Barcelona (1887-1913), de la qual només va poder veure acabada la façana (1887-1890) i les dues torres laterals (1896-1898),⁴⁵⁰ i president de l'Ateneu Barcelonès (1883-1886). També va ajudar econòmicament diferents entitats religioses, com ara l'Hospital d'Olesa de Bonesvalls, que va salvar dels deutes que arrossegava (1883),⁴⁵¹ i la Companyia de Jesús.⁴⁵²

Pel que fa a la política, encapçalà candidatures del partit conservador, afiliació que, amb la seva particular sornegueria, justificava dient: «como yo tengo mucho que conservar, con mayor razón he de ser conservador». De 1863 a 1867 va ser diputat pel districte de la Seu d'Urgell; entre 1877 i 1879 ocupà un escó al Senat i el 1890 seria nomenat senador vitalici. A causa del greu dèficit econòmic que arrossegava l'Ajuntament de Barcelona, el Govern va nomenar-lo alcalde (23 de maig de 1876-1 de març de 1877), per tal que intentés eixugar-lo, ja que «era considerat el Rotschild del país, el voltor de la indústria i del comerç».⁴⁵³ Girona va aconseguir redreçar la situació posant en pràctica un pla de contenció de despeses dràstic, amb algunes mesures impopulars, entre les quals es comptava la supressió de les celebracions de les festes de la Mercè.⁴⁵⁴ En acabar el mandat, va deixar embastats una sèrie de projectes importants per a la ciutat. A part d'haver inaugurat el mercat del Born, obra heretada del seu antecessor,⁴⁵⁵ va impulsar la reforma de l'enllumenat públic, de la pavimentació dels carrers i de la xarxa de clavegueram; la construcció del mercat de Sant Antoni; la creació de noves escoles o la instal·lació de l'Hospital de la Santa Creu fora de les muralles.

A causa de la seva important presència en el sector econòmic català, el 1886 el govern liberal de Sagasta va encarregar-li la creació de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona, que va liderar fins al 1901; dins

445. Vegeu el capítol sobre la lauda sepulcral amb escut i inscripció trobada a l'entorn de l'església del castell, en l'article «Inventari dels objectes artístics trobats amb motiu de la resturació de 1989-1996», de Raquel Lacuesta, Maria Antònia Carrasco i Anna Castellano.

446. AMAAB, expedient 1.433, any 1882. *Expediente de permiso á D. José Mestres para edificar una casa en un solar sito en la calle Ronda de San Pedro*.

447. La majoria d'autors que han escrit sobre el personatge no es posen d'acord ni respecte a la ciutat on va veure la llum (Barcelona o Tàrraga) ni en la data de naixement (1816, 1817 o, fins i tot, 1818). Girona explicava que havia «nacido en una de las antiguas casas mas inmediatas á dicho templo [la catedral de Barcelona] el 1r dia del año en la hora que celebra la solemne festividad de la Circuncion del Señor» [ACCB. Catedral: façana, cimbori i altres obres (1887-1913). Girona, M.: *Preliminares para la concesión* –del permís demanat a Isabel II el 21 de maig de 1863 per a poder acabar la catedral de Barcelona– (text manuscrit)]. En efecte, al llibre de baptismes de la catedral de Barcelona consta que l'1 de gener de 1817 hi va ser batejat Manuel, Ignasi, Anton, fill legítim i natural d'Ignasi Girona (i Targa), comerciant natural de Tàrraga, i de Rita Agraful, natural de Barcelona. [ACCB. Sagristia, Llibres Sagramentals. Llibre de Baptismes (1814-1818). Foli 133 v, 1 de gener de 1817].

448. Pla i Toldrà, 1999: 736-748.

449. Els Girona van estendre els seus negocis a altres sectors econòmics. El 1862, Ignasi i Casimir van fundar la Ferreria de la Mare de Déu del Remei a Barcelona, que seria el germen de l'empresa Material para Ferrocarriles y Construcciones, S.A. (MACOSA), instituïda el 1881. Ignasi, a més, va ser director de la sucursal del Banc d'Espanya a Barcelona i va muntar una granja avícola i una explotació vinícola a la Torre del Remei, propietat que havia comprat el seu pare a Penelles (la Noguera), on hi havia una capella dedicada a la Mare de Déu del Remei. Per la seva part, Jaume Girona va ser l'home a Madrid de la família, on representava els seus interessos, encara que també posà en marxa nous negocis, com el Banco de Castilla i empreses siderúrgiques basques i asturianes. Manuel Henrich i Girona, fill d'Esperança, també va fer fortuna en el camp de les arts gràfiques, al capdavant de l'empresa Henrich y Cía, Sucesores de N. Ramírez y Cía, i va arribar a ser alcalde de Barcelona pel partit liberal (1893).

450. ACCB. Catedral: façana, cimbori i altres obres (1887-1913). Girona, M.: *Al Excmo. Cabildo Catedral de Barcelona. memoria sobre la construccion de la Fachada de la Catedral costeada por Manuel Girona*. Barcelona, 3 de maig de 1899 (text manuscrit, del qual hi ha una versió impresa amb el títol *Al Excmo. Cabildo Catedral de Barcelona*), p. 5 i 15.

451. Misser, Figuerola i Martí Bonet, 1993: 128, 145-147.

452. Benítez, 1984: 497-504.

453. Pla, 1971: 151.

454. Va arribar a plantejar la urbanització de la part central de la Gran Via, ja que, entre els edificis existents i els que es construïrien al centre encara quedaria espai per a dos carrers tan amples com el carrer Ferran [Pla, 1971: 151 i 152].

455. La construcció va ser projectada pel mestre d'obres Josep Fontserè i construïda amb ferros de l'empresa d'Ignasi i Casimir Girona.

el seu mandat es va posar en marxa la construcció del dic flotant i deposant del port de Barcelona, ja en funcionament el 1903, i l'edificació de la nova Duana de Barcelona (1896-1902), projectada per Enric Sagnier en col·laboració amb l'arquitecte Pere Garcia Faria.⁴⁵⁶ Vista la trajectòria del personatge, se li podia aplicar perfectament la màxima *Labor Prima Virtus* [El treball és la primera virtut], que ell mateix va fer gravar a la llinda de la porta d'accés a la sala Noble del castell de Castelldefels (actualment dita sala Institucional) i que també era l'emblema de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, on Girona va exercir el càrrec de comissari reial.

Josep Pla va dedicar-li algunes línies, que retraten el caràcter del personatge i faciliten la comprensió dels aspectes econòmics de la restauració del castell.⁴⁵⁷ Segons l'escriptor, era pragmàtic tant en els negocis com en altres aspectes de la vida, sempre tenia una resposta sarcàstica per a qualsevol pregunta, com ara quan explicava la manera com havia fet fortuna, «comprant quan els altres venen i venent quan els altres compren». La seva gasiveria era proverbial i va originar una sèrie d'anècdotes que encara li van donar més fama.⁴⁵⁸ Pla també explicava sarcàsticament que Girona era un barceloní de soca-rel, ja que apreciava molt viure dins de les muralles de la capital catalana: «cregué don Manuel tan poc en l'ampliació de Barcelona que, per no sortir del barri antic, es féu enterrar a la Catedral».⁴⁵⁹ El mateix Girona es vanagloriava de no haver abandonat la ciutat en moments difícils o de tornar de l'estranger expressament durant les epidèmies de còlera de 1834 i de 1885, per tal de posar-se al servei de juntes d'auxili i atendre les necessitats de la població.⁴⁶⁰

Don Manuel no va deixar indiferent a ningú. *La Esquella de la Torratxa*, que va ser la publicació periòdica més crítica amb ell (fig. 289), va acabar fent justícia a les seves qualitats en una necrològica:

«Ha dit algú que D. Manuel Girona era una figura que personificava intensivament las qualitats més características de la nostra rassa. Era actiu, treballador incansable, seré; estava dotat de bon ull, ull d'àliga pera veure un bon negoci entre una munió d'embolichs, y unglas també d'àliga per engraparlo y ferse'l seu. El dominava l'afany de atresorar, sense més objecte que'l goig de ferho perque desdenyava l'ostentació y tots els gustos cars que se satisfán ab el diner. Y aixís com molts se complahuen en aparentar més de lo que son, ell, pel contrari, res trobava tant del seu agrado com fer gala de una gran senzillés y una sobrietat que frisava en mesquidat y tacanyeria».⁴⁶¹

* * *

456. Dades extretes de: Cabana, 1994: 14-46; *idem*, 2001; McDonogh, 1989: 91-93 i 293, i Barjau, 1992: 34 i 35.

457. Pla, 1966: 243; *idem*, 1971: 151-153.

458. Potser la més coneguda era la de la propina d'un cotxer, el qual li va recriminar que només en donava dos ralets, quan els seus néts donaven una pesseta, a la qual cosa Girona contestà: «És clar! Et donen una pesseta! Ja es veu que els meus néts tenen un avi que es diu Girona... Jo també te la donaria si en tingués un com ells».

459. Pla, 1971: 151.

460. ACCB. Catedral: façana, cimbori i altres obres (1887-1913). Girona, M.: *Al Excmo. Cabildo Catedral de Barcelona. Memoria sobre la construcción de la Fachada de la Catedral costeada por Manuel Girona*. Barcelona, 3 de maig de 1899 (text manuscrit, del qual n'hi ha una versió impresa amb el títol *Al Excmo. Cabildo Catedral de Barcelona*), p. 5; *La Ilustración artística*, 25 de desembre de 1905.

461. P. del O, 1905.

Joan Soler (Savallà del Comtat, circa 1700-Molins de Rei?, 1780)

El mestre de cases Joan Soler era fill d'un pagès de Savallà del Comtat (la Conca de Barberà), on devia néixer cap a l'any 1700, i s'inicià en la professió com a aprenent i fadrí paleta d'alguns mestres barcelonins. Va convertir-se en mestre de cases pel desembre de 1730 sense gaire dificultat, ja que estava casat amb Magdalena Faneca, filla del difunt Josep Faneca, membre de la Confraria de Mestres de Cases; d'aquest matrimoni va néixer Joan Soler Faneca (Barcelona, 1731-1794), l'arquitecte que va restaurar l'antiga Llotja de Barcelona. No s'han trobat notícies de la seva activitat professional, encara que, per la seva situació econòmica, sembla que no va destacar gaire en la professió. Almenys des de 1766 vivia a Molins de Rei i va morir el 1780, deixant als seus fills una casa al carrer de la Canuda de Barcelona.⁴⁶²

Els mestres fusters Teixidor

A inicis del set-cents, existeixen dos mestres fusters anomenats Joan Teixidor, o Teixidor, que són pare i fill. El pare va néixer cap a l'any 1679 i va treballar d'aprenent del fuster barceloní Elies Carbonell a partir del dia 25 de juny de 1695 i per cinc anys. Després va ser fadrí del mateix Carbonell i, pel maig de 1705, seria investit mestre de la Confraria dels Fusters de Barcelona, on exerciria els càrrecs de clavari (1722-1723), prohoms tercer (1724), receptor (1729) i prohoms segon (1743). També va dedicar-se a diversos negocis: el 1718 va comprar en subhasta 138 quarters d'ordi mullat i el 1730 va ser adjudicatari de dos contractes de proveïment de més de 70.000 arroves de palla i saques de tela per transportar la palla amb un soci. Degué morir després de 1767, ja que aleshores, per no haver de pagar certs tributs, dos cirurgians declaraven que, com que s'havia trencat la cama feia algun temps i tenia tremolors de cap, no podia exercir la seva professió. Joan Teixidor i Falvet, fill de Joan Teixidor i d'Ignàcia Falvet, va obtenir el títol de mestre fuster cap a 1726 i sembla que va morir abans que el seu pare.⁴⁶³ Després de la intervenció a Castelldefels, els Pérez de Moreno van encarregar altres treballs a Joan Teixidor. El 15 de desembre de 1736, el mestre de cases barceloní Josep Juli signava àpoca per fer unes obres davant la casa gran de Pedro Pérez de Moreno, al carrer Comtal de Barcelona, que havia iniciat el dia 4 de juny anterior. Es tractava de reparar la façana principal, on es va assentar un balcó i una finestra; es reformà la cambra que donava al carrer i l'interior del pis superior, en els quals es van fer, respectivament, terrat al damunt i coberta de teula; es va construir una nova escala per pujar al segon pis; s'emblanquinà la sala i altres cambres; es va arreglar el canó de la xemeneia i es reduí el coll del pou.⁴⁶⁴ Teixidor va col·laborar en aquestes obres i va signar-ne àpoca el dia 9 de desembre del mateix any.⁴⁶⁵ El dia 30 de novembre de 1736, Teixidor va cobrar la quantitat de 9 lliures, 19 sous i 6

462. Arranz, 1991: 447 i 448.

463. *Ibidem*: 464.

464. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *decimum manuale instrumentorum et contractum*, 24 de març de 1736-24 de desembre de 1736, folis 186v-188v.

465. *Ibidem*, folis 183-184v.

diners de Maria Pérez de Moreno i Vidal per un taüt per enterrar el seu marit.⁴⁶⁶ L'11 de desembre de 1736, Teixidor percebia 83 lliures i 2 sous per unes obres que havia fet per a Pedro Pérez de Moreno a les cases del carrer Comtal. Es tractava de desfer una part de la teulada que donava al carrer per fer-hi un terrat, refer l'escala perquè hi arribés (amb gafa, bastiment i balustres de barana) i arreglar una sèrie de finestres i portes.⁴⁶⁷ El 19 de juny de 1737, Teixidor rubricava àpoca per diverses reparacions efectuades a les cases del carrer Comtal, bàsicament a les portes, bastiments, trespols i teulades («embigar per fer revoltons i embigar i enllatar teulades»), i el 16 de setembre següent signava una altra àpoca per fer reparacions semblants a la casa que els Pérez de Moreno tenien llogada en el mateix carrer a la vídua Elisabet Planas i Claret.⁴⁶⁸

Els mestres de cases Alier (fig. 290 a 291)

Josep Alier i Ventura era fill d'un pescador i descarregador del port de Barcelona i el 1736 va començar a aprendre l'ofici de mestre de cases, convertint-se en fadrí quatre anys després. El 1746 o 1747 va obtenir el títol de mestre de cases, gràcies a haver-se casat amb Maria Teresa Duran i Faneca, néta del mestre de cases Pere Faneca; la seva sogra, Maria Faneca, era cosina de Magdalena Faneca, esposa de Joan Soler, el qual va treballar en la reforma del castell de Castelldefels l'any 1734. Va ser clavari de la confraria el 1763 i prohoms el 1764 i el 1768. Entre 1763 i 1764 col·laborà amb el fuster barceloní Pere Campanyà en la construcció d'un dependència annexes a una mina de coure (forns, martinet, etc.) per a la comtessa de Robres i comtessa vídua d'Aranda, a les Guillerries, al terme de Susqueda, prop del riu Ter; per aquesta feina va cobrar 1.574 lliures i 6 sous. El 1775 treballava en la sepultura per als ossos del venerable Oriol a la capella de Sant Llopart de la parròquia del Pi (en una data desconeguda va ser obrer d'aquesta parròquia). Va morir el 27 de desembre de 1788 i vivia al carrer de Santa Anna de Barcelona. El seu fill, Josep Alier i Faneca, que va signar un dels rebuts per l'obra de Castelldefels, datat el 30 de gener de 1774 (fig. 290), va néixer vers l'any 1752 i està documentat fins a 1820. Va aconseguir el títol de mestre de cases el 1766 i, de la seva activitat professional, només es coneix que el 1806 va dirigir l'operació d'obrir la sepultura del beat Josep Oriol per tal d'enviar una relíquia a Roma.⁴⁶⁹

A partir de la intervenció a Castelldefels, els Alier es van convertir en els mestres de cases d'ofici de la família Garma. El 18 de juliol de 1778, Marianna de Garma Pérez de Moreno havia comprat una torre a Alella, la masia Can Leonart (fig. 291), per 18.600 lliures. La propietat havia estat posada a subasta pública per Mariano Leonart, comerciant de Barcelona i hereu de Josep Leonart, també comerciant, per pagar deutes i creditors;⁴⁷⁰ arran d'aquesta

adquisició, Marianna es va desfer d'un cas «en la plaza nomenada de Santa Ana, i calle Condal al entrar por el portal del Angel», que va vendre a Antoni Monjo, comerciant de Barcelona, per 4.000 lliures el 7 de juliol de 1779.⁴⁷¹ Can Leonart és una de les masies més antigues d'Alella, està documentada el 1521 com a casa Arbúcies i va adoptar el nom actual el 1608. Per un litigi sostingut entre els hereus dels Garma i Josep Carreras i Argerich, el 1830, el mas va passar a mans d'aquest,⁴⁷² i actualment pertany a l'Ajuntament d'Alella.⁴⁷³

Entre l'11 de juliol de 1779 i el 13 d'agost de 1781, Alier hi va practicar unes obres per valor de 1.328 lliures i 5 diners, que van consistir a afegir-hi una crugia nova a ponent de les tres existents i un celler amb terrassa a la banda de llevant. Segons el document que fa referència a la intervenció, es tractava de desfer un celler i un trull i construir-los de nou, fer la paret de la tanca de l'hort i «fer diferents remiendos en dita casa». També s'havia de canviar la distribució interior de l'habitació de la part de llevant i construir l'anomenat «quarto fosc» damunt del celler, fer voltes noves a la cuina, a l'estudi i a l'entrada, enrajolar els dos cossos de ponent, on es van fer alcoves i cambres i menjador; renovar la cuina (xemeneia, fogons, enrajolat), desfer l'escala vella i fer-ne una de nova. En conclusió, «deixarho tot a pun de habitar».⁴⁷⁴ Entre el 26 d'octubre de 1784 i la setmana del primer d'agost de l'any següent hi va fer altres reparacions, com ara tapar degoters de la caseta, fer un envà al colomar o collar els bastiments de dos balcons al carreró al primer pis.⁴⁷⁵ Els Alier (pare i fill o només aquest últim, ja que el seu progenitor va morir el 1788) també van fer algunes obres a les cases del carrer Comtal de Barcelona, entre el 8 de novembre de 1785 i el 12 de juliol de 1794. Aleshores, es van netejar i repassar les teulades; es va compondre el paviment de l'entrada de la casa en què habitava Marianna; es foradaren vuit daus de pedra per als vuit pilars de ferro del sortidor; s'uniren els enrajolats dels balcons, «que han mudat a la castellana»; es va arreglar el conducte de la pica de l'aigüera; es desembossà una claveguera al jardí; es va pelar l'emblanquinat d'una sala; referen la necessària, la bassa i el sostre del rebostet de l'escala del segon pis; van aixecar un terrat nou; es va «compondrer un tros de encrostat en la capella y netejar la teulada enbernisada»; i s'obrí un portal en «l'alcova dels estudis». A més, en la primera botiga del carreró es van arreglar els encaironats de baix i un envà d'alcova, «arruïnat per los mals inquilinos».⁴⁷⁶ En aquest conjunt del carrer Comtal, Alier també va construir «dos Botigas es á saber una de la Cotxeria y Estudios y altre en lo Carrer den Estruch» entre el 22 d'abril i el 29 d'octubre de 1792.⁴⁷⁷ El 29 de juliol de 1794, per pagar 531 lliures, 17 sous i 9 diners a Alier per les obres fetes de 1784 a 1794 a la torre d'Alella

466. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *decimum manuale instrumentorum et contractuum*, 24 de març de 1736-24 de desembre de 1736, folis 176v i 177.

467. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *undecimum manuale instrumentorum et contractuum*, 27 de desembre de 1736-20 de desembre de 1737, folis 183v-184v.

468. *Ibidem*, folis 80-81v i 117v-118.

469. Arranz, 1991: 4, 5, 158 i 160.

470. AHPB, notari Ramon Constansó, *duodecimum manuale contractuum, instrumentorum et ultimarum voluntatum*, 30 de desembre de 1778-22 de desembre de 1779, foli 124.

471. *Ibidem*, foli 130.

472. AHPB, notari Miquel Vidal i Bertran, manual de l'any 1830, foli 95.

473. Bonet i Garí, 1983: 276-279.

474. AHPB, notari Ramon Constansó, *vigessimum quintum manuale contractuum, instrumentorum, ultimarum voluntatum et aliorum*, 29 de desembre de 1791-23 de desembre de 1792, folis 356v-363v.

475. AHPB, notari Ramon Constansó, *vigessimum septimum manuale contractuum, instrumentorum, ultimarum voluntatum et aliorum*, 26 de desembre de 1793-22 de desembre de 1794, folis 266v-267v.

476. AHPB, notari Ramon Constansó, *vigessimum quintum manuale contractuum, instrumentorum, ultimarum voluntatum et aliorum*, 29 de desembre de 1791-23 de desembre de 1792, folis 267v-271v.

477. *Ibidem*, folis 271v-275.

i a les cases de Barcelona, Marianna li assignava poder cobrar aquesta quantitat de la suma que li devia Cayetano Oliver, sastre de Barcelona, pel cens de pensió de 44 lliures i 16 sous anuals sobre la casa que posseïa Oliver «en los Encants de la present ciutat, davant de la Llotge del Mar».⁴⁷⁸

Manuel Serramalera (fig. 292)

Serramalera era fill d'un pagès de Calders (Bages) i va accedir al títol de mestre fuster l'estiu de 1747, gràcies a haver-se casat amb Ignàsia Texidor (capítols matrimonials de 24 de setembre de 1746), filla del fuster Joan Texidor (per les dates, suposem que Joan Texidor pare). El 9 d'agost de 1775 signava època, per 250 lliures, per uns treballs fets a les cases de Barcelona del notari Carles Rondó, «en lo carrer nomenat dels Castells, al costat de las casas vulgarment ditas dels Gegants».⁴⁷⁹ El 1755, després de la mort d'Ignàsia, va maridar-se amb Francesca Puig, filla d'un altre fuster. Va ser fiador del titular d'una parada de venda de pa (el 1756 se li reclamaven 170 lliures que devia al venedor que havia avalat) i va morir cap al 1784. En la Confraria de Fusters va exercir el càrrec de receptor (1763 i 1772) i d'examinador (1766).⁴⁸⁰

Ramon Soriano i Tomba (Alfés, Segrià, 1846-Barcelona, 1902) (fig. 293)

No se sap ben bé la causa per la qual Manuel Girona va encarregar a Ramon Soriano la direcció de les obres de restauració del castell de Castelldefels, però, si es repassa l'exercici professional i les activitats culturals que va desenvolupar el segon, es pot sospitar. A més de combregar amb les mateixes idees sobre arquitectura i moure's en un ambient cultural similar, abans de 1897 els dos personatges van estar relacionats per diferents qüestions.

Ramon Francesc Soriano i Tomba havia nascut a les vuit del vespre del dia 5 de novembre de 1846 a la petita població d'Alfés, a la comarca del Segrià, on seria batejat quatre dies després pel rector de la parròquia de Sant Pere, mossèn Ramon Freixer. El seu pare, Ramon Soriano Suñol, era natural de Tortosa i s'havia establert com a metge a Alfés, i la seva mare, Nicàsia Tomba Belmi, provenia de Barcelona. Els avis paterns, Francesc, d'Alcora (València), i Catalina, de Tortosa, vivien en aquesta última ciutat, mentre que els materns, Ignasi i Maria Àngela, residien a Barcelona.⁴⁸¹

De ben jove, Soriano es va traslladar a viure a la capital catalana, segurament a casa dels avis materns, per tal de cursar estudis a l'escola d'Enseñanza Profesional de Maestros de Obras y de Agrimensoras y Aparejadores, ra-

dicada a l'edifici de la Llotja de Barcelona, que va seguir entre els anys 1863 i 1866. Hi va estudiar les assignatures de topografia, geometria descriptiva i les seves aplicacions, mecànica aplicada a la construcció, materials de construcció, composició d'edificis i part legal. Va tenir Elies Rogent i Amat, Francisco de Paula del Villar Lozano i Josep Casademunt i Torrents de professors i obtingué el títol el 4 de desembre de 1866 amb la qualificació d'aprovat.⁴⁸²

Les activitats culturals (fig. 294 a 295)

Després d'obtenir el títol, no tan sols va dedicar-se a projectar edificis, sinó que també es va implicar en algunes associacions barcelonines de caràcter cultural i va concórrer a diferents exposicions locals, nacionals i internacionals, on va presentar projectes i alguns objectes de col·lecció.

Respecte a les activitats extraprofessionals, en primera instància cal destacar la participació en els òrgans de govern del Centre de Mestres d'Obres de Catalunya, que el va portar a ocupar diferents càrrecs⁴⁸³ i també a significar-se a favor del col·lectiu. El 1881, l'Ajuntament de Barcelona havia d'aprovar el pla de reforma interior de la ciutat, projectat per l'arquitecte i urbanista Àngel Josep Baixeras (Barcelona, 1834-1892), i va demanar consell a diferents professionals. Alguns arquitectes i membres del centre van demanar una còpia dels plànols a Baixeras, que no la va facilitar al·legant que només hi havia un original i que estava en mans de l'Ajuntament i, mentrestant, el termini donat pel consistori expirava, i Soriano va encarregar-se de negociar la concessió d'una pròrroga, que va aconseguir per un termini de trenta dies més. També va sol·licitar amb èxit que s'equiparessin els projectes d'arquitectes i de mestres d'obres, ja que llavors es donava més importància als primers.⁴⁸⁴

Va tenir un paper força rellevant en les activitats de l'Associació Artístico-Arqueològica Barcelonesa (fig. 294), de la qual va ser soci fundador l'octubre de 1877 i secretari primer entre els anys 1881 i 1886.⁴⁸⁵ Segons els estatuts de l'associació, signats el 1883 per Josep Puiggarí en qualitat de president i per Soriano com a secretari de l'entitat,⁴⁸⁶ naixia amb l'objectiu primordial de reunir, conservar i exposar objectes de valor artístic i arqueològic, i, a més, proposava

482. AHRBASJ, Fons de l'Escola de Mestres d'Obres: *Registro de títulos de Maestros de Obras, Aparejadores y Agrimensoras, 1860-1869*, folis 17-21; caixa A-6, notificació d'inici dels exàmens ordinaris del curs 1865-1866, 25 de maig de 1866; *Libro de Matrícula de la Enseñanza profesional de Maestros de Obras y de Agrimensoras y Aparejadores, 1858-1867*, cursos 1863-1864, 1864-1865 i 1865-1866, notificació d'inici dels exàmens ordinaris del curs 1865-1866, 25 de maig de 1866.

483. Vicepresident el 1902 [Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1902:6.]; vocal de la junta directiva del Centre el 1873 [Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1873:6.]; comptador de la junta directiva els anys 1874-1876, 1879 i 1900 [Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1874:6 i 23; *idem*, 1875: 6; *idem*, 1877: 6 i 26; *idem*, 1879: 6; *idem*, 1900: 6.]; síndic per als anys econòmics 1877 a 1878 i 1881 a 1882 [Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1877: 6 i 26; *idem*, 1881: 6, 17 i 19.]; membre de la junta consultiva de la junta directiva el 1881, 1886, 1887, 1891, 1892 i 1897 [Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1881: 6, 17 i 19; *idem*, 1885: 6 i 8; *idem*, 1887: 6; *idem*, 1891: 6; *idem*, 1892: 6; *idem*, 1897: 6.]; classificador de la sindicatura del Gremi de Mestres d'obres durant l'exercici econòmic dels anys 1893 i 1894 [Gremio de Maestros de Obras de Cataluña, 1893: 6.] i bibliotecari el 1895 [Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1895: 6.].

484. Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1881: 6, 17 i 19.

485. Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa, agost de 1891; *idem*, 1881: 27; *idem*, 1882: 43; *idem*, 1883; *idem*, 1884: 43; *idem*, 1886: 3.

486. Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa, 1883.

478. AHPB, notari Ramon Constansó, *vigessimum quintum manuale contractuum, instrumentorum, ultimarum voluntatum et aliorum*, 29 de desembre de 1791-23 de desembre de 1792, folis 275-276 i 283v-285.

479. AHPB, Notari Ramon Constansó, *octavum manuale contractuum, instrumentorum et ultimarum voluntatum*, 4 de gener de 1775-24 de desembre de 1775. Folis 212v i 213.

480. Arranz, 1991: 444 i 445.

481. ABL, llibre tercer de baptismes de la parròquia d'Alfés (1831-1856), pàgina 148 [informació facilitada per mossèn Cinto Cotonat, arxiver del Bisbat de Lleida].

crear un museu arqueològic,⁴⁸⁷ que admetria peces, tant per exposar-les, com també per canviar-les, vendre-les o taxar-les.⁴⁸⁸ Si bé Manuel Girona no era soci d'aquesta associació, sí que ho eren els seus germans Ignasi i Casimir;⁴⁸⁹ el 1891, l'associació va criticar el projecte del cimbori de la catedral de Barcelona i la façana, ja que havia causat decepció en la gent: «un proyecto de fachada que si antes de su ejecución mereció las mas acres censuras de todas las personas ilustradas y corporaciones competentes despues de construida se ha captado la reprobacion general».⁴⁹⁰ D'altra banda, en les dues exposicions que va organitzar l'associació l'any 1878 als locals del Centre de Mestres d'Obres de Catalunya, al carrer del Pi número 5 de Barcelona,⁴⁹¹ Soriano va exposar-hi algunes peces de col·lecció. En la primera, que tractava de vestits i armes, i que havia estat proposada per ell mateix i per Eduard Tàmaro, va portar-hi, entre d'altres, nou quadres amb quaranta figurins de 1787 i quatre armes.⁴⁹² En la segona, que era de joies, miniatures i esmalts, exhibí tres rajoles renaixentistes procedents del convent de San Gerónimo de Buena-Vista, a Sevilla, un tros de rajola àrab de Granada i diferents objectes artístics.⁴⁹³

Des dels seus inicis com a mestre d'obres va començar a mostrar alguns dels projectes en mostres de caràcter divers. La primera en què va participar va ser l'Exposició d'Agricultura, Indústria i Belles Arts, inaugurada el 24 de setembre de 1871 pel rei Amadeu I en el local de la nova Universitat de Barcelona, on presentava la façana de la casa del carrer de la Canuda número 43 de Barcelona.⁴⁹⁴ Després va concórrer a l'Exposició Artístico-Industrial de Barcelona de 1876⁴⁹⁵ amb alguns projectes i obres, sense obtenir-hi premis.⁴⁹⁶ Es va presentar en aquella Primera Exposició d'Arts Decoratives de 1881 amb un projecte d'un reliquiari per a una església de Manresa, pel qual va rebre una medalla de bron-

ze;⁴⁹⁷ segons Bassegoda, també va obtenir un diploma honorífic en l'Exposició de Belles Arts de Barcelona de 1882.⁴⁹⁸

En l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, on va ser vocal secretari de la comissió arqueològica de la secció arqueològica,⁴⁹⁹ li van atorgar una medalla de plata per treballs d'arquitectura dins la secció d'enginyeria, arquitectura, obres públiques i urbanització.⁵⁰⁰ Va participar en l'Exposició Universal de París de 1889 amb projectes d'arquitectura, dels quals destacava la façana del col·legi dels Jesuïtes del carrer de Casp (fig. 295). En el currículum que va presentar esmentava com a premis rebuts un diploma i una medalla de tercera classe en l'exposició de Barcelona de 1871; la Creu de Crist de Portugal en l'exposició de Lisboa de 1886, i la medalla de segona classe de l'Exposició Universal de Barcelona. Soriano va formar part de la direcció tècnica dels plans i treballs dels instal·ladors del comitè de Catalunya i de les Balears de l'exposició parisisina, en que s'intitulava professor d'arquitectura.⁵⁰¹

La preocupació per l'arquitectura, la història, l'arqueologia i l'art (fig. 296)

Com altres professionals de l'arquitectura, afeccionats i entesos en art de finals del vuit-cents, Soriano estava interessat en la recuperació del passat medieval català, l'arqueologia, la història, l'arquitectura i la pintura, i també expressava preocupació pel patrimoni arquitectònic del nostre país. Totes aquestes inquietuds es manifesten en una sèrie d'articles publicats per Soriano per encàrrec de diferents entitats culturals.

L'any 1882 va redactar el pròleg de l'*Album de detalles artísticos y plástico decorativos de la Edad Media Catalana*, proposat per l'Associació Artístico-Arqueològica Barcelonesa. En aquesta publicació s'aportaven làmines dels treballs presentats en la secció arqueològica de la Primera Exposició d'Arts Decoratives, celebrada a l'Institut del Foment del Treball Nacional entre gener i febrer de 1881, que van obtenir primers premis. Hi havia dibuixos de Ramon Tenas (capitells amb «ornamentació latino-bizantina», romànica), de Josep Puiggarí (pintures, escultures, mosaics, esmalts, mobiliari i indumentària, tot romànic), de Joan Serra i Pausas (models arquitectònics «del estilo ojival», on hi havia portes, cresteries i florons de la catedral de Barcelona que potser van servir de

487. El 1891, l'Associació va fer gestions davant l'Ajuntament de Barcelona per poder participar en el Museu d'Arqueologia Municipal i el consistori aprovà que els socis de l'Associació poguessin exposar-hi les seves col·leccions i retirar-les quan volguessin [*idem*, agost de 1891: 47].

488. Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa, agost de 1891: articles 1, 2 i 3 del capítol I, objecte de l'Associació.

489. *idem*, 1881: 27 i 29; *idem*, 1882: 43 i 44; *idem*, 1884: 43 i 45 i *idem*, 1886: 3 i 6.

490. Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa, novembre de 1891: 91. Sobta aquesta crítica, puix que anava directament en contra dels projectes defensats pel mateix Manuel Girona i Agrafel.

491. Bassegoda, 1973: 48.

492. Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa, 1878 b: 9, 14, 21 i 22.

493. *idem*, 1878 a: 5 i 6.

494. *Catálogo*, 1871: 23

495. Aquesta exposició havia estat organitzada pel Centre de Mestres d'Obres, amb la col·laboració d'ell mateix, de Pere Buqueras, d'Isidre Reventós, de Francesc Cels, de Francesc Espluga i de Jaume Ubach [Bassegoda, 1973: 47].

496. Va portar-hi el projecte d'una casa d'estiueig a Sant Gervasi (no sabem si es va arribar a construir, ja que a l'AMDSSG no es conserva cap expedient d'aquest any amb projecte de Soriano, encara que sí que hi ha dues casetes de planta baixa i golfes de 1874, que no semblen correspondre a una casa d'estiueig); la façana d'un edifici situat al carrer del Doctor Dou de Barcelona, en cantonada amb el del Pintor Fortuny, aleshores en construcció, amb un detall de la porta d'entrada i modificació de la mateixa; el projecte de façana per a un xamfrà de l'Eixample (no identificat), i la façana de la casa del carrer de la Canuda. A més, en la secció d'arqueologia de la mateixa exposició aportava un medalló miniatura sobre iveri i un altre d'igual amb retrat, mentre que en la de ceràmica presentava les peces que ja havia exhibit en l'exposició de joies, miniatures i esmalts de 1878. [Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1876: 7, 23 i 32.]; en l'Exposició d'Arts Sumptuàries celebrada a Barcelona el 1877 va exposar tres quadrets de miniatura sobre iveri i una pipa de porcellana i banús, tot del segle XVIII [*Catálogo*, 1877: 27].

497. *Catálogo*, 1881: 57; no ha estat possible identificar aquesta obra, però sí que se sap que també aportà un quadre amb un dibuix d'un retaule de marbres, un esmalt vuitavat, representant un Ecce homo, un medalló vuitavat de bronze amb la Mare de Déu en una banda i santa Rosa en l'altra (segle XVIII), un d'igual però més petit (segle XVII, un esmalt que representa Nostra Senyora de Montserrat, una bossa i una tapa per als sants evangelis (segle XVII), un reliquiari (segle XVII), una bossa brodada amb plata (segle XVIII) i un tinter (segle XVIII) [*ibidem*, 1881: 18, 22, 55 i 56].

498. Bassegoda, 1973: 100.

499. *La Exposición*, 11 de maig de 1888: 512.

500. *Idem*, 30 de setembre de 1889: 280. A més, també va participar-hi portant un gerro de l'Alcora, una gerreta de vidre esmaltat, un plat on es representava una verge, i dos ventalls, un del segle XVIII i l'altre del segle XIX [Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa, 1888 b: 84]. Juntament amb altres personatges influents de l'època (el marquès de Comillas, Eusebi Güell i Bacigalupi, Josep Puiggarí, Francesc Miquel i Badia, Santiago Rusiñol o Apel·les Mestres), va subvencionar l'edició de l'*Album de la seccion de la casa Real* d'aquella mostra, que havia estat promogut per l'Associació Artístico-Arqueològica Barcelonesa [Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa, 1889: 1].

501. *Comité*, 1889: VIII i 4.

model a Soriano per a l'obra de Castelldefels) i de Santiago Rusiñol (elements de ferro medievals, com ara grius o dracs –fig. 296–, com el que es va col·locar a l'escala del castell, i teieres; se'n van forjar de semblants per al castell).

Soriano hi explicava que «la publicacion de estas colecciones que llevan en sí tan sólida garantía, completa los propósitos de aquella Sociedad, de la Arqueológica y de los mismos autores, que son popularizar los conocimientos á que se contraen, difundiendo la nocion de nuestras artes históricas, ayudando á la ilustracion general, y favoreciendo especialmente á los artistas industriales que tanto precisan de buenos y legítimos modelos». Considerava que «esos estudios que forman una verdadera Gramática, revelan un ahinco y una laboriosidad de muchos años, comprendiendo en junto diversos ramos de la produccion artístico-industrial». Sobre els elements que conformaven aquella gramàtica, es preguntava: «¿Quién irá fuera de ellos á buscar la técnica, á fijar los comienzos y desarrollos de esas artes genuínas ó aplicadas, que en un período milenario representan la vitalidad del ingenio local, que tanto prestigio alcanzó en la Edad Media, que tanta relacion ofrece con los esfuerzos sincrónicos de otros países, con las evoluciones de la estética y con la marcha general de la civilizacion?».⁵⁰²

Per a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, en la qual constava com a soci resident el 31 de desembre de 1879, igual que Manuel Girona,⁵⁰³ va escriure una sèrie de textos: un article sobre un mosaic romà descobert a Tarragona;⁵⁰⁴ una monografia de la catedral de Barcelona;⁵⁰⁵ un comentari sobre la visita feta al museu de Felip Jacint Sala;⁵⁰⁶ i un escrit sobre la façana del monestir de Sant Cugat del Vallès a l'*Album Pintoresch-Monumental de Catalunya*.⁵⁰⁷

Respecte a l'arqueologia, postulava que «significa discurs sobre las antiguetats: la ciencia així dita, aplica los coneixements històrics á la explicació dels monuments antics [...] además afavoreix l'amor á lo bell, font de tants plahers; ajuda á comprendre las obras antigas, decubreix llur objecte y fá apreciar lo mérit que enclouen. [...] A la Arqueología 's deu també que las Bellas Arts tornen ab frecuencia al verdader camí de que s'havien desviat. Si tant bons fruits produheix la Arqueología, com no apreciar-la? cómo no donarli tota la ajuda moral y material, que ciencia tan útil requereix?».⁵⁰⁸ Pel que fa a la història i l'arquitectura, en la monografia de la seu barcelonina va recollir notícies documentals sobre l'edifici, fornides pel canonge doctor Joan Codina Betschinger, arxiver de la catedral (en l'arxiu de la qual segurament Soriano degué veure un plànol de les costes de Garraf de 1586, que encara s'hi conserva i que va ser publicat per la *Crónica Científica* el 1897),⁵⁰⁹ i es va detenir en una llarga descripció de cadascun dels àmbits del temple, on detallava coordenades geogràfiques, mides, materials o elements arquitectònics i de caràcter decoratiu. Acabava el text amb les paraules següents: «Havem mentat, ab mes o menys extensió, tots los artistas que prengueren

part en la construcció d'eixa sumptuosa catedral; havem trassat breus rasgos històrics tocant á alguns d'ells; si-ga'ns permés, que digam ab un conegut autor catalá: "Eixos son los dignes artifices, no venjats fins al dia, eixos son los humils cristians que ni tant sols grabavan los noms en sas obras, com si al construir las cumplissen un deber sagrat y piados".».⁵¹⁰ De la crònica de la visita al museu de Felip Jacint Sala es desprèn l'interès de Soriano per la història de l'art, ja que hi reconeixia quadres de diferents escoles renai-xentistes (floreentina, veneciana, alemanya, valenciana o sevillana) i traçava un discurs sobre l'aleshores art contemporani espanyol (Villaamil, Madrazo, Rosales, Fortuny, Pradilla, Torrescassana o Urgell). Per exemple, sobre una verge pintada sobre taula, atribuïda a Leonardo da Vinci, deia: «¿Qui no coneix sas obras ni son colorit? Nosaltres que habém tingut lo plaher de examinar d'aprop son admirable quadro de la Verge de las Rocas, guardat en lo museo de París, nos embadalím davant de qualsevol quadro del meteix autor ó d'algun deixeble seu que nos lo recordi».⁵¹¹

Quant al patrimoni arquitectònic i artístic, després d'una visita al monestir de Sant Cugat i al castell de Cerdanyola,⁵¹² corprès pel mal estat de conservació dels edificis, resignadament musitava: «pensatius i cap ficats arribarém á la estació ahont lo estrident xiulet de la locomotora nos tornarà á la realitat del avuy».⁵¹³ Pel que fa a la descoberta d'aquell mosaic romà, comentava: «¡Quanta alegría sentim quan al descubrirse una columna, un capitell, una lápida, veyem personas de sentimientos tan nobles que, sens reparar en medis, fan per sa part tots los esfuerzos imaginables pera salvarlos!».⁵¹⁴

Les obres (fig. 297 a 304)

L'obra arquitectònica de Soriano es podria classificar en tres períodes: el primer, comprès entre 1866 i els inicis de la dècada de 1880, quan va rebre els encàrrecs més importants a la ciutat de Barcelona; el segon, que arriba fins a 1895, desenvolupat bàsicament a l'aleshores vila de Sant Gervasi de Cassoles, i l'últim, que va abastar els últims anys de la seva vida, en el qual s'inclou la reforma del castell de Castelldefels.

Durant les dues primeres dècades d'exercici professional, va alternar obres de reforma d'alguns edificis, sobretot remuntes de pisos i reformes interiors, amb alguns projectes per a la noblesa, la burgesia o els jesuïtes, i alhora també amb la construcció de coberts, d'un panteó o el tancament d'un solar. La seva primera obra coneguda és un panteó construït el 1869 per a Fèlix Ferran al cementiri de Mollet del Vallès,⁵¹⁵ format per un templet de pedra cobert a dues aigües, amb un frontispici a manera de làpida a la capçalera, que està coronada per una creu llatina al capdamunt d'un capcer triangular (fig. 297a); el 1890 projectaria

502. Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa, 1882: 43 i 44.

503. Associació Catalanista d'Excursions Científiques, 1879: 44 i 47.

504. Soriano, 1888 b: 92-98.

505. Hi consta que també n'havia escrit sobre les de Sevilla i Burgos (que no s'han pogut localitzar), i que es proposava fer-ne sobre les seus de Tarragona i Toledo [*Idem*, 1888 a: 168-228].

506. Soriano, 1888 c: 292-298.

507. *Idem*, 1878: número 8.

508. Soriano, 1888 b: 92-93.

509. Font y Sagué, 1897: 237.

510. Soriano, 1888 a: 228.

511. *Idem*, 1888 c: 293.

512. A finals del segle XIX, l'arquitecte Gaietà Buïgas i Monràva va encarregar-se de la reforma del castell, un edifici de planta quadrangular amb un pati central i una torre mestra cilíndrica en un angle, de línies austeres, al qual va afegir tota una sèrie d'elements de caràcter neogòtic, com ara merlets, finestres i una nova torre [Lacuesta, 2000: 43; Catalá; Brasó, 1969: 46-58].

513. Soriano, 1878: número 8.

514. *Idem*, 1888 b: 93.

515. Informació facilitada per Raquel Lacuesta (fotografia documentada en el Fons Documental SPAL).

el panteó de la família Barbier-Bergeron per al cementiri de Sant Gervasi de Cassoles.⁵¹⁶

L'any 1870 va rebre el primer encàrrec important. Ramon Sunyol, que actuava com a tutor i apoderat del menor Ramon de Sarriera i de Vilallonga (un dels venedors de la baronia d'Eramprunyà el 1897), d'acord amb els dissenys del pare, ja difunt, va confiar-li la construcció d'un edifici als números 41 i 43 del carrer Canuda, per tal de substituir un de més antic, que estava en mal estat de conservació i s'havia d'enderrocar (fig. 297b). Soriano va signar-ne els plànols el 26 d'abril de 1870, el mateix dia en què es va sol·licitar el permís d'obres a l'Ajuntament de Barcelona. Pel mes de juny següent, l'antic edifici estava a punt de ser enderrocat del tot i llavors es va demanar al consistori que atorgués el permís per aixecar una tanca i per marcar la línia de la façana de la nova construcció, que va ser concedit el mes següent.⁵¹⁷

L'edifici, que limita per llevant amb la mitgera d'un edifici contigu i per ponent amb un carreró estret, té baixos, destinats a botigues,⁵¹⁸ i quatre pisos. El primer havia estat destinat als propietaris, i els altres per a lloguer, en el segon dels quals va viure Soriano, des del 1871 fins almenys el 1876.⁵¹⁹ La construcció presenta un eix de simetria central, marcat per un portal principal i un balcó preeminent al primer pis, a més dels successius balconets dels pisos superiors, al voltant dels quals s'organitzen les altres obertures de la façana abocada al carrer Canuda. El portal principal es distingeix dels dos que el flanquegen (tots d'esquema rectangular vertical i de mides iguals) per una motllura que recorre el perímetre de l'obertura i per una placa quadrada disposada al bell mig de la llinda, on, dins d'un cercle, hi ha gravades les inicials R S, de Ramon Soriano. El primer pis està presidit per un balcó sostingut per mènsules amb forma de fulla d'acant (element que Soriano va utilitzar en altres edificis de Barcelona i també al castell de Castelldefels), que està formalitzat com un portal d'inspiració clàssica, amb pilastres i capitells foliars als brancals, que suporten un frontó triangular a la llinda, al centre de la qual es troba l'escut nobiliari de la família Sarriera.

Entre 1871 i 1875 Soriano gairebé no va projectar obra nova sinó que va encarregar-se de la reforma d'alguns habitatges. L'única construcció de nova planta que va fer va ser una casa i taller de llautó al carrer d'Ausiàs Marc de Barcelona, a la banda de muntanya, entre Roger de Flor i Nàpols, per a Josep Derch i Francesc Soriano⁵²⁰ el 1872,⁵²¹ tres anys després hi aixecaria dos pisos més,⁵²² i el 1895

construiria tres forns de fundició a l'eixida.⁵²³ El 1871 havia traçat la remunta d'un quart pis en una caseta entre mitgeres al carrer Amargós número 13, de Barcelona, per a Josep Xuriachs,⁵²⁴ mentre que l'any següent va aixecar plànols per legalitzar un cobert que s'estava construint a la falda de la muntanya de Montjuïc.⁵²⁵ Aleshores també reformà la façana de la casa del carrer Lancaster 7, de Barcelona, constituïda per planta baixa i cinc pisos, on va eixamplar les portes dels baixos i afegí unes golfes (fig. 298).⁵²⁶ El 1875 se li va encarregar l'addició de dos pisos en dues cases de la Barceloneta⁵²⁷ i el tancament d'un solar situat entre els carrers de Pau Claris, Casp i Roger de Llúria, on anys més tard projectaria un complex d'edificis per encàrrec dels jesuïtes.⁵²⁸

El 1874 va començar una fructífera relació professional amb l'advocat Marcelino Luis Oriol Nieto, que li va encarregar una nova distribució interior de la seva casa situada al carrer Mallorca de Barcelona, que no es va arribar a construir,⁵²⁹ i la construcció de dues casetes bessones, de planta baixa i golfes, al carrer del Pres de Sant Gervasi de Cassoles.⁵³⁰ Un any més tard, Soriano va projectar per a Oriol un edifici de pisos en un solar situat entre els carrers de Pintor Fortuny i Doctor Dou de Barcelona, en terrenys de l'antic convent desamortitzat dels carmelites. El propietari va demanar permís d'edificació el 16 de gener de 1876, amb plànols de Soriano datats el 5 de novembre anterior, i el consistori barceloní va accedir a la petició el 9 de febrer següent.⁵³¹ D'aquest edifici n'hi ha unes altres dues llicències, de les quals no s'han conservat instàncies ni plànols i que tenen el mateix número d'expedient: una del 15 de setembre de 1877, que fa referència al plànol d'emplaçament,⁵³² i una altra, de 23 de febrer de 1878, de la qual sí que se n'ha conservat un plànol, on es traça el terreny que s'havia de cedir a la via pública per l'alineació del

516. Segons una fitxa de l'Arxiu de la Reial Catedral Gaudí (no se n'ha trobat referència a l'AMDSSG).

517. AMAAB, expedient 2.188-C, any 1870. *Expediente sobre permiso a Dn. Ramon Suñol para reedificar las casas nos. 41 y 43 de la calle de la Canuda.*

518. El 1872, Soriano va dissenyar un rètol per als carnisers Oriol i Coletas, establerts en un local de la casa [Ibidem, expedient 2.408 bis C, any 1872. *Expediente de permiso a los Sres. Oriol y Coletas para colocar unos rótulos en la casa n° 41 y 43 de la Calle de la Canuda.*]

519. *Catálogo*, 1871: 23; Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1877: 6 i 26.

520. Malgrat compartir cognom, no s'ha pogut aclarir si el mestre d'obres i l'empresari tenien algun parentiu familiar.

521. AMAAB, expedient 2.382 bis C, any 1872. *Expediente sobre permiso a D. José Derch y a D. Francisco Soriano para edificar una casa-taller en la calle de Ausias March* (edifici desaparegut).

522. *Ibidem*, expedient 543-D, any 1875. *Expediente de permiso a D. José Derch para reformar la casa n° 129 de la calle Ausias-March* (edifici desaparegut).

523. AMAAB, expedient 582, any 1895. *Expediente de permiso a los señores Soriano, Derch y Soriano para construir tres hornillos en los bajos de la casa n° 129 de la calle Ausias March* (edifici desaparegut).

524. *Ibidem*, expedient 2.317 C, any 1871. *Expediente sobre permiso a D. José Xuriach para edificar un 4º piso en la casa n° 13 de la calle de Amargos.*

525. AMAAB, expedient 2.369 bis C, any 1872. *Expediente sobre infracción cometida por D. Jaime Grases, construyendo un cobertizo dentro la propiedad conocida por la Fransa* (construcció no localitzada).

526. *Ibidem*, expedient 2.394 bis C, any 1872. *Expediente sobre permiso a D. Ramon de Martin para arreglar el frontis y otras obras en la casa n° 7 de la calle de Lancaster*; aquest edifici seria adquirit per Eusebi Güell i Bacigalupi en la dècada de 1890 (després de 1894) quan ja havia construït el Palau Güell del veí carrer Nou de la Rambla, per tal d'assegurar-se un bon veïnat [González, Lacuesta, Moreno, Puig, Salvà, 2001: 29].

527. AMAAB, expedient 479-D, any 1875. *Expediente de permiso a Dª Margarita Rodes para construir dos pisos en las casas n° 17 calle Nacional* (edifici desaparegut) i *34 calle Mayor* (edifici no localitzat) de la Barceloneta.

528. *Ibidem*, expedient 696-D, any 1875. *Expediente de permiso a Dª Josefa Casas para cercar un terreno sito entre las calles de Claris, Caspe y Roger de Lauria.*

529. AMAAB, expedient 2.647 bis C, any 1874. *Expediente de permiso a D. Marcelino Luis Oriol Nieto para reformas interiores en un terreno sito en las calles Universidad* (carrer Enric Granados) i *Mallorca.*

530. AMDSSG. Expedient de llicència d'obres 1.117, carpeta 165, any 1874. *Expediente que presenta Dn. Marcelino Luis Oriol, abogado, al Magnífico Ayuntamiento de San Gervasio.*

531. AMAAB, expedient 533-E, any 1876. *Expediente de permiso a D M. Luis Oriol, para edificar en un solar de la calle del Carmen, terreno del exconvento.*

532. *Ibidem*, expedient 715, any 1877. *Plano de emplazamiento de una casa que se desea construir*, al carrer Fortuny, amb projecte de Ramon Soriano per a Luis Oriol.

carrer Doctor Dou i per la formació del xamfrà amb Pintor Fortuny.⁵³³

L'edifici presenta planta baixa, entresòl i tres pisos, té la façana principal al carrer Doctor Dou, número 4 i una androna a l'extrem sud d'aquesta. Com la casa del carrer Canuda, el frontis principal guarda un eix de simetria central, a partir de les balconades dels tres pisos que allotgen dues obertures, amb dues finestres balconeres disposades a banda i banda; les façanes del xamfrà i del carrer Pintor Fortuny número 29 només compten amb finestres balconeres, a manera de mur cortina. El portal de l'androna presenta un gran arc de pedra treballada amb motius decoratius de caràcter vegetal en relleu. La clau, que és de forma trapezoidal i prominent, du gravades les inicials «H C» al front, «MDCCCLXXVII» al lateral esquerre i «R SORIANO DIRIGIO» al dret.⁵³⁴

Durant l'últim lustre de la dècada de 1870, Soriano va projectar una casa de planta baixa entre els carrers de Nàpols i d'Alí Bey (1876),⁵³⁵ un cobert provisional a la cantonada de l'avinguda Vilanova i del carrer Nàpols (1878),⁵³⁶ un edifici de pisos a la banda de mar del carrer València, tocant a Pau Claris (1879)⁵³⁷ (els tres desapareguts actualment) i també reformà els baixos i el pis d'una casa situada al número 18 del carrer de la Boqueria (1879).⁵³⁸

La casa del carrer València, de planta baixa i dos pisos segons l'alçat del 16 d'abril de 1879, va ser construïda per a Federico Bordas, que vivia al carrer Sant Pau, 88, i que sol·licità permís d'edificació a l'Ajuntament de Barcelona el 28 d'abril següent, el qual l'hi va concedir el 10 de juny d'aquell mateix any. A inicis de l'estiu de 1879 (el permís va ser demanat el dia 7 de juny de 1879 i atorgat el 25 de juny següent), va encarregar-se de la reforma dels baixos i el pis de la casa del carrer de la Boqueria, on preveia substituir el mur de càrrega de la planta baixa, que sostenia els forjats del pis, per tres columnes corínties de ferro, encara que, al final, només en va col·locar dues.

Manuel Girona va avalar la Companyia de Jesús davant del Banc de Barcelona perquè pogués construir un edifici propi amb residència per als pares, casa d'exercicis, església i escola, ja que, quan els jesuïtes van tornar de l'exili després d'haver estat foragitats d'Espanya el 1868, no tenien edifici propi i van haver de llogar el segon pis de la Casa de l'Ardiaca.⁵³⁹ La construcció de la nova seu va ser encarregada a Soriano cap a finals de 1879, encara que no se sap si el banquer barceloní va influir en la decisió (segurament es coneixien, ja que Soriano havia escrit la monografia sobre la catedral de Barcelona un any abans). El fet és que el mestre d'obres va projectar un complex edificat que ocuparia la banda meridional de l'illa de cases com-

presa entre els carrers de Pau Claris, Casp i Roger de Llúria, format per un cos a la banda de cada xamfrà i una església enmig (fig. 299). Les dues construccions de les cantonades, que són bessones, tenen la façana principal erigida al xamfrà i compten amb planta baixa i tres pisos (amb una remunta afegida el 1961). En els frontis de cantonada, es va repetir l'esquema compositiu de la casa Sarriera, però amb major sobrietat i monumentalisme, atès el destí de l'edifici i la personalitat dels clients. Va distingir-se el cos central dels laterals per mitjà de pilastres d'ordre gegant, que arrencaven del primer pis, i a través de la situació del portal d'entrada, ubicat al bell mig de la planta baixa. També va diferenciar els pisos amb el tractament de les obertures, que són totes arcades: de mida més gran en el primer pis que en el segon, de la mateixa manera que les del segon respecte al tercer, i amb frontó triangular a la llinda de les del primer pis, frontó amb forma de diamant a les del segon i les del tercer acollides per una senzilla motllura de cornisa. Pel que fa al coronament, segons els plànols conservats,⁵⁴⁰ Soriano va fer dues propostes, una amb un frontó triangular, que encara ressaltava més l'eix central de simetria, i una altra amb una balustrada, que, al final, va ser la solució adoptada. La resta de panys de l'edifici, que no formen xamfrà, segueixen la mateixa disposició d'obertures, però sense haver-hi l'eix central.

Tal i com es dedueix de les llicències d'obres demanades a l'Ajuntament de Barcelona, la construcció es va planificar en tres fases, primer el cos del xamfrà Pau Claris-Casp, destinat a escola, després el del xamfrà oposat, on s'ubicaria la residència dels pares, i, en última instància, el temple, situat entre tots dos. El 19 de desembre de 1879, Juan A. Zulueta, apoderat d'Enric Foley i de Josep Hague (jesuïtes anglesos intermediaris de la Companyia de Jesús barcelonina), sol·licitava permís a l'Ajuntament de Barcelona per construir una paret mitgera entre la parcel·la de la banda sud d'aquella illa de cases, i la propietat de Carles Fortuny, que Soriano va delinear, i que va ser aprovat el 15 de gener de 1880.⁵⁴¹ Tretze dies més tard, Zulueta demanava permís per construir el primer cos, i creiem que el 10 de març següent va sol·licitar-ne per al segon.⁵⁴² En la

533. AMAAB, expedient 715, any 1878. *Plano del terreno que D. Marcelino Luis Oriol y otros ceden á via pública en las calles de Dou y de Fortuny*, amb projecte de Ramon Soriano.

534. Vegeu també Lacuesta, 2004.

535. *Ibidem*, expedient 32-F, any 1876. *Expediente de permiso á Dª Josefa Casas, para edificar en un solar situado en la carretera que de esta ciudad se dirige á la de Vich* (edifici desaparegut).

536. AMAAB, expedient 7, any 1878. *Expediente de permiso á D Pedro Fusté, para construir un cobertizo provisional en un terreno de la calle de Vilanova* (construcció desapareguda).

537. *Ibidem*, expedient 1.313-H, any 1879. *Expediente de permiso á D Federico Borda para edificar en un solar situado en la calle de Valencia* (edifici desaparegut).

538. AMAAB, expedient 1.450-H, any 1879. *Expediente de permiso á D Plácido Aguiló para practicar obras de reforma en la casa que Dª Francisca Sanpons posee en la calle de la Boqueria n° 18*.

539. Benítez, 1984: 497-504.

540. Segons ens ha explicat el pare Joan Roca, arxiver de l'arxiu dels Jesuïtes de Casp, a causa de l'incendi sofert el 1936, l'única documentació que es conserva sobre el procés d'edificació són una sèrie de plànols de Soriano i d'època posterior, gairebé tots sense datar ni signar; també es guarda el *Libro de consultas* (1881-1908), on només s'esmenta l'obra de l'església.

541. AMAAB, expedient 754-I, any 1879. *Expediente de permiso á D. Juan A. Zulueta, para construir la pared medianil de una casa sita en la calle de Claris*.

542. D'aquests dos expedients no s'han conservat instàncies ni plànols, només l'esment en l'índex de l'Arxiu Municipal Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona, i tant l'un com l'altre es refereixen a la cantonada de Pau Claris i Casp, fet que fa sospitar que un dels dos, potser el segon, al·ludeixi a la cantonada Roger de Llúria-Casp [*Ibidem*, expedient 878, any 1880. Expedient de permís a Juan Zulueta per construir un edifici de planta baixa i tres pisos entre els carrers de Casp i Claris; *ibidem*, expedient 1.071, any 1880. Expedient de permís a Juan Zulueta per construir un edifici de planta baixa i tres pisos entre els carrers de Casp i Claris, segurament Casp i Roger de Llúria]; el 4 de febrer de 1881, es va demanar permís per fer algunes variacions en aquella última cantonada, també segons projecte de Soriano, aprovat el 28 d'abril de 1881, que consistien en l'obertura de tres petits celoberts a la banda nord de la construcció, a tocar de la paret mitgera que la separava de la immediata per nord [AMAAB, expedient 930, any 1881. *Expediente de permiso a D. Juan A. de Zulueta para variar en una pequeña parte la planta del edificio que está construyendo formando chafán con las calles de Caspe y Lauria*].

instància de sol·licitud de permís lliurada al consistori el 25 de juliol de 1880, es fa palès que primer es van aixecar els dos xamfrans i després l'església. Malgrat aquesta intenció, el 9 de desembre següent, el consistori va dictaminar que s'eliminassin els fonaments i, cinc dies més tard, la Comissió Especial de l'Eixample va refermar la decisió, ja que la capçalera del temple envaïa el perímetre del jardí central de la mansana.⁵⁴³

Segons els plànols de Soriano, l'església havia de tenir planta basilical (nau central, dues de laterals, quatre capelles a cada banda i dues més darrere del presbiteri), amb un cor als peus, capçalera tripartida i un marcat caràcter historicista (fig. 300). La façana principal seria constituïda per un alt cos central, amb un capcer triangular decorat amb arcuacions cegues i presidit per una rosassa, acompanyat de dues peces laterals més baixes, amb rosetons i finestres geminades, i dues altes torres als extrems. Soriano no va voler modificar el projecte del temple i, el 10 de setembre de 1882, els jesuïtes van decidir encarregar-ne un de nou a l'arquitecte Joan Martorell i Montells.⁵⁴⁴ Per no envair el pati de la mansana, es va canviar l'orientació sud-nord, que preveia Soriano, per est-oest, tot conservant l'accés per Casp, a migdia, on es va retocar lleugerament la traça que Soriano havia previst per a la façana principal. Pel que fa a l'interior, es va construir una nau central amb tres capelles laterals a banda i banda i una més a cada costat del presbiteri, on les capelles més pròximes al santuari es formalitzen com un creuer, amb l'espai contigu de la nau central cobert per una cúpula. Sota el presbiteri es va habilitar una cripta i als peus es va aixecar una capella fonda, amb un cor tancat al damunt, seguida d'un altre cor obert a la nau central.⁵⁴⁵

L'any 1881, Soriano va projectar la remunta de dos pisos i l'obertura de finestres balconeres en una casa situada a la cantonada dels carrers Portaferriassa i Perot lo Lladre,⁵⁴⁶ i va renovar la façana d'una casa de planta baixa i dos pisos al

carrer Alfons XII número 47, a la qual va donar caràcter neoclàssic, donant cos a la part central per mitjà de columnes gegants i un frontó triangular al coronament (fig. 301).⁵⁴⁷

Va estar domiciliat al quart pis del número 3 del carrer Petritxol de Barcelona almenys des de 1887 fins a 1898⁵⁴⁸ i posseïa una casa de planta baixa a Sant Gervasi de Cassoles, al carrer Garriga número 54 (avui Muntaner, entre plaça Bonanova i avinguda General Mitre), on va aixecar un pis el 1894 (fig. 302).⁵⁴⁹ En aquesta població veïna a la capital catalana va projectar algunes construccions i edificis, en va reformar d'altres i va tancar diferents parcel·les entre els anys 1882 i 1895. El 1882 va projectar tres cases de planta baixa adossades al carrer Bosc (actual carrer Aribau),⁵⁵⁰ mentre que, dos anys més tard, afegia un pis a una casa de planta baixa situada al passeig de la Bonanova, on projectà un balcó a manera de tribuna amb dintell triangular (fig. 303),⁵⁵¹ i també li va ser encarregada una miranda que s'havia de construir a la propietat de Manuel de Craywinkel i que donava al passeig de Sant Gervasi.⁵⁵² Entre 1884 i 1885 va tancar dues parcel·les a Barcelona, una per on passava la sèquia comtal, al carrer Roger de Flor, entre Ausiàs Marc i Casp,⁵⁵³ i l'altra al xamfrà dels carrers de Méndez Núñez i Trafalgar,⁵⁵⁴ i el 1886 va projectar un edifici al carrer València per a Dolores Vilaró.⁵⁵⁵

Després de 1890, quan va acabar un edifici començat set anys enrere molt a prop de casa seva, al número 59 del carrer Garriga,⁵⁵⁶ no es coneix que Soriano fes més projectes (almenys a Barcelona i Sant Gervasi) fins al 1893, l'any en què va tenir més encàrrecs de la seva carrera professional. El 15 de març va demanar permís a l'Ajuntament de Barcelona en nom de la propietària (de la qual es coneix la identitat) de la casa número 2 del carrer de Marquet, que fa cantonada amb el carrer Ample, per reformar l'interior. Es tractava de reparar el tercer tram de l'escala i la cuina del segon pis, encara que el consistori va contestar que no ca-

543. *Ibidem*, expedient 142, any 1880. *Expediente de permiso á D. Juan Zulueta para construir los cimientos de fachada del solar existente en la calle de Caspe que linda con otros dos que en la actualidad está construyendo, así como reforzar las paredes medianiles*.

544. AHCJC, *Libro de consultas* (1881-1908), p. 2; Camil Oliveras i Antoni Gaudí, que feia de delineant en el despatx professional de Martorell, van col·laborar en el projecte (entre altres tasques, Gaudí va participar en el disseny de les pintures d'una cúpula, que, finalment, no s'executarien).

545. En el catàleg de l'arxiu de l'Ajuntament de Barcelona consta un altre expedient, que falta en el fons arxivístic, a nom de Zulueta, de 1883 i per una obra nova, on no s'esmenta l'autor del projecte i que probablement es deu tractar del permís per aixecar l'església sota la direcció de Martorell [AMAAB, expedient 1.634, any 1883. Expedient de permís a Juan Zulueta per una obra nova al carrer Casp, 29]. Respecte a les dates de construcció, malgrat que Rogent esmenti que es va aixecar entre 1883 i 1885 [Rogent y Pedrosa, 1897: 48-51], se sap que el 18 de febrer de 1883, el Pare General de l'orde dels Jesuïtes havia aprovat el projecte de l'església i llavors es va decidir que calia demanar el permís d'obres corresponent a l'Ajuntament de Barcelona; que el 7 de maig de 1885 es plantejava la seva inauguració, encara que no estava acabada; i que el 25 de març de 1889, en finalitzar l'obra de la cúpula central, l'edifici es va considerar acabat [AHCJC, *Libro de consultas* (1881-1908), p. 17, 42 i 76], encara que, el 1907, Enric Sagnier s'ocuparia de dirigir els últims treballs de decoració (sortosament, l'església no va patir greus desperfectes ni durant la Setmana Tràgica de 1909 ni l'any 1936, així com tampoc l'orgue instal·lat al cor per Aquilino Amezuza el 1892 [Informacions facilitades pel pare Joan Roca, arxiver dels Jesuïtes de Casp; Amezuza va ser el constructor de l'orgue instal·lat al palau Güell el 1888]).

546. AMAAB, expedient 15-K, any 1881. *Expediente de permiso á D. Francisco Madorell para regularizar la fachada de la casa de la Portaferriassa por la parte de la calle de Perot lo Lladre y levantar en la misma parte de un piso*.

547. AMDSSG. Expedient de llicència d'obres 1.861, carpeta 170, any 1881. Expedient presentat per Joaquín Artes en nom de José Gasso per renovar façanes al carrer Alfons XII, 47 (edifici desaparegut).

548. Meler, 1887: 221; Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1891:6; *idem*, 1892:6; *idem*, 1897: 6; *Anuario Riera*, 1898: 231. Més tard, entre els anys 1900 i 1902 va viure en el quart pis del número 3 del carrer Comtal de Barcelona [Centro de Maestros de Obras de Cataluña, 1900: 6; *idem*, 1902: 6].

549. AMDSSG. Expedient de llicència d'obres 3.771, any 1894. Expedient presentat per Ramon Soriano per edificar una casa al carrer Garriga, 54, avui carrer Muntaner, entre plaça Bonanova i avinguda General Mitre (construcció desapareguda).

550. *Ibidem*. Expedient de llicència d'obres 1.975, carpeta 171, any 1882. Expedient presentat per Bartolomé Homedes y Garcia per edificar una casa al carrer Bosc [Aribau].

551. AMDSSG. Expedient de llicència d'obres 2.165, carpeta 172, any 1884. *Expediente que presenta Dn. Antonio Bastinos al Magnífico Ayuntamiento de San Gervasio de Casoles en la carretera de Cornellá a Fogars de Tordera* (Passeig de la Bonanova, edifici desaparegut).

552. *Ibidem*. Expedient de llicència d'obres 2.182, any 1884. Expedient presentat per José Xiro y Serré en nom de Manuel de Graywinkel [sic] per construir un quiosc-mirador tocant a la carretera de Cornellá a Fogars de Tordera, actual Passeig de Sant Gervasi (construcció desapareguda).

553. AMAAB, expedient 2.338, any 1884. *Expediente de permiso á D. Jaime Vilarasau para cercar un solar sito en la calle de Roger de Flor*.

554. *Ibidem*, expedient 1.022, any 1885. *Expediente de permiso á D. Pedro Codina para cercar una parcela que posee en la calle de Méndez Núñez esquina á la de Trafalgar*.

555. D'aquest projecte només se'n té referència per una fitxa de l'arxiu de la Reial Catedral Gaudí de Barcelona (no s'ha trobat a l'AMDSSG).

556. AMDSSG. Expedient de llicència d'obres 2.999, any 1890. Expedient presentat per Joaquim Teixidó per acabar l'edifici que s'havia començat set anys enrere al carrer Garriga, 59 (edifici desaparegut).

lia permís per a aquest tipus d'obres.⁵⁵⁷ El 18 de juny va fer un plànol per substituir una paret de tanca per una reixa de ferro al carrer Sant Elies, 23,⁵⁵⁸ mentre que el 9 d'agost següent en traçava un per construir un cobert i obrir un portal reixat en una parcel·la del carrer Copèrnic, gairebé a la cantonada amb Tavern (fig. 304).⁵⁵⁹ El mes de novembre va presentar a l'Ajuntament de Sant Gervasi de Cassoles dos plànols de cases, on destacava el tractament ornamental dels capcers: el dia 10, un d'una de soterrani, baixos, pis i golfes, que s'havia de construir entre els carrers Carril (actual Via Augusta), Tavern i Rector Ubach,⁵⁶⁰ i, el dia 28, un d'una altra de baixos a la cantonada dels carrers Carril i Tavern (costat de baix de la Via Augusta).⁵⁶¹ D'una banda, la primera tenia coberta a dues aigües, amb carener perpendicular a la façana principal, i presentava un ràfec prominent decorat amb acroteris, que protegia un fris format per plafons rectangulars, mentre que, d'altra banda, la segona comptava amb terrat i la part superior de la façana estava ornamentada amb un fris on s'alternaven llaceries i fulles d'acant, talment com si es tractés de mètopes i triglifs. Abans de dedicar-se a restaurar el castell de Castelldefels, va projectar una casa de planta baixa i pis al carrer del Camp, tocant al carrer de Sant Màrius (1894).⁵⁶²

Els artesans de la reforma de 1897 (fig. 305 a 311)

En l'execució de les obres del castell, Soriano va comptar amb un equip d'artesans i industrials d'ofici, tant de Barcelona com de les poblacions veïnes a Castelldefels. Les tasques especialitzades, com ara els treballs de pedra artificial, de fusteria o de pintura decorativa, van ser encarregats a tallers barcelonins, encara que en la fusteria van col·laborar-hi un fuster establert a Barcelona i un altre d'instal·lat a Sant Boi de Llobregat, i la serralleria va anar a càrrec d'un artesà radicat a Gavà. L'obra de fàbrica, que requeria una major quantitat d'operaris per realitzar-la, creiem que va ser confiada a un contractista de Sant Boi de Llobregat (d'on també devia ser l'encarregat del moviment de terres) que segurament va comptar amb operaris d'aquesta població i de la contrada, incloent-ne alguns de la mateixa vila de Castelldefels.

* * *

557. AMAAB, expedient 789, any 1893. *Expediente promovido por Don Ramon Soriano, para practicar obras interiores en la casa n° 2 de la calle de Marquet.*

558. AMDSSG. Expedient de llicència d'obres 3.398, any 1893. Expedient presentat per J.B. Barbier Bergeron per substituir una paret de tanca per una reixa al carrer Sant Elies, 23 (construcció desapareguda).

559. *Ibidem*. Expedient de llicència d'obres 3.524, any 1893. Expedient presentat per Adrian J. de Rafael per construir un cobert i obrir un portal reixat al carrer Copèrnic, tocant a la cantonada amb Tavern (construccions desaparegudes).

560. AMDSSG. Expedient de llicència d'obres 3.426, any 1893. Expedient presentat per Federico Deltor per construir una casa amb soterrani, baixos, pis i golfes entre els carrers Carril, Tavern i Ubach (edifici desaparegut).

561. *Ibidem*. Expedients de llicències d'obres 3.451 i 3.454, any 1893. Expedients presentats per Jaume Gasull per construir una casa de baixos i fer una tanca al solar on s'ha de construir, entre els carrers Carril (Via Augusta), Tavern i Ubach (construcció desapareguda).

562. AMDSSG. Expedient de llicència d'obres 3.762, any 1894. Expedient presentat per Manuel Suañes i Font, artista líric, per edificar una casa de planta baixa i pis al carrer del Camp, tocant al carrer de Sant Màrius (edifici desaparegut).

El contractista podria identificar-se com Baldiri Ros Solanas,⁵⁶³ de Sant Boi de Llobregat, que havia nascut l'11 de març de 1850 a Sant Boi de Llobregat, fruit del matrimoni format per Jaume Ros Comas i Teresa Solanas Valls, domiciliats al carrer Madoz, 4 (actual carrer Nou) d'aquella mateixa població. El seu pare es dedicava a la construcció⁵⁶⁴ i el seu germà petit Jaume també, mentre que l'altre germà, Joan, era fuster.⁵⁶⁵ Se sap que Baldiri Ros exercia l'ofici de paleta almenys des de 1881 per una llicència d'obres que va demanar a l'Ajuntament de Sant Boi de Llobregat el dia 2 d'abril d'aquell mateix any. Aleshores, volia edificar una caseta de planta baixa i pis en un solar de la seva propietat al carrer Raurich, actualment desapareguda (fig. 305),⁵⁶⁶ segons plànols del mestre d'obres Melcior Martí Puges.⁵⁶⁷ També es té notícia que va treballar de *maestro albañil*, domiciliat al carrer Nueva Madoz, 4, fins al 1923,⁵⁶⁸ i entre 1930 i 1935 apareix documentat com a serraller.⁵⁶⁹ Pel que fa als edificis que va aixecar, a més del de 1881, se'n hi coneix un altre de construït el 1916 al carrer Ebre, també desaparegut. Es tractava d'una caseta de planta baixa i pis, amb capcer de forma lobulada i una eixida al darrere, projectada per Francesc Berenguer i Bellvehí.⁵⁷⁰

* * *

Segons diferents anuncis publicitaris, els germans Cosme i Bartomeu Maurell es dedicaven a la fabricació de material per a construcció. El primer, tant confeccionava enteixinats⁵⁷¹ i cels rasos de guix,⁵⁷² com elements decoratius, cornises, florons o «molduras de madera revestidas y ador-

563. Se suposa perquè la majoria dels altres operaris de la contrada que van treballar al castell n'eren i perquè el nom Baldiri i el cognom Ros són força comuns en aquesta població. Es van investigar els padrons d'habitants de l'ajuntament santboienc i s'hi van trobar sis persones que hi responien, dels quals tres es dedicaven a la construcció; també es van consultar els padrons de Castelldefels, però no hi constava cap Baldiri Ros. Es va descartar Baldiri Ros Comas per edat, ja que havia nascut el 15 de setembre de 1828 i, entre Baldiri Ros Valls, que va veure la llum el 27 de febrer de 1852, i Baldiri Ros Solanas, ens vam decidir pel segon, ja que era el més important de la població o, almenys, era l'únic citat amb els dos cognoms en les llicències d'obres sol·licitades a l'Ajuntament de Sant Boi de Llobregat i anunciat a l'Anuario Riera; cal apuntar que Baldiri Ros Comas i Baldiri Ros Valls, respectivament, eren oncle i cosí de Baldiri Ros Solanas [AHMSBL, Padró municipal de 1889, folis 309, 336 i 384; *Anuario Riera*, 1896: 698; *idem*, 1904: 1.104; *Anuario General*, 1915: 1.904; *idem*, 1921: 2.472; *idem*: 1930: 1.410; *idem*, 1935: 1.508].

564. Jaume Ros Comas havia nascut el dia 22 de gener de 1824 i, segons un padró de 1846, de solter vivia a la casa anomenada Cal Doxaras, al carrer Mig de la Pobla, actual carrer Major [AHMSBL, Padró municipal de 1889, foli 308v; i *idem*, Padró municipal de 1846, Jaime Ros Comas].

565. Jaume va venir al món el dia 11 de febrer de 1853 i Joan el 2 de maig de 1860 [AHMSBL, Padró municipal de 1889, folis 25 i 221].

566. AHMSBL, expedients d'obres majors, carrer Raurich, 2 d'abril de 1881.

567. Melcior Martí s'havia titulat en l'escola de mestres d'obres de Barcelona el 30 de maig de 1872, va estar actiu entre 1877 i 1911 i, el 1881, també estava treballant a Gràcia [Bassegoda, 1973: 89].

568. AHMSBL, contribució industrial. Llibres de matrícula de 1905 a 1923, tarifa 4ª.

569. *Anuario General*, 1930: 1.410, i *idem*, 1935: 1.508.

570. AHMSBL, expedients d'obres majors, carrer Ebre (antigament, Riego), 25 d'octubre de 1916. Berenguer va exercir d'arquitecte municipal de Sant Boi de Llobregat en diferents etapes entre els anys 1912 i 1958 [Informació facilitada per l'AHMSBL]; era fill de Francesc Berenguer Mestres, ajudant de Gaudí.

571. Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1899: XXVI.

572. *Anuario Riera*, 1898: 152.

nadas con pasta fuerte nuevo sistema»,⁵⁷³ i el segon dirigia una fàbrica de pedra artificial i incrustacions de marbre (fig. 306).⁵⁷⁴

L'any 1887, Cosme estava radicat al número 314 de la Gran Via de les Corts Catalanes de Barcelona,⁵⁷⁵ però tres anys abans havia demanat permís al consistori de l'aleshores vila de Gràcia per tancar un terreny i construir un cobert al carrer Girona,⁵⁷⁶ on poc temps després es traslladaria, com van fer molts altres negocis, que van convertir les petites viles veïnes a la capital en centres industrials de primer ordre. Almenys des de 1896 a 1901, l'empresa tenia domicili al número 2 del carrer Bruc,⁵⁷⁷ i, el 1904 ja apareix a la Diagonal, 223,⁵⁷⁸ encara que més tard, el 1915, es trobava al carrer Girona, 153, cantonada Provença.⁵⁷⁹ Cosme Maurell deuria deixar d'exercir la professió entre 1915 i 1918, quan el negoci, radicat al mateix lloc, ja constava com a Successor de Cosme Maurell.⁵⁸⁰ Oferia «un immenso surtido de ejemplares de diferentes siglos y estilos, para toda clase de decoraciones, tanto para techos, como de paredes y puertas, y la misma se encarga de ejecutar cualquier dibujo que se le remita, asi como se encarga de facilitarlo». Tenia un catàleg dels articles a disposició d'arquitectes, enginyers i mestres d'obres que el sol·licitessin i, si es necessitaven enteixinats o portes decorades amb rapidesa, també podia proporcionar-les ja pintades i daurades perquè es poguessin col·locar després; a més, els encàrrecs també incloïen plànols detallats per a la correcta instal·lació.⁵⁸¹

Pel que fa a les obres executades, es té notícia que va decorar el Palau de Belles Arts i el Pavelló Reial de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888;⁵⁸² dins la secció d'enginyeria, arquitectura, obres públiques i urbanització d'aquesta mateixa exposició, l'empresa Maurell Hermanos va rebre una medalla de plata per un edifici de pedra artificial.⁵⁸³ Entre 1893 i 1894 va executar el sostre del saló d'actes del nou local de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya, situat a la planta baixa del número 25 del carrer de Santa Anna de Barcelona.⁵⁸⁴ El 1897 va col·laborar en la reforma de la Gran Fonda d'Oriente, fundada el 1842 en l'edifici de l'Antic Col·legi de Sant Bonaventura de la Rambla de Barcelona, que es convertiria en el Gran Hotel

Oriente; l'obra va ser dirigida pel mestre d'obres Juli Marial i Pey segons un projecte elaborat el 1882 pel mestre d'obres Eduard Fontserè i Mestres.⁵⁸⁵

Segons un catàleg de l'empresa «Santana, Carril y Bein, Sucesores de B. Maurell», amb tallers a la Diagonal, 408, i oficina al carrer Pelai, 10, de Barcelona, Bartomeu Maurell havia fundat una fàbrica de pedra artificial l'any 1870, «La casa más antigua que ha desarrollado y acreditado esta industria en España».⁵⁸⁶ No es té notícia d'on estava radicat el negoci entre 1870 i 1895, però sí que se sap que l'últim any es va implantar a Gràcia, molt a prop del taller del seu germà Cosme, ja que aleshores Bartomeu demanava construir un cobert al número 15 del carrer Girona⁵⁸⁷ (de 1896 a 1901 estava instal·lat a la cantonada dels carrers Bruc i Provença).⁵⁸⁸ Caldria suposar que el titular de l'empresa va deixar-la abans de 1904, quan apareix esmentada com a Successor de Bartomeu Maurell.⁵⁸⁹ A part de l'edifici premiat en l'exposició del 1888, només s'ha tingut coneixement d'una obra seva, l'execució de la pedra artificial del Col·legi dels pares Jesuïtes de Sarrià (1893-1896), projectat per l'arquitecte Joan Martorell i Montells, obra en què col·laborava l'empresa dels germans Girona, *Sociedad Material para Construcciones y Ferrocarriles*, en la serralleria d'armar.⁵⁹⁰

* * *

Domènec Moncanut Colls havia nascut a Figueres el 24 d'octubre de 1851. Era el fill petit del matrimoni format per Miquel Moncanut,⁵⁹¹ també de Figueres, i Teresa Coll Bofill, de Palafrugell,⁵⁹² que tenia dos fills i dues filles més, Lluís, Martí, Dolors i Anna. Almenys des de 1857, el pare ja treballava de fuster,⁵⁹³ ofici que van continuar Lluís, Martí i Domènec. Tant Lluís com Martí es van independitzar un cop casats, mentre que Domènec va seguir vivint al domicili familiar, situat en uns baixos del número 29 del carrer Nou, on ajudava el pare.⁵⁹⁴ Entre 1873 i 1876, Domènec Moncanut va marxar de Figueres per establir-se a Barcelona,⁵⁹⁵ on consta com a fuster i serraller almenys

573. Centro de Artes Decorativas de Barcelona, 1894.

574. Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1899: XXIV.

575. Meler, 1887: 487 i 706.

576. El 1885 sol·licitava col·locar-hi dos fanals; tres anys més tard, demanava construir-hi un taller i circuir un terreny al carrer Bruc i, el 1892, revestir la façana d'una construcció dels números 9 i 11 del carrer Girona (aleshores prop de la cantonada amb el carrer Provença) [AMDG. Índex Expedients obres particulars Eixample, anys 1870-1897, folis 212v, 214v i 218v. Malauradament, els documents dels expedients esmentats en l'índex no s'han conservat (els edificis, tampoc)]. Més endavant, el 1893, sol·licitava tancar un terreny a la Diagonal, entre els carrers de Bruc i Girona [ibidem, foli 219v], on s'aixecaria una casa de planta baixa i pis, projectada aquell mateix any per l'arquitecte August Font [AHCOCAC, Fons August Font, plec de plànols de la casa de Cosme Maurell, 16 d'octubre de 1893 (edifici no identificat)].

577. *Anuario Riera*, 1896: 455; *idem*, 1898: 152; *idem*, 1900: 275, i *idem*: 1901: 283.

578. *Anuario Riera*, 1904: 640.

579. *Anuario General*, 1915: 1.383.

580. *Arquitectura y Construcción*, 1918: 44 (llibre segon).

581. Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1899: XXVI.

582. *La Exposición*, 8 de setembre de 1888: 88.

583. *Idem*, 30 de setembre de 1889: 279.

584. AHCOCAC, Asociación de Arquitectos, 1900, sense foliar; AHCOCAC, signatura 59, c. 141, Associació d'Arquitectes de Catalunya, 1876-1904, canvis de local social.

585. «Esquellots», 5 de novembre de 1897; Ajuntament de Barcelona, 1987: 358.

586. ASCCM-SPAL, Llegat Martorell, caixa 62, document 8.35. Catàleg de l'empresa *Santana, Carril y Bein, Sucesores de B. Maurell*, de Barcelona (sense data).

587. AMDG. Índex Expedients obres particulars Eixample, anys 1870-1897, foli 221v (edifici desaparegut).

588. *Anuario Riera*, 1896: 463; *idem*, 1898: 152; *idem*, 1900: 275, i *idem*: 1901: 283.

589. *Anuario Riera*, 1904: 640.

590. Rogent y Pedrosa, 1897: 124.

591. No se sap si el segon cognom del pare era Gitera, tal com apareix en el padró de 1857, o Sibecas, segons el de 1870, ja que aquestes dades no han pogut ser contrastades amb les dels fons de baptismes i matrimonis de l'arxiu parroquial de Figueres per haver estat cremat el 1936 [AHMF, Padró municipal de 1857, foli 2v i padró de 1871, foli 260v].

592. *Idem*, Padró municipal de 1871, foli 260v.

593. AHMF, Padró municipal de 1857, foli 2v.

594. *Idem*, Llibre de matrícula industrial de 1873-1874, tarifa 4ª, i Padró municipal de 1878, foli 296v (Lluís Moncanut); Padró municipal de 1870, padró del barri primer, carrer de Sant Pere més Baix, 7 (Martí Moncanut), i padró del barri quart, part primera, carrer Nou, 29 (Miquel i Domènec Moncanut).

595. En el padró de Figueres de 1873 encara apareix vivint amb el pare, mentre que en el següent que s'ha conservat, de 1876, ja no s'esmenta en l'habitatge patern [AHMF, Padró municipal de 1873, foli 238 i Padró municipal de 1876, barri cinquè, foli 3].

des de 1896 fins a 1921. Tenia la fusteria al carrer Aurora, 14, on encara es conserva la porta de fusta amb plafons treballats a la testera de baix, decorats amb una banda en diagonal i quatre rosetes enmig (fig. 307), i la serralleria al costat, al número 16 bis del mateix carrer.⁵⁹⁶ Entre 1915 i 1921 havia ampliat el negoci, ja que apareix esmentat com *Moncanut (construcciones). Ingeniero industrial, instalador de electricidad y rótulos luminosos*, amb taller al mateix lloc, al carrer Aurora, i despatx al carrer Ferran, 19, entre-sòl⁵⁹⁷ i, abans de l'any 1930, havia deixat el negoci en mans del seu fill,⁵⁹⁸ el qual va mantenir-lo almenys fins al 1948.⁵⁹⁹

* * *

El fuster Joan Parellada Arnau havia nascut el 29 d'agost de 1847 a Begues, i el 1876, després de casar-se amb Rosa Petit Gelabert, natural de Sant Boi de Llobregat, s'havia establert a Gavà, on en aquell any va néixer el seu fill Pere. El 1880 la família va instal·lar-se en una casa situada al número 37 del carrer Major de Sant Boi de Llobregat, on naixerien tres filles més, Marcela, Rosa i Maria, respectivament els anys 1881, 1885 i 1888.⁶⁰⁰ Segons el registre de contribució industrial de Sant Boi, hi va exercir l'ofici de fuster des de 1880 fins a 1910.⁶⁰¹

* * *

Tal com consta en el llibre de baptismes de l'Arxiu de la Prioral de Sant Pere de Reus, dels anys 1851 i 1852, Pere, Miquel, Josep Ferré Figuerola (fig. 308) va venir al món a les sis del matí del dia 17 de desembre de 1851 en el si d'una família menestral d'aquella mateixa ciutat. Va néixer del matrimoni format per Pere Ferré, teixidor, i per Josepa Figuerola; l'avi patern, Miquel Ferré, era pagès, i el matern, Josep Figuerola, mestre de cases.⁶⁰² Va ser deixeble del pintor escenògraf Antoni Marsal (Reus?-1815?-1874?), que havia treballat al teatre de Lleida, i al de Reus des de 1837, i, als dinou anys d'edat, es va traslladar a Barcelona, on va viure fins a la data de la seva mort, succeïda el 1916. En arribar a la capital catalana va matricular-se a l'Acadèmia Trias, de dibuix i pintura,⁶⁰³ i va realitzar força pintures de quadre, però després va especialitzar-se en la decoració de salons i botigues de luxe, que va executar en diferents ciutats d'Espanya, sobretot a Madrid. Feia viatges d'estudis per l'estranger cada dos anys, que li van donar prestigi, sobretot a França, on es va relacionar amb els millors artistes de l'ofici –a Barcelona, també tractava Antoni Gaudí, un any més jove que ell i que coneixia de l'infantesa–, i la premsa i

la crítica van qualificar les seves obres com modernes i de bon gust.⁶⁰⁴

Segons un anunci publicitari publicat el 1898, Ferré va establir-se com a pintor-decorador a Barcelona l'any 1875,⁶⁰⁵ segurament en un taller instal·lat als baixos del número 4 del carrer de Sant Domènec del Call, on consta almenys de 1887 fins a 1915.⁶⁰⁶ La família Ferré vivia al carrer Fernando VII (ara Ferran) 32-34, 2n 1a, al costat de l'armèria Beristain, on a l'aparador tenien un quadre de cacera realitzat pel pintor. La seva filla Adelaida també va ser pintora i participà en la segona exposició femenina de la Sala Parés (1897) amb les obres «Marina» i «Perspectiva» (sembla que també en la primera, de 1896, on s'esmenta una senyora Ferré) i en l'exposició general de Barcelona de 1898; així mateix va dedicar-se a l'escultura, al dibuix decoratiu i a l'ornamentació de teles amb brodats.⁶⁰⁷ Després de la mort del pare, el seu fill Robert Ferré Gomis va intentar continuar el negoci (el 1921 apareixia com a pintor decorador en la mateixa adreça del pare),⁶⁰⁸ però, com ens han comentat els seus descendents, sense gaire èxit.

En aquest punt, cal explicar que Ràfols destacava que Pere Ferré va ser protector i bon amic del pintor Francesc Gimeno i Arasa (Tortosa, 1858-Barcelona, 1927),⁶⁰⁹ que va tenir a sou una temporada, almenys entre els anys 1889 i 1898, ja que l'artista tortosí també va participar en la restauració del castell de Castelldefels. Gimeno treballava com a «pintor de parets» per mantenir la família i va ser força apreciat per Ferré, que li encarregava les tasques més delicades del taller (pintar figures, cels, aus o paisatges, ja fos al fresc o sobre plafons) i, fins i tot, el deixava lliure algunes temporades perquè es pogués dedicar a la pintura de cavallet, amb

604. Domingo Blay, 1959: 2; Olesti Trilles, 1991: 254 i 419, i Ràfols, 1951: 303.

605. *Anuario Riera*, 1898: 52 (anuncis).

606. Meler, 1887: 448 i 706; *Anuario Riera*, 1896: 79; *idem*, 1898: 99; *idem*, 1900: 219; *idem*: 1901: 227; *idem*: 1904: 577, i *Anuario General*, 1915: 1.327.

607. Coll, 2001: 98 i 99.

608. *Anuario General*, 1921: 1.713.

609. Gimeno havia nascut en el si d'una família pagesa i, als catorze anys d'edat, el seu pare el va col·locar en el taller de Manuel Marquès, empresari de pintura decorativa de Tortosa, activitat que conrearia al llarg de tota la vida. El 1878 va establir-se a Barcelona, on va treballar de pintor-decorador esperant estalviar alguns diners per poder anar a estudiar a Madrid, cosa que va aconseguir el 1884, després d'un important encàrrec de l'advocat i poeta Jacint Torres i Reietó (Gimeno va pintar unes teles per a casa seva, objecte d'una reforma on també va participar Alexandre de Riquer, que va ser l'autor d'uns tapissos per a l'ocasió). En la Escuela Superior de Bellas Artes de Madrid va convertir-se en l'alumne avantatjat del pintor belga Carlos de Haes, catedràtic de paisatge, que el 1886 li va proporcionar l'encàrrec d'uns paisatges per al rei Carles I de Portugal. L'any següent, Gimeno va tornar a Barcelona i seguidament se'n anà a viure a Torroella de Montgrí, on el 1888 va casar-se. Després va decidir acceptar el contracte que li féu el pintor barceloní Enric Ventosa per a una sèrie de quadres que s'havien d'executar a la localitat empordanesa de Llançà, i el 1889 tornava a Barcelona. Aleshores va assistir a classes del Centre d'Aquarelistes (associació precursora del Reial Cercle Artístic) i, després de refusar ofertes de mecenatge per part dels marquesos de Robert i dels comtes de Peralada, va decidir entrar a treballar en l'empresa de pintura decorativa del seu amic Pere Ferré; segons han comentat els besnèts de Ferré, sembla ser que el pintor havia treballat en la decoració d'alguna dependència del castell de Peralada, encara que no s'ha trobat cap notícia documental al respecte. Jaume Barrachina, conservador del castell de Peralada, ens va comentar que, si bé es van fer una sèrie de reformes al castell a finals del vuit-cents, la documentació conservada sobre aquestes és bastant minsa i no hi apareix el nom de Ferré. Pel que fa a pintura decorativa d'aquesta època, al castell es conserven una sèrie de teles pintades i a les tribunes de l'església del conjunt fortificat unes pintures amb motius heràldics.

596. *Anuario Riera*, 1896: 124; *idem*, 1898: 158; *idem*, 1900: 281; *idem*: 1901: 289 (en aquest últim cas només apareix com a fusteria al carrer Aurora 14 de Barcelona), i *idem*: 1904: 647.

597. *Anuario General*, 1915: 1.389; *idem*, 1921: 1.783.

598. *Anuario General*, 1930: 613; *idem*, 1935: 676.

599. *Anuario General*, 1945: 678; *idem*, 1946: 687, i *idem*, 1948: 706.

600. AHMSBL, Padró municipal de 1889, foli 211v.

601. *Ibidem*, Contribució industrial, anys 1880 a 1910.

602. APSPR, Llibre de baptismes número 26, anys 1851 i 1852, foli 109v; l'ofici del pare no consta en la partida de Pere Ferré, però sí en la del seu germà Josep, nascut l'1 de maig de 1854 [APSPR, Llibre de baptismes número 27, anys 1852-1854, foli 177].

603. Informació facilitada per Jorge i Rosa Ferré, besnèts del pintor.

la qual pretenia obtenir el reconeixement de la crítica i del públic, que no assoliria fins després d'haver mort;⁶¹⁰ segons els descendents de Pere Ferré, el mateix Gimeno va assistir a l'enterrament del seu patró i amic. A més de tenir-lo a sou, Ferré també l'ajudava econòmicament. D'una banda, li pagava perquè donés classes de pintura a les seves filles i, de l'altra, li proporcionava encàrrecs de pintures de temàtica diversa, inspirades en estampes i il·lustracions (sobretot les aparegudes a La Il·lustración Hispano-Americana, però també de quadres de frares i religiosos del pintor Antoni Casanova Estorach [Tortosa, 1847-París, 1896]) entre les quals es poden trobar escenes costumistes, religioses i pintura de paisatge (fig. 309).⁶¹¹ En aquestes obres no traspuava del tot la pinzellada lliure i vigorosa, d'estil impressionista, que definia l'obra personal de Gimeno, ja que eren molt condicionades pel gust del client, però sí que hi traslluïa la seva tècnica respecte al tractament de paisatges i figures humanes. Com explica Joan Cortés, «en els casos de pintura d'encàrrec la seva inspiració se subjectava a la demanda que li era feta, pintura feta amb escrúpol i honestedat professional per bé que no és la seva millor producció».⁶¹²

Entre els encàrrecs, hi ha una sèrie d'obres realitzades el 1889 que interessa destacar especialment. D'una banda, el quadre que va fer per a Ferré amb motiu de la comunitat de les tres filles de l'empresari, Josepa, Teresa i Adelaida, que palesa la relació professional i amistosa que mantenien els dos personatges. D'una altra, els cinc plafons decoratius pintats a l'oli que el mateix Ferré va regalar al seu amic Domènec Moncanut per celebrar el naixement del fill del fuster figuerenc, Alfons, destinats a una casa que l'artesà tenia a la població de Tiana.⁶¹³ Es tractava de tres grans quadres de format quadrat i dos de rectangular, destinats a ornar les parets i el sostre d'una sala de la casa, que es conserven al Museu de l'Empordà de Figueres per llegat testamentari d'Alfons Moncanut i Geli, que va morir a Barcelona l'any 1962 i que va donar-hi la seva col·lecció d'art i 100.000 pessetes.⁶¹⁴ Un dels quadrats era per al sostre i s'hi representen quatre angelets al cel, coberts púdricament amb uns vels, que agafen amb les mans un ram de flors situat a la part central de la composició. Els altres dos, que són per a paret, mostren sengles paisatges, un de la ribera d'un riu, on hi ha una noia acompanyada d'oques, i l'altre, un camí obert entre una zona boscosa, per on transita un carro. Pel que fa als quadres de format rectangular vertical, són dues marines que representen algun parat-

ge de la Costa Brava, amb una zona d'aigües calmes en primer pla, on avaren llaüts, i penyassegats i roques en segon pla; en una d'elles, damunt del rocam s'alça el campanar de l'església de Sant Feliu i, al darrere, la catedral de Girona.

L'únic document que s'ha trobat que confirma la presència del pintor tortosí al castell de Castelldefels és un quadre que en va pintar cap a l'any 1898 (fig. 310). La pintura correspon al moment en què la intervenció en l'edifici devia estar gairebé enllestida, ja que s'hi observen les troneres i la torre rodona amb el nou coronament. Malgrat aquesta dada fefaent, és força difícil precisar en què va consistir específicament la participació del pintor en la decoració pictòrica de l'interior del castell, ja que, evidentment, hi degué treballar amb altres operaris del taller de Ferré, o potser també amb aquest mateix.

Per poder identificar la intervenció de Gimeno, ens podem guiar per aquells aspectes qualitius i característics de l'obra personal que afloren en alguna sala del castell. Potser el principal tret significatiu seria el traç realista que defineix les figures humanes, ja que així es podrien descartar escenes on els personatges tenen alguna part de la seva anatomia molt desproporcionada. Es podrien atribuir al pinzell de Gimeno les pintures de la sala Xinesa i de la sala de Confiança, per l'acceptable qualitat artística que tenen; probablement el fris de *putti* de la sala Noble i, també, la restauració de les pintures setcentistes de l'arimador de la sala d'Esgrima.⁶¹⁵

Segurament, la composició del fris d'amorets de la sala Noble està inspirada en gravats publicats per l'arquitecte, escultor i dissenyador francès Gilles-Paul Cauvet (1731-1788) en el *Recueil d'ornaments à l'usage des jeunes artistes qui se destinent à la décoration des bâtiments* (París, 1777), obra bàsica per a la definició del més clàssic i depurat estil Lluís XVI,⁶¹⁶ que Ferré degué conèixer en algun dels viatges que va fer a França; en una planxa de Cauvet s'observen una sèrie de *putti* sobre un fons format per rolets vegetals, que juguen i passegen felins lligats amb cordes.⁶¹⁷ De la decoració d'angelets de la sala del castell hi ha un precedent de Gimeno en el plafó del sostre de la casa Moncanut titulat «Àngels portant flors» (fig. 311), que és el que dona peu a creure que també van ser executats per ell. Per bé que tant els uns com els altres responen al model del *putto* renaixentista i barroc, tenen una sèrie de trets característics comuns, com la figura formosa i rodanxona, amb panxolina, les galtes prominents, els llavis molsuts i una cabellera rossa generosa (a Castelldefels també s'alternen angelets amb cabells foscos).

610. Pintava quan tenia estones lliures: a l'hivern, tancat a casa, la seva família i autoretrats, i a l'estiu, paisatges dels voltants de Sant Gervasi de Cassoles, llevant-se a les quatre de la matinada. Josep Pla, que el va conèixer l'any 1917, deia que el pintor tenia com a màxima il·lusió sortir a pintar uns quants quadres alguns mesos a l'any, «puesto que los otros se los pasaba pintando paredes y haciendo encargos de una irrisoriedad grotesca» [Pla, 1942]. A l'Exposició General de Belles Arts de Barcelona de 1891 hi presentà «Primavera i Tardor» i li van atorgar un diploma honorífic, mentre que en la de 1896, on portava el quadre titulat «Bon guardià», no va ser premiat. En l'Exposició Nacional de Madrid de 1897 va presentar la famosa obra anomenada «La petita i el seu companyó», que no va ser admesa, fet que el va enfonsar ànimicament; en l'exposició de Barcelona de 1898 va exposar «La lliçó», però tampoc tingué èxit [Jardí, 1978: 1-17].

611. Agraïm l'amable col·laboració de Marçal Barrachina, especialista i restaurador de pintura catalana i espanyola dels segles XIX i XX, pel que fa a la qüestió de la relació entre Ferré i Gimeno i a aquestes obres pictòriques d'encàrrec del segon, algunes de les quals ha restaurat.

612. Cortés, 1949: 15-44.

613. Carbonell Pallarès, 1989: 23 i 84.

614. Informació facilitada per Anna Capella, directora del Museu de l'Empordà de Figueres.

* * *

El serraller Andreu Amigó Monné havia nascut el 4 de març de 1861 a Santa Coloma de Cervelló i, pel que es dedueix de la documentació, el 1885 es va casar amb Josepa Bosch Fort, de Sant Boi de Llobregat. El matrimoni es va establir en aquesta última població, a casa dels sogres, al número 25 del carrer Sant Climent, on encara estaven domiciliats el 1889.⁶¹⁸ Però, pocs anys més tard, Amigó es va traslladar a viure a Gavà, on almenys va exercir l'ofici entre 1896 i 1904.⁶¹⁹

* * *

615. Vegeu els articles que hi fan al·lusió en aquesta mateixa monografia.

616. Fleming; Honour, 1987: 166.

617. Arizzoli-Clémentel, 2000: 107.

618. AHMSBL, Padró municipal de 1889, foli 368v.

619. *Anuario Riera*, 1896: 687; *idem*, 1898: 674; *idem*, 1900: 741 i *idem*, 1904: 1.100.

Pel que fa a l'encarregat del moviment de terres a la carretera que conduïa al castell de Castelldefels, és força plausible identificar-lo com el sogre d'Amigó, Josep Bosch Grau,⁶²⁰ paleta,⁶²¹ nascut el 13 de desembre de 1831 a Sant Boi de Llobregat (el 1846 vivia a Cal Xech, al carrer de l'Alou).⁶²²

* * *

No acabarem sense fer esment de Francesc Duran i Bori, que va servir el dinar de la celebració del dia 31 de juliol de 1897 al castell de Castelldefels. La família Duran Bori era originària de Sant Climent de Llobregat i va establir-se a Gavà durant la dècada de 1870, al Cafè de la Plaça, en un edifici construït el 1859. Del matrimoni format per Climent Duran i Maria Bori, pubilla de Can Bori, va néixer Francesc, l'hereu, i tres fills i dues filles més. Francesc Duran i Bori es va casar amb Coloma Pau Bonet i van tenir quatre filles i un fill; tenia relació amb la veïna població de Castelldefels perquè la seva filla Elisa, morta a l'edat de 26 anys, s'havia casat amb Josep Pratsavall Domingo, cap de l'estació de ferrocarril d'aquella vila; estació on van neixer dues nétes de Francesc Duran el 1885 i el 1888 respectivament.⁶²³ Va regentar un cafè a Gavà almenys entre 1898 i 1921; el 1904 encara consta al cafè de la plaça i, de 1915 a 1921, al de la carretera.⁶²⁴

Bibliografia

- AJUNTAMENT DE BARCELONA. 1987. *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la Ciutat de Barcelona*. Barcelona: 351, 352 i 358.
- Anuario Riera. Guía General de Cataluña. Comercio, Industria, Profesiones, Artes y Oficios, Propiedad urbana, Rústico y Pecuario, Datos estadísticos, Geográficos y descriptivos y sección de Propaganda. Año 1º de su publicación*. 1896. Barcelona: 79, 124, 455, 463, 687, 697 i 698.
- Anuario-Riera (Guía General de Cataluña). Año 3º de su publicación*. 1898. Barcelona: 99, 152, 158, 669, 674, 683 i 52 (anuncis).
- Anuario-Riera. Guía Práctica de Industria y Comercio de España*. 1900. Barcelona: 219, 275, 281, 741, 746 i 26 (anuncis).
- . 1901. Barcelona: 227, 283, 289, 780 i 785.
- Anuario-Riera General y exclusivo de España*, I. 1904. Barcelona: 577, 640, 647, 1.100 i 1.104.
- . II. 1904. Barcelona: 51 (anuncis).
- Anuario General de España (Baillly-Baillière-Riera)*, I. 1915. Barcelona: 1.327, 1.383, 1.389, 1.889 i 1.904.
- . II. 1921. Barcelona: 1.713, 1.775, 1.783, 2.466 i 2.472.
- . I. 1930. Barcelona: 613, 523, 1.393 i 1.410.
- . II. 1935. Barcelona: 676, 1.488 i 1.508.
- . II. 1945. Barcelona: 678.
- . 1946. Barcelona: 687.
- . II. 1948. Barcelona: 706.
- ARRIZOLI-CLÉMENT, P. 2000. «Neoclasicismo». *Las artes decorativas en Europa (tomo II). Del Neoclasicismo al Art Déco*. Madrid: 107.
- Arquitectura y construcción 1918. Anuario de la construcción para 1919*. 1918. Barcelona: p. 44 (libro segundo).
- ARRANZ, M. 1991. *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*. Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona. Barcelona: 4, 5, 158-160, 447, 448 i 464
- ASOCIACION ARTÍSTICO-ARQUEOLÓGICA BARCELONESA. 1882. *Album de detalles artísticos y plástico decorativos de la Edad Media Catalana*. 1882. Barcelona.
- . 1888 a. *Album de la colección de D. Francisco Miquel y Badia principalmente en mobiliario cerámica y vidriería*. 1887. Barcelona.
- . 1881. *Album de la Exposicion de Artes Decorativas*. 1881. Barcelona.
- . 1888 b. *Album de la seccion arqueologica. Exposicion Universal. Barcelona*. 1888. Barcelona: 84.
- . 1889. *Album de la seccion de la casa Real. Exposicion Universal. Barcelona*. 1888. Barcelona.
- . 1884. *Album heliografico del gabinete de curiosidades artísticas de D. José Ferrer y Soler*. 1884. Barcelona.
- . 5 d'agost de 1891. *Boletín de la Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa*. Barcelona: 47.
- . 8 de novembre de 1891. *Boletín de la Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa*. Barcelona: 91.
- . 1883. *Estatutos de la Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa*. Barcelona.
- . 1878 a. *Exposicion de Joyas, Miniaturas y Esmaltes. Catálogo. Junio de 1878*. Barcelona.
- . 1878 b. *Exposicion de Trages y Armas. Catálogo. Diciembre de 1878*. Barcelona.
- . 1880. *Memorias leidas en la sesion inaugural. Año 1880*. Barcelona.
- ASOCIACIÓN DE ARQUITECTOS DE CATALUÑA. 1899. *Anuario para 1899*. Barcelona: XXVI.
- ASSOCIACIÓ CATALANISTA D'EXCURSIONS CIENTÍFICAS. 1879. *Reglament de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas fundada en 26 de novembre de 1876*. Barcelona
- BARJAU, S. 1992. *Enric Sagnier*. Barcelona.
- BASSEGODA NONELL, J. 1973. *Los maestros de obras de Barcelona*. Barcelona.
- BENÍTEZ, J.M. 1984. «L'establiment dels jesuïtes a Barcelona en l'època de la Restauració». *1er Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona: 497-504.
- BONET GARÍ, LL. 1983. *Les masies del Maresme*. Barcelona: 26-269.
- CABANA VANCELLS, F. 1994. *La Cambra de Barcelona i els seus presidents*. Barcelona, Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona.
- . 2001. «Manuel Girona i Agrafel: «Treballar molt, fora vicis i interès compost» (banquer, empresari, mecenes)». *Revista de Catalunya*, número 166. Barcelona: 9-15.
- CARBONELL PALLARÉS, J.A. 1989. *Francesc Gimeno 1858-1927*. Barcelona.

620. El cognom Bosch està molt estès a Sant Boi de Llobregat. El 1889 hi havia tres santboiencs amb aquest nom que es dedicaven al ram de la construcció: el paleta Josep Bosch i Valls, nascut l'1 de juliol de 1837, que vivia al carrer Borrell, 52 [AHMSBL, Padró municipal de 1889, foli 282v]; el picapedrer Josep Bosch Vilà, nascut el 15 d'abril de 1833, que vivia a la Rambla, 17, i que per l'octubre de 1891 es va traslladar a viure a Santa Coloma de Cervelló [Ibidem, foli 299v], i el sogre d'Andreu Amigó. Precisament, els lligams familiars entre ambdós i el fet que Amigó treballés en l'obra de Castelldefels suposaria que Josep Bosch Grau també hi hagués participat.

621. AHMSBL, Padró municipal de 1889. foli 368v.

622. *Idem*, Padró municipal de 1846, José Bosch Grau.

623. Gibert Valentí, 1990: 163-166.

624. *Anuario Riera*, 1898: 674; *idem*, 1900: 741; *idem*: 1901: 780; *idem*: 1904: 1.100; *Anuario General*, 1915: 1.889, i *Anuario General*, 1921: 2.466.

- CATALÀ, P.; BRASÓ, M. 1969. «Castell de Sant Marçal o de Cerdanyola». *Els castells catalans*, II. Barcelona: 46-58.
- Catálogo de la Exposición de Artes Suntuarias antiguas y modernas. 1877. Barcelona.
- Catálogo de los objetos presentados en la Primera Exposición de Artes Decorativas y de sus aplicaciones á la Industria celebrada por el Instituto de Fomento del Trabajo Nacional inaugurada el 21 de desembre de 1880. 1881. Barcelona.
- Catálogo de los objetos que figuran en la Exposición de Artes Industriales con aplicación al decorado de habitaciones inaugurada en 16 de diciembre de 1884. 1884. Barcelona.
- Catálogo general de los objetos que figuran en la Exposición de Agricultura, Industria y Belles Artes, inaugurada en 24 de Setiembre de 1871, por S.M. el Rey D. Amadeo I, en el local de la nueva Universidad de Barcelona. 1871. Barcelona.
- CENTRO DE ARTES DECORATIVAS DE BARCELONA. 1894. *El arte Decorativo. Revista mensual. Eco del Centro de Artes Decorativas de Barcelona*. Barcelona.
- CENTRO DE MAESTROS DE OBRAS DE CATALUÑA. 1876. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Exposicion Artístico-Industrial. Año 1876*. Barcelona.
- CENTRO DE MAESTROS DE OBRAS DE CATALUÑA. 1873. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle Conde del Asalto, nº 12, piso 1º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen en el presente año*. Barcelona.
- 1874. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle Conde del Asalto, nº 12, piso 1º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen en el presente año*. Barcelona.
 - 1875. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle Conde del Asalto, nº 12, piso 1º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen en el presente año*. Barcelona.
 - 1877. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle Conde del Asalto, nº 12, piso 1º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen en el presente año*. Barcelona.
 - 1879. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle del Pino, núm. 5, piso 2º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen en el presente año*. 1879. Barcelona.
 - *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle del Pino, núm. 5, piso 2º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen en el presente año*. Barcelona.
 - 1885. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle del Pino, núm. 5, piso 2º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen en el presente año seguida de varios artículos de interés general para la clase que representa. Opúsculo correspondiente al año 1886*. Barcelona.
 - 1887. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle del Pino, núm. 5, piso 2º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen en el presente año 1887*. Barcelona.
- 1891. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle del Pino, núm. 5, piso 2º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen*. 1891. Barcelona.
 - 1892. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle del Pino, núm. 5, piso 2º (Instituto Industrial). Lista de los socios que lo componen*. 1892. Barcelona.
 - 1895. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle del Pino, núm. 5, piso 2º. Lista de los socios que lo componen en el presente año*. 1895. Barcelona.
 - 1897. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle del Pino, núm. 5, piso 2º. Lista de los socios que lo componen en el presente año*. 1897. Barcelona.
 - 1900. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle de la Puertaferriosa, nº 8, piso 1º. Lista de los socios que lo componen en el presente año seguida de varios artículos*. 1900. Barcelona.
 - 1902. *Centro de Maestros de Obras de Cataluña. Fundado en 1870, con residencia en esta capital, calle de la Puertaferriosa, nº 8, piso 1º. Lista de los socios que lo componen en el presente año seguida de varios artículos de interés general para la clase que representa*. 1902. Barcelona.
- COLL, I. 2001. *Diccionario de mujeres pintoras en la España del siglo XIX*. Barcelona: 98 i 99.
- Comité de la Catalogne et des Balears. *Catalogue. Exposition Universelle-Paris-1889*. 1899, Barcelona.
- CORTÉS, J. 1949. *Gimeno*. Barcelona.
- DOMINGO BLAY, J.M. 16 de maig de 1959. «Destacados artistas reusenses. Pintores escenógrafos y decoradores del pasado siglo». *Reus. Semanario de la ciudad*, número 370. any VII. Reus: 7.
- FLEMING, J.; HONOUR, H. 1987. *Diccionario de las artes decorativas*. Madrid: 166.
- FONT Y SAGUÉ, N. 1897. «Catàlech Espeleològic de Catalunya (1)». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, VII. Barcelona: 237.
- GARMA DURÁN, F. X. DE. 1753. *Adarga catalana, arte heráldica, y prácticas reglas del blasón, con exemplos de las piezas, esmaltes, y ornatos de que se compone un Escudo, interior, y exteriormente*. Toms I i II. Barcelona.
- GARMA Y SALCEDO, F. J. DE. 1738. *Theatro Universal de España, Descripción eclesiástica y secular de todos sus reynos y provincias en general y particular*. Madrid.
- GIBERT VALENTÍ, A. 1990. *Un segle de vida gavanenca (1840-1940)*. Gavà: 163-166.
- GONZÁLEZ, A.; LACUESTA, R.; MORENO, J.M.; PUIG, J. DE; SALVÀ, M.G. 2001. *El Palau Güell*. Barcelona: 29.
- GREMIO DE MAESTROS DE OBRAS DE CATALUÑA. 1893. *Gremio de Maestros de Obras de Cataluña. Lista de los socios que lo componen durante el ejercicio económico de 1893 a 1894*. Barcelona.
- JARDÍ, E. 1978. *Gimeno*. Barcelona: 1-17.
- La Exposición. Organó oficial de la Exposición Universal de Barcelona en 1888 premiado en la misma con Medalla de Oro*, I. 11 de maig de 1888, Barcelona: 512.
- II. 8 de setembre de 1888. Barcelona: 88.
 - II. 30 de setembre de 1889. Barcelona: 279 i 280.

- LACUESTA, R. 2004. «L'arquitectura al marge del Modernisme». *El Modernisme, en paral·lel al Modernisme*, V. Barcelona: 23-51.
- LACUESTA, R. 2000. *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX i XX). Les aportacions de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: 43.
- La Ilustración artística* (Barcelona), 25 de desembre de 1905.
- MCDONOGH, G. W. 1989. *Las buenas familias de Barcelona: historia social de poder en la era industrial*. Barcelona.
- MELER, TOMÀS J. 1887. *Anuario Meler. Guía oficial é indicador general de la industria y del comercio de Barcelona*. Barcelona: 221, 448, 487, 675, 706 i 732.
- MISSER, S.; FIGUEROLA, P.J.; MARTÍ BONET, J.M. 1993. *Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona. Penedès-Garraf, 1. Olesa de Bonesvalls. Parròquia de Sant Joan i Hospital de Cervelló*. Barcelona.
- OLESTI TRILLES, J. 1991. *Diccionari Biogràfic de Reusencs*, 1. Reus: 254 i 419.
- P. DEL O. 1905. «Els que se'n van. Manuel Girona. Banquer y home de negocis. Morí el 31 d'octubre. Cronica». *La Esquella de la Torratxa* (Barcelona), 10 de novembre de 1905.
- PLA, J. 1942. «Calendario sin fechas». *Destino*, 261. Barcelona.
- . 1966. *Primera volada*. Barcelona.
- . 1971. *Tres senyors*. Barcelona.
- RÁFOLS, J. F. 1951. *Diccionario Biográfico de Artistas de Cataluña*, I. Barcelona.
- ROGENT PEDROSA, F. 1897. *Arquitectura moderna de Barcelona*. Barcelona: 45-51, 123 i 124.
- SORIANO, R. 1888 a. «Apuntes per a la monografia de la catedral basílica de la Santa Creu y Santa Eulalia de Barcelona». *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas ilustradas ab gravats y acompanyadas d'índices analítics*, II. Barcelona.
- SORIANO, R. 1888 b. «Descripció d'un Mosaich Romá descobert fá poch à Tarragona y conservat per nostre compatrici Sr. Rius». *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas ilustradas ab gravats y acompanyadas d'índices analítics*, II. Barcelona.
- SORIANO, R. 1888 c. «Visita al Museo de Don Felip Jascinto Sala. 2 juliol 1878». *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas ilustradas ab gravats y acompanyadas d'índices analítics*, II. Barcelona.
- SORIANO, R. 1878. «St. Cugat del Vallés. Fatxada principal del monestir». *Album pintoresch-Monumental de Catalunya. I. Aplech de vistas dels més notables monuments y paisatjes d'aquesta terra acompanyadas de descripcions y noticias historicas y de guías pera que sien facilment visitats*. Barcelona.
- Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya**
Fons d'August Font i de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya
- Arxiu Històric Municipal de Castelldefels**
Fons de la família Girona i padró municipal de 1891
- Arxiu Històric Municipal de Figueres**
Padrons municipals de 1857, 1871, 1873, 1876 i 1878, i Llibre de matrícula industrial de 1873-1874
- Arxiu Històric Municipal de Sant Boi de Llobregat**
Padrons municipals de 1846 i 1889, expedients d'obres de Baldiri Ros Comas i llibres de matrícula industrial (1880-1910 i 1905-1923)
- Arxiu Històric de Protocols de Barcelona**
Notari Nadal Castelló, *diversa instrumenta* de 1581-1583 i de 1587-1592, i *manual de inventaris* de 1579-1584
Notari Geroni Cavallol i Gras, manual de 1798
Notari Ramon Constansó, manuals de 1774-1775, 1779, 1792 i 1798, i plec de testaments de 1727-1746
Notari Josep Fontanals i Arater, manual de l'any 1897
Notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum* de 1816
Notari Tomàs Guasqui i Brull, manuals de 1733-1734, 1736-1737 i 1743, llibre d'inventaris de 1728-1744 i llibre de testaments de 1727-1744
Notari Damià Mas Sala, manual de 1783
Notari Joaquim Odena, manual de 1863-1865
Notari Josep Serch i de Boquet, manual de 1762
Notari Antic Servat (Major), *Inventaria et Encantus* (1637-1641)
Notari Miquel Teixidor i de Llaurador, manual de 1774
Notari Miquel Vidal i Bertran, manuals de 1829 i de 1830
- Arxiu Històric de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi**
Fons de l'escola de mestres d'obres
- Arxiu Municipal Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona**
Expedients d'obres projectades per Ramon Soriano
- Arxiu Municipal del Districte de Gràcia (Barcelona)**
Expedients d'obres particulars Eixample (1870-1857)
- Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi**
Expedients d'obres projectades per Ramon Soriano i altres de sol·licitades per Manuel Girona i Agrafel i Manuel Girona i Vidal

Documents consultats

Arxiu del Bisbat de Lleida

Llibre tercer de baptismes de la parròquia d'Alfés (1831-1856)

Arxiu Històric Comarcal de Solsona

Notari Ramon Antonio Cantons y Pont, manual de 1807

Arxiu Històric de la Companyia de Jesús de Catalunya

Libro de consultas (1881-1908) i plànols de l'edifici del carrer Casp

Arxiu de la Prioral de Sant Pere de Reus

Llibre de baptismes (1852-1854)

Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona

Projectes de final de carrera de l'escola de mestres d'obres. Ramon Soriano

Arxiu del Servei de Catalogació i Conservació de

Monuments-Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona

Llegat Martorell, caixa 62

Pedro Pérez de Moreno i els seus descendents

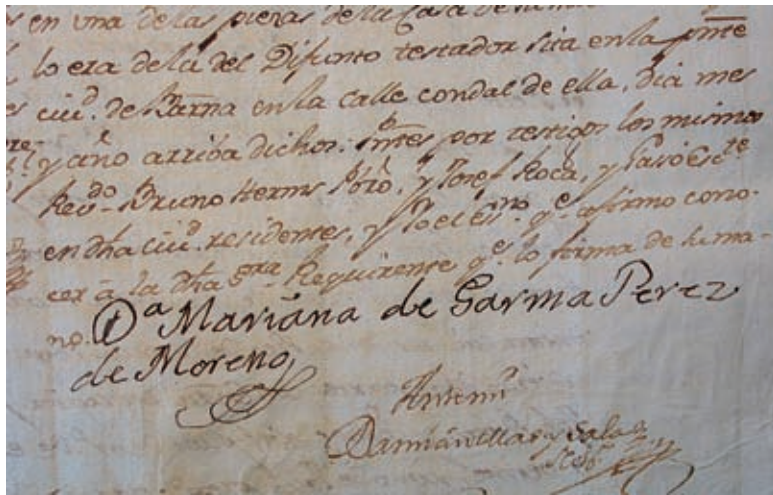

Fig. 284. Signatura de Marianna Pérez de Moreno i Vidal, esposa de Francesc Xavier de Garma i Duran (1783). Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran (Alcántara, Extremadura, circa 1708-Barcelona, 1783)

Fig. 285. Portada de l'Adarga catalana. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno (?-Solsona, 1809)

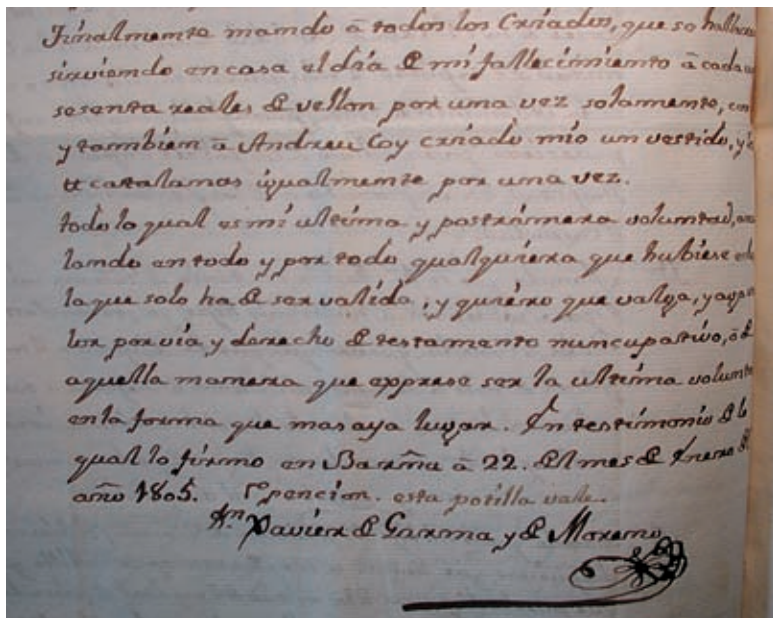

Fig. 286. Signatura de l'últim gran baró d'Eramprunyà de l'època moderna (1805). Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

Manuel Girona i Agrafer (Barcelona, 1817-1905)

Fig. 287. Manuel Girona i Agrafer.
La Esquella de la Torratxa, 1905.
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Fig. 288. La façana de la catedral de Barcelona el 1890. Ajuntament de Castelldefels

Fig. 289. Caricatures de Manuel Girona aparegudes a *La Esquella de la Torratxa* el 1905. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Els mestres de cases Alier

Fig. 290. Rebut d'Alier per les obres del castell de Castelldefels (1774). Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

Fig. 291. Can Lleonart. Foto: Adolf Mas, inicis del segle xx, Fons Documental SPAL.

Manuel Serramalera

Fig. 292. Signatura de 1774. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

Ramon Soriano i Tomba (Alfés, 1846-Barcelona, 1902)

Fig. 293. Signatura de Soriano a l'edifici del carrer del Doctor Dou. Foto: D. Galí, 2004, Fons Documental SPAL.

Les activitats culturals

Fig. 294. Làmina de l'*Album de detalls artístics*, que Soriano prologà per a l'Associació Artístico-Arqueològica Barcelonesa. Foment del Treball Nacional.

Fig. 295. Projecte del conjunt dels Jesuïtes de Casp. Arxiu Històric dels Jesuïtes de Catalunya.

La preocupació per l'arquitectura, la història, l'arqueologia i l'art

Fig. 296. La forja segons l'*Album de detalls artístics*. Foment del Treball Nacional.

Les obres

Fig. 297a. El panteó de Fèlix Ferran, al cementiri de Mollet del Vallès. Foto: D. Galí, 2005, Fons Documental SPAL.

Fig. 297b. L'edifici del carrer Canuda. Foto: D. Galí, 2004, Fons Documental SPAL.

Fig. 298. La façana de la casa del carrer Lancaster, de color granat. Foto: D. Galí, 2004, Fons Documental SPAL.

Fig. 299. Façana del carrer Casp del conjunt edificat dels Jesuïtes. Foto: D. Galí, 2004, Fons Documental SPAL.

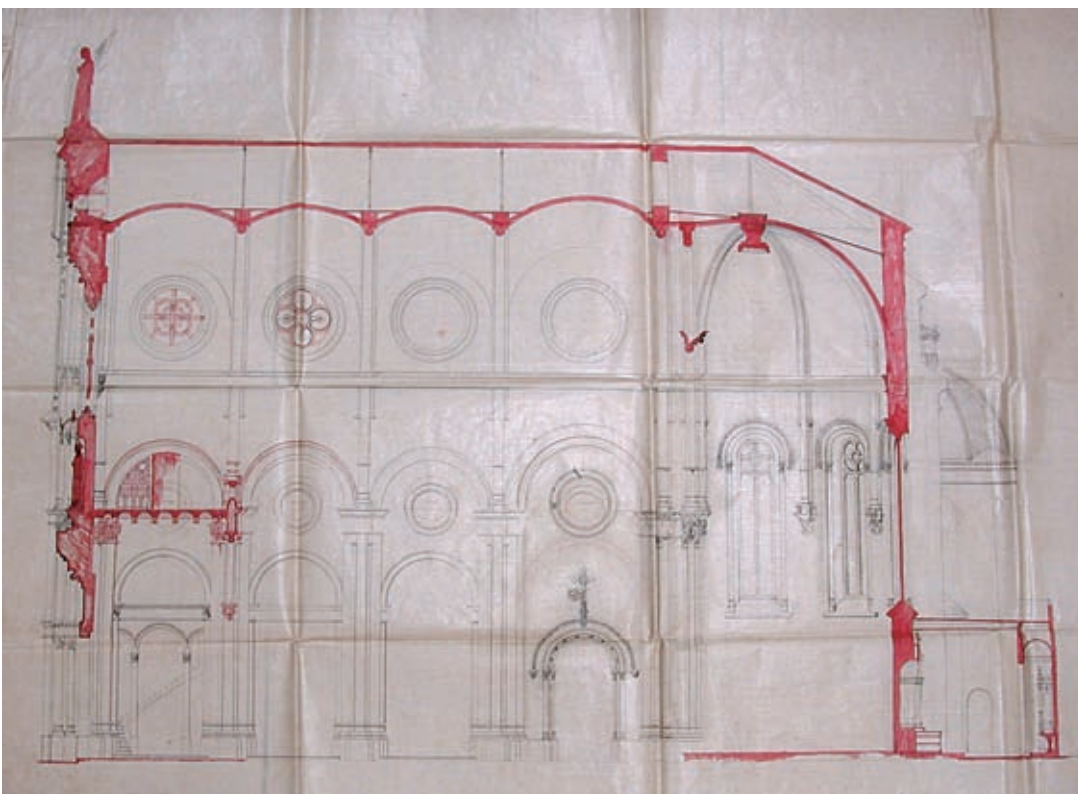

Fig. 300. Projecte de l'església dels Jesuïtes de Casp traçat per Soriano. Arxiu Històric dels Jesuïtes de Catalunya.

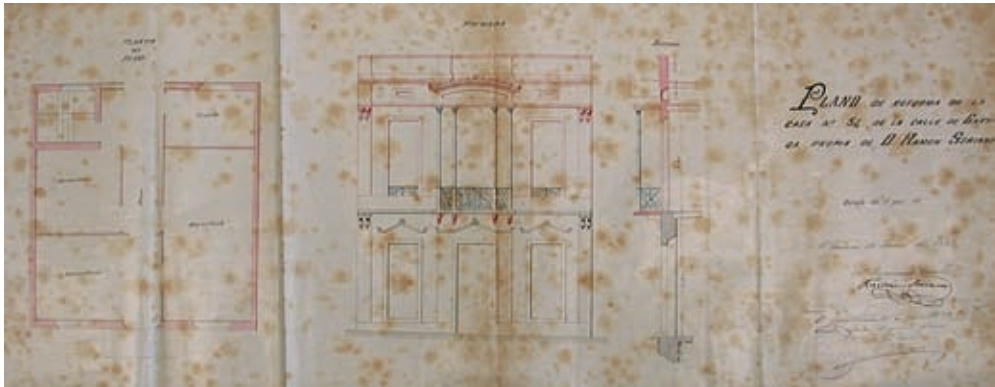

Fig. 301. Renovació de la façana d'una casa del carrer Alfons XII, 47. Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi (Barcelona).

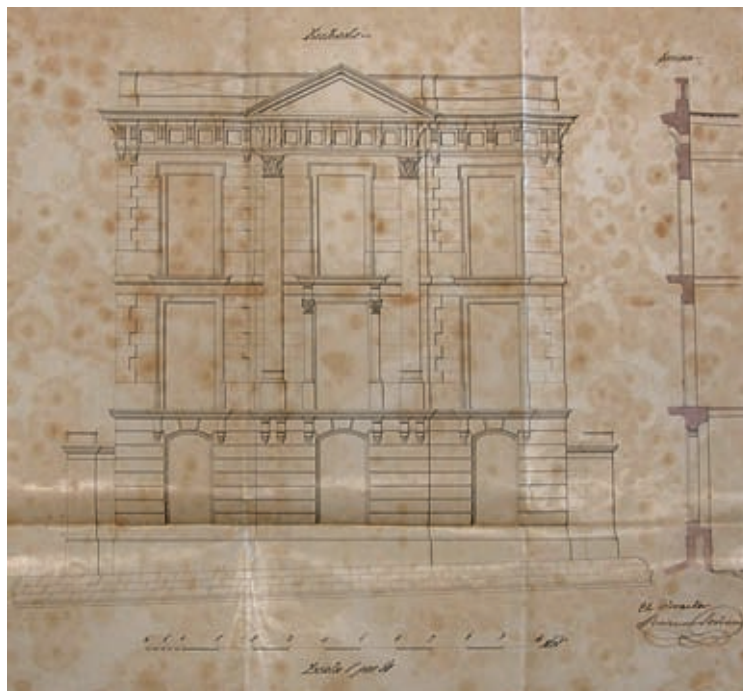

Fig. 302. Casa de Soriano al carrer Garriga, de Sant Gervasi de Cassoles. Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi (Barcelona).

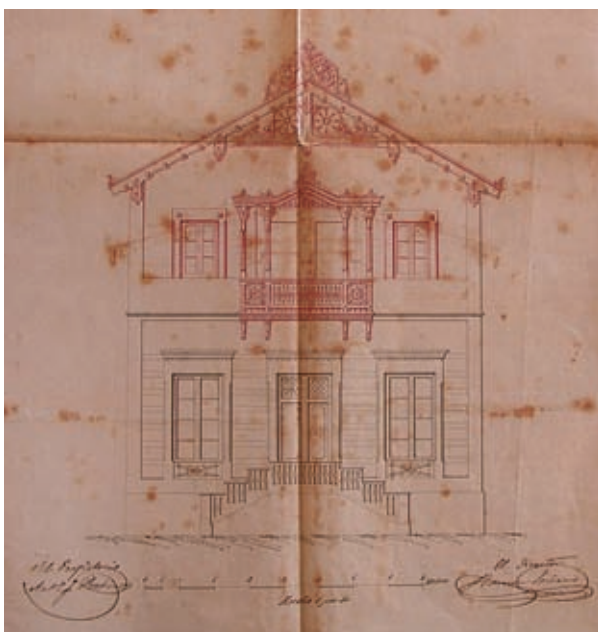

Fig. 303. Projecte de reforma d'un edifici del passeig de la Bonanova. Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi (Barcelona).

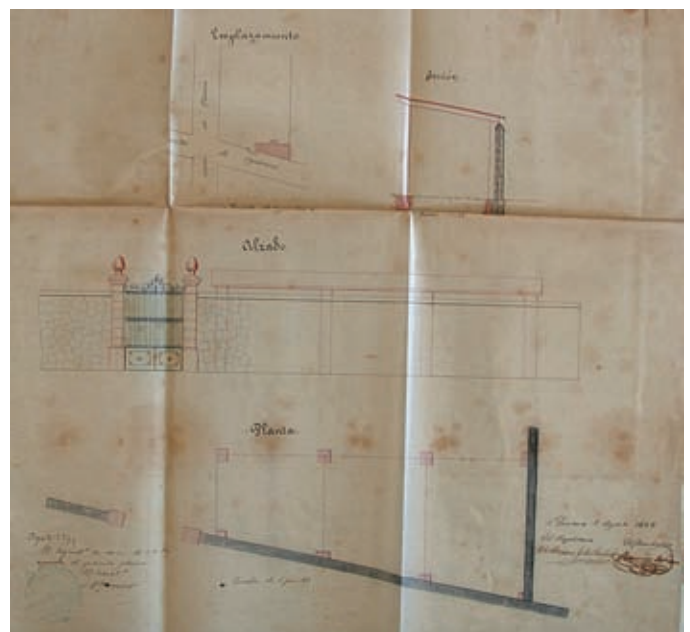

Fig. 304. Plànol d'un cobert i una tanca al carrer Copèrnic. Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi (Barcelona).

Els artesans de la reforma de 1897

Fig. 305. Projecte de la casa de Baldiri Ros Solanas al carrer Rauric. Arxiu Històric Municipal de Sant Boi de Llobregat.

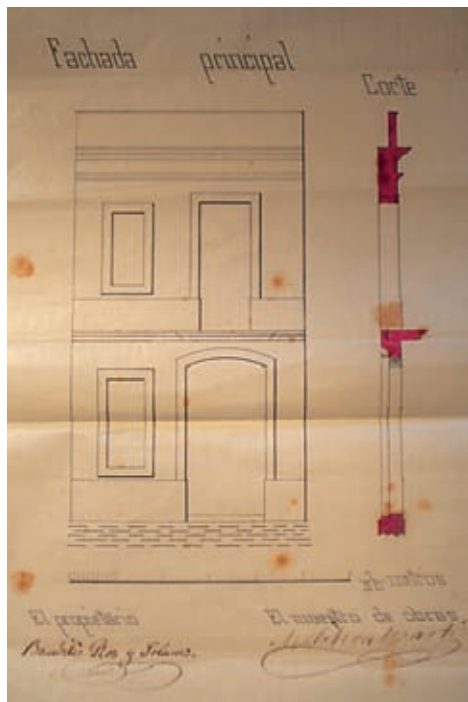

Fig. 306. Anuncis apareguts el 1895 i el 1899. Foment del Treball Nacional i Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

Fig. 307. Plafons de la porta de la fusteria de Moncanut a Barcelona. Foto: D. Galí, 2004. Fons Documental SPAL.

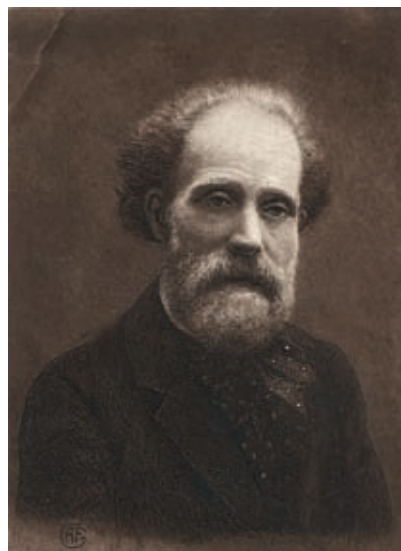

Fig. 308. Pere Ferré, retratat per la seva filla Adelaida. Família Ferré.

Fig. 309. Quadre costumista d'encàrrec, de Francesc Gimeno. Foto: Marçal Barrachina. Arxiu Barrachina & Ramoneda.

Fig. 310. El turó del castell de Castelldefels pintat per Gimeno el 1898. Foto: Marçal Barrachina. Arxiu Barrachina & Ramoneda.

Fig. 311. Plafó de sostre de la casa Moncanut. Museu Empordà. Figueres.

3. La lauda sepulcral de Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno⁶²⁵

Anna Castellano i Raquel Lacuesta

Al centre de l'atri de l'església de Castelldefels, davant la porta principal d'accés a l'antiga parròquia de Santa Maria, es trobava excavada una fossa sepulcral que havia estat coberta amb una lauda de marbre, un fragment de la qual presenta un escut nobiliari esculpit.

Aquesta part de la peça, que havia arribat als nostres dies trossejada en diversos fragments, és coneguda des del segle XIX. Un grup d'excursionistes, en la crònica de la seva visita realitzada a Castelldefels el 28 de novembre de 1880, feia esment de la lauda i d'un segon fragment que l'acompanyava, el qual presentava una inscripció llatina gravada que, segons la traducció que en donaven, deia tant solament: *Aquí hi ha pols, o cendra, o res*. Posteriorment, aquesta inscripció es va perdre, i va romandre desapareguda fins al 1995, quan va ser recuperada novament, en el decurs dels treballs arqueològics duts a terme al lloc.

Dos anys més tard de la primera crònica, un segon grup d'excursionistes van visitar l'indret, i si bé van donar informació puntual de l'existència de la lauda, no aportaven cap altre detall.

Una monografia publicada l'any 1978 sobre la història de Castelldefels i la seva comarca torna a fer esment de la làpida, que atribueix als senyors de Castelldefels, concretament als marquesos de Rupit, basant-se en el tipus de corona que hi apareix representada.

El segon fragment, que, com dèiem, havia estat perdut, presenta una inscripció gravada en lletra capital, de mida més gran, a la primera part de l'epígraf. El seu contingut coincideix, bàsicament, amb la traducció donada pels esmentats excursionistes en el segle XIX, amb alguna dada més no recollida aleshores, però, contràriament al que es podia esperar, no fa esment de la persona que hi era enterrada. La transcripció sencera de la inscripció és la següent:

*ECCE PULVIS,
ECCE CINIS,
ECCE NIHIL.
REQUIESCAT IN PACE.
AMEN.
AÑO. 1816.*

[Aquí hi ha pols, o cendra, o res. Descansi en pau. Amén. Any 1816.]

Descripció

L'escut d'armes esculpit a la làpida sepulcral de Castelldefels està constituït pel perimetral, anomenat en heràldica *TIMBRE*, i l'*ESCUT* pròpiament dit.

A la part superior del *TIMBRE* s'hi troba representada una corona d'Infant. Aquesta està formada per una diadema enriquida amb pedreria i realçada amb vuit florons de fulles d'acant o api, intercalats amb una perla, cada una d'elles a sobre d'una punta.

Per sota la corona, formant també part del *TIMBRE*, es troben dues banderes a banda i banda, emmarcant l'escut, i sota d'aquestes, diversos trofeus d'artilleria: canons, fletxes, arpons, tambors i trompetes.

L'*ESCUT* pròpiament dit és del tipus Modern, de la variant coneguda com *quadriangular francès*, també anomenat *escut sanític*, que presenta forma d'un rectangle punxegut.

El *CAMPER* es troba *quarterat en creu i repartit*. El primer quarter és partit. El cantó dret és ocupat per un castell aixecat sobre un rocam, amb dues finestres i tres torres merletades. Al cantó sinistre, un pont de tres arcades, somat al seu centre per una torre merletada amb dues finestres, en la qual hi ha posada una bandera enarborada al vent. Tot al voltant de la peça, una franja amb una divisa inscrite de la qual es pot llegir: *A LA MUERTE [...]*.

El segon *CAMPER* es troba totalment ocupat per un lleó rampant, amb la boca oberta, la llengua enfora, les urpes crispades i la cua alçada per damunt del lloç. Tot al voltant, una bordura amb vuit caps de lleó.

Al tercer *CAMPER* un arbre arrencat, que sembla un salze, *carregat* d'un *escudet* amb cinc fulles col·locades en sautor.

Al quart *CAMPER* una tija, de la qual surten quatre branques i cinc fulles col·locades, igualment, en sautor, una d'elles (desapareguda) sobre el tronc, i les altres quatre penjant de les puntes de les branques respectives.

Interpretació

En el moment d'iniciar-se l'estudi de la lauda, desconeixem la segona part de l'epígraf en el qual apareix la data, la qual cosa va fer necessari dur a terme una recerca més laboriosa, per tal de poder identificar el titular de la peça.

Davant el desconeixement de qui podia ser la persona enterrada, vam intentar reconèixer en algun dels diferents campers de l'escut l'emblema d'alguna de les famílies nobles que havien estat propietàries del castell en un o altre moment de la seva història. En una primera anàlisi aquesta identificació va resultar infructuosa, ja que cap d'aquestes famílies ostenta un emblema heràldic similar al de Castelldefels.

Atès que el tipus d'ornamentació que emmarca la peça mostrava que el seu titular, o un il·lustre avantpassat seu, devia haver ostentat algun càrrec militar, paral·lelament a l'esmentada anàlisi nobiliària es va recórrer a la consulta bibliogràfica sobre heràldica militar, davant la possibilitat que pogués aportar alguna dada més sobre l'emblema i el seu titular.

Segons els esquemes heràldics fixats a principi del segle XVIII, la corona de Castelldefels hauria de correspondre a un Infant; tot i això, aquest tipus de corona no era només emprada pels membres de la família reial d'aquest rang sinó que també ha estat utilitzada en els escuts d'alguns regiments d'infanteria. D'altra banda, no és estrany constatar que molts escuts manquen de rigor heràldic; per tant, és probable que, en realitat, simbolitzés una corona ducal o marquesal. En el primer dels casos s'hauria d'haver representat, només, amb un cercle d'or llis i vuit florons. Aquesta corona, que era utilitzada pels ducs sense categoria de *Grandes*, també ho era pels capitans generals, els almiralls i els conestables. En el cas que simbolitzés una corona marquesal, el cercle d'or, igualment llis, s'hauria d'haver realçat amb quatre florons semblants a les fulles de trèvol, però pre-

625. ABREVIATURES UTILITZADES:

AHPB: *Arxiu Històric de Protocols de Barcelona*.

sentaria, a més, petites puntes amb perles interpolades amb els florons, com és el cas de Castelldefels. Aquest tipus de corona també la podien ostentar els tinents generals.

L'emblema de Castelldefels, doncs, semblava correspondre a algun membre de la noblesa, un duc o un marquès que, tal vegada, també podia ocupar un càrrec militar o, tractar-se, simplement, d'un militar d'alta graduació. Contribuïa a aquesta darrera possibilitat el conjunt ornamental que envolta la peça: arpons, fletxes i canons, a més de les banderes, les trompetes i els tambors. Es troben escuts molt semblants al de Castelldefels, tant pel que fa a la corona com a l'ornamentació del *timbre*, pertanyents a militars que van ostentar el seu càrrec al llarg del segle XVIII i començament del XIX. Un exemple molt proper seria l'emblema del tinent general Don Javier Elio, que presenta el mateix nombre de florons i perles, així com banderes, canons i trompetes, i també els dels tinents generals Jerónimo Valdés i José O'Donnell.

Semblaven coincidir amb aquesta cronologia els trets estilístics que presenta el conjunt de la peça, per la qual cosa era força versemblant datar aquest escut dins el segle XVIII o primers anys del XIX; datació que es va poder constatar, posteriorment, en trobar-se el fragment esmentat d'inscripció, on apareixia la data de 1816.

Davant la manca de dades més concretes es va recórrer a ampliar l'anàlisi nobiliària comparativa de l'emblema de Castelldefels, la qual cosa va permetre comprovar la similitud d'algunes de les figures heràldiques aquí representades amb els emblemes d'algunes famílies de la noblesa d'origen castellà o basc. El tercer camper semblava, sens dubte, que feia referència a la família Salcedo, que ja en el segle XI van emparentar amb els Ayala d'Àlaba i, posteriorment, algunes branques, amb els Mendoza, els Gorostiola, els Larrea i els Nobia (o Novia) de Biscaia. Totes aquestes famílies tenen representat en els seus emblemes el salze carregat d'un escudet amb cinc fulles, tal i com s'observa en l'escut de Castelldefels. Precisament semblava correspondre als Nobia l'emblema que ocupa el darrer quarter de l'escut de Castelldefels.

Amb aquestes noves dades es va procedir a una nova anàlisi de les diferents famílies que havien ostentat la propietat del castell, fet que va permetre, finalment, identificar el titular de l'escut en la persona de Francesc Xavier de Garma i Duran, que va esdevenir propietari de la meitat de la baronia d'Eramprunyà i, per tant, del castell de Castelldefels, pel seu matrimoni amb Mariana Pérez de Moreno y Vidal l'any 1743. Aquesta va heretar el senyoriu l'any 1762, a la mort, sense hereus directes, del seu germà, el qual, al seu torn, el posseïa, igualment, per herència, del seu pare, Don Pedro Pérez de Moreno. Havia estat la muller d'aquest últim, Maria Vidal, qui havia adquirit, mitjançant compra, la meitat de la baronia a Francesc Salvador de Bournonville y Erill, marquès de Rupit i comte de Joch, el 18 de novembre del 1733.

Una visita pastoral realitzada l'any 1778 a l'església del castell, en aquell moment parròquia de Castelldefels, va confirmar que, efectivament, el *Dr Garma* era, juntament amb el marquès de Moya, baró d'Eramprunyà i, per tant, senyor de Castelldefels.

Semblava, doncs, no haver-hi cap dubte que la lauda sepulcral de Castelldefels havia de correspondre a la sepultura de l'esmentat Francesc Xavier de Garma i Duran, tal com mostrava l'escut; no obstant la troballa de la segona

part de la inscripció on apareixia la data del 1816 qüestionava aquesta atribució, ja que la seva defunció va esdevenir-se l'any 1783.

Emblemes heràldics de Francesc Xavier de Garma i Duran i del seu hereu, Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno (fig. 312)

Totes les dades familiars de la nissaga Garma Duran van ser recollides en un informe en entrar el pare de Francesc Xavier de Garma i Duran, Francisco Javier de Garma y Salcedo, a l'orde d'Alcàntara i serveixen per explicar els diferents emblemes que apareixen en el seu escut de Castelldefels. El mateix informe recollia que a la casa pairal dels Garma, al barri del Perdón de la vall de Trucíos, es trobava un escut a damunt de la porta principal on hi havia una torre sobre d'un pont. A la seva obra *Adarga Catalana*, Garma va incloure-hi el seu escut personal, només del seu cognom primer, al peu d'una representació al·legòrica de la noblesa. Es tractava d'un escut partit. En el primer quarter s'hi troba un monticle somat per un castell de pedra amb tres homenatges. En el segon, un pont de tres arcades, a sobre d'un riu, somat per una torre amb una bandera plegada. Al voltant, una bordura amb la divisa: POR PASAR EL PUENTE ME PONDRÉ A LA MUERTE.

L'emblema de Castelldefels recull aquest escut en el primer dels seus quarters, com correspon al primer cognom del titular: GARMA DE LA PUENTE, amb la mateixa divisa abans esmentada al voltant del pont, i una petita variant en la bandera que, en aquest cas, és oberta. En el segon, el lleó rampant fa referència als DURAN, originaris de Galícia, família de la mare de Garma. En el tercer quarter, l'emblema dels SALCEDO, i en el quart, el dels NOBIA, segon cognom del pare.

Profund coneixedor de les lleis de l'heràldica que ell va ajudar a fixar en la seva obra més coneguda, Francesc Xavier de Garma i Duran va plasmar en el seu escut particular tota la seva línia familiar tal i com apareix a l'escut de Castelldefels no obstant; tal com dèiem, la data que presentava la inscripció que acompanyava l'escut va venir a mostrar que la tomba que recobria no devia pertànyer a aquest personatge sinó a algun membre de la seva família, o es tractava d'una tomba familiar, per a la qual s'havia emprat l'escut personal de l'eminent heraldista.

A la mort de Francesc Xavier de Garma i Duran i de la seva esposa Marianna de Garma Pérez de Moreno, els anys 1783 i 1798, respectivament, l'heretat de Castelldefels va passar a mans del seu fill Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno. Pel fa a l'objecte del nostre estudi, el més interessant d'aquest personatge ho trobem ressenyat per ell mateix en el seu últim testament, redactat el 23 de febrer de l'any 1805.

En la segona i tercera estipulacions, referides a l'enterrament, deixava escrit que volia que els marmessors elegissin:

«el numero de Religiosos de P.P. Servitas de Samboy (y no de otra Religion ni convento) para velar mi cadaver el tiempo que esté de cuerpo presente y de rezar el Salterio.

Item. Ordeno y mando que luego de haber fallecido me quiten una Calavera, que llevo prendida de un Cordon en el escapulario, y la pongan en el escapulario de Nuestra señora de la buena muerte que tiene la

Congregacion de este nombre para llevar á los enfermos, y despues sea llevado mi cuerpo para darle sepultura en la Yglesia Parroquial de Santa Maria de Castelldefels, teniendome tres dias de cuerpo presente en el Salón del Castillo, y que se me entierre en la Lutgeta, o portico de entrar antes en dicha Yglesia, dejando a la eleccion de mis Albaceas dicho entierro, advirtiendoles que sea sin pompa ni vanidad; Construyendo una sepultura en el parage mencionado, sin otra memoria que la de una loza de ocho palmos en quadro, y escrito en ella *Ecce Sinis; Ecce pulvis; Ecce Nihil* [aquí hi ha cendres, o pols, o res] con el dia y año de mi fallecimiento, y la cifra que vá aquí notada á la margen debaxo de esta: Anima ejius requiescat in pace. Amen [la seva ànima descansi en pau].⁶²⁶

La seva mort va ocórrer el dia 29 de març de 1809 a Solsona i, en un primer moment, el seu cos va ser enterrat a l'església dels Caputxins d'aquesta ciutat, el dia 1 d'abril del 1809. El pare guardià d'aquest convent va signar una declaració, que acompanya la còpia del testament lliurada al notari Ramon Antoni Cantons i Pont, de Solsona, en què donava permís perquè, en el moment que cregués oportú, les restes fossin traslladades a Castelldefels, seguint la darrera voluntat del difunt. Sembla que aquest fet no es va dur a terme fins passats uns quants anys, suposem que l'any 1816, la data que apareix gravada a la làpida de Castelldefels, seguint les indicacions que degueren dictaminar els executors del testament. Aquesta apreciació sembla corroborar-se pel fet que davant de la data s'hi troba gravada la paraula AÑO en castellà, i no en llatí com la resta de l'epígraf dictat pel difunt. El testament no feia cap disposició respecte a la presència d'un escut a la lauda; per tant, és probable que la decisió d'esculpir-lo també correspongués als esmentats marmessors testamentaris, que van optar per gravar-hi el que, en realitat, corresponia a Francesc Xavier de Garma i Duran, progenitor de Xavier Bernat, potser per error o perquè també era utilitzat pel seu fill, atès el prestigi del seu pare com heraldista. L'escut va ser ornat amb un *timbre* que recordava el caràcter militar del difunt; la mateixa corona no sembla que fes referència al títol de baró ja que, en aquest cas, s'hauria d'haver representat amb un cercle amb pedreria, perlejat de vuit perles grosses, i voltada per una enfilada de perles petites, que fa vuit voltes, posades en banda. Contràriament, la corona de Castelldefels, tal com ja hem apuntat, recorda més les que rematen els escuts d'alguns militars d'alt rang de la mateixa època, que les corresponents al títol de baró.

Aquesta tomba va ser molt valorada pels descendents de Garma, ja que, quan van vendre la baronia a Manuel Girona el 1897, l'única cosa a la qual van posar limitació va ser «la sepultura existente en el patio que da acceso á la actual iglesia parroquial de Castelldefels, que queda excluida de esta enagenación no solo porque está fuera del comercio de los hombres, sino tambien por el respeto debido á tan sagrados lugares».⁶²⁷ Actualment, després d'haver recuperat la làpida arran dels primers treballs d'excavació arqueològica a l'església del castell, efectuats pel nostre Servei el 1995, i de restaurar-la, està fixada a la paret de l'interior de l'església, sota el cor.

626. AHPB, notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum*, 4 de gener de 1816-6 de desembre de 1816, foli 45v.

627. AHPB, notari Josep Fontanals i Arater, manual de l'any 1897, mesos de gener i febrer, folis 513-513v.

Bibliografia

- BOFARULL Y SANS, F. de. 1911. *El castillo y la baronia de Aramprunyá*. Barcelona.
- CADENAS Y VICENT, V. de. 1983. *Diccionario Heráldico*. Madrid.
- CAPITANIA GENERAL DE LA 4ª REGIÓN MILITAR PIRINÁICA ORIENTAL. 1990. *Notas sobre su historia y su arte*. Zaragoza (2. ed.).
- DÍEZ CASTAÑO, F.; Pablo Cantero, A. de. 1992. *Escudos de Armas del Ejército Español (las unidades de Infantería desde Felipe V a Juan Carlos I)*. Madrid.
- ESTADO MAYOR CENTRAL DEL EJÉRCITO. 1959. *Tratado de Heráldica Militar*, Servicio Histórico Militar, vol. III. Madrid.
- . 1969. *Heráldica e Historiales del Ejército*. Servicio Histórico Militar, 5 vol. Madrid.
- FLUVIÀ, A. DE. 1982. *Diccionario general d'Heráldica*. Barcelona.
- GARCIA CARAFFA, A. Y A. 1958. *Diccionario Heráldico y Genealógico de Apellidos Españoles y Americanos*. Madrid.
- . 1968. *El Solar Catalán, Valenciano y Balear*. San Sebastián.
- GARMA I DURAN, F. X. de. 1967. *Arte Heráldica. Adarga catalana*. Barcelona.
- GARMA Y SALCEDO, F. J. de. 1738. *Theatro Universal de España, Descripción eclesiástica y secular de todos sus reynos y provincias en general y particular*. Madrid.
- LOSADA Y DE AYMERICH, A. de. 1983. *El regimiento de Artillería de Campaña núm. 11*.
- RIQUER, M. de. 1942. *Manual de Heráldica española*. Barcelona.
- . 1982. *Heráldica catalana. Des de l'any 1150 al 1550*, 2 vol. Barcelona.
- SOLER VIDAL, J. 1983. *Gavà en el vuit-cents*. Gavà.
- UDINA I MARTORELL, F. 1986. *Guía histórica y descriptiva del archivo de la Corona de Aragón*. Madrid.

Documents consultats

Arxiu Històric de Protocols de Barcelona

Notari Josep Fontanals i Arater, manual de l'any 1897

Notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum* de 1816

Fig 312. La làpida de Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno fixada a la paret, al nord-oest de la nau de l'església. Foto: M. Baldomà, 1995, Fons Documental SPAL.

II. Estudis d'història de l'art

1. Elements artístics moderns de l'església del castell (fig. 313 a 321, pàg. 421-423)

Núria Pinos Carrera

El portal principal

L'església presenta un portal a ponent, flanquejat per dues columnes adossades, d'ordre toscà. Està coronat per un frontó, on es pot llegir la inscripció IHS, que descansa sobre una cornisa i un entaulament format per tríglics i mètopes sense decoració. Damunt el vèrtex del frontó hi ha una figura de la Mare de Déu sobre un pedestal. Està flanquejada per dues figures masculines alades, dos arcàngels, situades també sobre pedestals, però que resten a un nivell inferior respecte a la figura central (fig. 313).

La façana principal de l'església de Santa Maria de Castelldefels, orientada a ponent, segueix un esquema tipològic renaixentista, propi del segle XVI, que dóna prioritat als plantejaments d'organització individual per damunt dels de composició de conjunt. Així doncs, en la portada s'hi concentra tot l'esforç ornamental en detriment de la resta de la façana, que apareix nua.

Les portades i les façanes renaixentistes catalanes presenten una gran varietat de solucions, per més que recordin l'arquitectura de Castella, València, Mallorca o Itàlia. La portada de Santa Maria de Castelldefels es pot adscriure al tipus de portada d'arc de mig punt o amb llinda, amb columnes o pilastres que la flanquegen i entaulament quasi sempre coronat per frontó.

En l'aspecte iconogràfic, la presència de tres figures i d'un triangle comporta l'existència d'un simbolisme numèric evident. Així, el número tres representa, dins la simbologia cristiana, la síntesi espiritual i mostra la idea del cel i de la Trinitat. També és la fórmula a través de la qual es manifesten els tres mons existents segons la doctrina cristiana, el cel, la terra i l'infern, que estan íntimament relacionats amb la divisió ternària de l'home en esperit (pensaments), ànima (sentiments) i cos (instints), i amb les possibilitats morals del bé, allò que és neutre i el mal.⁶²⁸

El triangle és un dels nombrosos símbols que es refereixen al número tres, i representa també la balança i per tant la justícia. El seu significat principal és la Trinitat, però el triangle trinitari és equilàter i, a més, gairebé sempre hi apareix la

lletra alfa o l'omega a l'interior, la qual cosa no succeeix en aquesta obra, i per això aquest significat no és vàlid.⁶²⁹

Hi ha una descripció de la portada de l'any 1883, realitzada per membres del Centre Excursionista de Catalunya i recollida en el volum VII de *L'Excursionista*: «La portada d'avuy es una senzilla manifestació del neo-grech tenint damunt dels ànguls superior y laterals del tímpan en la part exterior del guardapols, tres bonicas figuretas de la verge y dels angels descansant sobre petits pedestals».

La figura central de la portada està en el vèrtex superior del frontó, la qual cosa la situa en un estadi jeràrquic més alt respecte a les que la flanquegen, i representa la Verge Maria. L'escultura situada a la dreta de la composició és una representació de sant Miquel arcàngel. Sant Miquel enfonsant la seva llança al dragó podria ser confós amb sant Jordi, però la presència de les ales confirma que es tracta d'una batalla aèria i, per tant, protagonitzada per un arcàngel, que pot identificar-se com sant Miquel, per les seves vestidures de guerrer i la seva arma, que, en aquest cas, consisteix en una llança. Tant els teòlegs com els artistes admeten que els àngels estan dividits en nou cors que, agrupats, formen tres ordes, i els arcàngels serien un dels cors del tercer orde.

El tema de sant Miquel matant el dragó prové del llibre de l'Apocalipsi, 12, 7-9, el qual descriu aquesta escena: «I va esclatar una guerra en el cel. Miquel i els seus àngels s'aprestaren a combatre contra el Drac, i el Drac presentà combat, i també els seus àngels; però no prevalgueren, i ni rastre d'ells no va ser trobat mai més al cel. I va ser llançat el gran Drac, la Serp antiga, l'anomenat Diable i Satanàs, el qui sedueix la totalitat ecumènica, va ser llançat a la terra, i els seus àngels van ser llançats conjuntament amb ell».⁶³⁰ La seva iconografia va ser creada, el segle VII, a la caverna del mont Gargano, imitada a la cripta del Mont Sant Miquel⁶³¹ i propagada a través de miniatures per tot l'art cristià.

La figura de sant Miquel és la més popular de tots els arcàngels i també la que té la personalitat més definida; es tracta d'un guerrer i d'un cavaller que té el paper d'estrateg de les milícies celestials a l'hora de dirigir el combat contra els àngels rebels i defensar l'Església. El seu culte substitueix el de les divinitats paganes: el déu egipci Anubis i, particularment, Mercuri o Hermes, que tenen una tasca anàloga en la mitologia grecoromana.

629. Morales y Marín, 1984: 324; Réau, 1958: 18-19.

630. *Biblia*. Fundació Catalana i Editorial Alpha, SA, 1968.

631. Réau, 1956: 44-51.

628. Cirlot, 1969: 445-446.

L'escultura situada a l'esquerra és una figura alada que representa l'arcàngel sant Rafael com un home jove amb una espasa a la mà dreta. L'Apocalipsi descriu el conflicte dramàtic entre Crist i l'Anticrist, i la seva victòria final sobre Satanàs és el preludi de l'últim Judici. Aquesta revelació del misteri de l'Adveniment triomfal de Déu encarnat comporta alhora les idees de destrucció i de creació, la d'instaurar un nou ordre, i va ser utilitzada per l'Església com a arma de combat contra els seus enemics i per a demostrar el seu poder. Per aquesta raó, la Verge apareix dempeus, «en glòria», com a reflex i símbol de l'Església universal, que regna sobre la humanitat amb la seva sabiduria inefable,⁶³² i com a tal apareix a l'Apocalipsi, tema que a partir del segle V, coincidint amb el moment de triomf de l'Església, respon a la necessitat de glorificar Crist, que s'ha convertit en el déu oficial del món romà.⁶³³

La tradició ha realitzat un paral·lelisme tipològic entre la Verge Maria i l'Església, de manera que Maria passa a ser considerada també mare dels homes i intercessora en el disseny de salvació. La figura de sant Miquel evoca una de les visions de sant Joan, la batalla contra Satanàs, símbol de la victòria de Déu, en aquest cas de l'Església, contra el Mal; batalla en la qual l'arcàngel és assistit pels àngels guerrers, simbolitzats per la tercera figura.

En una descripció de l'església de l'any 972 s'afirma l'existència de tres altars principals, el major dedicat a santa Maria, el de la dreta dedicat a sant Miquel i el de l'esquerra a sant Joan, antecedents de la posterior distribució dels personatges en el portal de l'església, pel que fa a la Verge i a sant Miquel.

Les primeres reformes importants realitzades a l'església són de finals del segle XVI, i en un document de l'any 1588 es va donar llicència per a la construcció de la capella del Roser, la sagristia i totes aquelles reparacions que necessités l'església, però no s'hi esmenta la construcció de la portada. Malgrat tot, segons es va deixar consignat arran de la visita pastoral de 1593, «es mana als obrers encarregats de l'obra feta en la capella del Roser i en la sagristia, així com de tota la resta de l'obra, que abans de quinze dies facin venir el mestre de cases per a fer feina en dites obres». A més, la portada presenta paral·lelismes evidents amb les de les esglésies parroquials de Sant Just Desvern (construïda el 1571), de Cervelló i, sobretot, de Begues, totes construïdes pel mestre d'obres Lleonard Bosch, segons el contracte estipulat el 20 de juny de 1570 pels síndics encarregats de la construcció de la nova església parroquial de Sant Just Desvern, Pau Modolell i Jeroni Cardona, a Lleonard Bosch, el portal de l'església havia de ser «conforme y de la manera, modo e forma que està lo portal de la capella de Sanct Cristòfol, construyda y edificada en lo carrer mes alt de Sanct Pere de la present ciutat de Barchinona».⁶³⁴ El portal de l'església de Castelldefels i els de les altres tres comparteixen una mateixa traça, sobretot pel que fa als elements estructurals i al frontó coronat per tres escultures similars, tot i que hi ha diferències de tipus decoratiu, com ara les columnes d'ordre jònic o l'entaulament sense tríglifs ni mètopes, que són substituïts per una inscripció llatina. El factor determinant que permet una datació més acurada va ser el descobriment de la data de construcció de la torre 5, ados-

sada a l'angle nord-oest del temple, l'any 1590, el paviment de la qual era comú al de la portada, segons que es va veure en el decurs de l'excavació arqueològica. Tot això ens permet suposar que la construcció d'ambdós elements és contemporània.

El cor

Situat a ponent, el cor de l'església de Santa Maria de Castelldefels s'aixeca sobre una volta de creueria esquifada i arc carpanell (fig. 314). Malgrat l'aspecte renaixentista, les seves estructures bàsiques romanen fidels al gòtic, tal com ho demostra la presència d'una volta ogival a quatre vents, coberta per nervis que s'entrecreuen en una clau, sobre la qual s'eleva aquesta construcció. A la clau de volta hi ha una peça circular esculpida i policromada, on es representa la imatge de la Verge amb l'infant, de cabells rossos i abillada amb una túnica blanca i un mantell blau, i les armes dels March i dels Palau, barons d'Eramprunyà en el segle XVI. El passamà de la barana del cor està sostingut per balustres o columnetes tornejadades a les quals s'han intercalat pilastres que descansen sobre quatre mènsules decorades amb el mateix nombre d'efigies, que reproduïxen *putti*. Altres elements a destacar són la coberta i la il·luminació a través d'un òcul. L'arc carpanell presenta quatre mènsules on es reproduïxen les figures dels quatre evangelistes: sant Lluç, amb el bou a la banda de l'evangeli, sant Marc amb el lleó, sant Mateu en forma d'àngel i sant Joan representat per l'àguila.

Les figures que decoren la barana del cor estan inspirades en els genis antics de l'art romà i és evident el seu caràcter pagà. Es tracta d'uns àngels reduïts a simples caps alats, fórmula força adient per a simbolitzar la seva característica essencial, la intel·ligència i la rapidesa de moviments. En això s'ha volgut veure una reminiscència dels ventalls litúrgics o *flavella*, on la decoració, molt reduïda, per manca d'espai, està composta generalment per caps de serafins. Això és el que Molanus anomena àngels *in imperfecta forma*.⁶³⁵

Pel que fa a les mènsules, es tracta de la representació del *tetramorfos*, símbol basat en la visió del profeta Ezequiel. Sant Lluç i sant Marc són els dos evangelistes que no formen part del grup dels dotze apòstols. Com a evangelista, sant Lluç té per atribut un bou, amb ales o sense, que en aquest cas jeu als peus del sant i li serveix d'escriptori (fig. 315). La utilització del bou com a símbol té diverses explicacions; per a alguns, el motiu és que l'Evangeli de sant Lluç insisteix particularment en el sacerdoci del Salvador, ja que el bou és l'animal del sacrifici; per a d'altres, al bou li correspon la primera lletra de l'alfabet hebreu, *aleph*, que hauria estat aplicada a sant Lluç per les seves afirmacions segons les quals Jesús és l'alfa i l'omega, el principi i la fi.⁶³⁶

Sant Marc presenta l'atribut habitual, que consisteix en un lleó alat, que es distingeix, així, del lleó àpter de sant Jeroni. L'explicació més usual sobre la presència d'aquest atribut és que una de les primeres frases del seu Evangeli dóna fe de l'existència d'una veu que crida en el desert, la de sant Joan Baptista, però que hom confon amb el rugit d'un lleó.⁶³⁷ Quant a les ales, l'explicació més senzilla s'atribueix a una simple qüestió de simetria amb l'àguila de sant

632. Hall, 1987: 316-325.

633. Réau, 1957: 723.

634. Garriga i Carbonell, 1986: 164; Pérez i Conill, 1987: 229.

635. Réau, 1956: 39-51.

636. Réau, 1958: 827-832.

637. *Ibidem*: 868-873.

Joan i l'àngel de sant Mateu en la iconografia medieval, que va perdurar fins a segles després. El lleó, tal com ho fa el bou de sant Lluç, també li serveix d'escriptori (fig. 316).

L'atribut més característic de sant Joan és l'àguila, que el representa com a autor d'un Evangeli i de l'Apocalipsi. En molts casos l'àguila li serveix d'escriptori, i en d'altres presenta el pupitre dins el seu bec, tal com succeeix en el cas que ens ocupa (fig. 317).

Sant Mateu és un altre dels dotze apòstols i dels quatre evangelistes. En la seva funció d'evangelista és representat per un àngel o un home alat. La presència d'aquest símbol s'explica perquè l'Evangeli de sant Mateu comença amb l'arbre genealògic de Crist.⁶³⁸ Tal com succeeix amb els altres evangelistes, sant Mateu també és representat amb un escriptori, sobre el qual recolza (fig. 318).

La tècnica d'execució d'aquestes mènsules no es caracteritza per un alt grau de destresa, sobretot pel que fa als plecs de les vestidures i a les mans dels quatre evangelistes, encara que les peces estan força malmeses i alguns detalls són de difícil comprovació. Realitzades en alt relleu, les figures mantenen una relació d'espai amb la superfície de suport d'una gran expressivitat.

Caldria situar cronològicament el cor a finals del segle XVI, coincidint amb l'obertura del portal de ponent, encara que hagi sofert modificacions posteriors, ja que va ser reconstruït a començaments del segle XX, aprofitant l'arc carpanell, la plementeria i la clau de la volta, i segurament la balustrada. Aquesta darrera va passar a la seva situació actual el 1994, en el decurs de la darrera restauració del temple. Aproximadament a la mateixa època que el cor es pot situar l'execució de les dues capelles laterals situades a banda i banda de la nau, a tocar del transsepte.

Les pintures de Francisco Rodríguez a la capella de la Mare de Déu de la Salut

La capella de la Mare de Déu de la Salut és l'element més important dels afegits a l'església de Santa Maria de Castelldefels. El 1717 es constitueix la confraria de la Mare de Déu de la Salut, i el 1724, el bisbe de Barcelona concedia llicència per a dir missa a la capella del mateix nom, que es conforma com una prolongació cap al sud del transsepte de l'església; aquestes dades, juntament amb altres indicis, com l'existència a la façana de migjorn d'un carreu decorat amb una imatge de la Verge i la data de 1719, han permès suposar, segons que hem vist més amunt, que l'edificació d'aquesta estructura es va produir entre 1717 i 1724. Entre 1811 i 1815, el mestre pintor de l'Acadèmia de Dibuix de Barcelona, Francisco Rodríguez, va ser l'encarregat de realitzar-hi unes pintures al tremp de cola d'estil neoclàssic (fig. 319), que van ser costejades per mossèn Celestí Vert, ecònom de Castelldefels, com a gratitud i devoció a la Mare de Déu de la Salut, segons quedà consignat en una inscripció feta a la mateixa capella.

Francisco Rodríguez Pusat va néixer a Barcelona l'any 1767 i morí a la mateixa ciutat el 1840. Retratista i autor de temes mitològics i religiosos, havia ampliat estudis a Roma durant el període comprès entre 1790 i 1796, becat per la Junta de Comerç de Catalunya. En aquella època, Roma assoleix una gran importància com a focus difusor de l'es-

til neoclàssic i és el lloc on acudeixen els artistes per estudiar les obres clàssiques.⁶³⁹ Professor de l'Escola de Llotja de Barcelona en el moment de produir-se l'ocupació napoleònica, Rodríguez fou un dels diversos professors que van interrompre les seves activitats docents entre 1809 i 1813 com a protesta per l'ocupació francesa. En el seu paper d'exiliat intern, les seves activitats durant aquest període són pràcticament desconegudes, a excepció de la realització de les pintures neoclàssiques a la capella de la Mare de Déu de la Salut de l'església de Castelldefels. Un cop restituit en el seu càrrec, el 1814, va ser nomenat primer tinent director de l'Escola de Llotja, acadèmic de l'Escuela de San Luis de Saragossa, el 1819, i de la Real Academia de San Fernando de Madrid, el 1827.⁶⁴⁰

El 1821, morí el director de l'Escola de Llotja de Barcelona, Jaume Folch i Costa, i fou substituït per Francisco Rodríguez, probablement com a mestre més antic, que va exercir aquest càrrec fins al moment de la seva mort. Aquesta escola era la màxima institució docent en el camp de les Belles Arts a Catalunya, i la vida artística catalana de l'època hi girava al voltant, ja que el món artístic d'aquest període estava organitzat jeràrquicament. La majoria d'artistes que aspiraven a exercir seriosament la professió s'acollien a la disciplina acadèmica com a única fórmula per a garantir les millors possibilitats de treball. L'obra pictòrica de Francisco Rodríguez no assoleix una veritable categoria artística, sinó que es limita a la realització de còpies executades amb una tècnica satisfactòria, a excepció d'alguns retrats originals, tal com ho demostra la seva obra més notable, l'excel·lent *Autoretrat* que es conserva a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi de Barcelona.⁶⁴¹

Les pintures al tremp de cola realitzades a la capella de la Mare de Déu de la Salut responen a l'interès de l'època per l'antiguitat grecoromana, fruit, entre d'altres, del descobriment de Pompeia i Herculà, ciutats conservades intactes des del segle I dC, que van ser objecte de diverses tasques d'investigació ja des de 1748. Aquestes pintures es caracteritzen per un predomini del dibuix, la influència de l'estatutària clàssica en la concepció de les figures i la utilització d'un cromatisme reduït. A més, estan dotades d'un profund sentiment decorativista i presenten alguns elements que imiten motius arquitectònics (fig. 320). Aquest predomini de la línia sobre la massa, que podríem anomenar estil lineal, fa que el sentit es trobi en el contorn i proporciona a l'espectador un sentiment de seguretat, provocat per l'ajustament de totes les formes modeladores a la forma total i per la delimitació clara i uniforme dels objectes representats. El cromatisme simple, sense gaire varietat de tons, és característic de la pintura antiga i és present en aquesta obra realitzada mitjançant la utilització de pigments que proporcionen colors terrosos i blau turquesa. Malgrat la poca diversitat cromàtica, el conjunt presenta un fort contrast tonal que ve donat per l'ús de dos colors complementaris.

La composició de les pintures distribueix el mur en tres parts, divisió típica de la pintura romana antiga,⁶⁴² amb un sòcol a la part inferior, un fris a la part mitjana i la part superior amb una cornisa, un fris i una altra cornisa. Tot això fa que la unitat orgànica de l'obra es fragmenti per oferir-

639. Ràfols, 1953: 466; Fontbona, 1983: 40, i Elías de Molins, 1895: 490.

640. Fontbona, 1983: 21, i Ràfols, 1953: 466.

641. Martinell, 1951: 64, i Fontbona, 1983: 40.

642. Liversidge, 1985: 113.

638. Réau, 1958: 927-931.

nos petites pintures sobre plafons, separades per elements purament decoratius que no revelen cap idea de funció (fig. 321). El disseny de la volta segueix el mateix esquema de petits plafons dividits per motius decoratius, la profusió dels quals pot resultar recarregada.

La presència de plafons amb grans àrees pintades amb colors plans i amb petites pintures centrals, unida a l'existència d'elements decoratius simètrics, permet establir certes semblances amb els estils pompeians, sobretot el IV dels quatre diferenciats per A. Mau, el 1882,⁶⁴³ en la seva obra *Geschichte der dekorativen Wandmalerei in Pompeji*, classificació cronològica i tipològica que avui resulta superada, però que és d'ús comú i pot resultar útil. Amb tot, l'establiment d'algunes analogies entre l'obra estudiada i l'estil ornamental s'ha de considerar dins d'uns paràmetres generals, atesa la distància cronològica que els separa i la major destresa tècnica del segon.

En conjunt, l'obra està configurada a partir de la repetició de motius geomètrics, garlandes, motius vegetals i alguna petita incursió de figures humanes i animals, amb un significat purament ornamental, tot això sotmès a un rígid programa simètric que s'adapta al gust i a les pràctiques artístiques de l'època.

Finalment, també convé esmentar que les pintures murals executades per Rodríguez en substituïen unes altres d'anteriors, d'estil barroc i coetànies de la construcció de la capella.⁶⁴⁴ Es tractava d'una decoració pictòrica realitzada al tremp, damunt d'una sinòpia preparatòria, dibuixada a llapis sobre un enguixat. En la volta de la capçalera i en els paraments del voltant del retaule de la Mare de Déu les pintures representaven tota una sèrie de motius de caràcter decoratiu, com ara volutes, garlandes amb diversos gèneres de flors, motlures i caps d'angelets, tot d'un ric cromatisme, i la resta de la capella estava pintada a imitació d'un marbre de color gris.⁶⁴⁵

Bibliografia

- ADELL I GISBERT, J. 1986. *L'Arquitectura romànica*. Barcelona: 58.
- Bíblia*. 1968. Fundació Bíblica Catalana i Editorial Alpha, SA.
- ARCOR (PAYÀS, C. - MARQUÈS, M.). 1995. *Restauració del conjunt pictòric i graffitis de la capella de la Salut de l'església de Santa Maria del castell de Castelldefels*. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. (inèdit).
- CIRLOT, J.E. 1969. *Diccionario de símbolos*. Barcelona: 341, 445 i 446.
- DÍAZ ÁLVAREZ, P. 1998. *Portada de l'església del castell de Castelldefels. Memòria de la restitució del braç i mà de l'àngel de la dreta de la portada*. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. (inèdit).
- DÍAZ ÁLVAREZ, P. 1995. *Santa Maria del castell de Castelldefels. Memòria de la restauració de la portada de l'església i d'altres elements de pedra realitzada l'any 1995*. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. (inèdit).
- ELIAS DE MOLINS, A. 1895. *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*. Barcelona: 490.
- FONTBONA, F. 1983. *Història de l'art català, VI. Del Neoclassicisme a la Restauració, 1808-1888*. Barcelona: 21 i 40.
- GARRIGA, J.; CARBONELL, M. 1986. *Història de l'art català, IV. L'època del Renaixement, s. XVI*. Barcelona: 164.
- HALL, J. 1987. *Diccionario de temas y símbolos artísticos*. Madrid, p. 316-325.
- JUNYENT, E. 1963. *L'Arquitectura religiosa en la Catalunya carolíngia*. Barcelona: 17.
- LIVERSIDGE, J. 1985. «La pintura mural y el estuco». *El arte romano*. Barcelona: 113.
- MARTINELL, C. 1951. *La Escuela de la Lonja en la vida artística barcelonesa*. Barcelona: 64.
- MORALES Y MARÍN, J. L. 1984. *Diccionario de iconología y simbología*. Madrid: 324.
- PAGÈS, M. 1983. *Les Esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*. Barcelona: 123-129.
- PÉREZ I CONILL, J. 1987. «Notes sobre els segles XV, XVI i XVII». *Sant Just Desvern, un paisatge i una història*. Barcelona: 229.
- PUIG I CADAVALCH, J.; FALGUERA, A.; GODAY, J. 1909-1918 (2a ed. 1982). *L'Arquitectura romànica a Catalunya*. Barcelona: 363, 371-375, 458 i 498-518 (1917); 529-538 i 625-644 (1918).
- RAFOLS, J.F. 1953. *Diccionario biográfico de artistas de Cataluña*. Barcelona: 466.
- RÉAU, L. 1956-1958. *Iconographie de l'art chrétien*. París: 39-51 (1956); 53-69 i 723 (1957); 18-19, 708-712, 827-832, 868-873 i 927-932 (1958)
- SUREDA, J. 1983. *El Renaixement a Catalunya: l'Art*. Barcelona: 13.

643. *Ibidem*.

644. Com es va poder comprovar arran de la restauració efectuada pel Servei, la renovació de la decoració pictòrica de la capella a inicis del segle XIX va comportar l'eliminació de gairebé tota la capa barroca preexistent.

645. ARCOR (Payàs, Marquès), 1995.

Fig. 313. Detall del portal renaixentista de l'església. Foto: M. Baldomà, 1995. Fons Documental SPAL.

Fig. 314. El cor vist des del presbiteri. Foto: M. Baldomà, 1995. Fons Documental SPAL.

Fig. 315. Mènula que representa sant Lluç. Foto: M. Baldomà, 1994. Fons Documental SPAL.

Fig. 316. Mènula que representa sant Marc.
Foto: M. Baldomà, 1994. Fons Documental SPAL.

Fig. 317. Mènula que representa sant Joan.
Foto: M. Baldomà, 1994. Fons Documental SPAL.

Fig. 318. Mènula que representa sant Mateu.
Foto: M. Baldomà, 1994. Fons Documental SPAL.

Fig. 319. Capella de la Salut restaurada.
Foto: M. Baldomà, 1996. Fons Documental SPAL.

Fig. 320. Decoració pictòrica neoclàssica de la volta de la capella i restes de la barroca. Foto: M. Baldomà, 1995. Fons Documental SPAL.

Fig. 321. Detall de les pintures barroques. Foto: M. Baldomà, 1995. Fons Documental SPAL.

2. La restauració del castell promoguda per Manuel Girona Agrafel l'any 1897⁶⁴⁶

David Galí

Introducció (fig. 322 a 323, pàg. 434)

La principal motivació que va empènyer el nostre Servei a emprendre un estudi sobre la restauració del castell de Castelldefels promoguda el 1897 per Manuel Girona i Agrafel (1917-1905) va ser documentar-ne les obres i l'autor,⁶⁴⁷ paral·lelament a la recerca arqueològica i a les exploracions arquitectòniques i estructurals.

Calia identificar el director de les obres de restauració i, si era possible, també els artistes i els industrials que van participar-hi, repassar el que va suposar per a l'edifici i a quins paràmetres estètics responia. Tradicionalment, s'havia atribuït l'autoria a l'arquitecte Enric Sagnier i Villavecchia (Barcelona, 1858-1931) a causa de la interpretació d'uns paràgrafs del llibre *El castillo y la Baronia de Arampruñá*, publicat l'any 1911 per l'historiador Francesc de Bofarull i Sans (Barcelona, 1843-1938), per encàrrec de la família Girona. L'historicisme efectista i de caràcter escenogràfic, al qual respon el llenguatge arquitectònic emprat en la restauració, també induïa a creure-ho, ja que algunes obres de Sagnier en són un bon exponent (fig. 322).

Només cal llegir amb atenció aquells paràgrafs per adonar-se que l'únic que se'n desprèn és que Sagnier va intervenir en l'església del castell pocs anys després de la reforma efectuada a la fortalesa el 1897:

«El Senador por Barcelona D. Manuel Girona, dotado de condiciones excepcionales en los asuntos financieros y económicos, para los que fue consultado por hacendistas nacionales y extranjeros, tuvo siempre gran predilección por los monumentos arqueológicos de Cataluña, y en las amistosas relaciones que cultivó con los hombres que á la historia patria nos dedicamos, siempre manifestó este entusiasmo, que reveló al público al proyectar la restauración de la fachada de nuestra Basílica, [la catedral de Barcelona], la que afortunadamente pudo ver terminada, como también el castillo antiguo de Castelldefels y la nueva iglesia que allí mandó construir y sirve de parroquia á la villa.

Este castillo y el de Arampruñá fueron el incentivo que le impulsó á la adquisición de las tierras de la antigua Baronia, y, práctico en los negocios, no dejó de ver los escasos beneficios que había de alcanzar y los cuantiosos gastos que había de ocasionarle la restauración de aquellas derruidas fortalezas y la construcción de vías practicables.

646. ABREVIATURES UTILITZADES:

AHMG: *Arxiu Històric Municipal de Gavà*.

AHPB: *Arxiu Històric de Protocols de Barcelona*.

AMAAB: *Arxiu Municipal Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona*.

AMDSSG: *Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi (Barcelona)*.

ANC: *Arxiu Nacional de Catalunya*.

647. Malgrat haver endegat diferents estudis històrics i artístics i alguns treballs d'excavació arqueològica i de lectura estratigràfica de paraments de l'edifici des de fa alguns anys, que van ser dirigits per Albert López Mullor i gràcies als quals ja es coneixia en què va consistir la intervenció, encara no s'hi havia aprofundit directament.

Su hijo y sucesor D. Manuel Girona y Vidal, una vez terminado y ampliado todo lo que su antecesor proyectó, ha mejorado aquel extenso patrimonio repoblando los talados bosques y ha convertido aquellas tierras yermas en fértiles y laborables, contribuyendo al saneamiento de la comarca. Aficionado á las bellas artes, ha procedido á la reparación total de aquellos antiguos monumentos y bajo la dirección del inteligente arquitecto D. Enrique Sagnier ha restaurado la antigua iglesia contigua al castillo de Castelldefels, curioso ejemplar de la arquitectura románica.»⁶⁴⁸

Enric Sagnier es va convertir en l'arquitecte d'ofici dels Girona a principis de la dècada del 1900, no pels suposats vincles familiars entre els Sagnier i els Girona,⁶⁴⁹ sinó a causa de la mort del facultatiu de confiança (Ramon Soriano) de Manuel Girona i Agrafel el 1902, el qual havia restaurat el castell (abans ho havia estat el condeixeble de Girona a l'Escola de Llotja de Barcelona, Josep Oriol Mestres i Esplugues (Barcelona, 1815-1895), i també perquè en aquella època Manuel Girona i Vidal ja havia agafat les regnes dels negocis familiars i segurament va considerar que calia contractar l'arquitecte preferit de l'alta burgesia barcelonina. A més de les intervencions a Castelldefels (la nova església parroquial, 1903-1909, i la reforma de l'església del castell, 1910), Sagnier va ser autor d'unes reformes efectuades els anys 1909 i 1919⁶⁵⁰ a la Torre Girona de Pedralbes, projectada per J. O. Mestres el 1857 (fig. 323)⁶⁵¹ i, segons Santi Barjau, dels projectes d'unes cases de pisos per a Manuel Girona i Vidal al carrer Bailén, 27-Casp, 80 (1912-1914) i Consell de Cent, 413-Bailén, 73-75 (1918-1920).⁶⁵²

A priori, la principal font documental on calia acudir per desenvolupar la recerca era l'arxiu de la Baronia d'Eram-

648. Bofarull, 1911.

649. Algun autor havia cregut que els vincles existien, però, a partir d'un estudi genealògic d'Armand de Fluvià sobre els Sagnier, es pot comprovar que no n'hi ha cap [Fluvià, 2003: 67-73]. Es podia suposar que l'esposa de Manuel Girona i Agrafel, Carolina Vidal Quadras i Ramon, estava emparentada amb la d'Enric Sagnier i Villavecchia, Dolors Vidal Ribas i Torrents, però, en realitat, aquestes dues famílies Vidal no tenien cap relació de parentiu.

650. AMDSSG, expedient 127, caixa 2, any 1909. *Permiso para edificar Pedralbes a Don Manuel Girona* (plànols de l'arquitecte Enric Sagnier datats el març de 1909 d'unes quadres i còxeres de la torre Girona, les quals encara es conserven a la plaça d'Eusebi Güell); *ibidem*, expedient 218, caixa 34, any 1919. *Permiso á Don Manuel Girona para elevar el desván de su casa torre situada frente a la plaza de Dª Elisenda* (plànols de l'arquitecte Enric Sagnier datats el febrer de 1919).

651. Es tractava d'un terreny adquirit per la mare de Manuel Girona, Rita Agrafel, l'any 1823, al qual Girona va afegir altres terres fins a formar una finca el 1859. L'any 1857, l'arquitecte Josep Oriol Mestres va fer el projecte d'una casa d'estiueig de planta baixa, pis i golfes amb mansardes, tot de regust francès, que presidiria la propietat. El 1863, ja s'hi havia afegit un estany presidit per un mirador, un jardí que l'envoltava i un molí de vent, els quals segurament van ser projectats pel mestre d'obres Josep Masdeu i Puigdemassa [Ajuntament de Barcelona, 2003]; aquests elements i un hivernacle de vidre adossat a la banda oest de la casa s'observen en una pintura a l'oli d'Achille Battistuzzi (Trieste, ?-Barcelona, 1891) [Fabre; Huertas, 1988: 237] i també en una fotografia antiga de la finca. La torre Girona es trobava a tocar de la masia Can Feliu (propietat d'Eusebi Güell convertida en Palau Reial de Pedralbes a la dècada de 1920). Actualment, es conserva l'estany, el mirador, una part del jardí i l'edifici, però força transformat i convertit en la seu del rectorat de la Universitat Politècnica de Catalunya, així com també una capella que probablement va ser reconstruïda després de la guerra civil espanyola.

652. Barjau, 1992: 85 i 87.

prunyà, conservat per la família Girona, però a causa de les dificultats d'accés es va optar per seguir altres línies d'investigació.⁶⁵³ Primerament, es van repassar els fons de l'Arxiu Històric Municipal de Castelldefels, però no s'hi havia conservat cap llicència d'obres ni referències a les obres del castell i tampoc no va aparèixer cap dada entre una sèrie de documents de la família Girona custodiada per l'arxiu. Com que no es trobaven notícies directes sobre la reforma, es va optar per investigar sobre la vida de Manuel Girona i la d'Enric Sagnier, per tal d'obtenir alguna pista que conduís a la troballa de noves informacions. Respecte a l'arquitecte, no hi havia gaires possibilitats de trobar dades inèdites, ja que no es conserva el seu arxiu personal i, a més, ja n'existia una tesi de llicenciatura realitzada per Santi Barjau, que li atribuïa la restauració del castell, malgrat no haver-ho pogut demostrar documentalment.

Pel que fa a Manuel Girona, es van repassar els estudis que en va fer l'historiador Francesc Cabana, autor de la majoria de publicacions existents sobre el personatge, que principalment tracten de les activitats econòmiques i de l'acció política que va exercir. La projecció pública de Girona, que va portar-lo a encapçalar diferents titulars de diaris de l'època, no va passar desapercebuda i això va fer plantejar-se per què la premsa no es podia haver fet ressò de la notícia de la restauració del castell. Doncs, efectivament, així va ser. La majoria de publicacions periòdiques de Barcelona i una de comarques van publicar alguna nota on s'esmentaven els noms dels responsables de la intervenció: el director de les obres, el constructor, l'encarregat dels treballs de moviments de terres, el fuster, el serraller i les cases dedicades a pintura decorativa, enteixinats i pedra artificial.

«D. Manuel Girona está procedint á la restauració del antich castell d'Aramprunyá,⁶⁵⁴ qual baronía ha adquirit... y bons quartos que li costa»

A inicis del mes d'agost de 1897, diferents periòdics catalans publicaven la notícia de la mort de dos personatges il·lustres, que van colpir el món de la tauromàquia i de la política. Es tractava del torero Fernando Gómez García, anomenat «el Gallo» (Sevilla, 1847), inventor del «quiebro de rodilla», que va morir el dia 2 d'agost, i del president del govern espanyol, Antonio Cánovas del Castillo (Málaga, 1828), cap del partit conservador, on militava Manuel Girona, assassinat sis dies més tard al balneari de Santa Águeda (Guipúscoa); l'arquitecte Elies Rogent i Amat (nascut a Barcelona el 1821) havia mort el dia 21 de febrer d'a-

quell mateix any⁶⁵⁵ i el mestre d'obres Josep Fontserè i Mestre, nascut el 1829, també va perdre la vida el 1897. A més d'aquestes informacions luctuoses, apareixia una nota de premsa sobre la festa celebrada al castell de Castelldefels el dia 31 de juliol proppassat, diada de sant Ignasi, amb motiu de la inauguració de la restauració efectuada a l'interior de l'edifici.

En la festivitat anterior de santa Eulàlia, el 12 de febrer, el banquer i empresari barceloní Manuel Girona i Agrafel havia adquirit la Baronia d'Eramprunyà pel preu de 90.000 pessetes a Eulàlia de Sagarra i de l'Espanyol, vídua de Diego de Foixà, i a Ramon de Sarriera i de Vilallonga, marqués de Barberà i de la Manresana (també a la seva mare, Maria de la Soledad de Vilallonga i d'Amat, i a les seves germanes Lluïsa, Pilar i Joaquina de Sarriera). La principal motivació que havia empès els propietaris a vendre va ser el deute de 125.000 pessetes que tenia Sarriera amb Baldiri Carreras per un plet d'herències i el dels costos de reclamacions i judicis que la família Foixà estava movent contra Sagarra. La baronia comprenia sis grans finques i una sèrie de terrenys rústics i urbans, repartits pels termes de Gavà, Castelldefels i Begues. El castell de Castelldefels es trobava dins la finca número quatre, que era descrita d'aquesta manera: «otro monte pequeño con un castillo en la cúspide de grandes dimensiones, con murallas derruidas en parte, conocido por Castillo de Castelldefels, parte cultivo, parte viña y parte yermo de cabida unas veinticinco mojas, equivalentes á doce hectáreas veinticuatro áreas doce centiáreas, situado en el término municipal de Castelldefels».⁶⁵⁶

Sis mesos després d'haver comprat la fortalesa, Girona ja hi havia iniciat unes obres de reforma que significarien la seva recuperació. El banquer barceloní va deixar escrites unes línies on explicava que havia comprat la baronia per salvar el castell de Castelldefels de la ruïna i convertir-lo «en una joia dels temps remots, puix allà va trobar-se Carlo Magno l'any 802 per a foragitar els sarraïns, l'objectiu dels quals era Barcelona».⁶⁵⁷ Malgrat aquesta declaració d'intencions, la restauració de l'edifici no era l'únic propòsit, ja que alhora pretenia convertir-lo en símbol de l'estatus polític, econòmic i social de què gaudia, i, bàsicament, treure rendiment econòmic dels terrenys de la baronia.⁶⁵⁸

«L'antich y casi enderrocat Castell de faels» (fig. 324)

L'últim quart del segle XIX, el castell es trobava en força mal estat de conservació, possiblement a causa de la manca de manteniment per part dels propietaris, deguda a la crisi del camp català arran de la plaga de la fil·loxera, i a la insalubritat de la contrada, gairebé al bell mig d'una zona d'aigües estancades prop del delta del riu Llobregat, on es feia difícil viure.

653. L'any 1998, el qui subscriu i Anna Micaló van intentar consultar aquest arxiu amb motiu de la recerca documental feta arran de la realització de l'*Estudi històric i urbanístic del sector que envolta la Torre Modolell, de la seva evolució constructiva i de la seva relació amb la Torre del Baró, Viladecans* (SPAL, 31 de març de 1998 [inèdit]) però no va ser possible. Respecte a la qüestió que ara ens ocupa, es va fer una altra temptativa, que tampoc no va prosperar. Armand de Fluvià ens va adreçar a Lluïsa Pla i Toldrà, que està realitzant una tesi sobre la família Girona i ha estudiat documentació del seu arxiu, però va comunicar-nos que no hi havia trobat cap referència a Castelldefels. Una altra via per a conèixer els fons de l'arxiu de la baronia era accedir a les fitxes que en va fer Josep Soler i Vidal, de Gavà, però tampoc no hi va haver sort amb aquest intent. Actualment, el Servei d'Arxius de la Generalitat de Catalunya està inventariant i digitalitzant els documents de l'arxiu de la baronia, però encara no es poden consultar.

654. En realitat, es refereix al de Castelldefels [«Esquellots», 13 d'agost de 1897].

655. *La Veu de Catalunya*, 28 de febrer de 1897.

656. AHPB, notari Josep Fontanals i Arater, manual de l'any 1897, mesos de gener i febrer, folis 502-513v.

657. Esborrany de Manuel Girona trobat alguns anys enrere a l'Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà per Josep Soler i Vidal, publicat a *Gavà en el vuit-cents*, 1983: 38 i 39.

658. Pel que fa a l'última intenció, és força conegut que a Castelldefels i, sobretot a Gavà, va urbanitzar finques situades al nucli urbà i que inscriví a nom seu una sèrie de camps que no havien estat registrats oficialment, fet que el 1910 motivaria un amotinament popular davant de la Casa de la Vila de Gavà [AA. DD, 2001: 80].

La precària situació de l'edifici va ser destacada per alguns excursionistes que van visitar-lo en aquella època.⁶⁵⁹ El 12 de febrer de 1882⁶⁶⁰ alguns socis de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques van sortir a peu de Sitges a les set del matí en direcció a Castelldefels i van arribar a Garraf quatre hores més tard, on els esperava Eusebi Güell i Bacigalupi, consoci i propietari de la torre situada en aquella mateixa localitat, que els va convidar a un generós esmorzar. Cap a la una del migdia va caure un xàfec, que va obligar a retardar la sortida cap a Castelldefels fins una hora més tard i, a dos quarts de quatre, la colla arribava a l'estació de Castelldefels per accedir al castell: «Pujant lo viarany que serpenteja en lo puig rublert de ginesta, arbusos y oliveras s'arriba á la porta del castell. En lo pati s'hi conserva lo cavalcador, y per una gran escala's [es] puja á una espayosíssima cambra desde quals finestras se gosa de bellísimas vistas. Per la part de N. E. s'ovíran las serraladas que domina lo castell de Aramprunyá, lo plá de Barcelona, lo Montjuich, las montanyas de la costa y'l mar.»

El 25 de novembre de l'any següent (fig. 324),⁶⁶¹ membres de la mateixa associació van tornar a visitar el castell. Hi havia dos caminets per pujar-hi, un d'estret que portava a la rectoria i un altre de més ample que conduïa fins al portal de l'església.⁶⁶² Aquest últim resseguia la roca del turó i arribava fins a una escala de cinc graons, un replà i deu graons més que portaven a una esplanada situada davant del barri de l'església, tancat a una banda pel mur del castell i a l'altra per l'església i el cementiri, al qual s'accedia pujant onze graons més. Després de visitar el rector, mossèn Joan Gaja, que els va ensenyar l'església, els seus objectes artístics i l'arxiu, van fer un tomb per l'entorn del castell, que descrivien de la següent manera:

«trossos de murs enmarletats y en una base atalusada de torre circular que's troba en l'ángul S.O., qual perímetre mideix aproximadament 35'50 metres y ve-yentshi algun rest inferior de tronera. Es aixó lo fragment mes notable que queda de la antigua fortaleza militar. La gran casa senyorial moderna ocupa la part O. y s'extén en una direcció de N. á S. Lo material de la part de mitjorn ve format per argamassa y'l de la part septentrional, ahont hi ha 'l pati d'entrada, lo forman rojos carreus. A

mitj mur exterior de ponent hi ha una torre quadrada unida al castell; á llevant las parets que tancan lo cementiri, y otras los horts de la rectoría, ve-yentshi duas torres rodonas truncadas, mes modernas, una unida al casal ja esmentat y la altra á una de las parets de prop del temple, fentse dificil desde fora 'l barri fixar son lloch, son us y'l motiu de sa existencia, perque al davant de tanta paret superflua un queda confós y amohinat».

Els excursionistes també van subratllar la situació dels habitants de Castelldefels, que patien la insalubritat de la zona, de la qual se'n va fer ressò l'escriptor Felip d'Hita Morros (Barcelona, 1854-el Prat de Llobregat, 1893) a les pàgines del diari *La Renaixensa*, on va publicar una sèrie d'articles sobre el sanejament del Baix Llobregat, aplegats en un opuscle editat l'any 1890.⁶⁶³ Hita denunciava la situació en què es trobaven Castelldefels, Gavà i Viladecans, i el fet que les autoritats no hi possessin remei,⁶⁶⁴ segons l'autor, la població de Castelldefels era «terra de febres» i tothom que hi passava viatjant amb el ferrocarril i la contemplava, esperava «ab la resignació de mártir lo dia de la seva redempció que may arriba, als peus del cim en que s'aixeca l'antich y casi enderrocat Castell de faels formant un sol conjunt ab la Iglesia Parroquial y Rectoría, no ménos runosas que aquéll». L'epidemia febrosa s'havia estès a tots els habitants, fins i tot a mossèn Gaja, que va haver de deixar la parròquia per curar-se en un altre poble, i per això demanava a les autoritats i als grans propietaris del municipi que prenguessin mesures per eradicar la malatia.⁶⁶⁵

«El día 31 de julio de 1897, será una fecha de grata memoria para el pueblo de Castelldefels» (fig. 325 a 326)

Segurament, Manuel Girona va triar expressament les dates per oficialitzar respectivament l'adquisició de la baronia d'Eramprunyà i la celebració de l'acabament de les obres de restauració de l'interior del castell de Castelldefels. La primera, per ser la festivitat de la patrona de la capital catalana, amb cripta a la catedral de Barcelona, i la segona per coincidir allora amb dues fites, la diada de sant Ignasi, onomàstica del seu pare, i el trentè aniversari de la mort d'aquest. Es pot suposar que Manuel Girona es va apres-sar a enllestir la primera fase de la intervenció per retre homenatge a la memòria d'Ignasi Girona i Targa i va deixar-ne testimoni material en una placa fixada a la paret de llevant de la sala Noble del castell, on es pot llegir:

663. Hita, 1890.

664. *Ibidem*, 1890: 18-21 (article del 25 d'agost de 1888).

665. En resposta a l'article d'Hita, Lluís Suñé, secretari de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona, li responia amb una carta al director de *La Renaixensa*, on explicava que la Secció d'Higiene de la seva acadèmia havia realitzat una sèrie d'estudis sobre el terreny i havia fet un projecte per redreçar la situació, que estava pendent de ser aprovat per la Diputació de Barcelona o pel ministeri competent. Pel que fa a la demarcació de Castelldefels, l'Acadèmia havia recollit una sèrie de dades esfereïdores sobre el seu poblament: «Tenia uns 122 vehins en l'any 1760, que en 1887 quedavan reduïts á 55. En aquella fetxa hi havia 38 parells de bous y actualment casi no queda un cap de bestiar boví. Desde l'any 1750 al 1799 la població's renová duas vegadas, y desde 1800 fins á la fetxa quatre vegadas. Hi ha més de 50 casas abandonadas des de l'any 1820 y unas 20 en estat de ruina. En tant de temps no més una casa s'ha obrat de nou. A contar del sigle passat las defuncions cada any han excedit en 10 ó 12 als naixements, y tant sols en duas anualitats excediren de 3 ó 4 los nats als morts.» [Hita, 1890: 22 i 23, 90 i 91. Carta al director de *La Renaixensa* del 26 d'agost de 1888 i informe de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona].

659. Testimoni gràfic i fotogràfic del pas de diferents visitants per Castelldefels a finals del segle XIX són una sèrie de dibuixos i fotografies del castell realitzades: una aiguatinta on se'n representa la banda nord, de 1879 [Monreal, Riquer, 1958: 229]; un dibuix de la banda de ponent, realitzat per Enric Masriera en el decurs d'una visita efectuada el 25 de novembre de 1883 [Masriera, 1886: 219]; un gravat amb el poble al peu del castell, fet el 1892 a partir d'una fotografia de J. Subietas-Lleopart [«Castelldefels: Vista general, per J. Subietas-Lleopart, 30 d'abril de 1892]; dues fotografies de la banda nord i de la banda sud-est respectivament, de 1882 [Fons Documental SPAL, clics 3.836 i 3.837], i una imatge de la banda sud-oest, datada de finals de segle XIX, anterior a 1897, que es troba a l'Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya.

660. «Excursió á Sitges, Costas de Garraf y Castell de Fels los dias 11 y 12 de Febrer de 1882», 1882: 13-15. Anteriorment, membres de la mateixa Associació i de l'Associació d'Excursions Catalana havien visitat Castelldefels, però no la seva fortalesa. Els primers hi van arribar el 28 de desembre de 1879 [«Excursió á Castelldefels y Garraf lo dia 28 de desembre de 1879», 1879: 170-172] després de visitar les obres de la línia del ferrocarril de Valls a Vilanova i Barcelona, inaugurada el desembre de 1881 [Navarro Pérez, 2003: 302]. El 28 de novembre de l'any següent, els socis de l'altra Associació van visitar l'església del castell, però no van poder entrar a la fortalesa perquè no hi havia ningú [«Excursió colectiva a las costas de Garraf y Castell de Fels. Extracte del acta», 1881: 12-17].

661. Masriera, 1886: 292-298.

662. Sobre aquesta qüestió vegeu també Castellano, 1995.

«CASTELL DE FELLS
Los senyors Barons de Aramprunya
Lo feren aixecar lo segle XIII
Lo engrandiren lo XVI
Lo renovaren lo XVII

—

LO EXCM. Sr. D.
Manuel Girona y Agrafel
Senador del Regne, etc., etc.
Lo comprá lo dia de Santa Eularia
12 de Febrer de 1897,
y lo dia de Sant Ignaci 31 de Juliol del mateix any,
fou terminada sa restauració»

La primera notícia de premsa referent a la restauració va aparèixer a l'edició de la nit del diari *La Publicidad* el dia 29 de juliol de 1897, on es llegia:

«Se está procediendo á la restauración del castillo situado junto á la rectoría del pueblo de Castelldefels y palacio inmediato, que hacía muchos años que estaba inhabitado. El gran salón del mismo, que despues de haber servido para recepciones del señor de la propiedad, fue convertido en sala de baile, ha sido restaurado escrupulosamente bajo la direccion del artista Sr. Ferrer y Figuerola. El resto del edificio sufrirá una transformación, procurándose devolverle el carácter que tuvo en siglos pasados».⁶⁶⁶

Tres dies més tard, el mateix rotatiu insistia en la qüestió i descobria la identitat del director de les obres:

«Las obras de restauración del antiguo castillo de Castelldefels, de que nos ocupamos días pasados, se lleva á cabo con gran rapidez y acabado estudio bajo la direccion y planos del inteligente maestro de obras don Ramon de Soriano. Ayer quedó terminada la restauracion del gran salón del palacio existente en el castillo y una vez terminada la de las otras dependencias del mismo, principiarán las de los muros, torres y defensas de lo que fue fortaleza *dels faels*.

El castillo y toda la baronía a el anexas (tierras, dominios y señoríos) ha sido adquirido por un conocido banquero de esta ciudad, el cual se propone que aquel pintoresco e histórico sitio recobre el aspecto que tuvo en pasados siglos».⁶⁶⁷

Seguidament, la majoria de diaris barcelonins van publicar la notícia (fig. 325),⁶⁶⁸ però el periòdic que va dedicar-hi més línies va ser un de local, *l'Eco de Sitges*, que, el 8 d'agost d'aquell any, divulgà un article escrit per Camil Casanovas i Ventura, secretari de l'Ajuntament i del Jutjat municipal de Castelldefels⁶⁶⁹ i corresponsal de *l'Anuario Riera* en aquella població.⁶⁷⁰

Casanovas explicava que la restauració interior del castell s'havia donat per acabada el 31 de juliol anterior i que,

per celebrar-ho, es van convidar les autoritats locals i de la contrada, i també altres persones enteses en art i indústria. Per absència de Manuel Girona, el director de les obres, Ramon Soriano i Tomba (Alfés, 1846-Barcelona, 1902), va ser l'encarregat de rebre i atendre els convidats. Amb ell van recórrer l'interior del castell i, primerament, van admirar el magnífic i gran saló pel seu mèrit artístic, amb la llar de foc d'aspecte molt majestuós i la placa amb la inscripció que commemorava la restauració, i després «dos salones pequeñitos con pinturas chinescas, japonesas y juegos malabares, dándole más realce la sillería que hay chinesca».

A continuació, Casanovas va relatar tot el que va succeir en acabar-se la visita:

«Luego de recorridos todos los departamentos del Castillo nos trasladamos al comedor, por cierto, elegante, espacioso y con magnificas vistas, y en el cual estaban dispuestas tres mesas muy bien combinadas, para 43 cubiertos, la una para el elemento oficial, la otra para los artistas y la otra para las familias y amigos de estos, sirviéndose luego una opípera comida dirigida, cual sabe hacerlo el inteligente y activo Cafetero de Gavà, don Francisco Duran y Bori.

Terminada la comida y antes del café, levantóse el señor Soriano, dando las gracias á los concurrentes en nombre del Excmo. Señor Girona, y en el suyo propio, contestándole don Francisco Viñas, Alcalde de la localidad en nombre del pueblo de Castelldefels, lo mucho que esperan sus vecinos del caritativo proceder del señor Girona, confiando ahora más que nunca en el tan deseado saneamiento; en igual ó parecidos términos se expresó don Juan Claramunt, Pbro. Cura-párroco.

Al terminar la comida se oyeron muchas palmas al exterior del Castillo, preguntado que las motivaba, me dijo el señor Soriano Director de las Obras que era en virtud de haberse pagado un doble jornal á todos los 170 obreros, al propio tiempo que se les hacía retratar en grupos para hacer un pequeño obsequio al Excmo. señor Girona, propietario de la finca.

Concluyo la presente señor Director manifestándole que dicha restauración es obra digna de ser visitada por las personas inteligentes y amantes de la industria y del arte, la cual honra á su Director don Ramon de Soriano, á don Baudilio Ros, encargado de la albañilería, á los señores Muarell [Maurell] hermanos, en piedra artificial é yeso, á don Domingo Moncanut y don Juan Parellada, en Carpintería, á don Pedro Ferré, en Pintura, á don Andrés Amigó, en Cerrajería, y á don José Bosch, en el movimiento de tierras en la Carretera especial que conduce al Castillo, propiedad del referido señor Girona.

Le daré cuenta oportunamente de las obras que se están continuando y sin otro particular se despide hasta hoy su affmo amigo y s. s.

CAMILO CASANOVAS»

Davant d'aquest text, és evident que la restauració es va plantejar en dues fases, la segona de les quals s'estendria principalment al coronament dels murs dels cossos de la part antiga del castell situats a redòs del pati.

Cal suposar que Girona va confiar la restauració del castell a Soriano en una data pròxima al 12 de febrer de

666. «Noticias de Barcelona», 29 de juliol de 1897.

667. *Idem*, 1 d'agost de 1897.

668. «Noves», 1897: 238 i 239; «Noticias de Barcelona», 3 d'agost de 1897 (edició del matí); *Diario de Barcelona*, 3 d'agost de 1897; «Noticias locales», 4 d'agost de 1897; «Dietari del Principat. Dia 31», 8 d'agost de 1897, i «Esquellots», 13 d'agost de 1897.

669. Casanovas, 1897.

670. *Anuario Riera*, 1898: 669.

1897,⁶⁷¹ per bé que el plànol més antic que se n'ha trobat datat del mes d'agost següent (fig. 326). Si més no, existeix una planta del castell d'Eramprunyà i de la capella annexa de Sant Miquel, feta per Soriano el mes d'abril.⁶⁷² No se sap si Girona va dubtar entre reformar una o altra fortalesa i al final es va decidir per la de Castelldefels, però el cert és que segurament va encarregar la traça de la d'Eramprunyà amb l'objectiu de restaurar-lo, encara que al final no s'hi intervingués, o, almenys, és el que es pot suposar, ja que Soriano qualificava el pati exterior del castell com a «habilitable».⁶⁷³ No es coneix la data exacta en què van iniciar-se les obres i tampoc la de l'acabament, encara que, arran d'una visita feta al castell el 21 de novembre de 1897 per disset socis del Centre Excursionista de Catalunya, se sap que llavors les obres continuaven, perquè van destacar que «la restauració que s'hi està fent és bastant important».⁶⁷⁴ Malgrat tot, pel que fa a la data de final d'obra, es podria aventurar una cronologia pròxima al mes de febrer de 1898, ja que, per l'agost de 1897, Camil Casanovas havia promès continuar explicant les obres que es fessin al castell i, abans de morir en aquella data, a causa de les febres malignes que assolaven els habitants de la contrada, no ho havia fet.⁶⁷⁵ També coincideix amb aquest any la publicació d'un llibre sobre el castell, promogut per Manuel Girona,⁶⁷⁶ on s'aportaven nombroses instantànies de l'edifici gairebé acabat del tot, però sense les vidrieres policromes posades a la tribuna del pati i amb algun totxo emmagatzemat davant la porta adovellada d'accés al recinte interior del castell; el plànol del terme de la baronia d'Eramprunyà que Soriano va lliurar el 12 de febrer de 1898 també lliga amb aquesta cronologia.⁶⁷⁷

D'altra banda, malgrat la forta personalitat de Manuel Girona i l'afecció que tenia per l'arquitectura i per les obres,

creiem que Soriano degué tenir les mans força lliures a l'hora de dirigir la restauració, per dues raons. Primerament, perquè el banquer barceloní va reconèixer la seva tasca en aquell llibre editat el 1898, on, al peu de cada fotografia, va fer imprimir «Restaurado por Ramón Soriano, P. de A. [Profesor de Arquitectura]»,⁶⁷⁸ i, en segona instància, perquè llavors Girona potser estava més interessat en els seus negocis i en l'acabament de la façana de la catedral de Barcelona. És simptomàtic que, malgrat la rellevància de l'acte del 31 de juliol de 1897, l'empresari barceloní no hi fos present, però és que aleshores estava més pendent de presidir una sessió de la junta de govern de la direcció del Banc de Barcelona, celebrada entre les cinc i les cinc i vint minuts de la tarda d'aquell mateix dia.⁶⁷⁹ Com deia un veraset publicat al diari *La Esquella de la Torratxa* el 13 d'agost de 1897:

«Te cripta a la Catedral
Y un castell á la montanya
Y ab la cripta y lo castell
Res qui li empeta la basa

Lo romans queda comensat. Qui l'acabi, pot tenir la seguretad de guanyar en la pròxima festa un *violí d'or y argent*».⁶⁸⁰

Els àmbits restaurats (fig. 327 a 331)

D'aquelles notícies periodístiques es pot extreure força informació sobre la primera fase d'obres de restauració, però potser convé resseguir-la de manera més detallada a través d'un recorregut pel castell.

Primerament, cal esmentar els accessos al castell. Si bé la carretera nova d'accés (actual avinguda de Manuel Girona) havia estat oberta per Josep Bosch abans del 31 de juliol de 1897, no es coneix amb exactitud si l'ampli recinte exterior murat que abasta el turó, de planta trapezial i amb un portal forà flanquejat per dues torres, s'havia aixecat al mateix temps que el vial. Si més no, la porta adovellada d'aquell portal, que es troba flanquejada per una torre quadrada a cada banda i que és d'on arrenca el passeig senyorívol que condueix el visitant fins a l'entrada del propi castell, estava coronada per dues plaques, una amb l'escut baronial de Manuel Girona i Agrafel i una altra amb la data 1897, actualment desapareguda, cosa que fa suposar que va ser construït en aquell any (fig. 327). En certa manera, els dos plànols de situació del castell que Soriano va traçar respectivament per l'agost i pel setembre de 1897 també avalen la hipòtesi que el recinte s'havia inaugurat la diada de sant Ignasi (fig. 328).⁶⁸¹ En el primer, que és una còpia d'un de 1863 i que inclou la torre de la Guarda i les peces

671. Pel que es pot deduir de la documentació, la família Safont, que treballava com a servei domèstic a la Torre Girona de Pedralbes, es va instal·lar al castell de Castelldefels a l'entorn d'aquella data [AHMC, alta afegida al llibre del Padró d'habitants de 1891, *Castillo*]. Sembla ser que no s'hi van quedar a viure una llarga temporada, sinó que poc més tard s'establiren a la Casa dels Delmes dels barons d'Eramprunyà, també dita Casa del Baró (actualment anomenada casa Safont-Girona), situada als números 13-15 del carrer Màrtirs del Setge de Gavà. Es tractava d'una edificació de planta baixa on des d'antic es cobraven els delmes de la baronia i s'hi custodiava l'arxiu baronial. Segurament havia estat construïda en el segle XVII i reformada entre 1756 i 1772, i Girona n'encarregà la reforma a Soriano a finals de l'any 1897 (CODEX, 1999: casa Safont-Girona, element número 14; AHMG. Actes del ple municipal de l'any 1897, sessió del 9 d'octubre de 1897, i plànol de reforma de la casa fet per Ramon Soriano el setembre de 1897, extret de l'Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà per Dolors Sanahuja).

672. Entre 1897 i 1898, Soriano va tenir temps per dedicar-se a altres obres. Pel març de 1897 va projectar la reforma de tres coberts situats a Sant Martí de Provençals (es va sol·licitar permís el 3 de març de 1897 i no es va atorgar fins al 18 de maig de l'any següent) i per l'octubre de 1897 va projectar un cobert en un solar del número 170 del carrer València de Barcelona [AMAAB, expedient 1.647-Y, any 1897. *Expediente de permiso á D. Antonio Massana para dar mayor altura á unos cubiertos sitos en las calles de Jaime I^o, Fivaller y Rocafort (San Martín)*; *ibidem*, expedient 6.789, any 1897. *Cobertizo en solar, al carrer València 170*, amb projecte de Ramon Soriano per a Rafael Busquets i Camilo Puig (manquen les instàncies i plànols)]

673. AHMG. *Baronia de Aramprunyà. Croquis de la planta del castillo y capilla de San Miguel, Barcelona, abril de 1897, el facultativo, R. Soriano* [fotocòpia cedida per Josep Soler i Vidal].

674. «Excursió als castells d'Aramprunyà y Castelldefels», 1897: 302 i 303.

675. «Cronica local», 13 de gener de 1898.

676. *Castell de Fels*, 1898.

677. *Bienes de la Baronia de Aramprunyà. Gavá, Castelldefels, Begas. Propiedad del Excmo Sr. D. Manuel Girona. Senador del reino. Año MDCCCXCVIII* (plànol signat per «Ramon Soriano, el facultativo», datat el 12 de febrer de 1898 i a escala 1:20.000 metres) [*Castell de Fels*, 1898].

678. Sovint, els mestres d'obres signaven com a «profesor de arquitectura» o «el facultativo» per equiparar-se amb els arquitectes, fet que va suscitar queixes entre els membres d'aquesta professió [Bassegoda, 1973: 22].

679. ANC, fons del Banc de Barcelona. *Actas de la Dirección*, tom 46 (14 de juny de 1897 a 18 de juliol de 1898). Acta del dia 31 de juliol de 1897, p. 32.

680. «Esquellots», 13 d'agost de 1897. Per les constants referències que el diari feia al violí de Don Manuel, caldria suposar que era aficionat a tocar aquest instrument.

681. Plànols conservats a l'Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà, dels quals en va fer fotografies Dolors Sanahuja, que ara es troben dipositades a l'AHMG per a consulta dels investigadors de documentació històrica.

de terra situades a tocar de la platja, Soriano va traçar el recinte amb vermell, segurament per destacar que era una construcció més moderna que la resta, mentre que en el segon hi era representat amb negre. Cal assenyalar que l'escut és de tipus quadrilong francès, format per un rectangle acabat en punta a la part inferior, i que té el fons o camper partit, amb la banda dreta tallada en dos quaters. Damunt hi ha un timbre constituït per un casc de baró, amb un ós o lleó a la part superior, que enarbora una bandera espanyola, i tres fulles d'acant per banda. Les figures representades als quaters reproduïxen les dels escuts de tres de les famílies que van ser propietàries de la baronia d'Eramprunyà en temps pretèrits: el castell dels Pérez de Moreno al primer quarter, els vuit marcs d'or dels Marc al segon i el lleó rampant dels Fivaller al tercer, encara que disposat a l'inrevés, mirant cap a la dreta («que torna», en terminologia heràldica) enlloc de cap a l'esquerra.⁶⁸²

Les cròniques de l'època no fan esment de l'accés a la sala Noble des del pati a través de l'antiga escala monumental de pedra, al qual es va donar un caràcter noble. No obstant això, la data «XXXI de julio de MDCCCXCVII» incisa dins d'un escut a la part superior de la porta de fusta del capdamunt de l'escala indica que llavors ja havia estat reformat. La intervenció en aquest espai va consistir en la instal·lació d'un fanal de paret amb suport de ferro a manera de drac o griu al mur sud (que seria molt semblant al que va posar Puig i Cadafalch a la casa Martí en aquell mateix any), i que és l'únic que s'ha conservat de la peça, i la col·locació d'una capelleta formada per una peanya i un dosseret a la paret oriental, que podia haver estat presidida per una imatge de santa Maria, patrona de Castelldefels, per una de la Mare de Déu del Remei, de record a la finca del Castell del Remei propietat dels Girona, o per una de santa Eulàlia, patrona de Barcelona.

Tal com encara es pot veure, l'àmbit es va cobrir amb un enteixinat de fusta senzill, sense cassetons i a manera d'empostissat, i es va decorar la part superior dels paraments amb un fris de colors siena i blau, on es representava una llacera formada per cercells vegetals. A la portada principal del capdamunt de l'escala es va afegir un arc conopial, amb dos culs de llàntia amb forma de dimonis lluitant respectivament amb un rèptil i un ofidi, que es va construir damunt la llinda en què Girona va fer gravar el *Labor Prima Virtus*, amb les inicials amb vermell i la resta de les lletres amb color negre; a l'interior, ja dins la sala, hi ha un altre arc conopial, però amb les inicials de Manuel Girona inscrites en un quadrifoli. La porta de fusta és d'una fulla, amb la part exterior decorada a base de motius vegetals tallats i l'interior treballat a manera de llacera geomètrica. El disseny dels motius vegetals, que està pres d'un model anglès,⁶⁸³ són tiges, fulles, flors i fruits de llúpol (*humulus lupulus*),⁶⁸⁴ disposades de forma simètrica a banda i banda de dues tiges enroscades que en formen una. A més de la data de la part superior, hi ha un altre escut a l'inferior, amb una àguila incisa.

Les altres quatre portes de la sala, que, seguint el sentit de les agulles del rellotge des de la principal, comuniquen

amb una dependència annexa, la sala Xinesa i la de Confiança, el passadís que condueix a l'escala d'accés als pisos i a la sala d'Esgrima, i el menjador,⁶⁸⁵ també estan decorades amb elements d'estil neogòtic, fets de fusta revestida amb guix; les finestres, que van ser engrandides, per l'interior tenen arc rebaixat i per fora són geminades amb arcs trilobats i una decoració calada a la part superior, de pedra artificial.

La sala Noble potser és la peça que destaca més de l'interior, pel seu marcat caràcter ornamental i per l'estil eclèctic historicista⁶⁸⁶ que presenta: el paviment col·locat en el segle XVIII, que va ser conservat per Soriano tant pel valor que devia reconèixer en les peces ceràmiques, ja que n'era col·leccionista, com perquè així s'estalviava la col·locació d'un de nou –només va substituir algunes rajoles que estaven en mal estat de conservació i també les de les vores de les parets⁶⁸⁷; la imponent llar de foc de pedra i d'escaiola, decorada amb motius vegetals i amb les inicials M G a la campana, que segurament en substituïa una de més antiga;⁶⁸⁸ els arribadors de fusta formats per arcuacions conopials cegues, on s'adapten bancs a les parets nord i sud, amb grius als recolzadors i petges cabriolé, que remeten a l'època medieval o a les formes divulgades per Viollet le Duc; la placa commemorativa col·locada el 31 de juliol de 1897; les obertures, on, durant la segona fase d'obres, es col·locarien unes vidrieres amb figures de dames, cavallers i burgesos;⁶⁸⁹ els paraments pintats amb una sanefa formada per una àguila combinada amb dos flors de llúpol i l'escut de Catalunya; el fris que decora la part superior de les parets, amb *putti* d'aspecte renaixentista i l'escut que pertanyia a Manuel Girona com a baró d'Eramprunyà,⁶⁹⁰ obra atribuïda al pintor Francesc Gimeno i Arasa, que aleshores treballava per a Pere Ferré;⁶⁹¹ i l'enteixinat format per un empostissat de canyís i cinc caixons de fusta, a manera de jàsseres, damunt de mènsules amb forma de fulles d'acant, que té una cornisa motllurada amb frisos de dentellons i òvuls, també de guix;⁶⁹² segurament, aquest sostre devia reproduir, en certa manera, l'original de 1734, que estava format per jàsseres (fig. 329).⁶⁹³

De la dependència annexa a la sala Noble per l'extrem est del costat nord, que podria haver funcionat com a cuina o *office*, destaca un arribador ceràmic col·locat a la paret nord, no sabem si abans del 31 de juliol de 1897 o

685. Es coneix la denominació d'aquestes quatre dependències (sala Xinesa, sala de Confiança, sala d'Esgrima i menjador) perquè s'esmenten d'aquesta manera al peu de les fotografies de 1898.

686. Vegeu l'apartat «Les vidrieres artístiques del castell i el context escenogràfic», de Raquel Lacuesta i David Galí.

687. Vegeu l'apartat dedicada a «La decoració dels paviments ceràmics de la planta noble del castell», d'Anna Gutiérrez García-Moreno.

688. Malgrat que els Girona no la van encendre, ja que el colgafocs està immaculat, el fúneral sí que té molt de sutge.

689. Almenys, és el que es pot suposar pel fet que en les notícies de premsa no se citi el seu autor i perquè en el llibre de 1898 hi ha una fotografia on es veu que la vidriera de l'extrem sud de la banda occidental de la sala encara no està col·locada, de la mateixa manera que les de la tribuna del menjador que dona al pati (Vegeu l'apartat «Les vidrieres artístiques del castell i el context escenogràfic», de Raquel Lacuesta i David Galí).

690. Vegeu l'apartat «Les pintures del fris ornamental de la sala Noble del castell», de María José Sureda.

691. Vegeu l'apartat «Personatges del castell», de David Galí i Raquel Lacuesta.

692. Cosa que es va poder comprovar quan va ser desmuntat pel Servei entre octubre i novembre de 2002.

693. AHPB, notari Tomàs Guasqui Brull, *octavum manuale instrumentorum et contractuum*, 26 de desembre de 1733-12 de desembre de 1734, foli 150.

682. Bassa, 1973: 74, 91, 126 i 127; García Caraffa (tom 2), 1968: 214 (làmina 28); García Caraffa (tom 3), 1968: 12, 16 i 311 (làmines 1 i 29).

683. Vegeu l'apartat «Les vidrieres artístiques del castell i el context escenogràfic», de Raquel Lacuesta i David Galí.

684. Així ens ho ha confirmat Antoni Maria Vilaseca, tècnic agrícola del Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona.

després, que està format per un model decorat a manera de tauler d'escacs, adquirit a la casa Pujol i Bausis d'Esplugues de Llobregat i que Antoni Gaudí ja havia fet servir uns deu anys abans al palau Güell de Barcelona,⁶⁹⁴ l'esplandit de l'ampit de la finestra que hi ha a la banda oest de la dependència també està revestit amb el mateix model.

Pel que fa a la sala Xinesa, estava decorada amb una sèrie d'escenes costumistes orientals, molt de moda a Europa en aquell moment (tant podrien ser xineses com japoneses, ja que, des del segle XVIII, les peces d'art que arribaven a Europa del Japó o les que s'hi inspiraven, també eren denominades xineres),⁶⁹⁵ emmarcades per garlandes vegetals i amb grans columnes pintades a les cantonades de les parets. Conservava el paviment de cairons antic, corresponent a la reforma de 1734, i un enteixinat de fusta amb cassetons, que Girona va fer reproduir del setcentista de la sala de Confiança i que substituïa un empostissat (fig. 330).⁶⁹⁶

La sala de Confiança, annexa a la Xinesa per nord, també conservava el paviment antic i tenia els paraments decorats amb plafons a manera d'arrimador, on es representaven una sèrie d'empreses de l'autor murcià Diego de Saavedra Fajardo (1584-1648).⁶⁹⁷ En l'actualitat, tant les parets de la sala de Confiança com les de la sala Xinesa estan pintades de color blanc, però, mitjançant unes cales que s'hi van fer l'any 2001,⁶⁹⁸ se sap que, almenys a la sala de Confiança, a sota encara hi ha restes de la decoració pictòrica de 1897, feta amb la tècnica de la pintura al tremp; segons es pot veure en una fotografia de 1898 d'aquesta sala, en una de les parets es va penjar un quadre amb les imatges preses al castell dels grups d'operaris que hi estaven treballant el dia 31 de juliol de 1897.

Al menjador destacava el mobiliari, amb una gran taula de lira, cadires tornejades neorenaixentistes al voltant, i un bufet encastat a la part central de la paret sud, format per dos cossos i coronat per una cresteria de trèvols. Pel que fa a la tribuna de pedra artificial de la banda oriental, que apareix en les fotografies de 1898 –desmuntada gairebé del tot el 1990 pels membres d'una escola taller constituïda al castell en aquella època i suprimita el 2003 arran de les obres de restauració que està duent a terme el nostre Servei–, és possible que l'estiu de 1897 encara no estigués bastida, ja que privaria vista als comensals del menjador (fig. 331).

Pel que fa a la sala annexa al nord de la Xinesa (actualment dita sala dels grafitis, que van ser fets per incontrolats en la dècada de 1980) i a la sala d'Esgrima, que ocupa bona part de l'ala nord del pis noble, cal suposar que no s'havien restaurat durant la primera fase, ja que no se'n fa esmentat en les cròniques periodístiques. Entre 1897 i

1898, en aquell mateix pis, l'espai corresponent a la torre de la banda nord va pavimentar-se amb rajola hidràulica, formada per una composició on es combinaven rombes i estels de vuit puntes de color gris sobre fons blanc, adquirida a la casa Isidro Torres de Barcelona,⁶⁹⁹ i s'hi van instal·lar un sanitari i una pica d'aigua.

Durant la segona etapa d'obres, els esforços van anar dirigits bàsicament a reconstruir els murs esfondrats i dotar l'edifici d'un coronament homogeni d'aspecte defensiu que, en part, no tenia i que estaria format per panys de merlets d'estil neogòtic i troneres neorenaixentistes a les cantonades. D'aquesta manera, es va alçar de nou la part superior de la meitat oest de la façana nord, a tocar de la torre quadrada, es va coronar aquesta mateixa torre i també l'exempta, de base circular, que està connectada amb l'edifici per un pas elevat situat a l'extrem oest de la façana nord d'aquest. Es bastí bona part de l'altra meitat de la façana de tramuntana, ja que, de la cantonada nord-est, gairebé no en restaven carreus. També es va reconstruir la part superior del mur que tanca per llevant el pati, del qual només restava la meitat de l'alçada, i el que hi forma cantonada pel sud, a més del coronament de la torre rodona de migdia. Pel que fa als paraments del pati, es van revestir amb un estuc de color vermellós, a manera d'un especejament de carreus de pedra amb línies blanques, igual que el que hi havia a la rectoria, datat del segle XVII.

Els criteris de la intervenció (fig. 332 a 333)

La restauració del castell, que ha estat qualificada d'escenogràfica i executada amb un cert rigor científic⁷⁰⁰ responia bàsicament a la intenció del propietari, de recuperar-lo com una joia dels temps remots, cosa que, a finals del segle XIX, implicava adoptar un llenguatge arquitectònic de caràcter historicista. Tanmateix, l'actuació va estar força condicionada per l'esperit estalviador de Girona, que degué pensar que era més econòmic respectar el volum de l'edifici i reconstruir els murs enrunats que no pas fer-hi una intervenció agressiva.

En el segon terç del segle XIX, el Romanticisme, que donaria peu a la Renaixença poc més tard, va arrelar profundament a Catalunya i va comportar la recuperació de la llengua i literatura catalanes, l'estudi del folklore popular, la idealització de la natura, el naixement de l'excursionisme científic i també l'atenció pel patrimoni arquitectònic i la definició de l'art medieval com a art nacional català.⁷⁰¹ En aquesta època, el neomedievalisme s'havia anat estenent per tota Europa, des d'Anglaterra fins a Alemanya passant per França. El 1836 s'havia inaugurat la nova seu del Parlament a Londres, projectada per Augustus W. N. Pugin i Charles Barry, d'estil neogòtic isabelí; entre 1866 i 1869, Lluís II de Baviera va fer aixecar el castell de Neuschwanstein, un edifici que podria qualificar-se de conte de fades, i, entre les dècades de 1840 i de 1870, Eugène Viollet le Duc restaurava el castell de Pierrefonds (referent per a Girona, Soriano i Ferré a l'hora de dissenyar l'ambientació del saló Noble del

694. Lacuesta; Galí, 2002: 141.

695. Pasquier, 2000: 227.

696. Abans que es desmuntessin els dos enteixinats l'octubre de 2003, arran de les obres de restauració efectuades pel nostre Servei, ja s'observava que el de la sala de Confiança era més antic que el de la Xinesa, fonamentalment pel pitjor estat de conservació. Quan s'hi va intervenir, es va comprovar que el de la sala de Confiança era portant i que l'empostissat de base servia de paviment a la cambra de damunt, mentre que l'altre era de caràcter decoratiu, ja que s'ancorava en un forjat constituït per llates de fusta i rajols units amb ciment; pel que respecta als sostres antics, vegeu el capítol «Les fonts documentals», de Josep M. Vila i Carabasa i David Galí.

697. Vegeu l'apartat «La decoració pictòrica de la sala d'Esgrima i la sala de Confiança del castell», de David Galí i Francesc Benlliure.

698. Novell, 2001.

699. Es tracta del model 42 del catàleg de la *Gran fábrica de mosaicos hidráulicos perfeccionados. Piedra artificial. Granitos mármol. Construcciones de cemento armado y pavimentos. Isidro Torres. Blanco, 52 (Sans). Barcelona (sense data)* [còpia guardada a la biblioteca de l'SPAL].

700. Segons Albert López Mullor i Raquel Lacuesta, respectivament.

701. Fontbona; Jorba, 1999: 30.

castell de Castelldefels),⁷⁰² la catedral de Nôtre-Dame de París o el recinte emmurallat de Carcassona.⁷⁰³ A les nostres contrades, l'arquitecte que va personificar aquesta tendència va ser Elies Rogent, que adoptaria el neoromànic tant en el nou edifici de la Universitat de Barcelona (1863-1868), com en la reconstrucció del monestir de Ripoll, de la qual havia fet un primer projecte el 1865.⁷⁰⁴

Respecte a la intervenció en els monuments, a finals del segle XIX, els mestres d'obres i arquitectes catalans dubtaven entre tres maneres de restaurar: «el restauro archeologico», «el restauro stilistico» o «el restauro storico». Es tractava d'escollir entre una actuació guiada per la investigació històrica i arqueològica, amb la reconstrucció de les llacunes de l'edifici a partir de parts conservades, i la distinció dels nous materials afegits; una altra que pretenia recuperar l'estil original de l'edifici o aquell que li correspondria segons la tipologia dels elements arquitectònics propis de l'època en què es va construir; i la que defensava restaurar els monuments d'acord amb la seva història.⁷⁰⁵ En el nostre cas, ens trobaríem davant d'una restauració que podria qualificar-se de caràcter estilístic i històric. Estilística, però de caire eclecticista, per haver adoptat solucions historicistes de diferents èpoques, bàsicament d'arrel medieval i renaixentista. Però també històrica, pel fet de respectar la volumetria, planta i alçat de l'edifici, on es poden llegir fàcilment les fases constructives, emfasitzades per Soriano mitjançant la diferenciació en el coronament: merlets senzills en els cossos cincenistes situats a redòs del pati i merlets decorats amb arcuacions a manera de barbacana i troneres a les cantonades en les crugies occidentals setcentistes.

Per posar dos exemples força diferents de restauracions efectuades durant l'última dècada del segle XIX a Catalunya, que comparteixen punts de contacte amb la del castell de Castelldefels, es podrien citar tant la intervenció l'antiga Torre Modolell de Viladecans (actual Casa de la Vila d'aquesta població veïna a Castelldefels), dirigida per l'arquitecte Josep Azemar i Pont (Figueres 1862-Barcelona 1914) el 1892 (fig. 332), com la del castell de Requesens (Cantallops, Alt Empordà), operada entre 1893 i 1899 pel mestre d'obres Alexandre Comalat i Garriga (Figueres, 1841-1913).

Abans de la restauració, el primer edifici constava d'una torre de guaita de base quadrada construïda en el segle XVII, que comptava amb planta baixa, quatre pisos, barbacana i merlets, i una sèrie de cossos de diferents alçades edificats al voltant. Azemar va unificar les peces de l'edifici mitjançant una formulació neogòtica, que va estendre's a les obertures i merlets de la torre, al coronament de les cantonades, on col·locà troneres noves amb xapitell, i als murs, en els quals va obrir grans finestres geminades i coronelles; també va construir una tribuna a la façana sud, damunt l'entrada de carruatges, gairebé bessó del que Soriano aixecaria més tard al pati del castell de Castelldefels.⁷⁰⁶

A finals del segle XIX, el castell de Requesens es trobava en un estat de ruïna semblant al de Castelldefels, i Alexandre Comalat va portar-hi a la pràctica una intervenció de doble volada: de caràcter arqueològic a la façana de l'edifici, on es van reconstruir llacunes i coronaments de murs esfondrats

de manera mimètica, a partir de models presos de les parts que havien quedat dempeus (fig. 333); i estilística a l'interior, que va ser convertit en una mansió noble digna del segle XIX, d'estil neogòtic i acondiciada amb les millors comoditats de l'època (aigua corrent, calefacció, etc.).⁷⁰⁷

Epíleg (fig. 334)

Un cop acabada la restauració del castell,⁷⁰⁸ l'edifici es va convertir en la residència estiuenca dels Girona i escenari principal dels actes de la festa major de Castelldefels, celebrada la diada de la Mare de Déu d'agost (fig. 334). A partir de llavors, Manuel Girona i Agrafel, amb vuitanta-un anys d'edat, estava més atent a les obres de la façana de la seu barcelonina i als afers de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona que no pas als negocis familiars i a la política, i Ramon Soriano va rebre alguns encàrrecs menors.

Pel que fa al castell, i també a la seva església, amb motiu de les jornades festives dels dies 15 i 16 d'agost de 1899, va pujar-hi una gernació:

«La Mare de Deu de la Salut va ser molt visitada pels devots dels encortons que tenen la costum de pujar anyalment en semblant diada á son Camaril pera dipositarhi una almoyna.

Igualment es va veure molt concorregut el Castell dels Barons d'Aramprunyá; per disposició de son propietari l'Excm. Sr. D. Manel Girona y Agrafel es van repartir, al sortir del ofici del segón dia, bonos entre els pobres d'aquest poble, donantse després en la magnífica sala de l'esmentat Castell un lluhit ball que acabá al mitjdía, en qual hora el Sr. D Manuel Girona y Vidal vá fer servir un espléndit dinar en obsequio á las autoridats locals».⁷⁰⁹

Segons relatava Gertrudis Lluch (membre d'una important família de la contrada, que posseïa l'antiga casa senyorial de Can Lluch, a Gavà) al seu germà Salvador en una carta datada el dia 5 d'agost de 1902, pocs dies abans s'havia celebrat una festa molt lluïda al castell, a la qual va assistir amb una amiga. Hi va concórrer tota la família Girona i força gent, entre la qual es comptava el capità general de Catalunya, amb el qual van parlar en català. Després d'estar-s'hi dues hores, «nos despedimos al concluir el vaile con grandes reverencias y el capitan nos dio la mano y muy cariñoso despido hasta el umbral del castillo. Y en este momento no puedes figurarte el efecto que hicimos; tan bien vestidas que hibamos y todas dos solas, subir en aquel lujoso coche con dos cocheros y caballos. Que te parece eh! Como me encumbro? Y saludando con la cabeza hasta perdersnos de vista. Despues; es decir un instante despues, nos reiamos por haber sabido hacer el papel de tanta etiqueta, que nunca no nos habriamos encontrado».⁷¹⁰

Pel que fa al terrenys de la baronia, entre els mesos de juliol i d'agost de 1898, mossèn Norbert Font i Sagué, que anys enrere havia explorat els avencs de les costes de Garraf situats dins les propietats d'Eusebi Güell, també va inspeccionar els d'Eramprunyá gràcies a les facilitats que li

702. Vegeu l'apartat «Les vidrieres artístiques del castell i el context escenogràfic», de Raquel Lacuesta i David Galí.

703. Fontbona, 2000: 5-7.

704. Lacuesta, 2000: 40 i 41.

705. *Ibidem*: 31-35.

706. Galí, Micaló, 1998: 76-80.

707. Campo, 1993: 28-33.

708. Vegeu fig. 333.

709. *Lo Corresponsal*, 1899.

710. AHMG. Fons de la família Lluch, carta de Gertrudis Lluch al seu germà Salvador, 5 d'agost de 1902.

va donar Manuel Girona: «Atenent a que l'Excm. Sr. D. Manuel Girona és soci del nostre CENTRE y propietari de la Baronia d'Aramprunyà, on se troben els avenchs més propers a la nostra ciutat, determinàrem acudir an ell pera començar, presentant-li una sollicitud en que li exposavem el nostre projecte; y tinguérem la satisfacció que accedis, concedintnos un crèdit de 750 pessetes pera l'exploració soterrania de la seva propietat».⁷¹¹

Respecte a Manuel Girona, a les darreries del segle XIX encara continuava entestat a redreçar l'economia nacional i en regatejar diners en les obres que supervisava. Pel setembre de 1898 va proposar un pla per a unificar i extinguir el deute de l'Estat en noranta anys al Senat, però ni la cambra ni el ministre d'Hisenda li van prestar gaire atenció.⁷¹² D'altra banda, pel febrer de l'any següent, va enviar una carta al ministre de Foment en nom de la Cambra de Comerç, en la qual refusava la proposició d'un concurs per adquirir 500.000 metres cúbics de pedra per a les obres del port, ja que el preu era molt car.⁷¹³

La premsa satírica encara no l'havia deixat de petja, posava en boca seva opinions polítiques i el criticava per les obres de la catedral de Barcelona. D'una banda, deia que Girona no es defensaria dels americans a causa de la revolució cubana, sinó que els deixaria entrar a Barcelona i després els adreçaria a Madrid perquè solucionessin la qüestió i així li donarien el títol de «marqués de la Bandera Blanca».⁷¹⁴ D'altra banda, va ser objecte de sarcasmes per la construcció de les dues torres laterals de la façana de la seu, que eren qualificades com a «hombreras»,⁷¹⁵ també per no haver-se aixecat un cimbori i perquè el capítol de canonges li havia donat llicència per enterrar-se a la catedral.

El dia 19 d'abril de 1897 al migdia, dilluns de Pasqua, Girona havia rebut la visita del bisbe de Barcelona, Jaume Almera, i del capítol de la catedral a casa seva, al carrer Ample número 2, per lliurar-li un duplicat de l'acta capitular del dia 20 de març anterior, on s'acordava recompensar la seva generositat envers la basílica. El capítol de canonges va decidir que tant Manuel Girona com la seva esposa i els seus descendents es poguessin enterrar en una cripta amb panteó al claustre de la seu.⁷¹⁶ Així, Girona podria mirar per damunt l'espallta els rics passats, presents i futurs de Barcelona, fins

i tot els Güell i els López, que tenien estàtua a la via pública i exclamar: «¿Els López y'ls Güells? ¡vaya uns pipiolis!»,⁷¹⁷ encara que, potser al final, els Güell li hagin guanyat la partida.

Pel que fa a Soriano, Manuel Girona no se'n va oblidar, ja que, per mitjà del seu apoderat, Josep Morros, el 1899 li va encomanar dues obres: la reforma de l'interior d'una botiga situada en una edifici del carrer de la Mina, número 8, on calia canviar les bigues del sostre,⁷¹⁸ i la instal·lació d'un dipòsit d'aigua en un terrat del carrer Princesa, 11.⁷¹⁹ Aquell mateix any, Soriano va projectar la tanca d'un solar a la muntanya de Montjuïc, entre el camí de la Creu dels Molers i el de la Font del Gat,⁷²⁰ i la remunta de dos pisos en un edifici situat entre els carrers de Bailén i Casp, per a la Comunitat de les Germanes Trinitàries, per recomanació de Manuel Girona.⁷²¹ L'últim projecte conegut del mestre d'obres és de l'any 1900; es tractava de construir un cobert per allotjar un generador de vapor en els baixos d'una fàbrica de rectificació d'alcohol, als números 10 i 12 del carrer Aymà de Sant Martí de Provençals.⁷²²

Bibliografia

- A.A.D.D. 2001. *Gavà*. Valls: 80.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA. 2003. «Jardins, estany i mirador, cotxeres de Can Girona. Actual rectorat de la UPC». *Catàleg de Patrimoni Arquitectnic*. Barcelona.
- Anuario-Riera (Guía General de Cataluña)*. Año 3^{ero} de su publicación. 1898. Barcelona: 99, 152, 158, 669, 674, 683 i 52 (anuncis).
- BARJAU, S. 1992. *Enric Sagnier*. Barcelona.
- BASSA I ARMENGOL, M. 1973. *Tractat general d'heràldica*, Barcelona: 74, 91, 126 i 127.
- BASSEGODA NONELL, J. 1995. *Els treballs i les hores a la catedral de Barcelona*. Barcelona: 109 i 173.
- . 1973. *Los maestros de obras de Barcelona*. Barcelona.
- BOFARULL SANS, F. 1991. *El castillo y la Baronia de Arampruñá*. Barcelona.
- CAMPO, F. DEL. 1993. *El castell de Requesens*. Figueres: 28-33.
- CASANOVAS, C. «Desde Castelldefels. 2 de Agosto de 1897». *El Eco de Sitges. Periódico semanal de intereses morales y materiales*, número 597 (Sitges), 8 d'agost de 1897: 2.
711. Font y Sagué, 1899: 234.
712. P. del O., 23 de setembre de 1898.
713. *Idem*, 3 de febrer de 1899.
714. «Esquellots», 15 de juliol de 1898.
715. *Idem*, 25 de febrer de 1898. Després que el 27 de gener de 1896, l'Acadèmia de San Fernando hagués aprovat l'aixecament de dues torres laterals a la façana de la seu, Girona va encarregar-ne la construcció a l'arquitecte August Font i es van acabar el 23 de febrer de 1898 [ACCB. Catedral: façana, cimbori i altres obres (1887-1913). Girona, M.: *Al Excmo. Cabildo Catedral de Barcelona. Memoria sobre la construcción de la Fachada de la Catedral costeada por Manuel Girona*, 3 de maig de 1899, p. 15 i 17].
716. La concessió d'aquestes prerrogatives va ser criticada per un ampli sector de la societat i de la premsa, que les van trobar exagerades. Eren tals, que la gent va quedar sorpresa que s'atorguessin, i es va escarnir el lliurament dient que Girona havia rebut la mona de mans del capítol de la catedral i que el bisbe, malalt dies enrere, ara es «trobava prou bé per rentar la cara al ricatxo, al milionari D. Manuel Girona» [*La Esquella de la Torratxa*, 23 d'abril de 1897; «Dietari del Principat. Dia 19», 25 d'abril de 1897; AHMC, fons de la família Girona, duplicat de l'acta capitular de la catedral de Barcelona de 20 de març de 1897]. La cripta es va començar a construir el 1911 sota projecte de l'arquitecte August Font, i Manuel Fuxà va esculpir les tres figures que representen la Fe, l'Esperança i la Caritat del panteó el 1915 [AHCOAC, fons de l'arquitecte August Font, cripta de l'enterrament de Manuel Girona, sense data (1911); Bassegoda, 1995: 109 i 173].
717. *La Esquella de la Torratxa*, 30 d'abril de 1897.
718. AMAAB, expedient 1.690-AB, any 1899. *Expediente promovido por Don José Morrós para practicar obras interiores en la casa nº 8 de la calle de la Mina* (edifici desaparegut).
719. *Ibidem*, expedient 304-AH, any 1899. *Planta del terrado donde se desea instalar un depósito de agua*, al carrer Princesa 11, amb projecte de Ramon Soriano per a José Morros (expedient no consultable per mal estat de conservació).
720. AMAAB, expedient 7.371, any 1899. *Expediente de permiso a D. Jaime Cumenja en nombre de los herederos de D. José Cumenja para cercar un solar en la Montaña de Montjuich y que linda con el camino de la Creu dels molers y el de la Font del Gat*.
721. *Ibidem*, expedient 288-AG, any 1899. *Plano emplazamiento de la casa donde se desean adicionar dos nuevas plantas*, entre els carrers de Bailén i Casp, amb projecte de Ramon Soriano per a la Comunitat de Germanes Trinitàries (encara que apareix en l'índex de l'arxiu, les instàncies no es poden localitzar entre els seus fons, però, segons una fitxa de l'arxiu de la Reial Càtedra Gaudí, el permís va ser demanat conjuntament per les germanes i per Manuel Girona).
722. AMAAB, expedient 2.378, any 1900. *Expediente de permiso a don Antonio Antich para instalar un generador de vapor en los bajos de la casa nº 10 y 12 en la calle de Aymá (San Martín)* (construcció desapareguda).

- CASTELLANO, A. Febrer de 1995. *Informe preliminar sobre els diferents camins d'accés a l'església, rectoria i castell de Castelldefels*. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (inèdit).
- Castell de Fels. *Propiedad del Excmo. Señor D. Manuel Girona Senador del Reino. MDCCCXCVIII*. 1898. Barcelona.
- «Castelldefels: Vista general, per J. Subietas-Lleopart». *La Il·lustració Catalana*. (Barcelona), 30 d'abril de 1892.
- CODEX. 1899. *Pla Especial de Protecció i Catàleg del Patrimoni Arquitectònic de Gavà*. Gavà: casa Safont-Girona, element número 14.
- «Cronica local». *El Eco de Sitges. Periódico semanal de intereses morales y materiales* (Sitges), 13 de gener de 1898.
- Diario de Barcelona* (Barcelona), edició de la tarda, 3 d'agost de 1897.
- «Esquellots». *La Esquella de la Torratxa* (Barcelona), 13 d'agost de 1897.
- . 25 de febrer de 1898.
- . 15 de juliol de 1898.
- «Dietari del Principat. Dia 31». *La Veu de Catalunya. Setmanari popular (Pro aris et focis)* (Barcelona), 8 d'agost de 1897.
- «Dietari del Principat. Dia 19». *La Veu de Catalunya. Setmanari popular (Pro aris et focis)* (Barcelona), 25 d'abril de 1897.
- «Excursió a Castelldefels y Garraf lo dia 28 de desembre de 1879». 1879. *L'Excursionista*, I. Barcelona: 170-172.
- «Excursió als castells d'Aramprunyá y Castelldefels». 1897. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, VII. Barcelona: 302 i 303.
- «Excursió a Sitges, Costas de Garraf y Castell de Fels los dias 11 y 12 de Febrer de 1882». 1882. *L'Excursionista*, II. Barcelona: 13-15.
- «Excursió col·lectiva a las costas de Garraf y Castell de Fels. Extracte del acta». 1881. *Butlletí Mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*, 28. Barcelona: 12-17.
- FABRE, J.; HUERTAS, J. M. 1998. «Els barris del districte de les Corts». *Els Barris de Barcelona*, volum II. Barcelona: 237.
- FONTBONA, F. 2000. *Neomedievalismes al segle XIX*. Barcelona: 5-7.
- FONTBONA, F.; JORBA, M. 1999. *El Romanticisme a Catalunya: 1820-1874*. Barcelona: 30.
- FONT Y SAGUÉ, N. 1899. «Sota terra. Excursió espeleològica a la Baronia d'Aramprunyá (1)». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, IX. Barcelona: 234.
- FLUVIA, A. DE. 2003. «Una família de la burgesia amb quatre títols del regne, un de pontifici i una Grandesa d'Espanya: Aproximació als Sagnier, de Pouzol a Barcelona». *Paratge*, 15. Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària. Barcelona: 67-73.
- GALÍ, D.; MICALÓ, A. Març de 1998. *Estudi històric de la Casa de la Vila de Viladecans (antiga Torre Modolell) i del seu entorn urbà*. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Barcelona: 76-80 (inèdit).
- GARCÍA CARAFFA, A. Y A. 1968. *El solar catalán, valenciano y balear*, tom 2. San Sebastián: 214 (làmina 28).
- . 1968. *El solar catalán, valenciano y balear*, tom 3. San Sebastián: 12, 16 i 311 (làmines 1 i 29).
- GONZÁLEZ, A. 1996. «Los crímenes de Castelldefels (a propósito de la restauración de la iglesia de Santa María del Castillo)». *Estudios, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Quaderns Científics i Tècnics* 8. Barcelona: 329-338.
- HITA MORROS, F. 1890. *Lo sanejament del Baix Llobregat*. Barcelona.
- LACUESTA, R. 2000. *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX i XX). Les aportacions de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: 31-41.
- LACUESTA, R.; GALÍ, D. 2002. *La vida a palau. Eusebi Güell i Antoni Gaudí, dos homes i un projecte*. Barcelona: 141.
- La Esquella de la Torratxa* (Barcelona), 23 d'abril de 1897.
- . 30 d'abril de 1897.
- La Veu de Catalunya. Setmanari popular (Pro aris et focis)* (Barcelona), 28 de febrer de 1897.
- LO CORRESPONSAL. 1899. «Desde Castelldefels. Sr. Director de El Eco de Sitges 20 d'Agost de 1899». *El Eco de Sitges. Periódico semanal de intereses morales y materiales* (Sitges), 3 de setembre de 1899.
- MASRIERA, E. 1886. «Excursió a Castelldefels. 25 novembre 1883». *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, VII. Barcelona: 218-229.
- MONREAL, L.; RIQUER, M. DE. 1958. *Els castells medievals de Catalunya*, II. Barcelona: 229.
- NAVARRO PÉREZ, J. 2003. «L'època contemporània». *Castelldefels. Temps d'història*. Castelldefels: 286-433.
- NOVELL, T. 12 de juny de 2001. *Exploració estratigràfica realitzada als murs interiors del castell de Castelldefels i pressupost per a futures intervencions*. Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Barcelona (inèdit).
- «Noticias de Barcelona». *La Publicidad*, edició de la nit (Barcelona), 29 de juliol de 1897.
- . 1 d'agost de 1897.
- . 3 d'agost de 1897 (edició del matí).
- «Noticias locales». *El Correo Catalán* (Barcelona), edició del matí, 4 d'agost de 1897.
- «Noves». 1897. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, VII. Barcelona: 238 i 239.
- PASQUIER, J. DE. 2000. «Japonismo». *Las artes decorativas en Europa (tomo II). Del Neoclasicismo al Art Déco*. Madrid: 227.
- P. DEL O. 1898. «Carta oberta al Excm. Sr. D. Manuel Girona». *La Esquella de la Torratxa* (Barcelona), 23 de setembre de 1898.
- SOLER VIDAL, J. 1983. *Gavà en el vuitcents*. Gavà: 38 i 39.

Documents consultats

Arxiu Històric Municipal de Castelldefels

Fons de la família Girona i padró municipal de 1891

Arxiu Històric Municipal de Gavà

Fotografies de plànols del castell de Castelldefels extrets de l'arxiu de la baronia d'Eramprunyà per Dolors Sanahuja

Arxiu Històric de Protocols de Barcelona

Notari Josep Fontanals i Arater, manual de l'any 1897

Arxiu Nacional de Catalunya

Fons del Banc de Barcelona, Actas de la Direcció, tom 46 (14 de juny de 1897-18 de juliol de 1898)

Introducció

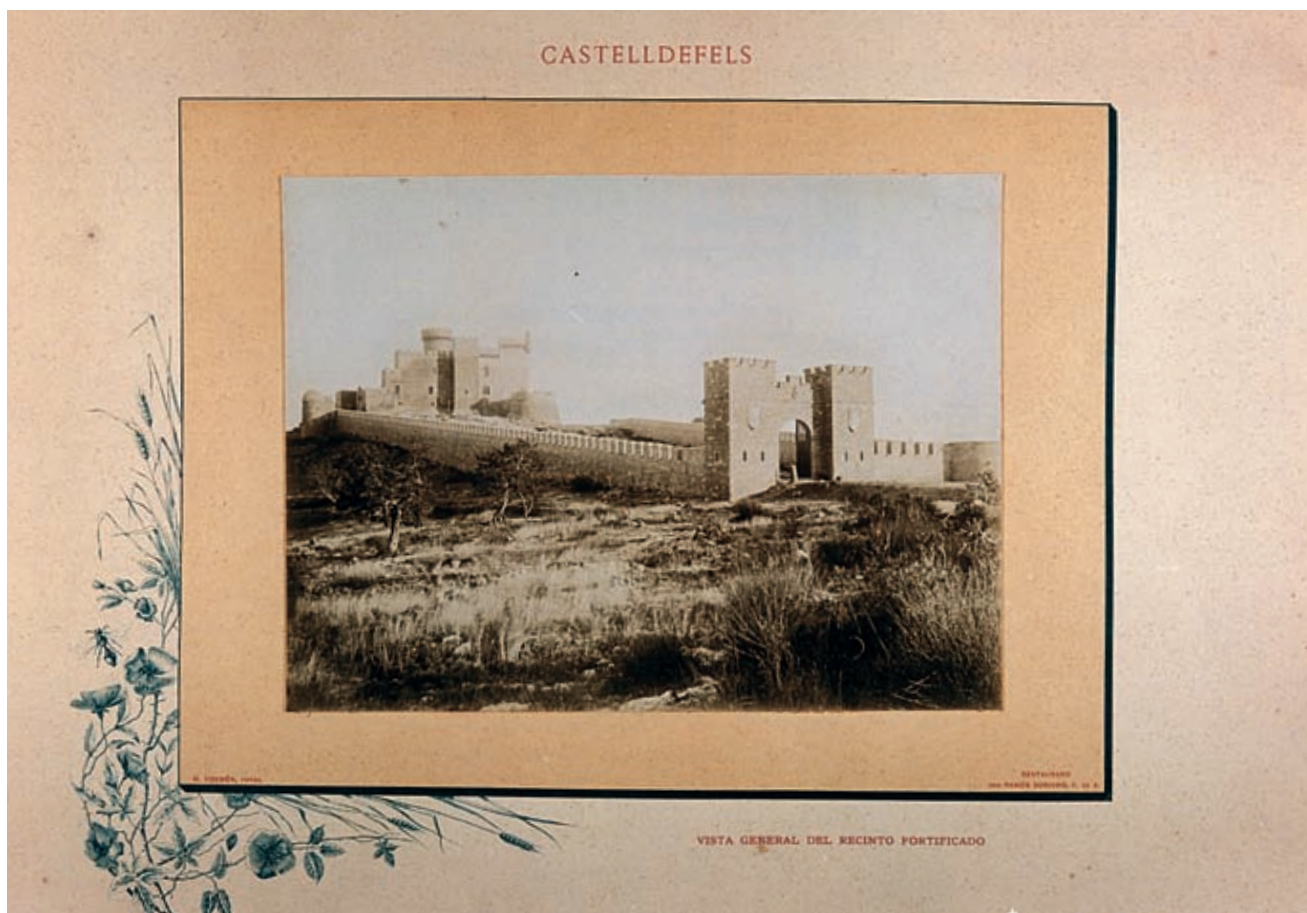

Fig. 322. Fotografia de M. Cosmèn publicada el 1898. Ajuntament de Castelldefels.

Fig. 323a. La Torre Girona, a Pedralbes, a finals del segle XIX. Ajuntament de Castelldefels.

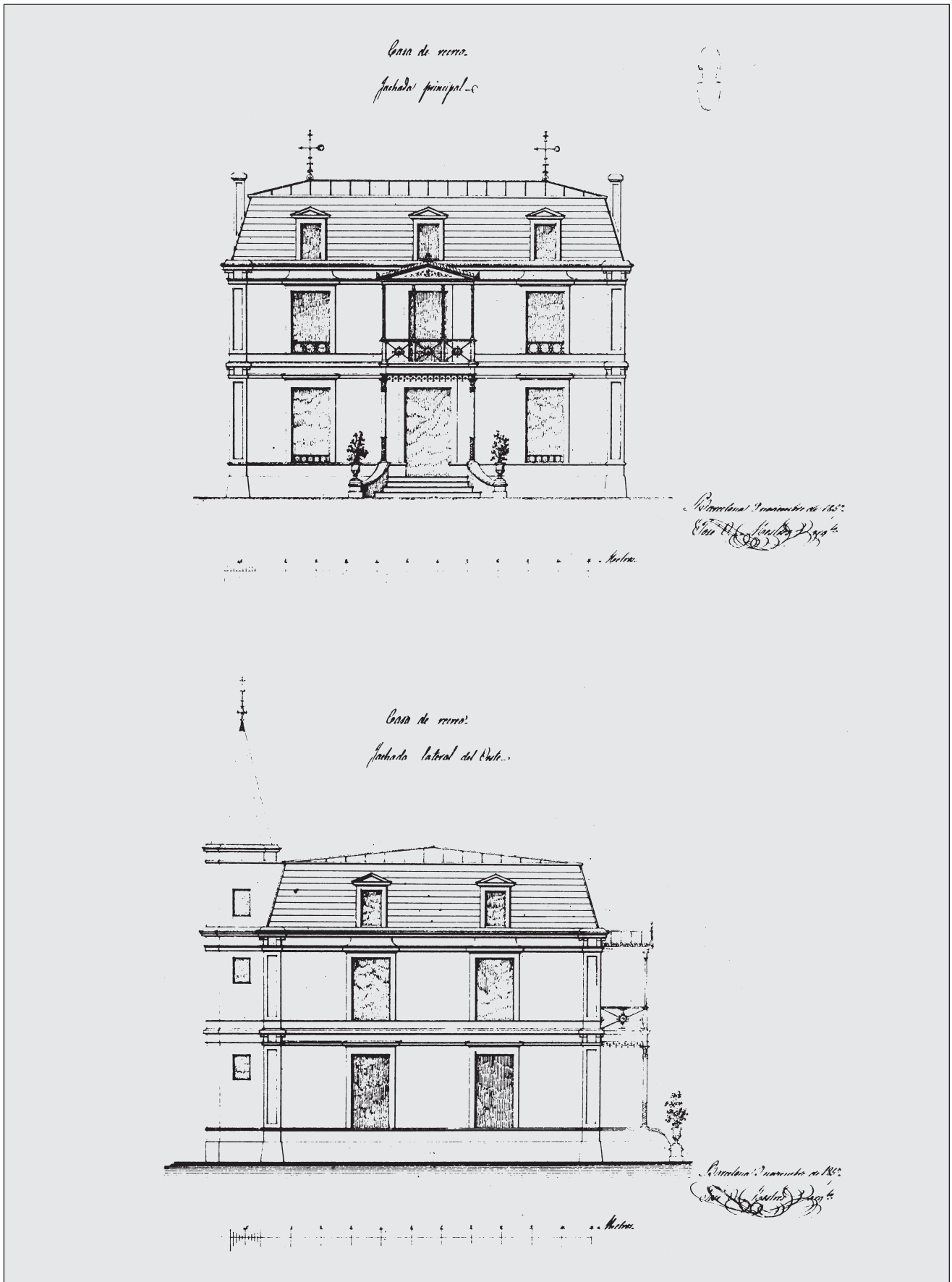

Fig. 323b. Projecte de casa d'estiueig per a Manuel Girona «Torre Girona». Josep Oriol Mestres, arquitecte, 9 de novembre de 1857. Alçats de façana principal i de façana oest. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

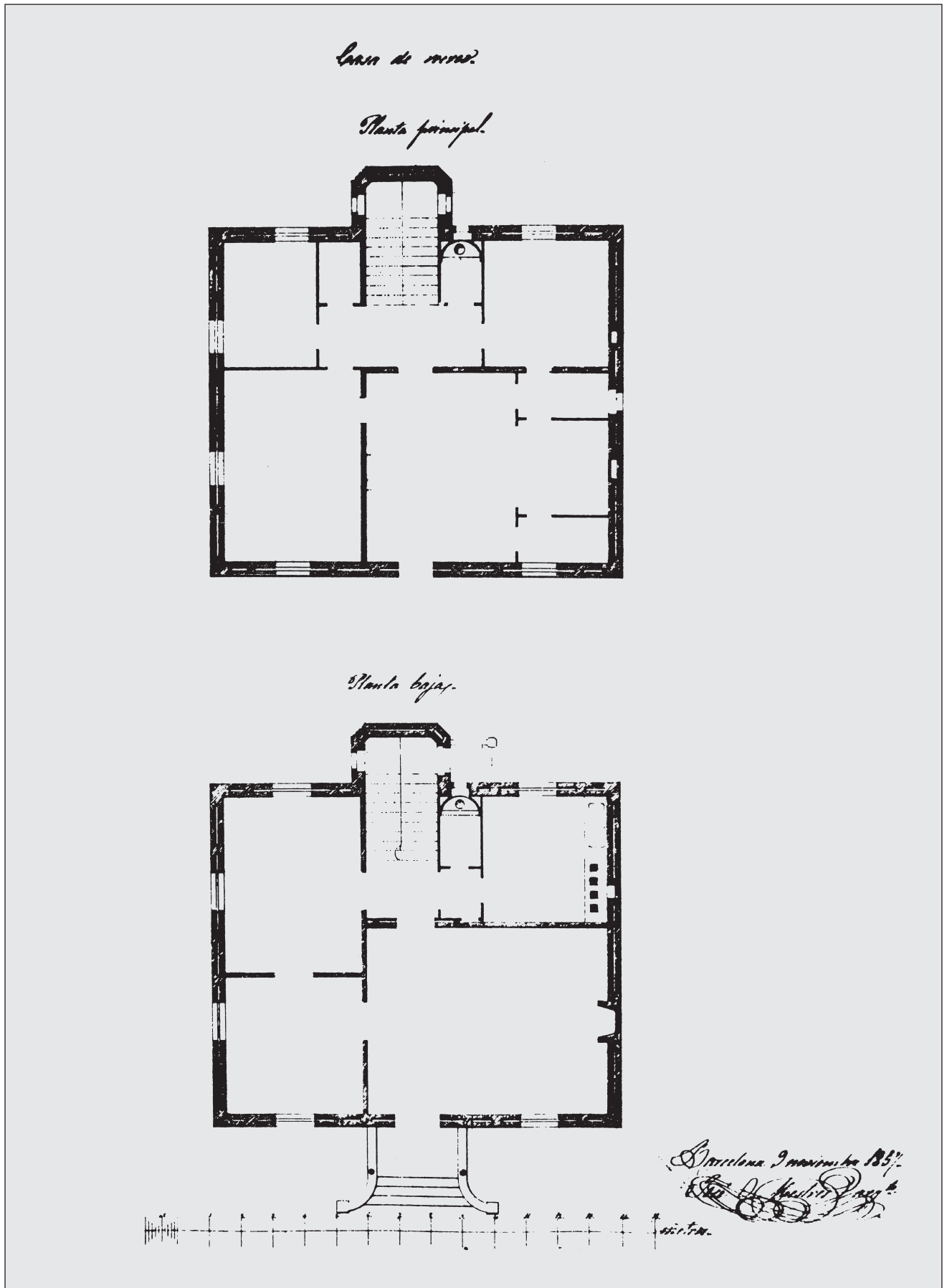
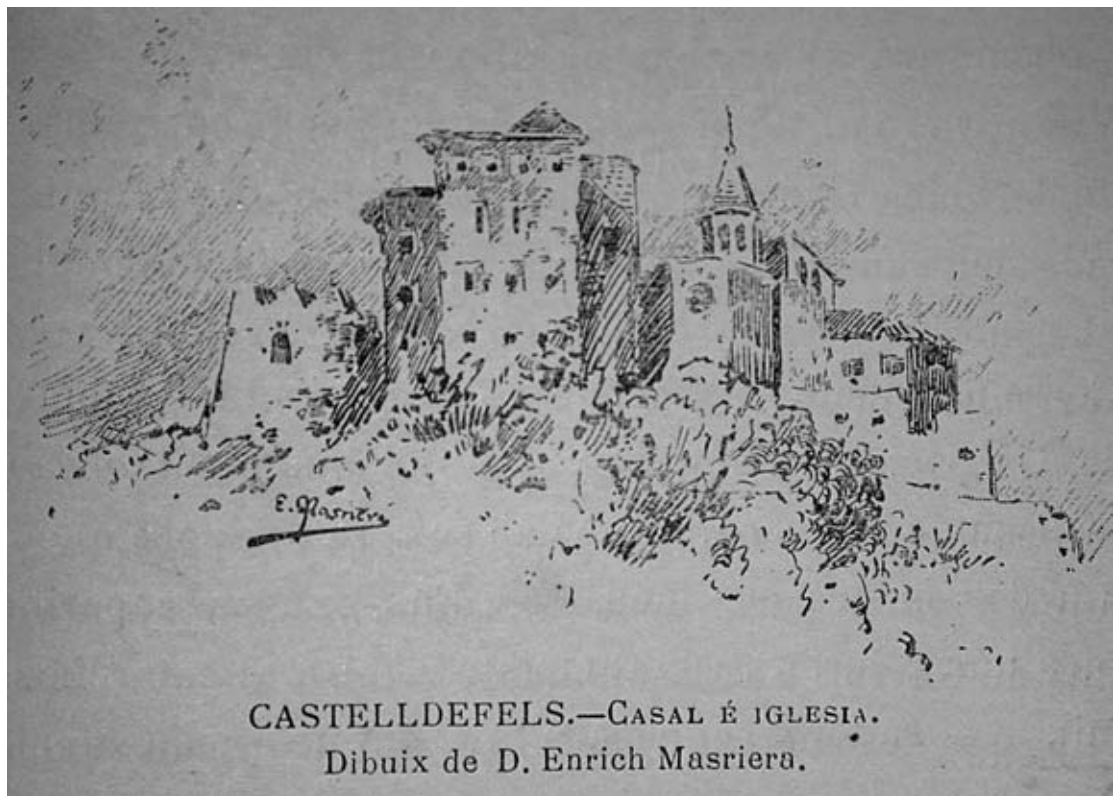

Fig. 323c. Plantes baixa i principal de la casa d'estiueig «Torre Girona». Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

«L'antich y casi enderrocats Castell de faels»

Fig. 324. El castell, el 25 de novembre de 1883. Centre Excursionista de Catalunya.

«El día 31 de julio de 1897, será una fecha de grata memoria para el pueblo de Castelldefels»

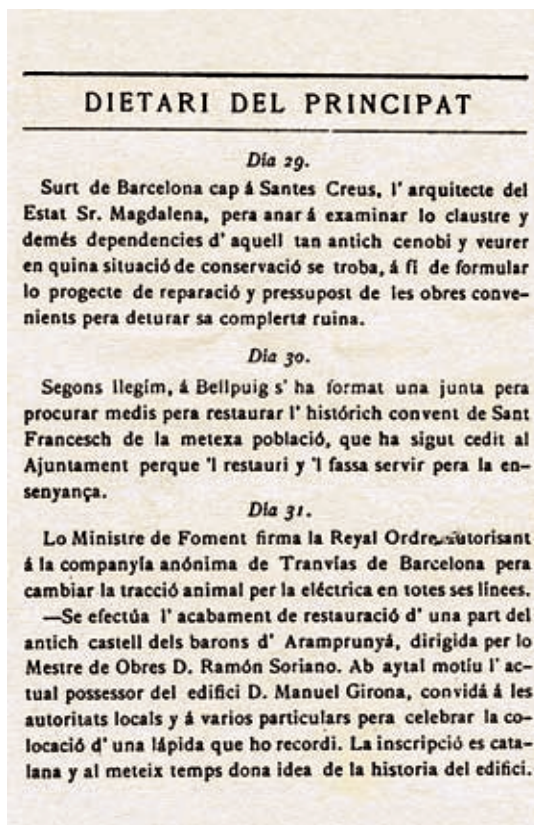

Fig. 325. Nota de premsa apareguda a *La Veu de Catalunya* el 8 d'agost de 1897. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Fig. 326. Plànol de situació del castell traçat per Soriano l'agost de 1897. Foto de Dolors Sanahuja dipositada a l'Arxiu Municipal de Gavà, Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà.

Els àmbits restaurats

Fig. 327. Portal d'entrada al recinte fortificat. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

Fig. 328. Emplaçament del castell, el setembre de 1897. Foto de Dolors Sanahuja dipositada a l'Arxiu Municipal de Gavà, Arxiu de la Baronia d'Eramprunyà.

Fig. 329. La sala Noble. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

Fig. 330. La sala Xinesa. Foto: M. Cosmén, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

Fig. 331. El menjador. Foto: M. Cosmén, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

Els criteris de la intervenció

Fig. 332. La Torre Modolell de Viladecans, reformada per l'arquitecte Josep Azemar el 1892. Foto: A. Micaló, 1998, Fons Documental SPAL.

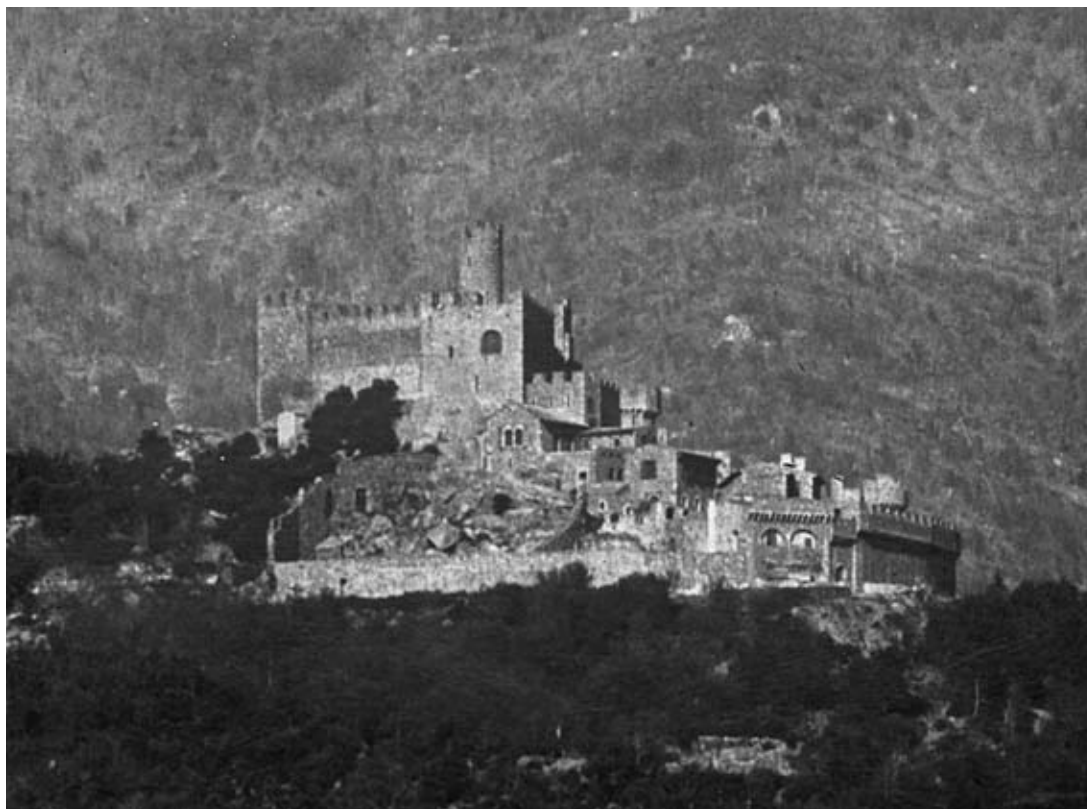

Fig. 333. El castell de Requesens, segons la reforma del mestre d'obres Alexandre Comalat, entre 1893 i 1899. Foto: A. Mas, 1916, Fons Documental SPAL.

Epíleg

Fig. 334. El resultat de la reforma del castell encarregada per Manuel Girona a Ramon Soriano. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

3. La decoració pictòrica de la sala d'Esgrima i la sala de Confiança del castell⁷²³

David Galí, Francesc Benlliure

La recerca històrica (fig. 335, pàg. 456)

L'estudi històric i artístic que el nostre Servei va endegar a finals de l'any 2002 per completar els que s'havien fet quan es va iniciar la restauració de l'església del castell, el març de 1989, es va centrar, entre altres aspectes, en una sèrie de pintures murals de temàtica moralitzant que es trobaven a la sala d'Esgrima i a la sala de Confiança, restaurades el 1897.

Abans d'iniciar la recerca, se suposava que la decoració pictòrica era deguda a l'actuació impulsada per Manuel Girona i Agrafel i que havia estat executada en el període comprès entre els dies 12 de febrer i 31 de juliol de 1897, cosa que després va resultar incerta. Però, observant les pintures, ens vam adonar d'una sèrie d'indicis que feien sospitar que no va succeir exactament d'aquesta manera: d'una banda, la composició de les escenes, d'una indubtable qualitat artística, que semblava difícil de plantejar i realitzar en els presumptes cinc mesos i mig, encara que amb errades d'execució en el tractament de parts de l'anatomia d'alguna figura humana, desproporcionada respecte a la resta del cos; d'altra banda, el rerefons iconogràfic i alligador de les escenes i màximes, entre les quals se'n reconeixien de literats de l'antiga Roma, que constituïen un corpus de moral fruit d'una reflexió d'alt calat intel·lectual, complicada d'improvisar en pocs mesos; i per últim, el fet que, tal com es veu en una fotografia de 1898,⁷²⁴ Manuel Girona hagués decidit tapar una composició amb una panòpia també comportava un dubte (fig. 335).

Com que tot això no apuntava que el programa iconogràfic es tractés d'una obra original efectuada el 1897, sinó d'unes pintures inspirades en algun llibre de gravats o d'estampes, segurament siscentistes, es va portar la recerca cap a aquesta direcció. Aleshores es va descobrir que la decoració es basava en dos llibres d'emblemàtica europea d'època barroca, els *Quinti Horatii Flacci emblemata* [Emblemes de Quint Horaci Flaci] (Anvers, 1607)⁷²⁵ –traduït al castellà com *Theatro Moral de Toda la Filosofia de los Antiguos y Modernos* (Brussel·les, 1672)–, d'Otto van Veen, altrament dit Vaenius (Leyden, 1557-Brussel·les, 1629), i les *Empresas políticas del príncipe perfecto* o *Idea de un Príncipe Político Cristiano Representada en Cien Empresas* (Munic, 1640),⁷²⁶ de Diego de Saavedra Fajardo (Algezares, 1584-Madrid?, 1648).

L'emblemàtica va ser la forma de llenguatge gràfic i literari més important de l'època del Renaixement i del Barroc, que intentava expressar una idea exemplaritzant a través

de la doble utilització de la lletra i el dibuix. L'emblema havia d'acomplir unes funcions bàsiques, la representació i la interpretació de la idea a partir de tres elements fonamentals que l'autor italià Alciato (Alzate Brianza, Como o Milà, 1492-Pavia, 1550) denominarà «emblema triples», format per la «pictura», el «motto» i l'«epigramma». La «pictura», «icon», «imago» o «symbolon» és una imatge que podria denominar-se el cos de l'emblema, és el dibuix, i no respon a tipologies específiques de models o formats, excepte per la seva baixa qualitat estètica, deguda al seu caràcter consumible, encara que amb excepcions com el cas de Veen, afamat pintor de la seva època.

El «motto», també dit «lema», deriva dels símbols o divises que duïen els cavallers medievals a la insígnia o bandera i que intentaven resumir en una frase o paraula l'expressió de l'ideal que buscaven. En certa manera, és el títol de la «pictura» i l'ànima del cos, i normalment va escrit en llatí i col·locat al damunt del dibuix, encara que no cal que obligatòriament hi tingui relació directa, però sí indirecta o al·legòrica. És una síntesi de l'«epigramma» que, a primera vista, fa que el contrast entre la «pictura» i el «lema» sembli enigmàtic en no tenir relació i, per tant, resulti atractiu al lector.

L'«epigramma» o «subscriptio» és una redacció en vers, normalment de poca extensió, en la qual es poden trobar unes parts diferenciades. Una primera on s'expressa allò que representa la pintura, i una segona que mostra la finalitat que pretén. Un element recurrent de l'emblemàtica van ser les referències o cites a autors de l'antiguitat clàssica, de Grècia i de Roma.

La interacció entre aquests tres elements donava al conjunt un significat nou i diferent del que tindria si els trobéssim separats. Aquest nou significat és el tret característic de l'emblemàtica, que la diferencia dels llibres amb il·lustracions i d'altres publicacions semblants. Les diferents formes de relació entre les tres parts divideixen l'emblema en diverses modalitats: empreses, jeroglífics o divises. Si l'epigramma adquireix protagonisme es tractarà d'una empresa; si, per exemple, pren importància la imatge, és un jeroglífic.⁷²⁷

Així, segons Alciato, es pot concloure que l'emblemàtica és una figura simbòlica, que té un títol seguit d'un epigramma, amb la finalitat d'ensenyar o moralitzar. Creïen els autors que conreaven l'emblemàtica que aquesta forma de llenguatge arribava d'una manera més directa a l'intel·lecte i que, per l'efecte visual, aquestes veritats quedaven més ben gravades a la memòria.⁷²⁸

L'arrimador, els medallons i els bustos (fig. 336-338)

Als paraments de la sala d'Esgrima del castell hi ha un arrimador pintat, que està format per quinze quadres o plafons rectangulars amb representacions extreïtes de l'obra de Saavedra. A la part superior dels paraments hi ha una altra sèrie d'escenes complementàries, formada per quinze medallons amb màximes escrites a sota, que reproduïen sengles gravats de l'obra de Veen i que es completen amb uns bustos d'emperadors romans, pintats al damunt dels

723. ABREVIATURA UTILITZADA:

AHPB: *Arxiu Històric de Protocols de Barcelona*.

724. *Castell de fets*, 1898.

725. Per al present treball s'ha consultat una edició de 1612, impresa a Anvers, que és l'única que s'ha trobat en una biblioteca de Barcelona (sala de reserva de la biblioteca de la Universitat de Barcelona).

726. Per al nostre estudi hem utilitzat l'edició feta a Anvers el 1655, la valenciana de 1658 i la madrilenya de 1789.

727. López Poza, 1999: 31-36.

728. Sebastián López, 1995.

pilarets (només es troben a les parets nord, est i oest, i tenen el nom escrit a la part de la peanya).

Hem classificat els plafons, medallons i bustos seguint el sentit de les agulles del rellotge, a partir de la porta del passadís que comunica la sala d'Esgrima amb la sala Institucional. Els plafons basats en Saavedra seguiran

un ordre numèric, mentre que els medallons inspirats en Veen en tindran un d'alfabètic. Els plafons de la sala d'Esgrima i de la sala de Confiança es diferenciarien per portar al davant una lletra E i una C, respectivament, i els bustos es classificaran amb una B al davant d'un número correlatiu:

Banda oest del parament sud:

EA «SOLO ES RICO QUIEN NADA DESEA»
EB «QUIEN NO COMIENZA NO ACABA»

Banda oest del parament sud:

E1 «FORTIOR SPOLIIS»
E2 «FORMOSA SUPERNE»

Parament oest:

EC «DEL VINO SACA EL SABIO SU VIRTUD»
ED «LA ENVIDIA CAUSA INFINITOS MALES»
EE «NADA MAS PROVECHOSO QUE EL SILENCIO»

Parament oest:

E3 «RESOLVER I EXCUTAR»
E4 «PRESIDIA MAIESTATIS»
E5 «CON ALAGO I CON RIGOR»

Parament nord:

EF «LA FUERZA PROTEGE LAS ARTES»
EG «LA FORTUNA NO MUDA EL LINAGE»
EH «EL AVARO NO GOZA DE SU HACIENDA»
EI «VUELA EL TIEMPO IRREVOCABLE»
EJ «LA EMBRIAGUEZ ENTORPECE EL INGENIO»

Parament nord:

E6 «ARENA ET ANTE ARENAM»
E7 «LIBRATA REFULGET»
E8 «FERRO ET AURO» [«CONCILIA MEDIA FUGENDA»]
E9 «NECAQUO NECADQUEM»
E10 «CONCILIA MEDIA FUGENDA» [«FERRO ET AURO»]

Parament est:

EK «ACOMÓDATE AL TIEMPO»
EL «LA SERVIDUMBRE DEL ESPÍRITU»
EM «SEGURO ESTÁ QUIEN VIVIERE BIEN»

Parament est:

E11 (no s'ha conservat)
E12 «ENSEÑA CON EL EJEMPLO» [«LIBRATA REFULGET»]
E13 (no s'ha conservat)

Banda est del parament sud:

EN «LA PACIENCIA VENCE LOS MALES»
EO «NADA REFRENA LA CODICIA DE ORO»

Banda est del parament sud:

E14 «PODA NO CORTES»
E15 «REGIT ET CORRIGIT»

Quant als bustos (fig. 336), no s'hi ha fet cap cala i, per tant, no s'ha pogut revelar si són setcentistes o vuitcentistes, encara que no s'ha pogut localitzar la font exacta d'inspiració. Seguint el mateix recorregut que les pintures, es troben els següents:

Parament oest:

B1, «CONSTANTINO»; i B2, «MARCOAURELIO».

Parament nord:

B3, «CLAUDIO»; B4, «NERON»; i B5, «TIBERIO»

Parament est:

B6, «TRAJANO»; i B7, no s'ha conservat el nom.

Pel que fa a la sala de Confiança, actualment l'arrimador es conserva sota una capa de pintura blanca i està documentat per una fotografia de 1898 (fig. 337),⁷²⁹ on només apareixen dos panys de paret de l'habitació. Com que, de moment, el Servei no en té prevista la restauració, no s'han descobert les pintures, sinó que només s'hi han fet unes

cales per tal de localitzar-les. Per això, en el present estudi només esmentarem els dos plafons que apareixen sencers en la fotografia.

Parament nord:

C1, «IN HOC SIGNO»

Parament est:

C2, «O SUBIR O BAJAR»

Cal assenyalar que, en el moment d'identificar les escenes pintades amb els gravats en què s'inspiraven, es van comparar fotografies antigues, de 1898, i imatges preses els anys 1990, 1991 i 2001 per tècnics del Servei. Mercès a aquesta anàlisi visual ens vam adonar que, d'una banda, algunes pintures mostraven petites diferències amb els gravats pel que fa al paisatge de fons o en alguna figura. N'hi havia dues que, si bé la màxima era l'original, la composició no hi tenia res a veure (la 10 i la 12), i una en què ni màxima ni escena apareixien en els llibres de Saavedra i de Veen (la F).

Però el més interessant va ser que, a causa del mal estat de conservació de l'arrimador de la sala d'Esgrima, la capa pictòrica sofria pèrdues de material, i això va perme-

⁷²⁹ *Castell de fels*, 1898.

tre observar que sota la capa pictòrica superficial n'apareixia una altra amb unes pintures amb el mateix motiu en la majoria dels casos i d'altres, de diferents entre una capa i l'altra (a la sala de Confiança, de moment, no s'ha pogut comprovar). El fet de descartar que la primera capa correspongués a uns esbossos inicials de la segona, ja que són pintures ben executades i acabades, va posar de manifest que hi havia unes pintures originals anteriors a 1897, i que, com que Girona les devia trobar en mal estat de conservació, va decidir restaurar-les (fig. 338). Això va suposar la reconducció de la recerca documental, que, a partir d'aquell moment, va dirigir-se a repassar i investigar de nou les notícies històriques del castell, per tal d'intentar documentar les pintures.

A continuació es descriuran totes i cadascuna de les composicions i la font d'on provenen, aportant l'epigrama o cos literari (textual en el cas de Veen, per ser un vers curt, i resumit en el de Saavedra, ja que és un text en prosa força més llarg), i es compararan les unes i les altres.

Els emblemes de Veen a la sala d'Esgrima

(fig. 339 a 353)

Les escenes inspirades en l'obra de Veen estan disposades dins d'un marc ovalat il·lusionista, decorat amb una renglera de denes al perímetre exterior i d'estil vuitcentista. Té un llaç, una argolla i un cordó a la part superior, el qual penja d'un clau fictici, mentre que a l'inferior hi ha un altre llaç i unes branquetes de llover.

Solo es rico quien nada desea (EA)

Es representa una escena on quatre figures humanes i tres angelets tempten amb corones i riqueses un altre, que refusa els oferiments. El personatge central, que podria representar Hèracles, és fornit, està vestit a la grega i du un garrot a la mà dreta, recolzat damunt d'una corona. Té el braç esquerre alçat i el peu dret damunt dels tres amorets. A l'esquerra hi ha un romà, amb elm i llança, que té intenció de coronar-lo, com també ho prova el personatge de la dreta, tocat amb un gorro frigi o barretina. Més cap a la dreta hi ha dues figures: la més propera, caracteritzada per una mena de barret de plomes, que recorda el dels indis americans precolombins, i l'altra sense cap tret particular. Al fons de l'escena apareix una muntanya rocosa, amb un penya-segat i unes ruïnes al capdamunt, que són les del castell d'Eramprunyà.⁷³⁰

«QUIS DIVES? QUI NIL CUPIT
[Qui és ric? Qui no desitja res]
Aquel que à sus passiones
Pisa con fortaleza, y cuidadoso
Huye las pretensiones
Del vulgo codicioso
Es verdaderamente virtuoso;
Y es verdaderamente

Rico, pues todo el mundo estima en nada,
Preciando solamente
La corona preciada
De la virtud, en pocos alabada.»⁷³¹

En el gravat de Veen s'observen més detalls, com, per exemple, que els angelets es troben damunt d'un llit de monedes; que, en realitat, el gorro frigi són els cabells del personatge; que l'home del barret de plomes (que és talment com el d'un indi americà) també ofereix una corona i que el de l'extrem dret porta un bàcul a la mà. Pel que fa a la figura de l'esquerra, es tracta d'una dona, que trepitja una esfera amb el peu dret i que representaria Pal·las Atenea; on es van pintar les ruïnes del castell d'Eramprunyà s'alça un bosquet d'arbres.

Quien no comienza no acaba (EB)

En aquesta escena apareixen tres personatges a la vora del mar, amb uns penya-segats al fons. En primer pla hi ha un home al costat d'un arbre, tocat amb un capell d'ala ampla i copa petita i vestit a la manera dels camperols del segle XVII, amb els braços creuats i recolzats en una pala, que en mira un altre, situat a l'esquerra, el qual està posant morter damunt d'un maó amb una paleta. L'últim personatge es troba jugant amb un pal a la vora de l'aigua.

«INCIPIENDUM ALIQUANDO
[Començant alguna vegada]
El que quisiere llegar
Al fin del bien deseado,
Dexando de estar parado,
Ha menester comenzar,
Que al bien no puede arribar,
El que, como este villano,
Se esta mano sobre mano,
Hasta que no corra el rio;
Y es el mayor desvario,
No comenzar muy temprano.»⁷³²

Malgrat que les figures estan tractades de la mateixa manera, el context on es troben és força diferent del gravat original, cosa que complica la interpretació en la pintura. Les persones en primer i segon pla són, respectivament, en una banda i en l'altra d'un rierol, la primera, tot esperant que s'aturi el curs del riu per passar a l'altra banda, i, la segona, bastint un mur amb maons. La del fons és a punt d'enganxar una parella de bous a una arada, mentre que, al seu darrere, en la llunyania, s'observa un poble.

Del vino saca el sabio su virtud (EC)

A la banda dreta de la pintura s'observen dos personatges caminant, un home amb barba, bigotis i cabellera, vestit a la grega, acompanyat d'una dona abillada amb vestit llarg i tocada amb un casc coronat de plomes, que porta una gran copa amb aliments a la mà esquerra. L'escena transcorre en un paisatge d'horitzó baix, on apareixen unes banyes de

730. Si es compara el dibuix amb una fotografia del castell vist des de Castelldefels es pot veure que són exactament iguals (vegeu, per exemple la imatge del Fons Documental SPAL, clixé 133.614, febrer de 1960).

731. Veen, 1612: 50.

732. *Ibidem*: 34.

vaca i una mena de cabana coberta a dos vessants, a la dreta. Al cel hi ha un núvol i la cara d'un minyó, que bufa en direcció als personatges.

«EX VINO SAPIENTI VIRTUS
[El savi obté virtut del vi]
No siempre el medio día
Causa el llover, que alguna vez serena;
Ni siempre el alegría
Del vino à un hombre sabio desordena;
Pues sabe dar le el modo,
Sacando del virtud, como de todo:
Y mas si la prudencia
Con una mano se le da, y le tiene
Con otra à su obediencia;
Mas tener fuerte aquella le conviene,
Que es villano, y si empieça
Dexa la mano, y toma la cabeça.»⁷³³

Tal com explica l'epigrama, a vegades, la plujosa tardor aixeca un cel clar, de la mateixa manera que el vi, amb mesura, pot donar virtut al savi. D'una banda, en el gravat s'observa com la tardor, personificada per un bust masculí, bufa el cel i escampa els núvols. De l'altra, el savi s'allunya dels vicis (dos personatges encaputxats, que porten un cap de vaca i una mena de trompetí) agafat de la mà de la Prudència, que s'endú una copa de vi, no permetent que s'embriagui. L'escena també podria interpretar-se en clau mitològica, al·ludint a l'episodi d'Ulisses amb el déu grec dels vents Èol. Aquest li va donar un odre amb tots els vents excepte el que havia de conduir-lo a Ítaca, però els seus companys de viatge van destapar-lo pensant-se que contenia vi i aleshores els vents van empènyer l'embarcació cap a Eòlia.

La envidia causa infinitos males (Ed)

Escena constituïda per una figura femenina en primer pla, que personifica l'enveja, i un grup d'unes altres de masculines en segon pla. Es tracta d'una dona, gairebé nua i ajaguda damunt del propi vestit, que mira cap a l'esquerra, tot estirant-se els cabells i tapant-se la boca, mentre un gos se la mira. Al fons apareix una gernació que mira cap a una figura d'un gran toro, que sembla de fusta o de metall, ja que té una porteta a la part de la panxa, per on tres personatges n'estan introduint un altre.

«GRANDE MALUM INVIDIA
[L'enveja és un gran mal]
Phalaris tyrano,
Que reyno en Sicilia,
Dio menor castigo,
Que el que da la envidia
Metiendo en el toro
De metal, que avia
Per illo [para ello] inventado,
Su persona digna;
Porque el embidioso
El mismo fabrica

Dentro de si mismo
Su mazmorra misma:
Es su pena el propio
Y el alma afligida,
Coma [como] anima en pena,
Muere sempre viva,
comen sus entrañas,
Sierpes de la Lybia,
Y el las come, y todo
Con sus fantasias,
Guardese el herido
Desta niñeria,
Porque no ay pecado
Mas necio en la vida.»⁷³⁴

Per bé que en el gravat hi ha alguns detalls més que en la pintura (per exemple, la dona es menja els cabells, que són serps), ambdós no difereixen gaire. S'hi escenifica la cerimònia de cremar heretges dins del toro del tirà Falaris (mort el 554 aC), de Sicília, que va relatar l'autor llatí Valeri Màxim (I aC-I dC), i s'hi representa l'enveja per mitjà d'una dona, mortificada pel desig.

Nada mas provechoso que el silencio (Ee)

Pintura en què en primer pla apareix un àngel assegut damunt d'un pedestal, que personifica el silenci, i al fons un edifici amb una portada renaixentista, formada per dues columnes i un frontó. La figura mira l'espectador, porta un estendard a la mà dreta i amb l'esquerra fa el gest de demanar silenci; en l'estendard sembla representar-se un cavall o un lleó rampant, creuat per una franja en diagonal. Al costat del portal dialoguen dos personatges i n'hi ha un altre d'abocat en una finestra del segon pis.

«NIHIL SILENTIO UTILIS
[Res més profitós que el silenci]
El silencio está sentado
Entre el furor, y entre el vino,
Para dezir que es divino,
Si con ambos es callado.
A quien jamás le ha pesado
Del callar i del hablar no:
Porque nunca el que calló,
Dexó de lograr sus años,
Y siempre sintió los daños
Del hablar, quien mucho habló.»⁷³⁵

En aquest cas, el gravat és més explícit i al·ludeix directament al contingut de l'epigrama, ja que el silenci té una copa de vi i una pell de lleó o d'ós al costat. En l'estendard es detalla un centaure que fa el signe de silenci i s'hi llegeixen les lletres SPQR [Senatus Populus Que Romanus (el Senat i el poble de Roma)]. Pel que fa al fons, una multitud de gent escridassa uns altres personatges, que són dins la casa.

733. Veen, 1612: 166.

734. *Ibidem*: 96.

735. Veen, 1612: 58.

La fuerza protege las artes (Ef)

Cal suposar que aquesta escena es basa en alguna pintura o gravat al·legòric de finals del segle XIX, on se solia representar l'agricultura, el comerç i la indústria, com a base de la puixança econòmica catalana d'aquella època. En aquest cas, s'observa Hèrcules, que protegeix l'art, representat per una dona amb un pinzell i una paleta, i la indústria, retratada per mitjà d'una figura femenina que sosté una gran roda dentada. Al fons, a mà esquerra, apareix una nau industrial, amb dues grans xemeneies fumejants.

La fortuna no muda el linage (Eg)

En aquesta composició apareix un nen acompanyat d'una dona en terra ferma, davant d'un canal de Venècia, per on naveguen dues gòndoles. El nen sembla un petit príncep, coronat i abillat amb una túnica, mentre que la figura femenina representa la Fortuna i va vestida a la clàssica. Té els ulls tapats amb una bena, porta un bastó a la mà esquerra i presenta un pany de la toga que, aixecat pel vent, envolta el cap com una corona.

«FORTUNA NON MUTAT GENUS
[La fortuna no canvia el llinatge]
Los vestidos recamados,
De las Indias el tesoro,
El cetro y corona de oro,
Y los pages y criados,
Nunca llevaron la palma
De la victoria en hazer,
Que el ruyn lo dexé de fer,
Por que es mal, que esta en el alma,
Y aunque vista la fortuna
A la mona de oro y seda,
Dizen, que mona se queda,
Y es mona sin duda alguna.»⁷³⁶

En el gravat es revela que el que semblava un petit príncep en la pintura no és res més que una mona ricament vestida, amb un ceptre a les mans, que representa aquell vell adagi popular esmentat en l'epigrama. En la Fortuna es reproduïx la iconografia tradicional d'aquesta figura, representada com una dona amb els ulls tapats per una bena, que porta la capa inflada pel vent, el qual la condueix cap endavant.⁷³⁷

El avaro no goza de su hacienda (EH)

Composició formada per un home endormiscat en una mena de celler, entre arques, caixes i bótes, que aixeca una vara fortament agafada amb la mà esquerra i quelcom no identificable a la dreta. Al fons del celler s'obre una finestra, per la qual s'albirava un paisatge, amb un arbre i un cavall o ase.

«AVARUS QUÆSITIS FRUI NON AUDET
[L'avar cobdiciós no té desig de gaudir]
O tu que tienes la bodega llena
Del licor al Dios Baco consagrado,

Cuyas troxes rebientan, y en la pena
A Tantaló pareces condenado;
Ya aquel que guarda la riqueza agena,
Comiendo mal, y al asno que cargado
Con oro, come ortigas, mira pobre,
Que es no tener, si el hambre haze que sobre.»⁷³⁸

En realitat, es tracta d'un avar assegut al terra d'una cambra on guarda les seves pertinences, que vigila amb un bastó. A dins hi ha un armari, cofres, baguls, bótes de vi i un sac de blat, mentre que el vell beu aigua d'una carbasseta i es troba desensicat, igual que un ase que s'observa per la finestra del celler, que, malgrat anar carregat amb or, menja ortigues.

Vuela el tiempo irrevocable (Ei)

En aquesta escenificació del pas del temps i de la vida, es mostren les quatre edats de l'home per mitjà d'un nen, un jove, un adult i un vell, que caminen en filera, donant-se l'esquena. El vell porta bastó i una mena d'hàbit amb caputxa i el segueixen els altres personatges cap a a la dreta. Damunt d'ells es troba un angelet que sosté un rellotge de sol amb els braços, recordant-los el transcurs del temps, i en un altre costat la lluna. El paisatge, entre muntanyes i roques escarpades, i el camí pedregós són també una al·legoria del pas per la vida, difícil i abrupta.

«VOLAT IRREVOCABILE TEMPUS
[El temps vola irrevocablement]
El tiempo dize verdades,
Pues nos dize en los del año.
Que en nuestra vida es engaño
Esperar eternidades,
Buena ligero, y ligera
Buena con el nuestra vida,
En sus tiempos repartida
Del mismo modo y manera;
Primavera es la niñez,
El Estio mocedad,
Otoño virilidad
Y el Invierno la vejez;
Nadie pues se finja eterno,
Y advierta, que suele hazer
La muerte con su poder
De la Primavera Invierno.»⁷³⁹

En l'escena es reconeix la representació de la futilitat de la vida, que passa tan ràpidament com el temps i, al·legòricament, de la mateixa manera que se succeeixen les estacions de l'any: la infantesa a la primavera (nen amb una garlanda de flors), l'adolescència a l'estiu (jove portant espigues de blat), la maduresa a la tardor (adult amb raïms i fruits) i la vellesa a l'hivern (vell sostenent una olla amb brou fumejant). A la banda inferior dreta s'observa una serp que es menja la cua, la qual representa la mortalitat de l'home i el cicle vital.

736. Veen, 1612: 154.
737. Revilla, 1990: 160.

738. Veen, 1612: 130.
739. *Ibidem*: 206.

La embriaguez entorpece el ingenio (Ej)

Representació de l'interior de dues estances d'una casa. En la situada en primer pla hi ha una dona ajaçada al llit amb cobricel, èbria després d'haver begut d'un got i d'unes tasses posades damunt d'una tauleta col·locada al costat del llit. A l'esquerra, en un segon pla, s'observa una altra dona que sembla estar pintant.

«CRAPULA INGENIUM OFFUSCAT
[L'embriaguesa ofusca la intel·ligència]
la gula, y borrachez hazen al hombre
tonto, necio, sin nombre, y que desprecie
las virtudes, y precie por consuelo
el incapaz desvelo en los banquetes,
sus ciencias son saynetes de comida,
Que llamen la bebida à toda priessa,
Y la mano en la mesa, como un tronco,
Del mucho roncar ronco, muere quando
En la vida yba entrando; y al contrario
El sabio de ordinario es abstigente,
Que es modo conveniente para todo,
Y es bienaventurado el que alla el modo.»⁷⁴⁰

Pel que s'observa en el gravat, els personatges no són dones (en la pintura es representen amb pits femenins, mentre que aquí no en tenen) i s'aprecia que el primer no només està embriagat, sinó que també està tip, ja que a la taula, a més d'un got, una copa mig plena i una portabugia, hi ha un tros de pa i un tros de pastís o tortell. A sota apareixen un escut, un garrot trencat i unes regnes, tot força descuidat. L'home del fons manté una actitud contrària, ja que està escrivint a la llum d'una espelma.

Acomódate al tiempo (Ek)

En aquesta composició, un home convida a entrar a casa seva el temps, encarnat per un vell amb ales i una dalla, que porta darrere seu tempestes i malvestats. Al fons es representa el mal temps per mitjà d'un moment de destrucció d'una part d'una vila encimbellada en un turó a causa d'un aiguat, que s'emporta dues cases, un arbre, una vaca i una ovella.

«TEMPERA TE TEMPORI [Adapta't al temps]
Siempre ha de estar la casa del prudente
Abierta, para el tiempo malo ò bueno,
En alojarle en ella diligente.
Ni ha de tratarle, quando viene lleno
De trabajo, miseria, y tempestades
Peor, que quando viene mas sereno,
Que solo el tiempo es nuestro, y sus edades,
Como Séneca dize, y es locura
Mal baratarle en vicios y en maldades,
Que esta, en usar bien del, nuestra ventura.»⁷⁴¹

En primer pla, una persona està obrint la porta de casa seva i convida a passar el mal temps, personificat en un home vell amb ales que porta una godalla a la mà esquerra i que

ve acompanyat de desgràcies que són escenificades en segon pla, com és el desbordament d'un riu que causa l'ensorrament de cases i la pèrdua de bestiar.

La servidumbre del espíritu (El)

Escena passional d'un marit que sorprèn la seva esposa al dormitori amb un amant. En primer pla, l'espòs intenta ferir amb una espasa l'amant, mentre la dona es troba al darrere, esverada i saltant del llit; també hi ha un gosset darrere del marit.

«ANIMI SERVITUS [La servitud de la passió]
Aquel desalmado, que da à sus passiones
La rienda, à que afanes no vive sugeto,
Mil vezes la carne le puso en aprieto,
En arcas metido, y en sucios rincones;
O quantas marañas, y quantas trayciones
El animo esclavo machina inquieto
Que en sabios pasados se vio por efecto,
En Sanctos Davides, y en fuertes Sansones.»⁷⁴²

La diferència més important que hi ha entre la pintura i el gravat és que en aquest l'amant està mig amagat dins d'una arca (en la pintura, en canvi, l'amant és a terra i aixeca els braços cap al marit). En el gravat també hi ha elements tractats de forma més detallada, com la columna estriada que suporta el cobricel del llit o les pilastres i capitells que ornem les parets de l'estança.

Seguro está quien viviere bien (Em)

En aquesta escena campestre s'observa un vell assegut al terra i endormiscat, quan escrivia en un llibre recolzat entre les cames, mentre el sobrevola una àliga amb una tortuga al bec. El fons de la composició presenta una població fortificada a l'esquerra, situada dalt d'un promontori, i dos arbres a la dreta.

«TUTE, SI RECTE VIXERIS
[No hauras de témer res si has viscut rectament]
No ay prevencion alguna
Mayor, que vivir uno recatado,
Si la ciega fortuna,
Y el mas preciso hado
Le cogen con la muerte descuydado.
Quien haze de mañana,
Para enmendarle su Sagrado Asilo?
Sil ala muerte tyrana,
Cortando el dulce hilo
Oy le mata en tortuga como a Eschilo.»⁷⁴³

L'escena tracta de viure rectament i, sobretot, d'estar previngut, ja que, quan menys pot esperar-se, la mort pot sorprendre qualsevol. Així va succeir-li a Èsquil, ja que li van predir que moriria aixafat per una casa i aleshores se'n va anar a viure al camp. Però una àliga que portava una tortuga entre les grapes el va agafar desprevingut, va confondre

740. Veen, 1612: 40.

741. *Ibidem*: 168.

742. Veen, 1612: 28.

743. *Ibidem*: 184.

el seu cap amb una roca i l'hi va llençar per esclafar-la, fet que va causar la seva mort.

La paciencia vence los males (EN)

Personificació de la paciència en un home gran assegut al pedrís d'una casa que suporta estoicament la impertinència d'una dona, consistent a tirar-li aigua al coll amb una gerreta. A la part dreta també s'observa una barca de vela que navega mar enllà, portant tres o quatre persones.

«VICTRIX MALORUM PATIENTIA
[La paciència vencedora dels mals]
Sino tiene remedio
De una muger, que es propia, la braveza,
Con uno y otro medio,
Considere el casado que es grandeza,
Yr sufrido el viaje.
Pues con el diablo se metio enpataje:
Socrates pudo solo,
Darle el mayor exemplo de sufrido,
Que aura de Polo à Polo,
Que en su Xantipe brava oy ha vencido,
Del agua la insolencia,
Pues la muger se vence con paciencia.⁷⁴⁴

En el gravat apareixen dues escenes anacròniques. En primer pla, Sòcrates sofreix pacientment les maleses de la seva esposa i, en segon pla, ell mateix i dos companys s'allunyen per mar després d'haver vençut les injúries amb paciència.

Nada refrena la codicia del oro (Eo)

Escena que transcorre a la vora del mar, on un cobdiciós roman assegut damunt d'un cofre, amb una cama damunt d'un cistell de monedes i comptant-ne més. A la dreta apareixen dues persones que l'increpen brandant una espasa i uns objectes que semblen rellotges de butxaca. Al fons hi ha una barca de vela, que navega prop d'un penya-segat, i un sol resplendent.

«NIHIL AURI CUPIDUM REFRÆNAT
[Res refrena la cobdícia de l'or]
O rabia de tener mas,
Y de mas valer teniendo,
Que fue bastante, en nasciendo,
A refrenarte jamas?
Ni el cielo con su inclemencia,
Ni todos los elementos
Con la junta de tormentos,
Que puede dar su potencia,
Ni la espada, y la cadena
Puestas al pecho, y al ojo,
Nada refrena tu antojo,
Si el sabio no le refrena.»⁷⁴⁵

Segons l'epigrama, l'avarícia no es deixa temptar ni per una tempesta, ni per un foc ni per la força d'una espasa i d'un argolles amb cadenes. Cal apuntar que el rocam marítim de la pintura talment sembla extret d'un paisatge de la Costa Brava i és pura invenció de l'autor de la restauració de finals de segle XIX.

Les empreses de Saavedra a la sala d'Esgrima i a la de Confiança (fig. 354-368)

Tant les representacions de la sala d'Esgrima com les de la de Confiança es troben enmarcades per una arquitectura simulada, entre una sèrie de pilastres, i presenten una màxima escrita dins d'un filacteri a la part superior. Aquesta sèrie d'escenes es troben en força mal estat de conservació; n'hi ha algunes que conserven tota la capa pictòrica fruit de la restauració de finals del vuit-cents, però n'hi ha d'altres que l'han perdut parcialment o completament, i per això aflora a la superfície la capa original; en aquesta capa es pot observar un marc lineal ovalat de color negre al voltant de l'escena, que entronca amb el filacteri original, generalment situat més amunt que el vuitcentista.

Fortior spoliis (E1)

Pel que es pot entreveure, es tracta d'una escena en què la mà d'un braç que apareix d'un núvol situat a la part esquerra agafa un lleó i un objecte no recognoscible pel mal estat de conservació de la capa pictòrica original (de la més moderna no sembla restar-ne gairebé res). Com es pot comprovar en l'obra de Saavedra, l'objecte és un garrot amb punxes a la punta; també es veu que, a diferència de la pintura, en la imatge de l'empresa apareixen tres fortificacions i una església al fons.

Correspon a l'empresa XCVII,⁷⁴⁶ o sia, «procurando el vencedor quedar mas fuerte con los despojos». Segons explica Saavedra, «vencido el león, supo Hércules gozar de la victoria vistiéndose de su piel para sujetar mejor otros monstruos». D'aquesta manera, els prínceps han d'aprofitar la dominació i defensa d'un territori ocupat per tal d'augmentar el seu regne i fer-se més forts per ser temuts per altres potències. Encara que no seran respectats per les ofenses que puguin llançar, sinó més aviat pel domini que tinguin de l'art de la injúria.

Formosa superne (E2)

Representació d'una sirena tocant una lira, que mira cap a la seva dreta. En aquest cas, només s'endevina una traça lleugera del marc ovalat sota la figura, per la qual cosa cal suposar que la capa pictòrica conservada és de finals del segle XIX.

La composició remet a l'empresa LXXVIII,⁷⁴⁷ que es pot resumir en «con pretextos aparentes se disfrazan», i que tracta de «cómo se ha de haber el Príncipe en los males internos y externos de sus Estados». L'autor relata que «lo que se ve en la sirena es hermoso: lo que se oye apacible:

744. Veen, 1612: 152.

745. *Ibidem*: 102.

746. Saavedra, 1655: 752-757; *idem*, 1789: 417-424.

747. Saavedra, 1655: 619-625; *idem*, 1789: 191-204.

lo que encubre la intencion nocivo; y lo que está debaxo de las aguas monstruoso. ¿Quién por aquella apariencia juzgará esta desigualdad? Tanto mentir los ojos, por engañar el ánimo: tanta armonía para atraer las naves a los escollos». Com més amables es mostrin els prínceps més se n'ha de sospitar, ja que, com explicava Tàcit, Agripina es va convertir en tendra i amable per atreure Neró, que estava enamorat d'una esclava, però l'emperador es va adonar de l'estrany canvi d'actitud i l'hi va recriminar. Així, cal parar més atenció en el que es calla que en el que es diu i creure que són millors les ferides d'un benintencionat que no pas els petons d'un maliciós.

Resolver i executar (E3)

Escena campestre amb un carruatge que porta cadascuna de les rodes armada amb una fulla metàl·lica corbada, a manera de falç, i que és tirat per un cavall. En alguna zona on s'ha perdut la capa pictòrica més moderna, s'intueixen les potes davanteres d'un altre cavall, que apareix en l'obra de Saavedra. Les potes són a l'alçada del cap del primer cavall i corresponen a la capa original; també es veu la part inferior del marc ovalat.

La composició s'identifica amb l'empresa LXVI,⁷⁴⁸ exemplificada en la frase «Siendo tardo en consultas, y veloz en ejecutarlas», o «cómo se ha de haber el Príncipe en el gobierno de sus Estados». Resulta que «usó la antigüedad de carros falcados en la guerra, los quales á un tiempo se movian y executaban, gobernadas de un mismo impulso las ruedas y las falces, la resolucion en aquellas era herida en éstas, igual á ambas la celeridad y el efecto; símbolo en esta Empresa de las condiciones de la execucion, como lo fuéron en Daniel las ruedas del fuego encendido del trono de Dios; significando por ellas la actividad de su poder y la presteza con que obra. [...] El Emperador Cárlos Quinto solia decir, que la tardanza era alma del consejo y la celeridad de la execucion; y juntas ambas la quinta esencia de un Príncipe prudente. Grandes cosas acabó el Rey Don Fernando el católico, porqué con maduro consejo prevenia las empresas y con gran celeridad las acometia». Al respecte, Tàcit afirmava que en les grans monarquies, com va ser el cas de l'emperador Otó, era ordinari el vici de la tardança en l'execució d'una acció, ja que naixia de la confiança del poder, i que les potències es mantenen més segures amb consells cauts que no pas amb decisions orgulloses. Per la seva banda, Herodot defensava que els grans varons es detenen a deliberar i temen el que els pot succeir, però, quan s'han decidit, actuen amb confiança.

Presidia maiestatis (E4)

Figura semblant a una àliga bicèfala coronada, però que, en realitat, representa dues aus juntes: a l'esquerra, una àliga agafant llampecs amb la grapa i, a la dreta, un estruç que, segons l'obra de Saavedra, hauria de menjar-se una ferradura, però que no apareix en la pintura.

Cal relacionar-la amb l'empresa XXII,⁷⁴⁹ que correspon a «Con la justicia y la clemencia afirme la magestad» o a

«Cómo se ha de haber el Príncipe en sus acciones». Saavedra raona que «el fundamento principal de la monarquia de España, y el que la levantó y la mantiene, es la inviolable observacion de la justicia y el rigor con que obligáron siempre los Reyes á que fuese respetada. Ningun desacato contra ella se perdona, aunque sea grande la dignidad y autoridad de quien lo comete». La justícia ha de ser igual per a tothom, executada amb determinació i valor, però tenint en compte la clemència: «El Príncipe ha de tener el estómago de avestruz, tan ardiente con la misericordia que digiere hierros; y juntamente sea águila con rayos de justicia que hiriendo á uno, amenace á muchos. Si a todos los que se excediese se hubiese de castigar, no habria á quien mandar. [...] La clemencia y la generosidad, aquella prodiga y ésta templada, son las que hacen amado al Príncipe». Ja ho deia Alfons X el Savi, el rei sempre ha d'usar la justícia, però amb templança i amb misericòrdia, ja que en cas contrari pot arribar a ser cruel. Saavedra també feia al·lusió a un passatge del Gènesi, quan Déu no va posar l'espasa de foc que guardava el paradís en mans de Serafí, que era tot amor i misericòrdia, sinó en les de Querubí, esperit de ciència, que sabia combinar millor la justícia i la clemència.

Con alago i con rigor (E5)

Composició formada per un cavall vist de perfil, amb el cap a la banda esquerra, que és acariciat per una mà sorgida d'un núvol, la qual també subjecta un fuet. Sota les figures s'endevina el traç del marc ovalat de la capa pictòrica antiga.

Correspon a l'empresa xxxviii,⁷⁵⁰ definida per la frase «hagase amar y temer de todos», o «cómo se ha de haber el Príncipe con los súbditos y extrangeros». Segons l'autor, cal que «Aprendan los Príncipes de esta monarquía de lo criado, fundada en el primer sér de las cosas, á mantener sus personas y estados con el amor de los súbditos que es la mas fiel guarda que puedan llevar cerca de sí». El poder del rei es troba en la voluntat del seus súbdits i per obtenir-la cal que conreï la religió, la justícia i la lliberalitat: «es conveniente que el Príncipe dome á los súbditos como se doma a un potro (cuerpo de esta empresa) á quien la misma mano que le halaga y peyna el copete amenaza con la vara levantada. [...] Yo tendré por gran Gobernador aquel Príncipe que vivo fuere temido y muerto amado, como sucedió al Rey Don Fernando el Católico; porque quando no sea amado, basta ser estimado y temido».

Arena et ante arenam (E6)

Aquest plafó està força degradat i, a banda del lema, que correspon a la capa vuitcentista, no es veu gaire cosa més. Hi ha un gran arbre a l'esquerra i s'entreveuen unes banyes de toro al costat del tronc, a més d'una part del marc ovalat.

El títol original de l'empresa LXXX⁷⁵¹ és «in arena et ante arenam», o sia, «previniendo ántes de la ocasión de las ar-

748. Saavedra, 1655: 512-516; *idem*, 1789: 10-18.

749. Saavedra, 1655: 156-164; *idem*, 1789: 264-276.

750. Saavedra, 1655: 262-275 [s'esmenta com «Con Halago, y con Temor»]; *idem*, 1658: 231.

751. Saavedra, 1655: 631-637; *idem*, 1789: 212-224.

mas». En l'epigrama s'explica que cal que els prínceps reflexionin sobre els consells i resolucions abans de prendre-les, sense presses, com «el toro (cuerpo de esta Empresa) ántes de entrar en batalla con el competidor se consulta consigo mismo y á solas se previene, y contra un árbol se enseña á esgrimir el cuerno, á acometer y herir». Malgrat tot, és acceptable resoldre qüestions urgents amb rapidesa, decidint-les fogosament, ja que es poden agreujar, perquè sempre s'han d'intentar solucionar els afers abans que ja no tinguin remei.

Librata Refulget (E7)

Pel mal estat de conservació de la pintura és força difícil d'identificar-ne el lema i la imatge, però, per algunes lletres soltes que es poden llegir, cal adscriure-la a l'empresa XCIII, titulada «Librata refulget».⁷⁵² En aquesta es representa un globus terraquí il·luminat per uns raigs, que són emesos per una tiara papal situada damunt del planeta.

L'empresa es resumiria en «la Tiara Pontificia á todos ha de lucir igualmente». Aquesta, igual que el sol en l'equinoccial, «ilustra con sus divinas luces las provincias del mundo. [...] No hay parte tan retirada á los polos, donde á pesar de los yelos y nieblas de la ignorancia no hayan penetrado sus resplandores». La grandesa temporal del papat va créixer amb la magnificència dels prínceps i exerceix l'ofici pastoral de pau amb l'autoritat espiritual, l'admiració de les seves virtuts i el respecte que irradia. Els prínceps han d'estar sota l'obediència i protecció del papa i, a la vegada, protegir i defensar l'Església.

Ferro et auro [Concilia media fugienda] (E8)

En aquest cas, s'identifiquen molt veladament dos filacteris. En el que correspon a la capa antiga, que és a la part superior del plafó, per damunt del de la moderna, s'hi pot identificar el lema «Concilia media fugienda»⁷⁵³ (d'una manera borrosa es pot veure com comença amb un «CO» i, cap a la meitat del filacteri. hi ha un «DIA»), mentre que l'altre sembla correspondre a empresa LXIX («Ferro et auro»; només es llegeix amb dificultats «ro» al final). Les restes de la composició de la capa vuitcentista remetent a la imatge de l'últim lema, on una mà sorgida d'un núvol assenyala un pol d'un globus terraquí amb l'equador marcat, subjectant alhora una espasa i una branca daurada (només s'observa la part inferior del planeta i el núvol). Malgrat tot, a la part inferior també apareixen unes grapes d'ós, que formen part de l'escena antiga, corresponent a l'empresa LXXXV («Consilia media fugienda»). En aquesta apareix l'animal submergint un rusc d'abelles en un riu, per tal d'alliberar-lo dels insectes.

L'empresa LXIX⁷⁵⁴ escenifica «haciéndose dueño de la guerra y de la paz con el acero y el oro», ja que «ni un instante quiso la Divina Providencia, que estuviese esta Monarquía del Mundo sin el oro y el azero: aquel para su

conservacion y este para su defensa, porque si ya no les crió con ella misma el Sol, Governador segundo de lo criado, desde que se le encargó la conservacion de las cosas, en purificar, y dorar los minerales, y constituir erarios en los montes, donde tambien marte Presidente de la guerra endureció las materias, y reducidas a hierro, y azero, hizo armerias».

Necaquo Necaquem (E9)

Escena en què apareix una serp enroscada sobre ella mateixa, amb el cap alçat. A la part inferior de la composició sembla endevinar-se la capa pictòrica original, amb l'emmarcament, encara que no s'acaba d'identificar si es tracta del mateix emblema.

Ens trobem davant de l'empresa XLIV,⁷⁵⁵ explicada per la frase «sin que se descubran los pasos de sus designios», o «cómo se ha de haber el Príncipe con los súbditos y extranjeros». Saavedra explica el significat de la serp enroscada de la manera següent: «Dudoso es el curso de la culebra torciéndose á una parte y á otra con tal incertidumbre que aun su mismo cuerpo no sabe por dónde le ha de llevar la cabeza. Señala el movimiento á una parte y le hace á la contraria, sin que dexen huellas sus pasos ni se conozca la intencion de su viage. Así ocultos han de ser los consejos y designios de los Príncipes». L'autor afirma que cal actuar així, de la mateixa manera que Déu, els passos del qual ningú veu, ja que dos serafins li cobreixen els peus amb les ales (també actuaven d'aquesta manera l'emperador romà Tiberi o el rei Felip II d'Espanya). El Príncep ha de dissimular amb atenció i prudència i, malgrat que els seus designis siguin injustos, han de ser obeïts pels vassalls amb resignació i sense mostrar cap emoció. Com relatava Tàcit, en el banquet on va ser enverinat Britànic els imprudents van fugir i els que van tenir més bon judici es van quedar mirant Neró, fent veure que aquella mort els semblava natural.

Concilia media fugienda [Ferro et auro] (E10)

Aquesta composició es troba partida en dues parts per l'existència d'una porteta falsa de fusta a la banda dreta. Per bé que tot el filacteri correspongui a la capa de finals del segle XIX, només a la meitat dreta de l'escena s'endevina la figura que va ser pintada originalment; a l'extrem esquerre del filacteri s'intueixen les lletres FER (de «Ferro et auro»), que són per sota de ...CILI... La figura de la dreta és un lleó de perfil i ajagut, que no té correspondència amb cap imatge de Saavedra, mentre que en la de l'esquerra s'entreveu el rusc que forma part de la composició de l'empresa LXXXV («Consilia media fugienda»).⁷⁵⁶

L'empresa es resumiria en la frase «Huyendo el Príncipe de los consejos medios». «Abrazado una vez el oso con la colmena, ningun partido mejor que sumergirla toda en el agua: porque qualquier otro medio le seria dañoso para el fin de gozar de sus pañales y librarse de los agujones de las abejas; exemplo con que muestra esta Empresa los inconvenientes y daños de los consejos medios». D'aquesta

752. Saavedra, 1655: 724-732; *idem*, 1789: 369-382.

753. En l'obra de Saavedra *concilia* s'escriu amb S, mentre que en el plafó E10 apareix escrita amb C [Saavedra 1655: 671-676; *idem*, 1789: 281-289].

754. Saavedra, 1655: 551-566; *idem*, 1658: 479-462.

755. Saavedra, 1655: 313-319; *idem*, 1789: 96-106.

756. Saavedra 1655: 671-676; *idem*, 1789: 281-289.

manera, les demostracions mitjanes no valen quan es vol obligar l'amic o l'enemic ni tampoc és bona la indeterminació en els càstigs a la multitud, sinó que cal fer una gran demostració. En la rebel·lió de les legions d'Alemanya van aconsellar a Germànic que no donés res als soldats o tot el que demanaven i, com que els va donar alguna cosa i va seguir consells mitjans, el van reprovar.

Enseña con el ejemplo [Librata refulget] (E12)

El lema *Enseña con el ejemplo* i l'escena corresponent, actualment perduda (en una fotografia de 1991 encara s'observava la lleona ajaguda, amb dos leonets al costat, que hi havia), no es relacionen amb cap empresa de Saavedra, sinó que és una obra original fruit de la restauració vuitcentista, com el lleó de l'anterior empresa. A causa de la degradació de la capa pictòrica superficial, ha sortit a la llum l'original, que correspon a l'empresa XCIV («Librata refulget»), la qual també es troba a l'E7.⁷⁵⁷

Poda no cortes (E14)

Representació d'un arbre sense fulles, amb un falçó penjat d'una branca. Es tracta de la pintura de la capa més moderna que, a la part inferior, deixa entreveure el marc ovalat de la primera capa.

El títol exacte de l'empresa LXVII⁷⁵⁸ és «poda no corta», i la seva imatge simbolitza «no agrave con tributos los Estados», amb la qual s'intenta explicar «cómo se ha de haber el Príncipe en el gobierno de sus Estados». Saavedra creia que, «así debe el Príncipe (como dixo el Rey Don Alonso) guardar mas la pro comunal que la suya misma, porque el bien y la riqueza dellos es como suya. No corta el labrador por el tronco el árbol aunque haya menester hacer leña para sus usos domésticos, si no le poda las ramas; y no todas, ántes las dexa de suerte que puedan volver á brotar para que vestido y poblado de nuevo le rinda el año siguiente el mismo beneficio»; segons Tácit, els tributs són necessaris per garantir la pau, ja que no hi ha pau sense exèrcit. Cal que el Príncep els imposi amb moderació (quan són excessius la gent es revolta) i sobre activitats no estrictament necessàries per a viure (els romans van posar grans tributs sobre aromes, perles i pedres precioses portades d'Àrabia), per així alleujar els pobres del seu pagament.

Regit et corrigit (E15)

Dibuix d'una brida de cavall penjada d'un ganxo a la paret, amb el filacteri per davant, per bé que, en l'obra de Saavedra, la brida és subjectada per una mà que apareix de dins d'un núvol i, al darrere, una església.

Es tracta de l'empresa XXI,⁷⁵⁹ que trameta el missatge «con la ley, rija y corrija», o «cómo se ha de haber el Príncipe en sus acciones». Segons l'autor, en la monarquia les lleis són necessàries i el príncep hi ha d'obrar d'acord,

ja que li donen força i són la base de la política, del govern i de la raó d'Estat, com un «freno (cuerpo de esta empresa) que le rige y le corrige». Per això, el Príncep ha d'estar sota les lleis i cal que les refermi i defensi amb el seu exemple, ja que si no serien vanes. Com deia Aristòtil, «nam Republica nulla est, ubi leges non tenet Imperium» [efectivament, la república és nul·la on les lleis no tenen jurisdicció]. Per això, Alfons X el Savi postulava que el príncep havia d'insuflar cor i ànima a les lleis; l'emperador Claudi va publicar vint edictes en un dia i Calígula els feia redactar amb lletra petita, perquè es llegissin amb dificultat.

O subir o bajar (C1)

Es tracta d'una fletxa ascendent, amb núvols al voltant, i el lema és escrit en un filacteri que envolta la saeta.

És l'empresa LX,⁷⁶⁰ en què s'adverteix al príncep «que si no crece el Estado mengua», i que exemplifica «cómo se ha de haber el Príncipe en el gobierno de sus Estados». «La saeta impelida del arco, ó sube ó baja sin suspenderse en el ayre, semejante al tiempo presente, tan imperceptible que se puede dudar si ántes dexó de ser que llegase; ó como los ángulos en el círculo, que pasa el agudo á ser obtuso sin tocar en el recto. El primer punto de consistencia de la saeta lo es de su declinacion. Lo que mas sube mas cerca está de su caída». Saavedra defensa que les monarquies són com les persones, neixen, viuen i moren, i serien perpètuas si els prínceps ajustessin la voluntat al poder i la raó als casos. La causa d'un canvi de govern és el desordre de la religió, l'honor, la conservació de la vida i la hisenda quan el Príncep consumeix la dels seus vassalls. En el cas de les monarquies hereditàries, el motiu és el descuit del successor, el qual ha d'anar amb compte d'atendre els problemes i qüestions més petites, ja que són les que el poden portar a la ruïna. Però les monarquies no pugen i cauen de la mateixa manera, ja que Alexandre va aixecar un imperi en dotze anys i després va desaparèixer en pocs, per haver-se dividit en diversos senyorius. Com postulava Hipòcrates, els cossos humans, quan no poden millorar no poden subsistir i empitjoren.

In hoc signo (C2)

La composició està formada per un braç que surt d'un núvol i que subjecta un estendard amb la mà, mentre al terra hi ha banderes i cuirasses esteses, que semblen abandonades després d'una batalla.

Correspon a l'empresa XXVI,⁷⁶¹ que pot definir-se amb l'expressió «Y la esperanza de sus victorias». La imatge fa referència a l'episodi en el qual una creu va aparèixer davant de l'emperador Constantí amb les paraules «In hoc signo vinces» [amb aquest signe venceràs] per anunciar-li la victòria sobre Maxenci. Després va manar fer-ne una de coronada per un crismó, igual que la que segles més tard portaria Joan d'Àustria, amb la llegenda «con estas armas vencí los turcos: con ellas espero vencer los hereges». L'autor afirmava que era impia l'opinió que defensava que la fortalesa i el valor dels infidels era major que el dels cris-

757. Saavedra, 1655: 724-732; *idem*, 1789: 369-382.

758. Saavedra, 1655: 536-543; *idem*, 1789: 48-64.

759. Saavedra, 1655: 143-155; *idem*, 1789: 241-262.

760. Saavedra, 1655: 480-490; *idem*, 1789: 386-406.

761. Saavedra, 1655: 186-191; *idem*, 1789: 312-321.

tians perquè la religió dels primers els encoratjava i els feia cruels amb la vista de les víctimes ofertes en sacrificis. També ho era aquella que afirmava que els que usaven la força eren més forts i magnànims que els que feien servir la raó, «porque solamente aquel es verdaderamente fuerte que no se dexa vencer de los afectos, y está libre de las enfermedades del ánimo. [...] Poco hace de su parte el que se dexa llevar de la ira y de la soberbia».

La biblioteca dels Garma (fig. 369-370)

L'existència d'unes pintures anteriors a 1897 a la sala d'Esgrima plantejava remuntar-se fins l'any 1772, quan es va conformar la sala d'Esgrima, i esbrinar si, des d'aquell moment fins a finals del segle XIX, hi havia alguna notícia documental expressa o indirecta que permetés datar l'execució de la decoració pictòrica. També calia resseguir la vida i les pertinences dels barons d'Eramprunyà, sobretot la de Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran (Alcántara, Extremadura, *circa* 1708-Barcelona, 1783), un dels personatges més cultes i il·lustrats que van accedir a la baronia, per veure si algun d'ells tenia a la seva biblioteca els dos llibres d'emblemes.

Es té coneixement del contingut de la biblioteca per l'inventari que el primogènit de Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran, Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno, va encarregar dels béns familiars després de la mort de la seva mare, Marianna Pérez de Moreno, esdevinguda el dia 17 d'abril de 1798.⁷⁶² Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran havia mort el 1783 i, pel que s'ha pogut esbrinar, sembla que Marianna no va disposar que es fes cap inventari *post mortem* de les propietats del seu marit.⁷⁶³ L'única referència als llibres i documents que tenia es troba en el seu testament, dictat el 30 d'octubre de 1779:⁷⁶⁴ «para todo lo qual assi de entierro como de Sufragios es mi voluntad se venda toda mi ropa de vestir, libros, y papeles impresos, y manuscritos, Planos y mapas, exepcto los que eligiese mi unica heredera, que se los dexo à sus liberas voluntades, pues dinero, ni le tengo, ni jamas le he tenido».⁷⁶⁵

Entre els dies 2 i 14 de maig de 1798, Francesc Xavier Bernat de Garma i Pérez de Moreno prenia inventari dels béns de la seva mare a la casa del carrer Comtal, on havia viscut i mort.⁷⁶⁶ Entre les diferents dependències inventariades, cal assenyalar una cambra amb alcova, que donava al carrer, i que contenia els llibres i manuscrits que Marianna va conservar del seu marit i dels avantpassats. Hi havia un escriptori de fusta amb quatre calaixos, damunt del qual hi havia «un canterano de fusta ordinaria ab sas portas pintat

de varis colors ab son remate sobre, y al mitg de aquest se troba lo escut de las armas de la casa de Moreno intitulat lo Arxiu dels papers de la casa lo qual conté vuit petits armariets y quatre calaixos ab sos panyes de llautó senyalats ab letras majusculas A.B.C.D.E.F.G.H.I.J.K.L. y M». En el cinquè i sisè armariets es trobaven els papers concernents a la baronia d'Eramprunyà. A l'alcova d'aquella cambra hi havia quatre cadires i «dos armaris de fusta sens pintar ab unas portas de fil ferro», i també «se encuentran unas pots [posts] posadas à modo de armari que està sumamnt descompost, y sens ordre lo qual forma una especie de Prestatges»; en l'armari que es trobava a tocar de l'envà de l'alcova hi havia una sèrie de llibres de diferents gèneres.

En cadascun dels armaris hi havia respectivament 175 i 155 volums, i als prestatges més de 55,⁷⁶⁷ quantitats que en sumen un total de més de 385. Entre la diversitat de temàtiques recollides en els títols de la biblioteca, per damunt de tot destacaven els de caràcter històric, militar i polític, i religiós, per bé que també n'hi havia una bona tria de genealogia i heràldica, geografia, matemàtica, literatura, ciència, arquitectura, indústria, comerç i, també, d'altres que versaven de moral.

Entre els títols històrics, n'hi havia de diferents èpoques i tant d'algunes zones d'Espanya (sobretot Catalunya i el País Basc, pàtria d'adopció i originària, respectivament, de Garma) com del món, a més de relatius a personatges. Des de la *Historia de Thucidides* als *Viages de Felipe Quarto*, passant per la *Historia de los Reyes de Aragón*; l'*Epítome de los Señores de Vizcaya*; la *Historia de Saboya*; la *Relación de América*; la *Historia de los turcos*; o el *Cronico de los Ponces de Leon*. Pel que fa a llibres de temàtica militar i política, destacaven els primers per damunt dels segons, amb el *Perfecto artificial Bombardero y Artillero*; *estrategemas del arte de la Guerra*; *Principios de fortificación o instrucciones sobre la artillería*, entre d'altres. De política s'hi comptaven el *Testamento de Richelieu* (el testament polític del cardenal); *Avisos en materia de Estado y Guerra*; *Historia del derecho Real*; o la *Verdad Política*; i de religió hi havia, entre d'altres, el *Catecismo Historico*; la *Monarquía Hebrea*; la *Vida de Santa Eularia*; i *La sinagoga, ó camí facil de demostrár à qualsevol la falsedat de las sectas*.

Respecte a genealogia i heràldica, conservava els dotze toms de la seva obra *Adarga catalana*, a més del *Methodo del blason*, segurament l'obra de Menestrier de 1754,⁷⁶⁸ *Dialogos de las Armas y Linages* (obra d'Antoni Agustí i Albanell, arquebisbe de Tarragona, publicada a Madrid el 1734),⁷⁶⁹ i un manuscrit de la *Cronica dels Cavallers Catalans o un tomo ab algunas Armas Pintadas*. En un quartet que es trobava al peu de l'alcova encara guardava *vint y set feixos de la obra intitulada adarga catalana sens enquadernar* i tota una sèrie de *motllos grans de aram* que contenien mapes del Principat de Catalunya i comtat del Rosselló, i de les illes de Mallorca, Menorca i Eivissa. Precisament, sobre geografia i cartografia, tenia la *Geografia universal*, un *Atlas abreviado* o un *mapamondo historico*.

762. AHPB, notari Ramon Constansó, *trigessimum primum manuale contractuum, instrumentorum et ultimarum voluntatum*, 29 de desembre de 1797-22 de desembre de 1798, folis 217-262v.

763. S'han consultat els manuals de 1783 de tots els notaris actius a Barcelona en aquest any i no ha aparegut.

764. AHPB, notari Damià Mas Sala, *manuale instrumentorum*, 8 de gener de 1783-10 de desembre de 1783, folis 113-120.

765. Al seu fill Lluís Xavier, canonge de Vic, li deixava el llibre *Evangelicas Historiae Ymagines ex ordine Evangelicarum quae toto anno in missa Sacrificio recitantur*, i al seu germà Josep Antoni, comandant de l'esquadró del regiment de cavalleria del rei, «todos los libros, y quadernillos impresos y manuscritos de ordenanzas reales».

766. AHPB, notari Ramon Constansó, *trigessimum primum manuale contractuum, instrumentorum et ultimarum voluntatum*, 29 de desembre de 1797-22 de desembre de 1798, folis 217-262v.

767. Al primer prestatge no se n'especifica la quantitat, només s'esmenten «varios Llibres de devoció ab cubiertas de paper pintadas de diferentes colors» [AHPB, notari Ramon Constansó, *trigessimum primum manuale contractuum, instrumentorum et ultimarum voluntatum*, 29 de desembre de 1797-22 de desembre de 1798, foli 224].

768. Menestrier, 1754.

769. Agustí Albanell, 1734.

De temàtica científica hi havia, per exemple, la *Practica de la Geometria*, un *Curso de matematica*, *Observaciones Astronomicas y fisicas*, *Tratado de macanica*, *La electrificación del Cuerpo*, *Uso de Quimica*, *Remillite de varias flores*, *Curiosidad de la naturaleza* o *El uso de los globos*. Tenia quatre llibres d'arquitectura: *Reglas de las cinco ordenes de Arquitectura*, *Tratado de Arquitectura*, *Arquitectura moderna* i *Practica de la Arquitectura*, a més de les *imagini anti-qui*.⁷⁷⁰ Sobre literatura hi havia *El arte de aprender a leer* o *Obras de Quevedo*, i d'indústria i comerç, *Discursos sobre el fomento de la industria* o *Ponderacion sobre la contratacion Maritima*; també hi havia altres títols més pràctics, com *Arte de Reposteria*.

Pel que fa a llibres sobre moral, comptava amb una nodrida representació: dos tomes de les *Maximas de Salomón en octau ab cubertas de pergamí*,⁷⁷¹ *Empresas sacras de Nuñez un tomo*,⁷⁷² *Advertencias à Reyes un tomo*,⁷⁷³ *Epistolas de Guevara dos tomos*,⁷⁷⁴ *Norte de Principes manuscrit un tomo*⁷⁷⁵ i, com ja sospitàvem des d'un principi, les obres de Saavedra i d'Otto van Veen: *Empresas de Saavedra un tomo* [*Empresas políticas del príncipe perfecto* o *Idea de un Príncipe Político Christiano Representada en Cien Empresas*] i *Theatro moral de la filosofía un tomo* [*Theatro moral de toda la filosofía de los antiguos y modernos, con el Enchiridion de Epicteto; y la Tabla de Cebes*] (fig. 369, 370).

Francesc Xavier Bernat de Garma va disposar exactament el mateix que el seu pare respecte a la valuosa biblio-

teca familiar i a l'arxiu de la baronia d'Eramprunyà,⁷⁷⁶ encara que, com havia fet la seva mare, l'esposa de Francesc Xavier Bernat va conservar-lo per a la posteritat.

El fet que a la biblioteca dels Garma hi hagués els dos llibres d'emblemes que van servir de base per realitzar les pintures de la sala d'Esgrima del castell de Castelldefels indica que aquesta decoració pictòrica es podria haver realitzat entre 1772 i 1897. Segurament es va executar arran de les obres efectuades entre 1771 i 1772, encara que no es pot descartar que es fessin en una altra etapa d'intervencions no documentada, aprofitant la construcció de la cambra dels mossos el 1799 o la d'unes cambres damunt la cuina el 1812,⁷⁷⁷ actuació que va coincidir amb la decoració pictòrica neoclàssica de la capella de la Salut, de l'església del castell, realitzades pel mestre pintor Francisco Rodríguez.⁷⁷⁸

La restauració de la sala d'Esgrima endegada per Manuel Girona i Agrafel (fig. 371 a 373)

Quan Manuel Girona va inspeccionar per primera vegada el castell de Castelldefels i va entrar a la sala d'Esgrima,⁷⁷⁹ es degué trobar la decoració pictòrica en força mal estat de conservació, per la qual cosa va creure convenient restaurar-la.

Segons les cròniques periodístiques publicades pocs dies després del 31 de juliol de 1897, l'ornamentació pictòrica de l'interior del castell va ser obra del pintor-decorador Pere Ferré Figuerola i, pel que s'ha pogut esbrinar, també se sap que hi va participar el pintor Francesc Gimeno i Arasa, que aleshores treballava per a aquell (fig. 371). Però convé explicar que en els articles es feia referència a la sala Institucional, la sala Xinesa i la de Confiança, però no a la d'Esgrima, per la qual cosa es pot suposar que a inicis de l'estiu de 1897 encara no estava enllestida.

Encara que, de moment, no s'ha fet cap cala a les pintures de la sala d'Esgrima, ens atrevirem a plantejar que, segurament, pel febrer de 1897 només hi havia l'arrimador, però no els bustos ni els medallons de la part superior dels paraments. Si s'observen atentament aquests dos elements, sembla advertir-se que no tenen una capa pictòrica més antiga a sota i, a més, són d'una qualitat artística inferior a l'obra de restauració dels altres. Això portaria a considerar dos aspectes: d'una banda, que, almenys, van intervenir dos operaris diferents de Ferré a la sala d'Esgrima i, de l'altra, que l'obra no es va poder efectuar tan ràpida-

770. *Le imagini con tutti riversi trovati et le vite de gli imperatori tratte dalle medaglie et dalle historie de gli antichi*, d'Enea Vico (1523-1567), editat a Venècia el 1548, és un llibre sobre numismàtica romana, on apareixen gravades les diferents monedes dels emperadors romans Cèsar, August, Tiberi, Calígula, Claudi, Neró, Galba, Otó, Viteli, Vespasià, Titus i Domicià.

771. *Consejos de la sabiduria. Recopilación de las maximas de Salomon, las mas importantes necesarias al hombre para gobernarse sabiamente. Reflexiones sobre las mismas maximas* (Barcelona, Rafael Figueró, 1699), obra de Mosiu de Bayleucourt [sic], conté màximes extretes de l'Eclesiastès i sentències del llibre dels Drets de Salomó. Hi ha màximes per a la guia de la consciència i de l'esperit, per a governar amb pau i quietud el cor i les passions, i l'home sàviament amb la seva família, amics i enemics.

772. *La Idea de El Buen Pastor, copiada por los SS. Doctores, Representada en Empresas Sacras con avisos espirituales, morales políticos y económicos para el gobierno de un príncipe eclesiástico* (1682), del pare jesuïta Francisco Núñez de Cepeda (1616-1690), tracta de la doctrina dels prelatos i està dividida en vuit parts, que contenen quaranta empreses.

773. L'obra de Cristóbal de Benavente y Benavides, *Advertencias para reyes, príncipes y embaxadores dedicadas al sermíssimo príncipe de las Españas Don Balthasar Carlos de Austria Nuestro Señor* (Madrid, 1643) tracta dels drets i deures dels ambaixadors, de la seva actitud, del protocol, virtuts i qualitats, privilegis i immunitats i actitud en negociacions, entre d'altres.

774. Les *Epistolas familiares* (Valladolid, 1539), d'Antonio de Guevara (1480-1545), versen sobre temàtiques diverses: consells a vídues, frases consoladores, la llegenda d'Androcles i el lleó, sàtires, anècdotes, transcripcions i comentaris, a través de cartes dirigides a personatges de l'època, cites d'autors grecs i romans, i el rol de la dona en la família.

775. El *Norte de principes, virreyes, presidentes, consejeros, gobernadores y advertencias políticas sobre lo publico particular de una monarquia, importantissimas a los tales. Fundadas en materia y razon de Estado, y Gobierno* (Madrid, imprenta de don Pedro Marín, 1788 –primera edició, de 1601-), d'Antonio Pérez (1540-1611), està dividit en dues parts, la primera, dedicada al que pertocava als prínceps, amb consells trets d'exemples d'emperadors romans: com ara Trajà, lloctat per Plini perquè passava molt temps atenent audiències; August, que va crear més funcionariats perquè la liberalitat arribés a més gent o que afirmava que un rei ha de tenir un consell reial; Tiberi, per dir que millor tenir un lloctinent que s'ocupi de les coses de l'Estat que molts, o Claudi. La segona part es refereix als súbdits.

776. AHPB, notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum*, 4 de gener de 1816-6 de desembre de 1816, foli 46.

777. D'aquestes reformes només s'han trobat les següents notícies documentals: «Por la mitad de lo que importó la construcción del Cuarto de los Mozos de la Casa de Castelldefels verificada en el año mil setecientos noventa y nueve según las cuentas y recibos que se han tenido á la vista, cuarenta libras diez sueldos» [AHPB, notari Miquel Vidal i Bertran, manual de l'any 1830, foli 102]; i «Por la mitad de la construcción de unos Cuartos encima de la Cocina de la Casa de Castelldefels, según recibo de mes de Noviembre de mil ochocientos doce, que se ha tenido presente, deducido lo que prudencialmente se ha juzgado poder importar los remiendos de que en el mismo se hace mérito cuarenta libras» [*Ibidem*, foli 104]. Al respecte, s'han cercat èpoques o contractes en els manuals dels notaris que treballaven habitualment amb els Garma en aquests moments, però no s'hi ha trobat cap referència.

778. González; Lacuesta; López Mullor; Vila, 1999: 171.

779. Per bé que també hi havia un arrimador amb empreses de Saavedra a la sala de Confiança, no hi farem al·lusió a causa del seu estat actual.

ment com es creia (entre febrer i juliol de 1897), sinó que es devia allargar fins cap a la primavera de 1898, quan es va acabar la restauració del castell.

És possible que Gimeno s'encarregués de la restauració dels plafons basats en l'obra de Saavedra, ja que, en l'empresa de Ferré, era qui es dedicava a les tasques més delicades i, a més, perquè al darrere s'hi intueix la seva mà. El lleó del plafó E10 i la lleona que hi havia en l'E12, que van ser fruit de la restauració vuitcentista, són força realistes i dubtem que els hagués pogut executar un simple pintor de parets. Malgrat la relativa qualitat artística dels medallons, també s'hi observen algunes característiques comunes amb l'obra pictòrica personal de Gimeno. Una d'aquestes seria la introducció de rocams de la Costa Brava en els fons de paisatges dels medallons, que agradaven tant al pintor com a temàtica dels seus quadres. Una altra, el mateix fet d'haver-los inclòs amb calçador en escenes que no tenien cap relació contextual amb aquell tram de la costa mediterrània catalana, com ja havia fet amb la catedral de Girona a la marina realitzada per a decorar la casa de Domènec Moncanut a Tiana el 1889 (fig. 372, 373).

Sabem del cert que Gimeno almenys va estar al castell de Castelldefels fins a l'any 1898 per un quadre que en va pintar, on ja s'observen les troneres i els merlets del cos occidental de l'edifici. Però, a més, si es confirmés que els medallons van ser pintats de bell nou en el moment de la intervenció promoguda per Manuel Girona, això significaria que primer hauria calgut una laboriosa recerca prèvia del llibre de Saavedra a l'arxiu d'Eramprunyà, on, a part de manuscrits i documentació, almenys hi havia els més de 385 volums que ja havia atresorat Francesc Xavier Mateu de Garma i Duran durant el segle XVIII. D'altra banda, també s'hagués necessitat un període de temps relativament llarg per a executar-los.

Les fonts de l'emblemàtica i la seva expansió

(fig. 374)

La majoria d'autors que han estudiat l'emblemàtica estan d'acord que el pare d'aquest gènere va ser Alciato. Ell va crear el terme i el primer text d'aquestes característiques. Però la seva obra no va ser producte de la inspiració individual, ja que va arregar diferents tradicions que romanien del passat clàssic i medieval.

Les fonts es poden remuntar fins als epigrames grecs, dels quals Alciato n'era expert, i a l'*Antologia Planúdea* (obra recopilada per Céfalas i ampliada el 1301 per Màximos Planudes), que és l'exemple més clar de la gran influència d'aquesta font antiga en les primeres obres emblemàtiques. A més d'Alciato, cal destacar la figura de l'erudit Erasme de Rotterdam (1466-1536), que, gràcies als estudis, sentències i premisses extretes de textos clàssics, sintetitzats en les obres *Adagia* i *Apophtegmata*, va proporcionar un coneixement indispensable en la formació del nou llenguatge.

L'emblemàtica va beure de les fonts de l'Edat Mitjana. El concepte del simbolisme medieval va aportar una manera de veure el món, a través dels bestiaris, al·legories i, sobretot, de la manera de comprendre els símbols, on les coses no eren ben bé el que semblaven, ja que existien diferents nivells de lectura i d'interpretació, tal com succeeix en els emblemes. L'heràldica caballeresca de l'Edat Mitjana tam-

bé fou un altre ingredient en la formació de l'emblemàtica, que la va dotar de la representació de conceptes mitjançant figures. El gust de l'època per la utilització d'al·legories, el corrent filosòfic neoplatònic, que preconitzava un món d'idees superiors, l'Escolàstica d'aquest període, que cercava el coneixement per damunt de tot, l'interès per un hermetisme del coneixement sols a l'abast de pocs erudits, i l'art de la memòria com a característica d'intel·ligència, van anar adobant el terreny per a l'aparició d'un gènere que va gaudir d'una acceptació tan gran que va ser rara la manifestació artística o literària que no es va veure afectada d'alguna manera per aquesta nova fórmula.

Alciato va tenir el mèrit de ser capaç de recopilar i sintetitzar els trets d'unes cultures antigues per crear un tipus de llenguatge basat en la tradició i en la força del temps, i alhora aportar una innovació per a una societat que demanava noves formes d'expressió.

En l'expansió de l'emblemàtica, els estudiosos de la matèria subratllen la importància que va tenir en l'època barroca, malgrat que després gairebé s'acabés oblidant. Alguns erudits com Herder⁷⁸⁰ han arribat a denominar a l'època barroca l'època emblemàtica. Aquesta afirmació, que pot semblar agosarada, cal emmarcar-la dins dels nous estudis, que demostren que les edicions de llibres d'emblemes van superar el nombre de 4.000 (de l'obra d'Alciato ja se'n van fer més de 150 edicions).

L'historiador Volkman⁷⁸¹ esmenta pintures emblemàtiques realitzades per Vasari a la «Sala degli Elementi» i en altres dependències del Palazzo Vecchio de Florència. N'hi ha altres exemples al Palau Farnese de Roma, obra d'Annibal Caro (Civitanova Marche 1507 - Roma 1566), al Palau Ducal de Màntua o a la Rathaus de Nürnberg. En els escassos estudis sobre emblemàtica s'esmenten pocs exemples conservats, però d'una importància tal que permet als historiadors augurar futurs estudis que demostraran la forta influència d'aquest llenguatge en la cultura dels segles XVII i XVIII (fig. 374).⁷⁸²

Quinti Horatii Flacci emblemata, d'Otto van Veen (fig. 375)

L'artista holandès Otto van Veen, que signava com a Vaenius, llatinització gens ortodoxa del cognom, va néixer a Leyden, encara que va viure la major part de la vida a Anvers. Va estudiar a Itàlia al principi de la seva carrera, treballant tant a Roma com a Ferrara, fet que li proporcionà un gust pel classicisme romà.

L'any 1609 es va convertir en pintor de cort de l'Arxiduc Albert d'Àustria, governador dels Països Baixos, i es formà una excel·lent reputació com a retratista. Va rebre una sòlida formació com a emblemista, encara que, en aquest gènere, se'l considerava més per la seva tasca com a pintor. El tret biogràfic més difós ha estat que va ser mestre de Rubens (Siegen, Westfàlia, 1577-Anvers, 1640), el qual va seguir-lo tant pel que fa als postulats filosòfics com religiosos, convertint-se en un dels abanderats de la causa contrareformista; Rubens no va restar indiferent a l'emblemàtica, ja que en algunes obres se n'aprecien influències. Es

780. Citat a Sánchez Pérez, 1977: 54.

781. *Ibidem*: 55.

782. Sebastián López, 1995: 80 i 81.

considera Veen una de les veus més properes a Just Lipsi (1547-1606), filòsof neoestoic responsable d'un corrent de pensament que influencià bona part d'Europa. La seva filosofia es basava en la recerca de la virtut, la passivitat del savi envers el destí i la desconfiança en la fortuna. Tant Veen com altres artistes van veure en l'emblemàtica el vehicle perfecte per a adoctrinar el *vulgus* amb aquestes noves teories.

L'obra *Quinti Horatii Flacci emblemata* es va publicar a Anvers el 1607 i estava dedicada al foment de la virtut, tema central de la filosofia estoica (fig. 375). Va ser traduïda ràpidament a diferents llengües, entre les quals el castellà, amb el títol *Theatro Moral de Toda la Filosofía de los Antiguos y Modernos* (Brussel·les, 1672), la traducció del qual s'atribueix a Antonio Brum i que va gaudir d'un important èxit fins i tot durant el segle XVIII.⁷⁸³ L'edició castellana va ser dedicada a Marianna d'Àustria (Viena, 1634-Madrid, 1696), mare de Carles II, per tal que iniciés l'infant en aquesta doctrina, i a la vegada pogués aprofundir en la moral cristiana, ja que no s'ha d'oblidar que l'ètica del llibre s'adapta bé als postulats contrareformistes del moment; al subtítol de l'edició expressava que era una obra pròpia i adequada «para la enseñanza de Reyes y Principes».

Veen va compondre l'obra escollint els textos horacians que va creure oportuns per poder ensenyar d'una manera fàcil i completa la moral estoicoepicúria. El dibuix de la pintura també va ser realitzat per ell, però va ser el seu germà Gijbert (1558-1628) qui els passà a gravat, encara que en aquest punt hi ha fortes divergències entre els estudiosos.⁷⁸⁴ L'autor dedica el llibre a l'arxiduc Albert VII d'Àustria (Wiener Neustadt, Baixa Àustria, 1559-Brussel·les, 1621), príncep de la província de Bèlgica (els Països Baixos catòlics, dependents de la Corona espanyola) i s'adreça al lector explicant que s'hi aporten sentències, vulgarment dites emblemes, d'Horaci, príncep de la lírica, acompanyades de taules il·lustrades, ja que, com el mateix Horaci va escriure, «Ut pictura a poesis erit» [La poesia serà com la pintura].⁷⁸⁵

Edificis i obres d'art amb decoracions inspirades en l'obra de Veen

L'obra de Veen va constituir una important font d'inspiració per a l'elaboració de decoracions pictòriques de sales de cases nobles i d'artesanies. Encara que la seva influència va ser àmplia, els exemples dels quals disposem no són gaires. Se'n troba una mostra notable a la sala principal de la Mansió Pinkie (Musselburgh, Edimburg, Escòcia, a la part est del riu Esk), i entre els que més sorprenen es troba la composició en taulellet del convent franciscà de San Salvador de Bahia, al Brasil, i una altra composició de taulellets a la Quinta dos Corucheus, Lisboa. La connexió entre els dos models iberoamericans es troba en la difusió de la Contrareforma humanista a la colònia portuguesa brasilera.

La Mansió Pinkie té l'origen en una torre del segle XVI, que va ser ampliada sensiblement l'any 1613 per Alexander

Seton (1555-1622), membre d'una família aristòcrata. Després de la mort de la quarta generació dels Seton (1694), la mansió Pinkie va passar a mans de John Hay (1626-1697), marquès de Tweeddale, que també hi va fer algunes reformes. El príncep Carles Eduard Stuart va residir a la mansió el 1745 després d'una batalla i, actualment, la casa és la seu de l'escola Loretto.

La mansió conté unes pintures murals realitzades cap a 1615, que constitueixen una de les primeres manifestacions de l'estil barroc a Escòcia. Les cambres amb decoració mural al·lusives a emblemes són les que actualment funcionen com a cambra dels mestres i dormitori dels joves, encara que només es poden veure el dia de portes obertes de l'escola.⁷⁸⁶ Aquestes pintures reproduïxen l'obra de Veen, i va ser Alexander Seton qui va manar executar-les, influït pel renaixement i el barroc italians, ja que s'havia format temps enrere en l'escola jesuïta de Roma.⁷⁸⁷

El coneixement de l'obra de Veen a Iberoamèrica, sobretot al Brasil quan Portugal depenia de la Corona espanyola, està testimoniada per un quadre basat en aquella, que es troba en un museu de Bolívia.⁷⁸⁸

L'exemple més important i singular es troba al claustre del convent franciscà de San Salvador de Bahia, decorat entre 1746 i 1748 mitjançant grans composicions de taulellets, on es representen alguns gravats del *Quinti Horatii Flacci*. És singular, no tan sols per la tècnica, sinó també pel programa iconogràfic de caràcter estoic que s'hi representa, si tenim en compte que es troba en un edifici religiós cristià. La singularitat del conjunt es complementa amb la resta del convent, on el refectori, la sala de visites, la infermeria i la sagristia també s'enllueixen amb taulellets; la capella major es va revestir el 1737 amb taulellets lisboetes, però de temàtica franciscana.

L'últim exemple que presentem com a influència de Veen a Iberoamèrica és un paravent mexicà del segle XVII molt luxós, decorat amb els dibuixos del *Theatro Moral*.⁷⁸⁹

Empresas políticas del príncipe perfecto, de Diego de Saavedra Fajardo (fig. 376)

Las *Empresas políticas del príncipe perfecto* van gaudir d'una fama considerable en el segle XVII, però no coneixem altres exemples conservats de pintures murals basades en aquesta obra arreu de l'estat espanyol; sols es pot trobar un exemple de pintures murals amb emblemes en la decoració del sostre de la Casa de Pilatos de Sevilla, iniciada el 1603 (al·legories clàssiques romanes i emblemàtica d'Alciato).

El castell de Castelldefels és, doncs, el primer exemple de decoració emblemàtica conegut a la península Ibèrica, i encara té més importància si es considera que només es té notícia d'uns altres dos exemples arreu d'Europa, el palau Eggenberg (Graz, Àustria) i una sala del palau Doudleby nad Orlicí (Bohèmia).

La coneixença del gènere emblemàtic a l'Espanya del segle XVI va ser molt primerenca, encara que la primera impressió d'un llibre d'aquesta temàtica, *Emblemas Morales*,

783. Aquesta edició es va fer a Brussel·les perquè la impremta als Països Baixos es desenvolupà fortament en aquella època, i perquè la seva situació geogràfica permetia tàctiques comercials per abastir diversos països i llengües.

784. Sebastián López, 1983.

785. Veen, 1612.

786. www.loretto.com

787. Sebastián López, 1995: 80 i 81.

788. Soria, 1959.

789. Sebastián López, 1995: 276-281.

de Juan de Horozco, no es va fer fins a 1589. Aquest fet s'explica per les dificultats en què es trobava la impremta espanyola en aquella època, a causa dels privilegis que Felip II havia concedit als impressors flamencs, i també de la manca de gravadors en el territori peninsular. Totes aquestes circumstàncies van endarrerir l'entrada d'un gènere de moda a tot Europa, i això propicià que les primeres manifestacions es desenvolupessin per mitjà de l'art efímer de les grans celebracions oficials, on es construïen aparells amb programes iconogràfics que celebraven entrades de reis o exèquies i que una vegada utilitzats s'abandonaven. Encara que els emblemistes espanyols s'hi van incorporar en dates tardanes, la seva producció va ser molt prolífica, ja que van arribar a realitzar més de 2.000 noves il·lustracions.

L'emblemàtica espanyola es caracteritza per l'adopció de missatges moralitzadors cristians, degudament induïts per autors generalment franciscans, que perseguïen una finalitat de predicació i divulgació dels principis que interessaven a la Contrareforma.

El títol *Emblemas Morales* serà repetit per autors importants del moment, com Sebastián de Covarrubias, Juan de Borja, Hernando de Soto, Francisco Núñez de Cepeda i tants d'altres. Per contra, es troba una minoria d'autors que dedicà els seus emblemes a l'educació de prínceps, a l'adoctrinament de futurs governants, com és el cas de Solórzano o de Diego de Saavedra Fajardo. Cal assenyalar la diferència entre emblema i empresa, atès que Saavedra no realitzà pròpiament emblemes, sino empreses, com ell mateix explicava en el títol de la seva obra *Empresas políticas del príncipe perfecto*.

El 1654, Emmanuel Tesauró⁷⁹⁰ definia els emblemes i les empreses com a metàfores simbòliques per ficcions. Per a aquest autor, l'emblema era més popular que l'empresa, anava destinat a un públic més ampli i no tan culte. El concepte d'aquell al·ludeix a consells per a la col·lectivitat, mentre que aquesta és més individual, l'emblema té més llibertat a l'hora d'elegir el «motto», mentre que l'empresa sol recórrer a textos clàssics més sucosos i enigmàtics. En l'emblema, per regla general, un «epigrama», que es concep per ser més afí a un poble no tan culte, explica el concepte amb formes poètiques, que sol ser de tema moral, mentre que l'empresa no sol portar-lo i desenvolupa un tema de caire heroic. Finalment, l'emblema admet tot tipus de figures (fabuloses, humanes o animals), mentre que l'empresa rebutja la figura humana.⁷⁹¹ Malgrat tot, aquestes diferències no són definitives, atès que, entre altres tipus del mateix gènere (com jeroglífics o divises), són les més properes.

Diego de Saavedra Fajardo va ser un dels escriptors espanyols més internacionals del segle XVII.⁷⁹² En un primer moment va adquirir fama per la seva carrera diplomàtica, com a defensor principal de la casa d'Àustria davant l'emergència de les noves potències europees. Mai no va veure publicada cap obra seva, a excepció d'uns poemes i alguns opuscles satírics i propagandístics. Va saber conjugar el racionalisme erudit amb el conservadurisme contra-reformista, que havia de recolzar enfront de l'incipient protestantisme; vestia hàbit, encara que no era sacerdot, però sí que va jurar alguns vots.

Després d'estudiar jurisprudència i cànons a Salamanca, va començar la carrera diplomàtica a la secretaria de Roma per després passar per Nàpols, Sicília, Baviera, Ratisbona, Milà, Borgonya i Viena. També se li van encomanar diferents tasques plenipotenciàries com l'efectuada a la Pau de Westfàlia, a Münster (1648), o el nomenament de conseller d'Índies i altres càrrecs posteriors. La seva carrera es pot dividir en dues etapes: la primera, desenvolupada a Itàlia (1610-1633), i la segona, a l'Europa Central (1633-1646). Serà en aquesta segona etapa quan escriurà l'obra a la qual ens referim. La seva carrera com a diplomàtic va ser reconeguda amb la concessió del títol de Cavaller de l'Orde de Santiago, encara que després de la caiguda del comte duc d'Olivares fou denostat com a diplomàtic, a causa de la nova situació política de la Corona espanyola.

Empresas políticas del príncipe perfecto o Idea de un Príncipe Política Christiano Representada en Cien Empresas serà la seva obra més important i una de les principals del segle XVII en el seu gènere (fig. 376). Els autors que l'han estudiat no es posen d'acord en qui va ser l'autor dels dibuixos de les empreses, ja que Saavedra no dibuixava, però la hipòtesi més acceptada indica que va tenir contactes amb el taller dels Sadeler a Munic, que ja havia realitzat altres treballs d'aquest tipus. L'obra recull diferents tradicions genèriques: els tractats dedicats a l'educació dels prínceps o joves nobles, l'emblemàtica, que des de l'*Emblematum Liber* d'Alciato (1531) era considerada gènere, i l'estil assagístic, tan de moda a les darreries del segle XVI. El títol anuncia que es tracta d'un text model per als governants dels nous estats de la política, però que no oblidava els preceptes cristians que obligaven a considerar la moral i l'ètica; tot això es va representar mitjançant empreses que ajudarien a la fàcil memorització del príncep. L'obra va dedicar-se al «Príncipe de las Españas, Nuestro Señor», l'hereu de la Corona, Baltasar Carlos, fill d'Isabel de Borbó i de Felip IV, que va néixer el 1629, i que morí disset anys després, frustant gran part del projecte de futur dels Àustries, el qual va ser anomenat «Príncipe Baltasar Carlos el Malogrado».

L'obra està organitzada d'una manera prou lliure i desordenada, que Saavedra justificava per la conjuntura vital i política en què estava immers durant el període de creació. Va dividir-la en vuit apartats, que intentaven abastar tota la doctrina política necessària per a governar. La influència de Justus Lipsius (que va ser enorme en l'ambient espanyol, no sols en Saavedra, sinó també en Quevedo i en d'altres) s'entreu des d'un primer moment, encara que amb prou feines apareix citat en l'obra (empresa 43), segurament a causa de la mala imatge que tenia a la cort dels Àustries, ja que es va passar al bàndol calvinista, encara que més tard va rectificar.

Aquesta font serà el nexa d'unió entre Veen i Saavedra en les pintures del castell de Castelldefels. El neostoïcisme de Lipsius és molt present a la vida de Veen, i sembla indiscutible que l'admiració de Saavedra per les teories de Lipsius es reflecteixen en la seva obra.⁷⁹³ Així doncs, es troba un punt d'unió entre ambdós autors, un d'emblemes, un altre d'empreses, un flamenc, un altre espanyol, un pintor, altre diplomàtic, que la ment erudita i perspicaç de Garma va reunir a Castelldefels. El llenguatge i estil utilitzats en

790. *Ibidem*.

791. López Poza, 1999: 31-36.

792. *Ibidem*.

793. López Poza, 1999: 43 i 77-88.

l'obra també tenen a veure amb els postulats de Lipsius, ja que Saavedra abraçarà la branca que Erycius Puteanus formulà com a doctrina seguint el seu mestre Lipsius en l'obra *De Laconismo syntagma* (1609). Aquest mateix farà un comentari per a l'obra de Veen, que és un altre punt de contacte entre els dos autors.

Les cites textuais donen una clara mesura de les fonts que Saavedra utilitzà en l'obra, i demostren que els textos de Tàcit són la font principal, seguides, per ordre d'importàcia, per la Bíblia, l'obra de Juan de Mariana, Aristòtil, Alfons X, Sèneca, i altres de menors. Pel que fa a les dues versions que es van imprimir de l'obra en vida de l'autor (Munic, 1640, i Milà, 1642), és important puntualitzar les diferències entre ambdues. De la primera versió el propi autor es va lamentar de les errades comeses en la impressió. En la nova edició, Saavedra amplià molt l'obra i va presentar-hi aspectes molt diferents de l'anterior. Es van reduir les al·lusions a Tàcit, canviant-les per unes altres de més sacres, i s'esborraren passatges amb comentaris polítics compromesos, com, per exemple, elogis al comte duc d'Olivares. A banda d'això, es produïren alguns canvis en les «picturae», que van comportar alhora un canvi parcial del text i que van ser realitzades per Cristoforo Bianchi, que estilísticament és de millor qualitat.

L'èxit de l'obra va ser molt gran en la segona meitat del segle XVII, no sols a Espanya sinó a tot Europa, i se'n van fer nombroses edicions en diversos idiomes, la qual cosa va convertir Saavedra en un dels escriptors espanyols més universals.

Edificis amb decoracions inspirades en l'obra de Saavedra

El palau d' Eggenberg es troba prop de Graz, i va ser construït entre 1625 i 1635 per a Hans Ulrich von Eggenberg, probablement per Pietro de Pomis (1625-1655). En aquest palau s'observa una clara filiació escurialense, i, per tant, una relació amb l'estil herreria, a conseqüència de les relacions entre Àustria i Espanya durant els segles XVI i XVII. En la segona planta es concentra la decoració emblemàtica, on va intervenir l'enguixador Alessandro Serenio i els seus deixebles, que realitzaren l'obra entre 1666 i 1683, i els pintors Raunacher i Weissenkirchner, conjuntament amb altres artistes anònims de Graz.

Hans Ulrich von Eggenberg degué prendre el model de diversos edificis espanyols en un viatge que va realitzar a la península Ibèrica com a membre del seguici de la princesa Margarida d'Àustria, quan anava a València a casar-se amb Felip III (abril de 1599), al qual acompanyaven en el seu seguici el duc de Lerma i el patriarca Joan de Ribera. A València va conèixer, a part de la catedral, l'obra d'acusat signe escurialense que el patriarca Joan de Ribera estava alçant i que es denominaria Col·legi del Corpus Christi; Pietro de Pomis també va estar a Espanya, on va poder conèixer el model de la seva construcció. La decoració pictòrica de certes sales inferiors es troba composta per dibuixos extrets de l'obra de Saavedra, mentre que la sala Noble va ser decorada per Hans Adam Weissenkirchner amb al·legories de planetes.⁷⁹⁴

Un altre exemple d'edifici amb decoració inspirada en l'obra de Saavedra és l'esmentat palau Doudleby nad Orlicí (Bohèmia), construït per Mikuláš Starsi de Bubna entre els anys 1588 i 1590, encara que la galeria on hi ha les pintures va ser reformada el 1630, i es va convertir en una sala d'estil toscà.⁷⁹⁵ El 1690 es va acabar la decoració del primer pis, però, segons algun autor, les pintures s'haurien executat cap a 1670.⁷⁹⁶

Bibliografia

- AGUSTÍ ALBANELL, A. 1734. *Diálogos de las Armas y Linages*. Madrid.
- BAYLENCOURT, M. DE. 1699. *Consejos de la sabiduría, Recopilación de las máximas de Salomón, las más importantes al hombre para gobernarse sabiamente. Reflexiones sobre las mismas máximas*. Barcelona.
- BENAVENTE BENAVIDES, C. DE. 1643. *Advertencias para reyes, príncipes y embajadores dedicadas al serenísimo príncipe de las Españas Don Balthasar Carlos de Austria Nuestro Señor*. Madrid.
- Castell de Fels. *Propiedad del Excmo. Señor D. Manuel Girona Senador del Reino. MDCCCXCVIII*. 1898. Barcelona.
- GONZÁLEZ, A.; LACUESTA, R.; LÓPEZ MULLOR, A.; VILA, J.M. 1999. «Església de Santa Maria del Castell. Castelldefels». *La restauració objectiva (mètode SCCM de restauració monumental), Memòria SPAL 1993-1998*, 2. Barcelona: 171.
- GUEVARA, A. DE. 1539. *Epístolas familiares*. Valladolid.
- LÓPEZ POZA, S. 1999. *Empresas Políticas de Don Diego Saavedra Fajardo*. Madrid: 31-36
- MENESTRIER, C. F. 1754. *La nouvelle méthode raisonné du blason pour l'apprendre d'une maniere aisee*. Lió.
- NÚÑEZ DE CEPEDA, F. 1682. *Idea de El Buen Pastor, copiada por los SS. Doctores, Representada en Empresas Sacras con avisos espirituales, morales políticos y económicos para el gobierno de un príncipe eclesiástico*.
- «Palacio Eggenberg». 1973. *Traza y Baza*, 3. València.
- PÉREZ, A. 1788. *Norte de príncipes, virreyes, presidentes, consejeros, gobernadores y advertencias políticas sobre lo público particular de una monarquía, importantísimas a los tales. Fundadas en materia y razón de Estado, y Gobierno*. Madrid.
- REVILLA, F. 1990. *Diccionario de iconografía*. Madrid.
- SAAVEDRA FAJARDO, D. DE. 1642. *Empresas políticas del príncipe perfecto o Idea de un Príncipe Político Cristiano Representada en Cien Empresas*. Milà.
- . 1640. *Empresas políticas del príncipe perfecto o Idea de un Príncipe Político Cristiano Representada en Cien Empresas*. Munic.
- . 1658. *Empresas políticas del príncipe perfecto o Idea de un Príncipe Político Cristiano Representada en Cien Empresas*. València.
- . 1789. *Empresas políticas, ó Idea de un Príncipe Político Cristiano Representada en Cien Empresas*. Madrid.
- . 1655. *Idea de un Príncipe Político Cristiano Representada en Cien Empresas*. Anvers.

794. Palacio Eggenberg, 1973.

795. www.zamky-hrady.cz/1/doudleby-e.htm 2004.

796. Sánchez Pérez, 1977.

- . 1695. *Idea de un príncipe político christiano, representada en cien empresas*. València.
- . 1659. *Idea principis christiano-politici 101 simbolis expressa*. Amsterdam.
- SÁNCHEZ PÉREZ, A. 1977. *La Literatura Española Emblemática (siglos XVI-XVII)*. Madrid: 54.
- SEBASTIÁN LÓPEZ, S. 1995. *Emblematica e Historia del Arte*, Madrid.
- . 1983. *Theatro Moral de la Vida Humana, de Otto Vaenius. Lectura y significado de los emblemas*. Madrid.
- SORIA, M. 1959. «La pintura en Cuzco y el Alto Perú 1500-1700», *Anales del Instituto de Arte Americano*, nº 2, Buenos Aires.
- VEEN, O. VAN. 1607. *Quinti Horatii Flacci emblemata*. Anvers.
- . 1612. *Quinti Horatii Flacci emblemata*. Anvers.
- . 1672. *Theatro moral de toda la filosofía de los antiguos y modernos*. Brussel·les.
- . 1669-1672. *Theatro Moral de Toda la Filosofía de los*

Antiguos y Modernos, con el Enchiridion de Epicteto, etc. Brussel·les.

VICO, E. 1548. *Le imagini con tutti riversi trovati et le vite de gli imperatori tratte dalle medaglie et dalle historie de gli antichi*. Venècia.

www.loretto.com

www.marie-stuart.co.uk

www.zamky-hrady.cz/1/doudleby-e.htm

Documents consultats

Arxiu Històric de Protocols de Barcelona

Notari Ramon Constansó, manual de 1798

Notari Tomàs Gibert Vilaseca, *liber testamentorum* de 1816

Notari Damià Mas Sala, manual de 1783

Notari Miquel Vidal i Bertran, manuals de 1829 i de 1830

La recerca històrica

Fig. 335. La sala d'Esgrima el 1898. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

L'arrimador, els medallons i els bustos

Fig. 336. El bust de l'emperador romà Tiberi. Foto: J. Horvat, 2001. Fons Documental SPAL.

Fig. 337. La sala de Confiança. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

Fig. 338. La tiara de «LIBRATA REFULGET» aflorant al plafó de «ENSEÑA CON EL EJEMPLO». Foto: J. Horvat, 2001. Fons Documental SPAL.

Els emblemes de Veen a la sala d'Esgrima

Fig. 339, 340 i 341. Pintures de la sala d'Esgrima i gravats de l'obra de Veen en què es basen. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 342 i 343. Pintures de la sala d'Esgrima i gravats de l'obra de Veen en què es basen. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 344. Pintura de la sala d'Esgrima no basada en l'obra de Veen. Foto: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL.

Fig. 345, 346 i 347. Pintures de la sala d'Esgrima i gravats de l'obra de Veen en què es basen.
Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL;
Sala de Reserva de la Biblioteca de la
Universitat de Barcelona.

Fig. 348, 349 i 350. Pintures de la sala d'Esgrima i gravats de l'obra de Veen en què es basen. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 351, 352 i 353. Pintures de la sala d'Esgrima i gravats de l'obra de Veen en què es basen. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Les empreses de Saavedra a la sala d'Esgrima i a la de Confiança

Fig. 354, 355 i 356. Pintures de la sala d'Esgrima i gravats de l'obra de Saavedra en què es basen. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 357, 358 i 359. Pintures de la sala d'Esgrima i gravats de l'obra de Saavedra en què es basen. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 360, 361 i 362. Pintures de la sala d'Esgrima i gravats de l'obra de Saavedra en què es basen. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 363. Pintura de la sala d'Esgrima i gravat de l'obra de Saavedra en què es basa. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 364. Pintura de la sala d'Esgrima. Foto: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL.

Fig. 365. Pintura de la sala d'Esgrima i gravat de l'obra de Saavedra en què es basa. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 366. Pintura de la sala d'Esgrima i gravat de l'obra de Saavedra en què es basa. Fotos: N. Pinos, 1991, Fons Documental SPAL; Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 367. Gravat de l'obra de Saavedra. Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Fig. 368. Gravat de l'obra de Saavedra. Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

La biblioteca dels Garma

Fig. 369. El llibre de Saavedra citat en l'inventari de la biblioteca dels Garma fet el 1798. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

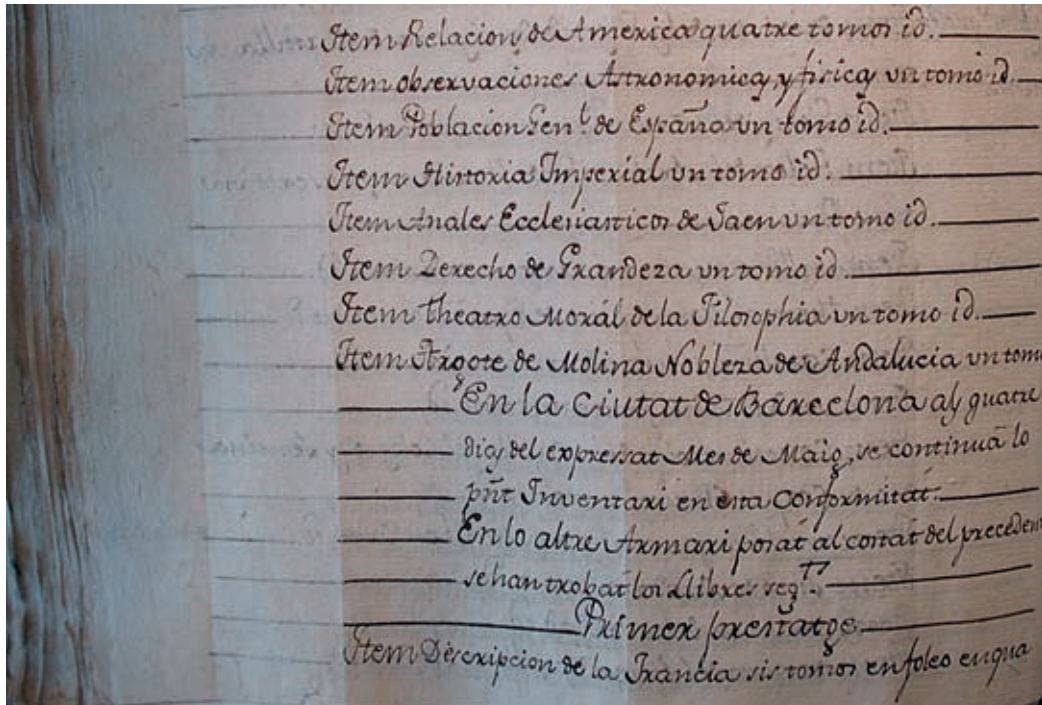
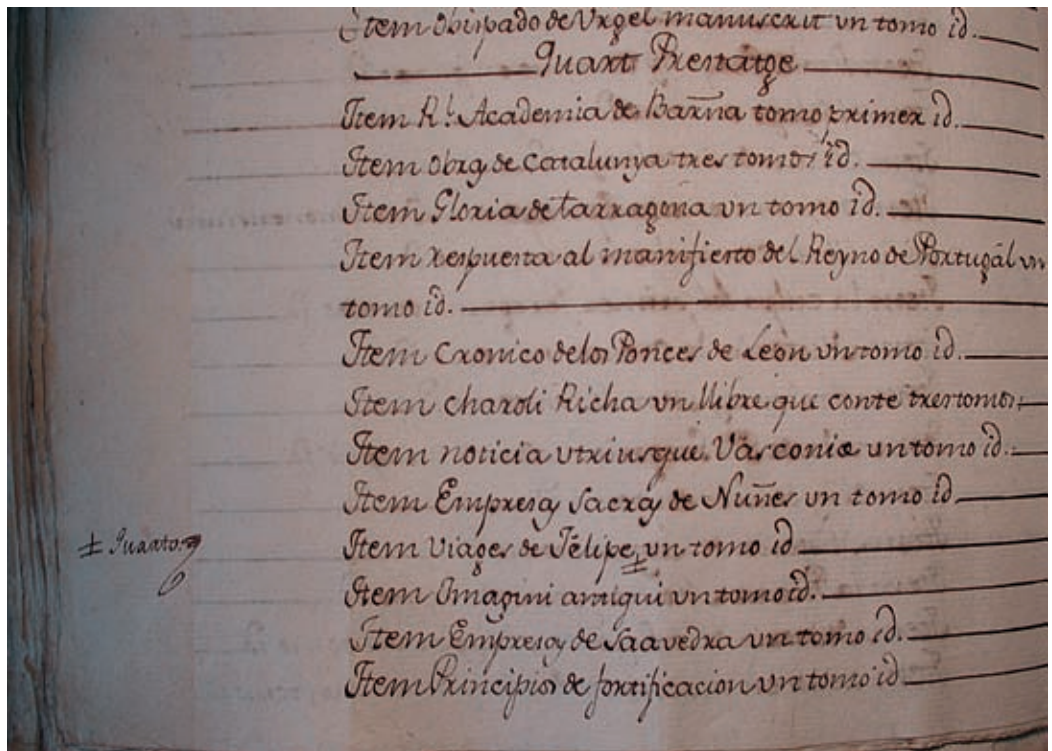

Fig. 370. Esment de l'obra de Veen en l'inventari de 1798. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

La restauració de la sala d'Esgrima endegada per Manuel Girona i Agrafel

Fig. 371. Anunci aparegut a l'*Anuario Riera* el 1898. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Fig. 372. El paisatge de la Costa Brava pintat en una empresa. Foto: N. Pinos, 1991. Fons Documental SPAL.

Fig. 373. Marina pintada per Francesc Gimeno per a la casa Moncanut. Museu Empordà. Figueres.

Les fonts de l'emblemàtica i la seva expansió

Fig. 374. Les empreses i emblemes de la sala d'Esgrima. Foto: J. Horvat, 2001. Fons Documental SPAL.

Quinti Horatii Flacci emblemata, d'Otto van Veen

Fig. 375. Portada del llibre de Veen. Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Empresas políticas del príncipe perfecto, de Diego de Saavedra Fajardo

Fig. 376. Portada del llibre de Saavedra. Sala de Reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

4. Les vidrieres artístiques del castell i el context escenogràfic

Raquel Lacuesta, David Galí

Història i autoria (fig. 377-378, pàg. 475)

Quan el 31 de juliol de 1897 es va fer la celebració de l'acabament de les obres de restauració de l'interior del castell, encara mancava completar-hi algun aspecte de decoració i, sobretot, tancar les finestres amb vidrieres. El 1898, algunes d'aquestes vidrieres ja havien estat col·locades als llocs respectius, com ho demostren les fotografies realitzades pel fotògraf M. Cosmén i publicades en el llibre *Castell de Fels. Propiedad del Excmo. Señor D. Manuel Girona, Senador del Reino. MDCCCXCVIII*. Pel que es desprèn d'aquestes imatges, quan es va editar el llibre encara s'havien de col·locar les cinc vidrieres de la tribuna mirador que dóna al pati del castell, que no trigarien gaire a ocupar el seu lloc (fig. 377).

Desconeixem l'autor dels cartons o dissenys de les vidrieres, però hi ha una sèrie de circumstàncies que ens poden indicar, almenys, l'empresa que els va executar. Abans, però, de plantejar una hipòtesi sobre l'autoria, cal tenir en compte el relat del secretari de l'Ajuntament de Castelldefels, Camil Casanovas, que va publicar el 8 d'agost de 1897 a *El Eco de Sitges*. Aquest relat contenia la crònica de la seva visita al castell, tot just acabades les obres de l'interior, i la relació dels industrials i operaris que hi havien intervingut. A més, el secretari dedicava unes paraules elogioses al facultatiu que va projectar i dirigir la restauració, el mestre d'obres Ramon Soriano. En la relació d'industrials, que sembla completa, no hi ha cap referència als vitrallistes i vitrallers, ni tampoc a les vidrieres artístiques de la planta noble, tot i que la descripció que fa de totes les dependències que recorre és força detallada. Per aquest motiu pensem que les vidrieres encara no s'havien col·locat el dia del dinar de celebració.⁷⁹⁷

La investigació sobre l'autoria de les vidrieres ens va portar a esbrinar unes altres vies, l'estilística i la de paral·lels, amb uns resultats força satisfactoris. Gairebé de manera inqüestionable es pot pensar que les vidrieres policromes que en origen van decorar la planta noble del castell de Castelldefels van ser executades el 1897 al taller d'Antonio Rigalt y Compañía, aleshores associat amb l'arquitecte Jeroni F. Granell, per encàrrec de Manuel Girona. Aquesta hipòtesi es basa en dos fets. El primer, l'existència d'un altre conjunt de vitralls a la planta principal de la casa Pascual i Pons (ronda de Sant Pere, 1, i passeig de Gràcia, 2-4, de Barcelona), projectada per Enric Sagnier i construïda entre 1890 i 1891, l'execució dels quals es va encarregar a la casa Rigalt. Aquests vitralls són pràcticament iguals, en tècnica, disseny i temàtica, als que es van fer per al castell de Castelldefels.⁷⁹⁸ El segon fet podria estar relacionat amb vivències personals de Manuel Girona. Just al costat de la casa Pascual i Pons, Girona havia adquirit entre 1865 i 1867 tres solars per a edificar, corresponents als

números 3 i 5 de la ronda de Sant Pere.⁷⁹⁹ El projecte per a la construcció de l'edifici el va encarregar al seu amic, l'arquitecte Josep Oriol Mestres, els plànols del qual porten la data d'11 de juliol de 1882. L'edifici, format per dos cossos bessons, no començaria a construir-se fins a mitjans del 1891, ja que l'arquitecte municipal no en va donar la llicència d'obres per no ajustar-se la planta a la normativa vigent.⁸⁰⁰ Justament en aquest any es va concloure la construcció de la casa Pascual i Pons, que Girona devia seguir amb atenció. Les vidrieres que van aparèixer a la planta noble, perfectament visibles des del carrer, devien causar-li bona impressió i sense més miraments devia encarregar-ne pocs anys més tard a Rigalt unes de molt semblants per al seu castell, aprofitant el disseny historicista, tant escaient a les dues construccions (fig. 378).

Ara bé, tot i que a Castelldefels s'han trobat desmuntades onze vidrieres policromes, que per mides i colors semblen, aparentment, les originals, gràcies a les fotografies antigues hem pogut comprovar que en set casos no es tracta exactament de les mateixes vidrieres; és a dir, que alguns dels motius ornamentals (especialment les figures humanes) no es corresponen amb els que apareixen en les fotos del reportatge que Manuel Girona va publicar el 1898 i d'un altre de 1917 que es conserva a la Biblioteca de Catalunya. Les altres quatre vidrieres (decorades amb medallons) sí que semblen originals.

La hipòtesi que plantejarem és que en algun moment del segle XX, possiblement després de la Guerra Civil espanyola (1936-1939) i un cop el castell va ser retornat a la família Girona (durant la guerra havia estat ocupat militarment per l'exèrcit republicà), aquesta el va fer restaurar i els vitralls van haver de ser pràcticament refets, potser reaprofitant els vidres que es conservaven en bon estat, però no les figures humanes. Les noves figures es farien seguint un model historicista per tal de no perdre l'ambient original de la sala Noble, però sense copiar exactament els caps ni els vestits.⁸⁰¹

799. Arxiu Municipal Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona, expedient 1.433: *Expediente de permiso á D. José Mestres para edificar una casa en un solar sito en la calle Ronda de San Pedro, 1882*. El 16 d'agost de 1865 havia adquirit dos solars als marçessors de Cayetano de Planella Fivaller, i a Juan Amat i a Antonio Llonch respectivament, i el 23 de juliol de 1867 en va comprar un altre a Llonch.

800. El 6 de desembre de 1882, Mestres havia demanat el permís a l'Ajuntament de Barcelona, però el 30 de gener de l'any següent, l'arquitecte municipal, Antoni Rovira i Trias, no li'n va concedir perquè l'edifici excedia més de 24 metres de profunditat. Aleshores, el mateix Girona va intentar arranjat la qüestió i, el 17 d'abril de 1884, va enviar una carta a l'alcalde de la ciutat, Albert Faura, exposant que volia edificar una profunditat de 26 metres i demanant una solució al problema. Malgrat la petició, el 10 de novembre de 1884, els responsables municipals van respondre que calia modificar els plànols. El consistori no donaria la llicència per a construir els fonaments fins al 24 de març de 1891, després que Girona n'hagués presentat una nova petició el 26 de febrer anterior, amb un plànol de fonaments de l'arquitecte Jaume Gustà i Bondia. El 3 de juliol de 1891, Jaume Bou i Madurell, en representació de Manuel Girona, va presentar els plànols de l'edifici signats per Gustà el 4 de maig del mateix any, que seguien les línies generals del projecte de Mestres.

Avui en dia, la casa número 3 està coronada per una torre, mentre que la número 5 es manté igual al projecte, de planta baixa i tres pisos, amb un frontó triangular al coronament. Les dues construccions presentaven en façana un cos central emmarcat per pilastres d'ordre gegant, amb uns capitells jònics entre el segon i el tercer pis i uns altres de toscans sota l'entaulament.

801. Ni als arxius de la família Granell ni al del vidrier Josep Maria Bonet no consta que aquestes reproduccions o reparacions fossin fetes als seus tallers respectius i, segons apreciacions de Núria Gil, tampoc no s'hi adiuen massa el traç ni el disseny, tot i que el resultat és força artístic, sense arribar al nivell de qualitat de les vidrieres originals.

797. Vegeu l'apartat «La restauració del castell promoguda per Manuel Girona i Agrafel el 1897» de David Galí, publicat en aquest llibre.

798. Els vitralls de la casa Pascual i Pons estan documentats com a dissenys i execució de la casa Rigalt per Núria Gil, que actualment (2004) està enllestitint la seva tesi doctoral sobre la firma Rigalt & Granell.

Les vidrieres originals (fig. 379-384)

Les vidrieres artístiques es concentren a la planta noble del castell. Podem establir tres grups en funció de la seva distribució en les diferents estances, de la formalització i de la iconografia.

Un primer grup està constituït per les vidrieres dels dos finestrals que s'obren a les dues escales d'accés, la noble i la de servei; el primer proporcionava llum a l'antic menjador per la banda de migdia i el segon a un vestíbul que precedia el menjador per la banda nord i que s'obria a la paret de llevant, just al costat de la porta de servei. Aquest grup és, des del punt de vista compositiu, el més senzill, ja que no conté motius figuratius, i la seva artísticitat rau en la combinació geomètrica i cromàtica de les peces de vidre.

El finestral de l'escala noble està format per un conjunt de quatre fulles rectangulars verticals, separades per muntants de fusta, i una tarja en arc carpanell, també subdividida en quatre peces. Originalment, cadascun dels buits estava tancat per una vidriera, de les quals només es conserven les de la tarja (fig. 379). El disseny d'aquestes vidrieres respon a una retícula emplomada de vidres llisos transparents, tallats en peces rectangulars que s'articulen en els vèrtexs per mitjà de cives rodones de vidre acolorit en massa, alternant-se els colors verd, vermell i ambre. Es tracta de l'única vidriera del castell on s'utilitza la civa (un disc de forma lenticular amb un volum concèntric) com a element estructural –una ròtula d'articulació–, compositiu i decoratiu alhora, i que ens remet a la vidriera de l'època gòtica, en què el seu ús es va generalitzar. La recuperació d'aquesta peça a Europa va tenir lloc, fonamentalment, en l'època romàntica, i a Catalunya la trobem en vidrieres artístiques d'edificis religiosos i civils construïts al llarg de la segona meitat del segle XIX i de la primera dècada del XX.

El finestral del vestíbul del menjador, de mides quelcom més petites que l'anterior, presentava unes característiques similars quant a forma i composició, amb la diferència que les cives han estat substituïdes per rombes, també de vidres acolorits en massa, tot aixamfranant els vèrtexs dels vidres rectangulars (fig. 380). Aquest model romboïdal, com veurem, és el que apareix en la resta de vidrieres de la planta.

Al segon grup de vidrieres pertanyen les que hi havia a la tribuna mirador i en una finestra contigua de l'antic menjador, que s'obrien al pati del castell, a l'est (fig. 381); a la finestra de la sala d'Esgrima, al nord, i possiblement a la que hi havia a la sala de Confiança, al nord-oest. La tribuna mirador era una peça en voladís, feta amb pedra artificial, la llosana de la qual se suportava sobre mènsules en forma de fulla d'acant. Constava d'una barana massissa, decorada amb relleus en forma de quadrifoli, damunt la qual hi havia una galeria de cinc arcs ogivals sobre columnetes i capitells florals (tres frontals i dos laterals), que es cobria amb una volta esquifada. Per la seva banda, la finestra contigua era geminada, també amb columneta i capitells florals, i adornada amb una traceria neogòtica d'arcs trevolats, de pedra artificial. Aquest element historicista, de 1897, s'encastava en el buit d'una finestra del segle XVI, feta amb brancals, llinada i ampit de pedra natural. De les mateixes característiques formals eren les finestres de les sales d'Esgrima i de Confiança, construïdes el 1734, data en què va ser ampliat el castell pel sector de ponent. Totes aquestes finestres van ser construïdes amb festejadors, però el de la sala d'Esgrima no el conserva, si és que n'hi va haver.

La composició i l'especejament dels vitralls policroms que Manuel Girona va fer col·locar en aquestes finestres eren molt semblants als del primer grup, però la retícula emplomada quedava interrompuda a la part superior per un medalló circular (o ovalat, en el cas de la sala d'Esgrima, fent joc amb els medallons pintats a les parets), i el perímetre estava resseguit d'una estreta franja de vidres d'un sol color. Els medallons contenien motius diversos que representaven, en composicions diverses, copes, flors i fulles (fig. 382).

D'aquest conjunt s'han perdut les cinc vidrieres de la tribuna mirador i les de la sala d'Esgrima, però se'n conserven, encara que desmuntades i molt deteriorades, les dues de la finestra del menjador i les dues de la finestra de la sala de Confiança.

Al tercer grup de vidrieres (el més important des del punt de vista artístic) pertanyen la sèrie que decorava les tres finestres del saló principal i, probablement, les dues col·locades a la finestra de la sala Xinesa, contigua al saló pel cantó nord-oest. Aquest conjunt de finestres també havien estat construïdes el 1734 amb festejadors (no es conserven els de la finestra sud del saló, o potser no se'n hi van construir), carreus i llinda de pedra, i van ser «gotitzades» per Manuel Girona amb traceries trevolades de pedra artificial; un mainell emmarcava cada fulla del vitrall, en la qual es retallava una figura humana.

Coneixem les característiques formals i iconogràfiques de les vidrieres del saló gràcies a les fotografies d'època i al paral·lelisme amb els vitralls que ens han pervingut, tot i que, com ja hem dit, aquests són producte d'una reparació posterior, que els va modificar sensiblement. Cada finestra contenia una tarja superior fixa, decorada amb un vitrall de vidres emplomats i disposats en dibuixos geomètrics regulars, semblants als que hem trobat en altres estances (rombes de colors combinats amb rectangles transparents, i amb una petita peça quadrada als angles que representa una flor de lis). Sota la tarja hi havia dues fulles batents tancades amb vidrieres. Cada una d'aquestes estava emmarcada per una bordura, amb un motiu quadrat als angles que circumscrivia una flor de lis; com a fons de la vidriera es repetia la decoració geomètrica romboïdal, on es retallaven una sèrie de personatges: cavallers i dames abillats a la moda neomedieval i inspirats en models pictòrics anglosaxons (prerafaelites) i germànics (romàntics), de la segona meitat del segle XIX, però també en models catalans del segle XV.⁸⁰² Els sis personatges, de cos sencer, estan agrupats de dos en dos i estableixen una comunicació entre ells, de manera que els seus cossos es giren lleugerament i les seves mirades es troben. A la primera i a la segona finestres, situades en un i altre costat de l'angle sud-oest del saló, les figures corresponen a un cavaller (a l'esquerra), que porta espasa i llança de torneig, el qual dirigeix la vista a una dama (fig. 383); tots dos vesteixen una rica indumentària que posa de relleu la seva noblesa. La tercera finestra, situada a la paret de ponent, conté les figures afrontades d'un donzell o ciutadà, amb arma blanca curta al cinturó, i d'un soldat (fig. 384); l'un vesteix segons els costums civils (calces llargues i vestit curt), i l'altre, amb uniforme de milícia, protegit amb espatllàs de malla, celada i bavera al cap, cuixots, genolleres, gamberes i sabatons, i una espasa a la

802. Puiggarí, 1886: 142-165.

mà. Als peus de cadascun dels personatges s'estenia un llit de fullatge amb la tija llarga i recargolada, molt semblant al que presenten les figures de les vidrieres de la casa Pascual i Pons, abans esmentada.

Per les fotografies d'època no es pot apreciar la textura i coloració de les figures, però si ho comparem amb les vidrieres que ens han pervingut, suposem que les vidrieres estaven fetes amb vidres emplomats llisos, del tipus antic, transparents i acolorits en massa (verds, vermells, blaus i grocs), i que per a les carnacions i els cabells dels personatges s'havien fet servir grisalles i esmalts.

Les vidrieres renovades (fig. 385-386)

Hi ha notables diferències formals entre les vidrieres originals i les conservades del saló principal, encara que la temàtica sigui, aparentment, la mateixa. Els personatges han perdut «autenticitat» històrica, a causa probablement del traç dels contorns, més arrodonits en les vidrieres renovades, la manca de detallisme i una certa desproporció en el cos de les figures. Aquestes també eren afrontades, però en una posició hieràtica si les comparem amb el dinamisme que es desprenia de les originals. Dels set personatges representats només se'n poden reconèixer cinc (els dos restants estan esmicolats, encara que es pot percebre que es tracta de personatges masculins, per l'espasa i les calces llargues): un cavaller i una dama de la noblesa, un soldat i una dona de la classe popular, i, finalment, un donzell o patge, també de la classe popular (fig. 385 i 386). Tots ells reposen els peus sobre una mena de copa amb fullatge, i els seus vestits no palesen la riquesa que caracteritzava els originals, com tampoc les faccions, definides amb grisalla, no estan tractades amb la mateixa sensibilitat artística. L'existència de vidres antics i moderns ens fa pensar, com ja hem apuntat, que es van barrejar per construir unes vidrieres noves, amb un resultat de menor qualitat.

L'escenografia del saló Noble: la influència dels mestres anglesos i francesos (fig. 387 a 390)

L'anàlisi de les vidrieres del saló no pot ser feta des d'un punt de vista parcial, com a element artístic aliè al context arquitectònic. Forma part d'un conjunt dissenyat expressament com una obra total, en un espai concret, on qualsevol art aplicada hi té predestinat el seu lloc. La fusteria, l'escultura, la vidrieria, la pintura mural i els objectes mobles conformen l'espai i el doten de contingut ambiental i simbòlic (fig. 387). El saló Noble del castell de Castelldefels, però, existia abans de la intervenció promoguda per Manuel Girona i projectada pel mestre d'obres Ramon Soriano Tomba. Es tractava, doncs, de modernitzar l'estança amb un concepte nou d'interiorisme, més en consonància amb les modes que des de mitjan segle XIX s'havien anat imposant a Europa i que bevien, fonamentalment, de les fonts angleses i franceses, en especial de les teories desenvolupades per August W. N. Pugin (1812-1852) i per Eugène E. Viollet le Duc (1814-1879). El fet és que de la decoració setcentista del saló de Castelldefels, que devia ser força austera, només se'n va conservar el paviment adornat amb rajoles ceràmiques policromes disposades en figures romboïdals, originals dels segles XVI-XVII però col·locades el

1734.⁸⁰³ Aquestes rajoles, que ja van arribar a l'època de Manuel Girona en un estat de deteriorament important, van haver de ser desmuntades i conservades en caixes especials durant les obres de restauració efectuades pel Servei entre 2003 i 2004.

La nova escenografia del saló Noble respon al mateix sentiment d'*horror vacui* que caracteritzà els interiors dissenyats per aquells dos arquitectes, on les parets, els sostres i els sòcols, les portes i finestres, les vidrieres i les llars de foc o el mobiliari van ser concebuts segons una interpretació moderna de l'estil gòtic, bé que mesclat de certes concessions al Renaixement. No hem de deixar de banda, tampoc, la influència que determinats pintors d'interiors van exercir en la nova escenografia arquitectònica. Alguns olis sobre llenç de començaments del segle XIX evoquen escenaris gòtics, expressats mitjançant la incorporació de finestres geminades amb vidrieres policromes, les quals mostren un especejament geomètric regular a base de rombes, medallons, escuts i bordures florals: és el cas de la *Sala de bany gòtica*, de Jean-Baptiste Mallet (1811), o d'*Eloïsa abraça la vida monàstica*, de J. A. Laurent (1812), que alguns autors relacionen amb les formulacions estètiques de l'estil trobador. De la mateixa manera, l'aparició de la dama i el cavaller en l'ornamentació neogòtica d'edificis civils s'entronca amb aquest moviment.

Hi ha elements al castell de Castelldefels que semblen haver estat calcats d'algunes de les produccions arquitectòniques de Pugin i Viollet, tot i que hi ha una diferència cronològica de gairebé cinquanta anys i una contenció en l'exuberància decorativa. Exemplifiquen aquesta connexió estètica algunes sales del castell de Pierrefonds, que Viollet le Duc decorà per a Napoleó III (fig. 388). La pintura a plantilla,⁸⁰⁴ a base de motius zoomòrfics seriatos i disposats en bandes desplaçades diagonalment, que ocupa la totalitat de la superfície mural, serveix com a recurs per a delimitar l'espai arquitectònic sense deixar possibilitat per a afegir-hi objectes artístics mobles, com ara quadres o tapissos, fórmula que s'havia posat de moda en l'època renaixentista. El mateix paper juga el mobiliari fix, que s'adossa a les parets a manera d'arrimador-escó, amb fines cresteries neogòtiques, adaptant-se al perfil de les portes i finestres. El perímetre es defineix per la part superior dels paraments amb frisos on se succeeixen seqüències narratives que tenen com a protagonistes dames i cavallers de l'edat mitjana. Les llars de foc constitueixen més un element arquitectònicoescoltòric que no pas funcional, per la qualitat de les talles, les pintures i els relleus que les ornamenten.

Per la seva banda, A. W. N. Pugin aprofundiria en el coneixement del gòtic i desenvoluparia un estil neomedieval ben personal. No sols destacà com a arquitecte, sinó també com a dissenyador d'interiors i de mobiliari i com a director d'una fàbrica de vidrieres emplomades. Seguint les passes d'una de les primeríssimes manifestacions del gòtic *revival* (la reforma de la mansió Strawberry Hill, a Richmond, que el mateix propietari, Horace Walpole, va idear amb la col·laboració de l'arquitecte Richard Bentley

803. Aquesta disposició romboïdal que va adoptar el paviment del segle XVIII del castell de Castelldefels la tornem a trobar, casualment, en una sala (la cambra o estudi de la Reina) del castell de Blois (França), decorada cap al 1861 per Jacques-Félix Duban (París, 1798-1879).

804. Un precedent de l'aplicació de la pintura a plantilla el trobem, també, en la decoració pictòrica del castell de Blois, portada a terme durant la restauració dirigida per Jacques-Félix Duban entre 1845 i 1870.

entre 1743 i 1750), Pugin va decorar, ja el 1840, el castell Eastnor (Herefordshire), on aconseguí la màxima expressió de color i luxe, amb una bigarrada combinació de daurats, verds i vermells, fustes, mobles i velluts (fig. 389).

Al saló Noble del castell de Castelldefels, una versió força més austera que les proposades per Pugin o Viollet, Manuel Girona i Ramon Soriano van recollir-hi aquella idea escenogràfica de reproduir la suposada ambientació dels interiors dels castells medievals, tot comptant amb artistes i artesans de bon ofici.⁸⁰⁵ Els paraments verticals es van resoldre amb la mateixa jerarquització dels elements decoratius: arrimador-escó de talla de fusta, amb respatller ornamentat amb pinacles, columnetes, arqueries trilobades i traceries; pintures murals a plantilla, disposades en retícles en diagonal, amb motius que representaven àguiles, escuts heràldics i flors de llúpol, on es combinaven diverses tonalitats d'ocres i marrons;⁸⁰⁶ el fris figuratiu que recorria perimètricament l'estança, format per garlandes de fulles i flors d'acant que entrellaçaven escuts sostinguts per cavalls, angelets o *putti* en escenes de cacera, i d'altres motius; fals sostre amb cornises motllurades, bigues i empostissats d'escaiola que simulen els enteixinats gòtics; portes i finestres amb guardapols de guix en forma d'arcs conopials o rebaixats, amb culdellànties emmotllats, o amb gablets i florons de coronament; monumental llar de foc (de pedra i escaiola), amb traceries i cresteries, i un arc trilobad amb escut en el frontis; vidrieres policromes emplomades amb les figures de dames i cavallers; i, finalment, objectes «d'època» (que avui dia conceptuariem de *kitsch*), com ara armadures de cavallers medievals i panòpies (fig. 390). Un element digne d'esment és la porta principal d'accés al saló, que s'obre al capdamunt de l'escala noble exterior, la talla de la qual sembla estar directament copiada d'un enteixinat de roure de la Bennington Manor House (Surrey), dibuixat pel litògraf Joseph Nash (1809-1878), que August Charles Pugin (pare d'August W.N. Pugin) va incloure en el seu llibre de làmines *Gothic Ornaments, Selected From Various Buildings in England and France* (Londres, 1831). El mateix Nash va realitzar nombroses litografies amb dissenys d'interiors destinats a cases senyoriales angleses, en els quals es poden observar vidrieres policromes de composició i característiques semblants a les que es van col·locar al menjador i a la sala d'Esgrima del castell de Castelldefels.

* * *

Sense pretendre haver estat exhaustius en la investigació dels paral·lels (ens hem concentrat especialment en les aportacions angleses i franceses de mitjan segle XIX, per tractar-se de les primeres fonts del neogoticisme), podem arribar a la conclusió que la decoració interiorista promoguda per Manuel Girona al castell de Castelldefels va partir

de formulacions teòriques exemplificades en la pràctica dels més eminents estudiosos i mestres de l'arquitectura vuitcentista europea, la producció dels quals va ser imitada o interpretada arreu. Aquesta posició es va reflectir en el treball de Manuel Girona i Ramon Soriano: les sales nobles del castell de Castelldefels (sobretot el saló i la sala Xinesa) són, sens dubte, manifestacions (encara que tardanes) clarament representatives dels corrents europeus més cultes de l'època. Cal fer notar que el 1897, quan Girona va emprendre la restauració del castell, el Modernisme ja estava produint a Catalunya obres que, cada vegada més, s'allunyaven dels historicismes medievals i tendien a l'abarrocamment floral i a les formes curvilínies i voluminoses. El castell de Manuel Girona ofería un marc arquitectònic idoni per a recrear els estils històrics de l'edat mitjana, per a esdevenir «una joia dels temps remots, puix allà va trobar-se Carlo Magno l'any 802 per foragitar els sarraïns, l'objectiu dels quals era Barcelona», en paraules del mateix Girona. Per això, el promotor i el mestre d'obres van girar els ulls cap a les fonts més genuïnes, Anglaterra i França.

Coneixem pocs casos a Catalunya (i és possible que hagin anat desapareixent) en què aquestes idees sobre la decoració d'interiors es portessin a terme. A més del castell de Castelldefels, podem citar el palau de Can Mercader, a Cornellà de Llobregat, que el comte de Bell-lloc, Joaquim de Mercader, va encarregar a l'arquitecte Josep Domínguez Valls i que es va edificar seguint l'estil neogòtic entre 1864 i 1866.⁸⁰⁷ La decoració de les seves estances (i en especial la dels paraments de l'escala noble, amb pintures murals a plantilla que repeteixen un motiu heràldic per tota la superfície), és fruit, també, d'aquell tarannà que s'havia imposat en tants castells i palaus d'arreu d'Europa. De la mateixa manera, tampoc no hi és aliena la decoració interior complementària (és a dir, la no estrictament arquitectònica, projectada per Antoni Gaudí), que Eusebi Güell i Isabel López van desitjar per a la seva casa senyorial, el Palau Güell, emmirallant-se sobretot en els models anglesos.⁸⁰⁸

Bibliografia

- Ajuntament de Barcelona. 1987. *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la ciutat de Barcelona*. Barcelona: 200 i 201.
- BARJAU, S. 1992. *Enric Sagnier*. Barcelona.
- BLONDEL, N. 2000. «Neogòtic». *Las artes decorativas en Europa (tomo II). Del Neoclassicismo al Art Déco*. Summa Artis, vol. XLVI. Madrid: 143-223.
- DURANT, S. 1972. *Victorian ornamental design*. London.
- El vitrall modernista*. ABRIL-MAIG DE 1984, Fundació Joan Miró. Barcelona: 28, 58.
- FLEMING, J.; HONOUR, H. 1987. *Diccionario de las artes decorativas*. Madrid.
- FONTBONA, F.; MIRALLES, F. 1985. *Història de l'art català, volum VII. Del Modernisme al Noucentisme. 1888-1917*. Barcelona: 42.
805. Com a pintor decorador hi va treballar Pere Ferré i Figuerola, amb la col·laboració del també pintor Francesc Gimeno i Arasa. Està documentat que Ferré efectuava sovint viatges a França i que tenia relació amb decoradors de fama reconeguda. Vegeu, en aquest llibre, el capítol redactat per David Galí «La restauració del castell promoguda per Manuel Girona Agrafel el 1897».
806. Viollet le Duc defensava, precisament, aquests colors (els ocres vermellosos i els grogosos) com els únics que podien combinar a la perfecció en la pintura decorativa mural, ja que podien harmonitzar-se sense dificultat.
807. Vegeu «Palau de Can Mercader. Cornellà de Llobregat», de Raquel Lacuesta i Josep M. Vila, dins *La restauració objectiva*, d'Antoni González Moreno-Navarro. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1999, p. 75-88.
808. Vegeu «L'ambientació interior i el mobiliari», de Raquel Lacuesta i Maria Gràcia Salvà, dins *El Palau Güell*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2001, p. 211-238.

- GALÍ, D.; LACUESTA, R. 17 de juliol de 2003. *Dossier sobre diferents elements artístics del castell de Castelldefels (vidrieres, objectes de forja i fusteria) i els seus paral·lelismes amb altres de la casa Pascual i Pons de Barcelona (1890-1891, Passeig de Gràcia, 2-4), obra de l'arquitecte Enric Sagnier i Villavechia*. Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Barcelona (inèdit).
- GARCIA-MARTÍN, M. 1981. *Vidrieres d'un gran jardí de vidres*. Barcelona.
- GONZÁLEZ, A.; LACUESTA, R.; MORENO, J.M.; PUIG, J. DE; SALVÀ, M.G. 2001. *El Palau Güell*. Barcelona.
- LACUESTA, R.; GONZÁLEZ, A. 1997. *Arquitectura modernista en Catalunya*. Barcelona (2^a ed.)
- LACUESTA, R.; SALVÀ, M.G. 2001. «L'ambientació interior i el mobiliari». *El Palau Güell*. Barcelona: 211-238.
- LACUESTA, R.; VILA, J.M. 1999. «Palau de Can Mercader. Cornellà de Llobregat». *La restauració objectiva*. Barcelona: 75-88.
- A.C. 1900. «Las industrias artísticas en España. Taller de vidriería de los Sres. A. Rigalt y C.^a = Barcelona». *Arquitectura y Construcción*, any IV, 71. Barcelona: 43, 48.
- LOYER, F. 22 juin-30 septembre 1979, Exposition au Musée Historique de l'Ancien-Evêché. «Pierrefonds ou le dépassement du conflit». *Viollet-le-Duc. Centenaire de la mort à Lausanne*. Lausanne: 41-45.
- MIDANT, J-P. 2001. *Au Moyen-Âge avec Viollet-le-Duc*. París: 70.
- M. [MONSIEUR] VIOLLET-LE-DUC. 1865. *Description du chateau de Pierrefonds*. París: 21 i 22.
- PUIGGARÍ, J. 1886. *Monografía histórica é iconográfica del traje*. Barcelona.
- PUGIN, A.C. 1987. *Pugin's gothic ornament. The classic sourcebook of Decorative Motifs with 100 plates*. Nova York.
- RIQUER, M. DE. 1968. *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*. Esplugues de Llobregat.
- «Visita corporativa del foment de les Arts Decoratives als tallers de vidrieria dels Srs. Rigalt, Granell y Companyia». 1910. *La Veu de Catalunya*. Barcelona: Pàgina artística de la *Veu* del 25 de març de 1910 (edició del vespre), 3.
- VIOLLET-LE-DUC, E. 1875. «peinture». *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. Tome septième. París: 56-109.
- VIOLLET-LE-DUC, E. 1875. «vitrail». *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. Tome neuvième. París: 458-462.
- www.ensba.fr/expositions/fiche.asp?ExpolD=50
- www.ifrance.com/leschateaux/pierref.htm
- www.marie-stuart.co.uk/France/Blois2.htm
- www.napoleon.org
- www.napoleontrois.free.fr/pierrefonds-interieurs.htm
- www.Photolondon.org.uk/nmr/nmr_strawberry.htm
- www.rafa.com/nash.htm
- www.visitcumbria.com/ewpugin.htm

Les vidrieres artístiques del castell i el context escenogràfic

Història i autoria

Fig. 377. El pati amb la tribuna el 1898. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

Fig. 378. La casa Pascual i Pons, al costat de la casa de Manuel Girona a la ronda de Sant Pere, número 1, de Barcelona. Foto: D. Galí, 2004, Fons Documental SPAL.

Les vidrieres originals

Fig. 379. El finestral de l'escala noble, vist des del menjador. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

Fig. 380. Finestral del vestíbul del menjador. Foto: D. Galí, 2003, Fons Documental SPAL.

Fig. 381. Vidrieres de la tribuna del pati. Foto: J. Salvany, 1917, Biblioteca de Catalunya.

Fig. 382. Medalló. Foto: D. Galí, 2003, Fons Documental SPAL.

Fig. 383. Segona finestra del saló. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

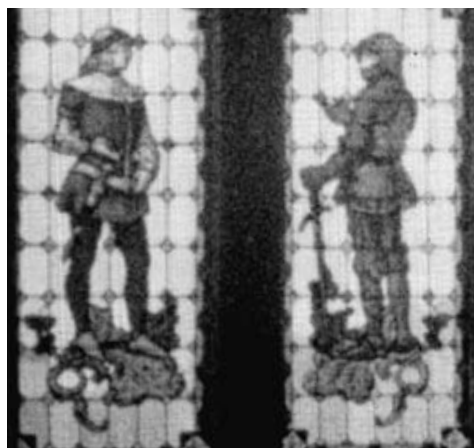

Fig. 384. Finestra de la paret de ponent del saló. Foto: J. Salvany, 1917, Biblioteca de Catalunya.

Les vidrieres renovades

Fig. 385. Personatges populars de les vidrieres reparades o renovades. Foto: D. Galí, 2003, Fons Documental SPAL.

Fig. 386. Dama noble i donzell de les vidrieres reparades o renovades. Foto: D. Galí, 2003, Fons Documental SPAL.

L'escenografia del saló Noble: la influència dels mestres anglesos i francesos

Fig. 387. L'ambientació del saló.
Foto: J. Salvany, 1917, Biblioteca de Catalunya.

Fig. 388. Sala del dormitori de Napoleó III al castell de Pierrefonds.
Foto: Vincent Godeau, Blondel, 2000.

Fig. 389. Sala de dibuix del castell Eastnor. Foto: Blondel, 2000.

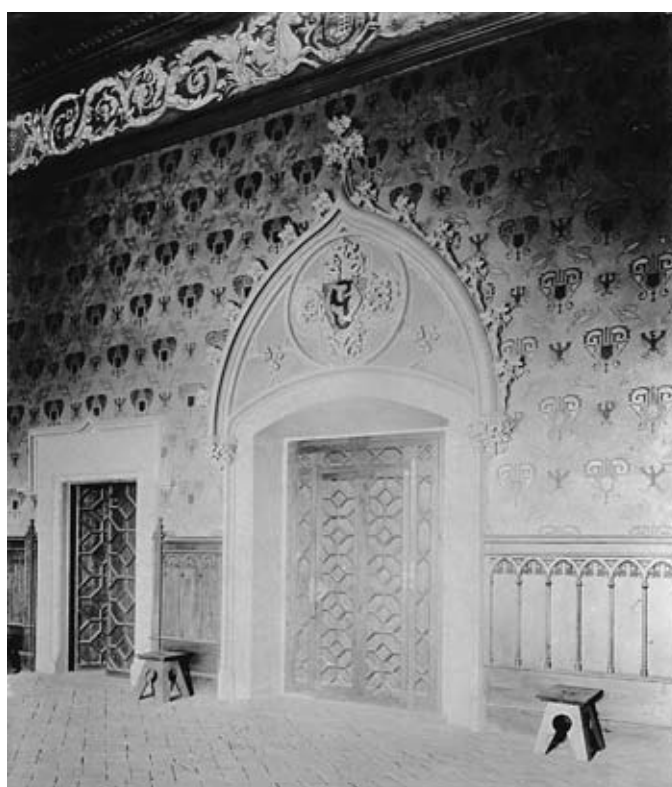

Fig. 390. Zona d'accés del saló Noble. Foto: M. Cosmèn, 1898, Ajuntament de Castelldefels.

5. Les pintures del fris ornamental de la sala Noble del castell (fig. 391-412, pàg. 483-487)

Maria José Sureda Berná

El fris dins el programa decoratiu de la sala

El fris forma part de la decoració mural de la sala Institucional del castell de Castelldefels, un dels espais interiors més representatius de la planta noble de l'edifici, a l'ala nord-est del mateix.⁸⁰⁹ Ja coneixem la història del castell, que havia format part de les antigues possessions de la baronia d'Eramprunyà i va ser adquirit, l'any 1897, pel banquer barceloní Manuel Girona Agraful (1817-1905). Aquest, es va fer càrrec de la seva restauració i acondicionament, ja que, segons apunten els documents de l'època, l'edifici estava en ruïnes. Com s'explica en un altre capítol d'aquest llibre, les obres de restauració les va portar a terme el mestre d'obres Ramon Soriano i Tomba juntament amb una sèrie d'artistes i artesans de la ciutat de Barcelona i poblacions veïnes de Castelldefels, entre els quals es troben Baldiri Ros Solanas i Cosme Bartomeu Maurell, que van realitzar les cornises, les motlures de fusta i guix i els enteixinats; Domènec Moncanut Colls, fuster i serraller; Joan Parellada Arnau, fuster; Pere Ferré Figuerola, pintor decorador; Francesc Gimeno i Arasa, pintor especialitzat en temes costumistes, paisatgístics i religiosos; Andreu Amigó Monné, serraller, i Josep Bosch Grau, dedicat al ram de la construcció.⁸¹⁰

Per a la restauració es van seguir uns criteris historicistes que van comportar la utilització d'un llenguatge artístic eclèctic, amb la combinació d'elements medievals, renaixentistes i neoclàssics en llocs puntuals de l'edifici, com el coronament amb merlets dels murs, les torres, les finestres i les portes d'estil neogòtic. L'estil eclèctic s'aplicava, llavors, a la decoració dels palaus i de les cases burgeses, i va perdurar fins ben entrat el període modernista, quan encara continuaven encarregant-se els estils *clàssics*, per a les parts més nobles i representatives de les cases. Alguns entenen que les formes de l'*Art Nouveau* eren «poc indicades» per a les estances de relació social, com són els salons o els despatxos. Els corrents tradicionals continuaven, doncs, en vigor a finals del segle XIX i les diferents modalitats artístiques competien unes amb les altres.

L'accés a la sala on s'ubica el fris es realitza a través d'una portalada d'estil neogòtic, formada per un arc conopial, amb decoració de florons i traceria, que combina línies i figures geomètriques amb les inicials del propietari del castell. Flanquejant l'accés principal, s'obren dues portes rectangulars coronades per elements motllurats i un arc conopial de línies senzilles. Pel que fa a l'interior de la sala, la decoració transmet la sensació de luxe que requeria aquest tipus d'estança.⁸¹¹ Al cantó nord, a banda i banda de la llar de foc, hi ha dues portes més que donen accés a diferents sales de la planta noble i que presenten una decoració

sumptuosa, a base de motlures i un arc conopial amb un gablet de coronació, recolzat sobre mènsules ornamentals. La llar de foc és de grans dimensions, formada per una campana ornada amb motius geomètrics vegetals, a més d'un anagrama amb les inicials del nom i cognom del propietari de la casa.

Al cantó meridional se situa un finestral format per un arc carpanell rebaixat, que recolza sobre unes mènsules decorades amb elements vegetals, i a ponent, uns altres dos finestrals d'ídntiques característiques formals. Sobre el mur sud destaca una placa de marbre gris, amb una inscripció en lletres daurades, resseguida per una greca formada per elements naturalistes i un marc sobre dues mènsules amb dos àngels. El text fa referència a la història del castell i a la restauració finançada pel nou propietari: «castell de Fels / Los Senyors Barons de / Aramprunyà lo feren / aixecar lo segle XIII / lo engrandiren lo XVI / lo renovaren lo XVII / lo Exm. Sr. Dn. / Manuel Girona y Agraful / Senador del Regne & & / lo comprá lo dia de Sta. Eularia / 12 de Febrer de 1897 y lo / dia de Snt Ignasi 31 de / juliol de mateix any, fou / terminada sa restauració».

Des del segle XVIII, un tret dominant de la decoració dels palaus va ser el gran desplegament de la pintura o dels revestiments murals,⁸¹² realitzats amb una tècnica variada: pintura al tremp –sobre una superfície seca amb substàncies lligants o colants–, pintura a la calç; aquarel·la o pintura a l'oli, entre d'altres. Els murs de la sala contenen una decoració pictòrica a base de motius heràldics, àligues amb les ales desplegadas, lliris simètrics i un escut de Catalunya. El fris, una composició ornamental en forma de banda contínua, destaca per les seves tonalitats vives, tot al voltant del perímetre superior de l'espai per sota d'un fals enteixinat, el qual inclou els components de les cornises clàssiques, com són les motlures llises, els dentellons, els òvuls i les mènsules amb caps fantàstics i formes vegetals, tot fet de guix pintat, imitant la fusta. El fris és un estuc de guix, oli de lli i cola, pintat al tremp.

Tradicionalment la pintura al tremp s'aconseguia a base de colors preparats amb líquids glutinosos que la feien més lluminosa. La tècnica permetia una bona adhesivitat, una resistència a la humitat i al temps i una notable brillantor de colors. La preparació era complexa, ja que sobre l'enfoscat se sobreposaven diferents capes de preparació, la darrera impregnada amb el color de la superfície, per sobre de la qual es col·locava la plantilla indicada en el projecte i es retallaven els fons. La coloració viva és producte de l'aigua del morter, unida a una petita quantitat de cola, goma, dextrina o silicat.⁸¹³ Les pintures al tremp –artesans i industrials– destaquen per les qualitats ja esmentades i per a la sensació aèria i sedosa que ofereixen, molt aptes per les pintures de sostre. Quant als avantatges del guix per a la decoració pictòrica dels murs, són nombroses, per la seva funció adherent, propietat bàsica en tot suport.⁸¹⁴

El fris conté una iconografia d'amorets, animals del bosc i cintes vegetals, que es van repetint a cada tram de paret, amb escasses variacions temàtiques. Es tracta d'una al·legoria de la caça i una al·lusió a la vida campestre idealitzada, que actua de marc de l'escut de la Baronia d'Eramprunyà, amb les armes del propietari, reproduït a la part central del

809. Figures 376 i 377. Planta i alçats de la sala Institucional del castell de Castelldefels. J.L. Sanz Botey, SPAL. *Projecte de consolidació estructural, substitució de forjats i cobertes del cos principal i restauració de la Sala Institucional i el pati del castell de Castelldefels*.

810. Vegeu en aquesta mateixa publicació l'article «La restauració del castell promoguda per Manuel Girona i Agraful el 1897», de David Galí.

811. Clixé R. Josa, 130.130. Any 1898. Fons documental SPAL.

812. Barral et alii, 2002: 81-82.

813. Gárate, 1999: 183.

814. *Ibidem*: 181-188.

fris en cadascun dels murs. Els temes al·legòrics i els relacionats amb l'heràldica van tenir una gran difusió, sobretot dins els edificis públics i els grans palaus, gràcies a la seva acceptació entre els aristòcrates i els burgesos enriquits de l'època.⁸¹⁵

Les connotacions de caràcter simbòlic dels elements decoratius aporten informació sobre la identitat de l'edifici i, fins i tot, del seu propietari, ja que n'indiquen, d'una manera o altra, la procedència social, la fortuna i la mentalitat. En el cas que ens ocupa és òbvia la intenció del nou propietari del castell de convertir-lo en un símbol de posició econòmica i social i, per aconseguir-ho, s'han utilitzat els recursos decoratius llavors a la moda i, fins i tot, s'han simulat materials nobles quan es volia decorar a més baix preu. L'elecció de la iconografia –que en aquest cas actua com a suport de l'escut familiar apel·lant a uns elements tradicionals– ofereix dades significatives sobre la forma de vida del propietari (fig. 393-412).

El repertori iconogràfic

Normalment, els frisos, com altres parts arquitectòniques d'un edifici (els murs, els timpans...) constitueixen superfícies llises disposades per acollir algun element decoratiu. Malgrat que no n'existeix un de concret que es pugui associar a una zona arquitectònica determinada, sí que hi ha uns àmbits més aptes que d'altres per a acollir-ne un peculiar repertori. La decoració del fris està en part inspirada en la renaixentista a *candelieri* o de canelobre –amb precedents en el món romà–, en part basada en les escenes narratives, amb figures de *putti* (amorets) amb garlandes, tiges i ocells i, en part, en la constituïda per la combinació de formes humanes i animals, envoltades per elements vegetals. Totes s'adapten a les franges horitzontals i verticals de pilastres o frisos.⁸¹⁶

Els elements iconogràfics representats en aquest fris, que no comporten grans problemes d'interpretació, s'estenen sobre un fons de trencadís. Es tracta d'una composició de tradició clàssica, que es desenvolupa de forma seriada, amb no gaires variacions iconogràfiques.

Les figures infantils porten el pes de l'escena representada i hi aporten connotacions de caràcter simbòlic. Cal fixar-se amb deteniment en les seves postures i accions, en la seva relació amb la resta de figures representades i en els atributs que manegen, abans de determinar-ne l'eventual funció simbòlica. Els dos amorets sobre cavalls alats afrontats i simètrics, que emmarquen l'escut a cada tram central del mur (fig. 397, 409), es poden relacionar amb els renaixentistes que sostenen un escut o una corona de garlandes (*putti portaemblems*); motius associats a les superfícies arquitectòniques més emblemàtiques i visibles, com les portes o xemeneies. El tema implica connotacions de caràcter commemoratiu o triomfal.⁸¹⁷ La figura del cavall, en heràldica, sempre s'ha representat de perfil i simbolitza la guerra i el valor, a més de constituir un element decoratiu i simbòlic en totes les èpoques artístiques, encara que en la mitologia clàssica n'ha ocupat un lloc significatiu, on és freqüent la relació entre el cavall i l'aigua; és per aquest motiu

que se l'ha escenificat sovint amb forma de cavall marí o de cavall alat o Pegàs, que quan trepitja amb el seu casc fa brollar la font de Hipocrene. Els autors clàssics feien contínua referència a Pegàs i els autors posteriors el relacionaven amb les Muses; per aquest motiu, alguns poetes s'imaginaven com a cavallers sobre el Pegàs.⁸¹⁸

Amb referència a l'escut, les armes són escut partit i semitruncat, a dreta la partició d'or amb un castell d'atzur, finestrat i massonat de marró; mig truncat d'argent amb un lleó d'atzur rampant i contornat, a sinistre la partició d'atzur amb vuit marcs (en al·lusió a la família March) de gules posades en dos pals. L'escut està timbrat per un casc de baró, d'atzur posat de perfil i mirant a sinestra, i ornat amb una bandera espanyola. A més, presenta una ornamentació exterior d'una corona de llorer d'atzur cenyida amb cordons d'or sobre fons de gules, vorejada per un pergamí en blau i groc, a la part superior de la qual hi ha dues flors de lis, una a cada banda.

A banda i banda del motiu central, format per l'escut i les figures a cavall, es despleguen una sèrie de figures infantils, animals i vegetals d'inspiració clàssica. Són els amorets o *putti*, els quals porten arcs, fletxes i llances a l'esquena o a les mans, toquen un instrument de vent o juguen amb els animals que els acompanyen, en diferents actituds i postures, centrant l'atenció de l'espectador per la seva vivacitat. L'adscripció d'aquestes escenes al tema de la caça ve donada, principalment, pels atributs que acompanyen les figures infantils: els carcaixos, les fletxes, les llances i la trompa de caça, que és un gran corn de caça sense cordó i cargolat d'un volt sobre ell mateix (fig. 404, 406, 410).

La representació dels *putti* o amorets té els precedents històrics en l'art hel·lenístic, el romà, el renaixentista –quan el tema triomfa plenament– i en l'art barroc. La figura infantil apareix, normalment, associada a un àmbit arquitectònic –frisos, timpans, fornícules o carcanyols– i comporta un valor principalment decoratiu, aportant una nota lúdica i vivencial a les superfícies arquitectòniques, tant pel seu aspecte físic com pel fet que, habitualment, es presenta sostenint escuts o garlandes, jugant o tocant un instrument de vent. La trompa o corn de caça és un recurs iconogràfic molt utilitzat en aquest tipus de representació. Com a instrument musical de vent, en la iconografia religiosa simbolitza una crida a l'esperit per a la guerra santa i va acompanyat per determinades plantes i flors. Els amorets es troben en total sintonia amb els elements que els acompanyen, sempre vinculats a l'episodi principal.

Les figures dels amorets o *putti* s'associen a les dels àngels i dels cupidos i, en general, són força ambigües, amb trets terrenals i celestials alhora. Presenten característiques físiques comunes: cabells curts i ondulats, bucles sobre el front i la nuca, i alats o àpters, segons els casos (fig. 396, 404, 408). D'entre les particularitats físiques essencials dels amorets, en destaquem la nuesa, que és una prova d'innocència, i la vitalitat, que es mostra a través d'un rostre sagaç i un cos en moviment permanent, d'acord amb la seva predisposició al joc (fig. 393, 400, 402, 404, 406, 408, 411).

En la iconografia romàntica de mitjan segle XIX, la figura infantil apareix exaltada, envoltada de vegetació, en companyia de gossos, ocells o altres animals. Els exemples

815. Fontbona, 1985: 72, 192-198; García-Martín, 1983: 9, 42-43.

816. Àvila, 1993: 100, 103.

817. *Ibidem*: 129.

818. Pérez-Rioja, 1988: 103-104, 343.

són nombrosos, però en podem destacar *Nens al bosc*, de John Bell, amb actituds desordenades i flors i fulles naturalistes, o *Nen dormint amb gos*, de Henry Keeves, ambdós temes romàntics propis del sentimentalisme de mitjan segle XIX.⁸¹⁹

Les figures animals que acompanyen els amoretos o *putti* juguen un paper de pes en l'escena, ja que amaguen significats concrets en relació amb l'episodi principal (fig. 394, 395, 399, 402, 404, 405, 407, 412). Algunes tenen un caràcter emblemàtic, com l'àliga, vinculada a la imatge heràldica o militar. És un recurs iconogràfic molt utilitzat des de l'època romana, en què l'àliga es considerava distintiu militar o ensenya imperial; també a l'Edat Mitjana es representava en els escuts, i des del segle XV, apareix com a emblema heràldic. En tenim un exemple concret en l'obra pictòrica d'Alejo Fernández, *Jesucrist lligat a la columna* (Museu de Belles Arts de Còrdova), on el pintor juga amb motius de la naturalesa i hi inclou àligues afrontades vegetaltitzades que suporten un escut.⁸²⁰ L'òliba, a part de la seva simbologia específica dins l'art cristià, ha estat relacionada amb l'heràldica, on se l'ha representat tercejada i amb el cap de front.⁸²¹ En el cas concret del fris està en relació directa amb el tema representat, en referència a la vida campestre, igual com l'àliga. Des del punt de vista simbòlic, la imatge del conill s'associa amb Venus. Des del Renaixement, apareix en les representacions amoroses com a símbol de fecunditat, al costat de les figures de Venus i Mart i dels amoretos, com és el cas d'una de les obres de Piero di Cosimo, de l'any 1505.⁸²² En el fris, les figures del gos llebrer i del conill presenten una clara al·lusió al tema de la caça, i la seva presència en la decoració arquitectònica es pot considerar com a simple element recurrent, sense grans pretensions simbòliques.

En els quatre angles del fris se situa un cap de faune dins d'un medalló (fig. 400), una reconeguda figura clàssica, que en època romana feia al·lusió a un déu campestre, representat per un mascle amb tors humà i banyes i peus de cabra.⁸²³

Pel que fa als elements vegetals representats –fulles d'acant enroscades capritxosament i tiges amb flors obertes per la part superior d'on surten més fulles–, són de tradició clàssica i apareixen relacionats amb un fet important que passa en el seu entorn. Són, alhora, senyal de benvinguda i símbol de felicitat i d'abundància, i representen un motiu que canvia amb el pas del temps. L'acant, el llorer, l'heura o la vinya i els *putti* entre garlandes acompanyats per cintes de fullatge i motius florals donen gran vitalitat a les composicions ornamentals (fig. 393 a 412).⁸²⁴ Aquest repertori decoratiu es va reprendre en el segle XVIII, com podem observar a través dels dissenys de l'arquitecte i decorador Gilles-Paul Cauvet (1731-1788), el qual, l'any 1777, va publicar una extensa col·lecció de planxes amb dissenys seus, per a *boiseries*, ornamentacions d'arabescos, mobles i diversos objectes, d'estil Lluís XVI.

D'entre les obres renaixentistes hem triat alguns exemples d'autors i obres on s'han utilitzat aquests recursos de-

coratius. És el cas de les obres del pintor Juan de Juanes, que podem admirar al Museu del Prado, del *Maestro de Becerri* (detalls ornamentals del retaule de *San Pelayo*, catedral de Màlaga); de Jaume Forner (detalls ornamentals del retaule de *Santa Agnès*, 1535-1536. Museu Diocesà. Barcelona), de Pedro de Berruguete (detalls ornamentals de les escenes de Sant Pere, catedral de Toledo) o de Juan de Borgoña (detalls ornamentals del conjunt de la sala Capitular de la catedral de Toledo, concretament del retaule del Naixement de la Verge, de l'Anunciació, o de l'Abraçada davant de la Porta Daurada, com també la decoració a *candelieri* dels finestrals de l'Avantsala Capitular de la catedral toledana (1509-1511)).⁸²⁵ En les obres d'aquest darrer autor l'ornament, al contrari que en altres pintors, es concentra fonamentalment en els frisos i sobretot en aquells que recorren els murs al nivell del sostre,⁸²⁶ com és el cas del fris en estudi.

Aquesta tipologia evolucionarà al llarg dels segles XVII i XVIII, arribant al segle XIX amb unes interpretacions pròpies, com podem observar a la sala Noble del castell de Castelldefels i, també, en nombrosos edificis de l'Eixample de Barcelona, decorats per certs elements escultòrics o pictòrics amb escenes de caça, figures d'amoretos i l'escut familiar. Un exemple concret el tenim a la casa Montaner⁸²⁷ (1893), que va ser decorada amb una gran varietat de relleus escultòrics, on destaquen dos cavalls alats, situats a l'arc que dona pas al rebedor, i figures de *putti* acompanyats d'ocells, lluitant amb unes llances contra àligues i dracs.

L'estil

El fris en estudi s'ha de valorar considerant les obres de reforma de l'interior de la planta noble del castell, inaugurades el 31 de juliol de 1897, i la influència de l'historicisme europeu del segle XIX. Concretament la sala Noble, de la qual forma part, es va decorar utilitzant, indistintament, elements d'arrels clàssiques i gòtiques. Pel que fa al fris, ha estat concebut dins d'un estil eclèctic convencional, partint d'esquemes tradicionals o classicistes. El pes de la seva decoració recau, principalment, en les fulles d'acant i les figures de *putti*, motius que, l'any de la reforma de l'edifici, el 1897, no havien perdut, com podem comprovar, la seva vigència artística. Aquesta ornamentació la trobem, també, formant part del mobiliari de l'època, quan les formes clàssiques es van tornar a posar d'actualitat. Es tractava d'un acant estereotipat ornant el mobiliari o la plateria d'estil Biedermeier, més en forma de fulles dibuixades separadament que com un successió de rams en volutes. El modernisme també va mostrar variants florals ornamentals, però ja trencant amb la tradició clàssica.

La concepció clàssica del fris de Castelldefels presenta una relació directa, tal i com hem apuntat anteriorment, amb el fenomen estètic de l'eclecticisme europeu del segle XIX, basat en la combinació o utilització dels estils històrics. A Catalunya, en aquella època, va conèixer tota una generació d'artistes i arquitectes historicistes, eclèctics, premmodernistes –recordem com a figures senyeres de l'arquitecte-

819. Pevsner, 1983: 300 (fig. 108-109).

820. Àvila, 1993: 87, 308 (fig. 39).

821. Pérez Rioja, 1988: 49-50.

822. Impelluso, 2003, 238-241.

823. Àvila, 1993: 146.

824. Els amoretos i els animals es mouen entre fulles d'acant en flor enroscades capritxosament.

825. Àvila, 1993: 93, 108-110, 288 (fig. 17), 310 (fig. 41), 313 (fig. 49), 317 (fig. 55), 332 (fig. 75-78), 347 (fig. 93), 327 (fig. 68), 361 (fig. 108).

826. *Ibidem*: 88-89.

827. García-Martín, 1983: 34-37 i 149-189.

tura Josep Domènech i Estapà i Enric Sagnier i Vilavecchia–, amb la generació d'artistes modernistes. Molts d'ells unien a la seva formació humanística la possibilitat d'utilitzar noves tècniques, nous materials i noves concepcions arquitectòniques que els portarien a una revolució artística molt vinculada a l'economia i també a la indústria.⁸²⁸ És curiós constatar, tal i com apunta Fontbona, «la total disparitat estilística dels dos grups d'obres fetes en els mateixos anys: l'elegant convencionalitat dels palauets de Sabater i l'audaç innovació que representen els de Gaudí. El respecte absolut de Sabater pels elements del vocabulari formal secular és dràticament esbandit per Gaudí, que hi oposa l'orientalisme de la policromia ceràmica, les reixes de ferro forjat amb figuracions fantàstiques».⁸²⁹ Aquests dos arquitectes, afegeix l'autor, testimonien en l'arquitectura la dicotomia existent en l'art català d'aquesta època i, entre ells, existeix una gamma de matisos, com l'obra *estil Renaixença* de Josep Vilaseca, una arquitectura d'escasses referències classicistes, amb gran riquesa d'elements d'artesania diverses –forja, rajola, vitralls–, d'arrel llunyanament medieval i elements decoratius naturalistes o, també, l'obra de Ll. Domènech i Montaner, premodernista, molt lligat professionalment a Vilaseca. Els aspectes estilístics i la seva varietat són factors dominants en l'arquitectura d'aquest període i molts detalls ornamentals eren, a causa de l'eclecticisme, totalment diferents en un edifici i en un altre; es tracta d'una versatilitat decorativa que es va veure afavorida per la producció industrial.⁸³⁰

Les diferents reaccions entre artistes i clients de l'època davant de l'impuls industrial i de tots els avenços en la producció artística que això suposava, sobretot a la ciutat de Barcelona, va quedar palesos en les exposicions que convocava l'Ajuntament de Barcelona a partir de 1892, on s'exposava un tipus de mobiliari eclèctic juntament amb un altre de disseny modern. Arquitectes i decoradors catalans de la Renaixença com F. Vidal i J. Busquets, amb les seves fantasies gòtiques nodrides en Viollet le Duc, van preparar el camí dels modernistes i del seu contemporani Gaudí.⁸³¹ L'historicisme d'aquesta centúria va ser conseqüència, doncs, d'una postura nostàlgica envers el passat i va fer que, en un moment donat, convisquessin l'interès per diferents estils històrics. L'elecció de l'un o de l'altre depenia

del gust de cada client i de la situació de cada país.⁸³² Per totes aquestes circumstàncies s'ha utilitzat l'expressió *simultaneïtat de cultures* per a definir el que era aquest fi de segle.⁸³³ Al voltant del 1900, als interiors de les cases i palaus burgesos encara coexistien diversos estils condicionats, en gran part, per la pròpia personalitat i el pressupost de cada client. La reforma del castell de Castelldefels de l'any 1897 n'és un clar exemple.

Bibliografia

- ÁVILA, A. 1993. *Imágenes y símbolos en la arquitectura pintada española (1470-1560)*. Barcelona.
- AYMAR, J. 2002. «El ferment d'una arquitectura diferent». *El modernisme a l'entorn de l'arquitectura*, vol. II. Barcelona.
- BARRAL, X.; MUNILLA, G.; BRACONS, J.; VÉLEZ, P. 2000: «Arts decoratives, industrials i aplicades». *Art de Catalunya*, vol. 11. Barcelona.
- ESTEVE I BLAY, A (Dir.). 1997. *El Palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*. Associació Cultural de Centelles i Riu-Sech Oliva. Generalitat Valenciana.
- FONTBONA, F. 1983. «Del Neoclassicisme a la Restauració. 1808-1888». *Història de l'art català*, vol. VI. Barcelona.
- GÁRATE, I. 1999. *Artes de los yesos. Yaserías y estucos*. Madrid.
- GARCÍA-MARTÍN, M. 1983: *Relieves escultóricos en Barcelona*. Barcelona.
- IMPELLUSO, L. 2003. *La naturaleza y sus símbolos. Plantas, flores y animales*. Barcelona.
- JUNQUERA, J.J. 1999. «Mobiliario». *Summa Artis. Historia General del Arte*, vol. XLV. Artes decorativas, II. Barcelona.
- LOYER, F. 1983. *Le siècle de l'industrie*. Paris.
- PEVSNER, N. 1983. *Estudios sobre arte, arquitectura y diseño. Del manierismo al romanticismo, era victoriana y siglo XX*. Barcelona.
- PIERA, M.; MESTRES, A. 1999. *El moble a Catalunya. L'espai domèstic del gòtic al modernisme*. Barcelona-Manresa.
- PÉREZ-RIOJA, J.A. 1998. *Diccionario de Símbolos y Mitos. Las ciencias y las artes en su expresión figurada*. Madrid.

828. Aymar, 2002: 13.

829. Fontbona, 1983: 268.

830. *Ibidem*: 269, 284-285.

831. Junquera, 1999: 447.

832. Barral *et alii*, 2000: 186-187. Piera, Mestres, 1999: 228, 254, 256. Sala, 1994: 124.

833. Loyer, 1983:96, 178.

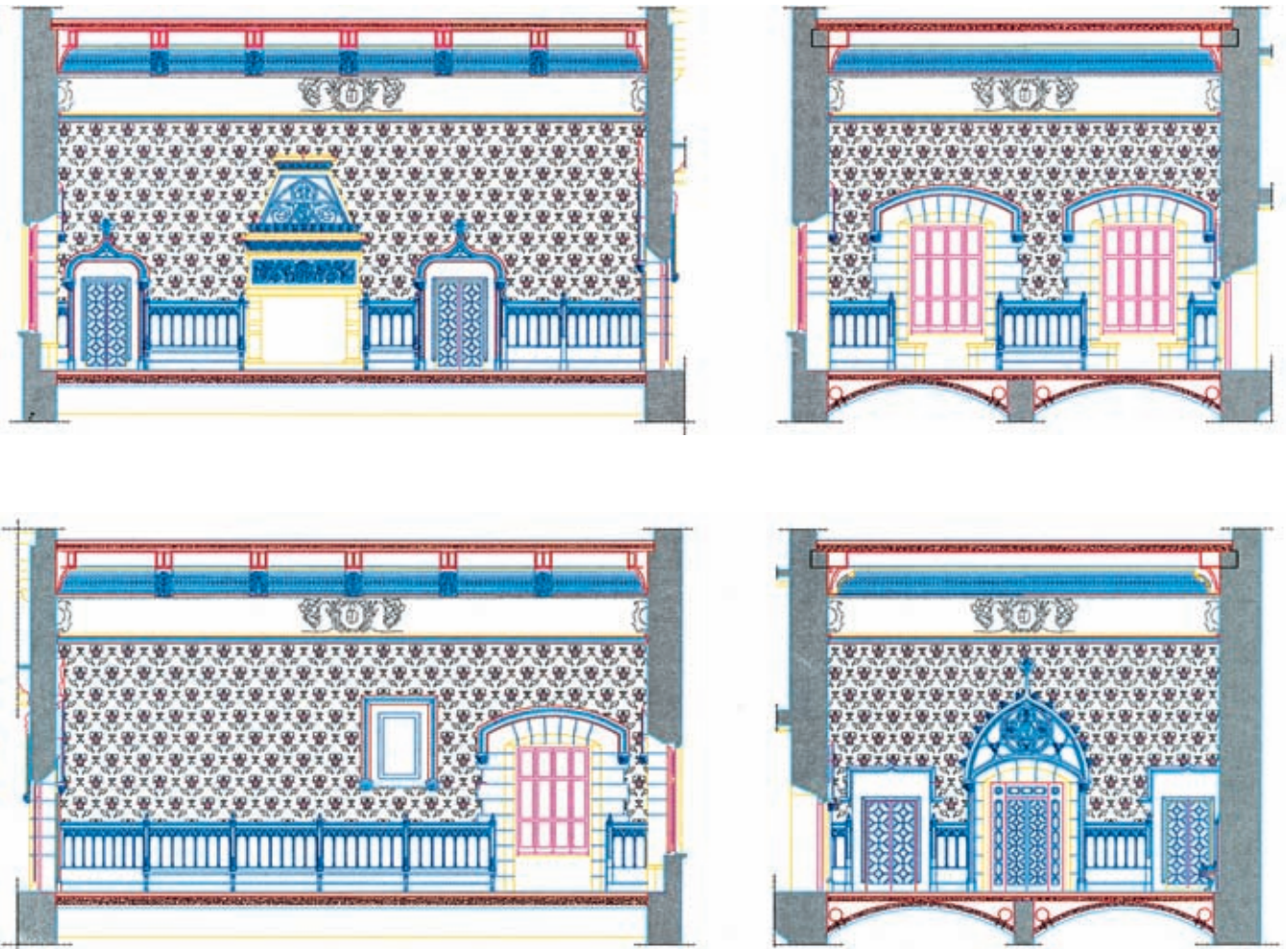

Fig. 391 i 392. Alçats de la sala Institucional del castell de Castelldefels. Plànol: Centum, 2002. Fons documental SPAL.

Fig. 393. Fris de la sala Institucional. Alçat nord, extrem oriental. Amoret àpter assegut sobre una fulla d'acant enroscada sostenint una llança, envoltat d'una vegetació frondosa i moguda –fulles d'acant en flor i tiges– sobre un fons unitari que imita el trencadís. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 394. Fris de la sala Institucional. Alçat nord, extrem oriental. Gos llebrer corrent i àliga amb les ales desplegades mirant cap a la dreta de l'espectador. Ambdues figures es troben envoltades de fulles d'acant, algunes amb flor i tiges. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 395. Fris de la sala Institucional. Alçat nord, extrem oriental. Detall del gos llebrer. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 396. Fris de la sala Institucional. Alçat nord, extrem oriental. Amoret àpter assegut sobre una fulla d'acant enroscada, tocant una trompa de caça. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 397. Fris de la sala Institucional. Alçat nord, centre. Escut de la Baronia d'Eramprunyà i amorets alats a cavall afrontats portant un arc a les mans i uns carcaixos amb fletxes a l'esquena. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 398. Fris de la sala Institucional. Alçat nord, extrem occidental. Amoret àpter en posició frontal portant una llança. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

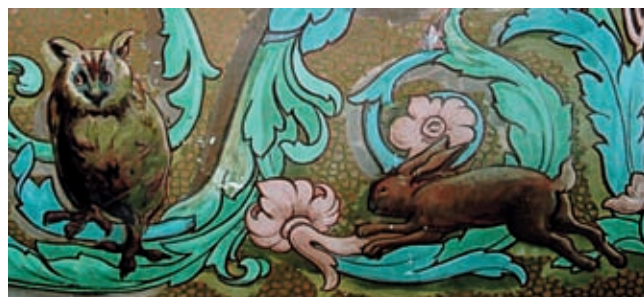

Fig. 399. Fris de la sala Institucional. Alçat nord, extrem occidental. Conill entre vegetació i figura de mussol en posició frontal sobre una branca. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 400. Fris de la sala Institucional. Alçat nord, extrem occidental. Figura d'amoret àpter assegut sobre una fulla i sostenint un conill. Medalló cantoner amb figura de faune. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 401. Fris de la sala Institucional. Alçat oest, extrem septentrional. Àliga amb les ales desplegades mirant cap a la dreta de l'espectador i gos llebrer corrent en direcció contrària. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 402. Fris de la sala Institucional. Alçat oest, centre. Amoret alat amb un arc en una mà i una fletxa en l'altra. Porta un carcaix amb fletxes a l'esquena. Al costat, una de les figures d'amoret a cavall que forma part del motiu central. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 403. Fris de la sala Institucional. Alçat oest, centre. Escut de la Baronia d'Eramprunyà i figura d'amoret a cavall portant un arc i un carcaix a l'esquena. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 404. Fris de la sala Institucional. Alçat oest, extrem meridional. Amoret alat portant una llança a la mà dreta i la trompa de caça a l'esquerra. Gos llebrer corrent al costat de la figura. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

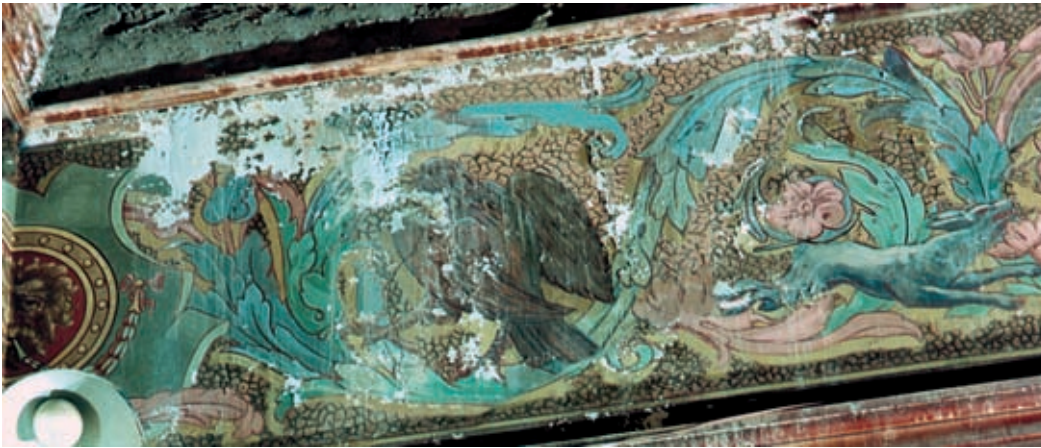

Fig. 405. Fris de la sala Institucional. Alçat oest, extrem meridional. Gos llebrer corrent en direcció a un amoret, àliga d'esquena a l'espectador i medalló cantoner amb figura de faune. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 406. Fris de la sala Institucional. Alçat sud, extrem occidental. Amoret àpter assegut en una fulla d'acant enroscada i florida, tocant la trompa de caça. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 407. Fris de la sala Institucional. Alçat sud, extrem occidental. Àliga en posició frontal mirant un gos llebrer que té situat a la seva dreta. Gos llebrer en posició de saltar mirant l'àliga. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 408. Fris de la sala Institucional. Alçat sud, centre. Amoret àpter assegut en una branca amb una llança a la mà en posició d'atac i part del motiu central format per dues figures d'amorets a cavall i l'escut de la Baronia d'Eramprunyà. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 409. Fris de la sala Institucional. Alçat sud, centre. Motiu central format per dues figures d'amoret a cavall i l'escut de la Baronia d'Eramprunyà. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 410. Fris de la sala Institucional. Alçat sud, extrem oriental. Amoret dret amb una llança a la mà dreta i una trompa de caça a l'esquerra voltat de vegetació. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 411. Fris de la sala Institucional. Alçat sud, extrem oriental. Gos llebrer mirant cap a la seva dreta, on es troba un amoret àpter assegut en una branca amb una llança en actitud d'atac. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

Fig. 412. Fris de la sala Institucional. Alçat est, extrem meridional. Traces d'una figura de mussol sobre una branca. Les figures corresponents a aquest alçat estan molt deteriorades, per aquest motiu en presentem només una com a testimoni. S'observen traces del medalló, d'un mussol, d'un gos, d'un amoret assegut, d'una de les figures a cavall i l'escut, i cap a l'extrem septentrional, traces d'un gos, d'un mussol en vol i del medalló cantoner. Foto: A. López Mullor, 2003, Fons documental SPAL.

6. Els gravats i grafits de la sagristia de l'església (fig. 413-420, pàg. 490-492)

Jordi Rovira Port, Àngels Casanovas Romeu

Relació descriptiva de les representacions

Finestra sud sud-est

Els gravats i grafits es trobaven conservats *in situ* sobre les restes de l'arrebossat del muntant esquerre de la finestra de la torre. Van ser arrencats i restaurats prèviament a les obres de restauració.

Es poden distingir, de dalt a baix:

a) Restes de l'arboladura d'un vaixell pintat amb carbonet. Es dibuixaren dos arbres exagerats amb representacions petites i desproporcionades de veles triangulars. La representació és fragmentària, molt esquemàtica i des d'un punt de vista tècnic poc precisa, la qual cosa impossibilita la identificació del tipus de nau.

b) Vaixell gravat amb incisió fina. Probablement estiguem en presència de l'inici d'un dibuix més complex que no fou finalitzat, i en què només s'aprecien el buc, el bauprès i el pal major amb la goneta.

c) Navili del segle XVII. Gravats amb incisió fina vist per estribord, del qual s'ha perdut tota la popa. L'execució és força bona i la precisió tècnica indica que l'autor del gravat era un bon coneixedor del model.

Llevat de l'arboladura i el velam, el buc es troba poc especificat, però, malgrat tot, el conjunt de línies pot ser assmilat amb claredat a les imatges dels navilis de guerra que sovintejaven les costes catalanes.

Podem apreciar:

1. Buc. Anormalment estret i baix.
2. Roda a la qual segueix el tallamar.
3. Arboladura: turmentí.
4. Arboladura: bauprès. Molt característic dels navilis del segle XVII.
5. Arboladura: pal de trinquet.
6. Arboladura: pal major.
7. Velam: civadera. Arboladura: verga corresponent.
8. Velam: vela de trinquet. Arboladura: verga corresponent.
9. Velam: vela de velatxo. Arboladura: verga corresponent.
10. Velam: vela goneta de proa. Arboladura: verga corresponent.
11. Velam: vela major. Arboladura: verga corresponent.
12. Velam: vela de gàbia. Arboladura: verga corresponent.
13. Velam: goneta major. Molt mal indicada; hi manca la verga.
14. Eixàrcia: estai del trinquet.
15. Eixàrcia: estai del masteler de la goneta de proa.
16. Eixàrcia: estai mestre.
17. Eixàrcia: estai del masteler major.
18. Insígnies.

d) Inscripció i data que semblen associades al vaixell. Línia superior: «A». Línia inferior: il·legible al començament. Acaba amb la inscripció de l'any 1651.

e) Restes d'un altre vaixell del qual és impossible identificar qualsevol característica.

Mur sud sud-est

Gravats que es troben sobre les restes de l'arrebossat de la paret que dona al sud sud-est. De dalt a baix, podem distingir: una doble figura romboïdal vertical i incompleta. Una llarga comptabilitat executada amb el sistema usual que consisteix en una línia horitzontal de la qual pengen petites incisions verticals. Aquesta línia duu associada una data: 1701. Probablement la comptabilitat sigui referible a les guàrdies que des de la torre es realitzaven per controlar la costa i el fondejador. A quasi trenta centímetres per dessota d'aquesta comptabilitat apareixen les restes d'una altra de més minsa. A sota, s'observa un conjunt de sis barques alineades sobre un horitzó teòric. L'execució és força esquemàtica, per la qual cosa es fa difícil aventurar qualsevol precisió tècnica. Possiblement l'autor cerqués una representació de les naus fondejades o varades, car alguna d'elles mostra el buc a l'inrevés. Finalment, sota aquesta disposició, veiem a la dreta una figura arboriforme –tal vegada alguna altra comptabilitat–, i a l'esquerra una altra barca molt esquemàtica similar a les anteriors. Per finalitzar, entre les figures i imatges descrites, s'aprecien algunes línies senzilles i entrecruades d'interpretació difícil.

Valoració global

Cal precisar que, possiblement, només ha arribat fins a nosaltres una petita part dels gravats i grafits que devien contenir els arrebossats dels murs de la planta pis de la sagristia del castell de Castelldefels. Aquesta torre, aixecada a les darreries del segle XVI, d'acord amb l'anàlisi documental i el resultat de les excavacions arqueològiques, dominava el fondejador de la població de Castelldefels, i amb tota seguretat fou utilitzada com a punt de guaita de la costa, tot formant part d'un seguit de torres costaneres i construccions en punts elevats que tingueren el període àlgid de funcionament al llarg dels segles XVI i XVII.

Efectivament, a partir del segle XVI els Estats del nord d'Àfrica es constituïren en els millors aliats de la política expansionista de l'Imperi otomà. Així, a les operacions de conquesta de l'Imperi s'hi afegiren les constants ràtzies piràtiques dels barbarescos. El resultat fou desastrós per a les regions costaneres del llevant peninsular, ja que ni poblacions ni vaixells comercials o de pesca escapaven de saquejos i captures. En aquest context, les costes veïeren com es multiplicaven les obres de fortificació, i a Catalunya, tant les ciutats com la Diputació del General armaren esquadres de galeres. A partir del segle XVII la Corona tendeix a constituir un sistema únic de força naval, i per aquest motiu s'inicien en aigües del Mediterrani algunes accions combinades entre l'esquadra de galeres de Catalunya i l'anomenada *Armada del Mar Océano*. Aquest fet explicaria la localització en aquesta torre de Castelldefels –i en altres punts de guaita, com Premià de Dalt i Gelida– de gravats i grafits de navilis de guerra, anomenats *vageles* en terminologia de l'època.

Per que fa a les comptabilitats, tant sota la forma de gra-

vats com de grafit, cal dir que apareixen també molt sovint en diferents tipus de construccions, i com és lògic sovintegen en llocs de guaita i de control. Sens dubte, entre altres motivacions, es refereixen a activitats dutes a terme en l'indret mateix o a les desenvolupades en les zones objecte de vigilància: guàrdies, entrades i sortides de vaixells, etc.

Inventari

Grafit núm. 1 (fig. 413)

Situació original:

Muntant esquerre de la finestra de la torre. Interior de la sagristia desmuntada el 1994.

Mides: 32,5 × 45,5 cm. Gruix del suport: 2,3 cm.

Grafit núm. 2 (fig. 414)

Situació original:

Muntant esquerre de la finestra de la torre. Interior de la sagristia desmuntada el 1994.

Mides: 55,5 × 44,5 cm. Gruix del suport: 2,3 cm.

Grafit núm. 3-5 (fig. 415)

Situació original:

Muntant esquerre de la finestra de la torre. Interior de la sagristia desmuntada el 1994.

Mides: 70 × 68,5 cm. (dades màximes).

Gruix del suport: 2,3 cm.

Grafit núm. 4 (fig. 416)

Situació original:

Muntant esquerre de la finestra de la torre. Interior de la sagristia desmuntada el 1994.

Mides: 53,5 × 25,5 cm. Gruix del suport: 2,3 cm.

Grafit núm. 6 (fig. 417)

Situació original:

Muntant esquerre de la finestra de la torre. Interior de la sagristia desmuntada el 1994.

Mides: 64,5 × 40,5 cm. Gruix del suport: 2,3 cm.

Grafit núm. 7 (fig. 418)

Situació original:

Muntant esquerre de la finestra de la torre. Interior de la sagristia desmuntada el 1994.

Mides: 60 × 30,5 cm. Gruix del suport: 2,3 cm.

Grafit núm. 8 (fig. 419)

Situació original:

Muntant esquerre de la finestra de la torre. Interior de la sagristia desmuntada el 1994.

Mides: 31,5 × 26 cm. Gruix del suport: 2,3 cm.

Grafit núm. 9 (fig. 420)

Situació original:

Muntant esquerre de la finestra de la torre. Interior de la sagristia desmuntada el 1994.

Mides: 53,5 × 32,5 cm. Gruix del suport: 2,3 cm.

Fig. 413. Grafit 1. Foto: J. Rovira Port, 1994, Fons Documental SPAL.

Fig. 414. Grafit 2. Foto: J. Rovira Port, 1994, Fons Documental SPAL.

Fig. 415. Grafits 3-5. Foto: J. Rovira Port, 1994, Fons Documental SPAL.

Fig. 416. Grafit 4. Foto: J. Rovira Port, 1994, Fons Documental SPAL.

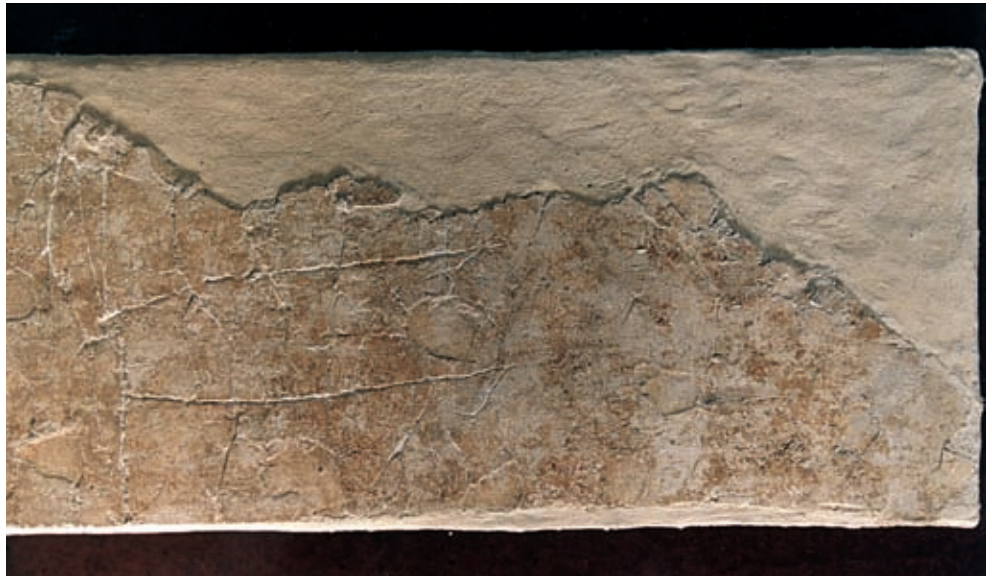

Fig. 417. Grafit 6. Foto: J. Rovira Port, 1994, Fons Documental SPAL.

Fig. 418. Grafit 7. Foto: J. Rovira Port, 1994, Fons Documental SPAL.

Fig. 419. Grafit 8. Foto: J. Rovira Port, 1994, Fons Documental SPAL.

Fig. 420. Grafit 9. Foto: J. Rovira Port, 1994, Fons Documental SPAL.

7. Inventari dels objectes artístics trobats amb motiu de la restauració de 1989-1996 (fig. 421 a 471, pàg. 500-513)

Raquel Lacuesta, M. Antònia Carrasco, Anna Castellano

1. Brocal i tapadora de sitja (fig. 421)

Circumstància de la troballa: Dins una sitja (u.e. 212) situada entre l'absis sud i l'absis principal, en el decurs de les excavacions dutes a terme durant el mes de maig de 1989
Mides: alt: 8 cm; Ø interior: 55 cm; Ø exterior: 74 cm; tapadora: 47 cm

Material i tècnica: Pedra gres tallada amb punxó

Descripció formal:

Brocal: Corona circular de pedra llisa, de superfície plana i vora arrodonida, amb un rebaix cap a l'interior on recolza la tapadora. Originalment era monolític

Tapadora: Bloc circular de pedra, de superfície plana i llisa, amb perfil arrodonit

Conservació: brocal: trencat en deu trossos; tapadora: trencada en dos trossos i perfil desgastat

Funció de l'element: Obertura amb tapadora d'una sitja que servia per a emmagatzemar el gra

Cronologia: Segles X-XII

2. Capitell (fig. 422 a 424)

Circumstància de la troballa: Mur a tocar de l'angle sud-est de la capella de la Salut (fora del lloc original), en les obres de restauració dutes a terme durant l'any 1991

Mides: alt: 37 cm; superfície superior: 36 cm × 27,5 cm; base: 16,5 cm × 15 cm

Material i tècnica: Pedra gres tallada amb punxó

Descripció formal: Capitell de forma troncopiramidal amb la cara superior rectangular

Conservació: Una de les cares no presenta relleus decoratius, bé per haver estat adossada a la paret o bé per haver-se trencat. Consolidat i netejat el 1995

Decoració: Arestes desbastades amb quatre fulles de base molt ampla i superfície llisa, realitzades en baix relleu, les vores de les quals s'uneixen al centre de les cares del capitell

Hipòtesi de la funció de l'element: Se'n desconeix la funció original. Les seves mides s'aproximen a les dels capitells del campanar de l'església, que es conserven *in situ*, però, en canvi, no presenten la mateixa decoració, encara que s'hi aproxima. Podria tractar-se d'un capitell d'una finestra o porta de l'església romànica

Cronologia estratigràfica: Reaprofitat en un mur a tocar de l'angle sud de la capella de la Salut. Aquesta capella es va construir durant els anys 1710 i 1724, aproximadament

Cronologia estilística: Per les seves característiques formals aquest capitell es pot relacionar amb uns altres de similars datats del segle XII

Elements paral·lels:

– Capitells del campanar de l'església del castell de Castelldefels. datats l'any 1106

Mides: alt: 12,7 cm; superfície de l'àbac: 38 cm de costat; diàmetre astràgal: 21 cm

– Capitell de la cripta de l'església de Sant Andreu d'Oristà (Osona). Es tracta d'un dels pocs capitells que s'han conservat de la construcció primitiva. Segons la bibliografia, pertany a l'època romànica

– Capitell de la nau central de l'església del monestir de Santa Maria de Vilabertran (Alt Empordà). Datat de finals del segle XII-principis del segle XIII

– Capitell de l'església de Sant Llorenç de Sous (Garrotxa). Conservat actualment al Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles, on és inventariat amb el núm. 33. Datat de finals del segle XII-principis del segle XIII

– Capitell de l'església de Sant Llorenç de les Arenes. Foixà (Alt Empordà). Actualment conservat al Museu d'Art de Girona. Datat de finals del segle XII-principis del segle XIII

Conclusions sobre datació:

Aquest capitell presenta una decoració vegetal de línies senzilles i austeres, igual que la dels paral·lels esmentats, pròpia de l'esperit del Císter, és a dir, amb la simplicitat que caracteritza els darrers temps del segle XII o principis del segle XIII

3. Capitell (fig. 425, 426)

Lloc de la troballa: Al damunt de la cornisa de l'absis central, col·locat com a material de rebliment en fer-se la reforma del segle XVI i desmuntar elements de l'església romànica

Mides: alt: 26 cm; superfície superior: 37,5 cm × 39 cm

Material i tècnica: Pedra de gres vermellosa tallada amb punxó

Descripció formal: Capitell de forma troncopiramidal amb la superfície superior rectangular i daus a la cantonada i al centre de les cares, que es van rebaixant fins a la base, fins a donar-li forma octagonal

Conservació: Una de les cantonades està trencada. Consolidat i netejat el 1995

Funció de l'element: Capitell del campanar

4. Capitell (fig. 427, 428)

Localització abans de les obres: Semicolgat en l'espai que ocupava l'antic cementiri. Se'n desconeix la procedència

Mides: perímetre cara superior: 94 cm + 65 cm + 49 cm + 26 cm + 49 cm; gruix: ~8,5 cm; h: 27 cm

Material i tècnica: Pedra calcària treballada amb eines manuals

Descripció formal: Bloc de pedra de superfícies llises i forma hexagonal irregular, amb el contorn superior motllurat i les arestes inferiors en biaix

Conservació: Desgastada

Hipòtesi de la funció de l'element: Capitell d'una construcció de grans dimensions, no localitzada de moment en el recinte del castell

Observacions: Es pot relacionar amb l'element 5 (capitell) i els elements 9 i 10 (bases de columnes)

5. Capitell (fig. 429, 430)

Localització abans de les obres: Semicolgat en l'espai que ocupava l'antic cementiri. Se'n desconeix la procedència

Mides: superfície superior: 93 cm × 93 cm; gruix: 33,5 cm; h: 33,5 cm; orifici Ø 5 cm i 3 cm de profunditat

Material i tècnica: Pedra calcària treballada amb eines manuals

Descripció formal: Bloc de pedra de superfícies llises i de forma troncopiramidal, amb perfil motllurat a la part superior i amb les arestes en biaix a la part inferior. Presenta un orifici al centre amb restes de calç

Conservació: Bona

Hipòtesi de la funció de l'element: Capitell d'una construcció de grans dimensions, no localitzada de moment en el recinte del castell

Observacions: En una foto de l'antic cementiri de l'any 1917 apareix aquest bloc utilitzat com a pedró de la creu. Es pot relacionar amb l'element 4 (capitell) i els elements 9 i 10 (bases de columnes)

6. Fragment de columna (fig. 431, 432)

Lloc de la troballa: Emmagatzemat a l'interior de l'església (fora del lloc original)

Mides: llarg: 49 cm; Ø: 21,5 cm

Material i tècnica: Pedra de gres tallada amb gradina

Descripció formal: Fragment de fust de columna de cares llises i de base octagonal. En un dels extrems es forma una arista per rebre un capitell o una base

Conservació: Bloc en bon estat de conservació. Consolidat i netejat el 1995

7. Fragment de columna (fig. 433, 434)

Lloc de la troballa: Emmagatzemat a l'interior de l'església (fora del lloc original)

Mides: alt: 27 cm; Ø: 12,5 cm

Material i tècnica: Pedra calcària amb una capa superficial de guix i tallada amb cisell

Descripció formal: Fragment de columna de fust cilíndric amb superfície estriada en relleus convexos. En una de les bases hi ha un forat per lligar el fust amb una altra peça. Presenta estries convexes longitudinals que cobreixen tota la superfície del cilindre. S'alternen de manera que dues d'elles s'uneixen per la base i n'abracen una de central que no arriba al final i que s'acaba en forma arrodonida

Conservació: Queden restes de guix de revestiment i els seus extrems estan trencats en part. Consolidat i netejat el 1995

Hipòtesi de la funció de l'element: Podria formar part d'un petit altar, desaparegut de fa temps

Cronologia estilística: Probablement, es tracta d'una peça renaixentista, per la seva decoració de gust clàssic; podria tractar-se d'un element del segle XVI, contemporani al portal de ponent

8. Fragment de columna (fig. 435)

Lloc de la troballa: Colgada a tocar del portal de llevant de l'edifici del castell, fora del seu lloc original, i extreta durant les excavacions arqueològiques d'aquest recinte

Mides: llarg: 157 cm; ø: ~53 cm

Material i tècnica: Pedra calcària treballada amb eines manuals

Descripció formal: Bloc de pedra de forma cilíndrica de grans dimensions, amb les superfícies llises

Conservació: Bona

Funció de l'element: Sustentant, encara que se'n desconeix la procedència

9. Tambor de semicolumna hexagonal (fig. 436, 437)

Localització abans de les obres: Semicolgada en l'espai que ocupava l'antic cementiri. Se'n desconeix la procedència.

Mides: perímetre: 79 cm + 19 cm + 34 cm + 30 cm + 34 cm + 19 cm; altura: 35 cm.

Material i tècnica: Pedra calcària tallada amb punxó

Descripció formal: Bloc de pedra de forma prismàtica irregular de sis costats, paral·lels dos a dos, amb les superfícies llises

Conservació: Bona

Observacions: La secció de la planta té les mateixes mides que les de les bases inventariades amb el número 10. Podria estar relacionat amb els elements 4 i 5

10. Dues bases de semicolumnes hexagonals (fig. 438, 439)

Localització abans de les obres: Semicolgada en l'espai que ocupava l'antic cementiri. Se'n desconeix la procedència

Mides: perímetre: 80 cm + 18 cm + 33 cm + 32 cm + 34 cm + 17 cm; altura: 36 cm; motllura inferior: 19 cm d'altura, 4 cm de base inferior

Material i tècnica: Pedra calcària tallada amb punxó

Descripció formal: Conjunt de dos blocs de pedra de forma hexagonal cada una, amb les cares paral·leles dues a dues i les superfícies llises. El contorn inferior sobresurt 4 cm formant una motllura

Conservació: Bona

Observacions: La secció de la planta superior té les mateixes mides que les del tronc de semicolumna inventariat amb el número 9. Podria estar relacionat amb els elements 4 i 5

11. Pedestal de pedra amb inscripció llatina (fig. 440)

Circumstància de la troballa: Redescobert el 1989, quan es van iniciar les obres de restauració de l'església al costat de la cuina de la casa rectoral de l'església. NE del temple

Mides: 93 cm × 60 cm; gruix: 52 cm

Material i tècnica: Pedra calcària (de Santa Tecla o del Garraf) tallada amb tallant i burí

Descripció formal: Bloc de pedra rectangular amb una inscripció que ocupa gairebé tota la meitat superior. La ins-

cripció està emmarcada per una motllura dibuixada per dues línies incises

Conservació: Bona. Arestes erosionades. Consolidat i netejat el 1995

Hipòtesi de la funció de l'element: *Cippus* o pedestal

Cronologia estilística: Les lletres, algunes de les quals presenten restes de tons vermellorsos (cinabri), pertanyen al tipus capital *quadrata* i estan ben traçades. Les interrupcions tenen una aparença lanceolada. Aquests trets estilístics permeten situar l'epígraf dins l'Alt Imperi (segles I al III); en base a la prosopografia, seria de la primera meitat del segle II

Inscripció: C(aio). TROCINAE / C(aii). LIB(erto). / SYNECDÉMO / IIIII VIR(o). AUG(ustali) / VALERIA. HALINÉ / MARITO. OPTIMO

[A Caius Trócina Synecdémo, llibert de Caius, servir augustin, (la seva esposa) Valeria Haliné (li dedica) per haver estat un excel·lent marit]

12. *Lauda sepulcral amb inscripció incisa* (fig. 441)

Lloc de la troballa: *In situ*: extrem occidental del braç sud del transsepte (u.e. 131). Formava part del paviment existent a l'església quan es van començar les obres de restauració el 1989

Mides: 64 cm × 59 cm; gruix: 10 cm

Material i tècnica: Pedra de gres treballada amb punxó i cisell
Descripció formal: Bloc de pedra gairebé quadrat. El camp epigràfic, amb lletres amb caràcters capitals popularitzats, ocupa la totalitat de la superfície.

Conservació: En manca l'extrem superior esquerre i la part lateral dreta té el costat superior desgastat. Consolidada i netejada el 1995

Funció de l'element: *Lauda sepulcral*

Cronologia: 1781; estava inscrita en el paviment de cairons col·locat a l'església entre 1714 i 1734

Inscripció: [A]MBROSII / TEXIDOR. P.RI[P] / CASTRI FIDELIU(M) / OBIIT DIE VIII SE / PULTUS Q(UE) FUIT DIE XI / AUGUSTI ANNI / MDCCLXXXI

[AMBROSI TEIXIDOR DE CASTELLDEFELS. VA MORIR EL DIA 8 I VA SER ENTERRAT EL DIA 11 D'AGOST DE 1781]

13. *Lauda sepulcral* (fig. 442, 443)

Lloc de la troballa: Al pati-atri de ponent de l'església, tapant part d'una sepultura a la qual no pertanyia la lauda. El 1995, durant les obres de restauració, va ser restituïda a la capella de la Salut

Mides: 100 cm × 60 cm; gruix: 17 cm

Material i tècnica: Pedra de gres tallada amb punxó
Descripció formal: Bloc de pedra rectangular amb tota la superfície ocupada per una inscripció de caràcters capitals
Conservació: Ha estat consolidada i netejada el 1995

Cronologia: Segle XVIII

Inscripció: ASI IAU LO CADA / VER DEL R(VERE)NT D(OCTO)R / ANDREU CELL / AS QUE FOU / RECTOR DESTA / PARROQUIAL / IGLESIA / 27 AÑS Y MORI LO / DIE 9 DE MARS DE (?)

[AQUÍ DESCANSA EL CADÀVER DEL REVEREND DOCTOR ANDREU CELLAS QUE VA SER RECTOR D'AQUES-

TA PARROQUIAL ESGLÉSIA 27 ANYS I MORÍ EL DIA 9 DE MARÇ DE (?) (manca el fragment de la data)]

Observacions: La capella de la Salut es va construir sent rector de Santa Maria Andreu Cellas, entre 1717 (data de la fundació de la confraria) i 1724. A la seva mort, el 1725, va ser enterrat a la capella. Més tard, probablement en el segle XX, la lauda va ser traslladada al pati, on es va trobar a l'inici de les obres de restauració de 1988-1995; el 1995 es va restituir al seu lloc d'origen

14. *Lauda sepulcral* (fig. 444, 445)

Lloc de la troballa: *In situ*: extrem occidental del braç sud del transsepte (u.e. 54). Formava part del paviment existent a l'església quan es van començar les obres de restauració el 1989.

Mides: 90 cm × 64 cm; gruix: 11 cm

Material i tècnica: Pedra de gres tallada amb punxó

Descripció formal: Bloc de pedra de forma rectangular amb inscripció incisa. A la part superior, ocupant un terç de la superfície de la llosa, es dibuixa un capell clerical anomenat birret o bonet (quadrangular amb una borla al cim); la resta l'ocupa el camp epigràfic

Conservació: Trencat en tres trossos. Manca l'angle inferior del costat dret, cosa que fa il·legible una part de la inscripció. Ha estat consolidada i netejada el 1995

Cronologia: Estava inscrita en el paviment de cairons col·locat a l'església entre 1714 i 1734.

Inscripció: HIC JACET EX / RESURRECT[IO] / NEM MORT[UM] / EXPECTA / CORPUS

[AQUÍ DESCANSA, ESPERANT LA RESURRECCIÓ DE LA MORT, EL COS...]

15. *Lauda sepulcral* (fig. 446, 447)

Localització: Extrem occidental del braç sud del transsepte (u.e. 132). Formava part del paviment existent a l'església en iniciar-se les obres de restauració el 1989

Mides: 98 cm × 48 cm; gruix: 14 cm; distància entre claus: 56 cm

Material i tècnica: Pedra de gres treballada amb tallant i punxó

Descripció formal: Bloc de pedra de forma rectangular amb dos claus de ferro per a ser subjectat a la sepultura, amb tota la superfície ocupada per una inscripció

Conservació: Bona, amb la inscripció desgastada. Consolidada i netejada el 1995

Cronologia: Estava inscrita en el paviment de cairons col·locat a l'església entre 1714 i 1734

Inscripció: AQUÍ DESCANSA / EL COS DE / JOAQUIM LLORD I BA / LLESTER PER LOS SEUS

16. *Lauda sepulcral* (fig. 448)

Localització: Extrem occidental del braç sud del transsepte (u.e. 133). Formava part del paviment existent a l'església en iniciar-se les obres de restauració el 1989.

Mides: 84 cm × 78 cm; gruix: 10 cm

Material i tècnica: Pedra de gres treballada amb tallant i punxó

Descripció formal: Bloc de pedra de forma rectangular amb inscripció incisa. La meitat superior està decorada amb una

creu llatina amb peus, i al seu costat esquerre el símbol de Jesús: IHS; els dos símbols estan enllaçats per mitjà de la «S», que es representa deformada. La part inferior està ocupada pel camp epigràfic, amb caràcters de mides diverses

Conservació: Bona. Consolidada i netejada el 1995

Cronologia: 1812. Estava inscrita en el paviment de cairons col·locat a l'església entre 1714 i 1734

Inscripció: H(IC) J(ACET) C(ORPUS) R(EVEREN)DI P(AULI) F(ILIIUS) PAULI / A S(ANCT)A GERTRUDE ORDI= / NIS DIS-CALCEATO= / RUM B M DE MONTE CARMELI / AN(NO) 1812

[AQUÍ DESCANSA EL COS DEL REVEREND PAU DE SANTA GERTRUDIS, FILL DE PAU, DE L'ORDE DELS DESCALÇOS DE LA VERGE MARIA DEL MONT CARMEL. ANY 1812]

17. *Lauda sepulcral en dues peces: escut i inscripció* (fig. 449)

Lloc de la troballa: En iniciar-se les obres de restauració el 1989, l'escut va ser trobat, molt fragmentat, dins l'església, desplaçat del seu lloc original, i la inscripció, també fragmentada, a l'interior de l'hipogeu al qual pertanyia la lauda, situat al centre del pati de ponent de l'església. Actualment, està encastada al mur de tramuntana de la nau de l'església, fora del seu lloc d'origen

Mides: Fragment escut: alt: 74,5 cm; ample: 71,5 cm; gruix: 9 cm. Fragment inscripció: alt: 66,2 cm; ample: 71 cm; gruix: 7 cm

Material i tècnica: Marbre blanc treballat amb tallant i burí
Descripció formal: Dos blocs monolítics, de forma gairebé quadrada. La superfície del bloc on es troba l'escut està rebaixada i forma un encintat perimètric llis de 8 cm. Les lletres de la inscripció estan impreses amb caràcters capitals, en llatí, llevat de l'any (vegeu l'apartat sobre aquesta qüestió d'Anna Castellano i Raquel Lacuesta)

Conservació: El fragment de l'escut està trencat en 7 trosos, i la inscripció, en 5. Han estat consolidats, netejats i restaurats el 1995, per ser encastats a la paret nord de la nau, com a peça museística

Cronologia: 1816

Inscripció: ECCE PULVIS, / ECCE CINIS, / ECCE NIHIL./ REQUIESCAT IN PACE: / AMEN. / AÑO 1816

[AQUÍ HI HA POLS, AQUÍ HI HA CENDRES, AQUÍ NO HI HA RES. DESCANSIN EN PAU. ANY 1816]

Observacions: La lauda, que no esmenta cap nom, se sap que pertanyia a la sepultura de la família de Francesc Xavier de Garma i Duran, espòs de la propietària del castell en la segona meitat del segle XVIII, i que va estar col·locada pocs anys després de la mort del seu fill. L'escut d'armes fa referència als llinatges dels dos personatges.

18. *Lauda sepulcral en dues peces* (fig. 450 a 453)

Lloc de la troballa: Es conserva *in situ*, a l'extrem SO del pati de ponent de l'església

Mides: 104 cm × 62 cm

Material i tècnica: Pedra gres tallada amb punxó i tallant
Descripció formal: Blocs de pedra de forma rectangular amb un clau de ferro al mig. La peça superior representa

una calavera incisa amb dos ossos que es creuen a sota. La peça inferior està ocupada pel camp epigràfic

Conservació: La peça superior està mutilada en els angles.

La inferior presenta una fractura a l'angle superior esquerre

Cronologia: 1820

Inscripció: D.O.M. / SEPULTURA DE JOSE ROCA Y / SAN-MARTI CONFITERO Y DE LOS SUYOS MURIO Á L'AGOSTO / DE 1820 HEDAD 70 AÑOS / R.Y.P

Observacions: La peça superior va ser trobada el juny de 1995 a l'interior de l'hipogeu central del pati, i ha estat retornada a la seva sepultura original

19. *Làpida sepulcral* (fig. 454, 455)

Lloc de la troballa: A l'interior de l'hipogeu central del pati de ponent de l'església, excavat el juny de 1995, trossejada i fora del seu lloc original. Actualment es troba a la capella de la Salut

Mides: alt: 58 cm; ample: 63 cm

Material i tècnica de treball: Marbre blanc tallat amb cisell

Descripció formal: Lauda en forma semiovalada, amb un encintat còncau perimètric, dins del qual hi ha la inscripció en relleu, amb caràcters clàssics. A la part superior hi ha una creu llatina amb raigs als angles

Conservació: Trobada en 12 fragments. Consolidada i netejada el 1995

Inscripció: AQUÍ DESCANSAN LOS RESTOS MORTALES / DE D. JOSÉ BOU Y SOLER / NACIÓ EL DIA 17 DE MAYO DE 1781 / Y MURIÓ EL 4 DE MARZO DE 1867 / PAZ A SU CUERPO / GLORIA ETERNA A SU ALMA. AMEN. Es propiedad.

Cronologia: 1867

Observacions: Probablement, aquesta làpida tancava un dels nínxols del cementiri annex al pati. Se'n desconeix la data de desmuntatge

20. *Lauda sepulcral (fragment)* (fig. 456)

Lloc de la troballa: Al recinte de l'antic cementiri, situat al sud de l'església, on encara es troba

Mides: llargada màxima: 33 cm; ample: 26 cm; gruix: 8 cm

Material i tècnica: Pedra de gres vermellosa, amb la inscripció incisa amb punxó

Descripció formal: Bloc de pedra de forma gairebé rectangular amb part d'una inscripció. La meitat de la superfície està ocupada per unes lletres majúscules capitals que formaven part d'una inscripció, que diu: YSIDO

Conservació: Només en queda un fragment, desgastat

21. *Lauda sepulcral (fragment)* (fig. 457)

Lloc de la troballa: Al recinte de l'antic cementiri, situat al sud de l'església, on està dipositat

Mides: llargada màxima: 56 cm; ample: 36 cm; gruix: 8 cm

Material i tècnica: Pedra de gres vermellosa amb la inscripció incisa amb punxó

Descripció formal: Bloc de pedra de forma irregular amb part de la superfície ocupada per les restes d'unes lletres majúscules capitals que formaven part d'una inscripció

Conservació: Molt desgastada, amb restes de morter de calç a la superfície que tapa bona part de la inscripció

22. Fragment de pica d'aigua beneita (fig. 4358, 459)

Circumstància de la troballa: Dipositat en una de les capelles de l'església, fora del lloc original, que es desconeix, i trobat en el decurs de les obres de restauració dutes a terme durant els anys 1989-1994

Mides: Fragment petit: alt: 17 cm; perfil superior: 17 cm

Material i tècnica: Pedra de gres tallada amb punxó

Descripció formal: Fragment de pica d'aigua beneita de perfil còncau-convex. Concavitat semiesfèrica i vora oberta cap enfora. Restes de gallons en relleu i motlluratge superior; boca de secció recta

Conservació: Només en resta un fragment molt petit

Cronologia: Podria tractar-se d'una peça renaixentista, contemporània al fragment 7 (fust de columna amb estries, que s'ha relacionat amb la reforma de l'església de finals del segle XVI)

23. Fragment de pica d'aigua beneita (fig. 460)

Circumstància de la troballa: Recinte del cementiri, situat al sud de l'església (fora del lloc original), en les obres de restauració dutes a terme durant els anys 1989-1995.

Mides: alt: 17 cm; llarg superior: 40 cm

Material i tècnica de treball: Pedra de gres tallada amb punxó

Descripció formal: Fragment de pica d'aigua beneita amb restes de gallons en relleu i motlluratge superior; boca de secció recta

Conservació: Només en resta un fragment

Cronologia: Podria tractar-se d'una peça d'època moderna segles XVII i XVIII)

24. Pica d'aigua beneita (fig. 461, 462)

Localització abans de les obres: Semicolgada en l'espai que ocupava l'antic cementiri, on està dipositada

Mides: Ø 52,5 cm; alt: 21,5 cm; concavitat: 16 cm

Material i tècnica: Pedra artificial (arena de marbre i *griffi*) a motlle

Descripció formal: Bloc de pedra de forma semicircular amb una concavitat amb un forat al mig, vores arrodonides i superfícies allisades. Per la superfície inferior hi ha un encaix quadrat per anar-hi un peu

Conservació: Bona

Cronologia: Segle XX

25. Bloc de pedra (fig. 463)

Lloc de la troballa: Al recinte de l'antic cementiri, situat al sud de l'església, on està dipositat

Mides: llarg: 54 cm; ample: 30 cm; ample: 22 cm; circumferència: 26 cm de radi

Material i tècnica: Pedra de gres vermella tallada amb punxó

Descripció formal: Bloc de pedra rectangular de superfícies llises amb un encaix en forma de circumferència i un orifici al mig

Conservació: Desgastada

Funció de l'element: Podria tractar-se d'una polleguera de porta

26. Fragment de cap (fig. 464)

Lloc de la troballa: Peça trobada enfront de la portada de l'església pels alumnes de l'Escola-Taller del Castell de Castelldefels, que actualment es troba en una vitrina a la capella nord de l'església

Mides: alt: 9 cm; ample: 8 cm; gruix: oscil·la entre 0,5 i 2,5 cm (dades màximes)

Material i tècnica: Argila de color beix amb restes d'argamassa de calç a la superfície, feta a motlle amb retocs posteriors de punxó

Descripció formal: Fragment de cap pertanyent a la cara d'una escultura femenina. S'hi aprecien perfectament els ulls, nas, boca i cabells. Té els cabells ondulats incisos i els trets de la cara estan perfectament traçats, amb realisme

Conservació: Desgastada

Hipòtesi de la funció de l'element: Podria pertànyer a una imatge d'un altar desaparegut

Cronologia: Figura de línies clàssiques, pròpia de l'època renaixentista, de clara inspiració romana (segle XVI)

El fragment, d'argila molt dura i compacta amb desgredant molt fi d'hematites, mica blanca i partícules negres, presenta algunes vacúoles oblongues i té restes d'argamassa de calç a la superfície externa.

La informació obtinguda arran de la consulta de possibles paral·lels clàssics descarta la hipòtesi d'una filiació romana.⁸³⁴ Malgrat mostrar similituds morfològiques generals, no presenta els trets característics de les estatuetses d'Afrodita Anadiòmenes, Venus, Minerva o de les Deeses mares, freqüents en el repertori de la coroplàstia mediterrània des del segle VII a. C. fins al Baix Imperi romà. Cal dir, també, que l'alçada total –que hem calculat entre 48 i 64 cm, considerant que el cap mesura 1/6 i 1/8 part de la peça –excedeix les dimensions canòniques de les terracotes romanes. Aquestes mesuraven al voltant dels 15 als 35 cm d'alçada, mesures condicionades per les dimensions dels *lararia*, indret on eren col·locades com a deesses protectores de les aigües i de la fertilitat.

L'esguard lleugerament inclinat i la dolçor de l'expressió l'allunyen dels paral·lels clàssics, que acostumen a presentar mirades fixes i frontalitat en els rostres. Al mateix temps, al costat dret de la cara, s'hi observa l'empremta d'un altre volum, que podria correspondre molt bé al cap d'un nen Jesús, que seria el destí de la mirada de la figura femenina. Aquesta iconografia té paral·lels en pintures i escultures d'època renaixentista.⁸³⁵ En tots els casos, la Verge presenta, a l'igual que en la nostra peça, el cap cobert amb els plecs d'un vel, que deixa veure els cabells llargs i ondulats, separats per una ratlla al mig; l'esguard, dolç i serè, s'inclina amb

834. Blech, 1973: 109-219; Canarache, 1969: Rabeisen; Vertet, H, 1986; Roubier-Jeanlin, 1972; Roubier-Jeanlin; Joly; Notet, 1990.

835. Per exemple, en un relleu de la catedral de Badajoz, atribuït a Desiderio de Settignano, un escultor de l'anomenada escola postdonatelliana [Azcarate, 1958: 19, fig. 2]. També recorda una pintura de la Verge amb el Nen, obra de l'anomenat Mestre de la Magdalena Mansi [Pijoán, 1952: 161, fig. 234]. Igualment, cal tenir present la *Madonna de la caira*, de Rafael (1510) [*Idem*, 1955: 403, fig. 598].

el cap envers Jesús, figura que en el nostre cas ha desaparegut.

27. Llinda de porta (fig. 465)

Localització: Al lloc original: porta de la sagristia. Actualment es troba entorn de l'església de Santa Maria, al costat de la sagristia (emmagatzemat)
 Mides: 138 cm × 68 cm; gruix: 22 cm
 Material i tècnica: Pedra de gres treballada amb punxó
 Descripció formal: Bloc de pedra rectangular de superfícies llises amb restes de pintura de calç
 Conservació: Bona
 Funció de l'element: Llinda de la porta de la sagristia que va ser desmuntada l'any 1994
 Cronologia: La sagristia data ca. 1590
 Observacions: La sagristia va ser desmuntada per deixar vista l'absidiola sud

28. Conjunt de carreus de finestra (fig. 466)

Localització abans de les obres: *In situ*: finestra de la sagristia desmuntada el 1994 (emmagatzemats al pati de l'església)
 Material i tècnica: Pedra de gres tallada amb punxó i tallant
 Descripció formal: Carreus de forma rectangular de diferents mides i de superfícies llises. Un d'ells correspon a la llinda monolítica de la finestra i conserva uns forats a la base. També conserven restes de pintura de calç.
 Conservació: Bona
 Funció de l'element: Llinda i brancals d'una finestra
 Cronologia: La sagristia va ser construïda ca. 1590
 Observacions: La sagristia va ser desmuntada per deixar vista l'absidiola sud

29. Conjunt de carreus i lloses (fig. 467)

Localització: A l'entorn del SE de l'església
 Material i tècnica: Pedra de gres treballada amb tallant i punxó
 Descripció formal: Lloses i carreus de pedra de forma rectangular de diferents mides i superfícies llises, pertanyents a una obertura
 Conservació: Bona, amb restes de pintura de calç
 Funció de l'element: Formaven part de les obertures (llindes, brancals, ampits) de la sagristia, que va ser desmuntada el 1994
 Cronologia: La sagristia data de ca. 1590
 Observacions: La sagristia va ser desmuntada per deixar vista l'absidiola sud

30. Finestra (fig. 468)

Localització abans de les obres: Als peus de la nau, al mur situat al costat de l'escala del cor (desmuntada)
 Mides: ampit: 50 cm
 Material i tècnica: Pedra de gres de Begues. La llinda està tallada amb tallant i cisell, els brancals i l'ampit amb serra i buixarda
 Descripció formal: Petita finestra d'obertura quadrangular.

La llinda, d'una sola peça, està rebaixada a la part inferior i forma un arc conopial, de línies gòtiques, amb una roseta central en relleu. Els brancals (formats per un carreu a cada costat) tenen rebaixades les arestes de l'embocadura i formen una mena de voluta als extrems inferiors. L'ampit està constituït per una sola peça, flanquejada per uns altres dos carreus gairebé quadrats

Conservació: Carreus en bon estat

Cronologia: Per la tècnica de treball, sembla que la llinda és reaprofitada i que es tracta d'una peça d'època moderna. La resta de carreus estan treballats amb buixarda, cosa que indica que la finestra va ser construïda almenys al final del segle XIX, probablement quan es va fer la reforma historicista del castell, promoguda pel seu propietari, Manuel Girona, tot aprofitant un element d'una construcció anterior

Elements paral·lels:

- Torre del Baró. Viladecans
- Molí de Can Batlle. Vallirana (1608)

31. Gerro de coronament (fig. 469)

Lloc de la troballa: Al seu lloc original, coronant el carener de la teulada de la capella de la Salut

Mides: alçada: 1,07 m; base: Ø 0,19 cm

Material i tècnica: Ceràmica vidriada de color verd feta amb motlles i pintada a mà

Descripció formal: Està compost per tres elements, que presenten diferents formes geomètriques. El que fa de base és de forma cònica, l'intermedi constitueix el gerro pròpiament dit, amb un bombament major que la resta d'elements, i el superior seria el «tap» del gerro. Cada part està formada, al seu torn, per cossos cilíndrics i ovalats que s'estrangulen en el punt de contacte entre ells, on, en alguns casos, hi ha fisonats en relleu i collarins

Conservació: Molt deteriorat l'esmalt i alguna fractura

Funció de l'element: Coronament del carener de la teulada de la capella de la Salut

Cronologia: Començaments del segle XVIII. La capella de la Salut es va construir entre 1710 i 1724

Observacions: Aquest gerro va ser desmuntat durant les obres de restauració de 1989-1995, a causa de la manca d'estabilitat, i va ser substituït per un d'igual, fet amb motlles del model original al Taller El Sot, de Manuel Diestre

32. Fragment de rajola (fig. 470)

Localització abans de les obres: Al recinte de l'antic cementiri, entre les runes. Se'n desconeix la procedència

Mides: 29,5 cm × 24,3 cm × 18,3 cm

Material i tècnica: Argila pastada a motlle

Descripció formal: Fragment d'un bloc prismàtic de poc gruix, de forma rectangular, amb la cara inferior llisa i incisions de ditada a la cara superior; tres ratlles paral·leles amb unes formes ovalades a cada costat i en un extrem (el lloc que seria el centre de la rajola)

Conservació: No està complet

Hipòtesi de la funció de l'element: Possible rajola de paviment

Cronologia: Segles XVIII o XIX

Observacions: No es té constància que aquesta rajola formés part d'un paviment del recinte del castell i l'església

33. Rajola vidriada (fig. 471)

Localització: *In situ*. Forma part d'un fris decoratiu, pràcticament desaparegut, de ceràmica inscrita en l'arrebossat del mur de tancament del pati-atrí

Mides: 15 cm × 15 cm × 1,5 cm

Material i tècnica: Argila cuita, esmaltada o vidriada i pintada a la trepa

Descripció formal: Rajola quadrada, esmaltada amb dibuix de trepa, decorada amb motius florals esquematitzats de color blau sobre fons blanc

Conservació: Ha desaparegut gairebé tot el fris, només resten les empremtes de les rajoles en l'arrebossat del mur

Decoració: La distribució dels motius florals (fulles d'acant esquematitzades) segueix un ritme geomètric i permet fer composicions entre diverses rajoles. La sanefa o fris, originalment, formava una composició en rombes: uns de més importants, amb 16 rajoles combinades, als extrems dels quals es disposa una o més rajoles, en posició obliqua, que van enllaçant longitudinalment els rombes grans

Funció de l'element: Decorava, formant un fris, tot el perímetre del mur de tancament del pati-atrí de l'església, per la part interior

Cronologia: Segle XVI

Observacions: Tenim la hipòtesi que aquest fris es va fer a finals del segle XIX, durant la reforma practicada al castell per Manuel Girona, que va reaprofitar peces antigues de la seva col·lecció. De fet, en algunes sales del castell, com ara el menjador i d'altres annexes, el paviment també conté rajoles vidriades pintades en diversos colors (groc, verd, blau, taronja, marró), que formen el mateix dibuix compositiu de rombes, i que hem documentat dels segles XVI i XVII. Alguns models d'aquestes rajoles també apareixen al pati i al vestíbul del monestir de Pedralbes, de Barcelona, que daten del segle XVI. També trobem alguns models (inclosa la rajola 33) al monestir de Montserrat.

El fris ha estat completat durant les obres de restauració. Al Taller el Sot de Barcelona, de Manuel Diestre, Joaquim Toribio i Jordi Salvador, s'han fet reproduccions fidedignes de les peces que es conservaven, tant respecte al material i la forma com a la decoració i la tècnica. El fris s'ha col·locat a l'estiu de 1995.

Bibliografia

- A.A.D.D. 1986. «Sant Andreu d'Oristà». *Osona II. Catalunya Romànica*, III. Barcelona: 444.
- . 1990 a. «Sant Llorenç de Sous». *La Garrotxa. Catalunya Romànica*, IV. Barcelona: 137.
- . 1990 b. «Santa Maria de Vilabertran». *L'Empordà II. Catalunya Romànica*, IX. Barcelona: 883.

- ATIENZA, J. de. 1954. *Nobiliario Español*. Madrid.
- Azcárate, J. M. 1958. *Escultura del siglo XVI. Ars Hispaniae, XIII*. Madrid: 19, fig. 2.
- BARBERAN ALBIAC, J. 1978. *Orígenes e Historia de Castelldefels y su comarca*. Castelldefels.
- BLECH, M. 1973. «Die terrakotten». *Mulva III. Das grabgebäude in der nekropole ost. Die skulpturen. Die terrakotten, Madrider Beiträge*, 21. Magúncia: 109-219.
- BOFARULL Y SANS, F. de. 1911. *El castillo y la baronía de Aramprunyá*. Barcelona.
- Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, Tom III. 1881. Barcelona.
- CANARACHE, V. 1969. *Masques et figurines. Tangra. Des ateliers de Callatis (Mangalia)*. Muzeul de Archeologie Constanta. Bucarest, 1969.
- FONT Y GUMÀ, J. 1905. *Rajolas valencianas y catalanas*. Vilanova i la Geltrú: 231-302.
- GALÍ, D. BENLLIURE, F. 2004. *La decoració pictòrica de la sala d'Esgrima i de la sala de Confiança del castell de Castelldefels: els emblemes d'Otto van Veen i les empremses de Diego de Saavedra Fajardo*. Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (inèdit).
- L'Excursionista. Bolletí Mensual de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, vol. III. 1882-1886. Barcelona.
- LLORENS, J. 1980. *Les rajoles catalanes. Segles XIII al XIX*. 1980.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1992. «Redescubrimiento de una inscripción latina en el castillo de Castelldefels (Barcelona)». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I. Prehistòria y Arqueología*. T. V: 389-400.
- MAYER, M. 1980. «Dos inscripciones posiblemente barcelonesas». *Rivista di Studi Liguri*, Bordighera, LXVI: 158-166.
- PIJOÁN, J. 1952. *El arte del Renacimiento en el norte y en el centro de Europa. Summa Artis, XV*. Madrid: 161, fig. 234.
- . 1955. *Renacimiento romano y veneciano, siglo XVI. Summa Artis, XIV*. Madrid: 403, fig. 598.
- PLADEVALL, A.; CATALÀ I ROCA, P. 1973. «Castell de Rupit i esment del castell de Fàbregues». *Els Castells Catalans*, vol. IV. Barcelona.
- RABEISEN, E.; VERTET, H. 1986. *Les figurines gallo-romaines en terre cuite d'Alesia*. Dijon.
- ROUBIER-JEANLIN, M. 1972. *Les figurines gallo-romaines en terre cuite au Musée des Antiquités Nationales, XXIVe. Supplément à Gallia*. París.
- ROUBIER-JEANLIN, M.; JOLY, M.; NOTET, J. C. 1990. *Bourbon-Lancy (Saône-et-Loire). Un atelier des figurines en terre cuite gallo-romaines (les fouilles du Breuil: 1985-1986)*. Documents d'Archéologie Française, 25. París.

Fig. 421. Element 1.
Foto: R. Lacuesta, 1994,
Fons Documental SPAL.

Fig. 422 i 423. Element 2. Foto: A. Rius, 1991, Fons Documental SPAL.

Fig. 424. Capitell del campanar de l'església del castell. Foto: A. Rius, 1991, Fons Documental SPAL.

Fig. 425 i 426.
Element 3 *in situ*.
Foto: M. Baldomà, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig. 427 i 428.
Element 4.
Foto: R. Lacuesta, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig. 429 i 430.
Element 5.
Foto: R. Lacuesta, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig. 431 i 432.
Element 6. Foto:
R. Lacuesta, 1994,
Fons Documental SPAL.

Fig. 433 i 434.
Element 7.
Foto: R. Lacuesta, 1994,
Fons Documental SPAL.

Fig. 435. Element 8. Foto: R. Lacuesta, 1995, Fons Documental SPAL.

Fig. 436 i 437.
Element 9.
Foto: R. Lacuesta, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig. 438. Element 10.
Foto: X. Fierro, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig. 439. Element 10.
Foto: R. Lacuesta, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig. 440. Element 11.
Foto: V. Niño, 1989,
Fons Documental SPAL.

Fig. 441. Element 12.
Foto: J. Miquel i Solé, 1990,
Fons Documental SPAL.

Fig. 442 i 443.
Element 13.
Foto: R. Lacuesta, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig. 444. Element 14. Foto: J. Francés, 1989,
Fons Documental SPAL.

Fig 445. Element 14. Foto: R. Lacuesta, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig 446. Element 15 *in situ*.
Foto: J. Francés, 1989,
Fons Documental SPAL.

Fig 448. Element 16.
Foto: J. Miquel i Solé, 1990.
Fons documental SPAL.

Fig 447. Element 15.
Foto: R. Lacuesta, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig 449. Element 17. Foto: R. Lacuesta, 1995, Fons Documental SPAL.

Fig 450. Peça superior de l'element 18 a l'indret on va ser trobada. Foto: M. Baldomà, 1995, Fons Documental SPAL.

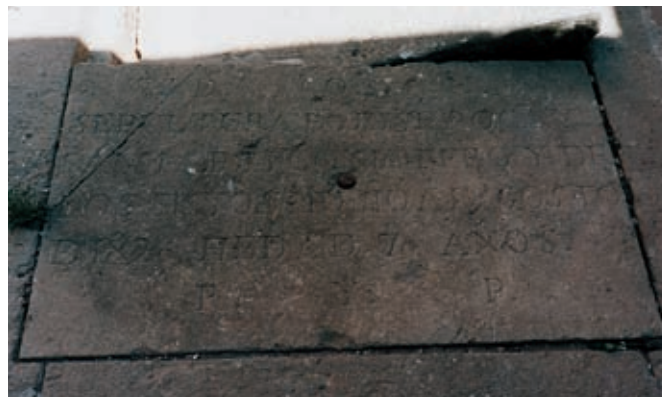

Fig 451. Peça inferior de l'element 18, amb inscripció. Foto: R. Lacuesta, 1995, Fons Documental SPAL.

Fig 452 i 453. Peça superior de l'element 18. Foto: M. Baldomà, 1995, Fons Documental SPAL.

Fig 454 i 455. Element 19
abans i després de ser
netejat. Foto: M.
Baldomà, 1995. Fons
Documental SPAL.

Fig 456. Element 20.
Foto: R. Lacuesta, 1995,
Fons Documental SPAL.

Fig 457. Element 21. Foto: R. Lacuesta, 1995. Fons Documental SPAL.

Fig 458 i 459. Element 22. Foto: R. Lacuesta, 1995, Fons Documental SPAL.

Fig 460. Element 23. Foto: R. Lacuesta, 1995. Fons Documental SPAL.

Fig 463. Element 25. Foto: X. Fierro, 1995. Fons Documental SPAL.

Fig 463. Element 25. Foto:
X. Fierro, 1995. Fons
Documental SPAL.

Fig 465. Element 27. Foto:
R. Lacuesta, 1994. Fons
Documental SPAL.

Fig 464. Element 26. Foto:
M. Baldomà, 1994. Fons
Documental SPAL.

Fig 466. Element 28. Foto: R. Lacuesta, 1994. Fons Documental SPAL.

Fig 467. Element 29. Foto: R. Lacuesta, 1994. Fons Documental SPAL.

Fig 468. Element 30. Foto: M. Baldomà, 1994. Fons Documental SPAL.

Fig 469. Element 31.
Foto: J.M. Moreno, 1991.
Fons Documental SPAL.

Fig 470. Element 32.
Foto: R. Lacuesta, 1995.
Fons Documental SPAL.

Fig 471. Element 33.
Foto: R. Lacuesta, 1994.
Fons Documental SPAL.

9781292000074

9 781292 000074